

072

ՀԱՅԿԱԳԵՆԱԿ
ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՀԱՆՈՒՍ

HAIGAZIAN
ARMENOLOGICAL
REVIEW

ՊԵՅՐՈՒԹ, 2011

ՀԳՍԱՐԵՑՈՒԹՅՈՒՆ, ՀԱՅԿԼԵԶԻՎ, ՀԱՌՅԼՈՐՈՐԴԵՐ ՀԱՅՐԱԳԻՏՈՒՄԸ ԼՍՈՒՄԻՆԻՐ

ՀԱՅԿԱԳԵՆ
ՀԱՅԿՈՒՏԿԱԿ
ՀԱՌԻՍ

ՀԱՏՈՐ ԼԱ.

ՊԵՅՐՈՒԹ, 2011

PUBLISHED BY THE ARMENIAN DEPARTMENT OF HAIGAZIAN UNIVERSITY

**HAIGAZIAN
ARMENOLOGICAL REVIEW
VOLUME 31**

BEIRUT, 2011

ISBN: 978-9953-505-82-4

FUNDAÇÃO CALOUSTE GULBENKIAN

*Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսը կը տպագրուի
Գալուստ Կիլոյենկեան Հիմնարկութեան,
միլիական միջոցներով*

Գիրք քաղաքակրթության զարգացման մեջ ունեցած է անգնահատելի և Վճռորոշ դերակատարություն:

Նախարրիստունեական երրորդ հազարամեակին մարդկությանը կատարեց զիրի զիտը, որ տակաւ զգեցաւ ազգային հանդիմանը: 1451ին տապազրութեան զխտով զիրը դարձաւ հանրամատչելի, իսկ անիւ շորջ 500 տարի ետք համացանցի զխտով զիրը առաւել եւս ժողովոյականացաւ:

Ալննրեւ յատկանշականութիւն ունի զիրին տեղը նաեւ հայ իրականութեան մէջ: Եւ դարու շննին հայ ժողովուրդը ստեղծեց իր ազգային այբուրէնը: Հիմնարար այս իրագործումն շորջ 1000 տարի ետք տապազրուեցաւ առաջին հայերէն զիրքը:

Անցնող հինգ դարերուն հայ տապազրութիւնը արձանագրեց թե՛ նուաճումներ: Հայ գաղթբաւայրերու, Հայաստանի, թէ Ասիոցի մէջ հիմնուեցան հարիւրաւոր հայերէն տպարաննր ու հրատարակչատուննր, որոնք տարածեցին հայ Գիրք ու Բանը, անմախղնրաց կերպով սատարելով հայ մշակոյթի զարգացման:

Տպազրութեան զխտեւ շորջ 500 տարի ետք հայերէնը մտար գործեց համացանց: Անելի քան իր քսանամեակը նուաճած համացանցին մէջ հայերէնն ու հայկականը անժխտելի ներկայութիւն են այսօր:

Ներկայիս դժուար է խորաշախիւ հայկական համացանցին գրաւած ամբողջական տեղն ու դերը հայ իրականութեան մէջ: Այդուհանդիպ, հայկական համացանցը շնորհիւ իր անմախղնրաց հնարաստորութիւններուն, հրաշալիօրէն ներծեցուց հայերէնն ու հայկականը՝ հայտն եւ աշխարհին, ինչպէս նաեւ համաշխարհայինն ու օտարը՝ հայուն:

Արդարեւ, կարելի դարձած է համացանցով հայերէն հաղորդակցիլ, քարզաննել, հայերէն ու հայկական մասնու եւ հոյ գրականութիւն կարդալ, հայկական լրատուութեան մասնակցիլ եւ պրպօտուննել կատարել: Անելին, համացանցին ընձեռած լատեւադական լայնածիր կարելիութիւններուն շնորհիւ հանրութիւնը կարող է անմիջականօրէն սանձուիլ հայ մշակոյթի տարրեր ընձազատաննելուն:

Այս բոլորին մէկտեղումով արդէն նշմարելի է հայկական համագանգային մանրաշխարհի մը ուրուագիծը: Անիկա կը կենսատրուի ու կը կայանայ հայութեան առնչուող անհատին, մանաւանդ երիտասարդին շահագրգռութեամբ եւ նախանձախնդրութեամբ:

Այրուհանդերձ, համագանգի անմաշխարհիք եւ յարանոն կալուածին մէջ հայկականը տակաւին չէ հասած իր կենսականութիւնը երաշխատող կարգավիճակին: Ռուտի, առայժմ ձեռք բերուածը կարօտ է առաւել մշակումի եւ անընդմեջ կատարելագործումի: Արդարեւ, կան էական տարածքներ՝ հայ քաղաքակրթութեան տարրեր կալուածներ, ուր պարտի քափանցել հայկական համացանցը:

Այս առումով, որոշակիօրէն թերի է նաեւ հայագիտութեան կալուածը:

Ի մասնաւորի կը պակսի հայագիտական համընդգրկուն կայքէջ մը, որ քովանդակէ հետեւեալները.-

Ա. Տանկ-հասցեարան՝ հայագիտական կեդրոններու, մատենադարաններու, գրադարաններու, արխիւներու, պարբերաթերթերու եւ անհատ ուսումնասիրողներու կայքէջերուն:

Բ. Տեղեկատուական դաշտ, ուր ծանուցուին հայագիտական նոր հրատարակութիւններ, գիտաժողովներ, եւն.

Գ. Հարողոյակցական ծիր, ուր կարելիութիւն ընձեռնուի աշխարհասփիռ հայագետներու մասնագիտական փոխյարաբերութեան:

Դ. Մատենագիտութիւն, ուր մատուցուին հայագիտական նիւթերու ցանկեր:

Ե. Մասնագիտական ազատ քննարկումի ասպարէզ, ուր արծարծուին հայագիտութիւնը յուզող հարցեր:

Որպէսզի նման կայքէջ մը դառնայ իրապէս պիտանի, ան օժտուած ըլլալու է յղումներ կատարող որոնումի միջոցներով, եւ մասնագետներու Խնդրութեամբ անընդհատ քարմնացուի ու վերանշակուի:

Գիտականութեան եւ քաղցնակարծութեան սկզբունքներով ստեղծուած եւ զործող նման 'Կեդրոն' մը լուսարձակի տակ պիտի դնէ հայագիտութեան ընդհանուր պատկերը՝ ժամանակային, որակական, մասնագիտական թէ այլ շերտաւորումներով եւ պիտի մէկտեղէ հայագիտութեան աշխարհատարած կեդրոններուն թէ անհատ ուսումնասիրողներուն իրագործումները: Ան

պիտի բացայայտ թերի եւ բնա շտառննափրուած ամուներ, եւ պիտի նշատտ անհարկի աշխատանքային կրկնութիւններ խոսափուին:

Նման համակարգ մը որպէս ենթակառոյց պիտի ծառայէ հայ իրականութեան գիտական արժեւորման արդիական գիտաշխատանոցին: Ան պիտի սատարէ հայագիտական մարդկային եւ միջրական ներուժի ստեղծագոյնականութեան ու համակարգուած օգտագործումին:

ՊԱՏԱՍԻԱՆԱՏՈՒ ԽՄԲԱԳԻՐ

Հայր Անդրանիկ Ծ. Վրդ. Կոսեան

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԿԱԶՄ

Արտա էքսթրոն (ի պաշտօնէ) - Արշալոյս Թովալեան - Արմէն Խրնէշեան - Անդրանիկ Տազեան (պատասխանատու քարտուղար)

ԽՈՐՀՐԿԱՏՈՒՆԵՐՈՒ ՄԱՐՄԻՆ

Սիլվիա Աճմեան - Ժիրայր Գանիկեան - Երուանդ Երկանեան - Հրանդ Խառատեան - Մուրատ Հասրաբեան - Հրաչ Չիլինկիրեան - Սկրտիչ Յ. Պուլտոբեան - Սեդա Տատոյեան - Սուգրն Փերի - Պերճ Զապեան

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ ՀՀԻ ՆԵՐԿԱՅԱՏՈՒՑԻՉ

Արծուի Բախչինեան

WWW.HAYAKIDUTYUN.ORG WHEN?

Alphabet has an invaluable and detrimental role in the development of civilization.

As of the third Millennium BC humankind invented various alphabets, which became a symbol of national identity. By the invention of the printing machine in 1451 the alphabet became publicly accessible. Some 500 years afterwards the Internet made the alphabet even more accessible.

Obviously, the alphabet has been significant to the Armenians too. At the dawn of the fifth century the Armenian nation invented its national alphabet. Some 1000 years after this core achievement, the first Armenian book was printed.

During the past five centuries Armenian printing made huge achievements. In the Armenian colonies, Armenia, and the Diaspora hundreds of Armenian printing houses were founded. These spread Armenian both in letter and book form and contributed to the development of Armenian culture in an unprecedented manner.

After less than 500 years of the first Armenian printed book, Armenian entered the Internet. The presence of Armenian on the Internet is an undeniable fact today.

Currently it is hard to fully assess the importance of Internet content related to Armenians in the Armenian space. Nonetheless, the Armenian Internet provided unprecedented capabilities and miraculously reduced the time, space and cost of accessibility to everything Armenian. It brought everything Armenian and global closer to the Armenians too.

Through the Internet one can communicate in Armenian and do translations. One may read Armenian newspapers and literature, get involved in the Armenian news, and do research. Furthermore, thanks to the audiovisual facilities of the Internet

there is instant and greater exposure to the different fields of Armenian culture.

The aggregate of these facilities make up the basic construct of the Armenian Internet mini-world, which is materialized and nourished by the consistent interest and interaction of those who are in contact with the Armenian space, particularly the youth.

Nonetheless, whatever has been achieved needs further development and non-stop upgrading. Indeed, in the unlimited and always-growing space of the Internet the Armenian mini-world has not yet reached sustainability. Actually certain essential aspects of Armenian civilization have not been accessed adequately by the Armenian Internet.

The area of Armenian Studies certainly needs upgrading too.

What is needed in particular is a comprehensive website which includes the following:

- A. A directory section of Armenian Studies Centers, libraries, archives, periodicals and researchers.
- B. An information section of current news on Armenian Studies (publications, conferences, etc.).
- C. A communication section, which enables students and researchers of Armenian studies to interact on a professional basis.
- D. A bibliography section, where lists and indices of published articles and books are listed.
- E. Free deliberation forum where matters and concerns of Armenian studies are discussed.

For such a website to become effective and useful, it should be equipped with search engines and upgraded under the supervision of professionals.

Based on the principles of scientific knowledge and plurality, this website will highlight the comprehensive picture of Armenian Studies with a broad cross-section that transcends time and qualitative, disciplinary and other aspects. It will bring

together both the achievements of the Armenian Studies Centers as well as individual researchers. Such an extensive pool will disclose areas of Armenian studies that have not been adequately researched yet. It will enable the researchers to avoid duplicity and overlapping.

Such a system will become the modern infrastructure of a scientific laboratory where the Armenian space can be assessed. It will facilitate the better usage of the mental and financial potential geared for Armenian studies and trigger a more systematic and purposeful usage of that potential.

EDITOR IN-CHIEF

The Very Rev. Father Antranik Granian

EDITORIAL BOARD

Antranik Dakessian (executive secretary) - Arda Ekmekji (ex-officio) - Arshalouyse Topalian - Armen Urneshlian

CONSULTATIVE BODY

Sylvia Agemian - Megerditch H. Bouldoukian - Seta B. Dadoyan - Berj Fazlian - Murad Hasratian - Hranush Kharatian - Susan Pattie - Jirayr Tanielian - Hratch Tchilingirian - Yervand Yerkanian

Representative in Armenia

Artsvi Bakhchinyan

THE ARMENIAN GENOCIDE: NEW SOURCES AND RESEARCH DIRECTIONS

UĞUR ÜMİT ÜNGÖR

I. INTRODUCTION

The Armenian genocide is widely documented in official and unofficial documentary collections, private archives, parliamentary proceedings, memoirs, party protocols, consular correspondence, manuscripts, diaries, maps, photo collections, oral histories, and many other sources in Turkey. The bulk of these primary sources exists in the capitals of the states that chronologically 'surrounded' the genocide, most notably the Ottoman imperial archives in Istanbul and the Turkish Republican archives in Ankara. This corresponds to an enormous corpus of source material that is mostly stored in the official state archives in these cities. Significant sections of these archival collections have been published, and both of them are open for research, albeit under slightly differing conditions. Several libraries, too, bear importance for the study of this episode and need to be used as well.

The Ottoman archival material (kept in Istanbul) is overwhelming and encompasses material up to and including the end of the First World War. Intra-state correspondence between various bureaucratic stations generated a large amount of material such as reports, memoranda, and telegrams. It includes both top-down orders and bottom-up reporting. In 1994 a relatively arbitrary selection of these documents was published.¹ Specifically, the collections 'Internal Ciphers' (*Dahiliye Şifre*) and 'General Security' (*Emniyet-i Umumiye*) deserve particular attention, provided they are handled with the necessary care and source criticism. The Turkish Republican Archives in Ankara are also voluminous and relevant for this study. The proclamation of the Republic in 1923 saw the transfer of Ottoman state institutions to the new Anatolian capital and the further bureaucratization of the state. The research conducted in these archives offers an intimate view into the functioning of a one-party dictatorship.

A wealth of other sources can be tapped when studying Young Turk population policies.² These include, for example, newspapers, the ones of the armistice era (1918-1923) being particularly useful. In these years, the atmosphere of freedom brought veritable torrents of articles on the violence of the regime. The wartime newspapers that were tolerated by the Young Turk regime are useful insofar as they offer a glimpse of how the regime propagated its ideology to the masses. Memoirs of contemporaries are a relatively unreliable but nonetheless indispensable source of places, times, persons, and stories that can show how subjective perceptions of the world by political

elites shaped their attitudes and policies. These memoirs often contain information lost or censored in the etiquette of official correspondence, but most are also ridden with apologetics. There is a large body of memoir literature of Young Turks, various European diplomats involved in Turkey, Armenian survivors of the genocide, and various nationalist activists. Furthermore, since in this period Eastern Turkey was a peasant society consisting mostly of illiterate villagers, there are few memoirs that describe the lives of these locals.

This article attempts to achieve two main objectives. First, it will canvass a selection of the extant Turkish Republican sources on the Armenian genocide. This will consist of a brief overview of the material, including examples of typical documents relevant to the destruction of Ottoman Armenians. Second, it will indicate some research directions, with a particular focus on existing problems in the current comparative genocide research. That part will consist of five sections: rank-and-file sources, oral history, provincial archives, property records, and the Interior Ministry archives.

II. THE REPUBLICAN ARCHIVES IN ANKARA

The Republican Archives in Ankara (*Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi*) are by far the most pertinent collection of historical documentation for modern Turkey. The appropriate collections are that of the Interior Ministry, as well as the Office of the Prime Minister, in particular, the 'Catalogue of Cabinet Decisions' (*Bakanlar Kurulu Kararları Kataloğu*), 'Catalogue of the Prime Minister's General Directorate of Proceedings' (*Başbakanlık Muamele Genel Müdürlüğü Kataloğu*), 'Catalogue of the General Directorate of Land and Settlement' (*Toprak İskân Genel Müdürlüğü Kataloğu*), 'Catalogue of the Documents of the Republican People's Party' (*Cumhuriyet Halk Partisi Evrakı Kataloğu*), and others. In this section I will map the extent of potentially relevant material and provide examples of files germane to (aspects of) the genocide.¹

Before discussing some of the sources, a fundamental problem needs to be addressed. Historians have argued that significant amounts of source material in dictatorships are often destroyed, censored, culled, purified, or separated into sealed depots. This is generally as much a process of actively destroying incriminating evidence as it is of latent silencing in the making of sources, the creation of archives, and the narrating by contemporaries.² There is no reason to assume that the Young Turk regime was an exception, in fact there is compelling evidence that a series of serious destructions of source materials occurred. Not only was the scale of these processes of silencing and destruction considerable, but the period and type of documents that were destroyed pertain to key moments in the crucial period 1915-1938.³ That the Armenian genocide was constitutive to the establishment of the Turkish nation state was airbrushed from history. The construction of a hegemonic nationalist historiography after 1923 compounded this process. But even though the Republic as a cultural system has been built on the absence of Armenians in

public memory and historical texts, traces of the genocide can be found in the post-1923 period.

Why would the Republican archives even be relevant for the 1915 genocide? After all, the genocide ended somewhere between 1916 and 1918, and Ankara only holds material after 1919. There are several ways of tackling this problem. First and foremost, societies that have experienced an episode of genocide bear the scars of the violence long after the immediate end of the violence. Few post-genocide societies manage to pass through a process of transition and reasonable closure. Most, however, struggle with its consequences for many years after the end of the killing and often carry the risk of recidivism. Serbia, Algeria, Iraq, Russia, Congo, and perhaps the triangle Turkey-Azerbaijan-Armenia are examples of the latter kind. For this reason, various societal consequences of the genocide can be assessed: the lives of genocide orphans, converts, survivors, or the afterlife of the perpetrators, or the social mobility that the genocide offered to ordinary Muslims. In this section I will use Republican archival material to shed light on three neglected aspects of the post-genocide era: survivors, perpetrators, and the politics of censorship.

Survivors

Armenian survivors of the genocide can be roughly grouped into converts and non-converts. During World War I, the CUP organized the forced conversion to Islam of countless numbers of Armenians and Syrians. These conversions have been characterized as 'voluntary' conversions of individuals in the initial stages of the 1915 persecutions; selection of individual Armenians by individual Muslim hosts for absorption into Muslim households; distribution of Armenians to Muslim families by government agencies; and the use of government-sponsored orphanages as a direct means of assimilating Armenian children. As a consequence of this quadripartite policy, many Armenians were more or less forcibly converted to Islam.⁵ Another aspect of this strategy was launched when, in the early winter of 1915, Talaat initiated a policy of forcibly marrying Armenian girls to Muslim men. These strategies denote the absence of biologicistic-racist definitions of the target group and show that the indelibility of Ottoman-Armenian group identity could be tampered with. A cultural explanation for this porousness would be that: "Traditional society in the Middle East still looked upon women and children as chattel, persons lacking political personality and of transmutable ethnic identity. The cultural values of children and females could be erased or reprogrammed. Genetic continuity was a male proposition."⁶

The Armenian response to the government's conversion policies was ambivalent. It ranged from fearful acquiescence to adamant resistance. Many Armenians converted, some individually, and some families or villages collectively. Converts who survived the genocidal persecution often managed to live in Turkey for several decades, some migrating to Istanbul or Western

Europe. The famous story of Fethiye Çetin's grandmother must stand for tens of thousands of others.⁸ The lives of these people merit attention not only for the study of the genocide itself. The existence of these people has also been important for the post-war history of Eastern Turkey: some converts lived in their villages and repressed their Armenian identities, whereas others lived as crypto-Christians. Openly living as an Armenian Christian was full of hardship, for, in later years, practising Christianity in the eastern provinces was made virtually impossible by the authorities.

This is where the Republican materials enter the debate. It becomes clear from Interior Ministry correspondence that the government increasingly distrusted the converts. At first, it targeted individual converts. For example, in September 1936 the authorities tracked down an Armenian named Nazif, who was working as a tailor in Diyarbakir city. According to the government, he had "converted to avoid the deportation" (*tehcirden kurtulmak için İttida ettiği*), had sent his son Mehmet Reşad to Marseille for higher education, and his other son, Abdülhalim Kemal, had traveled to Aleppo and Qamishli. Apparently, transnational ties were considered suspicious. Nazif's entire family, including his four other sons, his wife, a daughter, a daughter-in-law, and his nurse were ordered deported to Çorum, a town north of Ankara. The order was signed by Kemal Atatürk.⁹ Examples such as these, of individual and family deportations can easily be multiplied. A more radical solution followed on 8 July 1943, when the Young Turk government ordered all convert families deported from the border provinces, for "order and security."¹⁰ In this sweeping decree, the Young Turks' anti-Armenian sentiments acquired an essentialist, racialized character: Armenians were now seen as unchanging and unchangeable in their supposed disloyalty. In the Young Turk mind, even sincere conversion and voluntary assimilation into the Turkish nation could not shake this conviction. Only more research would elucidate how the Kemalist regime had intimate knowledge of Armenian converts. How can we understand this apparent continuity? Was this information based on Talaat's 1915 order to keep detailed records of all converts? A thorough inquiry into the Republican materials might provide reliable answers to this question.¹¹

From the Ankara materials one can also learn a great deal about Young Turk attitudes towards Armenian survivors who had not converted but had simply escaped through the murderous meshes of the genocide. Needless to say, the decades of Young Turk rule were very difficult times, most of all for Anatolian Armenians who had not converted yet survived. For example, internal correspondence reveals that the crisis of Hatay (Alexandretta) province was partly induced by Kemalist apprehension of a purported increase of Armenian settlements in that area. The intelligence reports explicitly mention that these settlements are intended to "reduce the density of Turkish Muslims" (*Türk müslüman yoğunluğunu azaltmak*).¹² These reports fueled existing fears of ethnoterritorial demographic dilution, for which Armenians

were often blamed. The regime leveled even stronger and more categorical accusations against Armenians when it came to the Kurdish resistance movements of 1925 in Diyarbekir, 1930 in Ararat, and 1937 in Dersim. Various reports indicate that the regime believed that (crypto-)Armenians were the real organizers of those movements, puppet masters who operated clandestinely behind the scenes to stir 'rebellion' in the east. This mindset reduced the complexity of the conflicts to an international Armenian conspiracy.¹³

These examples may count as typical for the tense political atmosphere of interwar Europe. But a new development was the reappearance of episodic state violence against Armenian civilians. On the night of 10 April 1929, the Armenian priest Yusuf Emirkhanian was murdered in his house in Diyarbekir city. When British diplomats inquired about the homicide, they characterized the Turkish government's answer as "official hypocrisy", because the government denied that the Diyarbekir police had taken part in the murder. The local authorities in Diyarbekir then arrested and violently mistreated Emirkhanian's wife out of revenge for having appealed to foreign officials. The murderers were never found.¹⁴ The killing of a prominent community leader and the ensuing indifference and impunity sent shockwaves through the tiny remaining and traumatized Armenian community of Diyarbekir. These archives can illuminate the ebb and flow of the Armenian community in the early Turkish Republic. Moreover, a closer look at this important homicide demonstrates that the murderers had emerged from the network of the genocide perpetrators, especially the Pirinççizade and Müftüzade dynasties. Only 14 years earlier, dozens of young and middle-aged men of both these families of Muslim notables had collaborated in the destruction of their own Armenian neighbors. Thus, the Republican archives may offer a useful insight into the lives of the perpetrators after the genocide.

Perpetrators

A second relevant aspect of the genocide one can encounter while conducting research in the Republican archives is the life of the perpetrators afterwards. In the bland bureaucratic correspondence of the 1920s and 30s one often comes across the names of men that struck terror into the hearts of Armenians in 1915. The murderers have blended into society as local mayors, school teachers, craftsmen, imams, doctors, businessmen, and government officials, continuing their lives in apparent normality. Republican archival material offers an interesting if disturbing window into their lives after genocide. It overcomes the historical break points of 1918, 1923, and 1934, helps knit the biographies together, and renders the past a less foreign country.

Historians have propounded the thesis that a clear continuity can be observed between the first Young Turk regime of 1913-18 (the Committee of Union and Progress) and the second of 1919-50 (the Republican People's Party). The Republican archives offer material to assess how the cadre of the

second regime dealt with the crimes of the first, including the genocide. It becomes clear that the Kemalists offered full impunity to the perpetrators, rehabilitated their reputations, and widely reimbursed their families, often specifically with Armenian "abandoned property" (*emvâl-i mevrûke*). For example, the family of district governor of Muş, Servet Bey, who in 1915 had annihilated the Armenians of that city, was awarded a composite package of Armenian property. The family of Cemal Azmi, the murderous governor of Trabzon, was also assigned considerable "reparation", specifically from Armenian properties.¹⁵ Hafız Abdullah Avni, a hotel owner who had collaborated in the genocide in Erzincan, was executed for his crimes in 1920 by the Istanbul tribunal. His wife Hatice Hanım was compensated with a house and a field from the Armenian villages of Şobe and Kani.¹⁶ The fanatical district governor of Boğazhyan, Mehmed Kemal Bey, had left behind a family in Yozgat. It received an apartment and a house from the available Armenian property in that area.¹⁷ Dr. Bahaeddin Sakir Bey's family received a house in the up-market Şişli district of Istanbul.¹⁸ And the list goes on and on: the files contain details on the recipients, as well as the nature, size, and location of the property.

A striking example of these types of compensation efforts concerns governor Dr. Mehmed Reshid (1873-1919), possibly the most zealous executioner during the genocide. Reshid was governor of Diyarbekir and was responsible for a veritable "reign of terror" in 1915 and the pillage of enormous amounts of property of Armenians. In September of that year, he was notably rebuked by Talaat for overshooting the norm and targets of the genocide. Reshid was arrested after the war and committed suicide, two days before his 47th birthday.¹⁹ He left behind a family that took on the surname Şahingray, derived from Reshid's *nom de guerre* in the CUP (*Şahin Gray* – after the last Khan of Crimea).

In the summer of 1928, the Ministry of Economy allocated the following property to his wife Mazlume Hanım: two shops, with a total worth of up to 15,000 Turkish Lira, located on the *Cadde-i Kebir*,²⁰ numbers 105 and 187. The shops had been confiscated from the deported Armenians Anton and Abraham and their wives Sirpoobı and Astineb. Reshid's family also received two houses, worth 6000 Turkish Lira, on Rasim Paşa Street, number 70/144 and 70/142, located in the Osman Aga neighborhood of Kadıköy. In addition, 1000 Turkish Lira cash was remitted to them. The order was signed 21 August 1928 by the Minister of Economy and the Governor of Istanbul.²¹ A year and a half later, the Prime Ministry decided to issue the following decree:²²

DECREE

Supplement to order number 5394, dated 3 July 1927

In addition to the property worth 15,000 Lira, which was previously given to the family of the dignitary Doctor Reshid Bey, who was martyred by Armenian komitads, they will also be assigned: the house on Kir Street number 12/143 in Kadıköy, abandoned by Tahfaburman, and the shop on Kurtuluş Road no.115, abandoned by Vicken Hokachian. General Directorate of Estates' proposal number 71677/122, dated 12 December 1929 was accepted and approved at the Cabinet's general meeting of 12 February 1930.

signed PRESIDENT
Gazi Mustafa Kemal

Prime Minister:
İsmet

Justice Minister:
Mahmut Esat

National Defence Minister:
Mustafa Abdülhalik

Interior Minister:
Şakir Kaya

Foreign Minister:
Tevfik Rüştü

Minister of Economy:
Sükrü Saracoğlu

These documents on Dr. Reshid's family suggest a) that the redistribution of Armenian wealth was a matter of top cabinet meetings, not lower echelons; b) that the original owners of the property were known; and most importantly: c) that the genocidaires' families were generously compensated from Armenian property. Moreover, this document is signed by several veteran Young Turks who had been among the arch-perpetrators of the genocide. Was the allocation of property to their comrades' families a form of 'looking after their own'?

On the local level, the Republican archives can provide penetrating insights into the later lives of perpetrators. Having studied the political elites of Diyarbakir, I was able to trace their political maneuvers from the 1890s well into the 1940s.²² Deeply embedded within Diyarbakir's social structure were overlapping and competing networks of influential families of Muslim notables who had historically played the role of local power brokers. These were, for example, the very powerful Cizrelizade, Pirinçizade and Müftüzade, as well as the Ocak, Ekinci, Zazazade, Yasinzade, Ensarizade, and Cemilpaşazade. The competition between these families generated fierce competition over local government. This often resulted in severe forms of corruption and nepotism in the local political culture.²⁴

Of these extended families, the Pirinçizade merit particular attention for the genocide. MP Aziz Feyzi (1879-1933), the son of Pirinçizade Arif, was a Young Turk hardliner known for his anti-Armenian sentiments. He had often verbally assaulted Vartkes Serengulian (1871-1915) in parliament, and reportedly had Ohannes Kazazian, a Catholic Armenian from Mardin and his political rival in the elections, assassinated in 1913. During the genocide, Aziz Feyzi played a crucial role in the organization of the destruction process in

Diyarbakir with his particularly ferocious cousin Piriñçizade Bekir Sidki (1888-1973). The cousins recruited the Kurdish tribesmen who murdered the Armenian elite of the city, expanded the genocide into the vast countryside, and amassed a fortune by plundering the Diyarbakir Armenians. Following the 1918 Ottoman surrender, the Piriñçizade threw their lot in with the Kemalists. Aziz Feyzi was promoted to Minister of Public Works and was assigned a spacious house in Kadıköy, "on the tram road, on the left side before Altyol"²⁵ During the 1925 Kurdish conflict and ensuing massacres and deportations of Kurdish civilians, he provided logistical support and manpower to the government. In May 1927, Aziz Feyzi was decorated with the red Independence Medal by chairman of the Turkish Grand National Assembly, Mustafa Abdülhalik Renda (1881-1957), for his "devoted service to the National Struggle"²⁶

Cousin Piriñçizade Bekir Sidki had enriched himself from Armenian property to the extent that he could afford to send his son to Paris for higher education, amidst the economic crisis of the 1930s. (The young man grew up to become Cahit Sidki Taranci [1910-1956], one of the most celebrated poets of modern Turkey.) According to friends of the family, in the 1930s and 40s, Sidki Taranci owned apartments and shops in Istanbul's Eminönü and Beyoğlu districts, where all property accorded to "the fashion of the day: seats, comfortable and high-backed chairs, from the fork in your hand to the tablecloth; from the chandelier that catches the eye to the crystal vase, everything displayed indulgence and money". The family was living in "glaring wealth" (*goze batan zenginlik*).²⁷ They went on to play a vital role in Diyarbakir's political life and open a lucrative travel bureau in Istanbul. All in all, the Republican archives contain a wealth of material on the later life of low-level genocide perpetrators like Aziz Feyzi and Bekir Sidki.

Censorship

The Young Turks meted out a new identity and a new memory to Turkish society. During the 1920s and especially 1930s the Young Turk treatment of the past ranged from the organization of oblivion regarding the traumatic past to construction of an official narrative that included heroic and eternalized images of the nation. Orders were given to write new histories all over the country. These official textbooks, nationalist canons, and city histories not only imposed broad silences on critical historical issues, they also banished all ethnic minorities from (regional) histories. In a peasant society where illiteracy figures were as high as 80%, the official texts were not only the first ones the population would read, they were also the only ones available to the population. The organization of a hegemonic canon through exclusion and inclusion aimed at the formation of a *closed circuit of knowledge*. This information dam precluded the possibilities of a participatory memory and identity formation, especially in the eastern provinces. The regime warded off both external penetration and internal criticism of their belief system by

banning and destroying texts on a massive scale. "Turkishness" was measured by the level of exposure to that body of knowledge as subsequent studies of cities and regions were to quote the "classics" of Young Turk historiography in order to be "scientific" enough for publication.²⁹

In this vein, the Republican archives also provide insights into the memory of the genocide in the young Republic. Ever since its rise to power, the Kemalist dictatorship continued the CUP policy of suppressing all information on the 1915 genocide. Examples are so abundant a few will suffice. When the regime caught wind of the memoirs of Garabed Tapikian, subtitled *What We Saw During the Deportation from Sivas to Aleppo* (Boston: Hairenik, 1924) the book was prohibited from entering Turkey for "containing very harmful writings."³⁰ Marie Sarrafian Bunker, a graduate of the Izmir American College, had written her memoirs in 1936.³¹ Her book too was prohibited entry to the country. All existing copies were ordered confiscated and destroyed for containing "harmful texts."³² When Armen Anooosh, an Armenian survivor living in Aleppo, wrote his memoirs titled *The History of a Ruined City: Urfa*, the volume was prohibited from entry and existing copies that had found their way into the country were ordered confiscated.³³

At times the policy extended beyond the prohibition of genocide memoirs and included 'normal' history books. When Turkish customs intercepted Arshak Alboyajian's classic, two-volume "History of Armenian Kayseri" (1937), sent from Syria to Istanbul by surface mail, it was ordered confiscated, destroyed, and prohibited.³⁴ An Armenian-language book published in Cairo in 1940 on the small town of Babçecik (Bardizag) was prohibited simply for the fact that it produced a history of a region which fell under Turkish national jurisdiction.³⁵ What is striking about these prohibitions is that they generally limited themselves to the Turkish Republic. For the regime it did not matter much that Armenians wrote and circulated memoirs among themselves – as long as memory was produced and consumed within an Armenian milieu and did not trickle back into Turkey. One of the exceptions to this rule was the September 1935 incident between the United States and Turkey over plans by Metro-Goldwyn-Mayer to film Franz Werfel's novel *The Forty Days of Musa Dagh*. The Young Turks officially prohibited the book itself a year after the Nazis, in January 1935.³⁶ The same fate befell Paul du Veou's less fictional book on the Musa Dagh Armenians on the eve of the Young Turk annexation of Hatay province.³⁷ That book, too, was blacklisted and barred from entry to the country.³⁸ Besides these books, all foreign Armenian periodicals and newspapers (e.g. *Haratch* and *Baikar*)³⁹ were individually identified and categorically banned. The regime probably did not want to run the risk of these narratives entering local history and memory, over which it claimed hegemony.

Turkey denies the Armenian genocide' goes a jingle in genocide studies. The Turkish Republic's memory policy towards the Armenian genocide was/is indeed characterized by denial. But we know little about how the human

325-20117
digitised by

destruction wrought by the First World War and the wider Ottoman imperial apocalypse of population transfer and mass violence against civilians (including the Armenian genocide) was handled in the official memory of society.³⁹ The interwar imposition of collective amnesia on Turkish society has been understudied, and the Republican archives might offer some fresh perspectives on this problem.

On a very basic level, the study of the Republican archives may also contribute to understanding modern Turkish-Armenian relations in general. To my knowledge, there exists no thorough study of the Armenian experience in the Turkish Republic, such as Rifat Bali's hefty studies on Turkish Jews.⁴⁰ As soon as the Ministry of Education files are disclosed, we will be able to study how Armenians were represented in state education. The Foreign Ministry documents can elucidate with greater precision the development of Turkey's international official position on the genocide. And the government's citizenship and naturalization policies may demonstrate how the regime envisioned the future of Armenians in Turkish society.

III. RESEARCH DIRECTIONS

Compared to other modern genocides, Armenian genocide studies suffer from at least five significant lacunae, chiefly related to the problem of source base. The Republican archival material can go a long way to filling in some of the blanks. These lacunae are: rank-and-file sources, oral history, provincial archives, the land registration and cadastre archives, and the two Interior Ministry archives. The following outline attempts to survey the known, the unknown, and the desirable within these six areas.

Rank-and-file Sources

In studies of the Armenian genocide and accounts of the killings, the perpetrators, from the organizing elites to the rank-and-file executioners, have too often figured as evil faceless killers, undifferentiated and unexplained. The guerrillas, tribesmen, and villagers appear in the Anatolian killing fields *ex nihilo* and murder people for no apparent reason other than innate (Turkish or Islamic) cruelty and malignance. This essentialist convention needs to be challenged by problematizing the experience of Ottoman Muslims and Young Turk elites through biographical investigation and sociological contextualization. Following Alexander Hinton, we have to ask the question: Why did they kill? More research on rank-and-file perpetrators can also be expected to facilitate further integration of the Armenian genocide into comparative genocide studies, in which the Armenian case is often the stepchild.

Comparative research on perpetrators of genocide is gradually reflecting common ground and increasing sophistication.⁴¹ One of the cornerstones in the field was undoubtedly Christopher Browning's bestseller *Ordinary Men*. This powerful study is famous for adopting a social-psychological model of

obedience to authority to explain the behavior of German perpetrators. For our purposes, it might be relevant to highlight another aspect of the book. Browning's research is based on a substantial primary source base of the Central Office for State Justice Administrations (*Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen*) in Ludwigsburg near Stuttgart. He benefited from an extensive collection of records that included later interrogations of the perpetrators who carried out the massacres. Browning writes: "Never before had I encountered the issue of choice so dramatically framed by the course of events and so openly discussed by at least some of the perpetrators. Never before had I seen the monstrous deeds of the Holocaust so starkly juxtaposed with the human faces of the killers."⁴² Another example of exemplary perpetrator research can be drawn from the Yugoslav wars. In a chapter of her book *They Would Not Hurt a Fly*, the Croatian author Slavenka Drakulić uses ICTY court transcriptions to paint a moving picture of Dražen Erdemović. Erdemović is a Bosnian Serb who, through trials and tribulations, ended up shooting almost 100 Bosniak men in the Srebrenica massacre of 13-22 July 1995.⁴³ What emerges from Browning's and Drakulić's treatment of perpetrators is a nuanced and complex discussion of dispositional and situational factors. Understanding and explaining the mind of the perpetrator requires a source base that is nearly lacking in the Armenian case.

In 2003, Norman Naimark wrote: "As far as I know, we have learned next to nothing about the 'ordinary' Turk or Kurd who engages in this murderousness and why."⁴⁴ Seven years later, we are still in the dark as to the actual perpetration of the genocide. What do we even know about ordinary gendarmes, militiamen, and soldiers charged with deportation and massacre? In comparison with other cases, we immediately notice a dire lack of rank-and-file sources on the Armenian genocide perpetrators. If we assume that Ottoman gendarmes were around 20 to 25 years old during the deportations, they could have lived well into the 1960s or 70s. However, I am not aware of any useful material that can shed light on the bottom-end of the genocide. Despite the rising literacy levels, it would be naive to expect manuscripts of various kinds to have surfaced, especially because we know that perpetrators keep their silence about their violent pasts. With four decades of subsequent Young Turk conscription the memory of the genocide was censored and silenced. Armenian and Syrian survivor materials might be much more useful in shedding light on the perpetration aspect of the genocide. Research into oral history materials and memoirs might be able to move the debate further.

For lack of sources, we might have to resort to perpetrator accounts of other episodes of Young Turk mass violence, of which I will provide one example: In the late 1980s, the Kurdish journalist Ahmet Kahraman traveled through Anatolia in search of Turkish soldiers who had served during the interwar anti-Kurdish campaigns. In Trabzon he found one of his respondents, Darsun Çakiroğlu, a retired sergeant living in Ankara. After initial

reservations, Cakiroglu began to trust Kahraman and spoke of an operation in a valley in which he participated in 1925:

We besieged the valley in the middle of the night. Movements were detected early in the morning in the valley. One way or the other they found out about us. They started to flee with cries of "the soldiers are coming!" Our commander Deli Kemal Pasha ordered breakfast to be served. We had breakfast. Then we thoroughly surrounded the valley and advanced slowly. It was visible that there were very few men among them. They had probably fled. There were women, children, and elderly around. Some young men among them... When they finally saw us in front of them, a sudden outcry broke out. Women and children were running around, crying, groaning. Deli Kemal Pasha ordered the soldiers: "Take position!" We took position. Then he yelled: "Fire at will!" We let loose at random. The valley turned into doomsday. Screams, moans, cries, fleeing, flights, yelling... [...] It was very bloody. Many died. Afterwards they said 600 casualties. I think there were more. There were tiny children among them. [...] For four hours we combed the place with rifles and machine guns. Except for the 20 to 30 people we captured, nobody got out alive. In the volley of firing even dogs and horses were shot. I don't know what those valley people had done wrong. They said they were Kurds. They rebelled against the government. When the sounds and twitches died down, we entered the tents. Corpses everywhere... [...] Children, women and elderly had clung on to each other, dropped everywhere and died. Some friends searched the clothes of the dead and took their gold and money. [...] We set fire to the tents and left.⁴⁵

Cakiroglu also noted that prisoners were taken away and executed at a nearby ravine. According to the interviewer, the old man's body language and facial expression – not captured in the text – revealed feelings of guilt and shame. This quote suggests top-down coercion, an argument that takes us to the obedience to authority model. The mass killing was not gender-differentiated but categorical, including children; as Jacques Semelin has argued, whenever children are indiscriminately killed, we are approaching a genocidal process.⁴⁶ We know little about the chain of command: was it the commander who gave the order on his own behalf or did he act upon central orders? Further research on Turkish perpetrators needs to address questions such as these.

Oral History

Oral history is an indispensable tool for scholars interested in mass violence. A considerable collection of Armenian and Syriac oral history material has been studied by colleagues.⁴⁷ The existing body of oral history research in Turkey, though gradually developing, has hardly addressed the genocide. A potential research field was politicized by successive governments and the Turkish Historical Society. Several documentaries about the victimization of Ottoman Muslims in the eastern border regions have included

shots of elderly Muslims speaking about their victimization at the hand of Armenians (and presumably Cossacks) in 1918. It seems unmistakable that the Turkish-nationalist camp fears that the local population of Anatolian towns and villages might 'confess' the genocide's veracity and disclose relevant details about it. For example, the 2006 PBS documentary *The Armenian Genocide* by Andrew Goldberg includes remarkable footage of elderly Turks speaking candidly about the genocide. One of the men remembers his father told him that the *genocidaire*s had mobilized religious leaders to convince the population that killing Armenians would secure them a place in heaven. Another middle-aged man recounts a recollection of his grandfather's that neighboring Armenian villagers were locked in a barn and burnt alive.⁴⁹

In the past eight years, I have searched (and found) respondents willing to relate their personal experiences or their family narratives related to the war and the genocide. In the summers of 2002, 2004, and 2005, 2006, and 2007, I conducted several dozens of interviews with (grand-)children of contemporaries in Eastern Turkey, all semi-structured and taped. Oral history has its methodological pitfalls, especially in a society where the memory of modern history is overlaid with myth and ideologies. Many are unwilling to reflect about their family histories, because they have grown accustomed to ignoring inquisitive and critical questions, not least on their own moral choices in the face of their neighbours' destruction. Others are reluctant to admit to acts considered shameful.⁵⁰ But while some were outright unwilling to speak once I broached the taboo subject, others agreed to speak but wished to remain anonymous, and again many others were happy to speak openly, with some even providing me access to their private documents. Even though direct eyewitnesses to the crime have most probably passed away, these interviews proved fruitful. Elderly Turks and Kurds often remember vivid anecdotes from family members or villagers who had witnessed or participated in the massacres. My subject position as a 'local outsider' (being born in the region but raised abroad), facilitated the research as it gave me the communicative channels to delve deep and recede at the appropriate moments. It also provided me with a sense of immunity from the dense moral and political field in which most of this research is embedded.

Here are some concrete examples. A.D., a Kurdish writer from Varto (Mus) recalled a childhood memory when in 1966 an earthquake laid bare a mass grave near his village. The villagers knew the victims were Armenians from a neighboring village. According to A.D., when the village elder requested advice from the local authorities what to do, within a day military commanders had assigned a group of soldiers to re-bury the corpses.⁵¹ Interviews with elderly locals can yield considerable useful data about the genocide itself as well. For example, a Kurdish man (born 1942) from Diyarbakir's northern Piran district, related that his father told him how their fellow villagers would raid Armenian villages and dispatch their victims by slashing their throats wide open. As they operated with daggers and axes, this

often led to decapitations. After the killing was done, the perpetrators could see how the insides of the victims' windpipes were black because of tobacco use.⁵¹ Morbid details such as these are also recorded by the following account of a Kurdish man from the Khazran region:

My grandfather was the village elder (*muhtar*) during the war. He told us when we were children about the Armenian massacre. There was a man in our village, he used to hunt pheasants. Now the honorless man (*bêşerif*) hunted Armenians. Grandpa saw how he hurled a throwing axe right through a child a mother was carrying on her back. Grandpa yelled at him: "Hey, do you have no honor? God will punish you for this." But the man threatened my grandfather that if he did not shut up, he would be next. The man was later expelled from the village.⁵²

Here is another account from a Turkish woman (born 1928) from Erzurum:

Q: You said there were Armenians in your village too. What happened to them?

A: They were all killed in the first year of the war, you didn't know? My mother was standing on the hill in front of our village. She saw how at Kenah they threw (*döktiler*) all the Armenians into the river. Into the Euphrates. Alas, screams and cries (*bağırın çağırın*). Everyone, children and all (*çocuk çocuk*), brides, old people, everyone, everyone. They robbed them of their golden bracelets, their shawls and silk belts, and threw them into the river.

Q: Who threw them into the river?

A: The government of course.

Q: What do you mean by 'the government'?

A: Gendarmes.⁵³

These examples may suggest that there still might be something meaningful gained from interviews with elderly Turks and Kurds. Needless to say, had a systematic oral history project been carried out in Turkey much earlier, e.g. in the 1960s, undoubtedly a wealth of crucial information could have been salvaged. Interviews by individual researchers are at best a drop in the ocean.

There might still be avenues for oral history research. Father Patrick Desbois is a French Catholic priest who travels to Ukraine in a concerted effort to document the Shoah through the use of oral history. His team locates mass graves and interviews contemporary witnesses about the mass shootings of Jews, which often took place just outside the Ukrainian villages they visit. The elderly respondents often remember the slaughter in vivid detail.⁵⁴ Desbois' work on the Ukraine has proven helpful in completing the already comprehensive picture historians have of Nazi mass murder in that region. During a private conversation, Desbois intimated that he would be interested in launching a similar project in Turkey, if a viable initiative was proposed.⁵⁵ It

might be worthwhile to gauge what place the Armenian genocide occupies in the social memory of Turks and Kurds, even after nearly a century.

Provincial Archives

An important theme in recent genocide research has been the implementation of mass political violence at the local level, including the micro-situation of actual killing. In-depth research on how the genocidal process evolves at the provincial, district, city, or even village level has proven to be a fruitful endeavour. It can teach us a great deal about how the local shifts in and dynamics of power can influence the course and intensity of genocidal processes, of which we know that some are more regionally disparate than others. Local political or social elites can precede, expedite, intensify, or delay and resist genocidal destruction steered from above. A micro-focus can also follow the deterioration and ultimate disintegration of inter-communal relations as a result of external pressures, amidst a drastically worsening security situation and life condition for the victims.⁵⁴

In this subfield of genocide studies, again the Armenian genocide lags behind, with a few notable exceptions about Erzurum, Urfa, Trabzon, Cilicia, Smyrna, and the South Marmara area. These case studies have used different approaches, developed different interpretations, and have drawn different conclusions. Nevertheless, their sum has been more than patchy.⁵⁵ Still, we need more detailed studies on specific areas: provinces, cities, if possible villages, using the full depth of Armenian materials, Ottoman documentation, and European/American materials. An interesting case would be Bitlis province: Mustafa Abdülhalik Renda's *in situ* mass murder of the densely populated plain of Mus still awaits thorough empirical recreation and interpretation. Another captivating case would be Trabzon, where the interplay between Greeks, Turks, Laz, and Armenians contributed to a complex scenario of paramilitarism, expulsion, mass murder, occupation, revenge, and hegemony. In the spirit of setting an example, I hope to contribute to this burgeoning and promising field with a forthcoming monograph on Diyarbakır under four decades of Young Turk rule.⁵⁶

This issue is closely tied to sources as well. It is hard to credit that major Ottoman provincial capitals such as Sivas, Diyarbakır, Erzurum, Van, Konya, Bitlis, and Trabzon hold no provincial archives on the war. Neither do certain important district towns such as Develi (Everek), Tatvan, Sason, Midyat, Süleymanlı (Zeytin), Kozan (Sis). In my perhaps naïve searches in various Turkish cities I have come across no provincial archives. Time and again I was referred to the Ottoman archives in Istanbul. Again, Diyarbakır may be the example I am most versed in. The Ottoman administrative center of Diyarbakır province was in the fortified citadel in the north-eastern corner of the city. Several important structures still stand here, including the former governor's office (*vahidîk*), various judicial bureaus, police headquarters, and most importantly the infamous prison of Diyarbakır.⁵⁷ During the genocide, Dr.

Mehmed Reshid had his offices here (Young Turk propaganda photographs show captured Armenian 'rebels' in front of the prison's barred windows), and in 1925 the show trials for Sheikh Said's men were held in this compound. Important provincial decisions and city council debates must have been produced at this site. In the summer of 2007, the area had been cleared of security forces and was being converted by the Ministry of Culture and Tourism to an open-air "Atatürk Museum". In the light of these facts, the non-existence of provincial materials may be considered as puzzling. What exactly happened to the records held at this important site?

A similar investigation in Kozan in the north of Adana province in July 2007 generated similar results. According to the mayor, there were some records of the late Ottoman and early Republican period, but the extent and nature was unknown to him, plus the records were uncatalogued and undisclosed. Access for external researchers was denied. These inquiries reinforce the impression that local archives, if existent, are poorly kept and not ordinarily frequented for research. One can only hope that they will be made accessible for research in the near future.

Land Registration and Cadastre Archives

The Republican archives in Ankara are vital for studying the sequestration and redistribution of Armenian property. They demonstrate that the dispossession of Armenians served the interests of the Young Turk regime, which assigned the movable and immovable property to Turkish refugees and settlers, and used it for government purposes. The interrelated nature of property confiscation initiated by the Young Turk regime and its cooperating local elites can offer new insights into the functions and beneficiaries of state sanctioned robbery.⁶⁰

In June 1915, the Young Turk government established the 'Abandoned Properties Commission' (*Emval-i Metrake Komisyonu*), charged with carrying out the management and distribution of properties and lands belonging to deported Armenians. The decree specifically ordered the committees, set up in 33 locales, to keep detailed books including the names of the deported owners, the remaining types of goods, the quantities and values. The committee chairmen were instructed to register which goods were sold or rented to whom and for what price, and all records were to be kept in special notebooks. According to article 3 of the regulation, one copy of the book would be delivered to the local government and one to the land cadastre office. This state of affairs suggests that if we include the copies, about 100 notebooks should be currently available. But since it is unclear where these records are kept, this raises several important questions. First of all, how certain are we that these registers have actually been kept in an assiduous way? Second and most importantly, assuming they have been kept in one form or another, where are they stored? Why has the academic community not heard more of these collections so far?

The property records have been a source of contention in the Turkish press. In a 2007 newspaper article, Yusuf Halaçoğlu contended that "because of the war situation, the records held in the provinces could not be sent to the center. As for the provincial archives, due to the National Struggle period after the great war, they were destroyed or perhaps have passed into the hands of the invaders."⁶¹ This is a highly dubious claim, unsubstantiated by balanced argumentation and reasonably informed conjecture. Even if all specimens of the two copies of the records submitted to local governments and land cadastre were lost, those forwarded to Istanbul should be at hand. Moreover, if the books had indeed passed into the hands of Greek, Russian, Armenian, French, or British forces, they would have been revealed by now.

In September 2006, a news report provided an even stronger indication that the records were not lost but are kept somewhere. The General Directorate of Cadastre (*Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü*) announced that it was developing a project to digitize their Ottoman deed records in order to ultimately transfer them to the state archives. The Directorate had asked the National Security Council (*Millî Güvenlik Kurulu*, MGK) for its opinion in this matter. The MGK's answer of 26 August 2005 was stamped "secret" and argued that "the information on issues such as ownership can be exploited in championing the unfounded allegations of genocide". It strongly advised that the materials not be made public but retained by the General Directorate of Cadastre.⁶² When this communication leaked to the press, the director of Cadastre hastened to announce that the MGK was not opposed to their project of making the records public, but the damage had been done: the property records were most probably in their possession and they were most probably highly relevant for the study of the genocide.⁶³ Presumably, the digitization project is an ongoing process, but considering the MGK intervention, its outcome is uncertain. A colleague in Istanbul who wrote to the General Directorate of Cadastre in January 2008, asking whether they stored the Abandoned Property Commissions' reports, received the reply that no such records were kept at that archive.

The Republican Archives also offer a window into the regime's thinking on Armenian property. The late 1920s saw a heightened activity and heated correspondence between Ankara, diaspora Armenians, and the League of Nations over sequestered property.⁶⁴ There is evidence that after these exchanges, the Kemalist government ordered Armenian property to be closely monitored. The archives contain files with many photos. Why did the regime begin registering the status quo of Armenian properties? Did it fear that Armenian claims for restitution would resonate in the international community? Once these files are investigated, we might obtain a clearer picture of this problem.

The 'Interior Ministry' Archives in Ankara

In 2006, Soner Çağaptay published an interesting book on Turkish nationalism in the Young Turk era.⁶⁴ The book covers the policies of nation formation in the post-1923 era and argues that the Ottoman millet system functioned as a matrix that defined nationhood in Turkey. It includes discussions of immigration and resettlement policies, as well as cultural assimilation projects under 'High Kemalism'. From the footnotes and the bibliography it is understood that the author benefited from an unusual archive in Ankara he quotes on page 223 as "DV: Dahiliye Vekâleti - İçişleri Bakanlığı (Ministry of Interior)", adding: "I used many individual files from the 1920s and the 1930s in this archive. However, since the documents at this depository were not catalogued, I developed my own system of reference, giving as much information about these documents as possible. (See examples in the notes.)" From the many references one can gather that the archive holds records on the gendarmerie, police, and other security forces in general, cited as 'Directorate for General Security' (*Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti*) of the Republic. The archive in question is most probably the modern 'General Directorate of Security' (*Emniyet Genel Müdürlüğü*) archive, i.e. the police.

One cannot escape the conclusion that this seems to be a highly relevant collection for studying violence in the Young Turk era. For example, correspondence between Ankara and the security forces in the eastern provinces during the assaults on minorities in the 1920s and 1930s is stored here. To quote from the book, p. 135: "In September 1938, the Interior Ministry wrote to the First Inspectorate-General about an Armenian guerrilla bandit who had been caught in Nusaybin. This man had confessed that the priest of the Armenian Derikira church in the Beşiri district had collaborated with him. Because the priest had supported banditry, he was to be sent to Beşiri, and his church was to be vacated." Another example is the 6 March 1932 government report to the First Inspectorate-General about the recent election of Ignatius Afram I Barsoum as the Syriac Orthodox Patriarch. The order noted: "the government does not recognize an entity under the name of the Patriarch of the Syrians", and the assignment of that post was not acknowledged (p. 130). This communication is a profound commentary on the Young Turk regime's attitude towards Syriac Christians. Hundreds of other files describe the daily process of arrests, persecutions, and deportations of Kurds, Armenians, Circassians, Syrians, and others. But access to the materials seems to be shrouded in mystery and secrecy; so far I have not been able to come any closer to this 'depository'. Colleagues in Ankara advised me that access to it is virtually impossible to obtain. The research field, however, does need more scrutiny, transparency, accountability, and falsifiability.

While searching for this archive in November 2006, I accidentally came across the archive of the Interior Ministry (*İçişleri Bakanlığı*).⁶⁵ When I was finally granted permission to view one file, I chose that of Şükrü Kaya (1883-1959). The dossier consisted of various employment records, an identity card,

and internal ministerial correspondence. It referred to his family background and education, his leading role in the deportation process, and his internment on Malta.⁵⁷ According to either myth or informed speculation, Kaya wrote a voluminous memoir, but this was suppressed by his adversary İsmet İnönü after the latter's ascendancy to the post of president. If this is true, it would be a major loss and a challenge for historians, because the embodiment of continuity in Young Turk mass violence might well be Şükrü Kaya. His involvement with the Young Turk movement and regime ranges from school teacher to civil servant to wartime director of the deportation apparatus, up to Minister of Culture and Interior Minister. During his tenure, he was operationally responsible for a) the destruction of Ottoman Armenians, during which he travelled into the field (i.e., Aleppo) and supervised the concentration of deportees in camps along the Euphrates; and b) the persecutions and deportations of Kurds in the 1920s and 1930s, during which he travelled into the field again for several research trips.⁵⁸ If more documents can be found on this powerful bureaucrat, it would potentially offer a solid contribution to the field.

These six research desiderata could possibly expand both our knowledge and understanding of the Armenian genocide. They are by no means meant to be an exhaustive evaluation or comprehensive program, but merely a suggestion for possible future research into certain relevant directions. After all, to quote Donald Rumsfeld, we don't know what we don't know.

IV. DISCUSSION

In this article I examined a selection of new sources on the Armenian genocide and discussed potential research avenues. I argued that the Republican Archives in Ankara can offer insights into at least three aspects of the genocide: survivors, perpetrators, and the problem of censorship. The second part of the paper explored five directions of research: the absence of rank-and-file accounts, the (im)possibilities of oral history, the issue of provincial archives, the relevance of the land registration and cadastre archives, and the two mysterious Interior Ministry archives.

It is hoped that these approaches will contribute to the normalization of the study of mass violence in Ottoman-Turkish, Armenian, Kurdish studies, a formidable challenge still. The topic remains underresearched, both in Middle Eastern studies and in genocide studies in general.⁵⁹ The study of violence in the (post-)Ottoman era is slowly wresting itself from the dense moral field and reaching the sense of normality that reigns in scholarly discussions on mass violence under e.g. Nazism or Stalinism. That approach which is most convenient or conventional may not be the most productive, comparable, representative, or analytically useful. Digging deeper into unmapped territory may help us gain new interpretations and a richer context of the Armenian genocide.

ENDNOTES

- ¹ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1994.
- ² A brief note about terminology is in order. In this article I will follow Erik-Jan Zürcher's use of the term 'Young Turk era' to bundle together the Committee of Union and Progress (*İttihad ve Terakki Cemiyeti*) and its descendant the Republican People's Party (*Cumhuriyet Halk Partisi*), which ruled the Ottoman Empire and the Turkish Republic in the period 1913-1950. This article advances the argument that a strong continuity of population policies can be observed between the CUP era (1913-1918) and the Kemalist era (1919-1950). Erik-Jan Zürcher, "The Ottoman Legacy of the Turkish Republic: An Attempt at a New Periodization," *Die Welt des Islams*, vol. 32 (1992), pp. 237-53. 'Eastern Turkey' will refer to the area east of the line Adana-Giresun, more or less bounded by the former Ottoman provinces of Sivas, Erzurum, Trabzon, Van, Bitlis, Mamuret-ul Aziz, Aleppo, and Diyarbakir.
- ³ Two further collections in Ankara have not been sifted through exhaustively yet for Armenian genocide related materials: the Turkish Grand National Assembly Library (which includes Republican People's Party collections and Armenian-language materials), and the Turkish Historical Society (which holds personal files of Young Turks).
- ⁴ Tsvetan Todorov, *Mémoires du Mal, Tentation du Bien: Enquête sur le Sûcle*, Paris: Laflout, 2000, chapter 3; Michel-Rolph Trouillot, *Silencing the Past: Power and the Production of History*, Boston: Beacon, 2007, pp. 52-3, 82.
- ⁵ This argument is discussed for the Armenian genocide in; Ara Sarafian, "The Ottoman Archives Debate and the Armenian Genocide," *Armenian Forum*, vol. 2, no. 1, 1999, pp. 35-44; Vahakn N. Dadrian, "Ottoman Archives and Denial of the Armenian Genocide", Richard G. Hovannissian (ed.), *The Armenian Genocide: History, Politics, Ethics*, New York: St. Martin's Press, 1992, pp. 280-310; Taner Akçam, *Ermeni Meselisi Hallolanmışlar: Osmanlı Belgelerine Göre Savaş Yıllarında Ermenilere Yönelik Politikalara*, İstanbul: İletişim, 2007, pp. 15-36.
- ⁶ Ara Sarafian, "The Absorption of Armenian Women and Children into Muslim Households as a Structural Component of the Armenian Genocide," Omer Bartov and Phyllis Mack (eds.), *In God's Name: Genocide and Religion in the Twentieth Century*, Oxford: Oxford University Press, 2001, pp. 209-21; Matthias Bjørnlund, "A Fate Worse Than Dying: Sexual Violence During the Armenian Genocide," Dagmar Herzog (ed.), *Briuality and Desire: War and Sexuality in Europe's Twentieth Century*, London: Palgrave Macmillan, 2008, pp. 16-59.
- ⁷ Rouben Adalian, "The Armenian Genocide," in Samuel Totten, Parsons & Israel Charty (eds.), *Century of Genocide: Eyewitness Accounts and Critical Views*, New York: Garland, 1997, pp. 41-64, at p. 52.
- ⁸ *Pethiye Çetin, Anımsamam*, İstanbul: Metis, 2004.
- ⁹ *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi* (Republican Archives, Ankara, hereafter BCA), 030.18.01.02/68.77.9, decree dated 28 September 1936.
- ¹⁰ BCA, 030.18.01.02/102.54.17, decree dated 8 July 1943.
- ¹¹ In August 2007, former director of the Turkish Historical Society, Yusuf Halaçoğlu, claimed he had lists of Armenian converts in his possession. He added that a substantial number of Kurdish Alevi were crypto-Armenians and threatened to publish the list to make his point. Halaçoğlu was summarily dismissed from his job after fierce public outrage from Alevi interest groups. "TTK Başkanı Halaçoğlu, Dönme Ermenilerin Listesi Var", *Rasûl*, 22 August 2007. However, the content of some Republican archival material raises questions about the nature of Halaçoğlu's 'list'.

- ¹² BCA, 30.10/108.710.17, file 94A47, 27 May 1928.
- ¹³ BCA, 30.10/113.771.9, file 96R298, 16 September 1929.
- ¹⁴ National Archives UK (Kew), FO 424/272, p. 116, no. 68, Edmonds to Henderson, 21 May 1930, "Notes on a Tour to Diarbekir, Bitlis and Mush".
- ¹⁵ BCA, 30.18.1/23.18.4, file 137-78, number 5331, decree dated 15 June 1927.
- ¹⁶ BCA, 30.18.1/23.7.1, file 137-74, number 4699, decree dated 2 February 1927.
- ¹⁷ BCA, 30.18.1/23.7.12, file 137-75, number 4710, decree dated 2 February 1927.
- ¹⁸ BCA, 30.18.1/23.7.18, number 4716, 15 February 1927.
- ¹⁹ Hans-Lukas Kieser, "Dr. Mehmed Reshid (1873-1919): A Political Doctor", Hans-Lukas Kieser & Dominik J. Schaller (eds.), *Der Völkermord an den Armeniern und die Shoah*, Zürich: Chronos, 2002, pp. 245-80.
- ²⁰ Also known as Grand Rue de Pera in the Pera district, currently the İstiklal Caddesi in Beyoğlu.
- ²¹ BCA, 272.0.0.11/23.125.8, decree dated 21 August 1928.
- ²² BCA, 030.18.01.02/8.7.7, decree dated 12 February 1930.
- ²³ Uğur Ümit Üngör, "Genocide on Lokale Elines: Over Massaal Geweld in Türkiye, 1913-1918", Waad Berenschot (ed.), *Etnisch Geweld: Groupconflict in de Schiedse van de Soor*, Amsterdam: Amsterdam University Press, 2009, pp. 27-52.
- ²⁴ Uğur Ümit Üngör, "Family Matters: Local Elines and Mass Violence", *The Armenian Weekly*, 25 April 2009, pp. 32-5.
- ²⁵ For details on Princende family life in the 1930s, see the correspondence between Tarancı and a close friend Ziya Osman Saba, "Cahit'le Günlerimiz," Cahit Sıtkı Tarancı, *Ziya'ya Mektuplar 1910-1946*, İstanbul: Varlık, 1957, pp. 5-6.
- ²⁶ BCA, 030.10/196.342.11, decree dated 26 May 1927.
- ²⁷ Saba, "Cahit'le Günlerimiz", p. 27.
- ²⁸ For a brief overview of Kemalist memory politics see: Uğur Ümit Üngör, "Organizing Oblivion in the Aftermath of Mass Violence", *The Armenian Weekly*, vol.74, no. 16, 26 April 2008, pp. 23-7.
- ²⁹ BCA, 030.18.01.02/46.49.5, Prime Ministry decree, 10 June 1934.
- ³⁰ Marie Sarrailhan Banker, *My Beloved Armenia: A Thrilling Testimony*, Chicago: Bible Institute Colportage Assoc., 1936.
- ³¹ BCA, 030.18.01.02/79.82.14, Prime Ministry decree, 28 September 1937.
- ³² BCA, 030.18.01.02/118.98.20, Prime Ministry decree, 10 February 1949.
- ³³ BCA, 030.18.01/127.95.11, Prime Ministry decree, 31 December 1951.
- ³⁴ BCA, 030.18.01.02/95.60.3, Prime Ministry decree, 10 July 1941.
- ³⁵ BCA, 030.18.01.02/51.1.2, Prime Ministry decree, 13 January 1935.
- ³⁶ Paul du Vém, *Chrétiens en Peril au Monténégro: Enquête au Sandjak d'Alexandrette*, Paris: Baudinière, 1939.
- ³⁷ BCA, 030.18.01.02/90.12.7, Prime Ministry decree, 25 January 1940.
- ³⁸ *Horuç* was an Armenian daily newspaper published in Paris from 1925 to 2009; *Başkar* was an Armenian newspaper published in Boston between 1922 and 1993.
- ³⁹ For a comparative study of this phenomenon see: Wolfgang Schivelbusch, *Die Kultur der Niederlage*, Berlin: Fest, 2001.
- ⁴⁰ Rifat N. Bali, *Abası'nın Evlatları Cumhuriyet'in Yurttaşları*, İstanbul: İletişim, 1999, id., *Devlet'in Örsnek Yurttaşları: Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri*, İstanbul: İletişim, 2009.
- ⁴¹ Olaf Jensen & Claus-Christian W. Szejnmann (eds.), *Ordinary People as Mass Murderers: Perpetrators in Comparative Perspectives*, London: Palgrave Macmillan, 2008.

- ⁴² Christopher R. Browning, *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*, New York: HarperCollins, 1992, p. XVI.
- ⁴³ Slavenka Drakulić, *They Would Never Hurt a Fly: War Criminals on Trial in The Hague*, New York: Viking, 2004, p. 106 ff.
- ⁴⁴ Nurman Nurmark, "The Implications of the Study of Mass Killing in the 20th Century for Analyzing the Armenian Genocide", paper presented at the conference "Vectors of Violence: War, Revolution, and Genocide: Turkish-Armenian Workshop," University of Minnesota, 27-30 March 2003.
- ⁴⁵ Interview conducted with Dursun Çakıroğlu by Ahmet Kahraman in Ankara in 1990, transcribed in: Ahmet Kahraman, *Kürt İyunicleri*, İstanbul: Evrensel, 2003, pp. 215-6.
- ⁴⁶ Jacques Semelin, *Purify and Destroy: The Political Uses of Massacre and Genocide*, London: Hurst, 2009, p. 231.
- ⁴⁷ Donald E. Miller & Leona Tourean-Miller, *Survivors: An Oral History of the Armenian Genocide*, Berkeley: University of California Press, 1993; David Gaunt, *Massacres, Resistance, Protectorate: Ahilik-Christian Relations in Eastern Anatolia During World War I*, Piscataway, NJ: Gorgias Press, 2006, appendix.
- ⁴⁸ Andrew Goldberg, *The Armenian Genocide*, Two Cats Productions, 2006.
- ⁴⁹ For parallel issues see: Orlando Figes, *The Whisperers: Private Life in Stalin's Russia*, London: Penguin, 2007, p. XXXV.
- ⁵⁰ Interview conducted with A.D. (from Varto district) in Heidelberg, 24 November 2009.
- ⁵¹ Interview conducted with M.S. (from Piran district) in Diyarbakır, 15 July 2004.
- ⁵² Interview conducted with Erdal Rénax (from the Kharzan area) in İstanbul, 18 August 2002.
- ⁵³ Interview conducted with K.T. (from Erzurum) in Bursa on 28 June 2002 and 20 August 2007, partially screened in the documentary "Land of our Grandparents" (Amsterdam: Zelovic Productions, 2008).
- ⁵⁴ Patrick Desbois, *Porteur de Mémoires: Sur les Traces de la Shoah par Balais*, Paris: Michel Lafon, 2007. Also, see the website: <http://www.shoahparbalais.com>.
- ⁵⁵ Personal communication with Patrick Desbois at the conference "The Holocaust by Bullets", organized by the Amsterdam Center for Holocaust and Genocide Studies at the Nationaal Museum Voigt (Netherlands), 11 September 2009.
- ⁵⁶ Recent examples of innovative local studies of genocide are: Tomislav Dulic, *Utopian Nation: Local Mass Killing in Bosnia and Herzegovina, 1941-42*, Uppsala: Uppsala University Press, 2005; Wendy Lower, *Nazi Empire-Building and the Holocaust in Ukraine*, Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2005; Lee Ann Fujii, *Killing Neighbors: Webs of Violence in Rwanda*, Ithaca: Cornell University Press, 2009; François-Xavier Nèred, "The Levashovo Cemetery and the Great Terror in the Leningrad Region", *Online Encyclopedia of Mass Violence* (27 February 2009), at: <http://www.massviolence.org/The-Levashovo-cemetery-and-the-Great-Terror-in-the->
- ⁵⁷ Hilmar Kaiser, "A Scene from the Inferno: The Armenians of Erzurum and the Genocide, 1915-1916", Hans-Lukas Kieser & Dominik J. Schaller (eds.), *Der Völkermord an den Armeniern und die Shoah*, Zürich: Chronos, 2001, pp. 129-86; Kerem Öktem, "Incorporating the Time and Space of the Ethnic 'Other': Nationalism and Space in Southeast Turkey in the Nineteenth and Twentieth Centuries", *Nations and Nationalism*, vol. 10, no. 4, 2004, pp. 559-78; Kevork Yeghiaz Sukjjan, *Genocide in Trebizond: A Case Study of Armeno-Turkish Relations During the First World War*, Lincoln: University of Nebraska Press, 1981; Raymond H. Kévorkian, *Le Cilicie (1909-1921): Des Massacres d'Adana au Mandat Français*, Paris: RHAC III, 1999; Hervé Georgelin, *La Fin de Syverie: Du Cosmopolitisme aux Nationalismes*, Paris: CNRS, 2005. The recent monograph by Ryan Gingeras on the South Marmara region is a major

contribution to this field (Ryan Gingeras, *Sorrowful Shores: Violence, Liberty, and the End of the Ottoman Empire, 1912-1924*, Oxford: Oxford University Press, 2009).

⁵² Uğur Ümit Üngör, *The Making of Modern Turkey: Nation and State in Eastern Anatolia, 1913-1950*, Oxford: Oxford University Press, 2011.

⁵³ Not to be confused with the equally notorious Republican prison of the late 1970s and 80s.

⁵⁴ For an introduction to the plunder of Armenian property see: Uğur Ümit Üngör and Mehmet Polatlı, *Confiscation and Destruction: The Young Turk Seizure of Armenian Property*, London/New York: Continuum, 2011.

⁵⁵ Yusuf Halimoğlu, "Korkusuzca Tartışılmalı Yararlı", *Radikal*, 27 September 2007.

⁵⁶ "Tapu Arşivlerim 'Sömürsü' Kullanılmı", *Hürriyet*, 19 September 2006.

⁵⁷ "MGK Yazısı Tarıfıyıcı", *Radikal*, 20 September 2006.

⁵⁸ E.g.: Gilbert Oidell, *Confiscation de Biens des Réfugiés Arméniens par le Gouvernement Turc*, Paris: Maspis, 1929, pp. 83-6.

⁵⁹ Soner Çığartay, *Islam, Secularism and Nationalism in Modern Turkey: Who is a Turk?*, Abingdon: Routledge, 2006.

⁶⁰ The Interior Ministry sits across the Turkish Grand National Assembly in central Ankara and does not have a regular research archive either. But as I (wrongly) insisted that their files had been quoted in Çığartay's book, they sent me to the basement to speak to the archive director. A cold, concrete staircase led into a huge underground hall with dozens of archive cabinets, stuffed with folders. When I smelled smoke, I suspected a fire and called security, but when we walked into the cellar, we saw three archive staff grilling a mackerel on a small barbecue; the fishbone was dumped on one of the shelves of the archive closet. (Skelotoni in the closet?) After speaking to the uncooperative archive director, I learnt that this was the archive of personnel files of the Turkish Republic's Interior Ministry bureaucrats.

⁶¹ *Interior Ministry Archive* (Ankara), Personnel file of Şükri Kaya, document no. 1041, *passim*.

⁶² Hilmar Kaiser, "Şükri Kaya and the Extermination of the Ottoman Armenians" (unpublished paper, 2009).

⁶³ Notable exceptions are: Erik-Jan Zürcher (ed.), *Türkiye'de Ermeni Çarpması*, İstanbul: Denetim, 2005; Dominik J. Schaller & Jürgen Zimmerer (eds.), *Late Ottoman Genocide: The Disolution of the Ottoman Empire and Young Turkish Population and Extermination Policies*, London: Routledge, 2009; Hamit Bozarslan, *Une Histoire de la Violence au Moyen-Orient. De la Fin de l'Empire Ottoman à Al-Qaïda*, Paris: Éditions La Découverte, 2008.

ՀԱՅԱՑ ԵՆՆԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱՆՍԻՄՈՒԹՅՈՒՆ
ՈՒՍՈՒՄԵԼԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՈՐՂՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
(Ամփոփում)

ՈՂՆՈՒԹՅՈՒՆ ԻՆՆՈՒՄ

Ի պատասխան այն հարցադրմանը թե՛ Անգլիայի արժեքները կը գերազանցեն 1914-ը նախ պատերազմի սկզբնական շրջանները կը բացառելով թե՛ ինչպե՛ս կարելի է պատասխանել ինչպե՛ս են ծագում թերի Յեղապետութեան ուսումնասիրման:

Հեղինակը կը հաստատուի որ Յեղապետութեան ուսումնասիրման ինչպիսիք Անգլիայի Հանրապետական Արժեքը կը լինի յոյս արժեքի երկը ուղղութիւններով ու Հեղապետութեան (հաստատութեան թե՛ արդարութիւնը պահպանման համար) ք. Յեղապետութեան ծրարութեան եւ կատարողներու (ստանդը՝ շատեր գործադատական կարգի մեղսներով, եւ շարունակելիս իրենց կեանքը նախ անհայտներով) ք. Գրաքննութեան ինչպիսիքն են Քուրթի Հանրապետութեան արդիւնքի Յեղապետութեան գերազանց յաշտարկան հաստատութեան կամ այլ երկրի մասը Քուրթի:

Յարձակելով Քուրթի Հեղինակը կը կարծի որ Հայ Յեղապետութեան յաշտարկան 5 ստորակներ՝ 1. Յեղապետութեան կատարող շարքիներու գերազանցները կարող են հետազոտման առարկանքն, յաշտարկան կարելի է անհայտ համապատասխան եղբայրութեան երկրով, 2. Բաժանորդ պատմութեան անհայտից մին Քուրթի եւ թերի անհայտներով, ինչպիսիքն են ժամանակն ու գրապետները ճշգրտութիւններու ուսումնասիրում, 3. Գաւառական արժեքները (ինչ իրապարտութիւններով Յեղապետութեան կը գրապետի գաւառի գաւառ, ժամանակն ու անհայտը կը թուի չգրապետի գաւառիցն արժանացրութեան ամարներու), 4. Գաւառական արժանացրութիւններու արժեքները 100 շրջաններ ունեն շրջան գաղթոր յանձնարարներ, որոնք արժանացրութեան ամարները պարի ունեն ինչ 1 ընտրման եւ 2 արժեքի, ինչպե՛ս ըրէ՛ք 100 կարգանամարները), 5. Կարգի Գրքից Կատարութեան ինչպիսիքն են ինչպե՛ս կարելի է ինչպիսիքն ու յարաբերութեան ինչպիսիքն են կամ ճշտութեամբ:

Ըստ Հեղինակի, այս երկիրը նոր եւ յաշտարկան յոյս կը արժեքն անհայտութեան թրջարարութեան, Հայաստանութեան եւ քաղաքային թե՛ Անգլիայ կը ինչպիսիքն են յաշտարկան եւ քաղաքային ուսումնասիրման ժողով արժեքները թերի եւ անհայտ կ'արժանացնեն Միջին Արեւելիք եւ Յեղապետութեան ժամանակն ու գրապետի:

**ՄԵՍ ՀԱՅՔԻ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ
ՀԻՒՍԻՍԱՅԻՆ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐՆ ԸՍՏ
ՀԱՅ-ՎՐԱՅԱԿԱՆ ԵՒ ՅՈՒՆԱ-ՀՌՈՄԷԱԿԱՆ
ՄԱՏԵՆԱԳԻՐՆԵՐԻ Բ.Ա. 190-Բ.Ե. 428 ԹԹ.
(ԳԱՏՄԱ-ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՕՏՈՒԹԻՒՆ)**

ՅԱԿՈՐ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆՆԱՆ

Մեծ Հայքի պետականության պատմության ուսումնասիրության խնդրում առանձնապես կարևոր նշանակություն ունի սահմանային խնդիրների վերաբերյալ Մաճմաճի հանգրվանում է այն կարևոր շարժումները մեկը, որի ներքում մեռաբույսում եւ իր կենսակերպն ու պատմությունն, իսկ ազգայնությունը նաև պետականությունն է կերտում ժողովուրդների իրարանջարը։ Այս սեռակերպից խիստ կարևոր է պարզաբանել եւ ցայտույթի մեջ դնել պետական սահմանների անկայունության պայմաններում է իր դրսևթիւնն ու կենսակերպն ազատուից հայ ժողովուրդն իր պատմության երկարատև դարերի ընթացքում։

Բանի որ խաչքի վերաբերում է Մեծ Հայքի թագապետությանը, ապա այն անմիջականորեն առնչվում է Արտաշես Ա-ի անունն եւ գործունեությանն ինչ, քանզի հայ բազմաթիւ արքաներից նա առաջինն էր, որ կարողացաւ մեկ պետականության սահմաններում վերաբնակարանել սին հայրենական 15 նահանգներից՝ Նը, Մոփղէից բացի, որն ընդգրկուից այդ պետականության տարածքների մէջ մի փոքր աւելի ուշ՝ Բ.ա. 96-ին, Տիգրան Բ. Մեծի կողմից։ Մերթադ այնչափ պետականության՝ Հայաստանի Հանրապետության համար առանձնապէս կարևոր եւ արժեքական է ոչ միայն սահմանային տարակարծութիւնների խնդրի կարգաւորումը արեւելեանն եւ արեւմտեան հարեւանների՝ Ազրբեյճանի եւ Քուրդիստանի Հանրապետության ներքի, այլև հրաբույսում գտնուող Հայաստանի Հանրապետությանն ինչ։ Այսպիսի բովանդակութեան յոգսածի շարժումներում ունի իր որոշակի շարժումներն, քանի որ ներկայիս (չնայած այդպէս էր նաև նախկինում) խորհրդային իրաւասութեան տարիներին) գրայական պատմագրութեան համարեա առանց բացառութեան ունի սուր հակամակարան ուղղութեան։ Նրանց կողմից ստիճան տարածքային շարակութիւններն են ներկայացուած հայերին, որն ի վերջոյ կանխարգելման եւ հակառակն ազգայնութեան կարիք է զգում։

Մեծ Հայքի թագապետության հրաբույսին, իսկ մասնաւորաբար հայ գրայական սահմանային հարցերին անդրադարձել են Հայերի Հիւրըմանը, Յուզէֆ Մարտիրոսը, Հայր Ղազար Ինճիկեանը, Հայր Ղեւոնդ Աբջանը, Նիկողայոս Արքեպ. Եակոբ Մանուկեանը, Մուրզեճ Տ. Երեմեանը, Թադէոս Եակոբեանը, Թադէոս Հ. Հրեանը եւ այլք։ Արդարեւ սեծուսն ուսումնասիրողների անունների թուարկումն ունի մեկ հիմնական նպատակ,

որակագրի ցույց արուի, որ հարցի ուսումնասիրութիւնը չի գտնուում մեծանշանի վրայ, այլ արդէն կատարուել է բուսականին կարծես եւ հիմարար վարձատարի վրայ պատմարանների հակադրական եւ նեթակայական գործածները ժողովուրդի համար: Հարցի մերն այն է, որ ոչ միայն հայ, այլևս ասորացիներ, այլ թուրք եւ վրաց ժողովուրդներն բուսականին առարկայական եւ անարյան վկայութիւններ են հարցրելու հայ-վրացական սահմանի վերաբերեալ, որոնք ոչ առաջ քրտելուց յետոյ նոյն այդ վրացի ուսումնասիրողներն իտալական իրենց նախկին կարծիքը՝ խոսում են սահմանների վերանման ու արարածքային պահանջների մասին: Ուստի յոյուածում առաւել նպատակաշարժար ենք գտնում անդրազատեալ ոչ միայն որոշակի հայ-վրացական, այլև Մեծ Հայքի Քաղաքաբնութեան ողջ հիստորիան սահմաններին, սկսած հիստորիաներից մինչև հիստորիան մասը:

Բ. դարի սկզբներին Արտաշէս Ա ի սրբ. Բ. ա. 189-190) տեղի ունեցած հայ-վրացական պատերազմի անարտից յետոյ, որի մասին վկայում են մատենագիրները, այլևս սահմանային արմատական փոփոխութիւններ Մեծ Հայքի հիստորիա Հայաստանի եւ հարեւան վրացի եւ Ալուանքի միջև համարեա տեղի չունեցան: Ելնելով այս հանգամանքից համառոտակի կոնց աւանդ այն հարցին, թէ ինչպիսի տեսք ունէր այդ սահմանագիծը: Մեծ Հայքի մայր արևելքում Փայտակարան նահանգն էր, որը գտնուում էր արևելեան յայտնութեան 35-40 ի միջև ընկած տարածքում եւ յարում էր Կասպից Մոզի արևմտեան ափերին: Եթէ ունէր որոշակիացնեք այս տեղագրութիւնը, այս այդ նահանգը ձգւում էր Կուրի գետաբերանից Հրաբազից զաւառից մինչև Որմիզդ-Սերոս, որոնց միջև տեղակայուած էին հիստորիա-հայա՝ Ռուս-Քաղա, Հանի եւ Աթշի Քաղաան գաւառները: Այստեղ գիւնելի է միայն Հանի գաւառի խոյրը, որի եղելութիւնն ընդունում է Սրեմեանը, բայց լրովին բացառում է Յակոբեանը: Ինչ վերաբերում է Բարկէն Ե. Եարութիւնեանին, այս վերջինս հարցականի տակ է գտնում նրա գիւնելութիւնը: Այս տեղանունն մասին երկիցս սխալաւիւում է Մովսէս Մորեկեանցին, որոնցից առաջինում նա նշում է, որ այստեղից էր ծննդոյ հայ պատմութեան նշանաւոր երեւելիներից մէկը՝ Ոգրեմոյ յուրսը, որը գրել է Մեծնական Գառնութիւն աշխատութիւնը: Առաւել կասկածելի է երկրորդ վկայութիւնը: Նա նշում է, որ հայ երեք նախարարներ՝ Մուշէն Թաթառունին, Կահան Առաւելեանը եւ Աշխաղար Դիմազեանը, զանկացի են իրել Արշակ Գ. արքայից՝ Դարանազեայ գաւառի՝ Անի անրոցում թաղարան գտնները: Նրանց նպատակն է հանդիսացել այդ գտններն յանձնել Արեւելահայաստանում իշխող սասանեանների գրածոյ Թուրոյ Գ-ին, բայց այդ մտադրացումը մատուցել է անշարժութեան: Այստեղ մեզ հետաքրքրող ոչ թէ գտնների ճակատագիրն է, այլ ինչպիսի յուսարածուածը՝ պատմա-աշխարհագրական անասնելիներից: Մտնելամայն պարզ է եւ առաւել եւս հասկանալի, որ ոչինչ ընդհանուր չէր կարող լինել եւ, որ բառք վերաբերում է Մեծ Հայքի երկու հակադիր բնուծներում գտնուող աշխարհագրական տեղանուններին: Դարանազեայ Անի անրոցի մասին երկու վկայութիւններ ունի նաեւ Բուզանդը եւ վերջինս այն տեղագրում է Դարանազի

Սկզբնայն դատարան, որք Քաղաք Լազը նահանգի կազմում էր¹⁷։ Լազ երկու
 նահանգային պատմիչների այս վերաբերմունքները համադրութենային պիտի
 ելնարանային, որ, եթե Արքեպիսկոպոս մաս կազմող կամ անկախութիւն, ապա
 դրա միջադէպը ոչ թէ ինքն է, այլ զա յետագայում նրա Գաւառութիւն Լազը
 թէ միապիտեւ արտապրողների սխալի եւ անբարեմիտքի արդիւնքն է։ Ան-
 բնական մեղք միտածուար չնշեցինք եւ չբնութեցինք նշանուար հետագա-
 սաց Գաղթի եւ Մարզապետի անունը, որք եւս պարզուի է այս հարցով, յառ-
 կապելս պատմա-անուանակարգի անուանիչների՝ շնուսթեան եկեղեցի-
 կերով Ուրբաճ անունը։ Եւս գտնում է, որ այն յաճական Օլիմպիո-
 ՕԱՆՍՄՈՒՅՆ՝ հարկանապարտ արտաանուանի է եւ, որ նրա Անճեմաճեան
 Գաւառութիւնը պիտի է գրուէր Հայերնոյն արգիցարութիւնը մեծապէս կրան
 Գարեանայնայն Անճի Արամապիտ պատկանող ասանարան։ Մեղք չիտիմ
 կրտում ենք այս անուանիւր եւ կարծում, որ Լազին նայն Գարեանայնայն Ա-
 նին է։ Գէտք է անկարգին նաեւ, որ հայերնում իրար յատկանին մաս են
 ար-եւ-էք եւ ար-եւ-մուար յատկերը (տաւթիւն կրկուս գտնեցին իրարից շնու-
 թի ասարիւրում), ուստի եւ չպէտք է յարգուի մեծապիտե արտապրողների
 կողմից զուտ պատանահան, եւ ոչ թէ միտածուար չբնութեանք այս
 յնդգրում։ Արայնոյ, Մարզապետը յարում է Յակոբեանի անուանիւրն, որին
 կազմակերպ ենք նաեւ մեղք։

Կրկին վերադառնանք Լազին։ Ըստ Արքեպիսկոպոսի, Յակոբեանի եւ Յա-
 ռութիւնեանի՝ Փայտակարան նահանգի կազմում պայտիւն ունեցան զա-
 լանների թուարանուար կեղծ է ասանկերու։ Փայտակարանի կազմակերպ-
 թեանը Արքեպիսկոպոս պիտի է. «Մեծ Լազի այս մայրամասային երկիրը, որ
 սուանուի է Արտաշէս Ա.ի ժամանակ, նստարան էր Փայտակարանը քո-
 դարի թաղարային տերիտորիան»¹⁸։ Փայտակարան նահանգի իրարար-
 լիչքում ասանանուար է Լազիտայնի Կուրը, որն իրարից անխան է Մեծ
 Լազին ու Աղուանից թաղարայնութիւնը։ Այսուպէս է գտնուի Այնարտաշէ-
 սեան Ուրբաճ նահանգը, իսկ Արտաշէս Ա.ի արք նրա ուղի արեւմտեան հառ-
 ուանը յարանի է կեղծ Եակոբեանի անուանը։ Վերջինիս կազմակերպութեանը
 Մարտարանն ունի երկը իրարանուարութիւններ, որոնցից Լազի մեկ հետաքրք-
 յող անուանիւրնայն ասանանուարն անկախանուար է վերջինը։ Եւս վիշարում է
 «Հայաստանի Սեբաստ կամ յատ շնուիւր եւ շատ շնուիւր շնու, որոնց մէջ
 իտարից արդին ինչոսութեանը չի ստում, նաեւ շատ իտարից, սմանը
 յարանուր, սմանը էլ շատ թերթի, ինչպէս Արարածնի դպարը, որով Արարս
 գիտն է հոսում՝ մինչեւ Աղուանի մայրը, եւ թաղանս է Կաւայից Մեղք, եւ
 սրա ինտ Եակոբեանի ասանանուարից Արտապիտ եւ Կար գիտին, շնույ
 Գաւառքը»¹⁹։ Եակոբեանի անխանուար է միայն անիւր ուչ, վերանուարով
 զատուի ու ինքնով թաղով երկիրորդը եւ գտնուիւրով Աւար Ասանեանի եւ
 Գարգիւնի զատանների միջեւ։ Մարտարանն զարաշէրտում այն թեղարդի
 է ոչ միայն արալուս կողուան Այնարտաշէսեան Եակոբեանը, այլն Գարգիւ-
 նի եւ նրանից արեւմուտար թեղան Տոշ Կատան եւ Աղուս զատանները, մի-
 չնի՝ Գաւառից արեւելեան ասանանները²⁰։ Փայտակարան Կուրը արգիւտապա-
 նէ է Լազիտայնի եւ նպասանի, որպէսզէն Արտապիտարանի թաղարանների զա-

Հակառակեան ժամանակներոց սկսած, ոչ մի Հակառակորդ չկարողանալ ներխուժել եւ ներթափանցել Մեծ Հայքի տարածքը, իսկ առաւել եւս Հասառանի աջակող իր գերիշխանութիւնն ու տիրապետութիւնը:

Վերջինաց տարածքներից արեւմուտք Գուգարք երկրամասն է, որը, ինչպէս տեսանք զերեւում, նախապէս եղել էր Հայքց պետականութեան կազմում, իսկ յետագայում, Արուսեղոսի մեծերի որոշ, անշարժ Հանգամանքների յերուժով, քայքայ շատ կարճատեւ ժամանակով ընկել էր Հարեւան Վերքի տիրապետութեան տակ: Ինչ որ քարտուական ժամանակաշրջանից աշխարհա-տարածքային միասորդ յայտնի է եղել Չարսխա անուամբ (¹⁵² Zardahi), աբխեթի գահուել է Հայքց պետականութեան կազմում զեռ ուրարական շրջանի, իսկ յետագայում, աջ գերատանցի է Չուսխա անուամբը գահուելով Գուգարքի կազմում: Ինչպէս ժամանակից է անում Ն. Վ. Յարութիւնեանը, այն միացուել է Ուրարտուի Հայքց պետականութեանը զեռ Արզնիտի Ա.ի որոշ եւ գահուելիս է եղել, ընտկանարար էթիուներ (¹⁵³ Etiuni-Etuhli) վարչա-տարածքային միասորդից հետո՝: Ինչ գերարեւում է էթիուների վարչա-տարածքային միասորդն, սակայն հետաքուտ սահմանակից էր Չարսխա երկրին, իսկ Հարսուում Ագաթե Արեւելյանում այն տարածում էր մինչեւ Սեւանի արեւմտեան ափը, իսկ արեւմուտքում Արուսեղանի տարածքը (¹⁵⁴ Adustiani)¹⁵⁴, էթիուներից արեւմուտք տարածում էր Դիաստի երկիրը (Տայքը), իսկ Հարու-արեւմուտքում Տաւարանների Հոփան էր: էթիուներն, փաստորէն Ագա երկրի հետ միասին ընդգրկում էր Աշխարհարշտեան Ագարատի հետաքուտին կէտը, որն էլ յետագայում դարձաւ բնորդան Հայ ժողովրդի ողջ պատմութեան ընթացքում՝: Արեւեանն իր երկու, քայքայ տարրեր ժամանակներում հրատարակած նշանակաւ շարտիզներում Մեծ Հայքը Հաւ Աշխարհարշտը ի եւ Հարսուտանը Հաւ Աշխարհարշտը ի, Գուգարք նահանգին տալիս է երկու տարրեր սահմաններ: Առաջին շարտիզում, Գուգարքն Ուտիքից անջատուած է Գարդան եւ Մեծ կուեք գաւառներով, որոնք Ուտիքի կազմում են, իսկ Գուգարքի կազմում ընդգրկուած են Բոզնոփոր, Բուրչափոր, Չարսփոր, Մարսփոր գաւառները: Արեւեանը սահմանագիծ է անցկացնում նաեւ Գուգարքի կազմում ընդգրկուած Բոզնոփոր, Բուրչափոր, Եւանդիքի: Գարսու եւ Մանգիսայ Փոր գաւառների եւ Ժուցեայ տարածքների միջեւ, որոնք գահուելով Գուգարքի կազմում, ըստ նրա 338-353ին անջատուած են եղել Մեծ Հայքից: Հեղինակը նկատի է ունեցել այն Հանգամանքը, որ երբ 300ականների վերջերից Արշակ Բ.ի եւ Գապի գահակալութիւնների միջեւ ընկած ժամանակահատուածում, երկրի տարրեր ժամերում ընկելում էին ապստամբութիւններ, Գուգարքը նշանակաւ ժամանակահատուած անջատուել է Մեծ Հայքից: Բայց, ինչպէս վկայում է Փաւստոսը, զրոնք շարտաւախից արուեցին ապարտպետ Մուշեղ Մամիկոնեանի կողմից՝ Գապի իշխանութեան հնոց անկախացրին (358-370): Այլ խոսքովութիւններն ընդգրկել էին Հարսուտանի Համարեա բոլոր ծայրամասները եւ հետաքուտ անցի ունեցած իրադարձութիւնների վերաբերեալ Փաւստոսը վկայում է: ՎՅազազս Հրաչչ գրքում, ուր նշում է, որ միւսների նման պատմուել է նաեւ Գու-

զարաց բոլոր, եւ իր շարացրանքն աւարտում է աշուղէս. «Եւ զինն սան-
նասն, որ յաստացն էր յաւ յերկիրն Հայոց եւ ընդ երկիրն Վրաց, որ է
ինքն մեծ գետն Կոթ, այնոս ինտե յինքն գտարեալ դասնայր անտի»¹⁷.
Իր երկրորդ զարակցում Երեւեանք, Մանգլեանք Փոք, Պարուար, Բաղն-
փոք, Բուխմար գետաններն առանձնացնելով անուանում է «Մուգարաց
քիշխարեան կազումն մանկ տարածքը մինչեւ 363թ.»¹⁸.

Մեծ Հայքի սահմանը կարծի աւարտում էր Հնարակերտի մաս, որն
յարանի էր որպէս ոչ միայն թաղարածրաց, այլեւ որպէս հանապարհների
խաչմերուկ, զանգի աշտակով է անցել Պարուար-Մերեթեա-Մերաստուպոլիս
(Փաթիս) հանապարհը, որը անում է մինչեւ Արածանց Դուռն ընկած ու-
ղին: Հնարակերտի մասին երկիրս յիշատակուած է Բազրատունեանց Հա-
յաստանի ժամանակին վերաբերող աղբյուրներում, որպէս կարեւոր նշանա-
կութիւն ունեցող աշտակաւ հանգրայքը: Այն զանուկ է ինչպէս Պար-
ուար-Մերեթեա, այնպէս էլ Դուին-Մերեթեա հանապարհների վրայ, որը
կրկին անգամ վկայում է նրա կարեւոր գիրքի մասին¹⁹. Այն զանուկ է Աղ-
ուէ եւ Զարգար գետանների միջեւ, որի նիւստում հայապատմական սահ-
մանն էր, եւ փաստաբէն ունէր կարեւոր ռազմավարական նշանակութիւն:
Ներկայումս այդ տեղանքն համընկնում է Պուգարաց յունների նիւստային
ժայռակէտի հետ, որն աղբյուրն ձգւում է նիւստային-Հարաւ՝ համարեա զու-
գածեա Գեղեղին:

Այժմ կանգ առնենք Հնարակերտի հիմնադրոյքին: Երեւեանք վերջինս
կառուցեցութեամբ դրում է «կիշուկ է մասե իւսանցիխտ, որ յի անսն-
դրում: Խանցիխտ անաթաշի է իսան գետի անտոնց, որ պահագանի է
Մարաքունը Վճուղ, հասնաւորս յետագայ Բնիս (Խոջու), որի գետաբն-
րուսնի մօտ այժմեան Վշարի եւ Օնտարում կամըրջի: մօտ՝ գտնուոմ էր իշ-
եալ անոցոյ: Հնարակերտը գտնուոմ էր Մեծ Հայքի, Վրքի եւ Աղտանքի
սահմանների հատման կէտում»²⁰: Սակայն Աշտուի Մրովիցին իր մի
վկայութեան մէջ գրանք, արտինք՝ Հնարակերտն ու Խուճանք ներկայաց-
նում է որպէս թուրքովե տարրեր բնակարարներ: Կա գրում է. «Եւ Մին-
րանը (Սիրիանը) տտեց (իր ազգական) Պերոզն իր դուստրն ի կնո-
րեան: Սուս շնորհեց երկրի իտանանից սկսած մինչեւ Պարսուս (Քար-
թաւ), Կոթի երկու կողմը՝ իշխան նշանակելով նրան այժմեղ եւ գորք թե-
կիով պարսից երկրից սրեցեց կտտե Տրքառի դէմ»²¹: Հեղինակի խօսքն
արտեղ Տրքաւս Ա ի որպ կատարուած դէպքերի մասին է, որտեղ նենգա-
փորում են իրադարձութիւնները: Վրչում այդ ժամանակ իշխում էր
Փարսուսեան Ա ի որպին՝ Միւրզաւս Բ ի Աղտուրը կամ Արզանէրը: 90-Ծնին,
իսկ զաշտակից Պարթեւաստանում Հաղարչը, որը այս վկայութեան մէջ
անուանուած է Պերոզ: Կանց շատելով այս վկայութեան հաւաստութեան
վրայ, փորձենք արե յուսարանել պատմա-աշխարհագրական տեսակերկրից:
Չամոքը արտեղ շեշտում է երկու հանգումանք՝ ա՝ Խուճանից մինչեւ
Պարսուս ընկած տարածքը, ք՝ Կոթի երկու կողմերում իշխելու հանգա-
մանը: Կա փաստաբէն նշում է արում տարածքի նիւստային եւ Հարաւա-
յին ժայռակէտերը, որտեղից առաջինը համապատասխանում է Խուճանին,

յակ երկրորդը՝ Պարտաւին կուրի հրահրապին կողմը եղել եւ թուով է նրա ձախակողման ափը։ Ինչ վերաբերում է Հնարակերտին, ապա այն մշտապէս գտնուել է նրա աջ ափին՝ Մեծ Հայքի տարածքում։ Փաստորէն պէտք է նշանակենք, որ Խոււանք եղել է Մեծ Հայքից դուրս, կուրի ձախ ափին, Վերջի տարածքում։ Այս տեսակէտն իր իրաւացի արտացոլումն է գտել Հրատանի Պատմութիւն բազմաւաստրեակի երկրորդ հատրում, բայց վերջինիս հեղինակները ընկել են ծալլաշիջութեան մէջ՝ անտեսելով հետազոտող մի շարք հայեական տարածքներ։ Հեղինակը, նշելով որ, հարեան Հրատանը բաժանուած է եղել տարածակրաների, այնուհետեւ նշանակեցում է, որ նշանակի բաժանումները պէտք է ունենար նաեւ Վերջը, որը աշտակց կառավարում էր Փառնաւապը²⁰։ Իրոք Վերջում եղել են թուով երեւ կողմնակն են խեղ, որը նշանակում է կրկն։ Ինչու չունենալով այս կարծիքի գէժ, մենք հարկադրուած ենք աւարկել այն մտքին, թէ հարուում միմէն ուր են նաեւ Վերջի սահմանները։ Հեղինակը երրորդ խեղի կողմում, որը կողմնակն է Քարդարանի, ընդգրկում է Դերէզից միմէն Տփղիս ընկած տարածքները, որի կենտրոնն է Հանդիսայել Խոււանը²¹։ Այս ինչպէս մենք նպատակ չունենք անդրադառնալ կրկնի, քանզի վերեւում նշեցինք, որ հայ-գրապահած սահմանն այդ հատուածում անցնում էր Վերահայոց լեռներով եւ Արգիւտով, ուստի եւ ամէն ինչ պարզ է եւ հասկանալի։ Փաստորէն Քարդարանի խեղի կենտրոն Խոււանը պէտք է փնտռել Վերջի տարածքում։ Արգիւտից եւ Վերահայոց լեռներից հրահր եւ այն ու մի կապ չի ունեցել Հնարակերտի հետ։ Ինչ վերաբերում է Երեւեանին, ապա նրան միանշանակորէն չփոխութեան մէջ է գցել Մրովելու վկայութեան աշայիտի ծալլաշիջ հակասակաւուծները։

Գտնել որ մենք իտակներ Հրատանի հրահրային հարեանի կողմից արգէն այն ժամանակ Մեծ Հայքի Հանդէպ տանած տարածքային յատկանութիւնների մասին, որը առկայ է նաեւ Տեր օրերում, ապա նշենք, թէ ուրիշ ինչ բուն հայեական տարածքներ են մասնանշուում, որոնք իրր վրայցական են։ Ըստ Գէորգի Ա Մելիքեզիլու, չորրորդ խեղի ընդգրկել է Տաշիզը եւ Արսը (հայկ. Աշոցք), հինգերորդը՝ Հաւարեմին (Հաւարքը) եւ Արտանը, իսկ եոթերորդի մէջ են ընդգրկում Կյարձիւք կամ Կղարձքը²²։

Հայ-գրապահած սահմանի կուրով անցնելու մասին, Մեծ Հայքի Քաղաքութեան հրահր-արեւելեան սահմանագիծին, ուշադրու մի վկայութիւն ունի նաեւ Խորենացին։ Նա գրում է, «Յետ սրիս մեծ եւ անուանի եւ բազմաթիւ զարեւելից իլուսիտյ կողմանն կարգէ կողմնակայութիւն՝ զայր անուանի եւ յամենայն զգոժ մատուորեան եւ հասնարոյ առաջին, զԱռան, առ մեծ գնաղմն, որ հաստան զդաշտն մեծ, որ անուանի Կուր։ Բայց զայս զրեւս, զի գրեալ զայն մեծ եւ անուանի մոտացումն էղև մեզ յառաջումն մատենին յիշատակել, զգոմոն որ ի Սիսակայ, որ ժառանգեաց զդաշտն Արտանից եւ զԵմեակղոժն նոյն զայտի, ի գնաղայն Երասխայ, մինչև ցամաքն, որ ասի Հնարակերտ...»²³։ Միայն Հնարակերտից թոտ է, որ զկպի արեւմուտք ընկած սահմանն այլեւ չի անցել կուրով եւ հրահրակեան Համադաստարանն է անգանցի լեռնազրաթեանը։ Խորենացու

առաջ վկայութիւնը տեղիք է առնիլ նաեւ այլ նկատարութիւններ, որոնց կողքով աննկատ անցնելն անձնարին է. ինչոքոր վերաբերում է ոչ միայն Մեծ Հայքի պետական սահմանին՝ այս տարածաշրջանում, այլև նրա ներքին վարչա-տարածքային բաժանումների բնագրաւորում կատարուած փոփոխութիւններին. Խորհնացու վկայութիւնը ուշագրաւ է աքն առնում, որ Միասնը որոշ ժամանակ զինվարել է նաեւ Միւրեղեց գյուղը գտնուած տարածքներում, եւ նրա նկատարութեան ներքոյ է եղել Աղուանդը գաղաթը, ախրէքն՝ Կուրի աջակողմեան ափը. Այս գաղաթը տարածուել է Բաւոյք եւ Փայտակարան նահանգների տարածքում. Բնականարար, պարզ է, որ խառքի կարող լինել Փայտակարանի եւ Բաւոյքի Միւրեղեց կազմում գտնուելու վերաբերեալ²⁰. Խորհնացու վկայութիւնը Աւանի վերաբերեալ անբողբոջեան է Մոսկու Կաղանկատուացին, նոր ներկայացնում է նրա սահմանաւոր²¹. Միւրեղեց ձաթն իջուակուում է նաեւ Սարարածը. Չաւած՝ նրա վկայութիւնը ինչ որ տեղ նշելուով է՝ այդ նահանգի սահմանային լեռնաշղթաներ վերջնական ստանակնելից, բայց Սարարածը գտնել յառանգելն գտարում է առ նահանգի Հրախարակեան եւ Հարաւայն սահմանները, նշելով թէ ո՛ր վարչա-տարածքային շրջաններով է աքն եղել շրջապատուած. Սարարածը վկայում է՝ «Հարաստանի գետտներից են նաեւ Փաւնննն եւ Օրդխաննն, որ հարաքայնում է մեծարանակ պատկրագնական մի»,²² որոնց էլ սահմանակից էր Միւրեղեցը.

Այսպիսով, ստացում է, որ Խորհնացու վկայութիւնը Միւրեղեց կապակցութեամբ, վերաբերում է ոչ թէ նրա կազմում գտնուած տարածքների հարցին, այլ ունի ինչ-որ այլ իմաստ. Հաւանարար, Միւրեղեց կառավարիչները այդ ժամանակ եղել են հայոց ուղի արեւելեան կողմի սեպագանձերը, միտանական լինելով նաեւ այդ կողմի ուղի գնական ուժերի նրամահատարը. Աւելի ուշ դարաշրջանի ըստապաշարով սանդու զէպում նրանք փաստորէն աննցել են բղջիբի պաշտներ. Այլ ըստարարութեան Խորհնացու այդ վկայութեանը, երեւի անձնարին է սայ.

Ոչո՞ք է պայմանաւորուած մեր կողմից այս տարածքի նմանորեակ մանրագին բնութիւնը. Բարակգնեում տարրեր արտաշտումներ է ստացել Փուզարքի այս նստուածում գյուղիւն աննցած հայ-փրացական սահմանայինը. Իս պատուաւ է հանգրացել, որ Փուզարքի տարածքում գտնուելիք թուաքանակի վերաբերեալ ուսումնասիրողներ յայտնեն իրարանկեր կարծիքներ. Երեւեանն իր ուսումնասիրութեան հիմն համարելով հանդերձ Արարոնացոյցը, սկզբում գտնում է, որ եղել է 18, իսկ այսպ՝ 15, իսկ Թոկորեանն ու Բ. Եւրոսթիւնեանը՝ 9ը, ախրէքն՝ 7ներան, որքան նշուած է նոյն պատմական փաստաթղթում. Կայսրութեան արաբիս տարրերութիւնների պատնաս է ոչ միայն տարրեր ձեռագրերից պատուելը, այլև նո՛ր դա ուստասիրութեան սկզբնական շրջանում արեւոյ վարչատարածքային բաժանումների արտաշտումն էր, իսկ Նոր կամ Նոր՝ նոյն դարաշրջանի վարչապետ Հանգրուանի արտաշտութիւնը²³.

Այս ըստարարութեանց սեպում կատարելի Փուզարքի սահմանային Հրեանարցինը. Կուրով է անցել նաեւ հայ-փրացական սահմանը Փուզարքի

ճաշ-արեւելքում, որտեղ տեղակայուած են եղել երկու գուռաներ՝ Զար-
 փարը եւ Կարփարը: Կարփարի ճառ Կարը կտրուել չըջապարը է կտա-
 րում հրախ, որի գլուխնուով էլ հայ-գրացական սահմանադրին արդէն
 անցնում էր Ալիստոյ, իսկ այնուհետեւ Քոնղչքի կամ Քրթախիքի լիւնե-
 րով: Համաձայն Երեւանի Քրթախի գտնուել է երկու երկրների սահմանի
 ճառ, հարկական Գարուար գուռուի հարեւանութեամբ: Արտեղով ձգուած
 են Քոնղչքի կամ Հաշիկուան լիւները, որոնք սկիզբ են առնում Ալիստոյ մի
 փոքր հրախ գտնուող Կամխի լեռի եւ փոքր արեղանձեւութեամբ ձգուած
 արեւելքի-արեւմուտք 42-ի գուգանեռականին համընթաց գտնուելով
 գուգանեռականից հարաւ: Հասնելով 46-ի միջուրէակներ աջ լիւները հաս-
 նում են մինչեւ Կար, որը համապատասխանում է ներկայիս Ախալցխի
 քաղաքի տեղանքին: Այն արեւելքից փակում է Փարզանա լիւնանոց նստա-
 պարը, իսկ արեւմուտքից նայն ուղղւածութեամբ ձգուած են Մամարի
 լիւները, որոնք ճաշ հրախում մտնում են Զաւարչին՝ ներկայիս Մա-
 կաշի հրամարտի հարեւանութեամբ: Այս տարածքի լիւնադրութեան ճառին
 վերաբերում է նաեւ Գրեթոս Ասպը, գրեթով. սիմասիէի (Thasic) եւ Թրիարիէի
 (Thiarie) տարածքներն իսպանոս են մինչեւ Կարիապոլսուան լիւնից, ո-
 րից այն կողմ է գտնուած Կողքիսի անապատը: ...²⁰ Գարը է, որ վերջինս Ա-
 լիստեան Գոնուտի արեւելեան ճառն հանդիսացող Փարթարեան լիւներն
 են, որոնք ձգուած են Հաղարանի լիւներին համարեալ գուգանեռ՝ սկսած
 Զարիսի միջին հասանքի չըջանոց մինչեւ նրա գետաբերանը, որը գտնուած է
 Բախուան քաղաքի ճառ Ալստոյ վերջնական անտրի ճառեանպարի միակ
 վերջացուածն այն է, որ նա չըջանում է Քոնղչքի եւ Փարթարեան լիւների
 միջեւ: հարաւ-արեւմուտքից ղեկի հրախ-արեւելք տարածուող կղաղչքի
 լիւները, բայց չարեւանկութեամբ իրանում է նաեւ Մարզական եւ ներկա-
 յիս Անարա-Իմերեթական լիւների վերաբերեալ²¹:

Փաստորէն, ինչպիսի տեսնում ենք վերոգրեալ վերլուծութեանց, Ման-
 գրեաց Փարից սահմանը եղուել է ղեկի Քոնղչք գուռուր, որ բարձրացել է
 մի փոքր հրախ, հասել Ինկիլիլիս անոցի շրջանը, որը եղել է Վրքի կազ-
 մում: Սահմանն այստեղ ձգուել է Քոնղչքի լիւներին համարեալ գուգանեռ
 եւ հասել Քրթա գետի սկուերները ու Տարածուարի լիւն: Այստեղից սահման
 է դարձել Գուգարքի բարձրանալովսկի արեւելեան հասուածը, որտեղ էլ
 հնոց Կարն առանին անդամ հասում է Մեծ Հայքի սահմանը եւ անցնում
 Վրքի տարածքը: Հայ-գրացական սահմանադրի այս հասուածում Կարին
 է մտնում նաեւ նրա գտակներից Փարուանան, որն հասում է մինչ այդ
 ներկայիս Ախալցախի քաղաքի հարեւանութեամբ: Կոնի տեղում արեւ-
 մուտքից հարիցանական ուղղւածութեամբ Գուգարքին են իրաջանեում
 Ուլլաբիքի լիւները, որոնք այս հասուածում իրարից տարանջատում են
 Մեծ Հայքն ու Արեւմտա-գրացական պետութիւնը կամ Կաղչքուր, որը նաեւ
 նայն Կոնիկան է: Այս լիւների արեւելեան վերջին հասուածն անոցաշրջին
 գտնուած է արդէն Մեծ Հայքի տարածքում: Ուլլաբիքի լիւներն արեւմուտ-
 քում հասում են ուղղահարեաց ղերք ունեցող Աբրիանի լիւներին, որոնք
 սկիզբ առնելով Ալարս-Մաղիսի սկուերներից, հասնում են մինչեւ Կարի

ակունքներ՝ ունենալով սուրբածիւն ձգուածութիւն: Աբրահամ եւ Ռաբբարիի Հասանն անդամ է գտնուում ՅՅՆՎ՝ բարեկամութիւն ունեցող Աբրահամ լուր: Այս անուան յոյսը է շքոթիչ Զաչի Աբրահայ Փոք գաւառի Նա, այն առաւ-
մով, որ գտնուած այդ անուանուած չի ստացել այդ լուսների անուանք: Աբր-
համի լուսնադազմանքը սահմանն անցել է Եւաչէթի լուսներից, արեւմուտ-
քում ընդգրկելով ամբողջութեամբ ողջ Զարար, մինչեւ արեւոյ, ուր նրան
է միանում Նրախային (արեւոյմասն) գտակ Ալարի-Մգալի: Ի վերջոյ
սահմանն անցել է վերջնական երկու գետերի խառնարանից՝ արաւ գտնու-
ող Պարսպարան (արեւ Ռարիայ Վաչ) լուսներից, որոնք կազմում են Աբր-
ահայ-Պոստական լուսների մի ժառը, գտնուելով նրա ծայր Նրախ-արեւեկ-
քում²⁰:

Սահմանն այն երեւոյթն է, որ ինչպէս Հասարակութեան՝ ամբողջու-
թեամբ վերջանում, այնպէս էլ ասանկին անձամբ ժառանգելիքում չի ձե-
ւաւորում կամ առաջնուած ասարեայնորէն: Սահմանի սկզբնաւորման ա-
կունքների վերաբերեալ ուշադրաւ վկայութիւններ կան գտնու Ք.ա. Գ. Ա-
հապարամեակում գրուած մի շարք նշանաւոր գրական յուշարձաններում:
Արդէն այդ նրն ժամանակներում իրապանչաբար խրոթի էր պատկե-
րացնում իր սահմանները, որն էլ ամբողջում էր իր ժառանգեցակարգի
մէջ: Սրա յաւազոյն որքանակ կարող է լինել նրն Միջագետքի առաջին բնա-
կիչների՝ շուճերացիների եւ սպարացիների պատկերացումները սահմանի
կապակցութեամբ: Նրանք, իրենց միաններից ասարակնաւում էին Եփրատ
(Քուստուսեւ կամ Պուստուս) եւ Տիգրիս (Տիգրիս կամ Եփրատ) գետե-
րով: Այս պատճառով էլ, կի՛ն Գ. հապարամեակում արտակ իշխաններից ո-
րեւէ մէկին յայտնում էր նուանել ողջ Միջագետքը, ապա նա իրեն հռչա-
կում էր որպէս շախարհի չորս կողմերի թագաւոր: Բայց ոչ բոլոր ժողո-
վուրդներն էին, որ ունէին իրենց միաններից ասարակնաւող Եփրատը եւ
կամ Տիգրիսը: Այս պատճառով էլ, ինչպէս իրաւացիորէն նկատում է Հոմե-
րոսի պեղմների գիտակներից մէկը՝ Մուրի Անդրեւիք՝ «Անկի յաճախ հու-
նայնքներն իրարից անջատուած էին կամ ոչ-մեծ լիմուսիցն հոլոտով, կամ
էլ վարքիկ կղզիներով, որոնք գտնուում շին եզրական կամ էլ Հոմիական
ժովերում: «Պետակամ սահմանը», որն անջատուած էր մի հասակը-պե-
տութիւնը միսից, կարող էր լինել նաեւ ծովը, կամ էլ ձուտակայ լիմու-
սուցը, որը գծովըտող դիր ունէր պոլիոսի եւ նրա շրջակայքի նկատ-
մանը»²¹:

Սեր կազմից կատարում արդար ժամրագրման վերջնաւորութիւնը պաշտ-
նաւորում է մրաց պատմադրութեան մէջ տիրող խախտն եւ ներկայիս
ստորագրային յաւակնութիւնները կրակեցնելու ժառանգութեամբ: Իսկ այդ
յաւակնութիւններն անում են երկրաշափական սրտոյնին Համբեթաց՝
որեւցոր ձեռք բերելով նոր երանգներ, որը գնալով նմանում է ասարեային
աղակն: Սեռքն յաւակնալիս վերադերում է Ռարիայից վրաստակի Պա-
մակեան յազմանասարեակն ասալին եւ երկրորդ Հասարակեան անկ
գտան անուակներին, որ իրաւում է, թէ ինչպիսի ասարածք, ի՛նչ պատմա-

աշխարհագրական սահմաններ են գրառեցրել վրացական պետութիւնները, ինչպէս մինչև Արտաշէս Ա-ի և նրանց շնորհ, այնպէս էլ նրա գահակալութեան տարիներին: Մասնաւորապէս վերոյիշեալ աշխատութեան երկրորդ հատորում Գ. Լ. Մուսիսիշվիլին գրում է. «Ըստ «Աշխարհագրոյց»-ի Գուգարն ընդգրկել է համարեա ողջ հայաստանի Վրաստանը: Սակայն Ստրաբոնն այն կանխորոշում է մի տարածք, որը տարածում է Կարիցից հարաւ-արեւմուտ: Սա լինիւմ համընկնում է այն տեղագրութեանը, որը ներկայացնում է Մովսէս Խորենացին»²⁷. Այստեղ կարելի է դնել անմիջապէս հարցական նշաններ, քանզի չկան նշման յտուժներ շրջապատուածի կապակցութեամբ: Իր շնորհոյ շարադրանքում իտալականերով Նանդերն, որ բառին և միջնադարեան հայ մասնագիրների Գուգարքը Նանդիտացի է հայ կական տարածք, եղել է նշման րդեշխութիւն, այսինքն՝ աւելի առաջնակարգ դեր և գիրք է ունեցել, քան միւս նահանգները, այսուհանդերձ երբակացում է, որ Խորենացին, Փաւստոսը և այդա Յովհաննէս Դրասխակերացին աւել ներկայացնում են որպէս վրացական տարածք: Մուսիսիշվիլին շարժում է մի նոր անշարտ չեզրի՝ գուգարացիների կամ գուգարացիների գոյութեան առաջադր, իսկ Գուգարք անուն վերափոխում կամ կերպարանափոխում տարրերակ է համարում Փամբակ կամ էլ Բամբակի անունները²⁸: Միջև այսպիսի հիմնաւորումներով առաջնորդուել իւրաքանչիւրը, այդպէս կարողանայ անփականել ոչ միայն իր անմիջական հարեաներ, այլև ներդրուելի ցանկացած ծայրամասում գտնուած իւրաքանչիւրի տարածքը՝ նստուքութիւններ գտնելով իր բառապաշարի և միւսի որեւէ տեղանուան միջև: Եւ վերջապէս, վերոյիշեալ մասնագիրների մտաւիայ և ոչ մի վկայութիւն, որ գուգարացիների չեզրու ունեցել է վրացական ծայրում և իսպառ կող շունը հայերի հետ:

Հայ-վրացական տարածք-սահմանային խնդիրները նոր ողով են քննարկուած նաև վերոյիշեալ աշխատութեան առաջին հատորում: Այստեղ նշում է, որ Արտաշէս Ա-ի կողմից հրախալիս հայկական տարածքների Խորենաներ, Գուգարքի և Պարիպոլիսի լեռնաբանների վերամիաւորումը հնաեանք էր լուծուիլն քաղաքականութեան, որի արդիւնքում էլ Բարձրին կամ Իրեբեան գրկուել է իր օրինական տարածքներից: Այս անկէ կենսագործման մէջ բնականաբար, մեղադրուած է Արտաշէս Ա-ը²⁹: Կերևում մեր արդէն տեսանք, որ Գուգարքի կապակցութեամբ նրանք շատ կապէս վկայակոչում են Խորենացուն, որը այս մասին պարզ և յստակ նշում է. «Իսկ Գուգարայ, որ յիշուիլն Եդրատի, ժամանկեաց զԵսան Սրին, որ է Կանապք, և զկէս մասինն Ճատիտաց, զԿոք, զՃոր, զՃոր, մինչև ցանորն Հնարացիրա: Բայց գտնուիլինն Աշոցայ, և գտնուիլինն Տաշրաց կարգէ Կաղաղայի ի գտնուցնն Գուգարայ Հայկազնոյ: Իսկ ընդէն լըինն Կանկատայ կողմնակայ իրախոյ կարգէ գծմ և զիզոյ ազգն, և նստուիլնուրեանն անուն կարդայ ընդայնն Գուգարացոց, որ էր լեալ ի գտակէ Միհրդատայ, Դարնիի նախարարի, զոր անուայ Արծրանուցի՝ յոյս իշխան ի վերայ գերութեանն ի Վերիացոց ազգացն, զոր էած Եարուղորնուար, որպէս Արիպնոս պատմէ այսպէս անկով

«Միմազօրն Լսարուզօրնուսոր, որ ուժգնագոյն էր քան գՀերակէս, ի Լիբիացոց եւ ի Վերիացոց աշխարհն գորածողով լեալ հասանէր եւ վանձալ վկանցեալ ընդ ծեռանք նորոճէր, եւ գնասն մի ի նոցան յառաջադրօմն հանասո ծախս ստարեալ ընակեցողաւնէր: Եւ ի Վերիայն յեզր կրկի յարեմուտս: Իսկ ի եպիօին մեծի Բասննոյ կարգէ մահապետութիւն գերդոնին անուանեալ, որ ի գաւաղացն Հայկալ...»⁶⁶ Այս անկէնս պէտք է յակելի, որ Թորեմնացին Փուշարի մասին վշտառակում է նշուածից զատ եւս երկու անգամ: Առաջին հարեացքից կարող է թուալ, թէ զբարք ոչինչ չեն կարող սույ, բայց այս վկայութիւններն արժէարուած են այն ատուժով, որ նմանում են տանձարանութեան կամ տանձաւարի Գրանցում որպէս հարց նարեանարեքից մէկը հանդէս է գալիս Փուշար, որի կողքին է Եարան, եւ Թորեմնացին սույնս է նաեւ. «Թէ ինչո՞ւ էին նրանք գրառոււած, ինչպիսի տարածք ունէին եւ.՝ Իսկ այն գամուել է ծագեցերք ժոտ. ինչպէս շատ յաճախ կոչուել է Մեւանայ լիւր, Միմազօրի սկումքներից վերեւ ու հասել է մինչեւ Երասխ կամ Արաքս, որն էլ փաստօրէն ի սկզբանէ սահմանացիմ էր հարիք եւ վրայքների միջեւ»:

Եր յաջորդ վկայութիւնում Թորեմնացին Աշոցքի իշխանատանը սերում է համարում Հենց Փուշարից, այսինքն՝ նրանց համարում է այս տեղանքի առաջին գարմիկները՝ Թորեմնացու վկայութիւնների ուշագրաւութիւնը միայն աչքանով չէ, որ սահմանափակում է. Ես նաեւ համարեա ամբողջութեամբ մասնանշում է այն տարածքները, որոնք գտնուել են Փուշարք աշխարհի վարչական սահմաններում. « ընդդրկելով իր մէջ ոչ թէ Ճաւախքն ամբողջութեամբ, այլ նրա կէս մասը, այսինքն՝ «Աշխարհագոյգի Վերին Ճաւախք, Կանգալքը, Կոդքը, Օոքը, Ծոքը եւ միս գաւառները, մինչեւ Հնարակերտ ամրոցը»⁶⁷: Բայց որովհէն այլ հարց է. Թէ որքան գաւառներ են եղել Փուշարքի կազմում: Աշխարհագրքում հեղինակը նշում է մը, բայց, ինչպէս տեսանք վերեւում, Երեմեանք այդ թիւը հասցնում է 12ի, իսկ ապա՝ 15ի Բ. Եարութիւնեանք ցմութեան ենթարկելով այս կենտոս ինձիքը, յանգել է հետեւեալ երկու եզրաշեղանկներին ա) Փուշարքը որպէս Մեծ Հայքի Քաղաքաւորութեան սովորական վարչատարածքային մասեր, այսինքն՝ սարառեցիկ, միացում է եղել Կղարջին, ը Ք.ա. Բ. դարում մեւուորուել է որպէս առանձին վարչատարածքային շրջան, յետագայում վերածուելով քղեշխութեան եւ սկզբնական շրջանում, հասանարար Արտաշէս Ա-ի օրոք, բազկացած է եղել 7 հետեւեալ գաւառներից՝ Զորոփոր, Կողոփփոր, Մորափփոր, Տաշիք, Քոնեչք, Կանգալք եւ Հերին Զաւախք: Թէ յետագայում ինչպիսի վարչատարածքային փոփոխութիւններ են տեսի ունեցել Փուշարքի ներսում, զա զուրս է մեր հետաքրքրութիւնների շրջանակներից, ջանգի, ինչպէս նշեցինք վերեւում, այդ արունւմներն տեսի են ունեցել աւելի ուշ շրջանում: Ի վերջոյ Երեմեանք գաւառների վերջնական թուաքանակ համարում է 12ը, որը մեր կարծիքով առուել էրչու է եւ համապատասխանում է պատմական իրականութեանն ու սկզբնաղբիւրների տեղեկութիւններին, իսկ Բ. Եարութիւնեանք անհիմն կանգ է առնում 12ի վրայ»⁶⁸:

Այս հարցի քննարկումն առաջանք բուն գրադանական աղբյուրների վա-
յութիւնների վերլուծութեամբ, որք է ապացուցի, թէ որտեղ են սրաբուսով
Հրատանի Գամուսթիւնի շեղանակները: ՃԱ. գարնի վրայ պատմիչ Ահմե-
տի Մյուզեյին, որի մասին արդէն եղել ենք վերելում, իր Հրայց Քաղաքների
իւ նահապետների Ա. Տոհմերի Գամուսթիւնը արժէքաւոր աշխատու-
թիւնում, մեծ տեղ է յատկացրել ինչպէս գրադանական շարաբերու-
թիւններին, այնպէս էլ այս երկու երկրների միջեւ գոյութիւն ունեցած
սահմանային խնդիրներին: Իր այս երկասիրութեան արդէն «Քուրզում-
եանք» կոչուած գլխուով նա գրում է. «Բնայց Հայկը (Հայսար) ժամանակց իր
նորը Թուրզումն (Թարզամուսին) պատկանող երկիրը, ևս տիրեց [տան-
նանակից] երկիրն» ինչ, հիսուսից՝ ինչպէս մատնանշել ենք, հարաւայց
Ործք (sic) [նամք, արեւելքից] մինչեւ ծովն Գուրզանի, արեւմուտքից՝
մինչեւ ծովն Պոնապոսի...»¹: Այստեղ, եթէ կաշ անտարաշուքիւն, ապա՝ միայն
Տիւրքի կապակցութեամբ, բայց թերթնելով նրա ասորիք մասերն ու ծանո-
թանալով մատենագիրների վաւթութիւններին, բազմիցս անդիպում ենք
միեւնոյն կարծիքին, որ Մեծ Հայքի ևս Վրացի սահմանը մշտապէս անցել է
Վարզով, որն էլ մենք բայց առ իսկ ապացուցեցինք մեր այս շարադրանքի
ընթացքում²:

ՄԱՆՈՔԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

¹ Հայերէն Վրացեան, Հին Հայոց Տեղաց Անունները, Թարգ. Հայր Բ. Պրեզերկեան, Վրենա, 1907, էջ 18, 20-22, 106-112, 115-118, 204. Եւեւ. Եղգիթ Մարկուսը, Հայ Աշխարհը, Վրենա, 1903, էջ 13 եւս եւեւ. Հայր Առնա Քեթիկեան, Մարտաշա-
թիւն Հին Հայաստանաց Վեճ Հայր, Վեճերի, 1822, էջ 317-375. Եւեւ. Հայր Դե-
տեղ Արշակ, Հարապատմ. Գամուսթիւնի Գամուսթիւնի Հայոց, Վեճերի, 1901, Բ.
Ժամ. Գամուսթիւնի Հայոց, էջ 32, 86, 132, 184, 223, 241 եւս եւեւ. Արեւադարս Ա-
ղանց, Հայաստանի Սահմաններու Պարզաբանութ. Քաղաքանք Գոյութիւնը Հաս-
նաբարբարան Կարգիքի, Թարգ. Ա. Ք. Խոնդկարեան, է. 2. Խոնդկարեան, Երեւան,
Հայաստան Ըրամ, 1987, էջ 36, 32, 252 եւս եւեւ. Եւեւր Մանուկեան, Վրէիք, Հայ-
Ա., Քեթիկեան Տեւութիւն Հայ Ժողովրդի Գամուսթիւնի Սկզբի Մինչեւ
Արշակունիների Հաստատումը Հայաստանում (ՔՊՄ, Բ.Բ.), Երեւան, Հայկական ՍՍՀ
ԳԱ Ըրամ, 1977, Հայր Բ., Բ.Բ. 66-62թթ, Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Ըրամ, 1978,
եւեւ. Սարգիս Տ. Երեւան, Հայաստանի Հաս Անշարտադրելի Վարդ VII Պապի
Հայրանք Քարտից Արեւմտեան Մասնականից Քարտկապարեան Հովրի
Վրայի Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Ըրամ, 1963, էջ 40, 45, 49, 59, 60 եւս եւեւ.
Թադէոս Եւեւրեան, Հայաստանի Գամուսթիւնի Արեւմտեան Մասնականի, Երեւան, Միաց
Ըրամ, 1968, էջ 37, 69, 72, 86, 90 եւս եւեւ. R.H. Hewson, "Introduction to Armenian
Historical Geography II. The Boundaries of Achaemenid Armenia," *Revue des Etudes
Arméniennes*, t. XVII, Paris, 1983, էջ 134-137. Եւեւր "Introduction to Armenian
Historical Geography IV. The Boundaries of Artaxiad Armenia," *Revue des Etudes
Arméniennes*, t. XIX, Paris, 1985, էջ 646-5. Եւեւր "Introduction to Arsenian Historical
Geography IV. The Vicinities of Arsacid Armenia. A Reexamination of the Territorial
Aspects of the Insinuation (part one)," *Revue des Etudes Arméniennes*, t. XX, Paris, 1986,
էջ 271-3.

- ⁵ Մանդրանուս ան՝ Է. Միջինը-Բնդ, Հայկ Արքեպիսկոպոս Հայաստանի և Հայկի Մարտի. Հայր. Ա. Երևան, Միջինըն Ֆուլդ, ՀՊՀՀ Լեւոնդեպտան Հայաստան, 1994, էջ 198, 199, 192. նաև՝ Տրաբո, *The Geography of Strabo*, London, Oxford University Press, 1960, v. 6, XI, 14, 5. նաև՝ Մանուկյան, Երկեր, Հայր. Ա., էջ 125 հեղ. Այս պատկերացմի ստացման համար տես՝ ի. յոյս ցանուս ԵՊ, որ տեղի է ունեցել Արարչիկի գյուղատարածության սկզբնական շրջանում Արքեպիսկոպոս Աղայի, Երկեր-Քեանդան Փամուկիսի Հայր, Հայր. Գ. Երևան, Երևանի Պետական Համալսարանի Հայաստան, 2000, էջ 445-450:
- ⁶ Տե՛ս՝ Երևան, Հայաստանի Հայր, էջ 117. Հայր նաև այս գյուղան սրբանշանի է 1820 թ.՝ ստացման նաև՝ Մանուկյան, էջ 201. նաև՝ Քարինի Թ. Տարածական, Հայաստանի Փամուկիսի Հայր, Ա. Մոս, Երևան, Մանուկյան Արևիկան Հայաստան, 2004, էջ 42-43. նաև՝ Հայաստանի Հայր Արքեպիսկոպոսի Հայր (Թ. 3). նաև՝ Ի. Ի. Հեյսոն, *The Geography of Armenia of Strabo (Atharacensis) The Long and Short Reconstructions*, Wiesbaden, Pöhlle Avec Le Concourses Հայաստան, 1999, 311-312:
- ⁷ Արքեպիսկոպոսի ճակատի ստացման ժամանակ ան՝ Մարտի Թ. Տարածական, Հայաստանի Փամուկիսի Հայր Արքեպիսկոպոսի Թ. Մարտի Մարտիսի, Երևան, Հայրական ՊՀՀ ԳՊՀ Հայաստան, 1996, էջ 120-121:
- ⁸ Տե՛ս՝ Մարտի Մարտիսի, Փամուկիսի Հայր, ի. յոյս ան՝ Թ. Թ. Պետերսոն, Մարտիսի, յոյս. Ա. Թ. Մարտիսի, Երևան, Հայրական ՊՀՀ ԳՊՀ Հայաստան, 1991, 9, խ. 1:
- ⁹ Տե՛ս՝ Փամուկիսի Հայր Արքեպիսկոպոսի Փամուկիսի Հայր, ի. յոյս ան՝ Թ. Թ. Պետերսոն, Մարտիսի, յոյս. Ա. Թ. Մարտիսի, 1995, 9, խ. 7, խ. 7:
- ¹⁰ Տե՛ս՝ Մարտիսի, էջ 142, 144, 152 և յոյս. Ա. Թ. Մարտիսի, էջ 220:
- ¹¹ Երևան, Հայաստանի Հայր, էջ 98:
- ¹² Strabo, XI, XIV, 4, տես նաև՝ III, 14, XI, VIII, 4:
- ¹³ Երևան, Հայաստանի Հայր Արքեպիսկոպոս:
- ¹⁴ Տե՛ս՝ Ն. Վ. Արտունյան, *Топонимика Урарту (Արարատի տեղանունների ցանկ)*, Երևան, Հայրական ՊՀՀ ԳՊՀ Հայաստան, 1985, էջ 76-77. նաև՝ Ի. Ի. Հեյսոն, "Introduction to Armenian Historical Geography", *Revue des Etudes Arméniennes, nouvelle série*, T. XIII, Paris 1978-1979, էջ 77-82:
- ¹⁵ Մանդրանուս ան՝ Մարտիսի, Հայաստանի Փամուկիսի Հայր, էջ 14-15. նաև՝ Արտունյան, *Топонимика*, էջ 12, 47, 48, 202-203:
- ¹⁶ Տե՛ս՝ Արտունյան, *Топонимика* (արարատի տեղանունների ցանկ)՝ *Схематическая Карта Урарту I* (Սյուրեւինոն Մոս Արարատի և սովետական տեղանունների արարատիսի ցանկ)՝ նաև՝ Նախի՝ *Корпус Урартских Кимобразных Надписей (Արարատի տեղանունների արարատիսի տեղանունների ցանկ)*՝ *Схематическая Карта (Սյուրեւինոն-Արարատի տեղանունների ցանկ) տեղանունների ցանկ*, Երևան, ՀՀ ԳՊՀ Գրականության Հայաստան, 2003:
- ¹⁷ Տե՛ս՝ Հայաստանի Հայր Արքեպիսկոպոսի Հայր Արքեպիսկոպոսի Փամուկիսի Հայր Արքեպիսկոպոսի ցանկ, Երևան, յոյս. Ա. Թ. Մարտիսի, 1994. նաև՝ Ի. Ի. Հեյսոն, "Introduction to Armenian Historical Geography II: The Boundaries of Achaemenid Armenia", *Revue des Etudes Arméniennes, nouvelle série*, T. XVI, Paris, 1985, էջ 139-137. նաև՝ "Introduction to Armenian Historical Geography III: The Boundaries of Orosid Armenia", *Revue des Etudes Arméniennes, nouvelle série*, T. XVIII, Paris, 1984, էջ 353-357:
- ¹⁸ Փամուկիսի Թ. Թ. Թ.
- ¹⁹ Տե՛ս՝ Հայր Արքեպիսկոպոսի Փամուկիսի Հայր Արքեպիսկոպոսի ցանկ՝ Մեծ Հայր յոյս Արքեպիսկոպոսի:

Մանգուս, Արեւիկեան Գրականութեան Գիտարար Ինստ. Հրատ., 1989, էջ 360, 163. Третий по счету «Свод законов» 1865 года. *Istoricheski Drevni Gruzia*, pod Red. V.I. Kuzishina (Հին Եւրասիական պատմութիւն, խմբ. Վ. Կուշիշին), Մանգուս, Վերջապա Եղջա Հրատ., 2001, էջ 80-83, նաեւ Ն. Բարսեղեան, Մարտիկ Լաւրայան, Ինքնուրուիկ Բարսեղեանի Եւրասիական Վերջին Կարգաւորումը, *Հայաստանի Բարձրագոյն Կրթութեան Կոմիտէ*, 2005, N 1, էջ 106-114, նաեւ նախ՝ Մարտիկ Ինքնուրուիկ Կարգաւորումը Գրականագիտութեան Մէջ, *Գրականութեան Եւ Կրթութեան Գիտարար Միաց. Ընկերութիւն*, Երեւան 2006, N 1-3, էջ 99-108, նաեւ նախ՝ "Ponyati Granitai V Drevnom Mire (Vostok, Gruzia I Rom)" Մարտիկեանի Կարգաւորումը Նիւ Եւրոպայում - Արեւելք, Եւրասիական եւ Հարավ, *Կրթութեան Կոմիտէ*, Հոգ. 40, Երեւան 2005, էջ 67-71.

⁶⁰ Ocherki, T. II, էջ 389.

⁶¹ Տե՛ս նախ էջ 289-300. Այս տեսակետերը հերքուել են նաեւ Պէլլոյ Լեւոնի կողմից (D. Lang, *Gruzins. Khramiteli Svyatosti* (Արքայները սրբաբարձր պաշտօնակներ), Մանգուս, Եւրասիական Հրատ., 2004, էջ 94 եւ Ն. Հարկ է Կեյ, որ հայերուց ոչ մի մասն իրաւացիութիւն չեն ունեցել է ինքնիշխան լինելու իր հիմնական երբայանութեանը է հասարակ առաջին հարկին յետեւից ժողովրդական պետութեանը արգելանքները կրող:

⁶² Տե՛ս՝ Ocherki, T. I, էջ 272-273.

⁶³ Պարեմայի, Բ. Գ.

⁶⁴ Կոչի, Բ. Գ. Գ.

⁶⁵ Բ. Բ. Կարսեղեան, *Մին Հարկի Գուրգուր Աշխարհը ըստ Աշխարհագրագիտ. Բարձրագոյն Կրթութեան Կոմիտէի*, 1977, N2, էջ 177.

⁶⁶ Տե՛ս Երեւանի Հրատարակչ. էջ 119, նաեւ Բ. Կարսեղեան, *Հայաստանի Գրականութեան Արքայ.* էջ 82-83, նաեւ Բ. Կարսեղեան, *Մին Հարկի*, էջ 194 եւ Ն.

⁶⁷ Մէլիքեան, Բ. Բ. Գ., էջ 146.

⁶⁸ Տե՛ս նախ պատմութեան բազմաթիւ ժամկետ:

THE NORTHERN BORDERS OF THE KINGDOM OF GREATER ARMENIA
ACCORDING TO ARMENIAN, GEORGIAN, GREEK AND ROMAN HISTORIANS
(190BC-428AD)
(HISTORICAL-GEOGRAPHICAL STUDY)
(Summary)

A. J. HARUTYUNYAN

The question of the northern borders of the kingdom of Greater Armenia was written about not only by ancient Armenian historians, but also by old Georgian, Greek and Roman authors. These northern boundaries were finally established by Artashes I and remained unchanged until the fall of the Artshakid Kingdom in 428 AD.

Georgian researchers, however, both during and after the Soviet period, have been in disagreement with Armenian historiographers regarding the border line. They have presented counter-arguments for redrawing certain sections of the borderline and consider certain northern regions of historical Armenia as parts of Georgia.

The author refutes the Georgian point of view. Referring to a number of ancient Armenian, Georgian, Greek and Roman historians, he examines the validity of the Georgian position and argues that it is not based on sound data. In addition, he notes that the evidence Georgian historians bring forth does not underpin their views as they distort and misinterpret their historical references.

ՔԵՐԹՈՂԱՀԱՅՐ ՄՈՎԱԿԵՍ ԽՈՐԵՆԱՏՈՒ ՕՐ ՀՆԵՐԳՈՒԹԻՒՆԸ

ՀԱՆՐԻԿ ԲԱՆԶՐԱՆԱԸ

Մերոց Մաշտոցի և Մահակ Գարթեից յետոյ օրհներգութեամբ հովանորացէս գրողուի է նրանց կրտսեր աշակերտներէց յառաջիկայ Մովսէս Խորենացին: Եւ, մեր համոզմամբ, այդ ապարկզում հանդէս է ընկի 480-70ականներին, երբ Հայոց կաթողիկոսն էր Փրատ Արանեպացին (գահն. 478): Վերջինս եւս Մահակ-Մերտագեան զգրոցի կրտսեր աշակերտներէց էր, Խորենացու ուսումնակիցը (սաշակերտակից Մովսէսոս), յանու գաղափարակիցը՝ իրբն յունամէկտ ազգային գործիչ Արանեպացին իր ուսումնակցին ըստ ամենայնի համամարտի է, պաշտպանէ ասորամէկտ կղերականներէ յարձակուածներէց և իր կաթողիկոսութեան երկրորդ տարւոյ մարզէն (չուրջ 482ին) նրան ձեռնադրի է Քաղբեանդի և Արշարունիքի միացնուց թեմի առաջնորդ:

Հարցմանց պատճառմբ յախորչած իտօգախոյ տարիներն որոշակիորէն իտթարուի էջն Մահակ Գարթեի և Մերոց Մաշտոցի հաստատած կարգին ու ուսուցողութեան թէ՛ մանակարգութեան և թէ՛ գումարանութեան ու զարութեան ապարկզներում: Եւստի ևս Արանեպացի Կաթողիկոսը վերահանդէսու համար նախկին աւանդութեան, գործի լծնց մանամակի բոլոր կարոց ուժերն: Եւ Եովհան Մանգակունի կղերակոսոսի (յետագայում կաթողիկոս) նա թարեկարգից Մերոց Մաշտոցի և Մահակ Գարթեի ստեղծած ժամացրիցը: Եւս յունամարտութեամբ Գաւթի Աշտոցի գրեց իր նշանուար Ենթորոգեանդը՝ ընդդէմ նեւտորակումութեան և ի պաշտպանութեան ուղղափառ դասանակի (միարեակութեան): Աւ, շնորհակամուս, որ Արանեպացին է յորցորից Խորենացուն գրի օրհներգը՝ շարունակելու և անբողջացնելու համար այդ ապարկզում մեծ ուսուցչականքի սկսած ևս կրտսեր թողած գործը, այն է՝ Հայկական Ազգասարանի հետեւութեամբ ու համանմանութեամբ ստեղծից ազգային կցուրդ օրհներգերի ծրարանս՝ կցուրդարանը:

Մինչև Խորենացուն անցնելը անհրաժեշտ ենք համարում նշի, որ Արանեպացին ինքը իր թարեկարգած ժամացրիցում ստեղծանից է Արեւազայի կանոնը: Ըստ մեր վարկածի, Արեւազայի կանոնում առկայ են եղից Արանեպացու հեղինակած շորս երգեր, որոնցից երկուսը յետագայում ներուխ Ենթորոգին փոխարինից է իր յարձակ երգերով պաշտպանիւր Արանեպացու երկու հեղինակութիւնները: Այդ երգերը ժամացրիցի մուսթ են գործից Ենթորոգինց պաշտպանուելով նաև ժամացրիցում: Արանեպացին է հեղինակից առակին և շորսորդ ծրարը (Ենթորոգինց մինչ ի մուսթ ևս շնամագար է ևս մարտութիւն), որոնք հին կցուրդ երգերի նմուշներ են:

Օրհներգութեան ապարկզում, մեծ ուսուցչականքից յետոյ, յախորչ իտչոր հեղինակը Խորենացին է: Ենթորոգինցներում նա ընշատակուած է նա-

և Մովսէս Քերթեզ անունով՝ Քերթեզ բուն իր բուն խնայող նշանակում է «կիրառող ուսանալու եւ չտիրարական բանից տաղաշափ բանաստեղծ պոետ է սեպհականիստ անուն Հոմերոսի ան յոյն, եւ ան մեկ Մովսէսի հորինապոյ՝»⁵։

Թորեմայցին հայ գիտակցութեան մէջ աւելի շատ (եթէ ոչ՝ բացառապէս) զբաշխում է իրեն պատմապէս։ Եւ դա բնական է, քանի որ նա շիրուի հայ խոչընդոյն պատմիչն է, Չասմահալլըր Մակալի մինչեւ պատմագրութեամբ գրադուելը նա եղել է քերթեզ-բանաստեղծ-երգանան եւ թողել է շափազանց հարուստ բանաստեղծական ժառանգութիւն՝ Այս է պատճառը, որ նա կոչուել է նաեւ Քերթեզահալլը, որ նշանակում է «նայր եւ գոյս քերթուալ»⁶։ Դեռեւս Հալլը Ղեւնդ Ալիշանն է նկատել, որ Թորեմայցին Քերթեզահալլը է կոչուել «արեւի բանաստեղծական կամ երգական գրութեանց հասար. եւ թէ այս մտքով այս անուանս արժանատոր է»⁷։

Սահակ Մեծարպեան գաբրուս մասնաճանաչիս Թորեմայցին խորացել է նաեւ երգեցողութեան մէջ։ Այնուհետեւ «Ալիքսանդրիայում եւս ըստ անմնայնի կտրեանցի է պաշտօնեղբարթիան եւ նոյնիակ արեւի լայն՝ քնդիան-բապէս երգ-նրաժողութիան, ինն ու նոր երգերի յայարեղութիան, ազգային լեզուներին կապուած հոգեղոր երաժշտութիան եւ այլ կենսական երեւոյթներին նկատմանոց իմնական հարցերը»⁸։ Անս թէ ինչու, պատահական չէ, որ ժամանակի կաթողիկոսը յատկապէս նրան է յանձնարարել շարունակելու ուսուցչապետերի գործը օրհնեցողութեան ասպարէզում։

Թորեմայցին, ըստ իրեն յանձնարարուած ծրագրի, յրթեւել է Մեծ Գուլքին նարտրդուլ եւ Աւսո Շարսթին յաջորդող գրեթէ լայնը նշանակալից եկեղեցական աստեղծի գիտարեղող օրհնեցողը։

Ըստ է հեղինակի Քրիստոսի Մուսկին եւ Յայտնութեանը, ինչպէս նաեւ այդ մեծ աստեղծ աննշուող Ճրագարուցին եւ Տնասերեղասալին նուիրուած երգերը։ Այդ են վկայում շարականների հեղինակների ցանկերը «Մտորն Մովսէս Բնրող գճրապալուցի. զկարգ Մննդեանս. զՏնասերն դասաջին»⁹։

Շարականների հեղինակներին բաշխմանով գրելները եւս Մննդեան օրհնեցողների հեղինակին «կոչում են Մովսէս Բնրող կամ Մովսէս հորինալի, Բնրողն ու հորեմայցին սիննոյն անձն համարելով», ինչպէս օրինակ, «զՄննդեանս Մովսէս Բնրողն ասաց», «Մովսէս Բնրողն գճնեղեանն»¹⁰։

ԺԳ. գարի ժառանգիր Վարդան Արեւելցի Մննդեան օրհնեցողը վերագրել է թէ՛ Թորեմայցուն եւ թէ՛ է. գարի երաժիշտ-տեսարան Բարսեղ Եւնի. «Ձի թէ՛ ճեր բարգմանիս եւ հոգեշարժ վարդապետ Մովսէս հորինալցին ասացեալ է զՄննդեան եւ զՅարտիանս երգս շարակեանց, եւ թէ մեծն եւ համդատոր Ազնաւորն Մարտի, ծականուած Լոմն կոչեցալ»¹¹։

Մեր համոզմամբ, Մննդեան օրհնեցողների հիմնական մասը հեղինակել է Թորեմայցին, իսկ Բարսեղ Եւնի (Քիրեւս նաեւ այլ հեղինակներ) թեղամէկը կատարել է որոշ յանրամանք՝։ Մրանով են թայատարուած Մննդեան օրհնեցողներու առկալ որոշ լեզուանական եւ կառուցուած բալլին շեղումները։

Եւրոպականների հեղինակացն ինչոքով չբերէն պարզուած երաժշտագէտ Էրկոլոս Թաւմպեանի եղբայրացմամբ, Եւրոպացուն են պատկանում «Աստուածայայտութեան Երազարդի, Տնտնորդաստայի, կանոնների բոլոր երգերը. Սննդեան որ օրնիլ կանոնների երգերի ստապ բազմութիւնը կեղզգութեան իսն են - Հ. Բ. 31».

Եւրոպացն, որ հեղինակն է Սուրբ Մուսայի եւ յարակից Զրադարացի եւ Տնտնորդաստայի կարգերը, պիտի անհրաժեշտաբար անդրադարձած լինէր նաեւ Աստուածամոր Աւանանը. եւ այդպէս էլ եղել է. Ինչպէս ասացուցել է Հայր Մանակ Ամատունին, Քերթնդանայր ստեղծել է նաեւ Աւանան (Աւանանց) նախնական կարգը. Այստեղ նա ընդգրկել է շորս երգեր՝ մէկական Հարցն, Մեծացուցի, Ոգորմեա եւ Տէր Յերկնայր Ամատունին հիմք է ունեցել Տէր դարի սկզբի մի մեծայիւր Եւրոպացիաց, որտեղ առկայ է եղել այլ հին կարգը. եւ որի գրիչը վկայել է «Սնտնուաց Պատկերն եւս Մոլոխե Խորթնուացն է ասացեալ»¹⁷. Այսուհետեւ (Տ. Բ. դարում) Գրիգոր Փարս Արարատէրը ստեղծել է Աւանան նոր կանոն (պատկեր)՝ «Չնայելով նախկինը»¹⁸. Ըստ այլմ, Եւրոպացու հեղինական Հարցնը դարձել է պարականոն, իսկ յաջորդ երեք երգերն ընդգրկուել են Եւրոպական Մեծացուցիների շարքում:

Կանկան չկայ, որ Քերթնդանացն անհրաժեշտաբար պիտի անդրադառնար ջրիտանական մեծագոյն սանին Եւրոպեանը. Երբայի, ըստ յարակնոցացն ցանկերի եւ այլ առևանջների, նա հեղինակել է ութ շարք կազմող Եւրոպեան Հարցները. «Մարթն Մոլոխե Զերթող - գՅարտրեան Հարցան»¹⁹.

Տեսանք, որ Վարդան Վարդապետը ինչպէս Մեծեան, այնպէս էլ Եւրոպեան երգերը վերագրել է թէ՛ Եւրոպացուն, թէ՛ Բարսեղ Զօնին. Եւրոպեան Հարցները վերագրուել են նաեւ Անանիոս Երրակացուն²⁰. Սակայն այս անգամ էլ պիտի ընդունել, որ է. դարի այլ երկու հեղինակները Եւրոպեան Հարցներում թերեւս կատարել են միայն որոշ յաւելումներ. Եւրոպեաների մէջ, անշուշտ, եղել են նաեւ այլ հեղինակներ. Բարսեղ Զօնին, Երրակացուն եւ այլ հեղինակներն սուս յաւելող ենք համարում, քանի որ ինչոքի ընտելութեւր մեզ չերել է այն համոզման, որ Եւրոպեան Հարցների հիմնական հեղինակը Քերթնդանացն է:

Հիմնականում Եւրոպացն է հեղինակել նաեւ վերոյիշեալ Եւրոպեան Մեծացուցիները. «Մարթն Մոլոխե Զերթող - գՅնացուացրն»²¹.

Այստեղ Հարկ է նշել, որ մի քանի անգամ ոչ Ստեփանոս Մրեւեցի (Առաջինը) ստեղծել է Եւրոպեան Օրնուսթիւները, իսկ Եւրոպեան Մանդակունին Զաչո երգերը (Փոգեաներ). Ըստ այլմ, Ուղեգրում արդէն կազմուել է Եւրոպեան անբողբական կարգը (Օրնուսթիւներ). Հարցներ իրենց կազմով, Մեծացուցիներ եւ Զաչուներ). Իսկ ինքնուրուի իտարագոյն որհերդացն կարգն է, ինչը միանգամայն ընական է՝ նկատի ունենալով այլ մեծագոյն սանի իտարագոյնը. Սակայն Տ. Բ. դարում (ինչպէս Աւանան կարգի պարագայում) ստեղծուել է Եւրոպեան մի նոր, առանձին կարգ (Կանոն Մրոյ Հասկին). հեղինակ՝ Ներսէս Լամբրոնացի, եւ նախ

նական կարգի շարք մասերը շարժուել են Եւրասիացի տարրեր նստուած-
ներում:

Ըստ որոշ գիտությունների, Խորենացին է հեղինակել նաև Հոգեգա-
րտան (Պեմանկուակ), Լարգափափ եւ Աստուածանի Կերափոխման ա-
ռաքին որերի կարգերը¹⁸. «Մուրթ Մոխես Քերրոյ... եւ գաղապն պառ-
կերն Հոգոյ զպատման, զՎարդափափի եւ զՎարպտուման»¹⁹. «Կանոնն
Պեմանկուակին Առաջին առարն... առաջին Մոխեսի Քերրոյ վիկին».
«Մոխես Քերրոյ... զԱղարայանին»: «Փոխման Աստուածանինն ա-
սացեալ Մոխեսի Քերրոյ Խորենացի»²⁰. Այդ կարգերը վերադրուել են նա-
ևեւ Եովան Մանգալուան եւ Անանիա Երրակացուն²¹. Այս անգամ էլ ու-
սումասիրութիւնը մեզ բերել է այն կարծիքն, որ այդ կարգերի հիմնա-
կան հեղինակը եւս Խորենացին է. Ի դէպ, Քերթողաճապը գրել է նաև
Մարիամ Աստուածանի Կերափոխմանը եւ Լարգափափի խորհուրդին
նուիրուած այլ երկեր²².

Եւրասիացային ցանկերում Խորենացուն եւ Երրակացուն են վերադ-
րուած Եովաննէն Վերտին (եզնաճանուան) նուիրուած օրհներգերը.
Հայր Գարրիկ Աւետիքեանը որոշ առեւանդների հիման վրայ Եովաննէն
Վերտի գլխաւոր կարգը համարել է «արարեալ ի Մոխեսի Խորենաց-
այն»²³.

Եւրասիացային ցանկերը Խորենացուն եւ Երրակացուն են վերագրել
նաև Անան Անապատականին, Քէչուզա Թաղաւորին (Մուրթ Թաղաւորաց)
եւ Գրիգոր Լուսաւորչին նուիրուած կարգերը²⁴. Աւետիքեանի ունեցած
առեւանդերով այդ կարգերը վերադրուած են հիմնականում Խորենացուն,
մասամբ՝ Եովան Մանգալուան²⁵.

Համաձայն նաև Քանճեղեանին, թէ Խորենացին է գրել «Անտոն Անա-
պատականին նուիրուած կանոնի կտորները (քաջի Օրհնութեան Ի պատ-
կերից «Տի ի հանդէս քո ճգնութեան»), Թաղաւորաց կանոնի կտորները
(քաջի Օրհնութիւնից «Տի զերկնատր քաղաւորութեան») եւ Գրիգոր Լու-
սաւորչին նուիրուած կանոնի կնն երգերը («Ով երջանիկ տէր»)»²⁶.

Խորենացին ըստ էութեան իրազրոյթել է իր մեծ ծրագրեր՝ շարունակե-
լով եւ գրեթէ վրային ամբողջացնելով իր ուսուցչապետերի սկսած գործը.
Նա ստեղծել է ժամանակի հայ եկեղեցու սահմանած նշանակալից տոներին
նուիրուած օրհներգերի կարգերը. Դրանք, անշուշտ, շնորհալուծ համայն-
ուել են այլ հեղինակների երգերով, որոշ օրհներգեր պարսկական են դար-
ձել. Խորենացու ստեղծած կարգերն ընդգրկում են շուրջ 300 երգեր, որոնց
մեծ մասն հեղինակն է նա:

Թէ ճշգրտորէն ո՞ր թուականին է սկսել եւ երբ է աւարտել Խորենացին
իր մեծամիտ օրհներգերի շարժման աշխատանքը, չենք կարող ասել. Դա
եղել է Անուականների սկզբից մինչև 470ականների կէսերն ընկած ժամանա-
կամիջոցին:

Դրանից թառչ (թերեւս նաև զուգահեռաբար) նա շարադրել է իր Գա-
մութիւնը, որն աւարտել է շուրջ 480ին. Ինչպէս գրում է Քանճեղեանը,
Խորենացու երգերը «քաղցնալորմանի ենապատարիւնը ցոյց է ստալիս, որ

դրանք մեր Թերթրոսիօր Երաժշտա-բանաստեղծական արուեստի յերաշրջման նշխարակ բազմամեայ մի ճանաչարտի են գծում²⁷ :

Իր Հեղինակած որճերգերը Խորենացին, առուշտ, յանձնել է կաթողիկոսարան՝ պատուիրատու Գրու Արանեպացուն²⁸ կամ նրան յախրզած Յովան Մանգակունեան :

*

Քրիստոսի Մասնեցին ձեռնած որճերգերը սակցեցին Խորենացին, ընկանարար, հիշք է ընդունել Աւետարանը ևս հարկ է համարել նախ անդրադառնալ Աստուածածնի Աւետանը, որը հայ առաքելական եկեղեցին ամուսն է Քրիստոսի Մասնեցի ինք ամիս առաջ Ապրիլի 7ին Այդ օրն է, երբ, ըստ Աւետարանի, Գարրիկէ հրեշտակապետը զայնս է Գարնիլայի Նապարթ քաղաքը և Պաւլի սերնեցից Յովակիմ նշանածին՝ կոչս Մարիամին, աւետում նրա՝ Մուրը Հոգուց յիմանալու և Աստուածորդուն ծնելու ժամին (Չուրա, Ա., 26-28) :

Աւետան (Աւետաց) ամիս առիկա Խորենացին, ինչպէս նշեցինք, կողմել է մի ոչ-ժամաբուն կարգ, որի Հարցնը սկսում է հրեշտակապետի՝ Մարիամին ուղղուած աւետարով :

Աչտեղ անըստեղիս է նշել մի կարեւոր հանգամանք, Մարիամն իբրև Աստուածամայր և Սրբուհի պաշտամանպէս ճանաչուել է 453ի Եփեսոսի Արարող ժողովում՝ զրանից յետոյ է հայ իրականութեան մէջ տարածուել նրա պաշտամունքը, և հայ առաքելական եկեղեցական ծրարկարգի մէջ մտել են Աստուածածնին նախընտրած ամենորո Աւետի և զարմամայր չէ, որ Մարտոկ Մաշտոցը և Մաճակ Գարթիւր, որոնք որճերգեր են հեղինակել նախքան Մարիամի պաշտամունքի տարածումը Հայաստանում, չեն անդրադարձել Աստուածամորը՝ որպէս ամենի և պաշտելի Սրբուհու²⁹ :

Խորենացին առաջինն է հայոց մէջ որճերգիչ Մուրը Կոչին՝ սկզբնաւորելով հայ ժարիամերգութիւնը :

Ասեք ճակե, որ իր Գառմուքին Հայրցի մէջ Խորենացին առանձնակի անդրադարձել է Եփեսոսի ժողովին՝ զամարում ընդդէմ օսմարիչուն Կեստորի Գառմիչը նշել է, որ այդ ժողովին չեն մասնակցել Մարտոկ Մաշտոցը և Մաճակ Գարթիւր, որոնք շատուկ աւարտել են ժողովի սահմանած կանոնները³⁰ :

Այն ժամանակ, երբ Խորենացին յարնում էր իր որճերգերը, նեստրականութիւնը յարնրէն թաքանցել էր Հայաստան՝ մերժելով Մարիամի Աստուածածին և խաբ՝ աստուածային լինելը, Ի հակադրեցութիւն այդ Հերետիկոսական քարոզներին՝ Խորենացին իր որճերգերում շարժապեղ շատ փաստարանել ու ներքոյն է թէ Աստուածածնին և թէ Միամին Քրիստոսի Մուրը Խաչը խաչանել, առուշտ, որոշակի դեր է ունեցել նրա հովանաւոր Գրու Արանեպացին :

Ինչպէս իր որճերգերում, այնպէս էլ իր Գառմուքին Հայրցի մէջ Խորենացին, Եփեսոսի ժողովի ոգով, Աստուածածնին կոչել է «Ննննասարսր»³¹ :

Նշեցինք, որ Խորենացին Հեղինակի է նաև Աստուածածնի Վերափոխման անուշադ մի երկ։ Դա Մանակ Արժրուունը գրած նրա Քուզմն է²⁰, որտեղ պատմում է, թե ինչպես փայտի զրայ դրոշմուած Սուրբ Կոյի պատկերը նրա վերափոխումից շատ քերուից Հաշտատան Արանի էլ Ամենասուրբ Մարիամին Խորենացին կոչել է «Աննօրիննայ Արուիխ, այլն «Սուրբ անարատ Կոյ»²¹։

Սակայն վերադառնալք Խորենացու օրճներգերին, ասելի որոշակի՝ Աւետան կարգին Արտեղ պարականն զարժած Հարցին յաջորդել է մի Մեծացուցի Հայ օրճներգութեան մէջ այս երգատեսակը սկզբնապէս կցորդուել է Աստուածածնի «Մեծացուցի անն իմ զՏէր» անտարանական օրճութեանը (Չուխա, Ա., 46), որն ընդգրկուել է Հայկական Սոց. Ժամանակի Մեծացուցիները հիմնականում ռուբրուած են Տրամարը Ըստ այսմ, Աւետան նախնական կարգի Մեծացուցին, ըստ երեսնիին, այլ երգատեսակի առաջին նմուշն է։

Նշեցինք նաև, որ Խորենացին Հեղինակի է Մեծացուցիներ մի ամբողջ շարք՝ գրուած Տրոյ Յարութեան աթիւ։ Նա յազմաթիւ Մեծացուցիներ եւ Տրամարը ձեռնուած այլ տեսակի օրճներգեր է յորինել նաև իր Հեղինակած միւս կարգերի, յատկապէս Աստուածածնի կարգերի համար։ Այդ օրճներգերում Ամենասուրբ եւ Ամենօրիննայ Աստուածամայրը ներկայացուած է զանազան ներբողական-փառարանական ժակցիւրներով։ Օրճներգուե նրա մէջ նախ առաւելմացրից է երեք խորհուրդներ։

Երիս խորհուրդս սուկայի ի Քեզ տեսանի, Աստուածածի՛ն,
յոյրին անսերմնական, ծրնունդ անարատ,
կուտրի՛ն յես ծրննդեան անարտի անապական. (ԿՂ 72-73)²²։

Ըստ այսմ, ժակցիւրներն ու փառարանութիւններն մի մասը մասնանշում է Սուրբ Կոյի անարատութիւնը՝ ընտրուելով նրան իբրև «Կուտրինաց պարծանք», «Անխախտելի Կուտրին», «Անհարսնապետ», «Հարսն երկնադր», «Հարսն անկործ», «Գանն անապական», «Մարտը Աղանի»։

Անապական Կոյը կանանց մէջ միակ ոյճնեան է, բոլորի համար երանելի, «Պարծանք ազգի մարդան», «Պարծանք եկեղեցույ»։ Նրան օրճում, զննարանում եւ փառարանում են ոչ միայն ժարդիկ, այլն «Կիրին զօրտրինք, դասք անմարմնոց, հոգեղիմաց, երեղիմաց, զուարթոց եւ կրեշտակաց»։ Նա ինքը Հոգեղին սերուիչ է, «անեղիցն ննսնեայ երեղիմաց դասուցն», «քան զերկինս բարձրագոյն», «պերսիաչ Եաղիկ բարեւոյ յոյնայ իստ անմահութեան», «յոյրիւրդ կենաց», «Մայր կենդանութեան», «նմանաբարի արքայութեան»։

Այս Հոգեղին կինը սրբացուել ու զերբնական արարածի յատկանիշներ է ձեռք բերել, քանի որ նրան է շնորհուել կրելու մեծագոյն խորհուրդը՝ Աւետիկ ժարդեղացումը։ Հրեշտակապետը նրան կոչել է Քեղեքեայ (չնորհրդակ), քանի որ նրա մէջ է Սուրբ Հոգու միջոցով մարմնաւորուել Տէրը։ Ուստի եւ Տրամարը արուած ժակցիւրներն ու փառարանութիւններն մեծ մասը խորհրդանշում է նրա այլ մեծ առաքելութիւնը՝ ինկէ ժարդեղացած

Ասածոյ կրօնը եւ ձեռքը - «Գնաւարտ Բանի Թատարան», «Թնակ երդէն Աստուածորբան», «Իրաւթնական Արտ», «Անրթնալ տաստածային Բանի», «Հիմն եկեղեցոյ», «Աստուծոյ լուսնէն Տաճար», «Օտորան Հուրոյն Սիրոյ», «Տնի անտանիւնի Լուսոյն», «Հրափայլ ծալանն Աստուած», «Ալիքի անապատ Լուսոյն», «Գնաւթիտ Արեւոյ Արեւոսեանն աշխարհան»¹ :

Էջերով Լոր-Ասածուն կրօնը ու ծագեցեալը՝ Տիրամայրն ինքը եւս յուսեցին հակ է՝ «Իմ գարեգակն սրայծառագոյն», «սրայծառ երկինք», «Լնայ լուսնէն» - տրպէս գերարդի փայլնայ :

Տիրամայրն անկեղ աւելի զգոյրբուած է փոխ տանարի փոխարեւութեամբ, որ անարտա է, անխախտի, յուսեցին Երգիւթի մէկուն զիմեով Բան Ասածոյ Տանար-Մարիամին յանասեղեն առէ է :

Խորանայարկ, կամարանդան յործեցար, Սուրբ Կոյս
Աստուածամըն :

զանասանի լոյնանն Աստուած քնատարապէս, անսկիւնարար
կրեցեր ի Էն որովայնի :

անդայար երգով լոյնեզ միշտ մնծագողանմար (էջ 528-529) :

Ինչպէս Բրիտանի իր մտով փրկից Տարգմանքներ նահանայ Ազարին սրտուած Ասածոյ անկեղից, նոյնպէս եւ Մարիամն իր Աստուածամոր փեամբ փրկացրից նահանայք Եւալի մեղքը, զարժան «Մարտի անյօնից» եւ «Լուծի երկան» (երկանքի ցաւերը Ընդ) : Դիմեով նրան սրնեղբուած առէ է :

Ըն լուծան կնից դաստարարութեան,
եւ Ըն կրօնեղա միտուցեալ մայրնն զլորեալ (էջ 47) :

Այսպիսով, Բրիտանի մայր ձեռք է յերկն նստի որոշ աստուածային սրտային յանկանդներ՝ զանայով «Քառի մեղաց», «Մալխող յարտրեանց», «Նարիցի փրկութեան Մայր», «Օլնակեան եւ Ընդն աշխարհի», «Ալեքիս ծարաւանց», «Հանգիստ աշխատելոց»... Կա ալոյցիսն է, անչուս, Տիրոջ կամեով, ուստի եւ Հաստատեցեալ կողմի առաւելեալ քնկարչի ու քնորոշիչ է իրեն Ասածոյ առաջ արեւորաց, «Արեւոյ աշխարհի» :

Խորնացու սրնեղբուած Աստուածներն զգոյրբուած է նստի Էն Գաւարանից մակարեւուած մի շարք խորնեղանկեան փոխարեւութեաններով, «Երկնային Կուս», որով կարող է անցնել միայն Աստուած, աննկզ Մորենի, Լոյսի սիւն, վիսամին Լեռ, փոխուած Արիս, Գնդ, հոլանի Լնայ... Այս խորնեղանդներն պարզարեւուած են մարգարեական գրքերի ձեկնութեաններով, որոնց շարժանման է եղի Խորնացին :

Այսպիսով, Խորնացու սրնեղբուած ներկայացուած է Աստուածամոր առնեղող յուսեցին կերպարը : Իրա շարժիս նրա սկզբնութեան Տարիաներգութեան մեծ իրաւարտում ու նորարարութեան էր եւ փայ միջնագարի յուսեղբութեան յանասեղենական փայլան գրեւորում : Իրան անցնել էն Հայարարանեան, որպէսզի սրտայուած աստուածացուած Մարիամը Գրեզոր նարեկացու շերտութեան մէջ փրկարն զաւար հուցեղէն կնն, կանայի

զեղեցկութեամբ երկայնիս սրարած, որի աչքերն են «մոյ ծիծաղախիտ...
քերանն երկարիի, վայրն ի շրթանց կարիւր... Մտն յուսուխից՝ կարմիր
վարդով լցեալ»։

Հայ առաքելական եկեղեցին Աստուածաբանութեան Ծրագրուցը
նշում է Յուսուարի մին, Սուրբ Մուսկի ետեօրեակին Այդ ծրագրաբան
ութիւնը տալ հիման կատարելու մօտ ի մտքն երկնոյն յոգնանք ճրագր
ագայ՝ Այս հանդիսութեան համար Խորհմացին հարկ է համարել ստեղծել
ստանձին երգաչարք, որն անխնայէս շարունակում է Ահեման երգա
չարքը եւ վերջինիս հետ միասին ետեօրեակիցի դեր կատարում բուն Աստ
ուածաբանութեամբ ետեօրեակ սրճեկցութեան համար։

Ծրագրուցի կարգը եւս արժարում է Աստուածածնի Ահեման եւ
Քրիստոսի մարգեղացման թեման։ Հետեւաբար աշակղ զերակցում է
Աստուածամոր եւ նրա մէջ մարմնացած Աստուայ փառարանութիւնը, որ
պարզում է ծագող արցար Արեւիակի ողբէն յոյժով։

Շագունն հրաշայի, որ ան յայտ էր ի մէջ,

եւ Բանքն Հայրաւրան՝ անյոյրոնելի,

իւր փայլակն սցեալ եւ ի մարմնի քնակեցալ՝

անկրնա պահելով զարտաւածս անննայն (էջ 24)։

Խորհմացին ութ կարգերով սրճեկցել է մարգեղացած Քրիստոսի
Մուսկը՝ բանաստեղծութիւն շրջակեղով համապատասխան աւետարանական
նրիւր։ Յիսուսը ծնում է Բեթղեմէում, եւ նրան խանձարուքով բարոս
րած գնում են մաւրի մէջ։ Նրան առաջինը տեսնում եւ երկրպագում են
հօգիւնները։ Ապա ուղեցոյց աստղին հետեւելով՝ գալիս են մազերը եւ երկր
պագում նրան։

Նշանաւոր է եւ Բողոքոյի մէջ յախարէն տարածում է Մեղեան Աստ
ղին որուայ Օրհնութիւնը, որ երգում է ոչ միայն եկեղեցուն, այլեւ տնե
րուն, հանդէսներուն եւ ծանաւանդ Մոմիան Անելիսնիի ժամանակ։ Այս
չարականի մասաշականագման ու շատ սիրունիցի զարանիքը պարզու
րեան, զեղեցկութեան ու մատչելիութեան մէջ է»։ Ահա առաջին երկայն
սուրը։

Խորհուրդ մեծ եւ սքանչելի, որ յայնս ուտի յայտնեցալ,

իւրից երգն ընդ երկնուակս, տան անտիս աշխարհի (էջ 27)։

Արժարժուող նրիւն գուրքիմաց դարձեալ շոշափում է Աստուած
նի Ահեման թեման, եւ կատարում է վերջինիս ու նրա մարմնացեալ Որ
գու փառարանութիւնը, ինչպէս՝

Ի Հօրն ծագեցալ յուսարեղ զարտաւորս,

արդարութեա՛ն Արեգակնն, Տէ՛ր, փառք մեզ։

Շքնար ի յայրին, ընծայեցալ Բերդնն,

արդարութեա՛ն Արեգակնն, Տէ՛ր, փառք մեզ։

Հովնաց յայտնեցալ, երկրրուագեա՛լ յ ի մօզոց,

արարութեան ն Արեգակնն, Տէ՛ր, փառք ձեզ:

Եւ մի քերթացոր, որ ի Կոստն մարմնացար,
արդարութեան ն Արեգակնն, Տէ՛ր, փառք ձեզ (ԿՔ 28):

Աստուածայաշունթեան Նառ մրտանանայ Հայ առաքելական եկեղեցին տանում է Նաեւ Բրիտանի մկրտութիւնը (Ջորջնէ՛ք): Յոգնանէն Մկրտի մեռած երեսնամայ Բրիտանի մկրտում է Երզնան գետում: «Եւ սնա բացան մնա երկնք, եւ նսնա զՀոգին Աստուծոյ զի իցանէր իրնս զարանի եւ զայր ի վերայ նորա: Եւ սնա ծայն յերկնից որ սաեր, Դա է Որդի իմ սիրելի, ընդ որ հասնցայ» (Մատթևոս, Գ, 16): Այս իրողութեանը Խորհնային անդրադասում է Աստուածայաշունթեան կարգերում: Երաքնորոշմամբ, Բրիտանի մկրտութեան Երզնանում, «դուայ լրբնիզ աշխարհի», սարբնայ զՅորդանան»:

Արկղտոնի Բրիտանոս, եւ սիրքնն տաննայն արարածք,
եւ տայ մեզ քողութիւն մնդաց
ցրով եւ Հոգով վերասարբելով լրբնիզ (ԿՔ 69):

Յոգնանէն Մկրտիչ:

Տեսանելով Սուրբ զՀոգին՝ աղանակերով ի վերայ ցորցրն,
աղաղակէր՝ սանելով, «մնա Գոսն Աստուծոյ, որ ի Հօրէ
վրկայեզա»:

— Դա է Որդի իմ սիրելի, ընդ որում եւ հասնցայ» (ԿՔ 68):

Աստուածայաշունթեան կարգերում սակայ եւ որճներգրի բոլոր անակները, ինչի շարին սկարտուի է՝ յարասուց պատուի մրտերգութիւնը: Ընդհանուր սովամբ, այդ կարգերում տիրապետում է զուարթ լոջ սով ողորդած անտրտանցիմնային սրտավայրութիւնը, շանգի ծննդեան եւ կտակի տան է, այն է՛լ՝ Լոյս-Աստուծոյ Մտուցի եւ Մկրտութեան:

Յրնծութեամբ տօնեացար լրբնմունդ մո Սուրբ,
որ յայտնեզար մեզ Լոյս ի Լուսոյ
եւ յոսով մո լրցեր զամեզերդս,
լրբնիզ որիննք, Աստուծո՛ւ ծարցրն մերցոք... (ԿՔ 28):

Արկղտոնայ ի Յօրդանան ի Յովնանէ,
աստուածային ընտրեամբ, մարմնակնն, գոր ի մնջն էա
լրբնիզ յուսասլոյնիլով աստուածային ծագմանքն (ԿՔ 61-62):

Ե՞՞՛՛՛՛ Աւետան եւ Զրազարուցի կրպիւր Համարում ենք Աստուածայաշունթեան ու՞՞՛՛՛՛ որբի որճներգութեան նախերգանքները, ապա վերջերգ կարող ենք Համարիչ Տեսներեզատուի կարգը: Լոյս Աւետարանի, շատանորակ Յիսուսին, «դու որմնայն Մովսիսի», տանում են Երուսաղէմի տաճար՝ «յամոլիման ստնի Տեսան»։ Արտոնից է՛լ՝ Հայ առաքելական եկեղեցում Փետրուարի 14ին նշուող Տեսներեզատուի տանի անուանումը: Տանարում մանուկ Յիսուսին իր պրիկն է տանում Մովսէ՛սն ծերունին՝ Ժարգարեանարով, որ մանուկը կը լինի «Լոյս ի յայտնութիւն ներանտուց եւ զուստ ծողովրդեան Իսրայէլի» (Չոգնոս, Բ, 22-32):

Այս է Խորենացու նշխանակած Տեսաներդառաջի կարգի նիւթը, որի շարժումը երբեմն վերածուել է բանաստեղծական գեղեցիկ սողերի. ինչպէ՞ս

Այսօր երկիրս երկինք սանուանեցաւ,
զի Տէրն տրանց իջեալ յերկնից ի յերկիր
եւ յստույի յանձն արտն ի գործոց ճնուաց Ըրոց (էջ 77).

Տեսաներդառաջի օրհներգերում գծադրում է Միսէն ճերմուտ. կենդանի մարդկային կերպարը. Նա, որին Սուրբ Հաղուց հրամայում էր մահ չտեսնել, մինչև շտեմեր Տիրոջ Օծնային, աթի վերջապէս հասել է իր բազմաթիւ նպատակին եւ կարող է հանդիսանալ մեռելի. Նա պատժ է մանկանք փառաստորչով Աստուծու. «Ճայրարս աշտօրն ծերմսին», որին օրհներգում կոչում է շերտվեական աթուս (կնշպէս կոչել է Աստուածամանին), քան որ նրա գրկում է բազմից մարմնացած Աստուածորդին:

Այսպիսով, Աստուածայայտնութեան երգերում պաշտօնող սրբութեանը զուգընթաց պատկերում է նաեւ մարդ արարածը. մի գիշտում ի գիշտ կոչս Մարիամի, մէկ այլ գիշտում՝ Միսէն ճերմուտ. Միւսը ինքը՝ օրհներգում է, իր յոյսերով ու խոհերով, որ օրհներգում է՝ յանախ հանդէս գալով պաշտող համայնքի կողմից, երբեմն նաեւ իր իսկ անձով.

Ուրեխոսեալ վասն անձանց մերց,
վերցիկ թզնկ ի վորմութնն... (էջ 23):

Այսօր թզնկօք դատապարտեալ անձն յո՞ ի մահ
նորոգեալ ի կեանոյ յախտենից մարդասիրապէս... (էջ 38)

Այսօր հայրնասը ծնրմնոյն արձակեալ եւ զիս
բզրազմանորս,
ի կապանաց մահու՞ ի կեանոյ յախտենից (էջ 76).

Օրհներգումն անձի, որպէս չքմարական ճերմութեան նման գրեւորութեան արդէն առկա են Միսէնից Մարտիկի եւ Սահակ Գարբեի օրհներգերում:

Նշեցինք, որ Խորենացին օրհներգեր է բարձրել նաեւ քրիստոնէական մեծագոյն անձի՝ Եսայիայի կամ Սուրբ Հասակի առթիւ՝ ստեղծելով ութ շարքերից բաղկացած Հարցներ եւ ասանձին շարք կազմող Մեծացուսչները.

Եսայիայի Հարցները Խորենացին սկսել է աթե առաջաբանական դրուակներից, որոնցով առարաւում են Սահակ Գարբեի նշխանակած Աւագ Եսայիայի կարգերը. Նկատի ունենք Քրիստոսի թաչելութեան, մահուան եւ թաղման դրուակները. Այնուհետեւ օրհներգում արծարծել է հիմնական թեման՝ Քրիստոսի Եսայիայի:

Քրիստոսի թաղման յարցը արձ առաջա կանուր Մարիամ Մազզաղեանցին, Յակոբոսի մայր Մարիամը եւ Սողոմէն գիտում են անուշարարք իւրիւրով ու ինկով անելու. Աստուածորդու մարմինը. Սակաթն ժայռափոր գերեզմանը թափուր են կանում, եւ հրեշտակն առաւում է նրանց Քրիստոսի

Յարութիւնը: Հրեշտակի տեսիլից ստրաստանար են յինձ դերեզմանը
Նոկոզ գիտութիւնները: Բարբեր կանայք հրեշտակի կամքով աւետար հազոր-
զում են աւարտութիւնը: Անբիւններն երեսում է յարութիւն առան Քրիս-
տոսը, որն ախտահանե համարեւում է երկինք: Յարութիւն նրբից ընդ
զազափարը հետեւեալն է: Քրիստոսն իր մահով շողիւմ է մահին (տն-
տնութիւնը ըզման խոսիանեալն), կործանում է դժոխքը, առաջին մեղքի
պատճառով մահացածներին կենդանացնում է եւ անմահութիւն շարժում
մարդկութեանը: Այսինքն կատարում է աշխարհի երկրորդ արարչապոր-
ծութիւնը:

Նշում նրբն ու զազափարը բազում մեկերով շարադրում են Յար-
կացու Յարութեան Հարցներում վերածուելով սրտաուշ երգ-երանշու-
թեան:

Ինչպէս Քրիստոսի Գնդեան կարգերը, ախպէս էլ Յարութեանը մե-
ռում աչ ու թամաս շարքերը, ընդհանուր ստմամբ, համակում են ցնձ-
գին տրամադրութեանը: Կամոյին մեծ տառապանքներն ու մահուան գն-
ցած Տէրը յարութիւն է առել եւ զբաղով անմահութիւն պարգեւել մահկա-
նացու մարդկանց:

Այսօր ցրնման մասկոտնր ասուցաւորի,
բանկի Քրիստոս յարուցեալ վարանեաց ըզսուզ
եւ ըզդրանութիւն
եւ յուստրեանց զաշխարհս...

Այսօր ցրնմայ երեսաւորն մերին,
այսօր ցրնմայ Այսն Մայր եկեղեցի,
բանկի Կորնիլիոն մեր յարեալ եւ աւերեանց զգծիցս,
եւ մեզ վերադառն լոյսն ծագեալ ի Տօրէ (էջ 419):

Ինչպէս տեսնում ենք, համեմատուր ցնձութիւնն աչ անգամ էլ ո-
ղորտան է ոգեղէն յոյսով, ջանով Լոյս-Ատուան իր Յարութեանը վերադ-
եւում է նախահար Ազամի մեղքը, նորոգում է հին մարդկութեանը, որի
առջեւ բացում է անմահութեան դուռը: Օրններգում հակադրել է մահաբեր
խնայութեան ծառը եւ կենարար խոշափայտը:

Պատրանօր նախաստեղծին ընդլուցար ի յուսն,
իսկ Յարութեանը Միամնիլ ըզգեցար զանճառութիւն,
փառք Յարութեանն Թո, Տէ՛ր:

Խարանօր փարթին ճաշակեցար ըզման,
իսկ փայտն կենաց նորոգեցար արմնայն,
փառք Յարութեանն Թո, Տէ՛ր (էջ 326):

Յարութեան նրբիք եւ զազափարն արծարեցիս, որններգում աչ ան-
գամ եւս թէ՛ ներքողական-փառարանական խոսքեր է առել եւ թէ՛ Նոկոզ իր
ապաշխարական գեղութիւնը, երբեմն՝ անճեական մակարդակով եւ յա-
ճախ՝ բանաստեղծական ջերմ շնչով: Ահա կրկու հասուած Ողորմեաներից:

որոնք արտայայտու՞մ են նաեւ մարդու ազատութեան ու անմահութեան ստեղծերը:

Որ տիրումստեղծողը մե չարչարանօր խաչին
ազատեցիր թղմարդն ի տիրումագեաց փայտէն
եւ ի մեղաճաշակ պրտոյն,
Տրիստա՞ ս Աստուած, եւ մե՛զ ողորմա... (Էջ 389):

Ի խաչին բեռեծցար, Աստու՛ծ,
եւ զճարդն ի կարսնաց մահու արձակեցեր,
եւ զիս մի՛ աճտնս առնիր,
որ մեղօրս եմ մեռեալ (էջ 350):

Մաշտոցի հետեւութեամբ, որ հեղինակել է Յարութեան համար սահմանուած ժողովանորեայ Պաշտօն ու թաշարք Հարցներ, Խորհնացին ստեղծել է Յարութեանը նուիրուած համանման շարքեր, որոնք նախատեսուել են երգուելու միջոց, Հոգեգալուստեան բնկած յիմարեակում (Յիմանց օրերին):

Յարութեանը նուիրուած Մեծացուօցէ՛ների շարքի երգերին մենք որոշ շաբօ՞ղ անդրազարմանք Խորհնացու մարիամերգութիւնը գրտարկելիս: Աւելացնենք այստեղ, որ այդ շարքը եւս գրուած է ըստ ութ մայնեցանակներին Մակաչն, ըստ այդմ ստեղծուած երգերի քանակը հաւասարաշաբ չէ, ինչը թերեւս յետագայ միջամտութիւնների արդիւնք է: Ասենք նաեւ, որ շարքում առկայ է մի Մեծացուօցէ՛, որը հեղինակը, աւանդօրթից շեղուելով, նուիրել է ոչ թէ Աստուածամորը, այլ Աստուածորդուն: Այդ օրհներգը բաւական գեղեցիկ քերթուած է:

Մեծացուցանենք թգճեզ,
որ ի Հօրէ Թանց եւ անճանելի Ծղնունց,
որ ի Կոստէն մարմնացար, ցոցար մեզ:

Մեծացուցանենք թգճեզ,
որ կոխեցիր թգմահ առտուածապէս
եւ լածեր թգկցնից մահու,
որ ի խաչին քարձոցար կանաւ Հօր:

Մեծացուցանենք թգճեզ,
որ քաղեցար ի նոր գերեզմանի
եւ յերրորդ ասար յարեար,
որ ի յերկինս համարձար փառօր Հօր (էջ 84-85):

Խորհնացին հեղինակել է նաեւ Հոգեգալուստեան, Կարգաճառի եւ Աստուածածնի վերաբերման առաջին օրերի կարգերը: Այդ ստեղծերը Ս: դարում ելուել են առանց օրերի ստորաբաժանման, ինչը կատարուել է աւելի ուշ՝ Ենթահօ Ենթահայի կաթողիկոսի սահմանած կարգով: Վերջինս էլ հենց հեղինակել է այդ ստեղծերի յաջորդ օրերին նուիրուած օրհներգերը:

Հոգեպաշտօնը հայ առաքելական եկեղեցին նշում է Յարութիւնից յետև որ սնց Այլ Կամանակ, ըստ Հոգ Կառնարանի, Սուրբ Հոգին Անշատանն է իմի առաքելների վրայ և նրանց առեկ գրիտանկութիւնն աշխարհով մէկ քարոզելու մարդարեական շնորհ (Պարծ Առաքելոց, Բ., 1-36) Այս նիւթը բաճառանկարէն մշակել է Պարծնացին: Եւ Սուրբ Հոգուն ներկայացրել է «աննիթական Այլսնի» փոխարեութեամբ, որի շնորհիւ ատարեալն սրբեզան անմահական բաժնկալոցն ևս իրախեղին գերելիս ի յերկինս (էջ 428):

Տակական զնմազին տրամադրութեամբ է համակուած ոչէ կարգը Այլ կարգի Մեծացուցէն նոյնպէս, ուսանցութից շեղուելով, որննեղոսմ է ոչ թէ Աստուածածինն, այլ Սուրբ Հոգուն: Սա մրանգամաշն հասկանալի է քանի որ կարգի բոլոր երգերը վերաբերում են Ս. Հոգու գաշտեանը, ուստի թեմալից անտարիկ շեղում կը լինէր, եթէ երգերից մէկը ձեռնուէր Տիրաւորը: Անս ալը Մեծացուցէն, որը թերեւս, կարգի ամենապեղեկել երգն է-

Այսօր, նո՛ր ժողովուրդ,
գրնմազէ ք ընդ գաղտատ Հոգույն Աջրոյ
անձագուցանելով զելոզն ի Հօրէ:

Այսօր գրնման ատարեալքն
գարդարեալք ի շնորհաց Հոգույն Աջրոյ
անձագուցանելով զելոզն ի Հօրէ:

Այսօր գտարեալան արարածք
ճըշմարիտ գաղտատեանք Հոգույն Աջրոյ
անձագուցանելով զելոզն ի Հօրէ (էջ 430-431):

Հարգաժամի կամ Քրիստոսի Աջակերպութեան ստեղ հայ առաքելական եկեղեցին նշում է Յարութիւնից 98 որ սնց, որ համբնկում է Հոգեպաշտեանը շնորհոյ կոթերոյց կերակրին: Դա այն օրն է, երբ, ըստ Անտարանի (Մատթեոս, ԺԾ., 1-33) Քրիստոսը մի բարձր լեռան վրայ, որ աւանդաբար համարում է Գալիլեայի Քարբո լեռ, իր երեք աշակերտների Պետրոսի, Յակոբի և Յովհաննէսի առջև աշակերպուել է (կերպարանափոխուել): Նրա զէմքը փայլել է սրբիկ նման, և նրա զգիտաները դարձել են սպիտակ, ինչպէս բոլոր Ապա իմէլ է մի շուտեղէն սնց, որանից ճշեղ է Հոգը Աստուայ ձայնը: «Եւ է Այլի ին սերելի ընդ որ համեցայ, դնա լուսնոսք»:

Այս հրաշքի առթիւ հայ եկեղեցու, սահմանած ստեղ բարձրագոյն ընկել է Պարծնացին «Յազապա Հարգաժամի Խորհրդոյն մեկնարանական երկուսմ», Ի զից, նա արտակ Աջակերպութիւնը կոչել է նաև Պարծառակերպութիւն՝ որ ընդունուել է մեր եկեղեցու եղբարեութեան մէջ:

Պարծնացին Հարգաժամի ստեղ առթիւ անգրնել է նաև որճերգերի առանձին կարգ, որն ըստ ամենայնի հոգեհարազատ է նրա վերաջնեաց երկին: Այլ երկուսմ ճշեղնալը Հարգաժամի մասին ստեղ է, թէ «Արդարեւ սա է որ զնմոյեանն ևս տրախոտբան, զոր արտա Տըր, սա է որ ծագման մնծի

վատացն Աստուծոյ, որ է նոր արցալայտեան սկիզբն եւ տեսչութիւն Էս-
կան լուսոյն եւ մկարագրի լուսոյն յախտենմից⁴¹։ *Ըստ աբս. ինչպէս նա-
խորց՝ Հոգեգաբաւեան, արեղէս էլ Վարդապետի ասելի ասթիւ, նրա ասեց-
ծած օրհներգիցր որպէս ասեմ են ցնծութեամբ, որպէս յայտով ու յայտով*
Որ թգծատապալք վատաց ճոց գուցեր,
արեղակնակերոյ վառլուամբ զարարածոյ լուսատրեցեր,
զմեզ վատարեմբ, իմանալի (և յս... (էջ 507)։

Լերիմբ ցրնծացնն առաջի Քո, Տէ ր,
որ երեւեցար ի վառս Աստուծոյ Հօր... (էջ 511)։

*Այս կարգում էլ կայ մի Մեծացուցիչ, որը նախքան է Աստուածած-
նին եւ ասելու է Վարդապետի ասելին։ Հեղինակն աշտեղ կատարել է եր-
կու ուշադրու հակադրութիւն։ Եթէ Պաշտօտակերպութեան ժամանակ ա-
ռաքեալներն աւարեկուս էն Տիրոջ մասնաւոր (մասնակի) յոյսի ճառապալ-
իւմից, ապա Աստուածածնիմբ կրել է իր մէջ՝ որովամոլակ լոգոսը Աստու-
ծարեանը։ Եթէ Պաշտօտակերպութեան ժամանակ առաքեալներին հօ-
գանի է վնծում յուսեղէն անցը, ապա Աստուածածնին հոգանուորել են Քե-
րագոյն Սուրբ Հոգին եւ Բարեկեանի գորութիւնը։*

*Աստուածածնին է ձեռուած նաեւ Վարդապետի կարգի ճաշու, որը
գործեաց սկսու է ցնծացին աւետարով։*

Ուրախացիր, Պրտակ կուսից Տիրամա յր,
այսօր Որչին Քո զՀայրենին վառլուաց զվառոյս,
Նրնա յաւերծ յս մնմ արա զամնիմից մեր (էջ 512)։

*Զինէին Վարդապետն ձեռուած խորեմայրուկան օրհներգիցր, թերեւս
չէր նուրի նարեկացու շեշոյ ԳՏայ Վարդապետին։*

*Վարդապետից յետոյ Երգ Գրուակի որը մեր եկեղեցին նշում է Աստու-
ածածնի Վերափոխման ասելը։ Տիրամօր՝ հոգով ու մայրնով երկնից վերա-
փոխուելու պատմութիւնը՝ «ունիմբ ի գլուսածոց ինչ։ Կիտնախուսի Արիստրո-
գացոյ) առ Տրտու, այլն Նիկիոյնմախ»⁴²։ Վերափոխմանն անդրադարձել է
նաեւ Խորենացին իր վերոյիշեաց Բարեկեան։ Բացի այդ, նա Հեղինակել է
նաեւ Վերափոխմանը նախքան օրհներգի երկնական կարգը։*

*Ինչպէս Աստուածորդու Եարութիւնը, արեղէս էլ Աստուածածնի վե-
րափոխումը, որ նախէս յարութիւն է մահից երեք օր անց, ցնծութեամբ են
բեղունել երկրայինները եւ երկնայինները։ Ուստի եւ այս ասեմ էլ ուրախա-
ւոր է եւ ցնծացի։*

Տօներով ըզլիշատակ Կուսի Աստուածորդոյ Մօր,
կրծոյն երեշտակը ի յերկնս,
եւ ցրնծան դասը առաքելոց եւ մարգարից
րնդ կուսական տօնը,
ողորմեա՛ մեզ, Աստուա՛ծ (էջ 526)։

*Ըստ Վերափոխման պատմութեան, Քրիստոսը սրագնծութեամբ երկնա-
յին գորաց» ինքն է մասնակցում է Մօր յուզարկութեամբ, ապա*

քերտվեալսն կառքով տեղափոխում է նրան երկիրք. Զափազանց զեղեղեկ են կարգի Տէր Յովնէնցի Հասեհայ ապերը

Մարգարտասանի և ծիրանազգեաց հրաշափաստազոյն

զոր սոնայ Որդոյ, վերափոխեալ դասեաց յանպատում ի կեանս. 147 330.

Թորեմայնն օրհներգեր է Հեղինակել ոչ միայն եկեղեցական խաչոր տանքի առիթս, այլևս առանձնակի օրհներգել է որոշ նշանաւոր քրքրի, որոնք Ծ. զարում արդէն տանել են եղել հայ առաքելական եկեղեցում. Բնականաբար, նա անգրադարձել է Բովանձնէս Մկրտիչ Մուրք Կարապետին՝ օրհներգերի մի շարք նուիրելով նրա նախաատկութեան լիշատակին. Հայ եկեղեցին այդ տանք նշում է Եարութեան եօթերորդ օրը.

Օրհներգուն յանապատումն շարացել է Բովանձնէս Մկրտիչ զգլխատման աւետարանական պատմութիւնը (Մատթէոս, ԺԴ, 1-32, Մարկոս, Զ, 14-20). Բովանձնէս Մկրտիչ նախաատկութեան պատմութեանը Թորեմայնն անգրադարձել է նաեւ իր Փառմութիւն Հարցում, որտեղ մի աւանդութեան հիման վրայ տեղեկացրել է, թէ Բովանձնէս Մկրտիչ վրէժք բռնկելու համար Հերովոզելի գէժ մղուան պատերազմին մասնակցել են նաև հարց թափը¹.

Բովանձնէս Մկրտիչը Թորեմայն օրհներգելու՝ ներկայացում է իր բն. «ստանլ ըսմ զմարգարտս», թան որ ոչ միայն կանխազուշակել է Բրիտանո-Մեթաքի գալուստը, այլև մկրտել է նրան և հարկից նրա հաճապարը.

Նըշմարիտ մարգարտ և ճնծմարցող Որդոյն Աստուծոյ,
յառաջինբաց Կարապետ և պատմող ստատուածային օրհնայլն
կողիւր ճանապարհոս Թազարոթին յախտննից 147 334-335).

Ինչպէս Մարիամ Աստուածածինը, այնպէս էլ այս ևս միա քրքրն ընկառել են իրեն միջնորդ և բարեխոս՝ Աստուծ և մարդու միջև. Բնաթ և, զիմերով Բովանձնէս Մկրտիչն, Թորեմայնն հարցում է.

Որք նաւատով ըզիշատակլոս ըս տօննք
և անդադար մայնի զնեզ ոմնիք բարեխոս,
աղպակս զԱստուած մարչոն մերոց 147 333).

Բարք հին քրիստոնէական եկեղեցիները իրենց տանել քրքրի շարքին են դասել նաեւ եղբայրական միայնակեաց Անտան Անապատակներն (Թեթալիցի, 251-356). Այնպես Աղեքսանդրացին գրել է նրա վարք, որն արդէն Ծ. զարում յանարկնից Թարգմանուել է հարկէն². Ըզնուարութեան հիմնազր համարում այս համարքրիտոնէական քրքրն Թորեմայնն, անշուշտ, չէր կարող անտեսել և նրա տանին նուիրել է օրհներգերի մի շարք.

Ներբողելով ու փառարանելով Անտան Անապատակներն, օրհներգուն նրան նմանեցրել է Ագիոս Մարգարէին ու Բովանձնէս Մկրտիչն և ներկայացրել աշտկաթի գեղեղեկ բնութագրումներով. «սանարմնական վարք պայծառացեալ ի մարմնի», «դուռնն ծրոյց կեանաց ճանապարհին».

«պարծանք եկեղեցոյ եւ որսխտութիւն հրկշտակաց», «քաժակ եռզեռ-
բախան լլցեալ առտուածային որսխտութեամբ».

*Քնչդէս սրբաբառական երկերում, ախպէս էլ սրբերին նուիրուած սր-
կերգերում, պաշտուող սուրբը հանդէս է բերուած գերմարդկային, գեր-
բնական յատկանիւններով Ալլոպտին է նաեւ Թորենացու սրճներգած Ան-
տան Անապատակներ.*

Որ գերազանգեալ զրատը առտուի քան բորբնութիւն
մարդկան... (էջ 82)
աղօրանուէր քեօքրն հալածեաց բարսզմութիւն (եզնոն
զօրացն... (էջ 83)

*Այս կարգում էլ ներդրածներն ու փառաբանութեանը դուզակցումն է
սրճներգութիւն աղերսանքը, որով նա գիտիլ է Աստուի եւ մարգու միկնորդ ու
բարեխա սրբին:*

*Եւ զարից ի վեր հալ առաքելական եկեղեցին նշուած է նաեւ համաքրի-
տանէական մէկ այլ սրբի՝ Քէոպոս Թաղաւորի անըր. Թաղքը Բիւզանդիայի
կայսր Քէոզոսիս Մեծի մասին է, որը գահակալի է 379-395ին եւ հոգի է ոչ
միայն հոռւա գործադար, այլեւ շիքնուանդ ջրբառանձայ: «Նա իր մեծ եւ
եղիմակաւար ուժով, իր կայսերական հրամաններով վերահաստատեց
եկեղեցու մէջ այն դասնաբանութիւնը, որ կալուած էր ուղղափառ (օր-
թոքոյ) եւ ձևակերպուած էր Նիկիայի տիեզերական ժողովի մէջ... Թէ
որքան բարձր էր գնահատուած Թէոպոսի եկեղեցական գործունէութիւնը,
երեսուէ է նրանից, որ եկեղեցին, ինչպէս նաեւ եռօրցը (նկատի ունի հայոց
եկեղեցին - Հ.Ր.), սուրբերի դասը կարգեց նրան»⁴⁵.*

*Քնչդէս տեղեկացնում է Աւետիքեանը, Քէոպոս Թաղաւորի կեանքի ու
գործի մասին «զոյ տեսանել կարգու ի նորասխալ Ապոս Սքրոց. հաս. Ա-
պալից, (նրեւ 103), որ եւ արձանականն Սքրոյ Անրոսիսի յերջանիկ
վարտանն նոքա ի դասս սքրոց»⁴⁶.*

*Թորենացին, անշուշտ, չէր կարող անտեսել նաեւ այս մեծագործ սրբին,
ուստի նրան եւս ձեռնի է սրճերգերի մի առանձին շարք. Իր Փառմութիւն
Հարցի մէջ էլ Բերթուզանցին տեղադրարձել է Քէոզոսին, որ սրտկեաց
զննեալսն կողմն մննչեւ յառախը եւ արար եկեղեցի»⁴⁷. Քէոզոսի այս
արձանիքներն են գեաւաստուած նաեւ սրճներգերում.*

Որ հաստով պարտեաց բորբնամիմ
եւ աղօրից իմննեցոյց սուրբ զեկեղեցի...

Որ բարեպաշտութեանը իմննեցոյց զեկեղեցի սուրբ
եւ կարգաւորեաց ուղղափառութեամբ... (էջ 88)

*Յատկանշական է, որ կարգի Օրհնութեան մէջ, ի դէմս Քէոզոսի, Թո-
րենացին սրճերգել է բոլոր այն Թաղաւորներին, որոնք իրենց բարեպաշ-
տութեանը ու դրութեանը հաստատուն են պահել ջրբառանէական եկեղե-
ցին Ալլո սուրբ Թաղաւորաց: մէջ Թորենացին, անշուշտ, նկատի է աւելցել
նաեւ Տրդատ Մեծին, որի գերը հայոց դարձի մէջ շտաբակեաց բարձր է գնա-
հատել նա իր Փառմութիւն Հարցում. Քէոզոսի կամ Թաղաւորաց կարգի*

Ճէջ նախապէս հաւանաբար ընդգրկուած է եղել Տրգառ թագաւորին ձեռնած Խորենացու չի վերին ի բաժնականութիւնն սկսուածքով երգը, որ, ըստ Ճեյ, պարսկական է դարձել, քանի որ Հայոց արքան զնուստ սրբացուած չի եղել այդ ժամանակ⁴⁸։ Այդ երգը յետագայում որպէս մանկիկ (ինչպէս Մահան Պարթևին վերագրուած Թեոզիան երգը) ընդգրկուել է որչա՛ր Գանձարաններէ մէջ։ Քերեմք մի տուն այդ երգից

Ըստ եզնկիային, քեզ տերն դարձեալ ի վերքս տագի նըլան
երկարեղով զժամանակըն,

Եւ ըստ քային Յետուայ, արեզակն ի քեզ ստիպասաջի
մինչեւ ի վախճան պսիսանցեցեալ զգիծս ի Հագարայ եւ ի

Քանանացոյն

Եւ գտնվախճան գիսագաղութիւն Աշխարհիս Հայոց

ըզՀիսմաշիս⁴⁹։

Այսպիսով, հայ քերթութեան մէջ առաջին անգամ հնչում է Հայոց Աշխարհ տեսլեր, եւ յիշում է հայ ժողովուրդը որպէս հիւսիսեցեաներ կամ հիւսիսականներ։ Հայաստանը հիւսիսային երկիր էր Միջագետքի համեմատ եւ, ըստ Աստուածաբանէի, գտնուում էր «ի ծագաց կիսխոյ» (Եղեկիչ, ԼԼ, 9)։ Խորենացին հայ ժողովրդին իր Գաւառութիւն Հայոցի մէջ նշանակել է վեհազօյնը բոլոր հիւսիսային ազգերի մէջ։ Վերջ բերուած հասուածին համահասնչ է Գաւառութիւն Հայոցի հետեւեալ ստոր. «Մեծսա պնդութեամբ անցնր վրէժսնդոտքսն իստատոց եւ վարաց նրանելին Տրգառ»⁵⁰։

Սիւն Խորենացու ժամանակ Տրգառ թագաւորը զնուստ հայ եկեղեցու տանկի սրբերի շարքում չի եղել, այդ Գրիգոր Լուսաւորիչը, բնականաբար, ի սկզբանէ սրբացուել է, ըստ որում ոչ միայն հայ, այլեւ սաար եկեղեցիներէ կազմից։ Լուսաւորիչն նախքան տաներից մէկը վերաբերում է նրա վերագրից ելքին։ Այդ տանի առթիւ Խորենացին ստեղծել է որհներգերի մի շարք։

Խորենացու որհներգերը խորսխուած են Լուսաւորիչի վարքի վրայ, որի հիմնական ազդիւնն է Ազատեանկեղան Գաւառութիւնը։ Խորենացին քաջածանօթ է եղել այդ երկին, որի հիման վրայ իր Գաւառութիւն Հայոցում ներկայացրել է Լուսաւորիչի կեանքը եւ գործը։ Գաւառաւոր բնորոշմամբ, առաջին հայ քահանայապետը յուսաւորեց պատմեանը Հայս յոսով աստուածգիտութեան՝ եւ ինչից «գիտար կտալալատութեանն»⁵¹։ Իր որհներգերում էլ Քերթնագանայն տակ է

Որ Երիտասանուտր կոչմանրն ծագարար որպէս զարեզակնը
եւ յուսաւորեցեր ըզՀայաստան աշխարհս աստուածգիտութեամբ,

տե՛ր ը Մուրք Գրիգոր, անկարար քարեխօսեալ վասն անձանց
մնրոց...

Որ նորին սուրբ աղօթից քարծնր գիտար կտալալատութեան
ի Հայաստան աշխարհէ

եւ արարեր երկրպագուս Անձնասուրբ Երուզղութեանր...

հաստատեցեր զիրանսն եկեղեցոյ ի Հայաստան երկրի.

(էջ 472-473).

Այս որոնորդի մէջ էլ ստաջին անգամ ճշտում է Հայաստան սնուսը, արծարեում է Հայեկական թեման, փաստարանում է ազգային սուրբը Այստեղ որոնորդուն Քրիստոսին կամ Արքին գրեում է ոչ միայն առհասարակ Հայաստանի մարդու կամ մարդկութեան, այլև որոշակիորէն Հայ մարդու, դարձի եկած Հայ ժողովրդի անուիրք Բանաստեղծն առաւել ջերմ խանդավառակով, յորով ու Հայաստով է ազաւրեում իր ժողովրդի առաջնորդ Հայրապետին, հոգեւոր հովուին.

Ըզնդ ոմնի՞ր բարեխօս առ Եիսուս Միածինը,

եւ աղաչող վաւրն քո ուխտաւորացրս:

Կանխեա . խննդեա զրողութիւն յանգսնաց ի քն
աշակիրտեղցրս.

Որ համբիւրեաւարդդ քո սաւացար քեզ ժողովուրդ սեպեակաւնդ
եւ զնարեալդս.

վաւրն ժողովրդեան քո հայցեա ի Տեսուն ռզաւարին

(էջ 471-476).

Եթէ մաշտոցեան որոշ որոնորդերում հայրենասիրական ոգին թարեում է խոսքի եմփաշխարհում, ապա արտակարգէն այն առաւել բացարձ է. Հեղինակը տննչում է փրկութիւնն իր հրմարեալ ժողովրդին, որի եկատմամբ ունեցած իր անսահման սէրը յետագայում պիտի առատորէն հեղէր իր անմահ Փառնութիւն Հայրցի մէջ:

Անհրաժեշտ է նշել, որ Խորենացուն վերագրուած է նաեւ Գրիգոր Լուսաւորչին նուիրուած «Որ արքայակերպ» սկտւածքով երգը, որը (Տրդատ Թագաւորին ձեռնած երգի Հետ միասին) թրեւս գարականոն գառնայով յետագայում, որպէս մեղեդի, ընդգրկուել է որոշ Փառեւարաններում⁵⁷.

Ըստ Ալիշանի, այս երգի « . խաւերն աղ կը ցուցնեն, քէ շատ վարպետ եւ անոյշ նշանակ պիտի ունենայ, շէնքն ալ նման է այն իրն սնդեղեաց, որոնց ոմն յայտնապէս կը ցուցնեն, քէ Թարգմանչաց դարէն նոր չեն»⁵⁸.

Այս, ինչպէս նաեւ Խորենացու Տրդատ արքային ձեռնած երգը, Թան միջեանի կարծիքով «որպէս սնդեղինք են մտադրագուած եղել սկզբից եւեր»⁵⁹. Սա մեզ համար ընդունելի չէ, քանի որ մեղեդին (եւ սուղը), իրեն գանձ երգատեսակի բաղկացուցիչ մաս, աւելի ուշ շրջանի երեսօլի է:

Խորենացու որոնորդերը «սահմերեարար յրացում են նրա մեծ ուսուցիչների՝ Մեսրոպ Մաշտոցի եւ Մանակ Պալարիի ստեղծագործական ստանդորները իրացման նշանարանի սնրոր»⁶⁰. Խորենացին եւս յորինել է հիմնականում երեք, երբեմն չորս տուն կազմող ազատ ստանաւորով որոնորդեր⁶¹. Նա եւս մզան է գրել հանրութեանը մատչելի լեզուով, քանի որ իր խոսքն ուղղել է յայն շարանի: Մակայն լինելով աւանդօլիի յատկօլի շարունակեղ ու գարգացեղ, նա աւելի շատ է կատարել քառարարդումներ

և, զիսկ առանց բազմազան արտաբազումիքների, գրեթե արեւոյ իջար-
յառակ տնտեսական ճնշման հետ կրկին անկում ապրեց իր արտա-
դրութեամբ և ներստական գնեցելութեամբ այլի ընկնող ընդհանուր ճնշով,
ներկայացնում է նայ հոգևոր բանաստեղծութեան հնագոյն շրջանից մե-
լիմ¹։

Քերթուզաւորը պարզաբնի է նայ արձնեղբայրեան թէ՛ բանաստեղծար
և թէ՛ բովանդակութիւնը։ Նա Քրիստոսի Մուսկի, Եսայի, Զարգաթան, Զարգաթանի առաջին արձնեղբայրն է նայոյ մէջ։ Նա է սկզբնաւոր
բնի նաեւ նայ մարմանեղբայրիւրը։

Սուրբ Կարոյց զատ, նա նաեւ առաջինն է բանաստեղծութեան պատմացրի
որոշ նշանաւոր արձնի, այլ թուով նաեւ ազգային սուրբ Գրիգոր Լուսա-
ւորչին ստեղծելով առաջին նայ վարչապետական արձնեղբայրը։

Ըստ ամենայնի փաստարկելով Քրիստոսին, Կարենացին բաւազուր
չարանակի է մեծ աստուգապետի արձնեղբայրից ընտր բանաստեղծութիւնը,
արտաբազան է իր՝ պաշտօն-արձնեղբայրի բունն ու յարգը, նայիննաւոր
բանական գագաթները, նայ եկեղեցւոյ պաշտօնարարականութիւնը։

Կարենացու կրկին ներկայացնում են Ս. Կարի «նայ հոգևոր երգաս-
տեղծութեան բարձրագոյն նմանումները»։ Դրանց որոշ նմանչեք, որոնք
մկրտ են իրենց մեծ եղբիւնակի անհատական փառ կնիքը եւ, զայնպէս
են հոյ դարի նայ հոգևոր երգաստեղծութեան պայման գագաթը²։ Ըստ
այսմ, Կարենացին մեծապէս նարայարարան է իրապէս նայ թերթու-
թիւնը, յատկապէս Գրիգոր Կարենացու ստեղծարարութիւնը։

Իր թուով Կարենացու բանաստեղծական մասնակցութեամբ Գառնուհայ-
րը իրարի գծն Քերթուզ է, ինչպէս ասել է միջ միջնադարեան գրչիներէց
մէկը, եւ Քերթուզաւոր է, ինչպէս ասել են Շուրջ ի վեր եւ ասում ենք մենք։

ՄԱՆՈՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

¹ Ժամացրից Լուստանեայց Ս. Եղիշեցւոյ, Լուսաւորացու, 1903, էջ 477-505։ նաեւ
Յակոբոս Տաշեան, Յայտն Լուսիկի Քննարկաց Մասնակցութեան Միջնակարգի Ի
Վննա, Վննա, 1905, էջ 515, 590։ նաեւ Կրկնա Քաւմուկեան, Գրչից Կար-
նային Ս. Լայ Սրբաբարութիւնը V-XV դդ. Սքեան, Լայք ՍՄՀ ԳՊ, 1905, էջ 22։

² Երազմեղանցի քանկեղծ Անանայի յարց կրկին «եղևոյն է կերպարայն
Կերտն Շուրջուրի (Երազմեղանց Լուսիկ Սրբոյ և Գոյն) 1905, էջ 9։ նաեւ՝ Յակոբ
Պատեան, Լայքեան Մասնակցութեան Սրբ. Ս. Սքեան, Լայք ՍՄՀ ԳՊ, 1900,
էջ LXXVI-LXXVIII։

³ Բաւազրից Լայքեան Եղիշի, Լայք, 2, 4 Գոյն, 1840, էջ 913։

⁴ Նայն իրա ի սբ բարարութիւնը թէ՛ Քերթուզաւոր պատմականը զմեռած է
Գառնուհայր Լայք աշխատեան զրոյ Առանց սերնդունի են Գառնուհայր եւ
Քերթուզաւոր առաջին անկից ներկայացնելու փոքրը։

⁵ Նուրջ Աջլան, Վճար Լայքեան և Մաքեան Քերթուզաւոր Լայք, Բազմաշրջ,
Վննա, 1840, էջ 51։

⁶ Կրկնա Քաւմուկեան, Վճար Կարենացին եւ Լայք ին Ս. Լայք Միջնադարեան Սր-
բարարար, Վննա, 1979, թ. 11 20։

¹ Եւրոպեան ՀՀ Ա. Եւրոպականների և Նիդերլանդների ցանկերը եւ կրակի վերաբերյալ միջ-
նախարհեան այլ ընդարձակ համաձայնագրի 4 Անտանտեր (Եւրոպեան Մասնախորհուր-
մեան Հար. Ա. ՀՀ LXV-LXVIII): Կարճացուց սահմանափակ զորքի արտադրական
կենդանի պահպանման (եւ պահպանման) 4 այլ ամերիկեան Վաշինգտոնի Եւրոպայի
Կոնվենտի (Կոնվենտի, ՀՀ 521-526, 572-573):

² Կարճ Հայ Անտանտի Հին Եւ Նոր Գերմանեան Գաղ Անկախ Եւրոպականներ,
Լուսաշահուց, Երկարաշարժ արարեան Մաշտ Անտանտի, 1932, ՀՀ 8. Ա-
նտանտեան արտակ անկախագրութեան ընդունել է, որ «Մոսկովան 2 քրի Մոսկովան
կարգը»:

³ Եւրոպեան Եւրոպայի, Տեւոսթիան Արթուրով Մարտի Միջազգայնական, Եւրոպայի,
1854, ՀՀ 6. 228, որ Եւրոպեան Եւրոպայի ընդուն Միջազգայնական Կարճացուց յայ-
տից եւ այլ պայմաններ ընդուն կարգից է, որով եւ, անկախան, ընդունուց է:

⁴ Միջինուց որոշ կարգից ընդուն ընդունուց ընդուն եւ նաեւ անկախ կարգի, որով
զարգի եւ պարտական Անտանտի, ՀՀ 4, 8-10): Կարճացուց կարգի է նաեւ
Միջինուց որոշ կարգից որոշան նախարհ անտանտեան կարգի (Կարճեան Եւրոպայի
Անտանտեան Տեւոսթիան, որ անկախ է Կարճուց Անտանտեան (Կարճեան
Եւրոպայի Անտանտեան Տեւոսթիան, Կարճացուց, Կենտրոն Հար. Ա. Բ.
Յու. ար. 1854, ՀՀ 10-11) նաեւ Անտանտի, ՀՀ 4-7): Ըստ Արթուրով, Անտանտեան
ընդունուց է քրի նաեւ Կարճուց Կարճուց եւ Միջինուց կարգից ընդուն
ընդուն նաեւ Միջինուց եւ Կարճուց անտանտեան կարգի որով անկախ Արթուրով,
Միջինուց Կենտրոնի Մ. Եւրոպայ, 1880, ՀՀ 262):

⁵ Կարճուց Կարճուց, Կարճուց Կարճուց Կարճուց Եւ Կարճուց, Կարճուց, Հարճ-
ՄԱՀ ԳԱ, 1977, ՀՀ 19. Կարճուց Կարճուց կարգի վերաբերյալ Գ. Կարճուց
կարճուց Կարճուց եւ Կարճուց Կարճուց Կարճուց Կարճուց, Եւրոպականներ
Կարճուց Հայ Միջինուց Կարճուց Արթուրով, Կարճուց, Հարճ-ՄԱՀ ԳԱ, 1890, ՀՀ
88):

⁶ Անտանտի, ՀՀ 3. Կարճուց անկախ Անտանտեան կարգի Կարճուց անտանտեան
արտադրական կենդանի պահպանման (եւ պահպանման) 4 այլ նաեւ Անտանտեան
անկախ) անկ Կարճուց Կարճուց Կարճուց Կարճուց, ՀՀ 200):

⁷ Գ. Կարճուց, նաեւ ընդուն Կարճուց Անտանտեան անտանտեան, Կարճուց
է վերաբերյալ Կարճուց Կարճուց Կարճուց Անտանտեան կարճուց Կարճուց նաեւ
Անտանտեան անկախ կարճուց Կարճուց Կարճուց անկախ ընդունուց (Կ-
Կարճուց, ՀՀ 88-90):

⁸ Եւրոպեան ՀՀ Ա. Ըստ Հայ Կարճուց Անտանտեան, «Միջին ընդունուց Կարճ-
ուց անտանտեան անտանտեան անտանտեան (անտանտեան ընդուն է - Հ. Բ.) ընդուն Մոսկովան
կարճուց» (Կարճուց Հայ Անտանտեան, Կարճուց Կարճուց, Կենտրոն Հար. Ա. Բ.
Յու. ար. 1854, ՀՀ 284):

⁹ Անտանտի, ՀՀ 195. Կարճուց եւ Կարճուց Կարճուց Կարճուց Կարճուց Հարճ-
ուց անտանտեան անտանտեան անտանտեան, որ Կարճուց անկախ է Կարճուց
կարճուց (Կարճուց, Կարճուց Կարճուց, ՀՀ 10) նաեւ Կարճուց Կարճուց Կարճուց Կարճուց
Հայ Կարճուց Կարճուց, ՀՀ 195) եւ Կարճուց Կարճուց ՀՀ Կարճուց եւ կարճուց
արտադրական եւ պարտական Անտանտի, ՀՀ 101-102):

¹⁰ Կարճուց Կարճուց Կարճուց Կարճուց Կարճուց Կարճուց Կարճուց Կարճուց Կարճուց
Կարճուց անտանտեան անտանտեան անտանտեան Կարճուց Կարճուց Կարճուց Կարճուց
Կարճուց Կարճուց Կարճուց Կարճուց Կարճուց Կարճուց Կարճուց Կարճուց Կարճուց
անկ անտանտեան անտանտեան Կարճուց Կարճուց Կարճուց Կարճուց Կարճուց,
Կարճուց, 1900):

- ⁶⁰ Մարտի 2-ին Միացյալ Մարտիկ Խորհրդացու Գամուսիին Հայոց Քրիսթոս, Էջմարտ-
չարս ասպարան Օր. Ե. Աշտնիակցի, Հրատ. Գ. Գաղաթեանի, թիւ 40, 1810, էջ 300.
- ⁶¹ Ելին, էջ 345.
- ⁶² Քննական քննարկիչ՝ «Գամուսիին Մարտիկին Առաւելածինն Եւ Գամուսիին Եղբայր
Խորհրդացու, Տրամադրանէն և Քաւար Տաւանայեանուն՝ Մարտի Խորհրդացի Գամու-
սիին Մարտիկին Առաւելածինն Եւ Գամուսիին Եղբայր Քննական Քննարկը, Ան-
Քրիսթոս, Տպ. Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Գրիգորի, 1904.
- ⁶³ Խորհրդացի, Մասնակցութեան էջ 292-293.
- ⁶⁴ Խորհրդացու Վէպերունիները կատարուած են Եղբայրացի 1853ի Գ. Գոյնի Կրտսերա-
կանի միջոց Էջմարտուան և Վէպերունիների վերջում:
- ⁶⁵ Այս փոխարինութիւնը գտնուած ենք նաեւ Խորհրդացու վերջինից Քաւարում Մարտի-
կացի, Մասնակցութեան էջ 280.
- ⁶⁶ Գրիգոր Եղբայրացի, Տպար և Գրիգոր, աշխատակցութեանը Արմինե Քաղցի-
եանի, Երևան, Հայ-ՍՍՀ ԳԱ, 1981, էջ 124.
- ⁶⁷ Աւանդեան, էջ 44.
- ⁶⁸ Եղբայրացի, էջ 96.
- ⁶⁹ Խորհրդացի, Մասնակցութեան էջ 326-336.
- ⁷⁰ Ելին, էջ 326-329.
- ⁷¹ Ելին, էջ 329.
- ⁷² Աւանդեան, էջ 45. Այս առթիւ տես նաեւ՝ Քաւար Տաւանայեան, Մայրամ
Առաւելածնայ, ԱնՔրիսթոս, Տպ. Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Գրիգորի,
1901, էջ 149-152.
- ⁷³ Խորհրդացի, Գամուսիին Հայոց, էջ 258.
- ⁷⁴ Հայոց Միացյալ Հայրացի Եւ Գաղաթեանութեանը Եղբայր Ըւս Կրիսթոս Քաղցաւան-
իան Եղբայրացի, Հայ-Ա. Հրատ. Հայր Եղբայր Մարտիկան, Էջմարտի, Ս. Ղազար,
1850, էջ 17-80.
- ⁷⁵ Ան. Գրիգորի վերջինից, Հայր. Լ. Երևան, Հայաստան Հրատ., 1990, էջ 406.
- ⁷⁶ Աւանդեան, էջ 136.
- ⁷⁷ Խորհրդացի, Գամուսիին Հայոց, էջ 207.
- ⁷⁸ Աշխատանք և, որ իր Գամուսիին Հայոցի Վէպ Խորհրդացի Տրամա Բացարդին մի
շունի տեղում Էջմարտացի և Կաւարի մեկտեղում (Խորհրդացի, Մասնակցութեան էջ
183, 187, 200).
- ⁷⁹ Քաւարիցեան, Գրիգոր Եղբայրացի, էջ 156, 157. Դարեւ տեղ Էջմարտի Եղբայր
Տրամա Բացարդին տեղից և մի անբաղնական կտան, որի Օրհմութիւնը եւ Ման-
կանը կանանկան Եղբայրացու միջոցի և վերջից կցուել են Քաղցարի կապին,
յակ Հայրացի, Բարեան. Տէր Յիշխանի եւ Եղբայր գարնի են պարտական Ամա-
տուի, էջ 20-21).
- ⁸⁰ Խորհրդացի, Մասնակցութեան էջ 186.
- ⁸¹ Խորհրդացի, Գամուսիին Հայոց, էջ 242.
- ⁸² Քաւարիցեան, Գրիգոր Եղբայրացի, էջ 150-160.
- ⁸³ Անթուհ, էջ 54.
- ⁸⁴ Քաւարիցեան, Գրիգոր Եղբայրացի, էջ 156.
- ⁸⁵ Քաւարիցեան, Վարդէն Խորհրդացի, 2, էջ 48.
- ⁸⁶ Խորհրդացու վերջինից կատարուած Կաթողիկոսական քաղցարում կրկնապէս յիշուած յան-
րանի են:
- ⁸⁷ Աւանդեան, էջ 136.
- ⁸⁸ Քաւարիցեան, Վարդէն Խորհրդացի, էջ 26.
- ⁸⁹ Ելին, էջ 40-50.

THE HYMNOLOGY OF MOYSES KHORENATSI

(Summary)

HENRIK BAKRCHINIAN

In the 5th century, after Mesrop Mashtots and Sahak Partev, it was Moses Khorenatsi who devoted himself to hymnology. He authored almost all the hymns dedicated to significant church holidays that preceded Lent and followed Holy Week. In this way he continued and completed the work his teachers had started. Some 300 hymns, most of which he authored between the early 460s and the mid-470s, are ascribed to Khorenatsi.

Khorenatsi was the first among the Armenians to write hymns about the Virgin Mary, thus initiating Armenian songs dedicated to the Virgin Mary. In addition, he was the first Armenian to write hymns on Christ's nativity, ascension, pentecost and transfiguration. Furthermore, he was the first who poetically highlighted several outstanding saints, including St Gregory the Illuminator. Therefore, he was the first to author hymns on Armenian patology (biography of saints). Furthermore, Khorenatsi completed to the best of his ability the hymns to light/luminosity/radiance that his teachers had started. His hymns bear witness of his thoughts, emotions and sensibility, patriotic feelings and the ideology of the Armenian Church.

**ՍԱՄՈՒԷԼ ԱՆՆՏՈՒ
ՀԱՒԱԲՍՈՒՆԻ Ի ԳՐՈՑ ՊԱՏՄԱԳՐԱՅ...
ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ**

ԿԱՐԷՆ ՄԱՐԵԻՈՍԻԱՆ

Սամուէլ Աննցու Հատմանը Ի Գրոց Գտնուողոց Յարցոց Գրքով ժամանակաց Աննցոց Միջին Ի Ներկայ Մայրաքոց Արարեաց երկը կարճ ժամանակացրութիւնը հայ ժամանակութեան ժԲ. դարի նշանաւոր երկերից է: Այն սկսուած է Աղամից եւ հասնում մինչև 1165: Հանրակ ժամանակագրական աշխատք մեծ ընդգրկմամբ, շարացրուած է սեղմ հեղինակի յնարուածմամբ «կարն ի կարն» սկզբունքով, եւ պատահական չէ, որ միջնացարուած բազմամիտ ընդգրկմանութիւններ է ունեցել յայտնի է ժամանակագրութիւնի ամբողջական կամ ժամանակի ընդգրկմանութիւն պարունակող 70 մտայիր):

1838ին յատմեալն, 1870ին Ֆրանսեալն եւ 1885ին հայերէն միակ հրատարակութեամբ գրական աշխարհին յայտնի աչա երկի հիմնական աւանանարակութիւններէրց է աջ, որ գրուած լինելով ժամանակագրական ազգականներէ կղանակով, յետագայում ենթադրուիչ է բազմամիտ յատմաների ու լրացումների, շարունակուիչ է տարբեր հեղինակների կողմից: Դարերի ընթացքում ավելն նոր ընդգրկմանութեան նա ընդմիջարկութիւնների եւ լրացումների միւս աշխարհ է մեծացել, որ ծառայով պրիմը հաւատարմիչ է հեղինակի բուն ժամանակագրութիւնին Քանի որ նախկինում ժամանակագրութիւնը մտայիր շատու պատմաագրութեան չնն ենթարկուիչ, հեղինակի բուն շարագրանքի եւ յետագայ յաւելումների սահմանները մտացի են անորոշ, ինչն աւելու է նաեւ հիմնականում ուշ շրջանի մտայիրի հիման վրայ աշխատք վերը նշուած բոլոր հրատարակութիւններում:

Սամուէլ Աննցու ժամանակագրութիւնը մտայրական ժամանակութեան վերջին տարիներին աշխատք պատմագրութեան շարժելու նշուիչ եւ պատմաիր կենսագրութեան մի շարք հարցեր, շատու պատկերացում է աւանդուիչ բուն ժամանակագրութիւնը վերաբերեալ, յանի որ պարզուիչ են գրա Նուագրն մտայիրը եւ Նուագրն է դարեկ հեղինակային շարագրանքը յատկորէն տարանջանի յետագայ բազմամիտ ընդմիջարկութիւններից ու յաւելումներից²: Ստորեւ կը ներկայացնենք աջ պատմագրութիւնների հիմնական աղբյուրները՝ համառոտաբար:

ՀՆՆՆԱԿԸ

Սամուէլ Աննցին Աննի Կաթողիկէ նկղեցու (Մայր աստարի) թանանայ էր³ եւ իր ժամանակագրութիւնը կազմել է Գրիգոր Գ Պաշտուարի Կաթողիկոսի (1113-1166) պատուէրով: Նրա ապրած ժամանակաշրջանում Աննի թագաւորական բուն անցքերի կեղանկատւ էր, իսկ Կաթողիկէն, որպէս

նախկին կաթողիկոսարանի եկեղեցի. Անիի հուշանքը կհանքի կենտրոնն ու խորհրդանիշն էր. 1124ից յետոյ յաջորդաբար այս եկեղեցում են սպասաւորել ճշմանոր վարդապետ եւ Սամուէլ Անեցու ուսուցիչ Յովհաննէս Սարկաւազը, Սամուէլ Անեցին, եւ նոյն դարի վերջերին մէկ այլ քահանայ պատմիչ Միսիմար Անեցին:

Ճ.Ք. դարը Անիի պատմութեան մէջ յատկանշուում է որպէս տեսական պայքարի շրջան, որ մղում էին մի կողմից Եաղդապետան ամիրանները՝ շահաբում իրենց իշխանութիւնը պահպանելու, միւս կողմից՝ զորացած Արաց Քաղաւորութեան զանակաւորը՝ Անին ու նրա շրջակայքը գրաւելու համար: Քաղաքի հուշանքականութիւնն այդ շրջանում զգալի ազդեցութիւն ունեցող խառ էր. մինչև 1105 Անիում էր զանակաւորւմ Քարսեղ Ա Անեցի կաթողիկոսը (1081-1113), որը յարմէկը գործունէութեան արժանութիւն էր ստացել սելջուկեան սուլթան Մելիքշահից (1072-1092): Հենց Քարսեղ կաթողիկոսի նախահետնութեամբ Անիում վերաբացուեց կաթողիկոսարանի վարդապետարանը, որի ուսուցչապետութիւնը յանձնուեց Յովհաննէս Սարկաւազին՝ Սամուէլ Անեցու Ժամանակագրութիւնի յետագայ լրացնողներից մէկը Քուարկել է Յովհաննէս Սարկաւազի անցիլ ամերիցի մի շանիին, որոնց շարքում է մեր Ժամանակագիրը. «սւեր խաչատուր եւ Գրիգոր, եւ Յովհաննէս եւ Սամուէլ անճերեման սրբաւ Անեցիք»⁵:

Յայտնի է, որ Յովհաննէս Սարկաւազն Անիում գրապուել է ո՛չ միայն Ժամակաւորութեամբ, այլեւ տոմարի բարեկարգման հարցերով, նաեւ տոմարապետութիւն է ուսուցանել իր ամերիին: Այդ դիտելիքները կիրառողներից էր նաեւ Սամուէլ Անեցին, որը Ժամանակագրութիւնից բացի գրել է նաեւ տոմարական մի աշխատութիւն. Մեկնութիւն Տոմարի, Զոր Այաբուայ է Սամուէլի Քահանայի, Ի Յնչրոյ Մակեմաուս Իմաստասիրի՝

1105ին Անիից հեռացած Քարսեղ Անեցուն յաջորդած՝ Գրիգոր Գ. Պահլաւունի կաթողիկոսը 1120ականներին փորձեց կաթողիկոսական անունը վերանստատակ Անիում՝ Արս մասին հազարդոյ միակ հայ պատմիչը Սամուէլ Անեցին է, ըստ որի կաթողիկոսն Անի գալու վերաբերեալ պայմանաւորուածութիւն ունէր շաղաքի Եաղդապետան ամիրա Արուստասրի հետ՝ «մայց սրբազան հայրապետն եւ անպօտոյն հաւատոյ Տէր Գրիգորիս, վասն զի ուխտ սիրոյ ունէր ստ Ապրտասը վասն յոր սեպիսական արտոյս, զպլ այսրնն նորո յաժար կամակոտրեմանը»⁶: Սակայն շաղաքական իրադարձութիւնները, մասնաւորապէս վրացիներէ կողմից 1124-1126ին շաղաքի գրաւումը, խափանեցին այս ծրագիրը՝

Գրիգոր Գ. Պահլաւունին երկրորդ անգամ փորձել է Անի տեղափոխուել 1149-50ին, ինչպէս հազարդում է Մերսա Սպարապետը, բայց հանգամանքների բերումով տէր դառնալով Լուսինայ անառիկ ամրոցին, այնտեղ է հաստատել կաթողիկոսարանը⁷: Չնայած սրան, կաթողիկոսը շարունակել է սերտ կապեր պահպանել Անիի հետ, եւ պատահական չէ, որ Ժամանակագրութիւնն է պատուիրել Հենց կաթողիկէի երէց Սամուէլ Անեցուն:

Ժամանակագրութիւնի սկզբում, իր օգտագործած աղբիւրների Քուարկելուց յետոյ, հեղինակը գլխիւով պատուիրաւորին, գրում է. «մայլ

իմ մտացեալ զօգիտութիւն եւ զանուամբոսիւն իմ, ի բախանձեայ քոյ, պրազգեացոյ Կրիզոս, յարեցեայ ի սիրոյ կամաց ձերոց, առ ի գրել, զոր կամեցար, եւ այժմ աժմանդակեալ ի Հոգոյն Սրբոյ մողովեցից ի սոցանկ կարծ ի կարծոյ զախորժակս ձեր գրանից հանդէս, միայն զգնարտութեան գնալով զճնաս»¹⁴.

Պատմիչը նշում է տեղեկութիւնների համառոտ շեշտակցման իր սկզբունքը՝ «կարն ի կարծոյ», սակայն թիչ անց դրանից չեղում է, երբ ընդարձակ շարադրանքով գրում է Գրիգոր Գ. Պահլավունու կաթողիկոսական ընտրութեան ու զործուձեղութեան մասին¹⁵։ Այս հաստատելիքով՝ Մամուկէ Անեցին ուզից իրարով գրելում է Գրիգոր Գ. Պահլավունուն «մայր զան զի զգիլգրն անաց եւ յաջորդել ատաօնդրդութեան կանոնք տակախն նշուածակել, եւ այսպիսի յաջողութեամբ եւ այլ բարեբաղդութիւնք եւ գործք զկնի անաց առ քոտ տրի յառելաւ, այնք աղագաւ ատաանօր քո դար զայդոցն պատմութիւն, զորս եթէ արժեսնի լինիսք յիտան տեղոյ գրեալոք: Եւ ատանօր զայտօսիկ մամուսցոք մերոյ իրամամատուիչ եւ պատուապիրի»¹⁶։ Այսպէս Մամուկէ Անեցին յատկապէս Գրիգոր Գ-ին առնուած է իրեն «իրաման տուալ», պատուիրատու, մի փաստ, որը որոշ աստիճանաբարձեր գործանախարհն անտեսել են, եւ հիմնուելով ժամանակագրութեան վերջում եղած Գրիգոր Գ-ի մահուան 1166 թուականն անցնող յաւելումների թուականների վրայ, երկի պատուիրատու են կարծել Գրիգոր Գ. Տղայ (1173-1193) կաթողիկոսին¹⁷։

1161ին վրաց Գեորգի Գ. Թաղաւորը (1150-1184) գրած է Անին Մամուկէ Անեցին անդրադառնալով աչք եւ թմբոյզ երկու տարիների ղեկգործին, շեշտում է, որ ինչը դրանց սկանառեսն էր. «մէ՛ք. (1161): Յայսմ ամի քազստոյն Կրաց Կտրգի առ զԱնի ի յունիս ի ԺԳ. (13), եւ ապա յօգոստոս ամսամսին կոտորեաց զՀանխարմնն նրն հազարաւ զԺԳ-ան (80.000) եւ այտրիկ ակամատեսն նյար մեք»¹⁸։

Ըստ պատմիչի, վրացիների յաղթանակները շրջակայ մահմեդական իշխանութիւնների պատահական զործուձեղութիւնների առիթ գործածելու եւ նրանք ինքնատան սուլթանի ղյուստուսթեանը 1163ին պարտութեան մատնեցին Գեորգիին. «մէ՛ք. (1163): Ապա զաղաժողով լինալ սուլտոսն Խոյստոսնայ նկնալ ի դուսն քաղաքիս Անոյ եւ զարեորեղոյց զքնակիչք սրբա. յետ Լ. (30) ատոր զնաց զաղաժողոյի աղոտաարտի եւ նար գրագատրն Կտրգի եւ զսար նորս Էստ եւ դարձաւ ի տեղի իր»¹⁹։ Սա Մամուկէ Անեցու ժամանակագրութեան մէջ եղած հնգրձեակային վերջին նախադատութիւնն է, որից յետոյ, ժամանակագրութեան հազարն ընդարձակութեան (կամրկածք, 1170) մէջ աւարտանշան է գրում»։

1164ի վերջերին Անին կրկին վերագարւում է Եաղաղաններին, սակայն այս փաստն արդէն անդ չի գտել Մամուկէ Անեցու մտ. քանի որ ժամանակագրութեան շարադրանքը նա դադարեցրել է 1163ին²⁰։

Մամուկէ Անեցու կենսագրութիւնը լրացնում են նրա որդու եւ թոռան մասին պահպանուած տեղեկութիւնները։ 1233ին Մամուկէ Անեցու թոռ Արքաւաժ Երէջը Անիում գտնուող իր ունեցումների արժեքաւոր նախարատու-

ուրիշն է կատարել Կեղեկոյն Կանքին: Տեղի V: Սարգիս եկեղեցու արձա-
նագրութեան մէջ նա յիշում է Նորք Սարկուաց քահանային, եւ համբաւա-
ւոր պապին՝ փրօշինս յիշատակին Կաթողիկոս Կաթողիկոս Կաթողիկոս Կաթողիկոս
Քրիստոսի զիսկապ ստացում փոյ պատարագներէք երկուսը²⁵: Արձանագրութեան
չորսին յալման է դաւանում, որ Սամուէլ Անեցու քահանայ որդին կրել է
Սարկուաց անունը: Կարելի է ենթադրել, որ Սամուէլ Անեցին իր արդուն
սակաւ հանդիսաց Սարկուաց անունով կոչել է ի պատիւ սրբիչի ուսուցչի
Յովհաննէս Սարկուացի: Հմարաւոր է, որ Սամուէլ Անեցու որդի Սարկու-
աց քահանան է 1163ին նորոգել Ամիր Ս. Սարգիս եկեղեցին, որը գրական-
ութեան մէջ ներման կոչուած է նաեւ Սարկուացի եկեղեցի²⁶:

Սամուէլ Անեցու թոռ եւ Սարկուացի որդի Աբրահամ Երէզնցի յետոյ
այս Հեղինակուսը քահանայական առճը շարունակուել է թէ ոչ յալման
չէ, սակայն տաճի երեք սերնդի մասին պահպանուած վկայութիւնն ուշա-
գրաւ իրողութիւն է, յանր որ Սամուէլ Անեցին այս առումով Քեղեւս
մրակն է հայ միջնադարեան պատմիչների շարքում:

Սամուէլ Անեցու ծննդեան եւ մահուան թուականները ստույգ յալման
չեն, ուստի այս մասին արուած ենթադրութիւնները միշտ էլ մասաւոր են
լինելու: Ուսումնասիրողները սագորարար պատմիչի մտուելը ամուսն էն
ժՔ. զարի առաջին տասնամեակ, մա՛ր՛ նոյն զարի 80ականներ²⁷:

Սամուէլ Անեցին հայրենի քաղաքում ուսանել է Յովհաննէս Սարկու-
ացի դպրոցում, հաւանաբար 1110-20ականներին (Յովհաննէս Սարկուացի
մահացել է 1120ին): Դրանից յետոյ, հաւանաբար 1130ականներից, քահանա-
յազործել է Կոնստանդնուպոլիս: Փրկար Գ. Գալուստի կաթողիկոսից ժամա-
նակագրութիւն կազմելու պատուէր ստանալով՝ շարագրանքը հասցրել է
մինչեւ 1163: Թագին Հարգանանի հաշուարկներով Սամուէլ Անեցին
Մեկնութիւն Տուսայի երկը յալմացրել է 1160ին²⁸: Քանի որ 1173ին ժամա-
նակագրութիւն մէջ մի քանի վկայութիւններ են աւելացուել, որոնց հեղ-
եակը Սամուէլ Անեցին չէ, կարծուած ենք, որ նա մահացել է մինչեւ այդ
թուականը, կամ ճնշց 1173ին:

ՀԱՄԱԲՈՒՐՆԵՐ Ի ԳՐՈՅ ՊԱՏՄԱԳՐԱՆՍ... ԵՐԿԸ

Սամուէլ Անեցին ժամանակագրութիւնը գրել է Եւսեբիոս Կեսարացու
(մաս. 280-340) նշանաւոր Քրիստոսի²⁹ սկզբունքով ժամանակագրական
աարքեր համակարգերի ներդաշնակեցմամբ կազմուած աղբյւրակներիով:
Ժամանակագրութիւնն սկսում է փոքր առաջարկով, որից յետոյ, առա-
ջին մասում, ուր աղբյւրակները չկան, Աղանից համուսն է մինչեւ Քրիստոսի
ծնունդը: Երկրորդ խոր³⁰, որն աղբյւրակներիով է կազմաւորութեամբ համե-
մատարար մեծ հասուածների, սկսում է Քրիստոսի ծննդեան յիշատա-
կութեամբ եւ աւարուում 1163ին վերաբերող տեղեկութեան արձանագր-
մամբ: Դրանից տասը տարի անց՝ 1173ին, Սամուէլ Անեցու ժամանակագ-
րութիւնն աւելացուել է 3 կամ 4 տեղեկութիւն, որից յետոյ այն արդեւ է
ընդօրինակողներին: Ժամանակագրութիւնը մտադրւած մտապիւրում 1163-

1175 *ժամանակամիջոցին վերաբերող այդ տեղեկությունները համեմատական ջննութիւնովք երևում է, որ դրանք պատկանում են այլ հեղինակի՝*²⁴.

Սամուէլ Աննցու աշխատութիւնն սկզբնապէս վերնագրուած է եղել Վամուէլի Քահանայի Հաւարտունք Ի Գրոց Գառնապոսաց Եպիսկոպոսի Քահանայաց Անցելոց Մինչև Ի Ներկայ Մայրաքաղաք Արարիայ: Վերնագրի համապատասխան ժամանակագրութիւնը մեծապէս քաղաքական աշխատութիւն է: Հեղինակը բարեխօսքն է սպասուել սկզբնաղբերներէրց, յանախ նրանց նկատմամբ ջննական վերաբերմունք հանդէս բերել: Բացի յայտնի պատմադրքերէրց, որոնք նա թուարկել է իր երկի սկզբում՝, Աննցին սպասուողովք է իր ուսուցիչ Եովհաննէս Մարկուապի պատմական թղթերը: Հաւանաբար պատուիրատուի ցանկութեամբ՝ նա դրանցից տեղեկների պատմութեանը վերաբերող մի քանի համեմատարար նաւարում մէջբերում է արեւ եւ դրանով իսկ այդ հատուածները փրկել կորսուող, քանի որ թղթերի բնագրերն աթմ կորած են՝: Իր ժամանակի դէպքերը նա ներկայացրել է որպէս «կանտատու» այլ պատմիչներից տարբերուող վերաբերմունք դրան: Երկից մի քանի կամ այն իրադարձութեան նկատմամբ: Եւ բարեմակ է պատմիչի տեսակէտը՝ յանկապէս Աննի պատմութեան կապուած դէպքերի կամ զորմիջոցների վերաբերեալ:

Երկի սկզբում հեղինակը խոսում է ժամանակի բնույթի մասին՝ «Յերիս որդյանս րաժանանչ տանանցիան թիս ժամանակաց յանցեալն ի ներկայն ի յապատնիսն» (էջ 1), այսպէս անդրադառնում է ժամանակի աստուածաշնչաբան եւ աստուածաբանական ընկալումներին, սպասուելով հիմնականում Եւսեբիոս Կեսարացոց Այնուհետեւ նշում է ժամանակագրութեան անհրաժեշտութեան մասին՝ «...իրարանչիս որ ի կորուստն եւ յմաստայտն արանց յազգին խլում զժամանակագրութիւնս կարգեալ ծեփնարկեսց, առ որս երեսեյագոցն քան զլոյսն երկն եւսերի երանելի...» (էջ 2): Յետոյ հեղինակը թուարկում է իրենից առաջ եղած պատմադրքներին, որոնցից սպասուել է, համեմելով մինչեւ Մակեդոնոս Տարսնեցի Առաջիկ, այսպէս ուղիղ խոսքով գիտում է պատուիրատու կախողիկութին (էջ 3): Պատմիչն այնուհետեւ նշում է առաջին մասի իր հիմնական երկու աղբիւրք՝ Եւսեբիոս Կեսարացու եւ Մովսէս Խորենացուն, որք յետոյ հակիրճ ներկայացնում է իր երկի բնույթը. «Եւ ու կատարուած չք: «Եւ մայր յԱղանայ Եկեսալ կատարեսցոս ի Նոյ, եւ անտի մինչեւ ԳԱրրատում, եւ անտի մինչեւ ի ծնունդն ճիստոսի, եւ արս քառ քրոնիկոնին գաւազանօք զքանեսցոս ի ներկայս, զանկոյնս քողով եւ վարեւորսն ի ներս ժամանելով...» (էջ 3-4), Արարիայով, հեղինակն ինքն է վկայում, որ երկի առաջին մասը համուած է մինչեւ Քրիստոսի ծնունդը, իսկ երկրորդ մասն արդէն ժամանակագրական աղբիւրակներից (տրոսնիկոնին գաւազանսար)՝ Քրիստոսի ծննդից համուած է մինչեւ «ներկան» (իր այցրած ժամանակը):

Այդ խոստման համառոտ համեմելով առաջին մասի վերջին, Աննցին կրկին գիտում է պատուիրատուին՝ «Այդ վասն զի քառ կանխաղիկ խոստմանցն ժամանեցար յայտոսիկ, որանսար կէտ եղեալ էր քանից, նաւանել ի յայտնոսիւն մարմնացելոյ Բանին Աստուծոյ...» (էջ 51): Եւ որո-

նակերպ պատուիրատուն ուզգուած խոսքը, նա հասուածը կըրափակուած է ժամանակագրական սխեմաների մասին ծանուցմամբ: «Այսօրու լառօջին ամէն ի մննդնէն Քրիստոսի, զոր կարգեցիք բուն բուական, եւ զբազաւորս Հոռոմոց, Հրէից եւ Պարսից եւ զմերոյ ազգի, տնոյզ գտակաւ զրեցիք անբազաւոր» (էջ 52):

Սամուէլ Անեցու ժամանակագրական աղբյուրները սկզբնամասի հիմնական տեղեկութիւնները՝ Բրիտանացի միջնէ 325 թուականը, բառացի կամ որոշ Համառատութեամբ թարգման են Աւստրիոս Կետարացու, Տրոսիֆոսից: Արաբացիք են վերցուած Համիլէական կաշարերի եւ հրեայ թագաւորների տարիները՝ ժամանակագրական սխեմաներով, նաեւ Երուսաղէմի, Աշերանդիրաշի եւ Ամաթուրի եպիսկոպոսների մասին բոլոր տեղեկութիւնները: Իսկ Խորենացուց նա թաղել է պարսից եւ Հայոց Արշակունիների զանաւարտութեան թուերն ու տարեբանակները, Հայոց առաջին կաթողիկոսների կառուցանները, որոնք, սակայն, զգալիորէն տարրերուած են նրանց՝ այժմ հարգաբարձութեան մէջ հայ եւ սարս այլ ազգիների տուեալներով նշուած տարեթուերից:

Գաւի որ աղբյուրականին մասը ժամանակագրական տարրեր Համակարգերը ներդաշնակեցնելու առումով աւելի բարդ էր, Հեղինակը ստիպուած է եղել ընծական մտածում ծուցարերէլ, ճշգրտել թագաւորների զանաւարտան, կաթողիկոսների աթոռակալութեան թուականները: Եւ ցածր որ թուականները նշանակուած էին յաջորդաբար (ուղղահայեաց կարգով), որիւ է մէկէ իջնամութեան մէկուզ մէկ տարուայ տարրերութիւնը մեքենաբար փոխուած էր նաեւ յաջորդի թուականները: Մինչդեռ Սամուէլ Անեցու ունեցած աղբյուրները տարրեր տեղեկութիւնների առումով յաւաք անմիաբան էին, ուստի, Համեղով Տրդատ Գ-ի եւ Գրիգոր Լուսաւորչի ժամանակների, պատմիչը ստիպուած է եղել բացատրութիւն տալ, տարակուսել՝ «յաղազս անմիաբան զրեղոյ պատմագրացն» եւ փորձել դառնել ժամանակագրական ճշմարիտ պատկերը²¹:

Աղբյուրների մասում էլի կենտրոնն զբաղեցնում են ժամանակագրական հիմն ուղղահայեաց սխեմաները, ուր առաջին սխեմակում նշուած է փրկչական թուականը, յաջորդ սխեմաներում Համիլէական (այնուհետեւ՝ րիզանդական) կաշարերի տարիները, սկզբնական մասում՝ հիմնական ու պարսից թագաւորների թուականները (աւելի ուշ՝ պարսից թագաւորների սխեմակում որոշ անիրազեաների կառավարման տարիները) եւ Հայոց թագաւորների տարիները՝ 72 թուականից յետոյ հիմնական թագաւորների անունները զազարում են, եւ սխեմաները գտնուած են յորսը: Հայաստանում զբխտունելութեան Հաստատումից յետոյ Գրիգոր Լուսաւորչից սկսած, աւելանում է Հայոց կաթողիկոսների տարիները ներկայացնող սխեմակը (5 սխեմակ), իսկ Հայոց մեծ թուականը Հաստատումից յետոյ՝ այդ թուականի սխեմակը (5 սխեմակ)²²: Մրանից զատ, սխեմաների սկզբում, զբաղեցիք զուրս զբուած է սքիզմոսականների թուականը (սկսուած է Բ.ա. 776ից):

Աղիւսակների կարգի փոփոխմանը Մամուկ Անեցին անդադարանում է Քաղաքապետական Բաղադրութեան տնօրէնի մասում: Կշիւով, որ հայոց թագաւորների իշխանութեան շարժական թուականներն ալիս չեն լինելու, անցնակը ասում է, որ սրբանկից սկսած մինչեւ իր ազգի ժամանակը պահպանում է շորս սխալէ փրկչական թուականը, կարգի փոփոխմանը, հարապետների տարիները եւ հայոց թուականը:

Ժամանակագրական սխալների ահ ու ծախ կողմում գնում են աղիւսակներ՝ ետխաւսուած համապատասխան տեղեկութիւնների համար լեզուարձակ շարժարձակների տեղերում աղիւսակներն ընկնում են: ԱՆՐԱՄԻՔԻՅԱՆԵՐ 1883Ի Հրատարակութեան մէջ աղիւսակները համարիչ է տանկերը ցանցիկ... ժամանակագրական համեմատութեան քաղաքին սխալներ - ունեցող եւ որոշիչ - ... արդս ձգի այդ տպագրակալի աղիւսակն, որ ոչ մի ոգու չկար տալ րոպի իսնկարիչ լինելոյ պատճառներն եւ նորս անորս ընդացինս (էջ 15-16): Կնատեք, որ ժամանակագրութիւնը շարժներն եւ Ֆրանսերն թարգմանութիւնները հրատարակուի են աղիւսակներով:

Հարկ է նշել, որ աղիւսակները հրատարակութեան տեսակէտից իրոք որոշ գծադրութիւն ունեն, ջանի որ երբեմն ժանկարութիւնները ոչ միայն ահ ու ծախ կողմերում են, այլեւ նեց նեց սխալներում: Ժամանակագրական անհամապատասխանութիւններ աղիւսակներում եւ յաշիւ կան²¹, սակայն զէպրիի իշխանական այս եղանակը հարադրութիւն է աղիւս որդի իրապարտութեան թուականը տեսնել ժամանակագրական տարբեր հարթութիւններում: Այսինքն որեւէ տեղեկութիւն-փաստ կարելի է տեսնել ոչ միայն որդուակի թուականի զիմաց, այլեւ իմանայ թէ զս, սրբանկ, թիգանդական ո՛ր կարիք, արարական ո՛ր անկարգութիւն, հայոց ո՛ր թագաւորի եւ կաթողիկոսի ո՛ր քերթրոյ տարուայ մէջ է եղել:

Մտիմար Անեցու Գամուկութիւնը հրատարակելը Հարապետ Մարգարեանը պատմիկ աղբիւրներին անդադարանալիս նշում է, որ եւ Մամուկ Անեցու Ժամանակագրութիւնը համարում էր անհամապատասխան, որանի որ վերջինս ինդիանակն արդն յարսմարիչ էր այն միմարսն աղիւսականքը, որն անիրանչւտ էր յուր աղբիւրները սրագտելով՝ համապարժակ տնամիտի ժամանակագրութեան կազմելու համար²²:

1883Ի հրատարակութեան մէջ աղիւսակները համարիչոյ յետոյ թագանիչ է հիմնականում փրկչական թուականը, հարապէղձ՝ ետեւ հայոց թուականը, այս հանգամանքը գնաւիչ է յուն ժամանակագրութիւնը, ջանի որ տարբեր զէպրիի թուականներն աւելի ստոյգ են նեց հայոց թուականով: Իսկ Ժամանակագրութիւնը մէջ փրկչական թուականը վերաբերեալ ժամանակին կէտն Մաշիկեանի եւ Վազգէն Մակրեանի կատարած կարեւոր նշումը, ցուցը, ծանոթ չի եղել ուսումնասիրողներոյ շատերին, եւ նրանք, Մամուկ Անեցու Ժամանակագրութիւնի առեւտիմար վերջնեկով, փաստորէն, երբեմն ներկայացրիչ են անասոյց թուականներ:

Մամուկ Անեցու Ժամանակագրութիւնը շարունակած Մակեմանու Օրբիշեանի Ժամանակագրութիւնը Ալեա Արարւածեանի պատրաստած հրատարակութեան

տարակուսեան արժեով գրուած գրախոսականում Եղեղեանը և Յակոբեանը նշել են. «Սամուէլ Անեցիս հետեւել է այն ամսարագետներին, որոնք Քրիստոսի ծննդն անարժեք դրել են այժմ գործող քաղաքացի 2 տարի առաջ, աստի Սամուէլի, ինչպէս և Ստեփանոսի ժամանակագրութեան մէջ. ամէտրեք, քրիստոնէական և հայկական քաղաքացիները տարբերութիւնը ոչ թէ 551, այլ 553 տարի է»⁵⁵. Այս գրառութիւնն ընդունել է Արթուրեանը, որը Յովհաննէս Մարկոսեանի ժամանակագրութեան հաստի մէջ նշել է. «Պիտագորեսն հայ աստեմագրութեան մէջ գործող քրիստոնէական քաղաքացի այն քաղաքն չէ, ինչ որ գործ ենք անում մեր ներկայումս, այլ քրիստոնէական այսպէս կոչուած հայկական հայտնման քաղաքն, որը երկու տարով աւելի է, քան մեր ներկայումս գործածած քաղաքն, այլ խօսքով ասած, քսո հայկական հայտարարները, Քրիստոսի ծնունդը եղած պէտք է լինի մեր ներկայ քաղաքացի 2 տարի առաջ»⁵⁶. Սամուէլ Անեցիս այս հարցում հետեւել է իր ուսուցչին՝ Յովհաննէս Մարկոսեանին, քան որք՝ «Ի ծննդնէն Քրիստոսի ի հայ քաղաքնն ԵՃԳ՝ 553»⁵⁷. Սախ սկզբունքը որդեկրիով, Անեցիս ժամանակագրութիւնը փրկչական ԵՃԳ՝ 554 թուականի դիմաց նշել է հայոց Ա. Ա թուականը՝

	Հայկական քրիստոնէական (փրկչական) քաղաքն, քսո Սամուէլ Անեցիս և աղոյ	
	Ա. (1)	
Արդի քաղաքն	Բ. (2)	
1	Գ. (3)	
2	Դ. (4)	
3	Ե. (5)	
4	Զ. (6)	
...	...	
549	ԵՃԱ՝ 551	
550	ԵՃԲ՝ 552	
551	ԵՃԳ՝ 553	Հայոց քաղաքն
552	ԵՃԴ՝ 554	Ա. (1)
553	ԵՃԵ՝ 555	Բ. (2)
554	ԵՃԶ՝ 556	Գ. (3)
555	ԵՃԷ՝ 557	Դ. (4)
556	ԵՃԸ՝ 558	Ե. (5)

1883ի տպագրերը մեծապէս կը շահէր, եթէ նրա մէջ նշուէր նաև հայոց թուականը. Ուսումնասիրողները կրնան որոշ թերահաստատութեանը և վերաբերուել Սամուէլ Անեցու յաշտած տեղեկութիւնների թուագրմանը, քանի որ վաղաճառապատի տպագրութեան թուականները յաշտա տարբերում են այս կամ այն դէպքի վերաբերելու այլ տեղեկութիւնները յաշտելու, ճշտուած թուագրութիւնը. Բերենք մէկ սրինակ. Բաղդատուների առաջին

Քաղաքը Աշոտ Ա-ի գահակալութեան առաջին տարին տեղադրի մէջ ելուած է միայն փրկչական թուականով 924՝ 887 (էջ 95)։ Այլ աղբյուրներէն յայտնի է, որ Աշոտը Քաղաքունէ կ' 885ին Սամուէլ Անեցոյ մեծապետ թուով Աշոտի գահակալութիւնը հարց թուականով նշուած է 817՝ 334-333-885։ Այսինքն՝ անկարծաք թուով, որ մեր ժամանակագիրը հարց թուականը հաստատութիւն դնում է 383 թուականի ներքոյ, եւ գրաւ, որ Աշոտը Քաղաքունէ կ' հարց 817ին եւ առջեւն էլ նշում է իր ժամանակագրութիւնը մէջ։ Ըստ հռոթեան, Անեցին այս նախ թուականն է յարմար մեծ փրկչական թուականով, եթէ նկատի ունենանք զիսկ քիչ ան թուական թիւեր եւ անտեսեալ յայտնայ երկու տարին (887-2-885)։ Նկատեալ սակայն, որ ստանդարտի սկզբունք չէ։ Ժամանակագրութիւնը պատկերաւորաբար թուականն մտածելով է պահանջում իւրաքանչիւր տեղեկութեան թուականի ղեկգրում։

ՃԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆԻ ԶԵՆԱԳՐՈՒՄ

Սամուէլ Անեցոյ ժամանակագրութիւնը պահպանուել է հիմնականում անբողջական եւ մի քանի լատինի ընդարթնակութիւններով թուով 70։ Ժամանակագրութիւնը առաւել մեծ թուով օրինակներ Մաշտոցեան Մատենադարանում (ՄՄ) են՝ 35, ուրուհեան՝ 13 մեծապի պահում է Երուսաղէմի Հարց Գաորիարարանի Մերցոց Եպիսկոպոսի Վանքում, եւ 13 մեծապի կաշ Միսիսարեան Մարտանութեան Վենետիկի Մատենադարանում։ Վրենայի Միսիսարեաններն ունեն 4 մեծապի, մէկական օրինակներ կան Զմմաում, Փարիզում, Տիբրիզէնում, Լատում, Սանկտ Պետրբուրգում։ Մեծապիների համարական ցանկն ըստ պահպանման վայրերի հետեւեալն է՝ Մաշտոցեան Մատենադարանի մեծ. 2^ր 481, 1483, 1484, 1486, 1717, 1718, 1719, 1770, 1865, 1869, 1897, 1898, 1899, 2065, 3072, 3613, 3681, 3965, 5120, 5596, 5613, 5619, 5880, 6331, 6354, 6483, 6644, 7261, 8481, 9760, 9796, 10200, 10202, 10485, 10683։ Երուսաղէմի Մերցոց Եպիսկոպոսի Վանքի մեծ. 2^ր 69, 169, 343, 743, 783, 1051, 1221, 1288, 1553, 1891, 2179, 3597, 3701, Վենետիկի Միսիսարեան Մատենադարանի մեծ. 2^ր 288, 511, 721, 800, 911, 959, 1023, 1227, 1246, 1253, 1734, 1769, 2261։ Վրենայի Միսիսարեան Մատենադարանի մեծ. 2^ր 65, 89, 167, 465, Երուսաղէմի Ազգային Գրադարանի մեծ. 2^ր 192, Զմմաւոր Վանքի մեծ. 2^ր, 207, Տիբրիզէնի Գրադարանի մեծ. 2^ր 93, Լոսն, Լատիկանի մեծ. 2^ր 3, Սամուէլ Պետրբուրգի Արեւելագրութեան Թատրուստար մեծ. 2^ր B 280։

Ժամանակագրութիւնի մեծապիների տուեալների քննութիւնը թույլ է տալիս անկէ մի քանի ընդհանրացում։ Ըստ դարերի ընդարթնակութիւնների ժամանակագրական զտակարգութիւնը հետեւեալն է՝ ԺԳ՝ 3 օրինակ, ԺԳ՝ 5, ԺԴ՝ 5, ԺԵ՝ 2, ԺԶ՝ 8, ԺԷ՝ 31, ԺԸ՝ 7, ԺԹ՝ 6։ Հետեւաբար անհնաւառ օրինակութիւնների վերաբերում են ժ.է. դարին։

Տարբեր ընդարթնակութիւններում ըստ ժամանակագրութիւնի կամ շարունակութեան աւարտի թուականները հետեւեալ պատկերն ունեն 1173 թուականով աւարտուող օրինակների թիւը՝ 9, 1180ականներին աւարտ-

ուղեները՝ 2, մինչև ԺԳ. դար շարունակուած մեծագրերը՝ 8, Աւելի չափաբաշխներ ու ջրացումներ արուել են ԺԳ. դարում: Այսուպես ստանձնուած է ընդգրկեալութիւնները մի խումբ՝ 9 ժամանակ, ուր Ժամանակագրութիւնը հասցուած է մինչև 1335: Մինչև 1338-1348 շամոց սրբնակները 7ն են, 1423-1425 շամոց սրբնակները՝ 4: Վեց մեծագրում Ժամանակագրութիւնը շարունակուած է մինչև 1600-60ականները, մինչև ԺԷ. դար է հասնում 3 մեծագրերը:

Գլխութեան վաշտեր պատկերն այս է. - Շագան մեծագրերը ծագում են Աւերի շրջանից Կամբճանք, Հառուստ, Աւեր: ԺԶ. ԺԷ. դդ. Ժամանակագրութիւնի 5 սրբնակում արուել է Սեդուկեայում (Յոսիաթ), միս կենարտներուց պաշտօնուել են երկուական (Հառուստ, Սոււն, Բաղէշ, Աւերի, Կամեճէց, 4 Գոթի) եւ մէկական սրբնակներ (Սեւրեկար, Կարին, Գեակայ Կանք, Սամաւին, Աւրգայտ Կանք, Տրապիզոն, Սերասախ, Կեսարիա, Արճաշ, Երուսաղէմ, Էջմի): Ժամանակագրութիւնը հեղինակային ընտելիքը վերահանդակելու համար ստանձնային ճշմանակութիւն ունեն ՄՄԻ երկու, 1170ի Կամբճանքում (2^ր 5619) եւ 1177ի հառանարար Հառուստում (2^ր 3613) ընդգրկեալուած մեծագրերը:

ՃԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԼՐԱՏՈՒՄՆԵՐԸ

Ժամանակագրութիւնի մեծագրերը պարունակում են ոչ միայն Սամաւէլ Անեցու հեղինակային ընտելիքը, այլեւ տարրեր Ժամանակ աչոյց կատարած բազմաթիւ շախուժներ ու ջրացումներ, որոնք նորոգէն աղբիւրագրութեան կարեւոր արժէք ունեն: Ժամանակագրութիւնը գրչութեան ազգականային սկզբունքը, ուր էջերի կենարտում տարրերի Յուստարքն է, իսկ աջ ու ձախ սրնակները շատկայուած են տեղեկութիւններին, յանախ բաւական ազատ զրազաշա է Քոզուում, որն էլ այդ ժամերում յետագայում զանազան նոր տեղեկութիւններ աւերացներու նստաւարութիւն է տուել: Ընդգրկեալուց զբիւնները, սասցոցներն ու զանոց ընթերցողներ յետագայում իրենց յայտնի տարրեր տեղեկութիւններով իւրովի չգրաչրել են ազատ տեղերը: Քուսկանարար, յանոց զբիւններ ընդգրկեալուց են նաեւ այդ տեղեկութիւնները: Այսպիսով, Ժամանակագրութիւնի մեծագրերում Ժամանակի ընթացքում աւերացուել են զանազան յարանի եւ սնայտն տեղանց կատարած հարիւրաւոր շախուժներ: Մինչև յիշ Ժամանակ, ընդգրկեալուցները եւ ուրիշներ ոչ միայն տեղեկութիւններ են մուծել Ժամանակագրութիւնի տարրեր մտերում, այլեւ շարունակել են եւ հեղինակի նշած վերջին՝ 1163 Յուսկանեց հասցրել մինչև ԺԷ. դար: Հառանարար նրանց աչոյցէն վարուելու համար հրմուսարում են տեսել Սամաւէլ Անեցու երկի վերնագրում: Յաջառ Գրաւթ Ժամանակագր Անեցեաց Մինչև Ի Ներկայ, արձանագրելով իրենց շնորհաշ Ժամանակի զեւթերը: ԺԳ. դարի վերջերին հենց այդպէս է վարուել Սրանեաց մտարագրիս եւ պատմիչ Ստեփանոս Ծորելիանը, որը մեզին տակ ունենայով Սամաւէլ Անեցու Ժամանակագրութիւնի ջրացումն եւ Հայրք ՌՅԲ՝ 1193 Յուսկանին հասցուած մի սրբնակ, պատշաճ է համար

րել այն շարունակել, ինչպէս ինքն է գրում «...քերէլ իստուգանել մինչ ի մերս մասնաւակը», եւ հասցրել է 1200:

Այսպիսով, մի կողմից զանազան ընդմիջարկութիւններ ստանալով, միւս կողմից ասորերէ հեղինակները մեռած շարունակուելով, Մամուկէ Անկցու երկը դարերի ընթացքում դարձել է պատմական ամենասարբեր տեղեկութիւնների իւրարմակ հասարածու: Դրա չարժիքը ժամանակագրութիւնը մեռացրելից շատերը պարունակած նրաթի տուումով ստացել են միանցանախ ինքնուրոյն արժէք:

Հետաքրքիր է, որ միջնադարեան դրիւնները զեն կասկածել, որ ժամանակագրութիւնը սկսւած է անընդհանա շարունակութիւնը Երանայից սմանք մեռացրում իրենց սարած ժամանակին փերարիտոյ նշումներն անելուց յետոյ ժամանակագրական աղիւսակներ են դնել Կանե դայիք ժամանակների համար: Զեռայիցից մէկը ժԸ դարի սկզբներին ազրած դրիւք մի քանի թիւթի վրայ աղիւսակներ դնելով, ասորիների թուաշարքը հասցրել մինչեւ փրկչական ՄԻ՝ 2020 եւ Հարց ՌՆԿԹ՝ 2020 թուականը ՄՄ մեռ. Հ՛՛ 3965, 99ր):

Մամուկէ Անկցու ժամանակագրութիւնը հիմքի վրայ, որպէս նրա շարունակութիւն է ստեղծուել Ստեփանոս Օրբելիանի ժամանակագրութիւնը, որը հրատարակել է Աշոտ Աբրահամեանը⁶⁰: Կոյն սկզբունքով են կազմուել եւս երկը անանուն հեղինակների ժամանակագրութիւններ, որոնք հրատարակել են Յակոբեանը⁶¹, Կորայր Ապ. Գոգարեանը⁶² եւ Լեւոն Տէր-Պետրոսեանը⁶³:

ժամանակագրութիւնը մեռացրելով եզան յանդիւմների ու լրացումների մի զգալի մասը սեղ է դառել Տէր-Միքէլեանի հրատարակութեան մէջ, մի մասը՝ փերը նշումը հրատարակութիւններում: ՄՄ ին մեռացրից քաղուած նրաթիւնի մի ալլ խումը փերձերս մենք ենք հրատարակել⁶⁴: Այսուհանդերձ, ժամանակագրութիւնը մեղ ոչ հասու մեռացրելով դանուպ որոշ յանդիւմներ դեռեւս մեռւմ են անտից եւ անմատթ⁶⁵:

ՃԱՄԱՆԱԿԱԿՐԻՐԻՐԻՆԷ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Մամուկէ Անկցու ժամանակագրութիւնը հրատարակուել է, ինչպէս ասացիմք, իսրի ասարակցու թարգմանութիւններով, աւելի ուշ՝ հայերէնով: Հարց Յովհաննէս Զորարեանը եւ Ա Մալը Վասիկեանը Հ՛՛ 3 Ժողովուածուի (1287 թ.) մէջ առկայ օրինակութեան հիման վրայ այն թարգմանել են յատենելէն եւ 1818ին հրատարակել Միլանում⁶⁶ - 1820ին աք գրիքը փերահրատարակուել է Լոսանում⁶⁷:

Մանկա Գեաներու րգի Կայսերական Ակադեմիայի (այժմ Ռուսաստանի Գիտութիւնների Ակադեմիայի Աշխեղապիտանութեան Բնութաբուս.) Ե 280 ժի- դարի մեռացրի հիման վրայ Մ. Բրուսէն 1876ին Անկցու երկը հրատարակել է Քրանսերէն թարգմանութեամբ⁶⁸: Կառնարանում հրատարակիլը նշում է, որ Մամուկէ Անկցու երկը յաղկացած է երկու մասից, առաջինը քաղաղրութիւն է Աւսերթոս Կեսարացուց, որը դասմական նորութիւն չուի, ուստի ինքը գանց է տանում, իսկ երկրորդ՝ աղիւսակային մասը, հեղի-

Նախաին շարադրանքով հասնում է մինչև 1179, ապա շարունակում մինչև 1346, որն ինքը ներկայացնում է եւ ծանոթացրում ըստ կարգու-
թեան՝ Ալիու Նուսե Իրանէ ներկայացնում է Անեցու երկը ժամանակա-
րական աղիւսակներով, ընդ որում՝ իւրաքանչիւր քաղաքանքում աշխարհ-
եան էջը յատկացնում է ընտրքին, իսկ Լախաւոյցմանը՝ աջում եղած նը-
թին վերաբերող ծանոթացումներն ենքին։

Մանկա Գնաւորութիւն մեծապարս Սամուէլ Անեցու, բուն ժամանակա-
րութեան վերջին նշումը վերաբերում է 1173ին՝ Գրիգոր Տղայի ակնուակա-
րութեանը, ինչպէս հնագոյն մեծապարս է՝ Իրան յարգում է Անեցու
երկի աւարտի մասին յատուապէս մատուցումը («L'Assommoir quntzhi azobak
kaghni zartakographtun qetqetkayramin Samuilji...»), որից յետոյ ժամա-
նակապարտները շարունակում է մինչև 1346ին Կամարում տեղի ունե-
ցած դէպքի նշանակումը։

Անեցու երկի հարերն միակ հրատարակութիւնը, ինչպէս վերեւում
նշեցինք, Կաղարչապատում 1889ին հրատարակել է Տէր-Միքէլեանը, մեզի
սակ ունենալով էջմիածնի Մատենադարանի 13 մեծապրք, հնագոյնը՝ ՔԳ
դարի ՍՄ մեծ 2^ր (1898), միւսները՝ ՔԶ-ՔԷ զարերի ժամանակապար-
տները նա ներկայացրել է յատուապէս յաւելումներով, քանի որ իր ունեցած
մատենաները Սամուէլ Անեցու հեղինակային ընտրքին ու յատուապէս յա-
ւելումները աստիճանաբար հարաւորութիւն չեն տուել։

Կաղարչապատի հրատարակութիւնը բազմապիսի և առաջարակել, որ
հրատարակելու ներկայացրել է Սամուէլ Անեցու կենսապարտները, համա-
սում հրատարակութեան համար պատագրածուսած մեծապարս, իր յոյժ հի-
շուարել է ժամանակագրական աղիւսակներին անտեսումը (էջ Գ-Է)։ Ապա
ներկայացնում է ժամանակապարտներ ընտրքը (էջ 1-100)։ Քաղարչի հիւնք
է զարմրել իր պատագրած մատենաներից Բ. արիմակը (ՍՄ մեծ 2^ր 1899-
1970 թ. Ամրդորու Կանք, գրիչ՝ Գոյա Գաւառցի), իսկ միւսները համեմա-
սել է նրա հետ Ըսա աչք մեծապրքի, հրատարակելը ժամանակապարտները
հասցրել է մինչև 1335, ապա սուսմներն ննթափնեապրքի սակ ներկայացրել
Շարունակութիւն Այլ Օրինակներից (էջ 161-174), որից յետոյ ՔԳ- արիմա-
կից քաղել է 1392-1905 նուսակներին վերաբերող տեղեկութիւններ (էջ 175-
180)։ Ապա Վաւերուսմները բաժնում ներկայացրել է շարակից հիւնք պատ-
մական ընտրքը (էջ 183-243) եւ զիրքն աւարտել ընդհանուր ընտրքի ծանո-
թապարտներով (էջ 245-301) անուստացումներ չի կապել։

Կաղարչապատի հրատարակութեան մէջ յատուապէս յաւելումները շա-
փուպակց մեծ տեղ ունեն. Օրինակ, 1000-1163 ժամանակամիջոցին վերաբե-
րող մասը մէջ Սամուէլ Անեցու հեղինակային շարադրանքը ավարդի միայն
մէկ երբորդ մասն է։ Եւսոպ, հետազոտողներից սմանք այս հանդամանքին
սմանանթ ջնեկով, այս հրատարակութեան մէջ առկայ յատուստ տեղե-
կութիւնները համարել են հեղինակները եւ նրանց մէջ առկայ սրտներին ու
հակասութիւններին համար երբեմն յանդուսի քննադատել են նրան։ Հրա-
տարակութեան մէջ առկայ յաւելումների պատմաւսով սրայ պատկերա-
ցումներ են առաջացել նաեւ հեղինակի կենսապարտութեան վերաբերեալ, ան-

զամ նրա պատահարաւոր ինքնութեան հարցը երկար ժամանակ անորոշ է մնացել:

Այժմ Մատչեցեան Մատենադարանում հրատարակութեան է պատրաստում Մամուլէ Անցու ժամանակացրութիւնը համեմատական բնուէրը Շնացոյն շորս մատենաների հիման վրայ: Ինչ գերաբերում է Մամուլէ Անցու ժամանակացրութիւն մասնուած կամ որպէս շորս նակութիւն աւելացուած պատմական հարուստ նիւթեր պարունակող յետացայ յանդուսներին, որոնց միայն մի մասն է անց գտել Հայաստանցւոր հրատարակութեան ՃՀ, այս պոսէզ զուժարուելով ժամանակացրութիւնը աւարներ ձեռացրելից թողուած՝ հրատարակուած կամ անտեղ նիւթերին եւ ասորից շորս նակութիւնը հայեանական մի շտեր մանր ժամանակացրութիւններին, հրատարակուելու են առանձին գրքով:

ՄԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

¹ Երբ երկար գործուցիւր յիշենելու, համար այն անու, անուժ մեզ ժամանակացրութիւն որպէս յատուկ անու:

² Տե՛ս՝ Կարէն Մարտիանան, Մամուլէ Անցու ժամանակացրութեան Ճեռուցիւրը եւ Նորայրուր Հայաստանը, Երեւան, Հասիցի, 2000, էջ 5-9:

³ Մամուլէ Անցու կենսագրութեան գիտաբնույտ ան՝ Հայք Ղեանց Աջում, Ճեռուցիւր եւ Փարսուցիւր Բայ, Հմմտակ, Մոսկուայեան Հրատարակչութիւն, Մամուլէ Բարեանք Անցուր Հայաստանը Ի Վրայ Շարժուցիւրը Յարցա Վիւթ ժամանակացր Անցուր Միջին Ի Ներկայ Մայրաքաղ Արարիկ, յատուկարանով, համեմատութեանը, յանդուսներով եւ ձեռնագրութիւններով Արարի ՃՀ-Միջին, Հայաստանցւոր, Ս. Էջմիածնի Հրատարակչութիւն, 1966, էջ 6: Երբուժեան Կենսագրութեան Ճեռուցիւրը կը կրատարակու են որպէս՝ Կարէն Արարիանան, Մամուլէ Անցու Տարեանական եւ Տեղեկացրութեան Արարիկ, Միջին, էջ 16-17, 1962, թիւ Ա, էջ 35: Կարէն Մարտի Արարիանան, Երկր, Հայք 7, Երեւան, ՀՀՄԸ ԳԽ Հրատարակչութիւն, 1970, էջ 94: Կարէն Ղեանց Արարիանան, Կրատարակչութիւնը Հայաստանի Հայաստանի Միջինցիւր Մարտիկանի Շարժուցիւր, Երեւան, ՀՀՄԸ ԳԽ Հրատարակչութիւն, 1985, էջ 170: Կարէն Մարտիանան, Մամուլէ Անցու, էջ 30-30:

⁴ Կարէն Մարտիանան, Ձեռագրութեան Մարտիկանի Գործունէութեան Արարիկ, էջ 16-17, 2006, էջ 50-72:

⁵ Նո՛ր, էջ 128:

⁶ Արարիանան, էջ 30-30: Այս գործը շարժուցիւր է Հայք ու պատմութեան ձեռք, յնչ որով Մամուլէ Անցին պատուի է Անանիոս Երանցուր ԲՅՅԻՅ արարութեան անուարարութեան յանդի, որովն ասանին հասուանելը եւ յարութեանը պատկէնչով Յարուր, պատու յատուկ գործութեան՝ անուանց յայն՝ ունի յարուի թ:

⁷ Կարէն Ա. Անցին ՆՅՅԻՅ Անցին Գրքիկանի ժամանակներ Տա զանուս Քեռուր Կարէնի ինքնուր, Միջին Ճեռուցիւր Մարտիկ Արարիկ Վարարիկ կենսագրութեանը, որի մասից յայն ժայն Քեռուր կարելի է Կարէնի Վարարիկ կենսագրութեանը գործութեան պատմութիւնը անուանելով իր ժամանակունցը ճեռի ՆՅՅԻՅ, յայն Կարէնի որպէս իր յանդի հասուանելը կրատարակչութիւնը Գրքիկ Գրքիկ Արարիկ Վարարիկ յայն Քեռուր Գրքիկ կրելու, որով անց Քեռուր ինքնուր, Միջինցիւր եւ Վարարիկ Գրքիկ իր կարգի Կարէնի Մարտիկան, ձեռ անուարարութեանը Գրքիկ զարուի Միջինցիւր անուարարութեանը կամար այնքան էլ արարիկ կենսագրութեան թ:

⁸ Անցին, էջ 127, անուժ՝ ՄԱ Անու թիւ 2010, էջ 1000:

⁶ 1004-ին անգլիկոսները գրառեցին Աննե, Կաթողիկոս եղեկեղենի վերանկի կնի Գեղեթի Գրառնք 60 սուրբ տեղի Արարչության անբան ճշգրտում մի մեծ ժամերի պատարասանքով բնորոշ, բարեբանում է Կաթողիկոսի գլխի վերին Քաղաքի հայ ընկալչությունը ինչ կանգնեցում այդ պարզից եւ պետում վրայ Կաթողիկոս Երմուկոս (1089-1120) Քաղաքների, որը 1124-ին ստեղծեցին, Անտոնիաներ գրառում է ցուցաբեր, զերում անբանին եւ նրա ընտանիքը: Հայ արքան վերանկի անն է սուրբ Կաթողիկոսի Արարչության անգլիկոսների ուղիքի՝ Արարչանում անտան Փարսուր, կատարումներ ժամեր անկեղեկանքով յայտարար է Աննե եւ պայտարան ցուցաբեր Քաղաքից ինչպիսիք անբանում եւ ինքում Աննե յանկեղե Փարսուրին, պարտեմով, որ Կաթողիկոսի անբանի չեղացուցի Այդ ժամանակ եղեկեղեկ թեւ ժամանակ իսկապետում է, սուրբ Աննե ժամանակ է Քաղաքների: Այդ զեղեկերի պատահումով իսկապետում է Գրիգոր Գ Ի Աննեում Կատարաները ծրարեցր, որը Մամուկե Աննեյն իսկապետով, յարուցում է Կաթողիկոսի գրառնքը՝ պարտում ինչպիսիք աննե պատմի ցուցաբերում սրտանկարի գրառանքի ստ գործերը իրին» (Աննեյն, էջ 127, Ընկած՝ ՄԻՄ ձև, 2^{րդ} 6029, էջ 104-105).

⁷ Միջանակ Մարտիրոսի Տարեկիր, Վեճեմակ, Միջմարտիկ Լրատ, 1906, էջ 208, Կանի Կ. Մարտիրոսի, Աննե, Ս. Եղիշեմակ, Ս. Եղիշեմակ Լրատ, 1907, էջ 96.

⁸ Աննեյն, էջ 3. Մարտիրոսի աննե պատմության աննեյն Աննեյն եւ Կաթողիկոսի միջակ ճիշտակ մտաւոր, պատմիրք մէկ աննեյն եւս աննեյնակն պետում է պատմությանը աննեյն, ու՛ր սրտանկարն աննե ինչ Գրիգոր, իսկապետում է իսկապետում Աննե, զեղեկեղեկ աննե ինչ, ետն զաննեյն աննե ինչ է մարտիրոսի այդ գործերը (էջ 51).

⁹ Գրիգոր Լուսավորչիցի աննե յարար Կաթողիկոսների Մամուկե Աննեյն մի զանի բան կամ մի զանի սուր է ետեղեկ, ինչ Գրիգոր Կ. Քաղաքների գրառնքների ձեռագրանքի մի զանի էջ (էջ 122-123).

¹⁰ Աննեյն, էջ 123, Ընկած՝ ՄԻՄ ձև, 2^{րդ} 6019, էջ 100-րդ.

¹¹ Այդ ժամերի աննեյնակն աննե Մարտիրոսի, Մամուկե Աննեյն, էջ 34-35.

¹² ՄԻՄ ձև, թիւ 6019, էջ 100-րդ. Ընկած՝ Աննեյն, էջ 137-138.

¹³ ՄԻՄ ձև, թիւ 6019, էջ 100-րդ. Ընկած՝ Աննեյն, էջ 137-138. Այդ զեղեկերի ժամեր յարարում եւս ետն այդ աննեյնակն, սուրբ Աննեյն Աննեյն Կաթողիկոսի ուղիք է ընկում աննեյնակն աննեյնակն ժամեր: Եւս Կաթողիկոսներից միջակ է, որը կամ է, թէ ճիշտ Քաղաքների պատմության աննեյն է աննեյն Քաղաքն աննեյնակն յարարում աննեյնակն:

¹⁴ Այդ ժամերի աննեյնակն աննե Մարտիրոսի, Մամուկե Աննեյն, էջ 39-40, 72.

¹⁵ «Ի ՈՉԹ. (1233) բախ շնորհին Շրխատի, եւ Արարում երկ, որից Մարտիրոսի քաղաքի, բուն Աննեյն կեղեկ Աննեյն ետն զնո զաննեյնի մի. (2) ինն նորայնն եւ ի կեղեկ Բ. (2) կարարի ի սուրբ ուխտս ի Խոխունս... եւ զիսկանն իստանայնն մեկ իննննայն աննե Ո. (6) սուր պատարանս Դ. (4) Արարումս եւ Բ. (2) ուր պատկ եղեկս...» Ո. Ն. Մարտիրոսի, Տարեկիր, Միջմարտիկ Լրատ, 1906, էջ 211.

¹⁶ Դեմե Մայ Կաթողիկոսի, Գր. Ա. Կաթողիկոս Օրբելի, Երեւան, ՀԱՅԷ ԳԱ, Լրատ, 1906, էջ 96.

¹⁷ Արարումի, էջ 33. Կանի Քաղաքի, էջ 177, Կանի.

¹⁸ Բ. Կաթողիկոսի, Գրառնք Տարեկիր Լուսավորչի Քաղաքների ժամերի Արարումի, Երեւան, Երեւանի Քաղաքի Լուսավորչի Լրատ, 2007, էջ 190-196.

¹⁹ Կաթողիկոսի Կաթողիկոսի ժամերի Աննեյն, Միջմարտիկ Լրատ, 1906. Կաթողիկոսի ժամերի Կաթողիկոսի աննեյնակն Կաթողիկոսի ժամերի Աննեյն աննեյնակն ինչ Կաթողիկոսի, թեւս այդ եղեկի պատմի է զեղեկ Կաթողիկոսի, Կանի՝ իսկապետում չեղեկ պատմիրքը:

⁶⁰ Միջնադարում եւս երկն շինուցել է շինուածեան, յանի որ պէրեկեցն ունեց իրենց ինչաստիպանց իրենց եւս առաջին ժամ աւարտից թուայ եւ երկնայր ժամայ առաջ, յոչ երբեք ընդարձակելն եւ մասն առաջին կամ երկրորդ ժամը:

⁶¹ Այս ժամեկ Հակոբանուցի տե՛ս Գ. Մանուկեան, *Մատեն*, Անգլո-Հայկականագրաբանական Հասցիքի Զեւարդները, *Արարիկներ 2. Մարտի Թիպիտի 180 թ. Մատենի Մատենադպրոցի Հասցիքում Գրքագրութեան Երեսուն 22 ԳՊՊ Հրատ.* 2005, էջ 27-28-ի նաեւ՝ Մանուկեան, *Մատեն*, Անգլո-Հայկականագրաբանական Հասցիքի Զեւարդները, *Արարիկներ 2. Մարտի Թիպիտի 180 թ. Մատենի Մատենադպրոցի Հասցիքում Գրքագրութեան Երեսուն 22 ԳՊՊ Հրատ.* 2005, էջ 27-28-ի նաեւ:

⁶² Այլապատե՛սեան սկզբում իրենց սպարեկեցող եղբայրացեան եւ նաեւ Մատեն

⁶³ Գրքի Մատենեան, *Մատենադպրոցի Գրքագրութեան Գրքերի Ընդ Մատեն*, Անգլո-Հայկականագրաբանական Հասցիքի Զեւարդները, *Արարիկներ 2. Մարտի Թիպիտի 180 թ. Մատենի Մատենադպրոցի Հասցիքում Գրքագրութեան Երեսուն 22 ԳՊՊ Հրատ.* 2005, էջ 272-28:

⁶⁴ «Մինչեւ զարտոյի ժամանակ փայլ սուրբազան հասկանքեանց առաջնորդ ունեցող զգրչս հաստատարութեան ծայրագոյն գրատարածեան փարսկախոսաց Թիմուր-աւի Եւսեբիոս Կեսարեան եւ Մովսէս Մարտնոցիս ԵՎԻ: Եւս յայտն իմում ի տեղեւորս որ պիտոյորդս այլ ինչ բանցս ի յարտադրեան մեզ, այլապատե՛սեանք եւ տարակետանք յարագոս տեղեւորսն զեղնս պատեմարացն, ոմն առաւել եւ ոմն նոսազ յարակցեցեալ, կամ թէ ոչ յնաւ: Եւսկայն մեզ պիտոյորդսն զոմ պատեմող, սկզբոյն յոսն կարի պիտո ընդարձակեան հետեւեալ» (էջ 22. *Ստե՛ս. ՄՄ Ան. թի. 5618, 56ա*):

⁶⁵ Այլապատե՛սեանց Քաղաքագրութեան տեղեւորից թուայ կշում եւ խոյր խոյրագրեցեան, որպէս խոյր իշխանեանք, տե՛ս յայլ Քաղաքագրութեան իրենց սպարեկեցող:

⁶⁶ խոյր ժամ թուայեանց Հաստատարե՛ս ԵՎԻ:

⁶⁷ «Եւս մեզ զգրեմնորս շահ հաստատաց մնացեալնցս մինչեւ ի մեզս ժամանակ, զգրեցեալեմնցս արարչին յոսն տեղեւորսն սկզբն պիտոյն եւ զարարեացն եւ զարարեցեալեանն եւ զարարեանն, զգրեցեալն տեղեւ, որ զգրեմնոմն իստ» (էջ 22):

⁶⁸ Մատեն

⁶⁹ Մատեն

⁷⁰ Եւսեւ Մարտնոցիս Ե. Կարապետեան, *Մատենադպրոցի Գրքագրութեան Գրքերի Ընդ Մատեն*, Անգլո-Հայկականագրաբանական Հասցիքի Զեւարդները, *Արարիկներ 2. Մարտի Թիպիտի 180 թ. Մատենի Մատենադպրոցի Հասցիքում Գրքագրութեան Երեսուն 22 ԳՊՊ Հրատ.* 2005, էջ 27:

⁷¹ Ա. Արարեանեան, *Մատենադպրոցի Գրքագրութեան Գրքերի Ընդ Մատեն*, Անգլո-Հայկականագրաբանական Հասցիքի Զեւարդները, *Արարիկներ 2. Մարտի Թիպիտի 180 թ. Մատենի Մատենադպրոցի Հասցիքում Գրքագրութեան Երեսուն 22 ԳՊՊ Հրատ.* 2005, էջ 272:

⁷² Մատեն

²⁰ *ԻՄ ԱՅ՝ թի 3619, 73բ*

²¹ *ժամանակագրություն Վազգենյանի Արքեպիսկոպոսի Կրթության Վերականգնման և Արարմանը Երևան Երևանի Պետական Համալսարան, 1942, էջ 21, 31.*

²² *Նոյն, էջ 11-31.*

²³ *Վազգենյանի ժամանակագրություն, թի 255բ, էջ 317-352.*

²⁴ *Նորայր Արք. Պապարեան, ժամանակագրություն (XI-XVIII դդ. Իր. Բազմերևույթ Բանասիրական Հոդ. 5, Երևան, Հայրենիք ՍՄՀ ԳԱ Հրատ., 1980, էջ 257-262.*

²⁵ *Անտ. Տէր-Պետրոսյան, Բազմերևույթ Եւ. Հայր. Հոդ. Ա. յախարակ 2 (Վանահայր Անդրուս. Սի. Նորայր Արք. Պապարեանի ժամանակագրական Բանկը), Երևան, Նորայր Տէր-Պետրոսյանի Արքեպիսկոպոսի Գրադարանի Հրատ., 2000, էջ 483-484.*

²⁶ *Մաթևոսյան, Մատեն Անդրուս, էջ 96-170.*

²⁷ *Այդ ձևացրելի թույ՛մ եւ Վե՛նեթիկի եւ Վե՛նեթացի Միջնորդանքներ, ինչպէ՛ս նաեւ Երուսաղէմի ձեռագրերի մի մասը, որոնց պատճենները (ժամանակագրականները) Մատենադարանում պահւի:*

²⁸ *Sacculus Presbyteri Antiochae, Temporum Usque ad Suam Aetatem Ratio e Libera Historicorum Summarum Collecta, Opus ex Hactenus Quinque Codicibus ab Iohanne Zohrabio Doctore Armenio Diligenter Exscriptum Atque Emendatum Iohannes Zohrabius et Angelus Matus Nunc Primum Coniunctim Curo Latinitate Donatum Notisque Illustratum Eubiderum, Mediolam, 1818, էջ 22-86.*

²⁹ *1865ին Վե՛նեթիկում յայտնուած իր պատմ. Հայք Գ. Զարբանոցեան, Մատեն Անդրուսյան տեղագրականայնց յետոյ, Հայ յիմերցոյցի ետեւոյում է՝ «Այսլ գրեթէ իման տարի անոս անուանի ժողովուոր Մայ, որ այն անոն Արսակուն ժողովուորացանքին անուանի էր, եւսերիայ Թրոնիկում իրաստուցուցն անոն (տարիներն յարգումնայն անոն Մատենի երկրի ժամանակագրութիւն եւ տարագրի կրկին, ճէյն ի Միլան (1818), եղկոցոյ անգամ ի Հոմսի (1839)» (Գ. Զարբանոցեան, Մատենիկի Հայրենի Դպրոցիկացի, Վե՛նեթիկ, Միջնորդանք Հրատ., 1865, էջ 560). Մատեն Անդրուսյան ժամանակագրությունիւ յարմարե՛լն իրարմանութեամբ գրեցր կարելի է դուռն ժամանակահատկանակ եղանի Կրթության Վերականգնման շարքին, զանի որ որս ժամանակ տեղ ժամանակագրությունիւ Քրտաներն իրարմանութեամբ Կրթության Քրտան եղում է, ինչ յարմարե՛լն Կրթության Վերականգնման ինչ յի տեղն եւ որս ժամանակի մասն Հայք Զարբանոցեանի յայտնից (M. Brossel, Collection d'Historiens Arméniens, S. Petersburg, 1876, էջ III) յարմարե՛լն Կրթության Վերականգնման անունով է կոչել նաեւ ժամանակագրությունիւ Նախերն ընկալի Կրթության Տէր-Միջնորդանք:*

³⁰ *M. Brossel, Collection d'Historiens, էջ 320-482.*

³¹ *Նոյն, էջ III-VI.*

³² *Նոյն, էջ 467-468 անուն Անդրի, էջ 160.*

³³ *Չեռայրերի մեկը (ԻՄ ԱՅ՝ թի 1710, էջ 170) Վե՛նեթիկի ին թուով 1700), որը պահպանել է ժամանակագրությունիւ գրեթէ անխախտ ընկալից, Կրթության Վերականգնման և Կրթության Վերականգնման գրքի անուանագրությունիւ, գրեթէ «նիստ անտարցութեամբ փայլուն Ի. Գրեյսն» (էջ 170):*

COMPILATION OF HISTORIOGRAPHERS' BOOKS:
THE *CHRONOLOGY* OF SAMUEL ANETSI
(Summary)

KAREN MATEVOSIAN

The *Chronology* of Samuel Anetsi is one of the most famous works of 12th century Armenian literature. It starts with the story of Adam and reaches the year 1163. Notwithstanding its broad time period, the book is written in a condensed manner.

Currently there are 70 partial or complete copies of the *Chronology*. It was translated into Latin in 1818, into French in 1876 and had a single Armenian scientific publication in 1893.

One of the basic and unique characteristics of the *Chronology* is that it is written in chronological tables, had many additions and completions, and was continued by other authors who extended it up to the 18th century.

Recent extensive research on the diverse copies of the *Chronology* has ascertained several aspects of Anetsi's biography. By discerning the oldest miniatures, researchers have established a clearer picture of the original *Chronology*. Besides, this has enabled them to separate the original work from later interferences and additions.

The article is a presentation of the latest research results, which shed further light on the biography, the content of the original *Chronology*, the characteristics of the original text, the nature of the additions, etc. These findings will enable the Matenadaran Institute to publish the comparative text of Samuel Anetsi's *Chronology*. For such a project the oldest four copies and the 1893 published version of the *Chronology* will be extensively used.

As for the additions to and interferences in the *Chronology*, which provide ample historical material, these will be compiled in a separate book that will include the various materials garnered from the diverse published and unpublished copies of the *Chronology* and the minor chronologies that have been written by authors who made additions to Anetsi's *Chronology*.

**ՀԱՄԱՌՕՏ ՈՒՐՈՒԱԳԻԾ
ՄՈՍԿՈՒԱՅԻ ԵՒ ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳԻ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔՆԵՐԻ
ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴՆԵՐԻ
ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԵԱՆ (1883-1918թթ.)**

ՎԱԿԻՄԻՐ ԲԱՐԽՈՒԴԱՐԵԱՆ

Աշխարհասփյուռ հայկական գաղութները, ինչպէս յայտնի է, ստեղծուել են տարբեր հանդամանքների բերումով ու ասորքեր ժամանակներում:

Ռուսաստանի հայկական գաղութները, պատմական պայմանների բերումով, մեծաւորուելին այն ժամանակաշրջանում, երբ Քուրդ-պարսկական ծանր լուծը թռչաւ Կովկասի հայ ժողովրդի ազատագրական ձգտումները կապում էին Ռուսաստանի օգնութեան հետ:

ԺԸ. գաղութ Ռուսաստանի հարաւորակները (Պետրոս Ա., Սեպտեմբերեան Բ.) ձգտում էին, երկրի հարաւային սահմանները բնագործակելով, դուրս գալ դէպի արեւելքի շուկաները: Այդ նպատակով արտոնութիւններ էին տալիս այն արտերկրացիներին, ովքեր գալիս բնակութիւն էին հաստատում երկրի հարաւի գրեթէ անմարդաբնակ տափաստաններում: Նրանք յառկայէս ուշադիր էին հայերի եւ վրացիների նկատմամբ, որոնք, իրենց ազատագրական շահերից ելնելով, համակիր էին Ռուսաստանի ազատագրական ծրագրերին:

Օգտուելով ռուսական կառավարութեան ընձեռած հարաւորութիւններից՝ հայերն հաստատուելին եւ իրենց համայնքները ստեղծելին Աստրախանում, Մոսկուայում, Հրաբաշին Կովկասում, Պետերբուրգում, Նոր Նախիջիւանում, Քրիզոպոլսոյում: Նրանք թիրակցին, ուր վաղուց հայկական համայնքներ կային: 1783ին միացուել էր Ռուսաստանին:

Հայկական գաղութները, յանձնիւ մազադարանների կամ ռաբհաուզների, ունեցան իրենց ինքնավարութիւնը մարմնաւորող հաստատութիւնները: Նրանք ստացան նաեւ անսահման ազատ գործունէութեան իրաւունք եւ ազգային լեզուն ու դասանմանը պահպանելու իրաւասութիւն:

Մոսկուայի եւ Պետերբուրգի գլխաւոր քաղաքների հայ համայնքների բնակչութիւնն այնքան սակաւաթիւ էր, որ յատուկ ուշադրութեան չարժանացան եւ ինքնավարութիւն չստացան: Արդուհանդերձ, նայն քաղաքում բնակչուող թէկուզեւ շատ փոքրաթիւ հայերին ազգային ոգով համարաբուելու համար անհրաժեշտ էր ունենալ համայնքային ինք-որ մարմին: Սկիզբէն էր ծոււժ աղիքի հայերին համարաբող եւ հայրենիքի հետ կապող միակ կազմակերպութիւնը:

Ռուսական ժառանգազներում եկեղեցիների կառուցումը, երկու հայկական համալսարանների և առհասարակ ուսումնառչ գաղութների կանգնեցնելու և կազմում են Լազարեանների անուան հետ:

Նոր Զուգարացի Մսակուս անդափոխուած Ազգագար Լազարեանի աւագ որդին՝ Յովհաննէսը, 1768ին անդափոխուեց Գեորգիոս: Նա կարն ժամանակում ժառանգական յարարերու թիւներ ստեղծեց պետութեան բարձրաստիճան պաշտանեաններին հետ և ոչ առաջործեց այլ կազմեր ի շահ հայ հասարակութեան, ի շահ ազգային խնդիրների լուծման: Նա զիւնեց կառավարութեանց եկեղեցիներ կառուցելու թաշտուտութեան խնդրանքով: Եկեղեցու և յարակից շինութիւնների համար 1770ին քաղաքի կենտրոնական մասում Նեակի Գոգոտայում, հողամաս յատկացուեց: Ետևով 1770ականների վերջում կառուցուեց Ս. Կատարինէ եկեղեցին, իսկ 1793ին հայկական գերեզմանատանը՝ Ս. Եարութիւն եկեղեցին:

Յովհաննէս Լազարեանը Ս. Կատարինէ եկեղեցու երկու կողմերի դասարկ սարանութիւններում կառուցեց հինգ յարկանի երկու քարէ շէնք և նուիրարերեց եկեղեցուն: Այդ շէնքերը կկամուտի մեծ ազդեցիկ են եկեղեցիների համար:

1804 Յուլիոս 19ին բարձրագոյն իշխանութիւնների հրամանագրով եկեղեցիների ամբողջ կառավարումը դրուեց Լազարեանների կողմից ղեկավարուող և հայ հասարակութեան կողմից ընտրուած հոգաբարձութեան վրայ:

Այսպիսով, հոգաբարձութիւնը, փաստորէն, գործու ոչ միայն եկեղեցիները, այլ նաև հայ համայնքը միասորդ ղեկավար կազմակերպութիւն: Նոյնը կառարուեց նաև Մսակուսում:

Հոգաբարձութիւնը Լազարեանների գլխաւորութեամբ թուականաշար երկար ժամանակ մինչև 1840 զարբ Ծնականները, անօրինում էր հայկական համայնքների գործերը:

Ինչպէս յայտնի է, հայ մանուկներին կրթութիւն տալու նպատակով Յովհաննէս Լազարեանի կուսկի հիման վրայ 1815ին Մսակուսում քաջուեց Լազարեան Զեմարանը: Կարն ժամանակում յատուկ նպատակով քաջուած և շու կազմաւորուած նոր ուսումնարանը նախալում զտաւ և գործու երկրի նշանաւոր ուսումնական նասաստութիւններից մէկը:

Անկախ ժամանակի թիկնացում Լազարեան Զեմարանում առաջացու աշխարհի իրադիական, երբ մշտական կկամուաները շէնք քաւարարում ուսումնարանի օրէջքը անող ժառանգը: Պակասող գումարը մշտապէս լրացնում էին Լազարեանները իրենց անձնական միջոցներեց: Այդ պարագան, ինչպէս և ըստ Ռուսաստանում հայ եկեղեցու կարգավիճակը կարգաւորող կանոնակարգի՝ «Պարտենիէի» թիւերում թիւական դպրոցներ հիմնելու համար գրադէս հպետարականներ ունենալու անհրաժեշտութիւնը հրատաղ լուծում էին պահանջում:

Հանգուցաւորուած այդ հիմնաւորները լուծելու խնամք առաջարկ արեց Լազարեան ուսնի միւս երեւելի ներկայացուցիչ, Յովհաննէս Լազարեանի եղբոր որդին՝ Խաչատուր Լազարեանը: Նա առաջարկեց մաքսաբա-

զարների հինգ եկեղեցիները (Պետերբուրգի Ս. Յարութիւն եւ Ս. Կատարի-
նէ, Մոսկուայի Ս. Խաչ, Ս. Կատուսանին եւ Ս. Յարութիւն) միասին Լա-
զարեան Ճեմարանի հետ եւ սակզմի տնտեսական մէկ ընդհանուր վարչու-
թիւն, որոնց մէկի տնտեսական միջոցների պակասը էր յայտնի միտի կոչ-
մից։ Յերուի, Պետերբուրգի եկեղեցիները եկամուտների մեծ յանդամ էին
ունենում, ինչը չէր կարելի սակ Մոսկուայի եկեղեցիների մասին։ Իրանից
բացի առաջարկում էր գրազէտ հոգեւորականներ պատրաստելու համար
Լազարեան Ճեմարանում բացել հոգեւոր բաժին։

1845ին Երկնայայ Ա. ցարի հաստատութեանն են արժանանում այդ բարե-
փոխումները։ Իրանից կեանքի են կոչում եւ կրկար ժամանակ մասն ած-
փոփոխ։

1871ին մտնանում է Լազարեան տոհմի վերջին ներկայացուցիչը՝ Խաչա-
տուր Լազարեանը։ Վերջինս ունէր երկու զուտար եւ Եշանուոր փեւաներ,
որոնց կառնիչ էր իր ժառանգութիւնը։ Իրանիցից մէկը Յովհաննէս Դո-
րանուսի էր (Գաղլարեան), որը, 1881ից սկսած, երկար տարիներ Ռուսաստա-
նի Լուսաւորութեան նախարարն էր եւ, հասնաւորը, հսկումն էր Լազար-
եան գերդաստանի շարունակուող գաւառայու։ Միւս փեւան նոյնպէս ոչ-
նասականի տրոպուս ունեցող մեծահարուստ Սիւլէն Արամեյիքն էր։ Ես մի-
ասորից երկու Եշանուոր գերդաստանները, որն աչքուհետ անտեսուելից Ա-
րամեյիք-Լազարեան։

Այդ ժամանակ Լազարեան Ճեմարանն անցել էր Լուսաւորութեան նա-
խարարութեան ենթակաշտութեան, փակուել էր հոգեւոր բաժինը, փաստա-
բէն չէր գործում հոգաբարձութիւնը։

Երկու հայ համայնքների ներկայացուցիչները բանիցը հայը էին բարե-
բաշխում հայ եկեղեցիների հասարական զեկաւարութիւնը վերականգնելու
եւ Արամեյիք-Լազարեանին հոգաբարձու Եշանակելու վերաբերեալ։ Իրանից
ժառանգ էին, որ կարող են կորցնել Ճեմարանը՝ որպէս ազգային կրթու-
թիւն, ինչպէս նաեւ եկեղեցիների տնտեսական կարգութիւնները ազգային
նպատակներով ազատաբարձելու իրաւասութիւնները։

Ի վերջոյ, կառավարութիւնն անզրադարձու եւ հիմնուող լուծում
սուկ այդ հարցին։

1883 Եռլեմբերի 18ին նախարարների կոմիտէն յատուկ որոշում ընդու-
նեց Մոսկուայի եւ Պետերբուրգի հայերեան եկեղեցիների ունեցումն ըզր-
տարինելու մասին²։

Երկու հայ համայնքներում սակեմում են Ս. Հոգուց բազկոցած եկեղե-
ցական խորհուրդներ, որոնց անդամները Ս. ասորի ժամեկտով իրենց միջոց
ընտրում են ծիսականները։

Եկեղեցական խորհուրդների նախագահ է զտնում Սիւլէն Արամեյիք-
Լազարեանը՝ ժառանգաբար։ Գունեմարտարում է հոգաբարձութիւն եւ թեմա-
կան առաջնորդին կազմիլ խորհուրդների եւ եկեղեցիների հետ կապում
բարբ կործանանութիւնների կանոնակարգ։

Արամեյիք-Լազարեանը եւ Եսր Եսրիճեանը ու Քնարաբախի թեմի ա-
ռաջնորդ Գրիգոր արքեպիսկոպոսը ստանեմում են այդ պատասխանատու

լանձնարարութիւնը: Հինք ընդունելով կառավարական որոշումը եւ խորհրդակցելով Ներքին Գործերի նախարարութեան աշխատանքների բաժանմանը՝ հետո՝ Կրանք մշակում եւ մաքրաբաղաճների երկու եկեղեցական խորհուրդների եւ դրանց միասորդ միանական խորհրդի եւ առհասարակ երկու համաձայնների հոգեւոր կեանքի հետ կապուած բոլոր հարցերի յատուկ կանոնակարգ:

Պետերբուրգի եւ Մոսկուայի եկեղեցիները թէպէտեւ առանձին խորհուրդներ ունէին, սակայն դրանց մէկ ընդհանուր խորհրդի մէջ միասորդը լիովին արդարացուած էր: Այդ եկեղեցական Խորհուրդ միասորուած ստեղծուած էր մեծածաւալ խնդիրներ լուծող հօգու կազմակերպութիւն: Կրանք բացի՝ երկու քաղաքների հոգեւոր կազմակերպութիւնները միասորով փոխադարձաբար պնդելու, ցրտելու էին մէկը միսին:

Մաքրաբաղաճների խորհուրդները եւ մրացնայ խորհուրդները թէպէտեւ հոգեւոր կազմակերպութիւններ էին եւ ունէին զուտ կրօնական անուանում, սակայն բառ էութեան աշխարհիկ նաստատութիւններ էին: Աւելի ստույգ, դրանք միասորու էին հոգեւորն ու աշխարհիկը՝ գերջինն որոշակի գերակշռութեամբ: Խորհուրդների կառուցուածքը նեղ աչք էր թելադրում: Կրանք գլխաւորում էին աշխարհիկ անմասորութիւններ, յատկապէս՝ նշանաւոր մասորակներ: Պետերբուրգի եկեղեցական Խորհրդի կազմում տարրեր ժամանակներում ընդգրկուած են եղել Մկրտիչ Սանտաբեանը, Կարապետ Եզեանը, Քերովիկ Պատկանեանը, Ս. Յարութիւնեանը, Ա. Լարզանեանը, Երկոդաւա Ազոնցը, Գրիգոր Տրգրանովը, Գ. Սուլթանշա՛ր, Գապար Եազուրեանը եւ շատ ուրիշ անուանի գեմքեր:

Մոսկուայի եկեղեցական խորհրդի կազմում աշխատել են Մանթան Մամիկոնեանը, Գրիգոր Խաչաթեանցը, Մակար Բարխուդարեանը, Ա. Յովհաննիսեանը, Զարեհ Մանրեանցը, Մ. Բանանեանը, Ս. Զարգարեանը եւ շատ ուրիշներ:

Եկեղեցական խորհուրդները պարբերաբար զուժարում էին տարեկան 20-25 նիստ, քննարկում տարրեր ընչքի բազմապէս հարցեր:

Համառոտակի անդրադասմանը եկեղեցական խորհուրդների համապատասխան ուղղութեամբիւն ունեցող գործունէութեամբ:

Եկեղեցական խորհուրդները իրենց միջոցները գործածում էին առաջին հերթին քաղաքական արկիւնութեան ժամանակ անմիջեմար միեակում յարստուած արեւմտահայերին օգնելու համար:

Թեպէտ յարստի է, Օսմանեան Կարթութիւնը ՔԹ. զարի Յոսկանների կէսերին կազմակերպել խաղաղ հայ բնակչութեան կառարած: Այդ բարբարոսութեանը զո՛հ զարման 300000 հայեր, իսկ տարրեր երկրներում հանգրուանած առանձնակ ընչապէս, անօթեան, սոթի մասնուած: Գաղթնակալութեանը պատուարելու յայտ շարժում սկսուել հայ իրականութեան մէջ: Կրան աշխուժօրէն մասնակցեցին նաեւ Ռուսաստանի մաքրաբաղաճների հայ համախըները:

Պետերբուրգի եկեղեցական խորհուրդը, տեղեկանալով փախստականների գծուարին կացութիւնը, 3000 ուսրքի է թափանցեալ Երևանում, էջմիածնում, Արշաւոյկըրազուրում, Կարսում, Բզզիքում գտնուող զաղթականներին, իսկ 1500 ուսրքի՝ Սարխատում ազատաւ գտած հայերն՝:

Ստոկհոլմի եւ Պետերբուրգի Եկեղեցական Մրացնայ Խորհուրդը, Նոր Կարթիճիանի եւ Բնաւորաբաշի թեմի առաջնորդի միջոցով տեղեկանալով Թուստատանում հանգրուանած փախստականների գինակին, նրանց թափանցեալ է 2000 ուսրքի՝ հազուաւ գեղու, եւ 1000 ուսրքի՝ այլ կարիքների համար՝:

Պետերբուրգի Եկեղեցական Խորհուրդը 1900ին 5000 ուսրքի է ուղարկում 4 Պոյի գաւառիւրքին՝ որքանոցներ հիմնուլու համար: Չաւարբաքն իր գոհուակութիւնն է յայտնում եւ փտանկեցում գումարն իր նպատակին ծառայեցնելու հարցում:

Աւարդ տարի պատրիարք Սաղաթեա Օրմանեանը հոգարարուլ Ս. Արամեայ-Լազարեանին տեղեկացնում է գումարը ստանալու եւ զործադրելու մասին: Նա յայտնում է, որ Մշոյ Ս. Առաքելոց վանքում 56 Ս. Կարապետ վանքում 26 երկիւանների համար որքանոց է ստեղծուել, գումարների 34 դրոպերում զորոցներ են թացուել, եւ աւելացնում է. «մերքերը նախնական ուսում մը կ'ընդունին: Բայց Ս. Առաքելոց որքանոցի մէջ կայ նաեւ արինաւորեան մ'ալ եւ Այնթապն բերում փոխուել մը աղայոց կ'ուսուցանէ ի մասնատրի տարազայործութեան արմատը, որ էրէ սպարաւոյի Մշոյ մէջ այս ընդարձակ երկրին ժողովուրդը պիտի կրնայ իր հազարտոյն հասարկելոց եղամ կերպաւը գտնել, զոր դրոպն գնել ստիպում է իննա եւ արեւտրի արիւր մ'ալ տնննալ: Իսկ դպրոցնելու մէջ երկու հազար տղար ամգործում են եւ նախնական ուսում մը կ'ընդունին, փրկուելով Չոր շնորհիւ թափառաչքիկ կեանքէ մը, որս պիտի մատնուէին, ենթարկուելով թագմարի փորձութեանց...»:

Օրմանեան պատրիարքը 1903 Դեկտեմբերին Արամեայ-Լազարեանին տեղեկացնում է երեք տարում ստացուած 15000 ուսրքի գումարը զործանելու մանրամասները:

Էջմիած պատրիարքը ինկրում է շուտափոյն ուղարկել որքանոցների, զորոցների, արեւտանոցների չորրորդ տարուայ նպատակերը, որպէսզի ձեռնաւ եղանակին շարուար ինի շարունակել զրոնց զործանելութիւնը՝:

Առասիկ վանք ու գծուարին կացութիւն ստեղծուելը Առաջին Աշխարհաւարտի տարիներին երկաթուղիքի կտաւադարութեան կազմակերպած Յեղատպանութեան հետեանցով, որին զո՛ւ գործու: Մէկուէկ միջիւն հայ Արեւելեան Հայաստանը լլուելը ստան ու տեղից գրկուլում, սոքի ու համահարակալին հիւանդութիւնների մատնուլում հայ զաղթականներով, որքերով:

Հայ իրականութեան մէջ յայտնի էին վերաջեղուլ մարաթազարների եկեղեցական խորհուրդների քարեգործական աշխուժութիւնը եւ թաւարար գրանական միջոցներ ունենալը: Եւ զորմանալի է, որ թաղում տեղիքը, այդ թուլում նաեւ կաթողիկոս Փէրդ Ե. ք. գիմումներ չլիցին եկեղեցական

խորհուրդներին կախողելուը 25000 ուսուցիչ էր խնդրում գաղթականների առաջին անձրածեղաութեան պահանջները բավարարելու համար:

«Ամենարին է,- գրում է Վենափառը,- առանց արտասուտայ նայիլ ի վերայ ստեղծելի տառապանաց զանակացս եւ տեսանել զգաղթական կանոնայ, զծնելու եւ զանանկ մամկունս, յոտանաա կացութիւն որոց յուզ գնիտու եւ զսիրտս ամենեկունս»²⁰:

Նկեղաշու Ազոնցը կնքածեղեց Նուագրում է Պետերբուրգի Եկեղեցական Պորճրդին եւ յարեւում, որ շատ գաղթականների պատուարել են չբնակայ գիւղերում, բայց 30000 հոգի մտացել է անկարգայրիկ ծանր գրութեան մէջ: Կա պահանջում է կազմակերպել ոչմութիւն եւ անբազաղ զիմել փնական ու կարուկ միջոցների՝ փրկելու գրութիւնը²¹:

Պետրոպոլսի Եկեղեցական Պորճուրդը անբազաղ 10000 ուսուցիչ է յաւկացնում գաղթականների հոգսերն անարելու համար: Ապա 150000 ուսուցիչ գումար է աւանձնացնում, որից 50000ը դնում է փախտականների հարցերով գրադուսոյ կազմակերպութեան թիֆլիսի կենտրոնական Բիւրոյի արամագրութեան սակ գաղթականներին ոչնելու նպատակով, իսկ 100000ը բաւկացնում է զեզորայք, սնունդ մատակարարող եւ արգիւնաւէկա գործող կազմակերպութիւններին²²:

Պատերազմի շնեց սկզբում եկեղեցական խորհուրդների գործունէութեանը զուգահեռ եւ նրանց հետ համագործակցած երկու հայկական համախընքներում կազմակերպուում են պատերազմի ժամանակ աւանձններին ոչմութիւն կազմակերպող կոմիտէներ:

Մասկուայի կոմիտէն 1916-1918ին Հրատարակեց *Armianski Vestnik* (Հայկական լրագիր) հանգչար, որի փաստական խմբագիրը հայազգի նշանաւոր արտեւստարան, հրագրականաբան ուսուցչապետ Ալեքսէյ Զիւնիգովն էր: Պարբերականի հրագրական կալը նա պաշմանաւորում է ուրա հատարականութեանը հայ ժողովրդի պատմութեանն ու մշակոյթին, պատերազմի հետեւանքով նրա համար ստեղծուած սղրերգական ու դժուարին կացութեանը ծանօթացնելով:

Փաղթականներին ոչնող բազմաթիւ ու բազմարձնոթ կազմակերպութիւններ կաշին, որոնց ոչ-ներդաշնակ, շահաւատչեցուած ու շահադրուած գործունէութիւնը խառնաշփոթ իրաջիմակ էր ստեղծում: Կրանց խնդիրները համակողմանի քննարկելու եւ համակարգելու նպատակով երկու հայկական համախընքերը նախանկենեցին հրատարակել համապումար: Փաղթականների իրաջիմակին քաջատեղեակ ժամանակի նշանաւոր գործիչները իրաւ անձրածեղա էին համարում նման համապումարը: Զիւնիգովը նշում էր, որ Ռուսաստանում տեղական եւ ազգային բազմաթիւ կազմակերպութիւններ կան, որոնցից մէկը փող ունի, բայց փորձ չունի, միւսը փորձ ունի, փող չունի, ուրիշներն ալլ առաւելութիւններ ու պակասութիւններ ունեն: Կրանք զերջում, բանաջիմում են իրար հետ, որից, սակայն, գաղթականների գիմակը չի թեթեւանում²³:

Անա թէ ինչու Մասկուայի եւ Պետերբուրգի հայկական համախընքների կոմիտէների նախանկենութեանը Պետրոպոլսում 1916 Մայիսի 10-12ին

Հրահրուած է փարատականների հարցերով գրադուսդ կազմակերպութիւնների համապատասխանութիւնները:

Այլապէս գաղթականներին հետ կապուած բոլոր ինչոքները շնորհուած են կազմակերպական, դարբնական, նիւթատեսակական, թշկատուղիապահական, սրահատեսակական, իրուական եւ ընդհանուր հարցերի մասնաճիւղերու եւ կանխամտադրուած թատաղայ անխիբները¹⁵:

Հասարակաշուքեան ընդհանուր կարծիքն է արտաշաքուտ Ջիւերեզոփը, երբ բարձր է գնահատուած համապատասխանութիւնը: Կա համուած է, որ համապատասխանութիւնները հետ արտաւոյ աշխատանքները համակարգել, միասնել է մէկ միասնական կենտրոնի մէջ: Մուս հասարակաշուքեան տեղեակ գարձու աշն աննկարապէսի սրբերգութեանը, որը կրել էր հայ ժողովուրդը Օսմանեան կայսրութիւնում, նաեւ աշն իրողութեանը, թէ մուսասաանում գաղթականները ինչպիսի թշուա փրկուած են Ջիւերեզոփը յոյ կարեւորում էր նաեւ աշն, որ համապատասխան հասարակական մարքին նիւթ տուեց Հալիպոսի Հարցի մասին: Համապատասխանութիւնը ընդհանուր գործի մասին եւ գրեթէ չեն Շիւի Հայ իրականութեան մէջ աշնան սուր արտաշաքուտու կուսակցական տարակարծութիւններ: Մեծանուն գործիչը գաղափարներ էր յայտնում, որ ստեղծուած համաշխարհայինը շարունակական կը լինի, քանի որ դա է պահանջում Հայաստանի շահը¹⁶:

Մուսասաանում ապստան գտած արեւմտահայ գաղթականները ձգտում էին հոգայ իրենց ստորեայ ապրուստը, պատրաստում էին կենցաղաքին եւ արուեստի բազմապատկ իրեր: Գաղթականների Օգնութեան Համադուսական կոմիտէն Տատրուա նիկոյանեայի գլխաւորութեանը որչում է Գեարդուրդում կազմակերպել տարրիկ ժողովուրդների գաղթականների մեռաքին աշխատանքի յուցանանդէս: Կա շուքաթի Հայկական կոմիտէին ստաշարելու է իր գրայ փերցիել յուցանանդէսի հայկական բաժնի կազմակերպումը:

1917 Ապրիլին բացուած է յուցանանդէսը, որի հայկական բաժնում ներկայացուած էին կանանց ապաստիւն մեռապարծ, հագուստանդէն, կոշիկանդէն, դարբիներին, դամբիկադորներին աշխատանքներ, ուսումնական մեռապարծներ, արուեստի ստեղծարարութիւններ: Յուցանանդէսը սուս հասարակաշուքեանը բաւ կարելու ձեռնկայացրել էր արեւմտահայութեան մուղդրական մշակոյթը, վարքն ու բարքը: Յուցանանդէսը միամտանակ փարսութիւն էր, որ գաղթականները դմարին կայսրութեան մէջ անէն ինչ անում են իրենց կեանքն ապահովելու համար: Յուցանանդէսը նաեւ ապացոյց էր, որ իրական չէին տարածուած աշն յուքերը, թէ գաղթականները մեռապարծնապէս, յոյները կապում են միայն դրոպի եկող ոգնութեան¹⁷:

Մայրաքաղաքների եկեղեցական խորհուրդներն ոգնութեան էին հասել սեկանիստանեայի երեսփոխների, ընական ազգաների մամանակ եւս 1881ին Արեւմտեան Հայաստանում երաշարի հետեւանքով գրեզատեսակութիւնը յայտնում է կզմամամաքին փրկուած:

Այնքանզք Բ. ցորը, հաւանարար Միքայէ Լորիս-Մէլիքովից տեղեկաւարդ սակի մասին, պատրիարքին ուղարկում է պատկանելի գումար եւ թուարում հանդամակութիւն կատարել: Մոսկուայի հայ համայնքը հանդակում է 4243 սուրբի եւ ուղարկում Արեւմտեան Հայաստան¹⁷: Յասկեպոլական է, որ հուրհրատուութեանը մասնակցում են նաեւ ստարագրիներ, անգամ ուսանողներ:

1899ի երկրաշարժը Արաբքայաքի ամբողջ գաւառում մեծ աներանութիւններ կատարեց: Մոսկուայի հայկական համայնքը 2900 սուրբի եւ Պեանդուրդի Սկեզեցական Թորուրդը հապշտայ 1000 սուրբի են ուղարկում երկրաշարժից տուժածներին¹⁸: Եռիթաչա Պետերբուրգի Սկեզեցական Թորուրդը ոչնչութեան ձեռք է մեկնում Էրզրումում, Եամարիում երկրաշարժից: Չէջիւնում Հրզնէից, Ագուխում Էրեզեղից տուժածներին:

Սկեզեցական թորուրդներն աւելի մեծածաւալ գործունեութիւն էին իրականացնում սուսմանակրթական մարզում:

Հասարակական ծանրակէշտ արձէք էր ձեռք բերում եւ աւելի ծաւալուն ու ընդգրկուն էին Պետերբուրգի Սկեզեցական Թորուրդի սնուցիներ եւ ներգրուէր Հայաստանում եւ հարսնակ վաշտերում գործող հայկական զարթոյններին: Ուսումնական գործին աջակցին իրականացում էր բազում մեկերով, ներառեալ՝ զարթոյններ բացելով կամ փրանդորդելով, մանկավարժներով ապահովելով, ձեւարկներ ու դասագրքեր հրատարակելով:

Այս ոլորտում նրանց ընդհանուր գործունեութիւնը երկու հիմնական ուղղութեանը էր ընթանում: Առաջինը, որը համեմատաբար սահմանափակ ընդգրկում ունէր, Հայաստանից եւ հարսնակ վաշտերից, առաջին հերթին հայկական գաւառներից, ուսման ձգտող պատանիներին Լազարեան ձեւարանում կրթութիւն ստանալուն օտարակէշ էր:

Իրմունքից երեւում է ընակչութեան ընկերային դժուարին կացութիւնը եւ համասարան անդրազգայնութիւնը: Օրինակ՝ 1911ին Վահան Տէր-Առաքելեանը խնդրում է 13 տարեկան Արշալոյ Բուներսիւնեանին ձեւարան ընդունել որպէս ձրիագարտ աշակերտի: Պետերբուրգի Սկեզեցական Թորուրդին ուղղած իր խնդրանքը նա հիմնաւորում է հետեւեալ կերպ. «Սախ, մտքի բացասման իստարն ու տգիտութիւնն է բազաւորում իմ հայրենի Ըարուր-Նարդազեանց գաւառում, որի աղքատին Բաշքեանդ գիտում մեղակարանս ապրում է յիշեալ երիտայի դժբախտ հայրը: Վիճակագրութեամբ կարելի է ապացուցել, որ այդ գաւառի 24 հազար հայրից չկայ մինչեւ անգամ 8-10 մարդ, որ ստացած ինքի գէր միջնակարգ դպրոցի կրթութիւն: Եւ այդ այն պատճառով, որ գաւառում, բացի պետական երկու դպրոցից, չկան տարրական այլ ուսումնարաններ, իսկ դրսում գտակներին պանելլա, ուսուցանելու մասին երազել անգամ չի կարող զարի հագի կարօտ դարապագազցին, որ իր ողորմելի պոլտրիւնը բայց տալու համար ստիպուած է օլտուղիւր կրի մղել անտոջօր օտարերքի եւ քարքարտու տաներքի ընտրեան հնա»¹⁹:

Ճեմարանի անորինութիւնը շատուկ հոգ էր տանում, որ Հայաստանի տարրեր գաւառներից, կրթական խառարի մէջ լինելով՝ զգուշորէն ճանուկները հասնեն Մասկուս, սոփոքն, կրթուեն: 1887ին Ռուսաստանի ժողովրդական Լուսաւորութեան նախարարութեան հրամանով փակուեցին բոլոր գիմնադրաների նախադասարանական բաժինները: Ա՛յլ աչք հրամանը կրթութեան չունէ: Ճեմարանի նկատմամբ, նշանակում է պատրաստութեամբ ինչ չունեցող, ուսուցչ թզուս չիմացող գաւառներից եկող պատանիները կը գրկուէին կրթութիւն ստանալու նախաւորութիւններից: Լազարեանների աշխոյժ միջամտութեամբ աչք հրամանագիրը չկիրառուեց միայն Լազարեան Ճեմարանի նկատմամբ²⁰:

Սեկեղեցական Թորոնթոյր Գեորգեան Ճեմարանում «Լազարեան տանը» էր պահում Ճեմարանի տեսուչ Բազրոս փարզագետը 1900ին Սեկեղեցական Թորոնթոյ է ուղարկում Լազարեան 30 սաների ցուցակը եւ խնդրում ուղարկել նրանց համար նախատեսուած 8000 ուսուրբի: Յարորդ տարի Լազարեան սաների թիւը հասնում էր 40ի: Աչք առթիւ տեսուչը խնդրում է ուղարկել 40 սաների 8000 ուսուրբ թաշակը²¹:

Ուսման նկատմամբ աւանդական մեծ սեր ունեցող հայ ժողովրդի երեսասարդները ճանում էին կրթութիւն ստանալ, բայց նրանց մեծ մասը տարրեր փայտերից եկած շրուսը ընտանիքների գաւակներ էին: Նրանցից շատերն ուսումը շարունակելու նախաւորութիւն չունէին: Երիտասարդական տարիներին Պետերբուրգում եղած ժամանակի մասին Լազարոս Ազաթեան գրում է. «Օտարս իմ նեղ վիճակին, ինձանից անել ես նեղացած (միջոցներից գտրիկ - Ա.Բ.) ուսանողներ կային, դասնք էլ ինձ էին դիման օգնութեան, տնտեսական քրտաւորիսնք մի սպիտական երեսնք էր նեղ եամար, չէինք յոսանաւորում»²²:

Աւանդութիւն էր գարծել շրուսը ուսանողներին սղնելու համար տարին մէկ անգամ ուսանողական ներկայացումներ, երեկոյթներ կազմակերպելը: Նման միջոցաւորումներից դաշնում էր 700-1000 ուսուրբ, որը բաւարարում էր ուսանողների շատ փոքր մասի ստակ անենաւորածեղա կարիքները²³:

Ուսանողութեան համար ուսումը շարունակելու նախաւորութիւն ստեղծելու հիմնական ծանրութիւնը իրենց վրայ էին վերցնում սեկեղեցական թորոնթոյները: Հարկաւոր գիմնաներից ընթերց որոշ որիակներ: Բժշկական Բնաստատարից Կարսկինկ Արարատեանը Պետերբուրգի Սեկեղեցու Թորոնթոյն խնդրում է իրեն թաշակ նշանակել, որպէսզի կարողանայ ուսումը շարունակել: Նախ խնդրանքով գիմում է համապարանի ուսանող Բազրոսար Աւագեանը: Ներկայումս Ազոնցը նոյնպէս գիմել է մազիսարական ուսման նախաւորութիւն ստանալու խնդրանքով: Հաւանաբար Թորոնթոյր ցանկացի է տեղեկանայ նրա յետագայ նրազրիքին: Նա բացատրութիւն է տուել, որ չի կարող որոշակի բան անել իր սպաւաչ նրազրիքի մասին, բայց դշմելից, որ իր նպատակն է ծառայել հայոց խառնութեանը, մի սպաւաչից, որը տանում է ամէն տեղ, բայցի փառասիրութիւնից²⁴:

Անկեղծական խորհուրդներին չդուռ գիտումների ու միջնորդութիւնների թանակն ածրան մեծ էր, որ դժուար էր չմտած երես ու արգարացի բաշխում կատարել: Պետերբուրգից Հ. Անդրեկեանը, դրուստեղով Անկեղծական Խորհրդի կողմից շքանք ուսանողներին տարեկան 3000 ուսրի թանկացնելու պարագան, հարց է բարձրացնում թոշակ նշանակելու կատարելը վերաբերելու մասին: Նա առաջարկում է Խորհրդի կողմից ստեղծել թանկանոցներ և յուր գիտումները թանկանել նրան, իսկ վերջինս հանգամանորէն պիտի ծանոթանայ գործերին, կազմի և Խորհրդին ներկայացնի առանց կարիքաւոր ուսանողների ցուցակը²⁴:

Կրթութեան հարցով անկեղծական խորհուրդներին հետ աւելի ընդարձակ ծրագրերով յարաբերում էին թուգմաթիւ հասարակական կազմակերպութիւններ: Դրանց մէջ առանձնանում էին Կովկասի Հայոց Բարեկարգական Ընկերութիւնը (ԿՀԲԸ) և Բաքուի Հայոց Կուլտուրական Միութիւնը (ԲՀԿՄ):

Պետերբուրգի Անկեղծական Խորհուրդը 1908ին, ընդառաջելով ԿՀԲԸ նախագահ Ս. Յարութեանանի խնդրանքին, 12000 ուսրի է թանկացնում Կովկասի հարաւայտ շրջանների դպրոցներին: Առանձին գումար է թանկացնում Թուրքիայից տեղափոխուող պանդուխտների համար և խնդրում արդիւնքների մասին տեղեակ պահել Ընդառաջելով ԿՀԲԸ խնդրանքին՝ 1915ին քաղաքութեան կարգով թանկացնում է 3000 ուսրի²⁵:

ԲՀԿՄի աշխատանքները մեծ եռանդով ու նախրումով զգաւարում էր պետական-քաղաքական գործիչ Ալեքսանդր Խատիսեանի եղբայր Կոստանդին Խատիսեանը: Պետերբուրգի Անկեղծական Խորհուրդն ամէն ասրի ԲՀԿՄին թանկացնում էր որոշակի գումար: Միակն դպրոցներին համար 1909ին ուղարկում է 2650 ուսրի, իսկ յաջորդ տարուայ միայն չորս ամիսների համար՝ նորմալ գումար, 1911 տարուայ առաջին կէտի համար՝ 4000 ուսրի: Միութեան բժշկական մասնաճիւղը Ղարաբաղում հիանդանոց կառուցելու համար հայցում և ստանում է 1000 ուսրի եւ՝²⁶:

Անկեղծական խորհուրդների, մասնաւորապէս Պետերբուրգի Խորհրդի կրթական-յուսուսութեան գործունէութեան համազգային ընդլիք լուս-գործն դրանուորուց Արեւմտեան Հայաստանի նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքով: Խորհուրդը երկու տարի (1908 և 1909) 3000ական ուսրի է ուղարկում Կ. Պոլսի պատրիարքին՝ 1000ական ուսրի թանկացնելու Ալթաւարի, Ս. Կարապետի և Վարազաշ Կանքի վարժարաններին: Վարազաշ Կանքի մանահարը, ընդառաջելով ուսման կարանեղանքին, ընդունում է ևս 15 աշակերտ: Ապա, գտահ չինելով օժանդակութեան վրայ, Խորհրդի առաջ նոր խնդիր է դնում: «Ուրախութեանը կը յայտարարենք պատ[ոսական] Հոգաբարձութեանը, - գրում է նա, - թէ վարժարանիս գոյութեան յիսնամեակի լրագած լինելով, ստացիկայ Յոմիսին պիտի տօնիտ իր յարեւանական աօրն համահայն համակիցներու րոտն գանկարեան: Յոյս ունինք որ, այս զեղեցիկ ստիքով պիտի յսորինք վարժարանիս հնազանդ շնոր իր յարակից մասերով (դպրոց, ննչարան, ճաշարան, հիւանդանոց,

բաներաստան, գրադ-ընկերություն) վերամտրվել և ընդարձակել (որը կարճաւ է առ առաւել 800 օտմ(անձան) լիւրայի (մօտ 7000 սօրը[[ի]] յափ զանարի օր) և վարժարանիս պիտօճն ընդարձակել և բարձրացնել ա-նոր անձեռակաւ-ուսումնական վիճակը, բանալով զխոյաճանախական կարգիս, որս օգնոր իմաս կարելու է նախաւել, որ Կարապալ Կանըր յոր հոգեբով յարմարութիւններ կը ներկայացնէ²⁵ :

Վանի Մրամեան Կարժարանը պարբերաբար պնտօթիւն էր սպասում Կարժարանի անօրէնը 1912ին ինչոքում է սպարկել սարսուռը նպաստը և սասանում է 1000 սօրիք²⁷ :

Երբբումք Մանասարեան վարժարանի անուռը Քէրոյ Արուշանը Պե-տերբուրցի Եկեղեցական Խորհրդից պնտօթիւն է նայքում գրաստանով սասանարանի արգելանէա զորձանէութիւնը Ի գէղ սոյ ռասանարա-նի հրեապքումք ևս կապում է Պետերբուրցի հայ հասմայքի նա. Հա-ճարքի հանարում զհէմբերից Միլլայի Մանասարեանը 1885ին, կըր Կար-նում մտիպնում էր սօրիք, կը միջոցներով հրեապքում է սասանարանը Ե կեղեցական Խորհուրդը, Կ Պոյի նայց պատրիարքի միջոցով նախաձեռ-նով իրաւիւնակին, 4000 սօրիք է տրամապքում Մանասարեան, Վանի Կեղ-րանական, Մաշի և Բիթլիսի սասանարաններին 1900ական սօրիք յա-կացնելու համար²⁸ :

Տարբեր բնակավայրերից ու հաստատութիւններից զխում-իւնչրանք-ներն աչքան մեծաթիւ ու սարսուռը էին, որ նարսուր զէր բարբիւն յա-ւարտել, մանաւանդ որ Խորհուրդը ստոյ իրապէ կըր անկերում անոց իրաւիւնակին Խորհրդի կարգաւորելու նպատակով Խորհուրդը նպատակա-յարմար է պնտում պնտօթիւն կազմակերպելու սչխատանքներն իրակա-նացնել միայն Կ Պոյի պատրիարքի միջոցով :

Արեւելեան Հարսասանում ևս Եկեղեցական Խորհրդի կողմից կատա-րուց պնտօթիւնն անկազմակերպ վիճակից նսնելու և արգելանէա զոր-ճելու առաջարկներ են կատարում Պետերբուրցի Եկեղեցական Խորհրդի աչքով անկամ ներկայալու Ազոնցն ստաւարելում է կրթութեան նայքում սասանութիւնը սոյ զիւրական շրջաններին ևս Արեւելեան Հարսասա-նում սասանեմացնում է պնտօթեան կարս 15 զուսա՝ Հարանյան, Իրզա-կը, Խոշկեր, Ղազեղեղուր, Սիւրանը, Կապանը, Փոյանը, Կարիթիւտը, Ա-պարանը, Բարսպղեկաը, Ետրուրը, Քէօշչաը, Ետրազիտը, Լուին, Փամ-բակը ևս սասանարելում է զրանցից իւրաքանչիւրում բացի ևս պնտօթնի մէկ յարեկարգ դարոց, որը գաւանջ ռասարութեան կենտրոն ստրոյք գուտի համար :

Ես սասանարելում էր աչքայի կենտրոններ ստեղծել, որ մասար ունե-րին յազարցից բաշն զհոյի գիւլը Դասազրիցից և անստանիան մարանից բացի՝ տարեկան յակացնել 600 ս. գուտար, որպէսզի գրանը ի գորս. իննն մասաչիւս իրնց նպատակին²⁹ :

Անուանի պատարանի զկերպարքում նշում նկատաւունները հի-նարում էին ևս հասանութեան ստանալան, սակայն իրնց հրեական մասով զիւրականացան Առաքին Աշխարհամարտի սկսուելու պատճառով :

Մինչև Եկեղեցական Խորհրդի երևան գալը, եկեղեցական Լազարաբանութիւնը շարժւոյն գրառուած էր գրասերիքական Լազարեոյ: Լազարեան ձեռարածը գարննէ էր եւ կրթական եւ գրասերական նամակուած կենտրոն: Յայտնի է Մկրտիչ Էմինի, Քերտովի Գառնանեանի եւ ուրիշների գրասերական շարժ. ներգրուածը աշխույժ: Խաչատուր Լազարեանի յանձնարարութեամբ պատմաբան Սիրզէլ Գլինկան արժէքաւոր աշխատութիւններ գրեց Լազար պատմութեան եւ Լազարեանական յարաբերութիւնների մասին:

Լազարեանը գրասերական կապեր էր պահպանում Փրանսիացի Լազարէական Կենտրոնը Լանդոյում, էջուարդ Դիւրբիէի եւ այլոց հետ:

Եկեղեցական խորհուրդների ստեղծումից յետոյ Ք.Ք. դ. վերջ-Բ. դ. սկզբներին գրասերական նկատմամբ հետաքրքրութիւնն անկէ գործնական:

Քերտովի Գառնանեանի աշակերտներից Նրիկոզայա Մառը (1884-1934) նոր փուլ բացեց արեւելագիտութեան, Լազարեանութեան քննադատութեամբ: Նա սերտ կապերի մէջ էր Փետերբուրգի Եկեղեցական Խորհրդի հետ՝ ինչպէս ներառաւոր մասնագէտներ պատրաստելու, աշխույժ էլ գրասերական հետազոտութիւններ կատարելու հարցերում: Արագէտ, 1902ին նա գլխում է Եկեղեցական Խորհրդին եւ տեղեկացնում, որ նոր Զուգայում դասուող Լազարեան մեծագրերը կրտսեան գտածոյի տակ են: Առաջարկում է Լազար Կ-Ն ամուսնայ գործուղման փութերը եւ իր ուսանող Սմբատ Տէր-Աւետիսեանին ուղարկել աշխույժ մեծագրերը նկարագրելու: Չորս տմիս անց գործուղման ուսանողն արդէ Եկեղեցական Խորհրդին գնկուցում է նոր Զուգայի եկեղեցիներում, անհատ անձանց եւ գր. գիւրում եղած 581 մեծագրեր նկարագրելու մասին¹⁰: Երկու տարի անց Մառը կրկին գլխում է Խորհրդին եւ ինքզնում հարաւորութիւն ստեղծել, որ նախ Տէր-Աւետիսեանը համարարանն աւարտելուց յետոյ մէկ տարի մնայ Փետերբուրգում՝ Զուգայի գլխական արձանագրութիւնները հասարկելու, նոր Զուգայի մեծագրերի նկարագրութիւնը հրատարակելու եւ Ամինի պեղումների մասնակցելու համար: Ստույգագետի առաջարկին Խորհուրդն ընդառաջում է¹¹:

Մին էր հետաքրքրութիւնը մասնաւորապէս միջնադարեան Լազարեանների մաքրաբազար Ամինի ուսումնասիրութեան, նրա հնագիտական պեղումների նկատմամբ: 1905ին Մառը գրում է, որ կաշտերական Հնագիտական Եւրոպական Միութեանը Ամինի քաղաքի պեղումների մասին իր տուած գնկուցազրից Եկեղեցական Խորհրդին յայտնի է դարձել այդ փաստը, եւ խորապէս ընդունելով դրա նշանակութիւնը՝ Խորհուրդը մեծ գումար՝ 2000 ուսուրի է յատկացրել պեղումները շարունակելու համար: Ընդը խորապէս շարունակ է Խորհրդի գաղափարները, ինչը համարում է հայ հասարակութեան թելուղ մի հաստատմի կարծիքի արտայայտութիւն: Նա գտնում է, որ անշտանգէի անհրաժեշտութիւն է Ամինում պարբերաբար պեղումներ կազմակերպելը: Այդ պարագայում «Ամին քաղաք», գրում է Մառը, կը ստանայ նակալական ոչ միայն գիտատեսական նշանակութիւն բանասիրական, հնագիտական տարրեր գիտաճիւղերի համար, այլնս գիտալուստարական գործնական նշանակութիւն անմիջակամօրէն հայ ժողովրդի եւ հետեւաբար հայոց եկեղեցու համար, քանի որ հայոց եկեղեցին ժողովրդա-

ազգային է, եւ ինչ որ կարեւոր է հայ ժողովրդի համար, կարեւոր է նաեւ նրա համար»²¹.

Գրովեաբար միաժամանակ իր գոհունակութիւն է յայտնում Խորհրդին՝ ճարտարապետ Քորու Քորամանեանին նիւթական օգնութիւն ցոյց տալու համար, որը մասնագիտական ստոյգ շահագործութիւններ ու բուսանկարումներ է կատարում:

Պետերբուրգի Եկեղեցական Խորհուրդի նախագահ Գրով-Վարդան Վարդանեանը 1900ին Մասին յայտնում է, որ պեղումները շարունակելու համար ընկալելի տարում եւս արշաւախմբին թուկացոււմ է 2000 ուսուցիչ գումար, եւ շնորհակալութիւն յայտնում Եկեղեցու Խորհուրդի նրաւում կարգացած զինուցման համար: Արշաւախմբի պետը պեղումները մասին պարբերաբար զեկուցում է Խորհուրդին: Նոյն տարուայ Նոյեմբերին նա Խորհուրդին յայտնում է Անիի Գազկաղէն տաճարը պեղելու համար լրացուցիչ 700 ուսուցիչ թուկացոււմը ստանալու եւ աշխատանքներն աւարտելուց յետոյ Խորհրդին զեկուցելու մասին²²:

Եկեղեցական Խորհուրդը, արշաւախմբի պետի զեկուցումներէջ հաճուցելով, որ աշխատանքներն արգելուէա եւ ընթանում, աւելացնում է պեղումներին թուկացոււմ զումարը: 1911ին պեղումները համար արւում է 3000 ուսուցիչ, իսկ անտեսական այլ նարանքի համար՝ 500 ուսուցիչ: Յաջորդ տարիներին արշաւախմբին ծշտակա թուկացոււմ է աւելացրած 3500 ուսուցիչ շահով: Անգամ Ա. Աշխարհամարտի տարիներին Եկեղեցական Խորհուրդի համար անգործուած գրամական դնուարին ժամանակներում, պեղումներին թուկացոււմ չ500 ուսուցիչ գումարը թողնում է անփոփոխ:

Անի քաղաքի Հնագիտական ուսումնասիրութեան նկատմամբ Եկեղեցական Խորհուրդի զիրարուցումն ընդհանուր հաւանութեան է արժանանում: Այն թատուկ դասնասութեան է արժանացել անգամ Պետերբուրգի կայսերական Ակադեմիայի կողմից: Ակադեմիայի նախագահ Կոստանդին Թամանյայը 1913 Հոկտեմբերի 15ին թատուկ գրութիւններով Ակադեմիայի եւ անձամբ իր անուէից նրախապարտութիւն է յայտնում Եկեղեցական Խորհուրդին՝ Ակադեմիայի կողմից գործուցուած ակադեմիկոս Մասի դիտարան Անի քաղաքի պեղումներին տարիներ շարունակ առատաձեւ օգնութիւն ցոյց տալու համար²³:

1913ին Եկեղեցական Խորհուրդը թատուկ գրութեամբ Մասին անգեկացնում է թէ նկատի առնելով նրա գիթխորի փաստակը հայ թանախրութեան ու հայ եկեղեցու պատմութեան ուսումնասիրման ասպարեղում, Պետերբուրգի Համալսարանի Աշխեկեան Թամնում Հրմուէ է Մասի անուան կրթութեղակ՝ 600 ուսուցիչ գումարի շահով: Խորհուրդը միաժամանակ յայտնում է, որ այդ տարի կրթութեղակը արւում է նոյն թամի հայ գրացական թամի ուսանող Վահան Տէր-Գրիգորեանին (Վահան Տէրեանին):

Տեղեկանալով, որ Խորհուրդն առանց կարող տարուայ պեղումները մասին զեկուցումը յսելու նիւթապէս անանգակել է Նոր արշաւախմբին (1917 թ.), Մասն իր գոհունակութիւնն է յայտնում եւ ներկայացնում Անիի Հնութիւնների Թանգարանը 1916ի գործուէկութեան արգելանքերը: Նա

եչում է, որ գրասկան մասի ուրուագծումն ի յայտ է բերում հետաքրքիր կանխատեսումներ՝ բնութագրելու արևելաքրիստոնեական, մասնաւորապէս հայկական արուեստը: Այդ տարի արշաւախումբը գործել է Կարմիրական Ակադեմիայի կողմից յատկացուած 5000, Սեկեղեցական Խորհրդի յատկացրած 3500 եւ թաղաքացի Անթրիկեանի կողմից արուած 1000 ուսուցիչ գումարներով⁷¹:

Յաւրոյ տարի Խորհրդի կողմից նախնայ գումարով արշաւախներն աջակցելու առիթով Մասն իր խորին շնորհակալութիւնն է յայտնում գրուարին ժամանակներում հետեւադասներէն գրասկանութայն այդ մեծահարկները աջակցելու համար: Եւ դա այն պարագայում, եչում է ետ, երբ գիտեա մասուր յայն շրջաններում եւ իշխանութեան ոչորաներում շատ քիչն են կարողանում խորապէս բերանել պեղումներն նշանակութիւնը⁷²:

Գիտերթուրդի Սեկեղեցական Խորհրդի աջակցութեանն էին գիտում աւարտելով մեծ ու փոքր խնդիրներով թաղմաթիւ անհասներ, կազմակերպութիւններ: Այդ հարցերը համակոչմաներէն քննարկում էին Խորհրդի նիստերում, յայտ գրական ընթացք էին ստանում յայտ ներշնչող անհասներն եւ հասարակական արժէք ներկայացնող հաջողների գործերը:

Յիշատակենք մի քանի փաստ: Ազգայրական Հանգչի խմբագիր Երուանդ Լալայեանը 1915ին ներկայացնում է հայկական հինգ դասանների ազգագրական նիւթին իր կողմից հուշարելու եւ տպագրելու պարագան եւ ինքրում 3000 ուսուցիչ գումար յետագայ աշխատանքների համար: Խորհուրդը գնուարանում է կողմնորոշուել, ուստի գիտում է քանիմայ մասնագէտներից Մարտոյ գորդապետ Տէր-Մուսիբեանին: Վերջինս ըստ անկեանքի ներկայացնում է Լալայեանի անցած գրասկանեկափորմական ուղին եւ նրա մեծահարկ գործը, եւ միանշանակ նրան ընդառաջելու հիմնաւորում կարծիք է յայտնում⁷³: Սեկեղեցական Խորհուրդը, յնունելով ստացած յար գրական կարծիքի վրայ, Ազգայրական Հանգչի տպագրութեան համար յատկացնում է 3000 ուսուցիչ պատրաստի վեց հասարկերը տպագրելու համար⁷⁴:

Գաւերագովի ժամանակ՝ 1915ին, Լալայեանը Խորհրդին տեղեկացնում է իր գրասկան ծրագրերին՝ Վանի եւ Մուշի ազգագրական նիւթերը հուշարելու, մեծագրերը նկարագրելու մասին: Ապա խնդրում է միջոցներ յատկացնել Ազգայրական Հանգչի Ծրագրի գիրքը տպագրելու համար: «Յոստագով, որ մեծարգոյ խորնորոյց որպէս իմ միակ մեկնիստը» գրում է ետ, ՚ի թուցիլ իմ իրմերիս կատարման կէս ճանապարհին, եւ մերմեցի իմ անուարկուած միջնիսի կտկիստեան թանկարանի վիստանի օգնականի պաշտունը, որ յետոյ յսնմեցիմ Սնրատ Տը-Անտիսիանիսի»⁷⁵: Այդ հարցը եւս գրական ընթացք է ստանում:

Սեկեղեցական Խորհուրդն անշուշտ եւ իր նպատակն է բերել նաեւ հայագրասկան մէկ այլ արժէքաւոր աշխատութեան՝ Գրու ջանանոյ Ազանեանցի Դիւան Լալայեանի զանաւարտութեան կատարակութեանը Մարտոյ թաղաքացիների հայկական եկեղեցիներն հոգարարելու Ս. Արամելից-Լա-

գարեանք Պետերբուրգի Եկեղեցական Խորհրդին յարձուժ է, որ Վեճափառ Հայրապետը իրեն ինզպէն է դիմել Խորհրդին, որ միջոցներ գտնի եւ իրականացնի Դեւանի Երզ Հատորի հրատարակութիւնը: Եւ յարջ ստորի հարարմուն Խորհրդին տեղեկացնում է, որ Եւր Լաւրիթեանի եւ Քեւարար խաչի թեմի առաջնորդը շատ բարձր է գնահատում Ազանեանցի աշխատութիւնը, որի Երզ Հատորը նուիրում է Յովհաննէս Լազարեանի մահուան 100ամեակին: Եւ ինզպէն է Խորհրդին քննարկել այդ Հարցը եւ Կարաւորութիւն ստեղծել յատկացնելու 1000 ռուբլի գումար, իսկ Դեւանի հրատարակումը Հատորներէջ 50ական որինակ մեծք թերեւս Հարցը կարող են քննարկել Հեղինակի հետ¹:

Տարիներ անց Ազանեանցը գնունակութիւն յարձուժով Երզ Հատորի ազգացրութեան Համար եւ յանելով, որ Երզ Հատորը յոյս է տեսել ՔՀԿԻ Խորհրդի նպատակով, նշում է, որ իր մաս պատրաստ են մինչեւ Երզ Հատորները, եւ ինզպէն է նոզայ Հատորներէջ մէկի հրատարակութեան ծախսերը Խորհուրդը Հարցին գրական լուծում է առջիւ եւ գումար է փոխանցում նաեւ նարտրոջ Հատորների հրատարակութիւններից որինակներ ստանալու Համար²:

Այսպիսով, Մուսկուաչի եւ Պետրբուրգի հայկական համայնքները՝ յանձնելու իրենց ինքնադարութիւնը ժարմասարող եկեղեցական Խորհուրդներին, բազում ուղղութիւններով Համազգային նշանակութեան ինզիրներ են իրականացրել մինչեւ 1858: Երանք ազգային շարժք բարձր գիտակցութեամբ Հանքեր են գործադրել իրենց միջոցներն ուղղելու մայր Հայրենիքում ախրան անհրաժեշտ ուսումնակրթական գործի բարելամանը, յուսաւորութիւն տարածելուն, առհասարակ մշակոյթի զարգացմանը: Անուրանալի է նրանց նշանակութիւնը մշակութային ազգային աստեղները պահպանելու, եւ զարգացնելու գործում: Իրական մարտաշուջաների ոչ մեծաթիւ համայնքները արձայանելի, օգնել են Հայրենակիցներին, բնական սղէաներին, քաղաքական գայրիգերումների ժամանակ եւ ուրիշ պարագաներում ստեղծումս գծուարին իրափրնակներում:

Աշխարհասփրն Հայրական միւս գաղութները եւս մշտապէս ձգտել են օգտակար լինել Հայրենիքին ու Հայրենակիցներին: Մականը նրանց ախիցութիւնը կատարուել է առանձին կարեւոր զէպներում շարունակական, պարբերական ընդթ չի կրել: Հայկական այդ գաղութների գործունէութեան արողջ առանցքը կազմել են ներհամայնքային Հարցերը:

Մուսկուաչի եւ Պետրբուրգի համայնքների պարագայում հակառակն է կատարուել ներհամայնքային գործերը երկրորդական են եղել եւ աննշան շարժերով գրագիցրել: Նրանց Համար հիմնական ու մշտական են եղել Համազգային ինզիրները, որոնց լուծման Համար, ինզպէս նկատեցինք, ծանրակիւն ներգրում են կատարել:

ՄԱՆՕՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Մարտոցեան Մուսանդարան, Պատկանեանների Արխիւ, թղթ. 145, գու. 358, թ. 7-8:

- ¹ Գ. Լազարյանի մասին տե՛ս Վերջին հայաստանը Լազարյանի Կենտրոնի Համալսարանական Պրոյեկտի (1790-1971) բազմամասն Վավերացրածագրության Հանդես, 2010, թիվ 2, էջ 3-15:
- ² Մուսաբեկ Գեղամյան Գաղտնիկան Արխիվ, ֆ. 821, ց. 7, գ. 7, թ. 197-210:
- ³ Գ. Ջառեմյան, *Ռուսական կաթողիկոսական Սուրբազանքը (1870-1900)*, Հայր. 2, էջ 141-143, Տպարան Գրական Պատկերասրահ, 1922, էջ 126:
- ⁴ Վեյլ Ե. Ազգ. Արար, 1897, էջ 190-196:
- ⁵ Հայաստանի Ազգային Արխիվ, ՀԱԱ, ֆ. 286, ց. 1, գ. 970, թ. 2:
- ⁶ Հայր., գ. 289, թ. 12:
- ⁷ Հայր., թ. 23-24:
- ⁸ Հայր., գ. 1077, թ. 42:
- ⁹ Հայր., թ. 77-78:
- ¹⁰ Հայր., թ. 89, 91:
- ¹¹ Aleksy Ivologov, "Armenianskiy S'ezd" (Հայկական համագումար), *Armenitski Vestnik*, 1916, թիվ 23:
- ¹² "Vozrastovleniye Armenii. Armenianskiy S'ezd" (Հայաստանի վերակենդանումը Հայկական Համագումարը), *Armenitski Vestnik*, 1916, թիվ 16, էջ 11-12:
- ¹³ "Vozrastovleniye Armenii", 1916, թիվ 17, էջ 3-5:
- ¹⁴ Ա. Յուսեփյան, «Փետրուարյան 1917թ. Հայ Գաղթականների Մայրահանգի մասին», *Արար*, 1990, թիվ 4, էջ 54-55:
- ¹⁵ Մայր., 1891, թիվ 17, 18:
- ¹⁶ ՀԱԱ, ֆ. 266, ց. 1, գ. 987, թ. 1:
- ¹⁷ Հայր., գ. 1007, թ. 49:
- ¹⁸ Մայր., 1897, թիվ 98. Եսա Լուսինյանի է. որ այդ ժամանակ իր Կաթողիկոսական կղերականության համարում Սուրբազանքը հանդես էր բերում:
- ¹⁹ ՀԱԱ, ֆ. 266, ց. 1, գ. 1044, թ. 19:
- ²⁰ Լազարյան Ազգային Արխիվի ֆոնդային, Հայր. 3, Երևան, Հայաստան, 1974, էջ 308:
- ²¹ ՀԱԱ, ֆ. 266, ց. 1, գ. 106, 107, 173:
- ²² Մայր., 1900, թ. 5:
- ²³ ՀԱԱ, ֆ. 266, ց. 1, գ. 1045, թ. 1, 3, 21:
- ²⁴ Հայր., թ. 112, 114:
- ²⁵ Հայր., գ. 1037, թ. 43:
- ²⁶ Հայր., թ. 112, 114:
- ²⁷ Հայր., թ. 6-7, 58-62:
- ²⁸ Հայր., թ. 5-7:
- ²⁹ Հայր., գ. 179, թ. 6, 7, 11:
- ³⁰ Հայր., թ. 21:
- ³¹ Հայր., գ. 1018, թ. 5:
- ³² Հայր., թ. 15, 16:
- ³³ Հայր., թ. 18:
- ³⁴ Հայր., թ. 50-60:
- ³⁵ Հայր., թ. 35. Կաթողիկոսական պապականության սերգիստները եւ անգլիկոսների աշխատանքներում (N. Ya. Mart, *Armenianskiy S'ezd i Russkiye Na Meste Goroditskaya (Անգլիկոսական պապականության սերգիստները եւ պապականության աշխատանքները)*, Մուսաբեկ Գեղամյան, 1934):
- ³⁶ ՀԱԱ, ֆ. 266, ց. 1, գ. 1001, թ. 3:
- ³⁷ Հայր., թ. 16:
- ³⁸ Հայր., թ. 75-76:
- ³⁹ Հայր., գ. 1100, թ. 1, 4:
- ⁴⁰ Հայր., թ. 10, 23:

A BRIEF OVERVIEW OF THE MOSCOW AND ST. PETERSBURG
ARMENIAN COMMUNITY CHURCH COUNCIL ACTIVITIES

(Summary)

VLADIMIR BARKHUDARIAN

The Armenian communities in Russia came into existence during the second half of the 18th century, when the liberation of the Armenians under Turko-Persian rule was linked to Russian support. These communities were granted broad trade and economic rights and, thanks to the magistrates, they had their internal autonomy.

The size of the Armenian communities in Moscow and St. Petersburg was so small that they were not granted communal autonomy. Accordingly, they developed their community life through Church Boards and eventually Church Councils. The Church Councils, which included renowned Armenian figures of the Russian capitals, were very productive. These Councils, which embodied the internal autonomy of the communities and were headed by the famous Lazarian dynasty, dealt with both intra-communal and pan-Armenian issues.

Specifically, the St. Petersburg Church Council, with its large financial capability, facilitated the preservation of Armenian cultural and scientific heritage and enabled the publication of various important scholarly Armenological books. Besides this, it inaugurated educational institutions and schools, provided educative and textbooks to schools, and for several years financed the excavations in Ani. The Church Council helped and gave shelter to refugees and orphans that fell victim to Turkish persecution and violence.

**ՄԻՍԱՔ ՄԵԾԱՐԵՆՑԻ
ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ
ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՄՆԵՐԻ
ԼԵԶՈՒԱՌՃԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹԻՒՆ**

ԵՌՐԻ ԱՒԵՏՄԵԱՆ

Գրական-գեղարուեստական մշակույթը երբեմն խթան էական գեր է կատարում երկի ինչպես բովանդակային հարստացման, այնպես էլ լեզուի կատարելագործման առումով: Այս խնամով հարց բանաստեղծութեան մէջ, իհարկէ, առանձնաշատուկ է Յովհաննէս Թումանեանի պարագան: Նրա գործերից մի քանիսը, այդ թւում «Անուշ» պոէմը, ստեղծագործական տեսական ու համբերատար աշխատանքի արդիւնք են: Ի դարձակցի արեւմտահայ չափածոյում ընազգային տարրերակներով եւ գեղարուեստական մշակութեանով առանձնանում են Դանիէլ Վարուժանի, Միսաք Մեծարենցի, Սասանը Կան, Թուրէն Սեւակի եւ Ինարայի բանաստեղծութիւնները: Վարուժանի պոէմներից «Արմէնուհին» եւ մի շարք բանաստեղծութիւններ գեղարուեստական կատարելութեան հասնելու նախապահին ենթարկուել են զգալի փոփոխութիւնների: Այդպիսի ուշադրի եւ հետեւողական մշակման արդիւնք է Կան «Ջոն» բանաստեղծութիւնը:

Գրողի ստեղծագործական «աշխատանոցի» ուսումնասիրութիւնը մեծ չափով օգնում է բացայայտելու գրողի գեղարուեստական մասնադրութեան խրախուսելութիւնները եւ ճշգրտելու այս կամ այն երկի ստեղծագործական պատմութիւնը: Բացայայտում են աշխարհընկալման նոր որակներ ու սկզբունքներ, հաստատում եւ ամրապնդում են գրողի նկարագրին բնորոշ գոյներ ու նրբերանգներ:

Հեղինակային փոփոխութիւնների մեծ մասը սովորաբար ունենում է սեական-արտաշաջաչական բովանդակութիւն, ուղղում է գեղարուեստական խոսքի կատարելագործմանը: Փոփոխութիւնները պայմանավորում են ինչպէս Հեղինակի անհատական մասնադրութեան խրախուսելութիւններով, այնպէս էլ ժամանակի գեղարուեստական մտքի զարգացման միտումներով: Այդ է պատճառը, որ, սրբմակ, Վարուժանի, Միսաք Մեծարենցի եւ այլոց Հեղինակային մշակութեան շատ դրսևարուժանի նախ բովանդակութիւնը ունեն կամ համընկնում են: Գրանք պայմանավորում են ժամանակի գեղարուեստական մասնադրութեան առարկայական ընդհանրութիւններով պատկերաւոր մասնադրութեան խորացում, խոսքի սեղմութիւն, գեղարուեստական ճշմարտացիութիւն, ճշտութիւն, բարեհնչոււնութիւն եւն: Առանձին դէպքերում դժուար է լինում յստակ սահմանել կատարուած փոփոխութեան նպատակը կամ մասնանշել սեական-արտաշաջաչական միտումի անպայման տարրեր: Երբեմն փոխում բառը, բառանկար կամ պատկերը, թւում է, նախորդից հապէս չի տարբերում, նոր

րան գրեթէ չի աւելցնում եղածին (ինչպէ՛ս՝ «ստտուն անմիտով» → «ստտուն անխտով», «Ճատագայլքնոր խտասախուկ Լճակին մէջ կը խաղան» → «Ճատագայլքնոր խտասախուկ Լիճեխուն մէջ կը խաղան»), կամ փոփոխութիւնը նեմացրում է ընդամենը նախնարեւի բառի գործածութիւն («ձերոյ ծաղիկ» → «Ճաղղիտն ծաղիկ») (որինակները Մեծարեւոյց են): Երբ խոսքը հեղինակային մշակումների մասին է, միանշանակ պնդումները միշտ էլ կարող են գիտարկուել: Միշտ էլ կարելի է նոր մեկնարածութիւն գտնել սեական փոփոխութիւնների համար, նոր խորհուրդ ելմանի հեղինակային այս կամ այն խոսքերումի նեմարտրում, մանաւանդ, երբ զննութեան առարկան առարկանքար գրողի գործ է: Ազգայնագիտական հեղինակային մշակումների ընդգրկման գիտնականական դժուարութիւններին եւ գրանց չարժ մամուլում մատարած տարակարծութիւններին յղուարան Սենիկ Մեղրեանացը անում է ուշադրութիւն գիտարկում. «Յիշատի, շատ է դժուար գրողի ստեղծագործական յարդաստորիան ուսումնասիրելը: Դժուար է, բայց ոչ անհնար: Մեզ ամիսն է թում այն կարծիքը, թէ սովորական հետազոտողների համար անհասարակ անմատչելի է առաջնական գրողների ստեղծագործական յարդաստորիայի ուսումնասիրութիւնը, թէ նրանց կատարած մշակումների մասին լիովին զաղափար կարող է տննելա թերևս միայն ինքը ստեղծագործողը կամ նրան հասարակ մի տաղանդ: Իսկ ինչո՞ւ նոյնը չպէտի առաջնական գրողների մասին քան ստեղծագործութիւնների մասին: Եթէ նրանց տաղանդին հատասար լինեն նրանց մասն ուսումնասիրողների տաղանդը, ինչ խօսք, շատ ու շատ լավ կը լինէ: Բայց որտեղի՞ց եւ ե՞րբ կը գտնուեն այլքան հասարակագոր տաղանդներ: Նկատենք, որ գոյութիւն ունի մասն հակասակ կարծիք, բոտ որի՝ աւարտում ստեղծագործութեան ուսումնասիրութիւնն անելի կը հեշտանայ, երբ նկատի է առնում նրա ստեղծման պատմութիւնը: Դրա շնորհիւ սովի համագումարուն կը բացայայտուն գրողի որդեգրած զննագիտական սկզբունքները, աստել նշարտացի, հասարակ գոյնեղով կը ներգայանան նրա ստեղծագործութեան անգամ շատ յայտնի կղծեր ու գծեր: Քանի որ մշակումները, որպէս ստեղծագործական աշխատանք, իրենցում ոչինչ չունեն անգիտակցութեան, նեղնորոտութեանը կատարում, աչ նարատակարարութեանը բաների աշխիւնը են, զննագիտական որդեգրի հայեաղքների գործնական արտայայտութիւն, ուստի եւ միանգամայն հնարարտ է դրանց իմաստաստործը, միայն պէտք է հանրեխատար ու տեսելուն աշխատանք կատարել»¹.

Հայ գրողների կղծերի ստեղծագործական աշխատանքն է արժանացի ընդգրկարտական ուսումնասիրութեան: Այս տեսակէտից թերևս առանձնախտակ է արեւելահայ հեղինակներից Թու. մանեանի պարտզան՝ Մեծարեւոյց գրական-գեղարտեսական մշակումների, կատարում հեղինակային սրբարտութիւնների մասին մեկագրութիւններում, յղուածներում, ինչպէս նաեւ նրա երկերի հրատարակութեան եւ աչ առիթներով խօսք եղել է՝ Սեւեան նրա ստեղծագործական աշխատանցը առանձին ուսումնասիր

բութեան նրա չի գործեր Այս բոլորումով մենք անդրադառնում ենք Հեղինակի ստեղծագործական մշակումների մի կողմին միայն լեզուաանական խմբագրումներին: Զուգահեռաբար ջնդարում են նաև աշխատանքի այլ բաղադրիչներ: Կառուցուածքային նարատիվներ, թեմայի զարգացում, շարադրանքի ստեղծման ընթացք, ստեղծագործական մեթոդ եւ նշխարանութիւն, կենսական փաստ եւ մտալոցացում, ստեղծագործական մշակումների լեզուաանական ջնմութեան բոլոր նարատիվութիւնները:

Շարքը ուսումնասիրելիս մենք մեռչի տակ ունեցել ենք Մեծարեւոյցի ինքնագրերը, արխիւային մեկուկրորդ, գրոյցի կենդանութեան օրօք հրատարակուած ժողովածուները, մամուլում յոյս տեսած ստանաւորների տարրերակները: Սակայն մեզ կամար հիմնական աղբյուր է եղել բանաստեղծի երկերի վիակաւար ժողովածուն, որտեղ սեղեկութիւններ են գեանցուած ընագրերի հրատարակութեան, գրանցում կատարուած Հեղինակային փոփոխութիւնների, ընագրային տարրերակների մասին: Յօդուածներում եւ նամակներում բանաստեղծը գրիթէ չի անդրադարձել իր կողմից կատարուած խմբագրումներին, թէեւ գրանցում շատ ուշագրաւ գիտարկումներ կան բաղադրութեան, Հեղինակի գեղարուեստական մտածութեան ինքնատիպութեան, լեզուաանական նարատիվութիւնների մասին: Այս աղբյուրների ուսումնասիրութիւնը չի՞ք է ապիս եղբակացներու, որ Մեծարեւոյցի իր շուտօրէն գրուածքներում քիչ է կատարել էական, սկզբունքային խմբագրումներ: Սակայն բանաստեղծութիւնները հրատարակելիս նա կատարել է տեսական խմբագրական աշխատանք: Մեծ նախանձարեւոյցութեամբ է վերաբերուել բառի, առդի ընտրութեանը: Նրան իսկապէս յատուկ է եղել ստեղծագործական պահանջարկութիւնը: Զպագրելուց առաջ եւ ընտոյ խմբագրական աշխատանք է արել թուով շատ առդերի վրայ՝ մաս երեք տասնեակից աւելի: Սակայն կատարուած փոփոխութիւնները հիմնականում մասնակի ընդթ են կրում: Նրա շարդուած դարծերը ի սկզբանէ աւարտուել, անրողական գեղարուեստական պատկերներ են, ինչպէս ցոյց են աւայն գրանց մամուլում ապագրուած նախնական արկնակները: Մշակումները փոխել են առանձին բառը, առդը, արտաբայութիւնները, որոնք նրերանցներ ու գծեր են աւելացրել, կատարելագործել են լեզուն, արտայայտութեան գեղարուեստականութիւնը: Փոփոխութիւնները զգալի են առանձին տաղերում միայն «Թրթիւումներ», «Երազի Գուհեր», «Թոնջ իրիկունն արագորէն...» եւն: Բանաստեղծի մի քանի առդեր ունեցել են տարրերակներ կարանց մասին կը բանեց քիչ շատը: Մեծարեւոյցի խմբագրական տեսական աշխատանք է կատարել հիմնականում Մրածան ժողովածուում կատուել կամ պակաս շափով մշակման են ենթարկուել շուրջ 26 առդ՝ Հմմտ. «Երկերի Լեակաւար Տարջածու»: Այդ են վկայում ինչպէս մամանակակիցները յուշերը, այնպէս էլ նախ տաղերի՝ նախապէս պարրերական մամուլում, ապա Մրածանում ապագրուած արկնակների համեմատական ջնմութիւնը: Արան Ամասնուած Մրածան ժողովածուի Ա. Պոլիս, 1907) առաջարանի Հեղինակն է եւ այն մտաւորականներեց մէկը, ով

քեր առաջինը ոչխուհեցին երեսուսուրդ բանաստեղծի մուտքը գրականու-
 թիւն: Տարիներ շատ է գրքի ապագրութեան հանդամանքների մասին պատ-
 մեցիս իր համակերպից մէկուս Մեծարեցիք մասին եւ գրում է. «Նաև
 է՛ աշխատէր գրածներու վրայ, շատ կը չարքամէր կատարելութեան
 հասնելու համար: Կտորներ ունի, որոնց մէկ բանի վարչամքները տեսած
 եմ, ընթերցանալէս աստիճանաբար սակի կատարելագործուած ձեռով մը:
 Օր սիրտ տո՛ւ վտախախտիս իր գրածին մէջ, ստորակէտի մը ստուգումը
 կամ առնաւորակ էրտադրութեան աննշան սխալ մը զինք կը տա-
 րազնգնէր պարզասկե: Երբ ք թէ չդրա փորձով ապուհողով Շիածանը, եւ
 նորն զոն չէր, որովհետև սխալներ տարդած էին»: Բանաստեղծի երկերի
 յիշատար ժողովածուն կազմել եւ ծածկախոսել է գրականագէտ Ալեքեր
 Եարուբեանը: Լիակատար ժողովածուում Միածանը զետեղուած է ըստ
 առաջին հրատարակութեան: Միածանի ինքնազիրը անշաշ է: Սակայն ըստ
 հետադասուողի՝ բացմաթիւ փաստեր ցոյց են տալիս, որ օտարալիր ժո-
 դովածուն ձեռագրի հասնեմատութեանը ունի մի շարք յանայն ետեւ
 տարբերութիւններ»⁵: Հետապատողը աշ կարծիքն է յանգել ընտելով մեծ-
 նագատութեան Փորձ Մը յոգուածը, որակց Մեծարեցիք յիշատակում է
 առանձին գործեր, կատարում մէջբերումներ: Միածանը, ըստ գրականա-
 գէտի, անցել է խմբագրման երկու փուլ: Հեղինակը ժողովածուն կազմել է
 1906ի Յունուարին ընտրութիւն է կատարել անտպ գործերից, մասնաւոր
 հրատարակումներից, բարեփոխել գրանց: Տպագրութեան ձեզձման
 պատճառով 1906ի Հոկտեմբերին նորից է անդադարմել գրանց, վերանա-
 յել, խմբագրել, ապա՝ ակել ուշ, դուրս է թողել մի շարք քերթուածներ, Ի
 վերջոյ ժողովածուի համար ընտրել է 22 բանաստեղծութիւն: Թէ որքանով
 են կատարուած խմբագրումները հիմնարար, եւ որոնք ինչ զերկատա-
 րութիւն են ունեցել մշակուած գործերը գեղարուեստական կատարելու-
 թեան հասցնելու համար, դժուար է միանշանակ ասել, քանի որ, ինչպէս
 նշեցինք, Միածանի ինքնազիրը չի պահպանուել, անշաշ է, իսկ ընդհա-
 դատութեան Փորձ Մը յոգուածում յիշատակուածները ընդամէկը պատա-
 րիկներ են կատարուած բարեփոխումներից (որոնք վկայուած են Լիակա-
 տար ժողովածուում): Միակ հաստատի վկայութիւնները ժամանակի պար-
 քերական ժամուրում հրատարակուած քերթուածների համեմատութեամբ
 եղած տարբերութիւններն են, որոնք Եարուբեանը նշանակա բարեփոխորէն
 փոխանցել է իր կազմած ժողովածուի «Տարբերակներ եւ Այլ Խմբագրում-
 ներ» բաժնի: Դրանք գործնաչ վկայում են, որ փոփոխութիւնները առաւե-
 յապէս կատարուել են Միածանում անփոփոխ օտարադրներում, եւ
 գրանք, իբրև կանոն, հիմնարար, հական ընդջի չեն կրում: Անէն զեղ-
 քում, հաստատապէս կարելի է ասել, որ Մեծարեցիք յաւադոյն գործերը
 տեսական մշակման կամ հեղինակային խմբագրումների արդիւնք չեն: Սա
 այն զեղքն է, երբ գրողի մեծարժէք երկերը, իբրև բուն ու անմիջական
 ապրումի գեղարուեստական արտայայտութիւններ, ծնուել են միանգա-
 մից: Հեղինակի չեզուածակման գործունէութիւնը հիմնականում ժառանգել
 է արդէն յաջողուած գործը գեղարուեստական կատարելութեան հասցնելու

նպաստակին: Մշակույթների ընթացքում կատարուած լեզուական քննիքի աշխատանքը որոշակի պատկերացում է տալիս Մեծարեւոյ բանաստեղծի գեղարուեստական ընկալումների և մտածողութեան մասին:

Մեծարեւոյ մի քանի ստանաւորներ, ինչպէս ասացինք, ունեցել են ասորերկրական ժողովածուներում տեղ գտած վերջնական ասորերկրակները ասորերկրական մատուցած ազգագրութեան նամեմատութեամբ կցուածը հիմնականում հրատարակուել են Կ. Պոլսի Մասիս պարբերաթերթում՝ ոչ թէ նոյն ստանաւորի մշակումն են, այլ, ըստ էութեան, նորովի շարադրուած գործեր: Այդպիսի բանաստեղծութիւններից են «Անդարն», «Ջուրն Դարձին», «Վաչրկեաններ» ևն: Ահա ասորակ նոյն ստանաւորի ասորերկրակները թելուս քիչ կապ ունեն դրական մշակույթների հետ, քանի որ դրանք սկզբունքային ասորերկրութիւններ ունեն միմեանցից ինչպէս գաղափարական-բովանդակային առումով, ոչնչէս էլ արտայայտութեան մեծ մէջ: Այդ մասին պատկերացում տալու համար բերենք «Ջուրն Դարձին» բանաստեղծութեան սրբնակը: Բանաստեղծութեան առաջին կամ նախնական ասորերկրակը ազգագրուել է 1906ին Մասիս պարբերաթերթում, միւսը՝ Նոր Տարեբում՝ 1907ին, որ յետոյ նոյնութեամբ ղետեղուել է Հեղինակի ետեւ այլ ժողովածուներում: Ասորեւ երկուսն էլ ներկայացնում ենք անբողբոթութեամբ:

«Ջուրն Դարձին» Մասիս, 1906 «Ջուրն Դարձին» Նոր Տարեբ, 1907

Կարծիւ իտէ 4-2+2
Մափորն ուսին,
Ջուրն Դարձին
Ջուլ պոստերով
Պիտի ցուէ՞
Պատարակն իմ հոր...

Գետը քարիտ
Մասննկոյ ուսի,
Ու կուծն ուսով
Ջուրն Դարձին,
Մասն խօսքի
Չեղբոյ երկու
Պիտ ճակատիս
Որ պաղպղկի

Ար իրկուսն,
Քուց ճամբուն,
Մափորն ուսին
Ջուրն Դարձին,
Ուկեցրուս
Մօսկն ուսի
Երբոր կենայ,
Պիտի ցուս
Թէ կիսա իղ եմ,

Երբ քուսն ի վար 5-3+2
Արկիւրն դարձին,
Իր վարքի խորձին
Մեջ աղտովի
Ետը մտտիկն ուսի
Արկ յօրիս
Հիր մափորն ուսին
Երբ քուսն ի վար
Արկիւրն դարձին,
Մեղով ժամանի
Լաշակն հարկուար
Թեւոյ թռուի
Ու ծիածանի
Թոյլով պաղպղայ
Արն իր գեղանի,
Եւ երբոր ցնծայ
Հնչունը՝ ծնծոյս
Պարբերակնկուն,
Տե՛յ, անբով ուսինս
Հոգիս պիտ՝ քոնայ
Գամնէր՝ պոյ յունի
Շարսա յիսն պէս
Պիտ՝ քոնայ անի
Երկու կարել ցուր
Ետրտերուն իր կել:

Բազմաճյուղներու վերադարձին
 Ըստասեղև
 Արքա՛ն օրնը...

Եւ իր ճակատին՝
 Ձովաքք գրտին,
 Դակատին կրթակ
 Ձովաքք գրտին,
 Կարծիր սափորի
 Ջուրին ստոնորակ
 Շողոք բերրի
 Կախաչ ձեռքերոս...
 Ա՛հ, այս իրկնոս
 Սափոցն իր ոտին՝
 Արքայուն դարձին՝
 Միտոյս անամուն՝
 Ջերմ սարսուռներով
 Կը դողայ սօսին...

*Երկրորդը՝ Փոքրամասնութեան անհատներով, մի շարք անհատներով ակն-
 յայտարարէն աւելի յաջողուած է: Նախ՝ այս տարրերակն ունի աւելի հարուստ
 բովանդակութիւն: Զուրէն զարժող գեղուհին ներկայանում է կենդանի,
 իրական գոյներով՝ հողմից մեղմիւ ծածածանող յաշակը դիմին, կարմիր
 կուճն ուսին, հրամանի փայլով վառվառն աչքերով, նայր մտախնայ ոսկի,
 գարաբերի խորքը՝ արևի յայտով սպառն: Տեսանկէ կապերով են գու-
 զորդուսն ընտելներ եւ անամուն սիրոյ ջերմ սարսուռները բանաստեղծի
 հոգին անկուսն է երկու կաթիլ ջուր պարտքիսն իր կէզ» սիրոյ անկու-
 յալքն սարսուռով է բռնկուսն նաեւ ընտելները («Տերմ սարսուռներով կը
 դողայ սօսին»): Յետոյ՝ երկրորդ տարրերակը արտայայտութեամբ աւելի
 պատկերային է. սիրոյ սպասումի անսովոր արամազրութիւններ են ստեղ-
 ճուսն փոխարեկութիւնը եւ համեմատութիւնը («Եւ երբոր գնծայ Հճիսն
 ծնծողայ», «Անդուս ծածանի Լաւակն հորնազար՝ թ՛տակ քստմնի»), բա-
 ւերի անսովոր գուզորդութիւնը («Հիր սափոր», «Կախաչ ձեռքեր»), մի
 կողմից՝ գեղուհու արտաքին պատասխիկ պատկերների, միւս կողմից՝ գոչ-
 նի, ցրտի ու ջրոճի հակադիր զգացողութիւնների յարուսն համազրու-
 թիւն-հակադրութիւնները («Եւ իր ճակատին՝ Ձովաքք գրտին, Դակա-
 տին կրթակ՝ Ձովաքք գրտին, Կարծիր սափորի Ջուրին ստոնորակ Շո-
 րոք բերրի՝ Կախաչ ձեռքերոս...»): Բացի այդ, փոխուսն է նաեւ տաղա-
 շարութիւնը. նախորդի 4-փանկանի առջերի (2+2 հասաններով) փոխարէն
 վերջնական տարրերակի 5-փանկանի առջերի (3+2 հասաններով) ստեղծուսն
 են աղբիւրից վերայարժող գեղուհու հանդարտ ու սառն ճգնաչքի իրական
 սպասարութիւնը. հմճա՛*

Աստղին տարրերակ
 Կար / միր / հո / ղէ (4=2+2)
 Սա / վարս / ու / օին,
 Ջու / թն / դար / ճին
 Ձով / պո / տն / թով
 Պի / տի / ցո / ղէ՛
 Պա / պակն / ին / հար...

Երկրորդ տարրերակ
 Երբ / րք / յորն / ի վար (5=3+2)
 Աղ / րի / թն / դար / ճին,
 Իր / վարս / րի / խոր / ճին
 Ա / քք / սո / դոս / կի
 Նայր / ճա / տիկ / ճոս / կի
 Ա / թն / ի / յոյ / սին.

Ան վերջապէս՝ երկրորդ տարրերակաւ լիակ առաջինն ընտրու սակ եկարագրական առջին ու արտայայտութիւնները, որոնք երկարաբան են զարմեւում թուրք, ծանրաբեւեւում են պատկերը կորչում է բանաստեղծականութիւնը, ինչպէս՝ «Վարսիք իմ, Սահորն ուսին, որ զարծեց է՝ «Էր սափորն ուսին», կամ՝ «Վասնց խօսքի Զծրեղ երկու Կիր ճակատիս», «Սօսիքն սակ էր որ կենայ, Գիտի յան թի իրա՛ւ տղ են» Էւնուած են նաեւ տեճիչա եւ տեճիչոց պատկերները («Իսկեցրած Սօսիքն սակ», «Գտոր քարիւ Մատնելի ուսին»), բարբառային կամ ոչ-բանաստեղծական բառը («Էր ճակատիս, Որ պաղղչի»), շատ ծանօթ փոփոխութիւնը («Սաղմանքներու վերադարձին Ըսարսնէն Այսրա՛ն օրեր»):

Բազմապատկան եւ արտայայտութեան նախ կարգի խրատականութիւններ կարելի է արձանագրել տարրերակաւն նաեւ միւս բանաստեղծութիւններում՝ «Անգարծ», «Վարդեանները», «Ստուտածամբ», «Յայն է պարտա...» եւն:

Առանձին ստանաւորներ սկզբնապէս ունեցել են արձակ շարագրանք՝ «Մանկոց», «Ըգր»։ Վերջինս՝ իրրեւ չափանոց բանաստեղծութիւն, Նոր Զարեհում սակ է զակն մէկ-երկու անհական փոփոխութիւններով:

Էջերնակային մշակումները, ինչպէս այլ առիթով ասուել է, ունեն ամենատարրեր նպատակադրումներ կամ միտում են զուտ յեղուական բնոյթի փոփոխութիւնների, կամ ունեն զուտ բովանդակային գաղափարական բնոյթ, կամ էլ արտայայտման մեծ փոփոխութիւններ են, որոնք սերտ առնչութեան մէջ են երկի զեղացրտական ու զեղարտեսական բովանդակութեան նախ Մեղ նաւարդրում են, անշուշտ, զրանցից երկուսը՝ յեղուական եւ սեական-արտայայտչական փոփոխութիւնները, թէև երկրորդները, հասկանալի է, լին կարող ընտարկուել բովանդակային-գաղափարական կազմից տարանջատ եւ չեն ընտարկում:

ՉՈՒՏ ԼԵՉՈՒՒԱԿԱՆ ՓՈՓՈՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ՝

Մեծարեցի չափանոցի յեղուն իր Էջերնական համակարգով, բառապաշարով եւ շերտկանութեամբ մամանակի գրական արեւմտաւարդին է չունի գրարարեան կամ բարբառային շեղումներ:

Ի գարնակցրին արեւմտաւարդներ հիմնական սրինապատկութիւններում նախատեսած, կանոնարկում գրական յեղու էր Այլ իրողութիւնը, սակայն, միանշանակ չգնահատուել մամանակակիցների կողմից: Ի յոյս տեսակէտն այն էր, որ թէև արեւմտաւարդներ արդէն մշակուել ու կանոնարկուել է, սակայն, յեղուական մի շարք իրողութիւններում, մասնատրապէս շերտկանութեան մէջ, դեռեւս մշակման յարջ յնայքներ ունի յանձնելու: Մեծարեցի յեղուացրտական փորձը զուտ շմայտեղական զերտպահումների ազգեցութիւններից: 1800ականների գրական արեւմտաւարդին կանոնաւորման ստույգ ըմբռնքը նա գնահատել զուտ ու չափանոց հաստատութիւնով: «Գարսալի մոլեռանդութեան, կամ գրարայ ու զուարթախառն զրեղո գնորդին յաջ յիծարական է կարծել, գրում է նա, - թէ

աշխարհաբարը եղած լինիս, ինքնուրոյն, կազմուած նկարագրով լեզու մըն է՝ Գրարարի եւ խոսակցական-բարբառալին աարբերի գործածութեան հարցում բանաստեղծը ունի իր մտանցումը։ Բայց զա թիւս է ոչ թէ լեզուի կանոնադրման, այլ նրա գեղարուեստական գարգացման ընդհանուր պահանջներէջ, եւ գրարարի ու բարբառալին աարբերի գործածութեան հարցը ընկարկում էր այս տեսանկիւնէջ։ Մեծարեմքը սկզբունքորէն մեծում է Յնայք Արմէնի եւ նրա համակիրների արհամարհում գրարար-մուկը գրարարի նկատմամբ։ Ըստ երթուասացը բանաստեղծի՝ իրրեւ հակակէր եւրոպական լեզուներէ ուժեղ ազդեցութեան, որոջ մերթազառումս էլ ժամանակի գեղարուեստական գրականութեան լեզուն, գրարարն ալն հար ուժն է, որ ի գորտ է պաշտպանելու լեզուի ինքնուրոյնութիւնը։ «Եզանսիք եւրոպական լեզունկու նորանոր ու բարն արտայայտարինն-ներն, - գրում է նա - իայց չնտնանց գրարարին յորի շտեմարաններն օգտուիլ մանատանը»⁵։ Գրարարի ազդեցութեան հարցը ընկարկում է սե-փական լեզուական փորձի տանելութիւններում։ Առհասարակ, բանաստեղ-ծի լեզուական գրարարկումները աջ ընտքն ունեն։ Նոյն տանելութիւննե-րում նա առիթը չի ունեցել անգրադաուեսայտ գրական լեզու-բարբառ յա-րարերութեանը, սակայն այլ առիթներով կատարած գրարարկումները, ինչ-պէս նաեւ նրա գեղարուեստական մտածութեան փերթութիւնը գկա-ւում են նոյնատեղ փերթարմուկը նաեւ ժողովրդա-խոսակցական լեզուի նկատմամբ։ Այլ մտայն ուշադրտ տեղեկութիւն է թողել նաեւ Յակոբ Օշականը։ «Նպիս ինձի օրոյ տուին անոր պզտիկ մէկ տմարակը, ոյ՛ ճան-կիլիսններ, ժողովրդական երգեր, Ակնայ բայրատով ռուսաստորներ, ան-ճօրի եւ օրնտրեան տարազներ, աղօթքներ կրայտ քով եկամ էին»⁶։ Ժամանակի գրական արեւմտաւայերէնի գնահատման հարցում Մեծարե-ցի կեպէկտը գեղարուեստական գրականութեան լեզուն է։ Այլ կերպ ասած՝ նա գրական լեզուի նորմատորման ինչոյրը գրարարում է գրական լեզուի գեղարուեստականացման տեսանկիւնէջ։ Գիտելով գրարարին եւ բարբա-ռին՝ բանաստեղծը գրանք նկատում է որպէս գեղարուեստական լեզուն հարատացնող աարբեր։ Ժամանակակիցներոջ Վարուժանը եւ Բնարան հա-մեծատարար յանախ են գիտում գրարարին, Մեծարեմքը, Սեւակը, մտամբ Միամարտին նարբարում են խոսակցական կամ ժողովրդական գար-նուսներն ու արտայայտութիւններ՝ ինարկէ գրանքոջ մէկի կամ միւսի նա-խքարութիւնը պարմանաւորելով ոնական միջագայտով։

Մեծարեմքը ոգտուել է խոսակցական լեզուի եւ բարբառին, եւ ընդակա-նական միջոցներոջ՝ թեքումս նոյնգանների յոչաութիւն, գոյականի կրկնակի ստացականներ, յոչանակի ստացականութիւն եւ բարբառոջ աւան-գուան մի շարք մեւարմանական իրողութիւններ, ինչպէս՝ «Հոյիս յ, գետը կը քրքէ լայլայտն քամակն արմարտած», «Ու յորս կողմս կ'արքշոքիէ...», «Կիշերին ետանգա՛՛մ մընս ալ միս միսակ», «Իրենց մօրկան կարին կանչող ուլիբուն», «Վալի՛մ կայ արոյիս մէջք վիրատը» եւն։ Հեղինակայն մշակումներում, սակայն, յուեյումներ կամ ընդգծումս փոփոխու-թիւններ՝ ի նպատա խոսակցական աարբի, կամ հակառակը՝ խոսակցակա-

կնք գրական, մեր մեռի տակ կլան աղբիւրներում չեն արձանագրում: Դրանք ինքու մասնակի եւ հասուկներ սրբապատմեր են քերականական առանձին մեկերի («Աստիւսիւնով հաճարտի հեքիաթին» ⇒ հեքիաթ-նիր): «Ա՛հ, քո սիրտը ջերմութեամբ» ⇒ ջերմութիւնով զիս պատե՛»: «առանձին բառերի» («Չայց ժղարին մէջ կը ճոճանս ես նորէն» ⇒ վնասին»): «Մեա ասիի գոյն մազերսուլ» ⇒ վարսերսուլ բոլոր բոլոր»: «Նշխանաբար-կան իրօգութիւններ» («Բն ք ինձի սիրտիլ» ⇒ սրբաիլ գորգարանքը կոյս»):

Բանաստեղծը չի խուսափել գրարար բառերի ու բառաձևերի գործա-ծուծիւրերը: Աւելին, գրանք Նեղինակի համար անտարբերակի միջոց են եղել գեղարուեստական պատուէր զին ու հանգիստուր գարձներ համար: Կեզի պաթիւր եւ վերամարտութիւնը նրա շարժողի գեղարուեստական շա-կանիւրներ չեն, սակայն զին ու հանգիստուր բառի տարբեր բարձ չեն նրա ստեղծարկական մասնագութեան պուն: Օրինակ՝ «Աղաքն բանա-տեղծութեան» «Նուրոյի կարնիր կարտոնի, ա՛հ, պատարա՛ գ լրէ գիս» առում ընդգծուած բար գործածուած է իր պու գրարարեան իմաստով, որ նշանակում է *Աստուծ զո՛ւ, ետէր, բնայ, սուրբ Անշարս է, որ բար սպազորում է ռեակտ-սրտաշարժական նպատակով*: Ան գրարար բառերի ու մեկերի գործածութեան ընտրութիւն մի բանն այլ օրինակներ՝ «ես գեղասինն սօս սնացի վարսուակա ս», «չայն լցութեանն սր հաճո-րէն», «Ա՛յ պերճութիւնը գնացքին իր կարարս», «Այժմութիւնի նստանն մատերն հեքիլ կը շոյնն», «Այ բանքի ես զայգուն» եւն: Գրարարեան քերականական առանձին կազմութիւնները (գլխգ, ծաղկաց, ծառոց, կարգաւ եւն) գրարակցի գրական արեւմտահայերէնի շաղկաւնէն են:

Մեծարնեցի Նեղինակին մշակութեանում գրարարից աշխարհարար փոփոխութիւնները հազուադէպ են, բանն որ բանաստեղծը ի սկզբանէ հակուած է եղել զէպի կենդանի գրական ինչու: Կատարուած մասնակի փոփոխութիւններ ունեն հասեկայ գրուարուները: գրարարեան բար փոխարինել է աշխարհարար համանշաթի տարբերակով («Ենդամարթին կը զգնումն դա՛ւա ու լիւննը» ⇒ «Ենդամարթին կը հագնին դա՛ւա ու լիւ-ննը», «Արեւմտարթին ծաղիկն, որ չի բարշամբ» ⇒ «Արեւմտարթին ծա-ղիկն, որ չի բարամբ»), գրարար քերականական մեռ՝ աշխարհարարով («Ճնգումս մայնն ճարաններսն՝ որք կը լսին դուրս անդուլ» ⇒ «Տնցումս մայնն ճարաններսն՝ որքն կոս լան դուրս անդուլ»), բարի Նշխանական տարբերակներէն ընտրել է նոր նախնիներն աւելի ընտրուր («Այ պիտի ասցի մ, վիշտը նոր ոյժեր...» ⇒ «Այ պիտի ասցի ս, վիշտը նոր ու-ժեր...», «Գծին վրայ փոխիւնն» ⇒ «Փեթն վրայ փոխիւնն»), փոխել է գրա-րարին բառակ բարս այլ բառով («Ա՛հ, սէ՛ ք համուկ» ⇒ «Այ սէ՛ ք համուկ», «Ա՛հ, պիտի լայննա՛ յ էրք իցն գիշեր» ⇒ «Ա՛հ, պիտի լայննա՛ յ էրք իցն գիշեր»), գրարարարարից կրկնակի յոգեակներս կազմութիւնը փոխարինել է

գրական արեւմտաւայելէնի կայսրութեամբ («Քրիստոսընդրա քրդանօրին»
⇒ «Սայր քուփերու քրդանգրին») եւն.:

Փոփոխութիւնները, ինչպէս ասացինք, շատ չեն: Դրանք, սակայն, ու-
նեն յստակ ուղղումներ զբարարից աշխարհւարար: Հակառակ ուղ-
ղութեամբ փոփոխութիւններ Հեղինակային ժշակութեան չեն արձա-
կադրում:

ՈՃԱԿԱՆ ԱՐՏԱՑԱՅՏՉԱԿԱՆ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հեղինակային փոփոխութիւնների մեծ մասը, ինչպէս ասացինք, ուղ-
ղում է գեղարուեստական խաչի կատարելագործմանը:

Մեծարեմքի Հեղինակային ժշակութեան հիմնական մասումը փոխաբե-
րութեան գործունէն է, որը նաեւ գարակցի արեւմտաւայ շափածոյի գե-
ղարուեստական համակարգի զարգացման հիմնական ուղղութիւնն էր:
Յայտնի է, որ ժամանակի գրական քննադատութեան առանձին ներկայա-
ցուցիչներ որոշ վերադառնութեամբ ընդունեցին Հեղինակի Միածանը եւ Նոր
Տաշիրը: Քննադատութեան հիմնական թիրախ գարձան բանաստեղծի
փոխաբերական պատկերները: Քննադատներին չէին զուարթում, օրինակ,
փոխաբերորէն առնուած աշխարհ արտայայտութիւններ, ինչպիսիք են՝
Բաժնուծցան իրարով արփ ու մըշակ Լուս ծնորնորնիմ ճակտին դրամ
մէկմէկու, կ'աղօթեն ծուտը, կարփարդ երազ, ծափնցին իմ երազներս
ծնծոյալ, բառնր լուսնդէն, Աղբիւրներուն ...խոքնրգն արծարի, լարց ջու-
րնր, տարփանցն ...կը խազայ, կամ կապոյտ Խածումներ, տապի մուգա-
մներ եւն.: «Քոմիդիանցիէր, ինչ: կ'ըսեն այս տողերը, - զճգնուած է ժամա-
կակի քննադատը, - ինչ կը բարգմանեն: Աիրուն նախադասութիւններ, շող-
չալուն իտարի, բայց ինչ կ'ըսեն ինչ: ախտ, նաեւ, բառերու այդ տեսակ
քննադասիկ այլակերպարխանով ու լեզուով մը արտայայտել»¹⁷: Մէկ ու-
րիչ արամարանութեամբ անշախոյ էր Տապի մուգաներ փոխաբերութիւնը
առաջարկուած էր զա փոխաբերել բառերի ուղից իմաստով գործածու-
թեամբ՝ Յունիսի արեւը¹⁸: Բառի ու արտայայտութեան կանոնական գրե-
ւորութեանին վարժուած ուղղափառ գեղագիտութիւնը գծուարութեամբ
էր հաշուում գեղարուեստական նոր մասնադրութեան՝ անկանոնութիւննե-
րին՝ Բայց եղան նաեւ քննադատներ, ովքեր գրածնում նշմարեցին նոր աշ-
խարհընկալման գեղարուեստական արտացոլումները: «Մասնակի քանք մը
ըլլալէ անկի այս արդիները ասոյ կու գայ նայուածքի մասնատը յո-
րինուածքէ մը, - Մեծարեմքի մասին գրում է Օշականը՝ Ան չնորին ունի
իրերը յանանկու ծնելուտ հաստատուն ստորոյնի տակ: Կրնր անոնց
քրթումները, անցնարէի ծվանքնէլը կը գտնէ դիրտ, բոյր այն խո-
սափող հեծերից եւ հեղքերը, որոնք լիօսեցան տախրական նայուածքիդ:
...Այս կարողութիւնով ան պատկերներէն կ'տան անոնց աստու ու նստած
երեսը: Անոնց նորին կը բանայ միտքին անհրաժեշտ պարագը,
արտօնելու համար շարժումներուն խաղը: Այս եղանակն է, որ նկարները
կ'ազատէ յոր տախտակներու բախտէն ու գտնուր կը դարձնէ իրական
անկանները որ մը հանգիստուած անոյն, դիտուած տեսարանին»¹⁹:

Մեծարեցիք վերաբերմունքը իր հասցէին ուզգուս զննադատութիւններին յատկ է ու պատճառարանուած Բանաստեղծի համարմամբ՝ իր անհասականութեան գիտակցութիւնն ունեցող իր բարեմէջքը պրոպ արդէն իսկ արշապի գրական դպրոց է ստեղծում, եւ անպայման չէ այս կամ այն դպրոցին դասանել՝ գրանց բնորոշ արտայայտչական հնարաւորութիւններն ու պատկեր համար: Փոխաբերութիւնն անուշա խորհրդապաշտների մենաշնորհը չէ: Սակայն աշխարհընկալման այն պատասխանը, որ բերում էր գրական-գեղարուեստական այդ մեթոդը, միանգամայն ազատ հնարաւորութիւններ էր բնեկուտ հասել, այդ յարաբերութիւնների լեզուական արտայայտութեան համար: Մեծարեցիք գեղարուեստական իտալք անհնար է պատկերացնել առանց փոխաբերութեան, լինի դա ծառայուն թէ բառական: Դա քանապաստեղծի համար աշխարհընկալում է, բնութիւնն ու մարդուն խորութեամբ զգայու եւ վերապեղծելու միջոց: Բանաստեղծի անբաղ բերթողական ժառանգութեան մէջ թերեւս դժուար է գտնել մէկ քանաստեղծութիւն, որում փոխաբերութեան այս կամ այն տեսակը զործածուած չլինի: Այս արտայայտութեամբ է եւ մտնում իր հասցէին Նշան զննադատութեանը՝ «Լույս ըստ», - պատասխան յարուածում գրում է եւ, - թէ կապոյտ հաճում լսելով կը հասկնամ կապոյտներու մէջ հաճում, ու յետոյ... այս պայտապային հաճումը կապոյտն ասարեք յի կրնար լլլալ, քանի որ օղի ինքնին կապոյտ է»¹⁰, եւ այսպէս՝ «Չեղկորեան կ'ուզէ որ «Տապի նուազանի» բուսանաորիս իր վերնագիր փոխի «Յոսիօի Արեւը» մակագիրը ծանցարեան ու վատուակարելի գոստաի մի պէս...»¹¹:

Մեծարեցիք ինքը չի չնքրում այն միտքը, որ առանձին բանաստեղծութեամբ կարողացել տեղ-տեղ գտարել արտայայտումի սովորական դարձած կերպերը: Գրանցում «Նշանի» է սկզմակի վննիրոտ քորքազումը, - գրում է եւ շեքնադատութեան Փարկ Ար Միամանին Արթուր յարուածում- հոն զգացումներն ու անոնց արտայայտութիւնները սալմնային անառու- գութիւններ ունին: Թեմակ մի տպաւորական-նմանողական ուղեգրութեան տակ գրուած են անոնք՝ որ բնա յն կրել եսին գուր, ինքնարեան դուշ- մը»¹²: Բարբառումներում, ինչպէս եսեւ Միաման իտղգումում, իրք, աչգպիսի սրբնակներ կարելի է գտնել, ինչպէս՝ «Կեանքի քայքայը ընդ- լու ինչպիսի այգուն սօսիքներն քաղցրամոր»: «Այս անչ պատկեր, ժգլաներուն սակ անհուն, կեանքը սին, եր քոչմիկ, պոսիս սգ, իր բունը քնարեն, ճախտան անեղ շրջապոսին, կոչս գուարքոսին եւ: Երանք, սակայն, ինչպէս եւ Նեղինակն է իտաստգանում, սկսնակ քանաստեղծի կամ ազգե- ցութիւնների արգասիք էին եւ իտաստգանում գրեթէ տեղ-տեղ յա- ննան:

Իր հեղինակային մշակումներում Մեծարեցիք յանախ փորձել է ձերբա- դատուել չնայ այն կարգի արտայայտութիւններից՝ փոխել է՝ «Ծախի կար- ձում բառը կամ սոցի»՝ «Եղլ մը խոնքը յոստան» = «Միջոց լուշեր յոստ-

էն», «Իր քնարէն վե» ⇒ «Իր բանդ քնարէն», *անխոյզ պատկերը կամ անեկէս նկարագրութիւնը* «Իր համարչին բացած շրթուցս լայնօրէն» ⇒ «Երբունքներս պատրաստ իր մեղկ համարչին», «Փակ են աչքերս, եւ կամ յանկարծ մերթ անծածօրք դուրս կը մային» ⇒ «Փակ են աչքերս, եւ կամ յանկարծ մերթ անծկութեամբ դուրս կը մային», «Թող մշտուններուն մեջէն բարշտամած» ⇒ «Թող մշտուններուն մեջէն բամբրամած», *անխոյզ համեմատութիւնը* «Մինչ կը հոսի գլխերն ինչպէս ծով աննուն» ⇒ «Ո՛ր կը հոսին գետերն ինչպէս ծով աննուն», *բանաստեղծի ու պարզուեալ հանգը՝ Եսեմական տարբերակ*

Ո՛ր կը մտնամ եւ նստանման ալ բոլոր,
Հորդ կիրքերու ժամերն ամէն փաստացի,

Երբ կ'իյնամ տղքն իրեն, համզեան մտառացի,

Թախտանկեով, սրաչափեով ամենաբոլոր:

Մշակուած տարբերակ

Ո՛ր կը մտնամ եւ նստանման ալ բոլոր,
Հորդ կիրքերու ժամերն ամէն

ըզմամբ

Երբ կ'իյնամ տղքն իր տեսիլքին՝
մինչեւ որ

Անշարժմամբ սրտախտակներս մէջ
մտր:

«Կէս յիշեաններ»

Գարակչիքի արեւմտահայ բանաստեղծութեան մէջ բազմիմաստ բառերի խմբատախիմ համակարգը զգալիորէն հարատուցուած արդէն գործածութեան մէջ եղած բառերի փոխարեւարկան նոր խմբատեղիքի անի շնորհիւ, բարձր առեւտրայ շարժարձեւում, առեւտրայ գործածութեան մէջ նուազանց իմաստներով, թերեւք ընդամենը մէկ արեւելի յարմար արդէն չբնականութեան մէջ եղած շարժ երկու տարածական անի ուղիք եւ փոխարեւարկան խմբատեղիքն՝ հասարակային ուր, յազարի, յատուկ յատարարութիւն, ցերեկ, յատարար, անտարարութիւն, գիտութիւն, յատարար, չքնայ, յանկեղէն, շարժարձեւ սպիտակ եւն., յանկեղեցին նորերը Լոյսը Մեծարեցի շարժարձեւ ամենաշատ գործածուող բառերից մէկն է. Հանգիպում է ո՛չ միայն արդէն յարմար խմբատախիմ տարբերակներով

Մէկ ուղղակի արդէն յարմար ու յատարարութիւն՝ «Յուշիկ վառարդ իրկուտան ծիրանի յոյսն է գտարք», «զանգակամոյ յոյսին տակ», «Կը իյնօին ցոյքերն յոյսին հեռաւոր».

Մէկ արդէն նոր կեանքի սկիզբ եւ առհասարակ գոյութեան խորհրդանշան՝ «Անտուտան յոյսին կը սպասէ անմրտ», «Մինչ կը սպասեմ քիմը յոյսերուն», «Համարչիդ, փշն ք, պատուհանս է բաց, Թող որ լիստաս ծծեն նշտագին Կորք մեղծանու յոյսիդ տարփանքին...», «Եւն շողագ յոյսն երազի».

արդէն մարտութիւն ու անարատութիւն՝ «Լոյս արքունիով տխրամած», «Երբ սպար մը կ'իջնէ».

բանկազին, ստրք, ցանկալի ինչ-որ բան՝ «Ա՛հ, քիչ մը յոյս, միայն ա՛նք», «Երանարիս մ. յոյս յոյսին մէջ երկա ք...», «Լոյսի արծար անձրեւին տակ», «Լոյս երգերով կը ժպտի Ծերեկներուն հոռ ժյոր».

*ապագայ, նպատակակէս, պայծառ երազ՝ «Հորիզոններ՝ ուր լոյսն ան-
հուն կը գնձայ», «Լոյսն քիմըր ծիլանի՝ Կ'ապիմունն բողբը մտքին... Զգա-
ցած մը քրտնել... Ետանու հոգտոյս մտքին քով Լոյս ակօս սը կը սկզել».*

*յուսեղէն, քնեղ, գինեռ, գուշայ՝ «Լուս պարիկին՝ որ խծնէրս պատկերս
սխալի գար» և և և.*

*Աչիս կիրառուած է փոխարեական նոր երբեմնասանկերով ու առումե-
րով՝*

*որդէս հին սրբիք ու բազը սնցեալի յուշ՝ «... սրինգ սը որ կը սրտ-
փա գար լոյսին, որ յի՛ մազեր», «Մայց միացող խեղերու մջ ծիլանի
Լոյս սը յանկարծ սպրոտեցաւ շողալով».*

*որդէս առողջ կենսականութեան խորհրդանիշ՝ «Հորիզոններ՝ ուր լոյսն
անհուն կը գնձայ», «Նոր սրճին լոյսն անգամ յի քուծիր».*

*որդէս յոյսի ու գոշի բազմամշակութիւն՝ «Ո՛ր գնդախօսի, ապաման-
դի երանգներ՝ կը վողփողին մէջը լոյսի վառ գրկին», «Մարերուն վրայ
կեանայ լոյս սը կը գարի», «Մի կը գնձան յոյսով գնիս՝ ու նստիս», «Նօթք
գոյնի տնկն ունի. լոյսի անհուն խաղիլուն».*

*բարեբախտութիւն, խնդ ու ուրախութիւն՝ «Վամարներն, խորանն
կը մազին լոյս ու ծիծաղ», «Մի ձիւն լոյսին հետ հոգտոյս ցրքն Բամբիոի
մաքեր, վարդի քերք ու շեր».*

*բարի ուշիկ եւ փոխարեական իմասաների գուշակութիւն՝
«Ենձագին գիշեր է լոյս ու լուսին Բայց լոյսն իմ հոգտոյս քիչ քիչ կը մա-
շի...», «Լոյսը մարամ տնձնակիս մէջ... ես կը գնատն, Հորիզոնին վրայ
նրսն, Լոյսի շող սը գոր կը մարն անող սխալներն ու կեանքս».*

*եւ յոյս բարի էլի մի բարի առանեակ կիրառութիւններ, որտեղում եր-
բեմն գծուար է փնտւած առանձնացնել զգայական կամ մտածական որոշաբ-
կուած գոշներ ու պատկերներ, բարի սը գրանք յանախ ծնում են զգայաբ-
լիւններ անհնարագիտական անձուութիւններէջ: Մտեղում է մի խորի-
նակ յուսերգութիւն: Այս գրին ակել է խորանում, երբ բարի բազմաբա-
տութիւնը ուղեկցում է նրանով բաղադրուած բարիքի գործածութեանը՝
լուսամէջ, լուսարարդ, լուսուէտ, լուսեղէն, լուսափրա, լուսառոզ, ու-
կելոյս, լուսացածը, լուսաքրար, լուսացնող, լուսարազ, լուսափաղփ,
կամ շարագրութիւններով յոյս ու լուսին, յոյս ու կազմալին և և և: Իրանց
մի մասն անշուշտ նորակազմութիւն է: Լոյսի պաշտամուտըր ազգային
մտածողութեան ու խառնուածքի յատկանիշ է եւ իր սրտաբարտութիւնն է
գտել նաեւ Հայ Հոգեւոր մտածողութեան ասորիք սրբաներում եւ ասորիք
փոյխերում, սակայն լոյսի աշարքնակ բանաստեղծականացումը նորութիւն
էր Հայոց գրասեական նոր շարժանքում:*

*Հեղինակային մշակումներում իշխում է նախ ոգին Արդէս՝ «Աքա-
բաներու Ետեին Տախ բանաստեղծութեան նաատղերից մէկում Մեծա-
րները շուք բարե փոխարենից է յոյսով: Իս հիմնովին փոխել է պատկերի
գեղարուեստականութեան շարք: Լոյսը աշտեղ խորհրդանշում է ծաղկան
ակազգաների ներմակ ծաղիկները եւ առնուած է ոչ միայն մաքրութեան,*

պարզութեան, աշխուհի, և ստալինե հերթին, գոյնի (ազիտակ, կերմակ) փոխարեակն նշանակութեամբ: Բայցի աչք, խնամասին սերտ կապի մէջ է նախորդ և շարքը տաղկում էոյն բառի բազմխառն գործածութիւններէ հետ ու գտնուում է բանաստեղծական կառուցքի գլխաւոր տարր: Այս է վերջոյ, գեղարուեստորէն առաւել համարել է ևս քրտականը գինով լոյսէ ու տապէ պնդեցանքերոյ լոյսի կաթիլներէ և ոչ թէ շուքի: Անա բանաստեղծութեան աչք հաստատել:

Արատաներ, գինով լոյսէ ու տապէ,
Օրորուելով մարտը շունչ մը կըր հեռան,
Մինչ կը ձիւնը ծաղիկն իրենց հասնուան
Ձոր խղարարտ հովը գրկել կը շուտայէ:

Ու լոյսն անոնց, անխօս հուրի՝ դիտական,
Հրնայագն ու վարարելով արմարէ,
Ետադրուամին կ'իջնէ գտնին մեջ կարէ:

Ձորը գայտըն ծաղիկ ծաղիկ կը կարէ,
Կրծիս, ինչպէս լոյսն արգունքը մանկան,
Նրտակն անոր կը հեծնիմ հեշտական:

Մէջ այլ օրինակ «Յարգանաւոր» բանաստեղծութեան մէջ հեղեղատը ծախ արտայայտութիւնը ստորական առաւել է: Ընդգծուած բառի փոխարէն սիրեցող բառի գործածութիւնը ստեղծում է շարքը փոխարեկութեան, կենդանանում է բնութեան աչք պատի նկարագրութիւնը՝ «Ան գայ ծայրը հեղեղատին Անտասներտ մեջ մեծիկ»: գարձիկ է՝ «Ան գայ սիրեցողն հեղեղատին Անտասներտ մեջ մեծիկ»: «Հարցումներուս համեղեկ կարծես շարքիս իրերն համակ խալ են» տողում կարծես բառը հապէս թուայնում է շարքը կազմուած փոխարեկութեան ուժը: Հեղինակն ինքը ստեղծում է անգուստութեան սպասարութիւն իր իսկ ունեցած պայտուութիւններէ հանդէպ: Խնդարուած տարբերակում կարծես հանում է տողոյ, թուելում է անձնատրման միջոցով կերտուած մակդիրը՝ անհոյժ իրեր, իսկ համակ («բոլոր») որոշիչը գտնում է իր ներա լրացնային պատկերն սմբողանում է, աշակէ՝ «Շարքիս անհոյժ իրերն համակ հարցումներուս համեղեկ խալ են»: «Ետարդիկն մը պէս՝ որ վաղ է մարեր» տողի բնոյժուած բառը գործածուած է ուղիղ իմաստով: Մշակուած տարբերակում ընտրուած բառը ստեղծում է անձնատրման, քանի որ մաշկը ոչ թէ իրերի, այլ մարդոյ հոգիէ կամ ծիւղից կը նշանակէ սրտից՝ «Ետարդիկն մը պէս որ վաղ է մաշեր»:

Զգացմունքը խառնելու, բառի փոխարեկական նշանակութիւնը խառնելու միասնում են կատարուած նաեւ հետեւեալ փոփոխութիւնները՝ «Կ'ուզեմ որ գաղթին տիտ ու ժամանակ» ⇒ «Կ'ուզեմ որ մեծնի մ տիտ ու ժամանակ», «Արծարագնդ լոյսերտ» ⇒ «Արծարագնդ լոյսերտ», «Խորանին եմ ծնրալիր բազուկներդ խալանիչ» ⇒ «Խորհուրդին եմ ծնրալիր բազուկներդ խալանիչ», «Ծնախանձելով, պաղտանելով անձորը» ⇒

«Անշարժանամ պաղատանքիս մէջ մտոր», «Եւ սայրաստոր փաշին հետ»
⇒ «Եւ արիանող փաշին հետ»:

Առանձին փոփոխութիւններ կատարուել են զեղարուեստական տնօշ-
տութիւնը ուղղելու համար: Իրա հիմքում, ինքնիկ, ընկած է իրական
կեանքի երեւոյթներն ու բարարերութիւնների նախնական տնօնչա ընկա-
լումը, որը ինքնարեքարար փոփոխուում է յեզուական ձախարզակ: Մա-
կան, ի վերջոյ, հայրնակային խմբազրոււմների արդիւնքում ուղղում է
խտար դասնում է աւելի համոզել: Մեծարեկցի խմբազրական փորձում
աչգպիտի փոփոխութիւնները շատ շնո: Անա դրանցից մէկը «Փառնձերը
բանաստեղծութեան մէջ, որտեղ հեղինակը քշասակի թաքմ ծաղիկների
փձեր է ուղարկում իր բարեկամի չիբիին, «Յոսիներս հետ հովերն ուղ-
քնդ ալ տարին» սկզբնապէս տերեւ խմաստով գործածուած է եզել թուգ
բառը, որը, սակայն, ըստ բանաստեղծների, թուգ բառի երգ խմաստն է, այն
է՛ արդէս խաղաղի թուգ, խաղաղի տերեւ: Առաջին հիւղ խմաստներն են՝ 1.
Մասնածան բայ: 2. Հիւղից անոց եւ փաշէլ կապուց ցոլունկերով բայ: 3.
Փաշը՝ կարնաստակ ծառ: 4. Իոյսերի վերջնական մաքր՝ ցոլունկերով ու
տերեւներով: 5. Եւր տեղան, եւր անոց բայ»¹⁰: Ակնարար է, որ այլ հիւղ ի-
մաստներից եւ ոչ մէկի գործածութեան դէպքում նկարագրութիւնը ե՛ւ գե-
զարուեստըն, ե՛ւ իրապէս համոզել չի թոււմ: Կերպարանում արեանկում
թուգ բառը փոփոխուել է տերեւով: Անա վերջնական տարբերակը՝ «Տե-
քիին հետ հովերն ուղքնդ ալ տարին Արացոյնի ճանտան անիւ շրջալա-
րին»: Անկ այլ տողում «լայնաստարած տաղեր» անձրիս արտաբայտութիւ-
նը փոփոխուած է զլայնաստարած դաշտերով, որ աւելի իրական պատ-
կեր է եւ զեղարուեստըն նրա, առաջէ»¹¹: «Ման տաղիդ լայնաստարած»
⇒ «Ման դաշտերդ լայնաստարած»: «Ինչպէ՛ ս կրկնեմ բազմադ երիգու-
կին գերք փաշակ» տողում կայ խմաստային տնօշտութիւն, ընդգծուած
բանակապակցութիւնը քերականորէն երկրակի լրացումը չէ, այլ քնար-
կան հերոսի, որի հետ՝ արդէս բացառաբը, անի ետեւ հոլովական համա-
ձայնութիւն, մինչդեռ «Անգարն» բանաստեղծութեան զազափարական
հիմնական գծերից մէկը երկրակին՝ արդէս մարգարէի կամ դուշակի, ա-
պարեմն է («Ակրին-մեմինն ար ձնորս» սիրոյ ճածրան եւ ինկալա-
զրում է բանաստեղծը): Տողի փոփոխում տարբերակում խմաստային այլ
տնօշտութիւնը ուղղում է, եւ նրա ընտրուած կարն համեմատութիւն-
մակցիտը աւելի է պարզանում պատկերը՝ «Ինչպէ՛ ս կրկնեմ բարբաղ երի-
ցուկին մարգարէ»¹²: «Յոլունկերս երգն լլայն ծնծղանմայն» եւ «Երգն լլ-
այն թշունկներոն ծնծղանմայն» տարբերակներից առաջինում ծնծղանմայն
մակցիտը անորոշ լրացում է պարզ չէ՝ վերաբերում է երգին, թէ՛ թշուն-
կներն: Սրկրարդ տարբերակում եզրուում է պատկերը: Անկ ուրիշ
արեանկ՝ «Դայն կը տեմ դե գորնին բազմալիգու տննոն կրալան» ⇒
«Դայն գորնին դե կը տեմ բազմալիգու տննոն կրալան» շարադասա-
կան փոփոխութիւնը եշուում է արտաբայտութեան յոփանդակութիւնը: ոչ
թէ դեռ կէտորի կամ ցերեկ տննոն է տեւում... այլ կէտորին դեռ շարունա-

կամ է անեկ, իշխել թողնալեզու անեկն հրախոս: Անկ այլ զհեղքում, սահախն, հեղինակի կողմից առաւել բաւաստեղծական բառի նախորնարութիւնը հրաւախ յորեք մը յայն — զառնալի կի մը յայն մշակուած սարքերակի մէջ յանգեցելի է իմաստալին-զեզարոււնտական անհշատութեան, ջանի որ բառակազակցութեան անփոփոխ թուղեւած յայտը թողալորէն յայն, ճիշ բառի գուզազրուութեանը սանկնի է անհատկանալի է անզեղազրուական պատկեր յայն ճիշ, ախղէս՝ «Ո՛ր քանայի որայխարեան յորնք մը լայն», զարեկ է՝ «Ո՛ր դառնայի որայխարեան ճիշ մը լայն»:

Փոփոխութիւններ անկի են գորացում պատկերի ուժը: Ետքին հազրդում են շարժումը, ընթացքի իրական զգացողութիւն, համապատասխան բառի կամ բառանկի ընտրութեանը փոխում է ներքնկայութեանը արտահայտութիւնը, նկարագրութիւնը զառնում է անկի ազգու: Օրինակ՝ «Նարաւ Անգորութիւնը բաւաստեղծութեան մէջ փառքում զիշերուայ անգորութեան մէջ նախորդում ընկզմում եւ իսկացող յայն աշքերը սարում պատկեր է շարագրանքը (անքար) չի յուշում, թէ ում յայն աշքերի մասին է իտաքը: Անորդութիւնը անխարստի է թուղեւում է պատկերի ուժը: Անական մակդիրը փոխարինում է սեռական հայրով գուշական մակդիրով, որ չեղում է յայն գաղափարը կամ, անկի ստույգ, յայնն պատկանելու գաղափարը՝ յայն աշքեր: Գիշերուայ անգորութեան մէջ աչգաչոյսի աշքերն են, որ իտրում են «Յոգնա ծ, մաշա ծ իրնիկ սարքում, իրնիկ բոցիկ արտոնքիճճ»: Մտալը չէզոք սեռի բայ է՝ աչգ բայ ստորագրանքը կազմում եւ նախադասութեան ենթական իշխել է կատարում գործողութիւնը: Լեռնարարը՝ «Փուշեր մըխտեղան օրէ օր սրտիս» նախադասութեան մէջ փառչեր մեխտեղանը չէզոք իտար է: Լեռնարարը կրաւրական բայ է, ենթադրում է ինչոր մէկի կամ մի քանիսր կողմից կատարում գործողութիւն՝ «Փուշեր մեխտեղան օրէ օր վերքիս»: Այս զեղքում հեղինակը անխարստ է իր նկատմամբ շրջապատի շար ու անտրոս վերաբերմունքի մասին, որ ինքնին անկի ազգեցիկ մտար է: Եւ իտայ վերքին նկատելը անկի ուժեղ պատկեր է, ջան սրտին մեխտեղար: Անալինի փոխարինումը երկարողով անկի է իտարցնում իտաքի բովանդակութիւնը: Անկ ուրիշ օրինակ՝ «անդատունք փա որս արտաշայտութիւնը, անշուշտ, անկի իտրմասս է, ջան սիրելիս փաքոր, ջանի որ ստալինը ենթադրում է աչքին ու անքարի նախադարձով փաստական զափնիներ՝ մաքուր, անազարս, անխարգախ, երկարորը՝ հրեղէնը վերադարձն մակդիր է փառքի նաւար, թայք, հակառակը, իտում մակդիր կանալի պարագային, որ ենթադրում է կանալի բումն ու փոփոխում ընթացք եւ անկի հարապատ է արեւին՝ որպէս նրա գոյութեան մե: Կատարում փոփոխութիւնը նաւայի է ի շառ բովանդակութեան գորացում: «Արեւին փա որս երրելն, Արեւին կիս նքն անդատունք...» առգերը զարեկ են՝ «Արեւին կիս նքն երրելն, Արեւին փա որս անդատունք...»:

Նկարագրութիւնը անկի ապուստիք զարեկող փոփոխութիւններ են նաեւ հետեւեալները՝ «Լոյսի շող մը՝ զոր կը սրղոնն անդու վարանքն ու

կասկած» ⇒ «Լոյսի շող մը՝ զոր կը ծարեն անդու վարանքն ու կասկած», «դոյսերն անն ... Յանկարծական խուսարի մը ծառնուած» ⇒ «դոյսերն անն ... Յանկարծական խուսարի մը ծառնուած», «Քնզի համար տենչով հիսած երազանքնն րս իօկ կը խղին...» ⇒ «Քնզի համար տենչով հիսած երազանքնն րս իօկ կը խղին...», «Ուր ծնորիս մէջ կը զգայի ծնորիդ երազն անապակ» ⇒ «Ուր ծնորիս մէջ կը սուրար ծնորիդ երազն համարար» (Համապարբ ինկաւէտ բոյս է, մէկնէր), «Նարնցոյր հոգոտյս մէջ յոյզը կեանքին» ⇒ «Նարնցոյր հոգոտյս մէջ յոյսը կեանքին», «Շարժուններ պարիկի» ⇒ «Շարժուններ բանիկի», «Ա՛հ, լոտքիսն որ կը թեւ՝, եւ լոտուերննն որ կը քայն» ⇒ «Ա՛հ, լոտքիսն որ կը տեւ՝, եւ լոտուերննն որ կը քայն»:

Հեղինակային մշակումների հիմնական ուղղութիւններից մէկը բանաստեղծութեան արտասահական-Նշխարային կազմի բարեխառնումն է: Հնչիւնների կշիռովային ներդաշնակութիւնը եւ բազմաձայնութիւնը Մեծարեմքի չափածոյի կարեւորագոյն յատկանիշն են: Երանց Մեծարեմքը համուած է իւր Նշխարական ներդաշնակութեան անանցական, սյուզետ կոչուած մտածական միջոցներով, որոնք նաեւ ժողովրդական բանարուեստի սեփական միջոցներ են (բազմաձայնք, առձայնք), իւր ներքին-զգայական ընկալումներով (ներհայեցութեամբ): Բազմաձայնքը՝ որպէս քնարական պատումի եւ խոսքի բանաստեղծականացման գործուն սեփական միջոց, Մեծարեմքի համար հիմնական միտում ունի ոչ միայն ստեղծելու բնութեան համապատասխան երեւոյթի զգայական պատկերը, այլեւ «ուղեկցելու» Նեղինակի մտածութեան ընթացքին՝ մտքի ու տրամադրութեան զարգացմանը զուգընթաց յանափ փոխում է Նշխարների Ներթափառութիւնը: Ե իսկ շշականի համաչափ կուտակումը առջի կամ կից առդերի միջին («Սիրերգ») ոչ միայն ստեղծում է շրջիկով ու շշուկներով լեցուն ամառային գիշերուայ զգայական պատկերը, այլեւ ընդգծում է կեանքի ու բնութեան վախճիքի քաղցրութիւնը, երբութիւնն ու քերութիւնը: Է՛լ աւելի է խորանում դրանց հակադրութիւնը քնարական Ներսիսի գրանատիկ Հոգեմի՛նակի ու մառի տրամադրութեան հետ: «Կիշերն անուշ է, գիշերն հեշտապի մ, Հաշիշով օծուն ու բալառանով... Յնձազին գիշերն է յոյս ու լոտին Բաշց յոյսն ին՝ հոգոտյս քիշ քիշ կը մաշի...» Նախ իրիկանումուտի արեւոյժ պարձառ տրամադրութեամբ նկարագրութիւնը («Կիրակիմուտք») յուշում է մայրնոց պայթեականների՝ Ծ Նոր արեւմտահայերէնում Ծ Նշխարի ուղղագրական իրացումն է) կուտակում՝ «Կապոյտ ծուպի, ծրածան, ծրվումն ծայննր, միտի ք վարչո, կամ Նախ տրամադրութեան զարգացումը մէկ առ բանաստեղծութեան մէջ՝ Նախ բազմաձայնքով՝ «Ծուպ կը զարն, մի՛ ծաղէն միլն ք է միլն իր այտին» եւն: Միտքը բանաստեղծարէն արաբաշականը Նեղինակի զուգակցում է Հոգեկան վիճակների ու տրամադրութիւնների հետ: Ընդգծում է խոսքի քնարական երանգը: Ամրապնդում է նոր բանաստեղծութեան մէջ անանցուած յատկանիշը:

Քարենչաւուսիներ կատարելագործիրս Եզրասակ ունեն Կանե Հեղինակայն որոշ ճշակութեանը Քանասանեղծական թաղքը ենթարկուած է գեղագրական մշակման. գերացուած են անհարկի նմանահնչուսիները, միասեռակ Հեղինակների անուկի կուտակուածը Օրինակ՝ «Պարսագնորուն է պարսագ» ստղու է կայ ճաշխուսը Հեղինակների անհարկի կուտակուած եւ անհնչեղ նմանաւորութիւնը: Խմբագրուած տարրերակուած, որակեղ պարսագ թաղք փոխարինուած է համանշախն տարրերակուած (արեւմտ.՝ պարսագ՝ դասարկ) լուծուած է ինչորք՝ «Պարսագնորուն է դասարկ»:

Մեծարեմեղը Կորուսիւն էր շերուտ թաղանախոյճի կատուցման եզրակներէ թաղանախոյճի նման առուտուի Այն, որ զա ոչ միայն թանասանեղծական թաղանախն ենթադրուցուցութեան արդարեղ էր, այլև նոր գեղագրութեան արամարանութիւնեղ անանցուող սկզբուեղ, վկայուած են Կանե աղք ուղղութեամբ Հեղինակի կատարած մշակութեանը Այսպէս՝ Մեծարեմեղը թաղանախոյճ է ստեղծուած նախ կամ նշխարակ Հեղինակների կամ Հեղինակացուցութիւններ ունեցող շերականական միասորների գործածութեամբ՝ հնդէն ու ծովէն, յուսէն, դողերով ու հարքով, Էի երգութիւն թաղանախոյճ, մարդնորուն, Ռի տարրնորուն արագակայնի արտիստէն Արդարեղ որինակ կայ Կանե Հեղինակի ստեղծագործական մշակութեանը՝ «Օհնը, կիւնը եւ տղաք» → «Օնընը, կիւնը, արդանը»: Մէկ այլ գեղարուտ թաղանախոյճ է ձեւաւորուած թանասանեղծական տան առաջին թաղերը նախ Հեղինակի սկիւտով՝ զա ձեւաւորուած է իմբայրական աշխատանքի արդարեղ՝

Նախնական տարրերակ	Մշակուած տարրերակ
Հ մայրնորով փողփողուն,	Հ մայրնորով փողփողուն,
Երագանք մը կապուտի,	Հ էշտութիւն մը կապուտի,
Բարուններով կը ժպտի	Հ անդարտորեն կը ժպտի
Միայն մտայ աննորուն	Հ ոգոյն մտայ աննորուն

Թաղանախոյճի կատուցման նշխարակ ի բարբնակ ձեւ է իրար շարքուող թաղերը նախ Հեղինակի սկիւտի՝ «Հոյն ինչուակ թախանն ունի», «Հեղինակի մեջ թաղանախակ հայերուն», «Ետրոյն անկոյթ ի կնքն Խանակ Խարցուններու Խանդէլ խոյ են»: Ոտանաւորներից մէկի իմբայրուած տարրերակուած նոր թաղի թախանով Մեծարեմեղը ստեղծուած է կամ, ակեի ստղի՝ ակեի է իմբայրուած շարքուող թաղերով կապուած թաղանախոյճը՝ «Իրիկունը արագորեն կը թունարիի դէպ ի թախար» → «Կունը իրիկունը արագորեն կը թունարիի դէպ ի թախար»: Կանե ձեւուած է թաղանախն անստղի գուգորգութիւնը իմբի իրիկուն, որն ակեյաշարէն հարատուած է թանասանեղծութեան թաղանախակայն կողմը: Հիմնականուած այս միասուն ունի մէկ այլ ստանաւորուած սխալ թաղի փոխարինուածը իր համանշախն տարրերակով՝ «Կիւն իր համարչը մանրին» → «Կովիկն Խանքոյն իր մանրին»: Նմանահնչեղ թաղերի ընտրութեամբ Մեծարեմեղը ստեղծուած է ճաշխոյճ ենթադրուցութիւնը՝ հարեւան թաղերը կամ կեց ստղիի նշխահնեղ թաղագրիչները Հեղինակայուած են, ինչպէս՝ «Կարունները կարենուտ», «Մասանցուող ցոյցով լեզուն», «Մի Խանդուակ կը թարածուի վե-

հունի ցայլն հանձրն»։ *Բազմախոյճի աղջկաի կառույցներ արձանագրուում են նոր կատարուած փոփոխութիւններու*

Նախնական տարրերակ
Տարխատննչիկ, քրքրուակ,
Աղջիկն է ան անուրջիս,
Երազունակ ու փաղցիտն
Հուկն կանգնում է առջիս:

Մշակուած տարրերակ
Տարխատննչիկ, գաղփաղցիտն,
Աղջիկն է ան անուրջիս,
Երազունակ ու փաղցիտն
Հուկն կանգնում է առջիս:

Նախնական տարրերակ

Լոյստ արգունք մոմիտա՝ որունք հանդարտ կը մաշին:

Կը զգամ համրոյրն իմ հոգիս պարտոյոյ թիկ մարմաշին:

Մշակուած տարրերակ

Լոյստ արգունք մոմերու՝ որոնք հանդարտ կը մաշին:

Կը զգամ համրոյրն իմ հոգիս պարտոյոյ թիկ մարմաշին: (շղարշին)

*Սեզմութեանը, անականի գերի սահմանափակումն ու նշգրտուած, խոսքի բնականութիւնն ու որոշակիութիւնը ժամանակի բանաստեղծական մասնագիտութեան բազաղբիջներէջ են: Ինչպէս եւ իր ժամանակակիցները, ախպէս էլ Մեծարեանը ուշադիր է խոսքի այս շատկանիչներէ նկատուածը: Նրա Հեղինակային մշակումները ունեն նաեւ աղջկաի ուղղուածութիւն: Փոփոխութիւններ են կատարուել ի վասա բառաշատութեան, մեռական արժէք ունեցող բառերի՝ «մի պսպղուն, աղամանոյի երանգներ» ⇒ «մի գորտխտի, աղամանոյի երանգներ...», կամ՝ «ես կը սպասեմ յորդ ու վրձիտ յոյսերուն՝ Ռոննց բոցը քրքրուն կը գոլանայ» առկաւ ցայգուն մէջ հոգոտոյս» ⇒ «ես կը սպասեմ յորդ ու վրձիտ յոյսերուն՝ Ռոննց բոցը պիտի գոլայ՝ անմիջ ցայգուն մէջ հոգոտոյս»: *Վերջին դէպքում ժամանակածնի փոփոխութիւնը կը գոլանայ ⇒ պիտի գոլայ, նշգրտուած եւ արամարմանկան է դարձնում սպասումի խորհուրդը: Վերանում է նաեւ շարադասական սիպար՝ առկաւ (կամայ) ցայգուն, փոխ՝ առկաւ կը գոլանայ, Փոփոխութիւնները չափաւորուած են նաեւ անական-որոշիչ գործածութիւնը, իսկ երբեմն՝ գրանք փոխարինում ունեղ մակերթով, ինչպէս՝ «Մե արեւոյ յոյսերն յաւեա» ⇒ «Արեւաշող յոյսերն յաւեա»: Անորոշ մասնութիւնը դասնում է որոշակի սպրում, մեռչ է թերում իրական երբեքանգներ՝ «Շարատամի մաշին բով» ⇒ «Շատտո հոգոտոյս մտքին բով», «կը զգամ տակաւ պարջիտք» ⇒ «կը զգամ մահտան սրսքիտք», «Մարթօնքներով մին; առտու» ⇒ «Հարստան անցմիմ երջ բովիդ»:**

Մեծարեանիան մշակումներէ մէկ նշմարուող հիմնական ուղղութիւններէջ մէկը պատկերի կամ նկարապատութեան գեղարուեստականացումն է՝ բանաստեղծական բառերի նախնորութեան շարքիս: Ընտրանքում եղած բառերը, Հարաւոր է, տարրերուած են իրարից նաեւ խնասապին նրբ-

բանդակում, ինչպէս, օրինակ՝ անրջի/երազի: Առաջինը աւելի անմեղա-
կան, երազային, անխաղաղ բաց է, շատ բոճայի ինչ-որ բանի մկանի է,
երազային գիճակի մէջ ընկնելը, երկրորդը՝ համազօրծածական բառ է, շու-
նի ընդգծում անանկան երանգաւորում: Մակախ գրանց միաւորող ընդհա-
նուր յատկանիշը բանաստեղծականութիւնն է, շնարականութիւնը, որ
հիմք է առեւ թանաստեղծին ընտրելու համարչափի գրչիկի հենց այդ բա-
զազրիչը՝ արհիմ՝ փոխ արեւի, ցայգը՝ փոխ գիշերի եւն: Անա աչգայտի
մշակումների մէկ-երկու, օրինակ՝ «Մի գիշերը կը տարածուի համապար-
փակ, համոքուն» ⇒ «Մի համազրաւ կը տարածուի վեճուի ցայգն հա-
մօքուն», «Մայ խոցիս մէջ կը գտնուիս առջի համոքոյն երազելուն» ⇒
«Մայ սենեակիս մէջ կը շրօյն առջի համոքոյն անրջելուն», «Պրպտեւի
երազանքիս թոչ ծաղիկը մտերին» ⇒ «Պրպտեւի անրջանքիս թոչ ծա-
ղիկը մտերին», «Մի աչքերում՝ ոտ կը մտնան եւ արեւ» ⇒ «Մի աչքերում՝
ուր կը մտնան եւ արհիմ»:

Առանձին զէպերում միտում է նկատուում խոսքը աւելի յատկեցնե-
լու, նկարագրութիւնը եւ միայն աւելի դիւրին ներկայացնելու: Այս զէպ-
յում գրական-գրքային որոշ բաներ կամ վերամբարձ արտայայտութիւն-
ներ փոխարինում են բանաստեղծական կամ ուղղակի համազօրծածա-
կան, կենցաղի լեզուին աւելի մաքրակերպ, ինչպէս՝ հասեւեալ օրինակնե-
րում՝ «Լիճերն յոգնածուի» ⇒ «Լիճեր՝ խաժագոյն», «Քորիդաւումի
լուրեան մէջ գիշերին» ⇒ «Քորիդաւում լուրեան մէջ գիշերին», «Եւ
բարկացիս կրկին ետիս եր դառնան» ⇒ «Եւ եր ցաւուս նորէն ետիս
եւ դառնան», «Յգնծում երգիկը միշտ կը լսուի գեղջուկին» ⇒ Չուարք կը-
գեքը միշտ կը լսուի գեղջուկին»: Առանձին զէպերում առի փոխ-
արեւիկը գարձնայ հշում է փոքր-ինչ վերամբարձ ու անբանաստեղ-
ծական, ինչպէս՝ «Գոյախ խաղուս կրկնուցնող մեր լուրիսը կը խաժ-
նեն» ⇒ «Կողմնուս մեր կեղերցնը (=ցաւագին աղաղակներ) լուրիս
սրբոյր կը լինեն» («Յնորտ անդրուրիսնեն»):

Խոսքի պարզեցման առումով ուշադրաւ են Ջրուսք բանաստեղծու-
թեան մշակումները: Մտերի գրանց ներկայացնում ենք առանց մեկնաբա-
նութեան, բանի որ աշխույժ նպատակադրութեանը գառ, որոնք առկա էին
հասեւ աչ մշակումներում, եւ որոնց մասին արդէն խոսեցինք, փոխ-
արեւի ներքի ընդհանուր արտայայտութիւնը պարզ է. համապատասխան
լեզուական միջոցները մշակել՝ ընդգծելու համար գրչական կեանքի մի
փոքրիկ, բաց շատ բնորոշ պահէ հոգեւորական անխաղաղ նկարագրը:
Այսպէս՝

Նախնական տարբերակ

«Մի լուրիսը լիկոյ լուսանքններն արիարտ»,
«Նարստանին վրայ կ'իքնէ քեքն քոքն սը միգանած»,
«Եւ աննկատ ու շաղկապի մարիդներ՝ հա՛ րք՝ կը խօսին»
«Մի կը ձգձգուի լուսարծաթ՝ ծաւալունն այդ բարբառին»:

Ինչպէս կորոնն աստուի ծաղիկներն կարճաժամ»,
 «Երգի խմբակ մը կու գայ Կոստան իր լայն գօտիին»,
 Միք մը կ'անցնի, տերևներ կը խաղաղօնն գնձագին»,
 «Թուրքերն անդու կը բազուին, ցորն անձկութեամբ կ'ընդգրկէ...»,
 «Օճանձապուկ դարձուածքով»
 «Արեւին տակ հերձատուած ծերակերն համբուն կը լինան» ևն.:

Մշակուած տարբերակ

«Ո՞ր լուսինն է խաճոնդ լուսանքներն արևուրտո»,
 «Պարտէզներն միայ կ'իցն թերև բոթք մը միգամած»,
 «Ո՞ր ծիրիւնն է լուսանկով արքշիւ անցնիք կը խօսին»,
 «Ո՞ր կ'երկարի լուսարձար ծաղուսն այդ բաղադին»,
 Ինչպէս փախչող աստուի կորոնները կարճաժամ»
 «Եր երգի քող մը կու գայ պղտած իր գօտին»,
 Միք մը կ'անցնի, տերևներ ծափ կը գարննն գնձագին»
 «Թուրքերն անդու կը բազուին, ցորն անդադար կ'տող...»
 «Օճանձապուկ ձեւերով»
 «Ջուրն անցնողն է կը հոսի, ամուսնիք կը լինան...» ևն.:

Արարատ, Մեծարկեցի սահմանադրական աշխատանքի յեղուստեւ-
 կան բազմադրիչների վերածուծիքներ ցոյց է տալիս, որ նրա բանաստեղ-
 ծուծիքներն ժամանակ են նմանակուել հիմնական մշակման, եւ ի վերջոյ,
 Հեղինակային փոփոխութիւնները չէ, որ պայմանաւորել են նրա լուսարձ-
 արածները դեղարուեստական բարձր արժէքը: Սակայն այդ փոփոխու-
 թիւնները շատ որոշակի դեր են կատարել բանաստեղծական խոսքի կատար-
 անքարձան տեսակէտից: Այսպէս դրանք կարելի էր վերաբնութիւններ են նա-
 եւ բանաստեղծի դեղարուեստական ժամանակութեան իր բարասկուծիքները
 ձեւակազմել, եւ բացատրելու արուստերով:

ՄԱՆՈՒԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- ¹ Ա. Միջոնեան, *Մոխրներն Քուստանքի եւ Արեւիկայի Գեղարուեստական Գրադա-
 րանքին Հիշուած*, Երևան, Լուր, 1980, էջ 203-205:
- ² Միջոնեան, *Քուստանքի նաեւ Քուսէ Աւետիսեան, Քուստանքի Սահմանադրու-
 ական Լուսարարներն*, Երևան, 2002 ՎԱ Լուսու, 1975:
- ³ Տե՛ս Քարոս Ազատեան, *Միայն Մեծարկեցի*, 4 Գրքի, Հ. Մ. Մեծեան Տպարար, 1922:
 նաեւ՝ Ա. Մանգրեան, *Միայն Մեծարկեցի*, Երևան, Լուրի Պետ. Մեծի Մասն, 1968:
 նաեւ՝ Եղուարցի Քրքուշեան, *Միայն Մեծարկեցի*, Երևան, Երևանի Պետական Լուսա-
 րարան, 1977: նաեւ՝ Ասիկը Օշական, *Լուսարարներն Արեւիկայի Գրադարանին*,
 Լուր, 9, Ամբիկան, Կախարչապետի Լուսարար Մեծ Ման Կրթիչոյ, 1980: նաեւ՝
 Ալեքերո Շարաբեան, *Միայն Մեծարկեցի*, Երևան, Մոխրանկան Փրք, 1985: նաեւ՝
 Հեղուարցի Պետերի, *Միայն Մեծարկեցի*, Երևան, Մոխրանկան Փրք, 1986: նաեւ՝
 Լուսու Քուստանքեան, *Լուր Քուստանքեան*, Երևան, Լուրի 1990: նաեւ՝ Շարի Ա.
 Աւետիսեան, *Արեւիկայի Բանաստեղծութեան Հիշուած*, Երևան, Երևանի Լուսարար-
 անք Լուսու, 2002, ևն.:
- ⁴ *Միայն Մեծարկեցի, Երկերի Արարատայի ժողովուածու*, Երևան, 2002 ՎԱ Լուսու, 1982,
 էջ 200:

⁵ Ն.թ. էջ 385-386.

⁶ *Տարբերակները թերևս են ըստ հեղինակի երկերի ակադեմիական հրատարակության (Մեծարկեց, Երկերի Հավաքույթ ժողովածու): Ցետազույ շարադրանքում Մեծարկեցի բառասանկերսիբաներից մէջբերումները հիմնականում թարգման են փոխ ժողովածուից:*

⁷ *Մեծարկեց, էջ 203.*

⁸ Ն.թ. էջ 203-202.

⁹ *Օչական, էջ 10, 418-419.*

¹⁰ *Մասին, Գ. Գոյն, 1907, թիւ 47, էջ 639.*

¹¹ *Մասին, Գ. Գոյն, 1907, թիւ 28-29, էջ 591-592.*

¹² *Օչական, էջ 308-309.*

¹³ *Մեծարկեց, էջ 208.*

¹⁴ Ն.թ. էջ 265.

¹⁵ Ն.թ. էջ 258.

¹⁶ *Կոչուրայ Ազատան, Արցի Հարկէ՛նի Քոչուրայի Բարարան, Երևան, Հայաստան, 1970.*

A LINGUISTIC AND STYLISTIC ANALYSIS OF THE POETRY OF
MISAK MEDZARENTS

(Summary)

YURI AVETISIAN

Analyzing text is an effective way of exploring an author's creative thinking and portraying the literary value of a literary work. A textual analysis does not rely merely on the end result of the literary work. Rather it scrutinises the whole process of creation, from the beginning to its final stage. In a textual investigation several constituents are considered, which have to do both with factual and conceptual/content aspects. One detail in such an investigation is nailing down the linguistic and stylistic changes throughout the creation process. In this instance the researcher relies on both the final as well as all the available versions of the given literary work, including the author's relevant articles and letters. Rewriting a literary work in a literary-artistic manner sometimes essentially enriches the content and improves its linguistic features.

Misak Medzarents and Taniel Varoujan, and to a lesser extent Rapet Sevag and Indro, are singled out as early 20th century Western Armenian poets for their extensive effort in improving their poems.

Researching the writer's efforts at improving his literary works helps to uncover his literary-artistic thinking and clarify the history of a literary work. Such research uncovers new layers of perception and principles, and confirms/consolidates specificities and details that characterize him.

In his analysis of the poetry of Medzarents, Avetisyan argues that Medzarents made few linguistic modifications to his poems. These changes and corrections mostly improved the artistic content of the sentence and led to the deepening of its pictorial perception. Besides this, it condensed the phrase, abridged it, further clarified and refined it, as well as improved its sound. These changes were the result of both the aesthetic preferences of Medzarents and the literary-artistic perceptions of the time.

Avetisyan notes that the poems of Medzarents have partly undergone basic changes. It is not necessarily these changes that validated the great literary value of the best poems of Medzarents. Nonetheless, these changes certainly played a role in the improvement of the poetic phrase and are evidence of the peculiar literary-artistic views and mindset of Medzarents.

ԲԱՖՅԻՆ ԱՒԵՏԻՍ ԱՀԱՐՈՆԵԱՆԻ ԳՆԱՀԱՏՄԱՄԲ

ՍԵՐԺ ՄՐԱԳԻՌՆԵԱՆ

Բաֆյին մեր գրականության փառքի կաղնին է - Անտիս Անարոնեան

1924ին Բոստոնում յոչ անհոգ Հայրենիք անազրուս հրատարակչուս է Անտիս Անարոնեանի շՊաֆֆիս ուսումնասիրութիւնը, որն անկի շատ գրական-քննական գիտականի փորձ էր, քան հետազոտութիւն: Քէնե գիտականի փորձը նուիրուած էր Բաֆֆու մահուան Յամեակին, կամ անկի նիշա՝ մասնանշուս էր ոչ յ առիթը, բայց ժգումը միանգամայն սյլ էր: Բանն այն էր, որ մանուկ Հայաստանի՝ Առաջին Հանրապետութեան քաղաքական բարտի ինքերները լուծման նախանձախնայիք, բայց արդէն վտարանդի գրողին ու պետական պաշտածնային (նա, շնայած երկրուս արդէն խորհրդային կարգերի հաստատմանը, շարունակուս էր իրեն համարել Հայոց Ազգային Պատուիրակութեան նախագահը) յուզել էր ինչ-որ հույ պրոպագանդուս: Անարոնեանը վերջինիս անուսը դժբախտարար չի իշտատակուս՝ կարեւոր շնամարելոյ սըն, քանի որ սուսայ ժամանակուս նման ծայրաչեղութիւնները եղակի չէին՝ կուզից ստորագրուս մի Յուսպիկ, որուս սուսուս էր, թէ՛ «մայլակայան շարարաստիկ եւ արիւնտուս հարցի այլնու գոյութիւն յուսի»¹: Աննային հուսանականութեանը խորհրդային իրականութեանը պայմանաւորուս սըն անհիւսն պետութիւնը ասկնուսրայ է արել նուիրեայ գրողին, որն սուսասարակ չէր ընդունուս յոչեւ ինկան հասարակարարը, որին համարուս էր նաեւ ժամանակուս, անպոչիկ իրողութիւն: Ես վերը իշտատակուս կարծիքը պիտուս էր որդէս «անընտային անխարտրեան անտանայան» (10, 342), որովհետեւ ժամանակի նկարագրի մասին ունէր իր շատուկ կարծիքը: «Մեր գնդակայան ինքնութեան եւ իղնայի համար վտանգաւոր օրեր են, - գրուս է ես՝ - Կանայկայանայ կայրոյ է իտանայ հասարակական մի հոգեբանութիւն, որի մընդդրուս միայն քունայտը յոյսեր են անուս գորանուս: Յշտատացան անընտանիք վատ սրամարան են, եւ զազազուս քրամտութիւնը հնչտութեանը իր գնդակայան արժէքները կը կընտայի» (10, 341-342, ընդգծուս ինէ է - ՍՄ):

Չնայած 1924ին դեւ չէին սկսուել ազգային հոգեկեւրուսած չի, մասնաւորայէս՝ ազգի պաղտաբարական նկարագրին ազաւոյոյ մշակութային մի շարք արժէքների եղմուսն ու հարմանը, աչուսաննային, գրողի իր իրաբարտուկ ընդդոյ ու պայտըութեանը Անարոնեանն պզուս էր, որ սկսուելուս է նաեւ հոգեւոր սպանելն ու ոչնչացումը, ուստի եւ շտրուս էր գրանց կատարած ու կատարելիք դերի նշանակութիւնը: «Այսպիսի օրերուս լուս է մեր գնդակայան մարքի շտիլ արգասիքները իտուպարակ հանել պարտուս ազգի գրականութիւնը նրա անխոցելի գրանն է» (17, 342, ընդգծուս ինէ է - ՍՄ):

Հասարակական մարքի, մասնաւորապէս հայ ազգային զազափարսարա-
նութեան մեծաւորման մէջ Բաֆֆու գրականութեան խաղացած դերի գի-
տակցումն էլ ստիպում է Ահարոնեանին նորից բարձրացնելու նրա միջոցով
ցեղի նկարագիրը խախտումից փրկելու և կենսական պահելու արդիա-
կան շարքը:

Ասումքի ազատչին է ոչ միայն Բաֆֆու Մամուլէ պատմավէպը, այլև
այն նպաստակազրումները, որոնք վէպը գրելիս իր առջև դրել էր Բաֆ-
ֆին: Վէպի «Յառաջարանում մեծամուն վրայասանը ներկայացնում է
պատմավէպի դերի մասին իր բնութույնները: «Պատմական վէպը մի ժո-
ղովրդի պատմական կեանքի նկարագիրն է: Նա պատկերացնում է իր
մէջ, թէ որպէս ապրել է և որպէս գործել է մի ժողովուրդ, պատկերացնում
է նրա բարքը, վարքը, սովորութիւնները, պատկերացնում է նրա մտայն
ու քայտյալիս յատկութիւնները, ներկայացնում է հնադարեան ճարտուն
իւր բուն, նախնական կերպարանքով (անդգճումն իմն է - ՍՄ), որը
ժամանակի ընթացքում փոխուել և ներկայ սերնդի համար մոռացուել է»²:

Ասել է, թէ վրայասանի կարեւոր մասնազուրկներէրէ մէկը ներկայ իր
ժամանակի սերնդի վերջութեան մէջ ժողովուրդի իր ցեղի անխափար նկա-
րագրի վերականգնում-վերահաստատումն է, նոր ժամանակներում նրա
մասուր ու բարոյական նկարագրի փրկութիւնը: Յարմար է Բաֆֆու
գեղարուիներ մեր և պատմազրուիներէր, և պատմադրութիւնէր³:
Նրանցում գրողը իր գտնում, կամ շարժազանց քիչ բան է գտնում, իր ցեղա-
կան նկարագիրը ներկայացնող: Եւ իր կարեւոր խնդիրներէր է համարում
նաեւ սակզիմի մի աշխարհի վրայական շարժումը, որում յստակ գտնա-
ցանուած, ապրիլական ներկայացում իր ժողովուրդի ցեղային նկարագրի-
րը հարեան ժողովուրդների նկարագրից: «Համայնով հայերին միանոյն
ցեղին պատկանող և ոչ այնքան տարբեր կեանքով ապրող մի ժողովուրդ,
որպիսին էին հին պարսիկները և մեդացիները. գրում է նա. - ես ասել եմ
չառ բան պարսիկների և մեդացիների կեանքից, իմարկէ, գանազանե-
լով, ինչ որ ազգային առանձնապատկութիւն է և: ինչ որ օտարամտ է»⁴
(անդգճումն իմն է - ՍՄ):

Բաֆֆու այն նպաստակազրումներին քաջամտով էր և պարզ ան-
բողջ խորքով հասկանում էր Ահարոնեանը: Ասելին նրան շատ հոգեհարա-
զատ էր նաեւ Բաֆֆու բնութումը գրականութեան զաստարակելի դերի
վերաբերեալ, ըստ որի՝ «... մեծ կորոյական ազդեցութիւն ունի պատմա-
կան վէպը ընթերցողի համար, երբ նա տեսնում է իր նախնեաց մեծազոր-
ծութիւնները և աշխատում է հետեւել նրանց առաքինութիւններին, տես-
նում է նրանց մարտքիւնները, աշխատում է ինչու պատկի իրան նրանց
կատարած սխալներին»⁵:

Եւ քանի որ Ահարոնեանը մեծ վրանդ էր տեսնում ցեղային ոգու նկա-
րագրի ազաւազմանը միտող բոլշեւիկեան զազափարսարսութեան մէջ
(աշխարհաքաղաքացիութեան միջազգայնականութեան քարոզ, կրօնի (հա-
յն համար ազգապահպան արժէք ունեցող) ու հասարակքների մերժում-
միտում եւն), գրողի իր բնազգով զգաց նաեւ գալիք ազէաները վերը

նշուած արժէքները ներկայացնող գրականութեան դէմ. «Ճան գարնանայ, սաղեապում է ես, որ լրջ/նիկեան իշխանութեան այս գաւառը որքո՞նք մեր գեղական արժէքներից աննամուտիրականը — մեր սոսնձային գրականութիւնը դառնայ «նշանակ նետին», ինչպէս այդ կատարում է Արարսի արիւրում խնայելի կոյրերի մեղքով: Նոր ժամանակների Մելու- ժումները ոչնչացնուն, այրատում, եղծուն են հայ գիրն ու գրականու- րիւնը»:

Ահարոնեանք սաղեապում է նաեւ, թէ լրջ/նիկեան որո՞ւր կարող է սարսանել, եւ արիւրում, ուր սարում էին Մեծ Եգեանեց, ուր դէպքում նաեւ լրջ/նիկեան հարածեղջից մաղապում հայութեան բեկորները. «Ճան գարնանայ նաեւ, որ մեր գետնասում ու վիրտոր հայրենիքի վրայ այսօր ստիպող արտադրող հողմեցը եւ այդատեսեմանում ծամարզներ գտնեն հողիները ապականելու համար:

Այսպիսի օրերում լաւ է մեր գեղական մտքի շքեղ արգասիքները հրատարակի համեկ, պարտումս ազգի գրականութիւնը նրա անխոցելի գրանէ Է» (10, 342, ընդգծումն իմն է - Ս. Ս.). Այս մտահոգութիւնն է նախ եւ առանջ Ահարոնեանին մղում դէպի Բաճիճի:

Մի այլ նիւթուոր պատճառ եւս մղում էր Ահարոնեանին վերաբարձե- լու Բաճիճու ազգային մտածողութեան խնդիրը. Դա իր եւ Բաճիճու հոգե- հարապատութիւնն էր, այն արտասովոր մերձաօրութիւնը, որ արուես- տում յարմար է իրրեւ գրական նշին զայրոյցի ներկայացուցիչների, կամ, ա- լելի նշիւ, գրական ուսուցչի եւ նետերողի կապ: Իր թէ զեղապատական բնրանուսներով, թէ ստեղծագործական նարանքներով ու զազափարե- րով, դաւանակով, նաեւ զեղարուեստի նպատակադրումներով Ահարոն- եանը հայ գրականութեան մէջ Բաճիճու գրական դժի աննետեմելիական եւ ուղղակի շարունակեցն է: Նրանց զեղարուեստական ժառանգութեան վրայ աննետեմելիական ակնարկն անգամ դրա սպասցն է: Բաճիճին զեւ վրայ չբխարի արմակ գարներում «Գեղեցիկ Հարզիկ», Մուգ, Վուսադ- րութիւն, Անրախա Հահիսիկ, Մպանդանոց, Մի Ծրափար Հոգ, Քիցի Ծարարուիտ եւն, ներկայացնում էր պարտական տիրապետու- րեան սակ նմող հայութեան անբուր աստապանքները, սպա դրանց գու- գակցում հայ մարդու անկուտրում կամքը, պաշարող ոգին ներկայացնող գրքեր՝ Հարեմ, Մայրի, մտածանշում սպասազրման ուղիներ՝ Հայախն- զին, Անեկէ, Կարիք, Մամուկ, Դաւիթ Բէկ եւն:

Նոյնը, կամ զրիթէ նոյնն է նաեւ Ահարոնեանի մաս: Նրա վրայ շքիանի ստեղծագործութիւններում եւս ներկայացում է թուրքական իրականու- րեան մէջ սարող հայի զեհնեական կեանքը՝ «Փառա՛մ Կա՛թ», «Փչուրքը Խա՛ց», «Նեղեկեց» շարքը անբողբոսեանի ներկայացնում է հայ մարդու ներտակական նկարագիրը: Այդ զազափարը իրրեւ զեղապատական ծրարիք ակնուտու է յատկապէս Ազատութեան ճակագարին մոզովանում, Բա- շից, Միրիկի Մուրքը վեպերում եւ այլ գրքերում:

Ճիշտ է, երբեմն Ահարոնեանի մաս առաւագանքի եւ պաշտօրի գաղափարները նախ գեղարուեստական տիրոջմեւ գուգակցուած են, բայց դրանց հարցի էությունը չի փոխուած:

Բաժնի գերի ընտելութիւնը այս դէպքում նաեւ սեփական եւս ինքնութեան գերահաստատման միտումն ունէր: Բանաստեղծական խառնուածքով Ահարոնեանը կարծում է, թէ «Նշմարիտ վիպասանը նախ եւ առաջ բանաստեղծ է, այսինքն մարգարէ, տեսող, որ զգում է այն, ինչ խոսուիմուն է հազարներից, տեսնում է այն, ինչ ծածուկ է սովորական մանկանացուի այլերից» (10, 342): Հաւասարապէս եւ Բաժնիում, եւ իրեն ընտելացրող այս կարծիքի առկայութիւնն էլ միանգամայն ճշմարիտ ու իրաւացի է դարձնում նաեւ գրողի այն կարծիքը, թէ «կեղծ կլասիկ է գրողը, բանաստեղծը, թէ՛ իրապաշտ, իմաստօրիկ, թէ՛ բնագալչտ կամ խորհրդագալչտ, այդ միեւնոյն է, բառական է, որ նա լինի անկեղծ եւ աստուածային քոյակատուող հորն իր սրտում» (10, 343):

Զենց «աստուածային քոյակատուող հորն իր սրտում» ունենալն էլ համարում է Բաժնիու գլխաւոր առաւելութիւնը, որի առկայութիւնն էլ նրան դարձնում է բանաստեղծ-գիպասան. «Անսցի բանաստեղծ, գրում է Ահարոնեանը: Արդարեւ, ո՞ր Բաժնիից ստաց եւ ո՞չ էլ նրանիկ յետոյ՝ ես չեմ գտնում որեւէ նայ գրագետ, որի արմակը այնքան խնկական բանաստեղծական գոհարներ զարուճակէր» (10, 344):

Ահարոնեանի այս կարծիքը այսօր կարող է տարարեմակ թուալ, անգամ պարզուեակ: Մասնաւոր, եթէ նկատի ունենանք, որ Բաժնիին հայ գրականութեան մէջ ամենապաշտօնապաշտ ու գաղափարախա գրողն է, շատ դէպքերում գեղարուեստը գաղափարին ստորադասող, որի մի շարք գործեր, մեղմ սասն, այսօր հնացած-հնան են թուում: Բայց շնորհակալ եւ ժամանակը, եւ Բաժնիու գերը մի ողջ գրական սերունդի եւ Տենց իր Ահարոնեանի կեանքում, ու նաեւ այն, որ գրողը մասնանշում է ուսուցչի ժառանգութեան խնկապէս բանաստեղծական կարծիքը՝ «Ահարոնեանի Դուշտի Առաւարտ, Արաքսի նկարագրութիւնը, «Երթանայ կղզիներ, Երթանայ կղզիներ, Ահարոնեանի եւն»: Մի շարք ընդարձակ մէջբերումների կողքին, որոնք իր կարծիքով բանաստեղծական մասնագրութեան արտացոլումներ են, Ահարոնեանը գտնում է հետաքրքիր մեկնարանութիւններ: Այսպէս մեկնարանելով Մամուլէյ վէպի Արիկու Սուրհանդակները առաջին գլխի բնութեան նկարագրութիւնները՝ նա գրաստեղծական շի համարում գրանց առկայութիւնը: Սրեւոյթը համարում է վրդակական կատուցուածքային հարանք՝ այն կապելով Բաժնիու գեղագրութեան մեւաստման միջավայրի հետ. «Մաճնիին սլարսկուեսայ է եւ արիական սովորութեանը պարտականներ իրենց այգիների եւ պարտեզների մտարի առաջ տնկում են վաղուքը, որպէսզի այցելուն եննց սկզբից ծաղկի քորմուքով արբնայ» (10, 346): Իրաւացի է Ահարոնեանը իր համեմատութեան մէջ, թերեւս՝ այս:

Բանն այն է, որ Ահարոնեանը եւս ինչ-որ առումով պարտական էր Թոքք, ճիշտ է, ծնուել էր Արեւելեան Հայաստանում՝ Իզգիլը քաղաքին մերձ

Եզգերմաս զիւղում, բայց հարբ ոչ շատ զաղուց զազմել էր հենց Գարս-
կատանոց՝ իր հետ բերելով եւ քաղցր, եւ գաւառ յուշեր ծննդագոյացից:

Նաեւ փաստ է, որ Քաֆֆին յանար էր ունեւ անկիրք ներկայացնում
քնուկեան խորհրդուոր, երբեմն նոյնիսկ կրտսեղանկան պատկերների
զուգադրութեամբ՝ գրանց համարաբարձ, որք, թերեւս, իսկապէս կապ-
ուած է նրա՝ ծննդագալարով պայմանաւորուած մտածողութեան հետ: Այս-
պէս, երբ նկարագրում է Սամուէլի աչքը մօրը՝ Տաեաուուհուն, Քաֆֆին
ներկայացնում է իշխանագնի հազուադէպ զգեթէ բարբ մանրամասները՝
գրանց վերագրելով մոզական ազդեցութիւն, իսկ մօր եւ որդու հանդիպ-
ման պատկերում Սամուէլի հեղաները մօր պնտասիրութեան հանդէպ զու-
գակցում է նաեւ նրա զարդարանքի դիցանկան նշանակութեան ընկալում-
ների մեկնարանութեամբ: Սամուէլի խօսքով. « Այ մատանն կարծիր
եազուրի (յակիթթ - Ս.Մ.) քարով ամեն մարդկանց մօտ հաճելի կ'անէ յեզ
Այի միւսը՝ սարլիտնի (սէլլաւե) քարով՝ վարատում է արխանեղութիւնը:
Այի երրորդը՝ վարդագոյն սուսակի (չար) քարով՝ վարատում է վշտերը եւ
հալածում դեւերին: Այի չորրորդը՝ լաւալանաձուղ օձաբալալ՝ քոյմերի
մերգործութիւնը ոչնչացնում է: Այի հինգերորդը՝ հակիլի դեղնագոյն քա-
րով՝ ոչնչացնում է մարդկանց շար մտքերը» (ընդգծումները եւ քաղա-
տութիւնները՝ հեղինակինն են - Ս.Մ.):

Անա թէ թնչու է Ահարսեաներ Քաֆֆուս պրպատանութեան մի կարեւոր
արժանիքն ու գրասուրբութեան զազանքը համարում է քանաստեղծականու-
թիւնն ու նկարագրական վարպետութիւնը:

Հայ գրականագիտութիւնը Քաֆֆուս ստեղծագործութեան քննութի-
ւոր կատարելիս առաւելապէս մանրացել է նրա զազափայտական օրակների
վրայ՝ իրբեւ առաւելութիւն նշելով և շեշտելով նկարագրական արուեստը:
Քիչ, զգեթէ աննկատելիութեան աստիճանի քիչ է խոսուել նրա երկերի,
մասնաւորապէս Սամուէլի հոգեբանական օրակների մասին: ԽՍՀՄ գոյու-
թեան առաջին տասնամեակներում Քաֆֆուս եղծումն ու արգելանքը շատ
չափով նշելով և պայմանաւորուած էին նրա դասածած ազգային զազափա-
րարանութեան զցուծ արտաբայտուածքով: Նոր մասնաեղծներում արգէն
Քաֆֆուս երկերի զէմ արշաւանք սկսեցին արաշէս-կոչուած նշազգայնա-
կանները եւ նշանօրալիտները՝ մեծ գրողին մեղադրելով բազմաթիւ անհե-
թիկ իրողութիւնների, մասնաւորապէս ազգաբարձականութիւնը ցարգե-
լու մէջ՝ (Նկատի էր անւում Սամուէլի՝ ծնողասպանութեան գրուազը, օ-
րի մասին՝ քիչ ներքեւում):

Ահարսեաներ Քաֆֆուսն ոչ պակաս շնորհալի է համարում «անհաստա-
կան հոգեկան վիշտը նկարագրելիս» (10, 347): Իր ասածի նշմարտացիու-
թիւնը փաստում է մի շարք գրուազների մէջընթացներով, որոնց միջոցով
էլ ... համոզում է Այսպէս, Նշիլով, որ Քաֆֆին «անպակասն ըստ
Որմիւրքիլիս արկնոջ անյոտ աննախարհան եւ յուսարիկ, քարոյտած
գոյութեան պատկերն է սուլիս» (նոյն տեղում): Ահարսեանն առանձնաց-
նում է իսկապէս Քաֆֆուս՝ իրբեւ հոգեբանի օրակներն հաստատուց մի

Տատուած. «... ինուն են այնպիսի յուզներ, երբ պոտի եւ դաստիարական փոխադարձ շարժերուօրինակներ խզում են եւ մայրն ինքն իրան հաշի տալ չի կարողանում իր անվերլուծելի զգացմունքների մասին» (10, 347)։

Քաճֆուս Նա Տոգեհարազատութիւնը, երա գործի երկարամեայ շարունակոյր լինելու հանգամանքն էլ Ահարոնեանին հարուստութիւն է տուել վրայասանի մաս նկատել որակներ, որ երանեց առաջ եւ լեռն էլ շատ շատերը շնկատեցին կամ չուզեցին նկատել։ Եւ պարզապէս համոզուած է, որ «Բաժիճին գիտ զննել մարդկային հոգին եւ նրա գաղտնախորտոր ծարերը բացել» (10, 348) եւ ընթերցողի ուշադրութիւնը թեւեւում Քաճֆուս վեցից առնուած հետեւեայ Տատուածի վրայ, որ նկարագրում է Որժիգոսիստ արկնա՞ յանյոյս մեծակութիւնը։ «Շանկանում էր խօսել, ցանկանում էր թերեւսզնել անբարուած վշտերը։ Գարննալ ոչ ոք չկար։ Միակ ատարկան, որ փոքր ի շատ կենդանութեան նշող էր ցոյց տալիս, էր ճրագը, որ վատում էր արմարեայ աշտանակի վրայ։ Երկար նայում էր նրա վրայ եւ մտրոյ խօսում էր նրա հետ։ - Ըստ, զերմութիւն եւ միւր - ինքն իր մէջ այրում էր, ինքն իր մէջ ապաւում էր... Այսպէս էր եւ նրա սիրտը»։ Ահարոնեանը, ինչպէս ընտրո՞ւ է իսկապէս Տոգեհից գրեցին, հասկանում եւ սպասել ընտրութեան է իր ուսուցչին։ «Այրուող ու սպաւտող յոյժի եւ մխաղող սրտի մտանութիւնն այստեղ բարձր բանաստեղծական համեմատութիւն է եւ անբողջ այս պատկերը ամեն մարդու մեծութեան, անյոյս մեծութեան կսկիծն է, երբ հոգին այնպէս կարօտ է սիրտիչ մի խօսքի, մի ծայնի, երբ նա փարում է նոյնիսկ անշունչ ատարկաներին, նրանց մէջ կեանք, հոգի, կարնկցութիւն դնելով» (10, 348 ընդգծումն իմն է - Մ.Մ.)։

Ինչպէս նշուեց, Ահարոնեանը Քաճֆուս համարում էր բանաստեղծ՝ «այս բարի անհնայայն արուսով» (10, 349)։ Թուփեան փոթորկուտ պատկերների կողքին նա մէջբերում է երկրի եւ նրա մարդկանց՝ վտանգի ահից մեռած Տոգեհեան փոթորկումների մի քանի պատկեր՝ եզրաշնչելով, որ «Հոմերոսեան շունչ ունի Բաժիճին անբոխի աղ տարկային, մրդկայուն խտովը նկարագրելիս» (10, 348), եւ թում է՝ ընկնում է շափազանցութեաների մէջ։ Մակայն դա թուացեայ շափազանցութեան է՝ պայմանաւորուած իր Ահարոնեանի զեղազրտական ընթանումներով, քանի որ համոզուած է ու պնդում է, որ «Բաժիճին մարդկային կրքերի փորձելից, որի անունը կեանք է, ամենն եզօր կիրքն է բնարել նիւր իր ստեղծագործութեան - ազատութեան աննկուն տնկել ու նրան կապուած պայտարի մէջ արտորիւր, սուպտութիւնը, ատարիտութիւնը, անմտխոսութիւնը, որոնք մեր ողբայի ու դժխեմ զոյութեան միակ զարդերն են սիրոյ հետ» (10, 372)։ Եւ այս համոզմունքն էլ գրողին թոյլ է տուել փաստելու, թէ՛ «ես դիտարն մասնատրապէս կտակ տալիս Բաժիճիի բանաստեղծական կարողութեան վրայ, - գրում է նա, - նախքան նրա վիպերգութեան անցնելը, որովհետեւ, ըստ իս, հնարատր է բանաստեղծ լինել ատանց վրայագիր լինելու, քայց անհնարին է երծակալել մի իսկական վիզատան ատանց բանաստեղծական խոշոր տաղանդի» (10, 360, ընդգծումն իմն է - Մ.Մ.)։ Իսկ Մամուէլը ոչ միայն Քաճֆուս եւ առհասարակ հայ պատմավիպասա-

նույնիսկ դատական, գրախցարժույց-ուսուցանող վեպն է, այնիսկ գրական այդ մարտի մէջ արժան հազարապիստ հոգեբանական անցումներով հարուստ ու խիստ գործերից մէկը: Սա իր հետագաստեղծան մէջ բազմիցս է շեշտում Աւարտները Ան՝ ինչու է կանց անուով Բաֆֆու Մամուլի վրայ, որի ստեղծումը կապում է միմյան Բաֆֆու «խոշոր տաղանդի, նրա զարմանալի էսքրոստ երևակայութեան, նրա գրական եռատեսութեան, պատմագրի անվիճելի կարողութեան» հետ (10, 351):

Աւարտները հրաշայի է ըմբռնել հետագր Դ. դարի փոփոխութիւնը քաղաքական կեանքի գրեթէ բոլոր գրականութեանը՝ կապում ոչ միայն դուրս առարկայական իրողութիւնների հետ: Այս դա անուով է ոչ միայն սուս Բաֆֆու վեպի ոգեւորիչը: Իր սարած ժամանակը շատ շարժով յիշեցում էր Դ. դարը, իսկ ինքը այդ ժամանակի (եթէ՛ դարի վերջի եւ Ե. դարի սկզբի) ակնատեսն էր, մասնակիցն ու կերտողը, որ կրում էր հակառակորդ պարտադրանք իսկը՝ գրողից վերածուելով քաղաքական գործչի, փորձելով լուծուածներ գտնել լանխախտ փակուղիներում շարժուող հայ քաղաքական իրողութիւնների համար, ինչն էլ նրան հնարարութիւն է տալիս գրեթէ բաֆֆուական «սրտառնութեամբ, իսկական մարգարի պէս մասը ծիշտ վերջի վրայ» գնել. «Հին ցաւ է այս, - իր, հաւե Բաֆֆու պատկերած ժամանակներն է ընտելագրում Աւարտները, - որ կրծի է մեր պատմական կոտորածքը, գեղական անսն, քե՛ւ անհասնների աւերի ճոխութիւն, որ որպէս մի ըշտատ անտիգն բոլոր դարերում, բոլոր մեծ ազգային կրիգներին երևան է գալիս անն անգամ, երբ ազգը իր կորույթի, իր արիւնքեան, իր գաղափարական ու ֆիզիկ միութեան ծրամայական պերքն ունի իր գոյութեան ապաստանով անարկտ վտանգը ինձարական» (10, 352): Հենց արտաքին իրողութիւնների թելադրանքով ծնում հոգեբանական բարդ միտքորոտի ու մարդկային հակասական հոգեկերտածքների վարդիտ պատկերումներն են գրում Բաֆֆու վեպում Աւարտներին: Նա իր մտնուանց համեմատական գնահատումներով գնում է թուայեայ շարժանցութիւնները. «Գրչի մի վարպետութեամբ, որ պատի էր թերի ճանաչխարհային գրականութեան յատկոյն վարպետին անցրելի զարգանում են տրամարաններն, յարտարար, դասաղյութիւնն ու տրագուծը մի կողմից եւ ընդդիմադիր, գաղափարական շարժումը մի կողմից» (10, 352-353, ընդգծումն իմն է - ՍՍ):

Աւարտներն հրացումը մէջ պակաս գեր չի իստղացել եւ այն, որ, ինչպէս նշուած, նա Բաֆֆու ամենամեծագոր գրչականը ու հետեւորդը լինելով, շնորհաւ Բաֆֆու գեղարտեսութիւնը՝ դաղափարական եւ թէ՛, մանուանց, կայացման կատարելութեանը Բաֆֆին մշտապէս մնաց նրա ուսուցիցն ու կուտղը՝ իրեն անվերջ կատարելութեան մղող իմանական ազգակ:

Սակայն այդպէս է հաւե, որ Աւարտներն մի կարեւոր ըմբռնումով է պարմանաւորում նրա շարժանցայ հրացումը: Նա կենական եւ գեղարտեսական նշմարութիւնների մասին ունի այն նախ պատկերացումը, որ ժամանակին Արեւանդը Պաշտիկի ստեղծագործութիւնը գնահատելիս արտայայտել է Վ. Թեյխակին, ըստ որի՝ «Իտալիան ինքը կեանքն է, անիցն՝

պեղծաբանը կեանքն առնի կեանք է, քան բուն կեանքուն» Եւ ճեք, որ Քի-
 չեակու ընթացածը պեղծաբանը գրականութիւնն է առհասարակ: Գրեթէ
 երբ կարծիքն ունի նաեւ Քուստաները: «Մանաստեղծութիւնը կեանքի
 արտայայտութիւնն է կամ առնի ըստ է առն, ինքը կեանքն է: Այդ դեռ թիչ
 է, քաննաստեղծութիւնն մէջ կեանքն առնի կեանք է, քան թէ իրականու-
 րեան մէջ»¹⁰. Ինչպէս երեւում է, Քուստաները կրկնում է Քիչեակուն, ստ-
 բացութեան մէջ ընդունում է գերբնիս կարծիքը: Ահարոնները ծանօթ է
 եղի Քիչեակու կարծիքին, թէ՛ ոչ՛ նաեւն չէ: Բայց չարտի է, որ նա Քու-
 ստաներն չեա թուականն մտերիմ շարտերութիւններն մէջ էր, արտա-
 սահմանից նամակներ էր գրում նրան, յանախ գրական հարցեր էին քննար-
 կում: Նրան հոգեհարազատ էր Քուստաների մասնագութիւնը, եւ պատա-
 հական չէ, որ Ահարոնները եւս երբ կերպ է մասնում: Նա վէպը՝ Իրբեւ
 ժանրաձև, բնութագրում է Նեանեալ կերպ. «Այս բնիանրապէս ֆիլ-
 գիա է, հեղինակի հարուստ երեակայութեան սրագալիք, եւ այդ ֆիլգիա-
 յի գեղեցկութիւնն ու հետաքրքրութիւնը նրա պարունակալ ճշմարտու-
 րիւնն է, որ յանախ իր փայլով ու զօրութեանը գերազանցում է կեանքին,
 որտեղից նա առնում է» (354, ընդգծումն իմն է - Ս. Ս.):

Ահարոններն առնի է յատկեցում արտեսում կենական կշտար-
 տութեան պատկերման կարեւորութիւնը, առնի նրա՝ շնչում է գրողի
 երեակայութեան նշանակութիւնը: Նա «... ստեղծագործութեան դիտիչ
 գալտանիքը» նամարում է այն, որ, «... այդ նրանումը (գրական նրախը -
 Ս. Ս.) իրականութիւնից առնում, քայց ֆիլգիա է, ճշմարտագատուն է,
 քայց նրակայական ու առնի իրական քան կեանքը» (10, 354, ընդ-
 գծումն իմն է - Ս. Ս.): Այստեղից էլ գրողի գրեթէ՝ Իրբեւ խրատարակ ընթա-
 նումը, թէ՛ «Մեծ գրագետներն է յատուկ միայն, կեանքից առնելով միւրը
 այնպէս մշակել, յատակել, տարբարումից ու վերադիմն ձեակերպել, որ
 ստեղծագործութիւնը գերազանցի կեանքը եւ արուեստի բնութիւնը իր
 հրապոյրներով կախարդի բնութեան պատկերմանի սովոր մեր հայ-
 հագրները» (10, 354, ընդգծումն իմն է - Ս. Ս.): Նա Բաֆթուն նամարում է
 Ննց այն մեծ գրողներ, որ գերազանց է յանում արտեսում եւ իրականու-
 րեան փոխարարեակցութեան խնդիրը, եւ դա այն փաստարկներ, որ
 մեծ գրողը կանգնած էր առնի դիտարիմ կացութեան առնել, քան ցանկա-
 ցած այլ գրող, քանի որ Բաֆթին «պատմափայտում է: Ահարոնները
 իրաւարարին՝ մասնակակից կեանքը ներկայացնող վրայագրի գործն առն-
 ի նրա է նամարում, քանի որ նամարում է, թէ՛ «Պատմական վերի ֆիլ-
 գիան շատ առնի դիտարիմ է եւ երեակայութեանն ու արուեստի առնի մեծ
 բան ու կորով է պահանջում, որովհետեւ, «մասնակակից իրականու-
 րիւնից առնում միւրը մատակարարում է հարուստ շարտի, վարպետի
 բնական ու բազմաբան ձեակերպումնի խոնար, պատմական վերի հե-
 ղինակը կաշկանդում է անքուսի տում ցուցումներով, պատմութեան
 ստեմանում փաստերով, առնութեանց, գրոյցների, ներխայնների գծած
 խոնարածքներով, բնարութեանը ու կանքերով» (10, 354): Նա պատմա-
 փայտանի գործը նամարում է ներկարան կենդանարանները գործն-

րի հետ, որոնք որեւէ սանկախացած կենդանու մի աստիկ ուկնով կարողանում են վերականգնել մի անորոշ կմովսք, մի անորոշ կենդանութեամբ։

Բաժնիւս՝ իբրեւ անուշաւաքի մրցի տէր գրողի, գաղափարախօսի եւ ուսուցչի դերի, նրա գործի անսովոր բարդութեան գիտակցումն էլ Աւարտեաններն մզիչ է մեկնարանկուր միայն հիմնական առեղծուածի մտղապանութեան թիմուկը։ Ահրն արդէն նշեցինք, որ Բաժնիւս վկային Աւարտեանի անցրադարձը պայմանաւորուած էր սուկ միջոցաւոր մահուան Յամուայ արեւիցով։ Որ դա սուկ աւտիք էր միայն։ Աւտիք մանրակլիւս գեր աշք բանում, անշուշտ, սէնքը Բաժնիւս գրականութեան, նրա գաղափարաբանութեան հնարանոր հերքումը խորհրդային իրականութեան մէջ։ Ինչը իր հետ կարող էր բերել անցանկալի շատ հետեւանքներ, քանի որ Բաժնիւս շարունակուած էր սերունդների դասախարակողի իր միջնորդի դերը, ինչը Աւարտեաններ հրաշայի գիտակցում էր Բաժնիւս գերի նսեմացման հիմք աք մամականներում (կնշուխ եւ հիմա) կարող էր խաղալ մտղապանութեան գրուադը։ Իբրեւ հիմնական գաղափարի հաստատման միջոց։

Վկայի աշք հիմնարկողիքը, նրա հրապարակման որից սկսած, ստացիչ է ամենատարբեր մեկնութիւններ՝ հիացականից, անմեղապաւ ընդունումից մինչեւ նրա միասունը։ Վէճն աշտը էլ շարունակուած է։ Մամուլէի արարքն աշտը էլ շատերի կողմից համարուած է սերագործութիւն, ազարարականութեան քարոզի, եւ աշք առումով գնասակար։ Անս՝ աշք իրողութիւնների գործութեանը եւ Բաժնիւս վկայի հիմնարկողիքին Աւարտեաններ սուած մեկնութիւնները շարունակուած մնայ անհրաժեշտ եւ արդիական։ «Յնդասպանութիւնը ինչ պայմաններում եւ լինի, անմեղաքն դաժան միւր է գեղարուտոյի աստը, այն ինչ աշտը, ասկարմական տօնի սարսուտի սուկ արուեստը եւ նստրեանքը կարող է դառնալ գծում, անմիջապալի ու վանիչ» (10, 356)։

Աւարտեանք քախտեղծակ է համայնարկային գրականութեանք եւ նրանում շոչափուած նսմանալոյ խնդիրներին՝ սկսած դեռ յաճական գասական ողբերգութիւններից։ Եւ, շուշտ Բաժնիւս հանչիչ ունեցած անթարցչ հրացմուրքին, յասկարէն գիտակցում է եւ համոզուած է, թէ՛ «Անշուշտ՝ Բաժնիւս ոչ Մոխկիւս է եւ ոչ մանսանի Շերայիլը, ասիբակ սիւսան, որ թուած է, թէ կրկնուած է համայնարկային մեծութիւնների փոստից՝ նրանք համեմատութեան մէջ գտնեցով, որ սկրաւ է, որ նրան (Բաժնիւս - Մ.Մ) սրակատում է փիլիսոփայական վերլուծող մասամուր, մարդկային անմասական եղալ միջ տիւզերը սուսնեղ կարողութիւնը, որ շատ քիչ հեղինակների է սրուած» (10, 356), սակաքն սուսնեղացնում եւ ներկայացնում է Բաժնիւս վկայի մի շարք արարքութիւններ, որ մղում են սուսեղութեան։

Ներկայացնելով Մոխկիւսի էջերուք նսլանում եւ Աւարտեան ողբերգութիւնները Աւարտեանք իրասպարէն էջիլոյ սրաքն դասման համարում է հակասադրով պարտադրուած, կաքն դիպուսանների թիւարուք, ինչի պատանաւով էլ նա գտանում է մալրապարքն ու հալրասպան։ Աշք կերով էջերուք գտն է ակնքի, քան մեղապարք, եւ աշք պատանաւով էլ Մոխկիւսի

գործը հաջրամտորէն աւելի մարտիկ է ու ընդունելի: «Անուց Fatum-ի, այսինքն գերբնական էլծծնալ օգտութեան, հազիս թէ Առօրէիցս, անգամ իր անազնն տաղանդով, կարողանար դարս գալ այս դժուարին անողոժաս-ծից» (10, 357) գրում է Ահարոնեանը, եւ այս առումով կարծես համազօր է նրա փաստարկը: Գրեթէ նոյն մեկնարանութիւնն է նաեւ Ենթադրելու Համ-ձեօքի առումով: Նկարագրելով ոճրագործութեան պարտադրանքի առջեւ յայտնուած Համձեօքի հազնեան առաջամտքների շեղակրեան պատկերնե-րը՝ Ահարոնեանը փաստում է, որ բոլոր ներկայացուած շտապեղակայան առեւտրները բաւարար չեն, աստի «Ենթադրելու աշխարհ է կոչում եւ Համ-ձեօքի սարանում հողը, որի գոննաւ եւ անասնլու տուտիլը սարսուզնուամ յայտնում է որդու աչքերի առօրն եւ մարդկային ձայնով վիճիխնդրութիւն պատահնում: դարձեալ գերբնական էլծծնաւ, որ գալիս է բռնի տալու ծնողաստարանի քազուկին, նրա հոգին մկրտելու, նրա կամքը գորագնելու» (10, 358, ընդգծումն իմն է - Մ.Մ.): Փաստորէն, Ահարոնեանը սիրի հանգչեզ, իրրեւ իրողութեան, հասարակականորէն միանգամայն տարրեր բերնում ունի, որի գործերից էլ շարունակում է քննել ԲաժՖիու գէպը:

Ընդհանուր առմամբ միշտ ներկայացնելով ոճրի եւ պատմի փոխկապ-ուածութեան փոխոտփայակեան խորհուրդը՝ Ահարոնեանը, թւում է, վրի-պում է ԲաժՖիուն ներկայացնելիս: Ծիշու է, որ «Աստուէի հայրաստան խոթի գալարումները այնքան եզօր չեն, որ բարձրացնէին նրան մինչեւ գերբնականի ու դասնային տիեզերական տանջանք» (10, 359), սակայն արդե՞ք սա հիմք է կարծելու, թէ՛ «Աս ԲաժՖու մեծագոյն ընդմիջնն է, ինչպէս եւ իր գործի» (10, 359):

Ամէնից առաջ ինքը՝ Ահարոնեանն էլ նկատում է, որ «ԲաժՖին յի մի-բանում անհասար եւ նրա դժոխակ ներքին ապրումները» (10, 359), սակայն չժողանում է, որ ԲաժՖին իր ներսին ձգտում է ներկայացնել անհանե-մատ իրական, քան գերբնական իրողութիւնների մէջ: Դա, քան երեւոյթին, պայմանաւորում է նեղ ԲաժՖու գեղագիտական բերնութեանով: Որ-քան էլ որ մէկում նշուած փաստն սակայն է, հայրենասիրական ոչ մի գերա-ցական զգացում չի կարող մարդուն, մտնուանց ոգեղէն կրթութիւն ստա-ցած մարդուն, ինչպիսիք Մամուէլն է - անգամ եթէ նրան նախ իրրեւ հայ-րենասէր եւ դաստիարակիչ, ապա ծնողսէր, անգամ եթէ նա շարժում է հոր անհրաժեշտների ու ոճրագործութիւնների յատազմով - մեկ մե-ղապատմութեան: Սա յուսադրիս գրտակցում է նեղ ԲաժՖին:

Սա է պատեաւոր, որ Մամուէլի՝ հորն անպայման հանդիպելու, նրան տեսնելու ձգտումը սպանելու նպատակ չէր հետապնդում: Եթէ կ'ուզէ՞ք սպանելու միտքը ամէնից աւելի սարսափեցնում էր նեղ նրան Մամուէլին, որ ամէն փայլեան փանում է իրենից այդ սարսափը, նեղ որ այն յայտ-նում է: Նա կոպիտ է խոտում Մարտիկ Մարտիկ հետ, երբ փրկելու հեղ-նում է Հաւան Մամուէլեաններն, նա Աշխէր մտա խոտապանում է, որ տա-կասին սիրում է իր հօրը՝ շայտ գերջիմիս ոճրագործութիւնների հետ-ւանքներն արդէն տեսիլ էր, եւ միայն այն ժամ, երբ Աշխէր համարում պնդում է, թէ հայրը իր նպատակին հասնելու համար կը գո՛՛հի եւ արդուն,

Մամուկը ժողով առաջին անգամ ինքն իրեն ստում է, թէ «Այն ժամանակ ես էլ չեմ խնայի...»:

Ինչպէս նշեցինք, Աւարոնեանն անուշա իրաւացի է, երբ Բաֆֆինն չի Համարում նոր Մոֆֆիլն կամ Շերազեր: Մակաթն պատահական չէ, որ Համբարի արարքի դեռնաման համար գտնում է ամենամեծոյն բացարձակներ՝ կենարոնեանոյ Նոգերանական բացարձակներէ պատահիւններէ վրայ: «Շերազիս նոյնպէս երկխոյսած սարսափով է մտնմուն (ընդգծումն իմն է - Մ.Ս.) այս նիթն, նրա ներսոյ, Հանդետ, օրեր շարաքներ եւ ամիսներ դողդողում է իր անկիւրի (ընդգծումն Աւարոնեանինն է - Մ.Ս.) մութ խորիւրդի ստաջ (ընդգծումն իմն է - Մ.Ս.) ներք սրին է շարունակ, քայք հոգին ընկկում է ու լախի խաւարի սոցն սրբարաջոյ երկխաչի պէս» (10, 307):

Աւարոնեանը առանձնացնում է վէպի Նեց պէս անարոնները, որոնքում ներկայացուած են «մութ խորիւրդի ստաջ» շարունակ Ներսիս ստաջ տանքները (10, 350-351), որոնց նկարագրելիս, ինչպէս իրաւացիովն նկատում է՝ «... հնդիսակը իր ներսի հոգեբանական ճշգրիտ կենդանակիրն է» (10, 302): Եւ ներսն իրաւացի է նաեւ, երբ, Համեմատելով Համբարի եւ Մամուկի իրախնակները, նշում է զրանց տարբերութիւնները եւ գտնում թէ «Եւ ա յւ է, որ [ի տարբերութիւն Հանդետի.] Մամուկի աչի ստաջ ոնիրը կատարում է անն օր, մաս-մաս, կանաղ-կանաղ, իր նայրնիքի դն նիրտոյ դաի ընկեր գետ, հօր արարքներնք ճազող վտնն գուրքնարգարս նրա հոգին ընկում է է: քաղաքական հոգեբանք», որ «նրա Մամուկի - Մ.Ս.) հոգեբանական կազմութիւն դարձնում է անի քայք ու հեղեակի գործն անի դժուարին» (10, 302):

Ինքնախարսը Աւարոնեանը չի նկատել կամ չի կարեւորել Մամուկի կերպարանակցման, իր կարծիքով, իր շատ, թերեւ ամենակարեւոր Նարանքներից մէկը, որ կերպրելի է Բաֆֆին: Նկատի ունենալով թէ ինչու գտակարնից վեր է, որ Բաֆֆին հրաշալի գրուր Ս. Գրքը: Այնպէս մեզ որդի փոխարարներու թիւներում սէրն ու կազուածութիւնը ունենալով կրտսեր, մեզից զուակ անշրթի ընթացք, այրիքն մեզն անուամբ մաս ունեց, անբարտակ կազուածութիւն ունի դէպի զուակը, իսկ Հակոբակ ուղղուածութիւնը թոյլ է, որն էլ սպաւնում է մարկութիւն կենտական առաջընթացը: Գտահանակն չէ, որ որդիներն է շանձարարում թոյնի մեղքներին՝ կեանքի շարեութիւնն ապահովելու համար: «Մոյսս համար մարդը կը բռն իր նայրի եւ իր մարդ, եւ կը յար իր կնոյր, եւ ճէկ մարմին կը լինին» (Մեկոյր, Գլ Ա, 24): Եւ նաեւ պատահական չեն Համարում այն, որ Մամուկն առաջին անգամ Աշխիւնի ժամ է ինքն իրեն խաւարում: որ չիմարիտ, դէպքում ինքն էլ չի խնայի: Այսպիսով, Մամուկը շարունակ է Առաւանդաշէր պատարանի Համեմաթն առախնակարար խորթացող մեղքներից հեռանալով շարունակ իր նման «կառաւարդն նայրնիսարա, ա» կնոյր, նրա հետ մղում է զամալ մէկ մարմն, զի կեանքը աչքուհետ երանով է խաւարարուելու, նրա հետ է մէկ մարմն գաւառ-

յաւ: Աս, կարծում ենք, իբրև սխալ տալիս կատարուածքի հետ պատահական չի բնորոշուած: Անարտեաներ բնութագրուածքը «նախադրեն հայրենապաշտ» լինելուց զատ Մամուկը նաև մարդ է, ու ոչինչ մարդկային խորք չէ նրան: Ուստի եւ այնքան էլ համոզել չեն թուած Անարտեաներ այն գեղարվեստները, թէ «Մամուկի հայրասարան խղճի գաղափարները այնքան կարճ չեն, որ բարձրացնենք նրան մինչև գեղարվեստաց ու դառնալիս տիեզերական տանցանք» (10, 350): Մինչև «Գերբնակներ» գրելը, բայց «տիեզերական տանցանք» գրածում են, եւ այն էլ ինչպէս: Բաճիճին, հնչու է, չի ներկայացնում հերոսի հոգեկան տուարարներին ու ապրումները, նրա տանապանը, բայց նաև գրուած չի շփոթեցում Մամուկի՝ Ողակուն անբողոք գրաւու գրաւուց մինչև հոր հանգիստը անցնում է մէկ սարուց անիւ ժամանակ, եւ զա գրողը ներկայացնում է ոչ անանց յատուկ գրաւուարութեան: Այլ էլ, մանուկանց, միայն այն կատարելով, որ հայրենիքի անբնութագրելիներին եւ հոր գործան տիրաների ազդեցութիւնը Մամուկի վրայ ցոյց տալով՝ համոզել գործնի հայրասարանութեան սերագործութիւնը:

Բաճիճուց յաւ թերևս ոչ ոք չէր կարող ընթանել, որ միայն հոր արարները բաւարար չեն հոգեբանորէն համոզել գործնեյա նման տիրանակալիցի տերի արգարացմութիւնը: Ուստի եւ նա, հնչու է ժայռ խոսքերով, պարզ պատուի միջոցով, բայց համոզել ներկայացնում է այն ահաւոր տանապանը ու հակառակում ուներ թախուժք, որ ապրել է Մամուկը, մինչև հնչել իր համար գրածն վերս ընդունուածը: «Բայց նա (Մամուկը - Ս.Ս.) այդ մանուկանիցուցում ընդունի անգործ չէր: Կա դարձուած պատերազմի մէջ էր, մի մերթն, բարոյական պատերազմի մէջ, որ կատարուած էր նրա սրտում, եւ որ անիւ սարափնի էր, քան զժող ու գրանի արհաւիրքը: Կա կտուժ էր իր խղճի հետ եւ իր սրտի հետ: Վերջ էր տալիս եւ վերջ էր ստանում: Այդ կարուածներին դիմացաւ մանուկ սիրտը, մինչև, վերջապէս, նրան հիաստորութեան մանուկ մէջ դրեց»¹² (Գեղարվեստներն իմն են - Ս.Ս.):

Այս տեսակն ու տանապանից ապրումներից Մամուկը գրաւու գրաւու բնութագրուածք, անիւ անբողոքուած ու կորովի, եւ այս դէպքում արդէն դժուար է բանալիներէն Անարտեաներ հետ, որք պնդում է, թէ «Մամուկին չի նմանում անհատը եւ նրա դիմուկն մերթն սպրտանելու» (10, 350), Անարտեաները յատկորէն տեսնում է իր մեծ նախորդի եւ ուսուցչի գրաւու գործնի յայն ու ստուերը: Ինչու է, ոչ-բարբա մանրամասներն է ընկնում, բայց եզրաշեղուածներից կարելի է մտկայարնել, որ ոչինչ տնայական չի մտայնել գրողին: Կարելի չէ չանք: Թուամենամի նման Անարտեանն էլ ուներ գեղարվեստական էլ-մարտութեան իր ընթանումը, որ գրելի նոյնական է Թուամենամի ընթանումը: «... ստեղծագործութեան դիմելու գաղափարը նրա մէջ է որ այդ հիաստորքի իրականութիւնից անուած, բայց չի կոչու է, ճշմարտարարուած է, բայց կրեւակայալուստ ու անիւ իրական քան կեանքը» (10, 354):

Այս գրաանկիւնից, սնանկեանցից աւելի էշմարտապատում է թուով
 Հօր սպանութեան տեսարանը: Բնութիւնը, կեանքը կարծես հաստատում են
 ծնողգաւակի կապի վերջը նշուած սուրբ-գրային էշմարտութիւնը: Աւելի
 ճիշտ Ս. Փրօքը հաստատում է Բնութեան էշմարտութիւնը: «Եւ արդ
 այն առաջինն ինչպէս էր ինչպէս ասէնար է դարձնում ծնողի՝ գաւակին մերժե-
 լու, ուրանալու իրողութիւնը, մինչդեռ Տարաւոր է Հակառակը Այլ կերպ
 կը խախտուի անգիտական ներգաշն ընթացքի մի կարեւոր բան, ինչ-որ
 հաստատում արժէք, գուցէ եւ՝ Բանի էութիւնը: Սա գրաակցել է Բաժնի
 կարծես ցրելու համար բոլոր տարակարգները եւ կարծես իրեն պատա-
 խան գալիքի հարաւոր մեղադրանքներին եւ կեղծ բարոյականութեան քա-
 ռոսիչներին՝ նա սպանութեան տեսարանը կատարել է Բնութեան եւ Ատ-
 ճոյ որէնքներէ խախտում շարժականութեամբ:

Քանի որ շատ յայտնի է, որտեղ աւելորդ է ներկայացնել սրտատոճոր
 գրամատիգով յազեցած գեղարուեստական այդ կոնկաւային պատկերը՝
 Հօր եւ որդու երկխոսութիւնը, որ գաղափարների ու համոզումների մի ան-
 զգիւմ բախում է: Սակայն նշենք, որ հայրն առաջինն է իրենից ստարում
 որդուն՝ քանի որ հայրական նուիրումի գաղափարը որդու հանդէպ մարած է
 արդէն: Նա առաջինն է խոստանում պատժել իր որդուն: Հօր եւ որդու
 երկխոսութեան մէջ հայրն ասում է. «Արեմն, դու ի՞նչ որդին չես: Ո՞վ որ մեզ
 հակառակ է, մեզանից չէ: Մենք անխնայ պատժել գիտենք այնպիսիին»¹²
 (ընդգծումն իմն է - Ս.Մ.), եւ առաջինն է ձեռք տանում զէպի սուրբ: Եւ ...
 սպանում: Սպանում է, քանի որ նրա՝ Հօր մէջ են խախտում ընտնական
 եւ Ատճոյ որէնքները, նրանց արամարանութիւնը: Իսկ Ահարոնեանը նո-
 ռից իրաւացի է. «Սպանութիւնը եւ մանատանց ծնողապատմութիւնը, եթէ
 նա մի գոնիկ ոճի է, այլ կապում է մի անխոսակիցի տիրական ծա-
 կատարի, սպա նա գոնից աւելի մեր խորումն կարեկցութեան միտ է
 դարձնում հարուածողին: Հակառակ դեպքում նա չի կարող ծառայել գե-
 դարոմասին» (10, 35, ընդգծումն իմն է - Ս.Մ.):

Առեւ է, թէ Ահարոնեանը չի իրանում ծնողապատմութեան՝ իրեն ուրի
 իրողութիւնը: Հակառակը նա թագմիցս հաստատում է այդ: Բայց նաեւ ա-
 պացուցում է, յենտեկով Բաժնու վէպի ընձեռած Տարաւորութիւնների
 վրայ, որ կեանքը, իր յանախ հանգիստով անձեկնելի ընթացքով, առաջադ-
 րում է իրազրութիւններ, եղելութիւններ, երբ զոհից աւելի զոհ է գաւնում
 զարեւ համարուողը, ծնողապատմութեան գեղարուեստի էշմարտութիւնն է՝
 երբեմն աւելի էշմարտ, քան կենսական էշմարտութիւնը:

Իսկ որ Բաժնու պատկերած ծնողապատմութիւնը արդէն շուրջ մէկու-
 կէս հարիւրամեակ ծառայում է գեղարուեստին՝ բացարձակ էշմարտու-
 թիւն է:

Ծնողապատմութիւնը, եթէ այն հետապնդում է անձնական շահ կամ ու-
 րելի այլ նպատակ, որ սուրբէական է, ոչ-գեւ, առաւելապէս սերտագործու-
 թիւն է: Սակայն, երբ այն կատարուել է շնունտ արեւոյսի վե՛ր նպատակի,
 ինչպիսին Հայրենիքի փրկութիւնն է, սպա վերածում է անձնագոհու-
 թեան, քանի որ այդ զէպում սերտագործը ինքն էլ է կորուստ կրում թէ՛

Հոգեբանական, թե՛ կենսական խնայողով: Մամուկի պարագայում խնայողը
 Ննց այս հոգի վրայ է: Մամուկի ինչպես սերտաց ըն է, թե՛ ոչ: Կա ամեն
 ինչ արեց, խուսափելու համար դատան բարձր անդրադարձվելից, բայց ի
 վերջոյ սպանեց հոգը՝ Լալիսին, ապա անուսնացու մար Հուս: Կոչողսը եւ
 կատարողի գոն է: Արդե՛հ եւ Մամուկը: Կա ամբողջ մի յանդուսթիւն (կէ-
 դում) մէկ աստուգ աւելի՛ պաշտօնից այլ դատան մաքի զէմ, Եւսիսկ Նի-
 ւանդացու վշտից, բայց հանդամներնր անուգրմ ընթացքը երան պար-
 ապրեց սերտագրմութեան՝ յանուն զի՛ն Կայասակի: Կա անպայման ողբեր-
 զական կերպար է, թէեւ սիր է դարձում, բայց արդարանում է սերունդնե-
 թի ստանձ կրթեւ բացառիկ կամք: Եւ Ահարտեանն իրաւացի է, երբ փա-
 փում է. «Ճողասպանութիւնը ինչ արարաններն եւ լինի, անհնարին
 դաժան ճիւղ է գեղարտեստի հարձար, այս երկչառն հակաբանական ակոխ
 աբխառտի ասկ արեւնայոց հեշտութեանը կարող է դառնալ գնում,
 անհրապար, փանից: Արտեսոց կը ստո՛ծի մեծագէտ, երբ հեղինակի
 տաղանդը անգոր է հայրասպանի մեղքին մղումն ռուտը հոգեբանական
 գործո՞մները ոչ միայն վերագնել մարդիային քնտրմը ընկճելու եւ
 խեղդելու չափ, ապա զէն շարտել րոյր հեծառը կամ ճօտառը կատարածի
 ստուերները, գերբանկան, զերթ աստուածային տարմարանութեան
 աղբիւրի մէջ մկրտել իր հոգին, ճշմարտութիւնների ճշմարտութեանը
 յնունը որակտի իր հարստան ընկնի որպէս երկնային փո՛ժանդարտն,
 որի մասին երկրի վրայ չեն վիճում, այլ աստանում են: Եւ այդպիսի
 ակոխի յետոյ ինքը ճողասպանը եւս որպէս մի ճակատագրական
 քառութեան մոխազ, որպէս քշուտ գործիք գերագոյն արդարութեան,
 խորասկզում է, վշտում ու ոչնչանում» (10, 306-307, ընդգծումներն իմն են
 -Մ.Ս.):

Ահարտեանը միշտ էլ մղտել է նուսնել իր զրական ուսուցչի աշխարհը,
 զարգացնել այն: Օճուտան լինելով վառ երեւակալութեանը եւ արաստովոր
 զխոտականութեանը՝ Ահարտեանը տարմեծացնում է Բաֆֆու: Ննց այդ
 յանկանդիչները: Կա համեմատում է Բաֆֆուսն եւ պատմագիրներին, ներ-
 կայացնում երանց ընդհանրութիւններն ու տարբերութիւնները՝ զոչջ տա-
 յով զեզարտեստազէտ Բաֆֆուս աստակալութիւնները. «Երբ կարողան եւ
 պատմարանների կցկատոր, յանախ հակասական եւ միշտ մքին գրոյց-
 ները եւ այն պատկերները, որ նրանք տառնում են Բաֆֆիի գրչի տակ,
 անհնարին է յիշանալ մեղինակի նքրամատրութեանը եւ վառ երեւակա-
 յութեանը, որի յնորիի նա այնքան գայտրիկ կերպով ակնդռացնում է ու
 տրամարանական դարձնում գեղարտեստական պատկերների եւ ան-
 ճառների նկարագիրը» (10, 363, ընդգծումն իմն է -Մ.Ս.):

Ննց անհասանքի նկարագիրն էլ դարձում է իր ընտրութեան ներքը,
 ուր մանրամասնորէն ու ընծական ընդունելի մտայնմանը է ներկայացնում
 Փառանձեմի կերպարը, որի ընդհանրացումը աւելին է, շուն զրական կեր-
 պարի պարզ ու սովորական մեկնութիւնը՝ «Ահա այն զարմանալի կինը,
 որ քոնադառնում է ստանց սկզույ եւ ստեղծութեանը, վերջ ի վերջոյ Արշակ
 աքրայի ծնոյն ընդունել, Հայոց Տիկիմ դառնալ, Հայոց աշխարհի յագու-

իյ: Եւ Փառասնծան որքան զծրայնա կին է, նոյնքան իմաստուն քազմիկ է: Մակայն մի յար ճակատագիր է կատարած նրա գլխին, որպէս նզուկ, որպէս Բաբու կոյր ու անտորո՞, որ պիտի խորտակի նրա ցրտնազ կամքը, նրա փայլուն, արկածալից ու մեծ գոյութիւնը: «Փառասնծանք Հայոց աշխարհին է, գեղեցիկ, արի, անճկուն ու քրտառ միամտամանս» (10, 364):

Նոյն նշոր ընդհանրացմամբ է ընկած նաեւ Մերուսանի կերպարը: Ահարոնեանը դասանանութիւնը չի մեկնում սակ իրբն հարկներէ շահերի ուրացում կամ փաստերը գործունէութիւն: Նա, կարծում եմ, յատուցոյն է շնորհել Մերուսանի՝ իրբն դասանանի բաժնիական մեկնութիւնը: Ահարոնեանը համոզուած է, թէ «Արուստն, որ իր հայրենիքի անուարի գնով է օտարի պատկերմանը քաջատրոյժ էր ուզում, երկնքի եւ երկնի օրէնքներով դառնան էր» (10, 365) ուստի եւ չի կարծում, թէ Մերուսանը դասանան է այն պատճառով, որ փաստակ է ու շահանոյ, եւ որ անչորս կերպով յայտնակ է Շապուհի քրոջ՝ Որմիզուհիտի սիրոյ ոտաւարում եւ զարմել Շապուհի գործիքը: Նա դասանանութիւնը բացատրում է մտադրական ընկալման եւ մեկնարանութեան գրանցելով, ինչպէս հասանարար փորձել է ներկայացնել Բաժնին. «Մոռումբողը միշտ գերադասում է պարտաւած արիւորինը յարամակող յարսեանին» (10, 366):

Ահարոնեանի նպատակը Բաժնու՝ իրբն անբողջական սպէք ներկայացնելը չի եղել: Ինքն է խառնափառում. «Բաժնի՛ս անբողջական գոտի ուսումնասիրութիւնը չէ իմ նպատակը: Ես կաննեայ նրա մի հատիկ երկով վեր հանել նրա քանապոստեանի ու վիսրակնի տաղանդի մեծութիւնը, որին տակաւին մեր մէջ ոչ որ չի գերազանցել» (10, 368):

Ահարոնեանի մտածելուցը պատահական չէ: Նա, Բաժնու ներկայացնելով, նախ ներկայացնում էր իրեն, իր գրականութիւնը: Գաղականի Ժառանգութեան տէր ու հանաչում տեղեցող գրողը՝ Ահարոնեանը, կրում էր իր ուսուցչի եակատակիրը, խորհրդաշնացած հայրենիքում մերում էր, եւ նրա նման ջիջ հակադրուած, ու հակադրուելի անհրաժեշտ էր: Ոչ իր համար: Այլ՝ համայնի: Եւ պատահական չէ, անշուշտ, պեղարուտար ու քարայրական նրա մեկնութիւնը. «Գեղարտեանը նշմարութիւնն է այն, քայք կեանքի նշմարութիւնը, եւ կեանքը իր ինտ միշտ արուեստին գուզնրագ մի սորալ ունի, որ յարավոճիսն է ժամանակի ու տարածութեան մէջ: Մտալը յարսերական է, եւ նշմարութիւնը, որ քոյնում է գեղեցկութիւնից, անյեղի է» (10, 369, ընդգծումներն իմն են - Ա.Մ.):

Այս շնորհումով է նա մեկնարանում ու արդարացնում Բաժնու գրականութեան միասնաձայնութիւնը: Հազարեք իր տեսակին հակադրուելու եւ ներկայացնելու համար կարիք չունի մտերաման գեղեցիկ եւ ներկայացնելու: Նա իր տեսակին հակադրում է հետախոյ: Եւ՝ կէս խոսքից: Ինչպէս թուամանեանը Երանդիին, կամ Փեղիկին, Գուշիկին: Ահարոնեանը Բաժնու, որ նախ եւ սուսով, իր ուսուցչին էր, շնորհել էր չենց աչքովս՝ կէս խոսքից եւ ... հարցով: Նա Բաժնու իրաւացիորէն մարդար է համարում:

Աւ միանկամախ իրաւացի է իր ընդհանրացնող պեղման մէջ՝ «Բաժնին մեր գրականութեան փառքի կաղնիքն է»:

⁷ Տե՛ս Ահարոն Ահարոնյան, *Նրբիկի ժողովուրդը* 10 Հատորով, *Հայր Տարեկարգ, Բուսթե*, 1951, էջ 362: Այսուհետև այն հասարակութիւնն էր հասարակայն էկզիբումները կոչելն էր նշուի Լաւորը եւ Լաւորապատասխան էջը:

⁸ Բաժնիկ, *Նրբիկի ժողովուրդը* 12 Հատորով, *Լաւոր Ութերորդ, Երեւան, Երվանդան Կրպ, 1989, էջ 5:*

⁹ Ն.Ն. էջ 6-7:

¹⁰ Ն.Ն. էջ 8:

¹¹ Ն.Ն. էջ 8:

¹² Տե՛ս Բաժնիկ, *Նրբիկի ժողովուրդը* 12 Հատորով, *Լաւոր Առաջին* (1983), *Նրբիկորդ* (1983), *Քայլորդ* (1984), *Լեկերորդ* (1985), *Վերբորդ* (1986):

¹³ Բաժնիկ, *Նրբիկի Լաւոր Ութերորդ*, Վերջ Ա. Չէ Բ. Չերջ Բ. Չէ Ա. զերջ Չ. Չէ Ա. Դ:

¹⁴ Տե՛ս Ահարոնյան, *Հայր Առաջին, Բուսթե, Լալքեմէ Ծոյ, 1947, Հայր Լեկերորդ - 1948:*

¹⁵ Միայն մէկ պրիմայ Այսու Բ՛նիկանը գիտութեան եւ կրթութեան նախնայորդ պաշտօնագրատեման պիտի ծանուցիւտ արեւմտեան էին ճարքը, որպիսցիւ Մաւուկէի մարտի արարքը Լաւորապատասխան էր խորհրդայնի պատեմութեան մէկ գրապատեմայ զուով Մարտայնի արարքի Տեմ Առաջին Լալքեի առեմքով, որ առեմութեան պիտիկը Մարտայնի կերպարը պաշտօնագրատեմ Լաւորապատասխան արարի պրիմայ էր, բայ Մաւուկէի կերպարը, Լալքեմանեան թարք պիտիկերպով մեւապատեմ ինքեմանեմութի կերպար Բաժնիկան կերպարով էին պատեմութեան պատեմութեան թարքայի զեր, Լալքե Լաւոր Կրան, որ առեմութեան էր մեւա Լալքեի պաշտօնագրատեմ կերպարիցը, Բ Վերջը, առաջ թաւեմութեան թարքայնեմ, եւ Լալքեի թարքայնեմ Այսու Երջ պատեմութեան էր թաւեմութեան արարքեան եւ Նշուի Ահարոնյանի գրապատեմիցը:

¹⁶ Երվանդան Երվանդանյան, *Նրբիկի ժողովուրդը*, *Հայր Տ, Երեւան, 2002 ՎԱ, 1989, էջ 338:*

¹⁷ Միայն Նրբիկի կերպարը Նրբիկի զերջը, Բաժնիկ, *Նրբիկի Լաւոր Ութերորդ, էջ 70, կամ Ահարոնյանի Արարքի զերջը Մաւուկէի եւ Ալքեի կերպարութիւնը Լալքեի Մալքեմանի թարք:*

¹⁸ Բաժնիկ, *Նրբիկի Լաւոր Ութերորդ, էջ 392:*

¹⁹ Ն.Ն. էջ 456:

RAFFI IN AVEDIS AHARONIAN'S ASSESSMENT

(Summary)

SERJ SRABIJONIAN

Basing his work on the 1924 study about the novelist Raffi by exiled author Avedis Aharonian, Srabisonian reveals the aesthetic value system and literary perceptions of Raffi.

The author argues that Aharonian was interested in Raffi not only because he wanted to pay tribute to the 35th anniversary of Raffi's death, but also because in newly Sovietized Armenia Raffi's literary heritage was being tarnished. Having witnessed the fate of his own literary heritage, Aharonian tried to defend the most nationalistic/patriotic features of Armenian literature, which were being undermined.

Through skillful observations, which only a true literary critic could make, Aharonian reveals the dark and bright sides of Raffi's work, particularly in his historical novel, *Somuel*. Srabisonian draws attention especially to the observations Aharonian made while interpreting the central conflict of the novel, the act of parent-killing, both as a crime and as a daring act. Srabisonian agrees with Aharonian's claim that he is unaware of any other Armenian author who could have more successfully portrayed such a complicated psychological clash between parents and their son.

Հայ գրականության մեծերից մէկը՝ Կոստան Զարեանը (Կոստանդին Եգիպտացեան, 1885-1966), թէև իր կեանքի մեծ մասը ապրեց Հայրենիքից դուրս ու իր գրական մուտքը սկսեց ստար լեզուով (ուսուերէն, ֆրանսերէն), սակայն շուտով վերադարձաւ իր մայր լեզուն եւ գրեց արեւելահայերէնով: Դա արդիւնք էր այն համոզման, որ Հայրենի իրական հողն ու նրա գրայ ինքնուրույն պետականության անկեղծման հետանկարները արեւելահայ լեզուին դարձուցանեաւ աւելի մեծ հարստորութիւններ են տալիս: «Անգուճ, - գրեց է Զարեանը, - բոյսի նման, մազկոճ նո անոճ է հայրենի հողի վրայ»: Երկարատեւ զեղերումներից շատը գրողն իր կեանքի վերջին տասնամեակն անցկացրեց հենց երազած այդ մայր Հայրենիքում: Մակայն նրա կեանքը հանգարաւ շանցաւ եւ ոչ մի անդ:

Զարեանը գրեց է գրական գրեթէ բոլոր սեւերով՝ բանաստեղծութիւն, առք, պոէմ, թատերապոէմ, էսսէ, ետներ, յուշագրութիւն, ուղեգրութիւն, պատկեր, պատմուածք, վէպ, օրագրութիւն, սրտեց պէտք է անկարգին նրա գրաքննադատական, լեզուաբանական, թատերագիտական, արուեստաբանական, խնամախոսութեան յոգումները, նամակներն ու գտնազան այլ գրութիւնները, որոնց մեծ մասը վերաբերեալ տասնամեակներ ու տասնամեակներ Հայ գրականագիտութիւնը լռել է, իսկ նրա գրութիւնների մի անաղին մասն էլ ցայտար մասն է անշարտութեան մէջ կամ չի ապագրուել:

Հայ գրողների մէջ դժուար է նշել մի երկրորդ անձ, ինչպիսին Կոստան Զարեանն է, որն անպայման առանկան կեանքով ապրած լինելու արջան շատ լեզուներից (ֆրանսերէն, ռուսերէն, իտալերէն, անգլերէն, իսպաներէն) անկեղծաբարձամ լինել, որ այնքան փոփոխական յարած լինել գրական այս կամ այն ուղղութեանը, այնքան իրարանքով եզան լինել իր գաւանդներում ու գաղափարներում: Իր բարդ բնութեան, աշխարհաբազայցու իր կեցումների ու նաեւ մեթոդական իր որոշ հայեացքների պատեաւում Զարեանը եղաւ ու իր ողջ կեանքի ընթացքում մտաց ինչ ցանկալի մարդ թէ՛ իր հակառակորդների եւ թէ՛ իրաջիւնների համար: Աշխույթից էլ այն ծաղալայից դժանատուները, որոնք ցուցաբերուել են նրա նկատմամբ՝ մերթ նրան գտական գրող համարելով, մերթ՝ անկարգ աղմուկ հանող, մերթ՝ չունկալայի ու մեծ, շօշաբանկ մտքերի հեղինակ, մերթ էլ մտքի պտակից հրամարդ ու հաւատաբեր:

Իր գրական ընդգրկումներից, չօշաբան հարցադրումներից Կոստան Զարեանը նախքան արեւելահայ, որքան եւ սփիւռքահայ կեանքի պատկերադր եղաւ: Նրա գրականութիւնը մայր երկրի ու տարաշխարհի հայութեան ողու բազայաբան մի ամփոփ պատմութիւն է, Հայ մարդու դարաւոր մտքերի ու ոգորումների գրաւորում, առհասարակ «Բաղձալի Բազակալի»՝ Ազգաւ Հայաստանի որոնում:

Արեւմտահայ միջնորդը պահելու իւր իրաւունքը հայ կեանքի եւ սփռահանայ իրականութեանը, Բաղամբայի, Միացեալ Նահանգները, եւ յայտնական մի շարք երկրների յարաբերելու, յազարական կառույցներին ու մշակութային արեւելքներին մերարեւոյց պահանջական էր որ անմիջապէս իրենց զգուշացնէին արժէք ունեն եւ իրենց պերարուեսական ու զատողական վերջումական ընդգրկումներով հայ գրականութեան շտապելու էր իրենց երկրին:

Ազատագրչական յազարակները Հարեանին հայելի էին զիպի տարիքի զազարագրութեան իրենց ու զիրարու մեծեր, Բոլշեւիկեան Բազուգա՝ անմիջապէս երա ազարակ ըմբատեղութեանը, յազարակական նպատակները համար գրաններն ու ուսմանի փոխադրութեանը ի վերջոյ յայտնելին մերարեւոյցական, ու մէկ տարուց աւելի Միւնիստի ըմբատում անպիտանելոյց յետոյ Հարեանը վերջնականապէս համարուեց, որ կեանքը ի ի զարեւոյց, որուայ հայր յեղի է, որ մարդիկ զազարակ են միայն սպարեւոյց եւ միայն միայն հայր յեղի է, իսկ յազարակականները որեւում վերեւում են, զանի որ զիտեն ինչ անեն իրենց մասնի ստանդարտները լինելու համար:

Հարեանի գրական ըմբատ կեանքը սկսուել էր իրենց յայտում, որանց կեանքը տառաջարկէն ըմբատ էր ու ետում, յազարակ Բուրեանի ու Հորդանի ըմբատեղութեան նկարներով, իսկ Հարեանի կեանքական ըմբատեղութեանը մեծ զիտելու հետ ունեցան մի զարեւոյց մասնական էլ յայտնական ըմբատեղութեան անյայտ կեանքի մայրն ուսար յեղում ստեղծագործող Հարեանին յայտնել է զիտ մայրն յեղում ստեղծագործող «... ի՞նչ է ըմբատեղութիւնը, երբ ոչ մշտնապէս աղօթք»: ըմբատեղութիւնը իր հայրական Բուրեանի ըմբատում Հարեանը կը գրէ «... ըմբատ յեղում զիտելու հայրական է որիցնից մասնականապէս յայտնաւել, իսկով եւ մայրն ըմբատ... նմանութիւն անել»:

Հարեանի համար է, զարի տառականները զարեւոյցական ըմբատ տարիներ եղան Գոյի մասնական եւ ազարակ է մի շարք ըմբատեղութեանը, զառատեղում զարեւոյցական, հայրագրութեան ունեցում արեւմտահայ մայրն ու մշակութի մեծեր հետ, մասնական մասնականապէս Միւնիստի աշխատանքներին, իր կեանքական ըմբատում հայրագրութեան նորարարական ու ըմբատական յայտնակներ, աւելի ու՛յ 1922ին, եւ աշխատ մասնականութեան է ունեցում Գոյի Հարեանի աշխատանքներին Ստեղծագործական ու ազարակ զարեւոյցական ըմբատեղութեան շտապելու, սակայն սկսում աշխատանքար եւ ազարակ Մեծ Ազար ստեղծում են կեանք յայտնել անեն ինչ, Հարեանը հայրագր է կարողանում նուանայ Բուրեանի ստեղծակները այս անգամ ըմբատելով երկրին երկր, յազարակ յայտն, միայն մայրն տարական տարիներ մէկ:

Առհասարակ, Հարեանի կեանքին ըմբատ մայրն հայրական իրարակներն ու հայրական յազարակարեւոյցները, ազարակ ստեղծ կարողութեան որդիներ՝ զարի մարտններն ու ստեղծագործական անմասն իրարակները, մարտնական կեանքի միմասնական միմասն ու զարեւոյցական Ազարակ որեւման անեղանքը Հարեանին տարել է ոչ միայն սեղից տեղ, ոչ

իւ ժողովք միտք, գաղափարից գաղափար, ասելիքից ասելիք՝ միշտ ծառայել
հոգեկան երազուած սեղանին, միշտ երազուած կեանքը նախընտրելով ի-
րական կեանքից: Սա հաստատարացէս գերաբերում է Զարեանի կեանքի նա-
եւ խորհրդացին շրջաններին (1922-24 եւ 1961-1969) երբ սպիտակասական
էմեն գաղափարները իրականութեան դատանութեան մէջ սկսել էին նե-
խել, երբ հայաւում էին ազգային գաղափարներ, երբ գրականութեան
Քեմաներ պարտադրում էին կուսակցական որոշումներով: Զարեանը իր
խիկ երկերով ապրում էր սուտի նման: Իր ազգայն աշխարհային համար նա
գրել է. «Մայր իմ, եկի իմ: ... Եկաւ ասելի որք, քան երբք: Ուրախ չե՛ս աշ-
խարհը: Գիտես, անգործ տարագիրը ամեն տեղ էլ դժբախտ է»:

Այդուհան Հայաստանը Զարեանի համար երկար պիտի մնար հեռուոր
մի գաղթ, անորոշումներով շեղու ըստըական մի անդամ: Ուրիշ էր
զրոյի խառնուածքը, ուրիշ՝ իրականութեան պարտադրանքը, որը սպեր
գութիւնների մի անբաժնելի շղթայ էր պարզում նրա ազին: Զարեց ու նո-
րից նրա առջեւ ծառայել էր ամեն դեպք իր հոգեկան աշխարհն ու արուես-
տագէտի իր ազատութիւնը փրկելու հարցը: Հայաստանից հեռանալուց թե-
տոյ Զարեանը երբեք երկանի չի զգացել իրեն (1950ականների վերջերին մի
զրոյի ժամանակ այդ մասին նա խոստովանել է Վիկտոր Համբարձումեա-
րին), բայց եւ երբեք իրեն երկանի չզգաց նաեւ Մայր Հայաստանում:

Արագէս, իր ողջ կեանքի ընթացքում նրան մերժեցին ու քննադատեցին՝
«Սեպ ու շներ» անունաներով, մերժեցին ու քննադատեցին արեւմտաւայ
շատ գրչակիցներ Մեծանի Նրատարակման համար, զանի որ ամապիրը
հաշակում էր մի նեղական, որը պիտի գրական թղթալքում ասոյ թերի
մտանքով արեւմտաւայ գրականութեան դասական ու ընթացիկ արեւմտե-
րը: 1950ականների սկզբներին նրան մերժում էին յայտնիկեան իշխանու-
թիւններն ու պրոլետ գրագծերը, համարաբանի կաներիս ընթիւ ազգայինները՝
նրա գրականութիւնը համարելով քուքրուական ու ազգայնական, Թա-
կաններին Փարիզի Մեծրականները՝ զրոյին համարելով շեմապարհն եւ
Թառախականները՝ Զարեանի գրականութեան մէջ անհանկոճ կոտորու-
րտական ժամանակաթիւն եւ ազգային ինդիւիդուների նկատմամբ անհոգու-
թիւն: 40-50ականներին՝ սփռաբաշտ ժամուրն ու ազգային կուսակցու-
թիւնները կոչ էին անում չհաստատու Զարեանի խոսքերին ու գործերին,
Յժականներից մինչեւ իր մանր նրան անտեսում էին Հայաստանի Գրողների
Միութեան շատ անդամներ՝ գրանորելով գրական նախան, կուսակցա-
կան շրջանակները՝ չապագրելով նրա գրքերն ու հատորակները՝ կոտու-
րտական գաղափարաբարտութեանը շեմապատարտներու պատեաա-
րանութեանը: Զարեանին, ժամուրն, յանախ եւ հանդիպել գրականու-
թեան շուրջը պատուող, այն կամ ախ նեղիկի փողոցներից գուրա պրճան
«չի, կայ, խորք գրականապէսաներ», որոնք թույն են տարանել նրա շրջա-
պատում: Գրողը յանախ, իր ստորեւայ կեանքով նախանել է եղել անգամ
ապրդարանալ իր յայտնութիւնների համար, պատեաաարանել ու բացա-
րութիւններ սալ արան ու նրան, թէ ինչու ինքը նշանի զո՛ւ չգործու, ին-

չու խորհրդային կարգերի ժամանակ չներակալուեց, ինչու սիրւաբաժ չմտնայաւ:

«Զարուած փննելու» իր այդ հանդամանքի վերաբերեալ Զարեանը իր վաղ մտնելութեանը, իրենց սաճն ունեցած իր գերի մասին խոսելիս ոգտա- գործում է «նկարը» բառը: Գառը հակասապարի բերումով այդ բառը գար- մաւ նրա ողջ կեանքի բնութագրիչը: Ամենուր եկուոր եղաւ նա՝ Եւրոպա- յում, Ամերիկայում, Մերձաւոր Արեւելքի երկրներում, Լաճիսի մայր երկ- րի ներսում: Այդպէս ապրեց մի ողջ կեանք՝ միշտ գրկից բաժանմանը, հրա- մեյտի խոսքին, մեկնող նաւերին ու ... աշխարհի փոխերկուն ծովերին, որ Եւրասիայում էր տեսական եկուոր ու տեսական մեկնող: Անհանգիստ ծովը նրա անբաժան ընկերը պիտի գտնուար, նրա անհանգիստ կեանքի խորհր- գանիչը: «Նա փառեց իմ մէջ, տարածեց մարմնիս ամեն մասում իր փոր- թիկները: Նա շտապեցրեց իմ անմահ շրջանը եւ արագացրեց իմ անմա- տական աշխարհիտունը»¹¹, «մասնի տակ այլոց խորոյնի պիտի նման- ուէր Զարեանի կեանքը: Ինքը՝ Զարեանը, եւս համակերպումների ու հաշ- մաթիւնների մարդը չեղաւ, երբեք: Նրա մէջ առեւ ապրեց են մի քանի մարդ, որոնք գրեւորեց են ոչ միայն տարբեր մտածողութիւններ, այլևս հակամահայ գաղափարներ ու գործունէութիւններ: Մասունքների ու գոր- ծունէութեան այդ սկզբունքը նա գրեթէ միշտ բնեցեցեց հերակցական այն գաղափարադրոյթից, որ ամէն ինչի հայրը պաշարն է, պաշարը իւրային- ների ու հակասակորդների դէմ, պաշարը դրական ու մշակութային խո- տանի դէմ, պաշարը սուս ու սին գաղափարախոտութիւնների դէմ՝ միշտ միջուկ վերջ, միջուկ ինքնագոհում: Եր այդ ընդմիջուն կերտումըք եկաւտի աննեարով էլ գրեց, «Եթէ ոչ ես, իսպա սիբէ ո՛վ»: Եւ, հենց այդ պատեմա- ուով չէ՛ր, որ նա աշխարհի եւ ոչ մի անկիւնում հանգիստ չունեցող մարդը եղաւ:

Հայ իրականութեան մէջ թիչ մտաւորականների ու ազգային գործիչ- ների կարեւի է մտածանքի, որ ունեցած փննելու Զարեանի շարի մեծ աշխարհ- մանդանութեան ու իմացութիւնների, նրա շարի լաւատեղեակ արուեստի բնագաւառների՝ թատրոնի, կինոյի, գրականութեան, երաժշտութեան, քանդակագործութեան, նկարչութեան եւ համաշխարհային մշակութի աշխարհների արեւըներին, նուսանումներին ու գրեւորումներին ու այդ ամէնի մասին գրած փննելու այնպիսի խորքով, ինչպիսին արեւ է Զարեանը:

Զարեանը դատադական արձակի մի նոր որակ ստեղծեց հայ իրականու- թեան մէջ, ազգային անցած ու անցնելից ուղիները յայտնաբերելու, մշակու- կան միասնամտութեամբ՝ քննադատութեան ստեղծով հայ կեանքի թաւերա- բնում հանդէս եկած թէ՛ համակերպի եւ թէ՛ հակակերպի տասնմակ ու սաս- նակ անմանց, հայ կեանքում ճակատադրական գեր խոզացած գործունէ- տիւնների ու երեւոյթների: Ինչպէս ինքն է գրում, «մտնի դողոցը յոյսը մեռ- քին»՝ նա որոնել է հայրենական շէնքն եւ հայ մարդուն: Զարեանը այն մտաւորականներից չէր, եւ ստաւեց եւս գրողներից, որոնք հանդարտում են իրենց ընկերացուներին: «Ան, ընսիլի քիւրդեայ այս գաւաթի մէջ արշա- յոյսների շողողում արելը: Ան, կն՛ր Երեսկի արգասանի դաշտի քաղց-

րանած այս հասցը²²։ Այսպէս ասուել է ու գրուել յանախ, զանի որ Շիրակը
 սովորական մի գաղա է եղել, իսկ գաւաթը՝ հասարակական զերեկման Ազ-
 գաթին նուազուհե սազի միտար այդ նուազները մնել են շրանուկացանե-
 րն ճաշակը բաւարարող գրականութիւն, ծառայողական գրականութիւն։
 Մինչդեռ Զարեանը հաշտի չի հասում ընկերացողների կարծիքի հետ, ովքեր
 յանախ չեն որպէս ձեռնադրուածքներ են ծառայում գրողներին։ Իսկական ար-
 ուեստապէսը պէտք է իրականացնի իր ծար, ու անուանի անբոխ ճաշակը,
 որը միշտ էլ չվար է արտահանէ։ Այս կրակեամբ էլ Զարեանը գրել է իր
 գործերը, այս կրակեանից պարտաւանից հայ գրականութեան միակ մշակե-
 րին, միւս կողմից՝ անճարար ջերմութեամբ գնահատել արժանաւորներին։
 «Նորիսանը՝ սակարկութիւն ինչ է, սարսուռն մեղովի, աստղերի շարքը մե-
 յամադօրէն պատուող ոգի։ Նրա արանքներն արդեանքներով լցուն է,
 նրա ինկնկանցը քոթիլ է եւ մշտնո գանկութիւն։ ... Ե Տոմիրճաշաշեանը...
 հայ կեանքի ամենախղիղիսպառող ուղիներից մէկը... Չրացեանը... գոսպ
 այդ մարդու մէջ հեղուական ի նշ ոգի, մարտիրոսագման ի նշ տնայ»²³։
 Իսկ ինչ ասես, որ շարժեմ Խաչատուր Աբովեանին արուած նրա բնութագ-
 րումները՝ «հայ գրականութեան մեծագոյն քանապակի», «հայ ոգու
 դարբանը բազող», «մեր մեծագոյն դիպլոմատները», «տղիւտ գործը»
 աբ մարդը, որ մեծակ պարտաւան էր իր ժամանակի «տղիւտ սարկաւազ-
 ներից գէժ», «մերն իսկ չափային հերոս, առասպել», «այն ... մեծարիւնը,
 որի առջեւ մարդ մտնւ է ազլում», «սպիւր ուզող մտղովի իսկաշական
 կան»²⁴ եւն, եւն...

Զարեանը յաւ գրակը, որ Հայաստան աշխարհը միշտ զրօ է գարնիկ
 պատմական անեպատա պարթեաններին, իրենից դուրս գարգացած շար-
 գուշակ դէպքերի։ Այդ պատմաւանով ժողովուրդը խեղճացել է, կորցրել իր
 ուղին, իր ներքին անեղծագործ սէրը։ Աւ ես այն համոզումն ունէր, որ ան-
 հրաժեշտ է քաղաքայան ժողովուրդի ներքին կորսի պիտէքներն ու նրա
 մշակութեան կոչումը, որը եւ կեանքի բարձրագոյն գրեւորմանը պէտք է
 յանգիցնի։ Աւ զանի զեա այդ չի արուած, Շարատը չէ հասկանալ հայի գա-
 րաւոր մարտիրոսութիւնը, «նրա բաժնած արխանի համայնաբանային ի-
 մաստղը (ընդգծումն իմն է - Ա.Ա.)։ Հայրենիքը, ըստ գրողը, ասելի կրան-
 կան զգալութիւն պէտք է լինի ազգի համար, զան նրա իսկական կամ արդի-
 նարեակուն։ Զարեանը համոզում էր, որ ասանց հոգեկանի եւ ազգայինի
 ոչ մի կալած զան Շարատը չէ անեղծել։ Հայրենիքը պիտուայնող բանի-
 նիչ ասեր, եւ ես, ով չքում է իր երկերը, կորցնում է իր նպաստ բարձրու-
 թիւնը, գտնում է «խնամաւան կամ միտակ մտառքակալ», զազարում
 է «մերն իր նման մտածել» իսկ ով իտում կամ գրում է ասար լիզուով «-
 տրիչների մտայնութեանն է յարմարում, եզով եւ մարդ մտում»²⁵։ Հայի
 հոգեկան սեռուցը գալիս է Արարատից՝ անտեսապէս անգոստակոր այդ
 լիսից զարէ այդ աստուածութիւնից՝ հայրենասիրութեան ու հայաս-
 րութեան այդ շարունակ հրաւերից։ Եւ երբ մէկը կորցնում է միտին, հեռա-
 նում նրանից, փոքրում է, գտնում որը, նրա իսկական ու ասար հասանք-

ների տակ կբուժ, յաշտեւում երկու աշխարհների մէջ... - երկու՜ - չոքս աշխարհների մէջ - աշխարհն՝ ոչ մի տեղ...»

Չարեանք եւան եղաւ այն կողմն, որը եղի էր ըստ սրտնելու, ու այդ ըստը չկար, այն տառապանքն, որը հրճանկութիւն էր փնտում, երբ շարժչորորդ վիշտ էր։ Քաջ եւ նա եղաւ այն մտաւորականը, որն իմաստ ու բովանդակութիւն տուեց հայ կեանքի բազում բարձր ինքնորոշման ու իր գրականութեանը ու գործունէութեանը եղաւ տեսանող ու յայտնագործող, իր գրականութեանը պատկերեց ինչպէս միայնակ մարդու մտապանքներն այս աշխարհում, այնպէս էլ մի ուղի սերնդի սղորդութիւնը։

Այդ նա էր նաեւ, որ հայ իրականութիւնը բերեց Ի. գարի, եւ ոչ միայն Ի. գարի, համաշխարհային մեծութիւնների գործի ու փաստակի ուշադրութեամբ ուրեւորումները, նրանց մասին գրեց Չարեանքայնը էջեր, բնութագրումներ կատարեց, որոնք այսօր էլ մնում են անզերպագանցելի։ Երջանաւորութեան մէջ գրեց արուեստարանական ճանաչողական հարուստ երթ՝ հայ մշակութեային միայն բարձրացնելով անճարագէտ ճարտարագետի ԹԷ՝ որպէս անմեակուն ճանաչման արդիւնք, թէ՛ որպէս գրականագէտ ու մտաւորական նրա գրական, մշակութային ու հասարակական գործունէութեան շրջանակներէրց են համաշխարհային այնպիսի մեծութիւնների անուններ, ինչպիսիք են Գարո Տիկնատեան, Ռաբինդրանաթ Թագորը, Քեղտոր Դրաւիչը, Կարոս Լորին, Ազգլանը, Եթեթեան Յուսէրը, Միգել Իւր Անտոնիոն ու էջի շատերը, որոնք նա Չարեանք ունէր ճանաչողութիւններ եւ կամ անմեակուն ճանաչմանութիւններ։ Կարելի է հարցնել՝ կա՞ մի ուրիշ հայ գրող, որի մասին շատ թէ շէր ճանաչում ունեցող օտար մտաւորական եւ գրող մի ամբողջ գեղարուեստական ու խոհական գիրք գրած լինի, ինչպէս, որինակ, Լորեն Դարելի Չարեանքատում փերճագրով գիրքն է՝ Եւ մի թէ կարելի է թերագնահատել Չարեանքի գործունէութիւնը ԿՊՊՊ-ում Դանիէլ Չարումանի, Յակոբ Օշականի, Գեղամ Բարսեղեանի, Արշակ Տարեանքի մասնակցութեանը Մեծան, իսկ շէր տեղ՝ 1922ին, Բայրապետք, արտասահմանում 1925ին Գրեանքեղն Լա Կուր Եւ Երեւանի 1946ին անդրերկն Armenian Quarterի անդէշների ու անապրերի հրատարակման իրողութիւնները։

Չարեանք նորարար էր թէ՛ արեւմտաւայ, թէ՛ սփրսքաւայ եւ թէ՛ արեւելահայ գրականութեան անդամատում։ Նրա գրականութիւնը չի է կեանքի ու աշխարհի, մարդու եւ երկրի նկատմամբ տամուտ ինքնատար խոհեմով ու մտածումներով, մեռական եւ գաղափարական յայտնութիւններով եւ այս ամէնը՝ գիտում հայ Մարդու ու Հարստան աշխարհի տեսանկրմանը։ Չարեանք ուղի կեանքում այն տեսակէտին մնաց, որ կիկ այլ մոզոփորդների համար գրականութիւնը գեղեցկութեան ու մարքի նուանման ուրոյն միջոց է ու կոչում է հարստացնելու արդէն բազում երեսփներով պերճացած կեանքը եւ սնունդ է օրքերի եւ ընտրեալների, - այսպէ՛ - հայի համար նա ամերսմիշտ հոգեկան հաց է՝ (ընդգծումն իմն է - Ա.Ա.), եւ հայ գրողը չի կարող ստեղծագործել տուանց այդ պարագան գիտակցելու։

Չարեանի գրականութեան առանձնաշատութիւններէն մէկն էլ այն է, որ նրա գործերում բնագծուած ինչոյններ են մտած ոչ միայն գրականութեան դերի ու կոչումի, այլև արտեստագիտի, ստեղծագործող անհատի ընդգրկումների ու գրանց գեղարուեստական գրանցումների գերաբերեալ գրողի նորոյի կարգադրումներն ու դասադասութիւնները կարողանալ տեսնել հակառակ, սխալակամ, երեւոյթներն ու իրերի մակերևութից անցնել խորք, որը շատէլ փնթակելն նման հաղարուստ կար իրականութիւններով է լիցուն։ Կարողանալ գեղակերտել ազգին յուզող երազը, յայտնարեւել հայ մարդու հոգեկան այն հարստութիւնները, որոնք գրանցուած են մեր փոթորիւն պատմութեան որքան եղերական, նոյնքան էլ գիշագնական երկարտան շղթայում, սուսերիցնել ազգի մարտիրոսութիւնը, նրա գոյատեւման փերտը բխեցնել նրա իսկ կրուստներէն։ Ինչոյններ, որոնք Չարեան գրողի առաջադրումներն են մտած նրա գրեթէ յուրը գործերում։

Ազգային նկարագրի գաղտնական իշխար յանգում է հոգեմարդուն, ստիւգերիս-անհուսիս, նրան՝ Արարտանան իսկական հային՝ Արային։ Այս առումով յասկապէս առանձնանում են գրողի՝ հայ առաջնայական ու բարձրասկան նրութիւն հիման վրայ անգնուած պոէմները²⁷։ Հայի, Արայի, Հանգի, Ի՛նքի, Տիգրան Մեծի եւ այլու գիշագնական նկարագրերով ու հոգեկերտումներով։

Չարեանի գրեթէ յուրը գործերում, տեսանելի, թէ անտեսանելի, ներկայ է իր սեան, որի խոնքի, մարումներն ու դասադասութիւնների յարց երեւններում արտացոլում են աշխարհի ու մարդկանց անցնալ ու ներկայ իրողութիւններ, վեր են հանում կեանքի ելմարտութիւններն ու դասադասութիւններ են կատարում գաղթ իրագործութիւնների գերաբերեալ։ Այլ խորով Չարեանի գրականութիւնը ընտելացում է իր իսկ յատկեալ «...արիշնքի մասին գոյիս, մեր խոստմ ենք գլխատրաստու մեր մասին»²⁸։

Գրողը յանախ է ընտրում փոթարեւութիւնների ու խորհրդանշանների իրթին լիցուն։ Գազափար-պատկերներն սա Չարեանի նարտարում գրեւտեն է, որին գրեթէ միշտ գալիս է անկանալու փրայցարեւում դասադասական խորք, ինչը ընթերցողին մղում է նորոյի մտածումների առ մարդն ու երեւոյթը, սարիւում իր հետ մտածելն ու յայտնարեւման հանաչը փարիչ-Ինչպէս իրապարեւն նշուել է Աւետիս Աւարտեանը, Չարեանի գրականութիւնը շուճեր իր նարտարները²⁹։ Այն նաեւ անհետեւորդ պիտի մարտնքը՝ գրողը, եւս թիչ շփուց մտածանքի գրական կեանքին։ Կա միայնակ մարդն էր։ Ինքն էր ու աշխարհը, ինքն էր ու Հայաստան երկիրը։

Չարեանի կերտած ներսանքն էլ իրեց նկարագրով նման են իրեն՝ ընդգրուն, բունն, յանախ անհալա եւ հակառական, յաջ նաեւ երազապաշա ու անկանական վեր մասին գեղես Զակեաններին Բարձրայտեւում ապրում իր խոստում վերում էր Եւան Թերգէրեանը, հաստատելով, որ «Մարդ ազնիւութիւնննր ու ծգտանննր կը կողմն կուտան Զարեանի անձնականութիւնը ու կը վնորեւն անոր անշնչման մարտագիրը»³⁰։ Փրկտուայ մանկավարժի գրաարեւմը միանգամայն Տիգրան է մտածանց իր առաջին մտով։ Չարեանի գրականութեան արժանիքներէն եղան ու մտ-

քին ալի նարարական մասունքներ, որոնք նա հակացրում էր գրականութեան մէջ գարգ ընդգրկեալութեանը ու կրկնութեանը։ Արտաբարձական ներանոր մեկերի եւ թարմ գաղափարներ սգտաւորութեանը պնդում են Չարեանին ստեղծելու պատկերուց զգալու թիւներն ու սպրտներն, յոյզներն ու կործանելութեան անսպոր ու խառնատուկ կերպարներ, որոնք ու կործանելութեան անսպոր ու խառնատուկ կերպարներ, որոնք իր թափանցիկ ասած, միջնակներու ճշման խառնում են ստեղծելու, որ սրտում է, ու կրակի մասին, որ ստեղծ է։ Մտածող ու ընթացած անձը ներկայ է Չարեանի կերտած յայտը կերտաների մէջ, որոնք յոյ, գործելու, պաշտարան կեցուածքը կեանքի առաջնորդած բարդ խնդիրներ լուծում միջոց է նրանց բոլորի համար։

Միջնակարգական ալի եղանակը իրերին ու գէղարկին իր ետի պատկերը ստուգ գրողի միտումը, նրա գրականութեան պարտադիր ստոր են գործելու փաստացրութեանը, իրական իրականութեանն ու անիրական իրականութեանը, որոնք միտ իրենց գրականութեան բարձրագոյն գեղարտեստական մարմնաւորութեան են գտնում, գտնում խորքային ու ընդհանրացող խորք։ Ասել է թէ գրողը, պատկերելով ալի, ինչ որ կայ, աւելի միտում է վերակերպելու ալի, ինչ չկայ, եւ ինչը պիտի լինի։ «Այնպիսի միակերպութեան» յոյզներն ընդհանրապէս շատ յարմար է գրողին Չարեանի գրականութեանը։ «Ամուսնանալիս եւ ստանալուսիս յարմարութեանը անսպոր գտնում է գրողի ստեղծարարական նախապարհը ու գեղարկը, նրան մղում լինելու, մինչեւ ի մտածանք թէ՛ թանձր իրապաշտ եւ թէ՛ ընդգծում խորհրդապաշտ։ Արտեստի մէջ Չարեանը, յանուն երեւոյթների եւ իրերի խորքային այդ յարմարութեան, մեղմում էր արտաքին խոցականութեանը, ստանալովի զգալանարտեստած յուզականութեանը, ալիէն ստան՝ արժեքնալից երեւակաւորեանն հնդեղները (դասակարգութեան) լոգնում ստեղծակամութեանը, [իրապաշտութեան] սպորը եւ սրտախառնականը»։

Չարեանի գրականութեանը գիտնաւելին միշտ չէ, որ սկզբ է շարժման միտար ընդունելու ազգային խնդիրների ընդգրկումները։ Նրա գործերը երբեք մտաւորական ու խորնոյ անձամբ զգալու թիւներն ու գտնումների արտաբարձութեան են, որոնք պակաս կարեւոր լին Չարեանին նախաշարժում համար։ Նրանք նաեւ միջոց են թափանցելու համար հայ ու համաշխարհային կեանքի բարդ երեւոյթների մէջ, հասկանալու ազգերի ու մարդկանց կեանքի ընթացքը հոյժներ, խորանայու երեւոյթների խառնում մէջ։

Այսուհանդերձ, ինչ կարեւոր չնկատել, որ Չարեան գրողի ու մտածողի համար կարեւորագոյն խնդիրը եղաւ ու մտայ իր մտայնորդի ու երկրի նախապայքը ալի փոքրիկ նշանակելի վրայ։ Այս առումով Չարեանի գրականութեան ընդգրկումները շատ են մաս Չարեանցեան անդրադարձներին գտնելու իսկական Հայաստան երկիրը, «ժամակ եղաւ հեռա, սրտով սխնդ մրան», յանուն որոնց անմայնորդ նուիրում եւ անզույգ գործունէութեան էին գրականութեան երկու գրողներն էր Յիշեց թէկուց ալի երկակի վերաբերմունքը, որ ունէին Չարեանն ու Չարեանը Հայաստանում ստեղծում նոր կարգերի վերաբերեալ։ Ինչպէս Չարեանը, ալիէն էլ աշխարհի բազում նախնանքով անցած Չարեանը անստան էին, որ նուանումներին զուգր-

թաց ծուարում են կաշկանդումներ ու արգելումներ, անհասի ազատութիւնների սահմանափակումներ: Ուրեմն չկար ու չէր կարող լինել իսկական ազատութիւն ստանց հայրենիքի, եւ չկար ու չէր կարող լինել զանկալի հայրենիք, եթէ այն ազատ չէր:

Զարեանք իր կեանքի ընթացումը ետեւ ակնմաստեր կզու հայ մարդու ապրած հակասապարական մի շարք դեպքերի՝ յոճութիւններ, արտօրներ, յեղափոխութիւններ, կոտորածներ, գաղթ եւն: Հենց իր՝ Զարեանի ապրած կեանքը արտօր իր հայ մարդու ապրած երկարամիջ մի ուղի է եղել, որ ուղղակի կամ անուղղակի արգելներ ու հետեւածք էր Ազգանի «պարսկող զոյժով» արձագանգը:

Գրուել ու ասուել է, թէ Զարեանք չի պատկերել եւ կամ չի սեղադարձել ազգային այդ մեծ արհուրջքին: Միանգամայն սխալ տեսակէտ ու կարծիք: Իր ամբողջութեան մէջ Զարեանի գրականութիւնը ակնի զան արգիւնքն է՝ հենց այդ երեւոյթի մէջ այլ բան չէ, զան հայ մտգործի ապրած ջանք ու արեան գեղարուեստական պատմութիւնը, հայութեան օտարապետ Արքայի թաղաբաշտումը, զանք՝ հայ մարդու ապրած սահմանքները եւ թափած արիւնք ծառայեցնելու, շեղանցող կեանքին եւ ողբելն արեւըներն ու ազգակներն վերանկար, սգեկոչելու համար հայ մարդու ստեղծագործ կարողութիւնները, ջոջ տալու, որ կեանքի եւ մահուան տեսական պայշարի, յոյսի ու անտէրմիտիքի անբեղհատ որոնման մէջ է ետեւ պարտութեան հայ մտգործի մեծութիւնն ու ոգու կութիւնը:

Զարեանն ունէր այն համոզումը, որ արեւուտակ մէջ զկարելի չէ երգել ոճիւր, որ երգել կարելի է զխայն այն, ինչ կանն է, թաղաբաշտան, յոճաւոր»¹, զանի որ սերբը ապակեմում է կեանքն ու գեղեցկութիւնը: Հայկան իտարը ետեւ ետեւանցեալ է ազգին: Միմղելու անհրաժեշտ է արտօնարել ժողովրդի ողբելն աշխարհը, որ վտեւանցող շաղկանքն ունի: Մեկայն սա չի եշանակում, թէ Զարեանք իր հարեալքը չընէր էր այլ ուղղութեամբ: Եղեալը ոչ միայն Ֆրեդրիկական ու Նիւթական անգլաճանի կորուստներ էր պատճառել, այլեւ ինչոյ էր միջոնուարներէ հայեկեմակը, նրանց մասնել, Զարեանի իտարբարձ սասան, ասանդապարտական մեծերթեանն: Հայ միտքը «վերթացած անի նման» հաստատանք էր զաշում: Ուրեմն հարկ էր ոչ միայն իտանց զոճերի մասին, այլեւ՝ թէ ինչ ապրելքն փրկուանները: Եղեալը այն երեւոյթն է, որ Զարեանին միշտ է հայ մարդուան ու նրա ողբելն կերտուածքը տեսնելու անհար այլ շարքի գեղեցկութեան մէջ: Էր յնչիք միայն էր յարերանում է Զարեանի գրական ընդգրկումների միայն սասանմաբաշտութիւնը՝ աշխարհի անզայն սինակի արտօնարումը, համայնարւային կեանքի փրկուանների պատմութիւնը, մարդ-արարածին պատան թատանին սինակի պատկերումը:

Հայ մտգործուրքը եւ մասնաւորապէս նրա արեւմտանայն հաստատանքը, Ի գարի առաջին երկու սասանմաններն ընթացքում ազգային գոյամարտի անգանին գրեց զարբերի ընթացքում երազուան ազատարարական իր նուիրումներն ու միտքը, ապրելք իր պատմութեան անկեանգեւորքն եւ միեւնոյն մասնակն անկեանգրեղայական տարիները ու այլ անէրի նաեւապարհին

կորցրեց հայրենի հողն ու հայրական տունը, ստեղծ կեանք ու արիւն եւ ցրոնք դարձաւ աշխարհի չորս ծաղկերում: Զարեանի գրականութիւնն էլ դալին էր ստեղծու, որ այս պատմական շրջանի գլխաւորագործն ինչպէս Հայաստան երկրի ու ժողովրդի գոյատեւումն է: Ընկոյ յանուն այդ խնդրի էլ ապրում ու գործում են նրա կերտած հերոսներն ու անձինք:

«Համայն հայկական թշուառութիւնը» անրածան է եղել Զարեանի հոգոյց ու մտքոյց: Եւ նա գրել է՝ միշտ զգարով հողեկան ու մտային մեծ պատասխանատուութիւն հայ կեանքի առիւ: Գրել է ամէնօրեայ դասն ու սպանել զհիւսիսի թելադրանքով, ինչպէս վիպում է «Կոզյն Եւ Մի Մարդ» գործում՝ մեծապէս տանջանքով, միշտ նպատակով երազածը իրականութեան վերածել: Տանջանք, որ դալին էր ազգային ջակերեց, աշխարհի կործանարէր ընթացքեց, իր ապրում որդիի պիտմեց, այն մտայնութիւնեց, որ «վեանքը յա կազմակերպում չէ», նաեւ ստեղծագործական այն որոնումներեց, որոնց նպատակն էր արուեստի նաճապարեւով յայտնարերել այն, ինչը հական էր ու յակերմական: Կորսուած կեանքի եւ կորսուած մարդու վիճակը ընկուել է նրա ստեղծագործութիւններում, տարարմայն մեկնութիւններն ու նեղգաւարումներ ստացել, գարեկ ինչդիր ու ստեղեց, գաղափար ու թեմա: Ազգանայի կոտորածներն յուրը Զարեանին ուղղակի ցնցել է: Այդ շրջանի իր ապրումներն ու աշխարհի վիճակի մասին նա գրել է «Ա Ե, 909-ին աշխարհը ման էր գալին յոյս ոտրի վրայ»²⁷, Իսկ 1915ի գանդուածային ջարդերի, կոտորածների ու աքսարների վերարերեայ գրել է հակիրճ, սակայն շատ ընտելազգրական մի նախապատուութիւն՝ «Փարսւն, արիւն, արիւն եւ վիշտ: 1915»:

«Վրասի գոյնով իողի այրումը» այդուհանգերձ գարեկ էր Զարեանի աշխարհընթրուման հիմքը, եւ պատահական չէ, որ նրա մէջ կուտակուել էր «բալխոննական վայրոյցը առ աշխարհը, որը նրան յանախ է տանում հակասական ապրումների ու խարազանոյ խաչել, կորստեան եւ ընդգլման արամադրութիւնների, իր խաչով՝ «արքունքների բոլորի», որը նրան յանգեցնում է մէկնակութեան ամենակույզ գաղափարին՝ «մեծակ ենք քորտներու պէս»: Եւ իսկապէս, ջարդերեց փրկուածները զժրաբա երջանիկներ էին, հողով ու մարմնով կրտակորման ընկորներ: Բայց եւ սնոյին կար կեանքը, ժողովրդի ներքին կորույցը, որը պիտի ապրեցնէր մազապարծ իշխանիներին: Զարեանը այդ սերնդի մասին է գրել՝ «Տալարախա սելտունը է մեր սելտունը, նման ենք այն իսկապարծեայներին, որոնք ուզում են քանդում քաղաքի մէջ նկնդեցի շինել»²⁸:

Հայ ոգու վերակերտում, հայ մարդու ազգային անընկանելի իրաւունքների, նրա մարդասիրական գաղափարների, անկարութեան, ինքնուրոյնութեան ու ազատարարութեան, ընկոյ այդ «նկնդեցաշինութեան» են նուիրում Զարեանի Տալարախով Հայտը գրեկը, Անցորդը Եւ իր մամփան յուշարութիւնը, Բուճկոտը Եւ Մամուկի Ուկորները, Կուր Աղան Հրայ վիպերը եւ տաննակ ու տաննակ այլ գործեր, որոնցում գրողի դեզգրական մտասեւեման կրգակէար միտում է ամէն ինչում հայկա-

կանք գերակայութեան Այլ խոսքով Զարեանք համարուք եղաւ ու մայր
այն գրասկզումը, որ անէն մի հայ եւ անբող մայրսուրբը պէտք է գրասկ-
զի իր պատմական գիրք եւ պատարանառուութիւնը օգնէր տեսական
արժեքները ամէն բանից առիկ գերակայութիւն մէջ՝ (Իրագրուած իմն է -
Ա.Ա.)

Անճառի կրօնական կամ կործանման ընթացքի ինչիքը նոյնպէս Զար-
եանքի մշտական սեւեռման առարկան է եղել Ունեղ եւ ազատ անճառը, ջո-
ղաբական ու մշակութային ազատութիւն ունեցող անճառը գեղարարու-
կան այն իրական է, որը պայմանաւորում է մարդու եւ ազգի փրկութեան
գարեանական հարեցակարգը Գրողը կեանքի բարդ երեւոյթներէ շուրջ
մշտական խորհրդածութիւններէ մէջ է մտել, պեղել մարդկային սիրան ու
միտքը, հասարակական ու ազգային յարաբերութիւններէ գրեւորումնե-
րում գրեւել ազատութեան, իրաւունքի ու պարտականութեան այն շրջ-
անները, որոնք պայմանաւորում են կեանքի առաջնութեան ու մտք-
փոքրոցներէ իրաւունքները Ունեղ անճառը, յանգուցի, հաւատարմ
ու նուիրեալ մարդը, հոգեպէս հարուստ մարդը նաեւ իր երկրի կերպարանա-
փոխող իշխանն է, միջոցիկ թույլ ու անկամ մարդը, իր հոգեւոր կեանքից
հրամարում մարդը, որը ոչնչում է իրեն փնտրուած քառակուսի մետր
քրոնամիտք, իրեն միայն ծառայ է զգում Երաւ հայրենասիրութիւնը իր
մեծագոյն ճանաչողութիւնն է եւ ոչ թէ հոգեկան վերացումի բարձ-
րագոյն դադար, որը պիտի հակադրի ընտանեկան, համայնքային ու
կուսակցական շնչին մասնազուրկութիւններին Դարեր շարունակ հայ մարդը
ընդունել է հզոր Աստուծոյ գաղափարը, բայց ոչ հզոր մարդու գաղափարը
Երաւ իրական պէտք է լինէր վերաբար ընթացքը եւ ուղղաւանակ խորքը,
միջոցիկ եղել է հորիզոնական լայնքը, որը մանկատարն է «նայ սրտի օտ-
ք» Հայ գրականութիւնն էլ յանախ, ըստ սովորութեան, անչք է պնդել՝
հայ միտքը շքիկ գլխորդ Այլ գրականութիւնը քիչ է իրան մտքփոքի հե-
րոսական նկարագրի ու նրա առաջնութիւնների մասին Զարեանք այս
հանդամանքը նմանեցնում է Բեթնովէնի խոսքեան ու թշուառութեան մա-
սին խոսեցուն միջոցիկ պէտք է իրաւի նրա երաւ շտապութեան մասին՝ ստել է
թէ ապրեցնող կամքի մասին Հայ մարդը, իրարից, անմերթ է եղել ու չի
հանդուրժել շտապը երկրին, չի հրամարուել իր երկրից, բայց եւ չի ընդու-
նել նրան անպէս, ինչպիսին նա եղել է Հայ գրողն էլ է ստեղծ է իր հոգեւոր
անճառը ազատութիւնը, բայց երբ արտասոյստուել է, իր անբող անճով գր-
ուածք է «տրկիկի դիմախաւանայր»

Ի գարը ապրում էր խոր դրամա, որից դուրս չէին մնացել ոչ անճառ-
ներ, ոչ էլ մտքփոքներ Եւսեւ սա է պատմաւոր, որ Զարեանք յոյսաւանե-
րի ու գրութիւնների տիրապետող ասորը մեղմման գաղափարն է, միջ-
ոցիկ գեղարուեստական դրոշմի առաջնորդը հաստատման սցին է:

Իր անբողութեան մէջ Զարեանք գրականութիւնը նաեւ մի ծանր
պարտաւ է ուղղուած աշխարհի շար ուժերի դէմ, մի աշխարհ, որը ին է պո-
տենցիալներով ու խորհուրտներով:

Զարեանք յանաթ է իրեն ու ուրիշներին հարց տուել՝ ո՞վ է հայ տիպար մարդը, եւ ո՞ւր է այդ տիպար մարդու կերպաւորումը հայ գրականութեան մէջ, ո՞ւր Ան օայն զարգացարարանորիւնները, որոնցով պէտք է կատարուի ազգի հոգեկան շնորհ: Այս եւ մի շարք այլ հարցերի մարմնաւորման յանգումը որքանից զարմաւ գրողի հասցէ Լեւոն Լեւոն Կոյի վէպը, որտեղ հեղինակը վերակենդանացնում է ամէն բան, ինչ կապուած է ի պարսկացիի Հարստան աշխարհի՝ «Վճռ, լոնջ, բունատը» վեպին, նրա զարմացնելու հայ ու իր, մտադրոյի անցած ու անցնելիք բարդ ուղիների, նրա ընկալելի որերի ու գաւ կրօնաւորների հետ: Վէպ, որ հաստատուած է դառնում հայ մարդու կամքի ու պայքարի վերականգնութեան, բարեբաղոյնի եւ ազատ կամքով ապրելու նրա իրաւունքին:

Քաղաքական ու տնտեսական հրաբուխների վրայ դառնալով Հարստան աշխարհում ապրելիք շարքայ նահատակի է, տնտեսական կոխ ոչ միայն թշնամիները, այլև ամառի հողերի ու կարծիք բարերի գէժ... «Մենզեւ ուրիշ երկրները կերպակոմ են իրենց վրայ ապրող ժողովուրդներին, Լատիոյ հայ ժողովուրդը պէտք է կերակրի իր երկրին...»²⁰ Ամէն անգամ հայ մարդը իր իրենցից դուրս է եկել պայքարի համար՝ պայքար՝ ընտնեան, իրար շարքայով թշնամիների, հողերի կարծրութիւնների, նահատակի հարուստների գէժ. «Նար դալի հետեւից գալիս անցնում է, եւ թշնամիները միշտ նոր են... Թամարյան, Փնկիզ Խան, արարներ, քարարներ, տաճիկներ, սելջուկներ, աֆրաններ, պարսիկներ... գալիս աներում են, այրում, քանդում, անցնում, իսկ ինքը՝ հայ ժողովուրդը՝ հողի նեւ հող, ժայռի հետ ժայռ, հատած սպասում է»²¹ Արապէս նա միշտ մեծանկ է իր մարդերի հետ, ու նրա հաստատելով գաշտակիցները ջուրան ու սոփն են, համահարակիցներ ու ուժացող զանգները: Հարստանը մի գայ է, ուր անարդկային մարմին եւ տատալանք է հասում: Զարեանք իր վէպում մտածանալով է նաեւ այն գերհզօր յանգները, որոնք փոխորկուած են հայ կեանքի ընդերքում: Ի հակադրում համասարած թշուառութիւնների՝ հայ մարդը շարունակուած է հաստատելով մնայ իր բողոքներին, բանակը կուսում է, մտադրոյքը՝ ջուր երջի վերածում: Հայ իրականութիւնը պէտք ունի թէ՛ գեղնով կուսող հերոսների եւ թէ՛ մարմնաւոր մասուր ազնուական մարդկանց, եւ նա մեծ է դարձունեայ մարդկանց, տուել ամենի կուսողներ, նաեւ՝ գաղափարի նուիրեայ մարդիկ: Եւրո Լեւոն Կոյի վէպի շատ հերոսներ հենց աշխարհի կերպաւորումներ են ստացել Զարեանի գրչի մասի Արա Լեւոնանք, Բարկէն Սիրանեանք, կապտան Քուստանեանք եւ այլք: ովքեր գեղեցկաբոյն չեն, այլ մտածող ու գործնական խելական հերոսներ: Նրանք ստում են կարելի ամէն բան երկրին օգտակար լինելու համար՝ նրանք գրտեն գնայ նպատակի նախից, պատրաստ են գոհուցութեան, ետան են մեր պատմութեան ազնիւ հոգիներին ապագայի գործիչներ, մասուրակները, կրօնաւորներ, ուղիքը, «Լուրը, ախոր դներքով, խնամում փողկապանով, սկիզբների նախից երագուն ալքերով մայրը, ոգոր սօրուքներով, սեղմում շրտուքներով մարդիկ էին, որոնց դաժան եւ հատատար կեանքիցը ջանի նման

վառուել էին ազգային պատմութեան խաւար լարիքներսնեղում²⁷
(ընդգծումն իմն է - Ա.Ա.):

Երանք. Նեղ երանք են Զարեանի առաջադրած «ով է հայ տնիւար
մարդը» Նարչեհ պատմաբանուղները: Այրր եւ Մաճը, աւերուք եւ արարու-
քը Ի՞նչ կը լինէր Նայ ժողովուրդը, եթէ Նրա պատմութեան Նահապետա-
կան պատերին խաւարի մէջից չբողջատային այդ Նայիները: Եղէ՞ վէպի ըն-
թացում էլ գրողի Նամար մի շաբանից է մտած՝ գործուց անձնաց մարդ-
կային յատկանիշները բնութագրել նրանց ազգային գործունէութեանը,
նրանց Նայիկան բարեբութեանը ու ինքնագոհուցութեան պատրաստակա-
մութեանը, որոնք էլ ազգային յայեանակի գրականներն են: Այսպիսով
վէպի գլխաւոր սակիքը շանգում է մի գլխաւոր մարդ՝ ազգային փրկու-
թեան այլ Նահապետը չկայ, թան ինքնուրոյն պետականութեան ստեղծու-
քը, որը լինելու է գոյատևողից մի ուրիշ՝ ի փոխինքնիստ գոհուցութիւննե-
րով ու յայեանակներով:

Զարեանի մէջ, որպէս գրականցուած Նահապետութեւ իր եւ իր գրակա-
նութեան նկատմամբ շրջապատի ցուցարեան միասնաւոր փրորներ-
մուկի եւ առՆասարակ որպէս սպրեչու ձեւ, եղաւ ու մտաց անմեայորդ
Կուրուքը: Զարեանան աշխարհին: Զարեանանի կերպարն էլ որպէս յուսա-
ւոր մի տեսիլ շար անբաժան մտաց նրանից՝ անձնամեծ ու ընդգրկուած խոր-
հրդանիշը Նրա գրականութեան մէջ, այն ամէնը, ինչ որ կապուած էր
բարեբնի ու ազնիւին: Եւ պատմական չէ, որ Նա որ Նամուգուած էր, ինչ
անմեայարեւոր թանք, որ կանգնած է Նայութեան առջեւ, Նայ պետակա-
նութեան ստեղծումն է: Նրա մէջ շատ թան էր փոխուած, թաց կրքից շէր
փոխուած Կուրուքը իր երկրին: «Եղ իսայրսփնն աստածը ի մի ստեղծալի
բան է եղել», - գրել է Նա՝ Նամուգուած, որ այն ամէն ինչ պարուրող - էր է,
այլու կանչ, մարդկային կոչում: «Նա եւ եմ, եւ մա եմ»: Մայր Նայիներին
նկատմամբ ունեցած իր մեծ սէրը Նա շատ պատկերաւոր է բաժանուել Ան-
ջորդը Եւ Իր մանքան գրչում: «Անք ինտուկ ենք իսայրսփնն, ինչպէս
քրիստոնիկը փնտտում է ճրագը, որի վրայ պիտի այլուրի»²⁸:

Կարելի է ասել, որ Զարեանի Նամար այլ կեանքի ընթացքում Նեղն են
Բանկուարը Եւ Մամուլին Սոխորները վէպի Նրաններին մէջէ՞ Գրաւ վար-
դապետի խաղերը: «Նայո ց աշխարհ, Նայո ց աշխարհ: ... եւ սպրեչի եմ
բեզ ենա եւ բեզ համար, շնչի եմ քո շնչուլի, սաստապիլ եմ քո սաստա-
պանքներով, որոտիսպիլ եմ քո որոտիսպիլներով: Այստեղ չէ՛՝ այն Անո-
տանով, որին պաշտել եմ բեզ պաշտելոյ իմար: ... Կո իսայ եւ համար-
մուծ, վիշտ եւ ինքնուրոյն, միտց եւ նպատակ: Նայո ց աշխարհ, Նայո ց
աշխարհ»²⁹:

Ով չի սիրում իր երկիրը, սպրում է այլ վայրերում: Միաները միտ
փրագանում են: Կոտան Զարեանի անձնամեծ թայեանքն է եղել վերա-
դառնալ այն վայրերը, որտեղ մեռել է - իր կեանքի աստղին տեսիլը:
«Նրապատմալ արձատներին»³⁰: Նա, որ ամէն ինչ առել էր մարդկանց ու
աշխարհին, Նա, որ իրենով արգարացրել էր շատերի գոյութեան իրա-

ուսմբը, մեծ մշակույթի մէջ ձայն ունենալու կարելիութիւնը, իր կեանքի վերջին շրջանը եւս արտաբան էր ամբողջից նշխարան լքուած ու ճանաչուած վիճակում, ինչպէս եղել էր նախկինում: Ըստ նման եզրու. այն արդու-նաւորդին, որը երկար թափառումներէջ յետոյ կանգ էր առնէ հայրենի տան շահին, բայց ախտեղ զանկ էր միայն իր տան պարտաւր: Առ երբ ուղեցել էր ճաշարիկէ, առհերք միայն անուպատ էր տեսել: Բայց նա արեղ ամէն բան՝ իրենով զարդարելու համար հայրենի հողը:

Կոտան Զարեան մարդու, ճառարականի, գրողի ու սրբազնի գործիչ կեանքի հակիրճ բնութագիր կարող է ծառայել նրա Արեւմտայ գործի բնարանը:

«Նոր քնն» էք, բարեկամ,

Իսկ ես կանգնել եմ տես մեծանք:

Եւ արդե՞ք երբեք իրաւացի չէր Զարեանը, երբ գրում էր՝ «Երախտագարտ եմ, օ՛», իմ կեղիք, քո հասցրած ցափ եւ վերքերի համար»³¹:

ՄԱՆՈՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Կոտան Զարեան, «Հումկական Գուշակներ», 1947, Հայրենիք, Բաւոս, Նոյեմբեր 1948, թիւ 11, էջ 11:

² Միտան, ըստ էր տեսնում ժիւնում եւ պատեր ու զարկում Ռուսաստան: Տարբազան էր իրարմարտական զարգացումները:

³ Զարեան, «Հումկական Գուշակներ», 1948, Հայր 11, էջ 12:

⁴ Կոտան մշակութային միութիւն, որը կազմակերպել էր 1913ին եւ որի (մշակութային) էին կարծաւոր, Կարուստեղ, Օշական, Սասնանը, եւ այլ:

⁵ Լայն է տեսնել ընդամենը? Համար, պիտար տառադարձուցը: Եւս այսու բայց բարունակ էր, ինչը նախ արուստադարձուց նպատակը պէտք է լինէր:

⁶ Հայ Արեւմտայ Տուն, որի կազմակերպչին ու ուղեւորը Կ.Պոլսի ժամանակ Յովնանէն Քուստանան էր: Եւս յարում Զարեանը Քարանձակարակից է Բարձրաբարձր գրական հանգիւր, Մեծի Քարանձակարակից Քարանձակից ժողովուրդ:

⁷ Կ. Զարեան, «Մեծարդ Ս. Իր. Համբան (Բաւոսանիցի Գուշակից), Հայրենիք, Բաւոսար 1928, թիւ 3, էջ 51:

⁸ Գրականարական գրողները ունեցրիկաների գրողները բուշակիկան իշխանութան զարգացումներին էին եւ գտնում էին, որ գրականութան նիւթը բաւոսարական ուղարկելը պէտք է լինէր:

⁹ Մեծ գրական հանգիւր ըստ է տեսնել 1920-31ին, Փարսիզում: Այն Համբարում էր ժամանակի կրթութաւոր ու ժիւն՝ ունեւի կուսակցական արտականցիութիւնը:

¹⁰ Ետայից Փարսիզում ըստ տեսնուց թիւք էր՝ 287 արդան, խմբուցից: Ետայից Միտանան էր, որ մեծից Եղեանի խմբուցում էր Կ.Պոլսի Խախտումար թիւքից:

¹¹ Կոտան Զարեան, Ետայուստար, Երեւան, «Մարգար Գուշակ», 1990, էջ 578:

¹² Զարեան, «Մեծարդ Ս. Իր.», Հայրենիք, Հոկտեմբեր 1928, թիւ 12, էջ 14:

¹³ Ետի, էջ 14:

¹⁴ Տե՛ս՝ Այլ Փարսիզական Քիչքութ, 1958, Մեծարդիցի 12:

¹⁵ Կ. Զարեան, «Հումկական Գուշակներ», Հայրենիք, Նոյեմբեր 1948, թիւ 11, էջ 12:

¹⁶ Մեծարդիցի բաւոսարից Կարեւ Դարձիցի նա Զարեանը մեծարդիցի էր Կարձից կողմում 1900ին:

¹⁷ Զարեանի այդ պոէմները ըստ են տեսնել 1978ին՝ Մրտապէտում, Գլխը Կեցուցիցից գրութեանց վերնուցում:

- ²² Չարեան, «Երկիրներ Եւ Կառուածներ Ազգերու», *Հայրենիք*, Մարտ 1926, թիւ 5, էջ 56.
- ²³ Ոչո՞ք Չարեանը եւս Կառուածն է այս իրարաձիգը. «Ըստ գրականութեան ճշդ ոչ ոքի որսորդութեան չէ՛ւ. Ի՛նչ գրականութեան գարազած է յորը յորով» (Չարեան, *Կառուածայր*, էջ 567):
- ²⁴ Ե. Ռ. Գ., «Երկրի Գուշը» Կառուած Չարեանի, *Քաղաքացիայի 4 Գոյն*, Ապրիլ-Մայիս 1922, Հար. 7, էջ 132.
- ²⁵ Չարեան, *Կառուածայր*, էջ 560.
- ²⁶ Չարեան, «Անցորդը Եւ Իր», *Հայրենիք*, 1928, Հար. 12, էջ 18.
- ²⁷ Կառուած Չարեան, *Արեւմտացի Քաղաքացիայի 4 Գոյն*, 1922, Հար. 8, էջ 65.
- ²⁸ Կ. Չարեան, «Երկիրներ Եւ», *Հայրենիք*, Յունուար 1926, թիւ 3, էջ 42.
- ²⁹ Կառուած Չարեան, *Լայր Լիան Լայր Գուշը*, *Հայրենիք*, 1943, էջ 36.
- ³⁰ *Նշ.* էջ 438.
- ³¹ *Նշ.* էջ 244.
- ³² Կ. Չարեան, «Անցորդը Եւ Իր Խաղան (Բախտակիցի Եւ Կառուածայրի)», *Հայրենիք*, Մարտ 1927, Հար. 5, էջ 22.
- ³³ Կառուած Չարեան, *Քաղաքացի Եւ Մարտիկի Անկրկնէրը*, Անիիցաւ, Տպ. Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան, 1927, էջ 285.
- ³⁴ Կառուած Չարեան, «Հայրենացարան», *Հայրենիք*, Յուլիս 1949, թիւ 7, էջ 8.
- ³⁵ Չարեան, «Անցորդը Եւ Իր», *Հայրենիք*, 1928, Հար. 4, էջ 58.

The article highlights aspects of the uneasy life and unconventional writings of Gosdan Zarian, one of the great names of Armenian literature. Zarian, who wrote in Armenian, Russian, French, Italian and English, is one of the rare authors in Armenian culture who wrote in almost all literary genres. He wrote extensively on world-famous thinkers and cultural figures as well as about diverse fields of art, including theater, cinema, painting, music and sculpture.

His complicated and conflicting views almost always made him an unaccepted figure to his literary opponents as well as his friends. This is why he was considered at times an author who created unnecessary pandemonium and at times as a radiant and marvelous author.

Zarian's literary work expressed the life, spiritual struggle and devotion of both Armenia and Diaspora Armenians. In a broader sense his work reflected the quest for the free Armenian and free Armenia. Many of his literary pages are of irreplaceable artistic documentary value. They are very modern and sound very contemporary. Equally valuable are the issues and concerns raised in the *Mehian* (1914) and *Pastiravank* (1922) as well as *Le Tour de Babel* (1925) and the *Armenian Quarterly* (1946); magazines all founded and edited by him.

He described his life as a fire burning in a wind. He lived his life with the ideology that everything is born out of struggle. Zarian was one of the founders of Armenian critical prose. He looked for life when all around him was darkness. He looked for happiness when all around him was agony and anguish. The very core of Zarian's literature is the unveiling of the spiritual richness of the Armenian individual. He was very practical and exalted in his expressions, which were uttered during both painful and epic events of the stormy history of Armenia.

The characters of Zarian are singled out by their intense and defiant personalities, they are not reconciled and do not forgive life's negative aspects, yet at the same time they dream and believe. His characters are not merely concerned with national topics. Zarian often examines pan-human issues, discusses facts related to human beings and nations, and is concerned with liberty and justice.

Zarian's literature chimed with and confirmed the Armenian voice in world culture.

ՀԱՅԵՐԸ ՉԻՆԱՍՏԱՆՈՒՄ 1900-1950 ԱԿԱՆՆԵՐԻՆ (ԱԿՆԱՐԿՆԵՐ)

ԱՐՄՈՒՒ ԲԱԽՉՆԵԱՆ

Հայութեան ներկայութիւնը Չինաստանի տարածքում սկիզբ է առել սակաւին մեր թուականութիւնից առաջ, իսկ չինական առաջին փոքր զարգացմանը հիմնուել են ՀԳ. դարի սկզբին, մանչուրական առաջին արշաւանքից յետոյ, երբ գերիաբարձ Նազարուար հայերի մի ժուր ընտելեցուել է Չինաստանի հարաւային շրջաններում՝ Չինարմակ հայութեան երկրորդ հասանքը կազմուած է եղել Նախահայերից, որոնք ՀԳ-ժԸ. զարգեցում հաստատուել են Չինաստանի մեծ քաղաքներում (մեծ մասամբ՝ Հոնկոնգում եւ Եանճուայում) եւ հիմնել առեւտրական տները, Չինական զաւթակառայութեան երրորդ փուլը՝ հիմնականում արեւելահայ զանգուածներից, սկիզբ է առել ՀԹ. դարի վերջից եւ շարունակուել է մինչեւ 1950ականները։

Ի. դարի առաջին կէտին Չինաստանում հաստատուած, Յեկասպուսութիւնից փրկուած կամ համախափար թեղափոխութիւնից խույս առած այս հայերը դիմակայել են պատմութեան եւ ժամանակի այլ մարտահրաշխանքներն են՝ 1927ին գեներալ Չան Կայ Չէ կի իրապարծան թեղաշրջումը, 1929ին չին-մանչուրական հակամարտութիւնը, 1950ականների տեսնական ճգնաժամը, 1955ին՝ Ընդունելի կողմից Մանչուրիայի (Չինաստանի հարաւային երկրամասի) բռնազավթումը, Բ. Աշխարհամարտի սարքների հարգնական բռնութիւնները եւ ապա՝ Մաս Յէ Թունկի գլխավորած չինական Յրջ բանակի կողմից երկրի գրաւումը եւ համախափարութեան հաստատումն ու դրան յանդիպած դժուարութիւնները։

Այն հարաբերումը սիրարեւում է չինարմակ հայութեանը Ի. դարի Ա. կէտին, որի պատմութիւնը համեմատարար սակաւ է ուսումնասիրուած՝ Մեր ուսումնասիրութեան համար աղբյուրներ են հանդիսացել Հայաստանի Ազգային Արխիւում պահուող հայերէն եւ ռուսերէն տասնեակ գաւերադրեր, ժամանակի ժամուր, շուշաղբական դրականութիւն, ինչպէս նաեւ Չինաստանում մեզում մի քանի հայերից ստացուած անդեկուսութիւնները։

Ի. ԴԱՐԻ ՍԿԶԲԻՆ

ՀԹ. դարի վերջին հայ զաւթակառայութեան նոր հոսք է եղել դէպի Չինաստան։ Թուսաստանի կողմից Արեւելա-չինական կամ Հեռու-ար-արեւելեան երկաթուղու կառուցմամբ Միջին Ասիայից եւ Թուսաստանի տարբեր շրջաններից մի շարք կարեւորուար, առեւ ու անոնից զրկուած հայեր անգափորուել են ռուսական ծաղրազոյն արեւելք՝ եւ Չինաստան, փոքր հարգազուրներ են հիմնուել Մուկդէն, Քանչույն, Դալլէն, Եանճույ եւ այլ քաղաքներում, որով եւ թարմ արեւն են ստացել արդէն հիմնուած հայկական համայնքները։ Թուս-հարգնական պատերազմից յետոյ նրանց թիւը զգուշորդէն մեծացել է 1900ին Խարբին (Հարբին) հայերի անտեսական գիմակն ախջան բարուար է եղել, որ նրանք մինչեւ անգամ որոշակի գումարներ են

արամազրեցի Կովկասում հայ-թաթարական բախումներից առժամ հայրենակիցներին⁸։ Մանչուրիայի հայերի քարոզչական գիտակն խմանարով Թուրքիայից եւ Գարսուսասանից մի խումբ հայեր եղիպէս գաղթելի են Թարքին։ Անհրաժեշտութիւն է գոչացուել անդոծի մի հայկական կազմակերպութիւն կարիքի մէջ դառնուող հայրենակիցներին սպելելու նպատակով։

1902ին Ջինսասանում հաստատուած Կ. Լուսնոցեանք երկար թղթակցութիւն է ուղարկել թեթիսահայ մամուլին՝ շինական արքունիքի Գեկին հանդիսաւոր գերազարժի մասին⁹։ Երբեմն էլ Ջինսասանում պաշտածի թելուժով յայտնուել են տարրեր երկրների հայեր։ Այսպէս, 1905ին, երբ Ջինսասանի Փրանսական մասում սկսուել է 450 կիլոմետրանոց երկաթգծի շինարարութիւնը, Փրանսական կառավարութիւնն այդ շինարարութեան գլխաւոր երկրաշարժ է նշանակելի Կարապետ ժամադարմանին¹⁰։

Մինչեւ 1918, Թարքինի Նոյի Գորոզ թաղամասում գրածի է հայկական փառաշէն ապրիսասուն։ Զինադրման թուականը մեզ յայտնի չէ։ Եւրոմ նրա գերաբերեալ մեզ յայտնի առաջին տեղեկութիւնը գերաբերում է 1905ին։ Ինչպէս տեղեկացուել է Թարքինից Թիֆլիսի Մշակին ուղարկուած թղթակցութեան մէջ, 1906 Յունուարի 22ին Թարքինի Գորսասուտայ հրաւանոցի ընդարժակ դահլիճում Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի պատուիրակ Ընծակ գարդապետը կատարել է ժամերգութիւն եւ հանդէս եղել քարոզով։ Ներկաները՝ մաս 200 հայրոգիներ, հիմնականում 10-12 տարիների թափառական շարքաշ կեանքից յետոյ առնուելի են հարապատ եկեղեցուն։ «Ո՛վ կարող էր երազել, - նշուած է թղթակցութեան մէջ, - որ այս դաժան, հեռու երկրում, վարոց հայրենիքից անջատուած, զիտուցան նոյաժ մեր պանդոխտիս հայ նորայրմերը այսօր անակնելալ կերպով կարող կը լինեն միախմբուել մի արժանաւոր հոգեւորականի ստայ, որը դիպուկով հոգեւական իղճնասանքից, իր յարի ցանկութեանը արհամարհելի է աժնն մի խոչընդոտ, որպէս զի հոգեւական միխրապտիւն թելուժ օտարութեան մեջ տանջուող իր մեղսրում հօտին»¹¹։ Թարքինի ուսուսական թերթի թղթակիցը հայ գարդապետին համեմատել է Գիտս պապի հետ։ Մշակի թղթակցութեան մէջ նշուած է, որ ժամերգութիւնից յետոյ հայկական երգերի կատարումով ելլոյթ է ունեցել հայ երգիչ Արշակ Կասաանեանը (1805-1920)¹²։

Նոյի 1906ի Յունուարի 19ին Մերթիի հայոց Նոյի Արիսասելս քահանայ Թեմշեանցը Թարքինում պատարազ է մատուցել Զալոյ թեղ Ալիուսեանոցի դահլիճում։ Ներկայ են եղել ինչպէս առաքելական, այնպէս էլ կաթողիկէ հայեր։ Արիսասելս քահանան իր քարոզի մէջ խոսել է Բարսուում, Նարթիկուսուում եւ այլ վարչերում այդ տարի տեղի ունեցած հայերի կոտորածների ու զրաժոց հետեւանքների մասին՝ կոչ անելով եղբայրական օգնութիւն հասցնել Գարդերից առժամների ընտանիքներին։ Ապա Թաշատուր Թաթուշեանի պատրաստած մատաղի սեղանի վրայ հուշհանգստի արարողութիւն է կատարել։ Թարքինի հայերը հայրենակիցներին սպելելու նպատակով հաւաքել են 2365 ուսուրի, որը ուսուշինական դրամասան միկոցով փոխանցուել է Մշակի խորագրութիւն։ Թղթակցութեան մէջ անուն առ անուն նշուել են այն հայերը, ովքեր մասնակցել են հանդանակութեանը¹³։

Հաշիբի նախնային խմբեր Մալապույն Արևելքը են հասել Ա. Համալիսը-
 Հայնի Պատերազմի սարքերին: Երանց մէջ եղել են յազմաձևի դերներ¹⁰,
 որոնց մի մասին յարդուել է ազատուել և հաստատուել Չինաստանի սար-
 քեր քաղաքներում: Այդ սարքերին Մալապույն Արևելքի քաղաքներում
 գեղերի է ուստական բանակի սպայ, մուսուլման արքայանշարապայի Լեւոն
 Սարուսմանը: Ըստ 1917ին Մարտիում եղել է Ազգաժողովին Արևմտաօր
 շատրում, պաշտանագարի ուստական հիպատասի մաս, ախուհեան: Գե-
 դերի ուստական զնազանատներ: Սարուսմանը եղել է Մալապույն Արևել-
 քի գրեթէ բոլոր քաղաքներում, շրջել ուղ Մուսուլմանում և Հիսթալին
 Չինաստանում, այցելել նաև Տիբեթ, Հնդկաստան և Ճապոնիա¹¹:

Չինաստանում գործող հաշիբի պատկանող մի խմբի ընկերութիւններ
 մեծ նախաձեռնութիւններ են կատարել յայտու 1915ի Մեծ Ազգայնից առ-
 ժամ հայրենակիցները¹²:

ՉԻՆԱՀԱՅ ԳԱՂՈՒԹԻ ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԿՅԱՆՔԸ

1917ին ստեղծուել է Չինաստանի առաջին հայկական կազմակերպու-
 թիւնը՝ Մարտին Հայոց Ազգային Միութիւնը, որի հիմնադրող-զեկադար-
 ներն են եղել բնիկ Սուեիանոս Մգառեանը կամ Մզգառեանը (Մառեան
 Մրգզգառ, 1867-1925), Նարապուզկա, Արևելա-չինական Երկամբուզու
 քաղաքում աշխատող Միքայէլ Տէր-Յովակիմեանը (Միքայէլ Տէր-Օմակի-
 մով, մահացել է 1947ին) և իրաւարան Լեւոն Մելիք-Օւանջանեանը (Ար. Մե-
 փր-Օւանջանով): Չինարանի հաշիբը երանց կատակով անուանել են այն ե-
 րեք հակաջ կիւտերը, որոնց վրայ յիմում է քաղաքի հայութիւնը: 1913ին չի-
 նական իշխանութիւնները պաշտանագլու գաւերացրել են այդ կազմակեր-
 պութեան գոյութիւնը և իրաւունքները¹³: Ազգային Միութեան գլխաւոր
 խնդիրն է եղել ունել բոլոր կարիքաւորներին, ծերերին, որդերին, ինչպէս
 նաև պահպանել հայկական ինքնութիւնը համայնքի անդամները մէջ: Այդ
 նպատակով ազգային և եկեղեցական անեղին կազմակերպուել են թշու-
 անդաներ, հանրային և մշակութային քանազան միջոցաւորանք: Բարե-
 դարձական մեծանարկներն իրականացրել է Տիեզանց Ազգութեան Խումբը,
 որը գլխուել է Փիւանաների հայքութեամբ և նախաձեռնութիւններ հա-
 լաքելով: Հաւանաբար այդ կազմակերպութիւնն է հրատարակել հաշիբին
 Յրկիր երկշարաբախիկը:

Երբ 1919 Յունիսի 30ին Մալապույն Արևելքում Անքանազը Կոլլուի
 (1874-1920) հայկան հանրապետութիւնը հանաչել է Հայաստանի Հանրա-
 պետութիւնը, վերջինիս պաշտանական ներկայացուցիչ է ընտրուել իրաւա-
 րան, Երկուցիկ Անանիկ Արմենիկ (Հայաստանի լրարներ) թերթի հրատա-
 րակիչ Գրիգոր Սարգսի Համալիանը (Գրիգորի Սեղէկի Համալի): Նախ մա-
 մանակ Մարտիում ՀՀ հիպատուս է նշանակուել Միքիլում և Մալապույն
 Արևելքում նեղինակութիւն գաւերաց հարապաղկա Լեւոն Սարուսմանը
 (Մարտիումն):

1919 Մալապույն, մաս մէկ ամիս շարունակ Մարտիում կառուցել է Միքիլի
 և Մալապույն Արևելքի հաշիբի առաջին համազուտարը՝ միաւորելով այդ

տարածաշրջանում միեմանցից անհատ գործող հայկական կազմակերպութիւնները⁶⁵։ Եւսման հասար կազմակերպչելու գործադարը միեմանցից անկախ չլրացել են Վրացիականի Հայկական Յանձնարումները⁶⁶ և երեք հայ ուսանողները Մաշխի 3ին պատգամաւորների մեծ մասը ժամանել է Խարքին, Տիգրանայ ոչ-պաշտանական բանակցութիւններից յետոյ կազմուել է դաշնակցային խմբակցութիւն։ Համազումարի հանդիսարար բացումը տեղի է ունեցել Մաշխի 3ին Խարքին Ազգային Վարչութեան նախագահ, հարգազակցական ճանապարհների ճարտարապետ Լեւոն Սաֆարեանի ճառով։ Քաղաքներ են կարգացել Թիֆլիսի հայ և վրացական Թատրոնի երբեմնի դերասանուհի Վարդանէ Մեյիբեանը (1868-1928), Վահրամ Ազնուու բեանը և ուրիշ։ Մասնակից պատգամաւորները ջանովեցն էին, որոնք Քում Մաշխից Արեւելքում 22 ազգայն չհուպատու, Ճապոնիայում բնակուող գործարար տիկին Գրանու Արզարը, Խարքինից՝ անեւորականներ Յովհաննէս Գրանիկեանը, Թիֆլիսում երբեմնի ունեւոր դասի ներկայացուցիչ և բարերար, Երեւանի մտակալացում չհանգանաց բացած Սուրէն Քաղապեանը, նաեւ Տի շարք հայեր ուսական Մաշխից Արեւելքի տարրիկ բազմութիւց (Միսա, Վրացիական, Խարքիական, Երկուցի, Օմակ, Տանակ, Չիլիարեան, Բրազիլիական)։ Համազումարին ներկայ գտնուող Վասակ Տէր-Պոզոսեանը (Մաֆիսու Խնկի կրտսեր որդին) սկզբնապէս ընտրուել է նրա նախագահ⁶⁷։ Համազումարն ընտրել է յանձնարումը հետեւեալ կազմով։ Գրանու Արզար (պատուական նախագահ), Վասակ Տէր-Պոզոսեան (անսեւական), Կարապետ Միմանան (փորձաքննական), Կապուէթ Գլխարեան (քարտուղար), Արամ Մարգարեան (փոխքարտուղար)։ Համազումար նաեւ ընտրել է վարչութիւն, որի կազմում են եղել Թադէոս Միլոնեանը (նախագահ), Վահրամ Կալանչեանը (փոխնախագահ), Յարութեան Միլոնչեանը (պանձապահ), Համազումար Գուսեանը (քարտուղար) և Վասակ Տէր-Պոզոսեանը (կազար ներկայացուցիչ)։ Ֆինանսական յանձնարմբի նախագահ է ընտրուել անեւորական դիտութիւնների պատկաւոր Յարութեան Եսեկուրեանը, գանձապետ՝ Կարապետ Ապրեանեանը, Արքիմեոս (ճանաչով սրբալոյս) Խարքինի Կոտայիկայա փոխպատմ ունեցիչ է հրուշակեղծի և շուկայի արտադրութեան գործարաններ և յայտարարել, որ իր երկու թանկարժէք տները կտակուել է Հայաստանի կառավարութեանը, որոշեցի նրանց գնով Երեւանում բացուելու գոյրոցներ։ Այլ տները գնահատուել են կէս միլիոն ոսկի։ Կտակի պաշտանական գործադրութիւնները կատարելուց յետոյ համազումարեան փաստաթղթեր են պատրաստուել։ Հայաստան ուղարկելու համար⁶⁸։

Համազումարի քակարգի գլխաւոր և կարեւորագոյն հարցը եղել է Հայաստանին շուտափոյթ ոգնութիւն հասցնելը, որի նպատակով կատարուել է հանգանակութիւն հաշուի առնելով ողջ Մաշխից Արեւելքում գտնուող հայերի ստուար թիւը (երեք հարզար) և նրանց ներթափան շարեկնելի պիտակը։ Այլ գործն արդիւնաւէտ կատարելու համար գործուել ութնական կենտրոն է արշուել Խարքինը, որի հայ բնակիչների թիւը 1920ին եղել է 60⁶⁹։ Արշուել է նաեւ 18 ասրեկանը լրացած բոլոր հայերին տայ 22

անձնագրեր։ Այդ որոշումները հաստատակաւ են Յրկիր և Իրկուցիկի վճարելիք Արժեքի թիւքերում։ Վերջիցայ Չամոխանի նախանձու-
թեամբ «Հայ Ազգային Կենտրոնական Կորուսչաք Խորհրդում» հիմնել է
«Երկիր» բաժնետիրական ընկերութիւնը՝ նպատակ ունենալով առևտրա-
կան կապեր հաստատել Հայաստանի և ուսուական Մայրազոյն Արևելքի,
Չինաստանի և Ժապոնիայի միջև։ Այս ընկերութիւնը փորձել է հազուա-
տեղէն, շաբաթ, թէ՛ և այլ ապրանքներ ու դարկելի Հայաստան»։

1920ի գարնանը Մայրազոյն Արևելքի հայութիւնը ձեռնամուխ է եղել
իր հանդամակութիւնները Հայաստան հասցնելու գործին։ Մէկ մարդաստար
և մէկ սպորանքատար վագոն է արժամադրուել Հայաստանի համար հասար-
ուած բոլոր պետութիւնները սեղ հասցնելու համար։ Վարձաներին պատ-
կերուել է հաշիվական ետագոյն գրոյք և ֆրանկներէն ու ուսուներէն գրուել է
«Հայաստանի Հանրապետութեան Դիւանագրական Ենթակալացուցու-
թիւնը»։ Այս գործի ղեկավար է ընտրուել Չամոխանը՝ պետարական կցոր-
դով, թիկնապետով և պատկախմբով։ Իրկուցիկում Չամոխանին պատի-
ներով ընդունել է Կաշիակը Ան հիւրանոցում, որտեղ թիկնանք է Չամոխ-
անը, որոշ ժամանակ հայրական ետագոյն է պարզուել։ Չամոխանը փոր-
ձել է Մայրազոյն Արևելքի հայերին նախաչել սոյլ որդիս շէ քաղաքացի-
ները։ Նա բոլոր հայերին յանձնել է հաշիվական անձնագրեր, և բոլոր ազգե-
րի ներկայացուցիչները, ինչպէս և ուսուական տեղական կառավարութիւ-
նը նախաչել են հայերին որդիս Հայաստանի քաղաքացիներ։ Չամոխանը
յարարերութիւններ է մշակել նաև Իրկուցիկում Ժրանայի գլխաւոր ներ-
կայացուցիչ Մատրաչի, Ժապոնիայի դեպտան Կատուի (ՏԻԸ), Չինաստանի
յաջի ներկայացուցիչ թիկն Կլուսի և Լեւոնաստանի ներկայացուցիչ Նու Իր-
կուցիկում Չամոխանը մտադրի է հրաւիրել Սրբիբի և Մայրազոյն Արևելքի
քաղաքների բոլոր հայրական յանձնարարներին, փողովին ներկայ են եղել
Տեղեկանք Վարդիմանակից, Մաքարեանը՝ Խորհրդի, Գապեանը՝ Ման-
չուրիակից, Սեփեանը՝ Բլադովիչկենակից, Սակոբեանը՝ Իրկուցիկից, ինչ-
պէս նաև Նալբանդեանը, Վ. Տէր-Գալուսեանը, Վ. Կարոնթեանը և Ս.
Սաղապեանը։ Փողովի նպատակներն են եղել Սրբիբում և Մայրազոյն Ա-
րևելքում ապրող հայերին պետարագրել և փրկագարձել Հայաստան,
անմիջապէս երկիր ու դարկել այն հայերին, որոնք կարելի էայ փողովը
նպատակ է դրել, որ Սրբիբում և Մայրազոյն Արևելքում ապրող անէմ մը
հայ 3000 ուսուրիով հարաչ մէկ հայ պետարի համապակասի նախը, ինչպէս
նաև կազմակերպել մը առևտրական ընկերութիւն, որը կը պարզուի Հա-
յաստան ապրանք փոխադրելու և առևտրական կապեր հասցնելու գոր-
ծով։ Չամոխանն իր յանձնել հասել է Մանչուի վուպին, որտեղ նրան գի-
մաւորել է տեղի հայ համայնքը։ Երբ նա դուրս է եկել դաւաքից հասար-
ուածները Վեր Հայրենիքն են Նշեցրել։ Այնուհետև Չամոխանը Ազրիի
Չին հասել է Չանչու, այս Եսմուայ, որտեղ նախաչել է թէ՛ և շաբաթի
առևտրով գրագրուց երկու հայ փանառականների Ազատան և Գազալ-
եան, որոնք պատրաստակամութիւն են յարձնել անտեղակութիւն ցուցաբ-
րել շէին։ Չամոխանն այնուհետև Հանկուդում հանգրայել է տեղի դատա-

ար եւ նահանգացոսն Հայրազոյն Անթիւն, որք նոյնպէս Հայաստանին պէնկոս
իր մասազրուութիւնն է յայտնոյ: Վերջապէս Չամբարներ յայտնուել է Ճապոն-
խալում, այցելել Տակիս, Սակոնամա, Կորէ քաղաքները, Կանդիպէ Դիանա
Արզարին, որից յետոյ Կանադարձ է ընկել Հայաստան: Մակարն Կանդանա-
կած գումարների մի մասը չի մատայել նպատակին: Մեծ եռանդով սկսում
գործը ձեռնարկների պատճառով անխառնուհանկ վերջ է ունեցել:

Չամբարան Փեղած Պետրոսեանի գիտնաամանը՝ «Սիրիլի եւ Հեռաոր
Արեւելքի հետ աստուրիաններն օրէկաոր պատճառներով շտեմցին ան-
կրածելու արդիւնքները, սակայն կարեւոր էր հայ գաղութի հետ կապերի
հաստատումը եւ նրա աշխուժացումը»²¹.

ԵԳԵՆԵՍԱԿԱՆ ԿՆԱՆՔ

1910ականների վերջին Մայրաքաղաքն Արեւելքում հայութիւնը սկսել է
տարեշտարի աւելանալ, ուստիսն հրամայական է դարձել սեփական եկեղե-
ցի եւ դպրոց ունենալու պահանջը: 1915-1916ին շինարձակ հայերն ինքնաձ-
եկց թոյլատուութիւն են ինկզրել Թարրքիում հայկական եկեղեցի կառուցե-
լու: 83 ստորազրուութիւն կրող մի նամակ-համարաստականով բարձրացրել են
զրա անհրաժեշտութիւնը եւ կարեւորութիւնը շինահայրին ուժացումից
Հետո պահելու համար: Գործին յանկապէս նախանձախնայիչ է եղել
Թարրքին հայ համայնքի եռանդուն գործիչ թիւիկ Ստեփաննոս Մզակեա-
նը: Ինքնաձեռն ընդառնել է այլ ինկզրանքին եւ թոյլատրել եկեղեցու կա-
ռուցումը²²: Սկսուել է զրամանուար շինարձակ հայերից: Յատկապէս
ստատանկուն են եղել Կարապետ Առաքեաւանը (750 ոսկի ուսրի) եւ Թար-
րքին ու Չանչուհի հայերը, որոնք եկեղեցու կառուցման նպատակով հաս-
քել են 1207 ոսկի ուսրի²³: 1918ին Արեւելա-շինական Երկամուգու գարչու-
թիւնը Թարրքին Արաւանդ ֆոզոցի անկրնում, Մալաթայա ֆոզոցի 18
հասցէում 2500 քառակուսի մետր տարածութիւն անվար տրամադրել է
հայերին՝ հայկական եկեղեցի կառուցելու նպատակով: Եկեղեցու եւ կից
կառուցների շինարարութեան գերանակման եւ շինմանիների մատակա-
րարման գործով պրազուել է նարտարապէտ Միքայէլ Տէր-Յովակիմեանը:
1923 Մեղակեքերի մին անգի է ունեցել եկեղեցու հիմնաքէլը, որի ժամա-
նակ Եղիշէ քահանայ Թոտոմեանը Կանդէս է եկել հառով, կարգացել հայ-
րապետական մաղթանք կատարուել է մատապի տրարողութիւն²⁴: Մի քա-
նի առիթ անսան շինարարութիւնից յետոյ 1923 Նոյեմբերի 15ին քաղաքի է
Մայրաքաղաքն Արեւելքի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ հայ առաքելական եկեղեցին՝
յարակից շէնքերով: Այն ընդգրկել է երեսասուն քահանայի կաշարարը եւ
մի սրահ-հաւաքասեղի²⁵: 1933ին Եղիշէ քահանայի գլխնամումից յետոյ շի-
նարձակ հայերը շորա առիթ գրկուած են մտացել Կոչիւոր հովիւից եւ հոր-
աննկան, Կեուկի ու յուզարիաւորութեան շէնքեր ստիպուած կատարել
են ռուս ուղղափառ եկեղեցում: Ի վերջոյ Թարրքին Հայ Միութեան նախա-
գաւ՝ Տէր-Յովակիմեանի նախանձախնայութեամբ եւ Չանքերով դիմում է յղուել
Մայր Աթոնին՝ Պրնաստան Կոչիւոր հովի ուղարկելու ինկզրանցով: Ան-
նարէ Հայոց Կաթողիկոս Թորն Մուրազլիզեանի եւ Երուսաղէմի պատրի-

արք Թորգոմ Արք. Վաչագանի հասանաթեանք Թաշաղոյն Արևելցիի հայոց հոգևոր հովուութեան պաշտօնին և կոչուել նրա առջև մի քան աստիճանի վարդապետ Կապրեանը (1900-1979)։ Աստիճանի վարդապետը աջակցել է Չինաստանի հայերնակ ընտանիքները՝ անկուրք կատարելով իր պաշտօնը, անցկացրել Չինաստանի հայերի մարդահամարը, ծառայել աշխարհ գործակալութեան սովորակներով հոգևոր և ազգային երկնցողութեան, դասաւանդելով հայոց լեզու և պատմութեան, Եանհայում հիմնել Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան ժամանակը։ Աստիճանի վարդապետի շնորհիվ վերանորոգուել և ընդլայնուել են Թարթուսի եկեղեցուն կից սարսանքները։ Լինելով Երուսաղէմի քաղաքացի, որը 1930ականներին գտնուել է քրիստոնեական հովանաւորութեան ներքոյ, Աստիճանի վարդապետը 1941-1945 թանապրիլեան և մնացիլ Մուկղճի քրիստոնեական և աներկեան քաղաքացիներին համար նախատեսուած հազարեակն համակենտրոնացման ճամբարում, 1945 Հոկտեմբերի 19ին Գէորգ Զ. Կաթողիկոսին գրած նամակով վարդապետը յայտնել է, որ չորս տարի ճաշակուած գերութեան մէջ լինելով՝ ինչը կարուած է եղել աշխարհից և կաթողիկոսի ընտրութեան յորը նա խնայել է խորհրդային բանակի հայ զինուորիկից, որը Առասպ թանակին ինս նկան այստեղ և ազատագրեցին գնեղ ճայննապող ձեռքն»²⁶։ Աստիճանի վարդապետը Չինաստանում մնացել է մինչև 1948, այնուհետև պաշտամաքից տարրեր երկրներում, ժամանորայն Իրաքում։

ՀԱՅՏԻՐ ԽԱՐԲԻՆՈՄ

Ի. դարի սկզբին հայերի թիւը Չինաստանում և այլ քաղաքներում մեծացել էր յառկապէս ուսանան Հոկտեմբերեան Յեզաբոթութեանց թեոսի, երբ թագմաթիւ հայեր, մեծ ժամանք՝ Հայ Յեզաբոթական Դասակարգութեան կուսակցութեան անդամներ կամ համակիրներ, խոստովելով համաբար հայաւանդներէրց, փախել են Չինաստան աշխուհից ԱՄՆ մեկնելու նպատակով։ Մեքնին հակամարի է, թէ ինչպիսի տանձանքների և գրկանքների գնով են այդ հայերը հասել Չինաստան։ Այսպէս, Չինաստանում հաստատուած Դարսարդեազի Ազգայն գիւղի ընտել Մկրտիչ Եարսեանը հայ ժամուլին ուղարկել է իր արկածալից նամագրութեան Վաչագանի վարդապետը, թէ ինչպէս է 1924ին զաշխակցական լինելու մեղադրանքով մեքրակալուել, թանապրիկուել, ապա ազատ արձակուելուց թոսյ մի փոքր խմբով և չինացի սպաների ուղեկցութեամբ Մուսուաթից հասել Կաթողիկոսոսկ, ապա՝ Չինաստան՝ «երկու գիւր ամսնց կանց ամնկու թալեցիմը սպերով և անտառներով։ . . Նոյեմբերի 17ի ատառտեան ժամը 8ին հասանք յինակն կայարան մը, այստեղից գնացքով Խարթին քաղաքը հասանք ևս, կինս և յորս ընկերներս։ Սիս մեր ճամագրութեանը հոթիմը երեսանից մինչև Կաթողիկոսոսկ, Խարթին, ժոտտորասպէս 13000 վերստ»²⁷ (մտա 14.000 քմ.)։ Մէկ այլ հայ Եանհայում հաստատուած կարսեցի Մկրտիչ Յակարեանը, Գիւմրիի և Թիֆլիսի նամագրութեանց հասել է Չինաստան, աշխուհից Աներկիւ անցնելու ժողգրութեամբ, որակց տարիէն կրասամ զգացի ինքցիմը։ Ժիմնաչիմը ժամկտրեանս օրերուն

ենթարճիցս մէջ էն յստմ, եւ այսօր ինքս շնորհն տեղի յս եմ յստմ, ըսն հայերն²⁰։ Իր ինքնակցութիւնը Յակոբեանն աւարտել է «Տէր Իմ, Ինչ որ Կրկն Ազգիս բանաստեղծութեամբ Ինչ Չիմաստանում ծնւած Երանոց Մարգարեանը վիպիչ է, որ Խորհրդում դառնալոյ անուսմունք մտնայու եղանակով իր գործերը Մատուցելով միջին շրջական սահման հասել է մէկ տարում ճանապարհին ստիպուած լինելով գահաւել իր ողջ ակեղեղը, այնուհետեւ ուրիշ փառաստեղծանքներ չես ապրիմ ճանապարհով կարելի անցել է խորհրդաշրջական սահմանը²¹»։

Չիմաստանում ապաստանած հայերը երբեմն գրեցել են հայ ժամուշին իրենց կրթած ազգականներին գտնելու ինչպանցով, Արայէս, 1920ին Խորհին թողալով Երևանը Բաւաժ որսիներին են գրեցել հետեւեւէլ Դիլաքեանը, Թուրքն Բարաբանը եւ Արամ Մարգարեանը՝ ինչպիսիով իրենց չես կոչ հաստատել Բուսիներ Լաշքեներէ կամ Խորհրդի Լաշկուկան Եանեմարի միջոցով²²։

Չիմարեան Լամպարայ Գուսեկանի դասակարգմամբ՝ Մալաթայն Արեւիչի հայութեանը ունեցել է չեսեւեայ սոցիալական կազմը՝ ա) աքսորեալներ²³, բ) արեւմտաբնակներ, գ) Արեւելաշրջական եւ Միջինեան Երկաթուղու շրջապարսեմեան ծառայողներ, զ) փառաստեղծներ, Արեւմտաբնակներէ մէկ պէտք է ելել Մանջուկում իմրեցուցիչներէ, ստիպարներ եւ այլ ապրանքներէ մարտանկեցութեամբ դրապուսոյ հայերին, որոնց մասին լիջիչ է Գուսեկանն ինքը։ «Այսպիսի յայտարարիւն ծառայուկութենէ մը շուտակիցի դրական գործունէութիւն սկսանել նրէ ոչ անկարելի, գլխ շտիսզանց դժուար էր», եզրակացրել է նա²⁴։

Գահարեանի են Չիմաստանում ընակուսոյ հայերի մարդանամարի առեւտրերը 1910-1924ին Սեղիչ թահանան արեւմտադրել է 415 մուսոյ, 233 պատել եւ 104 ման²⁵։ 1925ին Խորհրդի հայերի թիւը եղել է 281²⁶։ 1927ի առեւտրով հայերը Չիմաստանում ընակուսել են չեսեւեայ թողալներում՝ Տիմեմին, Եանհայ, Խալլար, Գուրանիներ, Մանջուլի, Սեղիկար, Չանչուան, Մուկղէն (այժմ Ենեման), Դաշէն եւն։ Երանց մէկ եղել են երկու բիրիչ, երկու փաստարան, մի քանի ուսուցիչ եւ հարուստան, մէկ ցարգրոյ, մէկ թահանայ, մուսանք մանր առեւտրականներ եւ բանասրներ²⁷։ Ինչ ըստ 1930ին Բուսանի Լաշքեներ անապրում ապագրուած մի հայորդապարսեմեան, որն ուղարկել է Սեղիչ թահանան, Չիմաստանի հայերի տարաբաշխումը եւ թուարանակն ունեցել է չեսեւեայ պատկերը՝ Խորհրդի՝ 27, Մանջուլի (Մանջուլի)՝ 80, Եանհայ՝ 54, Տիմեմին՝ 47, Չանչուան՝ 43, Խալլար՝ 17, Մուկղէն՝ 13, Մեմեյաս՝ 10, Սեղիկար՝ 9, Դաշէն՝ 8, Թիպուս՝ 6, Անաս, Գուրանիներ եւ Իմրանք՝ անգան, Բուսիկա եւ Խանդարեներ՝ անգան։ Ընդհանուր թիւը կազմել է 579 հոգի²⁸։ Անասի առեւեկը, որ Չանչուանը եւ Դաշէներ այն մասնակց եղել են Զուպանթաթ տիրապետութեան ներքոյ, Յախորչ տարի ապագրուած Չիմակապարական առեւտրերը գրեթէ իսյն են։ Ընդհանուր թիւը՝ 510, Խորհրդի՝ 27, Մանջուլի՝ 80, Եանհայ՝ 54, Տիմեմին՝ 47, Չանչուան՝ 43, Մուկղէն՝ 13, մուսանքը սրուած են 10ից անելի թողալներում²⁹։ Երկու տարի անց՝ 1933ին վերաբերող մէկ այլ փաստաթուղթ, որ պահուած է Լա-

յառանձին Ազգային Արխիւում³⁰, այլ թուեր են ներկայացուած: Թարրին՝ 590, Մանուրբա՝ 100, Եանուայ՝ 90, Զանչուս՝ 70, Տրեմմին՝ 70, Մուկզէն՝ 40, Լուկանոյ՝ 20, Մինգաս, Տեմչէն, Բուլլին եւ այլ քաղաքներում՝ 200: Իսկ 1957ին շինահարսութեան տարարաշխուսն ունեցել է նաեւեւայ պատկերը: Թարրին՝ 300, Եանուայ՝ 200, Բուլլին՝ 34, Զանչուս եւ Մինգաս՝ 15ական, Մուկզէն՝ 7³¹:

Ինչպէս տեսնուած ենք, թուերն անհամապատասխան են, բնակչութեան անք եւ նուազու՛մը՝ տարերային, այնպէս որ այն տուեալները հարիւր տուկա հաստատի չեն կարող համարուիլ:

Չինահարսութեան հոգեւոր առաջնորդ Աստղիկ վարդապետը 1957ին Միտում հրատարակել է Չինաստանի հայերի նշան իր հանդիպումների մասին, առեւել զինակազմական տուեալները: Չինաստանի հայերը բոլորը հանաչել են մէկմէկու եւ նկատարարուիլ միմեանցով: Նրանք ստացել են Ամերիկայում, Եւրոպայում եւ Եգիպտոսում յոյս տեսնող հայերէն լրագրեր: Բոլորն էլ եղել են ընտանիքի անդ, ունեցել զաւակներ, որոնք յանաթել են ստար դպրոցները: Նրանք արեւելահայեր են, բայց Տրեմմինի հայերից, որոնք արեւմտահայեր են: Գրեթէ ամենուրեք, թէ թացատուիքներով, հայերը գրապուսիկ են հանգելներ եւ քաղցրատուկներ զարարատուիքներ եւ զաճարգով: Նրանքայն եղել են բարեկեցիկ, մեծամտանութիւնը՝ նախրուած ազգային կեանքին: Հիմնականում ամուսնացել են համարքի մէջ, թէեւ եղել են ամուսնութեան գէպերը ուսանելի եւ այլ ազգերի ներկայացուցիչների (տակալն ոչ՝ չինացիների) նշան³²: Սակայն Չինաստանում գաղութ հաստատուած հայերի մի մասն աստիճանարար ստարացել է՝ իրեն նուսու պահելով ազգային կեանքից: Մասնականացի վկայութեամբ՝ «Մեր իրենց դիմում է լրջալ նկարակամ պայակցութեան համար, ամուսն կու տամ աշխատի, որ չքսուի, թէ չտուին: Այս դատակարարին էր պատկանին գրեթէ բոլոր հարստաները»³³:

Ինչպէս նշուեց, ամէնից մեծ թուով հայեր բնակուիլ են Թարրին քաղաքում: Հրահարարեւեան Չինաստանի կենտրոնը հանդիպացոյ 1998ին հիմնուած եւ մէկ միջին բնակչութիւն ունեցող այս քաղաքը 1920-1930ականներին եղել է ամենարազմազգ քաղաքը Մայրաքաղաք Արեւելքում (արտեւղ բնակուիլ են 53 տարրեր ազգերի ներկայացուցիչներ³⁴): Թարրինն անուանել են արեւելեան Մանկա-Պետերբուրգը, այն համարուիլ է արարածաշրջանում ապրուակ ուսու տարազգիներով ոչ պաշտանական մայրաքաղաքը եւ մասնական մեծագոյն ուսուական կրթական արատասանում³⁵: Ազգերի, լեզուների եւ կրօնների այդ խառնարանում հայերն ապրել են կրթացած, իսկ նրանք շիւտաները սահմանափակուիլ են ուսու գաղթականներով: Նրանք մեծ մասամբ եղել են Լաչաոսումը տարրերը գաւառներից (Արցախ, Միւնիք, Զուաթար) եւ Կրասնուսից, այսինքն՝ նախկին Բուսուական Կաշրութեան նահանգներից, եւ չիմեւով ուսուարտու եւ մշակութապէս ուսանելին մասիկ՝ բնկալուիլ են որպէս ուսու գաղթականութեան մի նիւղը՝ պահպանելով հանդերձ իրենց լեկերային եւ հոգեւոր անկախութիւնը:

Հայերը Թարրքիում գրառուել են հիմնականում մանր առևտրով: Ինչպէս եղել է Արուսեայ Մարզաբնակը, նախաժողովրդական ժամանակաշրջանը Չինաստանում աղէի ընակիրները բուսականաչափ բարեկամարար են արտադրում եղել սաւորներգրայինների հանգիւղ՝ նպաստելով նրանց սեփական գործ հիմնել եւ լինել ինքնաբաւ⁴⁵: Եթէ Չինաստանը արեւելքում ընակուող Հայերը մեծ մասամբ եղել են երկաթուղու ընկերութեան ծառայողներ, երկրաշարժներ, մեքենայէաններ, հարստապէսներ, շինարարներ, թոխչիկներ, փաստարաններ, իրաւարաններ եւ արձնատուարներ, ապա հիստուսում ապրողները՝ առևտրականներ եւ հրուշակագործները: Վերջին պարագան յատկանշական է, քանի որ Հայերն անմիջապէս ոգտուել են շինարարներին շնորհ թողցրատիրութիւնը՝ հիմնելով բազմաթիւ հրուշակարաններ, հացասեւանները եւ թողցրուները խառնութիւնը պատրաստելով շինարարներին մեծ մասամբ անմատնի առևտրական, կոզկանան եւ երազական թիւտանքեղէն: 1928ի գրուիմասը խարրքիմահայերի մէջ եղել են նաեւ մեծ թուով արձնատուարներ, շուր թոխչի, մէկ իրաւարան, շուր հարստապէս եւ ուսանող երիտասարդներ⁴⁶: 1928ի վիճակագրութիւնը աւելի որոշակի թուել է տալիս՝ 17 արձնատուար, 7 սանտար, 5 ուսանող, 5 ծառայող տարրեր հիմնարկներում, 5 փառագան եւ մէկ իրաւագէտ⁴⁷:

Արեւելահայ գաղթականները մեծ մասամբ եղել են ՀԵԴ անդամներ եւ համակիրներ, այս կամ այն շտաբով հարստում թոչնդիկների կողմից եւ իրաւ հակախորհրդային կողմորոշմամբ⁴⁸: Արաւը Չինաստանում էլ շարունակել են իրենց գործունէութիւնը, տարածել կուսակցութեան գաղափարները եւ սերունդներին դաստիարակել այլ ոպով, բաժանորդագրուել միայն գաղթականական մամուլին, յատկապէս Յասաթին եւ Հաշիմիթին: Կայ վկայութիւն, որ անդամ շինահայերի մէջ գործել է ցեղական երիտասարդների ուխտ՝ 15-20 հարուց թողկացած⁴⁹: Առտկանշական է, որ անդամ հետաւոր Չինաստանում նրանք երբեմն հետազոնուել են: Երբ 1928ին Պեկինում կեցուել է խորհրդաշինական համաժամարարը, ըստ որի շինական հետաւորարեւելեան երկաթուղին աղել է շինխորհրդային վերանկոզութեան սակ, խորհրդային ներկայութիւնն ուժեղացել է Թարրքիում: Թոչնդիկները սկսել են թափանցել Չինաստան, ՀԵԴ անդամները սկսել են դպուշանայ եւ Թաքսուել, քանի որ այս շրջանում 800ից աւելի մարդ է մերթադուել, ներառեալ երկու հայ⁵⁰:

1928ից Թարրքիում հայ կեանքն աշխուժացել է յատկապէս թոխչի Մզտեանանի քանչերի շնորհիւ: Այս գործին է պարտական Թարրքիի հարսութիւնը իր եկեղեցու, ինչպէս նաեւ դպրոցի եւ երիտասարդական մարզական միութեան սանգիման համար: Մզտեանանը թոխչիցրել է հիմնել նաեւ հայկական յուժարան՝ կազմակերպելով շրտաւոր հայերի եւ սաւարազգիների միջ բուժուցնութիւնը, որն իրականացրել է թոխչիներ Երմազանեանի, Մադուպեանի, Ռեկանեանի եւ արկին Բադալեանի հետ միասին:

Հայ Ազգային Հարսութիւնն իրաւասու է դարձել շննել Հայերի միջին մագան գծաութիւնները եւ հարկ եղան ղէկորում սուղանել յանցարաններին: Թարրքիի Հայերը կազմել են 60 կէտից թողկացած կանոնադրութիւն,

որի առաջին կէտում ընդգծուել է Զինատանում ազգայն բոլոր հայերի հաճար ազգային միասնութեան գաղափարի տարածումն ու պահպանումը Ար հանունազգութիւնը, որ ուսերէն յոյ է տեսել Խարրիւում, հասնաւար 1922ին, փակեացում Խարրիւն գլխաւոր ուստիական կարչութեան կողմից:

1925 Ինկաւները Լին Խարրիւում ստեղծուել է ուկրաինացի եւ հայ ուսանողների միութիւն, որի գլխաւոր նպատակն է եղել հետապնդել Ուկրաինացի եւ Հայաստանի պետական եւ ազգային կառարիւղ սնկախութիւնը, ուկրաինական յոյն շրջանակներին ծանոթացնել հայ գաւար եւ հայ ժողովրդին Այդ առթիւ միութիւնը նպատակադրել է կազմակերպել գաւարտութիւններ՝ ուսումնասիրելով յատկապէս Ուկրաինացի եւ Հայաստանի յազարական եւ տնտեսական վիճակը²⁰:

1926 Կոչները 2ին Խարրիւում բացուել է Մայրապոյն Արեւելքի առաջին հայկական զարոցը՝ զարնույ հիմնականում Մզուտեանի ջանքերով: Այդ որը մեծ ջնձութիւն է եղել Խարրիւնահայութեան համար, բոլորն ու բարտութիւնից արտասուել են եւ սխափուել, որ այդուհետ ունայցման եւ ստարացման զէմն աւնելու են: Այդ առթիւ հայկական եկեղեցում ժառանգուել է պատարազ եւ կառարական զարոցական ժողովանք: Կոյն որն իսկ արձանագրուել են ՅՆ աշակերտներ: Ուսուցիչն է եղել Սիլիէ քանան: Դպրոցում աւանդուել են հայոց լեզու, պատմութիւն, աշխարհագրութիւն, Սուրբ Գրքի պատմութիւն: Դպրոցի բոլոր ծախները հոգացել է համայնքի փարչութիւնը²¹: 1928ին հայկական զարոցի աշակերտները բաւական յաջող են յաննել աւարտական քննութիւնները՝ յարուցելով բոլորի գարծանքը, թէ ինչպէս են կարողացել այդքան աւաշուղիւնել ութ ամսուայ ընթացքում²²:

1927ին Զինատան է սքնելի մի հայրոցի, որը Հայրենիքին Յուձուարի 12ին Խարրիւնը ուզարկած մի թղթակցութեան մէջ նկարագրել է իր սքնելիութիւնները ինական յազարներ եւ հանդիպումները տեղի հայերի հետ: Կոյն նախ եղել է հազարական սիրապատմութեան սակն գոնուող Չանչուն յազարում, որի հայերի թիւը լինել է 46, բոլորը՝ գոնտականներ: Երանք ունեցել են ազգային յաննարտումը, 1924ից զարծուղ նարակերթարան-զարոց, որի ուսուցիչն էր Սերուբէ Բահաթրեանը: Կարտապէս զարոցն ունեցել է 10 աշակերտ, սակայն ուսուցչի հանդէպ սխալում սերարտնայականութեան պատճառով չորս աշակերտի ստղաբերել են ուսանական զարոց: Մակեղներ հայերի թիւը եղել է 16՝ արննատարներն եւ պաշտանաններ: Ունեցել են ազգային եկեղեցիաննարտումը, որը կապ է պահել Խարրիւնի հայ համայնքի յաննարտի հետ: Երա փարչութեան ստղաններն են եղել հարտարուցիւն Լ. Կորդաննանը (Նարտապէս), նարկին ուղայ Լ. Պոպոփեանը (Կարտուղար եւ հայրուպան) եւ Լ. Մարգանանը (պաննարտ): Աչքելուն եղել է Կոնե Տիկնինն յազարում, եղել, որ նրա 50 հայ քնակները թուրք-խաշի սարքեր յազարներին են, բոլորն էլ բարեկեցիկ վիճակում: Երանց իտակցական լեզուն եղել է սնայերէնը եւ թուրքերէնը, սարկն են կողմացած, ազգային-հասարակական կազմակերպութիւններ չեն ունեցել եւ չեն

է) ձգած պղպղին կեանքի Ազգուհանդերձ մի քանի տարի առաջ հանդասուցի են 2000 դարձր՝ Հայ որբերի համար: Իսկ Դաշքեղանւմ հանդիպել է երեք հազի, երկուսը՝ զանառական՝:

1927 Յունիսի 15ին կարացել է Թարրիմի հայ համայնքի տարեկան քննահանուր մուղար՝ Վարչութեան անդամներ են ընտրուել զարեմայ Վերեք կէտերը՝ Մարտեաներ, Տէր-Յովակիմեաներ եւ Մեյր-Մանգեմեաներ, նաեւ կաթնասանուսեւ Վ. Կարգարեանը եւ զանառական Ա. Սարգսեանը: Չեկուցուել է, որ հայկական զարդոյն երկուսեւ աշակերտներ թիւը 28 է՝:

Թարրիմի հայ համայնքում գործել են նաեւ ՀԵՄ մասնաճիւղ, Ազգային Ընկերութիւնը, Արիտասարգաց Գրական-Փեղարուեստական Միութիւնը, Աշտիւ՝ մարմնամարզական միութիւնը 1925ին, մասնակցել են նաեւ թուականի Անդաներին կարացած սոցիալական խաղերին եւ արժանացել մրցանակներով, «Հայ Արիտասարգների Ակումբը» (որ մտադիր է եղիկ ճրտասարակից Միութիւն հաշիւն-ուսուերէն պարբերակաւեր), «Հայ Տիկնանց Միութիւնը» (զինկաւար՝ թշկուհի Աննա Մաղուսեան, քարտուզար՝ Շուշանիկ Փոզոսեան), որը կազմակերպել է հաշիւնի զարմեթանը, «Հայ Թատերասարգաց Ընկերութիւնը», որը ներկայացրի է հաշիւն եւ ուսուերէն թեմատիքիւնը եւ «Հայ Սրամիլաների Խումբը», որը երգիչներ է ունեցել համայնքի միջոցառումների մասնակցի: Թարրիմահայ միութիւնները նշել են ազգային-կենդեցական տաները, աղօթատանը կամ համայնքային կենտրոնում կազմակերպել միջոցառումներ, որոնք ուղեկցուել են ազգային երգ ու արտասանութեամբ: ՀԵՄն եւ նրա համակիր զեւարեանէ հաշիւր մշտապէս նշել են Հայաստանի անկախութեան որը Մաշիսի 28ը Արաղէս, 1928ին այդ տոնակատարութեան մասնակցել են երգչախումբ եւ նուագախումբ, ներկայացուել են կենդանի պատկերներ՝ «Ջէյ-Յուսեցի Հերոսներ», Աղբիթ Որբերի Համար», «Մալը Հայաստանը՝ Մինչեւ 1918», «Մալը Հայաստանը՝ 1918, Մաշիս-1920, Դեկտեմբեր»՝, 1933ի Մաշիսի 28ի տանին ներկայ են եղել նաեւ Թարրիմի զրաղի, ուսու եւ մանուսրաղի համայնքների ներկայացուցիչները: Երգիչներ են ունեցել Հարց Ազգային Վարչութեան նախագահ՝ Մղտեաներ, Թարրիմի Վրացական Համայնքի նախագահ թիւիկ Ն. Ճիւլկարիանին, Ռուս Տարացիների Գործադիր Խումբի ներկայացուցիչ Ս. Վ. Լուսաւեար: Գաշտանական երգիչները խումբ Թարրիմի Արիտասարգական Միութիւնը հանդէս է կելի զրական-զեղարուեստական փոքր ծրագրով: Գարիմէ Գաւկեանն արտասանել է Աւետիք Իսահակեանի «էյ Ջան, Հայրենիքը», երգել են օրերոյ Մ. Բէլմուրաղանը, Ա. Ռոստոմեանը, որը «Երազ» երգը կատարել է արկին Մուսցականանի (չաւանուր) եւ Ա. Մղտեանի (Գոթեակ) նուագակցութեամբ: Երեկոյն ներկաների թիւը 150ից աւելի է եղել՝: 1929ին Թարրիմում Ազգային Յանձնախմբի, Մուղների Յանձնախմբի եւ հայկական զարդոյն ուսուցիչների ջանքերով մեծ հանդիսատարութեամբ նշուել է Վարդանանց տանը, երգի է ունեցել Արծիս՝ նուագախումբը, զարեմայ ցուցադրուել են կենդանի պատկերներ՝ «Հայկական Դրացականատար», «Հայ Հերոսներ», «Հարցուկների Խումբը», «Վարդանի Դրակի Որմունքը» եւ «Վերածնունդ»՝: Վարդանանց տանը

Խարրիմում նշուել է նաև 1930ին, կոչի է ունեցել երգչախումբը՝ Հրաչեայ Բառամեանի ղեկավարութեամբ⁶⁶։ 1929 Հոկտեմբերի 27ին Խարրիմի հարիւր տեղի համայնքի անդամներն եւ աստղագիրները ճամնակցութեամբ տունէ են ելոյնէ Կուրեան պատրարքն յարելեամբ, ճառագուել է պատարազ, կոչի է ունեցել 22 հոգեանոց քառամայն երգչախումբը⁶⁷։

1930ին Խարրիմի հայ համայնքի ընդհանուր ժողովը հաստատել է գարշաթեան նախկին կազմը, իսկ գերատուգիչ լսանձնատուգոյթի անդամներ են ընտրուել Սերոբըն Բաճաթեանը, ուսանողներ Հ. Բառամեանը եւ Ս. Մղանեանը⁶⁸։ Այս ժամանակաշրջանում Խարրիմի հարիւրը, բոլոր շինարարական ղեկի պէս, ճառագուել են որոշ անսահման սաղմուտներով անդակաւ դրամի ակիւս եւ ճարտնական ներ համեմատութեամբ անկում կրելու պատճառով։ Չնայած այդ հանդամանքին հայրական զարոյցը զննդորոյ պարթն շարունակել է իր գործունէութիւնը, երկուս աշակերտներն թիւք անել է, հայրական զարոյցում սովորելու ցանկութիւն են բախնել նաև մի շարք աչքողներ⁶⁹։

1931 Նոյեմբերին Խարրիմում ժառանգել է սեղանուար հայ Խարզմանել եւ երանական գրականագրութեան բախնել զէժք Եղիաննէն Բան-Մասնեանը։ Ըստ 1930ին նշանակուել էր Երանի ղեկագան Ծաղկեանը, սակայն Ծաղի հրանդութեան պատճառով հրաժարուել էր ներկայացնել։ Տօկոսից Քերեան համապարթն նա ժառանգել է Չիմաստանում Կրան Խարրիմում սխալմամբ շուղարկուարել են իւրանական ծէտով, ինչն առաջացրել է տեղի հարիւրի զրգոյթմանը։ Խարրիմի Հայոց Ազգային Հարշումբիւրը պահանջել է Մասնեանի զազոյցը։ Համապատասխան փաստաթղթեր ներկայացնելուց թնայ գարշաթեան կազմը ստացել է այն, Չիմաստան ժամանակ իրանահայաստան հաշիւի եւ տեղի թաթար համայնքի ներկայութեամբ զազոյց բերուել է հայրական կեղեկից, կատարուել է հոգեհանգաւոր արարողութիւն եւ հոգեհանգ է արուել քաղաքի հայրական հաշարաններէջ մէկում⁷⁰։

Ոչոպէս նշուել, Խարրիմահարիւր հրատարակել են Երկիր երկշարանութիւթը եւ ուսուցիչու Վասնիկ Արծնիկին, որունը կարնասու գործութիւն են ունեցել։ Մրտնցից բացի Համազասպ Գասկեանը եւ Մեխիթեանը յայն են բնծայել Աւետիս ասրեղիւրքը՝ կրթիմանկարներով⁷¹։ Եւսար, մեզ չի յաճուուել տեսնել այդ պարթերականներէջ զանէ մէկ նմուշ։

Խարրիմահարիւրն սարչել են մշակուութիւն կիտերով։ 1919-1922 Խարրիմի հայ եւ ուսուցիչականներն ուսերով արուել են մի շարք ներկայացումներ, որունը հիմնականում թաղացուել են Աւետարանական ժողովարանի գաւթեան կամ Ծուրնի սեղանում։ 1921 Փետրուարի 2ին Խարրիմի Աւետարանական ժողովարանի գաւթեան ներկայացուել է Գարրիէլ Աւետարանի Պեղան Այն բնծայուել է 1913ին Չիմաստան հաստատուած թիֆլիսահայ բնի գերատանուհի Հարգիւն Մեխիթեանը։ Ըստ էլ հանդէս է կրել Ետչանի գերում։ Միւս գերիւր կատարել են Բուզապեան ամուսինները (Մեխիթեանի գրատարը եւ գիտան), Ա. Նազարեանը, Օ. Տէր-Եսկարեանը եւ Ս. Եղիանեանը⁷²։ Աւելի ուշ, Խարրիմի Հայ Սրբաօտարչական Խմբակը 1940ա-

կանների վերջ-1980ականների սկզբին ներկայացրել է մի շարք սիրողական թեմայությամբիները՝ «Անուշ» սպիրան, «Անահիտ» գրաման, «Արշին Մայ Այան» երաժշտաթուղթ, «Անարայրի Զակատամարտը» եւն։ Իրանը թեմայրի է կարծել Գասեհանը, որը եղել է նաեւ գրանց գլխատը դերակատարուհին⁶⁵։

Պարբերակաչորը, նաեւ ստարագրիները, շմաթ աւրիք եւ ունեցել յնչ Արմուշկ Ռուստամեանի (1909-1927) երգեցողութիւնը ցանագան Հանգիստութիւնների ժամանակ։ Այս ցանագանի երգչուհին եղել է միակ հայ աղջիկը Չինաստանում, որ կարողացել է սահուն հայերէն խօսել, գրել եւ կարդալ, ինչն արտասուց է եղել Մաշրապույն Աբուելջուսի մեծացած մէկի համար⁶⁶։

1930 Ապրիլի 9ին Պարբերում նշուել է Աւետիս Աւարտեանի գրական գործունէութեան 30ամեակը։ Բժիշկ Միգանեանը ուսուցիչն րացման խօսք է անել, որից թառչ հնչել է «Մեր Հայրենիքը» Հրատեայ Ռուստամեանի ղեկավարած 20 հոգիանոց երգչախումբի կառարմար։ Ռուստայ Մ. Միգանեանը ուսուցիչն րանարտակ է Աւարտեանի մասին, երբք է ունեցել Նդիշէ ջրահանն, կարդացուել են հայերէն եւ ուսուցիչն հասուածներ Աւարտեանը գործերից։ Արեկան սարատակ է երգերով, որոնցից ուշագրա է եղել Արտաշէս Յովհաննէսի կառարած «Երագը»⁶⁷։

1930ին շինակաչորը մեծ խանգալատութեամբ են ընդունել սփիւռքահայ գաղթագաչորը հիւրախաչերով աջելոց նշանաւոր նուագանու թեմանչիսա Ռուբէնի (Գարաբանեան, 1892-1983) ելալիները։ Ռդիսորութեան ժամանակ նրան ընկերակցել է կիթը՝ գաշնակահարուհի Ազնիս Մանուկեանը։ Ռուբէնի ջամանչալի նուագը յնչ են Չեկիք, Պարբիք, Եանհայ, Տրսուաշն, Չիւչուաւ, Տիկնիքն, Իաչիքն եւ Մանիւլի ջաղագնելուով։ Քեմանչիսա Ռուբէնի նախանուստութեամբ աւանիին հայկական համերգ է կազմակերպուել Եանհայում⁶⁸։ Չինական ժամուրք գալիսաով է խօսել հայ արուեստագէտի մասին՝ հրատարակելով նրա լուսանկարը։ «Տաղանդաշատ Ռուբէնի ձեռնըրոսն րանանչան նուասարնօրէն արտաշայտոսն է մարդկային հոգին»՝ գրել է Եանհայի China Press⁶⁹։ Քեմանչիսա Ռուբէնին սուախարկել են շահաւէա գալիսաններով մայր Չինաստանում, սակայն նա մերթել է՝ գլատանարաններով, որ պետք է մեկնի՝ հայ արուեստարանից։ Երագարում եւ Ամերիկայում⁷⁰։ Յետագարում նա գլատել է Չինաստանի մասին։ «Այնքան գոն էիք, որ իրօքնա ինն պիսի նուաստուրիքը զերմանակամալէ։ Ռուսական երկար սնուցիք. ... Փամանակի ընրագրին կազմեցիք երգալիտօք սը եւ տօնեցիք Ապրիլ 24ը. ... Սակայն օր սը, ալետ է մեկնիք. կեղրոսն սը, տեղ սը յամիք»⁷¹։

ՀԱՅԵՐԸ ԵԱՆՀԱՅՈՒՄ

Միջին Բ. Աշխարհամարտը մեծ թաւով հայեր (չուրք 900) ընակուել են նաեւ Եանհայում։ 1920ին Եանհայում ընակուել է 25 հազար ստարերկրացի, որոնցից 15 հազարը՝ ուսւ սփրակցուարդականներ⁷²։ Հայերի մեծ մասը եղել են կողկացիներ, արթուն եւ շէն ցանաւականներ, գլատուական ազգալիներ⁷³։ 1930 Ապրիլի 25ին հիմնուել է Եանհայի Հայ Երրասար-

դական Միութիւնը (ՀՍԲ՝ որպէս տեղի Հայ Օգնութեան Միութեան մասնաճիւղ. Այն Նասազնոցի է զերազանցապէս կրթական եւ մշակութային նպատակներ: Միութեան անձնակազմ եւ շտաբային Վարդան Զանգարանը: Կազմակերպել են հայերէն երեկոցեան դասընթացներ՝ փոքրերն եւ մեծերն համար, ոչնչ ազգային տաներ: Գաղտնաբերել են կիմելի զբաղարան եւ մշտական գործող դպրոց⁷⁵: 1957ին, առ միութիւնը, տեղի ազգայիններից Միջի Նուպարեանի միջոցով փոքրիկ է զապարտւած քաղցի հայկական արթնառուն⁷⁶: 1958ին Եանձաշի ՀՍԲը ընտրել է Նոր յանձնախումբ հետեւեալ կազմով՝ Վարդան Զանգարան (պատուոյ նախագահ), Զրանց Զանգարան (պատուոյ քարտուղար), Գոզոն Զանգարան (պատուոյ գանձապահ), Անայրա Կարապետեան, Վարդա Գաղտնեան (յանձնախումբի անդամներ): Միութիւնը 1958ին ունեցել է 30 անդամ: Գործել է սիրողական երգչախումբ, որը կատարել է հասուածներ Տիգրանեանի ՀԱՍՆ՝ սպիտակց, Կովտասի ՀՈՎ Մեծաքաննչ, Մալիեանի ՀԵրիկ՝ եւ այլ երգեր: 1958ի Փետրուարի 26ին Վարդանուց տանի առթիւով ներկայացրել են Վարդանի Մահը ներկայացումը, որ յետագայում կրկնել են: Թէև երիտասարդներ բաւականաչափ չաւ չեն տիրապետել հայերէնին, սակայն մեծ խանդավառութեամբ են նուիրուել իրենց գործին: Հայն թուականի Յունիսի 26ին ՀՍԲը ոչնչ է դիպատան Բալիֆու, մեծցեան 190ամեակը⁷⁷:

1958ին Եանձաշի ուսուական եկեղեցում հոգեւանդիւս եւ ճառագուել Կաթողիկոս Խորեն Աի մահուան առթիւ, ուսու նախակողմուր եւ քահանաների կազմից: Ընտրուել է համախորի եօթ հոգուց կազմուած վարչական մարմին՝ Հայն Ասատուրեանի ղեկավարութեամբ: Արթնառուն կատուցելու նպատակով հանդամակուել է 1500 դրար (500 դրարը նուիրարերել է Ասատուրեանը), որի բացումը վե՛մ քարով կատարել է յիմանալութեան հոգեւոր առաջնորդ Առաջիկ վարդապետը: Կերթին հոգեւանդեական այլ է կատարել Մանուրիսա Կրտուց 57 հայկական պատի եւ Սերտութիւն է կատարել ուսուական եկեղեցում՝ եւ Հայրը (35 հայկական պատի եւ մկրտութիւն է կատարել մի մասնաւոր տանը)⁷⁸:

1959ին Առաջիկ վարդապետի դազախարով եւ Հայն Ասատուրեանի, Վահան Զանգարանի եւ այլոց առաջաձեռն օժանդակութեամբ Մեծերնոր Մարտիկա 250 փոզոցի երկչարկանի քարաշէն մի տանը պաշտանապէս բացուել է Եանձաշի Հայոց Ազգային Տունը: Կրտու նպատակն է եղել նախկան պնուութեան մասնակցարարի ազգակիցներին, դառնալ մշակութային կենտրոն: Կենտրոնում կազմակերպել են հայերէն երեկոցեան դասընթացներ երեխաների համար: Զանգարանը դասախոսութիւններ է կարդացել հայերէն եւ ուսուարէն յոգուներով: Ունեցել են նաեւ երգչախումբ, որը ղեկավարել է Աւան Յովհաննիսեանը: Հայոց Ազգային Տան անսական նախար կազմել է 800 եւսան Սերտուհայ ուսուցչի մարտը, որ մասամբ զբաղել է անդամավարներից, իսկ կէսը տրամադրել է Ասատուրեանը: Մրազրել են սեփական եկեղեցի ունենալ, որի համար հոգ դնելու նպատակով հանդամակուել է 12000 եւսան ներառել 10000ը տրամադրել է զարծնալ Հայն Ասատուրեանը⁷⁹: ՍՄԵր ազգուից Հայն Ասատուրեանի մտտին որքան գրտի թիւ է,

նշել է շինարարական Վահագն Քէչոյի (Վաղերիմեան) անուանելով նրան
Շահնաշի հայոց բարերար արքան ։

1058ին Շահնաշում տեղի ունեցած շին-նապաստանական բարությունների ժա-
մանակ տեղի հայ երեսասարգները անվանա չեն մտացել շաղաքի սահման-
ները պաշտպանելու գործը։ Այդ բարությունների ժամանակ գտնուել է ՀՅԱԻ
անգամ, Շահնաշ Արասուէն Սարգսնը։ Յեանաճու նա արժանացել է
Շահնաշի Քաղաքապետարանի Խորհրդի մեղային ։

ՀԱՅՆԻՆ ԱՆԻ ՉԻՆԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔՆԵՐՈՒՄ

Կազմակերպուած կեանքով են ապրել նաև Մանդուլիի հայերը, որոնք
ունեցել են մանկապարտէզ, նախակրթարաններ ծրագրով դպրոց, երեսա-
սարգական միութիւն, որ բացել է գրադարան, կանանց միութիւն, որը
Հայաստանի Հանրապետութեան տարիներին մի քանի հարիւր մեռք աղջիկ-
ների տաք հագուստ է պատրաստել եւ ուղարկել Հայաստան²¹։ Մանդուլիի
հայ համայնքը պայտօրէն ստեղծել է 1920ի շին-խորհրդային հակամարտու-
թեան ժամանակ, երբ համաքաղաքները ուժակոծուել են Մանդուլին։ Շատ
հայեր տարալուած տեղափոխուել են Խորհրդի եւ սլլայր։

Չինաստանի Հիւսիսում Մանդուլիայի եւ Սուլաստանի միջև ընկած
Հալլար (Մալլար) շաղաքում ապրել է 4-5 հայ ընտանիք եւ 5-6 ամուսին-բո-
ւորն էլ զբաղուել են վաճառականութեամբ։ Այս շաղաքում գտնոււ 1915ին
գրեւ եւ նպարեղէնի խանութ է ունեցել Գրիգոր Գ. Կասեանցը (Քասեան),
իսկ Վ. Մ. Խոսրոսուճու գեղասուճը համարուել է յաւաքիւր շաղաքում։
Այս անձին պատկանել է նաև Արտածման Աւ ներածման Առեւտրի Տուրք
Կ. Մ. Բաակչեանն ունեցել է երազական կոշիկի գործարան եւ վաճառա-
տուն նախք է եղել նաև Ս. Քրիմանեանի հիմնած ընկերութիւնը, որն
զբաղուել է գրեղաստանութեամբ եւ անասնապահութեամբ²²։

Չանչուներ հայերի թիւը եղել է մտա 45, որոնցից անձնեւերեւելին եղել է
Իւան Աւետիսեանը։ Տիեմմիմում ընակուել են 44 հայեր, գրեթէ բոլորն էլ
տանկաճայր։ Այնտեղ գործել է նրա Ետրքի Գարակէտեանների գորգա-
գործութեան ժամանակը (չայանի որպէս The A. and M. Karaghosian
Imperial Carpets and Rugs of New York), որանց 2000 մարց է աշխատել։ Այս
հիմնարկութեան վերաստուելն է եղել Յակոբ Շահնաշը (Շահնաշեան),
ոգնակարն Վահագն Քէչոյի (Վաղերիմեան) են նաև շաղիւքարաւհարարի
Գառնիկ Հիւսիսեանի, պոյտեղի Օլգասին (ՕՍՕ) Կաստանցեանի, ուսմիմանայ
Հայկ Մարգարեանի եւ կեարապի Էրեմեանի անուանելը²³։ Տիեմմիմում են
ընակուել նաև անեւարականներ գրեմիցի Արակն Ամունեանցը, խոր-
բերցի Նշան Գեարգեանի եւ թիֆլիսցի Տէր-Աւետիսի։

Իսրայէն շաղաքի 14 հայ ընտանիքների (30 հոգի) ներկայացուցիչներից
էին կորնեցի սրնարանատէր Ալեքսան Եարութիւնեանը, Ետրալազէտցի
Վահան Կրոյեանը, պանտրամայի Արամ Իշխանեանը, զանձակեցի բժիշկ Գա-
րեղին Քէչոյեանը, սղգային կեանքի գործիչներ - ծնունդով սխալլիսցի -
Կարապետ Ասպետեանը (որն իր հարստութիւնը կտակել է հայրենակիցնե-
րին) եւ տիկին Երեւակ Իշխանեանը²⁴։

ՈՎ ՈՎ ԷՐ ՉԻՆԱՀԱՅՆՐԻ ՄԻՉ

Ըստ կարծիքս ին իսկանք Ի. դարի սուսինն կէսն Չինաստանում ընկուած մի շարք հայերի անուններ եւ գործունէութեան վերաբերեալ հակիրճ տուեալներ:

Բիֆֆիսեցի Եովհաննէս Գրեքեանը (Իւան Գրեքեով) եւ իր եղբայրը Չինաստանում են հաստատուել 1897ին: Եւրրինում որանք ունեցել են շաքարեղէնի, հրուշակեղէնի եւ հալաւանակների մեծ գործարան:

Հարաբողջի Հաղարչ Մինարեանցը, ծնուած Ազտա գիւղում, 13 տարեկանում 1900ին, մեկնել է Թարրին՝ աշխատելու այնտեղ հաստատուած իր աւագ եղբոր մուշտակեղէնի խանութում: Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի ժամանակ Հաղարչը ծառայել է կովկասեան հակառակում, կուսեյ կրգումում: Վերադառնալով Թարրին՝ 1917-1922 որպէս վաճառական համադրեցի է Թարրինի եւ սրբիքեան քաղաքների Յովսէփիբեքի, Չիտա, Վրաղիփուտակ) միջեւ: 1922ին Վրաղիփուտակում հանդիպել է մի գարարաղջի աշկիւզ եւ ամուսնացել նրա հետ: Հաստատուելով Թարրինում՝ Մինարեանցը աւելարակեան գործունէութիւն է սկսել Թարրինի եւ չինական քաղաքների (Քալցին, Մուկղէն) եւ Չորտ Արթուր Նուսանդզաթի հետ: 1941ին կեոջ եւ դասեր հետ տեղափոխուել է Եանհայ, իսկ 1952ին հաստատուել Աւարայիւում⁷⁰:

1919-1922 Չինաստանում եւ Հարցնիայում է ընկուել յետագայում աներկիարձակ երկրաբան, անասառչէտ, ծնունդով Բիֆֆիսեցի Սուրէն Փէորզեանցը (մահ. 1958): 1932ին որոշ ժամանակ Չինաստանում պաշտօնավարել է եղուկիացի Լէոն Մարքեանը, որն աշխուել է ընկուել կեոջ եւ դասեր հետ⁷¹ (ընկալագայրը մեղ յայտնի չէ):

Երևանցի Միմոն Հյորեանը (ծն. 1874ին) հայկական եւ ուսուական կրթութիւն է ստացել Ենդեղադրում: Որպէս գործարար աշջիել է Ռուսաստանի մի շարք մեծ քաղաքներ: Հոկտեմբերեան յեղափոխութիւնից յետոյ տեղափոխուել է Մանչուրիա, հաստատուել Թարրինում: 1938ին այնտեղ ամուսնացել է հայտնի Իգարեչայի հետ: Թարրինում ունեցել է շուկայի գործարան, անարինել մի քանի սնտարան տարրեր քաղաքներում: Մեծ նուիրատուութիւն է կատարել Թարրինի հայկական եկեղեցուն: 1960ին ընտանիքով տեղափոխուել է Աւարայիւ:

Ազգէն մի քանի տեղում յիշատակուել է Եանհայում ընկուած խոշոր գործարար եւ ազգային Հայկ Ասատուրեանը (16 Ապրիլ 1901-1987): Նա ծնուել է Եգիպտոսում, փաստաբանի ընտանիքում: Հաջոր նուրար փառաշի ժամանակ ազատ ելումուտ է ունեցել եգիպտական արքունիք եւ շատ շարքուած է եղել եգիպտացիներից: Հայկ Ասատուրեանը եղել է Եգիպտոսի բնեցրամուտի արտիան⁷²: Հաստատուելով Չինաստանում՝ կեոնել եւ դեկափարել է պերտաշի (րասկեան գեղակարտաղ, յայտնի իսրի արտ անուանով) կենտրոններ Եանհայում, Տրեմերում, արիւնհետեւ՝ Մանիչայում: Եանհայում նրա անարինում Քոսի Ալայի Ծրնտանաւ կոչուող գիթրարի մարդագաղաղ մուտքն անգնար է եղել⁷³: Նրա կինը եղել է եգիպտական դերտանուհի Վայնարիտ Ամիրաշեան: Անան (ծն. 1901, Մամուր), ընտան

ակն չոր եւ հայ մեր դուակ, որք Գաւիթիւում մասնակցել է հայերէն թատերասերքի եւ Անուշ սպերայի բեմադրութեանը, իմի թայան անուամբ նկարահանուել է ամերիկեան եւ եգիպտական շարժանկարներում: Հայկ Ասատուրեանը եւ Վարենտինա Ամիրոջեանը, ինչպէս նաեւ փրօշներս զուտոր Անդրան՝ առաջին ամուսնութիւնէն, երկրորդ Համաշխարհային Պատերազմի ժամանակ երեք տարի արգելափակուած են եղել Մանիլայի նաւորանական համակենտրոնացման կամբարում, որտեղից Վարենտինան զուտու է եղել քաղցից կրտսեմ փրկակու: Ամերիկացիները նրան քաղաքացիութիւն են առաջարկել, եւ ընտանիքը մեկնել է Լոս Անջելես, որտեղ էլ Ամիրոջեանը յետագայում մահացել է:

Մուսկոյով կարենցի Չանդարեան կարայրներին նրանց ազգանունը քիչ առ է նաեւ Չարարեան մեւոյ՛ պատկանել է Շանկայի հրուշակեղէնի խառնութիւնի մի մասը: Շանկայում Սեդրակ ժամկարեանցը մի պարտիկ ընկերոջ նոս գրաստան է ունեցել: Կերպանեղէնի փառասականութեանը է գրագուել Հայի Իփէքեանը:

1937ին մամուլը գրել է Ջրեսասանի եւ Հոնկասասանի միջեւ դանուող մտքեան քաղաքում բնակուած Գարեգին Մարգարի մասին, մուսում 1984ին նա ունեցել է զորքերի գործարան կոթնանում, որտեղ կրտսեմ է բուրգը բուսական ներկով պուսուտրելու արհեստը⁵¹:

1930ականների շնեակայրի մէջ, անշուշտ, ազգային եւ հասարակական գործունէութեան ասուամբ առաջուութիւնը պատկանում է ամեանահայաշատ համայնքի՝ Խարրերին հայերին: Արդէն մի քանի անգամ քիչուելց Ազգային Հարչութեան նախագահ, բժշկական փերասեսուշ եւ Ոստիկանական Դատարանի պատուակաջ անգամ Ստեփաննոս Մզանեանը, որք որոշ ժամանակ ղեկավարել է Խարրերի ասոցիապահական գործը: Մուսկոյով Հրատանի Թիլուս քաղաքից նոս բարձրագոյն կրթութիւն ստացել է Մուսուայի Բժշկական Համալսարանում: Ուսման տարիներին ձերբակալուել է որդէն թղափոխական եւ բանտարկուել Թիֆլիսի Մեակիթի բանտում: Ազատուելուց յետոյ Մզանեանը մեկնել է նախ Դորպատ, ապա՝ Մուսուա, որտեղ աւարակ է ուսումը: Երբ 1910-1911ին Մանչուրիայում ժամտարտի համահարակ է բուժուել, նա ուզարկուել է Ջրեսասան կրտսեմութեան ղեմ մարտակու: Իր թաղը գործունէութեան համար Մզանեանը շնեակական կտուափարտութեան կողմից պարգևատրուել է շքանշաններով: 1924ին նշանակուել է Մանչուրիայի Բժշկական Վերասեսուշ: 1927ին սկսել է հրատարակել ուստերէն *Mediterranean Gazette* Մթշկական շարաթաթներին թերթը: 1929ին Խարրերում տեղի հայերը մեծ շուքով եղել են նրա յարելեանը, որին ներկայ են գտնուել նաեւ շնացի, անգլիացի, նապոնացի, լեւ, գրացի, ռուս եւ սոս ազգերի ներկայացուցիչներ: Ջրեսական թերթերն ընդարձակ քաղաւաններով ներկայացրել են յարելեանին⁵²: Ստեփանոս Մզանեանը մահացել է 1935ին գրագնեութեան ժամանակ թուուատուամից⁵³:

Խարրերում 1930ականներիին հաշարանների տէր են եղել Վանո Եակարեանը եւ գրացական Սեդրակ Փուլինեանը: Անկ ալ խարրերցի՛ Լէան Եագա-

րոմբ (Անան Եանազարեան), 1940ականներին եղել է ամերիկեան Հենրրի Գորդրոն Կուրի գլխավոր ներդրողը⁹⁰։

1950-ից Պինաուսանում է բնակուել Գուանթերու, բայց և մուսան Ալեքսան Ասղաթաբ, որտեղ նա յանախել է Ծրանախական Տեխնոլոգիան Քալիֆոնիա Ալիսանել է Եանաչի ամերիկեաների ընկերութիւնում։ Եղել է Եանաչի ՀԵՄի գործակալ անցած 1961-ից ընտելուել է Աւստրալիայում⁹¹։ Բակաւաղորդ Պինաուսանը (Նեաուել Կուս Կուսակալան բանակի կրթման ուղայ, Քիմիակալան Կարգանոսին (Ղարգանան)։ Կա եղել է Սաուսանի ընկեր, որի նա միսան ժամանակին զբաղուել է բանկի կողողուսում՝ յանուն Համախալարութիւն յողթանուել⁹²։

Արդէն մի բանի անցած իրուսում ՀԵՄ գործից, մուսուելով կարնելի Համալալալ Գուակեանը ճաուալը եւ Վասան մանկանուսաներով աշխատակցել է սփառալալ ժամուլին ուղղորդելով անգելուութիւններ շինալալ Համալանի մասին։ Կա գրել է նաեւ Քիմիակալութիւններ Պինաուսանի յաղալալան կալուութիւն փրալորեալ, յալակալալ էր որտել եւ ինկալանակալ յարութիւններ եւ Զալանիան գրալել է Մանուլիան⁹³։

Գուակեանի ալալ զուսորդ Խարրին Քիլալանիկ Կուալալալերի կողողուել Կարրին Գուակեանը, մուսան Մանիլալում, մանկուց արտաուսութիւններով եւ ուսուելն ու Հալերն կողղորդ ժամանակել է Խարրինի Հալ եւ ուսու Համալանի միջողալուսաներին։ Կա ղեկալարել է Հոլիակալան եկեղղուց կողղալուսուլը, ընալողի Վարրին Սալ Արան սալերալ եւ Վեալալալ ալելան, որտեղ յալողութիւն եւ ունկել Խարրինի յաղալալալ տարղիրների շրջանում։ Կա ամուսնալան է եղել Խարրինի ուսուակալան ժամուլի յրալող Ալեքսանդր Գալակալալ նա, որը 1940-ին յարըղալան զորղերի կողմից Պինաուսանի գրալալան ժամանակ մերալակալուել է որղն սալուակալ զուսողթան եւ արտալել ժանկանալան կրթնիով Միլիթում։ Կրանց որղին է ամերիկալան կողղան եւ գալանակալալ Վալղիկիւր Լուսը (ծն. 1944, Խարրին)։ Հաստաուելով ԱՄՆում Կարրին Գուակեան-Վուսը Նիւ Կալղիլ է Սան Ծրանալալալալ աուսին ուսուակալան կանակ կողղալուսուլը, կաուարել Արամ Խալալալանի, Թալմանիմովի եւ ալող սալողալողութիւններից⁹⁴։ Կա մալանցել է 2000 Փետրուարի 26-ին⁹⁵։

Համալալալ Գուակեանի կրտալը զուսարն էր Արմէնուելի Ծողրին Գուակեան-Բալանալը (Յ Եուսուար 1921, Մանիլալ-2 Օգոստոս 2007, Սան Ծրանալալալ)։ Մանիլալութիւն անցել է Խարրինում, սաուել ուսուակալան կրթութիւն, յանախել զրալալալ եւ յալղալ գալերի, գրալուել մարտանարղութեանը 1939-ին ամուսնալել է Արամ Բալանալի նա, որը Միւղալալում գրալուել է արտաուսաներանուսով։ Կրանց զուսորդ (Կուսալալում՝ սփիկն Ջեղիկի կրթնի) մուսել է 1942-ին, Միւղալալ յաղալում, որղին Արմուր Բալանալը, 1946-ին, կալուակալան Համակեանարանուսան Համարում։ Գուակեանից շնուլ Բալանալաներ փրալալալ եւ Միւղալալ, գրալուել Տրուալակալողութիւնը։ Հեալանալով Պինաուսանից՝ 1950-1951-ին Կրանը ընտելուել եւ Քիմիակալանում, փալաուակալաների Համարում, իսկ 1952-ին Հաստաուակալ Սան Ծրանալալալալալ Ալալուել Արմէնուելին յալանի է գալանց որղն

Արմէն Քաջի Սան Զրամախարում հրճել է «Քաջիզ» հայրապետական «Եւտորանը» Անուստրուան շինական Քան գերդաստանի սեպ, որը գործել է մինչև 1985¹⁰⁰։ Արմէն Քաջին եղել է բաշխի երկրագալու եւ ողջ կեանքում հողատարութեամբ է շրջապատել բաշխի արուեստագէտներին։ Մտերիմ է եղել շատկապէս մեծահայտէ Թուշուք Կուրեխին։ Չինաստանում ապրած իր տարիների մասին Արմէն Քաջին պատմել է քեմադրի ֆիլմեր Քաուֆ-Տանի «Չինաստան Լաշրի Արեւելքը» փաստագրական շարձանկարում (1994)։ Արմէն Քաջի գործը շարունակել է դուստրը՝ Զննքը, որի «Տոսկա» արձարանը եղել է հոյաուսգեան շատ յայտնի գործիչների հասարակոցի¹⁰¹։

Դաշնակաւարուհի եւ երգչուհի է եղել Ալիս Հրոսիանը, դուստրը շապիգարաճիւրացի Գաւնիկի, որը 1950ին Չինաստանից տեղափոխուել է Սան Զրամախար։ Կա տիրապետել է հայերէն, չինարէն, ռուսերէն, անգլերէն եւ ֆրանսերէն լեզուներին¹⁰²։

Հետաքրքրական գրագրչութեամբ Եանձարւմ են մտուել հայրենական մագուստի երկու մշակոյթի գործիչներ՝ աներիկեան Քատերապարի հաշակատր պարուհի, լին հոր եւ հայ մոր գաւակ Քամարա Քուսմանդան (Մտարդոյի, 1919-1997) եւ լեհապի բանաստեղծ, արեւելագիր, քեմադրոց, ուսու եւ հայ բանաստեղծութեան թարգմանիչ Անիէ Մանգալեանը (Անաստան), որը մտուել է 1926ին, հայ հոր (1920 Մագիսեան ապրտամրութեան մասնակից, գրմիւրի Քաղէս Մանգալեան) եւ լին մոր քեմանդրում։

Յիշներ նաեւ Խարրիթում մուսան Ափաննա Քաթուրանին (Օլգա Քաթուրոյան), հայ կազակ Ալեքսէ Քաթուրոյ-Քաթուրանի եւ ուսու պարուհի Մարիա (Մարտար) Գուրգիի դուստրը։ Ափաննան նախապէս մկրտուել է Խարրիի հայկական եկեղեցում, յետագայում քեմանդել ուսու ուղղափառ դաւանանք։ Անուստրուանուելոյ Քաթուրոյից՝ Մարիա Գուրգիը վերամուսնացել է ուկրաինացի Հարտաշենկոյի հետ, որից էլ մտուել են Ալիսան եւ Կատարա քոչրեր։ Երանք յետագայում հաստատուել են Քալիֆորնիա եւ դարձել գերաստուհիներ՝ Լանս եւ Կաթարի Լուչ անուաններով։ Համաշխարհային հաշակի է տիրացել շատկապէս շարձակարի սուսը Կաթարի Լուչը, որի կենսագրութիւններում մշտապէս իջուում է իր կեն հայ համամայր քոչրը՝ Ափաննա Քաթուրոյ-Արրոգանեան¹⁰³։

Մեծ Եղեանից մագուստրոն տիգրանակերացի Կարապետ Միլիթրեանը (1896-1938) հարտան հասել է Արեւելեան Հայաստան, սակախ 1917ին, իուսանանուելոյ բոլշեւիկներից, փարել է Չինաստան, Կախ հաստատուել է Մանչուիլում, բացել նպարեղէնի իստու.թ. Արտան ծանաթացել է մուսուելոյ դարաշինացի Մարիամ Արտանանի (մ. 1901) հետ։ 1931ին տեղափոխուել են Խարրին, որանց Կարապետը բացել է մէկ ուրիշ նպարեղէնի իստու.թ. Երանց դուստրը՝ Վերգինէն (Վերգինիա), գեղագործութիւն է ուսանել Գալտերիկի Թուրտուսում։ Չինական փողոցրդական Հանրապետութեան հաշակուելոյ իստու Միլիթրեանները տեղափոխուել են Կախ Գարապուայ, այնուհետեւ մշտապէս քեմալիթեան են հաստատուել ԱՄՆում։

Չինաստանի հայերի վերադրեանց ուշագրաւ տուեալներ է պարտուակում 1999ին ԱՄՆում հրատարակուած *Kerkaz: A Biography of Yervand*

Մարտիան սեպտեմբը Հասարկ Հեղինակի հայրը՝ Եղեմեյի Ընդհանուր Բաժանման Մարզարեանք, կորցնելով բնականորեն, գաղթել է նախ Արեւիկան Հայաստան, ապա Միքիթ, ախուհեան Խարբին Այստեղ փոխել է գոյութիւնը պահել պարի պատեր առջով Խարբինում հանդիպել է ազգայնական կեանք՝ Աննա Եանազարովային, ունեցել երկու որդի 1925ին բնականորեն սեղագործուել է Տիեմերի, որտեղ բացել է Վարդանի փոքրիկ կրթականը Աննա Եանազարովային Տիեմերում որոշ ժամանակ ունեցել է Քաղաքայկան սեռատարածը Եանազարեանք որդիները կոչին 1948ին միայնակ ներգաղթել է Հայաստան, սակայն նրա նուոր 1948ից կրել է¹⁰⁴ անկախ հասանականութեամբ սրտայուել է Միքիթ Երկրորդ որդին 1929ին Խարբինում մուսան Երուանց Մարզարեանք, ոչնչ է երկար ուղի անցնելը կատարելով գանազան աշխատանքներ Ձիմաստանում, ախուհեան ծառայելով Քրանարեան թեղեանում Հեղեայնում, անդրեմելով սեփական Վասիկազ ուսուհայնական սեռատարածը Տիեմերում, Ռիս Դէ փանկ յարում, Սան Ծրանարցում եւ Լու Անջիլում: Երուանց Մարզարեանք եղել է Եանազի Հայ Օգնութեան Միութեան ներկայացուցիչը: Անեցել են երկր գուսակ Միշու (ծն. 1943, Եանազ), Սաման (ծն. 1945, Տիեմեր) եւ Վիլյա (ծն. Եանազ) Մարզարեաններ, որոնք բնակում են Լու Անջիլում:

Մարզարեանք աները՝ Սամիկն Բարտաշեանցը եւ կներ՝ ճնանգով սրանայ, Իրկուցիում մուսան Վերա Բարտաշեանք, նախկէս գրադուել են սեռատարածը գործով Խարբինում անարեմել են Վաման, իսկ Եանազում Վասիկազ սեռատարածները:

Կզգրացան կեանքով ազգայն կեանքանկ հայերը, սակայն, անմուս չեն մտցել չին թեպիսի եւ մշակողները: Աւանկով հանգրծան ստոր գարդեմերում Ձիմաստանում կրթութիւն ստացող հայեր սիրուպանկ են նաեւ չեւարեմերն (անանք նաեւ՝ Նապոմերեմեր), կարողացել ոչ միայն իստել, այլեւ կարողու ու գրել: Ձիմական հարուստ իտանադը մուսք է գործել նաեւ հայկական բնականները: Ձիմաստանում մուսան հայերի համար կեանքը յաւաք ստալին թեպու է եղել եւ անգամ ազգել մալլեմեր հայերէմեր վրայ¹⁰⁵:

Բ. ԱՇԽԱՐ ՀԱՄԱՐՏԻ ԺԱՄԱՆԱԿ ԵՒ ՆՏՈՑ

Երկրորդ աշխարհամարտի տարիներին կեանքանկ հայերը յարմուել են նոր փորձանքի մէջ: Ծաղկունական յարմակումները ժամանակ կեանքանքը համարուել են Ծաղկունայի թշնամներ եւ մեկուսացուել են համակենտարածացան համարարներում: Իրա պատճառը հասանարք եղել է այն, որ հայերի հալածները գտնուել է Ծաղկունայի թշնամի Խորհրդային Միութեան կազմում: Հայերը եւ ուսանողը Ծաղկունական իշխանութիւնները կարգադրութեամբ թեկերին կրել են ՎՏ ստանալը՝ որպէս անգլուսանկներ: Ձիմաստանում հաստատում իրանահայերը նախկէս համարուել են թշնամներ եւ նրանց եւս առիպել են իրենց մարի թեկին կրել կարծիք եղել ՎՏ ստանալանով¹⁰⁶: Հայերի մի մասը գրուել է համակենտարածացան համարներում ջաղջից, կրանդութիւնները եւ նապոմական իտգժութիւն-

ներից: Այդ համարներից նրանք ազատուել են միայն 1945 Օգոստոսի 19-ին, Պինաուայի թուղթագրության առաջին հասարակացի է ունեցել 1946 Մայիսի 20-ին, որը ստեղծել էր ազգային նոր փարչուսթիւն¹⁰⁷: Նրանք փորձել են վերականգնել իրական կազմերը տարբեր երկրների հայ համայնքների հետ: 1947-ի սկզբին Նրա Եւրոպի Լուարի Քերիքը հաստատակել է Պինաուայից Մեծուսմ անուսով մի հեղինակի թղթուսմը Պինաուայի ներկայ կեանքի մասին¹⁰⁸:

1945-ին էլժիւսմին ուզարկուս նամակներից մէկուս Աստղիկ փարչուսի-տը զուսուսակուսՊեուսը եղել է, որ սալթիներ է ունեցել հանգիսեղուս խորը-դային գորքի հետ Պինաուայուսմ յալթուսուս հալթուսանցի երիտասարդե-րի, որոնք որտակից են, հաստատակուս, անկեղծ ազգուսելը եւ հաստատից էլ հետը, շեն¹⁰⁹: Նոյն թուսակուսին Հալթուսուսմին հետ կուս է հաստատել Ա. Ա. Սաղուսեղանը Եանուսից, որը պատրաստուել է երբի ունեուս աժորըզու-սին Հալթուսուսի Արուստը Բուսնիկից Տարուսմ թիսուսյով թնդրեղով իրեն տրամուսղրել համապատասխան նրաթիւ¹¹⁰: Իսկ 1947-ին նա վիսուս է, որ էլժ-միսունից ստուսյան կոնգրակները կարգուսել է հալթի համար, որոնցիցը շա-տակըր ցանկուսթիւն են յալթանել հալթանուսարուսել, Աստղիկ փարչուսից էլ նրանց հետ, որը սառըղուսթիւնը շալթուսուս էր հոգեկան ցնդուսմներից եւ երկրի իրուս կլիմայական պալթաններից: Աստղիկ փարչուսիցի վիսուս-թեուսը՝ պատերազմից առաջ շինուսարուսթեուս ընդհանուս թիւսը եղել է 900 Լարը, իսկ 1947-ի սուսուսյով՝ 300 (Հալթուսեղուսի հետ միսսին): Եանուսի հա-լթի վիսակը եղել է համեմատուսարը թուս, Խարթիուսմ Մուսցի են մուս 150 հոգի, որոնք գտուսել են անուսեական դիուսարուսթիւսների մէջ¹¹¹:

Պինաուային իրենց պատուիրակներն են ունեցել 1947-ին Նրա Եւրոպի գուսմարուսուս Հալթի Համալթարուսի Համաուսուսյուսմ: 1946 Գեղեղանի-րի Յին կալթուսյան մուսուսուսմ Եանուսի հայ համարըրը որուսել է Նրա Եւրո-պիկեղուս պատուիրակուսթեուս կազմը՝ յանիկուս իր մշակուսան պատուուսը նա-խուսակը Հալթի Աստուսեղանի, Եանուսի Հայ Օգըուսթեուս Միուսթեուս նախ-գուս Գարթիկի Բիլեուսի եւ նրա կուս ու վիսուսը Գանդուսիանի¹¹²:

Սակայն համակենարուսուսցան համարներից դուսըր գուսուսը շաուսը հա-լթի դէմ հարսմանըներ են սկեղ շինուսցի համալթարուսները: Ինդիկուս վի-սակ է 1948-ին Գանդուսից մի հոգի գրուսմ նամակը՝ «... սալթեղանը յուս մը սեւ տարիներ, թալց դեւ կասարուսեղ չէ մեր ազատուսը... (Երբիս 2-3 տարիս տուսմանի էր մեր դրուսթիւսը, սուսիսը եւ գոնիսը, կալթուս թէ ուր որ տա-տուսակը կայ, հոս նայիսը ուսուս է տանուսիս: Աստուսմ եթէ ուսմ է եւ ի-րար տեսնեղ, էր պուսմեն մեղ շինական վալթուսարուսանց»¹¹³ մասին: Նոր՝ համալթարուս փարչուսիցի պալթաններուս շինարուսակ հալթիսը նուս-տակալթարուսը են գուսել հետուսուսը՝ թամուս փարչուսըրը՝ ետեղից, ուստիսը շարուսմ է սկուսել՝ փախուսականները միջուսղուսին կազմակերպուսթիւ-սների միջուսղուս հայ ընակիցներին Պինաուայից դուսըր իրեկուս նպատա-կուս¹¹⁴: Մասնուսարուսղեւ Խարթիուսմ հաստատուսուս ստարուսղիցները (ուսու-սներ, թենը, գերմանուսցիներ, Ֆրանսիսցիներ) կուս հալթանուսարուսել են, կուս տեղադրուսել ԱՄՆ, Աստարուսիս եւ Հարուսուսին Ամերիկուս, մի փոքր

ժամե է՝ Աւրոզա: Չմտարմակ սասերկերացիներէ համար միեւնոյն է եղի, թէ Բնէ երկիր կը մեկնեն, այնքան որ սենեակին շաղաքացիութիւն եւ վերջ արուէր իրենց տնկարներէ եւ իրաւապահի կարգապահակն: Յատկանշական է, որ ԱՄՆ գաղթող մտնելով արեւելահայ շինուարներ հիմնականում նախընտրել են ընկալութիւն Հաստատակ Սան Երանտարցում, որտեղ առասկան եւ հայկական մեծ համայնք է եղի¹⁵: Կարգան տեղափոխութիւնը շինուարներ ժամանակաւորապէս ապաստանել են հարեան երկրներում՝ Մալաչարում, Ֆրիլայներում, Դանե Հոնկոնդում, Ֆրիլայներում տեղակայուած տեղաւանուած մարդկանց համարում ապաստանել են մաս 100 շինուարացի հայեր, մեծ մասամբ Եանուայից, որոնք պատերազմի ժամանակ կորցրել են իրենց ողջ հարստութիւնը եւ մասունել թշուառութեան: Երանց զիմել են պատերազմի պատեհաւով տարրեր երկրներում գտնուող հայերին տնակակող աներկեան ԱՆՊ կազմակերպութեան նախագահ Լորջ Մարտիկեանին՝ իրենց ԱՄՆ տեղափոխելու ինքնանշով: Այդ նպատակով Մարտիկեանը եւ իր ակիները բանակցել են Ֆրիլայներէր կառավարութեան, մասնաւորապէս ազգային ժողովի նախագահ պրովիսը կարչու Սոմուլոյի հետ¹⁶: Հոնկոնդում ապաստանել են հայեր Մալաչարից եւ Մարտիկեանը Երանցից ոմանք կախույնութիւն են ընդունել՝ Աւարայիս մեկնելու նպատակով¹⁷:

Յատկանշական է, որ շինարմակ հայերի մի մասն անեմազիր շունեանու պատեհաւով է մեկնել Բրազիլ, ջանք որ վերջինս այն փոքրաթիւ երկրներէրց էր, որ ընդունել է անեմազիր շունեացի փախստականներէ: Այ ինչպէս ժամանակին հայերը կազկարից եւ Ծուսաստանից Չմտաստան են հասել ամիսներ, երբեմն մէկ տարի տեւած համփոքրումիւնդի յետոյ, այնպէս էլ հիմա Երանց մի մասն եւ իրենց զուակներն համար երկար ամիսներ են պահանջուել Բրազիլ հասնելու համար, ջանք որ այդ ժամանակում Չմտաստանից Հարուսթե Ամերիկա ուղից կապ չի եղի: Երուանց Մարգարեանը գրել է, որ Չմտաստանից Բրազիլ իրենց ճանապարհն անցել է Հոնկոնդ-Քալիֆորնի-Նոյհաստան-Իորայէլ-Չուիցերիա-Իտալիա-Սենեգալ երթուղիով¹⁸:

1948 Յունիսի 12ին ՀԲԸՄ Բուհնոս Այլիտի մասնաճիւղը ՀԲԸՄ Եանուարի մասնաճիւղից համակ է ստացել՝ 60 հայերի՝ Արցնախոս մաւաթի համար Արտաշին Գործերի Կարտարութեան մաս միջամտելու նպատակով: Գառաւթան է արուել, որ համակը չլուել է ՀԲԸՄ Երա Ետրքի կենտրոնը եւ այնտեղ ապանեն պատասխանը, ջանք որ նման ջաջ մասնաճիւղի իրաւասութիւնից վեր է¹⁹:

Ոչից են Դանե Չմտաստանից Երո՛ւրդային Հայաստան որոշ հայ ընտանիքներ հայրենադարձութեան զէպքեր:

Դեռեւս 1930ին ընտանիքով Հայաստան է ներգաղթել բնիկ Անգրակ Գեորգի Մալաուզեանը (1888-1937): Դա ծնունդով եղել է Միգանի Խարխոս պիլիցի: Առաջին Աշխարհամարտի տարիներին, խուսափելով սամեան բանակում մտահարչուց, հեռացել է յիւանքը, տեղաւանութեան ժամանակ մի թեկաւով պաշտպանել է գաղթականներին: Ընտանիքով եւ պերզա-

ասանք անդամների հետ անդափրուել է Մանչուրիայի Մանչուրագո քաղաքը, որտեղ որդին ընտելուելիս է եղել եղբայրը՝ Տիգրան Մարկիսյանը Այս քաղաքում էլ մնալու են Սեզրան Մարտուզանի շուր զուսակները Մանչուրիայում Սեզրան եւ Տիգրան եղբայրները բացի եւ անասունը Սեզրանի նաեւ ուսումնասիրել է արիթմետիկ թվերաբանը: Հաւանք է Մանչուրագոյում ընտելուող հայ երեխաներին եւ հայերէն է սովորեցրել: Հարեմազարմուկերայ թառոյ Հարսուանի տարածքում Մարտուզանը սկսել է հաւանքի զեղարտներ, անդաջներին թվելի արիթմետի մեթոդներով: Եւստով Երեւանում եւ նրա սահմաններից դուրս տարածուել է շինաստանցի թիւշկի համբարը Մուկայի Մարտուզանը 1937ին մերթափարուել է հաղանական քրտե փեմըս Տեղադրանքով եւ զեղակահարուել:

Այսում 1946ից Եանուայի որոշ հայ ընտանիքներ ներգաղթել են Հարսուան: 1947ին Քրեաստանից Հարսուան է անդափրուելու Հայի Գրիգորի Եանուայարեանը (ծն. 1907)²¹¹, 1948ին Քրեաստանից հարեմազարմուկ է 16 հայ²¹², նրանց մէջ են եղել Միգրէլ քահանայի որդին՝ Հրաչան (ծն. 1903), Կեօ՛ Ռօսաննա Մամիկոնի Ռուստովանը (ծն. 1912) եւ Քրեաստանում մնալու գուսակների՝ Աստուանաուրի (ծն. 1930) եւ Մարգարիտի (ծն. 1932) հետ²¹³: Հարսուան է գերազարմել նաեւ Տրեմնիմում ընտելուած, որդէն յիշուած Արսէն Աստուանցի որդին՝ Սեզրակ (Սերգէշ) Աստուանցի, նրա տաւերմուհի կինը եւ իրենց միակ զուսարը՝ Տրեմնիմում մնալու Մուսաննա Աստուանցի (մեւ. 1990ականներին, Երեւան): Հարեմազարմուկերայ թառոյ Սեզրակ Աստուանցին աշուրել են Սիրիո՝ հաղանական քրտեուփեան մեղադրանքով: Գերիմա քարերազուել կրթութիւնն ստացել էր Զաղանիսյում²¹⁴:

1953ին հարեմազարմուկ են գերազարմել Սեզրակ Մարտուզանի հանգուցիակ եղբոր՝ Տիգրան Մարկիսյանի կինը եւ զուսակները: Որդին նսխուել Տիգրան Մարկիսյանով, հաստատուել է Արափերցիում, իսկ զուսարը՝ Քաղուհի (Տառախաւ) Կոփիկովան, որն ամուսնացած է եղել կէս ուսուկէս հաղանայի Կոփիկովի հետ, զուտեր Ափաղանա Կոփիկովայի հետ ընտելուել է Երեւանում: Կոչն Քուսակներն Քրեաստանից ներգաղթել են նաեւ մնալուով իրզանցի ՏԵՐ-Աւարիքեանները (Աւարիքով) Մանչուրիայում մնալու Քուսարա Ազատեանցի եւ Մանրա Ետրանեանցի հետ, մնալուով Թրիֆիմիցի Ծուրրեանցի (Ծուրրեան), որոնց թառուարում հաստատուել են Մուկուսարում, Գրիգոր եւ Անիթանցրա Մանկարյանները՝ շուր զուսարների հետ, Փոզոս եւ Հարիսիկ Փոզոսյաները որդու՝ Մուրիկի եւ երկու զուսարների (Մարգո, Վեա) Ք զէպ, Հարիսիկ Փոզոսյանի քուրը՝ Եուշանիկը, Մանչուրիայից հարս է զեղացի Ռուսաստանի Մրտա քաղաք՝ անուանանարով իրանուպատուել Հարսուանցիներ հետ: Ետուարում որդու հետ անդափրուել է Իրան, այսա ներգաղթել Հարսուան: Նրա որդի է Հարսուանում հանաչուած քանաւորարեւելաղէտ Պէորդի Կալանուկեանը, մնալու 1996ին, Քրտայում²¹⁵:

Աւելի ուշ, 1964 Փետրուարի 12ին Քրեաստանից Հարսուան մշտուակն ընտելուփեան է եղել հայուուս-գերմանական ժաղուսով մի ընտանիք: Դան-

գուրեան քոչքերը՝ Քամարան (ՆՆ. 1917) և Կիւան (ՆՆ. 1924), վերջինքս ա-
մառին Օջկո Լէւոնդի Գաղտնիք (ՆՆ. 1930), նրանց գուտար Կիւան և Օջկոի
մայր Մարի Միլէրը (ՆՆ. 1894): Նրանք բնակուել են Իրաքիում, եղել ուսու-
ցիչներ¹²⁶:

1903ի տունարդ Չիւսասանում զեւեւս ապրել է մառ 126 հայ բնա-
ւորք (Թարթիք, Եանճույ, Խալլար, Տիւնճիկի քոչքերներում): Բարբի անտե-
սական զինակը եղել է անբաւարար, զբաղուել են մառ տունարդ, նրանց
մէջ եղել են բժիշկներ, երկրաչափներ և փաստաբաններ: Թարթիսանայի
բնակեցւորքն նշել են եկեղեցական տները, սարել համերայի մէջ բնա-
ւորքի պէս, խառնամուսնութիւններ չեն եղել շաշուած սուսների հետ մի
քանի անսանութիւն¹²⁷: Մինչև 1906ականների կէտերը շարունակել է գոր-
ծել և շինակայի կեանքը զեկադարել «Հայ Լոգաբարձութեան Մարմի-
նը» 1906ի տունարդ Եանճույում սակաւին մնացել է 15 հայ բնաւորք, մեծ
մասամբ փանտակաւներ և որոշակի զիբ ունեցողներ: Դարաց չեն ունե-
ցել, Լոգեւոր կարիքների համար գործածել են սուս ուղղափառ եկեղեցին:
Եանճույանայի մէջ գործույ յըւում են Մամիկոն Քարաւանք, որին
պատկանել է քոչքի շաւաղոյն անասուներ, նախ Զանգազան եղբայրնե-
րը, որոնք շարունակել են զբաղուել անբողջ քոչքի օտարազգիների հացի
և նրուշակեղէնի մատակարարման գործով և պատրաստել քոչքի շաւա-
ղոյն անուշեղէնը¹²⁸:

Թարթիսանայութիւնը, որի միւր կարուկ պակասել էր պատերազմից
խառչ, Աստղիկ վարդապետի մեկնելով գործույ մնացել է առանց Լոգեւոր
հովիտ: 1957 Օգոստոսին Թարթիքի հայերը մտղով են գումարել 22 հոգով,
Նկատի ունենալով, որ տարիներ շարունակ Թարթիքի հայ եկեղեցին չի
ունեցել մաշուել կամ ժամանակաւոր հովիտ և որ համայնքի մեծամասնու-
թիւնն արտադրողի է տարրի երկրներ, ոմանք առաջարկել են Քրիստոս
Լուսաւորել եկեղեցու չէնքը փանտել և գումարը կիսել միմեանց միմեա:
Մակաւն շինական իշխանութիւնները շարաարել են, որ որչեւոր չեն կա-
րող չէնքը փանտել, քանի որ ժամանակին զեւսութիւնը հայերին անվճար է
արամազրել հոգաարածքը: 1906ին հայկական եկեղեցու չէնքն անցել է
շինական կառավարութեան մեւքը, որն այն գործիւն է հիւսուածեղէնի
գործարան: 1906 Օգոստոսին, Չիւսասանի ժողովրդային Հանրապետու-
թեան մշակութային յեղափոխութեան տարիներին, երբ Թարթիքի քոչք
եկեղեցիները քանդուել են, նախ նախատաղրել են արմանացել նաև հայ-
կական եկեղեցին և յարակից շինութիւնները: Հայկական եկեղեցու դան-
ները (արքայապահները, հարուստներ), որ մի քանի պարուել են խո-
րանում, դուրս են թերել լակ և աչքի¹²⁹: Թրամասներ փորելու նպատ-
կով քանդուել է նաև հայկական զերեզմանատուր:

1908ին Մալլաղոյն Արեւելքի երկրներ, նաև Չիւսասան է աչքիւն
շալանի հոգեւորական գործիչ Դերմէնիկ նարխապետ Փաշատուր և իր ըն-
դարմակ թղթակցութիւններն ուղարկել Գանճրէի Աբեւ արմիրիին անգ-
րազատուարով Չիւսասանի հայերի անցեալին և ներկային¹³⁰: Ես մասնաւոր
բողջս նշել է, որ իր աչքեւած ժամանակաշրջանում Եանճույում աչքեւս

Հայեր չեն մտացել, իսկ Խարրիմի Հայերի մէջ նշել է «Նստեկայ անուաններ՝ Թաղէս Տէր-Յակոբեան, Աւայ եւ Երմանկա Քուսմարագեանցներ (պետք չիտ Թէ լքուրագեանց) Արքայէլ եւ Զարգար Փոզոսեաններ, Զարար Աւստեանց եւ իր ուսու կեր, Հմայեան Էլիասեան եւ իր ուսու կեր, Մարթամ Թարութեան եւ զուակները՝ Լեւոն եւ Լէոնիս, Սիմոն Էրոյեան եւ կերը՝ Իգարեյլս եւ իրենց մարր, Գարեղին Ասենեանց եւ իր ուսու կեր, Եւզիմն Եաճագարեանը եւ եղբայրը՝ Մուրէն, Վարդան Լազարեան, Վահան Մոզոմանեան եւ իր ուսու կեր, Սմբատ Բէկ Աւարեան եւ իր երկու զուակները եւ եղբայրը՝ Սիդատուրաւ, Արշալիր եւ Գալիանէ Եշկարեաններ եւ իրենց զուարը Եուշանիկ (անուանացած ուստի Հեա, ունեցել է մէկ որդի), Գարեղին Մարգանեան եւ իր ուսու կերը Խաչարում բնակուելն են Գրիգոր Կասեանցը, կերը՝ Մարթամը եւ զուակները՝ Լեւոնը, Տիմոթէոսը, Գէորգը եւ Եղբարսին։ Լեւոնն անուանացած է եղել Վարդանուշ անունով Հարունու Նեա, ունեցել մէկ զուար՝ Նունէ։ Գարեղնում բնակուել է ընդամենը մէկ հայ՝ Ալեքսան Եարութեանը։ Հոնկոնգոս Դիւրենիկ եղբակցոստին յարանել են, որ Խարրիմում վրեական ալիւս անասանելի է դարձել, եւ բոլորն էլ ստիճի գէղջում կը հեռանան Չինաստանից»¹²³։

Այդպէս էլ եղել է 1960ականների սկզբին Չինաստանում գրեթէ ալիւս հայ չի մտացել։ Հաստատուելով տարրեր կրկրներ՝ նախկին չինահայերը, սակայն, կապը չեն կտրել չինական իրականութեան հետ։ Բաւուս, որ վկայութիւն ենք ստացել թէ տարիներ շարունակ Դամակոսի միակ չինական սեռատրանը պատկանել է երկար ժամանակ Չինաստանում բնակուած հայ անուսիներին, որոնց տիրապետել են նաեւ չինարէնին։

Ամփոփելով նշենք, որ Թ. զարի չինական զաղթագալը կտրել է Համարել մի իւրատեսակ կզգի սփիւսքական զաղթագալների պատմութեան մէջ։ Թ. տարրերութիւն Սփիւսքի մեծ ժարի, որն անմիջականօրէն Մեծ Եղեանի ծնունդ էր, չինական համարը, կազմուած չինելով մեծամասնութեամբ արեւելական զաղթականներից (անհատը հակահամայնագար գրքորոշում ունեցող), Հոկտեմբերեան Եղափոխութեան արդիւնք էր, ջանք որ այդ հայերը փախել են «կարմիր անարեկելութիւնից» (Թէեւ Չինաստանի հայ բնակիչների մէջ կային նաեւ որոշ թուով Եղեանից փրկուած արեւմտահայեր)։ Այդ անունով Թ. զարի չինական համարներն իրենց մեաւորմամբ եւ անցած ուղիով աւելի շատ նմանութիւններ ունեն Չինաստանի ուսուական զաղթագալր, ջան որեւէ սփիւսքական զաղթագալի հեռուրանց սերունդները, թէեւ որոշակի հայկական ինքնութեամբ, սակայն արգէն որոշ շարժով անացած, աւելի շատ պատկանում են այն խմբին, որը պատմարան Վարդան Գրիգորեանը բնորոշել է որպէս «ռուսախոս հայերը» մարգիմայ մի սերունդ»¹²⁴։

ՄԱՆՕՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

¹ Գարգե Մարտիրոսեան, Չինաստան, Հայ Սփիւսք Հանրագրարան, Երեւան, Հայ կական Հանրագրարան Հրատ., 2003, էջ 436։

- ² Ի. Կարամ շխառչեթի պատմութեան առաջին յնգյոթնէ պատկերք առնել է պատ-
կարան Բարձրիշ Արքեպիսկոպոս տեա՛ր Հայ Գաղթաբարցի Գաւառա՛րի (Միջա-
ցաբն Սիմեոն 1920 թ.), Երբ. Երեւան, 19-րդ դար, 2003, էջ 423-426:
- ³ Արշէն 1908ին իրարցաւոր եղել է Եւզրական եկեղեցի կրօն քահանայոք որովք
արքեպիս և սիրկանա արքեպի յազարեկում եւ Եւզրակն կղզում: Տեղի Եւզրակ
արքեպի և Եւզրակն Եւզրակ եւ պրակտութիս տեա՛ր George Ter Avetiskhitch
(Shooshtetzy), "On the Siberian (sic) Railway," *The Armerian*, Calcutta, 9-12-1908, էջ 20-
23):
- ⁴ Եւսեա Կաստանդեան, *Միջոցի Արիւմեան Հասարակական Բարեակիւ-
նիկը*, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ Գաւառա՛րիկ Ինստիտուտ, 2008, էջ 422:
- ⁵ Եւ Նաւայեան, *Վանակ Գաղթարցի Արեւիկայն*, Երբ. Երբ. 7, եւ 12.03.1902:
- ⁶ Հրաչիայ Անանեան, *Հայ Գաղթարեւան Պատմութիւն*, Երեւան, 1-Երեւան 97),
2002, էջ 320:
- ⁷ Ա. Փրոքսեանց, *Վանակ Կարգիկայն*, *Մշակ*, 28.01.1905:
- ⁸ *Նախ*:
- ⁹ Ա. Քարաբիւն, Ե. Քարաբիւն, Բ. Լաւրեան, *Վանակ Կարգարեւան*, *Մշակ*,
28.07.1905:
- ¹⁰ Տե՛ս՝ «Հայ Պարկիկը Սիբիրում Վանակ Կարգարեւանը», *Հարկան*, 21.03.1918:
- ¹¹ Հայաստանի Ազգային Արխիւ (ՀԱԱ, ԳՔԻՆ 206, յաջակ 1, զտի 610):
- ¹² Տե՛ս՝ Nadia H. Wright, *Respected Citizens: The History of Armenians in Singapore and
Malaysia*, Melbourne, 2003, էջ 77. «Հայոց Յիպատակութիւնը Իւ Տիկուստեթի Քեան
Վասարգրեան առնեկեալներ է պարզում: 1922ին Պեկեմում կարգած Աշարի
Քասարեկեթի Քրիստոսեան Դաշակցութեան Լաւանագումը Եղել է Եւզրակ
կասարեկեթի զասարգրեան Եւզրակ Փոքր Արեւան երկրաբացել է ԶԳրեմեթի
Անկրիկեան Բաշի պատմութեան եւ ընկերարեւանը պրոքսի Բարձր
Հարգանք Արշէն Ին. Լաւանագումը որչում է կարգելի Ի Կասար Միկուսը Արե-
ւիկի Եւզրակեան Եւզրակեթիկ, որ Քում Եւզրակ սարգարեան 32 ազգեթի
երկրաբացիկեթի կարիք Երեւանի Եւզրակ Մասիւն, Եւզրակեթի,
6.02.1922): 2010ին Լաւանագումը գեանում, *Armenian Weekly* յարակեթիկից ա-
ռաջ յեան սրասարում թի յարում գրում է, որ Եւզրակի փրկում Եւզրակ
կասարեւանայ յեթիկ և անեանի Եւզրակ արխիւի կրկնեթում, թիկայից և Ե-
ւստուսը եւ Կարակն Եւզրակ 1922ին Տիկուստեթի անկեթ, Պեկեմում, Դաւանիլում եւ
Եւզրակում 1922ին Կեանի և Եւզրակի կասարեւանայ յանեթիկեթի Տիկու-
ստեթում Եւզրակեան անկրիկայի ժիկեթից փրկարեանից կրում Զ. Քարաբիւն
զարեթի է կեանքեանիս յանեթիկեթի Եւզրակում, որ զարեթի է Եւզրակում: Կր-
կից առաջ անկրիկեան թիկեթարցի յազարում Դրոշայ Միկուսում է կարե-
կիկայեթի Սիբիրում Արեւիկի կասարեւանայ յանեթիկեթի եւ Տիկուստեթի Եւզրակ
Կիկեթարում կարիք Տիկեթ Անեա Ազգարեւանից կարեթ է անեթից կեանքի
փրկում զարեթիս Եւզրակ կարեթիկեթի Եւզրակ Կրակից յարակեթի սարում
ԱՄՆում փրկում առ քրիստոսեան զեկեթար Մար Քե Արշէն Ան Եւզրակի զանաթ
է արանարցի Եւզրակ Կարեթիկեթիկեթի տեա՛ր Cuba, China, Korea, Hawaii and the
Armenian Genocide, <http://www.armenianweekly.com>:
- ¹³ Virginia Melnikian, "Pictorial History of the Armenians in China, 1919-1945", *Hay
Shirakoon*, December, 2003:
- ¹⁴ Այս Լաւանագումի Եւզրակ տեա՛ր Չիկալ Չիկարեան, *Հայաստանի Լաւանագում-
ան Եւզրակեթիկեթիկեթի Արխիւի Իւ Լաւանայ Արեւիկի Իւ Կարգարեանի Փեա-
կան Գաղթարեւանիկեթի Լեւ (1919-1920 թթ)*, Երեւան, Երեւանի Լաւանագումի
Հրատ, 2006, էջ 320-326:

¹² Հայրապետանի Հարջյանի հավանք հիման վրա է 1910ին և պաշտամուկը Կանդակի հայտնի կառավարութեան կողմէ։ Ռուսաստանի թագադրութեան պատերազմի արդիւնքին այն Հարջյանի ընտանայականը շնորհ է կառավարելու Հարջյան անդամ Հարջյանի անունովը և Ֆրանսիային վերադառնալով, ստորագրում և հնչում հավանքի վարչութեան կողմէ (հիմքի վրա) Ռուսիան Քարչապետութեան պիտանալով՝ ապստոսն և (տարի), որը Կարչապետ Մարտիկ, Եղիաշայի, Կուստան, Կուստան, Կուստան, Կուստան, Կուստան և Քրիստոս կառավարութեան կողմէ Կանդակի է սրբիս Հարջյան անձնագիր։ 1930ի պատճառով Հայրապետանի և նրա ընտանիքը Հուսիս Հայրապետանի (Հիմնը Հուսիս Հայրապետանի)՝ Յուսիս, 28.07.1920։

¹³ Համապատասխանաբար, «Հանդիպումներ Եւ. Չառուհարիան», Հայրապետ, 1983, թիւ 3, էջ 77-78.

¹⁴ «Հայրապետանի ներկայացուցիչը Միսիրում», Յուսիս, 31.08.1920.

¹⁵ «Հանրակ Հուսիս Հայրապետանի».

¹⁶ Պատճառով, Հայրապետանի Հանրակութեան Պատճառներ թիւ ենթեր... էջ 231.

¹⁷ «Հարչ. Հարչ. ներկայացուցիչը Միսիրում Եւ. Չառու. Կեռեկի ճեպ. Համապետար, 6.07.1920.

¹⁸ Պատճառով, Հայրապետանի Հանրակութեան Պատճառներ թիւ ենթեր... էջ 233.

¹⁹ ՀԱԱ, ՁԳՆից 400, ց. 1, գրքի 3712.

²⁰ Եւրի, գրքի 4712, գրքերից 13.

²¹ «Հարչ. Պիտանալ ՄԷՏ, Քուստ, 15-11.1920.

²² Այս ժամին Կանդական տնտէսը "Armenokaya Tsekirvnaya him' Khurbina" (Խարչիկի Հայրապետանի կեռեկի յայտնում, Գառուհարչայանի Հանրակ, 2000, թիւ 1, էջ 147-156.

²³ ՀԱԱ, ՁԳՆից 400, ցուցակ 1, գրքի 4730, թիւ 1.

²⁴ Միսիրի Չարչյան, «Փարսապետանի ՄԷ Գառուհարչայան», Երեւանին Մարչիկ (Պիտանան), Յուսիս, 16.01.1923.

²⁵ Միսիրի Պատճառով, Վարչ. Պիտանան (Միսիրապետարի ՄԷ Պատճառներ), Յուսիս, 14.04.1923. Կանա ընտանիքի կառավարչի է անձնակազմը Յուսիս Մարչիկը (Փարչիկան), որը Կարչայանը Հարչայան Փարչիկանը և Կարչայանը Կարչիկի Միսիրանը Քարչիկի ղարչիկի նախնի Միսիրի և Պիտանան, արժանի է ներկայանալ (Կարչիկան) Համապետարի անդամակազմի ԱՄՆ (<http://genforum.genalogy.com/armenia/messages/339.html>).

²⁶ Kavhar. A Biography of Yervand Martharian, 1996, printed in the USA, էջ 66-67.

²⁷ «Պիտանանի Պատճառով Քարչիկի Մարչիկի Միսիրում ՍՏ, Յուսիս, 9-10.1920.

²⁸ Մարչայանի Կեռեկից Կայարչայանի ղարչայանի ղարչայանի նախնի 1880ականներին Արչայան, 1888ին ստորագրութեան մեկայարանը Մարչայան կողմէ է ստորագրել կեռեկից 1880ական Կարչայանի կեռեկից (Քարչայան), որը կողմէ կառավարում է ղարչայանի ղարչայանի ղարչայանը ստորագրելու նախնից 1892ին Միսիրի և Մարչայանի է ստորագրել ղարչայանը կեռեկից ղարչայանի ղարչայանի ղարչայանի կեռեկից (1898-1912). Այս կերպ, անձնակազմի վրա ենթերին ղարչայանի է վարչիկ Մարչայանից, 1880ին Մարչայանի է ստորագրել կեռեկից Կայարչայանի ղարչայանի կողմէ Մարչայան Կարչայանից (1898-1914), որը կողմէ մարչիկ է վրչիկ 1905 Պիտանայում նա ղարչիկ է վրչիկ Միսիրի Մարչայանի ղարչայանից (Քարչայան, 1930). Կարչայանի նա ստորագրել է կեռեկից Միսիրից Մարչիկ Արչայանից (Կարչայանից), որը մեկ կողմէ է ղարչայանից 1905-1906՝ արժանակազմին պիտանանի կողմէ կարչայանից արժանից. Նա մարչիկ է 1916ին Մարչայանից (Մ. N. R. I. Agabecov, Armeonchi Vestnik, 1916, no 42, էջ 21).

²⁹ Համապատասխանաբար, «Հանդիպումներ Եւ. Չառուհարիան», թիւ 1, էջ 78-79.

- ⁹⁰ Ազիզյան, «Հայերը Չինաստանի Մէջ», *Հայրենիք*, 12.03.1927. Կարգի նախ «Գաղութա-
 Հայ Կեանք», *Հայրենիք*, 1927, ք. 9, էջ 156.
- ⁹¹ Վարդիմի Հայ Գաղութից, *Հայրենիք*, 31.07.1927.
- ⁹² Վեպարաթեան Մամուկեց, *Հայրենիք*, 11.07.1928.
- ⁹³ Կասպ, «Մայր Սր Խարքիմի Մէջ», *Յանւոյ*, 24.06.1933.
- ⁹⁴ Վարդանանց Տակ, *Հարքիմի Մէջ*, *Հայրենիք*, 22.04.1928.
- ⁹⁵ Վարդանանց Տակ, *Խարքիմի Մէջ*, *Հայրենիք*, 15.04.1930.
- ⁹⁶ Վարդիմի Հայ Գաղութի Կեանքը, *Հայրենիք*, 20.12.1920.
- ⁹⁷ Վարդիմի Հայ Գաղութի Կեանքը, *Հայրենիք*, 17.06.1930.
- ⁹⁸ Ս. Բ. Գառաւուկեանց, «Հայերը Չինաստանի Առաջնային Մէջ».
- ⁹⁹ Համազասպ Գառնեան, «Հանդիպումներ Ար. Գառաւուկեանցին», ք. 2, էջ 40-47. նախ
 Կասպ, «Յովհ. Կան Մամուկեանի Գաղութը», *Յանւոյ*, 16.02.1932. նախ Կասպ, «Մա-
 սիկեան Կանի Մարքիմի Քիչրան Փարսազարեանց», *Յանւոյ*, 18.05.1932.
- ¹⁰⁰ Համազասպ Գառնեան, «Հանդիպումներ Ար. Գառաւուկեանցին», ք. 2, էջ 40.
- ¹⁰¹ Քարապետ Կոզմակեան, «Պիպոն Չինաստանում», *Հայր*, 8.06.1936.
- ¹⁰² Melickian, "Fictional History".
- ¹⁰³ Կառաւուկեանց Օրերագրի Մը Մարտը, *Հայրենիք*, 12.11.1927.
- ¹⁰⁴ Գառնեանց, «Համառ Գաղութի Մը Կեանքը», *Յանւոյ*, 6.05.1930.
- ¹⁰⁵ «Քեանկեան Ռուբէն Չինաստանի Մէջ», *Արար*, 10.05.1926.
- ¹⁰⁶ Տակը Մամուկեան, «Քեանկեան Ռուբէնի Երգերը», *Չէչուրի*, Տպ. «Հայ Տպոյ Բու-
 ժիկերանի» Քեանկեանի, 1929, էջ 96.
- ¹⁰⁷ «Հայր Կը Մը, Խարքիմի Հիւանդ Մանուկներին», *Հայրենիք*, 10.08.1930.
- ¹⁰⁸ Մամուկեան, «Քեանկեան», էջ 77.
- ¹⁰⁹ S.A. Dalin, *Kavkazskii Mirovnik* (Չինական յայտեր), Մոսկուա, 1982, էջ 283.
- ¹¹⁰ «Մարտագրի Արեւիկի Հայերը Հայրենիք», *Միտ*, 1937, ք. 5, էջ 150-160.
- ¹¹¹ Հիւանդ Չինաստանի Մէջ, *Արար*, 4.10.1930.
- ¹¹² «Հայերը Մարտագրի Արեւիկի Հայրենիք», *Միտ*, 1937, ք. 9, էջ 291.
- ¹¹³ F. Tchakalian, "Shanghai Youth Organize Local Armenian Community", *Habronik*
Weekly, 30.12.1938.
- ¹¹⁴ Ա. Աթան, «Հայ Կեանք Ամստերդամ Տեսութեան», *Հայրենիք*, 1938, Կարգից, էջ 197.
- ¹¹⁵ Քեանկեանցի, «Քեանկեանցի Հայոց Ազգային Նախ Հիմնադրութեան», *Հայաստանի*
Տպարատ, 4.03.1929, էջ 200-208. Կարգի անգլիական տարբերակը՝ Vahan [sic!] Theotig,
 "Armenian National Home is Inaugurated in Shanghai," *Armenian Mirror-Spectator*,
 22.02.1929. նախ Ա. Աթան, «Հայ Կեանք Ամստերդամ Տեսութեան», *Հայրենիք*, 1928,
 Ազգի, էջ 171.
- ¹¹⁶ Քեանկեանցի, «Քեանկեանցի Հայոց», էջ 200.
- ¹¹⁷ Tchakalian, "Shanghai Youth".
- ¹¹⁸ Համազասպ Գառնեան, «Հանդիպումներ Ար. Գառաւուկեանցին», ք. 2, էջ 44.
- ¹¹⁹ «Խարքիմի Հայրենիք», *Հայրենիք*, 11.01.1928.
- ¹²⁰ «Հայերը Մարտագրի Արեւիկի Հայրենիք», *Միտ*, 1937, ք. 8, էջ 290. Կարգի նախ՝
 «Ռուսականաց Մը Մարտագրի Արեւիկի Մէջ», *Արար*, 19.08.1937.
- ¹²¹ Քեանկեանցի, «Քեանկեանցի Հայոց», *Հայաստանի Տպարատ*, 6.08.1928, էջ
 729.
- ¹²² *Armenians in Australia and New Zealand*, compiled by Father Aramais Mirzaiian,
 Sydney, 1960, էջ 75.
- ¹²³ Ազգային Ազգայնեան, «Գառնեանցի Օրերագրի Հայոց, Գառնեանցի Տպ. Վերս Կասպ», 1952,
 էջ 1743.

⁶⁷ Եւթ, էջ 74-75.

⁶⁸ Տե՛ս Գրականութեան և Արուեստի Թանգարան, Երզնկեան Արխիւանիան Գրքապահարանի Թիւ 3, էջ 40.

⁶⁹ Թէոփիլ արքեպ, «Ներսիսեանցականաց Խարայից», էջ 773.

⁷⁰ Տես Երզնկեան Թեոփիլ արքեպի և Վարդանիս Ամիրջանի Յուշ՝ «Գրաստան-ընտանքի և Գրքապահարանի (Մարտի)».

⁷¹ «Հարկան Նորամասինը Մարտի 18-ին Արեւիկէի Մէջ», Հարկեթիւր, 2-11-1907.

⁷² Արքեպիան Թ. Գրականութեան Արխիւանիան (1907), Հարկեթիւր, 2-03-1920.

⁷³ Համալսարանի Արևիկի Կոմիտէի Կարգադրութիւն, Թանգար, 25-11-1903. Կտե՛ս՝ «Խարայի Կարգադրութեան Կարգադրութիւն», Հարկեթիւր, 20-12-1903.

⁷⁴ Կարձառ... էջ 100.

⁷⁵ Armenians in Australia and New Zealand, էջ 90.

⁷⁶ Եւթ, էջ 110.

⁷⁷ Տե՛ս արքեպի Կարայ, «Վարդանիսը Խարայի Մէջ», Թանգար, 2-09-1902. Կտե՛ս՝ «Մեծարարի Գրքապահարանի Կարգադրութիւն», Եւթ, 9-08-1902.

⁷⁸ Երա Հարկե ան՝ Ա. Վ Գրքապահարանի Կարգադրութիւն, Խարայից, 12-10-1904.

⁷⁹ Տես Երզնկեան Թեոփիլ արքեպի և Վարդանիս Ամիրջանի Յուշ (անձեանիան Կտե՛ս), 20-02-2007.

⁸⁰ "From Armenia to Russia, Manchuria, China and San Francisco: A Conversation With Miss Balianz of the Bali Restaurant", San Francisco Sunday Examiner and Chronicle, 3-10-1976, reprinted in *The Armenian Mirror-Spectator*, 4-12-1976, Diane Solway, *Nurses: Her Life*, New York, William Morrow and Company, Inc., 1998, էջ 368-390. Կտե՛ս՝ Steven Wynn, "Armen Balianz (1921-2007), Joyful Owner of Bali's Restaurant, Warm-Hearted Friend of the Great", San Francisco Chronicle, 4-08-2007; Արքեպի Կարայի Կտե՛սի ան՝ «Խարայի Կարգադրութիւն և Կարգադրութեան Կարգադրութիւնը», Հարկեթիւր, 5-11-2010.

⁸¹ Երա Հարկե ան՝ Carolyn Zinko, "Tosca Cafe Owner Assaulted, Robbed. Daylight Attack in Her Restaurant", San Francisco Chronicle, 30-05-2002.

⁸² «Խարայի Կարգադրութիւն», Թանգար, 28-03-1900.

⁸³ Տե՛ս՝ Suzanne Finstad, *Natasha: The Biography of Natasha Wood*, New York, 2001, էջ 16.

⁸⁴ Կարձառ... էջ 17.

⁸⁵ Երզնկեան Կարայի Համալսարանի Կարգադրութիւնը, ինչը Երզնկեան Կարայից և Զինաստանից Հարկեթիւրի Կարգադրութեան ժխտականութիւնը, որը Կարգադրութիւնը և Կարգադրութեան Կարգադրութիւնը և Կարգադրութիւնը, որ Զինաստանը անարգաբանութիւնը և Կարգադրութիւնը անձեանիան Կարայ, 1904, Օգոստոսի 180.

⁸⁶ Կարգադրութիւնը Կարայից, «Հարկե Մարտի 18-ին Արեւիկէի Մէջ», Արեւ, 3-08-1908.

⁸⁷ Ի. Արքեպիան, «Զինաստան», էջ 338.

⁸⁸ Մեծարար, «Կարգադրութեան Կարգադրութիւնը Կարգադրութիւնը և Կարգադրութիւնը», Հարկեթիւր, 4-01-1947.

⁸⁹ ՀԱՍ, ԳՖԻԿ 400, ցուցակ 1, գրք 4730.

⁹⁰ ՀԱՍ, ԳՖԻԿ 703, ցուցակ 3, գրք 4, թիւ 27.

⁹¹ ՀԱՍ, ԳՖԻԿ 400, ցուցակ 1, գրք 4730.

⁹² Եւթի և Գ. Արքեպիան, «Համալսարանի Համալսարանը Ի. Հարկե Կարգադրութիւնը Կարգադրութիւնը», Երզնկեան Կարգադրութիւնը, 4-03-1947.

⁹³ Կարգադրութիւնը Կարայից, «Հարկե Մարտի 18-ին Արեւիկէի Մէջ», Եւթ.

⁹⁴ Կարձառ... էջ 181.

⁹⁵ Արքեպի Կարայի Կտե՛սի ան՝ «Կարգադրութեան Կարգադրութիւնը և Կարգադրութեան Կարգադրութիւնը», Հարկեթիւր, 20-12-1903.

ուսուցիչն ինչպես իրեն արտաստանող այդ կենը ԱՄՆ-ից գրաստաններին իրենք է տարի Խորհրդային Հայաստան (Միջին Կապուսակեան, *Խնամար Լուրս Եւ Բարակչի Գրքերի, Երևան, «Մովսեսիան Գրք», 1976, էջ 413*.)

¹¹⁶ «Փառասել Գալուսի, *Յանտի, 4.01.1960* խոսի՝ «Ձմեռասանի Լուրսը Ապաստանի Ան Ձիւթիան Կգրքերը», *ԱՅԻ, 19.01.1960*.)

¹¹⁷ Դեղինիկ Եղիսիակոս, «Լուրսը Մարտագրի Արեւելիցի Մէջ», *Արեւ, 26.07.1968*.)

¹¹⁸ *Եւրի, էջ 155-157*.)

¹¹⁹ *Արեւմտաբարձիան Եւրոպ Լուրսիան Բարեպարանի Ընդհանուր Միութեան Գաւառ Արեւի Մասերի, 22 Յուլիս 1946*.)

¹²⁰ Տախտերը միջ Լուրսիցի է Մարտագրիան գրաստան՝ ինչպարան, Երևանի Գաւառի Լուրսարանի գրքեան, *Մանուկագրիան Եւրոպ Լուրսի Մարտագրիանը 2000ի Մայսերիան*.)

¹²¹ ՀԱՍ, ԳՔանց 362, ցուցակ 13, դարձ 12, թիւ 51.

¹²² *Վիլ Եւրոպ Լուրսի Վերագրիանը Ձմեռասանից, էջ/թանի, 1946, թիւ Ա-Բ, էջ 45*.)

¹²³ ՀԱՍ, ԳՔանց 362, ցուցակ 13, դարձ 7, թիւ 17.

¹²⁴ Եղիսիակոսի միջ Լուրսիցի է Ձմեռասանիան Եւրոպ Երևանիցի Ձմեռագրիան Մարտագրիան 2000 Լուրսերիան.

¹²⁵ Ար Գրքերիան Մէջ Լուրսիան Եւրոպիան ինչպարանի մասին տախտերը միջ է արտաստանի Լուրսի Մարտագրիան.

¹²⁶ ՀԱՍ, ԳՔանց 362, ցուցակ 13, դարձ 44, էջ 5.

¹²⁷ *Մարտ Արեւելիցի Լուրս Գալուսի, Լուրսասանի Երկուս, 10.03.1961, էջ 238*.)

¹²⁸ *Վեւելիցի Լուրսը, Լուրսասանի Երկուս, 27.03.1964, էջ 306*.)

¹²⁹ Meltickian, "Pictorial History..."

¹³⁰ Դեղինիկ Եղիսիակոս, «Լուրսը Մարտագրի Արեւելիցի Մէջ», *Արեւ, 1, 8-08.1968*.)

¹³¹ *Եւրի*.)

¹³² *Արարեւմտեան, էջ 518*.)

THE ARMENIANS IN CHINA IN 1900-1950s

(Summary)

ARTSVIBAKHCHINYAN

As of the early 20th century Armenians from both Russia and the Ottoman Empire settled in various parts of China. Many went to Manchuria (Northern China) as labourers on the Chinese Eastern Railway, which was being constructed by Russia. After the Russian-Japanese War their numbers increased, particularly in Harbin, which became the center of Armenian community life, as the Armenian National Organization was founded there in 1917.

Most Armenians living in Harbin, Shanghai, Tianjin, Changchun, Mukden were shopkeepers and traders. Some owned bakeries. In 1918, the Chinese Eastern Railway Company granted the Armenian community a plot of land to build their Church, which was completed in 1923. In the 1960s, during the Chinese Cultural Revolution, the church was destroyed. The Board of the Armenian National Organization ran a school where Armenian language and literature were taught, social events took place and plays were staged. On national and religious holidays, tea parties were organized. In 1937 Rev. Fr. Asoghig Ghazarian was called in from Jerusalem. During WWII the Armenians were considered enemies of Japan and were jailed. Many died in concentration camps, while the survivors emigrated to different countries after the end of the war.

THE EXPERIENCE OF MUSA DAGH ARMENIAN IMMIGRANTS IN THE UNITED STATES DURING THE 1910s-1940s

VAHRAM L. SHEMMASSIAN

Armenian migration from Musa Dagh took place in two main directions: the Arab Middle East and further south to Ethiopia in Africa¹ as well as the United States and a tiny fraction to South America.² This study focuses on the US. The westbound migration had begun in the late nineteenth century, intensified after 1908-09, continued to some degree during World War I, and assumed new proportions after repatriation from the exile imposed by the genocide. In the US, the new arrivals sought employment in factories and small businesses, stuck together while maintaining strong ties with the native soil, and gradually integrated in American society. What follows below is their prosopography in the New World based on individual stories. Certain features of that profile have been treated beyond the chronological scope of this study as a matter of natural progression, reinforcement, and/or culmination.

EMIGRATION

The earliest known Musa Dagh Armenian to set foot in the US was George H. Filian, from "a suburb of Antioch," who arrived in New York in July 1879, studied theology at the Oberlin, Ohio, and Chicago, Illinois, theological seminaries, and became a Protestant minister.³ Only a few others followed him by the turn of the century. One of them was Bitias native Araham Seklemian, who cofounded and became the first editor (1908-1913) of the *Asbarez* (arena) Armenian newspaper in Fresno, California.⁴ The bulk of immigrants from Musa Dagh left the Ottoman Empire as a result of the compulsory military service after the Young Turk revolution of 1908 and the Armenian massacres in Cilicia and north Syria that took place the following year. Many of the newcomers were young bachelors and married men who had left their families behind.⁵

During WWI contacts between the immigrants and their overseas families continued to some extent, but under different circumstances. In 1915, the Armenians of Musa Dagh, like the rest of their ethnic brethren across the Ottoman Empire, received deportation orders. One-third of the villagers obeyed the command and was deported to Hama, Syria. However, the two-third majority resisted and, in a fateful twist, was rescued by the French marines and settled in a refugee camp on the eastern bank of the Suez Canal near Port Said, Egypt.⁶ In both cases, the expatriates in the US succeeded in communicating with their relatives. Emigrés in Erie, Pennsylvania, for

instance, upon getting word regarding kins exiled to Hama, inquired about their fate through the intermediary of Rev. E.H. Shanks of the First Baptist Church, who contacted U.S. consul Jesse B. Jackson in Aleppo. Correspondence between the two men, and between Jackson and certain deportees, lasted for over a year, from October 1915 to November 1916.⁷ Further contacts became impossible after April 1917, when the US declared war on Germany and its allies and American diplomatic personnel departed the Ottoman Empire. But in late 1918, when the conflagration had ended, communications resumed revealing the scope of the losses that the Musa Daghians, among countless other Armenians, had sustained during the genocide.⁸

Contacts with Port Said took place in three ways. First, the refugees at Port Said sent letters to their relatives in the US and vice versa.⁹ Second, the Armenian Revolutionary Federation (ARF/*Hay Heghapokhagan Tashnagtsututun*) on the East Coast raised \$1,000 that was distributed among the camp residents. In all likelihood, Musa Daghians actively participated in that drive.¹⁰ Third, a number of compatriots from New Britain, Connecticut, and elsewhere volunteered for the French *Légion d'Orient*, which was originally formed by some 500-600 Musa Dagh men at Port Said to fight the Turkish enemy in the Levant alongside the Allies.¹¹ In addition, a group of youths from New Britain organized fundraisers to support the legionnaires. At least five members of the group's executive committee were Musa Dagh natives.¹² It must also be noted that a number of Musa Daghians registered for the draft in the US army despite the fact that many were not yet citizens.¹³

As soon as the émigrés in the US learned of the Port Said refugee camp, they made arrangements to get their families to America. The first batch was reported to be ready for departure on 2 December, 1915. It comprised the Yegharians (Igarians/Egarians) and the Seklemians from Bitias, sixteen in all, including three teachers of the camp's Siavan School, namely, Nvart Yegharian, Adel Yegharian, and Elizabeth Seklemian; they would reunite with their twenty-two relatives living in the US. The police chief and the Italian consul at Port Said facilitated the impending journey the former by issuing passports and the latter promising transit visas free of charge.¹⁴ For some reason the trip was postponed, however, giving the press time to ponder the merits of emigration. When asked to dissuade the refugees from going, political activist, poet, and editor of *Arev* (sun) newspaper Vahan Tekeyian declined to advise them about their decision, and instead outlined the pros and cons of leaving and staying. It is true that living conditions in the camp left much to be desired and that a sheltered home with a meal awaited the refugees in America. Nevertheless, they would also be sequestered in factories for long hours among foreigners. Armenian national interests likewise behooved that the refugees remain in the camp for an eventual return to the homeland from a short distance after the defeat of the Ottoman Empire and the establishment of law and order. Should the refugees argue that they had paid their dues by

fighting the Turks, they ought to be reminded that soldiers heed the call of duty as often as deemed necessary. Besides, by returning to Musa Dagh they would enjoy the fruits of their victory.¹⁵

On the western shores of the Atlantic, the Boston *Hayrenik* (fatherland) in an editorial characterized the pending arrival of Musa Daghians as "sad news." It had actually anticipated the reverse to occur, that is, the Musa Dagh émigrés already in the US would hopefully go to Port Said and take the final "leap" to the homeland whenever possible. Although the newspaper expressed confidence that the Musa Daghians would not assimilate in America, it nevertheless criticized the Egyptian Armenians, especially the rich, for failing to create better conditions at the camp (thereby preventing the human exodus).¹⁶ But despite the ongoing public debate, a group of forty-five refugees—including the original Yegharians and Seklemians plus members of the Keosheian, Giragosian, Vartanesian, and Kelejian families—in February 1916 set sail for New York. After a stopover in Genoa, Italy, they resumed their journey on 21 February aboard the *S.S. America*.¹⁷ Upon their arrival in New York, someone took their picture, which later appeared in an American history book. The caption read: "FUTURE AMERICANS. The photograph was of a band of Armenians who landed at Ellis Island, March 9, 1916,—the advance guard of a body of 4200 who were rescued at one time from Turkish massacre during the World War by a French cruiser off the coast of Syria."¹⁸ Three of the new arrivals further disseminated this story: Ohannes Klhejian (Hovhannes Kelejian, nicknamed "Saba") shared his experience with the *New York Times*,¹⁹ Nvart Yegharian published her eyewitness account in the *Asbarez* newspaper of Fresno,²⁰ and Elizabeth Seklemian contributed an article (translated into French) to a tome devoted to Armenian women.²¹

Other groups from Port Said followed suit. Bedros Der Bedrosian ("Ashkar") in America "sent enough money for fare and a ticket so [his] young [son,] Paul, along with his two uncles, some cousins, and his grandmother took a boat to neutral Greece in early March, 1916. After almost a month in Greece, they took a Greek ship across the ocean and arrived 16-20 days later at Ellis Island, in April 1916, just as Paul turned 16! His mother, however, did not want to go to the US but preferred to return home to their village [Yoghunoluk] after the war."²² Mary Vartanesian Dabbakian likewise writes: "Sometime in the spring of 1916, my father [Oskan] had saved enough money to get passage for his mother, Elizabeth Hovagimian-Vartanesian, his brother Alex, sister Mary Vartanesian-Skenderian, her son Alex, and his sister Isgothi Vartanesian-Kalamian, and her daughter Elizabeth. My father's brothers-in-law were both in the Turkish army and never got to America."²³ Another family reunification took place in the following manner, as recounted by Aurora Adajian Lehmann: "Nana [Sarah Magazarian Phullian] wrote to [her husband] Baboo [Hovhannes Phullian] that they were alive and in Egypt. He was so happy, he immediately sent them boat fare and they traveled to America to join him. My mother [Sarah] and Uncle Alex, Baboo's children,

had been separated from him for ten years. They did not recognize him when... they disembarked²⁴ on 26 May 1916.²⁵ Sarkis Soghomon Adajian sent for his fiancé, Elmas Ofazzan and her brother, Movses. They arrived in New York in July 1916, and the couple married in early 1917.²⁶ Other survivors at Port Said may also have joined their loved ones in the US.²⁷

Also in 1916, a second, albeit smaller, group of Musa Daghians traveled to the US from Buenos Aires, Argentina. They were actually young Yoghunoluk men who had left the Ottoman Empire for South America in 1911 to avoid the military draft. After staying there for about five years, they had decided to settle in the US permanently.²⁸ Missak Aprahamian's journey from Buenos Aires to Ellis Island aboard the S.S. *Vasari* lasted three-and-a-half weeks, from 27 July-20 August 1916.²⁹ Six others including the Hanisian brothers embarked on their trip from Las Palmas harbor aboard the S.S. *Vauban* on 19 October, 1916, arriving in New York on 11 November. Their average age was twenty-nine, and all but one mentioned "laborer" as their occupation and South Manchester, Connecticut, as their destination.³⁰

Emigration from Musa Dagh proper—where the survivors from Hama and Port Said had returned in 1919—resumed in 1920 after a hiatus of six years. Economic hardships, marriage plans, and the desire to reunite with loved ones in the US constituted the main factors for leaving the native soil. Although statistics are lacking, the following cases reflected the trend. The brothers Yeremia and Sarkis Renjilian in 1919 returned from the US to Bitias, where the latter died due to a contagious disease he had contracted earlier.³¹ Yeremia did not stay long; he took back to the US with him his sister, Victoria, her fiancé, Krikor Sarafian of Aintab, and two other female relatives in late 1920.³² At about the same time, Marie Igarian and her eleven-year-old daughter, Sara, left for South Manchester to be with their spouse/father.³³ Similarly, writes Mary Vartanesian Dabbakian: "In 1920, Uncle Alex sent for his fiancée, Mary Markarian, so they could be married. In 1921, my father sent for Mary Markarian's cousin, Yeramuhe Genjian, to be his wife."³⁴ Ohannes Atamian, Mirzisa Ohanessian (Hansian) and her son, Antranik, all three from Yoghunoluk, arrived in America from Piraeus, Greece, aboard the S.S. *Megali Hellas* on 25 November 1920.³⁵ Co-villagers Armenag Ohanessian (Armenag Hansian) and his friend, Stepan Panossian, set sail from Patras, Greece, aboard the S.S. *Pannonia* on 21 December, 1920, reaching New York on 10 January, 1921.³⁶ Maritza Boyadjian of Kheder Beg journeyed to Philadelphia to marry Kapriel Emlikian in March 1921.³⁷ Marie Subkyan (Siubkiukian) of Haji Habibi joined her fiancé, Garabed Hovagimian, in Manchester, CT, later that year.³⁸ Nouritza Miratoutian (Melaytutian) entered the US at Providence, RI, aboard the S.S. *Roma* on 16 September, 1921.³⁹ Mihran Serekian in 1923 sent for his mother, Mayram, brother Armen, and sister, Sara.⁴⁰ The office of V. Morlian in Boston, which handled the travel formalities, in addition to requesting pertinent information and supporting documentation, charged \$10

cash per person for the various tasks and a \$50 deposit per person to be cashed upon their arrival.⁴¹ These expenses did not include the ticket fares.

It appears that not all immigrants entered the US directly. For example, Mihran Serekian had to travel to Cuba in 1931 to pick up his sister-in-law, Azniv Melidonian.⁴² Cuba served as a conduit for others as well. After arriving in Cuba, Hagop ("Aguna") and Gulenia Egarian of Bitias had to split up, because while Hagop was allowed to proceed to the US, Gulenia had to wait until her papers were approved. The song below, composed by the lonely husband one cold New Jersey night, relates their experience:

*[In May we took the road]
In July we arrived in Cuba
Send me my fur coat
And in my place hug the pillow
La la la, La la la.⁴³*

The overwhelming majority of Musa Dagh immigrants in the US lived on the East Coast. They were concentrated in Hartford, New Britain, New London, and Manchester, Connecticut; Pittsburgh, Philadelphia, Erie, Monessen, and Williamsport, Pennsylvania; and Paterson, New Jersey. Smaller numbers settled in Holyoke, Massachusetts; Niagara Falls, New York; Fort Myers, Florida, and so on. In Paterson especially, they clustered in the southern sector of the town, on Main, Atlantic, Pacific, Day, Paxton, and Sussex streets, as well as Getty, Madison, and Montclair avenues. Only Moyses Hachigian's family lived downtown, on Market Street.⁴⁴ But changing addresses frequently within the same enclave was quite common. Moyses/Norman Balabanian details his family's peregrinations between 1932 and 1935:

In those years, we moved often; from Main Street, we moved 2 or 3 blocks south to Getty Avenue, next door to the Sam Magzarian, across the street from School Number 9. A year later, we moved just a block or two to the street parallel to Getty Avenue and Main Street, just North of School No. 9. Within a year we had moved again, this time to a street a few blocks north of Main Street. We lived on the first floor of a 3-story house. Tony Soghomonian lived on the second floor and Armen Hanessian and family lived on the third floor... This constant moving was the result of seeking cheaper accommodations.⁴⁵

Owning a house proved elusive for a number of years. In fact, only the Chaparians and Mandros Hachigian co-owned a house, on Day Street, which they nevertheless lost during the Depression when they moved to East 18th Street. Purchasing private homes became possible beginning in the 1940s, when families gradually moved out to other parts of Paterson, nearby Clifton, and elsewhere.⁴⁶

On the West Coast, a 1919 census of Armenians in Fresno listed six families plus fourteen persons from Antioch (most probably from Musa Dagb).⁴⁷ In addition, two known individuals, namely, Hrant Igarian from Bitias and Paul Bedrosian from Yoghunoluk, lived in Los Angeles in the 1930s.⁴⁸ The families of Rupen Hayrig/Harry and Rose Igarian Phillian and Hovhannes/John and Rabel Seklemian Igarian resided in West Riverside, California⁴⁹—they had all migrated from the East Coast.

The total number of Musa Daghians in the US may never be determined due to the lack of statistics or censuses. Notwithstanding, as a very rough estimate, they may have counted a few hundred. As for their provenance, the largest single group came from Bitias (probably because of their adherence to the Armenian Protestant/Evangelical church, which was established in that village thanks to the proselytizing efforts of American Protestant missionaries beginning in 1840); in fact, hardly any family there had no close or distant relative in America. The rest hailed mostly from Yoghunoluk, Haji Habibli, and Kheder Beg.

OCCUPATIONS

Most Musa Dagb immigrants, who were expert sericulturists and weavers, pined their profession in large industrial settings. In South Manchester in the late nineteenth and early twentieth century, the Cheney Brothers Silk Manufacturing Company "actively recruited both skilled and unskilled immigrant labor. By the 1920s, foreign worker[s] dominated the labor force."⁵⁰ Virtually all Musa Dagb Armenians living in the area, men, women, and teenagers alike, thus worked for that company, thereby constituting a tiny fraction of its labor force.⁵¹ But after 1923 the company "quickly declined due to industry wide over production and competition from other synthetic fibers such as rayon" and filed for bankruptcy in 1937, forcing many an employee to seek a job elsewhere.⁵² Accordingly, during the 1920s a number of Musa Daghians relocated to Paterson, dubbed the Silk City and the Silk Capital of the World: "Most of the men worked in the silk mills... They were proud of their skills and managing 6 and 7 looms at a time."⁵³ But that contentment came at a cost: A youth working a loom, for instance, "was unable to bear the bus driver on a trip home after being exposed to the deafening sound of so many looms running simultaneously."⁵⁴

South Manchester and Paterson were not the only silk centers that lured these Armenians. Moyses Sherbetjian worked in the Holmes Silk Company in Williamsport, PA. Others tried their fortunes in Holyoke, MA. Yeprem Frankian of Bitias, a graduate of the prestigious Silk Institute of Bursa in Ottoman Turkey, labored at the William Skinner and Sons silk mills from 1923 until his retirement in 1956 at the age of seventy.⁵⁵ A fellow countryman named Sarkis Mateos Renjilian joined him in the early 1930s at the same place for some time.⁵⁶ Mihran P. Serekian of Yoghunoluk likewise labored at Skinner and Sons, and at the Prentiss Wire Mills Division of H.K. Porter

Company, Inc. for twenty-two years beginning in 1933, thereafter, retiring in 1966.⁷⁷

Satenig/Sallie Phullian captured the transitioning of weavers from rural Musa Dagh into the urban, industrial American East in a poem dedicated to her uncle, Hovhannes K. Phullian:

*The highest he had been was Musa Dagh
A secret strong-hold,
Always to the ground, in heavy boots,
He walked or rode a mule
With a pack on his back.*

*He wove the silk-worm string
Into shoen-full silk
Came here circuitously by boat
And spun and wove
Not at home
But under a boss.*

*Now there was no mule
His boots were not heavy
Earth no longer needed boots or mule
Feet felt no longer
Buses and Cars, flights to Mars
Higher and higher
Than Musa Dagh and Ararat.⁷⁸*

Other compatriots occupied jobs in a related field, that of apparel. Stepan Panossian, beginning in 1928, ran a dry-cleaning business in the Philadelphia area for about a half-century.⁷⁹ Moses/Moses and Aghsapi/Elizabeth Hachigian opened their own successful cleaning and tailoring shop during the Depression years in Paterson.⁸⁰ The brothers Movses/George and Sarkis/Albert Sherbetjian/Shim ("Azizints") managed the Liberty Cleaning & Dyeing Company in Philadelphia.⁸¹ Movses died circa 1932 of tuberculosis at a young age, and Sarkis later opened his own store at 250 Pine Street in Williamsport. His business card advertised: "ALBERT'S Fur Repairing and Restyling. All types of Tailoring. WE ALSO BUILD NEW FUR COATS."⁸² Mary (m. Alex) Vartanesian circa 1940 worked at the Novelty Shawl Company on Getty Avenue in Paterson that also manufactured baby blankets. In addition to her regular tasks, she distributed unfinished bundles among fellow Musa Daghian housewives for them to tie end knots and hand-embroider certain segments. The finished products would then be taken back to the factory. As this arrangement was only on a trial basis, those women ultimately ended up working in the factory for about fifteen years.⁸³

The rug business attracted some immigrants. Oskan Vartanesian, for one, after losing his job at a Paterson silk mill due to poor eyesight, installed a loom in his house and manufactured rag rugs.⁶⁴ In Holyoke, Sarkis Mateos Renjilian started "a rag rug business in a small shop" and subsequently "an Oriental and Broadloom business" during the 1940s. As this enterprise "was modestly successful," he and his wife, Azniv/Agnes, supplemented their income through other means. He became "a smash fixer at the Bay State textile mill" while she "worked for the American Pad and Paper Company where she won prizes for finding more efficient ways to perform the various tasks."⁶⁵ The Kalamian family business can be singled out as the most successful one. "Our History" reads:

Kalamian's Inc. is a locally owned third-generation family business that was founded in 1925 by Armenian immigrants David and Mary Kalamian. They started a small business in the basement of their New London home washing and repairing Oriental rugs. David used the little bit of cash their hard labor generated to buy rugs he admired from local estates. These he took door to door. Soon they moved the business from their home to a small storefront at the base of Town Hill... The business now [2009] occupies a building further up Rte 1, closer to the Waterford town line.

When David's son Alex returned from World War II, he took over the reins of the family business. With the help of his wife Mary, they grew the business over the next 50 years, officially retiring in the early 1990's. However, Alex was often on the scene, ready to share his general knowledge of flooring and his specific love of Oriental rugs with the friends he had made over the years. He died in October of 2006.

Today Kalamian's is proudly run by two of Alex & Mary's daughters. Third generation owners Mimi and Lisa Kalamian learned the business from the ground up as teenagers by working in the family business after school, on weekends and during vacations. Together they have 45 years of experience.⁶⁶

In New Britain especially, an industrial center known as the Hardware City, Musa Dagh men labored in metal factories. Hovsep Adajian was a lock maker at Russell & Erwin, a division of American Hardware Company.⁶⁷ His sons, Arrosen/Jack and Vartan, as well as future son-in-law, Edward Tanguay, made tools and dyes at the Fafnir Bearings Company.⁶⁸ During WWI Hovhannes Hanisian manufactured "'Universal' appliances i.e. electric irons, percolators, toasters and electric ranges" at the Landers Frary & Clark Manufacturing Company.⁶⁹ Toward the end of the conflagration Rupen Hayrig Philian indicated the American Brake and Shoe Foundry Company in Erie as his employer.⁷⁰ His brother, George, declared himself to be a molder in 1920 and a foreman in an iron foundry in 1930. Their father, Levon Barkev, worked as a plank roller in a tin mill in Monessen, Pennsylvania in 1920.⁷¹

Some emigrés, like many of their migrant brethren in Beirut, Lebanon, at the time, charted their economic course toward the restaurant, hotel, and/or food business. Kheder Beg native Sarkis/Joseph Soghomon Adajian appears to be one of the most successful entrepreneurs among them. After studying at the St. James Armenian Brotherhood seminary in Jerusalem and the Syrian Protestant College (renamed American University of Beirut after 1921) for a total of twelve years, Adajian emigrated to the US in 1913 at the age of twenty-one and took up a job as a waiter at Longley's diner in Hartford, earning 10 cents per hour. Since he was proficient in English and had beautiful penmanship, he was assigned the additional task of scripting the menu and eventually became the manager. In 1920 he opened his own restaurant, called the Dixie Lunch, at the corner of Park and Lawrence streets. To achieve this end, he rented a vacant space by the Winkler's auto parts store and began charging customers, mainly factory workers, 35 cents per meal. He and his wife, Elmas/Pearl, "baked 40 to 50 pies a day in a coal stove." As the business catapulted, Winkler wanted to increase the rent while the lease was still in effect. In 1925 a reluctant Adajian relocated to a new spot by a bank on Park Street, renaming the restaurant the New Dixie Lunch. In 1935, he rented the place to an Armenian couple, Mr. and Mrs. George Atamian, to take his family on an extended tour to the Middle East, including Musa Dagh and Europe. Two years later he opened a new restaurant, the Round Table, at 15 Asylum Street. Despite the good income, Adajian had to close the business in 1943 due to his participation in WWII as a member of the US armed forces. After his return, he bought a hotel near the Capitol Building in 1947 and named it The Adajian's.⁷² With "full creative license," he commissioned artist Thurston Munson to design and decorate the interior: "The result was four art-deco rooms full of exotic murals with a Near East motif." The establishment drew "a steady clientele of politicians, entertainers, athletes and artists" including then-presidential candidate Jimmy Carter, who in the 1970s held one of his campaign fundraisers there. In this family business, "son, Fiddie, could be found on any given night behind the bar, reciting Kipling, while his daughter, Regina, was hostess." This Hartford landmark finally closed its doors on New Year's Eve 1986.⁷³

John Adajian ("Jarjar Ammo"/Uncle), a distant cousin of Sarkis', had a coffee house in the second-floor lobby of the Palace Theater on Main Street in New Britain. It served as a popular hangout for Armenian bachelors, who gathered to eat lunch, drink coffee, and gamble. Unfortunately, at some point he was arrested for selling liquor without a license.⁷⁴ A certain Movies (or Misak) Magazian, originally from Bitias, ran Hotel Washington in Niagara Falls in some kind of a deal with Hovhannes K. Phillian. That collaboration, however, fell apart because of a dispute between the two men.⁷⁵ Also in Niagara Falls, Hagop Keoshejian ("Kusheye") owned a popular restaurant with a good income.⁷⁶ Serop Hagop Adajian, for about twelve years beginning in 1935, managed his own Reliable Diner (later renamed Sam's Diner) on

Bloomfield Avenue in Newark, NJ. This was essentially a one-man operation, as daughter Aurora Adajian Lehmann testifies: "My father cooked all the soups, the roasts, the side dishes, made all the sandwiches and was also the short-order cook. He was the waiter and he washed all the dishes (until he could afford a man to wash them) and he also cleaned the restaurant after closing, i.e. he did everything." As for the people he served, "he had a very loyal clientele who were mostly people who worked in the area and came in almost every week day. Because this was an area filled with Italians, most of his customers and his specials were Italian. Occasionally, he would sneak in an Armenian dish..." Heeding the advice of brother-in-law Alex J. Phillian, in 1947 Serop opened a "fancier" eatery, called The Tower Lunch & Restaurant, a few blocks away at 396 Bloomfield Avenue. Given Serop's exhausting schedule, he suffered a heart attack, sold the place, and in 1952 moved to California, where he died a year later.⁷⁷

A few compatriots ventured into other aspects of the food industry. After working in various silk mills on the East Coast from mid-1916 until December 1927, Paul Bedrosian relocated to California to start a new life. He "soon ended up working for an uncle, a date producer, in Indio, California. There he gained experience growing dates, grapefruits, and tangerines." He then earned his living at the produce departments of the McMoore Grocery chain store in Los Angeles and the Safeway store in Beverly Hills, respectively. This phase ended when "A friend helped him convert the rumble seat of his 1929 Chevrolet Roadster into a truck with sides and he went into the grocery business for himself peddling fruit and vegetables from his truck in the neighborhood of Santa Monica & Sunset Blvd. This was from about 1931 to 1934." He was compelled to change venue after he married a fellow Musa Daghian by the name of Sally Egarian in August 1934 because his income from peddling vegetables was not sufficient to support the family. So he became an independent gardener from 1936-1940 for \$3 per day. He continued that career as an employee of the Los Angeles Unified School District until his retirement in 1965.⁷⁸

John Adajian sold fruit at 17 Lafayette Street in New Britain from about 1924 until 1930.⁷⁹ Hrant Igarian, who lived in Los Angeles County after October 1930, managed a produce market.⁸⁰ George and Mary Phillian owned a grocery store at 540 Mission Boulevard, West Riverside (Risbidoux), California.⁸¹ After marrying in 1917 and constantly moving from one place to another and losing money in the process, Rupen/Hayrig and Rahel Igarian Phillian finally settled on a ranch in Indio, Riverside County, California, on a four-year labor contract with the proprietor. In 1929 with some saving, they purchased a grocery store at 902 Mission Boulevard in West Riverside. Rupen died in 1940, and Rose sold the business in 1948.⁸² But the way Rose started the market—as her husband was busy making rounds to deliver vegetables to other customers—perhaps exemplifies the language barrier that many of the

immigrants had to surmount. She describes her experience, in broken English, as follows:

So we bought the store, and they took me to the store, and the very next morning, and just, I had to operate the store, mind you... No experience whatsoever, no ever had done anything like that. I can't even speak English. Don't even know the articles' names... All right then, I stand, I stood behind the counter and supposed to run that store. And I'm scared to death, I'm so bashful, I could die... And here comes my first customer. she says, "I want a package on None Such Mince Meat." Package of the mince meat, that was the brand name. So I stood there like a statue and didn't move, because I didn't even know there was such a thing, mince meat, in the package! Never heard the name before. And she gave me a warm smile, that said, "I know you don't know what I'm talkin' about, but it's all right." She went around the counter, she took off the package of mince meat, she said, "It's 15 cents, here, dear." I'll never forget that corner and that package of mince meat... So, that customer was my good friend later on. And so that's the way I started running the store.⁸³

The rest of the immigrants earned their livelihood by pursuing other careers. Yeremia Renjilian was perhaps the only physician (osteopathic) in the entire lot.⁸⁴ Alex Gregory Phillian practiced law and became a judge in New York and New Jersey after WWII.⁸⁵ Alex Hachigian engaged in carpentry, Alex Iskenderian in photoengraving, and Leon Hagopian in jewelry.⁸⁶ The Tuminosians in Fort Myers were cobblers.⁸⁷ Armen Serekian in Manchester, CT, likewise mended shoes.⁸⁸ Jack Ayarian and Mardiros Tumberian worked as a washer and an assistant, respectively, at a South Paterson laundry owned by an Armenian from Dikranagerd named Tashjian. Khachig Keosejian manufactured roofing tiles at the Flyot Coke Co. in Rutherford, NJ,⁸⁹ and so on.

Like everyone else in the US, the Musa Daghtians fell on hard times during the Great Depression beginning in 1929. Paterson resident Armenag Hanisian states that "lucky was the person who had a job for a weekly wage of 15 dollars."⁹⁰ The immigrants certainly looked for ways to be able to weather the crisis. A small group returned to Musa Dagh in umbrage,⁹¹ but the bulk stayed and struggled. Oskan Vartanesian, for one, "survived... by brewing Arak (a spirit akin to the Greek *uzou* or the Turkish *raki* - V.Sh.), selling it for \$5.00 a gallon[.] Ouskan [sic] didn't make a lot of money, just enough to avoid the Relief rolls for his family."⁹² His daughter, Mary, provides additional details: "Our families were very careful with every penny earned. We walked everywhere, and when we could afford it, we rode the bus. Only four of the Suvediatzi (Musa Daghtian - V.Sh.) families we know owned cars."⁹³

Mutual support also carried people through. Jack Hachigian elaborates: "The Armenians in Paterson were proud, virtually, no one accepted

government aid. These were mountain village people and believed in self-reliance. Friends would support friends.⁹⁴ He further recalls: "Growing up in New Jersey during the Depression was a depressing experience! My parents did what they could to shelter us from the misery. Our family was like an island spared from a tumultuous sea. My father gave up being a silk weaver and opened a cleaning/tailoring shop. It was a success. . . We supported several families. We were relatively well off: we had a car and a telephone."⁹⁵ One of the beneficiaries of the Hachigians' altruism was Sarkis Philian, their best man and godfather. As the guest of their house for three years, "he slept on a cot in the kitchen, having neither job nor family of his own."⁹⁶ Those relatively better off assisted the less fortunate by paying their utility bills, especially that of electricity.⁹⁷ But not everyone seems to have received the same attention. Gerald G. Gemian (Hovagim Hovagimian), then a young boy living on Sussex Street in Paterson together with his father, uncle, and cousin (both wives were dead), writes: "The Armenian community drifted apart from us when we needed them the most as we were going into the Great Depression. . . We finally went on Relief (welfare as it is known today). Nobody in the Armenian community came to help us. As a result I became angered and said '...who the hell needs them!' I became a renegade."⁹⁸

Besides distributing relief, one of the measures that president Franklin Delano Roosevelt's administration took to alleviate the economic hardship and also improve working conditions was the National Industrial Recovery Act (NIRA). Before its introduction in 1933, laborers used to work Monday to Friday 8 hours per day plus 4 hours on Saturdays, for a total of 44 hours per week. With the new Act, they had to work only 40 hours a week with a guaranteed earning of \$13 per week. Obviously, the Musa Daghians, too, benefited from this salutary change.⁹⁹

COMPATRIOTIC BONDS

The geographical distance between the US and Musa Dagh did not prevent the immigrants from maintaining strong ties with the homeland. Several channels connected the two sides. Correspondence constituted a common mode of communication. Usually written in Turkish with Armenian characters, the letters exchanged greetings, family and general information, pictures, queries, instructions respecting monetary transmissions through banks, etc. The latter category, besides assisting families financially, enabled immigrants to purchase land in Musa Dagh via relatives.¹⁰⁰ Actual visits also took place. Moses/George Sherbetjian, for instance, who had not seen his parents Kevork ("Aziz") and Vartir nee Maghazian as well as four sisters for about twelve years, crossed the Atlantic and the Mediterranean in 1925 to meet them once again.¹⁰¹ Similarly, after a twenty-two year absence, Sarkis/Joseph Soghomon Adajian took his family of seven to a six-month tour to Europe and the Middle East in 1935. They spent half of the trip with father-in-law, Boghos Oflazian's

family at Svedia, making frequent excursions to adjacent Musa Dagh during their stay.¹⁰²

Supporting organizations and institutions in Musa Dagh remained a fixed objective for certain individuals and groups. Isgender/Alex Khachig Phllian, a member of the Social Democrat Hinchagian Party in Paterson, often corresponded with and assisted the party's Musa Dagh branch. One of his parcels, sent in late 1930, contained a check for raffle ticket sales, twelve coats of arms, some fourteen books, and enlarged pictures depicting the party's 40th anniversary celebrations (1887-1927). The recipients thanked him for his generosity, but also regretted that others in the US, France, Egypt or elsewhere disregarded their requests.¹⁰³ The ARF in Musa Dagh likewise communicated with its counterpart on the East Coast during 1921-22 with requests of money for the establishment of a central school in Musa Dagh and books for the enrichment of a newly-founded library. While information on financial support is lacking, books were in fact gifted.¹⁰⁴ Movses Hachigian, in turn, collected and sent money for the completion of the Apostolic church in his native Bitias.¹⁰⁵

Sometime between 1908 and 1910 concerned individuals in Yoghunoluk formed an educational society to sustain the local parochial school through interests accrued from a fixed fund.¹⁰⁶ Émigrés in Buenos Aires established a branch after their arrival in 1911 and joined another one, formed in 1914, following their relocation to Connecticut in 1916. Given the enlistment in the US army, death, and dispersal of some members, the chapter ceased to exist in a few years. Of the \$1,400 raised by then, about \$400 was loaned to two sick comrades but never reimbursed. The balance remained in a bank account in the name of three ex-members. After WWII Armenag Hanisian and others in Paterson as well as in Philadelphia resuscitated the association, raised money through various functions, and supported the Harsh High School in Anjar. As for the original bank deposit, now \$1,114.10, in 1961 Hanisian personally delivered it to the board of trustees in Anjar, with the understanding that two classrooms would be added to the school facility in the name of the Educational Society of Yoghunoluk.¹⁰⁷ A plaque posted atop the two adjacent chambers stands as a testament to the immigrants' attachment to Anjar, i.e., their new Musa Dagh.¹⁰⁸

Non-Musa Dagh Armenian immigrants of some import contributed their share in alleviating penury in Musa Dagh. The following were two cases in point. In 1935, Rev. Sdepan Asadurian (Yarpuzlian), who had served the Yoghunoluk Protestant congregation during the 1890s, sent \$3,000. It was distributed among the needy as follows: \$750 in Yoghunoluk; \$625 in Bitias; \$500 in Haji Habibli; \$500 in Kabusiye; \$375 in Khoder Beg; \$250 in Vakef, and \$250 in Antioch.¹⁰⁹ Similarly, in 1936 Prof. Manase Sevag of Philadelphia made an urgent appeal to fellow Armenian Americans to come to the aid of their heroic compatriots in Musa Dagh by raising \$20,000-\$30,000 within a

year.¹¹⁰ There is no record to indicate whether or not this call produced any results.

The New and Old worlds were similarly bridged nostalgically through the immigrants' adoration of nature. Jack Hachigian reminisced about the bygone days as he was growing up in Paterson in the 1930s and 1940s:

On occasion, during the summer, we would go to Bridgeport, Connecticut to enjoy the beach at Barnum Park with the Roonian family. What I remember most are the short trips we used to take out to the Garret Mountain and nearby farms. We would take 4 or 5 empty glass gallons to collect spring water.

The environment on Garret Mountain was pristine and the water was not polluted. Spring water trips were one of my father's favorite past-times. It reminded him of his youth in the village of Bitias where mountain springs were famous and attracted tourists from nearby Antioch, Syria and as far away as Latakya on the Mediterranean Sea.

The spring unfortunately does not exist as Highway #46, a four lane super highway, was built right over it. My father was livid and sad. He thought Americans were fools to ruin the environment.¹¹¹

Samuel Magzarian's life-long travails reflected love of nature, albeit at a later period. A native of Bitias, Magzarian had emigrated to the US in 1910 but had repatriated in 1924, only to leave the native soil once again as a result of the Sanjak of Alexandretta's cession to Turkey in 1939. Recounts daughter Alberta as to what transpired afterwards:

Pop's love and devotion for Chaghlaghan (spot near Bitias - V.Sh.) didn't end when we left Turkey in 1939. Almost twenty years later, he began building walls and planting gardens on the half acre of our New Jersey home. We watched as he transformed our rocky hillside into a miniature Chaghlaghan orchard with its peaches, apricots, cherries, grapes and vegetables. He used strings and sticks, to create the perfect arcs for his level, stone walls, some of which stood five feet tall. He himself did not stand much taller! He left just enough room on the land to build our house.¹¹²

Interestingly enough, whether Musa Dagh-born or American-born, children too seemed to have inherited that fascination with nature. For example, Stephen H. Taminosian, who was born in Bitias but grew up and spent the rest of his life in Fort Myers, "reveled in the area's natural environment." As such, "he hunted in the surrounding area for turkey, deer, dove and hogs, enjoyed fishing in fresh and salt water, and owned a hunting camp in the Everglades." According to one of his sons, "he was so in tune with nature and plants, trees and animals," that "he would rather hunt than eat when he was hungry."¹¹³ In the same vein, Hartford-native but Paterson-resident

Alexander M. Philian's "real love was the outdoors and its accompanying freedom, which led to a job with the U.S. Department of Agriculture, inspecting and maintaining forest trees in northern New Jersey." Indeed, "trees were a lifelong passion for Alex, and he surrounded his home with sycamores, maples and mulberries, taking care to prune them just the right way with the right tools." Later on, as a lineman in the New Jersey Bell Telephone Company, he was able "to continue to work outdoors, climb telephone poles and secure a good standard of living for the rest of his working life."¹¹⁴

With very few exceptions, the immigrant generation remained endogamous. Some bachelors went back to Musa Dagh, got married, and returned to the US.¹¹⁵ A number of marriages were arranged locally and/or through acquaintances in the New and Old worlds. In addition to other family members, for instance, Mihran Serokian brought over sister-in-law Azniv Melidonian, who was supposed to wed a man from New Jersey. But because "the meeting didn't go well," she lived with her sister's family in Holyoke until another suitor, Sarkis Mateos Renjilian, asked for her hand in 1936.¹¹⁶ The following interesting situation involved Jack Hachigian's parents:

In the US, my father had saved enough money to send for his brothers and sisters. The letter containing one-way tickets... also contained a round-trip ticket. In this letter to his mother, he wrote that he was unable to find a "suitable" (read "Armenian") woman to marry (at age 35!). If there was a woman whom she felt would make a suitable wife, then enclosed was a round-trip ticket for this woman to come to the US. The conditions he offered were: 1) She could live with his brothers and sisters with all expenses to be borne by him, 2) She would be free to choose another man to marry if she so wished, and, 3) If after nine months she found that he was not suitable, or found no one else to her liking, she could return home to Bitias. The ticket would always remain in her possession. My mother and father were married in 1922 and had been happily married for 40 years when my father died.¹¹⁷

Jarjar Ammo's daily interactions with customers at his coffee shop enabled him to act as a matchmaker between eligible Musa Dagh men and young women on his list of acquaintances ("he knew all their family details").¹¹⁸ A number of successful outcomes can be credited to him. Illustrates Aurora Adajian Lebrmann: "Uncle Jarjar decided to try to match my father [Serop/Samuel Hagop Adajian] up with a fine young woman named Mary Mikaelian... When Jarjar discovered that Mary was older than Sam, he introduced her to Sam's brother Joe. They decided to marry and had a long and happy marriage. Their union produced my only first cousins..."¹¹⁹ But Jarjar persisted and found Serop another girl, named Sara Philian. The couple tied the knot on 7 March, 1925 in New London and had five children.¹²⁰ With this next generation things began to change as a number of men and women

entered matrimony with *odars*, that is, non-Armenians.¹²¹ The assimilation had commenced.

Altering names to fit in the American mold was a common practice even among the immigrant generation. The American versions replaced original Armenian Christian names as follows. Serop became Sam, Hovsep became Joseph, Boghos became Paul, Manase became Mac, Elmas became Pearl, Azniv became Agnes, and so on. Some surnames were simplified or changed altogether. Filian was spelled as Philian or Phillian; the initial "K" was deleted from Khachigian to read Hachigian; the "Der" vanished from Der Bedrosian; Hrant Yegharian/Egarian/Igarian applied for citizenship preferring a new identity under the name Henry Vance Garian; Yeprem Frankian reintroduced himself as John E. Franklin; Sherbetjian was transformed to Shirn.¹²²

One thing, though, remained true to tradition—nicknames. Jack Hachigian states: "Suediatzis (Musa Daghians - V.Sh.) have a quaint tradition of nicknaming everyone... Nicknames were always used with affection. My nickname was Agyup, actually I was called "Bizdag Agyup" since I was the younger of two Jacks. The other Jack was the son of Armenag Antablian..."¹²³ Other sobriquets included the following: "Mr. & Mrs." for Movses Chaparian and his wife; "Gunk" (*gunkahoyr* or godfather) for Sarkis Philian; "Kboshor" (big) for Armenag Antablian; "Jackie-ou-Nes" (Jackie-and-a-Half) for Hagop Kiburian; "Agusa" (a corruption of Hagop?) for Hagop Igarian; "Pij" (bastard) for a certain Bitias native; "Talap" (destruction/ruin) for Tateos Shirinian's brother; "Aslan John" (lion) for Hovhannes/John Atamian; "Tupal Jack" (lame) for a certain Bitias native;¹²⁴ "Captain" for Hovhannes/John Philian, who at one time had worked in a shipyard. People also called him "Vando" or "Vandig," a corruption of Hovhannes.¹²⁵ Garabed Hovagimian became known as "Charlie Brown."¹²⁶ Last but not least, the customary practice of naming first sons after their grandfather continued in the U.S. Nicknames, in addition to middle names, dissipated the confusion when there were several grandsons by the same name. Writes Adajian Lehmann:

I believe that "Krikor Phil" was my grandfather's grandfather. One of his sons was my grandfather's father, Iskander (Alexander) Philian. He had several sons. Krikor (named after his father), Hachig, Hovanness and Moses are the ones that I am aware of... All four of the above named son's [sic] named their first born sons after their father Iskander. In America they became Alexander. They were all Alexander Philians. To differentiate themselves from each other, they used their fathers' names for their middle names. Hence, Krikor's son became Alexander G. (Gregory, Krikor?) Philian. His nickname was Karkour." Hachig's son became Alexander H. (Hachig) Philian. He was called "Phil." Hovanness's son (my uncle) became Alexander J. (John) Philian. His nickname was "Abie." Moses Philian's son was Alexander M. (Moses) Philian. He was called "Goldie." I knew "Uncle" Phil, "Uncle" Goldie

and, of course "Uncle" Abie very well. ["Uncle"] Karkotar I didn't see very much.¹²⁷

It appears that some of the immigrants who repatriated to Musa Dagh earned or ascribed monikers having to do with their American experience directly or indirectly. For example, a certain Janbazian was labeled "Alright" for using the expression "everything [is] alright" profusely.¹²⁸ Yoghmoluk native Setrag Sulakian was simply recognized as "Amirikitsen," that is, the American.¹²⁹ When Samuel Magzarian returned to his native Bitias in 1924, upon entering the village curious people asked him about life in the US, but he deferred his answer by saying, in the local dialect, "hamo mashghulim" (now I am busy). From then on the adjective "Mashghul" stuck to his person. His cousin, Hovagim Maghazarian, was called "Meteryoz" (*mitrailleuse* in French) for having claimed that he had brought a machinegun from the US. Yereñia Balabanian branded Sarkis Dadushian as "Crazy" for ostensibly behaving as such after consuming some alcohol.¹³⁰

Social life revolved around frequent, unannounced visits. Cooking and sharing authentic Musa Dagh food, often consumed with home-brewed *arak*, was the norm. Traditional customs, such as preparing boiled wheat (*hadig*) sprinkled with sweeteners on teething, persisted. Playing cards, especially pinochle, constituted a major pastime.¹³¹ Violet Skenderian captured the times through her prism:

As a young child growing up during Paterson, NJ days, I remember hearing some stories from my grandmother and other Musa Dagh survivors of her generation. I remember hearing names such as Ataturk, Abdul Hamid, French ships, Port Said and, of course, the silk industry in their villages. At that time, I was too young to understand any of it, but living in Paterson, NJ during the 1940s was like living in Musa Dagh, and not in the US.¹³²

Aurora Adajian Lehmann paints a soberer picture in recollecting conversations among her grandparents and parents:

Though they only spoke openly of the things that they missed, I always sensed (probably because I over-heard conversations) that there were some dark aspects of living in these small [Musa Dagh] villages. Problems, common to all small, contained rural populations (violent disagreements between families, honor killings, hunger, the result of nature's fickleness . . . lack of educational facilities, dishonest clergy, etc.). I believe that my people tended to exaggerate the good parts as time passed and the bad parts, too painful to be remembered, tended to be forgotten.¹³³

If some immigrants spoke selectively about the bygone days in their homeland, others maintained nearly complete silence. Such was the case with

Yeprem and Marta Sherbetjian Frankian, both born in Bitias and living in Holyoke. Wrote their eldest daughter, Elizabeth: "... We don't know too much about what happened [in the old country]. The reason for this is that every time we would approach the subject to our dear parents, they would say... 'zat shoreera gudreetzeck'... meaning... let's not talk about things or' [sic] happenings. They just did not want to talk about the past, we believe, because it was too painful and sad for them to do so."¹³⁴

Besides seeking each others' company within a particular locale, immigrant families residing in different places made every effort to gather together and socialize on every conceivable occasion. According to Sarah Sally Ronjilian Peeke,

During the period of 1919 to 1939... there were only three or four Armenian families in Holyoke but they interacted with the Armenian communities in Springfield and Indian Orchard, Massachusetts. They also kept in touch with the Musa Dagh Armenians in Connecticut and attended many gatherings in New Jersey where they reunited with others from the villages they had left in Musa Dagh. At these weddings, funerals, and picnics, experiences were shared, and news of others' fates was discussed. There was dancing, poetry reading, and shedding of tears, along with enjoying traditional foods.¹³⁵

Whether at home, on visits, or in public gatherings, the Musa Daghians communicated with each other in their distinct dialect, called *Kistinig*, meaning, the language of Christians. Children, too, spoke the language, without necessarily knowing the Western Armenian vernacular. When Mary Vartanesian M. Dabbakian attended kindergarten in Manchester, CT, in the second half of the 1920s, she was totally ignorant of English, so the teacher made her speak her dialect to show other students a foreign language.¹³⁶ My own experience with Elizabeth Frankian Standen, a third cousin born in Holyoke in 1916, further elaborates. In the summer of 1982, while on a visit to Boston, I received a phone call from a stranger (Elizabeth) who communicated in perfect *Kistinig* without an accent. As it turned out, her mother and my paternal grandmother, both named Marta Sherbetjian, were first cousins. Subsequent contacts between Elizabeth and me revealed that while she spoke *Kistinig* fluently, as if uprooted from Musa Dagh only recently, she was ignorant of standard Armenian.¹³⁷

A memorable formal event conducted strictly in *Kistinig* excited the community and marked the beginning of an annual tradition. In September 1949, a group of four compatriots staged a drama in the basement of Saint Leon (*Srpsots Ghevontants*) Armenian Apostolic Church in Paterson in observance of the 1915 Musa Dagh resistance. Authored by Elizabeth Seklemian Balabanian, the story depicted the mass exodus of Musa Dagh Armenians from the Sanjak of Alexandretta in the summer of 1919 and their seven-week miserable sojourn at Ras al-Basit on the Mediterranean en route to

their final destination of Anjar in Lebanon's Bekaa Valley. "All the Musa Daghians of New Jersey were present, and others who had received announcements came from New York, Pennsylvania, Connecticut, Massachusetts and Ohio. Several hundred attended the celebration." The plot revolved around a family of four; Armenag Hanisian as the father; Elizabeth Seklemian Balabanian as the mother; Michael Matosian as the son; and Alberta Magzarian as the daughter. Like the rest of their uprooted countrymen, this household lived in a shack made of tree branches and had to cope with a devastating torrential rain one midnight. The entire camp reacted instinctively and defiantly, by dancing till morning to the tune of traditional musical instruments, thereby boosting their own morale. With the exception of Hanisian, who was in America at the time, the performers had actually witnessed that sight as refugees at Ras ul-Basit. As for the scene on stage, it portrayed "the early morning after the rain storm where the mother is calling on the children to spread the wet bedding, clothes, etc. on rocks and dry branches, hoping to save some things from the night's disaster. She knows some of her food, such as sugar, salt, flour have turned into mush." When at some point the four actors joined hands and began to sing and dance to the signature Musa Dagh folksong, "*Garmer Estan Hakuk e. Hele, Hele Nimmaye*," (she has worn a red dress...), the audience accompanied them "while clapping along with several verses." Similarly, the playwright "had replaced family surnames with corresponding nicknames that were well known in Musa Dagh." So that, "with every nickname mentioned, the audience roared in loud laughter."¹³⁸

This activity left a lasting impact for many years to come, as explained:

After this party, the Musa Dagh celebration became an annual event but with less fanfare. The party was held in the same church hall in Paterson. Children recited poems and sang songs, and some adults delivered multi-lingual speeches in kistinik, in standard Armenian and even in Turkish. Each year, everyone enjoyed fantastic Musa Dagh dishes... all prepared by the Musa Dagh ladies of Paterson, NJ... The ladies deserve much praise for their hard work and effort for keeping the celebration alive and the Musa Dagh community together.¹³⁹

ON THE ROAD TO INTEGRATION

As hinted above, many fresh immigrants, although at least bilingual (they knew Armenian/*Kistinik* and Turkish at a minimum), lacked knowledge of English. For example, Serop/Samuel Hagop Adajian, who was polyglot, did not speak English and accordingly enrolled at the American International College in Springfield, MA, an institution chartered in 1885 to educate new arrivals in the US.¹⁴⁰ Interestingly, some of the composition assignments that he wrote dealt with his native Khoder Beg, more specifically, the nurturing of silkworms and the landmark plane tree in the village center.¹⁴¹ Paul Bedrosian in the early 1930s took "afternoon classes in business and evening classes in

English at Thomas Starr King School" in Los Angeles.¹⁴² Things differed with children, who attended local public schools, integrated with their American peers, and got involved in extracurricular activities such as sports. In Paterson, for example, youngsters residing in the southern sector of town—and they were the majority—attended School No. 9 on Getty Avenue and subsequently the Central High School. Those living in downtown enrolled at the East Side High School.¹⁴³ Alexander M. Phillian, a graduate of the latter institution, played on its football team.¹⁴⁴ Similarly, Stephen H. Taminosian, who went to Fort Myers High School in Florida, "played football and baseball, and was a prospect for scholarships or the professionals."¹⁴⁵ Higher education became possible essentially after WWII. Details Jack Hachigian:

When the war was over everyone attempted to return to a normal life with a number of the veterans going on to college before getting married. Because I was four years younger I went to college at the same time that the WWII veterans. . . . During the 1950s, from 40 or so families of Musa Dagh decent [sic], five of the children went on to get Ph.D.s. [sic] and achieved some form of prominence. For example: Norman Balabamian, became a professor in Electrical Engineering writing several books on Switching Theory which were translated into many languages including Russian. Arshag Berj Hajian became a professor of Mathematics at Northeastern University specializing in Ergodic Theory. Besides myself there were two others who received PhDs in mathematics or engineering. Five advanced degrees from some 40 families attest to the importance of education among the Musa Daghtzis.¹⁴⁶

Many immigrants joined Armenian and non-Armenian churches to burnish their Christian faith. Movses Hachigian in 1933 partook in the founding of the Saint Leon Armenian Apostolic Church in Paterson (presently in Fairlawn), which became the hub of Armenian activity.¹⁴⁷ Until then, the Armenians associated with one another based on their places of origin such as Kharpert, Dikranagerd, Van, Marash, Kesab, and Musa Dagh. Once the church was established, however, people of various backgrounds began to intermingle.¹⁴⁸ Moreover, on Mondays, Wednesdays, and Fridays small children attended after-school Armenian classes at the church, taught by a certain *Oriant* (miss) Nvart, from 4-5 p.m. and older children from 5-6 p.m. Throughout the year they held several cultural programs called *hantes* (plural *hantestner*). In 1938, for instance, they performed the Armenian national opera, *Anush* (the heroine's name), together with Newark, NJ Armenian children. Friday evenings were reserved for choir rehearsals.¹⁴⁹ Gerald C. Gemian shares his recollections: "We were attending St. Leon's Armenian Church on Bloomfield Avenue, and many times during the year we had picnics, *hontess* (*bantes* - V.Sh.), etc., and at one of the '*hontess[ner]*' I was duly sworn in at the age of 12 into the *Dashnag Society* (ARF - V.Sh.)"¹⁵⁰

Since the majority of Musa Daghians in Paterson adhered to the Armenian Protestant/Evangelical denomination, they had their separate Sunday evening worship services at a local American Protestant church led by an Armenian pastor from a nearby town.¹⁵¹ In places where an Armenian church did not exist, the immigrants, especially of the Protestant/Evangelical denomination, attended American churches. Wrote minister P.H. Welsheimer in a letter of verification: "This is to certify that Samuel Magzarian took membership with the First Christian Church, Canton, Ohio on April 20, 1924. He has been faithful to the church, and we commend him as a Christian gentleman."¹⁵² Alexander M. Phillian, who in 1935 was baptized at the First Baptist Church in Paterson, served on its council while a life-long member.¹⁵³ The Frankians and Serekians worshipped at the Second Congregational Church in Holyoke.¹⁵⁴ After attending the Community Church in West Riverside for some time, the Igarians and Phillians switched to the Church of Christ, where they found more fulfilling spiritual nourishment.¹⁵⁵ The list went on.

Besides churches, Musa Daghians got involved in Armenian and non-Armenian voluntary associations and social-political movements. Certain immigrants joined the three Armenian political parties, namely, the Social Democrat Hinchakian Party, the Armenian Revolutionary Federation, and the Democratic Liberal Party.¹⁵⁶ Yezrem Frankian was admitted into the Young Men's Christian Association in Troy, NY.¹⁵⁷ Sarkis Phillian carried a Communist Party membership card.¹⁵⁸ John Atamian volunteered in the International Brigade to fight Fascism in Spain in 1938.¹⁵⁹ John Renjilian wrote: "The sheet entitled 'Fairfield Planned to Record Thrilling Account of Musa Dagh' is apparently a summary of a speech my father [Yeremia] made to the Fairfield (CT) Rotary Club of which he was a most loyal member, not having missed a meeting for over twenty years."¹⁶⁰ In 1938 Sarkis Mateos Renjilian became a Free Mason with the Mount Tom Lodge, whereas Mibran Serekian belonged to the William Whiting Lodge, both in Holyoke.¹⁶¹ Paul Bedrosian, a weaver in textile factories in Connecticut, New Jersey, and Pennsylvania for about eleven years (1916-1927), "on at least one occasion...got fired from his job for attempting to organize workers against long hours and unfair labor practices!"¹⁶² Alex J. Phillian, Paul's cousin, was also a union activist: "When Labor Unions [sic] were starting to form [in Paterson in the 1920s], Alex and other workers began to picket for better wages and conditions. Many, including Alex, were dragged off to jail many times because picketing was not yet legal. Alex later joined the march for Social Security in Washington and even had a 10 minute interview with Eleanor Roosevelt."¹⁶³

Alex similarly aspired to become an actor and a playwright and accordingly took classes in theater and writing in Los Angeles (1927-29). It was at this time that he began to write a play about the Musa Dagh resistance. When he finished the draft after returning to the East Coast, "it was accepted to be played on Broadway and casting was begun. Alas, it was 1929 and the crash

occurred and the play was cancelled. Either he never tried to have it played again or could not get anyone interested later on.¹⁶⁴ In the same vein, Sarkis Igarian ("Chakest"), also known by his stage name of Emory Dennis, hoped to become a screen actor. He ultimately fulfilled his dream by appearing as an extra in the following movies: *Androcles and the Lion* (1952), *The Greatest Show on Earth* (1952), *The Ten Commandments* (1956), and *Around the World in Eighty Days* (1956).¹⁶⁵

Health and safety issues concerned the immigrants as much as the American public at large. Those who could afford it purchased health insurance—an unknown commodity in Musa Dagh. A relevant anecdote: In the process of filling out an application form, when asked by an insurance agent whether a history of mental illness existed in the family, Hovhannes Phillian responded, through a translator, that he was the sanest of them all.¹⁶⁶ Pandemics and contagious diseases felled a number of people. A devastating diphtheria epidemic in 1923-24 swept the country, killing many children especially. One of the victims was Jacob Magzarian. His grieving mother suffered a stroke and was paralyzed until her death at a very young age.¹⁶⁷ Similarly, Gerald C. Gemian writes: "My mother contracted tuberculosis and suffered terribly dying in December 1929, leaving a 7 year old child (me)."¹⁶⁸ Car accident injuries or deaths resulted in part from the newcomers' lack of awareness about the dangers posed by urban traffic. Norman Balabanian relates an incident involving his brother:

In December 1932, a few months after our return [from Bitias] to Paterson, when returning home from Sunday School at the Methodist Church one Sunday – before Armen and I had been re-educated to automobile traffic, nonexistent in Bitias – Armen ran ahead of me across Main Street toward our house, without looking out for traffic, oblivious of the New York bus bearing down the street, traveling from Clifton to downtown Paterson. The bus hit him and dragged him for about a block. It was a shock for me as I ran home to tell my parents. He still carries the evidence, a scar on his forehead.¹⁶⁹

Men and women of Musa Dagh descent also served the adopted country in various capacities during WWII. Alexander M. Phillian took a leave of absence from his work to join the Merchant Marine "as a radio operator on ships that included the Caesar Rodney, which ferried supplies across the Atlantic under treacherous conditions to the port of Murmansk, USSR. He received the Atlantic, Pacific and Mediterranean Middle East War Zone Bars for his service." His future wife, Victoria Renjilian, was one of the Women Accepted for Volunteer Emergency Service (WAVES).¹⁷⁰ Mary Magzarian entered the Women's Army Auxiliary Corps (WAAC).¹⁷¹ Shushanig/Suzie Phillian contributed as a nurse.¹⁷² Albert Egarian "worked for Curtis Wright in Fairfield, New Jersey, manufacturing propellers for the B29 bombers."¹⁷³ Paul Hachigian participated "as a flight mechanic in the Air Force. Jack Antablian

and the Egarian brothers, John and Jim, all served." Sarkis Philian "saw action as an OSS operative behind Nazi lines."¹⁷⁴ Stephen H. Taminosian "was drafted into the U.S. Navy and served in the Atlantic and Pacific oceans."¹⁷⁵ Aram J. Adajian "was stationed on several South Pacific islands. Serving with an anti-aircraft gun battalion, Adajian helped protect air strips being bombed by Japanese planes." After being discharged in 1945, he joined several veterans' groups in New Britain and assumed leadership roles. He likewise founded the Armenian-American veterans post.¹⁷⁶ The list went on.

An interesting situation involved Alex J. Philian. A zealous pacifist, he nevertheless volunteered for the US Army after the Japanese bombed Pearl Harbor on 7 December, 1941. Initially considered old for military service (he was thirty-seven years of age), he was accepted after performing twenty pushups with great agility. During his stay in Europe, where he saw action in the Battle of the Bulge and the liberation of Paris, he regularly received packages from home containing onions, nuts, and "caramel candy" (ground raisins and raw peanuts in small egg shape) that satisfied his strict vegetarian diet.¹⁷⁷ He also asked for the Musa Dagh version of molded, spicy cottage cheese as he wrote to his sister, "Send me some Sourki and olives when you get a chance."¹⁷⁸ In turn, Alex's father, Hovhannes, planted a vegetable garden in a large vacant lot near his house on Pacific Street in Paterson. "During WWII, citizens were encouraged to plant gardens to help the war effort and these were called Victory Gardens. Baboo [Hovhannes] even had a sign saying it was a 'Victory Garden.'" Interestingly enough, "around the edges of the garden Baboo planted Hollyhocks to remind him of Bitias."¹⁷⁹

Unfortunately, not all soldiers returned from their overseas mission alive. Paul Frankian, an only son, was killed at the age of twenty-one,¹⁸⁰ and so was the seventeen-year-old Harold Sarafian in the Battle of the Bulge.¹⁸¹ Other men and women in uniform may also have made the ultimate sacrifice. For most veterans, however, a new life would begin with opportunities in higher education and promising careers, as well as with the formation of young families.

CONCLUSION

The Musa Dagh immigrants continued to network with one another and celebrate the 1915 resistance through the 1970s. The 40th and 50th anniversaries in 1955 and 1965, respectively, were marked with noted enthusiasm, as compatriots gathered together in hotels to cherish their common ancestry with pride. As the immigrant generation faded and their progeny moved out of areas of concentration and gradually assimilated, however, the disconnect with Musa Dagh—and things Armenian in general—became more and more evident. But this sobering reality coincided with a new development—the arrival of fresh waves of immigrants from Soviet Armenia beginning in the 1970s and independent Armenia since 1991, as well as from Lebanon as a result of the 1975-90 civil war. Unlike their predecessors, most

newcomers settled not on the East Coast but rather in California with concentrations in greater Los Angeles, Fresno, and the San Francisco Bay area. The Musa Daghian vibrancy thus shifted to a new locus and era. At present the workforce is no longer employed in large-scale industries; instead, people earn their livelihood as technicians, professionals, artisans, educators, entrepreneurs, and so on. From a social, cultural, and psychological perspective, formal compatriotic associations established since 1980 have served as safety nets for the preservation of the peculiar fabric of this ethnic subgroup. But such entities do not function in isolation; rather, there is an apparent interconnectedness between them and Anjar in Lebanon, the current spiritual home of Musa Daghians worldwide, which is achieved through various venues including an official website (mousaleranjar.com).

ENDNOTES

- ¹ See Vahram L. Shemmassian, "The Socioeconomic Life of Musa Dagh Armenian Migrants in the Middle East During the 1920s-1930s," *Hagopian Armenianological Review*, Vol. 20, 2010, pp. 205-250. As the title suggests, this article does not deal with the migrants in Ethiopia; that group will be studied separately.
- ² The paucity of sources does not allow for a meaningful discussion of the situation of Musa Dagh migrants in South America at this stage. For references to a few cases in Argentina and Brazil, consult Serop Sherbetjian, *Bashmian Svadabayers* (History of Sweden Armenians), Beirut, Hamazkayn "Vah Setian" Press, 2010, pp. 193-267 *passim*.
- ³ George H. Filian, *Armenia and Her People or the Story of Armenia by an Armenian*, Hartford, Connecticut, American Publishing Company, 1896, pp. xiv-xv.
- ⁴ A.K. Seklemian, "Asbarez'i Dzakume" (The genesis of Asbarez), *Asbarez Joghvaletu Datsnamoggi Ariv, 1908-1918* (Anthology of Asbarez on the occasion of its tenth anniversary, 1908-1918), Fresno, CA, Asbarez, 1918, pp. 9-15; A. Ghugasian, "A.K. Seklemian," *Asbarez Hinamoggi 1908-1958* (Fiftieth anniversary of Asbarez 1908-1958), Fresno, CA, Asbarez, [1958], pp. 192-74.
- ⁵ Vahram L. Shemmassian, "The Armenian Villagers of Musa Dagh: A Historical-Ethnographic Study, 1840-1915," Ph.D. Dissertation, University of California, Los Angeles, 1990, pp. 62-67.
- ⁶ *Ibid.*, pp. 184-234.
- ⁷ United States National Archives (USNA), Record Group (RG) 84, Records of the Foreign Service Posts of the Department of State, Consulate of Aleppo, File Correspondence, *American Consulate, Aleppo, Syria, 1916*, Part 2, Classes 125.8 to 310, vol. 64, Jesse B. Jackson to Rev. E. H. Shanks, 10 February 1916, 29 October 1915, 12 June 1916; Rev. Shanks to Jackson, 15 April 1916, 25 September 1916; *idem*, Part 7, Class 310, vol. 69, Jackson to Rev. Shanks, 17 June 1916; Jackson to Moses Ranzilian, 14 September 1916; handwritten letter regarding Taslakian family, 20 November 1916; Jackson to Taslakian, 25 November 1916. In the summer of 1982 I conducted research at the USNA in Washington, D.C., and placed an order for documents to be microfilmed. The microfilms were mailed to me, but I did not check their contents at the time. When I read the microfilms years later for my doctoral dissertation, the documents cited in this footnote were missing. I tried to inquire about them on two different occasions through acquaintances, but to no avail; the documents were nowhere to be found in their files. I have concluded that they had been removed from the files for microfilming but never microfilmed due to inattention and unfortunately lost or misplaced.

⁸ *Ibid.*, File *American Consulate, Aleppo, Syria, 1919*, Part 1-5, Class - 3, vol. 81, Rev. Shanks to Jackson, 15 December 1918, 14 June 1919; Jackson to Rev. Shanks, 14 June 1919 (this letter was microfilmed).

⁹ See, for instance, Aurora Adajian Leibmann, private papers, Chateworth, California, letters mailed from Port Said to H.K. Phillian at 841 Main Street, Paterson, New Jersey, 8 October 1915 (date on envelope), Hovhannes Philian (same person) at 142 Pine Street, Manchester, Connecticut, 23 March 1916 (date on envelope). It is not too clear as to who sent the letters. See also *idem*, Boghos Der Bedrosian (Paul Bedrosian) to Ohannes K. Filian (same person), 21 March 1916. Unfortunately, letters sent from the 1/5 to Port Said are nowhere to be found.

¹⁰ Armenian Revolutionary Federation (ARF) Archives, Boston (now Watertown), Massachusetts, File 1054/35, *H.H.T. Yekibadosi G. Gomisde 1918 T.* (ARF Central Committee of Egypt 1918), Account of Money Distributed in the Port Said Camp (Money from America).

¹¹ Zohrab Hanisian, private papers, Napa, California, untitled and unpublished family history booklet, p. 8; *idem*, List of U.S. Based Armenian Volunteers in Legion d'Orient - WWI, list prepared by the Zoryan Institute, Cambridge, Massachusetts. Six of the volunteers, originally from Musa Daghi ("Svedia") were then living in New Britain, Connecticut: Serop Adajian, Hampartoom Hagopian, Hovhannes Hovhannestian (Hanisian), Sarkis Karameanian (Kasamian?), Sarkis Sarkisian, and Bedros Tastakian. For the formation and activity of the *Legion d'Orient* in general, consult Guevork Gotkian, "La Légion d'Orient et le Mandat Français en Cilicie (1916-1921)," *Revue d'Histoire Arménienne Contemporaine*, Tome III, numéro spécial, prepared by Raymond H. Kévorkian, 1999, pp. 251-324; Aram Karameanian, *Les Étrangers et le Service Militaire*, Paris, Editions A. Pedone, 1978, pp. 115-150; Hagop Torossian, "Haigagan Lekeone," *Mardirok Kuthakjian and Boghos Madurian* (eds.), *Hushanadosan Musa Leran* (Memorial book of Musa Daghi, Beirut, Atlas Press, 1970, pp. 425-449; Dilran H. Boyajian, *Haigagan Lekeone: Badmagan Hanakration* (The Armenian Legion: A historical memoir), Boston, MA, Baykar Printing Press, 1965.

¹² Vahram L. Sbermassian, private papers, a 1918 photograph depicting the fourteen-member executive committee of the *Legion d'Orient* support group in New Britain. The five Musa Daghians on the committee were: Sarkis Sarkisian, Boghos Matenian, Peniamin Geokjian, Zakar Kibourian, and Sarkis Kasamian. Seven others were from Iran and one was from Kharpeet. The provenance of the fourteenth member is unknown.

¹³ Hanisian, private papers, family history booklet, p. 9 writes: "With the signing of the Selective Service Act in May 1917, U.S. citizens and aliens between the ages of 21 and 31 years old were required to register for the WWI Draft system. Zakaria and Sarkis [Hanisian], registered on June 5, 1917, the first of three designated registration dates. Aliens were required to register but were not subject to induction into the American military service." Similarly, George Barkev Phillian registered for the draft on 5 June 1917 in Lee County, Florida, and Rufen Hayrig Phillian on 24 August 1918 in Erie, Pennsylvania (see Bill Larkin, email to the author, 1 May 2009). Manasse and Samuel Magzarian likewise registered (see Alberta Magzarian, letter to the author, 26 September 2009). The brothers Madania Gozman (b. 14 November 1881) and Badros (Bedros) Gozman (b. 27 March 1885) Taminosian in Florida, too, counted among the prospective soldiers (consult Raymond H. Banks, USGenWeb Archives, rayhbanks@aol.com, retrieved 23 May 2009). Other Musa Daghians may also have registered.

¹⁴ *Arvo* (Sun), (Alexandria, Egypt), 6 December 1915. For departure preparations, consult Rose Egarian Ficus, "Rose's Story (As Recorded in 1953)," unpublished memoir, pp. 16-17.

- ¹⁷ *Arer*, 28 January 1916. See also the issue of 4 February 1916.
- ¹⁸ *Hayrenik* (Fatherland), (Boston), 18 February 1916.
- ¹⁹ USNA, RG 36, Records of the Bureau of Customs, Passenger Lists of Vessels arriving at New York, 1897-1916, Microfilm Publication T715, Roll 2,455, List or Manifest of Alien Passengers for the United States Immigration Office at Port of Arrival, *S.S. America* sailing from Genoa, February 21, 1916, arriving at Port of New York, March 8, 1916. Although the date of arrival is listed as 8 March, the source in note 16 below indicates 9 March. The latter date is also corroborated by Bill Larkin, email to the author, 15 November 2010. This discrepancy may be explained by the fact that the new arrivals were probably kept at Ellis Island overnight for customs formalities, especially health inspection; or, although the manifest indicated 8 March, the actual arrival date was 9 March.
- ²⁰ Willis Mason West, *The Story of American Democracy Political and Industrial*, Boston, New York, Chicago, Atlanta, San Francisco, Allyn and Bacon, 1922, p. 581.
- ²¹ *New York Times*, 12 March 1916, as cited in Richard Dean Kloian, *The Armenian Genocide—First 20th Century Holocaust*, Richmond, CA, Armenian Commemorative Committee, 1980, p. 133.
- ²² [Nvan Yeghessian/Igarian], "1915 Suedia Muharebeni" (The 1915 Svedia War), unpublished eyewitness account (original donated by the author to me). This account, written in Turkish in Armenian characters, was published in Armenian translation in *Atharvez*, 27 October 1916, 3 November 1916, 10 November 1916, 17 November 1916, 24 November 1916, 1 December 1916.
- ²³ Elias Seklérian, "Récit de l'Épisode de Djebel Moussa," in Archag Tchobanian (ed.), *La Femme Arménienne*, Paris, 1918, pp. 78-82.
- ²⁴ Shemmassian, private papers, Richard J. Kreja, "Paul Bedrossian: 25 April 1900-21 October 1993," a four-page necrology.
- ²⁵ Mary Vartanesian Dabbakian, email to the author, 19 March 2010.
- ²⁶ Aurora Adajian Lehmann, email to the author, 24 March 2010.
- ²⁷ *Ibid.*, private papers, Sarah Adajian's Application for Information Form or Copies of Immigration and Naturalization Records.
- ²⁸ Telephone interview with Regina P. Adajian, 7 June 2009, Granada Hills, California-Wethersfield, Connecticut.
- ²⁹ *Hayrenik*, 27 January 1917, correspondence from Leylani (Moses Der Kalandian) dated 20 October 1916.
- ³⁰ Armine Hanisian, letters to the author, 26 September 1977, 1 October 1977.
- ³¹ Julie Aprahamian, private papers, New York, New York, Inspection (vaccination) Card (Immigrants and Storage Passengers) of Missak Aprahamian, List or Manifest, *Yasori*, U.S. no. on ship's list or manifest, 19.
- ³² Zohrab Hanisian, private papers, List or Manifest of Alien Passengers for the United States Immigration Office at Port of Arrival, *S.S. Fambur*, sailing from Buenos Aires (La Plata), 19 October, 1916, arriving at Port of New York, 11th November, 1916. The immigrants were, as spelled, Vanes Geukdjian, Zacaria Hanessian, Hampartoom Agopian, Sazkis Hanessian, Mooses Keusherian, and Manvel Kebisian.
- ³³ John Renjilian, letter to the author, 13 October 1988.
- ³⁴ *Ibid.*, private papers, Newtown, Connecticut, Yérémia Rangélian (Renjilian) Laissez-Passer, no. 8284, issued by the Sandjak Autonome d'Alexandrette, 12 October 1920. The photo of Krikor Sarrafian is also affixed to this document; idem, Sarah Renjilian (Renjilian) Laissez-Passer, no. 8289, issued by the Sandjak Autonome d'Alexandrette, 12 October 1920. The photos of Victoria Renjilian, twenty-two years of age, and Helen Renjilian, twelve years of age, are also affixed to this document.

- ³⁰ Florence Ignat'yan Harutunian, private papers, Pismo Beach, California, Marie Ignat'yan's and her daughter, Sara's passport, issued by the Haut Commissariat de la Republique Française en Syrie & Cilicie, 19 October 1920.
- ³¹ Vartanesian Dabbakian, email, 19 March 2010.
- ³² Hananian, private papers, List or Manifest of Alien Passengers for the United States Immigration Office at Port of Arrival, S.S. *Megali Hellas*, Passengers sailing from Piraeus on November 8, 1920, arriving at Port of New York November 25, 1920.
- ³³ *Ibid.*, List or Manifest of Alien Passengers for the United States Immigration Office at Port of Arrival, S.S. *Panorama*, Passengers sailing from Patras on 21 December, 1920, arriving at Port of New York January 10, 1921.
- ³⁴ Nazareth Emlikian, private papers, Huntington Valley, Pennsylvania, Maritza Boyadjian's passport, issued by the Haut Commissariat de la Republique Française en Syrie & Cilicie, Grand Liban, 2 March 1921.
- ³⁵ Gerald C. Geenan, private papers, Towaco, New Jersey, Marie Subkyan's passport issued by the Haut Commissariat de la Republique Française en Syrie & au Liban, 9 July 1921.
- ³⁶ Miriam Kalamian, private papers, Hamilton, Montana, Statement of Facts for Preparation of Petition: Section of Law, Alien Registration no. A-3921583, name Nora Serekian (Nouriza Melayntian).
- ³⁷ Miriam Kalamian, email to the author, 21 September 2009.
- ³⁸ *Ibid.*, private papers, Bodros (surname illegible) to Mohran Serekian, 31 March 1923. The letter is written on the stationery of V. Morlian, Ph.D., LL.B., 294 Washington Street, Room 431, Boston, MA.
- ³⁹ *Ibid.*, email, 21 September 2009.
- ⁴⁰ Jack Hachigian, *Secrets from an Armenian Kitchen* (n.p.: n.p., 2006), pp. 22-23.
- ⁴¹ Mary Vartanesian Dabbakian, email to the author, 19 March 2010; telephone interview with her on 21 March 2010, Granada Hills, California-Boynton Beach, Florida.
- ⁴² Norman Balabanian, *Life Story*, Gainesville, Florida, n.p., 2008, p. 18.
- ⁴³ Telephone interview with Vartanesian Dabbakian, 21 March 2010.
- ⁴⁴ A. Araradian, "Hay Gaghagantsium: Amerigayi Mech" (The Armenian immigrants in America), *Arshakun Badgerazart Darekirk* (Dawn illustrated yearbook), prepared by Armenag Melikian, Fresno, CA, Asharez, 1922, p. 52.
- ⁴⁵ Bill Larkin, email to the author, 2 November 2009.
- ⁴⁶ *Ibid.*, 15 November 2010.
- ⁴⁷ Cheney Brothers Silk Manufacturing Company Records, Archives and Special Collections at the Thomas J. Dodd Research Center, University of Connecticut, Storrs, CT, Series II: Personnel Records (1900-1962), Subseries E: Employee Record Cards (1860-1960), <http://doddcenter.uconn.edu/findaids/Cheney/MSS19840026.html>. Retrieved 10 March 2010.
- ⁴⁸ Adajian Lelianso, email, 30 October 2009; Vartanesian Dabbakian, email, 19 March 2010; Sarah Sally Renjilian Peeke, "Notes Regarding the Sarkis and Amive Renjilian Family," sent to the author.
- ⁴⁹ <http://doddcenter.uconn.edu/findaids/Cheney/MSS19840026.html>.
- ⁵⁰ Hachigian, *Secrets*, p. 22.
- ⁵¹ "Alexander M. Phillipian," *AMGA News* XXXV, No. 5, September-October, 2001, p. 14.
- ⁵² Elizabeth Frankian Standen, private papers, Holyoke, Massachusetts, "John E. Franklin, 87, Was Silk Producer," newspaper clipping dated 27 January 1973. Probably the newspaper is the local *Holyoke Transcript-Telegram*.
- ⁵³ Sarah Renjilian Peeke, private papers, Wellesley, Massachusetts, "Samuel S. Renjilian, 79," a clipping from an untitled newspaper. Probably it is the *Holyoke Transcript-Telegram*.

- ⁷⁷ Frankian Standen, private papers, "Mr. and Mrs. Serokian Mark Golden Wedding," a clipping from the *Holyoke Transcript-Telegram*, 24 July 1972, p. 10.
- ⁷⁸ Adajian Lehmann, private papers, Sateng Sadio Philban, "MY UNCLE," typed poetry.
- ⁷⁹ Edgar Williams, "40 Days of Musa Dagh: A Bloodbath That Never Was," *The Philadelphia Inquirer*, 19 September 1980, p. 2-B. This is an interview with Stepan Panossian.
- ⁸⁰ Hachigian, *Secrets*, p. 141.
- ⁸¹ Shemmassian, private papers, three pictures depicting the two brothers at their workshop either together or individually.
- ⁸² *Ibid.*, business card of Albert Sherbetjan.
- ⁸³ Telephone interview with Vartanesian Dabbakian, 21 March 2010.
- ⁸⁴ *Ibid.*
- ⁸⁵ Ronjian Poeko, private papers, "Mrs. Samuel S. Benjian, 67," a clipping from an untitled newspaper. Probably it is the *Holyoke Transcript-Telegram*.
- ⁸⁶ "Our History," Kalamian's Inc. website by Mystic Net Marketing, <http://kalamians.com/history.html>, retrieved 2 June 2009.
- ⁸⁷ Telephone interview with Armen Jack Adajian, 15 May 2009, Granada Hills, California-Lake Bluff, Illinois.
- ⁸⁸ Michael Adajian, email to the author, 10 June 2009.
- ⁸⁹ Hanissian, private papers, family history booklet, p. 8.
- ⁹⁰ Larkin, email, 2 May 2009.
- ⁹¹ *Ibid.*, 1 May 2009.
- ⁹² Telephone interview with Regina P. Adajian, 7 June 2009; Michael Adajian, private papers, Chicago, Illinois, "Joseph S. Adajian Dies at 96: Longtime Owner of Popular Downtown Restaurant," a clipping from *The Hartford Courant*, 1 December 1988, pp. B1, B5.
- ⁹³ Michael Adajian, private papers, "Joseph S. Adajian Dies."
- ⁹⁴ Telephone interview with Armen Jack Adajian, 18 May 2009.
- ⁹⁵ Adajian Lehmann, emails, 3 November 2009, 30 November 2009, telephone interview with Alberta Magzarian, 21 December 2009, Granada Hills, California-Olney, Maryland.
- ⁹⁶ Telephone interview with Dikran Sarkis, 21 December 2009, Granada Hills, California-Los Angeles, California.
- ⁹⁷ Adajian Lehmann, email, 24 December 2009.
- ⁹⁸ Shemmassian, private papers, Koojja, "Paul Bedrosian."
- ⁹⁹ Adajian, private papers, photocopies of pertinent pages from the *New Britain Directory* for the years 1924-1930.
- ¹⁰⁰ Larkin, email, 2 November 2009.
- ¹⁰¹ *Ibid.*, 5 January 2010.
- ¹⁰² Eganian Fucus, "Rose's Story," pp. 18, 25.
- ¹⁰³ *Ibid.*, pp. 19-20.
- ¹⁰⁴ Shemmassian, "The Armenian Villagers," p. 128.
- ¹⁰⁵ Levon Filian, email to the author, 20 May 2009.
- ¹⁰⁶ *Ibid.*
- ¹⁰⁷ Larkin, email, 21 November 2010.
- ¹⁰⁸ Kalamian, email, 21 September 2009.
- ¹⁰⁹ Telephone interview with Vartanesian Dabbakian, 21 March 2010.
- ¹¹⁰ Armen Hanissian, letter to the author, 26 September 1977.
- ¹¹¹ Magzarian, letter, 4 October 2009.
- ¹¹² Hachigian, *Secrets*, p. 131.
- ¹¹³ Vartanesian Dabbakian, email, 19 March 2010.

⁹⁴ Hachigian, *Secrets*, p. 133.

⁹⁵ *Ibid.*, p. 141.

⁹⁶ *Ibid.*, p. 71.

⁹⁷ Telephone interview with Magzarian, 24 December 2008.

⁹⁸ Gemian, letter, 23 March 2010.

⁹⁹ Telephone interview with Vartanessian Dabbakian, 21 March 2010.

¹⁰⁰ While a number of letters from Musa Dagh to relatives and friends in the US are found in family collections in the US, letters sent from the US to Musa Dagh are hard to find. For correspondence in the first category, see Adajian Lehmann, private papers, miscellaneous letters and business papers sent by H.A.M. Filian from Irtiz to relatives in the US, 1920-21; Hagop Draghtuni (Hergian?) from Yoghunoluik to Ohannes K. Phillian, 22 February 1923; Victoria J. Schemmassian from Vakel to Mr. and Mrs. Hovhannes K. and Sara Magzarian Phillian, 23 February 1923; Mgrdich Der Anskelian from Haji Habibli to aunt Sara Phillian, 7/22 January 1926. See also Victoria Rejilian Sarafian, private papers, Fresno, California, Moyses S. Benjilian from Britis to "My Dear Children", Victoria and her husband Krikor Sarafian, 2 May 1923; Emfikian, private papers, Sarkis Boyajian to brother-in-law Kapriel Emfikian, 18 January 1929.

¹⁰¹ Schemmassian, private papers, two postcards sent by Moyses/George Sberbejian/Shirn to his brother, Albert in the US from two different legs of his trip. The first postcard was sent from Delgada, Portugal on 27 July 1925 and the second one from Cairo, Egypt on 12 August 1925; *idem*, family reunion pictures.

¹⁰² Telephone Interview with Regina P. Adajian, 6 July 2009.

¹⁰³ Mekhitarist Armenian Catholic Order Archives, Vienna, Austria. File *Hochagyan Gustagtsutian 1920(-1938)*. *Adonakrutian yev Artanakrutian Dadrug S.T. Hochagyan Gustagtsutian Svedia Shchamagj Mianstal M. Varchutian 1920 Novemperf-1938 Okonakof* (Hochagian Party 1920(-1938). Notebook of minutes and recordings of the United Body Committee of the Svedia District Social Democrat Hochagian Party 1920 November(-1938 August), copy of a letter to comrade Igodeer Kh. Filian in Poterson, New Jersey, 18 January 1931.

¹⁰⁴ ARF Archives, File 965/28, *H.H.T. Gilgio gom Lernavayr G. Gomide 1921 T.* (ARF Central Committee of Cilicia or Lernavayr 1921), ARF Svedia Committee chair, V. Valakn, and secretary, Shant-Dizan, to ARF Central Committee of America, Boston, 8 November 1921, *idem*, File 969/32, 1922, 16 March 1922.

¹⁰⁵ Hachigian, *Secrets*, p. 47.

¹⁰⁶ "Vijagakrotion Jebel Malayi Hay Kiagherun" (Survey of the Armenian villages of Musa Dagh), *Suriaboy Daretsiayi* (Syrian Armenian Almanac), prepared by M. Ajemian, M. Sserian, and Y. Vosgerichian, 2nd year, Aleppo, 1925, p. 241; *Antog* (Medium Factor), Beirut, 9 July 1927.

¹⁰⁷ Arsen Hanisian, letters to the author, 26 September 1977, 1 October 1977, 7 February 1989; Harach Collego Archives, Anjar, Lebanon, Zakaria Hanisian, chair, Mhram Serikian, secretary, and Hagop Sarkisian, treasurer of the Yoghunoluik Educational Society in the US to the Anjar (St. Paul) Church Construction Committee, 3 July 1961.

¹⁰⁸ Harach Collego Archives, Harach School Board of Trustees to Musa Dagh Compatriots Living in the US, 8 May 1962. An attachment to this letter, likewise dated 8 May 1962, furnishes details of the construction cost (3,576 Lebanese liras).

¹⁰⁹ *Hisaper* (Hope bearer), (Cairo), 15 January 1936, 12 February 1936. The money was distributed by Rev. Dikran Antreassian.

¹¹⁰ Manasse Sevag, "Musa Dagh' e yev Kaghutabay Badvakintrotiane" ("Musa Dagh" and the Dignity of the Armenian Community), *Hayastani Gochmag* (Clarion of Armenia), Vol. XXXVI, No.43, 24 October 1936, pp. 1,022-23.

- ¹¹¹ Hachigian, *Secrets*, pp. 141-42.
- ¹¹² Alberta Magzarian, Anna Magzarian, and Louisa Magzarian, *The Recipes of Mousa Daghl: An Armenian Cookbook in a Dialect of Its Own* (n.p., Lulu.com, 2008), p. 162.
- ¹¹³ Cathy Chestnut, "Stephen Tamiosian, 69, Was Mentor to Family, Loved Nature," obituary in the Fort Myers, Florida, *News-Press*, 17 August 1990; "Stephen H. Tamiosian," *News-Press*, p. 6B.
- ¹¹⁴ "Alexander M. Philian," *AALA News*, p. 14.
- ¹¹⁵ Magzarian, letter, 4 October 2009. Some of the bachelors who went back to Mousa Daghl, got married, and returned to the US were Garabed Charbe Chaparian, Sdepan Ketejian, Mamase Magzarian, Madatia Tamiosian, and Sdepan Panosian.
- ¹¹⁶ Kalamian, email, 21 September 2009.
- ¹¹⁷ Hachigian, *Secrets*, p. 22.
- ¹¹⁸ Adajian Lehmann, email, 24 December 2009.
- ¹¹⁹ *Ibid.*, 10 September 2009.
- ¹²⁰ *Ibid.*, 24 December 2009.
- ¹²¹ Those who married others included, among others, the four siblings of Serop and Sara Adajian (a fifth sibling never got married); the four daughters of Sarkis and Azniv Renjilian; and the two daughters of Yepern and Marta Frankian (a third daughter married an Armenian). See, respectively, Adajian Lehmann, email, 28 February 2010; Renjilian Peeke, private papers, "Samuel S. Renjilian, 79," and Frankian Standen, private papers, "John E. Franklin, 79."
- ¹²² Barry R. Shinn, *The Shurbatians' [sic] of Mousa Daghl: What Flows Within*, Bloomington, Indiana, Audiohouse, 2005, pp. 20, 26-27; Larkin, email, 2 November 2009; Frankian Standen, private papers, "John E. Franklin, 87."
- ¹²³ Hachigian, *Secrets*, p. 26.
- ¹²⁴ *Ibid.*, untitled list of Mousa Daghlans in the US; Interview with Paul Bedrosian, 27 May 1990, Pomona Beach, California; Magzarian, letter, 26 September 2009; Levon Filian, email to the author, 20 May 2009.
- ¹²⁵ Filian, email, 20 May 2009.
- ¹²⁶ German, letter, 23 March 2010.
- ¹²⁷ Adajian Lehmann, email, 9 November 2010.
- ¹²⁸ Magzarian, letter, 4 October 2009; telephone interview with Magzarian, 26 December 2009.
- ¹²⁹ Interview with Hovhanner Hajian, 5 January 1990, Hollywood, California.
- ¹³⁰ Telephone interview with Magzarian, 26 December 2009.
- ¹³¹ Hachigian, *Secrets*, pp. 131, 168, 183.
- ¹³² Violet Skenderian, letter to the author, 29 January 2008.
- ¹³³ Michael Adajian, private papers, Mary (Aurora Adajian Lehmann), copy of an email to "Dear Cousins," 15 June 2004.
- ¹³⁴ Frankian Standen, letter, 12 September 1958.
- ¹³⁵ Renjilian Peeke, "Notes Regarding the Sarkis and Aznive Renjilian Family," written for the author.
- ¹³⁶ Telephone interview with Vartanesian Dabhojian, 21 March 2010.
- ¹³⁷ Vahram L. Shemmasian, personal recollections.
- ¹³⁸ Magzarian, letter, (no day) January 2010.
- ¹³⁹ *Ibid.*
- ¹⁴⁰ Adajian Lehmann, email, 10 September 2009.
- ¹⁴¹ Shemmasian, private papers, S.H. Adajian "English a [sic]" composition assignment book. The two compositions are titled "The Description of a Tree" and "Description of a Silkworm."

- ¹⁴² *Ibid.*, Krejca, "Paul Bedrossian."
- ¹⁴³ Telephone interview with Vartanesian Dabbakian, 21 March 2010.
- ¹⁴⁴ "Alexander M. Phillian," *AMGA News*, p. 14.
- ¹⁴⁵ Chestnut, "Stephen Taminosian."
- ¹⁴⁶ Hachigian, *Secrets*, p. 27.
- ¹⁴⁷ *Ibid.*, p. 47.
- ¹⁴⁸ Vartanesian Dabbakian, email, 19 March 2010; telephone interview with Vartanesian Dabbakian, 21 March 2010.
- ¹⁴⁹ Telephone interview with Vartanesian Dabbakian, 21 March 2010.
- ¹⁵⁰ Gemian, letter, 23 March 2010.
- ¹⁵¹ Telephone interview with Vartanesian Dabbakian, 21 March 2010.
- ¹⁵² Alberta Magzarian, private papers, Olney, Maryland, Rev. P.H. Wehlimer, letter of recommendation for Samuel Magzarian, 29 July 1924.
- ¹⁵³ "Alexander M. Phillian," *AMGA News*, p. 14.
- ¹⁵⁴ Frankian Standen, private papers, newspaper clippings titled "John E. Frankian, 87, Was Silk Producer" and "Mr. and Mrs. Serekian Mark Golden Wedding."
- ¹⁵⁵ Egarian Fuscus, "Rose's Story," pp. 19-23; Larkin, email, 1 May 2009.
- ¹⁵⁶ Telephone interview with Vartanesian Dabbakian, 21 March 2010.
- ¹⁵⁷ Frankian Standen, private papers, YMCA Certificate of Membership of Yeghem Frankian, July 1911, Troy, NY.
- ¹⁵⁸ Hachigian, *Secrets*, p. 26.
- ¹⁵⁹ Frankian Standen, private papers, caption of a picture of John Atamian.
- ¹⁶⁰ Renjilian, letter, 13 October 1968.
- ¹⁶¹ Renjilian Peeke, private papers, "Samuel S. Renjilian"; Frankian Standen, private papers, "Mr. and Mrs. Serekian Mark Golden Anniversary," newspaper clipping.
- ¹⁶² Shrommassian, private papers, Krejca, "Paul Bedrossian."
- ¹⁶³ Adajian Lehmann, emails, 30 December 2009, 1 March 2010.
- ¹⁶⁴ *Ibid.*
- ¹⁶⁵ *Ibid.*, 9 November 2010.
- ¹⁶⁶ *Ibid.*, 24 March 2010.
- ¹⁶⁷ Frankian Standen, private papers, caption of Jacob Magzarian picture. Similarly, Mary Vartanesian Dabbakian writes: "My Aunt Mary Skenderian and her son, Alex went to live with her brother-in-law in College Point, NY, where she passed away during a flu epidemic" (see email, 19 March 2010).
- ¹⁶⁸ Gemian, letter, 23 March 2010.
- ¹⁶⁹ Balabanian, *Life Story*, p. 18. Others also fell victim to car accidents. In Manchester, Connecticut, for example, "Isigohi [Vartanesian Kalamian] was hit by a car and killed, while walking from work." Mary Chaparian Phillian died in Paterson in 1926 under similar circumstances leaving behind three young children (see respectively, Vartanesian Dabbakian, email, 19 March 2010, and "Alexander M. Phillian," *AMGA News*, p. 14).
- ¹⁷⁰ "Alexander M. Phillian," *AMGA News*, p. 14.
- ¹⁷¹ *Ibid.*
- ¹⁷² Filian, email, 20 May 2009.
- ¹⁷³ Larkin, email, 5 June 2010.
- ¹⁷⁴ Hachigian, *Secrets*, p. 26.
- ¹⁷⁵ Chestnut, "Stephen Taminosian."
- ¹⁷⁶ Michael Adajian, email, 10 June 2009; *idem*, private papers, *Ishtoy Mason II*, "Plainville Veteran to be Honored Monday," newspaper clipping from *The Hartford Courant*, 9 November 1991.
- ¹⁷⁷ Adajian Lehmann, email, 1 March 2010.

¹⁷⁸ Adagian Leimann, private papers, Alex J. Phyllian to "Dear Soss" (Sara Phyllian Adagian), 10 August 1944, from "Somewhere in France."

¹⁷⁹ Ibid., email, 14 March 2010.

¹⁸⁰ Frankian Standen, letter, 12 September 1988.

¹⁸¹ Filsan, email, 20 May 2009.

**ՄԵՌՈՍԸ ԼԵՐԱՆ ԳԱՆՎՈՒԹՅՆՆԵՐՈՒ ԵՒ ԳԱՆՔԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ԿԵՆՏՐԸ
ՄԻԱՅՈՒՆԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ՄԷՋԸ, 1910-1950 ԱՊՐԱՆՆԵՐԻՈՆԸ**

(Ամփոփում)

ՎԱՀՐԱՍ ԵՆՍՄԱՍԻԱՆ

Յազուածը կ'առաջադրուի Մասաչուսեթս Լեյբս Նիւսթրայթ Կոլեջի կենտրոնի կողմէն՝ Մ. Կանադայեան ՄԷՋ, Բ. զարաւ առաջին կիսուան Ան Կիմուան է զարգ գրքի վրայադրուած սկզբնաղբերակներու վրայ, ներառեալ՝ արխիւներ, թղթեր, յուշեր, ստեղծական նարթիքայիններ, ծանուցարաններ, ստեղծական ցատաւթուղիներ, կազմիչային տեղեկատուութիւններ, եւն.:

Մասաչուսեթս Մ. Կանադայեան պատկերասրահներ ծաղ առած է Բ. զարաւ սկիզբին, մտնուածը՝ 1988ի կիսաթեւոյ յնարախառնիւնէն եւ ստոր շարքայով կիսիկան եւ Կիսաթեւոյն Մուշիկ յարչերէն եւս: Մտապայտն տեսչ ժխցած են Սոցիալատի Փոք Մուշիկի գաղթականութիւն, եւ 1910ին Պարեան Աջիւնէն ժամանած գաղթականներ: Մասաչուսեթս Կազմիչ վերական է 1910ին՝ տեղափոխուածներու Մասաչուսեթս վերականցածը եւս:

Պատկերասրահներու տես ժառ խառնուած է Մ. Կանադայեան Արեւիկան Ան, մտնուածորայ Քրիսթիանա, Կիս Եղբայ, Փնտիկներու, Մանչուսեթ, Կիս Եղբայ եւ Կարգարու Քիշեր թնտեսիլիւն խառնուած են Քալիֆորնիայ: Ատեղ գործի ժառ են մտապայտ գործարաններու, ուտեստիկի արտադրանքի եւ այլ մտնուած գրաւթիւններու ՄԷՋ: Ստեղծական են իրենց ստեղծական գործեր:

Մ. Կանադայեան Կուտարաններ արկից չէ կզած որ ստեղ կազ պատկերասրահ ենկապայ Մասաչուսեթս Լեյբս: Պատկերասրահներու ենքին զոնց մէ յառաջարկած են պատկերասրահ իրենց ստեղծիչները եւ շարունակած Նաչարակիցի իրենց յարգանքով:

Արջուտեղիկի, ծանուցարան արխուտիկի կզած է Դպրոցներու, սերունդներու, եղիկիներու իւր կամարանիկ թնտեսիլիւններու ընդմէջէն գաղթականները ստեղած են տեղիկիկան կենտրոն Ատեղիկ տեսչ մա կազմած են մա տեղիկիկան գիտնայ ուտեստ Լուտարանի Բ. Պատկերասրահ արխիւններու: Պատկեր ստեղիկի շարտի իտան տեսնուածիւններ կերտով սկիզբ գրած են արտադրական մալ մա:

**ԳԱՂԱՓԱՐԱԿԱՆ ՀԱԿԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՍՓԻՒՌՔԱՀԱՅ ԹԱՏՐԵՐԳՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ
(ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱՅՆԱՑՄԱՆ ՀԱՆԳՐՈՒԱՆԻՆ)**

ԱՐՄԷՆԻՐՆԵՆԱՆ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՆԹԱՀՈՂ

Ներառյալիս, միջուսակցական քաղաքական տարակարծությունները Սփյուռքի յատկապես հայաձև գաղութներու պատմութենէն անարժեքի իրազեմքներ են: 1920էն մինչև որս երկարող շրջանին այլ տարակարծութիւններ ունեցան եւ կը շարունակեն ունենայ ամենատարբեր դրանքուններ, պայթեցունքուններ անքին եւ արտաքին գործանկերով:

Գաղութահայ ազգային կեանքին մէջ առաջնորդող դիրք գրաւելու Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան (ՀԵԴ) Մոջիայ Դեմոկրատ Հնչակեան Կուսակցութեան (ՄԴՀԿ) ու Թաւկաժար Ազատական Կուսակցութեան (ԹԱԿ) յաւանութիւնները, շատ պատերազմին բերումով ամէն մէկուն հակադիր նակառի գրայ յարմուրքը, Թարբոյսին Հարասանի հանդէպ կուսակցութիւններուն եւ անոնց յարող կամ համակիր գործուածներուն յանդի մշտամական կեցուածքները ծնունդ առած են երբեմն ծայրայեղ յարուածութեան, պատճառելով ընդհուպ մինչև կոտորածներ:

Քիւնապոսմի կրճատական պատեւածներէն մին, ինչպէս ըստեցու, եղած է Թարբոյսին Հարասանին ու Համալսաժար փորձադարձին հանդէպ մէկ կողմէն ՀԵԴի, իսկ միւս կողմէն՝ ՄԴՀԿի ու ԹԱԿի կեցուածքներուն միջև գտնուող կրճատական տարեբարութիւնը:

1918ին Արեւելեան Հարասանի մէջ հայտնուած Հարասանի Հանրապետութիւնը, աներկարաբէն, երազի մը իրականացումն էր, անկախ անոր ծննդոցին անմիջականորէն անշուղջ քաղաքական, յանդի իրերանկեր, պարզացումներէն ու կեցուածքներէն: Հանրապետութեան գոյութեան շրջանին, հայկական կուսակցութիւնները յատկապէս ՀԵԴն, ժողովրդական կուսակցութիւնը եւ Մոջիայ Դեմոկրատները տարբեր ծաւալի գործակցութիւն յուսարեւրած են նորանկախ հայրենիքի պետական-փորձական կառուցներուն մէջ: Սակայն, իրազեմքին է, որ ՀԵԴն, տարբեր պատճառներով, որով ընտարկուէր դուրս կը մտայ այս յաշուանին նպատակէն, դիտուար դերակատարութիւն եւ պատասխանատուութիւն ունեցած է Հանրապետութեան որչեպքր եւ գործողիք իշխանութիւններուն մէջ: մասնաւոր՝ իր քաղաքականութեան կողմութենէն ետք (1920 Մոջիայ):

Համալսաժար հայերու 1920 Մոջիայի ապստամբութիւնը, մշտամական գործողութիւնները երկիր ղեկավարութեան հանդէպ, նախ տարուած նախնորին իշխանութեան յանձնար Համալսաժարներուն, յաջորդող հարմանքները, Փարուարեան Ապստամբութիւնն ու անոր ծախուածի կը յարգադրեն ՀԵԴ - Համալսաժար Կուսակցութիւն յարարերութիւնները: 1923ին, Վիեննայի Արտակարգ Համաձեռնոցին ՀԵԴ պաշտածապէս կ'որ

զեղքէ Լալաասանի համայնաժողովարչականացի խաղաղ ընդդիմութեան քաղաքականութիւնը, իսկ 1924ի Փարիզի Ընդհանուր ժողովին կը վերահաստատէ իր տեղը՝ «գաղափարական անհաշտ պայքարի դիրքին մէջ»¹ համընդ օրչեմիկեան դիկտատուրութեան եւ աշխարհակալութեան²։ Այս կեցուածքը իր առաւելագոյն դրսևորումը ունեցաւ Բ. Լալաասանի Պատերազմէն ետք, շարժող պատերազմին շրջանին։

Սփիւռքի մէջ գործող միւս երկու աստղական կուսակցութիւնները խորհրդային վարչակարգին հանդէպ բունցին ԼԵՂի կեցուածքին հակառակ զիրք։ ՄԴԷԿը, խորհրդային վարչակարգին մէջ տեսաւ նաեւ զազափարաբանական յաղթանակ՝ ՎՊ. Լալաասանի մեր կուսակցութեան 38 տարիներէ ի վեր ինտելեկտուալ նպատակի իրականացումն է [տասն] ՄԿ Լէյանեան կուսակցութիւնը անվերապահօրէն կը կանգնի եւ Լալաասանի կողքին...»³։ ՈՒՍԿը՝ վարչակարգին հանդէպ վերադարձ, հարեմբէքին հանդէպ ընդունեց համակրական գերքորուում եւ պահեց իր այս կեցուածքը նոյնիսկ երբ կ'որակուէր համայնաժողովարչականութեան հակառակ բուրժուական կուսակցութիւն։ 1923ին ՈՒՍԿի Ա. Պատգամաւորական ժողովը Խորհրդային Լալաասանը կը համարէ Լալաասանի ժողովարչքին ֆիզիքական գոյութեան երաշխիք, եւ ըստ այդմ զեւ կ'արտաբայուուի որ մէն «արկամայնագրական ծեռնարկ[ի], որ կրնայ վտանգել ժողովուրդին ու պետութեան գոյութիւնը»⁴։

Այս երկու կեցուածքները սփիւռքահայութիւնը բաժնեցին երկու հակադիր խումբերու, Լաւրապետութեան խորհրդանիշերը՝ «ինքնուշան, քաշիւրց, մանուանդ՝ ետպոյն դրոշակ կուսակցականացուեցան։ Տեղի ունեցան անարեւելներ, հարեմբէքներ, քաղաքական նեմանոյր մյուս ունիւրներ, շեշտուեցաւ հասուածականութիւնը, շափազանցուեցաւ աշխարհութիւնը, մերժուեցան հակառակորդ կողմերու մշակութային, գրական եւ այլ ապարդիւրական գործունէութիւնները։

Բ. Լալաասանի Պատերազմը, Եղեմի Վիճամեանի Ոգին, յարդող մեռալի հանգրուանը, 1988ի Ղարաբաղի պահանջաբերութիւնը, Սպիտակի երկրաշարժը, 1990-91ի ազգային-քաղաքական իրադարձութիւնները մեղմացուցին եւ երբեմն նոյնիսկ չկարացուցին բնեւտացումը։ Այդուհանդերձ միջնուսակցական պայքարը ցուտ ու փաստացի իրողութիւն է, որ իր արտացոլումը գտան է նաեւ սփիւռքահայ թատերերգութեան մէջ։

ՍՓԻՒՌՔԱՆՑ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԹԱՏՐԵՐԳՈՒԹԻՒՆԸ

Քաղաքական թատերերգութիւնը թատերական գրականութեան ամենատարածուած տեսակներէն է։ Անոր գլխաւոր նպատակը տուեալ ժամանակաշրջանին ընկերութիւնը յուզող ընկերա-քաղաքական հարցերուն, զարգացումներուն, մտահոգութիւններուն շուրջ հարցադրումներ յառաջանելն է։ Վերալիշուալ եթէ նիւզ կ'ժողովրդավարական վարչակարգ ունեցող երկիրներու եւ խմբաւորութիւններու պարագային, ապա միապետական կամ կուսակցականացած վարչակարգերու եւ հասարակութիւններու մէջ քաղաքական թատերերգութիւնը առաւելաբար ունի քաղաքական-գաղա-

գարական հեղափոխողը գաղափարները և սեփական կարծիքը իրեն թա-
ցարձակ է շարադրում իրեն ներկայացնելու միտում մէջ թաքտով անխեղ մեղք
կը բերէ ջատագովական գրականութեան յատկանիշը, որ իր գորգացու-
մը արքեպիս Խորհրդային Միութեան մէջ, մասնաւոր ի գարու 20-30ա-
կաններուն, ծածոյթ օգնութիւն տուանով:

Արիւնքաւոր գրականութեան մէջ թաղաքական թատերերգութիւնը, իր-
քի արդարեւն, գրական-գեղարուեստական մեծ գորգացում չէ սարած ու
յայն տարածում չէ ունեցած. ի մէջ այլոց նաեւ Հեռուեայ պատեաններով:

Ա Քաղաքականութիւն հասկացութիւնը սփռւած է իրենց կեանքի ներքին
հակասին վրայ զգեցած է նեղ շրջանում: Հիւրընկալ երկիրներէն շատեր
կուսակցութիւններուն չեն աւան թաղաքական արժանական կարգաւիճակ,
այլուր՝ անդական թաղաքականութեան մասնակցութիւնը նոյնիսկ եթէ ար-
ածուած է, եղած է նուազագոյն չափի, իսկ միջազգային թաղաքականու-
թեան մէջ տարազիր կուսակցութիւններ ոչ մէկ դեր ունեցած են, ի թաց
անեայ հայկական հարցին անկուսող որոշ յարարերութիւնները և ջուլի-
սային աշխատանքները: Հեռուարար, թաղաքականութիւն շրջանումը
պէտք է գիտնէ առաւելարար միջկուսակցական յարարերութիւններու մի-
րէն ներս: Եւսի մասնցումը նաեւ պէտք է ջուլարերէրէ թաղաքական թա-
րերգութիւն հասկացութեան հանդէպ:

Բ Քաղաքական տարակարծութիւններուն հանդէպ անկուսակցական
մասնորակութիւնը ընդհանրապէս ջուլարերած է անարարացական
վերարերութիւնը: Եւստի աննեյով որ թաղաքական տարարերութիւնները յա-
նար է ունենային մարքայի գրանարում և երբեմն մեղք կը բերէին նոյ-
նիսկ գրեթէ ընդթ, զանոնք գրականութիւն բերէր, առանկ ես թեմ հա-
նեյը՝ անյարիր կը նկատուէր սփռւածարար գրական, թատերական շրջա-
նութեան և հայակին: Փոքոցներուն կամ անկուսակցներուն մէջ անեթ ու-
նեցածները պէտք է մասնցութեան մասնուէին, և ոչ թէ գրականութեան
վերածուէին: Հեռուարար, այդ առումով, թատերը կամ գրականութիւնը
չէին հանդիսանար իրական կեանքի անբողական հայեթին:

Գ Այլու հանդերձ, այն թատերացիւրները, որոնք ընդհանրապէս կը հա-
կին ես կամ ես թաղաքական հասարկին, իրենց մասնցումով ու մեկնարա-
նութեանը դերը չէին կողմակաջութեան: Անոնք գրական անեղմագործու-
թիւնը ինքնարարար կը վերածուէր ջարտչութեան, վրաս պատեանելով
առեայ երկի զեղարուեստական արժէքին: Արտայնարէն ենթակայական
մասնցումով գրուած այս թատերարարները, կը փոխանցեն Հեղինակին և
անոր պատեանած կամ համարած կուսակցութեան տեսակները:

Դ Քաղաքական թատերերգութիւնները ընդհանրապէս է ունենան թո-
գանդակային ընդարձակ տարողութիւն: Գրամական թատերերգութիւննե-
րուն նման, թաղաքական նիւթը արծարծող թատերական նրմը պէտք է
ունենայ իրական յնք՝ իրազարմութիւն մը, կամ զէպերու շարք մը, ո-
րոնք վրայ պիտի հիւստի թատերարարը: Սա է ենթադրէ առեայ մամանա-
կաշրման հանդամանայց պատմագրական ուսումնարարութիւնը, և, ա-
ռանկ կարեւոր, իշխող թաղաքական մթնոլորտին յարջ վերածումը, որ

պէսպի կարելի ըլլայ հոգեբանական խոր Թափանցումով ստեղծել կերպարներ, որոնք ապրին, մտածեն ու գործեն առեւայ ժամանակաշրջանի ոգիով ու սրամտարմունքով, եւ կարենան փոխանցել ինչչոյ առարկայ ժամանակաշրջանի ոգին: Իսկ սփիւռքահայ Թափանցողութիւնը լի է այնպիսի արիւնակներով, կոր հեղինակներ կամ չեն գրտակցած իրենց մեծարկան նախաձեռնութեան մարտահրաւիրներուն, կամ այ գրտակցարար անստան են զանոնք, ստեղծելով Թափանցողներ, որոնք կը պոկին զրական այլ անմեղսօր սեւին պահանջները:

Յարտերբարար աւելի շատ արժարժուած սփիւռքահայ քաղաքական Թափանցողութեան հիմնական ներթերէն է Խորհրդային Հայաստանի Հանգիւ սփիւռքահայութեան կեցուածքը: Անիկա Թափանցողական գրականութեան մէջ կը ներկայանայ երկու գրտուրումով:

Առաջինը Հայաստանի առաջին Հանրապետութեան Խորհրդային Հայաստան իշխանութեան փոխանցումն է, ժամանակաշրջանին յատուկ քոյր քաղաքացիական կոխներով, ըմբոստութիւններով, Համախաղաղաշնակցական սուր Հակամարտութեամբ:

Երկրորդը՝ Խորհրդային Հայաստանին Հայրենիք ըլլալու, թէ՛ շրջալու Հարցն է, որ սփիւռքահայ Թափանցողութեան մէջ իր գրտուրումը գտած է առաւելաբար ներգաղթի ներթին ընդմէջէն:

Սփիւռքացումը ընդհանրապէս նկատուած է անընական վիճակ մը, որուն Հակառակ ընելուը Հայրենագարծութիւնն է, իրրեւ այլ վիճակի միջ-Թարական սրբագրում եւ ազգային գոյատեւումն ու յարատեւումն յուսալի կուտան: Համոզումն այս նմեթանոյին վրան ծագած է հիմնական Հարցը, որ ստանաձեակներ շարունակ սփիւռքահայութիւնը բաժնած է երկու հակա-ար-Խորհրդային Հայաստանը ընդունելի իրրեւ Հայրենիք, թէ՛ ոչ:

ԵՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՎԱՐՉԱԿԱՐԳԻՆ ԿՈՂՄ ԿՅՑՈՒԱՅՔՆԵՐ

1946-48ի զանդուածային ներգաղթէն աչ առաջ, Սփիւռքի մէջ լոյս տե-տած են Թափանցողներ, որոնք արժարժուած են Հայաստանի Խորհրդային վարչակարգը ընդունելու, թէ՛ լրնդունելու Հարցը քաղաքական, Հայ-պահպանական եւ ընկերային տեսանկիւնէ գրտուած: Անոնցմէ են Արշակ Զօգանեանը՝ Հրաշք Թափանցողը, գրտած դեռեւս 1923ին, Գառնիկ Սվազեանը՝ *Ներգաղթի* (1936), Վազգէն Ազգունի՝ *Դէպի Երկիր* (1941) եւ Գեորգ Զարոյեանը՝ *Մեր Այ Հայրենիք Ունիք* (1965):

Չորս Թափանցողներուն գործողութիւնները տեղի կ'ունենան Սփիւռքի մէջ՝ Փարիզ եւ Միջին Արեւելք: Էութեամբ քաղաքական այս Թափանցողները կը պարզապէս ընտանեկան կեանքի շրջանակէն ներս, շեշտը առաւելաբար դնելով ընկերային անապահով, խախտու կացութեան վրան: Զարոյեան Հայրենագարծութեան Հարցը կը դիտէ զուտ կուտակցական տարակարծութեան տեսանկիւնէն, զարշնակցական հերոսին ըսել տալով՝ «Սիլիցիմ գայն (Հայաստանը - Ա.Ի.) մեզանից, որքան կորցրինք: Անկեղծօրէն մի քան սիրող ինչպէ՛ս կայտղ է գայն յափշտակոյին սիրել»⁴⁰, որուն գիտաց

կայ մի օրն կեցուածքս. «[նայրեմսայրոսիւն] վեր է պարագայականն, իսկ վարչակարգերք փոփոխական են՝ պարագայական»¹⁷։

Գաղափարներու բախումը դրսեւում էրբեւ կերպարաւորեցման յաւազոյն եղանակներէն մէկը, յորս Թաւերադիւններ կերպարած են հակադէր թաղարական կեցուածքներու եւ առյիւր խառնուղ գործերու տէր անձեր, որոնք միայն կր խօսին։ Լարուած վիճակ ստեղծող գործողութիւններու պահար դժուար թիրուծիւն է անոնց, հակառակ նկատելի նրջին։ Գրական-դեկորատիւական մեծ զարդանութիւն կը պահանջէ Թաւերադիւնեան աչքան անհրաժեշտ շարժումը փոխարինել խառն ու յիմ կառուցուած գործողութիւններով, արագքին գործողութիւնը փոխադրել ներքին՝ հոգեկան որդիներ, ստով տալու համար անհրաժեշտ բախումը, Թաւերական զարդացումը Յաւար, անգամ Զաւանեան աբ ստուամով կը մնայ խոցելի։

Գաշնակցական եւ ոչ գաշնակցական կերպարներու զարդացումը կը մնայ անմանափակ ստեղծարարային Հայաստանի հանդէպ անոնց վերաբերմունքով։ Ամազիանի Տիգրանին կը հակադրուի վերագան Արշակը, որ չի բաժնիք ընկերներուն ներդաշխելու խանդավառութիւնը. «նայն տեսնմը թէ իրա՛ւ են այդ բոլորը»¹⁸, կամ Զարոշանի Արշակը, որ կը հակառակի գաւկէին Գեղամին համարափար ազնկայ մը հետ անուանութեան, բոկով «ոյն ինչպէ՛ս կրնաս մոռնալ ծագումը, ինչպէս կրնաս որսնալ ազգութիւնը»¹⁹ եւ։ Նոյնը կ'ընէ նաեւ Զաւանեան, սակայն հակառակորդ հակաար երանգաւորելով միամիտ-երգիծական գովաստումով։ Գարոջի նշանածին մայրը խնամալով անոր ներդաշխելու որոշումին մասին կը հարցնէ՝ «նպիսկուզոս մը կարտային մէջ դոնք ետիւր ու ջորդը քանանաներոս խնցուպիւր են. ստամիլ տնդ մը կարելի՛ է երթալ»²⁰։ Միայն կարծես Զարոշանին է որ չի մը անիւր կը բանայ իր գաշնակցական (միտական) կերպարներէն մէկուն՝ Սահակի յաակութիւնները, գայն ներկայացնելով որպէս արեւելահայ, հակադրելով նաեւ արեւմտահայուն։ Զարոշան Սահակը կը մեղադրէ Եղեռնէն վերադարձներուն մէջ հակահայաստանեան «քայքայիչ, պատակաւոր քոյն» ներարկելու շանցանքով²¹։ Բացասական կերպարը աբ ստուինան սեւչնելու նման միտում կը գտնենք միայն Զարոշանի գործին մէջ, թէև համեմատան մտեցումներու շատ պիտի հանդիպենք 1908-1920 Հայաստանեան իրադարձութիւնները ներկայացնող գործերուն մէջ։

Քոյորին թով աչ ներդաշխելու կամ Հայաստանին ընդդիմացող ներուներէն շատեր կ'ապրին զոչուտի, հակադէր արամադրութեան, նահանջի պահեր կը յազմէ հայրենասիրութեան դրոսակցութիւնը։ Զաւանեանի Ներուներէն՝ Գարոջը կ'անուայ հայրենիքի կոչին. նշանածը, սկզբնական տասնամասնէ կտք, համոզումով կը հեռեւի անոր, Զարոշանի Արշակը, մասամբ՝ զգուած ընկերով Սահակին մերժումութիւններէն, մասամբ աչ համոզուելով գաւկէին խոցելիէն, կը խառնուի թէ՛ անձեր աչ հայրենիք ունենք²², իսկ Ամազիանի Արշակը, որ վերագան կը Հայաստանի վերջին մասին յարմարող յարկուն հանդէպ, կը միանայ յանրող կարգաւաններուն, որովհետեւ «ստուպորեան մաշեցնող մքնուրոսիւն մէջ չի կայտարացանք տո-

կայ»¹⁷, իսկ հաջորդիցը «կեանքի եւ մխիթարութեան անհատնուն աղբիւր
օրն է քոյր շուարածններուն»¹⁸։

Քաղաքական-գաղափարախոսական շատագոյումի կամ գաղափարու-
մի միասնութիւնը ստեղծելու թափանցիկութիւնները կը շեղէ արուեստի ուղի-
քն, անոնց հաղորդելով Հրապարակագրական ոճ։ Եւ թերեւս այլ չենց ասե-
կա եղած է Նեղիմակներուն նպատակը։ Ասոր վառ օրինակն է Սմաղլեանի
Թափանցիկութիւնը։ Նեղիմակը եղած է ՀՕԳԻ¹⁹ հրձադիրներէն։ Գործը կը
գիտայ թիւերով, վիճակագրութիւններով, փաստական տուեալներով
կեանքի բոլոր ասպարէզները ասկայ են այնպէս կեկտարականացում, ու-
սում, «արագ տնայութիւն» հարգարժուութիւն, երջանիկ գիւղացիութիւն, ա-
ռատ բերք, անողնաշարական ոչորտ, արուեստներու զարգացում, ծնունդ-
ներու ան եւն, եւն։ Խորհրդային "ազիտայիտ" իր ոճով, բայց շեշտում
հաշիմարական խորունկ ոգիով գրուած այս գործը դժբախտաբար չի
փրկուիր Խոյնիկ Նեղիմակին հայրենասիրական ոգիին շուրջէն, որովհե-
տեւ անիկա չի փոխանցուիր կերպարներուն, որպէսզի անոնցմէ այլ անցնի
ընթերցող-հանդիսատեան։ «Բնուցիկ», սակայն միամիտ աւարտ մը կ'ու-
նենայ նաեւ։ Զուգանմանի Հրապարակագրական գործը կ'աւելցնուի ի բոլոր
Հայաստանի բարդաւանութիւն՝ «ամենքն այլ կայրէն կը խօսին ու միայն
խայրեն։ ... երկրին մէջ բնակող օտարներն այլ կայրէն կը խօսին, ամեն
քան հայ է իմն»²⁰։

Հայաստանին ինչ ըլլայր ու անոր շուրջ ծառայում գաղափարախոսա-
կան վեճերը, պայքարները այսօր ալլիւս կը շեղեն իրեն անհեթեթութիւն
Այգլաչն այլ պիտի ըլլար, որովհետեւ փոխուեցան ժամանակները, տարրեր
են ինչիքները։ Քննարկուած Թափանցիկութիւնը անխարդախ վկայութիւնն
են ժամանակաշրջանի մը մտայնութիւններուն, սպերիակներուն, փոխա-
րարկութեանց առանցքին։

ԽՈՐՀՐԴԱՏԻՆ ՎԱՐՉԱԿԱՐԳԻՆ ԴԷՄ ԿԵՑՈՒԱԾՔՆԵՐ

Բարբոթին այլ ժամանակաշրջանի մը արձագանգը կը հանդիսանան
այն Թափանցիկութիւնը, որոնք առաւելարար կը ներկայացնեն 1918-1921ին
Հայաստանի Հանրապետութեան եւ անիի ուշ՝ Խորհրդային Հայաստանի
մէջ նստարան գիւղերը, յատկապէս գաշնակչական-համայնավար յարաբե-
րութիւններուն ընդմէջէն։ Նրանով պատմական ըլլալով հանդերձ, անոնք
բնա կուսեան՝ քաղաքական Թափանցիկութիւններ են, որովհետեւ պատմա-
կան գրուածք մը, ժամանակաշրջան մը ներկայացնելէ անիք քաղաքական
կեցուածքի մը, հաստատման մը գրեւորումն են, յատկապէս միասնա-
ւոր, ինչպէս էին նախապէս համաստակի քննում շորս Թափանցիկութիւնը։

Քննութեան նմանակալ Թափանցիկութիւնը հետեւեալներն են։ Երեմ Սա-
րսիսանեան²¹ Ապրտամբութիւն²², Ա. Սարգսեան²³ Անաւապետ Նաւա-
պետեան²⁴, Հարազ Հարազեան²⁵ Վեզնի Համար²⁶, Աղբա Գաղապարեան²⁷
Վերեւանի Մէջ²⁸, Գարէն Հարզանեան²⁹ Վերածնունդ³⁰, Նիկոլ Նիկո-

զուսան²³ Արեւացայտի ճամբին²² և Էջմն Քրպանց²⁰ Վաղարշապետի
Համար²⁴։

Բացի Սարուխանեանի Ապոստոլութիւնն, մտացեալ թոյր թատրեր-
դութիւններն ալ թոյր տեսան են Հայքներէ Ամուսայրին²⁵ մէջ, 1924ին 1930ի
մինչև։ Հայքներէ անդրաւանայով ՇԳԻ գաշնակցականները, ընկաւանարար
անդ տխրի սուր հակախորհրդային կեցուածք ունեցող այս թատրերդու-
թիւններուն։ Կուսակցութեան զբոսորդութիւն կարելի թոյր միջնայնորով
համակիր և հակաուսկարդ զանգուաններուն հասցնելու յոսակ գրասու-
րութեամբ, Հայքներէ և ՇԳԻ շատ հաւանարար կ'օգտուին թատրներն ու-
նեցած ժողովրդականութիւնն և զանգուաններուն վրան ազդելու կար-
դութիւննն ու զարկ կու տան նմանատիպ զործերու նրազարակումին²⁶։

Հնուարքաբեկան պարտապա մըն է թնուող թատրերդութիւններուն թե-
զուն Առանց բացառութեան անոնք գրուած են արեւելահայերէն։ Հայաս-
տանի Հանրապետութեան խորհրդարանացմամբ, բազմաթիւ գաշնակցական
արեւելահայ ղեկավարներ յայտնուեցան սրտասուսմամբ մէջ, անոնք համա-
բեցին ՇԳԻ ղեկավար շարքերը, իրենց մասնակցութիւնը բերելով նաեւ
Սփիւռքի կրթական, գրական և հասարակական աշխատանքներուն²⁷։

Ի սարքերութիւն մտացեալին, Սարգիսեանի Անահայեան հանապետ-
եանին զործողութիւնները կը սկսին 1914ին, իսկ Հարգանեանի Վերա-
նուանդը կը ներկայացնէ խորհրդարանացման 12րդ սարուան ընթացքին
անդի ունեցող պատահարներ։ Միայն այս մէկն է, որ ամբողջովին հիւս-
տած է երեսակարարութեամբ մտացեալները որոշ շարքով կը թնին պատմա-
կան իրադարձութիւններու և կ'երկարին 1918-1921 շրջանին վրայ։

Թնուող թոյր թատրերդութիւնները խարսխուած են ընտանեկան
փոխընդարեւութիւններու վրայ։ Ենտելու համար տունայ թոյրարական-
զաղափարական հակամարտութեան իսկական էութիւնը, անոր ժխտական
զրուեւորումները, ներհանկները միւսնոյն ընտանիքի անդամները շրջ-
խածն են հակաուսկարդ կուսակցութիւններու մէջ, և ստեղծուած բարդ
կայութեան մէջ իրար դէմ հանած հար ու որդի, կին ու ամուսին, թոյր ու
եղբայր, են²⁸։

Սարուխանեան իրար դէմ կը հանէ համայնագար Մուշեղն ու գաշնակ-
ցական Տաճարը, որոնք եղբայրներ են, նոյնը կ'ընէ նաեւ Սարգիսեան, որ-
ուն համայնագար կեցուար Վահանը, զանցանելով ամէն տեսակի ընտանե-
կան սրբութիւն, կը սպաննէ իր եղբայրը՝ գաշնակցական Սիրուաբը։ Կուսակ-
ցական սուր տարակարծութիւնները կ'ապշին նաեւ ամուսնական և
մտացրդուակ կապին վրան։ Վարդգեսն ստեղծած է նախկին գաշնակցու-
կան Միտաբի և համայնագար Աննիի կեծրաթերները, որոնք ամուսիններ են,
սակայն կը դաժուին հակաուսկ ընտաններու վրան։ Միտաբ կարականապէս
կը հակաուսկ իր ընկիստ կնոջ, որ իշխանութիւններուն կ'ուզէ մասննել
համայնագարներու։ Սարուխան Ապոստոլութեան արեւուն իր ամուսնոյն
կեանքը փրկած գաշնակցական Օզնն, իսկ Գաւազարեանի Վերուանի Մէջ
թատրերդութեան կեծրաթերներն մը՝ Վահրամը կ'ամշուայ իր գաշ-
նակցական հորմէն՝ Փնորդէն, զայն ուրանարու ստորման։ Ընտանեկան

կեանքի խաթարումի օրինակ կը հանդիսանայ նաեւ Վարդանանի սկերանունոց թափարկումեան հերոս՝ Գուրգէնի՝ հայրը Քեկային մասնելու գրուածը, ինչպէս նաեւ Վարդանանի հաւանքի սկերակութիւնը նման մասնումի գործուածի վրայ մը, երբ պատմիկ Մեղս կը մասնէ հայրը որ Զրաշան կը ստանայ ու գաղտնի հանդիպումներ կ'անենայ:

Գաղափարական հոգի վրայ ընտանեկան հակառակութիւնները, որոնք ալ իրական կեանքի մէջ խորի աչքով դիտուին, եւ խորհրդանայ, եւ ինզոյս առարկայ թափարկազերուն մէջ յարմար եմբանայ են ցոյց տալու միասական կերպարին մոլեռանգութիւնը, իսկ դրակներն սկզբուերաբար թիւնը: Ինչ խոր որ նման ներքնականական բարութիւնը նարարորութիւնը անկարելի չէ նաեւ իրական կեանքի մէջ:

Նկատի առնելով Հաշտեղի կուսակցական պատկանելութիւնը, յերում քոյր օրինակներուն մէջ ալ, բնականաբար դաշտեղական կողմը կը պատկերուի իբրեւ դրական, իսկ համայնագարը՝ քաղաքական ներկայութիւն: Վերջապէսուն գրականութիւնը կամ միասականութիւնը ըստ կամս ներկայացնելու եւ գանձը ըստ աչքի յատկանշելու գրողի խորի չէ քաղաքական կամ այլ նպատակներ հետապնդող միասնապար գրականութեան, ինչ կողմի ալ պատկանի հեղինակը: Թորոքանայ գրականութեան մէջ անհամեմատ շատ են քաղաքական հակադիր դիրքորոշումը արդարացեալ թափարկութիւնները՝: Երբեք ալ նման թափարկութիւններ ծառային մասնականացումի մը ներկայացումի ու արդի մթնոլորտին, մասնութեան եւ հոգեբանութեան ուրուագծումին, անոնք կը դրուին յատկա քաղաքական վերաբերմունքով: Գաղափարաբանութեան կողմերը ներսներն են, որոնք լիբրա քաղաքացումը շարժումի կամ իրագործուի կերպարներու հակադրութեան փորձում սկզբունքի կերպարումով: Այլ դրական թափարկական միջոցը կը յատկանշուի գոյնրա խոսքումով, յարարութիւններու սրումով, ինչ որ կը համապատասխանէ քաղաքական թափարկութեան ներսներու նկարագրին ու գործունէութեան: Այլ կողմով, ընտանեկան եւ ոչ-ընտանեկան միջավայրի մէջ ալ, վերանշուի թափարկութիւնը հակադիր թեւաներու վրայ դրան են իրենց կերպարները, որոնք կարելի է դասակարգել նաեւնայ երեք խումբերով: Գաշտեղականը, աչքի եւ կամ հարեանուն համայնագարը, մոլեռանգ ու անգուր համայնագարը: Եթէ առաջինն ու վերջինն ներկայութիւնը ընկած է ու անբաժնու ստեղծելու համար համապատասխան միջավայր ու նկարագրներու յարում, ապա իսկպէս հետաքրքրական է երկրորդ տեսակին՝ "բարի համայնագար" ի գոյութիւնը գաշտեղական թափարկութիւնը, գործին մէջ: Անցնել անախ միասնութեան, կեդրոնանանք աչք կերպարներուն վրան:

Մարտիանանի Մուշեղը բարեմիտ, նախնայ երիտասարդ մըն է՝ ան կը հաստատայ համայնագար յնգափոխութեան ընդելք բարեմիտուն: կը հաստատայ լինիման սզգույն ինքնորոշման քաղաքականութեան՝ անք չեն կարող չարգել մեր տնում յեղակոխականի ազնիւ խօսքը, չարգել մարդու, ազգերի իրաւունքը"՝ կ'ըսէ ան: Ի տես իր կուսակցի բանապահին գործան անգթութիւններուն, ան գանապատեմիւն կը գնէ իր ու անք մի-

ջիւ, յարեւոյժ. «խաւալանս յղաւախալանսն ծա են»⁴². Հարազատեմ Միապը
 եւ յաղէս կը գանապանութիւն համախափար կերպարներէն. առ պահած է
 իր արժէքները, ու ի յուր կեանք մտնուանդութեան, կը յարեմ. «Գոմմնմիտ
 ինկելոյ ատապ՝ մարդ ծա են»⁴³. Իր համոզումներով աւելի ամբողջական է
 Գառապարեան համախափար Հերոս Տրոյանը. առ ներկայացուցին է Հար-
 ապարոյ համախափարին, որ կը հակադրուի Հարապարոյ տեսակին: Ան
 միւսներէն աւելի խելամուռ է, հասուն, կը հաստատուի որ ժողովուրդին հա-
 մախափարը կարելի է շտեղծել ոչ թէ բռնութեամբ, այլ բարեխաղով անոր
 կեանքը. «միակ իստալս ծայ իողն ու հայ մարդն է»⁴⁴ կ'ըսէ առ իր կուսակ-
 ցական ընկերով, որ չի բռնեմք այդ տեսակէտը: Գառապարեան ունի նաեւ
 համախափար Մարմնինի կերպարը, որ համոզուած կուսակցական ըլլալով
 հանդէսէն, զէմ է պատմութիւնում մէջ ժառանգութիւնը եւ Հարապարի այլ մե-
 լերը զարգացնելու շարժաբանութեան: Ան կ'ըսէ որ նոր սերունդը մեծ-
 նայ իրեն պաշարին յաջորդող ստեղծագործ սերունդն՝ անոր կրօնով
 արեւան կը շտապմտայ որ կը համարենալի նոյնիսկ սպաննել մտնուանդ
 համախափար Աշտար, երբ վերջինս սպաննելէ կար ազնի գաշտակցական
 Վահանը, կը պատուայ նաեւ Տրոյանի Մարգարեան երկուքն, յանկին Ար-
 սակն ու Աշխենի կերտած է լծիւս համախափարի կերպարը. անոնք կը
 մտնեն տեսութիւններով, կը հաստատուի որ գառապարոյ համախափար-
 ութեան կը վերացնէ ազգամեջեան բարեւոյժները եւ կ'իրականանայ ազգերու
 ինքնորոշման իրաւունքը առանց կարմիր բանակի միջամտութեան: Ասոնց
 համար մարտկազմն յարաբերութիւնները գերիմիտ են կուսակցականէն:
 Եւ յոյնի բարձրաստիճան համախափար գործիչ Վահանը, որ «պայքարելիս
 ոչ հարազատ են հարգումս, ոչ անհարազատ»⁴⁵ կը յարաբարել եւ որուն
 մեռքը արեւնայ է գաշտակցական երբայ մանով, զէմ կ'արտայայտուի Մու-
 կուսալի կեդրոնանդը գերին, ստրկական համակերպումին, տնտեսական
 բարեփոխումներուն, ներքին գաւառներու հարցին մէջ Մուկուսալի բռնած
 գիրքին եւն: Ան իրեն հայ համախափար մեծ ծառայութիւններ մատուցած
 է ազգին, բազմապէս ներգաղթեցներու տեղաւորումը, ներքին գաւառնե-
 րու հարցի արծարծումը, տնտեսական մարզին մէջ եւն: Հարգանքներ
 «Ներանուանող» թատերգութեան համախափար ցնեմը Մուկուսալի կրօնէ
 հակափոխութիւն կ'ապրի ի յուր գաղմարան նրանեանի խաղերուն, կը մե-
 կուսայուրի կուսակցութեան, կ'ենթարկուի կուսակներու, սակայն կը յա-
 յոգի նոյնիսկ տարահանող մտնուանդ Արսէնն ու Գուրգէնը, որոնք ազգա-
 չին, ընտանեկան ոչ մէկ սրբութիւն կը հանդիսանան: Եղբայնորութիւնը չէր
 առան ժողովուրդին անկեղծութիւնը. «որքան հալածանք, այնքան աւելի
 պիտի մնաման; այլ պայքարը դեպի ազատ ու անկուղիւսնդ հայրե-
 նիք»⁴⁶: Եւ ին թատերգութեան Հերոսութիւններէն՝ համախափար Մարգար
 հոգին կ'ընդգրկի, երբ հրէութի հմտա Բոնդէյ կը հրապարակ իր կենակիցը՝
 Արսէնը, որմէ չիմ է: Հայտն, հայ կեանք բարոյական, ընտանեկան արժէքնե-
 րուն ստանկարտումին ի տես կը ծառայանայ առ նոյնիսկ իր սիրուարին ու
 կուսակցին գաշտակցութիւններուն զէմ: Կան բնութեամբ ազգային,
 բարոյական եւն, որոնք կուսակցութիւն չեն նաեւումը⁴⁷.

Նշուած ոչ-բոլոր համայնաժողով կերպարներն են, որ կ'ապրին համարիչ Հոգեփրփութիւն յանախ կը գրուցուի հեղինակին միջամտութիւնը՝ զանոնք զըզուսի մղելու, որոշ անձնական առաքելութիւններով զստելու: Քաղաքական հսկողակերպին արժանիքներ հաղորդելով, հեղինակները կրթիչ մասշտիբ չեն նախաձեռն իրենց գիրքերէն: Ընդհակառակը՝ Ս. Սարգսեան-Խանի Մուշեղը, Ս. Գասարեանի Վահրամը, համարուած համայնաժողովներ ըլլալով հանդերձ, ի սեռ իրենց կուսակիցներուն անդմութիւններուն, ու մանաւանդ համարուելով իրենց սրբաներուն, կը գրեն. «Ողորտ ու մարիս իմաստի աչիքը յուսանումը նե՞» կը շարժ Մուշեղ, մինչ Վահրամ, «Արարատի բարձունքն հայո բարկացած արտուածը վար է իջեր եւ երկունի մէջ ման իմ գայ... ես իմ աչիքովս տեսայ, թի՛ առաջ ան մեր դրանքովն անգամ» կը յարտաբեր իր հարազատներուն, իսկ Վարդանեանի Արտեմը կը դառնայ համարուած դաշնակցական յարեւոյ՝ «որքան իսպաճանք, այնքան անկի պիտի մեծանայ այդ պայքարը... դիպի ազատ ու անկաշխանի հարեւիր»:

Յետակ է կարգ մը համայնաժողով կերպարները Հոգեփրփութեան նեթարիչու դաշնակցական գրողին նպատակը. համայնաժողովին, միջազգայնականին զըզուսին մէջ ան կը տեսնէ իր գաղափարախոսութեան ցանկալի յաղթանակը, իր հշմարտութեան իտարաբար՝: Գամուրան Երանեանի իտարեւոյ՝ «մեր (համայնաժողովներուն - Ա.Ի.) միտք անգոր է կերտելու իսկական երջանկութիւն՝ իրական ապրումնի կիսին շերտերից մէկը»:

Որքան ալ գեղեցիկ կամ հշմարտացի ընէն դաշնակցական հերոսն աջ իտարերը, սենար հանէի փափաքներ կամ ցանկալի իրականութիւն էին ստակ: Երանեան առուստով իշխանութիւնը կը դառնէր համայնաժողովներու մեղքը եւ՝ անհրաժեշտ էր անկեղծի նաեւ անգուսթ ու մարտանդ կոմունիստի կերպարը, զատ պահերու համար կուսակցական դաշնարի ոգին: Եւ պատմական իրականութիւնը, Ս. Քլեմանտեան արժամարտութեան ծուռը կեւակալութիւնը հարուստ էին սրբայրի նկարագիրներով: Ծաղիմանկան շարի կերպարը անկի պիտի անբազմալէր գաղափարախոսական հշմարտութիւնը, որքան անգուսթ, ազազգային, բարոյական արժէքներէ գուրկ ներկայացուէին հակառակորդները, ինքնորոշուարը ինքնան գրական յանկանչելիքով պիտի զտուէին դաշնակցական կամ ոչ-համայնաժողով կերպարը:

Անրիկ՝ գրառուական շեկալի նարտուան, որ դեղակահարութեան է գերկան նոյնիակ հարազատ զարմիրք եւ, որ համարուած է թէ՛ «լոռնոմիտայ անհատական խիղճ յզտը է ոմննայ»⁵⁴, ներկայացուած է իրեն. խնրամայ Աշուտ՝ որ կը մեղադրէ իր ընկեր Տիգրանը Հարստանը դաշնակցականներուն համար չհնազանդու մեղքով, ներկայացուած է իրեն մտազար, Արտեմ՝ որ կը մերժ ամուսնութիւնը՝ «սոցիալական մի խոնկիցա, որի կարկըր այսօր վայ»⁵⁵, ներկայացուած է իրեն բարոյական ըմբռնութեան գուրկ անձ մը, անձանւն պիտուորական բանաստեղծը, որ կը յարտաբարձ քրանի-քանիստերից ես իմքս ես, ես մեղքովս եմ գիրակաւարդը, - ու կանչել կու տայ Անան Ծանօթն ու Նիկոյ Աղբարեանը շարեւ՝: Երանց ես եմ սպան-

նկրու⁶⁶ ներկայացուած է իբրև մտազար սերպարը: Կերպուհան չի գարաներ փարկարենէն Նոյնիս ոչ-համայնափար միւս կուսակցութիւնները, գտնուել արժանի նկատելով իշխանութեան սուկ սփռումը⁶⁷, եւ իր ներսին Վարդանի բերեով գտնուել կր նկատու «պատեհապաշտներս ու տղաւորներ», որոնցհետեւ ոչինչ սուած են երկրին գաշնակցութիւնն է որ Հայաստանը հասցուցած է անկարգութեան⁶⁸:

Այսպէս, շարունակ կը ծնին կերպարներ, կը հիւսուին իրազարժութիւններ եւ կը ստեղծուի միջուորս մը, որ յիշուել է աստիութեամբ: Ասոր մեծագլխ կը նպաստել այն սեր, որ կը գործածեն Նեղինակներու պատկերներու միտակեան կերպարները: Մարտիանեան չի գարաներ բազուս⁶⁹ «նրանք մարդկութեան սականքներն են. նրանք ծնում են ճախիճներն գարշախտորիսներն մէջ սարկուս»⁷⁰, իսկ Բիւզանդ համայնափար Գէորգը կը ներկայացնէ իբրև կրտսեմուս, որ չի գարաներ ձերբակալելու իր կեանքը ազատած ընկերը: Վարդանեան կը ստեղծել ընդհանուր միտակեան միջուորս-սանքուրը որը պիտ նրա աղփիճներն յետեից է ընկնում»⁷¹: Միտանի ջուրերը պիտ հասին շէպի Ազրըէթան⁷²: «նէս սխարի գլոյծը եղլու սխարում հասցնեն, լաւ առ⁷³, բանուարէն կը պահանջուի ուրտանայ իր միտիս հաստացեալ մայրը⁷⁴ եւն: Ի սարբերութիւն միւս Նեղինակներու ստեղծած կերպարներուն, Վարդանեանի հընդհին Բոնդէլը, որ ընտանեկան, քաղաքական արժէքները կը նկատու «գարքեննի նախապաշտութիւններ», եւ կը քարոզել «կնուական քնակի ու կրքի ազատութիւն»⁷⁵, միակ ոչ-հայ համայնափար կերպարն է Արալն գերուած է Բոնդէլով, «սէրը քնակը է, մարմնն թուլեական լոնկուն»⁷⁶ կը յայտարարել ան, ստար կնով կրպարքներուն ապիւսկարացած: Գտնուել է Վարդանեանի միտումը Բոնդէլին ստարի գերիշխող գիրք, ան փորձած է վեր հանել Հայաստանի մէջ համայնափարութեան ստար, խորթ ներմուծուած քչաք, որուն առջև անգոր են հայ Արալները: Կատկած է վեր է Նեղինակներուն գազափարական միտումները⁷⁷:

Ի սարբերութիւն համայնափար կերպարներուն, ինչոքայ առարկայ Թատերագութիւններուն մէջ ազգային եւ Զարկային մեծագոյն արժանիքներով ստուած են գաշնակցական կերպարները: Զանեք միտարողը, ըստ Թատերագրիներուն՝ անմեղացող Նաշինափարութիւնը, քաղաքական սխարութիւնը, Զարկայական վե՛ արժանիքներն են: Մարտիանեանի գաշնակցական ներս Զարկի չի գարաներ Նոյնիս սպաններու մոյնտեղ համայնափար Ժորժը, պաշտպանելու համար արդէն զգուսի մամունն միայ գտնուող այլ համայնափար մը՝ Մուշեղը՝ Նոյն գործին մէջ գաշնակցական Թամար կը նշէ գաշնակցական եւ համայնափար թղափորականները իրարմէ հեռացնող գործածը: «նախ եւ անայ քու հարազատ մօր լալ ու կոծին պիտի հասնես... միայն յետոյ էլ միաներին հասնես... մենք խորք ենք իրար, խորք, անհարազատ... միմեկոյն արխնուայ խորիմոյնն գտնակները»⁷⁸: Հայտեանի միտարը ազատամե կու սայ գաշնակցական ընկերով Օգէին, քանի որ վերջինս այ աստեմն պաշտպանած է զներ հակահամայնափար հարձակներու Ժամանակ: Միտար պատարաս է յանուն սկզբունքի

ու իրզնի գոնի ընտանիք, սէր⁶⁷՝ դաշնակցական գրողին համար այդ գոհ-
գութիւնը ընդունելի է, բայց, Մրտաքի կեով՝ համախառն Աննիկի յանուն
իր գաղափարաբանական սկզբունքին ընտանեկան երջանկութիւնը գոնիք
մերթնիք աւրեան, ընդունելին կամ մերթնիք ոչ թէ տարաքն է, այլ պարտ-
գաւթի սեփական ընտանիքի գոհագութեան գաղափարը, այլ այն սկզբունքը,
յանուն որուն կը կատարուի տարաքն: Այսինքն ծագաբանութեան դրսևս-
բումը ընդունելի է, կի՛ն անրկա կը բխի հեղինակին համոզումներէն:

Գաղափարների գաշնակցական կերպար Վահանը, իշխանութիւնը հա-
մախափարներուն յանձնուելէ ետք մտայնով է Երեւան. անոր համար հայրե-
նիքը գերիջիւր է կուսակցութիւններէն: Մոյշեանոց համախառն Աշոտ կը
սպաննէ գոյն յեղաշրջումի եւ ասկելութեան կայն տարանելու մեղադրան-
քով Վահանի սպանութիւնէն ետք ի յայտ կու գայ անոր գոհունելութեան
հշմարտ ընթացք. անոր զրամը մագոսուրդը հայրենի հողին կապելու կող
էր, ոչ աւելին: Սակայն անոր մտքը յամպնա է շլլար. համախառն Տիգ-
րան, Մաթնիկ եւ Վահանը կ'անդրադասուան հշմարտութեան Սարգիս-
տան հաւանական հաւանականներ նոյնպէս մտայնով է Երեւան. նախկին գոր-
ծարանատէրը, որ թողարկական հակառակ թեւեանելու գրայ գանուող գա-
ւակներուն մերթնալութեան ողբերգութիւնը կ'ազդի, կող կ'ուզէ ար-
տասանմանի գաշնակցականներուն մեղմից պայքարը, որովհետեւ «նայ
բոլշիւիկները, տարիների ընթացքին ընտելանալով մեր հողին, սկսեց են
գիտակցել նրա պահանջներին ենթարկուելու անխուսափելիութիւնը»⁶⁸,
Բիւզանոց ստեղծած է գաշնակցականի երկու արդար. Արիւ, որ կը մերթն
բունութեան կերտումը, եւ Մուշեղ, որ կ'ուզէ արմատական միջոցներով
ենչեկ Մոյշեան Ապստամբութեան մասնակցները: Իշխանութեան անկու-
մէն ետք, Մուշեղ կը հետանայ արտասանման, մինչ Արիւ կը մտայ Հայաս-
տան, կը մերթնալութի տանին իր իսկ ազատ սրտակամ համախառն Գե-
որգին կողմէ՝ «մեր ընտանուրեան, մեր փախուստի, մեր լիքմատութեան
երկիւղ միշտ սրտերնից է»⁶⁹ կը յայտարարի ան գինը մերթնալութեան,
այնպիսով նաեւ ըստ մեկնով թատերագութեան աւարտը Փարսուարեան Ա-
պստամբութեան կարեւորութեան ներկայողանի հերոս Մուշեղը, ամէնէն
դասական գաշնակցականի կերպարն է: Ան հին ռազմիկ է, մի յանի տար-
ուան մէջ հայրենիքի պաշտպանութեան համար երկու զուակ կորսնցուցած
է, եւ պատրաստ է թուր՝ Վեղէնը ու աղջիկը՝ Արմէնուհին ոչ գոհարբելի:
Մեկ կողմէն Քեաղիմ Բարսաղեղիքի, միւս կողմէն կարմիր բանակին զէմ
կը մարտնչին ըստըրը. գոհ կ'երթան մեծ-հայր ու թուներկ: Արմէնուհին
կ'անցնի Փարսից ուր կը շարունակէ ծառայել աղջին, վարդանեանի գաշ-
նակցականը կը տարբերի միւսներէն. ըստըրին մէջ ան միակ ծառայողականն
է. պատմարան: Գէտը է ըսել, թէ վարդանեանի Վերանուելըրը կը տարբե-
րի միւսներէն անով, որ անոր զէլգրերը տեղի կ'ունենան Հայաստանի խոր-
հրդայնացման Վերջ տարուան մէջ: Այնպիսով այլ այն թատերախաղը դուրս
կու գայ փաստագրական գաղափարական թատերագութեան միջին: Հերոսը պատ-
մարան Երանեանն է, որ կ'ենթարկուի հարցաքննութեան, ըստը կը յայտնի
ներգործել համախառնը քննել Մուշեղի գրան. Երանեանի հիմնական փա-

ասրկը համայնագրութեան ներթափառաբանութեան անակոթ-
 քիւնն է ու միջազգայնականութեան ժառանգը, ի գլխուց Վեդալինն զոր-
 քանքին: «Մէտը է լուսաւորուն նրանք զեղի յընդէն կրակով, այնպէս, ննչ-
 պէս անձոտաց մայիսեան [1918ի] օրերին»⁷⁵ Քերեւս թատերախաղին
 անկեղծ համարել կերպարը բաւուր Մաշան է, որուն սրամիտ դատումներ
 յանախ աւելի կենդանի են ու համարել, զան հիմնական կերպարներուն
 հասանձման արտաբայութիւնները: Բաւուրական ճաշին, «նայա ես ու-
 սան, իտոյ ճնազածի հասասար քաժին կ'անննց»⁷⁶ խոսքը անուղղակի-
 րէն կը վերաբերի համայնագրութեան անտեսական քաղաքականութեան:
 գրեթէ մասին «նմոսն ա, ըստն... քո», էս հարամզադա ընթանս միշտ
 հովայիզագոխիական քաժելի է գործածում»⁷⁷ Հեղեմեան խոսքը կը վե-
 րաբերի եկեղեցւոյ զէմ հարանանքներուն, եւն: Քիչ են ջնուուց գործերուն
 մէջ ժողովրդական խափ ներկայացուցիչները: Համայնագր թէ ազգայնա-
 կան, յեղափոխութեան ասարուած հերոսներ են գրեթէ բոլորը, որոնց, նե-
 գիմակները չեն կրնար ներբազաւել քարերախօսել խոսքերէ, ի գին կրկնու-
 քեան քարերաձայնուուց համարումներէ եւն, միշտ վարդանանք այս իս-
 կապէս երկրորդական կերպարին քաժելի մը խոսքերուն մէջ աւելի կենդանի
 կերպով կ'երեւին ժամանակի ոգին ու ընդհանրական ժամանակութիւնը:

Մանչարանց կերպարներուն վրան, որովհետեւ արտաքին գործուու-
 քիւններու պակասը կ'աճորդանայ անոնց խոսքերով: Չերբակայութիւն-
 ներ, կախի նկարագրութիւններ, մասնութիւններ եւն սակ միջոց են խո-
 սեցնելու կերպարները, որոնք, համայնագր թէ դաշնակցական, թեր կամ
 զէմ խոսքով կը ծառային Հեղեմակին յառաջ քաշած թեզերուն:

Նկատի առնելով, որ ի վերջոյ պատմական ժամանակաշրջանի մը բնու-
 թագիրն է որ անուղղակիորէն կը արուի նշուած գործերուն ընդմէջէն, ան-
 հրամեւտ է նաեւ ջնուութեան ներթափառ այն պատմական նեթանոց որուն
 վրան կառուցուած են թատերախաղերը: Մասեր կը մասշին վաւերակա-
 նութեան, ինչպէս Մարուսանեանի Ազատամրութիւնը, ուր Փեարուսարեան
 Ազատամրութեան կազմակերպման ուղղագրութիւնը արուած է ման-
 րամասնորէն, իրական անուններով եւ Քերեւս նաեւ իրական կարգադրու-
 քիւններով, որոնց մասին թատերախօսը կրնար անձամբ կամ ոչոյց միջո-
 ցաւ տեղեակ ըլլալ: Նոյր նաեւ Բիւզանդի Վեդալուքութեան Համար գոր-
 ժին մէջ: Երկրաւորութիւններուն ընթացքին կը ընթարկուին Սէյի կազմա-
 յուումը, կարմիր բանակի յառաջադասքը, կարտի անկումը, Նահապետ
 Նահապետեանի գրոցալարը կը սկսի ԵՅԿԻՆ թատաղարը հարկացով կը
 խոսուի Հայ-թաթարական բարումներուն մասին, յաւաստի գործերով կը
 ներկայացուին ԵՅՄՄականներու կիսուն հանրապետութեան կարգ մը ձեռ-
 քներումներ՝ զպիսկաններու ասուցարն, երկրի շէնցում, Չանդեղուրի
 պարտամրութեան գոգում, միջկուսակցական համերայնութեան կարգ մը
 քուցիչներ, սահմաններու ընդարձակում եւն: Նոյնն է պարագան նաեւ
 Արեւադարձի ճանապարհներէ եւ Վերածնունդ գործերուն:

Կարգ մը թատերախօսիւններու մէջ սակայն, նկատուելի է պատմա-
 կան անկեղծադրման, հակառակական զեղքերէ կենդանիք էին

նշուածները անդրանցում մը գէպի պատմականորէն նուազ շտեղծակա-
կան, ոչ-անպարմտորէն վաւերական զէպքերու յիշատակումին: Ասանք
կիրաւորներուն խոսքերուն ընկերակցոյ զէպքերու նշումն են, որոնք առա-
ւելարար կը ծառային շէշտադրին: Համախոսարներու միատեղան գործու-
նէութիւնը Հայաստանի մէջ: Արմատմը առաւելարարը ներկայ է Սարու-
խանեանի Ազատամարտի մը և Վարդանանի Վերածնունդը թարգմտու-
թիւններուն մէջ: Առաջինն մէջ թատկան մանրամասնորէն կը ներկայաց-
ուին Համախոսարներու կողմէ առաջ խոստումներով կամ բռնութեամբ
գիւղացիներէն պարէն շտեղծակելու զէպքեր, աւանդազու գիւղացիին
կրօնական ու բարոյական ընդունումներուն զէմ ունեցումներն են:

Գաղտնական զէպքերը երբեմն յախազակ, երբեմն ալ բռնազբոսիկ
շանքով մը ընդհուլուում են նկրտակներուն գաղափարաբանական մտե-
ցումներուն: Անոնք պատմական իրադարձութիւնները կը ծառայեցնեն կա-
տարելու քաղաքական Համապատասխան եղբայրանգումներ, ինչպէս Քիւ-
զանդ, որուն հակառակորդ շերտները ազգային սրտասական պահերուն
խիկ կը գլխին գառակարգի՝ ինչ՝ զիսի առաջնահերթութեան մասին, կամ
նկրտոտեան, որ մանրամասնորէն կը նկարագրէ իշխանութիւնը Համա-
նազար սրկերուն շանեկելու բանակցութիւնները, Համազորմակցութեան
առաջարկմին ամբողջ պատասխանատուութիւնը քարզելով Դաշնակցու-
թիւնը առանձին ձգած կուսակցութիւններուն վրան են:

ՆՇՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Քաղաքական նիւթով գրուած այս գործերը, զազգաբարախոսական ինչ
կողմնորոշում ալ ունենան, գրուած են որոշ ժամանակի մը համար, շատակ
շատախոսութեամբ: Տարիներ անց, ժամանակը մշտնադառնկ աչք օրերու
իրադարձութիւններն ու անոնց անխիմական սպաւորութիւնները, իսկ միջ-
կուսակցական Համեմատական Համերաշխութեան պայմաններուն մէջ ու
ՀԵԴ - Խորհրդային Հայաստան շարաիրութիւններուն ձեռնարկ այլեւս
ժամանակակիցից պարման 1918-1920 հակաառաջական օրերու պատմական
զէպքերուն աչք արտիքամբ գեղարուեստականացումը:

Յամեմատակցու, աչք թատերախոսները, հակառակ իրենց գեղարուես-
տական որոշ ակարութիւններուն եւ ժամանակակիցից նիւթին, այսօր կը
հանդիսանան գեղարուեստական արտացոլումը ժամանակաշրջանի մը ըն-
թացքին Սփիւռքի մէջ տիրած մտայնութեան, որ անարձեկ է Հայոց պատ-
մութեանն եւ Հայ գրականութեանն:

ՄԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

¹ Հունիս Լուստարցեան, Դաշնակցութեան Քաղաքական Առջորդակց Դրոյ Հիշու-
մուր Ժողովին Առթիւ, Գալիթի, Տարան Երեսօր, 1905, էջ 106:

² Գաղտնութիւն II Դ, Նիւրնբերգ Գաղտնագրութեան 1897-1902, Ա. Լոյս, խմբ. Արսէն Կր-
տար, Հրոյ ՄԻՉ Գաղտնագրութեան Կեդր. Ետնետարմար, Պէշտիք, Տարան
Շրջակ, 1902, էջ 016:

³ Կարէն Դաշնակցեան, Թամպար Ազատական Գաղտնագրութեան Գաղտնութիւն, Սր-
ւան, ՀՀ ԳԱԱ Կրթութիւն, Հրոյ, 1999, էջ 31:

- ¹ Այս բանը նույնիսկ սուսան է սուսանին օգտիսս 1 propagandի (արտադրութեան եւ բաշխման) միջոցով ընդհանրապես բացակայուելու մասին:
- ² Քաղաքական կարգի մեղմումը պատճառով թուականները նախկին չունին մեծ աստիճանի: Անտիկոմ ակտի շարժման շրջանը էլ չունի թվականներ (1896-1973) ընդհանրապես նույնը է (Հայրենիք, 1930) այս հեղինակի տեղում հարցը էր պզտու արտիստիկան Նուրիյանը: Միջկուսակցական աստիճանները, քաղաքական գործիչներու տեղից փոփոխությունը նույնիսկ նկատարարում է Հունի Քլեյնի (1879-1946) Արևմտահայեր թուականները մէջ (Մատենադարան, 2000), իսկ Անդրանիկ Կուսակցական (1925) Միջին Հարկային կայ Հայոց Գործիչներ (Գլխավ. 1977) աստիճանից էր ներկայացնել սփյուռքային միջկուսակցական շարժումները: Այս երկը թուականները այս էր կարողին ստանալին ուսումնասիրութեան:
- ³ Արշակ Գուրաբեան (Գոյն, 1872-Փարիզ, 1954) գրաքննադատ, արժանապաշտ, խմբագիր եւ քաղաքական-ուսումնական գործիչ:
- ⁴ Գուրաբեան Անտիկոմ, 1906-Երևան, 1948) գրող, հասարակական գործիչ, կարգի մեղմում:
- ⁵ Արշակ Արշակի (Գեղարք Գուրաբեան, Առաւել, 1913-Մոսկովայ, 1990) պատմաբան, իրաւագետ:
- ⁶ Պետրոս Զարգիան (Գոյն, 1903-Փարիզ, 1986) գրող, թատերագիր, ժամանակակից գործիչ եւ հարաբերակցող:
- ⁷ Պետրոս Զարգիան, Մեծը Այ Հայրենիք Ուրիշը, Գլխավ. Տպ. Առաւել, 1906, էջ 90:
- ⁸ Երև. էջ 90:
- ⁹ Գ. Արշակեան, Երկարակի Արժանապաշտ, Տպ. Ա. Փարիզեան, 1936, էջ 41:
- ¹⁰ Զարգիան, էջ 28:
- ¹¹ Ա. Գուրաբեան, Հայրենիք, Գլխավ. Տպ. Երևան, 1923, էջ 92:
- ¹² Երև. էջ 90:
- ¹³ Զարգիան, էջ 94:
- ¹⁴ Արշակեան, էջ 132:
- ¹⁵ Երև. էջ 133:
- ¹⁶ Հայաստանի Գլխավորական կոմիտեի Հիմնում է 1923ին Երևան. Խորհրդարանական Երկարակի Թուականներ Ուրիշում է ժամանակիցը նախ արտաստանների մէջ: Գլխավոր Խորհրդային կոմիտեի Հայոց Հայաստանի թուականի կենտրոնները եւ այլ տեղիքային կարգիչները: Թուական աստիճանները պատշաճ է գլխավորապես թուականացնելու մասին գործից ինչպիսի նախ արտաստանները Պ. Հայաստանին յուրի Համարները արժանապաշտը: Լուսարարում է 1937ին, արտաստանակցից իրեն նույն կերպիները եւ գործիչները: Թուական աստիճանից շարժման կարգի:
- ¹⁷ Զարգիան, էջ 44:
- ¹⁸ Խորհրդարանային տեղիքից կարգի կենտրոնական նույնպիսի իսկ տեղիքային ներքին գործի աստիճանի թուականից իրեն ժամանակ:
- ¹⁹ Երև. Զարգիանեան (Առաւել, Արտաստաններ, Խորհրդ. Երկարակի, 2 Գլխավոր, Փարիզ, Տպարան "Երևանայի", 1966):
- ²⁰ Ա. Կարգիան (Արշակ Զարգիան (Թուականներ) Գլխավոր, 1892-Փարիզ, 1949) քաղաքական, պետական, կուսակցական գործիչ, թատերագիր:
- ²¹ Ա. Կարգիան, Խորհրդային Խորհրդայիններ, Հայրենիք, Գոյն, ԺԼ. աստիճան 10, Գլխավոր 1933, էջ 8. նախ թիւ 11, Արշակեանը 1933, էջ 28. նախ թիւ 12, Երևանից 1933, էջ 92. նախ թիւ 1, Երևանից 1933, էջ 43:
- ²² Հայոց Հայրենիք (Թիֆլիս 1885-Մոսկ. 1970) հարաբերակցող, ուսուցիչ, թատերագիր, 1948-1952 Հայրենիքի խմբագրական կարգի տեղում:
- ²³ Հայոց Հայրենիք (Քիշինյո 1885-Մոսկ. 1970) հարաբերակցող, ուսուցիչ, թատերագիր, 1948-1952 Հայրենիքի խմբագրական կարգի տեղում:
- ²⁴ Հայոց Հայրենիք (Քիշինյո 1885-Մոսկ. 1970) հարաբերակցող, ուսուցիչ, թատերագիր, 1948-1952 Հայրենիքի խմբագրական կարգի տեղում:

²⁷ Օգյա Գառգարեան (Ապրիլից 1933-ԱՄՆ, 1948)՝ անկրկնաւոյ գեղանկարչի, Քասե-
րապի Աշխատակցած է շատերուց Լազրեակներ, որ յաջ տեսած են իր Քասե-
րապից, որոնք Լաւաղաւորով ամփոփուած են Տրքաւ Եւ Քարիչ Տաղ Քասե-
րապիներէն Լաւաղին ՏՀ, Գարիչի, Տաղապի, Մասնի, Տաղապի, իր 35, 1950:

²⁸ Օգյա Գառգարեան, Արեւածի ՏՀ, Լազրեակի, Գոսթրի, ժ. ասոր իր 3, Փետրուար
1932, էջ 1:

²⁹ Գոսթրապար անկարչի եղաւ կենսագրական Լաւաղապի իսկ անկեղաւ իրեննից
զանից ասեալ Քասերապիին Լաւի:

³⁰ Կարն Լազրեակեան, ԿՆԿաւանուց, Լազրեակի, Գոսթրի, ժ. ասոր իր 10, Օգոս-
տոս 1935, էջ 22. Կան իր 11, Միգաների 1935, էջ 22:

³¹ Գոսթրապար անկարչի եղաւ կենսագրական Լաւաղապի իսկ անկեղաւ իրեննից
զանից ասեալ Քասերապիին Լաւի:

³² Կրիչ Կրիչեան, Արեւացալի Քաւրի Լազրեակի, Գոսթրի, ժ. ասոր իր 7,
Մայիս 1939, էջ 25. Կան իր 8, Մայիս 1939, էջ 26:

³³ Էլի Երզնկի Աշխատի Քրիստիան, 1935-1970՝ իրականաց զրոյ եւ իմրապի:

³⁴ Էլի Երզնկի, Արաղապի Լաւաղ Լազրեակի, Գոսթրի, ժ. ասոր իր 11,
Միգաների 1935, էջ 1. Կան իր 12, Լազրեակի 1935, էջ 21:

³⁵ Լազրեակի, Գոսթրի, Կասերապիին ՏՀի Լաջ տեսած է Գոսթրի ՏՀ 1922էն
1970, Կան անարեւի, իսկ 1992էն Կար Կանուան զրոյ իմրապի, Լաջ լեւալած է յո-
գանկան, պատմական, գրական գործի:

³⁶ Քասերապի Գոսթրի Մանկեանի Անկրկնաւոյ Քասերապի Լաւաղին ՏՀ Արեւած,
ՍՀ Լաւա 2000, որով գիտութիւն շատեր Ելած Քասերապիցը Կան
ընկարեան զրոյ իսկ Լաւի Մանկի Կասերապիին փաստ է, որ Քասերի Լաջ
Քասերապի Մանկեանի իմրապի Մարտ 2011ին կազմակերպած է Լաւաղաւոր Կան
Լաւաղ Քասերապիին Քասերապի ընկերպի Քասերապի Կան փաստ,
ցոյց կու տայ, որ Լաւաղաւոր փրանկապաւոր 20 ասոր Կար, իր յաղագրական
գործունակին զատարեան ասեալ իր իր, զէ՞՞ պատմական իմրապի կը շարժ
անուց Կասերապիին:

³⁷ Կը իշխանակն Արշակ Կանուան, Կրիչ Կրիչեան, Քասերի Կարիկեան,
որով կու տային գործունակեան ասոր իմրապի Կարած են Կան կրկնական, գրա-
կան եւ իմրապիական աշխատի:

³⁸ Քասերապի կենսագրական Կան իմրապի Կանուան զատարեան իմրապի Կան
Քասերի Կան Քասերապիին իմրապի Կանուան Քասերապիին Քասերապիին
Քասերի (1968), որ Լաւաղաւոր ՏՀ Կանուան իմրապիին Կանուան
Կանուան կը իմրապիցը երկու Կար յաղանկական Կարիչի եւ Կանուան
Լաւի իմրապիին իմրապիին ասոր իմրապիին գրական Կանուան կու տային
գրական իմրապիին ՏՀ կը կարծուի: Քասերապիին գրական իմրապիին ՏՀ ոչ կան
գրական իմրապիին կու տային իմրապիին Կը իշխանակն Քասերի
Քասերի Քասերի Կանուան, որ Կանուան իմրապիին Քասերի Քասերի կը յաղագրական
գրական իմրապիին կը իմրապիցը Արշակեան Կանուան, որով Կանուան
իմրապիին իմրապիին իմրապիին իմրապիին իմրապիին իմրապիին իմրապիին
Կանուան ասոր իմրապիին իմրապիին իմրապիին իմրապիին իմրապիին կը
կը յաղագրական: Կանուան իմրապիին իմրապիին իմրապիին իմրապիին կը
Կան իմրապիին իմրապիին իմրապիին իմրապիին իմրապիին իմրապիին իմրապիին
Կանուան իմրապիին:

³⁹ Կարիչ, ՏՀ պատմական իմրապի, յաջ կը տեսնէ 1901էն ի վեր:

⁴⁰ Կը իմրապի իմրապիին Կարիչի Կանուան Կան Քասերի Կան (1947), Արշակեան Ա-
րշակեանի Կարիչի Եւ Արշակ (1948), Արշակ Կանուանի Կարիչիին (1957) եւ
ՍԿ Քասերապիին (1959), Կարիչ Կանուանի Կանուան (1959), Արշակեան

Հարցանանքի Թարգմ. Գարակոչյանները (1937) և Աղին Քարաբաղները (1939) Քարաբաղի մասին (Պետական հրատարակչության Գրասենյակ, Հայ Ա. Սփյուռն, ՀՊՀԻ 9-Ս Լոսան, 1961, էջ 217, 620- նակ՝ Հայ Ք., 1960, էջ 568, 601):

⁴² Մարտիանոս, էջ 23:

⁴³ Երբ, էջ 57:

⁴⁴ Հարցանք, էջ 32:

⁴⁵ Գառարեան, էջ 12:

⁴⁶ Երբ, էջ 6:

⁴⁷ Սարգսյան, «Նահանգի նահանգներ», Հարցանք, Սեպտեմբեր 1935, էջ 24:

⁴⁸ Հարցանանք «Արամեանց», Հարցանք, Սեպտեմբեր 1935, էջ 24:

⁴⁹ Երբ, էջ 28-29:

⁵⁰ Մարտիանոս, էջ 55:

⁵¹ Գառարեան, էջ 15:

⁵² Հարցանանք, «Արամեանց», Հարցանք, Սեպտեմբեր 1935, էջ 24:

⁵³ Քարաբաղի գրականության մեջ ոչ կան պիեսները գրական-Քարաբաղյան կերպարները, որոնք կ'ունենան պայամի պատկեր, անշուշտ նախանակ արարածները ոչ պիեսներին և Արամեանանց Հարցանքի Ա. Աղին Քարաբաղյան լեռներին մեծ ծանցը, որ կ'առջի սխալած ընթացիկները և զգեստը պտույտի պատկեր Այլ պիեսի մեջ և Հարցանքի Քարաբաղյան Գարակոչյան Քարաբաղի Քարաբաղյան լեռներին Արամեանանց, որ նախագի և առջի յուսաբանության պատկեր, ի վերջի կ'առարարականի զիջի կ'ունենայ:

⁵⁴ Հարցանանք «Արամեանց», Հարցանք, Օգոստոս 1935, էջ 23:

⁵⁵ Հարցանք, էջ 32:

⁵⁶ Հարցանանք, «Արամեանց», Հարցանք, Սեպտեմբեր 1935, էջ 25:

⁵⁷ Մարտիանոս, էջ 57: Միտն Հարցանք կը նախանակ, Ք. 1. Երեմի ու Ն. Արամեան և ու Արամեանց լեռն և յարանակ մեջ պարունակներուն գործը կ'առարարի «նայ նախարարականության յարանակի մեջ, որի մեջ կ'ունենա 60 թույլ որ ևս կանգնի մեջ» Ա. Հարցանք, Հարամեանց Հարամեանցի Ա. սխալ, 9-Ս Լոսան, 1958, էջ 526-527):

⁵⁸ Ներկայանանք, «Արամեանցի մեջ», Հարցանք, Սեպտեմբեր 1935, էջ 40-50:

⁵⁹ Մարտիանոս, էջ 15:

⁶⁰ Հարցանանք, «Արամեանց», Հարցանք, Օգոստոս 1935, էջ 24:

⁶¹ Երբ, էջ 34:

⁶² Երբ, էջ 26:

⁶³ Երբ, թիւ 11, Սեպտեմբեր 1935, էջ 22:

⁶⁴ Երբ, էջ 26:

⁶⁵ Երբ, էջ 26:

⁶⁶ Հարցանանքի, յայտնաբերողը կ'առարարի իր կարիքի և գեղեցիկ պատկերի ներքին գրանցած Քարաբաղյան լեռներուն մեջ կանգնողը առաջ կ'առարարի Քարաբաղի Երեմի ու Ն. Արամեանցի պատկերի կ'ունենա 60 թույլ որ ևս կանգնի մեջ» Ա. Հարցանք, Հարամեանց Հարամեանցի Ա. սխալ, 9-Ս Լոսան, 1958, էջ 526-527):

⁶⁷ Մարտիանոս, էջ 24-25:

⁶⁸ Հարցանք, «Արամեանց», Հարցանք, Օգոստոս 1935, էջ 22:

⁶⁹ Գառարեան, էջ 14:

⁷⁰ Սարգսյան, «Նահանգի նահանգներ», Հարցանք, Սեպտեմբեր 1935, էջ 44:

⁷¹ Քարաբաղի «Քարաբաղյան լեռներ», Հարցանք, Հոկտեմբեր 1939, էջ 28:

⁷² Հարցանանք «Արամեանց», Հարցանք, Օգոստոս 1934, էջ 25:

THE IDEOLOGICAL DISCORD IN THE DIASPORA PLAYS
(DURING THE SOVIETIZATION OF ARMENIA)

(Summary)

ARMEN URNESHILIAN

The Article discusses the positioning of Armenian Diaspora playwrights vis-à-vis the Soviet regime in Armenia. After a brief introduction to the political conditions of the time, the author delineates the characteristics of the political drama in Diaspora literature and argues that the term "political" in this context has a limited connotation and mostly refers to intra-Armenian ideological differences. The bone of contention regarding these differences is the stance of the Diaspora Armenians towards the Soviet regime in Armenia.

By analyzing three plays, namely Arshag Chobanian's *The Miracle*, Bedros Zareyan's *We You Here A Motherland* and Karmig Svarlian's *The Repatriation*, Urneshlian sketches the two main concepts underpinning the pro-Soviet arguments: a) that the Soviet regime brought prosperity to Armenia making ethnic preservation possible unlike life in the Diaspora which leads to assimilation, and b) that the motherland is timeless, and loving it cannot be circumstantial, as regimes are temporary.

Through a detailed analysis of the characters of a number of anti-Soviet plays (published specifically in the *Hayrenik* Monthly in Boston), the author contrasts them to the pro-Soviet plays. Urneshlian discusses the anti-Soviet plays, namely A. Sarvazian's "Nahabed Nahabedian", Valat Valatian's "Khaghdi Hamar" (for conscience), Yeghia Kasbarian's "Yerevani Mech" (in Yerevan), Gareg Vartanian's "Veradzeosoot" (rebirth), Nigol Nigoghossian's "Arevatsaydi Djampin" (towards dawn), Ellen Puzant's "Khaghaghutian Hamar" (for the sake of peace) and Yerem Saroukhsizian's *Abedampotyon* (rebellion) (printed separately as a book). He notes that these writers were mainly proponents or members of the Armenian Revolutionary Federation (ARF) and were political refugees, as they wrote in Eastern Armenia.

According to Urneshlian the anti-Soviet plays aimed at drawing attention to the fact that the denationalized ideas of the Communists brought misfortune to the Armenian nation and the state. He adds that most of the plays are put in a historical context, and the plots are based on intense dramatic clashes between different members of the same family, who have opposite political views. Urneshlian categorizes the characters as: a) the able, strong, and virtuous ARF-member, b) the merciless communist, who is full of moral and social vices, and c) the honest communist, who eventually realizes that he is deceived and repents and opts for the "correct path".

Urneshlian generalizes that all these plays indicated the political viewpoints of the playwrights and acquired a rhetorical style, which made the psychological evolution of the characters unconvincing. Besides, some scenes did not sound natural, due to the obvious interference of the authors in the natural course of the plays. He concludes that these rhetoric scenes undermined the literary value of the plays. The author notes, however, that most of these plays are bygone due the deep changes in Armenia. Nonetheless, these plays reflect the condition and attitude of a society at a certain period.

**ԱՐՈՒԵՍԱԳԷՏԸ ԵՒ ԳԵՂԵՑԻԿԻ ԸՄՔՈՆՈՒՄԸ
ՎԱԶԳԷՆ ՇՈՒՇԱՆԵԱՆԻ
ԲԱՆԱՍՏԵՂՄԵ ՈՒ ԿԻՆԸ ԳՐԳՈՒՄ**

ԼՈՒՍԻՆԷ ՏՈՆՈՑԵԱՆ

Հայ գրականութեան մէջ ջշերին է յաջողուել կեանքական ներշնչութիւնը համակողմանի քննութեան ենթարկել տարբեր, նաեւ փոխդասանոց տեսակներէն շատերն են, ինչպէ՛հ, փորձել, բայց ջշերն են կարողացել ներկայացնել կեանքն ու իր հոգեւորութիւնը, քննել նրան իրեն ընկերութեան ինքնակարգման, իրեն մարդու, եւ որ ամենակարեւորն է՝ իրեն կեանքի, իրեն Գեղեցիկի:

Միտքս գեղարուեստական սուր հարցադրումները, որոնք ընդգրկուած են նաեւ կեանք տեսալին ինքնութիւնը, յանախ քրտնանորկէս շրջանացուել են ազգային նախապայտարումների, նախապետական ըմբռնումների թիւղադրութեան պատանաւոյ (Մովսէսեան Թումանեան՝ Անուշ (1902), Մալա (1889), յանախ գաղափարուել ընկերային ըմբռնական կերպին (Տիգրան Կամարական՝ Հարձակութիւն Ազգիկը (1904), Շրուիտան՝ Ամիրային Ազգիկը (1904), Շիրվանզաղէ՛ Գասուրի Համար (1904), յանախ էլ այն ծանկուել է, ինչպէս ընկերային հարցման հարցման հարցափորձների զգար շնչի սակ, ինչպէս Բաժնի Փո. Մանուէլ զկարում (1886), Մարտացանի Թուղան գրամարում (1881):

Թերեւս ինչպէրն աւելի մտ էին կանգնած Կար-Դոսի զկերնն ու գրականները՝ Մալաեան Մարտի (1898), Գալար (1911), նաեւ Թումանեանի Անուշը, որտեղ սիրոյ առաջադրութիւնը սկերնա է իրեն գաղափար եւ մտադրում:

Միտքս յայտնայ գրոյ Հազգէն Եռչանեանի (1903-1941) ստեղծագործութեան առանցքը կենն է՝ Նա եկաւ ապացուցելու, որ կերն սակ գաղափարի կամ հարցադրումների գերնն չէ՝ կերն գեղեցիկն է, մարմնը, նաեւ՝ կերնը:

Մակայն առաջին հայացքից հարցադրումը կարող է ներկ սրպէս մարտահրաւէր չէ՛ որ նրա հարուստ գրականութեան մէջ միայն կերն չէ՝ այնտեղ ուշադիր աչքը որում է մի ուղի սերնդի կենսադրութիւն, աւելին նոր միջավայրում, ստարութեան մէջ ազգային սովէքների պայտապանութեան գերննդիր: Անուշը, զա նայքան կարեւոր տեղ է գրում մ գրոյի կենսահայացում, բայց սովեցապա՛ւ պէտք է ընդունել Եռչանեանի ստեղծագործութեան գրնաւոր յանկաները՝ մարդկային բունն զգացումների մեւաւորման, զարգացման հակուսումնութիւնը: Նրա վրոպակներում սկերնա է կրքի բարումն, սիրոյ յայտնութեան եւ գեղեցիկի պայտապանութեան յայտնական ձգտումը: Ահա թէ ինչու սակն ինչպէ կեր Եռչանեանը մայր գեղեցիկի եւ երիտասարդութեան երգիչ, չէրը մայր գեղեցիկական բարեբազոն նպատակ, կերն՝ հոգեւորութիւնը յուսարում կենտրան, յանկայն, յանախ նաեւ՝ սենտան: Նա գրականութեան նշանաւորութիւնը որում է սենկերի

հակաազգրբնում, հոգեբանական կուրսը հանդիսանում էր: Եռլանդաներ կարողանում է իր ապրումը, յոգը, ցանկ ու ներշնչանքն արտաբայական մարդկային հակաազգրբի համախորհում:

Եռլանդաներ թողի է գրական մեծ ժառանգություն, գրանց մի մասը ապագրում են, մի մասն էլ անարդ: Հայաստանում Եռլանդան հրատարակում է դեռ 1960ականներից, թէև՝ անկանոն ընթացիկներով: Հարկ է ընդգծել 2010ին Երևանում յոյս տեսած Հնարանին, որտեղ ընդգրկված հինգ ծրագրային երկերից չորսն առաջին անգամ են հասնում հայրենի ընթերցողին:

Մեր շնույթնան կենտրոնում Երևանում Եռլանդանի հրատարակչական գործերից *Քանասեցծե Ռ. Կիկը*⁵ հատորն է:

Այն կազմումն է ներքին միասնութեամբ շտկանչված չորս գործերից՝ Իրբև, անախարս, խորագրի նախընթացիկներով ընթացած է գրողի Անկեծ Տարիները գործի Չորդ գլուխը կազմող «Բրդույթնան Կարմիր Լաթը» յոգումը, որին յոտրդում են «Քանասեցծե Ռ. Կիկը», *Մարմին Մեղապարտ* եւ վաղ տարիքում գրած՝ *Արմատեայ Գրչեր*՝ ստեղծագործությունները: Հատորը կազմող գրողներն ընթացիկ են ըստ բովանդակության, սիրոյ եւ սեռի յարասե ինչոյր շնույթնան թերագրութեամբ: Գրականագիտութեան մէջ քանիցս ընդգծումն է, որ Եռլանդանը «նայ գրականութեան յառաջոյն սիրելիզանիները»⁶ է: Կրտ ստեղծագործություններն առանձնանում են իրենց խոր քնարականութեամբ, ապրումի պոսիվումով, ներքին ջնարկութեամբ, գեղեցիկի գեղահատութեամբ, համարձակ դադախարներով, հարուստ բառապաշարով: Մի առիթով հայրենի գրականագէտ Հազգէն Գարբիէլեանը գրել է. «Սիրոյ յստն ու փիլիսոփայութիւնը, սիրոյ պատճառած տատապանքներն ու երծուանքները, յուզանքն ու զանազան ապրումները, մարմնական ու «կեղծ» սերնի դէմ աստուածային ու «մեքանոս» սիրոյ ոյրմման, երազի ձգտումները Եռլանդանը դրել է արծակն ու յավանոյ ըզգնարի ստեղծագործութիւնների հիմքում»⁷:

Քանասեցծե Ռ. Կիկը հատորը ապագրութեան պատրաստած լանուսեր Կոչիրա Յարութիւնեանը յուշում է, որ այդ յոգումը նախապէս գրուել է ի պաշտպանութիւն Հրաչ Զարգարեանի (1897-1986) *Մեր Գեանքը* (1934) վէպի՝

«Բրդույթնան Կարմիր Լաթը» յոգումում Եռլանդան մտորում է սեռի եւ սիրոյ, բարոյականի ինչոյրների շուրջ: Այստեղ նա խոսում է գեղեցիկի, իսկական արուեստի, գրականութեան, բանաստեղծութեան եւ իրական բարոյական չափանիշների իր ըմբռնումների մասին:

Եռլանդանը համարձակուրէն է շննել միաներին շարանաց թուացող ինչոյրները՝ առանց վարանելու բարձրացնելով «արդիւ պոսիվազի»⁸ է արունստազ սիրո՞ հարցը, անմիջապէս մասնանշելով, որ սրանք միմեանց նա անշուրթն յունեն: Ձի կարող արուեստագէտը պոսիվազի իննել, երբ խոսում է մարդու նախական զգացումներից, հայտն կրակներից: Այս կենսադաշտը մարդուն է ու արուեստագէտին, բանաստեղծին: Ինչպէս վկայում է Գարբիէլեանը, Եռլանդանը լանուս է շննադասուել բաց նկա-

բազրութիւններէ համար. «Յիշա է, այդպիսի էջեր կան նրա գործերում, սակայն ճշմարտութիւնն այն է, որ արտաքին այդ նկարագրութիւնները կեղեմ են սոսկ, իսկ էությունը, խաղցը մարտը ու անկախանդ սէրն է, աշխարհի ապականութիւննից խուսափելու բուն ձգտումը, կեանքի այլանկարծիանները մտանալու ցերմ փառագոր»⁷.

Մեր կարծիքով, սակայն, խեղդող բոլորակին էլ այն էլ, որ երբեմն կերպարն առաւել փաներացներու, խաղցներու, կամ տեսարանն աւելի ազգեցիկ դարձնելու համար հեղինակը գիտած է Նուան այլ՝ «...ստունկալոր է այն, որ գրիչ կը վերցնէ՝ ներսական կամ այլ վարձատրութեանց վոխային, գրգռելու համար սուս-մարտակրօնի արտեղի հաճույքը: Դրանկալորութիւնը մտադրութեան մէջ է, խտին մտքին»⁸. Հեղինակը մարտնչում է իշան գեղեցիկէի, կրքի պաշտպանութեան:

Ճշմարտ արուեստագէտը, բառ նրա, պէտք է պատասգրուած լինի բոլոր տեսակի կազմանքներէր, հրամարում՝ բոլոր կազմապարներէր. Նա ի վիճակի պիտի լինի խոսելու այն ամէնէր, ինչ յուզում է իրեն ու մարդկութեանը: Ինչպէս ընդունուած է Նուան հոգեբանութեան մէջ, մարդուն ներսից կեղեքող խեղդիքներ պահանջում են դուրսերիւմ, սրղէպի դրանք ապրուեն, յոյժանարուեն, ամբողջաբան: Շուշանեանը պատկերաբար է ներկայացնում այս տեսակէտը. «Միշտե մզն ու քրտիներ, որ մեր մարմինը կ'ազատեն արեւորը ու վնասակար տարրիւ, այդպէս այ բասը խողովակ կը ծառայէ հոս մարքելու համար կեանքը իր արտեղորութեան ու քոյնելուն: Արքը կարիւի է քուծիչ՝ դուրս ցայտեցնելով բարակէս, ազատելով արինը վարսակում ու նիխումէ, գտելով զայն»⁹. Ներում հասարակութիւնն է, որ մեզ այդքան հնուացնում է իրական արեւքներէր, գեղեցիկից ու մարդկայինից: Նրանից վարկեան առաւ պիտի պատուել:

Մկայ մի հասարակութեան, երբեւէ մարդուն յուզած, հակին վերաբերող, ուր արուեստագէտը, բանաստեղծն իրանուէր շունենայ մանկ ու քննի, սրով-Նուան արուեստը, գրականութիւնը մարդու հոգու փրկաօգուսութիւնն են, մարդու հոգեաշխարհի արտաշարումն ու արտառն ուղը: Կարծում ենք, Նուան սրանով է պայմանաւորում գրականութեան ինքնամարքան ու գտելու հոգը գերակատարութիւնը: Այն, լինի մասին հասարակ մանկանացուն մասնին անգամ համարում է անոգք, արուեստագէտի համար ջրարձրանալենն է անոգք, այս մասին խոսելուց վախենալը. «Լարդկային կեանքին մքին կայրածննքում մէջ՝ չկայ հոյի պատաստ սը, որ օտար ըլլայ վրայմտութեան: Ո՛ր էն այլանիսի, է՛ն հայերի, է՛ն արդիւնում երեւոյթին վրայ իսկ արտեստագէտը իրատնը ունի իր լուսարձակը պատն-լուս»¹⁰.

Գրականագիտութեան մէջ իշխում է այն տեսակէտը, որ Շուշանեանը սիրոյ ու երեստարգութեան երգիչն է: Յերուսի, նրա գործերում կան սիրոյ սանձանուներ, սրտեցով, անկասկած, հարստանում են գրական ներքին շերտերը. «Չմ գիտըր թէ մեր ի՞նչպէս բնակութիւն կը հաստատուիրիչ մարդոց արտելուն մէջ, ո՞րքի կու գայ: Կու գայ հանդարտութն ու հանդիսարտապէս, բայլ առ բայլ ու ինտզնետ ողորկով շրջաբար իր

անոյշ յոյսովն քէ յեղակարծ երանութեան ցոյ պէս, որ գլխերննորով քնզ
զարթուն պահելէ վերջ, ցրտին զիշերամուտի ցոյ դուող կը գտնուի»⁵⁷ .

*Սփրիտաբանայ գրող Մուշեղ Բշխանն իր «Աէրը Վ. Եւոչանեանի Գրական-
նութեան Մէջ» (1983) յոյուսածուով դիպուկ քննութեայքէն է նրա ստեղծագոր-
ծութիւնը ուսմանտեղական ընկալման գիրքերից. «Գերզգայուն այս գրողը
կեանքին կէտը ստորեցան կարծես սխրոյ ընկալումն հաստատարուն հա-
մար, միս կեան այ՝ գայն որոնելու, գտնելու եւ անոր տիրաւոյնելու հա-
մար»⁵⁸ .*

*Արուեստագէտը Գեղեցիկն իր աշխարհայեացքով պիտի որոտայ, պիտի
զբան տիրի, պիտի սանձնէ կարողմանայ, որպէսզի իր գործերը մարդկու-
թեանը նետաքցրքեն որպէս արժէք, որպէս երեսնչք, հակառակ դէպքում
զբանք կը լինեն սակ միջակութիւններ. Եւոչանեանը բարձր գտնուելով
գեղեցիկի կրկն իջէ, կարողացաւ իրենը զարմննէ, ունենայ վայելչ ախ:*

*Փրզուութեան Կարծիք Լաթի» յոյուսածուով Եւոչանեանին մշտապէս յու-
գած հարցերի ներքին շերտերով է՝ նա իտան է գեղեցիկի ընկալման իր
տեսակէաների մասին. Եոյուսածը ստեղծու է իր նշանակութեամբ, աշխ-
կարծես միս երկը գործերի դաղափարներն, հայեացքներն գերխառցուածը
լինի, որն իր մէջ անփոփում է աշխարհը հարցադրումների պատասխաննե-
րը, որոնք յետոյ բացուելու են յաջորդ ստեղծագործութիւններում:*

*Նախ քնդուսնէք, որ Եւոչանեանի գեղարուեստական աշխարհն ա-
ռուստեանում է իտը յնարակաւութեամբ. Կարելի է անմիջապէս նկատել
նրա գրական յատկանշական կողմերից անկէնց սկզբաւուն՝ բանաստեղծա-
կան շուէրը: Այս մասին վերջում է տփրուքանոյ ժամանակակից գրող Նու-
բար Զարբուսեանը «... պէտք է ընդունի, որ Եւոչանեանի արձակից անկի
արտայայտիչը եւ անկի բանաստեղծական է, քան իր բանաստեղծարկի-
նը»⁵⁹ .*

*Եւոչանեանը, մեր կարծիքով, հայ արձակի մէջ աննորամուտստեղծա-
կան դէմքն է, թէեւ նա գրել է գերազանցապէս արձակ, եթէ շնորհեալ վաղ
չբժանի մի քանի շափածոյ գործերը եւ, անշուշտ, «Միկիր Յիշատակաց»
(1927) պոէմը, որը ստղադրուել է գրուելուց զքմէ 40 տարի անց Սրբու-
նում 1966ին, համարուն փոյոգմանում:*

*Փարով Բաճաւակքն Սե կրկնը երկին, աշխարհն անյարդ բանաստեղ-
ծութիւն լինի Աշխ որոյ իմաստով. Տեսացն է դասական պատմութեանքին,
վիպակին ընտրոյ կատուչումքից: Ընթերցողը յուզականութեամբ նետե-
ւում է գրողի մաքի ընթացքին, արամադրութեան վերելքներին ու վայ-
րէջքներին: Սե դա գործնական նպատակ է Եւոչանեանի համար: Ստեղծա-
գործութեան սրժէն յարուսում է, նախնակ, գրական իմաստով. մի տեսակ
քարտեզի, իր իսկ բառով՝ «գաւմուլիք»: Գերակշռում են հարուստ տեսա-
բանները, որոնք անսանձանում է երկու կողմ վրա կերպար. Մէկը օտար
հրապոյցն է՝ Լիւսէթը փարիզուէր, միւսը հարողաւ Եւոչն արեւելքի:*

*Լիւսէթը ներկան է՝ համարձակ, բռնկուն, միշտ հանուշի մարտ. «Անկ
վասայ ու անյազ էզ մըն եւ, կ'ըտի մքնն մայնով ցր...»⁶⁰ . Իրքե նուստ գե-
ղագէտ՝ Եւոչանեանը ճանաչողական ինդիք է դնում իր աշխ. բացարձակ*

զեղեցիկը յաշտապարծեկ կոչ մարմնի մէջ, բայց՝ հոգու որմնումի շարու-
նակական թերազրութեամբ: Մրանք երբեք չի առանձնացում, կոնքը զի-
տում է միմապարեան բաժանանգնութեան ուղով՝ իրեն հոգի ու մարմն,
կրքի եւ սիրոյ ամբողջութիւն:

Եւթնն եւս խորհրդանշական կերպար է, մարմնաւորում է Արեւելքը:
Արտարձագեկ խաղաղ է, անվրդով, սակաւն կին երեսօյթի պէս բայ է
սիրոյ, սեռի առաջ: Կու ունի պարզ կեանքական զանկութիւններ, ուզում է
սրբիկ ու մանուսանգ՝ սիրուել: Կու հրաշալի գիտի, որ այն ազան, որի հոն-
գէպ ինքը ներքին մղումներ ունի, իր շատադէմ բնկերուհու սրբեցեալն է:
Այս պարագայում, սակաւն, սեռի մարմն առաւել բարձր է հելուս
«... վայրկեան մը յետոյ կտրեամք կը վերադառնայ ու կը կծկուի Օւրմ-
նիս: ... Կը զգամ մարմնիք, որ կը խլոտի սիրով, բազուկներու մէջ կը
զրկեմ զայն...»¹⁷:

Այս խնդրին զուգահեռ հայունին բերում է ազգային յուզական երակ՝
հեղինակին կապելով ժողովրդիկներին, կորսուած հայրենիքի, մար, քրոջ
քիշտասակներին հետ, որոնք «... զիտս կը թափին ձյանի ուրախ վարիկներու
պէս...»¹⁸: Անցեալը, զգալութիւնները մշտապէս Եւրոպաներէն տարիկ են
մանկութեան մարտիք ու խաղաղ հանդերձան: Կու այս մասին խոսեցին եր-
բեք էլ չի թաքցրել որտե խաղաղաբն Երտ համար մանկութեան վրա վեր-
դառնութիւնները դարձեկ են մշտնջենական կեա՝ ներկայ սրբիկ համասարած
ազատեցութեան մէջ: Պատահական չէ Մ. Բոլթանի հետեւեայ մարտիք-
երկու մարդ կայ Եւրոպանումի մէջ, մէկը՝ որը մնացած մասնակց, որ
կեանքի դաման ճակրաներուն վրայ թափափիկ ընտանեկան օճակի եւ
մայրական գորգօրանքի կարօտով կը տատալի շարունակ: Միւսը՝ սե-
ռային զանկութիւններով լրոնկած երիտասարդ սիրահարը...¹⁹: Տեղերի
արանքից երեւում է Եւրոպաներէն հրեւանքը առ մանկութիւն, առ մաքր...
«Մէկնիկ-մէկնիկ յիշատակներ կ'եցն, գնձադիկնիլու պէս, ծննդն ճոխրիկն
տակէն: Միտիլի դէմքերս վրայ տարրեր ու անոյշ լոյս մը կը գոյայ»²⁰: Եւ
ինչպէս տեղին է նկատել Զարթուսեանը, «Եւրոպաներ կը նմանգէ երկու
խորտու վրայ իրադաշտութեան լալի եւ երեւակարքեան բարը»²¹:

Եւթնն անցեալն է, բայց կու է, որ շաղթանակ է տանում Լիւսէթի՝ ներ-
կայի հանգէկ: Լիւսէթը մեծահոգի է, ներող, անձուհի, կու բաւ գիտի իր
տեղը սիրած ազգայի կեանքում: Զգում է, որ իր մէջ տանու է տակի կերը,
բայց ոչ առանկական այլ մի կեով, ուր նրա մէջ շարտանուղ խաղաղութիւն
արժէքներին: Եւրոպաներէն սկզբունքն է սու՝ ոչ մէկը յիշատակի կամ նրա
կրողի դիմաց կարող է շաղթանակող դուրս գալ: Լիւսէթը հեամում է ար-
ժանապատասարին՝ սիրոյ մեծութիւնը եւ արժէքը բարձր պահած «Մեզն
այ՝ շն կրնար ասուի թեզ, յարեկ շատ ծնո՞ւորն: ... Եւրթին լու, որ շն
վրտացած դէմը, զիտն որ ինձմէ ասոց կը սիրի թեզ ու ինձմէ անկի իրա-
տներ մեք թեզ սրբիլու...»²²:

«Մարդը անդունդ մըն է»²³ բազմիմաստ բաժանեւումով Եւրոպաներէն
իր առ ստեղծապարծութեան մէջ վերարժարում է սուս գրող Զեւոյր
Դաստանակու (1821-1881) ներաշխարհի բնութեան փորձը: Այդ անգուն-

զուտ եռանկեմում են բնագոյր, կրքերը, խնայական տարերքը, սկզբ առ Աստուած, որոյ անարժանք պիտի ծառայուեն խոցեր, մեղքի ենթագիտակցումը, ինքնամայրութի պատրաստ պարծառաստեան թիւրք: «Ո՛ր զարմանալի չէ, որ պարզամիտներն են լոկ... որ անբողոյսին կեանքում իրենց ազխութեամբն ու զտութ, առիթ ու ժամանակ ցտնին չարիքս առջ անդունդն»²¹:

Անգուցեք ինքեքն շրտեմում հոգեկանը տարանջատում է, մարմնի մէջ գորտեմում է գրե, որը երբեք չի լքում: Հոգու եւ մարմնի հակադրական խորքերում, անգուցեք անտեսանելի շրջադարձերում է նեւում գաշտութեան, գեղեցիկի թմբումը, որոնց բարեբազմի առաջնանք գիտի ու անտեսանականի սահմանն է: Արուհանդեք, «Անխառն հրոնասիք յիսայ երկրի վրայ ու մարդը անդունդ մըն է»²²: Եւ Շուշանեանք յուսանառ եկատում է: «Ինչանքս դաման կոխ մըն է՝ արտաքին եղիլորքսնմիտն, օրմնքին եւ բնութեան տարերքին դն: Եզուտը մերքին աշխարհիս եւ արտաքին իրողութեան միջեւ հեռագեմալ կը վերամտի անանցանելի խրամատի մը»²³:

Արտեղ է աստազանքի մեծութիւնը:

Շուշանեանք գրական գեղեցութեան մէջ աչոյզէս էլ շատս շարժական կրնէ խորհուրդը: «Ան ճանկցառ դիւրաստապելի կիներ, պերճադիճներ, պատանցկոտ կիներ, անմերձմարիներ՝ ատանց սակայն կարեմալ գոհացնելու իր իտգինն ծգտունմերը»²⁴: Կեռք կատարելութիւնը եւ անկատար աշխարհը հակադրի բեւեանք են: Գրողը անբնդհատ որոնումների մէջ է՝ անցնալի գիրք լիւրջութիւններում, ներկայի ցոփ ու գուճազեղ արեւում, ինչու չէ՝ նաեւ ապագայում: Սակայն, ապարդիւն, նախիկ նուրբ մարմնով ու հոգով փառելուին՝ Լրտիթն էր եկատել: «Գիտնմ, որ միշտ չարիտի սիրես գիտ... այն մտողսքն չես, որ մէկ սիրով կը գոհանան: Բոլոր բտումներդ չնմ հասկնար, քայք կը զգան որ գիտ չէ, որ կը սիրես, այլ կիտ...»²⁵:

Շուշանեանք յոճախ է իր ստեղծագործութիւններում անդրադառնում երազին, երեւակայական տիրոջին: Այս գաշտում նա լրակատար ազատ է կարող է անշաղթէն խտել իր խոճերի, ժառանգութիւնների, ցանկութիւնների մտին: Երազում, ախրնք՝ ենթագիտակցական աշխարհում, ամէն ինչ այլ է՝ աշտեղ են ժամելութիւնք, կրիտասարգութիւնք, ապագան, գգայութիւնները՝ հանկին, տիրութիւնք, աստիութիւնք, կրքեր: Եւ այս ամէնը՝ կողք-կողքի Արուեստապէան է միայն, որ կարողանում է գրանք ներքնապէս գապատել, համադրել, եզրաշնչուումների գալ:

Կեռք ներաշխարհի գրտակ Շուշանեանքի փնտարք միայն սուր չէր՝ «Տանկութիւնս, երկրէն արտոնալ մէկուն պէս, պիտի դեզերի բոլոր կիներուն շուրջ ու ամէն տեղն տեղս անխանգիտ պիտի լքայ: Երբեք որեւէ երդիլի տակ լիս անդորտութիւնք չարիտի դիմադրէ գիտ ու երկրի բոլոր աղջիկներն ու՝ մէկը կեանքի բնկերս ու կիսնս պիտի լոյսայ»²⁶: Գեղապէս Շուշանեանք ինզիբ ունէր իր գորշ ու միապաղաղ, գժուարին ու անակնկալ ցնցումներով ինչուէ կեանքում որոնելու այն յոյսը, բարին ու ներդաշնակը, որը մէկ քանակութեամբ կարելի է բնորոշել՝ Գեղեցիկի, Նրա ստեղծագործութիւնները չի են անհամարն բարութեանք, կարտում ու սիրով:

Շուշանեանի Բաճառագրին Ա. կերպ սուր պայտակամութեամբ տուած գիրքը աչքի է ընկնում իր սեպին խորքով, նմիմասաներով, համարակ բաճառեւումներով, պերնութեամբ: «Եւ այս քաղաքը՝ գրուած զինչ ու հարուստ լիգտով եւ ոճով մը, որ իր էլեւելչումներով, աշխատանքեանք եւ բժնով կը յատկանշէ Շուշանեանի արտեսար եւ ինքնատարրինը»²⁵: Այս առումով խնամասիրի է գրականագէտ Մուրէլ Դանիէլեանի մտորումը: «Գրողի վիճելութեան նախապայմանը Ա. Շուշանեանի նշանայի լիգուն է՝ նոսրումն ու ճանաչումն լիապարար պարտէկը՝ ի նշ խորունկ բրթիտներ, ի նշ քաղաք տիրապետութիւն: Այդ լիգուն ընկալչութիւնն է, որ հայ արձակում նրան տանում է քնարականութեան, բանաստեղծական անմատչելի գոտիներ բարձունքի, իրաւտնունկ ճնմատուտի: Կա դասնում է հայ բաճառագրական արձակի ամենից փնտտում իշխանը»²⁶:

Բաճառագրին Ա. կերպ նաւորում է սեպ գտել «Մարմին Մեղապարտ» (ԱՄՆՆԿԱՍՔԱՆ Եւ Չարչարանքի Գրչեր Մը) գործը: Խոսելով Շուշանեանի արձակի սեպին առանձնաբանակութիւնների մասին՝ արձակագիր եւ գրականագէտ Բեգամ Սեւանը գրում է: «Միտնեակ են քաղաք միորինակ շինելով հանդերձ, եւ իրարանջիտը մի խոր ապրումն աւարքն հատուածները կարծես լինեն»²⁷: Իսկապէս, Շուշանեանի ստեղծագործութիւնները միորինակ չեն, քանի որ բացառապէս ինքնակենսագրական ընթացի ենթահարգով հանդերձ, կարողանում են բարձրանալ ներանձնականից:

Այս գործում զկայ սրտի՛ք որպէս աշխարհին, ու գրողը կրկին մարմին եւ հոգու, սեպի եւ սիրոյ շորձանուտում է: Ինչպէս Հոգիեակն է յուշում, այս ստեղծագործութիւնը տախտանանաւորեան համեատ փորձ մըն է...»²⁸: «Մարմին Մեղապարտում Շուշանեանը կարծես քաշում է սփռոցին սիրոյ վարպետները, եւ նախարանում ընդգրտում, թէ որտեղից է առաջ եկել այդ սէրը: «Նազովիցին՝ տառապանքի հասկացողութիւնը քնար ինչո՞ք ու ծանձնագած երթանու հաստարակարգին: Իր ստարեակները որպաւն մարմինը որ մեծագոյն հարստութիւնն է այս վաղանցուն ու հոյ՛ն աշխարհին մէջ ու սրբազան անօրը մի հողիին, (գեղեցիկ քնակագայր): Որպէս հետեանք մարմնական սէրը՝ որ ամենն առօրը ու ամենն գեղեցիկ քնազոն է գուգը, ցարձաւ արգիլումս հանայ: Յետագային ստականեցան մարդիկ»²⁹:

Շուշանեանից առաջ նմիմաստ սէրը գարձաւ Դանիէլ Հարութեանի (Գալուցիայեան, 1884-1915) բաճառագրական աշխարհը: Կա մի անբողջ շարք գրքից՝ ընդելով արքայի, համարակ պատկերները: Հարութեանը ծուռանում էր նոր շրջանում սիրոյ փանաղքի գէժ՝ աւա թէ ինչու, կա համար նմիմաստ կերպը, ազատ բարարերութիւնը մագրութեան խորհրդանշան էր ներկայ տրերի գիտնայ: Այդ ազատութիւնը, որպէս պեղծելի յատկանշական մէկ կողմ, գտնում է նմիմաստ գարերում: Այնտեղ է կերպ շորձանքի մէջ, ինքը՝ շորձանքը, ինքը՝ ընտրիւնը:

Մարչն է, որ սեպի ուշ սանձանագատել է հոգին սիրոյց, կրքից: Մարմնական կամք առանց հոգեկանի սիրտպատկութեան, Շուշանեանը համեատում է փոցոցի անկիւնում գուլպարուող շների կամ կատունների շարքեր:

բուքեան՝ Կարեւորեցով հոգու եւ մարմնի ներգաղանակութիւնը՝ Եուշանեանը գրում է. «Լայրիկեաններ կան երբ ինձի կր թոյի թէ մարմնական վայելքը բնագրական ծագում ունի, կը պատկանի մարդ-անասունին ու գոնացունն յետոյ հոգիին կը թելւ անոնան տխրութիւն, բնկում ու ծանծոյրք: Մինչդեռ հոգեկան վայելքները մեզ կը տանին որտախտեան մը որ անխառն է ու կազգոյրի»²⁴.

Յաջորդ եւ վերջին դարեր, որ տեղ է դառն աշխարհագրութեամբ Եուշանեանի վաղ շրջանում գրած գործերից է, որ կոչւում է Աքաթաթեայ Փրիչերս (Երեք սրբազան տրամաբանութիւններ): Այն հետաքրքրական է իր մատուցած եզանակով, պայտաբարի փնտառութեամբ եւ յաւանաներով: Այն տեսարանի որոշ գերակայութեամբ ծածկում է Քաւերախաղի.

Հրուշակ են երկու երեսասարդ, որոնցից մէկին նեղեակն անուանում է Գուճաստ, երկրորդին՝ Միւտ՝ անհրաժեշտութիւն շտեմնելով երանց անուաններ մասնանշխու: Գուճաստ կոչելով՝ Եուշանեանը ջանկանում է ընդգծել նրա՝ անպոյն, տանց հրապարի ապրելակերպը: Գուճաստդան մարմնաւորում է մի տեսակ եփերալին, ոչ-սարժական բռնաստեղծին, որն ապրում է երկնային հովերով: Մինչդեռ Միւտը ստորեայ կեանքով ապրող, դատարութիւնների զէմ մաշտող, կեանքը տեսած մարդուն է կերպարորում:

Նրանց երկխոսութիւնը վիճարանութիւն չէ. նրանք ընթերցողի սեղանին զնում են տեսակէտներ աշխարհի, մարդու, կեանքի, սիրոյ եւ սեռի մասին: Եւ որ ամէնից հետաքրքիրն է՝ նրանց տեսակէտները չեն բարխում, այլ զուգահեռ ընթացք ունեն: Հիմնովին տարրեր է դեղեղեղիկ նրանց ընկալումը:

Գուճաստն առանձնանում է ծալրուց գեանասութեամբ՝ մերժելով մարմնականը սիրոյ մէջ, պաշտպանելով հոգեկանը, պատանականի առաջնութիւնը, դաստնում բարձր արժէքներ, մերժում ինտախորշալին, ընազգային կազիրը. «Եւ ասեմ երկրի հրճուանքները, որ ծագումով անասնական են ու գոնիկ՝ իրենց արտասխայտութեան եղանակով»²⁵.

Մտեղծագործութեան զազափարական շեշտացրութիւնները շտեղում են Դաստեակուց ընտղ անգունելի խորհրդէն: Անտեսանելի եւ տեսանելի է պաշտօրը արուեստի եւ ստորեայի միջի: Տեսանելի՝ առասպող մատարականի համար:

Ըստ Գուճաստի՝ ամէն բան գեղեղեղ է, անեղծութեամբին, երբ կան խորք, ենթիմաստ, ծածուկ ենթաշերտեր. «...Ինչ որ զիս կը հրապարտ անմիտական գեղեղեղութիւնն է, իրելում գազտնի երանշտարիւնը»²⁶. Նա անպարար մերժում է հեթանոսութիւնը՝ այն համարելով «ննրկ, արիւնալրու, վայրի» պաշտամուկը. «Միշտ մերժած են ներանտաբիւնը, որ կեանքի բնորոտմներում էն բունճրացիւնը է... Կրօնքը հոգեկան սղացք է, մինչդեռ ներանտաբիւնը ամեն յուզում ու ընծայարկում կը վերածէ մարմնական վայելքի: Եւ՛ ճշունն ու խորեալը գեղեղեղ են: Հերանտաբիւնը մերկ է...»²⁷.

Նիկ Գուճաան բնութան է, բնական, պատկերմաների սիրահար, այս Միսր խաղաղ է, հասարակելի: Եւս հզուած է ընկերոջը ներկային ու յարակի ինչոնոր ու վիշտի, թէ սարի միայն վրային պատրաստով, հասարակ է. «... լոկ եղագի մանանան զի բաւեր ինքնակերտ այս զմայնի մայնինը»⁴⁰ Այստեղ նա վրայ ներգործուն է Անդրէ ժոյի ներկային Մուսկոնները (Nouvetaires Terrestres) (1897) վիպի հմայքը, որի թարգմանութիւնը հայ գրողի համար իրականակ թաղանթ էր, որին ինչ-որ մասնակի նա թուի էր: Միսրի մասնագութիւնն աւելի գործնական ընդթ ունի իրական են մղուճները: Եւս հրաշայի դրամայում է, որ «... մարտ ոչինչ կայ երկնի վրայ, քանի որ կեանքին օրնորը հաստատուած է հակասութեանն դէպի տրամադրանքին, զանն դէպի հանոյք, տաժանքնն դէպի դիւակերտութիւն փորձուած ճիշդն վրայ»⁴¹:

Սակեղագործութեան հանգուցակէտուճ Գուճաան տղայի եւ Միսր խոճերը, ի վերջոյ, համադրուած են, աւելին փոխարացուած իրար: Գուճաանի մտորումների մէջ ստորեանարար բուն դրած երկուութիւնը սակեղում է նեղ իրաջինակ, ինչ-որ տեղ բերուճ անկրթի իրաջի պայտում: Այդ հանցումը ճերտը համարում է բարբառական անկուճի տրամադրութիւն: «Կ ընթանն թէ ո՛րքան դիւրին է երազնն դէպի զիցութիւն վայրահակ անկուճը»⁴²:

Այստեղ սղնութեան է գայն Միսր՝ ազատեղով ընկերոջը նման մտաւանջութիւնից: «Իրեւ հանոյք վերահասարկելու ամեն ճիշդ զիցութիւն է: Ըն մարտը մեղատը է, ի սկզբանէ, քանի որ մեր մայրերը մեղատելով կը յղանան մեզ: Ապրի կը նշանակէ ապահանիլ, կրսնցնել, աստիճանարար զգայարաններու ասաշին գտարտութիւնը»⁴³:

Գուճաան տղան եւ Միսր Եուշանեանի երկու եւ-երն են՝ Մարդը եւ Արուեստաղէտը: Հետաքրքրականն այն է, որ երանք թէ եւ բանայինում են, սակայն ներքին միասնութեան մէջ են: Եւ կարելի է հետեւութիւն անել, որ Եուշանեանն այս պարագայում չունի կարծրաստիպը: Եւ միեւնոյն երեւոյթի կարող է եւ ընկազատական, եւ պարտազանական տեսանկիւնից դիտել:

Գուճաան տղան սեռի դրսեւորումների բարդութիւնը ունի պում է, տղայում անորոշ ցանկութիւններ: «Կ ուզի գովելով խօսել՝ մակրերաց ցանկութեանս մասին, քայք բերանս կ'անճայ: քանիքն: Կը զգան այրելու կրակը, շրտանքներուս իրեն ու նրակներուս ասարտոր»⁴⁴: Հերթում իհարկէ, Գուճաան տղայի մէջ յազբում է պայտումն ունկութիւնը: «Ննջատրեմն կը խանձիլն ու կ'ուզնն քանակս փշիկն ապտար պարտիլ վրայ: Օ՛, յուսանը, իրաշուզդ, քանցանի սիրոյ զիւնը, ո՛րդոյն ընդ...»⁴⁵:

Այստեղից ինչոյ նշում է ճաները, մեծում է անկրթի կեանքով ապրող գուճաան տղան: «Գուճաան տղան այրելուն խորը կը մտայի մահուան մայրսը: Յուսանտորիսից ցարկած է գայն: Աստուան հովի մերկ մանրուն մէջ կը սուլ: Գուզ մահերգ ըն»⁴⁶, ճիշտ եւ ճիշտ ինչպէս Մուճաան Անպատում:

Գուզ տղան այրես գուճաան ը...:

Այս հասարկ բարեկեցութիւնը նպաստակ ունի աստուծոյ խորքով ընկալելու Շուշանեան արուեստագիտի բնութեամբն ու գիրքերուցումները: Շուշանեանն ալ չեզոքացնելու է, որոնք կարողանում են սակայնքը հմտորէն ուղղել սողիքի արանքից: Կա յայ է շերտով ըմբերացոյժ, ամուսն զգացմունքի եւ զգայութեան մարտութեան, բացայտութեամբ ներաշխարհի գոյներ:

Հարզէն Շուշանեանը դարձաւ սիրուածագ զբանասիրութեան մէջ փոթորկաւ ու շարունակ կրքի կրգի: Կա իր քնարական արձակագ հրահայ նաեւ կարտի ու հաշտեմարտութեան կրգը: Իր սակեղանադրական էջերով, որացրութիւններով, նամակներով կարողացաւ կերտել սպիշու, սիրելու տնկագ բնուած երեսասարց, ուժեղ անհատի կերպար: Շուշանեանը մնաց կեանքի անուզող սիրահար:

ՄԱՆՈՔԱՅԻՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Հարզէն Շուշանեան, *Բանաստեղծն Ս. Կինը*, իմը, Գարզէն Գաղաթեան, Երեւան, Հասկրթ, 2006.
² Շուշանեան, *Բանաստեղծն*, էջ 220.
³ Պեղտ Սեւան, *Հարզէն Շուշանեան (Չեանքն Ս. Մեղեգագործութեանը)*, Երեւան, ՊԱԱ Հրատ, 1998, էջ 34.
⁴ Հարզէն Գարգիշեան, *Սիրուածագ Գրականութիւն*, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ, 2008, էջ 232.
⁵ Շուշանեան, *Բանաստեղծն*, էջ 220.
⁶ Կոյն, էջ 7.
⁷ Գարգիշեան, էջ 232.
⁸ Շուշանեան, *Բանաստեղծն*, էջ 6.
⁹ Կոյն, էջ 8.
¹⁰ Կոյն.
¹¹ Կոյն, էջ 13.
¹² Մուշեղ Ելյան, *Քրքից*, Երեւան, Հասկրթ, 1990, էջ 570.
¹³ Կարպոս Գարգիշեան, *Բանաստեղծը Ս. Կինը*, *Քոյն*, ԻՐ. սարթ, թիւ 1, Յանուար 1983, էջ 97.
¹⁴ Շուշանեան, *Բանաստեղծն*, էջ 54.
¹⁵ Կոյն, էջ 84.
¹⁶ Կոյն, էջ 73.
¹⁷ Մուշեղ Ելյան, *Քրքից*, էջ 569.
¹⁸ Շուշանեան, *Բանաստեղծն*, էջ 72.
¹⁹ Կարպոս Գարգիշեան, *Բանաստեղծը Ս. Կինը*, *Քոյն*, Յանուար 1983, թիւ 1, էջ 91.
²⁰ Շուշանեան, *Բանաստեղծն*, էջ 115.
²¹ Կոյն, էջ 55.
²² Կոյն.
²³ Կոյն, էջ 108.
²⁴ Կոյն, էջ 95.
²⁵ Կոյն, էջ 73.
²⁶ Գարգիշեան, էջ 99.
²⁷ Շուշանեան, *Բանաստեղծն*, էջ 71.
²⁸ Կոյն, էջ 73.
²⁹ Գարգիշեան, էջ 91.

²⁰ Հայրենի Երգչածուհի, Հայաստանի Երգչածուհի, 2010, էջ 11 ևս.՝ Սուրբի Դանիելյանի
«Հայրենի Երգչածուհիի Գրական Զեպանայիցի Առիթ» առաջաբանը:

²¹ Գեղամ Սևակ, Հայրենի Երգչածուհի, էջ 17:

²² Երգչածուհի, Մոսկուայիցի, էջ 119:

²³ Երգչածուհի,

²⁴ Երգչածուհի, էջ 147:

²⁵ Երգչածուհի,

²⁶ Երգչածուհի, էջ 174:

²⁷ Երգչածուհի, էջ 175:

²⁸ Երգչածուհի, էջ 177:

²⁹ Երգչածուհի, էջ 190:

³⁰ Երգչածուհի, էջ 197:

³¹ Երգչածուհի, էջ 192:

³² Երգչածուհի,

³³ Երգչածուհի, էջ 212:

³⁴ Երգչածուհի, էջ 219:

³⁵ Երգչածուհի,

THE AUTHOR AND THE PERCEPTION OF BEAUTY IN
VAZKEN SHUSHANIAN'S BOOK,
PANASDEGHDEN OO GINE (THE POET AND THE WOMAN)
(Summary)

Lusine Tonoyan

Not all the writings of the Diaspora Armenian author Vazken Shushanian have been published. Except for his early poems and "Yerkir Hishatakats" (country of memories), Shushanian has mostly written in prose, with some writings published in Armenia and others in the Diaspora.

The article highlights Shushanian's book, *Panasdeghden Oo Gine* (the poet and the woman), published in 2005 in Yerevan, which sheds light on Shushanian's aesthetic views. Shushanian's very indicative and meaningful article "Kerkristian Garmir Late" (the red fabric of provocation) is put as the introductory chapter of the book.

Shushanian holds a unique place among the *avant-garde* authors of the Armenian Diaspora. He highlights the refined/delicate facets of the woman's inner world in a very skillful and masterly manner. Shushanian perceives the woman as a mother, a female and most importantly as a sacrament of harmony and beauty.

ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՈՐՈՇ ԶԱՐՑԵՐԻ ՔՆՆՈՒԹԻՒՆԸ ՌՈՊԷՐ ՀԱՏՏԷՃԵԱՆԻ ՅՈՒՇԱՏԵՏՐԵՐՈՒՄ

ՅՈՎՀԱՆՆԿՍ ԵՂՈՑԵԱՆ

Իմ քաղաքը եւ արեւակաղաղ Ռուզիք Հասակճեանը (ծն. 1926) զազուց եւա-
նայում ու սիրում անուն է ոչ միայն Ստամբուլում, այլեւ Սփիւռքի
բարձր գաղթօրհներում, աւելի ուշ՝ նաեւ Հարսուսում։ Եւ աւանմա-
նում է գրական-ստեղծագործական հայեացքի միանման անբուժով, ի-
մացական եւ հրապարակական երկու ակունքները գեղարուեստական մէկ
հոսանքում միասնացուցելու շնորհով։

Անտիֆաշիստ ընդդէմը, որ նրա գրականութիւնը գալիս է իմացական-
հայերանական քննական շրտերից։ Ստեղծագործական նիւթերի շարժա-
նուսում առանձին եզրագծեր են կազմում մարդ-ներաշխարհ, մարդ-հա-
մայրք, մարդ-շակոյթ առանցքային քննական եզանակները, որոնք փոխ-
կապակցում են եւ թափանցիկ։

1960ականների երկրորդ կէտից ի վեր Ստամբուլի Մարմարա սրափերքը
Հասակճեանի խորագրապետութեանը դարձել է սիրում անբուժ, որի
չուրջ տարիների ընթացքին համախորհել են կարող ուժեր, նաեւ նրանք,
ովջեր ժամանակի մէջ արտագաղթեցին ծննդավայրից՝ Վարուճան Աճէմ-
եան (1917-2006), Խաչիկ Ամիրեան (1915-1968), Միքայէլ Հանեան (1915-1986),
Արսէն Ճաւեան (ծն. 1938) եւ շատ ուրիշներ, բայց պահպանել մայր կապը
հնոց թերթի շնորհով։

Յիշուի, սրափերքը զարժաւ գրական շարժման կազմակերպիչ։ Այս-
տեղից տարածուեց Զահրատի (1924-2007), Զարեհ Թրաքուճու (ծն. 1926),
Իզնա Սարաւաչանի (ծն. 1944), Վարդ Շիկունի (ծն. 1926) բանաստեղծա-
կան բարձր հանաչողութիւնը։ Այստեղ իրենց գրական փորձառութիւնն
այրեցին արձակի ներկայացուցիչներ՝ Վարդան Կամիկեանը (1915-1988),
Սրուանի Կոպչեանը (1923-2010) եւ, ի հարկէ, Զաւէն Պիղէսեանը (1921-
1984)։

Իր ինքնութիւնը Մարմարայի կէնքում հաստատեց եւ Հասակճեանը,
որը կազմակերպեց համայնքի գրական շուկայ։ Երկրորդ աշխարհամարտի
աւարտից յետոյ՝ Մարմարա սրափերքը ստեղծեց միութիւնների հետ միա-
ժամանակ նոր շնչառութիւն եւ, աւելին՝ շարժման յատկանիշներ հազարից
գրական ընթացքներին՝ Սաեւ սմաթերթի հետարումից մինչեւ Մար-
մարայի գրական հինգ շաբթիւները։ Հասակճեանի շնորհիւ ստամբուլական
գրականութիւնը Սփիւռքի տարածքի գրոյ առույտը պահպանում է ընդ-
գծում առաջնութիւն։

Հասակճեանին թերթում շնորհուից թուրքական քաղաքական գաղափար-
ացուցների հշմարիտ պատուական բանայ հայութեան եւ հայրենիքի առջին, ո-

րոնք պարզում էին որտեղ իշխանութիւնների գիրքորոշումները, պատճառակառութիւնը, նորարար լուսարանումները: Այս ամէնն ազնում էր խորհրդային եւ նորանկար Հայաստանի քաղաքական ուժերին շնորհ եւ այսպէս կողմնորոշումների յանգեցու: Հետեւեալ սրբնթաց իրադարձութիւններին:

Ինչ վերաբերում է գրական հանաչարգութեան հարցերին, ոչ շարժար աչքը կարող է որսալ Հատակենանի մէկ ուրիշ յատկութիւնը: Ըստ առաջիններից էր, որոնք ստամբուլաւոր միջոց հանեցին գաւիտ քաղաքները, համախօսին հարգողներն նրա մեկնութեան շարտերական ազատութիւն: Հատակենանի ստեղծագործական ազատութիւնը, ազգային մասնապարտութեան շրջան հանգեցրածները մեզ էին բերուել գրական առաջին իսկ քայլերից: Երէւնք դեռ 1977ին Հայաստանի մասին նրա հրատարակած ազատութիւնների գիրքը՝ Օրացրի Տանգրիմից էլէրը, ուր նա ընթերցողին ուղղորդում է զէպի իրական երկիր իրական արեւըների անթան հայրտութիւնը: «Ըստ կր վերջնական օրագրիս տասնհինգ տօնը: ...Անոցմը քան մը կայ որ կը շարունակուի մտքիս մէջ, գոյնկրոյ եւ մայնկրոյ: ...Քայք որքան որ սպառնորի մէջ մնան, ես անոնց մէջն միշտ սջիտի տեսնեմ այն տասնհինգ արեւներ որոնք մազեզան տարբեր կողմերն մը ետեւնմ ...»:

Երէւնք նաեւ 1988ի ազգային խանդավառ շարժման արեւներին նրա քաղաքացիական շնորհ ու ազգային հայրտութեանը ինչպէս յոգուածները, ուր նա պաշտպանում էր այն միջերը, որոնց մէջ հայ պետականութեան ծննդեան արժանա էր սեւեռում, սեւեռումն զնգոր խորհուրդը եւ չէր սխալուում: «Տօնական օր էր կարծես, երբ կը քաղինք դէպի Մատենադարան: ...Սեւեռարանը չկար, երբնտար չկար, սյուտուր չկար: ...Ես շարունակ կը մտածէի այն հարկընդարատոր մարտը մասին, որոնք կարծես մէկ մարտին դարձան, անխօս, կարգապահ, բարեկիրք, կանգնում էին, եւ տակաին սլ միկնել կեպղչեր սջտի կանգնէին, իրենց ներկայութեանը իսկ քան մը տեպեմելու եամար միասնակամտեան ...կոր խորհուրդին վրայ»⁵: Կերպրի ու լրացրողի անեմառես աչքը Հայաստանում նկատում է արեւըների փոփոխութիւն զէպի ազգային տկուրները: Ըստ արժանագրում է գլխաւորը՝ Հայաստանում ազգային միասնութեան շահագրգռութեանը եւ մասնում հանրեղհանուր եակաւազրին:

Հատակենան արժանագրից գրական ապարեղ իջու անակնկալ մուտքով 1946ին, երբ տակաին քանամեայ երեսասարդ էր գրող Ամիրեանը, շտապատերազմեան թուրքական անողհում ընթերցում է անմառթ Նեղիակի «Քառասնուց» պատմութեանը, գնահատում, թարգմանում ու նախ արեւն ապագրում իր՝ մէկ տարուայ կեանք ունեցած Անեւ անողէի առաջին համարում: Այդ առթիւ Հատակենանը բողաւանում է «Յատակ կերպով կը յիշեմ անակնկալ հանդիպումս հայ գրականութեան եմ: ...Խաչիկ Ամիրեան մէկ պատմութեանը հայերէնի քայքմանց ...Իր այդ շարժումով հայ գրականութիւնը ի՞նչ շանեցաւ, ինչ գլաներ, քայք գլանեմ թէ ես շանեցայ հայ գրականութիւնը»:

Ինչեւս Միջինարեան Հարձարանում ուսանելու արեւներին պատանի Թուրքը եւ համադասարանի Գեղամ Սփանեանը (կապալալում Գեղամ

Սեւան, 1926-1991) պարբերաբերվեր էին հրատարակում, ընտրում էին թատերախաղեր ու սալիս անային ներկայացումներ, Աշտուղից ետև՝ անդուշ հասարակական կյանքը թատերակա նկատմամբ:

Պեճեկա երիտասարդական շրջանից Հաստեճեաներ ծանոթացել էր համարում անուն համար Հարուստան Աճեճեանի հետ, որը մեծակամների յայտնի էր հաջական կեանքից անուամ ինքուրուի պատմական քննարկ ու թատերից ու միաներով: Տարիներ անց խմբագիրը խոստովանում է. «... Եթե այսօր մեջ անխորտակելի մեր մի հաստատուելյա մեր գրականության մկատմամբ, ասոր մեջ մեծ էր ուրեմն տեղը Հարուստան Աճեճեանին»⁵: 1950-ին Արզնեանիս անցած եւ շատաուն տարիներ աշխուղ սպրան թատերագիրն ու պատմականագիրը շարունակում էր պահպանել հմայք ու ազդեցություն Մամուրուի «նորասարակ» երիտասարդների աչքում:

Չէր ք է նկատել, որ ասուղ սերնդի ներկայացուցիչների գրական-գեղարվական նաչալը չէր թատարում նորերին: Հարո թան ընդր ասանեճեանցէս էհին բանաստեղծութեան կարգուտարի մէջ: Դա էական շարժող գերարերում էր Գարուե նաթանեանին (1891-1978), Համարում Հունականին (1894-1962), Սպուարց Սիմեճեանին (1906-1979), Մեքուկա անցած Մկրտիչ Հանեանին (1915-1985): Արմակում շարունակ անդապտար շաղթահարեցին Բազարաս Քեհանը (1893-1967), Ապրիլ Տալիանը (1915-2002), Արեղ Տիրազանը (Օննիկ Գամանեան, 1902-1985) եւ ուրիշներ: Ազգայանամայր նրանց տրագրանական թանկանիշներին՝ թանկազէս գերջինիս առիթով, Հաստեճեաներ գրում է. «Մննր երիտասարդական խանրով եւ դեռարահանութեամբ, արդէն վերապահ էինք թագնարի երկ գտողներու մկատմամբ: Արեղ Տիրազանին արուեստականօրէն բարձրարիչ եւ այլարահական ոնց չէր ոյ հանուր պիտի պատմաներ մեզի: Մեր ողամը չէր այդ»:

Այլ երկուքը (Չէպի երթը եւ ընտրում բանասերերը - Յ.Յ.) թով թով գաղով թրեւս ընտիր գրականութիւն մը կը ստեղծէին ին սեղանի լափանիշով, բայց ասիկա մեզի չէր խօսեր»⁶:

Մամուրու թանչ արագոյն բանաստեղծութեան եւ արձակի գարոցը շարունակում էր իր ընթացք անցնուլ դարի երկրորդ կէտին: Մարմարս արաթերթի շուրջը համարում էր համարի սերունցը, որանց թուում Արեճն Ճանեանը, Հարզերես Գարակէպեանը (ծն. 1908), Անցան Կողէրը (1927-1994), Օննիկ Շչոճեանը (1931-1976), Իրան Աճեճեանը (1936-1966), Արմէնուհի Քերզեանը (1910-1992), Յակոբ Պաշիկեանը (ծն. 1926), Հրեղա Գալթաշեանը (ծն. 1942):

Արմակ մուսը գործած երիտասարդների (Պիպէեան, Կողէր, Մկրտիչ Մարկոսեան (ծն. 1938) եւ բանաստեղծութեան մէջ Հաստատում նոր ուճերի (Ջալալու, Տրիաներ եւ Պրախունի) շարժիս սամուրու թանչ գրական գարոցը մեար է թրում կենտունակութիւն, նրաթերի բազմազանութիւն: Իրականում է Յակոբ Մամուրու (1886-1978)՝ անհատաապի թուացող կանխագուշակումը, թէ՛ «... նոր «խննր»-եր պիտի գային, որոշակը պիտի ասնիճ իրենց մօրէն եւ պիտի շարունակէին որոշարարը»⁷: «Իրարարչալիս գէճերից էր, բնականորար, Հաստեճեանը:

Սասնաբույսի այս սերունդը գրականութիւն ներմուծեց ընկերային, համամարդկային հարցադրումներ, փիլիսոփայական խորութիւն ու գրական նրբի համակարգում: Անցրազատմարդ գրչեղբայրների ստեղծած գրական մտածողութեան բովանդակային շերտերին՝ բաժանուկից Յրաբուսինքն նշում է՝ իւրովի կրկնելով Յովհաննէս Թումանեանի (1869-1925)՝ Աչերանայր Երգանդազէի (1858-1936) առիթով ստուած հանրայայտ գնահատականը: «...Միւլղն աւոյ Զանրատի մէկ բերրուածը, Առայր Հատաւենանի մէկ պատմուածքը, բարոյնըգոյթիւնը, վաղ կամ հրապարակագրական մէկ յօդուածը, որ ստորնայ ու տեղական բնոյք յոճննայ, թարգմանեցէք որնո լիւրի. անմիջապէս իր արժանի տեղը կը գտնուտար մանչի կամ հրատարակութեան մէջ»:

Միւլղայրի առիթով շարժել կրնեալստութիւնը-գաղութութիւնը երանք վերանկային գեղարուեստական զարութեան: Աւ զա սչ միայն Հատաւենանի պարագայում: Որքան խորն է ազգային նրբից վարուածութիւնը, այնքան քառի, պատկերի նեխտարբում հարցադրումը ստանում է սակեյրի նպատակային սրացը: Դա վերանում է կայուն սեռութեան եղանակի, ընձակեան քարճը յատկանշելի:

1981ին Մարմարայի իմպրոզիական սիւնակները, որոնք շնորհ գարնան Յուլիանայրի սասնեակ հասարկների ստացը, Հատաւենանի գրական ներկայեանկին հագորդում են թաղաքացիական նկարագիրը, թաղայայտում մամուլականցի առիւ, ծառայած մշակութային ինչպիւրները, ազգային պատճախեան ազերաները: Դրանք ազարուում էին շահեկան երկրաստութիւն նեղինակի ու համայնի ընթերցողի միջեւ, պաճում-պաշտպանում ստանալուայութեան ազգային գիմագծի սասնողական ուղղութիւնը նորացնել շրջանում, աբիմըն ծառայում հարազանպատմութի կրտարները: Յուլիանայրի սկզբնաւորումից սրղէն վեց տարի անց, 1987ին, գրող-հրապարակագիրը կատարում է հանգրուանային հետեւութիւններ: Ժամ բնընրողներս գիտնն, որ նոյնիակ երբ կը խօսիմ իմ ես-իս մասին, նոյնիակ երբ «Յուլիանայր» կը կոչնն գրածս, իրականութեան մէջ կը խօսիմ անոճնոն մարդոն, անրոյց մարդկութեան մասին, եւ «Յուլիանայր»-ը այս կերպով կը դառնայ բոլորին յուլիանայրը: ...Ասոր փաստներն մէկն այլ այն է, որ «Յուլիանայր»ի էջեցը կը հրատարակուին բոլոր գաղութներու մէջ, կարծես թէ իրենց համար գլտում ըլլային»⁶: Երբնազնահատակներ սրուած է իր ու Միլղայրի, իր ու հայկերիցի համազրական պաճումների նախադրութեան կրկնում:

Երա նախադրական թուացը մասշէի է: Աչը պարզութիւնը թափանցել է եւ իր արժակ: Երկու զէպում նրա աչքի առիւ, եւ ինքան պարզ ընթերցողն է: «Ստատիսան է, որ կարգ մը շատ բժոյխնիցի ու արդիագաշտ գրողներ զիս մեղադրնն յաղիագանց «ժառանգայի» ըլլալու, իսակնայիտպիւնը փնտում ըլլալու յանգստը: Կը մերժնն այլ անրատառնութիւնը: Ահաակնայի ըլլալը դժուար է: Հասկնայիտպիւնն է, դիւրանայրող ըլլալն է որ դժուար է»⁷: Բայց նա չի ինչեմում գրական մտածողութեան իր բարեք:

նոր՝ աշխատելով պահպանել իր եւ ընթերցողի միջեւ «միջին շարաքերտ-
քեան» սահմանը

Յուշատետրը շարունակական է. Այն միշտ գրողիցնում է ընթերցողը
հասարակութեան սրտի ու մտքի բանալիները. Հեղինակը, անգրագառնա-
յով «Գրական Հասարակ Սուտարիքի Մեր Պարտեզին Աէջ» ու «Օտարա-
կաններ Բնակարանիս Աշխատասենեակին Աէջ» յայտնաւաչարեքին, ասում
է. «Ես կ'ընեմ որ Իսրայէլ(ուլան) գրականութեան վեպն էր այդ՝ Ողբոց-
եայ Գեղան Սևան կարօտի գրականութիւնն կոչամ էր սփիոթանայ
գրականութեան մէկ իտտուածը. Իսրայէլ(ուլան) գրականութիւնն ալ իր
տեղը ունէր կարօտի այդ գրականութեան մէջ. Եւ «Գրական Խոտարոյր
Սուտարիքի մեր պարտեզին մէջ» ու «Օտարականներ բնակարանիս աշ-
խատասենեակին մէջ» շարքերը լով լով գաղով կրնան դառնալ կարօտի
գրականութեան նկատմամբ կարօտի նոր գրականութիւնն մը»¹⁰.

Յօսքն առաջին Հայտնացող ինքնագնահատականի տարբ ունի. Մակարն
ուշագիր, սուր աչքը կարող է թունել նաեւ համայնքի գրական անցեալի մա-
սին կարօտարագի սրամտոգրութիւնը՝ «հին» կարօտի սնորհ արտայայտու-
թիւնները.

Յուշատետրի սխեմակներում մասւորականի ասորեան է. նրա սպրու-
մը, ազգային պահպանումի խորուրդը, կեցութեան անհարեայ ճնշու-
քը, խղճմտաւոր, բարոյականութեան ինդիքները, եկեղեցու տանակարգա-
լին ծէկին, էութեանը անկուտոց նարպարումները.

Գրականութիւնը Հաստեղծումի տարիքն է նա գնահատում է, տալիս
գիպուկ, ասարկալական բնութագրումներ. Այսպէս, նկատելի է, որ նա
հակուած է բանաստեղծութեան քնարականութեան տկուքներին (գնահա-
տում է Յովհաննէս Երզնկի հայրենասիրութիւնը, Մարտ Մարգարեանի սի-
րային երգի գզգզունեղաշունթեան նոր գրականութիւնը. նա քննում է
նաեւ արուեստի կամայականութեան ինդիքները՝ գեղեցիկը, ողբերգականը,
հոգու, ներաշխարհի լոյսերը. Մեզ գրաւում է Յուշատետրի ժանրային են-
թականացումներ՝ ժարդուց միջեւ համայնք, հայից միջեւ համամարդ-
կային արժէքներ, ասորեան ժանրայինց միջեւ բնականական խորհրդա-
նութիւններ. Ու այս անէն հանաչողականի կենտրոնում ժարդէ է՝ ներքին
մշակույթի բացառչուման բազմանիւղ թերթով, որոնք, իր արտայայտու-
թեանը՝ «կ'երկարին, կ'երբան», ինչպէս ժամանակին խորագրել է հասար-
կերից մէկը.

ժանրային կառուցումների ընդգրկումութեան նրա Յուշատետր ճա-
տնում է Ալեքսանդր Գրիգորի (1812-1870) Օջերութիւն եւ Քոհերին, Միշա-
լէ Նալբանդեանի (1829-1866) Կոն Էմանուէլի Միշատեղարաններ, Վազ-
գէն Եսայանեանի (1903-1941) «Ներքին Դաշտաներ», «Քուսկիտներ»,
«Իրանիկներ Քնարական» եւ աչարքին, Սարգիս Եանիկեանի (1888-1982)
Մարդ Եւ Ժամանակը գրաւումին:

Յուշատետրերում ժամանորային «Հազար Տարի Մ. Գրիգոր Կարե-
կայի Հետ», «Յակոբ Պարոնեան Վերագործու», «Օտարականներ Աշխա-
տասենեակիս Աէջ», «Դանիէլ Կարուժանի, Մրայիլ, Իգնո Սարգսաւանի

Բանաստեղծութիւնները, «Քրակոն Հուսարներ...»-ի շարքերը, «Պաշտ
Մը Հայ Բանաստեղծութեան Գարակզին Մէջ», «Էջին Հասցէներ...», «Բա-
նաստեղծուայ Հար Բանաստեղծութեան Վէպը» փորձադրութիւններում
գրական ընթացումը համահարկական չափանիւշներն են, որոնք մի տեսակ
ստուգութեան են մեքարկուած համաշխարհային հզոր տեղադարձու-
մերը, շինմանի հանապարհով :

Լրագրողը գրուցում է ընկերացողների հետ ազգային պատմական, քն-
կերային մշակութային հիմնարկերների շուրջ, Յուշատարի կշիւրում ենք
կարգում Մեարտայ Մաշտոցին ուղղուած նոր ժամանակի խաչը: Մեարտ-
եան ինքնութեան ստեղծապար խորն է սարում արար գրողը, քանի որ հայ
գրերի շնորհիւ ժողովուրդն անցել է դարերի միջով, պահպանել ազգային
ինքնութիւնը: Առաջին հերթին խորն է այդ ստեղծապար այսօր արեւմտաւա-
յութեան շրջանում, ուր մայրենին, ինչպէս ինքն է գրում, արբուել է նորա-
հաս սերնդի մէջ՝ «Սալայական կտրի հետ միասին»: Լեզուն արեւմտաւա-
յութեան մէջ նահանջում է, ինքս կրճատուել է հարկական դպրոցներում
սովորող սշակներու, թանակը, մտղները նարմարում են գաւակնե-
րին տեղաւորել ստարակցու դպրոցներում, հախընդը գիջում է գրքերը
նաե խոսակցականում: Այսօր մեարտեան ինքնութեան պաշտպանութեան
նոր շրջանն է. «...Լու, Մեարտայ, քո գիրքով կը խօսիմ քնդի հետ եւ իմ
անորոջ ժողովուրդիս հետ: Իմ ժողովուրդիս քիչ փոքր է սուս դ: ...Քայց
քո գիրքդ ամենն սալանով կամուրջներն են քո գիրուզան սակաւարիս
երկրսագամկրտդ միջև: ...Գետի մը գուլայ ու անալայի ցորերուն ճնան
կը հոսին ու կ'երբան հայ մարդն դէպի հայ մարդ զովուրդին, բարձու-
քիւն, կենսունակութիւն, մշիխարտիւն, ինքնապահպանում քաշիելով
մէկն դէպի միւր...»¹⁷:

Հաստէնեանի հարցադրումներում խմբագիրն ու արձակագիրը շաշն
տեղ են յատկացնում գրականագէտին, որը չի գիջում Նարմոց տարրի
գրողների ընազրերը՝ որնընթելու ատենին»:

Կարելի է յիշատակել Մախր Գարեւեանի Մախրութեան Մէջ գնահա-
տողական գիրքը, ուր տարբարումուած են երգիծարանի երկերի պատմա-
հանաչողական վերլուծութիւնը, նրա գեղարուեստական յատկանիւշների
գիպուկ ընուիթադրումները եւ նորագոյն ժամանակի հոգեբանութեան հետ
գարեւեանական աւանդութի համահունչ շնորհալուիթները:

Այս հանապարհով Հաստէնեանը փորձում է նորարայ ստամբույրուա-
յին տարբարանը ընտանի հանապարհով հենց Գարեւեանի «Վիթորոյց վերա-
դարձել զէպի գրական հին, թայց շկորուած աւագան: Տարիներ անց,
անդրադարձաւով գրական մշակների ժաւանդութեանը, Հաստէնեանը
գրում է. «...Ես անձնագէտ գիտնմ որ գրակամութիւն ընելը, ծովուն մէջ
իրարու նստել քար նետի կը նշանակէ: Այդ քարերն ոմանք պիտի նրբան
ծովուն տակը, ոմանք ալ պիտի միան ցորին մակերեսին վրայ: Ոմանք
պիտի աննետանան ի սպան, ոմանք ալ պիտի անտիւն ցորին
մակերեսն, դարձեալ գանձար պիտի քերտին: Երբ պիտի գրես, կամխառ
պիտի ընդունիս այս իրողութիւնը»¹⁸:

Տագնապն արդարացուած էր Այն Հակոբջանիան կազմով յիջեցնուած է Կասաան Զարեանի (1885-1900) Նախարարը գրգռ ախ նշանաւ որ դարեւած միտքը որք մեծակց էր ֆրանսահերոսթեան, սուար յեզուի հակոբէյ տեւական Վալթի «Հայերն գրելի» ծով նետել է,- գրուած էր նա - Մուտի երբ գրեմ, սխիտի գրեմ ֆրանսերէմ եւ կան անգլերէն»¹⁸։ Եւ այն պատկերացին համակարգից ծաւալուած ծագը Հատուկներ համար գրական-ստեղծագործական արգար կէտի ստուշից հարստագլխան է, եւ մասնագութեան հետևողականութիւնը մեծացնուած է գրողի հետաշար նպատակը։

Երբ է ստացնալը, որ համախրուած ստեղծանարար տարածուած են գրողների, հարիւրն կարգացողներ շարքերը, իսկ նորերը ի յայտ չեն գալիս - ո՛վս նաշունաստութիւնը տխտը է թէ իննի, եւ թէ Մեծարքին համար Գլխան որ Մեծարքի շատ կը ստատուի երբ կը լսէ թէ գրողներս ինչպիտի վորրամասնութեան մը մէջ մնալուած ենք աղիւս, եւ թէ մեր ծայրննիս որքան նախանջուած է ամենորքը, թէ ան լրիս քաղաքայի սկսած է մեր դրագններն...»¹⁹։

Լրագրող-գրող ներքին պայքարը, որն ազրուած էր Հատուկներ, եւ գրական, եւ բացասական գործունեւոր է հաղորդից նրա ստեղծագործական շերտերին։ Լրագրողը միշտ էլ սրանգարից է՝ արեւակազրին նաեւ ժամանակի առումով, քանի որ աշխ ընկնացին կարող էր արտագրից զեղարուեստական երկեր։ Լրագրականագրութիւնը ինչի է գրողից նրա ինչ զեղարուեստական բազմագանութիւնը, բայց եւ նպատակ է սեր հարստացմանը, մտքի սարդուածակ ու յառակ մեւաներգութեանին։

Կարելի է ջառ ապրել, որ գրական արդաստար համարարժին նա աշխուղն էլ յիարողացու վեպի տիրութեանում անրուցական խոսք անի՝ բաւարարուելով միայն Առաստաղի երկու հատորներով Առաստաղ 1883, Առաստաղի Միւս Կողմը, 2000, մէկզի գնեւով ժառանգուածի հարմունկան ծաւալները, աշխուղն էլ շնացնելով գրել Փշուրուող Առաստաղը։ Անդրապատկերով Հատուկներն իրական երկի պարտադրուած ընդհատուածներին՝ գրականագէտ Մուրիւն Դանիէլեանը բնորոշուած է մասնորականի աշխ երկուսութեան ներքին յարուածութիւնը աշխուղն - «Լրագրողը նախանքի, ժողովրդի տրամադրութիւնների գգայալալիս է, մինչդեռ գրողի համար դա նախաստալանան չէ։ Մենք մեզ իրատունք ենք վերաստանում նոյնիսկ պատասխանելիս ու - Հատուկներն անտե՛րց ինքը չի կարող ապրել անանց ցոպարական, անի է թէ ժողովրդական կեանքի հաշունկչոյ։ Անեկի քան նրամուսուական է կրչունս եւ յանձնատրեանս ինչիցը»²⁰։ Վնաւն ի հարիւր, գրողի հետ է յրացողը միշտ շունձից է՝ արեւակազրին, գրողի թախըը Եսուր գալիս էր նշմարութեան ախ ընթանումից, որ պատուութեան մէջ յարատեւող գրողն է։

Ինչպէս նշել ենք, Հատուկներ գրականութիւն գալիս է փոխադասական-հակերանական գարդասներից։ Միշտ է, նորիկիւում էլ անհատի հոգեբանական բնութագրերը կենսական են եղել գրական աշխարհում։ Եսուր Կոստ աւանդութեան է մշակել արեւելահայ գրականութեան մէջ հոգեաշ-

խորհի թնտսիկան կազմաւորման ասուճներով Ամբիասէս կարելի է ծառայել նաև վազգէն Եւաշանեանին, որի ստեղծագործութեամբ էգոշտպաշտութեան նախագուշտը ազգային տարազ ստացաւ:

Եւաշանեանական շուգական տարիքի զմեայ Հաստէճեանը հօգու թացաշարումը տանում է ծաղու ներաշխարհի թագազ թնտսիկան հանով, անձնական եւ հասարակական ներքին համագրման եղանակով, ուր անցումները սահուն են, արամարտական: Նրան հանելթորէն աստեղծանցում է ընդգրկուն հրապարակագրութիւնը, աշխարհամանաշտութեան հակումնութիւնը: Ծառքեր անկիւններէջ նա կատարում է ըմբիքոցի նա երկխոսութեան ընկան, անկողկանց հանապարհ: Անկին զիտի բան ըմբիքոցը, թայց երբեք թարաշական, ուսուցողական չի դարձում իր սեր, ընդհակառակը, հասարական էգրուցակցիցը հասարակութեան զուգակցութիւն է անկում իր ու հնգիւնակի միջեւ, ներգրուում է որպէս աշխարհ կողմ:

Հաստէճեանի համար գրողը ստարկաշական պայմանականութեան զերին չէ: Ինքն այն կարծիքն ունի, որ որպէն մեաւորում գրողը պիտի ունենայ իր ուրայն սեր, որն իրենն է ու չի ընդունում որեւէ գրական գործոցից կամ Վարդապետութիւնից կարտումութիւնը: Հաստէճեանի կարծիքով գրողն ու արուեստագէտը ազատ են իրենց ստեղծագործութիւններում, սակայն շատ կարեւոր է գիտում, որ նախքը հետեւին գրական տարրեր շարժումների եւ ուղղութիւնների (ստարկաշական խորհրդապաշտութեան, թաւերի հետազնայ, աշխարհական իմաստների ամբողջում ընտրելիւմ, սիմբոլիզմի եւ տպուորտաշտութեան նոր զուգակցումներ եւն): Ասկան «ճանրայ կարամ» գրողն իրաւունք չունի իրեն սահմանափակելու: «Եւրթ յատկապէս երիտասարդական շրջանին իպատակեցնենք մեր արտեստի որոշ դպրոցներու եւ ճաշակներու, թանի որ այդ ատենին հաստատարին կը թուին վարդապետական կրտասյականներուն, մինչդեռ, թանի կը հաստեմնանք, թանի տարիք կ'ամենք, մեր մեզի սյիտի թոյլ տանք վարդապետութեան դուր թանալու եւ որիչ պարտեզնելու մէջ աչ պտտելու: Եւ այսպէս կը հասկնամ Գրտկանութիւնը գրտկանութիւն է, որ վարդապետութեան, որ սկզբունքի աչ հետեյի ուզո»¹⁹:

Ստեղծագործական հարուստ փորձով նա պարզի է, որ գեղարուեստական կատարչում կենտականը մշակուող նրաթն է, իսկ հագեթանական հանգոցներում ծաղու հանաշումը ըմբիքոցները, ներաշխարհի բերան անակեկաները: Կարելի է անգրան սանչ, որ Հաստէճեանը ազգային տարազ հասցիցիցը զգալաշտական սկզբունքներին դառնալով հայ գրականութեան մէջ այդ գարոցի անգիթապան աստիճարը:

Հաստէճեանի ստուարածուայ գրականութեան մէջ ողջ սերնդի կենտարութիւն կայ: Ամիւրքում ազգային, ազգային զմեայի եւ այնէքների պաշտպանութեան զերինդիր, ինչը անհրաժեշտ է հանաշի եւ ընդունել գրողի աշխարհաշայտում:

Ուշագրտու են Հաստէճեանի խորհրդածութիւնները մշակութի, զիր ու գրականութեան մշակների մասին: Հայ գրականութեան ներկան, ըստ նրա,

ժառանգել է: Գրական հեռանկարի շուրջ պոչտական գրչությանից Ա. Տրեյանի, Անճեանի, Մեծուրու, Երասուլու, Զահարի, Պրազեանի, Կամիկեանի, Մարկոսեանի եւ այլոց բանավեճերը բխում էին ազգային մշակույթի շարունակականության շահից: Հասակներումն այսպեւ կ'ընում է իր եւ Պրազեանի արդիւնաւոր երկխոսութիւնը գրական զարգացումների շուրջ, գրչուրոք հեղձարանը հարցումները՝ «Ենո կը շարունակի՞ս: Դեռ չեսսկզա՞ր որ ամիմաստ աշխատանք է՞»: Արագէս ասում էր նա, ով իտարով մշակել էր սոցիալ-հոգեբանական վէպը՝ շարադրելով *Լիբանոնը* (1969), *Միջիններու Վերջուրջը* (1984) վեպերը:

Չիր պահելը ժողովուրդը ու մշակույթ պաշտպանելու արժէք է եղել Հասակների համար: «Անցեալի ես) գրականութիւնը անեմոց քանկարան մըն էր, - գրում է նա՝ ընդհանրացնելով յուսանալու թուացող մտորումները *Յուշատարում*:- հիմա սերսւմ է դատնայ գերեզմանատուն մը: Երկարեալ անոր դոմերով գերեզմանատուն մը, որ շատ այցելուներ յունի: Հազիւ թէ երկու կամ երեք որը անգամ մը այցելու մը կուզայ ու կը զարնէ դուռը: ... Բայց շարունակ իր շուրջը կը մտայ, որպէսզի տեսնէ թէ ուրիշներ ալ յե՞ն գար այցելել սա հողաշէնոք, որ լեցուն է երաշայի յուշարձաններով: Չե՛ն գար: Ան այդ օրտան աստօնն ու վերջին այցելուն է: ...Այդ շուարուն այցելուներն մէկը նա են»¹⁷: Գրականութեան աւանդույթի նահանգի մասին է տխուր իտարը:

Յուշատարի գրական եմբանդով բազմաթիւ հատորներ կազմած փորձագրութիւններում նուիրական էջեր կան հայ գրական անցեալը ու նոր զարգացումներին, արեւելահայ եւ արեւմտահայ գրազէաններին:

Հասակները սաստարում է գրական անգատան մուտք գործող երկատարը գրողներին ու բանաստեղծներին, ինչի արդիւնքում յանար ինչն է գտնում թիրախ գրաքննադատների համար: Գնահատում է այն գրողների քանքերը, որոնք հետեւում են եւրոպական գրական դարձողների ընթացքներին: Կրան հետադարձում է դարապաշտական իմացական ակունքը, իրեն տեսնում է ժամ-Պոլ Մարտի (1905-1980), Միմոն գր. Բովուարի (1909-1985) եւ ֆրանսիական իմացական շարժման ներկայացուցիչների շարքում: Երկիր կրան գրում է առաջին հերթին անգրադարձական հիտուանքի գորութեամբ: «Գրողները կը մահանան, բայց անոնց գործերը կը մնան: Գրողի մը մեծագոյն միջոյարանքն է այս: Ոչ մէկ գրող կրնար գրող դառնալ եթէ չգիտնար որ իր գործը սցիոն մնայ յայտորդ սերունդներուն: Ոչ մէկ գրող կրնար գրող-գործոցներ արտադրել, եթէ վատան լրջար որ գրականութեան պատմութիւնը իր էջերուն մէջ սցիտի արձանագայեր անոր անունը»¹⁸: Իտարը գրողին հետապնդող փաստը չէ, այլ գրումների արեւորման եմբապայմանը:

Հեղինակը բարձր է գնահատում աւագների մտածողութիւնը: Վարուժանի (1884-1915) անգրապաշտանայի արեւակագիրը դրուակ է ընտրում երա գրական անե՛ր թուրջը: «Հերանոս երգերա սիրանար մեր բանաստեղծը, որ երիտասարդական օրեկոս իր խոյանքին մէջ հուծկու գուլ մը

մատաղ ըրած էր Վանազնին, իր պատկերուն աստծոյն, զոր կը նկատէր մայրուն ու գեղին եզոյսերեան խորհրդամէջը: ... եւ տամարին է աղօթք ան որ իր կարին որդոյն տաւր մատնեւորոյի ցանձում սերնգուն աստղեղս բխին չափ հոմնք տա: իսկն եւ մեր ժողովորային»²⁰.

Փորձուէն են արքայ զմահատութեանը, Քարծուսէ Է հրապարակագիրը:

Հատակենանի արքայ զմահատութեանը՝ մեծարում պոչաւայ նորագոյն բանաստեղծական զարոյցի տեսչենքում կանգնած Կարպեա Ճանճիկեան (1920-1946) ու Հայկազուն Փայլասեանը (1920-1986) գրական կենտրոն բերեցին սոցիալական հիմնարկները, չարք, ոչ բանաստեղծական գգացողութիւնը: Երանք, սոցիալիզմ Օրհան Վելիի (1914-1950), Օրթույ Ռոջաբի (1914-1988) պատկերասրտան համակարգի գրեանոցից, մասացան գասական բանաստեղծութեան հասական պատկերային հարուստ փորձի գէժ. «Եւ որպէսզի շատաւուն կծրագով փաստուէր թէ նոր բանաստեղծութիւնը իր կապը կը խզէր հիմն հետ... եւ կը հայակէր նոր բանաստեղծութեան րացարձակ ազատորինը: Այս նոր ուղիին վրայ լեզուական գեղեցկարինն ու քերականական օրէնքներն անգամ կրնային ոտնակոխ ըլլալ յանուն ազատութեան ու իրաւաշատքեան»²¹. Յետագայ տարիներին գրացան Ճանճիկեանի նաեւորդները, որոնց թուսէ Ա. Եաւաչը Ալեալ Փեշիւսեան, 1917-1979), Ա. Բրեանը, Ա. Ք. Չանգուն (1917-2004), սակայն երկար շաւից այս զարոյցի սոցիալիզմը, Սոցիալական նրքերի գերիշխանութիւնը այս փորձներէից շատերին կործակուսէ Փեղած Սեան, որոշ շափով նաեւ Պրազէտեան) կարն հետագարնով կապից շարակողգեանը ընկալուսներին: Երանց զգայի մասը հետացաւ Ստամբուլից: Հետագրքի է, որ Հայաստան ներգաղթեան Փայլասեանը, էգ. Ալեանեանը (1923-1991), Ճանեանը, սեղալ Անիի ու Հաւաքաչի խորագիր, շարուս բանաստեղծ Անիեանը զազարեցին ստեղծագործելուց: Գտնեալը թերեւս միջազգայի մուսիցի աղբիւրից եւ արեւմտահայերէնից կարուէ հետացումն էր: Հայրերի գրական միջոյրորը, ինչպէս ցաւով նկատուս է Հատակենանը, այն հետագրքրութիւնների մէջ էր, որոնք թայ պաւնից երանցից ոչ մէկին շարիզուից: Բացաւութիւնը Գ. Սեանի ստեղծագործութիւնն էր ընդգծուս զմահաբաժարական զազաբարարանութեանը:

Նորագոյն բանաստեղծական զարոյցի նուսնուս եղաւ Թրաբուսուս հիմնած տարեկալական խորհրդապաշտութիւնը գրական շարժման ուրուսողիք՝ հիմնականում քերականեան ընկալուսների շափուսներով: Սակայն նկատելի է, որ Հատակենանը այնքան էլ խանդաժաուսած չէ նորագոյն շարժման արտարանութեանը, թէեւ ինքն էլ գրականութիւն է եկել փիլիսոփայական հանագարնով: Անգրագաուսալով Թրաբուսուս երգերի սրակներին՝ մասնակուս է. «Ինք շատ կը սիրէ իր քերականեան արտեսուս որոշ դարձի սց կապելի եւ այն տպաւորութիւնը թողը, թէ կը ստեղծագործէ փորդագեուսական սահմանափակ շրջանակներու: Ա.Գ. թուց Ենթ ինձի, թայց եւ յն կարծեր, որ գրողները, մասնաորարար բանաստեղծները, հասատարին կը սնան վարդապետական սեղանքներուն, ո-

լովիկանոն շատ յաճախ անոնցմէ լատագոյնները ... կը բոցեն վարդապետական կարգապահութիւնը եւ դուրս կ' ելին»²⁵ :

Սկսած 1960ականներէրը՝ Համախումբ թաղամասերի բանաստեղծական եռանուններ եղան, սակայն արձակուժէ ուր միջնագայրը, կերպարները, դերակարգը պահպանուած են իրական շփումների ենթահող, քննարկները սուր առն չէին: Արդեն ք դրանց չէ, որ հոգեբանական քննութեան խորքը այդքան զգայն տեղ է գրաւուած արձակուժէ, իսկ Հաստէճեանի պատմուածքներու վերանկէ է գրական առանձնաբանութեան:

Ներքինին անդրադարձուած է պոչաւայ բանաստեղծութեան եւ արձակի գարգացման սրբնայաբանութիւններին: Արձակագիրը զա բացատրուած է անակնկալ մեկնութեամբ: Հանգստեան արձակին պակասուած է փրկարարական խորքային աստղիք: «Նայ գրականութիւնը որքան բախտաւոր եղած է բանաստեղծութեան կապուածէն ներս, մինչդեռ այնքան բախտաւոր չէ եղած փրկարարութեան գետնին վրայ: Բանաստեղծներ շատ ոմնեցած ենք, եւ չէ ինչ տաղանդաւոր բանաստեղծներ: Բայց մատի վրայ կը նստորդին փիլիսոփաները: Ինչո՞ւ այդպէս: Այս հարցումին պատասխանը դարձեալ ինքն է որ տուեր է՝ եղիան:

- Որովհետեւ փիլիսոփայութիւնը լեղի ու դատնանած է»²⁶ :

Յիրարի, հայ գրական անդաստանուած առհասարակ թոյլ է եղել փրկարարական խորքը: Գրական գաղափար այդ բացը արձակի սրբնայաբանութեան է Հաստէճեանի իմաստասիրական, գոյապաշտական խորքը, որը բխուած էր եւրոպական ակունքներէրը:

Ստամբուլի հայ արձակագիր գրական ժառանգութեան մէջ մեծ տեղ է գրաւուած նաեւ անդրադարձը արեւելահայ գրողներին (Յովհաննէս Թումանեան, Աւետիք Իսահակեան, Վահան Տէրեան, Եղիշէ Զարեկ, Ակօն Քակունց, Սիլվա Կարուսեան, Համս Սահեան եւ շատ ուրիշներ):

Արձակագիրն անդրադարձուած է արեւելահայ գրողներին, վերաբերուած նրանց անգիտաբարութիւնները, իմաստային համեմատութեան եղբեր կազմելով նոյն շրջանի արեւելահայ ու արեւմտահայ գրողների միջեւ: Նա ցուցի է անդրադարձուած, որ գրողներն իրար թիչ են կարգուած, կայ վերացական, թոյլ ճանաչուած:

Այս առումով նեադարձութեան է ներկայացուած Պետրոս Դուրեան - Վահան Տէրեան գրապատմական միջնագայրերի համեմատութիւնը: Հաստէճեանը նկատուած է, որ Տէրեանը ծնուել է Դուրեանի մահից ասուներեք ամիս անց ու արեւելահայ բանաստեղծութեան մէջ ներառելու հոգեբանական քննութեանը գուրդմիտ բացել սրբոյ պատկերային համակարգի անմարմնաց անմիջականութիւնը: Բայց արեւմտահայ բանաստեղծութեան մէջ առաջին բացերը Դուրեանին էին, ինչը ասորիներ անց վերահաստատուել էր Պարոյր Սեւակը (1924-1971)՝ կոչելով նրան «նայ նոր գրականութեան Վահագն»²⁷ : Զուգահեռը կարծես այնքան էլ չի ծառայուած գրական ուղղութեան հաջողի սրբնայաբանութեան: Հաստէճեանը ժամանակ չի գտնուած մտածելու, երկու քննարկողական անգիտաբարական ներքին շերտերին: Միջնոյն, կարծուած ենք, որ համայնական աշխատանքի պարագային, ար-

առջին կեղևից անցնելով սեպին համաշրջութեան, խնամների արտա-
բայական եղանակներին, կը ճշդուէր նաեւ Տէրեանի գրական շաղագագած
կայրաբլրը արեւմտահայ նորագոյն բանաստեղծութեան մէջ, որը Վահան
Քէլքեանն (1878-1945) է. ինչ վերաբերում էր Դուրեան-Տէրեան զննական
շերտերին, Հասակէնեանը առաջին գույգանեար սեւեռան է հեռացումը, մե-
կուսացումը եզրումը մէջ, որն անհատի ներքին գրամայր կը բերում, հա-
տարակութեան հետ շրահաստեղծական բարեմութի բարեմ բանաստեղծից-
նամուսիքներին կողքին առանձնացնում երգը բերում էր նաեւ խորովի
ձերբատանը. Դուրեանի համար Հասակէնեանն առանձնացնում էր սիրոյ մէջ
բարեմութի հետեւանքները, իսկ Տէրեանի համար բայտարարում «Հնա
Պնտրոս Կոյնտոն միայն բանաստեղծ էր, մինչդեռ իմն Վահան Տէրեան
էր նաեւ քաղաքական գործի», խնամատար բարոյի»²⁶.

Ներկայացնելով Զարեանի կեանքն ու ստեղծագործութիւնը՝ Հասակէ-
նեանը անդրադառնում է գրողի փարպետութեան հարցերին: Հնա իմ Անոյշ
Հայաստանի բանաստեղծութիւնը նրա արդար կարծիքով, «դալնամ է
խայկական ինքնորոնան անցագիր մը» աշխարհագրիւս հայութեան հա-
մար, ուր Հայաստանը նրա լինելութեան խորհուրդն է. «Այս իրաշարի բա-
նաստեղծութիւնը, որ չարեանքն քաղղ, յեղափոխական, կենտոս, քաղա-
քական կամ գաղափարախոսական պայքարներու արիւնով բրդում
կտրոնի բանաստեղծութեան մեջն յանկարծ կը բացուի սիրուն ու բոլորը
հնաւոր ժողովի մը նման, այնքան պիտի սիրուէր ժողովարդին կտրով, որ
ապագային, Զարեանի դէմ անողոր պայքարներ հոչակող Հայաստանցի
խանայնագար գրագետներ ու քաղաքագետներ, ...պահ մը իրենց գլխի
պիտի հակէին Զարեանի ստղանդին առջեւ, անկէ վերջ է որ իրենց քրտա-
նը պիտի բանային Զարեանի դէմ ասոջ քաշելու համար անձնէն ծանր ու
դատաւարարուի մեղադրանքները»²⁷. Զարեանի մէջ խնայարում է աշխար-
հի կոչքական հանաչման սկզբուէրը. «Զարեան շտառով իր արտեանին մե-
ջն վաննց քնալականութիւնը եւ քնարին տղ սկսաւ գործանել արդ ու
նեւ: Իր բանաստեղծական խօսքը այդն նեւի նման պիտի արձակուէր
ժողովարդին ու ազգին թշնամիներուն դէմ»²⁸. Արիւնքահայ ըմբերցողին
ուզգուած յարեաններում հեղինակը փորձում է ուշադրութիւնը սեւեռել
դէպի գեղարուեստական ճշմարտութեան նորագոյն խորհուրդները՝ կապ-
ուած ազգային ընկալներին հետ, ինչպէս կը, սրինակ, շարեանեան «Պատ-
գան՝ բանաստեղծութեան գաղափարը»:

Ուշադրութիւն է գրում Դուրեան Մանարու (1905-1969) գրական հա-
կատարի զննութիւնը, որն անցաւ խորհրդային արտոյն միջով, գեղական
ից ու վերադարձաւ, սակայն Հասակէնեանի արդար ապագայութեանը՝
հայրենիքում անցկացրած տարիները կրան աւելի դաժան: Հնոց Հայաստա-
նում պիտի զարկուէր Մանարի արեւակագիրը, որը նորիցն արտոյն տա-
րիներին իր մէջ գաւ էր պահել մեղադրարի մասին գրելու փափարը, հրա-
պարակ հանց Արուսի Արեւատներ (1963) հրաշարի վէպը, ինչի արդիւն-
քում, իր իսկ բառով, «խաշուեց» սեփական ժողովրդի մեղքով՝ Հրապար-
ակագիրն անդրադառնում է գրողի ու նրա վէպի ներքին աղերսներին

բխած բախումներին: Երան հրացեւով է Մանարու վառանաթիւնը ապագայում իր գրչի արդար ընկալման ինքզնուով: Երա «... հայրենասիրութիւնը ստեղծ անկումն ու մնայուն էր, նաեւ ստեղծ իրական, ինչպէս պիտի պարզուէր, երբ միս կեղծ հայրենասիրները կամ խաբուած հայրենասիրները պիտի սրբունին պատմութեան բնունն ու հայոց երկրէն մննա պիտի բացուէր նոր երկրուն, նոր կեանք, նոր վերածնունդ: Գորզն Մահարի միշտ հառատացած էր որ այդ օրը պիտի գայ»²⁰:

Հատուկ նշանք ցուցի է նկատուում, որ Մանարին շտապ դրական նշմարիտ երազանքի մուտքը, սակայն, անդրադասուածով հայ ժողովրդի դարերից եկող հիմնականայիններին, այն կապուած է նոր աշխարհի գրանդումներին: «Հայաստանն արքայան է երկար քունը մը: Արքան լու է երբ ժողովուրդին երազը իրականութիւն կը դառնայ: Ախոս, որ Մահարին շտապ այս պահը... Բայց կ'արժ որ հայոց տանք: «Այրտող Ազգաստաններ»-ու ներքնակը հիմա ի՛նչ պիտի գրէր երբ գոյնը վերցնէր ու քոսը ձառնիտ ամենը վերադառնէ: Դէպի Միպերիտ գազող ղոզնկատքեր լիային: Բայց կային ստատմակներ որոնք կ'երթային դէպի Անդրիկա, Երուզա ու Թուրքիա»²¹:

Իր մտնուութիւնը «քոյրելու, աշօրքնելու, երգելու ու օրհնութեան մէջ» անդեպացրած Եղիա Տէմբրեխաշեանը (1851-1908) գլխում է Աստուծո՛ ինչպէսզօր կառարեւոյ գարննէլ աշխարհը, քանի որ՝ «Ո՛վ վ իմ Աստուածս, արարչութիւնդ ալ եկնուս»²²: Միջոցիտ արեւեակայ գրչեղանքը Համո Մանարի շտապանքն ուչ ապաւինում էր Աստուծոյ արարչագործութեանը: Հետաքրքիր է, որ երբ անգամ Մանարի փառարանում էր աշխարհին կարգուարքը, ըստ Հատուկ նշանքի համոզումի, ապրում էր Աստուծոյ ներքնկանքով: «Աշօրելու ստօրութիւն շունէր, կամ արտօնումս չէր երազարանկա ստօրելու, չէր կրնար ընրան ամեն Աստուծո՛յ անունը, որովհետեւ ան կ'ստղէր 1954 րուականի համայնակար Հայաստանին մէջ: Տեսիլ «Աստուած» քանի տեղ գործամեղ «աշխարհ» քանք»²³: Փայմանակնուութիւնը մերձեցնում է երկու քանտակողներին, որոնք ապրում էին տարբեր ժամանակներում, տարբեր գրական մեթոփաչներում: Երկուսին, շարունակում է սփիւռքահայ իմրազիրը, միատարում է նաեւ կեանքի նկատմամբ փիլիսոփայական նուրբ, տեսանէլի հայեացքը, ինչը եզակի օրինակ է ազգային գրական իտալոգիներում, ինչը գալիս է իմացական խորքից:

Կարելի է վառանարար Հատաստել, որ Մուշակեանի Հատորները սփիւռքահայութեան համար իւրատեսակ էզրական համայնապարտան են, որոնք էջերում ընթերցողը կարող է միասնութեան մէջ՝ Երուզի Երուզիէ հայ գրողներին: Գրողը փիլիսոփայական ընտանական ուղի էր քայլում հայ գրական գէճքերի նոր ընկալման համար:

Հատուկ նշանք ընտանական տեսանող է ազգային գալուցիան քարոզչութեան: Նա գրուր է գալիս նոր սահմանների՝ աննկատ լուծուելով ընկերային ու մշակութային տարածութեան սահմաններում:

- ¹ Թուզը Լաստիկեան, *Յրապահ Տարեգրիկը ՀԹԿ, Իսթանպուլ, 1977, Մարտի Աֆ-
սիս, էջ 201-204.*
- ² Թուզը Լաստիկեան, *Երեսնեան Յուշառույթ-1989, Իսթանպուլ, 1990, Մարտի Աֆ-
սիս, էջ 24-28.*
- ³ Լալ Ման Տրեպեան, *Գրական Լուսինա Միջինարեան Կանոն Միսթիկեան, Իսթան-
պուլ, Գ.Ն. Միսի, 1998, Քր. 1-2 1111-1122, էջ 36-40.*
- ⁴ Թուզը Լաստիկեան, *Գրական Լուսինայի Մուտայիի Մեր Գարեպեան ՄԱ, Իսթան-
պուլ, Մարտի Աֆսիս, 1999, էջ 19.*
- ⁵ Լալ, էջ 24-25.
- ⁶ Լալ Ման, *Իսթանպուլ, 24 Ապրիլ, 2005, էջ 37.*
- ⁷ Աբիս Երեմիայեան Զարեհ Արարեան, *Անդրադարձակներ, Իսթանպուլ, 2004,
Մարտի Աֆսիս, էջ 41.*
- ⁸ Թուզը Լաստիկեան, *Գրական Գործունեութեան Յիշատակ Լուսինայի, Իսթան-
պուլ, Մարտի Աֆսիս, 1987, էջ 45.*
- ⁹ Թուզը Լաստիկեան, *Գրական Գործունեութեան, էջ 45.*
- ¹⁰ Թուզը Լաստիկեան, *Գրական Լուսինայի Մուտայիի, էջ 236.*
- ¹¹ Թուզը Լաստիկեան, *Յուշառույթ (Մարտի), Ս. Էմիլիան, Մալ Կիսա Մալլ էլ
Միսիկեան Զարեհ, 1998, էջ 285-286.*
- ¹² Լալ, էջ 30-31.
- ¹³ Կասեան Զարեհ, *Լուսինայի, Երեսն, Մարտի Մալլեկ, 1999, էջ 99.*
- ¹⁴ Թուզը Լաստիկեան, *Բարբառները Այլառաւանակներ ՄԱ, Իսթանպուլ, Մարտի
Աֆսիս, 2002, էջ 28.*
- ¹⁵ Մարեհ Կանիկեան, *Թուզը Լաստիկեան Ենթադասի Գեղարուեստական Բնու-
թիւն, Իսթանպուլ, Մարտի Աֆսիս, 1999, էջ 40.*
- ¹⁶ Ս. Կանիկեան, *Յնչը Սեզան Գարեհ Մարտար Բնիկի Կերպարաններ, Լալ
Գրական-Գեղարուեստական Լուսինայի-Մարտի-Լուսինայի Լուսին, Երեսն, 1999,
Քր. 5, էջ 121-124.*
- ¹⁷ Թուզը Լաստիկեան, *Բարբառներ, էջ 159.*
- ¹⁸ Թուզը Լաստիկեան, *Գարտ Լալ Գրականութեան Բարբառներ ՄԱ, Լալ Ա. Իս-
թանպուլ, Մարտի Աֆսիս, 2008, էջ 8-9.*
- ¹⁹ Լալ, էջ 9.
- ²⁰ Թուզը Լաստիկեան, *Անպարտ Դեպ Բարբառներ, Իսթանպուլ, Մարտի-
Մարտի Աֆսիս, 2009, էջ 15-17.*
- ²¹ Թուզը Լաստիկեան, *Իսթանպուլ-Լալ Ենթադասի Բարբառներ էլլը, Իսթանպուլ,
Մարտի Աֆսիս, 2004, էջ 9.*
- ²² Կանիկեան, *Յնչը Սեզան Գարեհ, էջ 123.*
- ²³ Լաստիկեան, *Գարտ Լալ Ա. էջ 30.*
- ²⁴ *Գարտ Սեզան, Երեմիկ Ժողովուրդ Ս Լուսինայի Լուսին 5, Երեսն, «Լուսինան»,
1974, էջ 156.*
- ²⁵ Թուզը Լաստիկեան, *Գարտ Լալ Գրականութեան Բարբառներ ՄԱ, Լալ Գ. Իս-
թանպուլ, Մարտի Աֆսիս, 2008, էջ 201.*
- ²⁶ Թուզը Լաստիկեան, *Գարտ Լալ Գրականութեան Բարբառներ ՄԱ, Լալ Գ. Իս-
թանպուլ, Մարտի Աֆսիս, 2008, էջ 20-25.*
- ²⁷ Լալ, էջ 21.
- ²⁸ «Արարեան»-ըրոս է Լաստիկեանը. - Մանայի այն գրագրուներն է, որոնք իսկ-
նական ոչ թէ անարարեանն են, այլ իրենց անքննիքին նորիսն վայ, իրենց ժո-

դիմադրանք իսկ ձևացրել (Հասարակական, Պատրիստիկական և Գրականագիտական Հարցերի Հանձնաժողովի Հանձնաժողովի Ընդհանուր Վարչական Եզրակացություն, 2000, էջ 266)։

²⁰ Հուլիս

²¹ Հուլիս, էջ 296-297.

²² Եղևա Տեմբուրյանի մասին, Երևան, Արևիկական հրատարակչություն, 1998, էջ 75.

²³ Ծրարկ Հասարակական, Պատրիստիկական և Գրականագիտական Հարցերի Հանձնաժողովի Ընդհանուր Վարչական Եզրակացություն, 2000, էջ 116.

THE EXAMINATION OF CERTAIN ISSUES OF THE ARMENIAN LITERATURE IN ROBERT HADDEDJIAN'S *HUSHIATEDR* SERIES

(Summary)

HOVHANNES YEGHOYAN

The *Hushiatedr* book series occupies an important space in the literary production of Istanbul-based author, Robert Haddedjian. The books are unusual encyclopedias for the Diaspora readership and examine various issues of Armenian literature.

The paper argues that Haddedjian is a philosopher-author, an observer of Armenian literature, which values the letter as a strong defense mechanism for a nation and its culture.

In the *Hushiatedr* series one can come across deep reflections on past and current Armenian literary developments as well as on Eastern and Western Armenian authors. The series brings into the limelight the devotees of Armenian writing from Mesrob Mashdotz up to the current era.

The paper notes that Haddedjian is singled out as an intellectual and a thinking journalist. His literary vision has a strong inherent unity that enables him to rechannel the two sources of intellect and public writing into a single track. The paper argues that this track brings literary knowledge closer to the vital perceptions of the community and nation and helps in the search for national roots.

Furthermore, by presenting Eastern and Western Armenian authors in one unified space, by comparing and pooling their literary productions, Haddedjian tries to bring closer the two 'alienated brothers' of Armenian literature.

Yeghoyan considers this a great service to Armenian literature.

**ՀՐԱՆՏ ՄԱԹԷՈՍԵԱՆԻ
ԳՐԱԿԱՆ ՆԱԽԱՓՈՐՉԵՐԻ
ՎԵՐԼՈՒԾՄԱՆ ՓՈՐՉ**

ՎԱՉԱԳԱՆ ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ

ՄՈՒՏԲ

Ստեղծագործական համապարհի սկզբին սեզամ Հրատա Մաթէոսեանն իր գրականութեամբ հակադրում էր գրական առնչական ընթացքին: Նա առաջադրում էր գեղարտեստական անկեղծութեան նոր ստաբնան, որի յաջեանարումը տեսական ժամանակ էր պահանջելու: Բայց գրական նախափորձերը, եթէ չունէին մաթէոսեանական իդէալ խառնի մակարդակը, բայց եւ ախպէս յատկապէս ուրուսեցծում էին մեծ համապարհի սկզբը՝ անվարան ու վտանգ:

Ինչպէս ժամանակի եւրոպական, ախպէս էլ խորհրդային գրողները առհիւ ծառայած էր ուշխարհում սեփական տեղն ու դերը, սեփական հայեացքի ու զգուքի բնույթը եշակելու հարցը:

Սրկրորդ Համաշխարհային Գատերազմն իր շեռեւանքներով պարզապէս աղէտալի եղաւ եւրոպական երկրների, ժամանորային Եւրոհրդային Միութեան համար: Գարեի ընթացքում ձեւաւորուած, կախացած ազգաբնակչութիւնը ոչնչացուեց գրողներն ու պատմաբանները փառաբանեցին իրենց առաջնորդների ռազմական հաճմարը, իսկ իրականում անասելի գրկանքներն ուներին տարաւ ժողովուրդը:

Գատերազմի անմիջական ներկայութիւնը թիկունքում, անզոր գրկանքների ու երբեք չփորձաւորուող կարուստների գարբազրութիւնն ամբողջութեամբ են հայ գրականութեան մէջ ոչ միայն Մաթէոսեանի խառնով:

Այդուհանդերձ համաշխարհային չարիքը ընդունած արհաւիրքը չզարձաւ մաթէոսեանական խառնի տոտնցքը: Նրա հայեացքի յայտնութիւնը չէր սահմանափակուի աչք նիւթով: Իսկ ընդամէնը մարդկային գոյակցութեան համապարհի, եթէ ոչ ստորական, այդա անշարժի երեսնիմ էր: Մարդն էլի գտնելու էր իրեն իրեն, շարունակելու էր ապրել եւ թողաբակիթութիւնը գտնելու էր իր գարդազման ընթացքը:

Մաթէոսեանի համար առաւել կարեւոր էր տարրերը թողաբակիթութիւնների բարեւոյժը: Եւ դա ոչ ախքան Արեւմուտք-Արեւելք հակասութեան բարեւոյժ է, թէն չհմբում հակասութիւնը շնորհրան է վերաբերում, այլ աւանդական, գարբուտը կենսամեծի եւ տեխնիկական թողաբակիթութիւնների բարեւոյժ: «... Հնոյանուն է առանձնախառնակ, ձնորի աշխատանքի կուտարան, որ բազմադարեան վտորի կուտակումն ու զուգարմակէտ էր դարձել»¹: Գուցէիւ սկզբում առաջընթացը մարդուն թուացել է շատ կարեւոր մի բան, թողաբակիթութեան աւանդապաղ թեմեր իրեն է եղել շատերին: Թողաբակիթութիւնն չէր աղծուար հոյս վաստակելու անհրաժեշտութիւն, այլ կենսաբան թեմերն ու հանդիսաւ ապրելու նրա էր: Բայց գրողի նուաճար հայեացքում

այս ամէնն ստանում է իրական իմաստասրում - կարւում են մարդու և Տիգրիսի, մարդու և մարդկանց միմե ձայնող բնական կայտեր: Այսուպ ամբողջ ուժով վեր է բաժնում մտիկանական գրական ամենակարեւոր որակը պատասխանատուութեան անփոփոխելի որակը: Գրողական պատասխանատուութիւնն ուղղակի վերանկում է գրող և գրականութիւն կայտը: Եւրոպականի պահի ոչ թէ ներկայութեան պատրաստը, այլ ներկայութիւնն ինքիին ստեղծում է ամէնորեայ Տիգրիսի, մարտման բնթայց:

Եթէ «Մոսկանանի ժամանակներում ի կելի ոչ մի սանդիմնոր չճշակում, երկրային դրախտի չվերածումսն հող և որսեղ հիմա չկան նոյնիսկ վայրի ընկազնելները, - ևս իմ գրողական ու որդիական պարտքը հասկանում են այսպէս: Լուիսն (և իբրև աշխարհագրական հասկացութիւն, և իբրև հոգեբարդայական աշխարհ) չպիտի երկրի երեսից անհետանայ...» Սա իրապէս դաւանանք է: Մտիկանանի գրականութիւնը խորում նաւայում է այս նպատակին: Կարւում են դարերով ու դարերի փորձով ամբողջում կայտերը, որոնք մարդուն պահում կեն իր բնական վիճակում: Քաղաքակրթութեան որսաբնդոսս քայքերի սակ անքում, ախուհետև ոչնչանում է մարդու աւանդական կենսամեղը: Քաղաքակրթութիւնը ժողովում է աշխարհի ամենախուշ անկիւնները, որպէսզ ստփոքելի ինչպէս ապրել ևս ինչ անել: Մարդկանց միմե կզան բնական շարաբերութիւնները փոխարինում են քաղաքականութեամբ, զաղափարական հարկադրանքով, շարութեամբ, սեփական կարծիքը պարտադրելու, իշխելու անզուսպ մարմաշով:

Խոսելով Մարդկանի մասին Մտիկանանն ստանձնացնում է նրա՝ թշնամի ու թշնամութիւն շնամաշող փիլիսոփայի հարեացքի ուղղութիւնը: «Թշնամի ունը, և այս թշնամին էր մարդկանց ճակատագրերի տնօրինման նորին մեծութիւն յաւանդուողիսն կան որ նոյնն է՝ մարդկանց կեանքը իրանով փոխարինող կեղծիքը: Աման կեղծիք ծնող գործիչներն ու մշակութիւններն էին նրա թշնամին...»

Մտիկանանի գրականութիւնը՝ որպէս մարդկանցն աւանդական կեցութեան ոգու ամբողջական արտայայտութիւն, իր բովանդակութեամբ հակադրում էր ժամանակի այն պարտադրանքին, որի հարստանների սակ աղարատում էր մարդը, նրա հոգեւոր սկիզբը, կենսամեղը, մարդու ազատ աշխատանքը, որ դառնում է ինքնատարման գլխաւոր նախադասմանը:

Հայ գրականութեան մէջ ամբողջումսն այս կարեւոր ինչկերը Բակունցի գրականութեամբ անմիջականորէն ստեղծում է Մտիկանանի ստեղծագործութեան ներքին հնչելութեան: Խոսելով իր մեծ նախորդի Սե. Յեյրիի Մեղմուսեանցի ժողովանուի յաւազայն պատմութեանքերից մէկի «Գրովմնց իսկ Մայրամուտի մասին՝ նա այն համարում է մեր ժամանակի մեծագրե գործը՝ որպէս մարդու՝ իր երկրից ստարան դաւանան օրինակ: «Քաղաքակրթութեան անմտով նկան, արեւելեան քո կան զոնակը, որ էլքրդն, վիճելն, թեզ քո երկրից զոյրա թշնամին... Այսօրոյս ին վիճակն է՝, Բացառաբարէն ինչկերը չէր կարող գրողին անտարբեր ինչկեր: Իսկ այստեղից պարզապէս մի քայլ է մինչեւ մարդ-անձաթի, նրա շարժական աշ-

խարհի պաշտպանութեան խնդիրը: Այնքան ակնարկ էին Մաթէոսեանքի համար իր նահապետների կապած սուպանի մարդկութեան ու մարդկայնութեան գորաւոր կացարանի շայջարման հետեւանքները: Թէեւ նա սկզբից եւեթ մարդու մէջ չի բացատոււմ զատը, բայց սաստնանարար նրա հաճացքն ստիպուած է կանգ առնել ոչ այնքան այն մարդկանց վրայ, ովքեր նշուած են բարիքն եւ խնկոց ուսերին են պահուած երկիրը, որքան նրանց ովքեր խնկոց նաստիրութեամբ, անմարդկային վարմունքով, դժուարութեամբ դրսեւորում են այնպիսի ընտանիքներ, որոնք կրօնական նախապաշտաններ են թէ՛ երկրի, թէ՛ մարդկային հոգեւոր աշխարհի համար: Փոխուած է եւ շարադրանքի սեր: Քնարական պատկերները, որոնք սուսեւապէս արտայայտուած են ընտապատկերների, անցեալի վերջույի, հերոսների սպարումների միջոցով, խնկոց սեղը գիշում են որոշակի խնդիրների, այլանոց պատկերները փոխարինուած են գաղափարների համադրումներով:

Մաթէոսեանքի հոգար դասուած է ժամանակակից մարդը՝ իր հոգեւոր աշխարհով, դարերի ընթացքում մեւաւորուած բարոյական որակների ու կանոնների անբողոքութեամբ: Այն նրա մղումը՝ «Մարդկանց յիշուորթինն էր յանկարծ խարստուէր՝ ազգականներն ու երկրակիներն այն օրերի վարքի կարող էի նորից ժողովել մարդկային բարոյականութեան օրնագիրը», իրականում մարդկային իստիարակում իշխողութիւնն առողջացնելն է: Իհարկէ, նրա համար ցարայի է, որ գրողի իստիարակ ընդհանրապէս չեն յուսւմ կամ դժուարութեամբ են յուսւմ, բայց նա վերջնական առումով անփոփոխելի է համարում մշակութի, գրականութեան դերը հասարակական կեանքի, մարդկութեան գոյակցութեան կարգաբերման ընթացքում: Եթէ հասարակութիւնը ենթարկուած է մեծ ու փոքր աղէտների, ապա այդ աղէտի սկզբը եղել է ժողով մշակութիւնը: «Մշակութի պատասխանատուութիւնը աշխարհի ճակատագրի մէջ վիթխարի է»:

Բայց վիթխարի է եւ մաթէոսեանական խոսքի պատաշտանատուութիւնը իւրաքանչիւր մարդու նահապատգրի, նրա խաղաղ երթի հանդէպ:

Մաթէոսեանքի գրականութեան ենթիմաստը նպատակ ունէր սանկցը համարուգակցել բարոյափոխութեան կարգաբերումների: Եզրայանգուածներ, որոնք հնարասութիւն է ընձեռելին մարդուն բարոյապէս ու ազնայն գիտակայնիւն, այն հանգամանքներին, որոնք անհասին ուղղակիութեն գրուած են մարդկային որակներից:

Մաթէոսեանքի խորագրոյցներում իջուած է եւ խորհրդային ժամանակների գրականագիտական հսկայի՝ ուսու ընտազուտ Միտայի Բարսեղի անունը, եւ դա բոլորովին էլ պատահական չէ: Վերջինիս անբող սանկցագործութիւնը՝ թէ՛ փոխափոխական, թէ՛ գրականագիտական, պատասխանն էր կեցութեան բանական իմաստասրման այն եզրամասի, որն էր յայտ էր եղել նոր ժամանակներում: «Կարծ, այդ ճգնաժամի ետիւնը կարելի է այսպէս արտայայտել, ճարտու արտու նրան այն աշխարհից, որն ստեղծել է կեցութեան ռազմախիստական օնտոյնինը, իսկ այստեղից էլ եւ կեցութեան իմաստի, որն անբողականութեան կրօնաւոր»:

Մաթէոսեանական ստեղծագործութիւնն իր գերակէջո ժառոց նպատակաւ գրուած է գրեական ժարդոս իրաւունքներէ պաշտպանութեանը եւ այս առաւելով միանգամայն համահունչ է բախտիման այս կարեւոր եզրախմբմանը՝ դրանց ընտց բոլոր հետեւանքներով: Պաշտպանիչ ժարդափորի ազդերս իրաւունքը նշանակում է մեծագոյն պատասխանատուութիւն գոյ ժարդոս եւ ընդհանրապէս ժարդիկեան հակառակորդի առջին սնուցիլ տիեզերական ամեղձամածի բանալին է. անա ինչոս առաջադրուած բանմանի «գրականութիւն» բաղադրիչը ինձ ներկայանում է որպէս մեծագոյն պատասխանատուութիւն մարդկութեան առաջ»⁶:

Մաթէոսեանը եւ տեսական եւ գրական սրբաբուսւած աւելին քան մէկ ուրիշը զգում էր գրականութեան կարգաբերող նշանակութիւնը, քանի որ մշակույթը երկիր է ստեղծում, ստեղծում է ժողովուրդ: Փրօզի համոզմամբ, եթէ որեւէ երկիր պատերազմ է սանձազերծում, ապա անկասկած այդ երկիր մշակույթը եւս մեղաւոր էր զտանում ժարդոս քաջբայման գործընթացին: Պատասխանատուութեան այս բնուց էլ Մաթէոսեանը մտնում էր գրականութիւն ազատօգնելով իր բացառիկ ու անկրկնելի տեղը եւ գրականութեան, եւ կեանքի մէջ որպէս քաջաբացի եւ ժաւարական:

ԳՐԱԿԱՆ ՆԱԽԱՓՈՐԶՈՐ

Մաթէոսեանի գրական նախափորձերը, որոնք Հեղինակը չի կարեւորում, իրականում զառնում էին մեծ նշանապարհ զուրս բերող սկիզբ: Դրանք, թերեւս կարեւոր էին ոչ արեքան ժառուցման մեւով, որքան ստեղծող ընտցից գերացարկուող զազափարով: Այս պարագայում դրանք զառնում են գրօրէ ստեղծագործութեան որպէս ամբողջական ժարմի ներածանելի ժարը:

Աւանդական եւ շքաբութեան նուանուածերով գիտում նոր գրականութեան միջիւ եղած բախումը առանձին ղէպերում, բաւականին ուշադուսով, որպէսիք տես էր ստանում եւ հայ գրականութեան մէջ: Այսպէս կոչուած Գրագագրութեան Մասին՝ յօդուածում⁷, Մաթէոսեանը բաւազինելով Վարդգէս Պետրոսեանի հետ, իրականում պաշտպանում էր նշմարիտ գրականութեան իրաւունքը եւ զէմ էր այն սրեմաններին, որոնք իրր պիտի ստեղծէին նոր գրականութիւն: «Ժող էր զտղ չես, ապա զունայիր, բանանիր քոյր իբղիւրաներին, հովիտներին ու հանրագոյրներին, բանորդան ստալիր բասներող դարի հայ իրականութեան նրկուող կէտը ճշգրտորէն արմատողի մի իբղիկու-հովի, քոյր դա չի լինի մտղ, այլ կը լինի զունարմ, բասմոմն եւ քանողի պատասխան»⁸:

Թէեւ այս յօդուածում Մաթէոսեանը խտում էր յարքան գրականութեան ժառն եւ համոզում էր, որ պարզապէս արհեստական է գրագագրութիւն՝ քաջաբացրութիւն բաժանումը, իրականում նրա անհանգստութիւնը կապուած էր աւելի ընդհանուր եւ կարեւոր խնդրի: Նա զէմ էր քաջաբացրութեան այն ընդհանրական բնույթ կրող յարմակմանը, որ ազարտում էր ժարդոսն, նրա բնական գիճակը: «Թողիլ թագմական ծաշոնմատեաններում նշուած է թագմական գործին իմ հոր կիսապիտանիութիւնը, իմ

պիտանիութիւնը, տասներկու տարեկան իմ եղբոր պահետաւային ախտանիութիւնը, մեր բաժնէրէ յանակը, մեր շուն շրջայի երկարաբոխն ու հաստութիւնը՝ քաղաքակրթութիւնն ահա անորոշութեան մտից դրանք յայտնաբերել ու տուել է հաշուի մերեմաների քերանք...»¹¹։

Դիտարկման մէջ անկրօյա է գրողի անթարթոյց քաղաքական գերադերձուքն ունէն ինչ համաւարքնոյ, մի կարծալում անէն ինչ անզուարթոյ քաղաքակրթութեան հանդէպ, որի արդիւնքում ստացուելու է մի նոր տարակէ՝ անհասականութիւննոյ գրկուած մարդ։ Մտիկոսեանի այս անհասկանութիւնը փորձանշուելու էր իր գրականութեան։ Դա նրա մէջ կար գեղեւն գրական համայարքի սկզբին։ Մտիկոսեանի համար շատ կարեւոր էր մի բան՝ մարդը չի կարող զբաւաններին հասարածու լինել, նա շատ ակիւի հարուստ է, քան փորձում են նրան ներկայացնել եւ կամ խցկել իրականութեան շարժաւորութեան սահմանների մէջ։

Ահա այս առումով նրա ստեղծագործութեան առաջին շրջանի¹² ակնարկներն ու պատմութեանքը, այդ թուով եւ ձեւեր Ենք, Միք Սարերը (1907) որոշակի որինաչափութեան են միտում։ Գարգ է, որ զբանցից անէն մէկը միանգամայն տարրեր նպասակ է նետապնդում։ Գրողն անէն անո՞ք որոշակի խոցիլը ու՞նի իրագործելու՝ կենդանի նրա՞ն իմաստաւորելու, գեղարուեստորէն գերատեղիելու, յաղթանարելու իմաստով։ Բայց զբանք ներքին ընդհանրութեան մէջ են՝ կեանքի քարացած գոյաններին դէմ ներքին ընդդիմումի, ընդհանրութեան առումով։ Դա արդէն նեղացող, սնչող մի աշխարհ է, որտեղ բանականաշափ դիտար է ապրելը։

Բանական մտածողութիւնն անկրօյաորէն կարեւոր է մարդկային կեցութեան համար, բայց այն իր շափ ու կշիւով անկարող է շնածկելը ողջ կեանքն իր հարստութեամբ։ Մտիկոսեանի հասկացումը, շնաչափը, շնաչափաբնոյ որքան էլ փորձեն հանդէս գալ իրեն կեանքը կարգաւորող ուժ, կը մնան միայն քանկութիւնների արիւթիւմ։ Կեանքը շատ ակիւի հարուստ է, քան այն կարող է թուայ առաջին հայեացքից։ Գասակական չէ, որ երեւոյթների մարդկային էութեան մէջ կան այնպիսի որակներ, որոնք ենթակաջ չեն արամարանական մեկնարանութիւնների։ Աւելին՝ բանական մտեցումն ապաստում է կեանքը՝ համարարելով անէն ինչ, ազնատում է մարդկային ներաշխարհի անկրկնելիութիւնը, երկար ժամանակի մէջ մեւաորութեան մարդկային որակը։ Եւ միայն աշխարհի ու մարդու անհասական արեմաներից զուրա գրողի փրօպարումի միանութեամբ է փորձէլքորէն գրակորում կեանքը։ Հետեւապէս եւ առաջին հայեացքից նրա ներսների արարքները քանաի արամարանորէն անմեկնարանելին են։ Նրանք գործում են չողջարուութեանը հակասակ եւ ապրում են իրենց կեանքն ու օրն այնպէս, ինչպէս որ այն կար։ Նրանք երբեք չեն փորձում իրենց էութեան եւ գրա գրակորման մեկերի իտաքի, կեցութեանքի, իրենց պատկերացումների միջին, միջոգայտի ազդեցութեամբ, նկատուող տարանջատումը իտարացնել։ Աւելին՝ նրանք հակարակելով ժամանակի կողմից մատուցուող յարարութիւնների պարտադրանքին, փորձում են Շարաւորին պահպանել սեփական անհասականութեան անբողջականութիւնը՝ գիմակայելով մարդ-

կազմն էութեան երկաման տեսական ու անընդհատ ընթացքին: Անբան ժամանակ, քանի զեռ խառը վերաբերում է իրենց, նրանք կարողանում են տեղ կանգնել սեփական էութեանը, մարդկային սրտիներին:

Առաջնից դժուար է, երբ պարզում է, որ միանգամայն նոր իրազրութեան մէջ կեանքը եւ զրա մասին եղած պատկերացումները խառնուին տարբերում են միմեանցից: Մաթէոսեանի զեռեւս անխորժ գրիչը պարզել է նոր ժամանակի անկեանքն զբրտումը: Կեցութեան զրա քանական խնամատուրումը նզամամի մէջ է եւ իրականում չի կարող քայքայչակել երեւոյթների ողջ էութիւնը: «Ժողովանք պէտք է լինը՝ տեսնին, է տեսնին, որ չէ, ստանդարտ լինը»¹², Դեռեւս առաջին ակնարկում եղած այս եզրաշահումն ուղղում էր կեանքի միտքնականացման զէմ: Մա իր գրական նախապարհի սկիզբն էր, շնտապում արդէն գրողը նորանոր մեկերով ու խորութեամբ մտաբանելու էր կեանքի մեռեալ մեկերի զէմ եւ հաստատելու էր կենդանի կեանքի գոյութեան իրաւունքը:

«Տափաստանում» ակնարկը առաջին գրուար հրապարակումն է եւ բառակառուցի կարեւոր է գրողի գրական նախապարհի սկիզբն առումով, որտեղ, թէեւ դժուար է գտնել մաթէոսեանական բարձրաձեռն խառը, ալ զուհանգեթմ բառակառուցի շու են երեւում գրողի նախախորութիւնները: Երկու կարեւոր առանձնաշատութիւն կարելի է նկատել այստեղ, ինչը շնտապում էր խորացումն արտայայտութիւնը գոտու: Մաթէոսեանի ստեղծագործութեան մէջ Առաջինը՝ երեւոյթները առօրէական կազմերի մէջ քայքայչակելու, փաստերին հաստատրիմ մտալու սկզբունքն էր: Երկրորդը առօրէականի մէջ զեղծողին ու տեսականը տեսնելու գրողական ֆիզն էր, որ ստեղծողը գարնում էր կենդանի, անբողական:

Մաթէոսեանը տարբերում էր մամուլում ապագրուող քաղմաթիւ ակնարկազրիներէրց, որոնց առաջադրան հարցերն ընդհանուր ընդթ ունէին: Նա խոսում էր իրական մարդկանց մասին իրենց առաւելութիւններով ու թերութիւններով: Համահարթեցման այն ուղղովը, որ տարւում էր հասարակական կեանքի բոլոր ընապատաններում, իր անմիջական արտայայտութիւնն էր գտնում մամուլում ներկայացուող ակնարկներում: Նրա զեռ անփորժ, սակաւ նետուար հախացքը որսացել էր պահը:

«Այստեղ ամբողջ կոմստոյը մեխանիզատոր է...»

Այստեղ բոլոր մեխանիզատորները կոմիդիտակասներ են...

Այստեղ ամբողջ րիզաղը, աշխատանքային ողջ անդամաւը, ամբողջ սովաղը կարելի է կոչել՝

-Ընկն ը մեխանիզատորներ կամ՝

-Ընկն ը կոմիդիտակասներ»¹⁴.

Համահարթեցման այս նշանակական քաղաքականութեան մէջ ուղղակիորէն անտեսում էր մարդը, էլ չենք խոսում նրա ներաշխարհի հարստութեան, ներքին ապրումների մասին: Պետական ուղղովը միտումն է ոչ թէ զէպի մարդը, ալլ աւելի կարեւորն ինզիրների լուծմանը: Հետեւապէս նրանք միայն միջոց են բարձրագոյն նպատակին հասնելու, նախապարհին իսկ թէ ինչպէս են ապրում այլ նախ մեծամեծագոտորները, որոնց այլա-

տանքն ախրան կարեւոր է «զմտական քրեքն», ոչ սքի չի հետաքրքրում: «Չեզ ճեսարքրում են միայն սոկոսննք, այսինչ կոնքայնք այսօր այսրան է հնճել ատուք իմանայր կոնքայնայնքի անունը... Մինք եղա կը գնայինք ատանգ ճեր «տուղիկ ժողովների» էլ...»²⁶.

Մաթէոսեանք խառն է կենդանի մարդկանց մասին, ովքեր սարքեր ճակատացիր ու կենսագրութիւն ունեն, ովքեր աշխատում են իրենց կարողութեան շափ՝ ոճանք անցնայք մտանայր, ոճանք իրենց տղազան աւելի բարեկեցիկ դարձնելու յատկ նպատակաղղմամբ, երբորդները պարզապէս չեն կարող շաշխատել, քանի որ դա նրանց էութիւնն է, նրանք բարեք ստեղծողներ են: Երկրում ձեւաւորում է թիւրակրատական գասք, որ սփռարարք իրեն է վերացրում բոլոր ձեռքերումներք, այս գասի համար աշխատանքային պայմաններն ուրիշ են: «Նկեպալարնն ք են, ամէնքի տակ մի ճի, մի բրիչկա ... Հաշուք, Անիկանային՝ մէկ, բրիչկայիր Մարդինովին՝ մէկ, ագրոնոճ Թախտայիարային՝ երկու - փոխէփոխ իս է լծում, ստրեանգա ի է, նաշուտայանին՝ մէկ, քերմայի վարիչին՝ մէկ, նաշուտարանի ն էլ մի են տանը»²⁷.

Գուրե է բարձրացնում անարդարութեան զգացումք: Մարդիկ բարեանում են միմեանց: Խորհրդային թիւրակրատիան ստարում է հասարակութիւնից: Աշխատատեղն իր հերթին ստարում է զգում պիտութիւնից, քանի որ չեն յում իր կարծիքը, չեն տեսնում կենդանի մարդուն, որն իր ինչիքներն ունի, եւ գրանք, որքան էլ ստարական, աշուհանդերմ մասն են չլուծում:

Բացք, շարունակում է կեանքը, դժուարութիւններին չեն դիմանում շատերք, աշխատանքը տանում են յամառ ու անկարում կամքի աւելի մարդիկ: Նրանց է վերապահում հրանայ բնութեան զեղեղնութեանք: Աշխատանքի բերկրանքը վաշելում են նրանք, ովքեր դժուարութիւնների բնուր կրողներն են: «Չորտով դեռ աշխատում եւ խնում էիրք տափառասննի զեղեղնայինք եւ վարմանում մրանկ վրայ, ուրիշք իրենց շատ կորցրին»²⁸.

Բացք նրանք, ովքեր ճարդկութեամբ, հազար ու մի պատենաարանութեամբ լցեցին աշխատանքի ճակատք, իրենց զրկեցին ոչ միայն ճանք աշխատանքը կատարելու պարտականութիւնից, այլեւ արարման բերկրանքից, կեանքի իրական արեւքն հասկանալուց, բնկերասիրութիւնից, մարդկայնութիւնից: Բացք որքան էլ վարմանայի է, ճանք աշխատանքից խուսափողները տեսնելիք որքաններում գաւնում են զտեկավարողներք, զկազմակերպողներք: Նրանց համար նախապատրաստում է վազուայ բարեք հասարակական դիրքք:

Մաթէոսեանի համար այս ամէնք երկրորդական է՝ մարդանկարի, մարդկային աքն անասակի կողքին, որը ճրկիք նախիւայն է: Եւ որ կարեւոր է՝ տափառասնի մշակումը երկկողմանի բնոյթ ունի: ոչ միայն մարդն է մշակում տափառասնը, այլեւ տափառասնն է իր հերթին մշակում մարդուն: Նրանք կայացնում իւրօրինակ ըմբռնցքի մէջ են: Սա Մաթէոսեանի ամենակարեւոր եզրայնագումնն էր, որ գուրե էր գալիս անարդկանքն ճամանակի սահմաններից: Մաթէոսեանք կարեւորում է մարդու կայացման

ընթացքը, հետեւապէս «Տափաստանում» խուսում է ոչ աշխարհ Լիբրասիան աշխատանքի, որքան կատարելագործուող մարդկանց մասին, իսկ առ շատ աւելի կարեւոր ինչոք է, թան հասարակական աշխատանք կատարող կամ դրանից խուսափող, սակայն բարձր գիշացալուց մարդկանց մասին պատմութիւնները: Եւ որպէսզի ակնարկագիրք մէկ անգամ եւս ընդգծի այս գաղափարի կարեւորութիւնը, որ վերժամանակային ընտրի ունի եւ գաւթ է «Տափաստանի» ժամանակից, իր խոսքն սկսում է բնութեան նկարագրութեամբ: Այն տարուայ տարրեր եղանակներէ համազարթիւն է՝ բնութեան զարթեմք, դրա ծագման, հասունացման ընթացքով: Ինչոք առեւանդորդն կրկնուող ժամանակային հոսքի մասին է:

Գարնանը տափաստանը բաց կանաչ գոյն ունի, ծածկուած է նուրբ բուսականութեամբ, որ թամուց անգամ չի խշշում, ապա տարածուած է մեղմ սպիտակութիւն, որ բարակ մշուշի պէս փուսում է դաշտով մէկ, ծագկում են ցորենը, փայտակը, խաւարքները: Օդատառնի գոյնիցը խամբում են, ապա մրտնդամայ տափաստանը ներկուած է սպիտակից, դրա կողքին սրմիկոյրի դաշան է՝ հարեւանութեամբ արեւածաղիկ կանոնաւոր բանակի:

Աշունն ամբարում է սպիտակը, եսթիտփանիները նորից պատում են հողի կուրծքը: Աշունն սառչող հողն ապիւս գորշոյի չի շեշում, գոյնիցը խոզն ապիւս չկայ, տափաստանը միայն սեւին է տալիս... Ժամանակի առ յուրմանակն երթին նոր բովանդակութիւն ու իմաստ է հազորդում մարդը՝ տափաստանի նոր բնակիչներով:

Առաջին եկուորները Գահն աղբից են եղել, քաղաքի օդից գեղեցած եկել, հանել են քուրքները, շնչել տափաստանի սառը օդը եւ որոշել ապրել հարբիս եւ մէկ տարի... «Ուստանում գերեզմանոց չկար, իսկ մահը կար, հնծց ախտոյ, իրենց կողքին դարամած մի տեղ էր...»: Եւ դա աշխարհ անպատեկ էր ու անտեղի, որքան համակ կանաչութեան մէջ յանկարծակի յարտուած թուերն ու խաչը: Բայց կեանքն աւարտ չունի, շարունակութիւնը նորիցան անպատեկ է, որքան մահը: Կարածին չէր կարելի թողնել զաղանդի մէջ, ուր ցերեկը շոյ է, գիշերը ցուրտ: Տեղամասի մարդիկ կառուցեցին առաջին փայտաշէն բնակարանը գաղափար կուրքան Վայինի շիրմից քիչ հեռու: Կեանքը մահուան ու ծննդի հերթագայում է: Ամէն մէկի համար ամէն ինչ յարարեցական է, կեանքը բացարձակ է՝ անընդհատ շարժում: Եւ թանի որ մարդն անպաշտպան է մեծ ժամանակի հոսքում, հետեւապէս նրա հանդէպ գրեւորուող սէրն ու գուրգուրանքը, ուշադրութիւնն առաւել թան կարեւոր անդամանք են՝ մարդն իրապէս մեծագոյն արժէք է՝ իր ներաշխարհով, անհատականութեամբ: Հետեւապէս երակէտն ու նպատակը մարդն է՝ ինչպէս առօրէական, աշխարհ էլ վերկենցաղային մղումներով: Ուրեմն հասունացրտացնելը մարդուն գրականութեան, սկնարիկի կրթում, պարզապէս անեղբի է. «Խուսանը պիտը է լիմը՝ տեսնիմ, է, տեսնիմ, որ չէ, տեսնիարտ չենք, քէ չէ՝ Մեկը կոնքիտ է ամոնսն ընկերոմիս համար, ես էլ եմ ամոնսն, ես թեւ տալիս եմ ընկերոմիս, Մեկսն էլ է տալիս: Մտանցիարտ»¹⁸.

Գրականութեան մէջ մտնելու անհասկանալի մարտի թուրքը դերագանացալէս կարգում է մարդկային կենդանի անհասկանալիներ բացառաբար մզումին: Իսկ ես կուս զուս մարդկային իրաւունքի, նրա բնական կենսամեծի պահանջն էր, որ հակադրում էր սահմանափակման տարակերպ մե կերին:

Քննական կենսամեծի խորքնակ տրտախառնութիւն է ԲՄՆԿՍՍՍՍՍՍ պատմութեամբ: Ստեղծագործութեան ներքին տրամարանութիւնն ուղղուած է նենց շխորհրականացման շունքերի դէմ: Կենսի իջարհակառայման հանդէպ նման յատակ պատկերացում ունի պատմութեամբ կերտար: Խորհրդանց թուս է՝ նշմարութիւնն անփոփոսւած է տարտանակ հաստափոր դրքերում ու դրանք կրկնելով ու գանազան խոստումներով կարելի է յուս տւանող, ի վերջէս երկրի համար սխտանի բազաբացի լինել: Իսկ պատմութեամբ կերտար՝ բնութեան ազատ գուսակը, անյարմար ու նուստացնող բան է սեծուսով քննութեան սղջ ընկնացքի մէջ: «Սղղակի մի շատ վաւր բան կայ քննութիւն յանձնելու մէջ...»:

Վասն այն է, որ քննութիւնն իր սեծուսակն պահանջներով չի կարող հաստատ լինել նշմարութեամբ, այն կազմակերպման մեւոյ իսկ նեքողքելի է զարկուն կաղապարում իմացութեան անհրաժեշտութիւնը: Այստեղ չի բացառախառն մարդու անհասկանալիները:

Իրականութիւնը բոլորովին այլ է: Բայր նրանք, սղջիւ հեշտութեամբ են նեքարկուսով համահարկեցման շտղաբակտութեամբ, զասնում են ուսանողներ: «Իսկ միջանցքում սպասում էին ներքի: Կային այնպիսիները, որոնք դեռ նոր էին մտնելու՝ տրախտանայու եւ տրախտանցիւ իրենց «խոստանում են» ներով ու սկախտայիցի շոշափակներով: Կային եւ այնպիսիները, որոնք այսին եղել էին միայն, «խոստանում են» էին սովել, բայց լինում սովել «նեքրայացման են կախտայիցի շոշափակները»²⁰:

Հետագայքիւ է պատմութեամբ մասուցման մեւ: Գրողն ընտրել է անհաստատ-պատմողի պնայիս սեծանկիւն, որն իր արտային յատկանիշներով կերտին սեծնախորէն տարբերում է, պայմանականորէն սասն, վերացական հեղինակից: Այս հանդամանքը սրում է պատմող-կերտար՝ դէպքերի մասնակցութեան գրտարները:

Գրտանի կերտան ստղջ, քննական մանկութիւն է ունեցել: Նրա դեռնուս նոր մասուսրուող ընկալումները պայմանաւորում են սպրում կենսի իրական ազգակներով: Երդիմանքով սասում իտաք ներքուստ այլ իմաստ ունի: «Էլիպէկտոր Նարեանը ստղրազնիցա միայն ստղց, որ այլ իր ստղրազնարեւտար ու կնիքով՝ հինգիպարիքերով վկայականն է: Իսկ իր դուրս էի գալիս, իսմերից, վեր կացաւ, իսմերից, քաղք բացել եւ սասց, որ հենց այստեղից էլ սկսում է գիտարեան քարքարտա ճանապարհի իմ առաք»²¹:

Իհարկէ, կենսից պատմուս համար սխտուել էր նեքնան որից, զարքի երկար ու միջ ճանապարհը - որ ոչ գծուար էր, ոչ էլ այնքան հանելի - լլլել էր նրա կուսիները ընթումքեամբ, մանկական շարութիւններով, սասի սեղուկի հարտութիւնից բակրով սպուսելու ներքին կրնուսներով, ի վեր

իոյ կեանքով Քաջ տնօրէնի գիտողութիւնն այլ նմանատառ ունի՝ պատաս-
խու համար սկսուած է մի ախոյրիս ճանապարհ, որ խեղապէս բարբարոս է:

Մտնելուանն ստեղծել է պայմանականութիւնից վեր կանգնած պա-
տանու կերպարը, որ դեմուս չի նաշակել իրականութեան զտնուութիւննե-
րը: Նա իրապէս չգիտէ, թէ ինչ ճանապարհ է անցնելու: Բնական է, որ սե-
փական տան, զայտոցի, գիւղի, թէկուզ խեղճ, բայց չիւր ու անկրկնելի, մի-
այն իրենց յատուկ կեցութեան, որոնք անմիջական կրօնը վախ չունի զրախ/
խառնափնջեր, պարզուեակ ու չոր կեանքին բարձուելու համար: Կրաւ ներ-
քին ազատութիւնը պայմանաւորուած է սեփական միջավայրի բնական կե-
ցութեան ազատութեամբ, որտեղ չկայ պարտադրանքը, եւ ոչ մէկն էլ ցան-
կային իրականութիւն չի գործուում:

Մտնելուանի ներսն առանձին պահերին, զուտ խոսքի, արտայայտու-
թեան առանձին ներքի առումով լիւծեցնում է Անյնձրքի ներսին՝ Բողոքի-
դին, բայց զպարտաբանական առումով ուղղակի հակադրել է նրան²²: Ան որ-
քան էլ թիւրութիւններ ունենայ գրական աշխատանքներ, ուր սկիւնայն են
հարկաւանական միայն ճիշտագործները, աշուճանդերն այն ներքին
զրուիչ ութ ունի: Մտնելուանի Արտուշը արամացածուէն հակադրել է սե-
փնձրքեան ներսին, եթէ վերջինս զտնուութեան, կեցիքի միջավայրից
փախում է վերացական աշխարհ, որտեղ կարողանում է ինչ-որ պահի ինքն
իր հետ լինել, ապա մտնելուանի ներսն ունի իր աշխարհը: Նա վախ չունի
անայտուցիւնից, նրա համար ամէն ինչ որոշակի է, ամէն ինչ իր սրտէն
ու տեղն ունի: Նա այդ երեսնամբերը վերախնայաւորելու անհրաժեշտու-
թիւն չի զգում: Ան այս ամէնը պայմանաւորուած է նրա՝ համայնքային
կենսամեթի միասնականութեան ներքին զգացողութեամբ: Սա կարելի
էր հանգամանք է այն առումով, որ յետագայում մտնելուանական աշխարհի
կարելիք, անարտակի մասն է զտնուած այս տեսակիւնը: Պատմութեան յա-
մար միասնեան սկիւնայն է, ճիշտ է՝ երեսնամբերի արտաքին մեթիքի մէջ:

«Եկան տղաները Խաւսալիս, որ գնում են սուղեցիլու: Ծորովիս: Հնճ
Խիսալիս²³: Աշխատանքի բաժանումն ինքն իրեն կատարուեց: Տղաներից մէկը
զիւզուողիս, միւսը բուժիկն էր զայնց՝ տեղեկանքներ ձեռք բերելու համար,
նախագահը մեքենայ արամացրեց, այսաներին միջուկ ինտախուստ հասցնե-
լու համար, վարորդն աչքան առաջ ու բունիւնայ տղաներից ոչինչ էլ չէր
վերցնելու: Իսկ ճանապարհին, երբ անցնում էին այլիների մասով, կանց-
նեցրեց մեքենան նստարանների տակ վրջ ծիրան լցրելին, որ վախելն
բնութեան բարբոր, իսկ այսու պահուիլը ձեռքի կողայը շարտեղ միայն այն
ժամանակ, երբ այսաներն աչքէն խորով թնել էին ցանկապատի վրայից:

Ընդունող յանձնարարողի նախագահն առաջ, որ կրաշխարհայողիք-իս-
գորագրերը պէտք է առանձինն լինէին, իսկ գիւղատնտեսութեան մէկն էին
տուկ, առանձին գրելու անհրաժեշտութիւն չէին զգացել: Բայց անանդա-
կան կենսամեթը տեղը գիջելու է նորին, կամ էլ գործելու է սեփական միջա-
վայրում: Նոր միջավայրում մարդկանց թուում է, թէ փաստերի մեթանդեկա-
կան իւրացմամբ: Նստարանը է տարբերիչ ներսը սխալից, խնայողին՝ չխն-

յգոցից, իմարին՝ խնդրից, չափն՝ գառից, Առաջին, թէ և ոչ-խորտութեամբ, միմեանց ևն հակազդուած կենդանի կեանքը ու գրա մեռնաց մեկերը:

Բնութիւնն ստեղծարար նարսազատութիւններ արտաանկերու պահանջ է գնում, իսկ պատմում, համար կարեւորը պատասխանի իմաստն է և ոչ փաստերի անիմաստ կուտակումը: Իսկ գրումն կեանքն էր՝ իր ընտկան, ազատ ընթացքով: Տղաներն արդէն գործի էին պցել մեքենան... Այնպէս որ, երբ ծոյ որուայ երկնայեան աղան տանը պատմում էր տպաւորութիւններէից, սուսկներ խոտնուարից պատմեց, հրացմունքն արտաբայեց նարսազաւից, շփելից, ընկերներէից, ծիրանի գաղութիւնից, պահակի համար թէ չի գաղթի բերելու պատմութիւնից, լեռնանցքի սեւտարմում թէ Փիցի: Այս ամէնը չէր հետաքրքրում ժորը, ունկին՝ նա լայ եղաւ, որ աղան հօքն է քաշել և ու բարանում է պարտալ ընտերով, իսկ շիմանկանը չի տեսնում:

Իրականում աղան տեսնում է կեանքը՝ իր անյուսակնուտ ու ընտկան ընթացքի մէջ, նրան չնն գրումում հազար ու մի պայմանակնութիւնները, որ նեղացնում է, փշացնում են ժարդու արը: ԶԷ՝ որ հիմնական տեսնել նշանակում է փայտից գեղեցկութիւնը, աշխատել յոգնելու չափ, գնահատել գիտցիների լաւութիւնը, զգալ նրա կարեկցանքը և սեփական վերաբերմունքով փորձատուցել ախ, կարն՝ ապրել իբրեւէ կեանքով:

Մնակ հայրս:

- Գնալիս ծիլում գողագա՛ր: Վերադարձին գալի՛ր բերիք պահակի համար: Հարկերը գիտիք, քայց չազնից՝ ուսանող դասնայ: Դարչինով թէք շատ լսում է: Եւ ընդհանրապէս ճաքիլը շատ լսւ թէ է պատրաստում: Կեօք տար մտքարտն...»²⁴

Պատմութեանքն աւարտը կեանքի կենսական մեկերի փաստարմունքն է: Անորեկական ձևայք հերոսի համար ամէնից կարեւորն է՝ ախ չի կարելի փոխարինել կեցութեան սիմվոլարի մեկերով և ապրել ինքնաբարձութեամբ: Հետեւապէս հօք ընկալմամբ որդու մեկնարանութիւնը միանգամայն ճիշտ է ու տեղին: Եթէ մարդու գոյրնեացը պարտադրում չափանիշներով առաջ չի գնում, ուրեմն ամէն ինչ ճիշտ է: ԶԷ՝ որ ինքն ընտրելուում է կեօք պատրաստած հրաշքի մտքարտն և հարկազրում չէ ուտելու ախ, ինչ իրեն զօք չի գալիս: Հետեւապէս գոհանալ է ոչեք եղանով ու ետեւ գոհանալ ախ ամէնով, ինչի տէրն ևս ախար:

Պատմութեանքում ի յայտ է եկել երեւոյթների մատուցման մէկ այլ սկզբունք՝ զրահեղով ախ ախ, ինչ կարեւոր է: Իս կեանքի տեսանքի մեկերի ու գրա էութեան հակազդութիւնն է, ինչն արտաբայաբանում է ազալի հօք և ժօք նա ունեցած գրայցում: Այնքան հաճաքաւ ու հիմնաւոր են ազալի հօք անորեկական թուացող խօսքն ու գրայցը, որ աներրը է գտնում մտացած կարեւոր ընտերի մասին խօսելը, մարդիկ նաւանայ զէլըքում մայրը կեանք ևն դարձնում ախ, ինչ շարժել գործնել: Ամէնից արժէքաւորը կեանքի, մարդկայնութեան ձևայքն ապրելն է, աչ ամէնն զգալը:

Ապրելու մտքիմայ, կրկնուող մեկերի զէմ է ուղղում և Անտերս Թուզիցի վերելումն պատմութեանքը²⁵, որ Թղտաւու մայրամբունի մէջ ապապրուել է ՎԷները վերնագրով: Պատմութեանքն հերոսի մտքումների ու վե-

բայցումը մէջ ինչո՞րն առաւել ակնյարա բնօթ ունի՝ կեանքի կենդանի մեկընդհարուած են ժամեմատիկային, հաշուարկին, ստանդարտին։ Հերոսի մէջ անցի ուժեղացած փափոխութիւնը կապուած է այն մեթոդների հետ, որանք մեռաւորուած են շարժուել, սկզբիցն ժարգիկանց։ Բնութիւնը, կեանքը հանգիւարուած է թուիքի աշխարհի մէջ, այն կարգում է իր նախաստեղծ հարստութիւնն ու հմուտը։

Այստեղ հերոսը եւս պատանի է եւ հանգիւս է գալիս որպէս ղեկաբերի ժամանակը։ Հակադրութիւնը կեանքի կենսական մեկերի եւ պարտադրուող սիւնեմանքի միջեւ սրուող բարուած է, որ անուղանելի լուծում է ստանում։ Եթէ նախորդ պատմուածքում խիստ սրտաւելի են տարածութիւնն ու ժամանակը - զա գիշարական միջազայնն է, քննասնեակը, եւ ժամանակն էլ խիստ սրտաւելի է՝ միջ որ - ապա այստեղ յատկաբէն հակադրելով տարածական՝ առանձին միջազայնը ներկայացնուող երեւոյթները, գրողը խօսքն աւելցում է առաւել ընդհանուր ժամանակին։

Ակնյարա է, որ Մամէկոսեանը փնտրում է սրտաբայտման նորանոր մեկեր՝ խօսքը բնական ու անեղբուն անբողբոկան դարձնելու համար։ Գարզ է՝ պատմուող-հերոսին դժեղով տարիցային սահմանների մէջ, նրան պահելով երեւոյթների ընկալման սրտաւելի շրջազում, գրանով իսկ անեղբուն է բնական սահմանափակ տարածք՝ յայտարարելով հեղինակային շարժումների եւ հերոսի նոյնութեան ինչո՞րն։ Մամէկոսեանը հետեւողական է այն առումով, որ պատանի հերոսն առում, խօսում, սիրապարտ է այն, ինչը ինք կարող էր իրականում խոսնուլ։ Հեղինակային ժամանակը թերեւս անելի սրտաւելի է դարձնում պատմուածքում ներկայացուող ղեկաբերի եւ ընթերցողի միջեւ եղած հարստութեան մէջ։ Հեղինակային ղրգորոշումը դառնում է յատկ ու նաեւ կանխատեսելի։ Եթէ նախորդ հերոսի ապրումներն անբողբոկան են, եւ նա չի կարող սեփական միջազայնը լքել՝ այնտեղ մեռաւորուած բարոյական կարգերը ստանաակ ապրու հանապարհով, արեւի ասկ իր տեղը, գուցէ եւ ապահով անցն ուժեղաց, ապա այստեղ հերոսի հակերանական գարջացումը նրան դարձնում է աշխարհ։ Մամէկոսեանն այս հանգումները հարկումորէն չի հիմնուարել եւ յոտ երեւոյթին գրա նպատակը չի էլ ունեցել։ Նրան անհանգստացրել է կեանքի կենսական եւ մարքիակ, քարացած մեկերի հակադրութիւնը։ Այս առումով ինչո՞րն լիութիւն լուծում է։ Մանկակարծական ուսումնարան է մտնում խուլցիւնն ուսին, փափախով հովիւր՝ որդու հետ։ Հայրը համարում է, որ որդուն ժամանակին է քրեղել այրուել, միջոցեւ պատասխանը՝ հեղանքով ու բանիմաց, ուրիշ լուծ է առում՝ չուշացել էք։ Յետոյ հարիւում է հակաաութիւնը ու թեւում է՝ դժուարութիւնները նաեւում են մնացել։ Բացը պարզում է, որ անէն ինչ նոր է սկսում։ Մարիքի յայտարարութիւնը, ժարգիկանց ժամերը, շնորհ գալլին հետապնդող կազկաննն ու հայր թողան՝ ուսումնարան է մտել երկուն։ Նրան հենց սկզբից գալլացնում է ղրգեկարոր՝ «աշխարհը քաղաւրծնուց յոգնում փիլիսոփայութի փերտերմուծը»՝ ժառանգակ բաները՝ յասկացողը՝ ժարգիկանց հանգիւս։ Այս ամէնը դառնում էլ անելի դժուար, երբ խօսքն առանձնուպէս սիրարկում է ժամեմատիկային։ Դա մի գրասութիւն

է. որ անկն ինչ դժուր է սահմաններ մէջ. եւ մաքնեաւորեալ ուսուցչի
 այն գրաստուներ. թէ՛ Հովհանն, դժուար կը լինի յնչ համար ապրելը.
 Հետեւում է պատասխանը. «Աւարելը - դժո յզխոնս, քայց դժուար է ինձ
 համար հանրառաւայն սովորելը»²⁶. Երա համար դժուար չէր ապրելը, որ
 նման էր հեղափոխ, որքն մասնաճակատաւորացիս հազարակից է ցանում եւ
 մաքնեաւորեալ ուսուցչից. Յարգում էր պատանաթիւնը՝ սարերի ու
 սարերի մարդկանց մասին. Զրում էրն սարերը՝ իրենց յայնարմա-
 կութեամբ ու ոչ մի բանի մէջ չտեղաւորուող, անկրկնելի գեղեցկութեամբ.
 Կերեկաւորը նրան եւ յերեց սարերից. «Առեմիլը»՝ ասաց. Երա կարծիքով
 կեանքը առաջագրանքներ եւ գրանց չէր չումումն է՝²⁷.

Մաքնեաւորեալ ուսուցչից եւ մասնաճակատ սարերում ապրել է ման-
 կութեանց պատանեկութիւն գնացող կեանքը. նրան հասանելի են տղայի
 հոգում իջտացող ապրումները. նա եւս համարում է, որ սարերը ինչոր-
 ներ չումնելու անհրաճեալութիւն չունեն. «Արանք իննց նրա համար են, որ
 ծնունն կարկուտից, նորից կանաչն, յմտածելով էլ, որ այդ կանաչը նո-
 րից է ցարդուելու կարկուտից»²⁸.

Սա նրբին գրաստուում է. Ինարել, ասուեալ պարագայում իտաքը գերա-
 բերում է մաքնեաւորեալ շիրող, սարերում, բնական միջավայրում մե-
 ճացած, հասակ առած հերտին, ինչպէս եւ նրանց, ոչքեր սարերում են ապ-
 րում. Այստեղ կեանքը կանոնակարգում չէ ինչորներով ու գրանք չումն-
 յու անհրաճեալութեամբ. Մարերը չեն կարող յկանալի, քանի որ դա նրանց
 էութիւնն է, կարկուտը թէ շարքից, նորից են կանաչելու, եւ դա որովհետեւ
 աչքովս յա է ու գեղեցիկ, ոչք որովհետեւ կանաչելը սարերի էութիւնն է,
 նրանց կեանամբը. Բայց պարգում է, որ սարերում եւս մարդիկ կարող են
 միջմտեալ եւ իրենց ցանկութեամբ ուղղել յնութեան արտաքերը.
 Փարսաբում հովիտները մեւ էին ապիս ներս պոզերին. ներին յարմար էր
 գտել իր պոզերն անկեղնի ախպէս, ինչպէս նարեմներն են ունեցել ականճի
 շուրջը չէ՛նում ասուած. Հովիտները դա ազեղ էին համարում. Մերից նման
 ասք յուաչով փաթեաթում էին պոզերը եւ ուղղում:

« Ձեր ի՞նչ գործն է, սնց ուզում է. քոլ աճի, - ասացի եւ:

- Հօ իր ուզելով չէ»²⁹.

Իսկ երեկոյնան, երբ հասն ուրթ էր իջում, ներին կանցեալ քրթի պո-
 զաթին, սպասում էր յուրեր նասի պոզերին, իսկ երբ յուրին ախուամե-
 նախի մտածում էր պոզերից էլ վեր յարեմանայ եւ ջոջ առ յնարանների
 կեղեկութիւնը, ներին պոկնց պոզերը նրանից եւ քոլից պոզը.

Ինչպէս ներս նորացում պոզերն անուղղեցին դժուարութեամբ,
 ախպէս էլ աղան:

Մաքնեալութեամբ դէմ է այն անէներն, ինչք չի բնում երեւոթի էութեանց.
 Հակասակ պարագայում անբուսաթեցի է մեւի եւ բովանդակութեան աս-
 բանաւորում, մարդկային հոգու երկփեղկումը. Աչքովս ոչք կեանքում
 էութեամբ սարերում, իսկ իրականում մաքնեաւորեալ ինչորներով ման-
 րաբեւ ապրեց ուսուցչից, չումնելու, փարսումն ապրելու գոյնը, նեղացրեց
 կեանքի նպասակը, հետեւայիս գործարդուող ջանքերն անգամ նրան ան-

սեպի են թու՛մ: «Այ դէպքում շնորհի հետ վազում ես գայի ետեից, ազդես ես յոգնում շատ շատ, միս դէպքում էլ քեզ քաշում են խոնանոց կարտիկ մարքելու, կարծես անելիք ունես, այնու անհո, քայք դա ի նշ գործ է, արժէ՞ր զրա համար մտնել»³⁰. Եւթիբ կատարում է պատմութեան շնորհի հետ՝ նա յոգնանում է իր մէջ սարերի հանդէպ ունեցած սէրը եւ անբողոքութեամբ թազում հանրահայտի մէջ: Այնքան հիմնաւոր էր ստացումը, որ անուշայ գիբում, էրր ուսուցիչը նորից ուղեց շնի ներս մասին, աշակերտը պարզապէս կասկածեց ուսուցչի ոգնամտութեան վրայ:

Գասանին աչիւս շիրազաստարակուսածին օրինակ էր: Դրեկատորը պարզապէս հրացած էր երբեմնի ծալի անաղիթթացով, նրա մէջ աչիւս շէր իջրտում երբեմնի կուսարար, լիշաշար ոգին, նա չի էլ գործնելու: «Մակ այդպէս ենզ շատ լաւ էր»։ Ուսուցչին ուգարեկեցին թաշակի, ազան նրան բազմիցս պատմել էր իրենց սարերի ու ներս մասին, ուսուցչին աչիւս ժամերանում էր, նրան ուրիշ պատմութիւն էր պէտք, իսկ ուրիշ ոչինչ չկար, «ուրիշն այդէն հասնաւաշխն էր»։ Կենդանի, զրեզուն կեանքը փոխարինուել էր մաթեմատիկայով: Արդէն օրերի ջրումին հասած մանկավարժի համար, էրր աչիւս մէկընդմիջս ու փրջնականարէն պարզ էր, որ կեանքը շատ աւելի հարուստ էր ու բովանդակայից, քան մաթեմատիկան, որն այդ համբոցանուր շուքի մէջ իրականում շատ թիշ քան է փոխում, շատ կարեւոր էր իր փրադաստարակուսած աշակերտին զէպի ակունքնորը գործնելը, բաց արդէն ուշ էր. դրա համար ոչ ինքը եւ ոչ էլ աշակերտն աչիւս ժամանակ չուէին: «Մայրդ, որ ծերանայ ու ճրա հունար մէկ լինի դասատու» կը լինես, թէ հովիւ, վեր կաց ու գնա սարեկդ, շնորք գայի ետեից ցցի ու վազիր... վազիր... այնքան վազի ք...»:

Գասանումը Ազոսասի մէջ ներկայացուած տարրերակուս առանձին շակունքներից բացի կարեւոր ելլալանդում ունի:

«Մարից իցածնիլին ես հարցնում էի:

- Քորը ո՞նց էր:

- Բո՞րք, - ծիծարում էին ճրանք: Քորը լաւ էր, ասում էր նորայինիդ համար կոշիկ ուղարկիք երեսունընդմիցս մինչեւ քստասուննէկ համարի, կոշիկ են ուզու մ:

Ու Քորը փորքանում, մտնում էր կոշիկի մէջ»³¹.

Աստիին հարեցրից է միայն նրկայացուող երկխոսութեանը գառնում ընկերային հարցերի արժարժման միջոց: Ենթիմատայ գուրս ընթերցողն ուշ ուպարտութիւնն էլ ստանում է: Իրականում այլ է անելը: Կեանքի ամենասովորական երեսսլիներն անզամ սուզում են թուերի աշխարհի մէջ, աւելին՝ համարակարգում է անէն մէկի կոշիկը: Ժամանակի պարտադրանքով կեանքը սճրում, արժէ գրկուում, կադապարում է՝ ինչպէս Բորը, որ «փորքանում, մտնում կոշիկի մէջ»:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

Ի՞նչ կարելի է անել Մաթեմատիկի գրական այս փորձերի մասին: Ի՛նչպէ՛կ, գրանք լինի կարող ունենայ գեղարուեստական այն ընդհանրացուա-

մաթիւնը, ինչը բնորոշ է Մաթէոսեանի ստեղծարարութեանը ընդհանրապէս: Այս եղանակն ալ բնորոշումները, թէ դրանք ստեղծագործութիւններ են: Կրողին իրազէս գրաւում են ստորեական, ստորական դէպքերն ու դէմքերը, որոնց մէջ ստեղծողը գտնուելու իրաւունքը գտնուելու գործ է, թէ՛ եւ դրանք հետաքրքիր են ինչո՞ւ ստեղծողի իմաստով:

Ընդ սկզբից Մաթէոսեանն ընտրել է դժուարութեան հանապարհը, նրա սկսած շեղումը գրականութեան մէջ վերածելու էր համընդհանուր բացահայտման, եւ դա դուրս ալն պատճառով, որ հորիզոններ ընդգրկող նրա հարկադրը ներառում էր լամէն ինչ՝ ներքին հակասութիւններով, գերեզմաններով ու վաղեմիներով: Մաթէոսեանի պաշարն ուղղուած էր անողջ ու բնական կեանքի իրաւունքների պահպանմանը, որ բարձրակման էր եմփատելու ինչ ժամանակի կողմից:

Ինչպէ՛հ՝ անընտելու է ստեղծութեանը, բայց շարժելու մեծ է մեծք բերածի գինը, կեր խաղի է հանուած մարդու սերը, խնդր, մարդկային հոգու շերտաթիւնը, նրա անհասկանալիութիւնը, իսկ այս ամէնից բացի մտած է լամէնարիան հայուարը, հայուար, որ հասարակական կեանքի, մարդու հակասառիչքի մէջ փորձում է ոչ թէ երկրորդական, այլ գլխաւոր դեր ստանձնել եւ ի վերջոյ իրենով պայմանաւորել ամէն ինչ:

Այս պարագայում գրողի հարցադրումները կապուած են ոչ այնքան համարձակութեան, որքան նրա դիտողականութեան: Սա վկայում է, որ հեղինակն իրազէս յուրի մասնադրութիւններով էր մտածում գրականութեան:

Անչափ է, որ այս ինչո՞րք բուսականաշարի անհանգստացրել է գրողին: Մաղթածուների Մեր Տանը պատմութեանը կարելի է նախորդ գրական փորձերի ընդհանրացումը համարել: Կատարման ստոււնով ալն գեղարուեստական նոր մակարդակ է: Եղբայրներու է երեւոյթները միտած են ընդհանրացումների: Երբ շէր ինչ եղբայրները, թէ պատմութի միակ արժանիքը կենդանի կեանքի եւ կեղծ լրջութեան հակադրութիւնն է: Երբտ կարեւոր է եւ երեւոյթների արտայայտման մեթոդի հարցը: Այն այնպէս թէ եւ ոչ-համապարփակ, բայց համընդհանուրէն կիրառուող միջոց է՝ բազմակերպ իրականութիւնը որոշակի անհանկրճով ներկայացնելու ստոււնով: Իսկ դա, այս բոլորումի ծրարութիւն սահմաններից դուրս է:

ՄԱԹԵՕՍԻԱՆԻ ԻՄՊՐԵՍՆԵՐ

¹ Հրատմ Մաթէոսեան, *Ու Ու Ու* Լոյսադրութիւն, "Սեան Երեւանի" Հրատմ, Երեւան, 2005, էջ 208:

² Մաթէոսեան, *Ու*, էջ 208:

³ Մաթէոսեան, *Ու*, էջ 205:

⁴ Հրատմ Մաթէոսեան, *Մոլորակ Քոյր Աշխ*, Լոյսադրութիւն, Երեւան, 2004, էջ 68:

⁵ Հրատմ Մաթէոսեան, *Մերիք, Մերիք Լուսադրութիւն*, Լոյսադրութիւն, Երեւան, 1985, էջ 5:

⁶ Մաթէոսեան, *Ու*, էջ 200:

⁷ *Երեւանի Գրական Գիտելու*, Երեւան, 1986, էջ 101:

⁸ Մաթէոսեան, *Ու*, էջ 207:

- ⁹ Հրանտ Մաթևոսյան, *Անտոն Կուլան Գրագրացրութեան Մասին, Գրական Քննիչ*, 52 Սեպտեմբեր 1998.
- ¹⁰ Մաթևոսյան, *Սոցիալիզմ*, էջ 26.
- ¹¹ Մաթևոսյան, *Սոցիալիզմ*, էջ 41.
- ¹² *Փոփոխությունների Մաթևոսյանների ստեղծագործությունները կարգի է բաժանել երեք շրջանի՝ 1900-ականների՝ Անիից մինչև Բաղատա Ալեան Արև, 1970-ականների՝ Մեր Լուսինյան Դարը, 1980-ականների՝ Տարջանից մինչև...*
- ¹³ Հրանտ Մաթևոսյան, *Վարդապետություն, Մոսկովյան Գրագրական Միություն, 1980*, Հար. 7, էջ 32-42.
- ¹⁴ Մաթևոսյան, *Վարդապետություն*, էջ 54.
- ¹⁵ Մաթևոսյան, *Վարդապետություն*, էջ 55.
- ¹⁶ Մաթևոսյան, *Վարդապետություն*, էջ 55.
- ¹⁷ Մաթևոսյան, *Վարդապետություն*, էջ 41.
- ¹⁸ Մաթևոսյան, *Վարդապետություն*, էջ 42.
- ¹⁹ Հրանտ Մաթևոսյան, *Վիճակագրություն, Մոսկովյան Գրագրական Միություն, Փետրուար 1980*, Հար. 2, էջ 42-49.
- ²⁰ Մաթևոսյան, *Վիճակագրություն*, էջ 48.
- ²¹ Մաթևոսյան, *Վիճակագրություն*, էջ 42.
- ²² *Կուսակցության կազմակերպչի գրող Սեյիդիլլայի Գամալ Անգուլյանի Երջին գրություն*.
- ²³ Մաթևոսյան, *Վիճակագրություն*, էջ 45.
- ²⁴ Մաթևոսյան, *Վիճակագրություն*, էջ 40.
- ²⁵ Հրանտ Մաթևոսյան, *Վեպերա Բաղիկի Վերածնունդ, Մոսկովյան Գրագրական Միություն 1980*, Հար. 8, էջ 70-74.
- ²⁶ Մաթևոսյան, *Վեպերա*, էջ 71.
- ²⁷ Մաթևոսյան, *Վեպերա*, էջ 72.
- ²⁸ Մաթևոսյան, *Վեպերա*, էջ 72.
- ²⁹ Մաթևոսյան, *Վեպերա*, էջ 72.
- ³⁰ Մաթևոսյան, *Վեպերա*, էջ 74.
- ³¹ Հրանտ Մաթևոսյան, *Օրհան Վերապետ, Հայաստանի Հրատարակչություն, 1987*, էջ 144.

A SHORT ANALYSIS OF HRANT MATEVOSIAN'S EARLY LITERARY WRITINGS
(Summary)

VACHAGAN GRIGORIAN

The renowned Armenian prose writer Hrant Matevosian's first step in literature was his essay, "Ahuntsor", which caused a lot of reaction. Matevosian himself did not consider the short stories he wrote prior to this essay important. These however, constitute an indivisible part of his literary creation.

Grigorian notes that these early writings showed the richness of the inner world of the individual which neither can be limited nor constrained in the framework of a rationalist mindset. Furthermore, he argues that this and other concepts prevailing in these early writings were further developed in his later stories, novelettes and interviews. Grigorian notes that the dilemma the characters faced between the natural/rural and the urban mindsets were extensively reflected throughout the literary career of Matevosian.

ԹՈՄԱՍ ՎՈՒԼՖ ԵՒ ՀՐԱՆՏ ՄԱԹԷՈՍԵԱՆ ՉՈՒԳԱԼԵՌՆԵՐ

ԺԵՆՈՒ ԲԱԼԱՆԹԱՐՈՒՆ

Թոմաս Վուլֆ (1900-1938) Հրանտ Մաթեոսեան (1935-2002) զուգահեռի առիթը Վուլֆի «Երկրի Ոստայրը» (The Web of Earth գրքակնի վերածիւր-ցումն է) Վուլֆի այս երկն եւ Մաթեոսեանի «Մաւերը» գրքակնի առաջու-թեան միտքը ծնում է անմիջապէս հասոյցուածքալին որոշակի նմանու-թիւնը, երկու գրքակնի շերտաւորման մեծախառնութիւնը, նրանց անցած կեանքի վերջույր եւ ընդհանուր ոչին կարող են այն տպաւորութիւնն ստեղծել, թէ Մաթեոսեանն անվերապահօրէն ազդուել է Վուլֆից այն պարզ պատճառով, որ հակառակը լինել չէր կարող Այնուամենայնիւ, երեւոյթը բացատրութիւն է պահանջում, որովհետեւ ազդեցութիւնները եւս պատահական չեն լինում, ենթակայ են որոշակի օրինաչափութեան: Ուրեմն՝ ինչը կարող էր նրապարհէ Մաթեոսեանին, եւ արդե՞ս ոչ ոք է ան-վերապահօրէն ընդունել ազդեցութեան փաստը: Ծանօթ էր Մաթեոսեանը Վուլֆի ստեղծագործութեանը, կա՞ն արդե՞ր գեղարտական սկզբունքնե-րն ընդհանրութիւններ առ գրողների միջեւ:

Վուլֆի «Երկրի Ոստայրը» գրքակնի ուսուերէն թարգմանութիւնը *Inostrannaya Literatura* անագրում յոյս է տեսել 1971թ թիւ 1ում Երպէժ կանոն՝ անապիրը առաջին նրապարտկումներ էր տեսւմ, ինչը մեթագրում է, որ քիչ-հասանական է նախորդ այլ թարգմանութեան գոյութիւնը: Մա-թեոսեանը «Մաւերը» գրել է 1972թ: Հետեւորաբ, իրականում Մաթեոսեա-նը կարող էր կրել Վուլֆի ազդեցութիւնը: «Երկրի Ոստայրը» գրքակնի հա-յրէն թարգմանութիւնը, որ կատարել է Ալֆարզ Զիւանեանը¹, յստիցուել է «Մաւերը»-ին եւ չէր կարող որեւէ գիւր կատարել ազդեցութեան հարցում: Անտարակոյս, «Մաւերը» գրելիս Վուլֆը երեւոյթը ծանոթ էր Մաթեոսեա-նին ոչ միայն իր ստեղծագործութեանը, այլեւ գրողական հակառակորդ: Այդ է յուշում Մաթեոսեանի հարցազրոյցներից մէկից արուած հետեւեալ քաղուածքը, որտեղ Մաթեոսեանը ջոջք սայու համար, որ գրողին օգնելու համար ստար աչք ոչ ոք է նախ նրա ստեղծագործութեանը, հարեանքի յի-շատակում է ետեւ Վուլֆի անուը: «Եւր, տես, Յոմաս Վուլֆը եւ կար Մարսուէ Պերիկիոսը: Վուլֆի ձեռագրերից միւլ է գտնուել վիպակնի տ պատ-մուածք է առանձնագրել: Վուլֆ լինենք եւ անկնկալենք մեր «Երկրիկնիւն»², Մաթեոսեանի հարցազրոյցներում կան այլ անընդարձներ եւս Վուլֆին:

Այսուհանդերձ, «Մաւերը» եւ «Երկրի Ոստայրը» գրքակնների նմանու-թիւնը սպառել պատասխան չի սայիս ազդեցութեան հարցին: Երկու գր-քակններում էլ մայրերը գրուցում են որպիմների հետ, կարելի է ենթադրել, որ երկխոսութիւն է անել ուձնուում: Բայց եթէ «Երկրի Ոստայրը»-ում որ-դին, թէկուզ հազուադէպ, ընդհատում է մըր մեծախառնութիւնը եւ իր հար-ցերով խմանում է գործողութեան գարդալմանը, աւելի եւզգրի՝ մըր իսու-

քր առաջ ասանելու, այսա Մառերբուս իրկիստութիւնները բացառապէս ճար խաչքի, նրա մեծախառութեան մէջ են: Բայց հակառակ այն է, որ երկու զեպքում էլ մայրն է խառում որդու նա: Երկու վիպակներում էլ մայրերը մշտնադաժիւններն են արուս, զորմուզութիւնները ետակախաց քնոյթ ունեն, կատարուել են անցեալում: Երկու վիպակները մայրերն էլ իրենց փորձեց արուսն նտեւութիւններն իրեն խրատ հարգութեամ են որդիներին: Թերեւս այսքանով էլ արուսում են նմանութիւնները:

Բուն զաղափարական հարցադրումների իմաստով տարբեր են վիպակները: Վերկրի Սասախրի Հերոսուհի հրաշքան յիշում է անցած կեանքի տարբեր դրուակներ, որոնք մի զաղափարի շուրջ չեն կենտրոնանում եւ ընդհանուր պատկերացում են տալիս աներկիւման բարքերի մասին: Մառերբուսի Հերոսուհու անբողջ մեծախառութիւնը կենտրոնացած է մի որոշակի զաղափարի անուական ուժի, վրիժառու կամքի, կեանքի հանգամանքներին համապատասխան նկուն վարքագիծ ունենալու շուրջ:

Մառերբուսի մայրը յատակ դիրքորոշում ունի կեանքի նկատմամբ, նա մերժում է չկողք կեցուածքը, Թուշութիւնը, խեղճութիւնը, անտարբերութիւնը: Նման յատկանիշներ ունեցող մարդկանց մասին ասում է. «Ճառնդի պէս կան, ոտի վրայ փոստմ են: Աշխարհի ոչ շարն են հասկանում, ոչ բարին - ծառի, քիլի, ինչ ասան, լծկանի, ինչ ասան, խոտի պէս կան, պարտաբար ցանդ իրենցը յի, ուն լուծն էլ լինի, լծկանն իրենք են, այո, ով հագնար, իրենք հագ, ով լծող իրենք լծկան, ով կազմաւոր՝ իրենք ծառ»⁵: Այս կրակոտրական կեցուածքին Հերոսուհին հակադրում է Իշխանի «զնգուն ու քինոտ արիւնք», որ ի զժրափառութիւն իրեն, չի ծառանցել որդին:

Վուշի հրաշքան աւելի պակաս կերք է դնում խաչքի մէջ, նրա ցանկութիւններն աւելի խաղաղ քնոյթ ունեն. «Նեզ լաւ նայիր, գաւախ, լաւ սնիր... Ինչ գոթ ունէիր էստեղ՝ մեզվից հետո, օտար մարդկանց մէջ... Ինչ ունէիր էստեղ, տղաս, ետո, մենակ, տուն դարձիր, գաւախ»⁶:

Վերկրի Սասախրը եւ Մառերբուս վիպակների միջեւ առկայ նմանութիւնները կարող էին աներկիւմայ դարձնել ազգեցութեան զաղափարը (որը չի կարելի անգերազանցողէն բացառել յատկապէս կատուցումների առումով), եթէ չլինէր մի խանգարող հանգամանք: Բունն այն է, որ Մառերբուսի մազում մարանդին սերում է «Աշնան Արեւ»⁷ վիպակից, եղին են Հերոսուհիք Իշխանը, Աւետիք պապի իր ընտանեբող, Մանուշակ հարաբայրն իրենց ընտանեկան պատմութիւններով, միայն Ազունի անունը չի յիշում, որով նտեւ խոսողը նա է, նրան ոչ ոք չի գիտում: Գաղափարական եւ Հերոսների առումով սկիզբ ասանելով «Աշնան Արեւ»ից՝ միայն կատուցումների իմաստով է Մառերբուս նմանում Վերկրի Սասախրը վիպակին: Աւրեմն՝ պուշաւնուր պէտք է Թերուսի ուրիշ հարկութիւն: Այս պարագայում պէտք է բացատրել Վուշի ազգեցութիւնը: Ի լրումն սրա՝ մենք փաստեր չունենք, որ Մամիւստանը Վուշին կարողացել է անգլխիւն: Օտար (խոսքը ոչ ուսուերէնի մասին է) լեզուով չկարողալու անուղղակի վկայութիւնն է Մաթթոսեանի իրատուականութիւնը. «...կառ կրթոյթիսն են ստացել (խոսքը իր մասին է -

Ժ.Ք.), գրական գառ դաստիարակութիւն, իզգումը յիմանալով (կնդ-
գծումն իմն է - Ժ.Ք.) քն հարցնիցի սահմաններում մէնակն եւ մնացի՞ :

Եւս մի գիտարկում: Անշուն Արեւ.ը սկզբից յոյս տեսաւ «Երկրի Ջիգը»
փերնագրով: Մեզ իմում է, թէ «Երկրի Ուսասխար» կարգադրուց յիտոյ, երբ
Մաթէհասեանը որոշակի նմանութիւն է տեսել նշուած փրագմենների մէջ, ա-
պահովութեան համար փոխել է փերնագրեր եւ դարձրել, Անշուն Արեւ.: Կա-
յի պահպանել նաեւ ուսուցիչն թարգմանութեան փերնագրեր «Մայրը
Գնում է Սրբուն Ամուսնացներու», որովհետեւ Լուչիթի փրագրում եւս մայ-
րը գնում է որդու մաս՝ թէեւ ոչ ամուսնացներու նպատակով: Առէն դէպ-
քում նմանութեան հետքերը փերնագրերի մէջ փրացել են:

Արաստուտ թում է, որ Լուչիթի եւ Մաթէհասեան անուններն անհամա-
տեղեղի են ակէն ինչով: Լուչիթն ապրել է Բ. դարի առաջին կէտն Ամերիկա-
քում, իր ստեղծագործական ուղին սկսել է Առաջին Աշխարհամարտից յե-
տոյ: Մաթէհասեանն ապրել է Բ. դարի երկրորդ կէտի Հարաւատեւում, իր
գրական կեանքն սկսել էրկրորդ Աշխարհամարտից շուրջ երկու տասնամ-
եակ անց, եւ երկու գրողների երկրագին կեանքն այս մարտակի փուլը հա-
մընել է ընդամէնը երեք տարի, որովհետեւ Մաթէհասեանը մեռել է 1933ին,
իսկ Լուչիթն իր մահկանացուն կնքել է 1938ին:

Լուչիթի ստեղծագործական կեանքը համընկաւ պատերազմից յետոյ եւ
նրա հետեւանքով մեւաւորում կորած սերնդի հրաքննութեան, ընկ-
նախորդ ու որոնումների հետ: Մաթէհասեանի մուտքը գրականութիւն եղաւ
խրուչչովեան մենայի տարիներին, համեմատական ազատութեան շրջա-
նում:

Պատմական ու Հասարակական, քաղաքական իմաստով ոչ միայն տար-
րիւր, այլեւ, կարեւի է տակ, հակադիր ժամանակներում ու միջամտքում
ապրած գրողների համար, այսուհանդերձ, գուցէ նուազ կարեւոր, բայց
թերեւս նաեւ ոչ անսխման եմփակույ մի ընդհանրութիւն կայ: Երկու
գրողներն էլ իրենց ստեղծագործական կեանքն սկսել են պատմութեան
շրջագործային փուլերին յաջորդող ժամանակաշրջանում: Ամերիկեան
քննադատները Առաջին Աշխարհամարտին յաջորդած սերնդին համարում
են կորած սերունդ եւ այդ սերնդի գրողների շարքին են դասում նաեւ
Լուչիթին: «Երջիմն, սակայն, կարականապէս մերժում է իր պատկանելը
այդ սերնդին: Պրոքուրի Համալսարանում կարգապատ իր «Գրականութիւն
եւ Իրականութիւնը գառախառնութեան մէջ, ինչպէս նաեւ յիմանաւ: 1940ին
չոյս տեսած Դէպք Տուէ Էրապարտ Սիւյ (You Can't Go Home Again) գի-
պում նա յատակ մեւակերպում է իր փրագրերումը այդ շարքի նկատ-
մամբ: «Երբիչիւայ գառախառնութեան մէջ նա յայտարարում է. «Մայր իմն
բող հանգիստ քոզմն: Երբ ես էլ եմ այդ կոնփուսայի մեջ հուշում, ապա
դու կատարուել է հակառակ իմ կամքի, քոյ տուր ստիպի օգտեցով
կրտադրակայնօրէն յայտարարել իմ հրամարակակնի մասին: Ես մտի-
կարիտն ինձ գգում «կրքած սերնդի» եսաւ եւ երբեք չեմ գրուել: Առուել ես
եւ շատ իմ կառկամուն, թէ այն ընդհանրապէս գոյութիւն ունի: Կրքած սե-
րնդի մասին խօսակցութիւնները միայն այն ժամանակ իմաստ ունեն, երբ

ներառում է որ ունի մի սեռուղ մնում է կրթած այնքան ժամանակ, քանի զեռ սովորական դեպ ձեռք չի բերել»⁵։ Իսկ *Չէպի Տուե Վերագարծ Տխարս* նա աւելացնում է, որ թէև երբեք չի պատկանել այդ սերնդին, բայց ինքն իր մէջ իրեն համարում է կրթած՝ «Զայն Ոսկելի, իմ գգմո էի կրթում»⁶։ Տիշեցեննք, որ վերում Զորջ Ուերկէր ժարմուարում է հոգեհակին Անգարս անուանումսից՝ Վուլթն սին սերնդի գրողներէց էր, ոչքեր նոր սրտիկ արձակ էին ստեղծում, որակե կապակից սրմէն, իրադարձութիւնների արամարանական գորգոցուծք եւ նարկին արձակին թուրոչ շատ յատկանքներ զարման հազուացէպ։ Ամերիկեան գրականութեան պատմարանները նշում են, որ յատկապէս 1920ականներին անհնապան գրական գործչների տարբերութիւնները, եւ երեւան եկան անհատ առարկանք»⁷։ Վուլթն ասանմանախոյժ շեշտում էր իր առարկանքի առանձնաշատկութիւնը։ Գրականութեան պատմարանները Վուլթին համեմատելով Ռոբերթ Թուլքերրի (1897-1962) հետ՝ ընդգծում էին նրանց առարկանքի տարբերակիչ գծերը՝ նկատելով որ եթէ Թուլքերրը հետապնդում էր իշխողութեան անպատ որդաները, ապա Վուլթն՝ ապապառք հորիզոնները։ Արտակ, թէ այնպէս, 1920-30ականներին, Վուլթն ստեղծագործելու ժամանակ, ամերիկեան գրականութեան մէջ սկսում էր նոր՝ նախապատերազմեան շրջանից տարբեր հանգրուան։

Թէև միանգամայն այլ պատմական իրադրութեան մէջ, 1930ականների ներկայացուցիչ Հրամա Մաթէոսեանը եւս յայտնուել էր գրականութեան գորգացման շրջադարձային փուլում եւ չէր կարող ուղղակիորէն շարունակել նախորդներին։ Ի դարի Յականների հայ արձակագիրների սերունդը նոր շարժում սկսեց գրականութեան մէջ։ Նախորմաց շրջանի գաղափարական որոշակի կաղապարներով, հոգեբանական աւելի ընդհանուր գծերով բնորոշուող արձակը անցը գիշեց կարծես աւելի ժանրաթիւս (պատերազմական վէպերի մեծածաւալ գործողութիւնների համեմատ), աւելի սեռաւորում։ Հոգեբանական աւելի հաստատ արձակին։ Ի տարբերութիւն Վուլթն՝ Մաթէոսեանն ունի իր սերնդային եւ անհատային իր ժամանակի յատկ գրականութիւնը։ «Նա նոյն կեանքն է եղի, մեր այլի ասպ, ճնական քուականներին պարզապէս վոխտեց, իսկ մինչ այդ ասպն էինք պարզապէս նոյն, նոյն կեանքով... Կրս հասար ասում եմ, որ Տոլստոյի վիճակը դժուար չէր, ինքը իսկապէս ասրից ու ստեղծագործեց միւսն յն ժամանակում, իսկ ես մտնեցի մի ժամանակ, անդաժոխտել եմ մի այլ ժամանակ... քաղաքովապէս այլ ժամանակ եմ ստեղծախոխտել... Տեղաժոխտարիւնը, 17 քուին յնդա, յեղափոխարիւնց պատերազմի մէջ եղաւ։ Եսանի, էս երկրում յեղափոխարիւնը «միգուլիներին» յեղափոխարիւն էր եւ ոչ թէ յեղափոխարիւն յեղափոխարիւնը»⁸։ ասում էր Մաթէոսեանը հարցազրոյցներից մէկում։ Այսինքն՝ թէ Աւազին, թէ Երկրորդ աշխարհամարտերից յետոյ բնկուեց գրականութեան գորգացման ընթացքը, եւ երկու գրողներն էլ իրենց գործունէութիւնն սկսեցին շրջադարձային փուլում։

Վուլթն, ինչպէս Թուլքերրը, ամերիկեան գրականութիւնը բերեց ամերիկեան հարաւի, այսինքն Հեւտոսային կարտաշտալի էլզիլի փոքրիկ յազա-

ձի՛ տակ է, թէ դառաւր կեանքը, Լուչիքը խառնուածու է. «Օմնուդոլ եւ ծայրամասից են, որտեղ ծայրիկ պահպանողական են տեղի, ցած եղի է երբեմն Անճրիկայում, եւ իմ քննակերպ ասանձմանում էր յատուկ պահպանողականութեամբ: Եթէ չեն սխալում, իմ մտածմանը, քննուող միջին իմ կայրական սերունդը, եղի են գիտական ժողովուրդ, ապրում էին ետի վրայ եւ կերակրում էին ճրանից»²³. Միայն վերջին սերունդներն են շարժուել դէպի քաղաք, նկատու է նա՛ երեսօրքը համարելով քաղաքակրթութեան նշանանքով զիջողութեան արտազայտի արդիւնք:

Մասիկոսեանի պարագայում անհարթեղանութիւն չկայ ապացուցելու, որ նա գիտի կեանքը բերեց գրականութիւն, թէեւ ինքը առաջինը չէր այդ հարցում:

Թէ՛ Լուչիքի, թէ՛ Մասիկոսեանի գրականութիւնն ունեն ինքնակենսագրական հիմք, պարզապէս՝ ինքնակենսագրականութեւն Լուչիքի պարագայում դա տեղի ակնշար է. Միքսուլը Պերկինսը՝ Լուչիքի խմբագրէր, վրում է, որ ինքը սարսափով նկատել է, որ գրողի առաջին վէպը նրա մանկութեան մասին է, իսկ վէպի բոլոր ներուները նրա հարազատներն են: Խմբագրի անհանդատութեանը Լուչիքը պատասխանում է. «Ինձ քում է միայն Պերկինս, որք ինձ բողբոլին չէր հասկանում: Ես մտածում եմ, որ նրանք բոլորը հոյակապ մայրիկ են, նրանց մասին չի կարելի յղել»²⁴. Արտակ Լուչիքը չի առարկում ինքնակենսագրականութեան զէմ եւ իր վէպը համեմատում է Չարլզ Դիքենսի Գաւիթ Կոպերֆիլդի, Լեո Տոլստոյի Գաւիթազմ եւ Քաղաքակրթութեան վէպերի նախադր վերաբերում է Նալթր Տանը Թո, Էրեշտակ՝ Look Homeward, Angel վէպին: Սակայն մի այլ դէպքում նա շնորհիւմանում է թնայապաններին՝ ինքնակենսագրութեան թերուժման համար եւ այդ յատկանիչը համարում է իր թոյլ տեղը ու փորձում է հրատարակել գրանից: Ըստ երեսօրքին Լուչիքը մտախառնութիւն ուներ, որ այդ թերուժումով ինքնուս, թայց որտեղ խորքում համեմայն չէր թնայապանների նա ու տարբեր առիթներով արդարացնում է ինքնակենսագրականութեան պաշտ առկայութիւնը թնայանքապէս գրականութեան մէջ: Առաջին գրքի մասին նա ասում է. «Եյն այնպիսի զորեղի է, որ քննումսում է անուանել ինքնակենսագրական վէպ, թեւ ես երբեք այդ քննութեանը չեմ հասարել իմեմական, թէկուց այն պարզ պատճառով, որ իմ կարծիքով ինքնակենսագրութիւն է պազմանակոս իր մէջ իրարան յար վէպ, զանկացած գեղարուեստական ստեղծագործութիւն, ով էլ որ այն գրած լինի»²⁵. Թերացանճատուելու վաղը ստիպեց նրան, արեւամեմարիս, հրատարակել ինքնակենսագրութիւնից: Ի զէպ, թնայապաններ նրան մեղադրում էին, որ թայց իրենցը նա ուրիշ բանի մասին չի կարող գրել, ժամանակի եւ Գեմի Մասիք (Of Time and the River) վէպում նա սեփական անոք մարմնաւորող Լուչիքի Գանտի կերպարը փոխարինեց Չարլ Ուեբկեր կերպարով, որն առաջնանարար վերածուեց դարձեալ Լուչիքի Գանտի: Հետագրքական մի գրաւարկում նա՛ Պերկինսը նկատում է, որ ննց Լուչիքը ձգտում էր ստեղծել, այդպէս կոչուած, առարկայական գրականութիւն եւ հրատար

ուել անձնական կեանքի քնարական վերաշրջաց, նրա ստեղծագործութիւնը թույլատոււմ էր: Փերկիեար նկատոււմ է նաեւ, որ այն ինչ Վուշֆը լոււմ էր, բայց անձնապէս չէր ապրել, գրականութեան մէջ մարմնաւորելիս անհամառ թայլ էր ստացոււմ:

Վերապահանայով Մաթէոսեանին՝ նկատեմք, որ մաքուր ժանրային շահանքներով նրա երկերը չի կարելի համարել ինքնակենսագրական, եւ թերեւս դա է հիմք տալիս նրան ասելու. «... իմ գործերն այնքան էլ իմ մտքին չեն: Միլոն ջանացել եմ մարմնաւորել ուրիշի միտքով: Ինձանից որչա՞ր քաննէր, ինտրիէ, կան, բայց երբեք բնայն ու նկարը իրար չեն կրկնել: Այդպէս էլ իմ ծրագրերի մէջ ես չկամ, իմ ինքնանկարը չկայ, չի կարող լինել»¹⁰: Մեզ թայլ ենք տալիս ամուսնացն վիճելի համարել գրողի այս պնդումը: Նախ՝ ինքնակենսագրութիւնը չպէտք է հասկանալ մի կադապարուսան մեղով, երբ գրողն ու շերտը նոյնանոււմ են, եւ գրողը պատմոււմ է առաջին դէմքով: Գուցէ դա անձնատարածոււմ, բայց անձնապարզ մեծ է: Կան հազար ու մի պայտանականութիւններ, որոնցից կարող է ուսուել ինքնակենսագրական երկի հեղինակը: Վուշֆը եւս իր վեպերոււմ իրական անոււմով չի հանդէս դալիս: Մի դեպքոււմ եւս Մուշին Գանա է, մի այլ դեպքոււմ՝ Զորի Ուրեկ, բայց դա չի խոնդարոււմ, որ նրա վեպերը համարուեն ինքնակենսագրական: Եւ որքան էլ Մաթէոսեանը հրատարուի ինքնակենսագրականութիւնից, ընթերցողը Վիկտորը եւ Վայարանք պատմոււմ ընդունոււմ, շենդանին Եւ Մետալը՝ վրայկոււմ համարոււմ է հեղինակի ինքնութիւնը, Վէշման Արեւոււմ Աղոււմն ու Միմոնի կերպարներոււմ յարեանագործոււմ է գրողի մտղծների յատկանիշները, որոնց մասին եւս քաղմիցս պատմել է, եւ որոնք ընթերցողին այդ պատմաններից ծանօթ լինելով՝ գուգանների բուարար հիմք են տալիս: Երբեմն էլ, հակասելով ինքն իրեն, Մաթէոսեանը խոստովանոււմ է ինքնակենսագրականութեան անկալութիւնը իր երկերոււմ: «Բայց կայ եւ ուրիշակի կենսագրականութիւն: Ասեմք, Միմոնը՝ Աղոււմն ամուսնից (Վէշման Արեւ - Ժ.Բ.), շատ քան ունի իմ հորից: ... Մանկական պահեստից է եւ Արայիկի վերաբերմունքը մօր նկատմանը»¹¹ են:

Միանգամայն այլ բան է, որ երկու գրողների դեպքոււմ էլ գործ ունենք ոչ թէ նեղ փաստագրութեան (ինչի մէջ մեղադրուելուց վախենոււմ են գրողները), այլ գեղարուեստական լախ ընդհանրացումների հետ, երբ գրողները վաւերական անհատին դնոււմ են անձնական ու հասարակական բարց կապերի մէջ, նրա միջոցով երեւան հանոււմ կեանքի թաքնոււմ եւ մարտութիւնները, անանելի, առաւել եւս՝ անտեսանելի կողմերը:

Վերը նշոււմ հարցի հետ անմիջականորէն առնելոււմ է վաւերական նախադիպերը հարցը: Վուշֆի հերոսներն իրական մարդիկ էին, որոնց նախադիպերը համաշխի էին իր հայրենակիցների համար: Վուշֆը խոստովանոււմ է, որ երբ ինքը հրատարակեց իր առաջին գիրքը՝ *Նախի Ծածր Բո*, *Հրեշտակ վեպը*, ապա հայրենակիցները, համաւելով իրենց, ունեցան շատ բոււմ ու գալաւայից վերաբերմունք: «Եւ յարուցեց չալաստոււմ զրգոտանութիւն. ինչոււմ է գրողը» ինձ եւ իմ գիրքը ծածկեցին անծրմելով մաս:

նաոր խօսակցութիւններում եւ հրապարակութեան, քարոզներում, քարձրագոյ ճանկում, տեղական մամուլում, եւ ստանում էի անորակ-
րուած եւ անասուն նամակներ՝ սպառնալիքներով, որ ինձ կը թաղին
կուպի եւ քննութիւնի մէջ, Լինչի դատաստանը կ'ենթարկեն կամ ինձ հետ
հաշտեալարար կը տեսնեն ինչ-որ բանի եղանակով»¹⁷ *Անհրաժեշտ եղաւ
առնուազն ետք ասորի, որ գրողը կարողանայ անվտանգ ծննդագալարը գնալ
Իսկ յետոյ իրավիճակը փոխուած է. նոր բաւական ժամանակ անց նա գնում
է ծննդագալար, հաշտեակցեցներ աւելի բարեկարգեալ եւ թեղուած. «Մենք
ծնկ համար ուրախ ենք, դուք, ստացում է, վերադարձել էք: ... շատերը
գրքի վրայ սարսափելի գայրացել էին... ոչ որ այդքն չի էլ յիշում, իսկ շա-
րանում են միայն մրանք, որոնց մասին գրքում ոչինչ չկայ, մտածում են՝
դիմանար է ինձ մոտեցել: Այս խօսակցականութիւնն անում է Դէպի Տուժ
Վերադարձ Զիւյ մէջի հերոս Ուեքելը, որը, ինչպէս արդէն ասել ենք,
մարմնաւորում է Լուչիին:*

*Ոչ թերեւս նման ուժգնութեամբ, բայց Մաթէոսեանից եւս տեղացած
համայնադասերը Այն հարցին, թէ ինչպէս են հաշտեակցեցներ թեղուելի
իրենց մասին գրողի գրածները, Մաթէոսեանը պատասխանում է. «Էդ հար-
ցը 25 ասորի անայ էր ասում՝ պատասխանելի... Հա, էդ ինչպէ՛ս եղաւ, որ
երկուսայ իրենց մէջ ասողո՞ք մի տղայ իրենց մէջ շարան չի, մածկալ չի,
դարբին չի, աչ գնացել էրեւան քարտրում իր համար զիտ է անում եւ դեռ
իրենց էլ չի հասնում: ... Են ժամանակ «Մենք ենք, Մեր Մարերը» քա-
տականին քննածանցել էին յնդուսել: «Սկիծողք» ոչ, որ իրենց մասին ու
իրենց համար էր: Ֆիլոն տեսնելուց յետոյ վերաբերմունքը շերտուցաւ»¹⁸,
*Միւս սակեղագործութիւնները եւս նման ճակատագրի են արժանացել: Այն
հարցին, թէ իր գրքը գիւղում կարդա՞ւ են, Մաթէոսեանը պատասխա-
նում է. «Կարքում են, նոյնիսկ պատմում են մէկմէկու: Դատարում է՝ նե-
ղանում են: «Տէրը» փրակից յետոյ երկար ժամանակ ինձնից նեղացած
էին, իրենց ուղղում անմարկ էին տեսել այնտեղ, որ եւ չէի էլ կտակածել,
որիչները յիշել էին զաղանի պատմութիւնները, որոնց մասին եւ միայն
կտակել էի ու անմարկել փրակեալ: Անվտանգ տնքառը յանկարծ յոյս աշ-
խարհ էր «նանել» զաղանի վարք ու մեծ մեղքեր, որոնց մասին միլի արդ
ոչ որ չգիտէր»¹⁹: *Կուրեղական նախաորդերի արձագանքը հանում է գրո-
ղին. «Ինչ որ գրել են՝ իմ աշխարհի, իմ ճանաչած մարդկանց մասին է, եր-
բեմն անունները փոխում են (նեղանում են), մէկ-մէկ էլ չեմ փոխում (իմա
էլ զոկ են նեղանում)»²⁰:***

*Սե աշուտանեալին, հարց է տալիս, ինչու՞ գրողները ճանաչելի
են թողնում նախաորդերին, չեն հեռանում վաւերականութիւնից: Յիշենք
Լուչիի խօսքերը՝ «սիր նրանք հոյակապ մարդիկ են, որոնց մասին չի կարե-
լի չգրել: Մաթէոսեանի պատասխանը նման է, թերեւս ոչ նոյնը. «Մեծ հա-
մար իրարանջիր իրական մարդ անկի բան է, քան բոլոր տեսակի վե-
րացարկումները, որովհետեւ վերացարկումներից են զոյսումս զմար-
տակները, այսքան մարդ է գոնեւ: Իրարանջիր իրական մարդ դարկի
աշխատանք է, հազար տարուայ գոյութիւն, մտեղուտի ցամկացած մար-*

դր մէջ շերտադրեան ողբերգութիւն կայ, շիջեցեան ճախրանք, ստղծողական մաքրութիւն, էլ ինչպէ՞ս պիտի մարդ յօրինեն, կեանք յօրինեն: Ես իմ եկեղի յուսանակարիցն են, վաճառագլուխն են, եւ ինձ լիտիմ քաւարարուն է եղած կեանքս»²¹, կեանքի փաստական էջմարտութեանը հաստատարիմ լինելու այս սկզբունքը մի անբողջ գեղագիտական դաստանն է: որ յիշեցնում է Գործըր Սեւակին.

Յէ՛նիկն է եղաւմ ինչ որ եղանակ.
Որ ընթումլինն պատի կը բերը...²²

Անշուշտ, ոչ Լուչիֆ, ոչ էլ Մաթէոսեանի պարագայում յուսանակարչութիւնը կամ կեանքին հաստատարիմ լինելը չափաք է բաւապի հասկանալ, թէեւ իր նմանատիպ բնութեամբում Մաթէոսեանը երբեմն նուազեցնում է արուեստագէտի կազմակերպիչ գերը, յիշեք կատի եւ քանդակագործի սրբնակը, բայտ որի կատի է թելագլուխ քանդակագործին, թէ իրենից ինչ կարելի է սարքել: Բայց եթէ Ժաքարայեղութիւնները հաշուի չառնենք, ապա այս դաստանքի խտտան այն է, որ կեանքի ու բնութեան մէջ կայ ամէն ինչ, արուեստագէտը միայն շարժագործում է: Քանդակագործ Օպրատ Ռոզէնն (1840-1917) ասում է, որ արուեստագէտը չի ստեղծում, նա միայն շարժագործում է բնութեան մէջ եղածը: Սա, ինչպէ՛ք, ասալին Հերթին վերաբերում է իրապաշտ հեղինակներին, որոնք փորձում են բաւ ամենայնի հաստատարիմ մասը կեանքի էջմարտութեանը:

Կայ ստեղծագործական մի յատկանիշ եւս, որ մտնեցում է Մաթէոսեանին Լուչիֆ ստեղծագործութեանը: Երկու գրողներն էլ ունեն ստեղծագործական մի անարժեքի աշխարհ: Լուչիֆ համար դա Տունն է մեծատառով, Մաթէոսեանի համար Մճակուտը: Տունը Լուչիֆի համար ոչ միայն եւ ոչ թէ իր ծննդավայր էլ չիլի գիւղաքաղաքն է, այլ անբողջ Ամերիկան, որի առին լինելու գաղափարն առանց սաստկանում է Ամերիկայից բացակայելու դէպքում: Զուգահեռ Մաթէոսեանի մաս Անճերից վերադարձում Մճակուտի գեղարուեստական միջավայրն է, որի բնակիչները Մաթէոսեանի կամքով աստիճանաբար աւերանում են երկուսն հանելով ինամիական, գրայնական ու բարեկամական նորանոր կապեր ու պարզապէս մարդկային աւելի խոր ու բարդ շարաբերութիւններ: Մաթէոսեանը գրում է. «Ես ուզում եմ կրկնել իմ փորձը գրականութեան մէջ հիմնել իմ գիտը, եւ վստահ եմ, որ յստիջելու եմ: Երբ ես եկայ Անճիձորը կար, Ծնակուտը վար: Ծնակուտն իրական Անճիձորի եւ իմ սիրոյ միտքիսն է: Ծնակուտը լինելիութեան մէջ է, քանի եւ կամ Ծնակուտը փոփոխուելու, անձամարտ, քաղցնամարդ է դառնալու: Ծնակուտը իմ սիրն է, իմ վերաբերմունքը, իմ առգնահատը մարտը համար: Ծնակուտը ես եմ»²³,

Ամէն ինչից երեւում է, որ Լուչիֆի ստեղծագործական կեանքում նոր փուլ էր սկսելու: Գերմանեացում ահամաստես լինելով ֆուչիլիֆի մատարմանը, տեսածի ու ապրածի ազդեցութեան առկա, Լուչիֆը որչափ է, որ լինել պէտեւ ինք լինել չի կարող: Ինչպէ՛ք Տունն Վերադարձ Քիւր վեպի հերոս Ռեբէկը խմբագրին գրած բառականաշափ երկար նամակում, որտեղ նա շարադրում է իր գեղագիտական դաստանները եւ իր հայեացքների փոփոխու-

Յիւնը, յայտարարում է, թէ զկայի առև զերազարն շկայ Այգ յայտարարութեամբ նա հրատարակում էր իր քնարական արձակեց, ժողովութիւնների բնակց իր հերոսի մասին խոսելով Վուլֆի ասում է, որ զերազարն շկան յու արտայայտութեան մէջ նա հասկանում էր. «Չկայ վերադարձ քննանիք, ճանկօրին, վերադարձ շկայ դեպի բոնանտիկական սէր... շկայ վերադարձ իրերի հին դատարարութեանը, որ մի ժամանակ յանրժական էին քում, որն իրականում յանրժօրէն փոխում է, շկայ վերադարձ, դեպի անցնելի ու յիշողութիւնների ապաստանը»²⁴, Վուլֆի զերազարն մաւր թոյլ շատեց իր ծրագրեր իրագործել:

Մաթէոսեաներ իր կեանքի ընթացքում երեք չհրատարակեց Մժակուտեց, բայց որոշակի հրատարակութիւն առկայ է նաեւ նրա մօտ՝ «Տէրը զգաւորում, հարցադրուցներում: Նախկին Մժակուտար փոխուել էր, փոխուել էին արժեքները, եւ գա իր հերթին փոխում էր գրողի վերաբերմունքը: Ճնճը այդ զննչօրինից կորցրեց, հիմա նորի մարդ ձեռքերը քանակին դիմ: Մայնս է, քէ ոճ է մեքնանս իր գործի անում, հիմա նազ ենք անում աղբանդները: Հազ»²⁵: Բազարակցութեանը, ակնբնական փոխել են կեանքի ու նաեւ մարդու որակը, եւ գրողները դա ջաւով են արձանագրում: «...Ընդ-որ բաներ այն ամենից, որ կատարում է այսօր գիտնոմ ու գիտացիների հետ, ոչ իմ խնդրն, ոչ իմ օրսիմ մօտ շեն, այնտեղ իմ Եմսկրատում ճնակ է ճիականների նոր սերունդ: Մարդկային այդ միջով դժուար է աշխատել»²⁶: Մաթէոսեաներ հրապարակաբար էն չհրատարակեց Մժակուտեց, արձանագրեց փոփոխութիւնը եւ... լոսեց մէկ ասանամակեց ակեկի՝ բաւարարուելով հարցադրուցներով:

Ասանմարտուել է երկու գրողների ժառանգական կապը իրենց մարդերի հետ: Երկուսի մօտ էլ ակնշարտ է մաշրական ծիւրերի ժառանգական փոխանցումը, կապուածութիւնը մօր հետ, մաշրական շատկանիչների գնահատութիւնը: Ու շարքութեան արձանի է թէ՛ Վուլֆի, թէ՛ Մաթէոսեաների մաշրերի երկակի ու հակասական վերաբերմունքը գրողական արուեստի նկատմամբ: Աշխան Արեւունս Ազուտը մէկ հարարութեամբ նշում է, որ իր Արեւունս արդին յու արեց, որ սզրողական ընդը գարգայեցը, որ նա փունձայրանների Միսսիեան անդամ է, իսկ այդ միսսիեանը մէկն է Հայաստանում, մի ուրիշ դէպքում արտասանը է յայտնում, թէ ինչու գուտեղը չգնաց անասնարումական կը գար դիւզում կարդին պաշտան կը սասանար: Հետաքրքրական է, որ Վուլֆի մաշրն էլ ասանմնապէս բարձր կարծիքի չէր որդու գործի մասին եւ իսկի դա գործ էլ չէր համարում: Միսս Վուլֆը գտնում էր, որ եթէ ուրիշները պիտի աշխատեն վերնաշարեղ գնելու համար, ապա թո՛ւրի բարձր բերել է, նա վերնաշարեղեկ է ծնուել: Նրա համար շատ պարձանայի էր, որ թունս իրեն համարում է աշխատասար եւ անգամ այդ աշխատանքը մարմնական բնօրթ ունի, մարդը զիչիք-ցիւրեկ ասնելում է, գրում ու ընկում է: Ուրիշների մօտ հասակում եւս լինելով աշխում ու գործունէայ, որ չէրին է բնորոշ, Վուլֆի մաշրը նաեւ շատ գործնական էր ու նպատակաւորաց եւ նրան թւում էր, թէ զրից անպարարութեան նման մի բան է, գրողները գտն են սաշխ երեւակայութեանը, եւ բա-

նի գեա զրա համար գնարժւած են, ուրեմն անհրաժեշտ է որքան հնարասոր է՝ շատ փոյ աշխատել: Ինչոքոր աշտակ անէնեւին էլ այն չէր, որ Վուշֆը համաձայն չէր (բնականաբար) մօր հետ, այլ աւելի շատ այն, որ նա, թէկուզ երգիծանքով, թէկուզ չհամաձայնելով մօր հետ, արեւանձնաբեր, անհրաժեշտ էր համարուած հրապարակել նրա կարծիքը, որը հեշտաբնամբ կարող էր լինուիցել:

Աւելի հետաքրքրականը Վուշֆի ընկերոջ՝ Ջոն Քերիի տպագրութիւններն են Վուշֆի մօր, ինչպէս եւ մօր ու որդու յարաբերութիւնների, նրանց նմանութիւնների եւ տարբերութիւնների մասին: Թէ՛ մայրը, թէ՛ որդին սիրում էին հանգամանորէն ուսումնասիրել նրան, ու՛մ հետ ծանօթանում էին: Նրանք ոչ թէ նայում էին, այլ ուսումնասիրում: Երկուսն էլ լի էին անասնանէ կենսական ուստով, սիրում էին անկողն աշխատել: Նրանք այնքան շատ ոչ ունէին, որ դա թւում էր պայթիւնազտանգ: Նկատելով արտաքին եւ բնաւորութեան ինչ-ինչ տարբերութիւններ՝ Քերին գրում է. «Այնուամենայնիւ, ինչ-որ բանում մայրն ու տղայն շատ նման էին: Երկուսի մեջ էլ ապրում էր գործելու ժշտական պատրաստակամոյթիւն: Երկուսն էլ քաջարկապալէս համոզուած էին, որ քնդունակ են հասնելու այն ամենին, ինչ որ կը գտնուանային»²⁷. Երկուսն էլ բարձր կարծիքի էին իրենց մասին եւ մտածում էին, որ կեանքից պէտք է վերցնել այն ամէնը, ինչ նա ընդունակ է տալու: Մտածուարապէս մօր մասին յուշագրքը նկատում է, որ նա այնքան ինքնագոտաւ էր, որ նրան որեւէ բանում օգնել պարզապէս անհար էր: Քերին տրիկին Վուշֆի մտածողութեանը ընտրու ժր օրինակ է բերում: Տրիկինը գտնում էր, որ Փնարուար ամբիւ երեք նշանաւոր անկրկապիներ են մտուել՝ Էնթ Արրակաւ Լինկլըրը, Կթն ինքը՝ Թույս Վուշֆը եւ 22ին՝ Ջորջ Վուշինգտոնը: Ի տարբերութիւն որդու, որ անասնաբանական հետաքրքում էր հոգեւոր արժէքները, մայրը գերազատում էր փողն ու իշխանութիւնը, ձգտում էր հարստութեան եւ ջանք չէր ինչպէս զրա համար: Մայրն ու որդին նման էին խոջառատութեանը: Քամաս Վուշֆի մասին գրող գրականագէտներն ու յուշագրիները տարբեր առիթներով յիշում էին, թէ ինչքան շատ բան էր օգտագործում գրողը Նա օրական գրում էր հինգ հազար բառ): Հեծիճուէլը, նկատի ունենալով Վուշֆի խոջի անկասելի հեղեղը (եւ բանասիր, որ պրոցիւնը քաջութեան նշան էր, եւ գրասիր, որ արդէն ստեղծագործական անանձնայատկութիւն էր), երգիծանքով իր Ափրիկէի Կանաչ Բլուրները (Green Hills of Africa) երկում գրում է. «Նես անսամում եմ, որ եթէ Թոմաս Վուշինը արտրիկէ Սիբիլը այդ նրան գրող կը դարձնէր, դա այնպիսի ցնցում կը լինէր նրա համար, ինչն անհրաժեշտ է, որպէսզի նա արատիի բառերի անասնանէն հեղեղից եւ խրապիսի համանասնորեան գրացնոյ»²⁸. Ետաքառասնութամբ արջի էր ընկնում Վուշֆի մայրը: Յուշագրքը, որը Քամասի հրատեղով գնում է նրանց տուն՝ մօր այնպիսիութեան ասիլի, գրում է, թէ ինչպէս մայրը հրաբն բաւականաչափ ուսումնասիրելուց յետոյ, սեղանի շուրջ գտնում է ոչ միայն հրատեղ, այլ իւր շատաբառ: «Միոյիս Վուշի յիշողութեան փակասները բացուեցին: Նա պատմում էր մեզ մէկը միտի հանդից անընդհատ նոր օլաւոմիքներ էլ-

վիճի եւ ինքն իր մասին: Ինչ-որ բան այդ ամենից ինձ յայտնի էր արդեւ Թոմասի ստեղծագործութիւններէց»²⁰.

Քերեւս ակեփ ժամս են տեղեկութիւնները Մաթէոսեանի եւ նրա ժողովարարութիւնների նմանութեան կամ տարբերութեան մասին: Հուսանաբար նոր պէտք է գրուի այդ մասին: Բարեբախտաբար ամենաթանկարկին տեղեկութիւնները, թէեւ շատ համառօտ, հազարգում է ինքը՝ Մաթէոսեանը: Քզմակցի հարցին, թէ Մաթէոսեանը ուժից է ժամանակի գրողի իր տաղանդը, ն'օր, թէ՛ ժողովուրդը, գրողը տեղեկաց պատասխանում է՝ «Տօրս կողմից: Սովորական դեպքերն այնպէս էր տեսնում, այնպէս էր պատմում... Շատ սիրուն մի երկու պատկեր յիշում եմ: Անտիք պատկի մեծ քնամայրը հասարակում էր՝ հարսնելոյ եւ տալիոյ: Մանք երթիւքով, ներկայ էինք լինում եւ յսում գիտի անբողջ քառերայուն կեսնքի հարսնելի կատարմանը: Անբողջ գիտի տեսանք անում, անբողջ գիտք ներկայացնում էին: Շարժումներից բոլորը ճանաչում էին: Եւ ձեռք արդատի ստեղծում էր դրաման, կոմիդիան... Լեզուն կանայք են ստեղծում: Յիշենք Պուլկինին, իր լեզուն իր դայտակն է ստեղծել»²¹.

Ասուածի տարբեր արթիւններով կրկնութիւնը հաստատում է նշմարաւորութիւնը: Մաթէոսեանը պատմում է, որ իրենց ամեր ոչ միայն գրի եւ գրականութեան, այլեւ բարի նկատմանը խիսական պաշտամունք գոյութիւն ունէր, որ սկիզբ էր առնում ժողով: Մայրը գգում էր, որ գրի եւ գրականութեան շնորհիւ կարելի է դասակներին դուրս բերել խաւարից, հասցնել բարոյութեան, որի հնարաւորութիւնը ժամանակին չի արուել իրեն: «Նա մտել էր մանայի պատմել գիտել», իշում է Մաթէոսեանը, ոչ միայն պատմում էր, այլև անբողջ բնակականացումներ էր խաղում... Եւ երբեմն քաղաքայաւորսն գգում եմ ինձ գրածներում ժողու հնչիւմանցը, նոյնիպէս նրա խօսքի սիրով, որից երբ շնչում եմ, որման ինչ-որ բան այնպէս չեմ գրել...»²²: Մտածով գրիթէ ամէն ինչ ստուած է:

Գարծում ենք, որ շնեց ժողով պատկերող դեղարուեստական ստեղծագործութիւնների համեմատական վերլուծութեանը էլ կարելի է ակեփ առարկայական ու տեսանկից գարծնել երկու գրողների կերպարման ինչ-ինչ առանձնաշատկութիւնների նմանութիւնը: Հուզողութիւնը կարելի է կատարել Վուլթի Վերկիի Ոստայրը՝ փոքրիկ վրպակի եւ Մաթէոսեանի Աշխան Արեւ, մասամբ՝ Վաստերը վրպակների միջև: Պէտք է հաշուի առնել այն, որ վերանշխարհ վրպակի վրայ քերք են ուշադրութիւն դարձնում, որովհետեւ Վուլթի մասին գրողները առաւելապէս կենտրոնանում են նրան հուշակ քերքի հիմնական գործերի՝ Վալթի Տանք Ռո, Հրեշտակ - Ժամանակի Եւ Գեորգ Ստրին: Դեպք Տուձ Վերադարձ Զիւլի վրայ: Մինչդեռ գեղեցիկ մեկ հնամաքըրող հարցի տեսանկիւնից Վերկիի Ոստայրը վրպակը յարձ արժէք ունի: Այդ գործը շատ բարձր է գնահատում Պերկինսը՝ «Նա ունի մի վրպակ՝ «Երկրի Ոստայնը», ոչ հասարակ, իր տեսանկի մէջ կատարելալ: Յիշում եմ, որ ինչ-որ անայի նրան. «Այստեղ չի կարելի վերջնել ոչ մի բան»²³: Դարձեալ ինքնակենսագրական ընթացի այդ վրպակը նրանցում է Վուլթի ստեղծագործութիւնը, անբողջացնում այն:

Քէ՛ Արևիկի Ռատախըն՝ վրայակում, թէ՛ Անշանն Արեւելքում մաշքն ընկալում է իրբնն երկրի հովք, Հասասառուն մի մեծութիւն, որին յնուում է կեանքը: Ընդ թի վրայակն հաշիւնն թարգմանութեան երկրորդ տպագրութեան մի քանի տողանոց ծանոթագրութեան մէջ շեշտը դրում է բոլորովին ուրիշ հարցերի վրայ, այն է՝ Ամերիկացի գեղջիկուհու մեծախառնութեան գրիթէ առասպելաբանական կառուցքը ներառում է դասութեան ողջ խառնքն ու սուղնապոյ՝ Արեւնքն վրայակն ծանոթութեան կենտրոնն այն շեշտագրութեամբ ժողոջ տեղափոխուել է գէղքի գոյն սուկի համապարփակ տիրոջն, որը դարձեալ նշաւ է, որովհետեւ վրայակում մաշքը, եթէ կարեւի է սուկ, ոչ միայն նպաստել է, այլ նաեւ միջոց՝ գոյն խոցիկների արծարման համար: Բայց մի՞ թէ նախը չի կարեւի սուկ նաեւ Անշանն Արեւելքի մասին:

Երկու վրայակներում էլ մաշքը գնում է որզու մաս: Ընդ թի վրայակում արզնն գնացել է, Մաթէհանանի վրայակում պատրաստում է գնալու: Երկու գեղջում էլ կանաչք վախ ունեն թաղաքից: Էլաշգան որզուն ասում է. «Կիող տնոր կեանքում չես կորչի, Ենքան որ մի նշան ունենամ, ես, տղաս, ճիշտ եմ ասում. . . Դու եմնց չեսն՝ դ պիտի ապրիլի: Ոնց էլ գտնի ես»³⁴. Անշանն Արեւելքի կենտրոնական-տարրերակում, երբ Միտանն Աղունքին գրեց է ասնում, ճանապարհին, կաշարանում Աղունքն առաջարկում է մայր աչք-տեղ, աշխատել ու ապրել եւ յանկարծ յայտնաբերում է, որ Միտանը «յորացել մնացել էր, նա չէր ասգում այդ թաղաքին եւ վախեննում էր այդ թաղաքից»:

Երկու վրայակում էլ մաշքերն աչքի են ընկնում ինքնագնառնութեամբ, սեփական իրաւացիութեան համագնուերով: Անշանն Արեւելքի կենտրոնական-տարրերակում Մերոյին յանդիմանելով Աղունքն ասում է. «Հասկացողն ինքնիկ մեծակ ես եմ: Աստուած որ մի քանի անհասկացող է ասելոծում կողմներին մի հաստ էլ հասկացող է ստեղծում, որ անհասկացողներին գէղ յոտի»³⁵: Անգրագէտ Աղունքը վստահ է իր բնական խելքի համար եւ իր անգրագիտութիւնը ուրիշների գրագիտութիւնից բարձր է դասում. «Ե՛ս չգիտեմ: Ես քանաստեղծ եմ: Ես մի գիտի՛ չափ խօսք ու արամարսալուտիւն ունեմ, ես Վանքերի գնդից եմ»: Մրան հետեւում է վրայակն այն հաստաւոր, երբ Աղունքը սկզբից հրամարում է արտասանելուց եւ յայտարարում է՝ «Դրիչների գրածնն՝ իր, ես քոքա՛ն եմ, ես քոքակ չեմ, դնկեր Սերո»³⁶:

Վերիկի Ռատախընքում եւս էլաշգան իր անգրագիտութիւնը բարձր է դասում ուսումնականների խնացածից Վի գէղ, իրական միայն Ընդ թի ուսուցչուհի է եղել, յետոյ էլ աչքի է ընկել մեծներէցութեամբ, բայց վրայակում հանգէւ է գտնա իրեն անգրագէտ գեղջիկուհի, որով ըստ էութեան կերպարացր գառնում է ընդհանրական այն միջավայրի համար, որից սերում է հերոսուհին Արեւնքն՝ Ընդ թի ինքնակենսագրականութիւնը եւս պարզապէս է. ոչ թէ սեփական կեանքի ուղղակի պատեկնում: Անա թէ ինչ է ասում էրաշգան. «Դրդիս, իմ իշամները քո գրքերի մէջ էլ լիան: Էդ ո՛վ պիտի գրէր: Բան չեմ ասում, փորձել եմ գրել, պարտեղ եղած-լեղած պատերագնելից ու կոխներեց, բայց, ստոր Աստուածամին, ինեմ ինչ գրանն,

թ ոնց է եղի, ախր յկային, որ տեսներն: Գրում են, կարծես վաղուց է եղի, հեռո-հեռու աշխարհներում, բայց ի՞նչ իմանան, որ էլ ժամանակ քանի էր փրում, արեւի վաղ կար, ծիխ հասը քանի էր քակը. . .⁵⁷ Հարեւանցի եկանեք, որ մեր ինքնահաստատումից առանկ աշխարհ երևան է գալիս նաեւ իրականութեանը հաստատիմ ժառու Հուրքի գեղարքաութեանը, որը քաջանում է այս առումով արդէն ստուանք:

Էլ յաջան իր իշխողութեանը հարցա՝ ստում է որդուն. «Ես իննց տարեկան ստիցի էի էլ ժամանակ, ինչ եղի-չի եղի, յիշում են, դրանից առաջ եղածն էլ են յիշում, ու միտքս են բաներ, որ դու յես էլ լսել, աղաս, շնայած մեր միջի ուսումնականը դու ես» Ի գէպ, Դեպք Տուն Վերադարձ Չկայ Վեցում, իր խորագրի յոսմ նամակում հեղինակին մարմնաւորը Ուերկը խոստովանում է. «Ես խնձուի են նկարական ուսուսյնի մէջ, ինչը ինձ ժառանգութիւն է հասել յիշողութիւնների անուպատ պաշարից, ու այդ անուպտը իշխողութեան կարողութեանը, որ գալիս է մայրական կողմի նախնիներից (ընդգծումն ինձ է - Ժ.Ք.), միլիոնատը կենդանի քելերով ինձ կապում է անցեալի հետ, ոչ միայն ինձ, աչիւ իմ հարազատ եզերքի անցեալի հետ»⁵⁸:

Յառկանչական է, որ երկու վրդակներում էլ մայրերը համարուած են, որ որդիների գրողական ընդունակութիւնները իրենցից, նուազագոյն գէպում իրենց առնից է անցիւ: Էլ յաջան կասկած չունի, որ իր հարական պատի խելքը ժառանգել է որդին: «Ու որ շիտակ խօսանք, - ստում է նա, - իմ պատ ինչ Փորձանք քաղտի կարծիքով էլ գլխով մարդ էր: Իմացած լինես, աղաս, որ թո շնորհքը սլապիդ կողմից է գալիս: Նա որ կրտսիւն ունենար, շատ առաջ կը գնար: Կեսանքում մի տող չէր կարողակել, բայց ումն ինչից խելքը ծասնում էր»⁵⁹: Մաթէոսեանի «Աշխարհ Արեւելի ծածոթ աճէն որ կարող է պնդել, որ այս խօսքերը քաղում տարբերակներով ստում է Ազունը իր հայր Իշխանի խելքի մասին, բայց որդու գրողական շնորհքի աւելանքերը արդան հետու չի փնտում: Ակադարդ քաղտ գրամները իմ պատմածներն են, սրտիւստը Մերո: Արագերդ ստում է ինչ որ իմ պատմածն է՝ գովում են, ինչ որ ինքն է անկացնում՝ յեն գովում»⁶⁰: Սա խոստովանում է նաեւ Մաթէոսեանը:

Մտածողութեան ու վարքագծի քաղմաթիւ նշանութիւններ կարելի է ցոյց տալ էլ յաջալի ու Ազունի կերպարների միջիւ: Տարբեր են ազգայն բնաւորութիւնները, աւանդութիւնները, բնասնկան կողերի ամբուրները, կեռէ եւ ազամարդու կարգապիճակն բնասնկում են: Բայց, ըստ երեւոյթի, այդ տարբերութիւնները կազմում են մարդկայն գոյութեան երկրորդ շերտը, որն աւանդում է քաղաքակրթութիւնների վարքացման նուազագոյնն եւ ժողովուրդներին հետացնում իրենց կեցութեան նախնական վիճակից: Եւ որքան էլ տարբեր են հայի ու անկրկացու բնասնկան աւանդութիւնները, միեւնոյն է, երկուսի համար էլ բնասնկան միայն ստեղծող կրնն է, որ իր բնասնկան քոյրը հիւսում է ոչ ախրան եւ ոչ միայն սեփական ձեռքերով, այլ ամուսնու ձեռքերով, բայց իր զոյգումով ու նպատակադրումով: Անկրկի Ոստախորի հերոսուհին սեփական ունեցուածքն ու

տուներ իր անձնական շահերի արդենք է համարում. «...որ հորդ կինը չզամոռայի իր օրում մի սեխակամ յոզ էլ չէր ունենայ»⁶¹: Այս բարտաբարեթեանը միակերպ հարաբերում ու բախտերում են գրուազներ, կըր Տերասահն իջում է, թէ ինչպէս էր ինքը անուանու անփոքեցում պարտք չտայ ուրիշներին, քանի որ ինքը ընտանիք ունի եւ պատասխանատուութիւն է կրում ընտանիքի համար, իսկ պարտքը կարող են ուշացնել կամ ընդհանրապէս չհիշողորձել: «էլ մարդս փող չտաս, ոչ էլ պարտքով տար, ամուսնացած մարդ ես, ընտանիք, երեխէք ունես ու մե՞նակ միանց ես պարտակամ, ուրիշ ոչ որիս»⁶², կներ բացում է անուանու աչքերը Օջախի եւ ապրուստի ստեղծմանը նպաստում է կնոջ աշխատանքութիւնը եւ ստեղծելու կարողութիւնը: Կրտսէն աշխատակեր է, ես հոգեյ բարիք է ստեղծում, կրտ մասին մէկն ասում է. «Միցի հողի ոչո՞ կայ, քո օրս վրս հէ՛ չեմ տեսել»:- Ին ճիշտ էր ասում, տղաս, ծնօքս չկայած՝ հողը բարով էր լցում: Մի ծատ երեխայ էի, ծատ էի տնկում, պոնիորը, տեսակ-տեսակ ծաղիկներ, մառնիքս հողն էի իրում, ու հասկս ծրոմ էր»⁶³: Հեղինակային միտքը կնոջ մասին դարձնայ արտաբարտում է մայր խօսքերի միջոցով. «Քո մայրը, տղաս, հողի ոչո՞ ունէր մէջը: ... Ես քաչածին ոչ մի ուրիշ կնիկ չէր դիմանայ, հողը հայտնասնք ու ծաղիկ էլ վրայից»⁶⁴:

Թերեւս ոչ-բարտաբարե ծախ արտաբարտութիւններով ու իջողութիւնների ետեւ լինացողով, բացց ետեւ կերպ է պատմում Ազունն իր նախապապի մասին: Միտնն աշպէս էլ միմէն վերջ չէր համարեակուր իր քաղմանցում ընտանիքից ետ իջնուած էր մի անձնակում գտաուել (այսինքն՝ կրտսէի խօսքերով՝ անձնական մի չոք էլ չէր ունենայ), կնիկ Ազունը չչամուէր. «Տուն ենք տարքում: - Ինչո՞՞՛ էս տարքում: - Էս ձեռքերովս: - Գնա սարքիր, - Միտնը նրան հրեց ու զոյրս եկաւ՝ ինքը դարձնայ կտրեց նրա ծանապարիք. Տուն ենք տարքում: - Միտնը ծնկով մի կտրմ հրեց նրան ու անցաւ, նա դարձնայ վազեց ու ծնկեց նրա դէմ: -Տո՛ւ ց ենք տարքում: -Չն՛ տարքում: -Տո՛ւ ց ենք տարքում, - աղազակեց ինքը: Միտնը քարձրագրեց ոտակը, եւ այդ ժամանակ ինքը ծղոտաց նրա նրսն ի վեր. -էլ քուակամ է...»⁶⁵: Եւ ուրազի բանասկի հարուածներին, ծեծուէարցին ու հաշտանքներին զուգահեւ բարձրացել է Ազունի չէն սխալը: Տատապանի գնով, բացց նպատակային, նմանողական: «Հողի տակ համզգիտ յունենայ քո պտալ իշխանը, աշխարհը լիքը աղայ գնա, Աղունիկ, Միտնից մարդ տարքիր, գունից տուն տարքիր, Արմենակից Արմենակ տարքիր... Մարքիր, սարքիր, շատը էլ արդեն ոչ ատողութիւն կայ, ոչ էլ խնդաւտ սիրա: Ուրիշները պաշտոնից պաշտու գնան, ինձ համար աստուած Ծնակումն էր ստեճանել ու Ծնակումն՝ Միտնին»⁶⁶, Տարձրով իջում է Ազունը: Ազունին կարծես ձախակցում է ձերկրի Ռատաբարի կրտսէն. «Աստուած քան, ինչեր են քաչել, ինչեր, կիսի էլ ողբ-ատող կաղղ ստուած գրոյց են անում: - Ին՛ քաչածին ոչ մի ուրիշ կնիկ չէր դիմանայ...»⁶⁷: Այս կեկու ներուստի հերք ամբողջացում են միմանց, նրանք տարքիր են իրենց խաուտածքով ու ազգային հոգեբանութեանը, բացց իրենց կեանքի պատմութիւնն անկիս գրեթէ կարող են շարունակել մէկը միօրին:

Միջուկ կանանց ստուգիչներն էլ, մէկը շատ միայն՝ շէշ, անհասարակ են իրենց կանանց Ազուճի բացակայութեան օրերին, երբ վերջինս գտնուած էր սարուձ, Միմանը ինքնաձուձ է Մանայի սիրով, եւ Մանայից յետոյ Ազուճը թեւձ է ոչ միայն կուրսու ու յեղուձներ, աշխ միջին անգամ նրա կրօնձ Եւչերն են անձամ ու անայի թեւձ: Իսկ պարուն Գանան այս անձամոյ անկի հարուստ կենսապայութիւն ուձի: Ես երեք կին է ուձեցել միջին Էրազան եւ վերջինին Տես անուձանայուց յետոյ էլ նրա վարչապետը շարունակուձ է: Որդու Տես գրոյքի ժամանակ կուրսան յիշուձ է: «Գժի այն մէկ ես կնկայ հետ էր ընկնում, մէկ միս, վերջում էլ ինքն իր սրամոյց անայուն էր ու գազան կարում»⁴⁵: Այս պատմութիւնների շարունակութեան տարբերակները ծանոթ են Բնականաբար կուրսան փորձուձ է շնակույթել անհասարակութիւնը: «Չսեղ էի, սղաս, հարստ, որ էսպէս իստեց (հարկին կնոյր պոչապանց - Ճ-Ճ), շատ մեղացայ, վեր կացայ, կանգնեցի դուստր, ուզում էի հենց էլ օրը-քոյնն գնամ տնից, բայց արդէն երմիտլ էի, ու անձրն էր եկել, վարդ ու շուշան անոյ հետ էիմ գզել, ցախեղեսար կանազուկ քորում էր, խաղողը ծասնում էր, մութն ընկել էր, ու մարդիկ դոնիրին կանգնում, գրոյց էիմ անում, ու ես տեղ յունի գնալու»⁴⁶: Ազուճի պարագայում մի փոքր այլ է: պատերազմից յետոյ, պաձարդու պակաս տարին, գիւղը բարոյակեանութեան հարցերին մասնիրն արուձուրով էր նայում, եւ Ազուճի յարձակողականութիւնը նպատակին չի հասնում: «Եւրտուղի բնրատեսարանն Արուձը Մոմային ուզեցել էր ծծոյ լայնտ Եոչանց լանն անում վրայ էր ըշել: «Այ արդի, է՛յ... գրոյխ աշխատուձ է, քէ չէ: Հիւղերի դէն մերոնք որ գոնուցին՝ մնակ մեզ հսումար յոնուցին, ու մերոնք էլ որ էրպէս օրը-անոյր եկել են՝ մնակ մեզ համար յեն եկել, է՛յ...»⁴⁷: Մական անից նուանայու ցանկութիւնն ու պայտան գանկու անհարկութիւնը եղել է նաեւ Ազուճի ժաւ, բայց ոչ Միմանի սիրուձու պատճառով, թէեւ այդ գէղոյր Ազուճը երբեք չի մոռանում: Մեծից, անէձից ու հարչանցից յետոյ երեսասարդ ու յուսանա կնոյր սկսուձը անից գուրս է անում, բայց շարունակութիւնը յոնցուն ընորոչ մեւով է վերջանում: «Նո պատուր Փնարուար ծոնանց ընից քոնեց ու դուրս շարունց: Ես յուն էլ նստեց յոյ էր ստոյխ: Եօրաքոյր Մանուշակն անոց իր դոնից: «Էդ ո՛ր ես գնում, այս յիս:» «Կնում են ինձ յուրը պենն:» «Ջրեց սսսսսս են, քոզ վարարն, կը գնա»⁴⁸:

Պարձում ենք՝ քերուձ օրինակները բուսական են որոշակի կարակարութիւնների յանգիլու համար, թէեւ կան նմանութիւնները հասարակ ուղ սրինակներ եւս: Նի՛ն շրջանցինք ուղղակի կամ միջնորդապարուձ արդեցութիւնը թէկուձ այն պարզ ու հասարակ պատճառով, որ անկասկոյ գրոյն անգամ կը իտուսակէր անհատու նմանութիւններից՝ իրեն շնաննրու համար եւ արդէն քննարկուել է արդեցութեան Շարասարութեան հարցը, մոնձ է այս անկութիւնների ուղ պատճառներ սրանի: Գարաշրջանով եւ աշխարհագրական միջավայրով տարբեր երեսութիւնի, ստեղծ գէղարուձ գրական փաստերի նմանութիւնը գտնուձ Ճ-Ճ: գարում մարգարանական գարոյրը ի գէձն կուարդ Քէլլլլլլ (1852-1917), բացառում էր

Ճարդհութեան գարգացման նոյն պատմական փուլերով: Բայց արտակ աչք փաստարկը հազիւ թէ ոչմը, քանի որ խոսքը չի վերաբերում քաղաքակրթութեան գարգացման տարրեր առեմնանմանին: Ըուչիք եւ Մաթէոսեանի զէջքում գոյծ ունենք քաղաքակրթական նոյն գարաջբանի երեւոյթներէ հետ եւ երկու վրայակներէ զրական մեծագարի տարրերութիւնը ոչ թէ քաղաքակրթական է, ալ սոցիալ-քաղաքական, հետեւարար՝ պատմական գարգացման խտաստով ըմբացքի կրկնութեան խնդիր չկար:

Անուշտ, կարեւոր է նաեւ տեղեկութի միասնականութեան զազափարը: Ամբողջ տեղեկութեամ, մեծ ու փոքր շահներով գործում են նոյն օրինաշարութիւնները՝ հաստատելով մարդու, ճարդհութեան եւ առհասարակ երեւոյթներէ միասնականութիւնը:

Թերեւս աւելի հասանալանք մօր արքեպիսկոպոստականութիւնն է երկու զրոյցներէ համար: Պատեհանները հասնում են մինչեւ աստուածաշնչեան պատմութիւնը, մինչեւ մայրիշխանութեան հետքերը: Ըստ Աստուածաշունչի Աւան է ուսում արդելուստ պատեղը, հանաշուն գաղտնիքը եւ հանաշնչ սուլիս Ազգամին Անտ թէ ինչու կոնջ միտքն աւելի քայ է աշխարհի գրութեան, կեցութեան օրէնքներէ հանդէպ, նա աւելի աշխարայ է եւ աստուածուն կեանքի ծովում յոյայ է ստիտեցնում: Աւտար ամէնեւին էլ պատահական չէ, որ էլալլան անուսնուն յորդորում է պարտք շտայ ուրիշներին, իսկ Ազգունը ետ է ընդում այն փոզերը, որ պարտք էին Միտնին, ու նա չէր կարողանում ետ ստանալ: Այսինքն երկու կանայք էլ, ինչպէս ընտրի պահապան հրծշտակներ, ընտանիքի շուրջն են կենտրոնացնում անուսնների կատակը: Թնազդորէն, միտային հանապարհով, զրակակցութեամբ, թէ անզրտակցորէն, նրանք կատարում են այն նոյն զերը՝ ինչ ընտնիքներ շարապէս սահմանել է նրանց համար:

Մօր արքեպիսկոպոստական կարող է լայն հնարաւորութիւններ տայ հոգեվերլուծարանին հետաքրքրական վերլուծութիւնների համար: Երկու վրայակի հիմքում մօր ու որդու յարաբերութիւններն են կամ, աւելի ճշգրիտ՝ մօր յիշողութիւնները, որովհետեւ որդին կամ որդիները Արմենակը բացակայ է վրայակում, Սերուն շատ նպատակամէկ գարքազին ունի, իսկ Սերկրի Ռուսարը վրայակում որդին հապուստէկ հարցերով ըմբաց է տալիս մօր յիշողութիւններին կրտսրական, աննշմարելի զեր ունեն: Այսինքն՝ վրայակների հիմքում մօր գործադրութիւնները կամ յիշողութիւններն են:

Ամէնեւին էլ շպէտք է մտածել, թէ մայրերի պարծենկատութիւնը՝ թէ իրենք են իրենց որդիներին՝ ինչպէս Ազգունը է՝ սուէր, «պրտակալան ջիղ» փոխանցել՝ մայրս յարուցելու կամ գաւեշտի համար է՝ Կարլ Եւանդը իր Անգլիականականի Զոցերանութիւնը աշխատութեան մէջ «Հասարական Անգլիականացութեան Արքեպիսկոպոստական գլխում գրում է, որ զհետեւ մարդու ներարգանդային մեծակում նրա գրայ, ընականարար, մօր մարմնի միջոցով, իր բնական կենտրոնական, ընական երեւոյթ, ազդում է աշնկողմային գործադրութիւն, մեւտարում մարդու էութեան մեծակը: «Այնպէսմային գործադրութիւն գործում է ոչ աննպատակ, այլ տանում է դէպի մարդու ետ-

քանն միտուիր²⁰ - գրում է Մուկչյու Այս գործառույթի համիտը, ինչպէս
 գրում է գիտնականը, անհասարակական մեծատրուսն է բոլոր երեսակ-
 ներով: Կախ աշխատութեան մի այլ՝ "Anima I Animas" գրքում Մուկչյու
 մանրամասն անդրադասուում է կանոցի սկզբի սակարութեանը աղամար-
 գու մէջ, որն արտաբայուում է յանկապէս մար Նեա ունեցած կապի մէջ,
 ինչը շատ ժողովուրդներին մաս յատուկ ինչերով կարում են աղամարգու
 հասարակեան շրջանում: Յետոյ այդ կապը նոր գրեւորում է սասանում
 ամուսնութեանը շնույ կնոցի ունեցած կարուստութեան մէջ (կերչու-
 րեան, պարուստութեան, կնոջ մէջ մարտեան գուրգուրանքի փնտառուք
 եւն): Այս կանոցի սկիզբը, որ առաջին Տերթիմ արտաբայուում է մար կեր-
 պարում, արտաբայուում է ժառանգի անհասարակութեան մէջ անգիտակ-
 ցարար: Թերեւս Նեց արտաբայուում է մար մասին ընդունումները յարմարաց
 անսպարտով հասնելով միեւնի աշխույժութեան, անգիտակցական աշխարհ
 նախանում են: Ու այսպէ՛ս՝ մարերը արտեր են արտաբային աշխարհում
 կենցաղում, հասարակութեան պարտապարտ կանոնների շրջանակներում,
 յայց խորքում, հոգեբանութեան խոր, անգիտակցական շերտերում (որ
 մեք յանախ քնապ ընդ անուսանում) նման են աշխարհ, ինչքան ասեք, կար-
 թեյ է ասեք Աղուսի եւ կարգալի մասին:

Մասին ասելուց հետաքրքրականն այն է, որ Մուկչյու անութիւնը ոչ
 միայն չարտաբայութեան, այլև հասարակում է գտնում մեր արեւում: 2010
 Օգոստոսի երկ հոլմերուրում կարացած գրքի միջազգային փառատանի
 ժամանակ շրտանայի յայտնի գրող Մուկչյու Ռուչչին յարտարարել է, որ
 գրականութեան մասին իր պատկերացումների վրայ ազդել են մար պատ-
 մութիւնները: Մորը նա համարում է համաշխարհային կարգի բարձրաց,
 որը որդուն սովորեցնել է փրտապարտուի ուրիշի գաղանքները: Ռուսները
 այս յարտարարութիւնը նկատի ունենալով՝ «сплетня рачий» (сплетня - կապի,
 հրտի, միայնել) մակարերում են գրական ստեղծագործութեան թեւքիւր
 Ի՛նչը կարող է ասելի հետաքրքիր ու գալթակիչի լինել, զան գաղանքի պատ-
 մութիւնները հարեւանների, հարուստների եւ վերջապէս՝ նշանուար ան-
 անց մասին: Զ՛՛ որ գրականութեան էլ Նեց գրտաբայի է հրտում, մանա-
 անց ինքնակենտարակական վկայերը, որոնց հոլմերուրները բարձրանում են ի-
 թեկն էլ իրեկն ընտանիքների մասին: Ըրտապարտիման հոլմերուր (կարգա-
 ր) միեւնում է, որ Քուսու Մանր Գրտակութեան նորիշիան Մրքանակ է
 ստացել (1929) Նեց իր Եւտենբրուի (Մուգներուրկերը, 1901) ինքնակենտար-
 ակական վկայ համար:

Սա մի մանաւորեցում հարցի մէջ: Մարերից, այսպէս կարուան, պրտ-
 դական ցիտը ժառանգարար անցնում է յանկապէս այդպէ գաղանքներին:
 1900թ. Inostrannaya Literatura անապրի համար Նուս, Ֆրանսիական Lit
 անապրի մասին գրութեան մէջ շատ հետաքրքիր հրտարակում կայ գրող
 որդիների ստեղծագործութեան մէջ նրանց մարերի դերի մասին: Ըստ հո-
 գեկերուրուան Ք. Ք. Գոստալի, բոլոր գրտեկերը, այսպէս թէ՛ աշխուհ,
 իրեկն ստեղծագործութիւններում երկխոսութեան են սկսում մարերի Նեա,
 գրում են նրանց Նեա, զոյց սայիս իրեկն սկր կամ վրէ՛մ են բաժում ման-

կանոն վերադասարանների համար։ Ստացւում է, որ մօր կերպարը որդիների սակեմագործութիւններում կամ բարի փերի է, կամ բնածնեկան բռնակալ։ Հրապարակման հեղինակը շատ հետաքրքրական փաստեր է թերում իրենց մայրերի նկատմամբ սպանարդ գրողների վերաբերմունքի մասին։ Եճամ-հայ Անտուայ Զրանտի մա'նց առաջ արտասանած վերջին բառը եղել է՝ «մայ-մայ»։ Բարբիկ Մակեղայն (1782-1842) ախրան էր պաշտում մորը, որ նրա մա'նց յետոյ նրա ինքը եօթ տարեկան էր) խանդում էր հորը եւ ասում նրան։ Գնետախար բազմաթիւ աշուղների սրինակներ է թերում ֆրանսիական գրականութիւնից (Փրաստա Զորէրի (1821-1880), Մարտէլ Գրուստի (1871-1922), Ժան-Բոլ Մարտի (1905-1980), Լուի Արագոնի (1897-1982) եւ այլոց կեանքից)։ Նա միայն մէկ եղակի սրինակ է լինում հակառակ բովանդակու-թեամբ։ Մագալ Սեւիթիէն գրող է դարձել, որովհետեւ պաշտում էր աղ-կան։

Մի վերջին նկատառում եւս՝ Մուկղից։ Վերջինս գտնում է, որ բոլոր պաշտամունքների մէջ ամենակարեւորը նահնիների, աւալին հերթին՝ ծնողների պաշտամունքն է։ Լուչիի փրգակում Հրաչյան նպատակաբեամբ թատում է պապի մասին՝ «Նա որ կրթութիւն ունենար, շատ անպ կր գնար»։ Աղոււնը, որ իր որդուիեան գտնուութիւնների համար մեղադրում էր իր հորը՝ Եշխանին, մտացած գէպքերում փառարանում է նրա ոչ իր, ինչ-քը, անգամ չարութիւնը։ Մուկղը միտամանակ նշում է, որ մարդու հա-սուհացման զուգահեռ նուազում է սրջ պաշտամունքը սերունդների շա-րունակականութեան երեւան գալուն զուգահեռ։ Նա խաղը մտանուորեց-նում է կնոջ մասին, քանի որ «Կինը իր՝ տղամարդուն աշրան ոչ-նման հոգեբանութեամբ ինքորմագիայի աղկար է (եւ աղկալ է եղել միշտ) սղամարդկանց ամենամեծի իրերի մասին»²⁰։ Ըստ Մուկղի՝ աղամարդու ներքմարմանը գերազանցող կնոջ ներդրացողութիւնը ի վիճակի է սղա-մարդուն ուղի ջոյց տալու, որը նա չէր կարող գտնել սեփական զգացողու-թեամբ։ Յիշենք, թէ ինչպէս է Աղոււն անընդհատ խրատում Միտնին՝ փո-մելով իր «ժամուային ամուսնուն» հասարակական ոգտակար գործունէու-թիւնից թեքել գէպի բնածնեկան ինզիրները։ Ծիշա նոյն գիրքերում է, ի-հարկէ ոչ Աղոււն նման հեղինակ-սրամիտ լեզուակառուով, հրաչյան, երբ իր ամուսին Գանտին անգիրձ զգուշացնում է տարբեր մարզկանց խարդա-ւանքներէր։

Կին եւ մայր՝ այս գերերի իրադրութեամբ Աղոււն ու Հրաչյան մտե-նում են իրար։ Այս մտեցման պատճառը մեր կարծիքով՝ մօր եւ կնոջ սկզբնատարի հիւժն է։ Բայց սրջ նրկու կերպարները եթէ ունեն ինչ-ինչ նմանութիւններ, տարբեր են ոչ միայն բովանդակութեամբ, այլեւ կերպա-ւորման արտեւանով։

Ներկի Ոստախընի գնահատականը առեւել են ամերիկեան նշանաւոր քննադատները։ Լուչիի տեղը Զոյթերի, Զոն Ստախընի (1902-1968), Էս-նեսա Հեմինգուեյի (1896-1961) կողքին է։ Նրա փրգակում մօր խաղի միջ-ցով շտնում է ամերիկեան կեանքի պատկերը, մարզկային ու բնածնեկան

բարբերութիւնների պատմութիւնը, մեծապատգ Տան պատկերը, որ խորհրդանշում է անբող Ամերիկան:

Իսկ ԱՄՆ-ի Արեւելեւ Ազգանի քիւղղութիւնների մէջ շարժում է ոչ միայն հայ կեանք անցած աստապայայց ուղու, այլև մի քանի ասանամեակների հայ գրիչի ու գրիչացու պատմութիւնը, որ անբողմէ մարտումը հաճապարհ է՝ գոյի խնամար ու անխնամութեան ժամին մարտի մեղքով: Իսկ հայ կեանքի պատմութիւնն է՝ հայ լեզուի հարստութեան բացառաշարժով: Երկու սարքեր գրողները, որ խկապէս արգարացում են զուգանա քննութեան անհրաժեշտութիւնը, կր շեղիմակները հաւատար իրաւունքով հանդէս են գալիս եւ յն հարթութեան գրու:

ՄԱՐԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ The Web of Earth գրուին սուսին անգլմ յոյ է անկի աներթեան Scriber's Magazine անայրում, 1952 Յուլիս:

² Ա. Քրանկանի Թարգմանութիւնը յոյ է անկի Գարտեւ անայրում 1991 թիւ 5-ում:

³ Հրանտ Մաթևոսեան, *Սու Սու Սու*, Հայաստանցիներ, "Ռեկան Երեւանից" Հրատ, 2006, էջ 355:

⁴ Հրանտ Մաթևոսեան, *Երկեր Երկու*, Հատորով, Հոյ 2, Երեւան, Վախճանիան Գրուց 1985, էջ 284:

⁵ Հինգ Հնգուր, Երեւան, Վարդան Հրատ, 1991, էջ 120:

⁶ Մաթևոսեանի կենդանութեան ժամանակ ապայրում նրա յոյր ժողովուրդներում (Երկեր, Հոյ 2, Գրուր, եւն) ԱՄՆ-ի Երեւան Թրատում է 1990: Իսկ գրութեան Թրատումն է Մաթևոսեան 1990ին գրում գրուր սուսին անգլմ Երկերի Զրուց գրուրում յոյ է անկի Մաթևոսեանի Գրուրում 1972 թիւ 1-ում, լեզու-մէջ մի քանի ուրի անց Հուլիսի գրուրի սուսին ապայրում Երեւան յոյ, որ յոյ յն եւ յանգլմ, թէ Մաթևոսեանը կարուց էր ուղ կար իր լեզուով գրի գրուրի եւ հայկից ապայրի անայրում, որի համար որոշակի ժամանակ էր պէտք Ամրուցիներ, որ գրուրի որոշ կերպարներ (Երեւան, Ռեկան, Ամերիկ եւ գրուրներ, Երեւանցիներ յոյր բացառութիւնը եւն) հանդիպում են գրուրի հարուց: Մաթևոսեանի սկզբում գրում անգլմարթութիւններում յոյրիակ միջին 2000, անգլմ Թրատ Վանտ Երեւանու Կամուր գրուրում:

⁷ Մաթևոսեան, *Սու Սու Սու*, էջ 491:

⁸ Vooff, *Jayda Teorchestva*, (անգլմարթութեան ծարուր), Մուկուս, Փրակիւ, 1989, էջ 97:

⁹ Tomas Vooff, *Domoy Vozrastu Niet* (չկար սուս գրուրար լեզու), Մուկուս, Մուս-ժողովներուց Լիթուանից, 1982, էջ 657:

¹⁰ *ՏՎ*, *Literaturnaya Istorija Soudnennosti Shtatov Ameriki* (Ամերիկայի Միացեալ Նահանգների գրուրութեան պատմութիւն), Հոյ 3, Մուկուս, Փրակիւ, 1972, էջ 423:

¹¹ Մաթևոսեան, *Սու Սու Սու*, էջ 201:

¹² Vooff, *Jayda*, էջ 98:

¹³ Հոյ, էջ 273:

¹⁴ Հոյ, էջ 109:

¹⁵ Մաթևոսեան, *Սու Սու Սու*, էջ 345:

¹⁶ Հոյ, էջ 204:

¹⁷ Vooff, *Domoy*, էջ 109:

¹⁸ Մաթևոսեան, *Սու Սու Սու*, էջ 321:

- ²⁰ Երթ, էջ 288.
- ²¹ Երթ, էջ 370.
- ²² Երթ, էջ 371.
- ²³ Օրոջոյ Սեանի Երկրի Ժողովուրդի 6 Հարցոյք, Հարց. 1, Երևան, ՀՀ Կառավարութեան Հրատ, 1972, էջ 321.
- ²⁴ Մաթևոսեան, Եր Եր Եր, էջ 271.
- ²⁵ Վովի, Դանոյ, էջ 049.
- ²⁶ Մաթևոսեան, Եր Եր Եր, էջ 370.
- ²⁷ Երթ, էջ 300.
- ²⁸ Վովի, Դանոյ, էջ 363.
- ²⁹ Երթ, էջ 15.
- ³⁰ Երթ, էջ 261.
- ³¹ Մաթևոսեան, Եր Եր Եր, էջ 318.
- ³² Երթ, էջ 298.
- ³³ Վովի, Դանոյ, էջ 378.
- ³⁴ Հինգ Հիպոթ, էջ 265.
- ³⁵ Երթ, էջ 91.
- ³⁶ Լուսին Մաթևոսեան, Տէրջոյ Մաթևոսեանի Փոքոյ, Երևան, 1983, էջ 171.
- ³⁷ Մաթևոսեան, Երթեր, Հարց. 2, էջ 51. «Աշխարհի Արեւի» միջակակցի միջոցաւարձեանքը հիշատակեալ սոց. Կառավարութեան միջոցով:
- ³⁸ Հինգ Հիպոթ, էջ 92.
- ³⁹ Վովի, Դանոյ, էջ 090.
- ⁴⁰ Հինգ Հիպոթ, էջ 94.
- ⁴¹ Մաթևոսեան, Երթեր, Հարց. 2, էջ 50.
- ⁴² Հինգ Հիպոթ, էջ 100.
- ⁴³ Երթ, էջ 99.
- ⁴⁴ Երթ, էջ 127.
- ⁴⁵ Երթ, էջ 126.
- ⁴⁶ Մաթևոսեան, Երթեր, Հարց. 2, էջ 21.
- ⁴⁷ Երթ, էջ 8.
- ⁴⁸ Հինգ Հիպոթ, էջ 120.
- ⁴⁹ Երթ, էջ 125.
- ⁵⁰ Երթ, էջ 97.
- ⁵¹ Մաթևոսեան, Երթեր, Հարց. 2, էջ 90.
- ⁵² Երթ, էջ 18.
- ⁵³ Karl Gustav Jung, *Փսիխոլոգոյա Եւրոպայի Եւրոպայի Եւրոպայի Եւրոպայի Եւրոպայի*, Մոսկու, Եւրոպայի, 2004, էջ 115.
- ⁵⁴ Երթ, էջ 189.

The author conducts a parallel examination based on certain similarities found in the novelettes "The Web of Earth" by Thomas Woolf and "Ashnan Arev" (summer sun) by Hrant Matevosian. As the likelihood of an influence of Woolf on Matevosian sounds interesting, the article tackles this puzzle. Kalantaryan notes that Matevosian could not read the American novelette in its original text. Furthermore, based on the dates of the Russian and Armenian translations of Woolf's story and the dates of Matevosian's "Ashnan Arev" and "Trees" novelettes, the author concludes that Matevosian could not have been acquainted with Woolf's "The Web of Earth" at the time he was writing his novelettes. Most probably Matevosian was aware of the monologue feature of "The Web of Earth" structure while he was writing his "Trees". However, this is not enough to consider it an influence as "Trees" is seen to be the continuation or the extended version of "Ashnan Arev", which was written much earlier.

The article suggests the similarities are the result of the literary preferences of these two authors. Indeed, both authors' writings have significant similarities in autobiographic and documented events and figures. The similarity of the mindset and lifestyle of the mothers (Elisa and Aghuan) in the said novelettes is noteworthy as well.

The article examines these similarities in the archetypal mother figure, based on an analysis of the theory of the psychology of the subconscious conducted by Carl Gustave Jung. According to Jung's theory, the personality of male children is constructed in their mother's womb, through the certain interference of their mother. Thus, one may speculate that retroactively, sons start to perceive their mothers in a similar manner. The article underpins this theory with further evidence.

The similarities of the novelettes of Woolf and Matevosian indicate that two authors separated by time and space can be on the same wavelength.

MARKET FUNDAMENTALISM, ECONOMIC HARDSHIP AND SOCIAL PROTEST IN ARMENIA (A CRITICAL PERSPECTIVE OF THE POLARIZATION OF ARMENIAN POLITICS)

KHATCHIK DERGHOUGASSIAN

ABSTRACT

March 1, 2008 seemed to mark a turning point in Armenian politics. The violent protest against the widely claimed fraud during the February 19, 2008 presidential elections by the followers of the former President Levon Ter Petrosian, the main contender against the official winner of the ballot, ex-PM Serge Sargsyan, met with even harsher repression by the police forces resulting to the death of 10 people and the arrest of more than a hundred others. The event highlighted a deep political polarization in Armenian society that seemed the consequence of the decision of Ter Petrosian to emerge from his decade-long silence and run as a presidential candidate. Regardless of the reasons behind this decision, what raises interest, however, is his capacity to convince and mobilize 21% of the voters according to the official figures of the elections. This paper takes a critical look into the deep causes of the political polarization in Armenia, which, as the argument goes, reflects a distorted social protest. I expand Albert Hirschman's concept of "voice, exit and loyalty" to explain the anger vote, and highlight the structural and political reasons for the lack of any credible proposal for change that addresses society's real demands for social justice.

INTRODUCTION: POLITICAL POLARIZATION IN ARMENIA AND ITS SOCIAL ROOTS

March 1, 2008 seems to mark a turning point in Armenian politics, at least in the way politics had been since 1998. The unexpected decision of former president, Levon Ter Petrosian, on September 23, 2007 to run as a candidate for the February 19, 2008 presidential elections electrified a campaign which, till then, appeared to be a rather *proforma* transition to Robert Kocharian's appointed successor, his former Prime Minister Serge Sargsyan.

For a whole decade, opposition had little, if any, meaning in Armenian politics; even less did it have any impact on public policies. The main reason was not persistent authoritarianism, though it surely existed, as much as the apparent inability, or lack of will, of any political force to assume the role of building a credible alternative to the dominant model. The coalition government model implemented since 2003 reduced further the space for the exercise of a more or less efficient opposition. In some ways, sharp differences notwithstanding, the Armenian coalition government model remotely barked

to the bi-party agreement for governance in countries like Colombia and Venezuela from the mid-1950s and 1960s till the 1990s. There the ruling elites alternated in power in a formally democratic procedure, while at the same time the marginalized sectors of society found no way to express their discontent or demands. The system entered into a phase of exhaustion after the 1989 food riots in Venezuela, and collapsed with the emergence of Hugo Chávez and the so-called Bolivarian alternative in 1998. In Colombia, the rural poor who were left out of the agreement between the two main parties that ended the period of civil war known as *La Violencia* either joined the guerrilla movement, or, in the 1980s, entered into the service of drug cartels which ensured them a way of surviving, and even to improve their condition.

Though defenders of the coalition model in Armenia might correctly argue that not only were democratic principles fully respected, but also the model provided a sense of stability that the country's economy needed. One of the consequences of the absence of any credible alternative to the government was the apathy of the ordinary citizen and decreasing levels of political participation. Indeed, the greatest risk for the Constitutional reform of 2005, which by all means meant a significant progress in terms of quality for democracy in Armenia, was not a negative vote, but, rather, the failure to ensure the constitutionally required percentage of citizens who would bother to vote during the popular referendum for the new Constitution.

This indifference vanished with the return of Ter Petrosian on the political stage after ten years of silence. No matter what real reasons lie behind the former President's decision to make this comeback what mostly raises interest is his sudden rise as a serious competitor to Serge Sarkisian to come second in the elections with 21 percent of the vote according to the official results. Moreover, he gained so much credibility among his followers that he was confident enough to reject the results and count on popular support to challenge the government and call for yet another "color revolution" of an Armenian brand. Whether it was his call to his followers to stay in the streets and refuse the results or the government's decision to harshly repress the manifestation that provoked the riots and the March 1, 2008 bloodshed is beyond the purview of this paper. Rather, I focus on the post-March 1, 2008 political polarization in Armenia to critically analyze its deeper causes. My primary observation is that Ter Petrosian relied exclusively on potentially widely felt grievances towards the ruling elite within Armenian society to build his campaign. He did not really formulate any alternative for the dominant governing system, nor did he present any economic or social program that promised an improvement of existing conditions. His main promise was to punish the withholders of power, whom he accused of corruption and even "banditry." Change, within the logic of his campaign discourse, was synonymous with his election. Yet the fact is that he succeeded in politically capitalizing on the grievances of an important part of society, exploiting them and making out of them a strong motivation for mobilization.

With the absence of any convincing political program to address the citizens' economic and social needs, with a past performance that did not necessarily make him a successful head of the State that people missed after his resignation, with an absence of ten years from the political stage, and with no efficient party structure to ensure his quick reinvention in politics, how was he able to convince at least 21 percent of the voters to follow him, and, after the elections, succeed in ensuring so much societal support that he became the leader of an opposition that had no representation in the National Assembly, although it was present in the street? His skill for leadership, political ability, and personal charisma plus a small and loyal group of followers who were no strangers to Armenian politics, sympathizers and powerful allies within the so-called "oligarchs" and State structure, and even an important flow of money from the Diaspora and other sources outside Armenia as was sometimes alleged could, of course, explain part of his successful comeback on the political stage. None of these factors, however, could have been determinant had there not been structural conditions in the Armenian society making an important sector of the population receptive to his message and, hence, able to see through him a way of expressing its demands in the broadest sense of the term.

This essay addresses the structural conditions of the post-March 1, 2008 polarization of Armenian politics. It argues that beneath this polarization lie the deep grievances of a large sector that had not seen any improvement of its social and economic conditions despite the double-digit growth of the economy for five consecutive years since 2003; nor had it been able to channel its demands so as to make its voice heard where decisions are made. The audacious challenge of Ter Petrosian to the ruling elite, his confrontational, and somehow intransigent, discourse, and further promises to punish those whom this sector, rightly or wrongly, held responsible for its condition and lack of hope for a better future, opened the way to the canalization of its grievances into political mobilization. What, then, really explains the post-March 1, 2008 polarization of Armenian politics is the unsatisfied demand for social justice, which, in turn, is the consequence of the sharply uneven wealth redistribution of the free-market economic system built on the neoliberal model that guided and shaped the post-communist transition in Armenia.

Yet, it would be incorrect to conceptualize the polarization of Armenian politics as the expression of a new kind of class struggle. There simply is no awareness of class; even less is there any social mobilization based on class awareness, let alone any formulation of a demand for social justice. Else, hardly would anyone believe that, if elected, Levon Ter Petrosian, a declared partisan of the free-market who favored a "shock therapy" approach to the economic transition including, when necessary, the use of authoritarian methods, could, or would be willing, to provide a structural change. In other words, since independence, no ruling elite questioned the free-market model or proposed a heterodox approach to the political economy showing consideration

for issues related to social justice. In this sense, there is a phenomenal continuity between Ter Petrosian and Kocharian despite 1998; and there is no ground to even hypothetically assume anything but the continuity of the market model had Ter Petrosian been elected on February 19, 2008. Technical questions, personal styles, and other similar aspects of change when someone new takes charge of the Presidency do not address the essential issue of a structurally unjust system. Of course, lack of ideological differences among the dominant elite, whether ruling or simply taking care of their business, does not mean a harmony of interests. Quite the opposite; the power struggle to get more of the economic pie is always tougher whenever the pie is rather small, as is the case of the Armenian economy. Somehow, then, Ter Petrosian's return is at least partially related to the interest of some of the dominant class to replace the ruling elite and redefine the "who gets what" from the economic pie. As a matter of fact, similar in some points to the Russian reality, those "oligarchs" who supported Ter Petrosian's candidacy had to leave the country, fearing the consequences of a power struggle dominated by the logic of "winner gets all" and to hell with the losers...

It is not a coincidence, therefore, that the model for a "revolutionary" change, which promoted the former President, is a sort of the Armenian version of the power seizures in Georgia and the Ukraine. Indeed, the grassroots organizations supporting Ter Petrosian copied the repertoire of the social mobilization in the aforementioned countries. Moreover, this attempt at "colorful" change had already been tried in April 2004 and failed after a harsh governmental crackdown. The movement disappeared for the next four years probably because of the organizational inability of the opposition leaders, lack of funding, lack of foreign interest for a "color revolution" in Armenia, and economic growth. The Georgian and Ukrainian experiences proved that this highly praised form of change, promoted by well-paid think-tanks and NGO entrepreneurs, is far from improving social conditions, or truly reforming the system; it was nothing but what seemed a novel, and folkloric, way of seizing power and redefining both domestic and international alliances; and once the objective was reached, the "revolution" revealed its true color: *plus ça change, plus ça reste le même*... Why then the persistent attraction of a "color revolution" in Armenia? Why the lack of a political awareness that it was nothing other than a distorted channeling of social protest to an outcome that would most probably be yet another deception and fail to address any meaningful change that was likely to improve the conditions of wealth distribution?

This is this essay's second major concern. It aims at focusing more broadly on the political culture in Armenia. I argue that the lack of a social justice agenda that succeeds in promoting popular mobilization has three main causes: the dominant nationalist ideology in past mass mobilizations in 1965 and 1988-1991; the absence of social awareness in the mindset and worldview of the *homo sovieticus* that embraced capitalism after 1991; and the failure, or

lack of will, of any leftist or social-democratic political force to assume a leading role in promoting a social justice agenda and to foresee its legitimate aim of increasing its electoral bases by building support for that agenda.

In what follows, I discuss both issues based on two conceptual perspectives. The first is "polarized politics", which Diana Epstein and John D. Graham¹ use to examine partisan political polarization in the United States. Though the paper refers exclusively to American politics and is concerned with the consequences of political polarization for democracy in the US, it nevertheless allows broadening the scope of the conceptual perspective formulated in the initial research questions, in particular: "Who is polarized? Is it political elites or [ordinary] citizens, or both? What drives polarization and what are its consequences for ... democracy? And is polarization a serious problem, and, if so, what are some potential solutions?"² Of these questions defining a framework to study political polarization, the first and the second are of special interest for this study; in fact, they are used as a guideline for the analysis. In addition, the authors' comments about the numerous causes of political polarization, including the growth in income inequality, provide further conceptual insights for the argument in this paper. It is to be stressed, however, that I do not apply Epstein and Graham's empirical methodology in my analysis. Such an effort is, by all means, worthwhile and could enhance further the understanding of the phenomenon in Armenia; however, it requires a different theoretical and methodological approach from the one I use to address this paper's research question.

Indeed, my theoretical frame is the rather new interdisciplinary approach known as International Political Sociology (IPS) within the epistemological guidelines that Didier Brigo and R. B. J. Walker describe in the editorial of the first issue of the academic journal where this disciplinary field of social science is developed.³ Accordingly, the international phenomena is better understood if enriched with sociological traditions to make the analysis less Anglo-Saxon ethnocentric; and, with the same token, in the context of a globalized world the discipline of International Relations is able to add something to these rich traditions. This disciplinary convergence has been successfully tried bringing together politics and economy and gave birth to the now widespread field of International Political Economy. Methodologically, therefore, instead of using a single case study analysis, I focus on the broader context of the global political economy, then focus on Armenia and highlight the particular aspects of post-Soviet transition using sociological concepts in their interaction with the global dynamic of the systemic change at the end of the Cold War.

The second conceptual perspective that I use is Albert O. Hirschman's classical frame of "exit, voice and loyalty."⁴ Again, Hirschman is useful to this study as a guideline; I do not use a direct application of the analytical framework. It provides the conceptual tools to explain people's behavior and the social and political outcome of a conflictive situation. In fact, Hirschman's

framework needs expansion in the way Carlos H. Acuña and William C. Smith use it to study the support and opposition to neoliberal reforms in Latin America.⁵ I find particularly inspiring their observation according to which "...the constitution of social groups and classes and their actions are not determined uniquely by objective conditions. These collective actors' constitution and behavior are the effects of struggles, and these struggles are not determined directly by the relations of production or by market tendencies, regardless of how constraining conditions may be. Even those struggles usually considered as strictly 'economic' are historically specific and are defined and shaped by political, institutional, and ideological relations,"⁶ to specify the particularity of social protest in Armenia, and derive conclusions about the political culture.

The first part of the paper focuses on social protest in the global political economy of the 1990s. I explain the emergence, organization and outcome of the mobilization against the widening inequality due to the expansion of the free market to highlight the common characteristics of a complex and extremely diverse phenomenon. The second part analyzes the underlying reasons why social protest was absent in former communist countries, particularly in ex-Soviet republics, despite the harsh economic conditions in which large segments of these societies found themselves. In the third part, finally, I consider the Armenian case and explain why and how the current political polarization is in fact the distortion of the social nature of protest, which, however, has not been able to formulate a proper struggle agenda. My partial conclusions are twofold; I first discuss the phenomenon in the current context of the global crisis and its impact in Armenia; and, then, I propose some directions to study Armenian political culture, and specially nationalism, in the ideological context of free-market fundamentalism.

I should emphasize that the starting point of this paper is far from having any pretension of being value-free for the sake of "objectivity," and, quite the opposite, it openly claims an engagement with the ethics of social justice, especially in questions of wealth redistribution; nevertheless, it is not my intention to fall into the trap of the "blame game." Nor does my ethical engagement in this paper pursue a political agenda, in which case this would have been a policy paper. Any political force certainly has its own calculations in assuming a position, or making decisions for which voters, and ultimately History, would judge it. In this sense, this is not a partisan paper, nor does it end with policy prescriptions. My main objective is to try to critically understand contemporary Armenian political culture in the aftermath of seven decades of Soviet regime, and, more specifically, the interactional dynamics of nationalism and free-market economy in the post-Soviet context of Armenia, from the theoretical perspective of IPS.

GLOBAL SOCIAL PROTEST AT THE DAWN OF THE TWENTYFIRST CENTURY: CONCEPTUALIZING "VOICE" AGAINST MARKET FUNDAMENTALISM

The relatively peaceful dissolution of the Soviet Union in 1991 revealed not only the failure of a historical experience, but also the ideological bankruptcy of Marxism-Leninism, which pretended to have found the revolutionary way to fulfill the ultimate goal of Enlightenment: the liberation of mankind from all sorts of exploitation and alienation. Despite the modernization that communism had brought to the Eurasian continent, and the former Russian empire, it lost the final battle with capitalism in the global bipolar confrontation of the Cold War. From Lenin to Gorbachov, Soviet leaders were convinced that the inner contradictions of the capitalist mode of production would ultimately lead to its fall. Yet, capitalism in the twentieth century survived two world wars and two major crises, 1929 and 1973, whereas, ironically, it was the inner contradictions of the Soviet system and the centrally planned Statist mode of economic management that finally led the model to its ruins. No matter how convincing the belief that there could be no "end of History," as Francis Fukuyama interpreted the sea-change events of 1989-1991 in his widely circulated essay, the end of the Cold War left a winner: capitalism and its winning political formula of liberal democracy and free-market economy.

This model was promoted by the Reagan-Thatcher "Conservative Revolution" of the 1980s, following the ideological guideline of the spiritual fathers of neo-liberalism, Friedrich Hayek and Milton Friedman. Both Reagan and Thatcher fought their own battles at home and abroad against Keynesianism, the New Deal and the Welfare State, was literally imposed as the only acceptable path to those who wanted to prevail in the post-Cold War new world order. The *peviée unique*, as the French critical thinkers would soon characterize it, of the liberal democracy and free-market economy winning formula were translated into policies through the Washington Consensus (1989) and the Freedom Support Act (1992), among others. Fiscal discipline, economic liberalization and privatization became necessary conditions for any country that aspired to count on the goodwill of Washington to receive credits and congratulation letters from the International Monetary Fund (IMF), the World Bank (WB) and other financial institutions. The implementation of these policies, popularly known as Neoliberal reforms, varied from one country to another, yet almost everywhere it broadly meant the "retreat of the State", as Susan Strange conceptualized it⁵ and the shift of economic activity from production to services with the predominance of the finance industry.⁶ Thus, globalization, which became synonymous with the late twentieth century's "Great Transformation" in the sense of Karl Polanyi's conceptualization of the dynamics of the "19th century civilization",⁷ meant mostly the global expansion of the unique model of liberal democracy and

free-market economy alone with, and pushed by, the United States in its rise as the world's one and only superpower.

In the immediate aftermath of the fall of the Soviet Union, and throughout the 1990s, the world economy knew unprecedented levels of growth. Many economists believed that the crisis, long considered an inherent part of capitalism, was already history. The virtue of *laissez-faire, laissez-passer*, though first proclaimed in a different historical context, seemed to provide a solution to virtually any social problem, including health care, education, social security, employment, poverty... and the few, though respectful, voices warning about the consequences of the Neoliberal reforms, like Joseph Stiglitz,¹⁰ were simply ignored. Yet, despite the huge wealth creation that the global expansion of free-market provided in the 1990s, the issue of redistribution was never addressed; in fact, it was totally dismissed as irrelevant, or a non-issue, as market fundamentalists dogmatically believed in the ultimate equilibrium of offer and demand. Likewise, the destructive impact of massive consuming on the environment and the climate failed to create a global engagement to the Kyoto Protocol. As almost all the statistics showed year after year, the globalization of Neoliberal reforms failed to stop the widening gap of income distribution, which, in turn, deepened the social inequalities both within and between societies. Moreover, far from leaving behind the crisis cycles, the global expansion of the free-market in the 1990s went through at least four major breakdowns before facing, in the words of Roger C. Altman, "the Great Crash, 2008"¹¹: 1994, Mexico; 1997, South-East Asia; 1998, Russia; 2001-2002, Argentina. Free-market globalization, in sum, provided unprecedented economic growth, yet at the same time it deepened the gap between the "haves" and "haves not," and led to wealth and power concentration both within countries and on the international stage. Liberal democracy, the other, and as much promoted, pillar of the post-Cold War winning formula, in turn, proved to be unable to address the issue through the polyarchycal¹² procedure.¹³

The social protest that emerged worldwide could, then, be conceptualized as the "voice" of those who were affected negatively by the global expansion of the free-market. Initial signs of a rising discontent in the world appeared in 1994 with the emergence of the Zapatista movement in Chiapas (Mexico). While the folklore of the rebellion copied the classical Latin American uprising, the Zapatistas were the first to introduce new means of struggle, especially Internet and mass media, and showed a deep understanding of some of the rules of the game in the globalized world. The Zapatista rising was mostly the protest of the most marginalized sector, the local indigenous people of Mexico, who not only did not see any benefit from the much praised North American Free Trade Agreement (NAFTA) but also feared that it would destroy their way of life and cause further misery. In Chiapas, then, the "truth" of the free-market benefitting all was severely questioned. Nevertheless the global protest movement was born, or became visible, with the outburst of a

massive protest against the World Trade Organization's (WTO) November 28–December 3, 1999 conference in Seattle.¹⁴ An extremely diverse mass of civil society groups with no common agenda except their discontent about the negative impact of the free-market on labor, human rights, environment, gender conditions, etc., and with no hierarchical organization coordinated probably the first massive protest action of the global era. The greatest novelty of the Seattle mass mobilization was the move from a traditional way of leading a protest movement, one that is proper to political parties or Unions, to the logic of networking, a looser but more efficient form of organization. Furthermore, the logic of network instead of a formal organization allowed the implementation of direct democracy. Seattle, then, shaped the idea of a globalization centered on human issues instead of free-market expansion, and moved to a more radical, direct form of democracy instead of liberal, representative, democracy.

In this sense, Seattle became a turning point in the global political economy. It happened ten years after the birth and implementation of the Washington Consensus, in the midst of a deep recession in Latin American countries that had more or less followed the path of the ten commandments of the document to leave behind the so-called "lost decade" of the 1980s, come out of the debt crisis and start to grow. Yet despite the almost double-digit growth of the first five years of the post-Cold War, countries like Argentina, Mexico and Brazil, "discovered" the dark side of neoliberal globalization: double-digit unemployment, social insecurity, impoverishment, recession, severe deterioration of public health and education... The WB, IMF and other financial institutions had really no proposal except the same repertoire of more liberalization, fiscal discipline and privatization, while capital flight, facilitated by the lack of any State control on banks and financial entities, was once again drying up the wealth of best students of their lessons... At most, the WB came out with the idea of empowering civil society, included the issue of poverty on its agenda, and promoted the idea of social corporate responsibility without seriously addressing the structural causes of the new debacle. By 1998, the most affected sectors of a decade of neoliberal reforms had started to organize social networks, try new forms of protest and gain visibility in mass media. Picketers in Argentina, Cocaleros in Bolivia and landless people, Sem Terra, in Brazil, among others, became the new symbols of social protest and mobilization. Protest movements made their appearance also in Africa (mostly Kenya and South Africa), Asia (India in particular), and Europe (France, Germany, Holland, Belgium...), which, furthermore, would provide the intellectual framing and the philosophical content of the global mobilization against free-market fundamentalism.¹⁵ Indeed, whereas engaged liberals and promoters of free-market globalization, like the former president of Mexico, Ernesto Zedillo, who later became the director of the Yale Center for the Study of Globalization, accused the protest movement of being "anti-globalization," the followers would identify themselves as "alter-globalization," following the

French formulation of "altermondialisme," and claim "Another World is Possible," through a series of public policies, including the Tobin Tax on financial transactions,¹⁶ the cancelation of the foreign debt of developing countries, the reorganization of agriculture, free software, and so forth.

The foundational moment of the movement came with the emergence of the World Social Forum (WSF) in 2001, in what is known as the Porto Alegre process.¹⁷ The WSF did not become a new "International" in the sense of the institutionalization of the world workers' movement in the 19th century, as some presumed, nor did it propose a new revolution. The annual meeting of tens of thousands of people in January of each year in, so far, Latin America, Africa and Asia, at the time when the World Economic Forum (WEF) is celebrated in Davos, Switzerland, has rather created a broad context for the most democratic debate and discussion of ideas and experiences aiming at making the "other world" possible. There is, of course, tension between the two main proposals of the Forum's orientation – maintaining its current status or working for a more hierarchic organization, "bridging" Porto Alegre and Davos, or asserting the global rise of the South, as was crystallized in the speeches of Brazil's Lula da Silva¹⁸ and Venezuela's Hugo Chávez at the 2005 WSF meeting in Porto Alegre.¹⁹ Yet it is wrong to conclude that the global protest movement stayed at the stage of mobilization without any concrete change of politics. At least two phenomena have their origin in the global protest movement of the late 20th century. The first one is the "Left Turn" in South and Central America with center-leftist parties and political organizations being elected and their program receiving wide popular support; the other phenomenon is the May–June 2005 referendums in France and Holland where the draft of the European Union's Constitution was rejected because of its failure to include the "social chapter" in the process of regional integration.

In sum, the global social protest at the end of the 20th century and the beginning of the 21st defined a democratic space for Voice to those who were marginalized in the transformational process of free-market expansion. In this sense, as William Smith and Patricio Korzeniewicz stated, the current global protest could be understood as the counter-movement to the expansion of the free-market in terms of resistance to the social destruction it implies.²⁰ Despite its heterogeneity and vast diversity, the global protest movement is broadly characterized by social sensibility; a social justice agenda; wealth redistribution and not philanthropy to address the issue of poverty; environmental sustainability; direct democracy; rejection of global financial governance by IMF and WB; a greater role for the State in regulating the market; and mobilized societies. The protest and the politics it generated aim at a radical reform of the global political economy in a firm evolutionary way linking the local with the global.

THE "SHOCKING" TRANSITION AND ITS AFTERMATH: EXPLAINING THE "SILENCE" IN THE FORMER EASTERN EUROPEAN AND SOVIET REPUBLICS

With rare exceptions, there were no social movements, NGOs or intellectuals representing any of Eastern European, and even less former Soviet republics at the WSF. It seemed that the momentum of the rise and expansion of global social protest was totally ignored by these societies, or instead of "Voice", the dominant behavior there was "Silence." Yet, the reasons for this "Silence" differ, for, as Mitchell A. Oserstein states, "the additional voice that people gain through democratic institutions has been crucial to the largely positive social-welfare outcomes in the new EU member states. Conversely, the lack of popular voice in politics allows former Soviet states to ignore the plight of the socially weak."²¹ The picture, as he later on explains, is not, of course, as black and white as this statement. Moreover, both the Communist era and the process of transition of all these countries shared common characteristics. Thus, four key ways distinguished communist welfare States: a system built on the requirement of full employment; a social provision and variety of mechanisms for achieving social aims that were broader than in Western developed countries – though with a much lower service quality; State-owned enterprises that were not typically profit-making entities but rather institutions serving the people; and communist ideals emphasizing equality and valuing the working class. "In sum, the communist welfare States bequeathed a unique structural legacy based on full employment and enterprise-related benefits. Moreover, they were far more generous than noncommunist countries at a similar level of economic development."²²

Likewise, the transition to a free-market economy was realized through three major shocks: "the elimination of most price subsidies, the end of full employment, and the transformation of state-owned enterprises into profit-making entities."²³ As Beja Greskovits²⁴ showed, the radical market-liberalization programs in former communist countries were not the only option; however, economists like Yegor Gaidar, who embraced the monetarist dogma and became a market fundamentalist, enjoyed important advantages over those who Greskovits labels as reformers or partisans of a slower and gradual path of transition. This was mostly because the reformers were too tied to the collapsing political systems and were not able to show any concrete results, whereas those who aggressively lobbied for drastic methods had novel, strong and promising arguments, and the support of neoliberal think-tanks, research institutions, and celebrity economists as advisors. Yet the choice of the "shock therapy" was not, as Naomi Klein²⁵ has explained, the brainchild of the newborn free-marketers in former communist countries; it was the policy package of an ideological crusade that Milton Friedman and his followers undertook against those who believed that governments had a role in the economy, mainly Keynesians, pretending to protect the purity of capitalism; nevertheless, far from being a fairy tale philosophy of freedom in action, the

application of this crusade has been "orchestrated raids on the public sphere in the wake of catastrophic events. Combined with the treatment of disasters as exciting market opportunities [that Klein calls] "disaster capitalism",²⁶ First implemented in Chile during the military dictatorship of Augusto Pinochet (1973-1989), the Chicago School shock therapy package, the "Pinochet option," was applied in postcommunist Russia,²⁷ and, by extension, in practically all the other former Soviet republics.

What, however, was singular to the transition in Russia, and other Soviet republics, was the persistent importance of the State, as the new wealth accumulation implied a strategy of "State seizure".²⁸ In other words, it was not quite market liberalization that was taking place, but rather a corporatist model was coming into being. "The scandal wasn't just that Russia's public riches were auctioned off for a fraction of their worth—it was also that, in true corporatist style, they were purchased with public money ... In a bold act of cooperation between the politicians selling the public companies and the businessmen buying them, several of Yeltsin's ministers transferred large sums of public money, which should have gone into the national bank or treasury, into private banks that had been hastily incorporated by oligarchs. The State then contracted with the same banks to run the privatization auctions for the oil fields and mines. The banks ran the auctions, but they also bid in them—and sure enough, the oligarch-owned banks decided to make themselves the proud new owners of the previously public assets. The money they put up to buy the shares in these public companies was likely the same public money that Yeltsin's ministers had deposited with them earlier. In other words, the Russian people fronted the money for the looting of their own country."²⁹ Marshall Goldman labels as "piratization" this peculiar process of privatization.³⁰ A second singularity of the postcommunist transition in Russia, and former Soviet republics, was the criminalization of the economy and the embedment of criminal structures within the State.³¹ In all, the shock therapy in Russia, and by extension former Soviet republics, led to a corporatist and criminal process of wealth concentration in the hands of a new global capitalist class. The process was embedded both with the legacy of communism, whereas, contrary to Ronald Reagan's famous "the State is not the solution, the State is the problem" declaration, the State still proved to be central for the "solution," yet not anymore at the service of the public good but rather the interests of the new "haves and have more..." The Putin phenomenon made a difference only by reasserting the authority of the State over the oligarchs, threatening their interests only when they persisted in challenging this authority; otherwise, when they accepted stepping aside in politics, they did not really see any change affecting their wealth or income in favor of the people.

The shock therapy transition in former communist countries left a social policy deficit, as, in the words of Orenstein, "The neoliberal 'Washington Consensus' was clear on trade policy, market liberalization, and privatization,

but had little to say on the social-sector restructuring that was to become such a large part of postcommunist transformation.³³ What, according to his analysis, made a difference between one country and another when dealing with the welfare issue after transition, was, along with the intervention of transnational organizations, the level of democracy, which "is positively correlated with the level of social expenditure in postcommunist Europe and Eurasia. The Highest-rated democracies spend considerably more on social protection as a share of GDP than other states in the region – as much as 10 percent."³⁴ In this sense, the EU's intervention and conditioning for membership to Eastern European states has been crucial. "EU officials expressed concern about the possibility of "social dumping" from CEE countries, worrying that low levels of social spending in Central and Eastern Europe would force people to move west or to export their social and medical problems. Thus the EU encouraged prospective members to maintain a "European" level of social protection, but stressed that this should be affordable and sustainable. This explains, at least in part, the relatively high welfare spending of some CEE states."³⁵

Within this context, two of Orenstein's conclusive remarks are of particular interest when addressing the issue of "Silence" instead of "Voice" in former communist countries. The first one is the dramatic increase of inequality after 1989, without, however, approaching the African or Asian levels. "It remains to be seen, however, whether income inequality will continue to grow. A widening disparity could threaten the social consensus behind welfare-state spending, as wealthier individuals opt out and poorer people fail to consolidate political support."³⁶ In other words, despite the income disparity, and perhaps because of maintaining some level of welfare-spending, a "social consensus" emerged to accept the new situation and not rise up against it. The second remark concerns the preference of Eastern European countries for the conservative model of welfare. "Strangely, the social-democratic model – arguably the most effective and perhaps the most suitable for a former communist state – held no appeal for Central and East Europeans. Instead, CEE states drew primarily from their conservative pasts and the liberal policies advocated by the Washington Consensus. As the problems associated with these choices become apparent, particularly in the context of an aging population, postcommunist welfare states may begin to reevaluate their choice."³⁷ According to Orenstein's argument, then, in Eastern Europe, and in countries where the level of democratic governance is higher among the former communist countries, the social-democratic shift is still possible through the institutional channeling of the "Voice" of the people. However, the same could hardly be true for former Soviet republics. The reason is probably not only the persistent skepticism about any alternative that even remotely reminds people of the failed communist experience, but also the collective psychology of the *homo sovieticus*, the socio-anthropological type of the ordinary citizen in any of the former Soviet republics, and, in particular,

their understanding of the State. "The State for the *homo sovieticus* is not one of the institutions built through history with its proper functions and limits for its activity, but a super-institution enhancing everything, universal in both its functions and activities. Deep inside, the Soviet society perceives the State as a universal, premodern and paternalistic type of institution that interferes in all aspects of humans' life."³⁷ This persistent "statization"³⁸ of the ordinary *homo sovieticus* in the postcommunist context is perhaps one of the most powerful aspects of a political culture where the pressure from above for any social change has been at least rare, if not non-existent, since 1917, along with the conviction that the social question has been resolved, and, anyhow, it is up to the State, those above, to resolve it.

This is why the much praised "color revolutions" of Georgia, the Ukraine and Kyrgyzstan, often portrayed as a leap forward in the process of democratization, were merely a power struggle to seize the State, and, consequently, a larger portion of wealth, despite the popular enthusiasm and hopes for improving conditions. "By understanding that elites may be motivated by acquiring and preserving wealth rather than ideology, then color revolutions can be understood more as continuity with existing politics rather than a break with the past. Mass protest should then be conceived as the visible manifestation of existing power relations in the polity, rather than the *ex nihilo* emergence of the 'people' against the 'powerful'."³⁹

ARMENIA: POLITICAL POLARIZATION AS A DISTORTION OF SOCIAL PROTEST

The post-Soviet transition in Armenia has largely corresponded to the dominant pattern of the same process in other former Soviet republics. Interestingly, the transition has not been an issue of critical analysis. With rare exceptions⁴⁰ where critical appraisal is applied to the causes and consequences of the shock therapy transition, practically all the intellectual output deals with technical aspects of the post-Soviet era. Rare, if ever, do they include strong statements like the three main obstacles that Muriel Mirak-Weissbach identifies in the path of development in Armenia: "first, over the past twenty years, a post-Soviet oligarchy has emerged, in Armenia as abroad, which exerts enormous influence on the economy and politics of the nation. Secondly, although nominally independent, Armenia, like the majority of the former Soviet republics, suffers from the continuing influence of major foreign powers in its economic, financial, and political life. Despite its commitment to independence and sovereignty, it continues to be played like a pawn on the strategic chess board, in a modern version of the Great Game, between the Anglo-American powers in London and Washington, on the one hand, and certain circles in Moscow. Thirdly, and perhaps as a consequence of the first two factors, the national political leadership has not managed to articulate and pursue a long-term vision for the nation."⁴¹ And, with the exception of center-left journals such as *Tsisaket*, or *Droshak*, analysis of the transition from a

socially engaged perspective⁴² is, rather, a voice from outside – the Diaspora. The reason why critical approaches to the transition in Armenia are scarce is, of course, related to the available funding and the funding sources of social research in Armenia, a topic that is outside the scope of this paper, yet surely is worth addressing separately. And the lack of a critical approach to the Armenian transition explains the absence of research concerning the topic of social protest in Armenia.

Despite its broad similarities with other post-Soviet transitions, the Armenian case has its particular aspects too. The most important of them has been the war in Karabagh; other factors to take into account are the 1988 earthquake and the relationship with the Diaspora. War in Karabagh and the Diaspora factor, in turn, highlight the most important ideological motivation for transition: nationalism. In fact, nationalism, the awareness and defense of the national identity that was forged in the 19th century awakening movement of *Zartonq*, has been the motivation behind almost every single issue that involved more or less massive mobilization,⁴³ especially since the outburst of popular protest in 1965, during the commemoration of the 50th anniversary of the 1915 Genocide. Nationalism, in particular, explains the emergence and expansion of the Karabagh movement in 1988.⁴⁴ Yet nationalism had little, if anything, to say about the transition in Armenia. Moreover, within the circle of the intellectuals that assumed the leadership of the movement and the process of independence the lack of knowledge about how to proceed in the creation of the post-Soviet era national economic order was obvious. Nationalism and national aims were the only guidelines for the decisions made with respect to privatization and liberalization.⁴⁵ Furthermore, with war going on in Karabagh, the leadership of the movement and, after the independence of 1991, the elected government had to give priority to the necessities of the front. War, therefore, and later on military triumph, were important factors that restrained the expression of grievances during the process of "State seizure" in Armenia, and helped to lay down the foundations of the State.

Military success, perhaps, is what distinguishes the transition process in Armenia from the ones in neighboring Georgia and Azerbaijan, where too, nationalist feelings and motivation were the driving force behind the popular movements. Another unique aspect of the Armenian transition is a healthy debate at least until the end of 1994 both in the legislature and in public opinion about the way to proceed in the transition to decide both the state system – parliamentary or presidential regime – and economic reforms – gradual versus shock therapy. The crackdown on the main political opposition in December 1994 facilitated the quick adoption of the Constitution in 1995, and the laws about privatization and opening the economy were passed without major debates. In sum, the authoritarian turn of Armenian post-Soviet politics by the end of 1994 opened the way to the emergence and consolidation of the social-economic order of wealth concentration in the hands of a minority, the so-called oligarchs, who monopolized the means of production and trade. As

for the economic policy, it mainly consisted of following the neoliberal prescriptions of the IMF and the WB to insure the capital flow and maintain fiscal balance and discipline in the most dogmatic monetarist understanding of the policy. Despite occasional declarations of a more strategic and mid-term approach to structuring the economy, such as the project of transforming Armenia into a "Silicon Valley," after the dismantlement of the industrial bases and the shock therapy, it has been practically impossible to move beyond the financial casino, service economy, foreign aid and IMF credit lines, construction, and remittances that lie behind the stabilization and extraordinary growth of 2003-2007. The structure of the economy, furthermore, led to a geographical concentration of the activity at the central part of Yerevan whereas the hinterland, periphery, and some neighborhoods of the capital were almost abandoned, with no real interest of investment except for the occasional mansion or church, usually built by an oligarch or a fellow Armenian that made money outside.

Given these conditions of economic hardship, it should not be surprising that people usually chose the "Exit" option, in other words leaving the country, for a better destination. For the ideologues and partisans of the shock therapy who, as Ter Petrosian's former interior minister Vano Siradeghyan once cynically put it, envisioned capitalism as the proliferation of informal trade in the streets, and the once folkloric *seghaniks*, emigration was not that bad at all; it followed the rules of the free-market and could even alleviate social tensions. Moreover, the Constitutional prohibition of double citizenship sent a powerful symbolic message to Diaspora enthusiasts with the perspective of realizing the dream of returning to the homeland: people were not particularly welcome, only money and investments. Policy modification, change of attitude and economic stabilization and growth after 1998 tempered the outflow of people: yet, the trend established by an estimated 800,000 to one million people who left Armenia between 1988 and 1998 has never been reversed, nor did the "Exit" option stop being the only way out of economic hardship and lack of a better future, especially for the young.

The "Voice" option, however, did not disappear altogether. Early signs appeared as soon as two years after independence, during the tough winter of 1993, when, in February, disillusionment with the promises of a better post-Soviet life drove thousands of angry people to Freedom Square. Some public figures went as far as to ask for the resignation of the government. Yet, concerned with the negative impact of internal social instability on the warfront, the most important opposition forces stopped short of supporting the demand. The next opportunity, and perhaps the best moment to change the political course in Armenia, came with the 1996 presidential elections. They ended with the repression of the opposition's protests against what it claimed to be fraudulent elections to assure Levon Ter Petrosian's reelection. The "velvet coup" of February 1998 and the resignation of an isolated Ter Petrosian created yet another moment to capitalize on "Voice" in politics. The

demand for justice in cases of corruption in the former regime was strong, and the new government seemed to support a parliamentary investigation. The so-called "Loqyan commission" made public alleged cases of corruption of, among others, former PM and free-market enthusiast Hrand Bagratyan, yet justice failed to condemn the main people indicted. The cases were closed and the government put an end to the investigative process. The reasons behind this decision are yet to be studied; however, the consequences are the suspicion that a silent deal was made between the old and new holders of power, and the widespread feeling that the powerful enjoy impunity. In sum, the 1998 turning point in Armenian politics introduced important corrections to the course of policy on national matters, such as the Karabagh conflict, Turkish-Armenian relations and the question of Genocide, and the attitude towards the Diaspora; however, the course of the economic policy was maintained and deepened. As far as the structure of wealth distribution, social inequality and political economy were concerned, there was much more continuity than change.

This is perhaps the first reason why the social question did not find its way to being formulated as "Voice." Starting with the controversy of the 1999 shootings in the National Assembly, the political struggle focused on regime change and was often driven more by personal grievance or ambition rather than ideological difference. Robert Kocharian's reelection in 2003 and his move to the logic of "coalition government" reduced even further the space for a democratic opposition able to attend to the social demands of the people. The fact is that economic growth did not really provide a satisfactory solution to the growing social gap, nor did the progress towards a higher quality of democracy with the 2005 Constitutional reform convince people of a better future. Theoretically, the new Constitution ensures in the long run a better redistribution of power and better representation, yet society did not seem to feel it made any difference in its everyday life. With the outburst of the "Rose Revolution" in Georgia, "Voice" in Armenia found a fashionable, though distorted, means of expression. The failure to implement a "colorful" regime change in Armenia in April 2004 as a result of repression, lack of ability among the leadership and the absence of foreign interest, led to a sort of "low density democracy," whereas the power of money seemed almost almighty in the making of politics, including the creation of political parties, and, of course, buying influence and votes in electoral campaigns.

Due to the "low density democracy" of this political dynamics and its lack of space for a healthy and efficient opposition, it left "Voice" without politics. No political force was willing, or able, to build its electoral base on the issue of social justice and, gradual, yet firm, systemic change for a better redistribution of wealth and reduction in the social gap. When "Voice" was deprived of politics, it accumulated grievances and anger that, on September 2007, Ter Petrosian capitalized on even though he really did not promise anything that would make people think that he would improve their condition.

CONCLUSION: POLARIZED POLITICS IN TIMES OF CRISIS

The post-March 1, 2008 polarization of Armenian politics has increased the vulnerability of the country in the context of the current global crisis. Tough times are to be expected in Armenia, and social tension could lead to disaster and collapse if it is not contained and social demands addressed properly. As the situation could well be lose-lose for all, it is to be hoped that the political elite will reach an understanding to avoid the worst-case scenario though differences and the power struggle will inevitably persist. Yet would this hoped for understanding within the political elite address the social needs and open a space for "Voice" in terms of demands? There are two important considerations for an answer to this question. The first one is that social demands should not be confused with philanthropy, and initiatives should aim at a more equal redistribution of wealth. The second consideration is that the dominant free-market orthodoxy lacks any experience or knowledge outside the so-far applied policies that, ironically, are the root cause of the crisis. The question, therefore, is whether any political force would be ready to focus on the social justice agenda and move towards the healthy capitalization of "Voice" for a radical systemic reform from below.

This leads us to the more conceptual issue of political culture in Armenia. As stated in this paper, nationalism is what especially distinguishes the political culture in Armenia, and, for that matter, in the Diaspora too. Yet, nationalism has always been thought of either in the context of the national liberation movement of the end of the 19th and the principles of the 20th century, or in the context of Diaspora and Soviet reality. Nationalism in the context of the free-market economy and the impact of late 20th century global capitalism on Armenian nationalist political culture has not really been a topic of study. Perhaps the current global crisis will create interest for further research on modern Armenian nationalism for both a deeper objective understanding of its evolution, and a normative apprehension of its future development.

REFERENCES

- ¹ Diana Epstein and John D. Graham, "Polarized Politics and Policy Consequences", Occasional Paper, 2007, Santa Monica, CA: Pardee Rand Graduate School. On the Web at www.rand.org. Last Access on May 2008.
- ² Epstein and Graham, p. 1.
- ³ Didier Brigo and R. B. J. Walker, "International, Political, Sociology," *International Political Sociology*, vol. 1, issue 1, March 2007, pp. 1-5.
- ⁴ Albert O. Hirschman, *Exit, Voice, and Loyalty: Responses to Decline in Firms, Organizations, and States*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1970.
- ⁵ Carlos H. Acuña and William C. Smith, "The Political Economy of Structural Adjustment: The Logic of Support and Opposition to Neoliberal Reform," in *Latin American Political Economy in the Age of Neoliberal Reform. Theoretical and Comparative Perspectives for the 1990s*, Coral Gables, FL: North-South Center, University of Miami, 1994.

⁶ Acuffa and Smith, p. 19.

⁷ Susan Strange, *The Retreat of the State: The Diffusion of Power in World Economy*, New York: Cambridge University Press, 1996.

⁸ Susan Strange, *Casino Capitalism*, New York: St. Martin's Press, 1997; Susan Strange, *Mad Money: When Markets Outgrow Governments*, Ann Arbor, MI: University of Michigan Press, 1998.

⁹ Karl Polanyi, *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time*, Boston, MA: Beacon Press, 2001.

¹⁰ Joseph Stiglitz, *Globalization and Its Discontents*, New York: W. W. Norton, 2002.

¹¹ Roger C. Altman, "The Great Crash, 2008," *Foreign Affairs*, vol. 88, n. 1, January/February 2009, pp. 2-14.

¹² Robert Dahl, *Pluralism: Participation and Opposition*, New Haven, CT: Yale University Press, 1972.

¹³ Noreena Hertz, *The Silent Takeover: Global Capitalism and the Death of Democracy*, New York: The Free Press, 2001.

¹⁴ Alexander Cockburn, Jeffrey St. Clair, Allan Sekula, *5 Days that Shook the World: Seattle and Beyond*, New York: Verso, 2000.

¹⁵ Eric Agrikoliansky, Olivier Fillieule, Nonna Mayor, *L'alternmondialisme en France. La Longue Histoire d'une Nouvelle Cause*, Paris, France: Flammarion, 2005.

¹⁶ Susana Morino, *La Taza Tobán. Tres Años de Historia*, Buenos Aires, Argentina: ATTAC-Argentina, Peña Lillo/Ediciones Continente, 2001.

¹⁷ Gianni Miná (ed.), *Un Mundo Mejor es Posible. Desde el Foro de Porto Alegre. Ideas Para Construir Otro Mundo*, Buenos Aires, Argentina: Capital Intelectual, S. A., 2002; Tom Meries, *A Movement of Movements: Is Another World Really Possible?* New York: Verso, 2004.

¹⁸ *Lula y Chávez en el Foro de Porto Alegre. Discursos y Resoluciones*, Buenos Aires, Argentina: Capital Intelectual, S. A., 2005.

¹⁹ *Lula y Chávez*.

²⁰ William C. Smith and Roberto Patricio Korzeniewicz, "Latin America and the Second Great Transformation", *Politics, Social Changes, and Economic Restructuring in Latin America*, William C. Smith and Roberto Patricio Korzeniewicz (eds.), Boulder, CO: Lynne Rienner, 1997.

²¹ Mitchell A. Orenstein, "PostCommunist Welfare States," *Journal of Democracy*, vol. 19, n. 4, October 2008, p. 81.

²² Orenstein, p. 83.

²³ Orenstein, p. 83.

²⁴ Bela Greskovits, *The Political Economy of Protest and Patience: East European and Latin American Transformations Compared*, Budapest, Hungary: CEU Press, 1998.

²⁵ Naomi Klein, *The Shock Doctrine: The Rise of Disaster Capitalism*, New York: Henry Holt Books, 2007.

²⁶ Klein, p. 6.

²⁷ Klein, Chapter 11.

²⁸ Joel S. Hellman, Geraint Jones and Daniel Kaufmann, "Seize the State, Seize the Day: State Capture, Corruption, and Influence in Transition," Washington DC: The World Bank, Policy Research Working Paper 2444, September 2000.

²⁹ Klein, p. 233.

³⁰ Marshall Goldman, *The Privatization of Russia: Russian Reform Goes Awry*, New York: Routledge, 2003.

- ¹¹ Vadim Volkov, *Violent Entrepreneurs. The Use of Force in the Making of Russian Capitalism*, New York: Cornell University Press, 2002; David Satter, *Darkness at Dawn. The Rise of the Russian Criminal State*, New Haven, CT: Yale University Press, 2004.
- ¹² Orenstein, pp. 84-85.
- ¹³ Orenstein, p. 87.
- ¹⁴ Orenstein, pp. 88-89.
- ¹⁵ Orenstein, p. 90.
- ¹⁶ Orenstein, p. 93.
- ¹⁷ Original in French; non-official translation of the author. The same procedure will apply throughout this essay to any quote the original of which is not English. Youri Levada, *Entre le Passé et l'Avenir. L'Homme Soviétique Ordinaire. Enquête*, Paris, France: Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, 1993, p. 37.
- ¹⁸ *Exatation* in the original text.
- ¹⁹ Scott Radnitz, "The Color of Money: Privatization, Economic Dispersion, and the Post-Soviet Revolutions," paper presented at the Association for the Study of Nationalities, Columbia University, April 12-14, 2007, p. 2.
- ²⁰ Gevorg Poghosyan, *Haykhasakoyane XXI Dorargiehin* (Armenian society at the beginning of the 21st century), Yerevan, Armenia: National Academy of Sciences, Institute of Philosophy, Sociology and Rights, 2006; Ashot Markosyan, Nune Geghamyan, *Socialakan Qaghakamutyun Petakan Kargenorman Hinnahartvere Nisiantani Hamvapsutyunum* (the basic concerns of the state regulating policies in the republic of Armenia), Yerevan, Armenia: Tigran Medz, 2006.
- ²¹ Muriel Mirak-Weissbach, "Armenia's Struggle for Independence," *Global Research*, August 12, 2008. On the Web at www.globalresearch.ca Last access August 23, 2008.
- ²² Razmig Shirinian, *Jamanakakits Qaghakakan Mhaldoghuyun* (current political thinking), [Beirut], Hamazkayin Vahé Sethian Press, 1998.
- ²³ Khaebig DerGhougassian, *Conflictos Regionales en la posGuerra Fria. El Caso de Noroeste Katabogh*, M.A. thesis, FLACSO/Argentina (not published), Ch. 3, 1994.
- ²⁴ Sara Margaryan, "Armenian Social Movements at the Turn of the Era – Causes and Consequences," paper prepared for the conference "Confronting Cold War Conformity: Peace and Protest Cultures in Europe 1945-89," Prague, Czech Republic, August 2008. (Not published, quoted with the permission of the author).
- ²⁵ Vazgen Manukyan, *Gmatzgit: Tr'obeli Jamanakn E* (it is time to jump out of the train), Yerevan, Armenia: Antares, 2002, pp. 50-56, 72-77.

ՀՌԿԿԱՅԱԿԱՆ ԱՐՄՄԱՍԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, ՏՆՏՈՍԱԿԱՆ ԴՎՈՒՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՒ
ԸՆԿՐՈՒՄԻ ՐՈՂՈՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱԵՐ
(ՔՆԱԴԱՅԱԿԱՆ ՀԱՅՏՈՒԿԵՍ ԿԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՂՔԱԿԱՆ ԲՆՈՒԹԱՍՄԱՆ)
(Անփոփոխ)

ԿԱԶՄԻ ՏՆԻ ՀՌԿԿԱՅԱԿԱՆ

1 Մարտ 2008-ի դրանվերև հանդիսացու հարասանի Հանրապետության քաղաքական գործընթացին մէջ հարկին նախագահ Լեւոն Տէր Պետրոսյանի նախարարները նախահանձնային քաղաքի ցուցքում, մերժելով 19 Փետրուար 2008-ի նախագահական ընտրութեանց արդիւնքները, ըստ որոնց Սերժ Սարգսյան թաղական գլուխ եկան էր ընտրութեանց ստալին հանդիսանին Ոստիկանական ուժերու քանի մեջման հանձնարք պահանջացու ասաց հոգի եւ հարկուար ուրիշներ ձերբակալուեցան: Իրագործութիւնը քաղաքարոնց Հարասանի մէջ քաղաքական սուր թեւեւացումը, որ կը թուէր ըլլայ նախահանձնային Տէր Պետրոսյանի որոշման միջոց ասանամիայն իր թուական եւ զինքու իր թիկնամութիւնը ընտրութիւններուն: Իր այս որոշման զրոյսպահանջներին տեղախ, յանդապէս ուշացրան էր իր կարողութիւնը քանի մը անասաց քաղաքական գործունէութիւնն էր հասարակութիւններու զանեմէն անկար, ըստ զրոյսպահանջան ասաններու:

Այս քաղաքարոնց յատարանի տակ կ'տան Հարասանի մէջ քաղաքական թեւեւացումը ընտրատանական անկարգի եւ իրեն ձգտիւմ կը հաստատուի, թէ այս երեւոյթը քաղաքարոնցական է իրեն թեկնային թեւեւացում, անկարի ինքնաթիւրուան ընտրութիւն Օգտագործելով Ազգերի Հիշումանի "ձայն, հեւացում եւ հասարակութիւն" քաղաքական տեսութիւնը, ներկաներ երեւոյթը կը քաղաքարոնց իրեն "քաղաքական զան" ի դրանարում: Ոստիկանութիւնը կը քաղաքարոնց նախ Հարասանի կառուցային պարտանները որոնք արդեւ կը հանդիսանան ժողովուրդի թեկնային արդարութեան պահանջներուն արժանացող աշխարհանցային քաղաքական ծրարքի մը յատուցուման, որով կ'ընայ իրանամանայ ներկայ իշխանակարգի փոփոխութիւնը:

ARMENIAN PARTICIPATION IN THE LEBANESE LEGISLATIVE ELECTIONS DURING THE PRESIDENCY OF MICHEL SULEIMAN (2008-)¹

ZAVEN MESSERLIAN

INTRODUCTION

A few months after the National Dialogue conferences began, and as it was to tackle the national defense strategy and the issue of the armament of the Resistance, a border incident during which Hezbollah elements captured some Israeli soldiers, on 12 July 2006, became the spark of an Israeli - Hezbollah war. The war lasted till 14 August 2006. Hezbollah declared victory. The March 14 group blamed Hezbollah for causing the war, with over 1200 deaths in Lebanon and a lot of damage to the infrastructure of the country. The group said the decision to make war was solely the right of the state and not any armed resistance group. The UN Security Council passed Resolution 1701 imposing a cessation of hostilities, asking the Lebanese government to introduce the army south of the Litani River, asking Israel to withdraw from occupied areas, increasing the UN peacekeeping forces, UNIFIL, asking for the disarmament of all armed groups within Lebanon, etc.

The internal dispute between "March 14" and "March 8" groups, who were in the government of Fouad Siniora, increased. The unresolved assassination of pro-March 14 political figures continued. The war issue, combined with the efforts of Saad Hariri, led March 14 group to instigate the establishment of the International Tribunal to investigate the murder of Rafic Hariri, find out who was responsible and later judge the perpetrators, created a lot of tension. Hezbollah and Amal objected. Gen. Michel Aoun, who had been left out of Siniora's government and who signed an agreement of understanding with Hezbollah on 6 February 2006 with his parliamentary group and movement as well as allies, supported Hezbollah and Amal. Soon after the assassination of minister Pierre Gemayel on 21 November 2006, the conflict over the tribunal led to the resignation of all the Shiite Ministers who belonged to either Hezbollah or Amal, as well as the resignation of the Christian minister who represented the president of the Republic, Emile Lahoud. "March 8" considered the government illegitimate and "March 14" considered it legitimate. A huge demonstration was held on 1 December 2006 and a permanent sit-in in downtown Beirut, by Hezbollah, Amal, and Aoun's group and others, started paralyzing life there. However the March 14 group commemorated Hariri's death on February 14 of 2007 and 2008.

The situation in the country remained very tense. The assassinations and various bloody incidents continued. MP Walid Eido was killed by a car bomb

on 13 June 2007, and on 19 September 2007 MP Antoine Ghanem was killed in a similar manner. Both were "March 14" group members.

In the Nahr el Bared (North Lebanon) Palestinian camp serious clashes between Fatch el Islam and the Lebanese Army started in June 2007 and lasted for some months. The clashes ended with the Army's success in taking control of the camp, after the defeat of the Fatch el Islam fighters. These clashes further destabilized the country.

Speaker Nabih Berry did not summon the Parliament to any of its regular sessions, as he considered the government illegitimate on the grounds that a large community, the Shites, were not represented in it.

Within the Armenian community the sequel of the 2005 elections was felt. The Tashnag Party, its affiliates and its organ *Aztag* ignored the activities of the Ramgavar, Huntchag and independent MPs and Minister Oghassapian. However, the three Armenian political parties' leaders met from time to time and kept their agreement to preside by turn the Armenian community's delegation in the National Dialogue Committee.

PARTIAL ELECTION OF NORTHERN METN, 2007

After the assassination on 21 November 2006 of Metn MP Minister Pierre Gemayel, son of the former President Amin Gemayel, the government had to organize partial elections within two months, but due to the tense and polarized situation in Lebanon and particularly in Metn, it did not. However, after the car bomb which killed the Beirut MP Walid Esdo, seeing that the March 14 majority was eroding in Parliament, it decided to hold partial elections in Northern Metn and Beirut II. The elections were set for Sunday, 5 August 2007, although President Lahoud did not sign the decree calling for the elections.

Gen. Aoun's Change and Reform parliamentary bloc and his allies, the Tashnag Party and MP Michel Murr, decided to participate, although they considered the government illegitimate. On 23 July 2007 Gen. Aoun, Michel Murr and Hovig Mekhitarian met at the General's residence in Rabyeh. They decided to defend the National Free Current's candidate, Camille Khoury.² After this meeting they said there was still a glimmer of hope for concord. General Aoun said "the martyrs are our martyrs too, but in Metn the current electoral campaign has a political nature." He added he had no personal problems with Amin Gemayel, the problems were over the rights of the president of the Republic and the constant marginalization of the Christian community.³

The candidate of the March 14 forces was the former president of the Republic, Amin Gemayel, chief of the Kataeb Party and father of the assassinated MP Pierre Gemayel.

Before their declaration to support Camille Khoury the Tashnag Party had tried to reconcile Amin Gemayel and Gen. Aoun, on condition that Gemayel would withdraw and present the candidacy of his son, Sami Gemayel, but they

had not been able to convince him, so the reconciliation was not materialized. The TPLCC thus remained faithful to its political ally Gen. Aoun and supported the latter's candidate.⁴

On 27 July 2007, receiving a delegation from Jdeyde and Sad Baushrie, Gen. Aoun referred to the unfair electoral law of 2000, which had deprived the Armenians in Parliament and the government of their representation. He was alluding to his ally, the Tashnag Party.⁵

On 29 July 2007 the TPLCC issued a communiqué saying they would not participate in the Beirut II elections based upon their 2005 decision not to participate in the Beirut elections to protest against the unjust electoral law. However, they would participate in the Northern Metn elections, allying with Gen. Aoun and Michel Murr, and supporting candidate Dr. Camille Kboury.⁶

Gen. Aoun declared he was against turning the contested Metn seat into a family inheritance, and that Gemayel should keep his position as former president of the Republic.⁷

The Huntchag and Ramgavar Azadagan parties, and also the LASA (Free Lebanese Armenian Movement), declared their support for their ally in the March 14 forces, Amin Gemayel, in Northern Metn and March 14 candidate, Mohammed Itani, in Beirut II. The Huntchag Party Lebanon Executive Body issued a communiqué in this respect on 1 August 2007.⁸ The Huntchag Party Lebanon Executive Body delegates visited Amin Gemayel at his Bikfaya residence and declared their support for him.⁹

On 31 July 2007 Amin Gemayel visited Catholicos Aram I of the Great See of Cilicia at the Bikfaya summer residence.¹⁰

On 3 August 2007 at Debaye's Emile Lahoud center, an electoral meeting was held organized by the National Free Current, the Tashnag Party and Michel Murr. Among the speakers was MP Hagop Pakradouny. He said there was no difference between the organizers, they were free and they refused the marginalization of the majority of Armenians and humiliation (they had suffered in the elections of 2005). The other speakers were Murr and Gen. Aoun.¹¹

Meanwhile on 3 August 2007 Amin Gemayel met in Bikfaya Lebanese Forces leader Samir Geagea and National Liberal Party Leader Dory Chamoun, who declared their support for him. Geagea said tens of dozens of buses had come from Damascus transporting hundreds of [naturalized] Syrians who would vote in the partial elections. Dory Chamoun said "Michel Nasrallah must not register a victory" alluding to the Aoun-Herzbollah agreement. Gemayel said he congratulated Aoun on being friends with the Kanso (Ba'asist) family.¹²

The elections were held as planned in a politically tense but calm atmosphere as planned on 5 August 2007. The army, the internal security forces and the Ministry of the Interior controlled the situation.

The official results were as follows -¹³

Beirut II -	
Mohammed Itani	22988 votes
Ibrahim Halabi	3556 votes
Zuhair Khatib	75 votes
Rashid Kardouhi	72 votes
Saleh Faroukh	3 votes
Maher Abou Khoud	received no votes
Nothern Metn -	
Camille Khouiry	39534 votes
Amin Gemayel	39166 votes
Joseph Assar	10 votes

Mohammed Itani and Camille Khouiry were declared elected.

It became apparent that in Northern Metn out of 169,340 people who had the right to vote, 79,642 had participated in the election. 978 votes were annulled, due to irregularities. Voter turnout was 46.5 percent.¹⁴

According to various statistics, Aoun's candidate who won with a difference of 418 votes received 80% of the Armenian votes, 97% of the Shiite votes, and 50% of the Sunnite votes, while 57% of the Maronite votes were for Gemayel and 43% to Dr. Camille Khouiry.¹⁵ Aoun's candidate received 20,000 less votes than Aoun's list candidates in 2005. While Pierre Gemayel had received about 1600 Armenian votes in 2005, in 2007 his father obtained about 2000 Armenian votes, out of 10,089 Armenian votes.¹⁶ In the region of Bourdj Hammoud Gemayel received from non-Armenian and Armenian voters 3016 votes. Gen. Aoun was pleased; his parliamentary bloc increased from 21 to 22.

The results were headlined as follows in the Armenian party organs -

Aztag - "The Lebanese Armenians once more voted for the decision of the Tashnag Party. National Free Current-Tashnag-MP Michel Murr alliance candidate Dr. Camille Khouiry victorious"¹⁷

Ararad - "The Future Current Candidate won the seat in the Beirut II electoral district. The Metn elections confirmed Gemayel's popularity in the Maronite community."¹⁸

Amin Gemayel, bitter in his electoral defeat, made attacks in particular on the Tashnag Party and in general on the Lebanese Armenians during a live televised program of LBC's *Kalam el Nass* in which one of the participants was MP Hagop Pakradouny. During the program Gemayel's declarations were televised. In a second declaration Gemayel tried to rectify his first declaration. Gabriel Murr also made similar declarations and said the Armenians should have their electoral district in Bourdj Hammoud disconnected from Metn.¹⁹

Gemayel declared Tashnags must not "steal" the votes of the "real Christians of Metn" and said the will of Metn should not be dictated by the Armenians. Gemayel accused the Tashnag Party of using "unacceptable" election practices, and questioned their alliance with Gen. Aoun. Gemayel said, "Aoun called the group a mafia and undemocratic" citing a statement he said Aoun had made on 29 May 2002 in *AsNahar*. Gemayel said he was preparing a file on the "forgeries" committed by the Tashnag Party in Bourj Hammoud and that it should be investigated soon. He added "we have close ties with Armenians, but what the Tashnag Party did was unacceptable."²⁰

The TPLCC issued two statements on 7 August 2009. In the first one it said it was not the first time political or electoral sides tried to blame the Armenians and especially the Tashnag Party for their electoral failures. Furthermore, some had put their bets on a split of Tashnag ranks and leadership and exploited the case of some expelled party members and financed them to create an anti-Tashnag movement spreading false rumors. The Party deplored the fact that for one seat an attempt of settling accounts was made with a party that was not fanatical and racist. In the second statement the Party echoed Gemayel's announcement that his failure was due to the Armenians and in particular the Tashnag Party. Gemayel in his attack tried to divide the Lebanese Armenians and the Tashnag Party members, sympathizers and opponents, who condemned his declarations.²¹

Indeed the Huntehag Party Lebanon Executive Body, who had campaigned and voted for Gemayel, without naming him, said some political personalities who were displeased with the election results had blamed the Lebanese Armenians for their failure. The Party condemned this and said it was the right of every political current to make electoral alliances as they saw fit.²²

Catholicos Aram I of the Cilician See also asked on 6 August if the sides could not have avoided the tense situation and accusations. Patriarch Sfeir said he had tried to bring forth a mutual agreement between the sides, but the Christians went to the polls with a divided spirit. He also said the accusations against the Armenian community by some were unacceptable and baseless.²³

The Political Council of the Armenian Parliamentary Bloc condemned Gemayel's and Gabriel Murr's "racist declarations".²⁴

MP Hagop Pakradouny said Gemayel had to apologize to the Armenians and that if he decided to visit the TPLCC, he would be accepted by them. He said it is not true that the Tashnag Party had communicated with the American Embassy on the issue of the partial elections. He added no one was more Christian, than the Armenians, who were the first to accept Christianity as their state religion in 301 AD.²⁵

MP Nahil Nicola of Aoun's bloc said the Armenians were one of the first Christian peoples, and Armenians were in Metn from the days of Greater Lebanon and were not newcomers, as some political sides had declared.²⁶

President Lahoud also said to his visitors on 8 August, if one wanted to be in disagreement let this be on a political basis and not a sectarian basis. It was not possible to address accusations to a Lebanese community and say it was not Lebanese anymore, as happened in the case of the Armenians. He said that Armenia was the first state to accept Christianity as its state religion and it is wrong to say the Armenians are not Christians.²⁷

Many political personalities visited the TPLCC and showed their support. Some of them were former Minister Talal Arslan,²⁸ a Hezbollah delegation, Fouad Makhzoumi, Tadamon Party Chief Emile Rahme,²⁹ Aoun's bloc MPs, Michel Murr, Sleiman Franjie, an Akkar Muslim delegation led by Sheikh Abdel Salam Hazaji, and others.³⁰ There were declarations of solidarity by speaker Berry³¹ and the Zahle Bloc of Elias Skaff.³²

The TPLCC in its turn visited Catholicos Aram I, Armenian Catholic Patriarch Nerses-Bedros XIX and Rev. Meguerditch Karageuzian, President of the Near East Union of the Armenian Evangelical Churches. The party discussed the latest developments resultant from the partial elections.³³

On the same day, 8 August 2007, former president Amine Gemayel visited Catholicos Aram I at his Bikfaya residence. The Catholicos conveyed to him his and his community's outrage "at the allegations and irresponsible declarations" made after the partial elections. Gemayel in his turn clarified that personally he had made not one injurious statement concerning the Armenian community and that his expressions dealt with the electoral process only. He said he reconfirmed his great respect for the Armenian community.³⁴

Gemayel on 12 August declared in Bikfaya "let us close this page of the elections and look to the future", to which MP Pakradouny replied "we are waiting for practical steps and our doors are open to all". Murr in his turn, in the Tashnag headquarters, said, "It is a virtue to accept a mistake and rectify it". The TPLCC expressed thanks for the solidarity statements and visits, as well as saying Gemayel's recent declarations were the first step to rectifying the disrespect to the Lebanese Armenians and the Tashnag Party.³⁵ However, Gemayel did not visit the TPLCC headquarters.

The Huntchag Party Dikhrouni Student Youth Union's delegation met Amin Gemayel on 9 October 2007 in his Bikfaya residence. Gemayel reiterated that his declarations were not directed against the Armenian community "but an Armenian party, whose leadership's particular steps do not correspond to the Armenian reality". Also during the meeting appreciation was shown for the increase of Armenian votes in favor of the March 14 candidate.³⁶

The Free Lebanese Armenian Movement's (LASA) leader, Gen. Nareg Aprahamian, said Gemayel's nervous outburst was against the Tashnag Party leadership and not the Lebanese Armenians; they were not expelled members but had all resigned from the party of their own free will. He added the marginalization of the community was due to the party leadership who, at the beginning of Lahoud's presidency, saw the imprisonment of a minister,

resignation of first category officials and the refusal to appoint a second Armenian minister.³⁷

The Speaker of the Parliament, Nabih Berry, when he summoned the Parliament solely to elect the parliamentary committees, had the Ministry of Interior's decree on the election results read. Thus he recognized the result of the partial elections, decided upon by a government he considered illegitimate, particularly as the call of the election was not endorsed by the President of the Republic.

THE POLITICAL SITUATION PRIOR TO THE LEGISLATIVE ELECTIONS OF 2009

According to the constitution the Speaker called the parliament to elect the successor of the outgoing president Lahoud on 25 September 2007. But the opposition boycotted the successive sessions and did not agree to the candidates of the majority March 14 group. Lahoud left the presidential palace at midnight on the last day of his term, 23 November 2007, before a successor was elected.

Eventually the majority agreed upon a candidate accepted by all, the Commander-in-Chief of the Army, General Michel Sleiman. However, the opposition, without objecting to the candidate, did not attend the set presidential election sessions, as they had their terms for the formation of the government to be formed after the presidential elections.

The situation was very tense in Lebanon, the sit-in continued; the country and the parliament were paralyzed. When Sinjora's government, upon the insistence of Walid Jumblat, decided to take measures against the cellular telephone network of Hezbollah, just prior to the Labour Union's strike and demonstrations against the high cost of living, the situation worsened. Clashes took place in certain neighborhoods and roads were blocked by Hezbollah and Anfal, including the airport road. On 7 May 2008 Hezbollah and its allies intensified their penetration into West Beirut Sunni quarters and attacked Hariri's Future TV and radio stations as well as Radio Sevan, which belonged to Ara Sisserian. Armed elements took control of West Beirut and cut road links with East Beirut, except for the harbour road. The army did not intervene in Beirut or elsewhere in Lebanon. The airport was closed. Almost all schools in West Beirut closed. A good number of people could not reach their places of work. For days armed elements were seen in key areas of West Beirut.

The May 7 incidents led to a compromise. Qatar sponsored a conference at Doha, in which the National Dialogue groups participated including the Armenians. After days of negotiations on 21 May 2008 an agreement was reached on the formation of the government and changes in the electoral law. The question of the arms of Hezbollah would be dealt with in the National Dialogue conference.³⁸ This agreement would pave the way for the presidential elections in Parliament.

In Doha, the agreement reached concerned the formula on which would be based the formation of the cabinet and the electoral law. Out of 30 ministerial seats 16 would be given to the majority March 14 group, who would not have an absolute majority. The opposition March 8 group would have 11 ministerial seats, thus enabling them to veto any major decisions not approved by them. The President of the Republic would have 3 ministers appointed by himself.³⁹

As far as the electoral law was concerned, it was agreed to hold elections based on the smaller administrative area, the caza, to follow more or less the electoral law of 1960, and to divide Beirut into three electoral districts.⁴⁰

Beirut I would have one seat each for Maronites, Greek Orthodox, Greek Catholics, Armenian Orthodox and Armenian Catholics. Beirut II would have 2 Armenian Orthodox, 1 Shiite and 1 Sunnite seats and Beirut III would have 6 Sunnite, 1 Shiite, 1 Greek Orthodox, 1 Protestant and 1 Minorities seats.⁴¹

After heated discussions on the Armenian representation, it was agreed that in Beirut II one seat would go to the March 8 ally Tashnag Party and one seat to the March 14 Armenian allies. Furthermore it was agreed that the Sunnite seat would go to Hariri's Future Movement and the Shiite seat to the Hezbollah-Amal alliance, to prevent a fierce campaign and to achieve a fair representation of the political forces on the ground. The other seats in Beirut I and III would be open to contestation.⁴²

On 22 May 2008, *Nahar* gave the geographical divisions of each Beirut electoral districts and the number of voters therein, according to each community.⁴³

Beirut I – Ashrafieh, Rmeil and Saifi

Greek Orthodox	25,211
Armenian Orthodox	16,489
Armenian Catholic	4,813
Protestants	2,171
Greek Catholics	12,698
Maronites	16,447
Other Christians	10,403
Druzes	268
Sunnites	6,275
Shiites	1,831
Total	96,669

Beirut II – Mudawar, Marfa and Bashoura

Greek Orthodox	2,403
Armenian Orthodox	29,643
Armenian Catholic	3,729
Protestants	2,436
Greek Catholics	2,314
Maronites	3,866

Other Christians	3,505
Druzes	133
Sunnites	30,597
Shiites	27,689
Total	106,637

Beirut III – Mazraa, Zokak el Blat, Minet el Hosn, Museitbeh, Ain el Mreysse and Ras Beirut.

Greek Orthodox	17,003
Armenian Orthodox	5,425
Armenian Catholic	1,153
Protestants	3,054
Maronites	5,786
Other Christians	8,882
Druzes	4,735
Sunnites	172,756
Shiites	38,052
Total	267,893

Once the agreement was signed, the door was opened for the presidential elections. On 25 May 2008 Gen. Michel Sleiman, was unanimously elected President of the Republic, after a vacancy of six months since Lahoud's departure.

On 11 July 2008 a new government of 30 members led by Fouad Siniora was formed, on the basis of the Doha agreement, with the primary task of organizing the legislative elections.⁴⁴

THE PRE-ELECTORAL SITUATION WITHIN THE ARMENIAN COMMUNITY

The world Tashnag and Ramgavar Azadagan leaderships met in the capital of Armenia, Yerevan, in November 2007, and signed an agreement of cooperation in national affairs. The Huntchag party did not participate in the meeting.⁴⁵

In Lebanon as well the leadership of the three local parties met on 6 December 2007 to discuss local issues.⁴⁶

The divisions within the Ramgavar Azadagan Party were exacerbated. The party organ, *Zartok* daily, ceased publication from 11 January 2007 to the end of April 2008; it reappeared on 1 May 2008 first as a weekly, then semi-weekly and later thrice weekly. The editor-in-chief, Barouyr Aghbashian, who had resigned in protest from party membership, was replaced. The internal opposition, just prior to the legislative elections of 2009, started the publication of a monthly newsletter.

The Communist *Gantch* weekly had also ceased publication in November 2006 after its editor Barouyr Yereetsian passed away on 9 September 2006. On

the other hand, the Huntchag Party seemed to unite its ranks and gather some strength, and its organ *Ararad* was published as a daily, as of March 2008, after being a weekly then thrice weekly for some time.

The movement created by the former Lebanese army general Nareg Aprahamian, former Ambassador Dr. Vatche Nurpetlian, and others, as L.A.S.A. opened a club right in the heart of Bourj Hammoud, and also on Mar Mikhael street in the Nahr area. Essentially they were a splinter group from the Tashnag Party. The general, who had resigned from the Tashnag Party, was declared expelled by the party. The new group publicly celebrated Armenian Martyrs' Day on 25 April 2008. For sometime they also published a magazine.

Due to the assassination of several MPs and the fear that the majority forces in parliament would thus be reduced, almost all March 14 MPs and ministers, including the Armenian MPs, took up residence at Hotel Phoenicia and later at other sea-front hotels rather than at their homes and did not circulate, except to attend parliament and bloc meetings under strict security measures. The Huntchag and Ramgavar Party Lebanon leadership visited their MPs at their hotel residences.⁴⁷

Representatives of the pro-March 14 Armenian parties, the Huntchags, Ramgavars, L.A.S.A., and Ararad Union, met Minister Oghassapian and MPs Djeredjian and Toursarkissian and decided to participate massively in the 14 February 2008 meeting at the Martyrs Square in downtown Beirut in commemoration of Hariri's assassination.⁴⁸

Michel Murr, some time before the May 7 incidents had left Aoun's parliamentary group, disagreeing on Aoun's stand over the presidential elections. Murr declared that he regretted joining forces with Aoun during the partial elections of Northern Metn in August 2007, which resulted in former president Gemayel's defeat. The Tashnag Party had visited Aoun and reaffirmed their solidarity with him and also had maintained their alliance with Murr.⁴⁹ However the Tashnag Party did not participate in the Municipal councilors meetings that Murr had organized.⁵⁰

After the 7 May 2008 incidents in West Beirut, the three Armenian political parties' leaders met and issued a joint declaration on 10 May 2008, saying that they had met and discussed matters concerning Lebanon and the Armenian community.⁵¹ The same day the Huntchag Executive Body condemned the burning of Radio Sevan.⁵²

Later, after the election of president Sleiman, each Armenian party leadership, accompanied by their MPs visited the president at the presidential palace in Ba'abda.⁵³

In the new government of Fuad Siniora the Tashnags were represented by Minister of Energy Alan Tabourian and the March 14 parties, the Ramgavars and the Huntchags by Minister of State Jean Oghassapian.⁵⁴

Soon after the Doha agreement and particularly after the formation of the new Siniora government, pre-electoral activities started.

Gabriel Murr, on 3 July 2008, visited the Tashnag headquarters and declared he had come "to rectify a careless attitude which belonged to the past", referring to his impertinent declarations after the Northern Metn partial elections. The Tashnag MP Pakradouny afterwards declared that the page of the declaration of Gabriel Murr was closed.⁵⁵ A week later on 10 July the TPLCC delegation visited Michel Murr and said their visit was to confirm the party's alliance and friendship with Murr, which would continue in the elections of 2009. Murr also confirmed that he would participate with the Tashnag Party in the forthcoming election.⁵⁶ Also, one week after their visit, a TPLCC delegation visited Gen. Aoun and declared their alliance with him should stand firm and the party would cooperate both with Aoun and Murr in the elections.⁵⁷ Murr later on said it was early to present the lists of candidates.⁵⁸ On 18 July 2008 the Tashnag Party received the visit of a Baas party delegation.⁵⁹

There was talk of a list in the March 14 forces Northern Metn which would include Amin Gemayel, Nassib Lahoud and an Armenian, but it was speculation.⁶⁰

On 4 August 2008 MP Pakradouny declared the Tashnag Party was open electorally to all sides in Metn. He added that relations with the Kataeb Party needed a positive step on the part of Amin Gemayel. He further said the alliances of the Tashnag in Beirut, Bekaa and the Metn remained unchanged.⁶¹

In the *Huntchag* daily *Ararad*, on 22 July 2008, the party indicated the party electoral central committee office days and hours and invited party members and supporters to present themselves to check on their electoral status.⁶² Vice-PM Abou Jamra of Aoun's bloc declared their allies in the opposition were to be their candidates in the elections of 2009.⁶³

THE LEGISLATIVE ELECTIONS OF 2009

The electoral law was approved by the parliament on 29 September 2008. The proposal of printed electoral ballots with the names and pictures of all the candidates of a given district did not pass. The electoral registration voting card was abolished; instead, according to article 88 of the electoral law, voters would present their I.D. cards to vote and a finger would be marked by ink. Lebanese émigrés could not vote in 2009 in their places of residence abroad. This was left to 2013. However, if they presented themselves in Lebanon and their names were on the electoral registration lists, they could vote. The lowest age for voters was maintained at 21 years old.⁶⁴

Articles 1 and 2 and article 67 mentioned the right of each candidate to full access to the public media. Article 70 gave each local authority the right to set the zones where electoral material would be posted. Article 71 forbade any electoral publicity at the doors of polling stations. Article 57 set 150,000,000 L.L. as the maximum a candidate could spend for electoral expenses, which would later be controlled by the Committee of control of the elections. Article 73 also forbade the diffusion of any forms of publicity on the

day before the election till the voting was over. Article 78 gave the Committee of control of the elections, the right to take sanctions against the media if they failed to observe the dispositions of the electoral law.⁶⁵

In its meeting of 14 December 2008 the government formed the Committee of control of the elections, chaired by Ghassan Abou Alosan and composed of ten individuals. The committee included an Armenian Evangelical, Dr. Arda Ekmeçji, Dean of Arts and Sciences at Haigazian University of Beirut, who previously was in the Committee formed to present a new electoral law which was presided by Fuad Boutros.⁶⁶

The Minister of the Interior, Ziad Baroud, who also had been previously in the Boutros Committee, firmly took charge of the electoral process. He announced that the legislative elections would be held in one day on 7 June 2009, in all Lebanon, contrary to the previous system of holding the elections over several Sundays. The minister also said all LD demands should be presented by 28 February 2009. Later on this deadline was extended to facilitate the task of voters.⁶⁷

Once the electoral law was approved by parliament, electoral activities accelerated. At this juncture patriarch Sfeir warned against the victory of March 8 forces in an interview in *Al-Massira*, making clear his position.⁶⁸

There was persistent talk that Minister Jean Oghassapian would present his candidacy in Northern Metn.⁶⁹

MP Michel Pharaon organized a meeting in Biel, in which Future Bloc leader Saad Hariri was represented by MP Serge Toursarkissian. Pharaon said Ashrafieh refused to fall to inter-Christian conflicts and that there would be no national reconciliation without reconciliation in Beirut.⁷⁰

Michel Murr declared he would carry out his electoral campaign as an independent, but that his alliance with the Tashnag was firm, and that he would examine the possibility of cooperating with other forces that had a popular presence in Metn.⁷¹

On 2 November Minister Oghassapian, MPs Dr. Djerejian, Kassabian and Toursarkissian met Saad Hariri and examined the forthcoming elections.⁷²

On 16 November MP Pakradouny declared the Tashnag Party's aim was to reinstall the six-member Bloc of Armenian MPs. He further declared their alliance in Northern Metn would be extended to all Lebanon, as it was impossible to side with a group in one area and campaign against it in another.⁷³

On 27 November the Huntchag Executive Body delegation accompanied by Dr. Djerejian visited Prime Minister Siniora and re-confirmed their support to his government⁷⁴ as the Ramgavar Azadagan District Council accompanied by Kassabian had already done.⁷⁵

There were noteworthy visits by the TPLCC, to Maronite Patriarch Sfeir (7 November), Speaker Berry (11 November), Metropolitan Elias Aoude (11 November), Sheikh Abdel Amir Kaban, vice-chairman of the Shiite Supreme Council (12 November), Minister of Defense Elias Murr (13 November),

Prime Minister Sinora (24 November), Minister of Culture Tamam Salam (27 November), Minister of Information Yarek Mitrì (28 November) and the commander-in-chief of the Lebanese Army, Gen. Jean Kahwaji.⁷⁶

On 1 December 2008, a TPLCC delegation composed of Hovig Mekhitarian, Dr. Sebouh Hovnanian and MP Pakradouny, visited Damascus. They were received by the Syrian president, Bashar Assad. The Party praised president Assad's firm attitude of support for Lebanon's unity, security, stability and the strengthening of Beirut-Damascus relations.⁷⁷

In an interview Party representative Mekhitarian declared the Tashnag Party was in the opposition, but did not form part of the March 8 forces; it had its own special policy and differed from those taking part in the March 8 forces.⁷⁸

The TPLCC received the visit of the adviser of the USA Foreign Relations Committee President, Terry Kanak, along with the American Ambassador, Michele Saxon, on 16 February in its headquarters and conveyed its stance concerning the forthcoming elections.⁷⁹

On 22 January a TPLCC delegation led by MP Pakradouny met Gen. Aoun to discuss electoral issues.⁸⁰ On 11 February 2009 MP Pakradouny declared in an interview on NBN TV station that the Tashnag Party remained Gen. Aoun's ally and would also maintain its alliance with Murr.⁸¹

On 21 February MP Pakradouny met President Sleiman at Ba'abda.⁸²

The Ramgavar Azadagan Party internal dissensions were aggravated. On 27 November 2008, Dany Haddad echoed the party's problems in an article in the local *Al-Akhdar* newspaper, which said 128 party members were opposed to MP Hagop Kassarian's candidacy in the legislative elections as Ramgavar Azadagan candidate and called for new Party internal elections by the Party's Lebanon District Council. Furthermore the Ramgavar opposition said their conflict with Kassarian was not because of his political stand, (i.e. with the 14 March group) but because of his conduct within the Party. In the end the opponents of Kassarian requested Saad Hariri to reconsider Kassarian's candidacy as they claimed "he did not represent the Ramgavar Party".⁸³

Just three days later, on 30 November 2008, in the Emile Lahoud Center at Dbaye, on the occasion of the foundation of the Lebanese Armenians' Union (LAU/SA), the founding president Sebouh Mkhjian, who worked for MP Michel Pharaon, spoke to the 1000 or so present at the meeting.⁸⁴ Speculation ran high that Mkhjian, supported by Pharaon, would run for the Armenian Orthodox seat in Beirut I, against Kassarian. It was reported many Ramgavars attended the gathering.⁸⁵

On 5 December 2008, Minister Oghassapian, MPs Djerodjian, Kassarian and Toursarkissian met president Sleiman and declared their support for his balanced policy.⁸⁶ Newspaper reports revealed that the delegation spoke to the president about "the rotation principle" of the Armenian MP's delegation to the National Dialogue conferences, as after Doha, only MP Pakradouny had

represented the Armenians, in the resumed National Dialogue meeting summoned by the president.³⁷

The Ramgavar Azadagan opponents of Kassarian issued a newsletter, in which the appeal of the party's Central Council to the Lebanese Armenians was published. In the appeal, dated 24 December 2008, which the Party's Lebanon organ *Zarvosé* did not publish, the Central Committee said it was essential that the Lebanese Armenian Community came forth in a reconciliatory mood and ready for mutual concessions considering the situation in Lebanon and the community. The whole Lebanese Armenian community had to present one single front of unity and concord in the Lebanese legislative elections.³⁸

In late December 2008, the Lebanon District Council of the Ramgavar Azadagan Party, held a large meeting of members at which the opening words were by the Council's Chairman, Dr. Avodis Dakessian. The second speaker, MP Kassarian, said the Party had decided to participate in the electoral campaigns in Beirut, Metn and Middle Bekaa, and would support Saad Hariri and his policies. He also said it was not a secret that there was internal opposition within the party, that Ramgavar meant democratic, so in this respect, the opposition must be respected by the leadership and vice-versa. He appealed for mutual understanding and concord. He said elections would come to prove that within the Lebanese Armenian community there was a large mass that showed cooperation on ideological grounds for a free, unrestrained democratic and independent Lebanon.³⁹

Despite the appeal of the Central Council of the Ramgavar Azadagan Party, the Lebanon District Council organized a meeting at the Tekeyan Center on 24 January 2009. Among those present were Minister Oghassapian, MP Kassarian, Hagop Vartivarian (a party leader from the East Coast of USA), Mustaqbal (Future) Current's official responsible for Armenian Affairs Ara Sisserian, former Central Council member Haig Naccashian (from Canada) and party members. Hrair Hovivian, announced in the name of the Lebanon District Council of the Party that their 2009 legislative election candidate was the incumbent MP, Hagop Kassarian.⁴⁰

In a speech at the same meeting, the Tekeyan Cultural Association Founders' Council chairman Garabed Babubekian expressed the hope that Vartivarian would do the necessary work to settle the "chaos" prevalent in their organization.⁴¹ In another meeting of support organized by the Tekeyan School on 20 February 2009, MP Kassarian said they supported the restoration of the Armenian Parliamentary Bloc, but the Bloc's activities should be with the cooperation of all sides, not with one side imposing its views on all.⁴²

On 27 February 2009 the Ramgavar opposition issued a declaration in its newsletter number 1, and said they were in favor of the Lebanese Armenians participating in the election with one unity front under the name of Armenian Parliamentary Bloc, where all sides would be represented without any

discrimination. They said this was the right track, as the party Central Council's appeal of 24 December 2008 had announced.⁹¹

The Lebanon District Council disregarded the Party opposition's stand in the general meeting of party members held at the Tekeyan Center on 13 March 2009. MP Kassarian said *Al-Akhhbar* newspaper had announced that there was opposition within the party who were against his candidacy and that they had proposed the name of Sebouh Mkhidjian as candidate. He said how Mkhidjian, who worked in Michel Pharaon's office, could be related to people in the ranks of Ramgavar. He said the party ranks should take a united stand in the elections.⁹⁴

The Hunchag Party also had successive meetings. On 7 January 2009 the Lebanon Executive Body delegation, including Dr. Djeredjian, met Armenian Catholic Patriarch Nerses-Bedros XIX,⁹⁵ on 19 January 2009 Dr. Djeredjian met Mustaqbal Bloc leader Saad Hariri alone⁹⁶ and together with the Lebanese Executive Body delegation on 21 January 2009.⁹⁷ On 20 February 2009 the Party delegation along with MP Djeredjian met the Minister of Interior Ziad Baroud⁹⁸; on 26 February 2009 the Executive Body accompanied by MP Djeredjian met Catholicos Aram I.⁹⁹ The main theme of discussion with most of these personalities was the forthcoming elections, as well as other community concerns.

Minister Oghassapian,¹⁰⁰ the Hunchag Party Lebanon Executive Body¹⁰¹ and the Ramgavar Azadagan Lebanon District Council¹⁰² condemned the attack on 27 January in the Dora-Amanos region by two Armenian men on Hrag Okian, a founding member of the LASA. Okian's car was shot, and he was paralyzed as a result.¹⁰³

Both the Ramgavar and Hunchag parties as well as the LASA participated in the mass rally of March 14, in Martyr's Square on 14 February 2009.¹⁰⁴

As the new electoral law permitted the overseas Lebanese to vote, in Beirut, a special effort was made by all to benefit from this opportunity.

In January 2009 MP Pakradouny said he expected that former Lebanese Armenians would participate in the elections, not in their current residences, but by coming to Lebanon to vote, so that together they would restore a six-member Armenian parliamentary bloc.¹⁰⁵ In February the Tashnag Electoral Central Committee published announcements in *Azrag*, where it said all who were ready to come to Lebanon and participate in the elections should contact them to receive necessary information.¹⁰⁶ Full-page ads appeared in the Tashnag or independent Los Angeles press, indicating contact telephone numbers in Los Angeles, San Francisco and Fresno, also e-mail and website addresses. The ads said "let us make our voice audible by massively participating in the Lebanese elections." The electoral office undertook passport and flight arrangements and said it would secure flights to and from Lebanon.¹⁰⁷

Minister Oghassapian visited Los Angeles, to be the guest speaker of the Mustaqbal Front on the fourth anniversary of the death of Rafik Hariri at

Anaheim's Embassy Suite Hotel. The Hunchag and Ramgavar parties participated in the event along with the Mustaqbal Front, Socialist, and Kataeb parties and the Lebanese Forces. The AGBU had sent representatives. In his speech the Minister said the Lebanese Armenians were united in recognition of the Genocide but had opposite views concerning Lebanon's domestic politics. Oghassapian visited the Diocese Center, the Hunchag, Ramgavar and AGBU headquarters. During his visit to the Hunchag headquarters, he said it would be desirable if all Lebanese Armenians living abroad did their electoral duty to preserve democracy in Lebanon. Oghassapian publicly appealed during a dinner for Lebanese Armenians residing in Los Angeles to participate in the elections.¹⁰⁸

In March 2009, Hovig Mekhitarian announced wherever the Tashnag Party was present abroad, electoral offices were to be set up with committees and personnel to register and prepare documents, which were later sent to the Los Angeles Central Committee. The second office was in Beirut, and there was coordination between it and the offices of Greece, Germany, France, Sweden, Canada, USA, Argentina, Australia, and the Gulf countries, Egypt, Syria, Armenia and Iran. The aim of all these efforts was to restore the Armenian Bloc. He stated, "through our participants we will create an unprecedented number and astonish the communities".¹⁰⁹

On 27 May *Diar* headlined "The Tashnag are bringing 5000 voters from abroad"¹¹⁰ to Beirut, Metn and Zahle".¹¹¹

Just a few days before the elections the Tashnag Central Electoral Committee, in an appeal in *Aztag*, wrote "our compatriots who have come from abroad and have not yet contacted the electoral offices should do so immediately, to give details of their passport and other information."¹¹²

On 1 June 2009, Pharaon declared, "do the Armenians coming from abroad know for which plan and against whom they will vote?"¹¹³

THE ELECTORAL CAMPAIGN IN ZAHLE

The Zahle electoral campaign took an early start. As early as 23 February 2009 incumbent MP George Kasardji accused the American Embassy on LBC TV news of interference in the Zahle electoral campaign and asked for its cessation.¹¹⁴ *Aztag* did not echo his accusation nor give the news. However, MP Pakradouny, in an interview on Hezbollah Manar TV station, announced that the Tashnag Party would maintain their alliance with Elias Skaff in Zahle.¹¹⁵

An unofficial estimate of the Zahle electorate was published in *Al Balad* newspaper on 27 February 2009. The estimate is given below:

Sunnite	38,470
Shiite	21,895
Greek Catholic	29,561
Maronite	24,713
Greek Orthodox	14,758

Armenian Orthodox	8,368
Minorities	7,958
Armenian Catholic	1,864
Druze	746
Total	148,333

Balad newspaper in its issue of 27 February mentioned that there was the possibility of replacing Kassardji on the Elie Skaff, Aoun and Tashnag list in Zahle with Sahag Andekian, principal of the Anjar Armenian Secondary School. For the March 14 forces, possible candidates were Antoine Neshanagian, Gen. Nareg Aprahamian and, as independent, Shant Chinchinian, and Jean (Vatoujan) Arakelian, who had long served in the Serrail of Zahle in the civil service.¹¹⁶

Shant Chinchinian, born in 1974 in Zahle, had received his primary education in Armenian and non-Armenian schools of Zahle, was the son of Mardiros Chinchinian, a Ramgavar Azadagan party member. He graduated from Bradford University of the UK in international relations. He has been a member of AGBU, and the principal of its Levon Nazarian School in Sin el Fil. He also has been the president of the Rotary Club in Zahle and the whole of the Bekaa.

Gen. Nareg Aprahamian, born in 1953 in Anjar, graduated from the Sophia Hagopian College in Bourdj Hammoud and did his Bacc. II in the Armenian Evangelical College of Beirut. Later he attended the Military School and eventually became the leader of a Lebanese Army commando unit. In 1989 he supported Gen. Aoun in his fight against the Lebanese Forces. Later he resigned from the army. He travelled to Armenia and Mountaimots Karabakh. He joined the ranks of the Tashnag Party but was expelled. He formed the LASA and became its leader.

On 21 March it became known that George Kassardji and Boghos Kurdian (Chairman of the Goldsmith's Syndicate) had officially registered themselves as candidates for Zahle¹¹⁷ and on 31 March Dr. Antoine Neshanagian did likewise.¹¹⁸

There was a delay in the formation of lists. Elias Skaff had a problem with incumbent Sunnite candidate Assem Arayji, elected on his list in 2005, and wanted to replace him.¹¹⁹ His list was delayed until he found a Sunnite candidate to replace Arayji. Arayji, some time later, found a place on the March 14 list led by MP Nicolas Fattouche. Shiite candidate Hariri-in-law Mohsen Dalloul tried to get on the March 14 list without success.

Despite rumors that the March 14 list would have no Armenian candidate on it,¹²⁰ *Zartouk* reported on 9 May that Zahle's Merjianian Ramgavar Club had organized a luncheon in Zahle on 1 May. Among those present were MPs Fattouche, Hagop Kassarian, as well as the leader of the LASA, Gen. Aprahamian. MP Kassarian announced that the Ramgavar Party supported candidate in Zahle was Gen. Aprahamian.¹²¹ On 12 May, *Zartouk*, in another

report, mentioned that at the AGBU Levon Nazarian School's dinner at the Kaslik Century Park Hotel, the school's principal Shant Chinchinian, who was presenting his candidacy in Zable, on the March 14 list, was present.¹²²

Finally on 17 May 2009 MP Fattouche announced his list in Zable. It was headed by himself as Greek Catholic, and included Tony Abou Khater (Greek Catholic), Assam Arayji (Sunnite), Elie Marouni (Maronite), Okab Sakr (Shiite), Joseph Saab Ma'alouf (Greek Orthodox) and Shant Chinchinian (Armenian Orthodox).¹²³

Zartouk indirectly mentioned why Chinchinian had been selected. It mentioned that according to *Al-Hayat* newspaper, published in London, this was due to the efforts of the March 14 leadership in favor of securing Serge Tournarkissian's candidacy in Beirut I.¹²⁴ The Lebanese Forces would withdraw their Armenian Catholic candidate in Beirut I in favor of Tournarkissian, on condition that in Zable, Chinchinian were selected instead of Gen. Aprehmanian, provided the former gave a written engagement that he would abide by the decisions of the Lebanese Forces.

Once selected, Chinchinian visited the Hunchag Executive Committee in their headquarters on 26 May, where he met by MPs Dr. Djeredjian and Sebouh Kalpakian.¹²⁵ On 27 May Chinchinian visited the Tekeyan Center and had a meeting with the Lebanon District Council of the Ramgavar Azadagan Party in the presence of MP Kassarian. The Zable electoral situation was discussed, and the District Council expressed its solidarity with Chinchinian.¹²⁶ *Zartouk* also wrote an article on Chinchinian, published his picture and presented him as a "March 14" candidate. So did *Ararad*.¹²⁷

On 27 May Elias Skaff (Greek Catholic) also declared his list headed by himself including Fuad Turk (Greek Catholic), Rida elMays (Sunnite), Selim Aoun (Maronite), Hasan Yaacoub (Shiite), Camille Maalouf (Greek Orthodox) and George Kassardji (Armenian Orthodox).¹²⁸

As of mid-May, and especially after the lists were proclaimed, electoral activities intensified and withdrawals of candidacies were registered.

On 17 May there was a public meeting at the Zable Tashmag Club in the presence of Skaff, Maalouf, Kassardji and Dr. Hovhannian.¹²⁹

The Tashmag Party held a public meeting on 31 May in Anjar for the Skaff list. All the candidates, including Kassardji, spoke as well as MP Pakradouny and Yessayi Havarian.¹³⁰

Dr. Neshanagian, accompanied by Skaff, visited the Tashmag Headquarters in Beirut, where Neshanagian expressed solidarity with the Tashmag political stand and announced his withdrawal in favor of Kassardji.¹³¹ Similarly *Aztag* announced that Kurdian had withdrawn his candidacy "in favor of the unity of the Lebanese Armenian community."¹³² On the other hand, Gen. Aprehmanian withdrew his candidacy in favor of the March 14 list, on which Chinchinian was.¹³³

THE ELECTORAL CAMPAIGN IN NORTHERN METN

Minister Jean Oghassapian placed an announcement in *Zartouk* in September 2008, saying that all those who voted in Metn and had social or electoral issues could apply to his social services office.¹³⁴ This confirmed the persistent rumors that he was to be a candidate in Northern Metn.

On 17 November 2008 MP Pakradouny declared that their alliance in Northern Metn with Gen. Aoun would encompass all of Lebanon.¹³⁵

However the electoral activities intensified after MP Michel Murr declared he would participate in the Metn elections on an independent list. He said he was a victim of his alliance with Gen. Aoun in 2005, as he had sacrificed his allies for that alliance. In return they had erased his name from their list in 2005. He also stressed on his alliance with the Tashnag Party would be maintained.¹³⁶ Later he added that he would present a list of four names and that he had begun consultations with the Kataeb Party to form an alliance, but if he failed, he would present his candidacy with the Tashnag candidate.¹³⁷

Meanwhile the Tashnag Party hoped to reconcile Gen. Aoun and Murr "as their dissensions could not be considered a final divorce". MP Pakradouny said the Tashnag Party would remain Gen. Aoun's ally and maintain the alliance with Murr.¹³⁸ This stand was repeated over and over again as the electoral campaign proceeded.

On 13 February it was announced that Amin Gemayel and Michel Murr would meet.¹³⁹ On 18 February newspapers wrote a Kataeb-Murr electoral alliance was ripening. The Kataeb would present the candidacy of Sami Gemayel, the second, surviving son of Amin Gemayel. The latter said he would not select the remaining candidates of the list.¹⁴⁰ The next day the leader of the Lebanese Forces received Antoine Haddad, the vice-president of the Democratic Renewal Party. Both put forward the question of electoral alliances in which the Democratic Renewal Party, the Lebanese Forces and the Kataeb were the backbone of the electoral campaign and said they were heading towards an alliance with Murr. Eddy Abillamah was mentioned as the Lebanese Forces candidate.¹⁴¹ MP Pakradouny declared the reconciliation with the Kataeb had not been realized. However, their alliance with Murr stood. Before any reconciliation with the Kataeb, there would be no electoral cooperation. He said the insult to the Tashnag Party by president Gemayel had not been erased. They were trying to find a common space between Murr and Aoun. This statement was made to contradict Murr's earlier declaration that the Tashnag would join his alliance with the Kataeb Party.¹⁴² Instead MP Pakradouny thought that Murr would not form a list with the Kataeb. He also added, in case Gemayel proposed an Armenian candidate on the Metn list, it would be more reason for the Tashnags to close ranks and have a fierce electoral campaign. He said if Murr, Gemayel, the Lebanese Forces, Nassib Lahoud and a Lebanese Armenian formed a list, they could not be part of such a list. He added they would also not vote for Sami Gemayel as they had dissensions with the Kataeb.¹⁴³

Samir Geagea denied information that a difference of opinion existed between Gemayel and Murr for the Metn list, and that it was not known whether the list would be complete or not, and the contacts with the Tashnag Party were continuing.¹⁴⁴

On 8 March the TPLCC representative announced on Future TV that they had allied in Metn with Gen. Aoun and Murr. However, if the parliamentary majority (i.e. the March 14 forces) closed its list by adopting an Armenian candidate, then they would not vote for Murr but for the complete Gen. Aoun list.¹⁴⁵ On 13 March the TPLCC representative declared their candidate in Northern Metn would be Hagop Pakradouny (Pakradounian).

On 8 March Nassib Lahoud said he would be a candidate on the list supported by the March 14 forces and Murr; this list would be completed if the Tashnags, with whom they were in contact, participated.¹⁴⁶

As the above was the electoral situation, Minister Oghassapian announced on 8 March he would not present his candidacy for the 7 June election.¹⁴⁷ Apparently the Metn electoral forces opposed to Gen. Aoun had not given him a place on their list.

A week later, on 15 March, Nassib Lahoud said he refused to participate on a list in the formation of which he had no say. He later denied Gemayel's and Murr's assertion that he had withdrawn for personal reasons.¹⁴⁸ A month later, *L'Orient-Le Jour* wrote Lahoud did not appreciate Murr's agreement with the Tashnags, to be the only member on the list to receive their votes.¹⁴⁹

On 19 March former president Gemayel declared on LBC TV the Tashnags might be on both lists in Metn, but if no agreement was reached then two lists would be formed.¹⁵⁰

Political observers said "if the Armenians side with March 14, then [the Metn] is guaranteed for March 14, if not, then there will be a battle."¹⁵¹

Diar reaffirmed the Tashnag Party stood firm on its alliance with Gen. Aoun and Murr.¹⁵²

Sami Gemayel visited the Tashnag headquarters on 20 March, but there was no agreement.¹⁵³ This was apparent on 23 March when Gen. Aoun presided a meeting of the opposition parliamentary blocs, his own, those of Hezbollah, Amal, and Skaff as well as Tashnag represented by MP Pakradouny.¹⁵⁴ Later, the TPLCC representative, Mekhitarian, declared what was sought was the election of their candidate without any contestant (i.e. *tazkieh*). If this was not done, and another Armenian was proposed, and Murr had a share in such a situation, the party would not vote for him.¹⁵⁵

On 27 March 2009, Sami Gemayel said negotiations with the Tashnag Party had not ceased.¹⁵⁶ *Al Nahar* wrote on 29 March that MP Pakradouny had asked Gen. Aoun to leave one Greek Orthodox seat on his Metn list in order to accommodate Murr. As for the meetings with Gemayel, Pakradouny said, they were positive, but till 28 March no agreement had been reached, as Tashnags could not vote for Sami Gemayel in Metn, when March 14 were proposing an Armenian candidate against them in Zahle. As for the Beirut I electoral

situation, Pakradouny said, they were comfortable, as the difference in the election of their list with the March 14 forces would be 14,000 votes more in their favor.¹⁵⁷ On 2 April, former president Gemayel said negotiations with the Tashnags were not running smoothly.¹⁵⁸

On 6 April, *L'Orient-Le Jour* confirmed, Amin Gemayel wanted to form a complete list with an Armenian candidate on it, while Murr wanted to leave the Armenian seat vacant on their joint list.¹⁵⁹

Gen. Aoun declared on 6 April that he would not agree with the Kataeb as the gap was great between them, as they were against him and had insulted the Tashnags [in the by-elections of 2007].¹⁶⁰

At midnight on 7 April 2009, MP Pakradouny was considered elected without an opponent,¹⁶¹ as before the deadline Tashnag sympathizer Nazareth Saboundjian, the treasurer of the Union of Owners of the Industrial sector, had withdrawn his candidacy in favor of Pakradouny.¹⁶² His candidacy was presented as a reservist, in case of any mishap.

The TPLCC representative said although their candidate had succeeded, they would continue their support for the other seven. In Metn, he added, "there were electoral interests and due to our policy there, people did not dare to present an Armenian candidate against us. The Tashnag Party will respect its promises."¹⁶³

MP Pakradouny telephoned Minister of Interior Ziad Baroud and said as they had been marginalized [in the elections of 2005], they had allied with the opposition forces and that neither the loyalists nor the opposition could impose political stands on them, as the Party took its own decisions.¹⁶⁴

Meanwhile Amin Gemayel criticized Aoun's alliance with the Baas Party and the Syrian National Socialist Party.¹⁶⁵ At this stage Emile Emile Lahoud, son of the former president Emile Lahoud, withdrew in favor of Gen. Aoun's list.¹⁶⁶ MP Pakradouny visited former president Lahoud.¹⁶⁷ The former president's brother, retired Judge Nassi Lahoud, declared he supported the list of Gen. Aoun and the Tashnag alliance.¹⁶⁸ Murr, who supported Pierre Ashkar's candidacy on the March 14 list, eventually agreed to the candidacy of Emile Kana'an.¹⁶⁹

Finally the lists of Metn were officially announced. Gen. Aoun declared the list in his Rabiye residence. The list was composed of Edgar Ma'alouf (Greek Catholic), Ibrahim Kana'an, Nabil Nicolas, Selim Salhab (Maronites), Ghassan Moukheiber and Ghassan Rahbani (Greek Orthodox), as well as the already elected Hagop Pakradouny (Armenian Orthodox).¹⁷⁰

Once more the TPLCC representative clarified the Party's position. They would vote for seven candidates, one of whom would be Murr, and they would consult Gen. Aoun two days before the elections to cancel one Greek Orthodox name from his list.¹⁷¹ However, on 24 May the TPLCC representative said there was uneasiness among Tashnag sympathizers about voting for Murr. The antagonism towards Murr was due to the OTV broadcast of the secret registration of unfavorable comments about Armenians by some of his

municipal council allies done in his absence.¹⁷² The TPLCC would not impose anything on the people, but the Lebanese Armenians had always voted for the Party decision.¹⁷³ Later, on 27 May, MP Pakradouny reaffirmed this view.¹⁷⁴ On 1 June Pakradouny declared the Party remained committed to voting for Murr, but this did not mean all the Lebanese Armenians were committed to following the Party's decision.¹⁷⁵

On 27 May the March 14 forces announced their list. Maronites: Sami Gemayel (Kataeb) and Elie Karame (Kataeb), Eddy Abillamah (Lebanese Forces), Sarkis Sarkis (independent), Emile Kanaan (independent), Greek Orthodox: Michel Murr and Elias Moukheiber (independent).¹⁷⁶ The list had no Armenian candidate as there had been no other than Pakradouny.

Sami Gemayel declared "the fate of the country is at stake in Metn".¹⁷⁷ On 2 June Sami Gemayel¹⁷⁸ and on 4 June Eddy Abillamah¹⁷⁹ visited the Hunchag Lebanon Executive Body in the presence of Dr. Djerodjian, Kalpakian and Toursarkissian. The Kataeb MP was returning the visit by a Hunchag delegation to Amin Gemayel on 19 May 2009. Both sides confirmed their commitment to vote for the March 14 list in Metn.

Just before the elections MP Pakradouny announced the Tashnag Party would vote for Murr and would give equal votes to the two other Greek Orthodox candidates on the Change and Reform Metn list of Gen. Aoun, rather than erasing one name.¹⁸⁰ Murr in his turn said he was confident that the list of the alliance with the March 14 forces in Metn would be elected in its totality. According to his estimates, the Tashnag Party had 10,000 votes, the Syrian National Socialist Party 8000, Aoun's current 12,000 while the Kataeb and the Lebanese Forces had by themselves 27,000, other than his own voters.¹⁸¹

THE ELECTORAL CAMPAIGN IN BEIRUT

The TPLCC representative Mekhitarian visited Saad Hariri at his Koraytem residence, on 8 March 2009, meeting him in the presence of MP Michel Murr, to discuss electoral issues. The Tashnag representative considered the meeting "as delayed", in the sense that they should have met long before, to settle dissensions and that the meeting was positive.¹⁸² According to Murr, as he declared on 12 March on LBC TV, Hariri offered 4 Armenian seats out of 6 to the Tashnags, provided they would support the March 14 current in all electoral districts.¹⁸³

On 10 March, a meeting of the Hunchag, Ramgavar, LASA and Beirut Armenian MPs took place to discuss the electoral situation. The gathering stressed its attachment to the independence and sovereignty of Lebanon, the construction of the state, the removal of illegal arms, and the cessation of terrorism and the revelation of the truth through the International Court on Lebanon. They decided to coordinate their potential and unite forces to support candidates and sides who supported their above-mentioned principles.¹⁸⁴

The International Court on Lebanon had begun its work on March 1, 2009. While the TPLCC representative was visiting Hariri, Tashnag MP Pakradouny

was in Muscat, where he declared that they would support Gen. Aoun. This was not well received on the Mustaqbal TV news. On 13 March, the Tashnag Party representative clarified that, although Murr had been right about Hariri's offer, he had left out the political content of the meeting, which was much more important. Furthermore, he said, except for their candidate in Metn, Hagop Pakradouny, the other candidates were not yet decided.¹⁸⁵

On 17 March the TPLCC representative declared that their reply to Hariri had two parts: electoral, having to do with the Beirut, Zahle and Metn Armenian seats, and political. In the end they could not be in a position which was far from their political orientation. He added there had been an agreement in Doha for the Beirut II Armenian seats, one for each side, and the others were open to contest. He said any potential alliance with Hariri would not mean that they would become part of the March 14 forces. He added they would not agree on the presence of another Armenian in Metn and that their alliance with Gen. Aoun was firm. He said the time had come to have true representation and an Armenian parliamentary Bloc.¹⁸⁶

On March 14, the March 14 forces held a rally at Biel; all the party chiefs, Hariri, Gemayel, Geagea and Jumblat, were on the platform, with other leaders including Kassardjian and Djerodjian.¹⁸⁷

The pro-March 14 Armenian forces (Huntchag, Rungavar Azadagan, LASA leaders) and their March 14 Armenian MPs met on 24 March and in a declaration said the Armenian candidates on the majority forces (i.e. March 14) lists should be proposed by them. They further added that if this demand was not respected it would cause their withdrawal from the elections (organizational activities and voting).¹⁸⁸ Soon after, on 27 March Nadim Gemayel visited the Huntchag Party headquarter.

The Minister of the Interior, Baroud, declared the deadline for presenting candidacies was 7 April and that of withdrawal was 22 April. He further declared the Lebanese state and the Ministry of Interior kept the same distance from all sides.¹⁸⁹

On 29 March at a rally held in the Der Melkonian Theatre of Bourdj Hammoud, the TPLCC declared its candidates in the presence of Prelate Bishop Kegham Khacherian, the Armenian Catholic Patriarch's representative Bishop Vartan Ashkarian, the Armenian Evangelical community's representative Rev. Soghomon Kilaghbian, the Bourdj Hammoud and Anjar mayors, and the AGBU Lebanon District Committee vice-chairman Garo Djeghbelian (who was present on a personal basis). The candidates were: MP Hagop Pakradouny, former minister Arthur Nazarian, MP Georges Kassardji, and industrialist Vrej Sabounjian as Armenian Orthodox candidates, and Gregoire Kaloust, the principal of the Armenian Catholic Mesrobian School, in Bourdj Hammoud for the Armenian Catholic seat.¹⁹⁰

As the deadline to register candidates was nearing its end, the TPLCC rejected the package deal offered by Hariri. The TPLCC explained its position through an announcement after giving the historical background of Hariri's

stand in the 2005 elections. The TPLCC said after the Doha Accord the Tashnag party had proposed to Hunchag and Ramgavar parties that each party would have one representative and the remaining three candidates would be jointly selected and form one parliamentary bloc, which would be master of its decisions. At first the three parties had positively responded to the offer but later had retracted, as they had "engagements that they had to honor with the Future Current." That was why the TPLCC had decided to form a bloc of 5 Armenian deputies. They had so informed Hariri on 31 March, adding that their deputies would have freedom of political choice and not have to follow a line; they would vote according to their convictions in Beirut, Northern Metn and Zable. Furthermore they affirmed their political and electoral alliance with Gen. Aoun's current and Elie Skaff in Zable.¹⁹¹

Hariri's press bureau replied to the Tashnag statement saying that the Tashnags had promised neutrality between March 8 and March 14 forces, but in the end they had chosen the alliance with Aoun's current and Skaff.¹⁹²

In the *New York Times* Robert F. Worth wrote "the main Armenian political bloc decided to support Hezbollah's alliance in the coming parliamentary elections in Lebanon against the pro-American parliamentary majority. Because of their role as a crucial swing vote, the Armenians could end up deciding who wins and who loses in what is often described as a proxy battle between Iran, Hezbollah's patron, and the West." However, the Armenians said they were voting with the opposition for reasons that were entirely local and pragmatic. It offered them full control over the parliamentary seats in Armenian dominated districts. The other side did not, said Hovig Mekhitarian, the chairman of the local branch of Tashnag. "We want candidates who represent a community. We are not with the opposition, and not with the majority." Mekhitarian said Hariri had not offered enough. "He was really only offering one seat, and he wanted our support in 15 other seats."¹⁹³

Hezbollah sources also let it be known that they had known for weeks that the Tashnags would consolidate their alliance with Aoun, and estimated March 14 forces had been weakened.¹⁹⁴

The TPLCC representative later declared their alliance with Aoun's current did not mean an alliance with March 8 forces.¹⁹⁵ He also added the new development would not affect their alliance with Michel Murr, who had no ties with Aoun.¹⁹⁶

In official statements, the Hunchag and Ramgavar parties said the TPLCC statement on joint Armenian representation had not been rejected upon the recommendation of other sides, that during the talks for the formation of an Armenian parliamentary bloc, no clear political line had been set, so the issue had remained clouded and thus was unacceptable.¹⁹⁷

MP Kassarian in his turn said they had proposed that the Armenian Bloc should work jointly for Armenian matters and interests and the rights of Lebanese Armenians. Other than that, in Lebanese political matters each

would have the right to decide its position and the Tashnag Party had refused this. Furthermore he said, they had proposed both sides leave their alliances with March 8 and March 14 and form a neutral bloc, but this proposal was also turned down.¹⁹⁸

On 1 April Gen. Aoun announced the list he supported in Beirut I. It was composed of Issam Abou Janna, Nicolas Sehnaoui (Greek Orthodox), Massoud Ashkar (Maronite), Yrej Sabounjian (Armenian Orthodox) and Gregoire Kaloust (Armenian Catholic).¹⁹⁹

Soon after the Tashnag Party declared its candidates, visits to dignitaries began. The TPLCC, accompanied by their candidates (Pakradouny, Nazarian, Kassardji, Sabounjian and Kaloust), successively visited Armenian Catholic Patriarch, Nerses Bedros XIX (2 April), the president of the Near East Union of Armenian Evangelical Churches, Rev. Meguerditch Karageuzian (2 April), Catholicos Aram I of the Cilician See (3 April), Greek Orthodox metropolitan, Elias Aoude (3 April), and Armenian Orthodox Prelate, Bishop Kevham Khachberian (6 April). With other members of the list sponsored by Gen. Aoun in Beirut I, Sabounjian and Kaloust visited Evangelical Community head Rev. Selim Sahyouni (14 April) and Assyrian Catholic, Assyrian and Chaldean community leaders (16 April). The Armenian candidates of the Tashnag Party visited Mufti Rashid Kabbani (15 April) and later with the exception of Georgex Kassardji, visited Greek Catholic Patriarch, Gregoire III Laham (17 April).²⁰⁰

On 6 April Saad Hariri visited Catholicos Aram I. MP Pakradouny declared this was a positive step, but they would not change their alliance.²⁰¹

Hariri said the March 14 forces were continuing their consultation within the majority forces, had settled numerous points, and would lead the electoral campaign with united ranks.²⁰²

The March 14 Armenian forces faced some obstacles within the March 14 alliance. The Lebanese Forces Party presented the candidacy of Richard Kouyoumjian, the grandson of the last governor (*Akhazirif*) of the autonomous region of Mt. Lebanon, in 1912-1915, Hovhanness Pasha Kouyoumjian, for the Armenian Catholic seat in Beirut I in a much publicized public gathering at Bel on 4 April 2009 where all the Lebanese Forces candidates were announced.²⁰³

It was rumoured he had been brought from abroad to present his candidacy. MP Michel Pharaon, whose personal relations with MP Kassarian were tense, as speculated, presented the candidacy of Sebouh Mkhjian for one of the Armenian Orthodox seats in Beirut I.²⁰⁴ The Ramgavar leadership resented the candidacy of Mkhjian. This and various other factors led to the withdrawal of Kassarian as candidate of the Ramgavars.²⁰⁵ On 6 April 2009 the Lebanese District Council of the Ramgavar Azadagan Party, in the presence of Kassarian, decided that Minister Jean Oghassapian, although not a Party member, would be the Party candidate for the Beirut I Armenian Orthodox seat.²⁰⁶

The Lebanese Forces, stand created some tension within the Ramgavar and Hunchag Party leaderships, who supported the incumbent Armenian Catholic MP Serge Toursarkissian.²⁰⁷ The latter maintained that a person unknown to the community and imported from abroad could not represent the Armenian Catholic community.²⁰⁸

On 7 April, the Hunchag Party Lebanon Executive Body and candidate Sebouh Kalkapian visited Armenian Catholic Patriarch Nerses XIX. They informed him that they had proposed Toursarkissian as Armenian Catholic candidate and condemned the proposal of non-Armenians for an Armenian seat.²⁰⁹

On 8 April, the Hunchag Party delegation led by its Central Council President Setrag Adjemian, accompanied by MP Djeredjian, Lebanese Executive Body Chairman Dr. Mardig Jangotchian and Beirut II party candidate Kalpakian, visited Catholicos Aram I and exchanged their points of view concerning the elections and other matters.²¹⁰

After the deadline for submission of candidates it became clear that the following had presented their candidacies for the Armenian seats in parliament.²¹¹

Beirut I, Armenian Orthodox seat: Jean Oghassapian, Vrej Sabounjian, Garabed Haroutounian, Sebouh Mkhedjian, Diran Sarkissian.

Beirut II, Armenian Catholic seat: Serge Toursarkissian, Gregoire Kaloust, Fuad Karkour, Michel Kborozian, Richard Kouyoumjian.

Beirut II, Armenian Orthodox seat: Sebouh Kalpakian, Arthur Nazarian, Alain Balian, Raffi Madeyan, Mardiros Jangotchian, Hagop Guergeurian.

Beirut III Evangelical seat: (Evangelicals, Arabs or Armenians) Basssem Shab, George Ishkhanian and Donald Babikian.

Metn, Armenian Orthodox seat: Hagop Pakradouny and Nazareth Sabounjian.

Zahle, Armenian Orthodox seat: Georges Kassardji, Antoine Neshanagian, Nareg Aprahamian, Varoujan Arakelian, Boghos Kurdian, Eddy Demirjian, Shant Chinchinian, Setrag Havatian.

The Tashnag, Hunchag and Ramgavar parties had presented substitute reserve candidates just in case of any mishaps or last-minute problems.

Among the new candidates Sebouh Kalpakian was born in Beirut in 1960 and had been educated in the Jesuit St. Gregoire l'Illuminateur School in Beirut and Armenia's Fine Arts and Theatre Institute in Yerevan. For 20 years he had been the principal of the Sahag Mesrobian-Roupinian School in Beirut. For 13 years he had been the chairman of the Lebanese Executive Body of the Hunchag Party. He had then emigrated to Australia. He had returned to be a candidate. His candidacy was proposed for the seat in Beirut II.²¹²

The Tashnag Party Central Committee on 10 April adopted the candidacy of George Ishkhanian, for the Beirut III Evangelical seat, after his visit to the TPLCC headquarters. Ishkhanian, born in Beirut in 1963, was on the First

Armenian Evangelical Church Board of Managers. He had been the chairman of the Armenian Evangelical Youth Union and was a trader.²¹⁷

Donald Babikian worked at the American University Hospital as dietary quality coordinator. He was born in 1966, and after graduating from the Armenian Evangelical College, earned a B.S. from AUB. He entered the elections as an independent candidate.

On 11 April Kassarian visited Hariri and informed him that for personal reasons²¹⁴ he had resigned his candidacy and announced the adoption of his recommendation of Oghassapian's candidacy by the Ramgavar District Council.²¹⁵

In his Easter sermon on 12 April Catholicos Aram I said there was a culture of inner dissensions in Lebanon and that sharp, political divisions had deepened. He advised the Armenian political parties to stay away from such a culture. He further advised Armenian candidates who would be deputies or ministers that their persons were means and not ends and that in order to represent the community they should enjoy the solidarity and confidence of the community. He concluded that the Armenians, as one of the 7 main communities, had always stood for their rights and duties, and for the unity, independence, integrity and sovereignty of Lebanon and would continue to stand by Lebanon.²¹⁶

On 15 April the Ramgavar Azadagan District Council, accompanied by MP Kassarian, visited Lebanese Forces leader Samir Geagea and discussed electoral issues. The delegation transmitted to the Lebanese Forces leader their unyielding attitude in relation to the Ashrafieh (Beirut I) and Zahle Armenian candidates and their refusal to accept the nomination of Armenian candidates other than those nominated by the Armenian forces in the March 14 group. Geagea reiterated his position and the matter was not resolved.²¹⁷

On 14 April, the Huntchag Executive Body Delegation in its turn, accompanied by MPs Dr. Djeredjian and Kalpakian, visited Geagea and discussed the same issues and transmitted its view that the Party could not accept that non-Armenian parties and currents propose candidates for Armenian seats. The same day the delegation met with Hariri.²¹⁸

Oghassapian and Toursarkissian met Pharon on 17 April.²¹⁹ Toursarkissian, who had visited Patriarch Nerses Bedross XIX the previous day,²²⁰ visited Patriarch Sfeir and declared he would maintain his candidacy till the end.²²¹

On the same day the Armenian Catholic Patriarchate declared it was at an equal distance from all candidates.²²²

The Lebanese Forces stood firm in maintaining Richard Kouyoumjian's candidacy and on various occasions declared it had no intention of withdrawing him.²²³ Efforts were made to settle the Armenian Catholic candidate issue on the March 14 list in Beirut I.

On 21 April the Huntchag Party Lebanon Executive Body announced it had proposed Serge Toursarkissian as its candidate in Beirut I.²²⁴ On the same

day a party delegation including Dr. Djeredjian, Kalpakian and Toursarkissian visited Pharaon, presented the Party candidate, and declared their total support for the Ramgavar Party candidate Oghassapian.²²³

March 14 supported Nayla Tuoni, daughter of the assassinated MP Gebran Tuoni, and granddaughter of MPs Ghassan Tuoni and Murr, announced her electoral program on 21 April in Ashrafieh. Among those present during her meeting were Oghassapian and Toursarkissian.²²⁴ Kouyoumjian declared his candidacy was firm and final and that he represented the Lebanese Armenian community as others did.²²⁷

On 21 April Pharaon met Tuoni and Nadim Gemayel.²²⁸ On 22 April Oghassapian declared that negotiations were underway within the March 14 forces to finalize the electoral lot of Beirut I and that the March 14 Armenian forces held firmly to Toursarkissian's candidacy in Beirut I.²²⁹ However, the next day Kouyoumjian declared he was maintaining his candidacy.²³⁰

To respect the Doha Agreement, Hezbollah candidate Amin Sherrî (Shiite) withdrew his candidacy in Beirut II in favor of Amal's candidate.²³¹ Furthermore, for the same purpose, Hezbollah persuaded Rafiq Madeyan to withdraw his candidacy in Beirut II,²³² hardly a week after the latter had declared his electoral program on 17 April at the Coral Beach Hotel.²³³

The agreement reached on Beirut II at Doha was respected. There were no other candidates but those agreed upon by rival groups.

On 23 April 2009 *Al-Nahar* headlined "Arthur Nazarian, Armenian parliamentary bloc's second elected member", while *Ararad* headlined "Huntchag party candidate, comrade Sebouh Kalpakian, deputy of the Lebanese parliament."²³⁴

After his election as an MP in Beirut II, Nazarian met President Sleiman on 8 May.²³⁵ However, both the Sunnite and Shiite candidates in Beirut II faced challenges by other candidates.

The campaign was carried out on the television networks as well as directly and indirectly. On 8 April MTV had started its programs, and on 24 April OTV of Gen. Aoun's Current started to give Armenian news at 4:30, the same time as the Future TV's Armenian news.²³⁶ Also Radio Voice of Van of the Tashnag Party and Radio Sevan, were important tools in the electoral campaign.

L'Orient-Le Jour on 25 April 2009 headlined the "Armenian knot fetters the March 14 list in Beirut I."²³⁷

The French language newspaper spoke of difficulties in the formation of the Zahlé and Beirut I March 14 lists. In the case of Zahlé LAsA leader Gen. Arahamian was mentioned, but his choice was not finalized. As to Beirut I the list formed by Tuoni, Gemayel and Pharaon initially was to be completed in accord with all the Armenian parties; however as the dialogue between the Tashnag Party and March 14 forces was interrupted and Gen. Aoun's list proclaimed in Beirut I, the two candidates had to be from the Huntchag and Ramgavar parties, Toursarkissian and Oghassapian respectively. On the other

hand, as the Lebanese Forces had presented the candidacy of Kouyoumjian for the Armenian Catholic seat and then Pharaon had presented Mkhjian. The Huntchag and Ramgavar parties had then told the March 14 forces they would not withdraw their candidates in Beirut I and, if they were not placed on the majority's list, the two parties would boycott the elections in other electoral districts.²⁴⁸ Due to intensified political contacts, Pharaon had withdrawn Mkhjian. However, the Lebanese Forces persisted in maintaining Kouyoumjian. Contacts were continuing to find a solution to the problem as the persistence of Kouyoumjian would bring forth the victory of the Tashnag candidate and move some voters to vote against the candidate seen as nearest to the Lebanese Forces.²⁴⁹

The next day Toursarkissian said the pro-March 14 Armenian voters would boycott the elections in Metn and Zablé if their candidates were not placed on March 14 lists.²⁴⁹

In April *Ararad* reported that according to a last minute agreement the Lebanese Forces would withdraw Kouyoumjian but would present for the Zablé Armenian seat a candidate who enjoyed their approval.²⁴⁹ Oghassapian also stressed they supported and stood firm by Toursarkissian.²⁴⁹ *Ararad* reported on 3 May that Kouyoumjian had declared he would support Toursarkissian if he withdrew his candidacy.²⁴⁹ On 4 May 2009, *Al-Moustaqbal* in its page-one headlines indicated the Armenian parties allied with March 14 forces stood firm on Toursarkissian's candidacy.²⁴⁹

On 5 May a communique published in *Ararad* indicated that the Armenian currents cooperating with March 14 forces confirmed their support for Toursarkissian in Beirut I and Aprahamian in Zablé. The Huntchag, Ramgavar and LASA representatives confirmed that candidates enjoying their support should be taken on March 14 lists.²⁴⁹

A public meeting took place on 4 May in Ashrafieh with Tueni, Gemayel, Pharaon and Oghassapian on the platform without an Armenian Catholic candidate.²⁴⁹

Newspapers stated on 6 May that Hariri and Geagea had reached an agreement to withdraw Kouyoumjian in favor of Toursarkissian.²⁴⁹ However, soon afterwards Kouyoumjian denied the existence of such an agreement,²⁴⁹ and Toursarkissian, after a visit to Metropolitan Aoude, said he maintained his candidacy.²⁴⁹

Efforts intensified to find a solution to this problem. Nadim Gemayel visited Samir Geagea at Me'areb and said the matter of the Armenian Catholic seat would be settled soon.²⁴⁹ Both candidates, Toursarkissian and Kouyoumjian, separately declared that the interests of the March 14 political forces were above all other things.²⁴⁹ On 15 May the problem was not settled yet and Pharaon said the friction over the Armenian Catholic seat should cease.²⁴⁹ Pharaon, Oghassapian, Gemayel and Tueni met with a great number of Beirut I families at the residence of the Minister of Information, Mitsi, in Ashrafieh.²⁴⁹

Earlier MP Antoine Zahra of the Lebanese Forces had said the issue would be settled soon.²³⁴

On 16 May the Hunchag Party, in a show of force, organized a public gathering at the former Sahagian playing field in the presence of deputies Djeredjian, Kalpakian, Kassarian, Oghassapian, and Toursarkissian, as well as Hunchag and Ramgavar leaders, Ara Sisserian and the candidate of Beirut II, Nouhad Mashnouk.²³⁵

On 17 May MP Pakradouny and Oghassapian were guests of Marcel Ghanem on LBC's *Kalam el Nas* program. *Nahar* wrote on 19 May that by adapting the candidacy in Zahlé of Chinchuman, who was close to the Lebanese Forces, it would be possible that the Lebanese Forces would withdraw the candidacy of Kouyoumjian.²³⁶

Toursarkissian declared he was the Hunchag candidate and that this Party was one of the forces within the March 14 alliance.²³⁷ Kalpakian and Toursarkissian visited Bishop Boulos Matar and discussed electoral issues.²³⁸

On 20 May Geagea declared he had sent a balanced and good proposal to the March 14 Armenian parties concerning the Beirut I Armenian Catholic seat.²³⁹ The next day Geagea officially announced the withdrawal of Kouyoumjian in favor of the March 14 forces in a press conference in Mea'rab.²⁴⁰ The Hunchag Party Lebanon Executive Body welcomed and praised the decision of Geagea in a special communique.²⁴¹ Oghassapian also appreciated Kouyoumjian's withdrawal.²⁴²

On 23 May Pharaon, Tueni and Gemayel visited Geagea. Pharaon expressed regret that some Armenians who had entered into the ranks of the March 8 forces and distanced themselves from their tradition of supporting the presidency and symbols of the state were taking steps against the lawful authorities. He also added with the inclusion of Toursarkissian in their list, the Beirut I list was completed.²⁴³

The Beirut I list, after its completion, held a public meeting on 22 May in the Beydoun Quarter of Ashrafieh. There the candidates emphasized on coexistence in Lebanon, away from the threat of arms. Tueni and Oghassapian criticized the reference of Hezbollah leader Hassan Nassrallah to 7 May 2008 as being a glorious day for the resistance. Pharaon deplored the campaign against the President of the Republic²⁴⁴ and emphasized that 7 June was as important as 14 March 2005 in its impact on the future of Lebanon.²⁴⁵

On 27 May the Beirut I list of March 14 forces was officially announced by Pharaon. During the gathering Tueni said the only arms in Lebanon should be those of the army and illegal arms should be handed over to the authorities. Gemayel welcomed Gen. Aoun's visit to Ashrafieh, but he hoped he would not bring Iran's and Hezbollah's plans there.²⁴⁶ The list had a joint public meeting in Karm el Zeitoun on 28 May.²⁴⁷

While the March 14 forces were in the above-mentioned difficulties in choosing the Armenian Catholic candidate on their list, the Tashmag Party went full steam ahead in organizing small- and large-scale public gatherings in

the presence of their candidates. There were gatherings for Armenian unions, associations and denominations (15 April), with Armenian physicians, dentists, lawyers, artists, and academics (16 April), with school principals and teachers (28 April),²⁶⁸ for the youth and students (30 April)²⁶⁹ both at Hotel Promenade, Zalka. A public meeting was held on 8 May at Bourdj Hammoud's Arin Center²⁷⁰ and on 13 May a meeting at the Municipality Football Court of Bourdj Hammoud.²⁷¹ On 15 May a meeting was held opposite the Karekin Njeh Club²⁷² and on 17 May opposite the Karm el Zeitoun Tashnag club.²⁷³ The Beirut I Tashnag Party candidates, Vrej Sabounjian and Gregoire Kaloust, participated in the public meetings organized by Gen. Aoun's Current in Dekwaneh on 11 May²⁷⁴ and in Rmeil on 9 May²⁷⁵ and 17 May.²⁷⁶ In the May 9 meeting candidate Sabounjian, alluding to the question of the Armenian Catholic candidate in the March 14 list, said, "in the past Koraytem appointed the rival list's Armenian candidates and now it's Mea'rab".²⁷⁷ In a meeting, at the Le Gabriel Hotel of Ashrafieh, Kaloust declared, "if we are successful, we shall also try to obtain the rights of the Protestants and Minorities".²⁷⁸ MP Nabil Nicola, in his turn, said "Gen. Aoun will not ask the Tashnag Party not to vote for Murr as he respects his allies."²⁷⁹ On 19 May a meeting was held on the campus of the Sourèn Khanamirian school in Fanar, in the presence of 1000 people.²⁸⁰ On 22 May two meetings were held at the Mansourieh club of the National Free Current and at Rawda.²⁸¹ On 26 May a meeting was held at the Azadamard Club in Ashrafieh. The presence of former MP Michel Sassi, who earlier had indicated he would present his candidacy but had not, was noted at some of the meetings.²⁸² On 28 May Gen. Aoun was presented to a large gathering in Ashrafieh, along with the Beirut I candidates he supported.²⁸³

Visits also continued; on 7 May 2009 a Ramgavar Azadagan Lebanese District Council delegation led by Chairman Dr. Dakessian, incumbent MP Kassarian and candidate Oghassapian met Catholicos Aram I. Among the items discussed were the party's plans and role in the election.²⁸⁴ On the same day visits by the same Party were also made to the Mufti of the Republic, Sheikh Mohammad Rishid Kabbani, Greek Orthodox Metropolitan Elias Aoude,²⁸⁵ and on 22 May they visited Patriarch Steir and Bishop Boudos Matar. Meanwhile MPs Pakradouny and Nazarian visited speaker Berry on 26 May, discussing electoral issues.²⁸⁶ On 29 May Beirut I candidates visited former Minister Jacques Jouhadarian, who declared his full solidarity with them.²⁸⁷

Before the Beirut I March 14 forces list was officially announced, at the Nejme Sports Court Saad Hariri proclaimed the Beirut III March 14 forces list, composed of himself, Tammam Sidani, Mohammad Kabbani, Ammar Houry, Imad Hour (Sunni), Ghazi Aridi (Druze), Atef Majdalani (Greek Orthodox), Ghazi Youssef (Shiite), Bassem Shah (Protestant) and Nabil de Freetje (minorities). Hariri said in Beirut II the candidate Seboush Kaspikian

was already elected as he had no competitors and the Sunnite candidate was Noubad Mashnuk.²⁸⁸

The opposition's Beirut III list was declared at the Safir Heliopolitan Hotel. It was composed of Behaeddine Itani, Khaled Daouk, Omar Ghandour, Abdel Nasser Jabri, Ibrahim Halabi (Sunnites), Rafik Nasrallah (Shiite), Ghazi Mounzer (Druze), Najah Wakim (Greek Orthodox), Georges Ishkhanian (Protestant) and Raymond Asmar (minorities).²⁸⁹

During the declaration of this list two prominent Armenian communists, Me Kasbar Derdersian and Megerditch Tahoulakian were present.²⁹⁰ George Ishkhanian was present at all the public meetings organized by the Tashnag Party in Beirut I and Metn.²⁹¹

On 26 May the March 14 forces issued a joint declaration restating their tenets, signed by 100 prominent leaders, party leaders or MPs. Among the signatories were: Amin Gemayel, Farid Mekari, Walid Joumblat, Saad Hariri, Samir Geagea, Elias Attalah, Dory Chamoun, Carlos Eddé, Boutros Harb, Mohammad Safadi, Michel Pharaon and Bassem Sabeh. The Armenian signatories on the list were, in their order of appearance, Jean Oghassapian, Dr. Yeghig Djeredjian, Seboudi Kalpakian, Serge Toursarkissian, Shant Chinchinian and Hagop Kassarian.²⁹²

On 28 May in a meeting at the Syriac Quarter, Pharaon said that the day Gen. Aoun had come to his meeting in Ashrafieh, Hezbollah had paraded in Sassine square. He said the majority MPs were accused of corruption, but it was the allies of Gen. Aoun who were corrupt. It was for this reason that Gen. Aoun was withdrawn from Merjayoun, where he had tried to enter the opposition list, and as a consolation he was given a place in Ashrafieh.²⁹³

Once the March 14 list was officially announced, the Ramgavar Azadagan Party organized a meeting on 29 May at the Tekeyan Club in the presence of Pharaon, Tueni, Gemayel, Oghassapian, Toursarkissian, Kassarian, Kalpakian, Dr. Djeredjian, and Gen. Aprahamian as well as Kouyoumjian. The latter was applauded for withdrawing in favor of Toursarkissian.²⁹⁴

A meeting of the Beirut I list took place on 3 June near the Al Sayde church in Ashrafieh, with all the candidates present. Oghassapian said their opponents, not satisfied with the "cancellation" and "liberation" battles, were leading a third battle.²⁹⁵

The Tashnag Party also held a public meeting at the Hornetmen Aghpalian Center on 29 May 2009. The presence of Lebanese Armenians from abroad was noted. A speaker reiterated they had proposed to the Hunchags and Ramgavars that each appoint a candidate and select the other three jointly, but they had refused saying they were not free to accept the proposal, and suddenly they decided to withdraw their candidate (i.e. Kassarian) and select another candidate (Oghassapian), sticking the party's name on him.²⁹⁶ Earlier at the 26 May meeting in Ashrafieh Avo Gidianian, of the TPLCC said their opponents thought that by taking away the representation of Lebanese Armenians they would weaken the Tashnag Party, but they had failed. Others

thought to secure seats the Tashnag Party would change allies, but the Party would not betray those who had shown confidence and cooperation towards them, to the degree of refusing to participate in the government without them.²⁹⁷

Recriminations came also from the editor of *Ararad*, who wrote that the Huntchag Party had fought for the independence of Arab countries and had been persecuted. They had been termed opposition members and leftists. He added that they had refused parliamentary seats and had opposed the authorities, often gaining their enmity and persecution. They had refused to join and cooperate with colonial powers and parties, but had been with the national forces of the country. He added this cannot be said about the Tashnag Party. They had cooperated with the authorities, who were surviving with the aid of foreign states, and thus were classified among the anti-national forces of Lebanon. The Tashnags, with political opportunities, had stood with imported policies and the authorities who had implemented these policies. So it was not surprising that the Huntchag Party enjoyed respect and their current position.²⁹⁸

As the Election Day approached, the Beirut 1 Free Decision List (March 14 forces) visited Catholicos Aram I and Armenian Catholic Patriarch Nerses-Bedros XIX on 1 June 2009.²⁹⁹

The Tashnag Party organized a huge public rally in the presence of thousands on 4 June 2009 at the Zavarian Sports Field. The Armenian candidates of the party in Metn, Beirut 1 and Zahlé were present. During the rally the TPLCC representative said in his speech "on June 7 the Lebanese Armenians by their votes shall get their rights and shall reinstate the Armenian Parliamentary Bloc."³⁰⁰

Strict measures were taken by the government to organize proper elections. No electoral publicity was allowed the day preceding the elections. The army commander-in-chief, Gen. Katiwaji, asked the troops to act firmly if a conflict developed on election day.³⁰¹

Foreign observers were on the ground: former USA president Jimmy Carter, the European observer head Jose Ignacio Sala Franca, Robin Carnahan representing the National Democratic Institute, and Yves Aubin de la Messuziere, leading the Francophone observers' delegation.³⁰² The President of the Republic said the recently formed Constitutional Council should act with complete impartiality, as he took their oath at the presidential palace. He reiterated the state and its institutions and administration were impartial in the elections.³⁰³

However, the international news media spoke of money pouring into Lebanon to buy votes. It was reported Iran financed Hezbollah and Saudi Arabia financed candidates running against Hezbollah.³⁰⁴ *Newswark* mentioned \$750,000,000 being spent in Lebanon.³⁰⁵

The elections were held in all Lebanon in one day, on Sunday 7 June 2009, 7a.m. to 7p.m., in a generally calm atmosphere.

The official results in the electoral districts in which the Armenians participated with candidates were as follows:³⁰⁶

Beirut I - Number of registered voters 92,764, those who actually voted 37,284, i.e. 40%.

Nayla Tuoni	19,985
Michel Pharaon	19,742
Nadim Gemayel	19,340
Jean Oghassapian	19,317
Serge Toursarkissian	19,281
Massoud Ashkar	17,269
Gregoire Kaloust	16,817
Vrej Sahounjian	16,778
Nicolas Sahnaoui	16,730
Issam Abou Jamra	16,421

The Armenian Catholic candidates whose names had not been erased from the candidates' list received a few votes: Karkour 7, Kouyoumjian 5, Khoroziian 2. As for the Armenian Orthodox, Diran Sarkissian got 13 votes and Garo Haroutiounian 2.³⁰⁷

Beirut II - Number of registered voters 101,787, those who actually voted 27,787, i.e. 27%.³⁰⁸

Nouhad Mashneuk	16,583
Hani Qubaysi	15,126
Adnan Arakji	8,071
Abbas Yaghi	195

Beirut III - Number of registered voters 252,165, those who actually voted 103,243, i.e. 40%.³⁰⁹

Saad Hariri	78,382
Tammam Salam	76,925
Ghazi Aridi	76,792
Basem Shab	76,510
Mohammad Kabbani	76,448
Nabul de Freige	76,431
Ghazi Youssef	76,410
Ammar Hourri	76,261
Atef Majdalani	76,133
Imad Hout	75,954
Rafik Nasrallah	22,177
Najah Wakim	21,921
Omar Gbandour	21,703
Behaeddine Itani	21,507
Raymond Azzar	21,362
Abdel Nasser Jibri	21,103
Mohammad Daouk	21,100

Ibrahim Halabi	21,050
George Ishkhanian	21,041
Ghazi Mounzer	20,860
Donald Babikian received 71 votes, ¹²⁰	

Northern Metn - Number of registered voters 170,744, those who actually voted 96,748, i.e. 56%¹²¹

Ibrahim Kanaan	49,147
Michel Murr	48,953
Selim Salhab	48,673
Edgard Ma'alouf	48,577
Sami Gemayel	47,688
Ghassan Moukheiber	46,874
Ghassan Rahhani	46,204
Ghassan Ashkar	45,759
Sarkis Sarkis	45,252
Emile Kana'an	44,602
Elie Karamé	44,543
Eddy Abillama	44,425
Fuad AbouNader	1997

In Zahlé, the number of registered voters was 158,005 of whom 56% voted.¹²²

Elie Marouni	49,328
Oukab Sakr	49,283
Shant Chinchinian	48,527
Issam Arayji	48,464
Joseph Maalouf	48,288
Tony Abou Khater	48,019
Nicolas Fattouche	47,709
Elias Skaff	42,975
Camille Maalouf	41,643
Georges Kassardji	41,512
Selim Aoun	41,064
Fuad Turk	40,459
Hassan Yaacoub	40,463
Rida El Mays	40,064
Magda Breidi	1966
Varoujan Arakelian	1304
Naji Skaff	1272

As for the Armenian candidates whose names were on the list of registered candidates, although they had withdrawn, they received the following number

of votes: Aprahamian 19, Kurdian 12, Neshanagian 4 and Havatian no votes.³¹³

The low turnout in Beirut II was explained by the fact that Sebouh Kalpakian and Arthur Nazarian were already considered elected, as no one opposed them.

The Beirut I, Beirut III and Zahlé March 14 forces candidates were elected as MPs. In Northern Metn Gen. Aoun's National Free Current list won, with the exception of two seats won by Michel Murr and Sami Gemayel.

The TPLCC representative declared in Beirut I 6740 Armenians had voted, 5026 (i.e. 74.57%) in their favor and 1714 (i.e. 25.43%) for the March 14 lists. In Metn out of 13,700 Armenian voters 10,900 voted in favor of the Tashnag allies, and out of their 10,900 votes Murr had obtained 2200 votes (i.e. 20%).³¹⁴ In Zahlé electoral district 80% of the Armenian votes had gone to the Tashnag candidate.³¹⁵

The newspapers commented on the results as follows:

L'Orient-Le Jour: "Rebelote pour le 14 Mars, test réussi pour la démocratie. La majorité remporte près de 70 sièges. Achrafieh dit "non" à Aoun, le CPL conserve Kesrouan et Jbeil. Siniora triomphe à Saïda et Zable bascule dans le camp loyalistes."³¹⁶

The Daily Star: "March 14 coalition retains majority after parliamentary elections, opposition sources concede defeat, accept "will of people. Lebanon's elections day relatively calm despite some minor security incidents".³¹⁷

Aztag: "The parliamentary elections of Lebanon took place. Unprecedented Armenian participation by the leadership of Tashnagsoutioun."³¹⁸

Zartouk: "Tashnagsoutioun's Armenian Bloc 2 seats without competitors, by *teki'a*, and March 14 Armenian forces 3 elected and one without competitor, *teki'a* deputies."³¹⁹

Ararad: "Saad Hariri. The main victor of the elections became Lebanon. The majority of the Lebanese people reconfirmed their confidence in the March 14 forces."³²⁰

Detailed results were published in the newspapers some time after the elections. As these are of particular interest, the results concerning the members of the lists which included Armenian candidates are given below.³²¹

Beirut I

Quarters	# of registered voters	Actual voters	Percentage
Ashrafieh	53,904	23,620	43.8%
Rmeil	29,452	10,495	35.6%
Saifi	9411	3253	34.6%
Officials	75	75	100%
Total	92,843	37,443	40.3%

Quarters	Tuoni	Pharaon	Gemayel	Oghassapian	Toursarkissian
Ashrafieh	12,649	12,545	12,265	12,249	12,241
Rmeil	5,345	5,234	5,150	5,148	5,116
Saifi	1,952	1,922	1,887	1,879	1,886
Officials	39	41	38	41	38

Quarters	AbouJama	Sahnaoui	Ashkar	Sabounjian	Kaloust
Ashrafieh	10,305	10,463	10,777	10,532	10,522
Rmeil	4,889	4,991	5,098	4,981	5,035
Saifi	1,194	1,294	1,301	1,235	1,229
Officials	33	30	33	30	31

Voting according to the communities.

Comm.	Registered voters	Actual voters	%	Opp. voters	%	Loyal voters	%
Gr. Orth.	24,072	11,250	46.7%	4,550	40.4%	6,360	23.1%
Arm. Orth.	15,637	5,100	32.6%	3,750	73.5%	1,180	36.5%
Arm. Cath.	5,487	1,700	31.0%	1,050	61.8%	590	34.7%
Protestants	1,046	150	14.3%	100	66.7%	40	26.7%
Syr. Cath.	9,955	3,200	32.1%	1,500	46.9%	1,640	51.3%
Sunnite	6,713	3,700	55.1%	481	13.0%	3,073	83.1%
Shiite	1,842	950	51.6%	840	88.4%	100	10.5%
Gr. Cath.	12,245	4,600	37.6%	1,820	39.6%	2,650	57.6%
Maronite	15,668	6,793	43.4%	2,700	39.7%	3,900	57.4%
Others	177	0	-----	-----	-----	---	---

Voting according to total Christian, Sunnite and Shiite voters

	Christians	Sunnites	Shiites	Total
Registered Voters	84,110	6,713	1,842	92,665
Actual Votes	32,793	3,700	950	37,443
Percentage	39%	55.1%	51.6%	40.3%
Nayla Tuoni	51.5%	82.8%	10.5%	53.4%
Michel Pharaon	50.8%	83.0%	10.7%	52.7%
Nadim Gemayel	49.7%	81.8%	9.3%	51.7%
Jean Oghassapian	49.5%	82.7%	10.1%	51.6%
Serge Toursarkissian	49.4%	82.7%	10.0%	51.5%
Massoud Ashkar	48.2%	13.9%	89.1%	46.0%
Gregoire Kaloust	47.0%	13.6%	88.2%	44.9%
Vrej Sabounjian	46.9%	13.5%	88.4%	44.8%
Issam Abou Jama	45.8%	13.7%	88.6%	43.9%

It is clear from the above that, with the exception of the Armenian communities, the majority of Christians voted for the March 14 forces. The crushing majority of Sunnites voted for the March 14 forces, while the crushing majority of Shiites voted for the opposition list.

Beirut II²²²

As the Armenian candidates were already elected, the number of Armenian voters was not significant.

Community	# of registered	# of actual voters	% voters
Armenian Orthodox	26,108	1708	6.5%
Armenian Catholic	2977	196	6.6%
Protestants	2017	106	5.3%

The Armenian voters voted as follows:

	Orthodox	Catholic	Protestant
Mashrouk	1353	140	92
Ankji	144	30	3
Qubaysi	1247	130	69

As can be seen from above, the Armenian voters voted for the agreed candidates of March 14 and March 8. The Protestant votes include non-Armenians.

Beirut III²²³

The registered Armenian voters numbered 6400, of whom only 475 voted i.e. 7.4%. Of these 240 voted for Hariri's list, i.e. 50.5%, and 180 for the oppositions list, i.e. 37.9%. As for the Protestants (Armenian and non-Armenian), out of 2500 registered voters 250 voted, i.e. 10%, of these 150 voted for Hariri's list, i.e. 60%, and 60 for the opposition, i.e. 24%.

Below is a comparison of the percentages of the votes obtained by the Protestant candidates.

Candidates	Christian	Sunnite&Druze	Shiite	Jewish	Total
Bassem Shab	51.4%	87.8%	8.4%	100%	73.3%
G. Ishkhamian	37.2%	5.8%	87.6%	0%	20.2%

As can be seen, the great majority of the Sunnites voted for the Hariri list, and the great majority of the Shiites for the opposition list. The majority of the Christians also voted for Hariri's list. Out of 4900 Jewish voters only 5 voted. All 5 voted for Hariri's list.

Northern Metn²²⁴

Although the Tashnag candidate was already elected as he had no contestants, the Armenians massively participated in the elections, as can be seen from the Bourdj Hammoud results.

Below are the detailed results of Ibrahim Kana'an, Sami Gemayel and Michel Murr.

Township	# of reg. voters	Actual voters%	Kanaan	Gemayel	Murr	
Abou Mizen	26	20	76.9	19	2	4
Antelias	4330	2623	60.6	1496	1080	1137
Betghrin	3003	2222	74.0	620	1514	1742
Beharsaf	770	622	80.8	138	374	367

Bourdj Hammoud	37,834	15,226	40.2	10671	4123	5778
Broummana	3075	1618	52.6	757	874	840
Biskanta (south)	3302	2145	65.0	1146	1006	1061
Biskanta (north)	3151	2145	68.4	1183	986	1004
Bessalim	1013	749	73.9	400	365	344
Ba'abdat	2109	1181	56.0	525	610	556
Beknaya	652	433	66.4	255	192	191
Bickfaya	4642	2128	45.8	602	1558	1453
Benabil	108	76	70.4	35	40	41
Boudrieh	7304	4385	60.0	2113	2256	2278
Blakout	597	454	76.0	223	250	247
Beit el Shaar	893	577	64.6	327	252	273
Beit Kikko	346	179	51.7	105	77	76
Beit Shahab Tahtani	4369	2081	47.6	1109	975	931
Beit Shebab Fawkani	1278	817	63.9	325	488	470
Beit Mery	3567	1977	55.4	1000	1024	917
Jdeidé	4216	2546	60.4	1211	1329	1315
Jal el Dib	4003	2377	59.4	1225	1149	1133
Jiwar	555	368	66.3	120	248	240
Jora'tel Ballout	784	502	64.0	258	214	235
Himlaya	1001	669	66.8	224	472	455
Khale el Mtein	246	210	85.4	78	147	140
Khenshara	2600	1652	63.5	870	788	794
Dekwane	3918	2542	64.9	987	1514	1602
Douar	815	624	76.6	216	427	410
Deir Shamra	192	171	89.1	58	117	113
Dashounieh	128	117	91.4	49	72	66
Dick el Mehdi	484	280	57.9	193	80	80
Rabiye	426	220	51.6	83	140	134
Roumiyé	1749	1116	63.8	586	559	526
Zabougha	610	385	63.1	161	234	206
Zar'oun	607	337	55.5	94	241	264
Zoghren	322	222	68.9	59	166	157
Zakrit	898	635	70.7	306	327	317
Zalka	2386	1614	67.6	847	789	861
Zouk el Kherab	1468	771	52.5	421	361	325
Sakiyet el Misk	1537	1055	68.6	350	744	705
Sed Boushriyeh	6121	3717	60.7	1775	1913	1912
Suffla	218	194	89.0	21	171	174
Sin el Fil Balda	4658	2819	60.5	1339	1454	1534
Sin El Fil Jisr El Basha	1662	955	57.5	447	475	514
Sin el Fil Hay Jedid	1458	697	47.8	472	199	229
Sinel Fil Hay el Harj	1288	790	61.3	403	389	367
Shawrya el Qameitra	581	544	592	169	170	160

Sharin	569	416	731	219	197	195
Shoya	350	266	76.0	101	182	168
Shouar	4319	2052	475	1356	692	825
Debayé	1420	975	68.7	539	423	419
Dahr el Siwan	864	583	67.5	287	307	309
Atshane	271	213	78.6	98	118	111
Amarat Shalhoub	1375	814	59.2	406	412	463
Awkar	278	198	71.2	141	56	61
Aitoun	397	293	73.8	147	161	162
Ain el Tefaha	215	190	88.4	17	172	167
Ain el Khouroubo	867	710	81.9	115	611	581
Ain el Zeritouné	194	141	72.7	57	80	84
Ain el Sindiyena	620	334	53.9	216	105	113
Ain el Safsaf	521	352	67.6	60	298	284
Ain el Goubour	211	106	50.2	56	50	50
Ain Sandé	1106	730	66.0	373	381	352
Ain A'ar	642	359	55.9	137	212	207
Ain Alak	395	273	69.1	89	199	181
Aintoura	3370	2202	66.5	1133	1135	1095
Ayouan	217	141	65.0	47	94	104
Ghabal el Miska	253	167	66.0	75	87	81
Furika	636	423	66.5	206	223	208
Funar	822	654	79.6	352	319	313
Kornet el Hamra	1162	607	52.2	194	360	341
Kornet Shahwan	345	624	49.4	279	348	337
Ka'akour	1161	841	72.4	429	420	468
Kanabat Broummana	345	158	45.8	78	77	68
Kanabat Salima	150	117	78.0	25	91	86
Kfartiya	308	195	63.6	93	116	109
Kfar Akab	632	277	43.8	160	128	125
Mar Bouttos KarmelTin	318	280	88.1	20	257	254
Mar Shaya wa Mazka	283	179	63.3	86	99	103
Mar Michael Benabil	274	207	75.5	19	191	183
Mar Moussa Douar	303	236	78.1	96	146	159
Mtein	3596	2080	57.8	1007	1072	859
Mejdel Tarshish	465	370	79.6	359	17	76
Mazouz wa Mzher	527	416	78.9	306	114	129
Mheiderra	1065	511	48.0	164	353	325
Marjaya	564	472	83.7	201	266	277
Mrouj	1538	1175	76.4	540	652	631
Mazza'at Yashoub	1447	860	59.4	388	477	471
Miska	364	239	65.7	116	118	113
Mashrah	119	49	41.2	27	23	24
Mashaikha	255	187	73.3	84	115	111

Mteieb	482	352	73.0	155	201	188
Mkas	287	200	69.7	116	81	84
Mansourieh	1954	1227	62.8	600	634	615
Mayassa	731	612	83.7	231	408	399
Nabiya	1875	1385	73.9	781	602	593
Nakkash	723	469	64.9	285	189	199
Wadi El Kourm	358	287	80.2	158	135	128
Wadi Shahin	44	21	47.7	3	21	18
Wata Mrouj	594	431	72.6	132	299	291
Officials	242	235	97.1	128	115	114
Total	170,580	97,488	57.2	49,558	47,698	48,966

In Bourdj Hammoud where out of a total of 37,834 Armenian and non-Armenian voters, 15,226 voted (i.e. 40.2%); the candidates obtained the following votes.³²⁵

Ibrahim Kana'an	10,671
Edgard Maalouf	10,662
Nabil Nicholas	10,644
Selim Salhab	10,635
Ghassan Ashkar	10,471
Ghassan Rabhani	9872
Ghassan Moukheiber	8932
Michel Murr	5788
Sami Gemayel	4123
Sarkis Sarkis	4024
Eddy Abillamah	3953
Elias Moukheiber	3959
Emile Kana'an	3933
Elias Karrame	3858
Fuad Abi Nader	109

As can be seen from the above, Bourdj Hammoud voted in its great majority for Gen. Aoun's list and Michel Murr, and the Armenian majority vote became the determining factor of their success.

Zahle³²⁶

Location	Registered voters	Actual voters	%	Chinichinian	Kassardji
Ablah	2014	1180	58.6	503	645
Bar Elias	9112	6089	66.8	5045	802
Bouarej	1274	943	74.0	661	249
Terbol	3247	2253	69.4	1491	706
Ta'albaya	5807	3762	64.8	2707	974
To'anayel	697	513	73.6	411	82
Tel Akhdar	85	42	49.4	34	2

Toutiyeh	147	110	748	55	46
Jdita	3682	2431	66.0	1543	85
Jalala	368	171	46.5	88	82
Hazerta	2770	2144	77.4	114	1995
Hosh el Ghannem	398	209	52.5	23	185
Hosh Hala	4932	2798	56.7	803	192
Hay el Fikani	1197	927	77.4	43	853
Dahmiyeh	2464	1890	76.7	1678	174
Deir Ghazal	810	508	62.7	187	298
Rahiyyt	1588	1049	66.1	399	372
Rayak	2580	1426	55.3	502	877
Rayak Hay el Selm	296	197	66.6	1	180
Zahle el Barbara	4201	1661	39.5	761	860
" el Rasiyé Tahta	3098	1614	52.1	871	664
" el Rasiyé Fawka	4090	2053	50.2	1097	881
" midan al Sharki	5458	1720	31.5	747	912
" midan al Gharbi	4734	1709	36.1	801	747
" Housh el Omara	6785	4142	61.0	2242	1783
" Housh el Zera'ana	4154	1989	47.9	1003	892
Zahle hay el Saydé	1463	1029	70.3	723	284
" Saydet el Najat	2817	1435	50.9	699	683
" Mar Elias	4622	2223	48.1	1129	1010
" Mar Antonios	173	7843	485	418	399
" Mar Mikhael	4462	1998	44.8	1034	910
" Mo'alaka	6902	3584	51.9	1866	1589
" Mo'alaka Shemali	3101	2093	67.5	347	1689
" Wadi el Arayish	1684	1105	65.6	773	306
Saadnayel	4933	3342	67.7	3085	200
Shtora	334	185	55.4	77	97
Ali al-Nahri	6087	4371	71.8	37	4171
Anjar Wakef	439	179	40.8	3	173
" Bitias	1386	533	38.5	22	469
" Haji-Habibli	829	134	16.2	12	117
" Khderbek	1905	889	46.7	38	831
" Kabousiyeh	892	195	21.9	12	179
" Yoghoun-Olouk	953	331	34.7	13	307
Ain Kfarzabd	1842	1147	62.3	202	914
Ferzol Tahta	2061	1481	71.9	843	593
Ferzol Fawka	1372	968	70.6	439	497
Qah el Rim	1719	1176	68.4	508	647
Kab Elias Tahta	5926	3894	66.7	3197	588
Kab Elias Fawka	3613	2005	55.5	1028	917
Kosaya	1014	595	58.7	208	372
Kerk Nouh	2935	1887	64.3	364	1487

Karma	299	238	79.6	1	234
Kfarzabd	3628	2363	65.1	1546	771
Masa	421	329	78.1	0	318
Majdal Anjar	6158	4621	75.0	4280	242
Mereyjar	1736	1028	59.2	542	442
Maksa	995	756	77.0	615	132
Nasseriyyeh	749	513	68.5	25	475
Nabi Ayla	1191	774	65.0	18	739
Niba	1304	736	56.4	391	328
Wadi el Delm	670	428	63.9	226	192
Officials	406	396	97.5	169	190

As can be seen, the crushing majority of Armenians in Anjar voted for Kassardji, while the great majority of Sunnise villages voted for Fattouah's list, on which was Clunchinian, and the great majority of Shaiite villages voted for Elias Skaff's list, on which was Kassardji.

International observers praised Lebanon's elections. President Barack Obama of the USA congratulated the Lebanese on the vote. Much praise was given to the Minister of Interior's handling of the elections.³²⁷

Soon after the elections several pro-March 14 newspapers, particularly *L'Orient-Le Jour*, blamed the Tashnags for the defeat of March 14 candidates in Northern Metn.

Ziyad Makhool in *L'Orient-Le Jour* said one of the "myths" of the election was shattered. The Tashnags did not have a bloc of 5 MPs in the new parliament. They would have 2 MPs elected without a contest. All understand the will of the party to put the security of Armenians in the region, especially in Syria and Iran, top of all concerns. But instead of taking the example of the Socialist Progressive Party, which had the main concern for Druzes, the Tashnag was on the way to being hezbollahised, in other words to aligning itself with an axis rather than privileging the nature, culture and identity of Lebanon.³²⁸

In another article signed by Michel Touma in *L'Orient-Le Jour* under the title "a very costly, suspect, excessively zealous" vote, the writer stated it is an established fact that the Tashnags have always benefited from a preponderant influence in the Armenian community thanks to a vast political, media, social, economic, educational and cultural infrastructure. Then he added, before the war the Tashnag Party was the traditional ally of the Kataeb Party and Michel Murr, and had a traditional political attitude of supporting the president of the Republic and the legality and refused to take sides in domestic tensions. The obstinacy of the Tashnags in confirming and consolidating their alliance with March 8 forces for the 7 June election is in total contradiction to the Party's traditional and historical line. First, by so doing, the Tashnags had taken sides with one faction against the other and, what is more serious, it had brought its support to a party which had not hidden throughout the campaign its criticism

and unfavorable comments towards the President of the Republic. Worse, it was clear that a victory of March 8 forces would have had the consequence of further cutting the wings of the Head of the state and would have constituted a real danger for the force and identity of Lebanon. As the last partial election in Metn showed, it was clear where the majority of the non-Armenian electorate stood. As the last electoral campaign showed, the Tashnags were not satisfied with reconfirming their alliance with the opposition but also launched a vast and very, very costly operation of great scale to bring thousands of voters from the far corners of the world to break the vote of non-Armenians in Metn, Beirut and Zable. Thus the Tashnags tried to break the March 14 forces, in order to profit from an alliance whose middle-eastern ramifications and regional geographical designs, in their essence, were against the exclusively Lebanese reason of state and supreme interests of the legality. Touma added it is this excel of zeal, strong determination, and the limitless efforts deployed by the Tashnags to try to break the will of one part of the Lebanese in favor of the other that is in total contradiction to its historical conduct of positive neutrality, which characterized the party during the Lebanese war, that has created many questions, even in Armenian circles. In this one should not confuse the political calculation of the Tashnag Party's leadership with the position of the Armenian community in its totality, which does not necessarily agree with the options chosen by the leadership of the party. Touma concluded what made this excel of zeal serious, was the worrying engagements the Party leadership had concluded with regional forces. Some attributed this unnatural line of the Tashnag Party with the privileged relations of the Islamic Republic of Iran with Armenia, where Tehran brought its support to Armenia in its conflict with Azerbaijan. "Things get spoiled when exclusively regional considerations create a serious menace to the *raison d'être*, historical foundations, specifics, sovereignty, independence, and autonomy of decisions of the land of Cedars"¹²⁴

In an editorial *Azzag* blamed Lebanese TV political commentators and journalists in *Nahar*, *Safir*, *L'Orient-Le Jour*, *Diar* and *Shirah*, who had launched a campaign of negative articles against the Lebanese Armenians through the Tashnag Party. It was not the first time that the Lebanese Armenian electoral mass, with its close, disciplined ranks, had accepted the appeal of the Tashnag Party, so why this uneasiness. The case does not have purely electoral overtones; obviously it is the Lebanese Armenian involvement that has upset various sides. As long as the Lebanese Armenians do not represent an internal force neither the Lebanese politicians nor the Lebanese press are upset by this exemplary, constructive and hard working Armenian citizen. However, when the time comes for that exemplary citizen to have an influence in the process of redesigning Lebanon's political maps, he/she becomes a second class citizen. The Armenian community is turned from a collectivity that flourishes in the Lebanese fatherland into a collectivity of citizens who live with the psychology of a colony, from a community with a

constructive bridging role, into one that lives with a ghetto psychology behind walls. This is said to a people who has paid a high price for following the Tashnag Party, which always makes wrong choices.³³⁰

The newspaper added that these slandering authors were forgetting that in their electoral recriminations they were hurting the self-respect of a whole well-organized people.³³¹

In the post-electoral period both Armenian sides celebrated. On 9 June, 2009 the Huntchag Party Executive Body of Lebanon organized a mass rally in the neighborhood of St. Kevork Church in Nor Hadjen in the presence of MPs Kalpakian, Toursarkissian, Oghassapian, and thousands of supporters. Former Huntchag and Ramgavar MPs were also present as well as the Ramgavar District Council representatives.³³² On 11 June, in a gathering of supporters, the Ramgavar Azadagan Party organized a reception and received congratulations in the Tekeyan Club. The newly elected MPs Oghassapian, Kalpakian, Toursarkissian and Chinchinian were present, as well as Kassaryian and Djeredjian.³³³ On 12 June the Ramgavar District Council organized a dinner to honour the Electoral Committee. The presence of Oghassapian, Chinchinian, Kassaryian, and Gen. Aprahamian was noted. Kassaryian said in a speech there must be more respectful cooperation, tolerance, concord, and exchange of ideas, not their enforcement, through cooperation between the Ramgavars, Huntchags, AGBU, AYA, LASA and independents, which constituted the March 14 Armenian Front.³³⁴

Similarly, all the elected MPs of the victorious list of Beirut I held a public rally at Sassin Square on 10 June. All the newly elected MPs spoke and thanked their supporters.³³⁵

The Tashnag Party organized a mass rally in the presence of thousands at the parking lot near the Shaghzoyan Centre on 12 June 2009. The rally was to thank the Lebanese Armenians who had supported them. MPs Pakradouny and Nazarian were present, as well as ex-MP Kassardji, defeated candidates Sabounjian, Kaloust, Ishkhanian and ex-MP Dr. Nourjean Demirdjian. MP Pakradouny said that "We are forming the Armenian Bloc with two MPs who represent 80 percent of our people." The Tashnag Party had given a place to Michel Murr on its ballots as agreed; however, the people also had its role and the Party could not exercise any force on it.³³⁶

In a declaration to *AlSafir*, the TPLCC representative Mekhitarian said out of 13,700 Lebanese Armenian voters 10,900 voted in their favour. Of these 10,900, 2200 votes, i.e. 20%, were given to Michel Murr. He said there was an uneasiness among their supporters about voting for Murr, and 10 days before the elections the TPLCC had received comments from the ranks of their supporters that they would boycott the elections if they were to be obliged to vote for Murr.³³⁷

Although elected, Michel Murr was very upset with the electoral results. He held a press conference on 16 June, denounced his former allies and said he planned to contest the election results in the Metn district "due to alleged

irregularities in the Armenian votes." He added, "a sizeable increase in ballots cast by Armenian voters and the presence of 10 forged cards raised suspicion" over the legitimacy of the Metn results. Murr said in the partial election of Metn in 2007, the Armenian votes were 9200, 7366 of which were for Camille Khoury and 1834 for Antoine Gemayel. The total number of Armenian voters in Metn was 32,341 of whom 28% voted. The Tashnags had mobilized all their forces in 2007 and 28% of their voters had participated, so in 2009 the number of votes should have been 9300 taking into consideration that there were 500 new voters on that list between 2007 and 2009. So he was surprised that the number of voters had risen to 13,700, in other words 4400 more than foreseen, and he questioned whether this increase was due to falsified ID cards or voters who could mask their identity. If these 4400 were removed, the Metn Salvation List would have won with one from Gen. Aoun's list.³⁸⁸

Murr also declared the Armenian votes in his favor were reduced to about 3200 votes, 1700 from the Hunchags and the Ramgavars and 1500 from the AGBU Antranik Club members³⁸⁹ and friends, with whom he had had relations for the last 50 years. He reminded people that he had left the Armenian seat vacant on the March 14 list and the Tashnag candidate was elected without contestants; the Tashnag Party had promised to vote for him, but in the end the Tashnags had ceded to Aoun's will. Murr said he had turned down a contact by the party after the elections, as they had promised him 8000 votes but not delivered.³⁹⁰

MP Pakradouny immediately replied, Murr was a friend of long standing and would stay their friend. A cloud had gathered but would pass in time. He acknowledged Murr's role in his election without contestants but rejected Murr's assertion that he would have failed had there been an Armenian candidate on the rival list. He said, "Michel Murr's words remind us of Gabriel Murr in 2007. We vote and those who win thank us but those who lose insult us". Pakradouny specified that Murr had obtained 2200 votes from the Tashnag Party, others had erased his name for reasons both the voters and Murr knew and they had declared there was an uneasiness among Armenian voters concerning Murr. Pakradouny further criticized those parties in Lebanon which "do not consider Armenians Christians or Lebanese. The Armenians are a basic pillar of this nation whether they like it or not".³⁹¹

The TPLCC also issued a communiqué. It said in 2007 10,300 Armenians had voted in the partial election, 20% for Gemayel. The percentage of Armenian voters was not 28% but 32%. Furthermore, while in the partial election of 2007 all in all in Northern Metn 82,000 had voted, this time the number had risen to 97,000. So the increase in the participation of Armenian voters in Metn should not create suspicions in Murr. The communiqué said they were astonished that Murr had also supported the Armenian voters in Metn and cooperated with them. It was upon his request, made three days before the elections, that the Tashnag Party agreed to give its votes equally to the two Greek Orthodox candidates of the Change and Reform Group.

Furthermore, it was surprising that Murr said Tashnag Party supporters did not vote for him. The ballot boxes that were set out for the Armenian voters showed he had received 5000 votes; in other words he had received 2200 votes from the Tashnag Party supporters. The party would wait impatiently for the decision of the Attorney General's office confirming that the party was far from guilty of the accusations that were made by personalities or forces who did not receive the votes of Lebanese Armenian voters, whom they accused after each election. Furthermore, the elections were one additional step in enforcing democracy in Lebanon.³⁴²

In an interview with the daily *Al-Akhdar*, the TPLCC representative said out of the 13,700 Armenian voters 10,900 had voted for the Change and Reform List. Murr was given 5046 Armenian votes, more than 2200 of whom were from Tashnag supporters. He added Ghassan Mukheiber had received 8700 Armenian votes and Ghassan Rahbani 8345, the Party halved its support for Murr by voting less for both Ghassans. The TPLCC representative denied the existence of fraudulent IDs. He then cited the reasons that moved the Armenian voters not to vote for Murr in larger numbers. The first reason was Murr's leaving the Change and Reform Bloc of Gen. Aoun, his cooperation with the Kataeb, whose president Gemayel had insulted the Armenians in 2007, his silence and non-publication of a denial of some incidents and declarations about Armenians that were made by Mets *mukhtars* and mayors. Furthermore, there were two Armenian offices in Amara that had been getting in touch with Lebanese Armenians, including Tashnag Party members and supporters, inviting them to vote for the March 14 list, thus trying to create a division of ranks.³⁴³

In the post-electoral period two separate declarations of the Hezbollah chief Hassan Nassrallah were notable. He said he accepted the results of the elections, but he said the Resistance had obtained the majority of the popular vote.³⁴⁴ Later he criticized the Maronite Patriarch for announcing on the eve of the elections that Lebanon was under threat. He referred to the Zahlé electoral district and said votes were purchased for up to \$2000 towards the end of the electoral day, and had not thousands of emigrants flown to Zahlé, the opposition would have won and the total electoral results in Lebanon would have been even, 64 seats for each side. He said the Shites and Armenians were targets of incitement. He added the Armenians had become Lebanese a hundred years ago and it was shameful to distinguish between the different ethnic origins of citizens.³⁴⁵

Some visits caught the attention of observers. The TPLCC delegations composed of Mekhitarian, Hovnamian and MP Pakradouny visited Jumblat's Beirut residence on 16 June. The Party commended Jumblat, who had strictly condemned the accusations of treason against the Armenians and the Tashnag Party.³⁴⁶ The TPLCC, accepting the invitation of MP Sami Gemayel, who had visited them earlier, visited former president Amin Gemayel in his Bikfaya residence in 14 October 2009. After the meeting the Kataeb Party issued a

statement stressing the historical relations between the two parties, as well as the importance of closing the black pages and opening new pages, confronting the threats Lebanon faces, having united interpretations and returning to the historical principles that had brought the two parties close to each other. The TPLCC representative said their relations had more positive sides than negative.³⁴⁷

The four March 14 Armenian MPs constituted a bloc entitled Armenian Concord Parliamentary Bloc. The four MPs of the newly formed bloc visited Catholicos Aram I on 7 July and informed him that their Bloc would be following the social and national interests of the Lebanese Armenians and would strengthen the community's solidarity. According to them, the Catholicos appreciated their initiative.³⁴⁸

Once the former parliament's term ended, president Suleiman started his consultations with the new MPs. As a result he appointed the new parliamentary majority leader, Saad Hariri, to form the new government. MPs Oghassapian, Kalpakian and Toursarkissian were received together³⁴⁹ and Chinchirian with the Lebanese Forces delegation. Afterwards Hariri in his turn met all the MPs. The Armenian Concord Bloc MPs who had met the president also met the Prime Minister. Toursarkissian afterwards said he refused the participation of the Tashnag Party in the government.³⁵⁰ It was rumoured Oghassapian had proposed former MP Kassarian as minister.³⁵¹

Separate visits were made by the Hunchag Executive Body to president Suleiman. MPs Kalpakian and Toursarkissian and former MP Djeredjian met the President on 21 June.³⁵² On 2 July the Ramgavar Azadagan Lebanon District Council Delegation, which included MP Oghassapian and former MP Kassarian, met President Suleiman.³⁵³ Later, on 3 July the Ramgavar delegation visited Hariri.³⁵⁴ All four pro-March 14 Armenian MPs declared their solidarity with Hariri on 6 August.³⁵⁵

On 10 August Catholicos Aram I visited President Suleiman and stressed in his talks that despite the fact that his community's MPs and ministers were elected from different lists and were on different sides, the Armenian community was above all sides and had been and still was on the side of Lebanon.³⁵⁶

Hariri failed to form the new government as his first proposed list of 30 personalities³⁵⁷ (including Oghassapian and Pakradouny) was not accepted by the president and as the opposition objected. Eventually new consultations were held by the President after the formal resignation of Hariri.

Once more, as the majority of MPs had nominated Hariri, he was appointed Prime Minister. Eventually he succeeded in forming a new government of 30 personalities,³⁵⁸ including Jean Oghassapian as Minister of State and Apraham Dedeyan, a former Protestant MP who had converted to Armenian Orthodoxy in 2005, as Minister of Industry. The latter was suggested by the Tashnag Party and Gen. Aoun had endorsed him.

On 25 September, 2009 Jose Ignacio Salafranca, head of the European Mission of Observers to the elections, said he wanted to underline the degree of maturity of the Lebanese electors. Despite minor problems the elections were successful. Much of the success was due to the Minister of Interior's work. The report made 36 recommendations for further improvement.³⁵⁹

On 25 November 2009 the Constitutional Council unanimously rejected all the complaints presented to them as there were no illegalities in the parliamentary elections.³⁶⁰

On 11 December the Huntbag and Ramgavar Party local Chairmen and the 4 Armenian MPs allied to them, met President Suleiman and discussed the rights of the community within the state framework.³⁶¹

The Tashnag daily continued to ignore the March 14 Armenian MPs and did not refer to their presence in activities in the community. The Ramgavar Azadagan organ surprised all by printing an interview with the Tashnag MP Pakradouny. The latter said the inter-party meetings had continued.³⁶²

Indeed the inter-party meetings on the pan-Armenian or local level continued. The highest bodies of the Huntbag, Tashnag and Ramgavar Azadagan parties criticised the signing of the Turkey-Armenia Protocol for the establishment of diplomatic relations and development of mutual relations on 10 October 2009.³⁶³ Also in Yerevan, Armenia, the highest bodies of the three parties met on 28 December 2009,³⁶⁴ as well as on 14 February 2010³⁶⁵ and decided upon the joint commemoration of the 95th anniversary of the genocide perpetrated on Armenians in Ottoman Turkey. A joint declaration to this effect was issued by them on 25 February 2010.³⁶⁶ The genocide commemorations took place as agreed.

ENDNOTES

¹ This study is the tenth in a series of articles by the same author on Armenian participation in successive Lebanese legislative elections since 1934. The first nine articles in this series were published in volumes 21, 22, 23, 24, 26, 27, 28, 29 and 30 of the *Hongarian Armenological Review*.

² *Aztag*, 81st year, 24 July 2007, No. 115 (22635).

³ *Ibid.*

⁴ *Aztag*, 81st year, 13 August 2007, No. 131(22651), p. 2; *Aztag*, June 2009, No. 73 (23178) page 12.

⁵ *Aztag*, 81st year, 28 July 2007, No. 119 (22639).

⁶ *Ibid.*, 81st year, 30 July 2007, No. 120 (22640).

⁷ *Ibid.*

⁸ *Ararat*, 69th year, 31 July-1 August 2007, No. 61 (17524).

⁹ *Ibid.*, 69th year, 2-3 August 2007, No. 62 (17525).

¹⁰ *Ibid.*

¹¹ *Aztag*, 81st year, 4 August 2007, No. 125(22645).

¹² *Ibid.*, p. 2.

¹³ *The Daily Star*, Beirut, 7 August 2007, No. 12383.

¹⁴ *Ibid.*

- ¹² *Monday Morning*, Beirut, volume XXXVI, 13 August 2007, No. 1807, page 15.
- ¹³ *Le Reveil du Liban*, Beirut, 18-25 August 2007.
- ¹⁴ *Aznag*, 81st year, 6 August 2007, No. 126 (22646).
- ¹⁵ *Ararad*, 69th year, 7-8 August 2007, No. 64 (17527).
- ¹⁶ *Aznag*, 81st year, 6 August 2007, No. 126 (22646).
- ¹⁷ *The Daily Star*, Beirut, 7 August 2007, No. 12383.
- ¹⁸ *Aznag*, 81st year, 7 August 2007, No. 127(22647).
- ¹⁹ *Ararad*, 69th year, 9-10 August 2007, No. 65(17528).
- ²⁰ *Aznag*, 81st year, 7 August 2007, No. 127(22647).
- ²¹ *Aznag*, 81st year, 8 August 2007, No. 128(22648).
- ²² *Ibid.*, page 10.
- ²³ *Aznag*, 81st year, 7 August 2007, No. 127(22647).
- ²⁴ *Ibid.*, 81st year, 9 August 2007, No. 129(22649).
- ²⁵ *Ibid.*, 81st year, 8 August 2007, No. 128(22648).
- ²⁶ *Ibid.*, 81st year, 9 August 2007, No. 129(22649).
- ²⁷ *Ibid.*, 81st year, 10 August 2007, No. 130(22650).
- ²⁸ *Ibid.*, 81st year, 8 August 2007, No. 128(22648).
- ²⁹ *Ibid.*, 81st year, 9 August 2007, No. 129(22649).
- ³⁰ *Ibid.*
- ³¹ *Ararad*, 69th year, 14-17 August 2007, No. 66(17529), page 1; *Aznag*, 81st year, 9 August 2007, No. 129(22649), page 2.
- ³² *Aznag*, 81st year, 13 August 2007, No. 131(22651).
- ³³ *Ararad*, 69th year, 11-15 October 2007, No. 89(17552).
- ³⁴ *Azad L'apamabgherou Shariyat*, Beirut, 31 August 2007, page 16-17.
- ³⁵ *L'Orient-Le Jour*, 21 May 2008, No. 12272.
- ³⁶ *Ibid.*
- ³⁷ *Ibid.*
- ³⁸ *Ibid.*
- ³⁹ *Ibid.*
- ⁴⁰ *Nubar*, Beirut, 22 May 2008.
- ⁴¹ *L'Orient-Le Jour*, 12 July 2008, No. 12318.
- ⁴² *Aznag*, 81st year, 7 November 2007, No. 203(22723).
- ⁴³ *Ararad*, 70th year, 8-10 December 2007, No. 8(17576); *Aznag*, 81st year, 8 December 2007.
- ⁴⁴ *Ararad*, 69th year, 1-2 November 2007, No. 97(17560); *Ibid.*, 69th year, 6-7 November 2007, No. 98(17562).
- ⁴⁵ *Ararad*, 71st year, 12 February 2008, No. 33(17601).
- ⁴⁶ *L'Orient-Le Jour*, 12-13 April 2008, No. 12241, page 2.
- ⁴⁷ *Ibid.*, 25 April 2008, No. 12252.
- ⁴⁸ *Aznag*, 82nd year, 10 May 2008, No. 52(22867), page bottom left; *Ararad*, 71st year, 10 May 2008, No. 70(17635), page 1 top right.
- ⁴⁹ *Ararad*, 71st year, 11 May 2008, No. 71(17639).
- ⁵⁰ *Aznag*, 81st year, 31 May 2008, No. 69(22884); *Zarrouk*, 71st year, 13 June 2008, No. 4(19703).
- ⁵¹ *L'Orient-Le Jour*, 12 July 2008, No. 12318.
- ⁵² *Aznag*, 82nd year, 4 July 2008, No. 97(22912).
- ⁵³ *Ibid.*, 82nd year, 11 July 2008, No. 103(22918).
- ⁵⁴ *Ibid.*, 82nd year, 17 July 2008, No. 108(22923).
- ⁵⁵ TV declaration by Michel Murr, 25 July 2008.
- ⁵⁶ *Aznag*, 82nd year, 19 July 2008, No. 110 (22925).

- ⁴⁰ *Ibid.*, 82nd year, 22 July 2008, No. 112 (22927).
- ⁴¹ *L'Orient-Le Jour*, 5 August 2008, No. 12337, page 3.
- ⁴² *Ararad*, 71st year, 22 July 2008, No. 101(17669).
- ⁴³ *Aztag*, 82nd year, 28 July 2008, No. 116(22931), page 5.
- ⁴⁴ *L'Orient-Le Jour*, 30 September 2008, No. 12384.
- ⁴⁵ *Ibid.*
- ⁴⁶ *Aztag*, 82nd year, 15 December 2008, No. 230(23045).
- ⁴⁷ *L'Orient-Le Jour*, 31 January-1 February 2009, No. 12481, page 4.
- ⁴⁸ *L'Orient-Le Jour*, 7-8 February 2009.
- ⁴⁹ A Newspaper advertisement was put in *Zarznok* (71st year, 19 September 2008, No. 18 (19717) page 16) indicating citizens who had property in Metz could contact him. Minister Oghianian confirmed, on 31 October 2008, his intention to the present writer, when questioned about rumours of his candidacy in Northern Metz.
- ⁵⁰ *L'Orient-Le Jour*, 30 September 2008, No. 12384.
- ⁵¹ *Aztag*, 82nd year, 3 October 2008, No. 170(22985).
- ⁵² *Ararad*, 71st year, 4 November 2008, No. 143(17711).
- ⁵³ *Aztag*, 82nd year, 17 November 2008, No. 208(23023).
- ⁵⁴ *Ararad*, 72nd year, 29 November 2008, No. 10(17722).
- ⁵⁵ *Zarznok*, 71st year, 29 August 2008, No. 15(19714).
- ⁵⁶ *Aztag monthly*, November 2008, page 15-16.
- ⁵⁷ *Aztag*, 82nd year, 2 December 2008, No. 221(23036).
- ⁵⁸ *Ibid.*, 82nd year, 17 December 2008, No. 234(23049), page 3.
- ⁵⁹ *Aztag monthly*, February 2009, No. 2, page 12.
- ⁶⁰ *Aztag*, 82nd year, 23 January 2009, No. 258(23073).
- ⁶¹ *Ibid.*, 82nd year, 12 February 2009, No. 274 (23089).
- ⁶² *Ibid.*, 82nd year, 23 February 2009, No. 282(23097).
- ⁶³ *Al-Akhar*, Beirut, 27 November 2008.
- ⁶⁴ Information based upon the invitation tickets of the event and information by those who attended the event.
- ⁶⁵ A reliable source informed the present writer on 28 July 2008 that two Ramgavar Party members Asdourian and Nakhoudian appropriated party electoral lists and handed them to Pharaon and Mkhjian. Both were later expelled from the Ramgavar Party.
- ⁶⁶ *Ararad*, 72nd year, 6 December 2008, No. 13 (17725).
- ⁶⁷ *L'Orient-Le Jour*, 6-7 December 2008, No. 12440, page 2.
- ⁶⁸ *Lezou*, Beirut, March 2009, No. 1, page 1. The non-publication of the Ramgavar Azadagan Central Council communiqué did not prevent the District Council's cooperation with the Central Council. On 6 February 2009, Central Council's president Mike Kharabian, accompanied by District Council Chairman Dr. A. Dakessian and Aram Spegian, met Catholicos Aram I at Antelias, (*Hark monthly* Antelias, February 2009, page 213).
- ⁶⁹ *Zarznok*, 71st year, 19 December 2008, No. 31(19730), pages 1-2.
- ⁷⁰ *Ibid.*, 72nd year, 30 January 2009, No. 4(19735), page 8.
- ⁷¹ *Ibid.*
- ⁷² *Ibid.*, 72nd year, 4 March 2009, No. 12(19743), page 5.
- ⁷³ *Lezou*, Beirut, March 2009, No. 1, page 7.
- ⁷⁴ *Zarznok*, 72nd year, 18 March 2009, No. 16(19747), page 8.
- ⁷⁵ *Ararad*, 72nd year, 15 January 2009, No. 24(17756).
- ⁷⁶ *Ibid.*, 72nd year, 20 January 2009, No. 28 (17740).
- ⁷⁷ *Ibid.*, 72nd year, 22 January 2009, No. 30 (17742).
- ⁷⁸ *Ibid.*, 72nd year, 21 February 2009, No. 41 (17753).

- ⁹⁹ *Ibid.*, 72nd year, 28 February 2009, No. 44 (17756).
- ¹⁰⁰ *Ibid.*, 72nd year, 29 February 2009, No. 32 (17744).
- ¹⁰¹ *Ibid.*
- ¹⁰² *Zarfonk*, 72nd year, 30 January 2009, No. 4 (19735).
- ¹⁰³ *Ararad*, 72nd year, 29 January 2009, No. 32 (17744).
- ¹⁰⁴ *Zarfonk*, 72nd year, 18 February 2009, No. 8 (19739), page 1 and 8.
- ¹⁰⁵ *Aztag*, 82nd year, 26 January 2009, No. 260 (23075).
- ¹⁰⁶ *Aztag*, 82nd year, 12 February 2009, No. 276 (23091).
- ¹⁰⁷ *Nor Oustak* (weekly), Los Angeles, 31st year, 19 February 2009, No. 11, page 40.
- ¹⁰⁸ *Ararad*, 72nd year, 28 February 2009, No. 44 (17756), page 2; *Zarfonk*, 72nd year, 21 March 2009, No. 17 (19748), page 2.
- ¹⁰⁹ *Aztag* monthly, March 2009, No. 3, page 13.
- ¹¹⁰ The present writer was informed by a reliable source that according to a Kataeb Party member, who worked in the airport, 3854 Armenians from abroad had come to Lebanon to participate in the elections.
- ¹¹¹ *Dhar*, 27 May 2009, No. 7324.
- ¹¹² *Aztag*, 83rd year, 4 June 2009, No. 71 (23176).
- ¹¹³ *Ararad*, 72nd year, 2 June 2009, No. 115 (17827).
- ¹¹⁴ LBC TV news broadcast on 23 February 2009.
- ¹¹⁵ *Aztag*, 82nd year, 25 February 2009, No. 284 (23099), page 2.
- ¹¹⁶ *Balad*, 27 February 2009.
- ¹¹⁷ *L'Orient-Le Jour*, 21-22 March 2009, No. 12521.
- ¹¹⁸ LBC TV news broadcast on 31 March 2009.
- ¹¹⁹ *L'Orient-Le Jour*, 6 April 2009, No. 12534.
- ¹²⁰ *Aztag*, 83rd year, 21 April 2009, No. 38 (23143), page 2.
- ¹²¹ *Zarfonk*, 72nd year, 9 May 2009, No. 32 (19763), page 16.
- ¹²² *Ibid.*, 72nd year, 12 May 2009, No. 33 (19764), page 8.
- ¹²³ *Ibid.*, 72nd year, 19 May 2009, No. 36 (19767).
- ¹²⁴ *Ibid.*
- ¹²⁵ *Ararad*, 72nd year, 27 May 2009, No. 110 (17822).
- ¹²⁶ *Zarfonk*, 72nd year, 28 May 2009, No. 39 (19770).
- ¹²⁷ *Ibid.*, 72nd year, 30 May 2009, No. 40 (19771), page 5; *Ararad*, 72nd year, 5 June 2009, No. 118 (17830), page 2.
- ¹²⁸ *Aztag*, 83rd year, 28 May 2009, No. 66 (23171), page 2.
- ¹²⁹ *Ibid.*, 83rd year, 18 May 2009, No. 58 (23163).
- ¹³⁰ *Ibid.*, 83rd year, 1 June 2009, No. 68 (23173).
- ¹³¹ *Ibid.*
- ¹³² *Ibid.*, 83rd year, 5 June 2009, No. 72 (23177).
- ¹³³ Future (Mintaqbal) TV news broadcast on 4 June 2009.
- ¹³⁴ *Zarfonk*, 71st year, 19 September 2008, No. 18 (19717), page 16.
- ¹³⁵ *Aztag*.
- ¹³⁶ *Ibid.*, 82nd year, 5 February 2009, No. 269 (23084); *Zarfonk*, 72nd year, 6 February 2009, No. 5 (19736).
- ¹³⁷ *Aztag*, 82nd year, 12 February 2009, No. 274 (23089).
- ¹³⁸ *Ibid.*
- ¹³⁹ *Zarfonk*, 72nd year, 14 February 2009, No. 7 (19738).
- ¹⁴⁰ *Ararad*, 72nd year, 19 February 2009, No. 40 (17754).
- ¹⁴¹ *L'Orient-Le Jour*, 20 February 2009, No. 12497.
- ¹⁴² *Ibid.*, page 2.
- ¹⁴³ *Aztag*, 82nd year, 27 February 2009, No. 286 (23101).

- ¹⁴⁴ *L'Orient-Le Jour*, 28 February 2009-1 March 2009, No. 12504, page 2.
- ¹⁴⁵ *Aztag*, 83rd year, 9 March 2009, No. 4(23109), page 1 and 10; *Diar*, 21st year, 8 March 2009, No. 7251.
- ¹⁴⁶ *L'Orient-Le Jour*, 9 March 2009, No. 12511.
- ¹⁴⁷ *Ibid.*
- ¹⁴⁸ *Aztag*, 83rd year, 16 March 2009, No. 9(23114).
- ¹⁴⁹ *L'Orient-Le Jour*, 18-19 April 2009, No. 12544, No. 2 and *L'Orient-Le Jour*, 24 April 2009, No. 12548.
- ¹⁵⁰ LBC TV news broadcast on 19 March 2009.
- ¹⁵¹ Michael Bluhm, "Outcome of Mefti Polls May Hinge on Armenians," *The Daily Star*, 7 March 2009.
- ¹⁵² *Aztag*, 83rd year, 9 March 2009, No. 4(23109), page 5.
- ¹⁵³ *Ibid.*, 83rd year, 23 March 2009, No. 15(23120).
- ¹⁵⁴ *Ibid.*, 83rd year, 24 March 2009, No. 16(23121) page 2. No picture or text mentioned H. Pakradouny's presence, but on 23 March 2009 he was seen on the TV with the opposition parliamentary blocs united meeting at Rabieh.
- ¹⁵⁵ *Aztag*, 83rd year, 24 March 2009, No. 16(23121) pages 1 and 3.
- ¹⁵⁶ *Ibid.*, 83rd year, 28 March 2009, No. 20(23125), page 2.
- ¹⁵⁷ *Nahar*, 29 March 2009.
- ¹⁵⁸ *Ararad*, 72nd year, 3 April 2009, No. 71(17783).
- ¹⁵⁹ *L'Orient-Le Jour*, 72nd year, 6 April 2009, No. 12534.
- ¹⁶⁰ *Aztag*, 83rd year, 7 April 2009, No. 28(23133).
- ¹⁶¹ *Ibid.*, 83rd year, 8 April 2009, No. 29(23134).
- ¹⁶² *Ibid.*, 83rd year, 9 April 2009, No. 30(23135).
- ¹⁶³ *Ibid.*
- ¹⁶⁴ *Ibid.*, 83rd year, 10 April 2009, No. 31(23136).
- ¹⁶⁵ *L'Orient-Le Jour*, 18-19 April 2009, No. 12544.
- ¹⁶⁶ *Aztag*, 83rd year, 21 April 2009, No. 38(23143), page 2.
- ¹⁶⁷ *Ibid.*
- ¹⁶⁸ *Ibid.*, 83rd year, 22 April 2009, No. 39(23144).
- ¹⁶⁹ *Ibid.*, 83rd year, 14 April 2009, No. 33(23138).
- ¹⁷⁰ *L'Orient-Le Jour*, 24 April 2009, No. 12548, page 3; *Aztag*, 83rd year, 24 April 2009, No. 41(23146).
- ¹⁷¹ *Aztag*, 83rd year, 21 May 2009, No. 61(23165), page 8.
- ¹⁷² *Ibid.*
- ¹⁷³ *Ibid.*, 83rd year, 25 May 2009, No. 64(23169).
- ¹⁷⁴ *Ibid.*, 83rd year, 28 May 2009, No. 66(23171).
- ¹⁷⁵ *Ibid.*, 83rd year, 2 June 2009, No. 69(23174).
- ¹⁷⁶ *Ararad*, 72nd year, 28 April 2009, No. 88(17800).
- ¹⁷⁷ *L'Orient-Le Jour*, 25 May 2009, No. 12752.
- ¹⁷⁸ *Ararad*, 72nd year, 3 June 2009, No. 110(17828).
- ¹⁷⁹ *Ibid.*, 72nd year, 5 June 2009, No. 228(17830).
- ¹⁸⁰ *L'Orient-Le Jour*, 6-7 June 2009, No. 12582, page 2.
- ¹⁸¹ *Ibid.*, page 3.
- ¹⁸² *Aztag*, 83rd year, 9 March 2009, No. 4(23109).
- ¹⁸³ LBC TV Marcel Ghanem's "Kalam el Ness" program on 12 March 2009.
- ¹⁸⁴ *Zartouk*, 72nd year, 12 March 2009, No. 14(19745); *Ararad*, 72nd year, 15 March 2009, No. 52(17763).
- ¹⁸⁵ *Aztag*, 83rd year, 14 March 2009, No. 8(23113).
- ¹⁸⁶ *Ibid.*, 83rd year, 18 March 2009, No. 11(23116).

- ¹⁸⁷ LBC TV news broadcast 14 March 2009.
- ¹⁸⁸ *Zartouk*, 72nd year, 25 March 2009, No. 18(19749); *Ararad*, 72nd year, 25 March 2009, No. 63(17775).
- ¹⁸⁹ *Aznag*, 83rd year, 25 March 2009, No. 17(23122), page 2.
- ¹⁹⁰ *Ibid.*, 83rd year, 30 March 2009, No. 21(23126).
- ¹⁹¹ *Ibid.*, 83rd year, 2 April 2009, No. 24(23129); *L'Orient-Le Jour*, 2 April 2009, No. 12531.
- ¹⁹² *Ararad*, 72nd year, 2 April 2009, No. 70(17782); *L'Orient-Le Jour*, 2 April 2009, No. 12531, page 2.
- ¹⁹³ Robert F. Worth "In Lebanon's Patchwork, A Focus on Armenians' Political Might," *New York Times*, 26 May 2009.
- ¹⁹⁴ *L'Orient-Le Jour*, 2 April 2009, No. 12531, page 2.
- ¹⁹⁵ The above position did not prevent MP Pakradouny as one of the signatories on 30 April 2009 with Christian March 8 allies, to welcome the release upon the orders of the prosecutor of the International Court on Lebanon of four generals who had occupied important security posts and who had been imprisoned in September 2005 on suspicion of being implicated in Hariri's demise (*L'Orient-Le Jour*, 1 May 2009, No. 12554, page 2).
- ¹⁹⁶ *Aznag*, 83rd year, 14 April 2009, No. 33(23138), page 3.
- ¹⁹⁷ *Ararad*, 72nd year, 4 April 2009, No. 72(17784); *Zartouk*, 72nd year, 4 April 2009, No. 21(19752).
- ¹⁹⁸ *Akh Daily*, Yerevan, 29 July 2009, No. 141(4277), page 1 and 4.
- ¹⁹⁹ *L'Orient-Le Jour*, 2 April 2009, No. 12531.
- ²⁰⁰ *Aznag*, 83rd year, 3 April 2009, No. 25 (23130); *Ibid.*, 83rd year, 4 April 2009, No. 26(23131); *Ibid.*, 83rd year, 7 April 2009, No. 28(23133); *Ibid.*, 83rd year, 16 April 2009, No. 35(23140); *L'Orient-Le Jour*, 15 April 2009, No. 12541; *Aznag*, 83rd year, 18 April 2009, No. 37(23142); *Aznag*, 83rd year, 17 April 2009, No. 36(23141).
- ²⁰¹ *L'Orient-Le Jour*, 7 April 2009, No. 12535; *Ararad*, 72nd year, 7 April 2009, No. 74(17786); *Aznag*, 83rd year, 7 April 2009, No. 28(23133), page 2.
- ²⁰² *Ibid.*
- ²⁰³ *Aznag*, 83rd year, 6 April 2009, No. 27(23132), page 2.
- ²⁰⁴ *L'Orient-Le Jour*, 8 April 2009, No. 12536, page 3.
- ²⁰⁵ According to some sources Nar Khatchadourian of the Rangavar opposition and another person, met Saad Hariri on 5 April 2009 to dissuade him from supporting Kassarian.
- ²⁰⁶ *Zartouk*, 72nd year, 7 April 2009, No. 22(19753).
- ²⁰⁷ *Ararad*, 72nd year, 5 April 2009, No. 73(17785); *L'Orient-Le Jour*, No. 12534, page 3; *The Daily Star*, 6 April 2009, No. 12859.
- ²⁰⁸ *Ararad*, 72nd year, 27 March 2009, No. 65(17777); *Ibid.*, 72nd year, 9 April 2009, No. 76(17788).
- ²⁰⁹ *Ibid.*, 72nd year, 8 April 2009, No. 75(17787).
- ²¹⁰ *Ibid.*, 72nd year, 9 April 2009, No. 76(17788).
- ²¹¹ "Murashavun bil-intikhabat el-niyebieh fi 7 hezeyan 2009", www.tayyar.org
- ²¹² *Ararad*, 72nd year, 8 April 2009, No. 75(17787).
- ²¹³ *Aznag*, 83rd year, 11 April 2009, No. 32(23137).
- ²¹⁴ Kassarian, in an interview with *Akh* of Yerevan (29 July 2009, No. 141(4277)), said after the Doha Agreement he told his fellow Party leaders that he did not wish to present his candidacy in 2009, but after the electoral campaign began, the Party leadership in Lebanon proposed his candidacy and he was obliged to accept it. He said the Central Council president, Mike Kharratian, created a duality of position in the party with the Lebanon District Council, who had the right to propose candidates. The Central Council's appeal of solidarity put them in a difficult position and the District Council refused to abide by it. However, the Central Council's interference was not the main reason; the

Party's internal matters (the opposition – Z.M.) became the more important reason for resigning from his candidacy.

Ararad, 72nd year, 22 May 2009, No. 107(17819) referred to an interview in *al-Liwa* daily of Beirut about his reasons for withdrawing his candidacy.

Zarfonk, 73rd year, 28 July 2009, No. 64(19795), page 2 wrote "Rampjaar dissidents did all they could to keep Hagop Kassabjan away from the electoral campaign and parliament."

¹¹⁵ *Ararad*, 72nd year, 12 April 2009, No. 79(17791).

¹¹⁶ *Aztag*, 83rd year, 14 April 2009, No. 38(23138).

¹¹⁷ *Zarfonk*, 72nd year, 16 April 2009, No. 25(19756); *L'Orient-Le Jour* 16 April 2009, No. 12542.

¹¹⁸ *Ararad*, 72nd year, 16 April 2009, No. 80(17792).

¹¹⁹ LBC TV news broadcast 17 April 2009.

¹²⁰ *Ararad*, 72nd year, 17 April 2009, No. 81(17793).

¹²¹ *L'Orient-Le Jour*, 18-19 April 2009, No. 12544.

¹²² *Aztag*, 83rd year, 17 April 2009, No. 36(23141).

¹²³ *Ibid.*, page 2; *Ibid.*, 83rd year, 18 April 2009, No. 37(23142), page 2; *Ibid.*, 83rd year, 23 April 2009, No. 38(23143), page 2.

¹²⁴ *Ararad*, 72nd year, 22 April 2009, No. 84(17796); *L'Orient-Le Jour* 22 April 2009, No. 12546, page 3.

¹²⁵ *Ararad*, 72nd year, 22 April 2009, No. 84(17796).

¹²⁶ LBC TV news broadcast 21 April 2009; *L'Orient-Le Jour*, 22 April 2009, No. 12546.

¹²⁷ *Aztag*, 83rd year, 21 April 2009, No. 38(23143), page 2.

¹²⁸ *L'Orient-Le Jour*, 22 April 2009, No. 12546, page 3.

¹²⁹ *Aztag*, 83rd year, 23 April 2009, No. 40(23145), page 2; *L'Orient-Le Jour*, 23 April 2009, No. 12547.

¹³⁰ *Aztag*, 83rd year, 24 April 2009, No. 41(23146), page 2.

¹³¹ *Aztag*, 83rd year, 23 April 2009, No. 40(23145), page 2.

¹³² *L'Orient-Le Jour*, 24 April 2009, No. 12548, page 2.

¹³³ *Ask Daily*, Yerevan, 22 April 2009, No. 72.

¹³⁴ *Aztag*, 83rd year, 23 April 2009, No. 40(23145); *Ararad*, 72nd year, 23 April 2009, No. 85(17797).

¹³⁵ *L'Orient-Le Jour*, 9-10 May 2009, No. 12559.

¹³⁶ *Aztag*, 83rd year, 24 April 2009, No. 41(23146), page 12.

¹³⁷ *L'Orient-Le Jour*, 25 April 2009, No. 12549 pages 1 and 3.

¹³⁸ *Ibid.*

¹³⁹ *Ibid.*

¹⁴⁰ *Aztag*, 83rd year, 29 April 2009, No. 44(23149), page 2; *Ararad*, 72nd year, 26 April 2009, No. 87(17799) had indicated that Tsovakissian said the boycott would include Beirut 1 and other districts.

¹⁴¹ *Ararad*, 72nd year, 25 April 2009, No. 89(17801).

¹⁴² *Ibid.*, 72nd year, 30 April 2009, No. 90(17802); *Zarfonk*, 72nd year, 1 May 2009, No. 30 (19761).

¹⁴³ *Ararad*, 72nd year, 3 May 2009, No. 92 (17804).

¹⁴⁴ *Al-Mustaqbal*, 4 May 2009, No. 3294.

¹⁴⁵ *Ararad*, 72nd year, 5 May 2009, No. 93(17805).

¹⁴⁶ *Ibid.*

¹⁴⁷ *Aztag*, based on information from *Diar*, 83rd year, 6 May 2009, No. 49(23154), page 2; *Ararad*, 72nd year, 6 May 2009, No. 94(17806).

¹⁴⁸ *Aztag*, 83rd year, 8 May 2009, No. 50(23155), page 2.

- ¹⁴⁰ *Aztag*, 72nd year, 9 May 2009, No. 96(17808); *L'Orion-Le Jour*, 9-10 May 2009, No. 12559, page 3.
- ¹⁴¹ *Aztag*, 72nd year, 12 May 2009, No. 98(17810).
- ¹⁴² *Aztag*, 83rd year, 13 May 2009, No. 54(23159), page 2. During a TV interview on OTV's "Ai Hak Youkai" program with Serge Sarkissian, the latter had a dispute with Knyusoumjan and this created further difficulties (*Aztag*, 16 May 2009, No. 57(23162)).
- ¹⁴³ *L'Orion-Le Jour*, 9-10 May 2009, No. 12559.
- ¹⁴⁴ *Ibid.*, 16-17 May 2009, No. 12560.
- ¹⁴⁵ *Aztag*, 83rd year, 12 May 2009, No. 53(23158), page 2; *Aztag*, 73rd year (15 May 2009, No. 101(17813)).
- ¹⁴⁶ *Aztag*, 72nd year, 17 May 2009, No. 103(17815).
- ¹⁴⁷ *Aztag*, 83rd year, 20 May 2009, No. 60(23165), page 2.
- ¹⁴⁸ *Ibid.*
- ¹⁴⁹ *Aztag*, 72nd year, 20 May 2009, No. 105(17817).
- ¹⁵⁰ *Zartouk*, 72nd year, 21 May 2009, No. 57(19768).
- ¹⁵¹ *L'Orion-Le Jour*, 22 May 2009, No. 12570; *Aztag*, 72nd year, 22 May 2009, No. 107(17819); *Zartouk*, 72nd year, 23 May 2009, No. 38(19769).
- ¹⁵² *Aztag*, 72nd year, 22 May 2009, No. 107(17819).
- ¹⁵³ *Ibid.*, 72nd year, 23 May 2009, No. 108(17820).
- ¹⁵⁴ *Ibid.*, 72nd year, 24 May 2009, No. 109(17821).
- ¹⁵⁵ *Zartouk*, 72nd year, 19 May 2009, No. 36(19767), page 1, stated that Gen. Aoun, Herballah and Suleiman Frangie had criticized president Suleiman.
- ¹⁵⁶ *L'Orion-Le Jour*, 23-24 May 2009, No. 12571.
- ¹⁵⁷ *Aztag*, 72nd year, 28 May 2009, No. 111(17823).
- ¹⁵⁸ *Ibid.*, 72nd year, 29 May 2009, No. 112(17824); *Aztag*, 83rd year, 16 April 2009, No. 35(23140); *Ibid.*, 83rd year, 17 April 2009, No. 36(23141).
- ¹⁵⁹ *Aztag*, 83rd year, 29 April 2009, No. 44(23149).
- ¹⁶⁰ *Ibid.*, 83rd year, 1 May 2009, No. 46(23151).
- ¹⁶¹ *Ibid.*, 83rd year, 9 May 2009, No. 51(23156).
- ¹⁶² *Ibid.*, 83rd year, 14 May 2009, No. 55(23160).
- ¹⁶³ *Ibid.*, 83rd year, 16 May 2009, No. 57(23162).
- ¹⁶⁴ *Ibid.*, 83rd year, 18 May 2009, No. 58(23167).
- ¹⁶⁵ *Ibid.*, 83rd year, 12 May 2009, No. 53(23158).
- ¹⁶⁶ *Ibid.*, 83rd year, 11 May 2009, No. 52(23157).
- ¹⁶⁷ *Ibid.*, 83rd year, 18 May 2009, No. 58(23163). Khatebig Baesoumian, in the name of the TPLCC, mockingly said in this meeting, without naming Toursarkissian, that he "like a worm with a bent neck, is waiting for Korayem Forté's decision to know whether he shall be a candidate or not." He also had disfavorable comments on the other March 14 Armenian candidates, with the intension of showing that "their decisions and attitudes are left to others."
- ¹⁶⁸ *Ibid.*, 83rd year, 11 May 2009, No. 52(23157).
- ¹⁶⁹ *Ibid.*, 83rd year, 19 May 2009, No. 59(23164).
- ¹⁷⁰ *Ibid.*, page 2.
- ¹⁷¹ *Ibid.*, 83rd year, 20 May 2009, No. 60(23165).
- ¹⁷² *Ibid.*, 83rd year, 23 May 2009, No. 63(23168).
- ¹⁷³ *Ibid.*, 83rd year, 27 May 2009, No. 65(23170).
- ¹⁷⁴ *Ibid.*, 83rd year, 30 May 2009, No. 67(23172).
- ¹⁷⁵ *Zartouk*, 73rd year, 9 May 2009, No. 32(19763); *Hank Monthly (Antelias)* May 2009, No. 5.

- ²⁸² *Zartouk*, 73rd year, 9 May 2009, No. 32(19763); *Ibid.*, 73rd year, 23 May 2009, No. 38(19769).
- ²⁸³ *Aztag*, 83rd year, 27 May 2009, No. 65(23170).
- ²⁸⁴ *Ibid.*, 83rd year, 30 May 2009, No. 67(23172), page 3.
- ²⁸⁵ *Zartouk*, 73rd year, 9 May 2009, No. 32(19763).
- ²⁸⁶ *Aztag*, 83rd year, 18 May 2009, No. 58(23165).
- ²⁸⁷ *El-Jaifal* TV news broadcast of 17 May 2009.
- ²⁸⁸ *Aztag*, 83rd year, 18 May 2009, No. 58(23165).
- ²⁸⁹ *Arsarad*, 72nd year, 30 May 2009, No. 113(17825). *Zartouk* did not publish the declaration perhaps as its size did not permit it.
- ²⁹⁰ *L'Orient-Le Jour*, 30-31 May 2009, No. 12576.
- ²⁹¹ *Zartouk*, 72nd year, 30 May 2009, No. 40(19771).
- ²⁹² *Arsarad*, 72nd year, 4 June 2009, No. 117(17829).
- ²⁹³ *Aztag*, 83rd year, 30 May 2009, No. 67(23172), pages 1 and 10.
- ²⁹⁴ *Ibid.*, 83rd year, 27 May 2009, No. 65(23170).
- ²⁹⁵ *Arsarad*, 72nd year, 27 May 2009, No. 110(17822).
- ²⁹⁶ *Ibid.*, 72nd year, 2 June 2009, No. 115(17827).
- ²⁹⁷ *Aztag*, 83rd year, 5 June 2009, No. 72(23177).
- ²⁹⁸ *L'Orient-Le Jour*, 6-7 June 2009, No. 12582.
- ²⁹⁹ *Ibid.*, page 3.
- ³⁰⁰ *Ibid.*, page 2.
- ³⁰¹ Robert F. Worth, "Money Pours in to Lebanon to Buy Votes," *International Herald Tribune*, 24 April 2009, pages 1 and 5.
- ³⁰² *L'Orient-Le Jour*, 18 June 2009, No. 12592.
- ³⁰³ *Al-Safir*, Beirut, 9 June 2009, No. 11313, p. 4.
- ³⁰⁴ *Nahar*, 9 June 2009, No. 23720.
- ³⁰⁵ *Al-Safir*, 9 June 2009, No. 11313, page 4.
- ³⁰⁶ *Ibid.*
- ³⁰⁷ *Nahar*, 9 June 2009, No. 23720.
- ³⁰⁸ *Al-Safir*, 9 June 2009, No. 11313, page 4.
- ³⁰⁹ *Ibid.*
- ³¹⁰ *Nahar*, 9 June 2009, No. 23720.
- ³¹¹ *Aztag*, 83rd year, 13 June 2009, No. 79(23184). In the same newspaper Avio Gidanian of the TPLCC had declared in Mays 13,800 Armenians had voted in their favour and 2900 for the March 14 Forces.
- ³¹² *Aztag*, 83rd year, 13 June 2009, No. 79(23184). Gidanian gave the Zohle percentage in their favour as 80%, the votes being out of 3300, 3000 in their favour and 300 for the March 14 forces.
- ³¹³ *L'Orient-Le Jour*, 8 June 2009, No. 12583.
- ³¹⁴ *The Daily Star*, 8 June 2009, No. 12908.
- ³¹⁵ *Aztag*, 83rd year, 8 June 2009, No. 74(23179).
- ³¹⁶ *Zartouk*, 72nd year, 9 June 2009, No. 44(19775).
- ³¹⁷ *Arsarad*, 72nd year, 9 June 2009, No. 120(17812).
- ³¹⁸ *Al-Balad*, 9 July 2009, No. 1933, page 7.
- ³¹⁹ *Ibid.*
- ³²⁰ *Ibid.*, 10 July 2009, No. 1934, page 7.
- ³²¹ *Ibid.*, 12 July 2009, No. 1936, page 7.
- ³²² *Ibid.*
- ³²³ *Ibid.*, 3 July 2009, No. 1928, page 7.
- ³²⁴ *The Daily Star*, 9 June 2009, No. 12909.

- ³²⁸ Ziyad Makhoul, "Mythologies," *L'Orient-Le Jour*, 9 June 2009, No. 12584, page 2.
- ³²⁹ Michel Touma, "Un Tree Coiteux, et Suspect, Ences de Zede," *L'Orient-Le Jour*, 13-14 June 2009, No. 12588, page 3; *Zartouk*, 72nd year, 20 June 2009, No. 49(19780), page 3, gave Touma's article in its Armenian translation.
- ³³⁰ Editorial, "Beyond the Criticisms," *Aztag*, 83rd year, 18 June 2009, No. 83(23188).
- ³³¹ *Ibid.*
- ³³² *Ararad*, 72nd year, 11 June 2009, No. 122(17834).
- ³³³ *Zartouk*, 72nd year, 13 June 2009, No. 46(19777).
- ³³⁴ *Ibid.*, 72nd year, 16 June 2009, No. 47(19778).
- ³³⁵ *Ibid.*, 72nd year, 11 June 2009, No. 45(19776).
- ³³⁶ *Aztag*, 83rd year, 13 June 2009, No. 79(23184).
- ³³⁷ *Ibid.*, page 3.
- ³³⁸ *The Daily Star*, 17 June 2009, No. 12926; *Ararad*, 72nd year, 17 June 2009, No. 127(17839); *L'Orient-Le Jour*, 17 June 2009, No. 12591; *Al-Sharq*, Beirut, 17 June 2009, No. 18037.
- ³³⁹ Vicken Chertchian of AGBU-Antranik Club actively worked for Murr.
- ³⁴⁰ Same as footnote 338.
- ³⁴¹ *L'Orient-Le Jour*, 17 June 2009, No. 12591.
- ³⁴² *Aztag*, 83rd year, 18 June 2009, No. 85(23188); *L'Orient-Le Jour*, 18 June 2009, No. 12592.
- ³⁴³ *Al-Ahbar*, Beirut, 17 June 2009, as translated in *Aztag*, 83rd year, 18 June 2009, No. 83(23188).
- ³⁴⁴ *L'Orient-Le Jour*, 9 June 2009, No. 12584, page 4; *Zartouk*, 72nd year, 11 June 2009, No. 45(19776).
- ³⁴⁵ *L'Orient-Le Jour*, 18 June 2009, No. 12592.
- ³⁴⁶ *Aztag*, 83rd year, 17 June 2009, No. 82(23187).
- ³⁴⁷ *Ibid.*, 83rd year, 15 October 2009, No. 182(23287).
- ³⁴⁸ *Ararad*, 72nd year, 8 July 2009, No. 145(17857).
- ³⁴⁹ *Zartouk*, 72nd year, 30 June 2009, No. 53(19784).
- ³⁵⁰ *Ibid.*
- ³⁵¹ *Al-Diar*, Beirut, 22nd year, 24 July 2009, No. 7382, page 5; *Al-Ahbar*, Beirut, 17 July 2009.
- ³⁵² *Ararad*, 72nd year, 23 June 2009, No. 132(17844).
- ³⁵³ *Zartouk*, 72nd year, 4 July 2009, No. 55(19786).
- ³⁵⁴ *Ibid.*
- ³⁵⁵ *Ararad*, 72nd year, 7 August 2009, No. 170(17882); *Zartouk*, 72nd year, 8 August 2009, No. 69(19800).
- ³⁵⁶ *Zartouk*, 72nd year, 11 August 2009, No. 70(19802).
- ³⁵⁷ *L'Orient-Le Jour*, 8 September 2009, No. 12661, page 2.
- ³⁵⁸ *Zartouk*, 72nd year, 10 November 2009, No. 108(19839).
- ³⁵⁹ *L'Orient-Le Jour*, 26-27 September 2009, No. 12676, page 4.
- ³⁶⁰ *Aztag*, 83rd year, 26 November 2009, No. 217(23322).
- ³⁶¹ *Zartouk*, 72nd year, 12 December 2009, No. 121(19852); *Ararad*, 72nd year, 12 December 2009, No. 273(19885).
- ³⁶² Hamo Moskoflan, "Interview with MP Hagop Pakzadouny," *Zartouk*, 72nd year, 26 January 2010 No. 136(19867), pages 3-4. The interview was reprinted in some Armenian papers such as *Nor Gyank* of Los Angeles, but not in *Aztag*.
- ³⁶³ *Aztag*, 83rd year, 2 September 2009, No. 147(23252); *Ararad*, 72nd year, 3 September 2009, No. 192(17903); *Zartouk*, 72nd year, 5 September 2009, No. 81(19812).
- ³⁶⁴ *Zartouk*, 72nd year, 29 December 2009, No. 126(19857).

**ՀԱՅԵՐԷՆԻ ԵՒ ՓՈՔՐ ԱՄԻԱՅԻ
ՀՆԱԳՈՅՆ ԼԵԶՈՒՆԵՐԻ ԱՌՆՉՈՒԹԻՒՆՆԵՐ**

ԱՐՄԷՆ ԳԵՏՐՈՍԻԱՆ

Հայերէնի՝ Հայկական Լեռնաշխարհի հարեւան հին լեզուների հետ ունեցած կապերի եւ ազդեցութիւնների հարցը վաղուց ի վեր եղել է գիտնականների ուշադրութեան կենտրոնում: Այդ լեզուների հետ ունեցած կապերի հիման վրայ կարող են բացատրուել ոչ միայն հայոց լեզուի, այլեւ հայ ժողովրդի, նրա հոգեւոր եւ նրբակամ մշակութի ճաղաչի պատմութեան բազմաթիւ իրողութիւններ: Այս առումով, յատկապէս արեւմախոսական եւ Գրիգոր Նոսիանցեանի, Իգոր Դրականովի եւ Վէրոյ Ջաւուկեանի աշխատութիւնները: Այնուամենայնիւ, Ջաւուկեանի վերջին հիմնարար աշխատութեան հրատարակութիւնից՝ աւելի քան քսան տարի է անցել: Կերպարանա հարաւոր է որոշ եւզրասումներ կատարել, նոր նրբիներ եւ վերջումութիւններ աւելացնել եզուին՝: Մեր այս աշխատութեան ուշադրութեան կիզակէտում է մշակութային յատուկ ծանոթանումսութիւն կրող անուանումների, այդ թւում զիջանունների վերջումութիւնը, առասպելաբանական եւ մշակութային իրողութիւնների նաեւնապակեան բնութարանը եւ եւզրասումը:

Մոյն յոդումում քննում են Հայերէնի եւ Հայկական Լեռնաշխարհի հարաւոր ու արեւմուտարում տարածում եւ Ք.ա. Բ. հազարամեակի վերջում աննկատացած ճաղաչի լեզուների՝ իտալերէնի, իսպաներէնի եւ իտալերէնի աննաշխարհների հարցը, որոշ շաբով աննաշխարհայում նաեւ իտալերէնի ազդակից, բայց մի քիչ աւելի ուշ աննաշխարհ լեզուների լեզուները: Իտալերէնի ազդակից ու բարձրների հետ հայերէնի բարձրութիւնը այլ լեզուի է ներկայացնում: Նախ, ու բարձրների մասնաշխարհ է ոչ թէ Փոքր Ասիայից, այլ նեղ Հայկական Լեռնաշխարհից, այսպէ՛ հայերէնի եւ ուրաբերէնի աննաշխարհների շատ իտալեր են ու բազմաբնու (Նեյրաշխարհութիւն, իտալերանութիւն, բառապարտ, աննաշխարհներ, զիջանուններ, զիջանուններ), որակապէս տարբեր հայ-իտալական աննաշխարհներից՝:

ՀԱՅԵՐԷՆԸ ԵՒ ԻՏԱՔԵՐԷՆԸ

Հին Փոքր Ասիայից յայտնի ճաղաչի լեզուն իտալերէնն է, Փոքր Ասիայի հին լեզուների՝ իտալերի լեզու (Hattic, Hattian): Ի տարբերութիւն հին աննաշխարհական լեզուների, այն Նոյնբնուական չէ: Համանուն է համարում իտալերէնի ճաղաչումարանական կապը հիւսիսարեւմտակողմանեւ արեւապայտաշխարհական լեզուների հետ՝: Այն աւանդում է իտալական արեւմտեանում, որոշ յատկապէս միասնական գրութիւններում, թէեւ արդէն վաղ իտալական մասնաշխարհներից՝ Ք.ա. Բ. հազարամեակի առաջին դարերից իր տեղը սկսել է զիջել իտալերէնի եւ պարսկերէնի ապա՝ աննաշխարհ, ազդեցութեան հետքեր:

Մտղենյո՛վ երակցա՛մ (կրօնի, պաշտամու՛նքի, պետութեան եւ մշակութի՛ կեանքացուած բաներա՛մ)։

Հայերէ՛նի եւ խաթիւրէ՛նի հասանական ընդհանուր բաներից քիչատակելի են հետեւեալները՝ udu-ada՝ ծրարական մի կանչ, duquadihu՝ կերտխուսի հետեւից ընկնել-haggaxuel՝ ճառասուպ, ցմար-zimot՝ երաժշտական մի գործիք, փաղ-րաղ-pala՝ համա, եւ, haki՝ Մրանց պէտք է աւելացնել երկու բառ. 1՝ haki(ya)ci՝ (ծրարական) երգիչ, որն անբաժանելի է խաւական halmi երգ եւ հայ-խաղ՝ երգ բաներից՝, եւ 2՝ huqdi(hu)di՝ խեղ, կարած անպատճով, պակաս աւուր, համապէս խաթական զարբերութեան աստուած Has(a)mih կեանք (Քաղկեդոնիցի միջին կովկաս զարբերութեան աստուածութիւնները պատկերացուել են որպէս հաշտուած, անմահ կովկասեան խաթական գիշացանակները զարբերաստուածներին եւ յուն Հեփեստոսի կերպարը, որը նախկին խաթական փոխաստութիւն է համարուած՝ Այս փոփոխութիւնները, որոնք բարձր չեն, որ միտքով ընդունելի են հիմնականում, հակուած են բացառիչու որպէս միջնորդաւորուած ազդեցութեան արդիւնքներ (հիմնականում խաթիւրէնից խեփերէն, այսպէ՛ս հայերէն)։

Կան նաեւ հայ-խաթական անուանարանական համընկումներ։ Այսպէ՛ս, Բանեփոքը Մշտի զարշափալայրի գետը՝ Մեղրազետը, անուանուած է Teteboas՝ Այս անունն ակներեւարէն համապէս է Կեղե՛ր-արմատով հիմնատարական անունների կեանք, որոնք պէտք է կապուած լինեն խաթական Teled/pinuz, Teled/ori (կրեան տարբերակ՝) զիջանուած կեանք։ Այս աստուածը հանդիս է գալիս որպէս անպարտի աստուած անհետացող որդի, որին կարողանում է գտնել միայն մեղան (անմահ Մեղրազետ-ձեզու անշուքիներ)։ Մեղրազետի չրբանը՝ Տարան դաւաճող, հին Հնդկութեանը՝ Տարան, միտքովանալի համեմատելի է խաթական անպարտի աստուած Տարուի անունն կեանք, որի խեփական ձեւն էր Targawa։ Հայաքրիստոնէական զարաշրջանում Տարանը պաշտամունքի կեանքին էր անպարտալին բանկանիւններ ունեցող Վահագն աստուած։ Հասանական է համարուում, որ Փոքր Ասիայի հիւսիսարեւելեան չրբանների միջին Հաթիական Կեանքարը, Շու՛ւլ ընտելացուած են եղել խաթիւրին ազդեցիկ ջեղերով՝։ Այս համընկումները ցոյց են տալիս, որ խաթիւրէնը կամ նրա մի բարբառը, իրար, հասանարար հետմ խաթուել է Հայկական Կեանքարում։ Ըստ ազգէ, կարող էին լինել նաեւ հայ-խաթական ուղղակի անշուքիներ՝)։

ՀԱՅԵՐԷՆԸ ԵՒ ԽԱՏԻՐԷՆԸ

Խուսերէնը հին Փոքր Ասիայի անհնատարանուած լեզուներից էր։ Խուսական անունների Հիւսիսային Միջնորդաւորում եւ յարակից չրբաններում ի յարչ են գալիս Բ.ս. Բ. հայաբանականի կէտերից, իսկ Հուսագնի գրութիւնների՝ Դաստարապէս Բ.ս. 2000ին։ Տարանուած է եղել Հիւսիսային Միջնորդաւորում, Միջնորդում, Հայկական Կեանքարէնի հարուած եւ արեւմուտարում։ Խուսական հասարակութեան մէջ նշանակալի է եղել ծագումով Հնդկարական գիծախաթի զիջը, որի լեզուով են մեկնարանուած խուսական որոշ իշխանաւորների անուններ, գիջանուներ եւ մեկնարանութեան եզրեր։ Խուսերէնը նշանակալի ազդեցութիւն է մտղել ուղի-խեփական մշակութի ձեւաւորման վրայ (կրտստուել են եզրեր, գիջանուներ, անհնատուներ)։ Այն յայտնի է մի քանի բարբառ-

ուայնն ասրբերակներով՝ Լեզուարանքին ազգակնից է ուրաքանդէնն, թեև դուար է միտքէք որչաչ նրանց մեքուարութեան աստեանք Տարածուած թայց եւ ախպէս Կամբնչանուր ընդունելովին չունեցոյ զարեանի Կամբայն խուսերէնք եւ ուրաքանդէնք չեղակնից եւ հրախարհեղակովեանն՝ Կարեան-զարգտանեան իջուներն՝:

Հայտնական իջուական անշուքթիւներք առաջին Կանգանուայնց ուսումնարութիւնք պատկանում է Դափանցեանն¹⁴, Յնապոյ ուսումնարութիւններէնց կարեղի է ինչէ Զեմ Գրեղիին¹⁵, Գրեղուայն¹⁶, Կերեւ Միքայեանի՝ Մարգարիտ Երայնեանի¹⁷ անդրադարձները այց թեմայնն Եղան նրինք քննական կերպով կերելալայնում է Զաւակեանի հիմնադրոյ աշխատութեան մէջ¹⁸:

Սասնի ներկայացում է Կարեղուում առաւել Կանանական խուսական ծագման քանիք մի ցուցակ¹⁹, Կայնս անուայ-անցի Անյն ծագումն ունի ինչ որ ասոր. ասնո, չուներ. ուցցի, ուցցու Կամանիներք, թայց Կարեղուան ծեւն առաւել ծամ է խուսականին), ասանէ կնի ընարեչ, ուզեչ-սնի կնի, խալդո-հանի ինչ-որ պատուց (Կարեղուան է ուրաքա- հանիին, որք ներկայալու թարգ-մանում է որպէս խալդոյ²⁰, եւ Կարեղն քանոյ կարոյ է ուրաքանական փոխա-րութիւն Կամարոյն), խննար-հուշոյ՝ նայն խուսանով, խսն՝ ժյաւ-հսն՝ խուսանքի ինքնանուանումը, նոն-սուրան՝ նայն խուսանով (քանոյ ծագումով աքաղական է եւ Կարեղնին կարոյ կը անցնիչ նաեւ սեմական ազգերից), անոյն մի սեմակ թյա-սնն ինչ-որ թյա: Սրանց, որոչ կանկանով, անկայ-նում է եւս մի քանի քան՝ փոխիչ-թոն նայն խուսանով եւ քարոյն մի սեմակ խոտեղեկն-կակէն՝ նայն խուսանով (այս քաներք ծագումով աքաղական են): Ըստ Կերեւ Միքայեանի ջրում աշխատութեան, Կարեղուում կան մի շարք խուսական քուսանուներք:

Իրականում Կարեղնի եւ խուսերէնի քանոյնն ընդ Կարեւութիւններն աւելի շատ են, որոնցից քաներք փոխառութիւններ են աքաղակներնց կանանք խուսական միջնորդութիւն են նեկնացում Կարեղնում մի շարք այլ աքաղական քանիք Կամար, որինան յազմա, կնիր եւն): Հնապրքարական մի սրինակ է Կարեղանական անշուքթիւներք թուում զիւրում Կայ խոտի կրք քանոյ, որին միանգամայն Կամապատասխանում է խուս. նոխիթուսա ննոնն (խուսերէ-նում ան-տանն քանի խուսար շատ չեմոյնց վերնածակ է)²¹, Գրեղուայնք խուսական ծագում է վերացրում նաեւ Կայ ալիս՝ զեչ, զարմ, ծագմուրոյ, ալիսիսն եւ ծոտայ քանիքն: Թէև Զաւակեանք մեքում է այս Կամեմա-տութիւններք, թայց եւ ախպէս, որոնցից առաջինք եւ կրկնորոյ որչաչակնորէն Կանանական են Կնտա խուս. Allac՝ ախուէն, որից եւ նեկնայնքնս՝ *allac(e)hhi՝ ախուէն եւ *allac(e)hhihi՝ անտեսութեան կառաւարչուէն²², Կարեղական ընտանեկան եզրադրանութիւնն առաւել յառ պակասուածն է Տեղե-րոպակներէնք մէջ²³, որն անխարկում է նաեւ Կարեղական ծաւայնութեան ըն-տանիքի վաղեմական, Տեղե-րոպականին առաւել ծամ վեմուլք²⁴, Անյն եզրք պարզ Կամանիներ ունի Կարեղնում, թայց եւ ախպէս, եթէ այս Կամեմատու-թիւններք ճիշտ են, ապա կարեղն է կարծիչ, որ Կայոյն Կարեղական ընտանիքի կառուցումը միայն եղիչ է նաեւ խուսական ազգեղութիւն²⁵:

Կան նաև, հայտնական անուանարանական ընդհանրություններ: Հափանցանք ներկայացրել է խուսերեկեց հայերենն անցած մի շարք բառակ անուններ, որոնցից, ըստ Հուսուկեանի, զիջ թէ շատ հասանական կարող են լինել հետեւեալները՝ Ալիք-Ակիտ, Արաիք-Արձի, Քոք-Քոտ, Քաղապի հետաքրքրութիւն է ներկայացնում այն, որ ազգային աւանդութեան մէջ հարց նախահար Հայքի երեք որպիւնեկեր կերպարի հետ անուան գրուում է որպէս խուսերեկեց անուանարան նախին՝ Իրաք, այս անուան եղբայրական է խուսերեկեց ցեղանուն հետ նուազայիք նշաններ չունի որ համար՝ այն հարցը որոշել է Առի և սեպայիք ԽՈՐԾ Անչի է ժամանարապէս խՈՐԾ, որը հայերենում կանոնաւոր կերպով դարձել է խՈՐ, հմմտ՝ այդ ցեղանուն երբ. ԽՈՐ, յուն. Χορταίος մեկերը, որն իր ներքին համադրում է խուսարարարական հարձի՝ ապաքի, պատարդ բառի հետ²⁰, Այսպիսով, հարց ազգանունական աւանդութեան մէջ պատկանուել են ընդունութիւններ խուսերեկեց վերաբերակ, յայտ ներառուած Հայերեանների առձեռ, եւ ոչ սուտ ցեղերի մէջ: Սա թերեւս կարող է մեկնարանուել խուսերեկեց որոշ կերպեր՝ հայերի մէջ մուսուլման փաստով:

խուսերեկեց անուանարանական մէջ կենտրոնական սեղ էր գրուում անպարտի աստուած Քեչուսը (Tessub, համապատասխանում է արարական Teššubին): Աշխիւնական դարաշրջանում Ք.ա. 1400ից յետոյ նա կերպարի դերը էր գրանել նաև Թեֆական Կարբուրթական Սաականդական է, որ Թեֆական Կարբուրթական եւ խուսերեկեց անձնապատկեր շատ դարեր յետոյ՝ Ք.ա. Ը-է. 44- այդ գրքանուանը կազմուած խուսական արքայանուաններ են ընդունում Հայերեկան Լեւոնապարի նարուում Եւրբրտ կերպում եւ մերձակայքում (Hu-Tessub, Ik-Tessub, [...]-gi-Tessub եւն.)²¹, Նա ցոյց է տայի խուսերեկեց գրքանուանը այդ կերպանուան եւ նրա՝ անպարտի աստուած, պաշտամունքի մի կշանուար կենտրոն լինելը: Եւրբրտի համապատասխանում է յետագայ Հայերեկան Սասունի շրջաններ՝ հարց գրեցանովայի Սասնայ Մտերի հայերեկեցիներ: Դրեցանովայի Սասունը հիմնում են Սասունի եւ նրա կրկուորեակ ներքաք Քաղապարը, Տրեքրտ գետի մի գտակի ափին: Ըստ Սասունի Արեւիկանի մանրամասն հիմնաւորման, Սասնապար՝ գրեցանովայի ներսաների գէնքի կաթնակի թրի առաջին տէրը, անպարտի աստուած մի կերպարն է²²: Սասնանական է, որ Քեչուսը եւս կրկուորեակ է՝ նա յրապում է իր եղբայր Քալմիշուրի եւ Տրեքրտ գետի հետ միասին: Ըստ այդմ, Սասնապար, որ իր կրկուորեակ եղբայր հետ հիմնում է Սասունը Տրեքրտի մի գտակի ափուքներում, փաստորէն ուշ միջուկան սարերեկեց է անցել հին անպարտի ցեղանուն աստուած՝ Եւրբրտի Քեչուսի²³, նոյնիսկ թում է, թէ Քեչուսը Քեչուրայի անուան մի հետուար արձագանգը պատկանուել է Սասունի եւ Մուշի յարակից շրջանների հարց բախարաւորութեան մէջ: Այդպէս՝ կարող է մեկնարանուել ստուաներերի եւ մեղքների սերունդներով բնակեցուած Իրիկց գրեցում բանահար Քեչուսարեկանի կողմից 2000ին գրանցուած մի երգի կրկնորոյ՝ «Թեչիք, Թեչիք, Թեչիք, Խաչ»²⁴:

Քեչուսի պաշտամունքի հնգեր կարելի է տեսնել նաև Հայերեկան Լեւոնապարի ուշ շրջաններում, որտեղ բազում հնագոյն անուանումներ, նաև խուսական ծագման, անցել են հայերէնին: Քեչուսի պաշտամունքի կենտրոնները յայտնի են սեպայիք Կում-արմատով անուանումներով (Kummi,

Каммиа): Հայոց գերագոյն Արամազդ աստուծո՝ որն է թիւս սչոց նաեւ անգրոսոյցին յառկանիչներ ունէր - պաշտամունքի կենտրոնն էր Անի-Կամարը, որը խեթական ժամանակներում յայտնի էր որպէս Կամմաիա, եւ անգրոսի աստուծո պաշտամունքի մի նշանաւոր կենտրոնն էր: Սա ցոյց է տալիս, որ Արամազդը տեղի Քեչուրի մի ժառանգորդն էր՝ Կամմաչին՝ ներկայիս Գիւմրին, թերեւս նոյնպէս կապուած է Քեչուրի առասպելների հետ⁵⁴:

Քեչուրի գլխաւոր նախապետութիւններէն էր քարէ կրէչ Ուլլիկունիմը (Ullikurami, որը յայտնի մեկնաբանում է որպէս «Ամսմի քաղաքը կործանող» ինչը, անկեղծի հաւանականութեամբ, միայն կեղծ՝ ժողովրդական ստուգարանութիւն է⁵⁵): Այս անունը, որտեղ -տուն կարող է խուսական անանց լինել (սեւ՝ մերեւում), շատ է լինելնում ուրարտական ապրիլների մերձեւանձան Սելիկս-ու/ի երկրի անուանումը (ոնն եւ նմ ուրարտական անանցներ են), որը հին Հայկական Գեղարքունին է շեռացալում Գեղարքունիք, Հայերէնն ընտրու էր Գ գարգացմամբ): Հնոց Սելիկսու երկրի տարածքներում են կենտրոնացած Շաղոյն Հարասանի հանելուկային գրեւոր քարակոթողները, եւ կարեւր է ներթափանցի, որ այդ անդամուներ, ի վերջոյ, կապուած է հին առասպելական քարէ կրէչի անուան հետ՝:

Կարծիք կայ, որ Հայկական առասպելական արարչութիւնի (այլ կերպ՝ առլէզ, յառլէզ) անուանումը խուսական է⁵⁶, բայց այն միանգամայն պարզ եւ եզրգրիտ քաղաքաւում է Հայերէնով, իսկ խուսական մեկնաբանութիւնը կամարական է⁵⁷:

ՀԱՅԵՐԵՆԸ ԵՒ ՀԻՆ ԱՆՍՈՒՄԱԿԱՆ ԱՅՁՈՒՆԵՐԸ

Հին անասոյցական լեզուները երբեմն կոչուում են նաեւ խեթալուսական լեզուներ: Գրուած են խեթերէնը (Hittite), պարսերէնը, յուրիերէնը՝ սեպագիր եւ գաղափարապարսին մեւր (hieroglyphic)՝ տարբերակներով, ապա՝ ասիւթ ուչ ասանդուած լիկիերէնը, վրդիերէնը, կարիերէնը⁵⁸: Արանցից խեթերէնը, պարսերէնը եւ յուրիերէնն են, որ տարածուած են եղել Հայկական Անանայաբարձի մերձակայքում, իսկ միւսները խուսուիչ են ասիւթ արեւմտեան շրջաններում: Շաղոյն խեթական անուանումներն աչքաբոլո սեպագիր ապրիլներում ի յայտ են գալիս Բ. ա. Բ. հաղարամեակի վերջից, իսկ խեթական գրութիւնները՝ Բ. ա. Ժ.Ձ. դարից: Խեթական Կարբութիւնը, Խաթուաս կենտրոնով (ժամանակակից Անկարայից ոչ-հեռու) տարածուած է եղել Հայկական Անանայաբարձի արեւմուտք, ընդգրկելով Կապադոկիան:

Ստորաբար այդ լեզուները գրուում են իրեն Տեղեւորացական լեզուախմբի մի ասանմին, միւսները թուսական հնուս. մի հնուց: Ըստ աներկեան լեզուաբան է. Ստարաեւմտի գարկամի, անասոյցական եւ միւս Տեղեւորացական լեզուների մայր լեզուն՝ նախա-Տեղեւորիերէնը սեպագիր բանաւածիչ է երկու հնուցի՝ անասոյցական եւ Տեղեւորացական: Առաջին ժառանգներն են վկայուած անասոյցական լեզուները, իսկ երկրորդը, նշանակալորին ասիւթ ուչ, նորից նրազարուել է, որի հետեւանքով սերիք են աւել միւս յայտ Տեղեւորացական լեզուները (այս գարկամը, թէեւ ներկայումս թուսական տարածուած, բայց միայն չ'ընդհանրուած չէ)⁵⁹:

Հայերէնի եւ խեթերէնի ընդհանրութիւնների վերաբերեալ առաջին աշխատութիւնները գրուել են Ն. Մարտիրոսեանի, ապա Հափանցեանի կողմից⁴¹։ Ենթադրում այդ հարցին անդրադարձել են այլ հեղինակներ եւս, որոնցից առաւել արժանաշխատակ է Զահուկեանը։ Հայոց լեզուի պատմութեան վերաբերեալ իր վերջին հիմնարար աշխատութեան մէջ Զահուկեանը նշարում է հայերէնի եւ անատոլիական լեզուների շարաբերութեան եւ ընդհանրութիւնների հարցը, եւ ներկայացնում է առաւել հաւանական ընդհանրութիւնների մի շարք⁴²։

Հինք ընդունելով այդ շարքը, հայերէնի անատոլիական լեզուներից կատարուած ընդհանուր փոխառութիւններից յիշատակելի են հետեւեալները (եթէ թառուկ չի նշում, ապա թաթարական աշուրական լեզուներէն է խեթական թառուկ) քրտա-թարս՝ կու, քըքքք-քք՝ ուսուկըք, յախար-նիխար-խահար՝ անքեւուր մի քուք, խարալ (չարժուկ, աքշուկ)-հալա՝ շարժուկ, խառն-հառնախա՝ խառնը, գրգուկ, խոխոխոխ-խիխիլա՝ կուուկ, սպաննը, խառնի-խառն՝ հառնը, ասաննը (արագիլ)-տալն՝ մի թալու, փախիկ-թախ՝ հայածիկ, քչիկ, փչար-թախ՝ փչիկ։

Մի բացառում, որ խեթերէնում էլ փոխառութիւններ չեն ընկն հայերէնից, եթէ այդպէս է, ապա Շաղոբի հայերէնի կողմերը ոչ ոք է միջեւ խեթերէնի ու խեթական կարգութեան անկումը գտնուէին խեթերին հարեան չբաններում, աշերէն՝ Գամուկան Հայաստանում եւ կամ մերձակայքում։ Զահուկեանը ընդհանուր է համարում, որ հետեւեալ թառեր անատոլիական լեզուների անցած թեմէ հայերէնից՝ խառնի-խառն գրագրից, պարպիկ, իսպ-խալ(չ)ա մի թխուածք, ալիլ-լուկ մալլ՝ ծով (չառուկ անունների թաղապից), ապր (լուրը)-ճիլ՝ նոյն իմաստը, րիլի (կար)-տիլարի՝ չրքան, երկրամաս, լուժ-խալլի՝ կու, պարտապի աշխատանք, խառն-նոն թակ, փարախ, գոժ, հարկաննի-նարչանն՝ ոչնչացնել, ցառալի-լուկ, Մառալի՝ գունատուակ, ասալ-տալա՝ ճաշի սառչ, հարչի (սառուածներին), փալ-թալա մի անուակ անան։

Կարծիք կար, որ հայերէնի անատոլիական շերտը գալիս է համեմատաբար ոչ աւանդուած գաղափարապաշին լուսիկներից, բայց ինչպէս նշում է Զահուկեանը, հայ-անատոլիական ընդհանրութիւնների գաղափարապաշին լուսիկների համապատասխան թառերի լեռ թառուկ միջուկներէն լինէ չեն ցուցաբերում։ Այսպիսով, ինչպէս կարծիքը միայն մտահայտողական է, հիմնուած այն անուակների վրայ, որ Շաղոբի հայերէնի կողմերը շարժուակ են Հայկական Լեռնայնաբերում ու խեթական կարգութեան անկումից յետոյ։

Առանձին նստաքերութիւն է ներկայացնում հայ-անատոլիական ընդհանուր թառուկ անունների բնութիւնը։ Իրանցից առաւել թառան է հայերէն Մուլիկ անձնանունը, որն անէլթարքէն նշխական է խեթ. Մուլիկն այդ անունով թառան են մի թանի խեթական արքաներ։ Եստիանչական է, որ հայոց չին վերջում հանդէս ենկող Մուլիկ պարսպանի առասպելականացած կերպարը եւս կուպիկ է գրեւորում արեւմտափոքրասիական՝ լիդիական Մուրտրիս (Մուլիկ) յունական մեւն (՛) արքայի առասպելական կերպարի հետ⁴³։

Գիտական գրականութեան մէջ շատ թանաթ նշուել է հայոց առասպելական Անգիկեայ Տարքի (տարբերներում անցիլ թանաթ Տարք) եւ խեթալուսիական անդրապի առաստիւն Կառնի (տարբերակ՝ Կառն), անունների նմանու-

Յիւնք, սակայն որպէս Տարք ներկայացուցող տեսչք, գտնուելով ըստ մեծացրե-
րի, ամենայն հաստատականութեամբ, որպէս ձեռք է հերթել է Տարքը, մի անուն, որն
առանցում է հարցը մէջ⁶⁶։ Ըստ այսմ, այս համայնութիւնից Յիւնքն պէտք է
հրատարակել⁶⁷։ Ամենայն հաստատականութեամբ կարգուած չեն նաեւ երբեմն
որպէս հարցուական անշուքութիւնների փաստարկ ներկայացուցող հարցերն
ըստ՝ կարծուկ ըստը եւ յարմարեան ՏԱՐՔ աստուած տեսչքը (կիրթիւն ժա-
տարտի, եւ ոչ շարժ-կարծուկի աստուած էր)⁶⁸։

Հարցական կեանքներով հարաւի եւ արեւելից (Կեանք եւ Սեւանք) յնրի
չբխելի, սակայն յիշեցրի պատմական հարցերից ըստական կեանք ընկած աս-
քան ընկերի որոշ չին անուանումների ցնեութիւնը ցոյց է տալիս, որ, ամենայն
հաստատականութեամբ, այդպէս եղիչ է յիշեցրիչին ժամ թղտուկ խոսող ընտ-
լութիւն։ Այս թղտուկից կարող էին ծագել Սեւան, Սիւնք տեղանունները, ՆՏՆՈ՛
իսկի՝ ՆՏՆՈ՛, ՆՏՆԱ՛՛՛՛՛՛՛ աստուած-արեւի աստուած, ՆՏՆԱ՛՛՛՛՛՛՛ աստուածուից
բառերը, ՆՏՆԱ՛՛՛՛՛՛՛ աստուած արեւի եւ յուսարի երկնքի աստուած՝ ՆՏՆՈ՛ անունից
(տեղագիրք նե յիշեցրիչում ամբողջար ներկայացուած է 5 ՆՏՆԱ՛՛՛՛՛՛՛)։ Սե-
կանչական են Սիւնքի արեւի ՆՏՆԱ՛՛՛՛՛՛՛ տեղանունները, որոնց մէջ Արեւիս, Արե-
ւիք, Արեւեանց ասեւ ձեւերը ցնդանունական ընտրի՛՛՛՛՛՛՛ ունեն (որպէս հարեւան-
ներ՝ արեւապաշտների ցնդերից, Սիւնքի հաստական թարգմանութի-
ւն)⁶⁹։ Դրանց պէտք է աւելցնել իշխան, իշխան կարեւոր մշակութային երկրից
Արեւորդը նաեւ Սեւանի միակ վերաբերման, որպէս նախնի, ամենայն հա-
ստատականութեամբ, ծագում են այս թղտուկի յիշե՛՛՛՛՛՛՛ Սեւան(ՆՏՆՈ՛՛՛՛՛՛՛) արեւի իշխան)⁷⁰։

Յիշական տեսչ անիւ հարցը առաջին մարտադարը Արեւիքի անուանու-
մը։ Հին *Armawirak (Արմաւիր, սեւ. Արմաւիրոյ) առաջին ժամի համար ՆՏՆՈ՛՛
Arma՛ յուսիք, յամաստուած, յարեւի յիշեցրիչում, յարեւիչում, զարգաբարձարգրչին յարեւիչում, յիշեցրիչում ու յիշեցրիչում։ Երկրորդ ժամը
համայնքի է յիշեցրիչն ու՛՛՛՛՛՛՛ ասեւ, կրեանկան սրբաբուն՝ աստուած ասեւ, ասե-
ւար յարեւիքն (հարեւին ձեւը՝ ՎՐ ցերեարարութեամբ, հարեւիքին ընտրչ
զարգանական որդիակը է սեւ ժամ է արեւար յիշեցրիչին եւ ոչ միս ան-
աստական ձեւերին ՆՏՆՈ՛՛ յով POCNA ասեւ)։ Ըստ առանցութեան (Սերե-
նայի Ա. Բ. Սերեւո Ա.), Արմաւիրը ՆՏՆԱ՛՛՛՛՛՛՛ է հարեւի թու Արմաւիր Արմաւիրը
Արեւորդարեւի նախական ԱՐՄԱ՛՛՛՛՛՛՛ անունը, յամական հարցուցմանը, յարեւի
Արեւանան Փոքր Արեւիցի՝ Արեւիցի՛՛՛՛՛՛՛, համարում է անաստական չյուսիք
բառի տեղական համարելը։ Սեւանեւական է, որ յամաստուածը չին հարց
առանցութեւն զիւում է ՆՏՆԱ՛՛՛՛՛՛՛ Արմաւիրի անշուքութեամբ՝ անաստական
որդը՝ Հարցուից Արմաւիրում կանգնեցնում է արեւի, յարեւի եւ իր
նախնիների արմանները (Սերենայի Բ. Գ.)։

Չարաւոր է նաեւ հարցը եւս մարտադարից Արեւանի (ուրալու երկրու-
նի) անաստական աստվադարմութիւնը։ Այս աստուծի երկրանի-Յիւնքն
համայնքի է յիշե՛՛՛՛՛՛՛ ԱՐՄԱ՛՛՛՛՛՛՛՛ արգաւ բառին, ՆՏՆՈ՛՛ յիշե՛՛՛՛՛՛՛ ԱՐՄԱ՛՛՛՛՛՛՛՛՛
(արեւորդարեւի)՝ ԱՐՄԱ՛՛՛՛՛՛՛՛ ԱՐՄԱ՛՛՛՛՛՛՛՛՛ զարգանումը, որպէս Արգաւ զար-
գաւ⁷¹։ Այս եւ նի ներկայարարութիւնը ընտրչ է թղտուկիցու անշուքների
ՆՏՆՈ՛՛ հար. ՆՏՆԱ՛՛՛՛՛՛՛՛ Արեւի, որպէս համայնաստարածում են յովն Արեւիքն
եւ ասուր. ՆՏՆԱ՛՛՛՛՛՛՛՛ Արեւի, որպէս համաստուական է Սեւան-
եւական է, որ արեւանան Փոքր Արեւիցի՛՛՛՛՛՛՛ Արեւիցի յարեւի է EPCNA զարգաբար-

հանք կառույցն ինքնակամուսն արդեն Պապա թաղաքը, որը, հարյուր տանե-
 յով անուան թնայալ, հնարաստ փոփոխութիւնները, համեմատելի է հրեշու-
 նիկ նարատը քն կարող է ընթերցուել ձ կամ 1, իսկ վերջին (ինն անուան է) եւ,
 առաւել շարժով, Երեւանի նմ¹։

Հրեշուկայի անուանաբանական լուսնական մեկնաբանութեան համար հնչու է
 պատմական արտաստութիւն գտնել Քաղաքի հիմնադիր Արզնիւտի առաջինը
 հչում է, որ նա արշակունի վերահսկողներէ և արեւմտացից՝ Պապի եւ Մուսիանի
 Մարտիանի եւ Մոսիցի շրջաններ) երկրներից թերուած գերիներէ, որոնց էլ,
 կարծում են, ապա և արեւելի եւ դարձրել անբոցի կաշադորը Այդ երկրների-
 որոնց յետեւ կրում են ժողովրդականու կամ, անոնց նոր եզրով շար-
 խաբանական - բնակչութիւնը մեծ ժառանգ լուսնական էր։

Արեւմտիկ անունը անուանուած է համեմատաբար ուշ՝ լուսնական եւ հայ-
 կական ազգի բնորոշում Անոնի վաղ՝ ուրարտական գարաշրջանում Արեւմտիկ
 ասորածք ներառուած էր նոյն Արզնիւտի² առաջին հիմնադրած Արզնիւտի
 նիցի կազմում Արեւմտիկ կենտրոնը գտնուած է ասորածքի արեւելեան, իսկ
 Արզնիւտի բնակչութիւնը՝ արեւմտեան թրուտի վրայ, իրարից մի քանի կիլոմետր շե-
 առւ։ Արեւմտիկ թրուտի վրայ, հզոր ուրարտական շրջափակներից զատ, բա-
 ցայտաբան է նարատաբանական գարաշրջանի մի սրբազան տանաբան
 համայնը³։ Պաշտամունքային կառուցներ կազմին նաեւ ուրարտական գարաշր-
 ջանի Արեւմտիւմ⁴, եւ կարծիք կայ, որ Արեւմտիկը նշուած հայկական անու-
 անական համայնը մեաւորուել է ընթի վաղ եղած ուրարտական տանաբան ոչ
 մեծ գերակառուցչական համայնքով⁵։ Ընդամենապէս, Արեւմտիկը կարող էր
 մեաւորուել պաշտամունքային համայնքի շուրջը (Քրիստոս նուիրուած լուս-
 նաստում)։ Այն թ պիտի լինէին Արեւմտիկին անուն անուան անուանաբանները
 Արզնիւտիցի գաւառով, Արեւմտիկի թրուտը կառուցապատել է Արզնիւտի Ա.Ի
 որդի Մարգարի Բ.Ի (Ք.ա. Ը.դ.)։ Իսկ խնամքէնը, Թեթական կաշադորի
 անուանից (Ք.ա. մի.դ. սկիզբ) մի քանի դար անց, ուրարտական ժամանակ-
 ներում, արդէն վաղուց մեաւած պիտի լինէր Այսինքն, Արեւմտիկի անունը, հա-
 ւանաբար պէտք է ծագէր այդ ասորածքներում վաղուց ի վեր եղած անուանա-
 խական խնամքէնի մաս բնակչութեան լեզուից։

ՄԱՆՈՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

¹ Վերջը Ջուրիկեան, *Հայոց Լեզուի Գառնութիւն. Հարկաբանական Երկն. Երեւան, 2002*, 94 Հ.առա. 1987.
² Երեւանացիները կարծում են որ մէկ ուրիշան Հարկաբանական կազմից նշուած եւ Ջու-
 րիկեանի կազմից թեւումուած ու բազմաթիւ թրուտ հայկելն գտնուելիս՝ Կոտի՝ Թան-
 կոց արտաստաստաստութիւնը պէտք է մերժուի, քանի որ, ինչպէս պարզուել է նա-
 ռաբարս գրութիւններից, խնամքէնի թուր նշանակում է ոչ թէ ժամկոց, այլ շրու-
 անել, եւ ի վերջոյ, ստուգաբանուելն կապուած է լինի այդ թուտի նմ (Ը. Լեւոնի-
 կեան, *Հարկաբանական Երեւանացիները. Գառնութեան գրութիւններից թեթական*
 համայնքի գրական աստիճանի հայտնուած անուանաբանութեան (անուանից) նաեւ՝ թուր),
 Pálvöl, *Historic Etymological Dictionary*, Vol. 4, Berlin-New York-Amsterdam, Mouton
 de Gruyter, 1997, էջ 207).
³ Հայ ուրարտական անուանաբանների վերաբերեալ անուանաբանաբան ուշադրանքը
 Թում է Ջուրիկեանի *Մարտաբաններ Եւ Հայերէնը թրուտը՝ Բարդէն Անուանի*

- ան, Չուրյա Ջալալիան, Փայլելի Մարզպան, *Սրբաբան Հայաստան*, Երևան, ՀԱՍՀ ՊԱ Հրատ., 1988, էջ 127-158.
- ⁴ V.V. Ivanov, "Ob Otnoshenii Khattskogo Yazika K Severozadnokrakskom Yazikam" (*Առնթիվներ եւ վերաբերմունքներ հատկապես թյուրքերի առնչման հարին*), *Drevnyaya Anadoliya (Տիե Կաստանյա)*, Մոսկուա, Nauka, էջ 20-50.
- ⁵ Ջալալիան, *Հայր*, էջ 321.
- ⁶ Ա. Պետրոսյան, *Հայկական Առնչման Գրական Արձագանքներ Եւրոպ. Գաղափարաբանական Հանդես*, 2006, 2, էջ 202.
- ⁷ Ա. Պետրոսյան, *Մասնաբաժանաբաններ*, *Հայկա Առնչում*, 2007.
- ⁸ V.G. Ardzimba, "K Isvodu Kul'ta Jeleza I Kuznechnogo Remesla (Pochitanie Kuznitsy u Abkhazov)" (*Երկաթի եւ գարրի արձանի պաշտամունքի սրբաբանական հարին գարրիների պաշտամունքը արձանների մաս*), *Drevny Vostok: Etimol' turnye Slozki (Հին Արեւելք. ազգայնականական կոպեր)*, Մոսկուա, Nauka, 1988, էջ 282.
- ⁹ Բանասեր, *Մասնաբան, Յրգժ' Մեծեր Կրկնաբան*, *Հայկ. ՍՍՀ ՊԱ Հրատ.*, Երևան, 1970, IV, 4, 3.
- ¹⁰ I. Singer, "Who Were the Kalka?", *Phasis*, 2007, 10(1), էջ 166-181.
- ¹¹ Այս հարցերի վերաբերման մե՛ A. Y. Petrosyan, *The Indo-European and Ancient Near Eastern Sources of the Armenian Epic*, *Journal of Indo-European Studies Monograph 42*, Washington DC, Institute for the Study of Man, 2002, էջ 144.
- ¹² *Առնթիվներ վերաբերման մե՛ս արձանի՝* I. M. Diakonoff, *Hurritisch und Urartisch (Պարսիկներ եւ արարականներ)*, Munch, R. Kitzinger, 1971. նաև՝ M.L. Khachikyan, *Khurritskiy I Urartskiy Yaziki (Պարսիկներ եւ արարականներ թյուրքները)*, Երևան, *Հայկ. ՍՍՀ ՊԱ*, 1985. նաև՝ G. Wilhelm, "Hurrian," *The Cambridge Encyclopedia of World's Ancient Languages*, Cambridge, State University of New York, էջ 96-138.
- ¹³ Այս հարցի վերաբերման մե՛ս բանասեր՝ I.M. Diakonov, S.A. Starostin, "Khurrito-Urartische I Vostochnokavkazskoe Yaziki" (*Պարսիկարարական եւ արձանաբանական թյուրքները*), *Drevny Vostok: Etimol' turnye Slozki*, Մոսկուա, Nauka, 1988. *Ըստ Ջալալիանի, խուրիտարարական եւ Տեղեկաբանական թյուրքները մտնում են թյուրքական առնթի մեծ խմբի՝ խուրիտարական արարական մէջ* (G.B. Djankhian, *Vostochnoostaneniye Indoevropayskikh, Khurrito-Urartikikh I Kavkazskikh Yazikov (Վոստոկարարական խուրիտարարական եւ կովկասական թյուրքների փոխառնությունները)*, Երևան, *Հայկ. ՍՍՀ ՊԱ*, 1907). Այս կարծիքը թյուրքական մե՛ս զանգ մտնողներին չըմբռնում։ Հետազոտել է, որ վերջերս նման մի առաջին է արարական Ա. Պետրոսյան եւ Ա. Բանասերի կողմից, ըստ որի խուրիտարարական Տեղեկաբանական թյուրքները մի հնուարարական ազգանքն է (A. Fournet, A. Bombard, *The Indo-European Elements in Hurrian*, La Gazette Colombes/Charlottesville, 2010), որը խուրիտարական թյուրքներն է (A. Kassian, "Review of The Indo-European Elements in Hurrian, by Arnaud Fournet & Allan R. Bombard (2010)" *Journal of Language Relationship*, No. 4 (2010), էջ 190-208.
- ¹⁴ Չուրյա Ջալալիան, *Հայր Լեզուի Գաղափարներ Հին Երևան*, Երևան, ՀԱՍՀ ՊԱ Հրատ., 1961, էջ 104-130.
- ¹⁵ Հեղինակ՝ այս մեծանուն նախնան վերին արձանաբաններին մե՛ս J. Greggitt, "Substratum in Armenian", *Armenian Journal of Near Eastern Studies 1*, 2006.
- ¹⁶ I.M. Diakonov, *Yaziki Drevney Perekdny Azii (Հին Առաջարար Երևան թյուրքները)*, Մոսկուա, Nauka, 1967, էջ 200. նաև՝ I. M. Diakonoff, "Hurro-Urartian Borrowings in Old Armenian", *Journal of the American Oriental Society*, 1985, 4.
- ¹⁷ N.A. Mikrechyan, "Substratnye Nazvaniya Rasteniy V Armanianskom Yazike" (*Քարտեզի Գրանմունքները Հայերենի մէջ*), *Drevny Vostok*, 3, Երևան, 1983.

- ¹⁰ Khachikyan, էջ 54-56.
- ¹¹ Զուրաբյան, *Հայոց*, էջ 422-427.
- ¹² Պարզ է հեշտ, որ այն չի կարող նշարկ պատկերացում սույն հայերենի խոսակերպի կատարման փոխառությունների վերաբերյալ, որովհետև դրանց մի մասը կարող է հայերենի տեղան քննի խոսակերպի ազդակից ու բարդակերպից.
- ¹³ N.V. Arutyunyan, *Korpus Urartskikh Klinobraznykh Nadirov* (Ուրարտական թեկնային արձանագրությունների վավերացումը ժողովրդական), Երևան, ՀՀ ԳԱ, 2001, էջ 445.
- ¹⁴ Հենտ արիակ՝ ուրարտ թուռ, թուռ . *թուռու կամ թուռուռու տարակեր* (Khachikyan, էջ 49).
- ¹⁵ I. M. Diakonoff, *The Pre-History of the Armenian People*, Delman/New York, 1964, էջ 186, n. 28.
- ¹⁶ G. Boudane, "The Armenian Family Terminology", *Միջագետքի Հայերենագիտական Գիտությունների Ժողովուրդագրություն*, Երևան, ՀՊՀ ԳԱ Հրատ., 1986, էջ 26-30.
- ¹⁷ Ա. Պարսեան, *Հայկ Կուսակառուց Համեմատական Առասպելաբանության Լայտ Եւթ Եւթուր Ի Վերահաս Առասպել, ՕՊԵ, Պատմություն, Բոցանակների ժողովրդական Եւթուրուտ Մարդիկ Բարբաթիկների ՕՊԵՆԻՆԻՆԻ, Երևան, Հայաստան 2008*, էջ 12. նաև՝ A. Y. Petrosyan, "Forefather Hayk in the Light of Comparative Mythology", *Journal of Indo-European Studies*, Vol. 37, 2009, Number 1 & 2, էջ 157.
- ¹⁸ Արտակ, որ Հ. Մարտիրոսյանի հայերեն թեկն արձանակների իր փոխարք ստուգարանական բանաստեղծական արձանակներ է համարում Գրականագիտության (Ս. Կ. Martirosyan, *Etymological Dictionary of the Armenian Inherited Lexicon* (Leiden Indo-European Etymological Dictionary Series, 8), Leiden/Boston, Brill, 2010 էջ 25).
- ¹⁹ Եւթուր արդեւ խոսակերպի էպոսների վերաբերյալ տե՛ս Զարգիսյան, *Հայոց*, էջ 114-115. նաև՝ Պարզ Զուրաբյան, *Մեղեմի Կարճեղուցի Հայոց Պատմության Առասպել Գրքի Ամենատեղաների Ազդակները Արդեւիկային, Պատմագրություն Հայերէ, 1993*, 3, էջ 50. Հայեր արդեւիկայի արդեւիկայի առասպելաբանական տեղաների եւ արձանակների հայտնաբերարանական կարգերը արտաստեղծների վերաբերյալ՝ Petrosyan, *The Indo-European*, էջ 179. նաև՝ Ա. Պարսեան, *Հայոց Ազդակները Հայերէ, Երևան, Հայաստան, 2000*, էջ 63-64.
- ²⁰ G. Vd'khol'm, *Devnoy Nazrod Khurizy* (Պատմություն ինչ ժողովուրդ), *Մեղեմի, Nauka*, էջ 21. նաև՝ Petrosyan, *The Indo-European*, էջ 179-180.
- ²¹ I. Gelb, *Hurrians and Sumerians*, Chicago, University of Chicago Press, 1944, էջ 82.
- ²² Մեղեմի Արեւելիկ, *Երկիր, Հայ Ա. ՀՊՀ ԳԱ Հրատ.*, էջ 414-418.
- ²³ Petrosyan, *The Indo-European*, էջ 21, 65.
- ²⁴ ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության եւ Ազգագրության Ինստիտուտի Թ. Մարտիրոսյանի Յուր, ԲՊ, 2048. Հայաստան եւ Հայերեն ինչ կարգերի կրկնակերպում արձանակներ փոխառության պատմությունների վերաբերյալ տե՛ս՝ A.S. Svanidze, "Narvaniya Dnevnoostoychikh Bogov V Gruzinskiy Pamyatnik" (Հնդարեւելիկայի պատմությունների վերաբերյալ կարգերը), *Vostok Devnoy Istori* (Վոստոկ ինչ արձանակները պատմություններ), 1937, 1, էջ 87-93. նաև՝ G.A. Kapantsoyan, *Istoriko-Lingvisticheskie Raboty* (Պատմագրությունների արձանակները), 7, 1, *Հայ ԱՊՀ ԳԱ*, էջ 250-1. նաև՝ Ա. Պարսեան, *Մեղեմի Կարճեղուցի, Պատմագրություն, Երևան, Հայաստան, 2000*, էջ 57-58.
- ²⁵ Պարսեան, *Մեղեմի*, էջ 31.
- ²⁶ Ա. Պարսեան, *Պատմագրություն Հայերենի Առասպելաբանության Եւթուրի Առասպելների Համեմատական, Գրական Արձանակներ VII, Երթուր Հայագիտական Հնագիտությունների Եւթուր, Գրքեր, ՀՀ ԳԱԱ Գրականության Հրատ.*, 2006, էջ 5-6.

- ⁵⁰ E. Laroche, "Glossaire de la Langue Hourrite", *Revue Hittite et Assyriologique*, T. XXXIV-XXXV, Paris, 1976-77, էջ 279.
- ⁵¹ A. Petrosyan, "Отражение Индоевропейского Кучья *Wol- V Armyanskoy Mifologii" (Հնդեվրոպական *Wol- պատկեր պատկերացումը հնդկական առաստաղաբանության մեջ), *Հարավ-Զատարական Պատմություններ*, 2007, 1, էջ 56-70, Petrosyan, *The Indo-European*, էջ 81.
- ⁵² Այդ կարծիքն են պաշտպանել Ա. Սեյր, Կամբուջեանց, Գրանդանց, ակադեմիկոս Է.Մ. Diakonov, "K Voprosu O Simvole Khaldi" (Առաջին խորհրդանշանի հարցի մասին), *Drevniy Vostok*, 4, էջ 94.
- ⁵³ Պետր Ջուրեյկան, *Վերջին Տառաչիկը Հայոց Եւրոպայագրութեան Կրօնի Մասին, Գաղտնաբանագրութեան Հանդէս*, 2002, 1, էջ 18. Եւսեփ Բ. Յարութեան, *Հայ Առաստաղաբանութիւն*, Պէտքի. Համալսարանի Հասկ. Մեթոտիկ Տպարան, 2000, էջ 305-308. Կրօնական խորհրդանշանների արտաբանության ակունքները լինելու են այդ տարածքների առաստաղական ակունքների կրօնական ինքնակենտրոնացումը, տե՛ս Petrosyan, *The Indo-European*, էջ 80, կամ կարծիքների շղթայի են ընդարձակումը.
- ⁵⁴ Այդ ինքնակենտրոնացումը տե՛ս ակադեմիկոս Թ. Լաուրենտի եւ Գ. Միլլերի թարգմանները *The Cambridge Encyclopedia of World's Ancient Languages* յոսուտ Եւրոպայագրութեան.
- ⁵⁵ Հնդ-իսթատիական հարկանի պատմություն, կամ ակունքների եւ յարակից հայերի յարգը տե՛ս R. Drews (ed.), *Greater Anatolia and the Indo-Hittite Language Family*, *Journal of Indo-European studies Monograph No 38*, Washington D. C., Institute for the Study of Man 2001.
- ⁵⁶ Հնդկական կրօնական ժառանգության ակունքային ակունքները տե՛ս Կրօնական ակունքային մեջ Համբուջեան, *Հայոց*, էջ 167.
- ⁵⁷ Ջուրեյկան, *Հայոց*, էջ 321. Եւսեփ Բ. Յարութեան Եւ Հնդեվրոպական Հին Լեզուները, Երևան, 2002 ՉԱ Հրատ. 1970, էջ 125-126.
- ⁵⁸ Petrosyan, *The Indo-European*, էջ 167.
- ⁵⁹ Արտեմիան, *Երկիր*, *Հայ Բ. Երևան*, 2002 ՉԱ Հրատ., 2005, էջ 154-158.
- ⁶⁰ Ա. Պետրոսյան, *Պատմություններ Ա. Այրնայ, Երկիր*, *Հայ Եւ, Գաղտնաբանագրութեան Հանդէս*, 2008, 3, էջ 283-284.
- ⁶¹ Ն. Տրոյան, *Վարչապետի Մարտակ Առաստաղների Գաղտնաբանագրութեան Կրօնական, Գաղտնաբանագրութեան Հանդէս*, 2000, 2, էջ 191-192.
- ⁶² Պետրոսյան, *Հայոց Արտաբանութեան*, էջ 67. Եւսեփ Բ. Յարութեան Հնդեվրոպական Հնդկական Լեզուների Արտաբանութեան Եւ Հարակից Կրօնական Կրօնական Տպարանը. Ն. Տրոյանի *Վարչապետի Կրօնական Կրօնական Կրօնական Կրօնական Կրօնական 1000-ամյակի Երևան* 2010, *Հայոց Արտաբանութեան*, էջ 65-77. Եւսեփ Բ. Յարութեան, "The Eastern Hittites in the South and East of the Armenian Highland" *Armenian Journal of Near Eastern Studies* IV, 1 (2009), էջ 63-72.
- ⁶³ Այդ թանկերը շատից շատերն են իրանական, յայտնաբերված ընդհանրապես զույգ է ասում կրօնական ակունքային ծագումը Ա. Յարութեան, *Հարավ-Զատարական Պատմություններ*, Երևան 2000, էջ 224-225).
- ⁶⁴ P. Horvok ten Case, *The Lycian Population Groups of Lycia and Cilicia Aspera During the Hellenistic Period*, Leiden, Brill, 1961, էջ 132. Եւսեփ Բ. Յարութեան եւ յարակից կրօնական ակունքային, տե՛ս ինքնակենտրոնացումը, տե՛ս Petrosyan, *The Indo-European*, էջ 78, 100, 182. Հայ եւ լիկիական ակունքների ակունքային ինքնակենտրոնացումը տե՛ս Ջուրեյկան, *Վարչապետի Կրօնական*, էջ 53.
- ⁶⁵ E. Laroche, "Hittite arawa- 'libee,'" *Latomus. Revue d'Études Latines*, Collection Latomus. Vol. 45, Hommage à George Dumézil, Bruxelles, 1960, էջ 124.

¹¹ Պետրոսյան, *Հայկ Արարատյան*, էջ 24. Իսկ «արթ» վերանկ Տիգրանակ Մարտան Շարդը, *Քրեական Քրեականների Հանգիստ*, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ Հրատ., 2000, էջ 154-171, առաջինը չի ընդգրկում կամ հարկադրված չէ ընդգրկելը:

¹² Պետրոսյանը գրում է թեև, բայց հարկադրված չէ ընդգրկելը:

¹³ I. Karapetyan, J. Khachatryan, A. Kanotzyan, "Dourartakoy Armavir" (*Արարատյանի Արարատ*), *Քրեական Քրեականների Հանգիստ*, 2004, 2, էջ 268-274.

¹⁴ Ե. Տիգրանյան, *Արարատյանների Հանգիստ և Արարատի հանգիստների Շարդը Հայկ Արարատյանների Հանգիստը Հայկական Քրեականների Հանգիստը*, ՀՀ ԳԱԱ Հրատ., Երևան, 2000, էջ 29-42. Իսկ I. Karapetyan, *Armavir. De l'Ourartu à l'Arménie. Les Douze Capitales d'Arménie*, Marseille, Somogy, 2010, էջ 70.

¹⁵ G. Tiratsyan, *Kul'tura Drevney Armenii* (*Հին Հայաստանի մշակույթը*), Երևան, Հայկ. ԲԱՀ, 9-Ա, 1988, էջ 100-101.

THE CONNECTIONS BETWEEN
ARMENIAN AND ANCIENT LANGUAGES OF ASIA MINOR
(Summary)

ARMEN PETROSYAN

The article is about common words found in the Armenian and Hittite, Hurrian, Hittite, Luvian. These languages which were used in the south and west of the Armenian Highland disappeared by the end of the 2nd Millennium BC.

The relation and influence of the Armenian with the neighbouring ancient languages of the Armenian Plateau has been at the center of attention of linguists for quite some time now. The most significant researches have been conducted by Krikor Ghapantsoyan, Igor Diakonov and Gevorg Dzhahukyan.

Nonetheless, the author notes that a considerable amount of new material has become available due to studies during the last two decades, which enable him to examine, suggest corrections, analyse and eventually add to the already existing material.

In this article the author examines a number of specific words which bear cultural connotations or are related to deities. Petrosyan's comparative study leads him to conclude that traces of names Teliob/Telioba (the Hurrian-Urartian god of storms), and its opponent the dragon Ullikummi may be found in Armenian legends and adds that the Armenian legendary figure Torik might have a Hittite-Luvian origin.

MANI ET L'ARMÉNIE¹

MAXIME YEVADIAN

I- LES MOUVEMENTS CHRÉTIENS DÉVIANTS DE SYRIE

La contamination de l'hérésie (cette forme de déviance religieuse) en Arménie est liée fondamentalement, dans notre documentation, aux régions syriennes, dont Edesse est la métropole. La présence, fortement établie dans le royaume d'Edesse, de groupes hérétiques est aisément compréhensible. En effet, ce petit royaume niché dans un coude de l'Euphrate était situé entre l'Empire romain et le royaume parthe. Cette position de frontière entre deux mondes culturels (gréco-romain et iranien) et deux puissances politiques (Rome et l'Iran) favorisait la prolifération de toutes les formes de croyances déviantes.

Cette analyse semble avoir une réelle pertinence dans le cas d'Edesse et de la Syrie. En effet, Aphraates le Sage Persan (milieu du IVe siècle), le premier auteur ecclésiastique syrien important, témoigne par ses écrits de sa proximité avec la pensée des principales hérésies de son temps et notamment celles de Bardésane et de Mani.² Durant tout le IIIe siècle, le christianisme à Edesse a été majoritairement hérétique, les orthodoxes étant un des mouvements minoritaires. Pour le IVe siècle, Walter Bauer note encore :

"Concernant la situation à Edesse au IVe siècle, notre meilleur informateur est Ephrem. Il nomme les autres hérésies, et leur lance des attaques violentes, mais il ne donne pas de détails sur les spécificités, comme s'il voulait les cacher. Dans sa poésie comme sa prose, il combat contre les disciples de Marcion, Bardésane et Mani... Il les attaque avec tant de vigueur, fréquence et si explicitement qu'il ne peut échapper une impression de danger présent et pressant. Malgré tous ses efforts, Ephrem n'a pas été capable d'exorciser le danger. Avec une grande ténacité, les hérétiques étaient fermement établis et il apparaissait qu'ils détenaient la vérité. Leur suppression n'a été finalement obtenue que par une expulsion générale par une forte personnalité, l'évêque Rabbula d'Edesse (411-435)."³

Eusèbe de Césarée note, dans son *Histoire Ecclésiastique* que "les hérésies pullulaient en Mésopotamie."⁴

II- BARDÉSANE D'ÉDESSE EN ARMÉNIE

Le premier de ces chrétiens déviants à être allé en Arménie, d'après la documentation conservée, est Bardésane d'Edesse. Il est né à Edesse, le 11 juillet 154, dans une famille païenne. Jeune encore, il se convertit au christianisme et poursuivit des études poussées peut-être en Babylonie, mais pas dans un pays de langue grecque car il ne la maîtrisait pas. Saint Jérôme confirme indirectement sa formation, en Mésopotamie, en parlant de lui comme un "Babylonien".⁵ La *Vie d'Abercius*, l'évêque d'Hierapolis de Phrygie, vers 175, parle de lui comme d'un homme "se distinguant par son lignage et par sa richesse".⁶ Rentre à Edesse, il semble avoir joué un rôle important à la cour du roi Abgar VIII (179-212) où sa réputation d'archer est rapportée par son contemporain Jules l'Africain qui en

parle comme un "savant tireur entre tous".² Bardesane serait, en effet, capable de tracer un portrait sur un bouclier en lançant des flèches!

Eusèbe de Césarée le tient aussi en haute estime et écrit sur lui:

"IV, 30, 1. Sous le même règne [de Marc Aurèle], alors que les hérésies pullulaient en Mésopotamie, Bardesane, un homme très capable et très bon dialecticien, de langue syriaque, composa des Dialogues contre les Marcionites et quelques autres chefs de diverses hérésies."³

Sa présence dans l'entourage du roi est, sans doute, une des causes de la probable conversion au christianisme d'Abgar VIII. Bien que celle-ci ne fut que personnelle et n'avait pas un caractère contraignant pour ses sujets, il n'est pas impossible d'y voir une des raisons ayant amené l'empereur Caracalla à supprimer, en 216-217, la dynastie locale et faire de cette région une province romaine. Après la destruction du royaume, Bardesane, comme Jules l'Africain, quitta la région. L'un et l'autre, et probablement ensemble, se rendirent en Arménie, royaume qui n'avait pas pris part à la guerre romano-parthique de Caracalla.⁴ Sa venue en Arménie attestée par Moïse de Khorène (t. 55⁵), Zenob de Glak et Onkithanès d'Édesse à toute chance d'être exacte:

"Mais comme il ne fut pas bien accueilli, il entra dans le fort d'Ani, lut l'Histoire des temples, où se trouvaient aussi les actions des rois, y ajouta ce qui se passait de son temps, traduisit le tout en syriaque et, par la suite, cela fut retraduit en grec."⁶

La prédication d'un homme de cette qualité a dû avoir une audience considérable. Moïse de Khorène sur ce point, comme sur les autres questions qui gênent sa vision historique faisant du peuple arménien un peuple de chrétiens sincères et orthodoxes, minimise sa portée. Cette attitude tendrait même à accréditer l'hypothèse de l'influence de Bardesane. Cette idée trouve une sorte de confirmation dans la fin du passage consacré au philosophe d'Édesse. Si Bardesane a pu accéder à la forteresse sacrée d'Ani (Kamakh), identifiée avec la cité d'Athoua en Arménie Mineure,⁷ consulter l'histoire officielle de la dynastie et même la compléter, c'est qu'il était estimé et respecté. Si l'on accepte le témoignage de Moïse de Khorène, Bardesane serait donc devenu un historien de l'Arménie. L'*Histoire des Temples* dont il est ici question est celle, écrite par Olympios d'Ani, prêtre du temple de Aramazd-Zeus, déjà mentionnée par l'historien arménien. Il est même possible qu'il soit resté en Arménie jusqu'à sa mort car on ne trouve aucune trace de lui dans une autre région après sa venue dans ce royaume.

Un autre argument en faveur de la réalité de la venue de Bardesane en Arménie, peut être tiré d'un jugement d'Hippolyte. En effet, cet auteur mystérieux parle de Bardesane, dans son traité contre les hérésies intitulé *l'Élenchos*, comme d'un Arménien.⁸ Ce ne peut être de son origine ethnique dont il s'agit puisque l'on sait qu'il était syrien de naissance et d'expression. Bien plus probablement, si Hippolyte parle de lui comme d'un Arménien c'est qu'il résida quelques années en Arménie. Dans ces conditions, s'il a vécu en ayant l'estime des puissants dans un des principaux sanctuaires du pays, entre 217 et 222, il n'est pas pensable que sa prédication soit restée sans écho.

Sa pensée se trouve essentiellement développée et exposée dans le Livre des lois des pays "considéré à bon droit comme un chef-d'œuvre"¹⁴ selon Javier Teixidor, un des spécialistes actuels de cet auteur. Cet ouvrage, écrit en syriaque par ses disciples, se présente comme un dialogue entre Bardésane et eux. Le maître s'exprime à la troisième personne et développe sa pensée sur l'astrologie, les mœurs des peuples, et le libre-arbitre qui est un des fondements de sa pensée. Il défend la validité de l'horoscope et du caractère sacré des éléments, ainsi que des aspects clairement gnostiques. Cet ouvrage témoigne des sources diverses de la pensée chrétienne de cet homme encore plus philosophe que théologien. Ce penseur témoigne des débuts de l'élaboration d'une pensée chrétienne qui, dans les marges syriennes, se mêlait plus aux croyances mésopotamiennes qu'à la philosophie grecque. Il professait une forme dévante de christianisme, tout en restant fidèles pour l'essentiel au message du Christ.

III- MANI ET L'ARMÉNIE

Il en va tout autrement de Mani. Il a longtemps été considéré comme un hérétique parmi d'autres. Mais de récentes découvertes le présentent comme le fondateur d'une religion concurrente du christianisme, religion qu'il s'efforça d'implanter en Arménie.

Grâce à un manuscrit trouvé en Égypte, et conservé à l'université de Cologne, le Codex Mani de Cologne (CMC),¹⁵ on est assez bien renseigné sur la vie de ce "prophète". Ce document exceptionnel, écrit en grec sur des pages de 4,5 par 3,5 cm, contient un récit rédigé par les premiers disciples de Mani.

Fils unique de Patticius et de Maryam, il grandit dans un milieu de baptistes judéo-chrétiens, les Ékésaïstes. Son père, adorateur de Nabu, le dieu babylonien de l'écriture et des scribes, se convertit à cette forme de christianisme respectant la loi juive et qui accorde une grande importance au baptême comme aux ablutions. Dès l'âge de quatre ans - il est né en 216 - Mani a été retiré à sa mère et élevé dans cette communauté Ékésaïste réservée aux hommes. Là, il reçut sa première formation religieuse, découvrit les évangiles et les épîtres de Paul qui eurent sur lui une grande influence. De plus, Al-Nadim affirme qu'il subit l'influence de la pensée de Bardésane dont l'enseignement était connu dans toutes les communautés chrétiennes de Syrie et de Mésopotamie.¹⁶

Le jeune Mani aurait eu, d'après le Codex Mani de Cologne,¹⁷ ses premières visions dès l'âge de douze ans. Un messager céleste, son double, lui demanda de retenir les messages qui allaient lui être envoyés. En 240, Mani était encore ékésaïste, même s'il refusait d'accomplir certains des rites de la communauté, lorsque celui qu'il appelait son Jumeso céleste lui apparut à nouveau, ce fut pour lui révéler qu'il était un esprit divin, utilisant le corps de Mani comme un vêtement pour se révéler au Monde. Lors d'une pleine lune, et âgé de vingt-quatre ans, Mani débute son œuvre prophétique. Il estime porter l'ultime révélation après celles de Seth, Noé et Énoch. Il ambitionne de créer une religion universelle en se réclamant le successeur de Jésus pour l'Occident, de Zoroastre pour l'Iran et du Bouddha pour l'Inde et la Chine. Mani débute sa prédication dans sa propre communauté et, face à une ferme opposition des anciens, il rompit avec elle. Son père Patticius fut du petit nombre de ceux qui le suivirent.

Prenant Paul comme modèle, il entama une série de voyages missionnaires pour prêcher sa doctrine. Sortant d'Iran, il visita avec son père la ville de Gandzak (t. 50¹⁸), où il est possible qu'il ait guéri la fille d'un noble personnage à l'aide d'un morceau de minerai d'étain. Puis il se rendit plus au nord dans le royaume d'Arménie. Il essuya une tempête de sable en traversant les monts du Taurus (t. 51). Puis se rendit dans une ville ou une région d'Arménie que l'état lacunaire du *Codex Mani de Cologne* ne permet pas de préciser (t. 52).

Folio 146, 1

... il persuade
Patticio, ...
et moi-même
et il avait pris avec lui dans
la [ville] arménienne
de [..] Istar.
Et de là il entra
en Perse vers nous (?)¹⁸

Mani prêcha donc en Arménie dès le tout début de sa vie publique, en 241 ou 242. On ignore le temps qu'il passa dans ce pays et le succès de sa venue. Si on accepte le témoignage d'Al-Nadim à propos de l'influence de Bardésane sur sa formation religieuse, il est possible de supposer que Mani ait voulu connaître le lieu de sa retraite et de sa mort.

La venue de Mani en Arménie, dès 241 ou 242, est importante d'un autre point de vue. En effet, Enrich Kettenhoffen a montré que les prédicateurs manichéens allaient prêcher dans des régions et des milieux où le Christ était connu.²⁰ De fait, la venue de Mani est une preuve indirecte de la présence chrétienne en Arménie. La lacune du *Codex Mani de Cologne* dont seules les dernières lettres du nom de la région ou de la ville sont conservées – isthar (t. 52) ne permet pas de localiser les foyers chrétiens visités par Mani.

Après son départ d'Arménie, il alla notamment jusqu'en Inde, vers Parat, pour marcher sur les pas de l'apôtre Thomas à la rencontre des chrétiens du sud de l'Inde.

En une trentaine d'années, l'œuvre de Mani fut considérable. La religion qu'il avait créée était largement implantée, organisée, hiérarchisée. Une des clés de son succès tient sans doute dans ses capacités à communiquer son message. J'ai déjà parlé des voyages missionnaires réfléchis et bien organisés qu'il faisait lui-même ou dont il chargeait ses meilleurs disciples.

Dès le départ, Mani a conscience de l'importance de l'appui des dirigeants politiques. C'est la raison pour laquelle il recherche les grâces du roi des Perses sassanides Shapour Ier (241-272), puis il se rend à Gandzak, ainsi qu'auprès de Bat, un seigneur local. De plus, il rédigea lui-même de nombreux ouvrages pour exposer ses idées. Il écrivit d'abord son *Évangile* largement perdu, exaltant sa doctrine, complété par le *Traité* développant ce que devait être l'Église manichéenne. Outre ces deux traités fondamentaux, il existait des *Kephalaia*, ou chapitres, qui étaient des commentaires de la doctrine manichéenne. Ils commençaient par une citation de paroles de Mani qui étaient ensuite commentées.

Chaque *Képhalasion* débutait par cette formule: "L'illuminateur est à nouveau à ses disciples..."²⁰ qui ne peut manquer de rappeler le surnom même de saint Grégoire, appelé l'illuminateur de l'Arménie. Puis Mani composa des Prières et des Psaumes, aujourd'hui connus et édités.²¹

Il écrivit aussi plusieurs dizaines de lettres sur des sujets divers. Nous avons la liste et le titre de chacune d'elles grâce à Al-Nadim.²² La huitième sur les soixante-treize dont le sujet nous soit connu, a été envoyée à des Arméniens.²³ Il y avait donc de son vivant, avant 276, un groupe suffisamment important de manichéens, en Arménie, pour faire appel à lui dans le but d'obtenir sa guidance sur quelques points précis de doctrine ou de pratique. Une mention de la *Lettre à l'Arménie*, a été découverte parmi les papyrus de Turfan (t. 49):

Le fragment M 915

13 [dans la] *Lettre pour l'Arménie* il [Mani] écrit:

pour l'auditoire

il convient, et pour [précise les vertus des saints]

les dieux [c'est à dire] la charité, la foi

l'intégrité,

la patience [et]

la sagesse sur son propre corps]

20 *de se mettre...*²⁴

Les fragments de ce corpus de lettres ont également été retrouvés en Égypte²⁵ mais leur étude n'étant pas achevée, il m'a été impossible de savoir si la *Lettre aux Arméniens* ou *Lettre à l'Arménie* était dans le lot. Quoiqu'il en soit les fragments de ces sept lignes permettent de constater que Mani traite ici des vertus des saints, thème qui deviendra central dans la théologie manichéenne et qui semble être ici abordé pour la première fois.

Mani avait mis en place les fondements permettant à sa religion de croître rapidement. Il semble qu'il soit possible de parler d'une véritable Église manichéenne, dont les racines chrétiennes ne sont qu'un des fondements.

Les missions ne se sont pas arrêtées avec la mort du fondateur. Les textes manichéens écrits en pehlevi et découverts à Turfan (Chine) ont révélé un document capital sur le manichéisme en Arménie. En effet, vers la fin de la vie de Mani (274-277), ou peu après, un autre missionnaire manichéen alla en Arménie: Gabryab. Le fragment traite de son action à la cour du seigneur de Revan, l'actuelle Erevan (t. 48).

La fille du maître des lieux étant malade, il met au défi les chrétiens de la soigner, et après leur avis d'impuissance, il la guérit au terme d'une invocation à la lune et d'une ablution d'eau et d'huile. Après ce miracle, Gabryab semble convertir le seigneur d'Erevan et sa famille. Pourtant à peine éloigné, le seigneur retourne à l'église des chrétiens.

"[Quand Mani] a envoyé [Gabryab] à ... pour prêcher

Si je peux, par la miséricorde des dieux, guérir la jeune fille de sa maladie, alors je demande de toi ceci:

«Détourne-toi de la religion chrétienne, et accepte la religion du seigneur Mani !»

*Et Gabryah conduit
 le (...) Roi de Revan et son épouse
 la jeune fille
 la mère, et aussi la jeune fille elle-même avec
 de l'huile bénite (?) dans la communauté laïque.
 Et quand Gabryah de là allait dans une autre région,
 pour prêcher, le mois de carême des chrétiens
 était venu. Et leur jour était venu où
 ils prêchaient de l'élévation du Christ sur la croix.
 Et les chrétiens pressaient le seigneur de Revan
 instamment le priant
 qu'il vienne à l'église ce jour.
 Et le Roi de Revan était consentant. Mais
 Gabryah entendit et immédiatement il vint vite
 pour la deuxième
 fois à cet endroit. [fin du papyrus]"*

Bien que la fin manque, ce texte nous renseigne sur la prédication du manichéisme dans les élites arméniennes. Mais surtout, il montre qu'un seigneur au moins était, à cette époque, chrétien ainsi que sa famille et une bonne partie de son entourage, même s'il hésita un temps à embrasser le manichéisme. Le manichéisme apparaît donc, en Arménie, comme un concurrent sérieux du christianisme, ou il a pénétré dès la toute première mission de son fondateur. À la fin du IIIe siècle, il devait y avoir, selon toute probabilité, une "Église" manichéenne d'expression syriaque: la langue de Mani. Son importance pose question, mais pas son existence.

Après l'analyse des sources sur la pénétration hérétique, une remarque peut être formulée: les hérésies chrétiennes venues des pays syriens ont été largement prêchées en syriaque et par des syriaques ou des gens d'expression syriaque. Il est donc possible de se demander, après une étude des vestiges archéologiques, des arguments linguistiques et des sources historiques, si l'influence syriaque sur la christianisation de l'Arménie ne se résume pas à la contagion hérétique!

NOTES

¹ Cet article constitue une présentation des conclusions de nos de volumes des 2007 et 2008 sur le manichéisme ainsi qu'une mise à jour tenant compte des nouveaux éléments découverts depuis fin 2008.

² Javier Teixidor, *Barbares d'Édessa. La Première Philosophie Syriaque*, Paris, 1992, pp. 42-63.

³ Walter Bauer, *Orthodoxy and Heresy in Earliest Christianity*, Middletown, PA, Sigler Press, 1996, pp. 24-26.

⁴ Eusèbe de Césarée, *Histoire Ecclésiastique*, Gustave Bardy (trad.), avec une introduction de François Richard traduction revue par Louis Neyrand, Paris, Cerf (Sagesse Chrétiennes), 2003, pp. 242-243; Friedhelm Winkelmann (éd.), *Eusebius Werke, Die Kirchengeschichte*, Akademie Verlag, Berlin, 1999, IIIe vol; Gustave Bardy (trad.),

⁶ Jérôme, *Adversus Iovinianum*, PL, XXIII, c. 304.

⁷ Cité dans Hendrik Jan Willem Drijvers, *Bardaisan of Edessa*, Assen, Van Gorcum en C^o, 1966, p. 16, d'après Al-Nadim, éd.-trad. Flügel, 1862.

⁸ Drijvers, 1966, p. 170.

⁹ *Enquête de Césarée, Histoire*, 2003, pp. 242-243.

¹⁰ Sur cette guerre et l'implication de l'Arménie, cf. Maxime K. Yevadian, *Christianisation de l'Arménie. Retour aux Sources, I. La genèse de l'Église d'Arménie*, Lyon, Sources d'Arménie (Armenia Christiana, 1), 2007, p. 233.

¹¹ Les références t. (texte) renvoient à la numérotation continue de nos corpus, Yevadian, 2007, pp. 186-189.

¹² Cité dans Yevadian, *Christianisation*, 2007, p. 233.

¹³ Suite du même texte (55) cité dans Yevadian, *Christianisation*, 2007, p. 187.

¹⁴ Paul Wendland (éd.), *Hippolytus, Werke, Refutatio Omnium Haereticorum, Herausgegeben*, Leipzig, J. C. Hinrichs (Die Griechischen Christlichen Schriftsteller n° 26), 1916; *Elenchos*, V, 31.

¹⁵ Javier Teixidor, "Bardesane d'Édesse: Philosophe Syriaque et Stoïcien Chrétien," *Les Premiers Temps de l'Église. De Saint Paul à Saint Augustin*, 124, Paris, Gallimard (Folio Histoire), 2004, p. 476.

¹⁶ A. Heerichs et L. Koenen (éd.-trad.), "Ein Griechischer Mani-Codex; Der Kölner Mani-Kodex" (P. Colon, inv. nr. 4786; vgl. Tafeln IV-VI), *ZPE*, 1970, pp. 5, 2, 216, 1975, pp. 19, 1, 1978, p. 32; 1981, p. 44; 1982, pp. 48, 60, 216; A. Heerichs, L. Koenen, L. Koenen et C. Römer, *Der Kölner Mani-Kodex. Über das Werden seines Leibes, Kritische Edition*, Cologne, Westdeutscher, *Abhandlungen der Rheinisch-Westfälischen Akademie der Wissenschaften*, 1958.

¹⁷ Gustav Flügel (éd.-trad.), *Al-Nadim: Mani, seine Lehre und seine Schriften, ein Beitrag zur Geschichte des Manichäismus, aus dem Fihrist des Abu Faradich Muhammad ben Ishak al-Warrak bekannt unter dem Namen Ibn Abi Ja'far an-Nadim*, Leipzig, F. A. Brockhaus, 1862; Dodge Bayard (trad.), *Al-Nadim: The Fihrist of A al-Nadim, a Tenth-century Survey of Muslim Culture*, II vols., London et New-York, Columbia University press, "Records of Civilization, Sources and Studies, n° 83", 1970, pp. 73, 103.

¹⁸ Ron Cameron et Arthur J. Dewey (transl.), *The Cologne Mani Codex, Concerning the Origin of His Body*, Missoula (USA), Scholars Press, *Early Christian Literature Series* 3, 1979.

¹⁹ Ces références aux textes renvoient à la numérotation du volume.

²⁰ Page lacunaire du *Codex Mani de Cologne*.

relatif à la venue de Mani en Arménie.

²¹ Erich Kattenhoffen, "Die Anfänge des Christentums in Armenien," *HA*, 116, 2002, pp. 45-104.

²² *The Kephalaia of the Teacher, the Edited Coptic Manichaean*, Iain Gardner (transl.), Leiden-New York, E. J. Brill (Nag Hammadi and Manichaean Studies), 1995, p. 27.

²³ C.R.C. Allberry, *A Manichaean Pseudo-Book*, II vols., Stuttgart, W. Kohlhammer, 1938.

²⁴ Flügel, p. 73; Bayard, p. 799.

²⁵ Drijvers, p. 16.

²⁶ Ce fragment de papyrus écrit en sogdien, une langue iranienne aujourd'hui éteinte et jadis pratiquée en Asie centrale, est la seule citation conservée et connue à ce jour de la lettre à l'Arménie. Ce texte a été traduit, à notre demande, par Werner Sundermann qui est le meilleur spécialiste actuel des textes manichéens écrits en sogdien dont il a été le

principal éditeur: Werner Sundermann, *Manichaica Iranica. Studien Zu*, Rome, Istituto Italiano per l'Africa e l'Oriente (Orientale Roma LXXXIX, 3/5), 2001.

²⁰ André Villey (trad.), *Pisanes des Errants. Écrits Manichéens du Fayyum*, Paris, Le Cerf, Sources Gnostiques et Manichéennes n° 4, 1994.

Bibliographie Complémentaire

Podersen Nils Arne, "A Manichaean historical text", *ZPE*.

Werner Sundermann, *Mitteliranische Manichäische Texte Kirchengeschichtlichen Inhalts*, Berlin, Akademie-Verlag, (Berliner Turfantexte, 11, Akademie der Wissenschaften der DDR, Zentralinstitut), 1981.

P. Boghos Ananian, "Traces de Christianisme en Arménie Antérieures à la Prédication de St. Grégoire l'Illuminateur", *Papirus* 1978, #1-2, pp. 8-66.

G. Haloun et Walter B. Henning, "The Compendium of the Doctrines and Styles of the Teaching of Mani, the Buddha of Light.", *Asia Major*, NS, III, 2, 1952, p. 184-212.

Christelle et Florence Jullien, *Aux Origines de l'Église de Perse. les Actes de Mar Mari*, Louvain, Peeters, CSCO 604, Syr. 114, 2003.

Howard I. Marshall, "Orthodoxy and Heresy in Earlier Christianity," *Themelios*, 2.1 (Sept. 1976), 1976, p. 5-14.

Maxime K. Yevadian, *Christianisation de l'Arménie. Retour aux Sources. II. L'œuvre de saint Grégoire l'Illuminateur*, Lyon, Sources d'Arménie (Armenia Christiana, 2), 2008.

ՄԱՆԻ ԵՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

(Ամփոփում)

ՄԱՐԿՍԻ ԵՒ ՍՏԵՖԱՆ

Յաջուածք նոր յուսարարութիւններ եւ առեւտրեր կ'աւելցնէ Հայկեանկն 2007ին Հրատարակած հասարկի մէջ անդ զամս Հերտախիտութիւններու վերաբերող գլխաւ:

Հարպտութեան մէջ առաջին անգամ ծանրելեկանութեան ընպրեւոր թարգմանարար կը Հրատարակուին եւ կը զննարկուին: Յաջուածք առաջին անգամ արեւմտեան թղթի թարգմանութեան կը ներկայացուի կարեւոր փաստաթուղթ մը, որ կը վերաբերի Մանի: Կարեւոր ուղղամ ծանակն մէջնորումներու:

Հայկեանկն որք փաստաթուղթի վերամտումն կը Հետեցնէ որ Մանի կը այս նոր զուտեանքն տարածման ու ծաւարման համար Հայաստանը առաջաւորն թիրաքի կը նկատուի:

**ՅՈՒՑԱԿԱՆ ԴԵՐԱՆՈՒՆՆԵՐԻ
ԴՐՍԵՒՈՐՄԱՆ ԱՌԱՆՉՆԱՑԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ՀԱՅԵՐԷՆԻ ԲԱՐԲԱՌՆԵՐՈՒՄ**

ՀԿՏՈՐ Լ. ԿԱՏԱԿԱՆԱՆ

Հայ բարբառագրութեան համար մեռալին, մեռաբանական եւ կրթաու-
կան առումներով որոշակի հետաքրքրութիւն են ներկայացնում ցուցական
աչա, աչգ, աթ եւ սա, դա, եւ գերանունների բարբառաւային դրսեւորումները:
Էինելով իրարում առաւել զորեւանական միասորերի նրանց դիտարկման
չարհի յանախ կարելի է պարզաբանել թեպէս բարբառների փոխարարեթու-
թիւններին, սեղախ էլ լիզուի պատմութեանը գերաբերող մի շարք հարցեր:
Ընդհանրապէս աչգ գերանունները թէ՛ հայերէնի զարգացման ասորերի
չբաններում, թէ՛ բարբառներում ունեն բազմազան արտայայտութիւններ,
բայց դրանց բարբի համար ընդհանուր են արմատական ս, դ(ա), ե նշիւնները
եւ գերանունական համապատասխան խնամները:

Գրաբարում ցուցական գերանունները ենթարկուած էին գերանունա-
կան հայտման եզակի սեռական եւ արական հայտներում ունենալով ասորերի
մեւեր: Սա, դա, եւ գերանունները եզակի սեռականում աւարտուած էին սո,
դո, եւ հիւնքերի գրայ աւելացող բա խմբով (սորս, գորս, նորս), սեղախ էին եւ
դարականների հետ չէին գործածուած: Իսկ աչա, աչգ, աթ գերանունները եզակի
սեռականում աւարտուած էին ր հայտմանակիցով կամ սր խմբին յախրող իկ
մասնիկով (աչար, աչարիկ, աչգր, աչգորիկ, աթր, աթորիկ), գրականների հետ
գործածուած էին: Եթէին հայերէնում ցուցականների սեռականն ու արականը
արդէն ասորերի մեւեր չունէին եւ ունէին նախ ր հայտմանակիցը, իսկ միւս
հայտները կազմուած էին արականից (տրինակ՝ ուղղ. աչա, սեռ. եւ ար. աչար,
բայց յարարի Աչա չբանում աչա, աչգ, աթ, սա, դա, եւ գերանունների հետ
գործածուած էին նաեւ իսա, իթա (իտա), ինա ցուցականները, որոնք ունէին
միայն ուղղական եւ հայցական հայտներ:

Բայց բարբառներում գոյութիւն ունեն աչա, աչգ, աթ գերանունների
համապատասխան մեւեր, իսկ սա, դա, եւ գերանունների մեւեր չառ բար-
բառներում չկան²: Նաեւ աչա, աչգ, աթ գերանունների բարբառաւային մեւերը
աւելի բազմազան են եւ կազմութեամբ, եւ քերականական թակաւանչներով:

Ինչպիսիք մէկ յոգուածի չբանակներում հարաւուր չէ դիտարկել ցուցա-
կան գերանունների բարբառաւային բայց դրսեւորումները եւ դրանց բայց
թակաւանչները, բայց միւս կողմից՝ բարբառաւային իրողութիւնների հետազո-
տուածը աւելի արդիւնաւէտ եւ մեղմարանութիւնը աւելի հարստի կարող է լի-
նել ասորերի բարբառաւայինների բարբառների տուիւնների համադրմամբ եւ
համեմատութեամբ, ուստի ցուցական գերանունների բարբառաւային մեւերի
որոշ առանձնաշատկութիւններ դիտարկուած ենք հիմնականում արեւելեան
խմբակցութեան Արարատեան, Բայրազեան, Յոյ-Մարտապի եւ արեւմտեան
խմբակցութեան Հանի, Դիտարի, Մշոյ բարբառների, առանձին զէպերում
նաեւ այլ բարբառների ընդհանր նիւթի չբանակներում:

Յուզական գերանուների բարբառային խրաչափութիւնները դրանորում են նախ եւ առաջ ուղիղ մեկերում, հորիզոնին՝ նաեւ սեպակներ մեկերում, որովհէջ էլ համապատասխան վերջաւորութիւններով կազմուած են ժառանգ շինութիւնները։ Հետեւորար, այդ գերանուների մեային եւ մեա-րանական շինական յատկանիշները գիտարկուած են հենց ուղիղ եւ սեռակա-րի մեկերի համաչգումար։

Հերոցիչույ բարբառներում ջուշականներն ունեն հետեւեայ ուղիղ մեկերը։ Աւարտանան բարբառ՝ հւ, էա, էն/աւ, դա, նա, Բարաչլափ բարբառ՝ հւ, էա, էն/էպ, էափ, էքի/էպի, էափ, էքի/էա, էաւ, էն/էաակ, էաակ, էնակ, էաչ-Աւարաչուփ՝ հւ, էն/էափէ, էքիէ, Աւտի՝ հւ, էափէա, էափ/էն, էքի/էաւ, էաւ, էն/էաիկ, էափկ, էքիկ, Մշոյ՝ իգա, ինա/չքի, ընի, Դիւայիմի՝ հւ, էա, էն/էպ, էափ, էքի/էաւ, էաւ, էնաւ։

Ինչպէս երևում է, միայն Աւարտանան բարբառն ունի աւ, դա, նա մեկերը², մինչդեռ բոլոր բարբառներն էլ ունեն աք, աչք, աչն խմբի համապատասխանութիւնները՝ հւ, էա, էն հիմքերով։ Մշոյ բարբառի մեկերը առանձնանում են բառակազմի անխառն արրերութեամբ՝ իգա, ինա, չքի, ընի Խոյ-Աւարաչուփ եւ Մշոյ բարբառներում այս ջուշական գերանուան իմաստով յատուկ մեկեր չկան, որ սակայն, չի նշանակուած նաեւ իմաստի քայտակայութիւն՝ հւ, էափէ մեկերը Խոյ-Աւարաչուփի բարբառում եւ իգա, չքի գերանուները Մշոյ բարբառում պործառուած են նաեւ այս գերանուան իմաստով։

Աք, աչք, աչն ջուշականների զուգահեռները բարբառներում հանդէս են բերում կազմութեան կանաչանութիւնները՝ զրանք կամ պարզ են, կամ յաւել-ւածանաւոր։ Ըստ այդմ՝ դիտարկուող բարբառները բաժանուած են երեք խմբի։ ա) Միայն պարզ կազմութեան գերանուներ ունեցող, ինչպէս՝ Արարտանան բարբառը (հւ, էա, էն)։

բ) Միայն յաւելածանոր կազմութեան գերանուներ ունեցող, ինչպէս՝ Մշոյ բարբառը (իգա, ինա, չքի, ընի)։

գ) Մ. պարզ, եւ յաւելածանոր կազմութեան գերանուներ ունեցող, ինչպէս՝ Աւտի, Խոյ-Աւարաչուփ, Դիւայիմի եւ Բարաչլափ բարբառները (հւ, էաւ, էն, էափ, էափ, էաակ, էնակ)։

Դիտարկումները ցոյց են տայնա, որ գերանուանական յաւելածանները բարբառներում կարող են ունենալ տարրեր զեր-

Ա յաւելածան ունենում է սոսկ իմաստային ջուշականութիւնը ինչպէսզ որ-ժէք³։ Այստեղ է. հւ, էա, էն մեկերը, Ե. էաւ, էաւ, էնա մեկերը խորում գտնուած են միայն որոշիչ եւ շեն նշագում (հւ գ/իքք զ/ուցա - էա գ/իքք զ/ուցա), այսինքն՝ ունեն անուղանական պործանութիւն։

Ի կամ իկ, ալ յաւելած ունեցող մեկերը իրենց դրանորում են աւ, դա, նա գերանուների արիմակով եւ իմաստով, ունեն միայն գոյականական պործանութիւն։ Միայն խորում որոշիչ շեն գտնուած, ի յաւելածանով մեկերը նշագում են եւ կատարում գոյականին յատուկ դերեր, իսկ իկ կամ ալ յաւելածանով մեկերը պործանուած են միայն եզակի ուղղական եւ հայցական նշագմանով (էափի շինգու - էափի գ/ի սեղը, էաակի էթում էաակի սու ընթի)։ Ի զէպ, Հրախոյն Անտանոյն նկատել է, որ հայերէնի բարբառներում իկ ունեցող բո-լոր ջուշականներն էլ շեն նշագում եւ յոգնակի չունեն, եւ սուսկ է հետեւեայ քայտարութիւնը։ «Ոչ նշանի դիտմ է դերանունի անուղանի նեւ չղորդելու

համար. շփոթութիւնը կարող է տեղի ունենալ միմիայն եզակի և անհոյով յէսցում, այն է՝ եզ. ուղ. և հյց., հետևաբար -իկ ծանրիկը դրում է միայն այս յէսցմբում, ուրիշ խօսցում՝ անհոյով է⁵.

Քաղաքներում գերանուների գործառական խառնակութիւններին անդրազատաբար Անտեսներ նշում է, որ ցուցական գերանուները կարող են ունենալ ինչպէս գերանուանական, այնպէս էլ անանական կրթաութիւն, այսինքն՝ խառում կարող են նաեղիս դալ նաեւ իրեն որոշիչ. Հաս նրա՝ Հայերէնի քաղաքները պարզ մեները (այս, սա) զարմիկ են անական (այսինքն՝ որոշչաքն կրթաութիւն ունեցող), իսկ որոնց վրայ անկայնելով իկ յաներուածը՝ վերանի են գերանուան, որանից էլ վերջածաթ կի կրճատումով առաջացի են իով աւարտուող մեները, ինչպէս՝ ասիկ-ասի, ալիկ-ալի, անիկ-անի/ խիկ-խի, իլիկ-իլի, ինիկ-ինի ևն⁶. Քաղաքաաքն ցուցականներ իկ յաներուածը, կարծում ենք, աննշում է գրաբարեան այս, այց, այն ցուցական գերանուների նշոյգական երկար մեներում նաեղիս եկող իկին (այս, այսորիկ, այսմիկ, այստիկ, այստիկ ևն.)։ Այց մասին դիտարութիւն ունի նաեւ Գէորց Զուհիկանը՝ «Տնօջական դերանունների իկ աննուայն իստանականութեամբ իին նախընթի նամապատասխան ծանրի մնացորդն է⁷».

Քաղաքներում ցուցականները ևս պարզ անական նշոյգանները երեւան են նաեւում Հոտեսից պատկերը-

Հանի քաղաքա

Եզակի

Ուղղ. - և, էտ, էտ էտ, էտ, էտ էն, էնի, էնա

Սեռ. - խոր խոր ինոր

Յոգնակի

Ուղղ. - խանիք խանիք ինանք

Սեռ. - խանց խանց ինաց

Մշոյ քաղաքա

Եզակի

Ուղղ. - իդա ինա ընի

Սեռ. - իդոր ընդոր ընդրա

Յոգնակի

Ուղղ. - իդանք ընդանք ընդանք

Սեռ. - իդանց ընդանց ընդանց

Խոյ-Մարագաթի քաղաքա

Եզակի

Ուղղ. - էտ, էտիկ էն, էնիկ

Սեռ. - տէր գէր

Յոգնակի

Ուղղ. - տէրք, տէրքիկ գէրք, գէրքիկ

Սեռ. - տէրց գէրց

Դիտարիկի քաղաքա

Եզակի

Ուղղ. - էտն էտան էնան

Սեռ. - ըտար ըտար ընդոր

Յոգնակի

Ուզգ Այրասոնք (Այրասոնք Այրեզոնք)

Մեռ Այրասոնք (Այրասոնք Այրեզոնք)

Աբարատեան բարբառ

Եզակի

Ուզգ էս էս էն

Մեռ Այրասոնք (Այրասոնք Այրեզոնք)

Յոզնակի

Ուզգ Այրասոնք (Այրասոնք Այրեզոնք)

Մեռ Այրասոնք (Այրասոնք Այրեզոնք)

Քաջազնի բարբառ

Եզակի

Ուզգ էս էս էն

Մեռ բառու բառու բնգու

Յոզնակի

Ուզգ բ'ասոնք բառեք բնգոնք

Մեռ բ'ասոնք բառեք բնգոնք

Դերանունների սեռական նշանակները բարբառներում ունեն ինչպէս բնականութիւններ, այնպէս էլ տարրերութիւններ: Նախ եւ առաջ նկատելի է եզակի թուի այդ նշանակումը նշանակազգային առկայութիւնը բոլոր բարբառներում (խոտ, իջոտ, տձր, բառու, բառուք), բայցի Քաջազնի բարբառից: Ընդամենայնս նայելովում գերանունների նշանակումն մէջ սեռականում ք նշանակազգային տարածումում իրողութիւն է (Մենք-մեր, դուք-ներ, ինքք-իր, սա-սորս, դա-դորս, նա-նորս, սոյն-սորին, դոյն-դորին, նոյն-նորին, այս-այսք, այսորին, ս'այք, դի'էր, ոմն-ուրումն, սք'ուրսք, իմն-իրին), նաեւ տարբ' գրաստիչուց մեկերում թի առկայութիւնը նայելովին գերանունանական նախնայորէն բնորոշ բնականութիւն իրողութեան արտայայտութիւն է: Թերեւ Քաջազնի բարբառում ցուցականների եզակի սեռականում տեղի է ունեցել թի անկում, մասնաւոր սր Աբարատեան բարբառի Համապատասխան մեկերը Քաջազնի բարբառի մեկերից տարրերում են միայն թի առկայութեամբ՝ բառուք, բառուք, բնգուք (Աբառ) - բառու, բառու, բնգու (Քջառ): Այդ անկումը նաեւ տարբ' նպատակ է այն, որ գերանունները ուղիղ մեկում աւարտուել են ի նշանակով Անիկ, Կանիկ, Էնիկ-Կանի, Կանի, Էնի' այդպիսով նմանակելով ՈՒ նշանակում են մարկուց բառերին եւ նշանակելով գրանց պէս:

Այդպիսով, գրաստիչուց բարբառներում ցուցական լիչնայ գերանունները եզակիում են մարկուց են գերանունանական նշանակում, բացառութեամբ Քաջազնի բարբառի, որտեղ գրանք են մարկուց են անունանական ՈՒ նշանակում: Յոզնակիում ցուցականները բոլոր բարբառներում են մարկուց են Յ անունանական նշանակում:

Եթէ մի կողմ Յոզնակի Քաջազնի բարբառի մեկերը, միւս բարբառներում ցուցականները եզակի սեռականում ունենում են որ, սք մասնիկներ: Վանի, Մշոյ եւ Դիպղինի բարբառներում նաեւ էս էլ գալիս որ մասնիկը (խոտ, իջոտ, բառու): Աբարատեան բարբառում սք մասնիկը կարծում ենք՝ այս երկու մասնիկներն էլ առկայում են գրաստիչեան որ մասնիկին (այսորին, այցորին, այնորին): Ի ղից, մասնաւորէն Համանման կորնիք Վանի բարբառի մեկերի

գերարեքեան յարանկէ Աբարաւո Ղարիբեանը: անմալեանն ստանում է սորս
 փերջապարսիմն, որ գտնում ենք գրարարեան սորս, Կորս, ևորս, ախորիկ,
 աչորիկ, այնորիկ ձեւերի մէջ⁵. Թում է' Աբարաւեան բարբառում որի
 գիծաց ուր մասնիկի գրանորումը արդիւնք է ՈՒ Հոյգման ուղղեցութեան,
 մանաւանդ երկ նկատի ունենանք բացասականի ձեւը՝ բառացի:

Ինչ գերարեքում է Խոյ-Մարազայի բարբառի օձը, գձը սեռականներին,
 ապա գրանք ստացի են սարքի մեկնարանութիւնն: Անաւանք դանում է,
 որ այդ սեռականները կազմում են ոչ թէ ուղղականի էտ, էտիկէն, էնիկէ
 ձեւերից. այլ սա, գա, նա գերանուններէ⁶. Ըստ նրա՝ որոշ բարբառներում
 (ինչպէս նաեւ Մարազարում) սա, գա, նա գերանունների սորս, գորս, նորս
 սեռականներում ու ձայնաորը փրանուել է աբ, ու առաջացել են սարս, գարս,
 նորս ձեւեր, որոնց փրջմանն աբ անկումով էլ մեւացել են Մարազայի օձը,
 օձը (գրս, նրս) ձեւերը: Միս կողմից՝ Անաւանք դանում է, որ նա
 գերանունան նրա սեռականում գ միջինի յաւելումով ստացուել է նորս, ապա
 ընդհա, եւ աչոպէս մեւացել են ոչ միայն Ղարաբաղի բարբառի ընդհա,
 ընդհրան ձեւերը, այլ նաեւ Մարազայի թեղար, թեղձը, թեղձը, թեղձը, թեղձը,
 իսկ ինչ մասի անկումով էլ ստացուել է Ուրմիայի գձը ձեւը⁷. Այլ սեռակէս
 ունի Ղարիբեանը, որը Ուրմիայի բարբառի են գերանունան գձը սեռականը
 բնօրնում է նախնական անբողջական էնգձը ձեւից, որի ն միջինի
 ձայնեղացման յատկութեամբ էլ պայմանաւորում է բառակազմում ձայնեղ
 յունեցող բարբառում գձը ձեւի սկզբում ձայնեղ գի առկայութիւնը⁸.

Մենք կարծում ենք, որ Խոյ-Մարազայի բարբառում գերանունների
 սեռական Հոյգմանները (օձը, գձը) իրենց կազմում ունեն Ծը բացառելիքը,
 որը նամապատասխանում է այլ բարբառների որ մասնիկին (Նարաւոր է՝ այս
 բարբառում որոշ գիւղերում ո՛ւն Նմիւնափոխութեան միտում է եղել, երկ
 նկատի ունենանք ու՛ գձը, իւ՛ գձը որմանները): Նախնական անբողջական
 ձեւերի սկզբում անցի ունեցած Նմիւնական անկումների արդիւնքում էլ
 առաջացել են Մարազայի օձը, օձը եւ Ուրմիայի օձը, գձը ձեւերը: Մեր
 կարծիքով, գրարարեան սեռականները ոչ թէ գա, նա, այլ էտ, էն գերանուն-
 ների ձեւերն են: Այս սեռակէսը պեղեցու նամար ունենք նաեւեւայ փաստակ-
 ները.

ա) Բարբառներում, որպէս կանոն, իկ յաւելում ստանում են էտ, էտ, էն (այս,
 այդ, այն) յուցականները: Խոյ-Մարազայի բարբառում իկ յաւելումով
 գուզանեա ձեւեր գրանորում են ոչ միայն եղակի ուղղականում (էտ, էտիկէ,
 էն, էնիկէ), այլ նաեւ այլ Հոյգմանում, ինչպէս՝ ար, Նայց օձը-արիկէ,
 գձը-գձիկէ, յայց օձը-օձիկէ, օձը-օձիկէ, գձը-գձիկէ, գձը օձը-օձիկէ,
 գձը-օձիկէ, գձը-օձիկէ, եւ ինչպէս ստանում ենք, բարբառում էլ պահպան-
 ւում է բ Հոյգմանկազմից: Ճիշտ է, սա, գա, նա գերանունները եւս ստանման
 բարբառներում երբեմն ունենում են յաւելումանք ձեւեր (սաչկկա, դաչկկա,
 նաչկկա, աչկկա, գիկկա, նիկկա, սաչկկա, դաչկկա, նաչկկա եւն), բայց որոնց
 սակաւառեկայ յաւելումանք թեք Հոյգմանները իրենց կազմում երբեք բ չեն
 ունենում (կապիկ, գապիկ, դրպիկ, նապի, նիկ, նիկ, Գրս, սապիկ՝ ննի),
 այսինքն սեռական-արականից չեն կազմում:

բ) Թէ՛ գրարարում, Թէ՛ միջին Հայերէնում եւ Թէ՛ բարբառներում այս, այդ,
 այն, էտ, էդ, էն յուցականների յոյնակի ուղղականը կազմում է եղակի

ուղղակիանոց, ուստի այդպիսի բացակայում է սեռականի ք հարմարեցումը
 կայք, ախտիկ, աքառ, էտուսք, բաւուսք, էտուսք, սուսուսք, խոսք, խոսք, ք-
 սուսք, Աստուսք, սասուսք եւն. Խոչ-Մարազայի բարբառում ԵԱՍՏԻՅ, ԵԱՍՏԻՅԻՅԻ,
 ԳԱՍՏԻՅ, ԳԱՍՏԻՅԻՅԻ, միջնակու սե, զա, եւ դերանունների յոգնակի ուղղակիանոց
 բարբառներում եւ գրական արեւելահայերէնում, ի տարբերութիւն գրարարի,
 որպէս կանոն կազմում է եզակի տրականոց, ուստի իր մէջ ունի սեռական-
 տրականի քն - ինչպէս նրա-նրան-նրանք (Քր., Շմբ.), տրա-տրան-տրանք
 (Աւարի.), ստուս-տրա-տրաք (Աղջւ.) : Բացառութեան են, որինակ, Պոլսի եւ Նոր
 Զախիճիանի բարբառները, որոնցում սա, զա, եւ դերանունները յոգնակի
 ուղղակիանի կազմում ք չունեն փոխարէնը գրանք կամ ակնյայտորէն
 գրարարատարի են (ինչպէս սաքա, զաքա, եաքա - Ներ.), կամ իրենց կազմում
 ընդդաշնակութեան համար՝ ունեն զ հնչյուն (ինչպէս՝ սալոնք, զալոնք,
 եալոնք - Պր.) : Ի զկա, Ներ-ի սաքա, զաքա, եաքա յոգնակիների վեջ
 հարմարում արեւմտեաների ք հանդիպում է (ինչպէս՝ սեռ-տր-տրանք,
 զարանք, եարանք, ըսք սարանքէն, զարանքէն, եարանքէն, գարն՝ սա-
 րանքէն, զարանքէն, եարանքէն, Միջնակու էս, ես, են դերանունները յոգ-
 նակիի որեւ հոգնում ոչ մի բարբառում (Նաեւ՝ Խոչ-Մարազայի բարբառում)
 իրենց կազմում ք չունեն :

Կարեք է նաեւ պնդել, որ, որինակ, Մարազայի ԵԱՍՏԻՅ սեռականը համա-
 պատասխանն է Հանի բարբառի ինքն ձեւի Այլ է վկայում Մարազայում
 սակաւ գուգաւնի ինչԱՍՏԻՅ ձեւը՝ զի յանկումով, իսկ այս ձեւն էլ ակնյայտորէն
 համապատասխանում է Մլոյ, Դիւղիկի բարբառների ընդոր ձեւին :

Անդրադատելով ցուցակների յոգնակի ուղղակիանի ձեւերին Անտո-
 նանք գրում է, որ բարբառներում աննկատարածուած ասուք, աղտք, անտք
 ձեւերի եւ դրանց բոլոր տարբերակների (խոսք, իղոնք, ինքնըլուսուք, Ը-
 րանք/սուսուք, աղտուք, անտուք, անտուք եւն.) նախաններն են միջին հարեւնի օսյ-
 սոք, այլոք, այլոնք, որոնք աստղանուն են զոր սարք, այլոք, այլոնք ծներից
 մեղադանակութեան համար ներմուծելով ո ծայնատորք, իսկ այնուհետեւ ան-
 յոցի է «ն (օսյոնք, այլոնք, այլոնք) նմանութեամբ քաղնարիս այլ կարգի
 յոգնակիների անք, եանք, ունք ինչպէս հիմունք, շարժունք եւն.» : Հար-
 կու, բոլոր այս ձեւերը՝ թէ՛ գրարարեան, թէ՛ միջինհարեւնեան եւ թէ՛ բար-
 բառապին, միմեանց չեն փոխարկուցակցում են եւ նոյն իրողութեան տարասե-
 ան զրեւարումներն են՝ ներկայացնելով ինչպիսի գորգայնան տարբեր փուչե-
 րը : Սակայն համարել չէ միջին հարեւնի եւ բարբառապին ձեւերում ո կամ ու
 ձախտարների սակարութիւնը ներդաշնակութեան համար իրեն ձախտա-
 րական ներմուծում ներկայացնելը : Գարնում ենք՝ ակնի արամարական կը
 լինի միջին հարեւնի, սպա եւ բարբառապին ձեւերը առձեռնեցի գրարարեան
 աչտքիկ, աչտքիկ, ախտքիկ ձեւերին, ինչպէս որ եզակի սեռականի ձեւերը
 առնչում են գրարարի աչտքիկ, աչտքիկ, ախտքիկ ձեւերին : Թում է՝ երկու
 զէպքում էլ բարբառապին ձեւերում ո կամ ու ձախտարի սակարութիւնը
 ներդաշնակութեան համար յետագայ ներմուծում չէ, այլ արեւագանգն է նա-
 գոյն իրողութեան, որի մասին վկայում է Հնոց ինքը՝ Անտոնանք : Թուրքով
 ցուցական այս, այք, այն դերանունների գրարարեան կարն ու երկար ձեւերի
 մասին՝ եւս գրում է - «Երկար ձեւը ունի միշտ ին վերջաւորութիւնը, որ պատ-
 ճատ է դառնում նախորդ ծայնատորի պատկանման - այսպէս՝ երկար ձեւն է

այնորիկ, կարճը՝ այնը, որ աստուծոցն է նախատըր *այնոր ձեռքը²⁵, ապա եւ
համարմամբ է Մէլի սեռակցիւր հետ՝ աք, աք, աք չուցականների հին
արմատներ համարելով աքս, աքս, այն ձեռքը²⁶։ Երբեմ, բարբառային
չուցականների թէ՛ կզակն, թէ՛ չուցակն ձեռքի ու կամ դրա նշխարաբա-
ռած տարածական պէտք է բնակնել նեց այդ հին արմատների ու նշխարից եւ
ոչ թէ համարել ներդաշխակութեան համար ներմուծում ձայնաբոյ։

Յուցական զերմուծների կզակն սեռակնում կարեւոր շահակնից է տի
նեմուծումը։ Հարբեանը կզում է, որ ԿԸ հնգի բարբառները «զուգական
զերմուծումների հոլովում ձեռքի մէջ տն չեն ունենում»²⁷։ Հուսկեանի բերած
ֆաստերը եւս վկայում են, որ տի շահակնը շատուկ է արեւելեան բարբառնե-
րին, իսկ արեւմտեաններին այդ շահակնիցն ունեն Մուչն ու Կրազիքը²⁸։ Մեր
կողմից զերմուծուց բարբառներում, ախարով, տի շահակն շուրի միայն
հանի բարբառը։

Այս շահակն վերաբերուչ Հայ յեզուարանութեան մէջ արտայայտուել են
տարբեր սեռակցիւրներ։ Անտեանը երեւոյթի սկզբնաւորումը ներկայացնում է
աքսզն։ «Ներմուծը ձայնարանական երեսոյք է բոլոր յեզուների մէջ էլ՝ զ
աստուծականի յանդերսն ն եր բարբառայնների միջեւ, հայերէնից իբրև օրի-
նակ յիշնը ծանր-ծանրը, մանր-մանրը։ Այս օրէնքի համարմայն՝ նրա դար-
ձաւ նոյնս եւ նոյնսն նշանորեան համար յնաւորանի յանդումով ընդրա։
Այսպէս ձեռագուն՝ Կար, ընդրա, ընդրան, Մրդ, ինչկն, ինչկն, ինչկն
ձեռքը»²⁹։ Այդ նախ կզակնով, ըստ Անտեանի, «այնը ձեռքն զի յանդումով
աստուծուց է *այնը»³⁰։ Ենք, եւ որովհետեւ վերջումայն ներք դարբանայնների
հանդիպումը դժուար հնչելի երեսոյք է, մէջտեղում անկազն է ու
ձայնաւորը»³¹։ Արեւելեան բարբառների այդ ու ձայնաւորին ԿԸ հնգի
բարբառներում համարանաւորմամբ է ասոր, ասոր, անոր սեռականների սե-
րաց այդ երկուսի միջեւ։ Անտեանը կապ չի տեսնում եւ համարում է, որ
զրանք անկարարար ներմուծում են ներդաշխակութեան համար³²։ Ընդոր
ձեռի նմանութեամբ էլ, ըստ Անտեանի, աստուծուց են հասուր, հասուր ձեռքը։
Հուսկ, եւս աք, աք, աք (էս, էս, էն) չուցականների սեռականների ծագումը
ներկայացնում է հետեւեայ կերպը։ «Այսպիսով էտտը, էտտը, էնքը եւ ասոր,
աղոր, անոր միեւնոյն ձեռքն են եւ ռուսաստանացեւ ծագում են գրք. այսք,
այքը, այնը ձեռքից, նախամայնը (այ) դարձնելով մի տեղ է, միս տեղ ա, եւ
բացի տրանից աստիքն յանքի մէջ ներմուծելով զ, որ ն եւ բարբառայնների
յնաւորանն է, ինչպէս նաեւ ներդաշխակութեան համար անկազնելով մի տեղ
ու, միս տեղ ու»³³։

Յուցականների սեռականներում տի ներմուծումը եւ ընդհանրացնա այդ
ձեռքի կզակնութեան բարբառին այլ կերպ է բացատրում Հարբեանը։ Նրա
կարծիքով՝ «այդ տն աստը է նկղ այն պատճառով, որ նոյն հոլովուել է «այդ»
զերմուծուց եւ ապա նրա վրայ անկազն էն այս, այդ եւ այն զերմուծումներն ու
կազնել հոլովում, այսինքն՝ էտ, տտը, տտց, տով, տում, ապա՝
էս+տտը+տտտը, էս+տտց+տտտց, էս+տով+տտով, էս+տում+տտում»³⁴։

Սակայն իր միտքը շարունակելով նա գրում է. «Թէ ՌԲՄ հնգի բարբառ-
ներում օլտուական զերմուծումների հոլովման հիմքը ընդհանր հայերէնի
օլտ» զերմուծում սեռական ձեռն է, որը Արարարի բարբառում սկզբից
ստանում է «տս», «էտ», «էն» ձեռքից եւ կոչումն «տսն, եւ * տ-

Հայրենեամբ պահպանել են Հայրենական օրինաւորութիւնները. ինչ գերանուան սեռակաւոր ունի որ կազմէր (շնորհ), իսկ ընդ գերանուան սեռակաւոր աւարտում է թա խմբով (շնորհ), ինչը հարկէնում շատուկ է սա, դա, նա գերանուաններին (արա, դրա, նրա, սորա, դարա, նարա, որա, գրա, նրա, իրա, ըրա, իրա, ըրա, իրա, ըրա)։ Ազգակի թեւում այս գերանուանները սեռակաւորան առումով նշանում են հանգիս յերեւոյ մէջ (էն, ին) գերանուան թաւորներին, միայն թի գերանուան գէւորում թաւոր կազմում կարող է լինել գ կամ ոչ (շնորհ կամ չնոյն), իսկ ինչ գերանուան գէւորում գուզանուանին լինել (շնորհ)։ Աստուծոյ թաւ է սալիս հարկէնի թաւորաններում այս, այց, ախ իւ սա, դա, նա խմբի գուզանուանները որոշիկա նկատի ունենայ հետեւեալ թաւորներին թաւակներին։

ա) այս, այց, ախ խմբի գերանուաններին սեռակաւոր Հայրենականները որոշիկ կանոն աւարտում են թով եւ նախընթաց որեւէ մասնաւորով կամ երկարացումով (երբեմն ուրիշ շնորհ հարաւոր է թի սեղան), իսկ սա, դա, նա խմբի գերանուաններին սեռակաւոր Հայրենականները աւարտում են թին խմբիցուց մասնաւորով, ըլ չուզակաւորներին թից Հայրենեամբ ա նշանին ներմուծումը շատուկ է այս, այց, ախ խմբի ներկայացուցիչներին։

Իհարկէ, կան գէւորի էլ, երբ այս, այց, ախ իւ սա, դա, նա խմբի գերանուաններին թից ներքե ազգի են միմեանց դրա, կամ էլ, կարեւի է սակ, տեղի է ունենցի գերանուանական երկու խմբի միմեանում. Ի գէւ, այս, այց, ախ իւ սա, դա, նա գերանուանական խմբի թէ՛ միմեանում, թէ՛ փոխադարձ ազգեցութիւններին մի շարք օրինակներ է յերում Անտուանը։ Ազգի, թաւ նրա՝ միմեան հարկէնի թիս, իսա, ինա մուտքի են այս, այց, այն իւ սա, դա, նա չուզակաւորին խառնուրդի¹⁰, իսկ Պարի թաւորում սար, ազար, անոր ներքե ազգեցութեամբ առաջացել են սախ, դախ, նախ գերանուաններին սալի, դալի, նալի սեռակաւորները¹¹։

Կարծում ենք գերանուանական երկու խմբի ազգեցութեան օրինակ է երեւան յերում նախ Հարաւորի թաւորաւ, որակ, օրինակ, էս (այս) գերանուանը թից ներքում իրեն յնորից ախ նա ունենում է սա ներքե յնորից թա խմբի։

Սգակի

Յուզակի

Ուղղ էս

թաւորանք սրանց թաւորանք

Ան. թաւորա

թաւորանց սրանց թաւորանք

Փաստորէն, այս, այց, ախ իւ սա, դա, նա չուզակաւորներին փոխարարութիւններին առումով հարկէնի թաւորանները կարող են ներկայացուցի երկ կարգի խառնուրդ։

ա) Չուզակաւորներին երկու խմբի առկարի սակաւութիւն՝ իրենց առանկին Հայրենականում։ Այսպիսի վիճակ ներկայացում են, օրինակ, Արարատեան, Քրիստի, Պարի, Ալուիսի, Կար հարկէնուանի թաւորանները։

բ) Միայն այս, այց, ախ խմբի գերանուաններ ունենցի թաւորաններ, ինչպիսիք են, օրինակ, Բարազխի, Ռոյ-Մարազխի, Հանի, Կրազխի, ինչհանուր առումը նախ Մշու թաւորանները։ Եկաներ, որ այս թաւորաններում չուզակաւոր թից Հայրենականներ իրականում արտայայտում են սա, դա, նա չուզակաւորներին իմաստ, իսկ ուրիշ ներքե կարող են արտայայտել նւ, այս, այց, ախ, նւ սա,

դա, եւ ցուցակներն իմաստ Ի դէպ. Բարազէտի բարբառում եղակի ուղ-
ղակմամբ երկու տիպերի ցուցակներն իմաստային տարբերութիւնը գրե-
ւորում է մեւայն տարբերութեամբ. աբ, աբ, աբ գերանուների իմաստ
արտայայտում է էս, էս, է՛ն, էսա, էսա, է՛նա մեկերով, իսկ սա, դա, եւ գե-
րանուների իմաստ արտայայտում է էտի, էտի, է՛նի, էտի, էտի, է՛նի, է-
սի, էսա, է՛նա մեկերով:

դ) Ցուցակներն երկու տիպերի խառնուրդ ունեցող բարբառներ, ինչպիսին
է, որինակ, Ղարարադի բարբառը:

Բոլոր դէպքերում պարզ է, որ նշուած ցուցական գերանուների թիւը
հարգանքները բարբառներում միշտ ունեն անարկիտական, այսինքն՝ սա, դա,
եւ գերանուների իմաստ:

Ինչ գերաներում է ցուցակներն թիւը հարգանքներում անարկիտա-
յն պայթեակն ներմուծան ինչոքին, ապա կատակ չունենք, որ ախ Նեյն-
ական յաւելում է եւ ոչ թէ աչք կամ դա գերանուան հարգանքի արտայայ-
տութիւն. Բայց մեք չենք կարծում, թէ աչք ներմուծումը սկիզբ է առնէ նրա
կամ ախք մեկերից եւ ապա տարածուելու նաեւ միւս մեկերում:

Բարազէտի բարբառում երկուցորդի դիտարկումը մեզ թոյլ է տալիս են-
թացրն, որ էտի եւ է՛նի գերանուների ըստու եւ ընդու սեռականներում
անարկիտայն յաւելական Նեյնի անկայտութիւնը նախ եւ առաջ հետե-
ւանք է էտի գերանուան ըստ սրինաչափ սեռականի համարանական ազդե-
ցութեան, ընդ որում ընդու մեւում ներմուծում պայթեակն ձայնելու-
թիւնը անկայտառէն հետեւանք է ն ձայնորդի ազդեցութեան. Չենք բացա-
րում, որ պայթեակն ներմուծան հարցում կարող է գեր յաղաչանք լինել եւ
առն, որ Բարազէտի բարբառում կրեւոյն եւ ալլ բարբառներում) թէ ա, թէ ն
Նեյնիներից յետոյ նկատում է ախ, զի յաւելման միտում, ինչպէ՛ս՝ արեւս
(արէ), կ՛նարաս (ուս. կարաս), հուստակ (հոս), մանդըր (մանր), մանդըր
(մանր), սանդըր (սանր), թունդըր (թունր): Մակոյն ասակն կարեւորում ենք
մէկ ալլ իրողութիւն. Արդի գրական արեւելահայերէնում մեք գիտարկում
ենք Նեյնիտարանական հետեւեալ սրինաչափութիւնը.՝ միայն ձայնաւորից
բաղկացած գանկ հարաւոր է երեք դէպքում:

ա) ըստականցում, եթէ ձայնաւորին շարքում է մէկ բաղաձայն (սակի, կ՛ն-
արեւ, իմանու, սար, ուրախ),

բ) որեւէ դիրքում, եթէ ըստում իրար եւ հանդիպում երկու ձայնաւորներ (էի,
չէի, էակ, ընէի, կակա, կտորի, կտուրա),

գ) միանշան ըստում (կ, ու):

Գրական արեւելահայերէնում ը ձայնաւորը երեք մէկ ալլ ձայնաւորի չի
նարկողում, ըստականցում մէկ բաղաձայնից առաջ չի հանդիպում եւ ասան-
մին իրեւ ըստ հանդէս չի դալիս. հետեւաբար՝ ըն երեք ինքնուրույն գանկ չի
դասուում. Արդպէս է եւ Բարազէտի բարբառում: Նշանակում է՝ էտի-ըստ,
է՛նի-ընու մեկը Բարազէտի բարբառում դասուում են անհար՝ բարբառի օ-
րէնքներին հակառակ գանկակազմութեան (բ-ուս, բ-ուս) պատճառով: Անս թէ
ինչու՝ միանգը չակուել է ախ ներմուծման միջոցով ընդ յետոյ բաղաձայնական
յանքի մեւադրումով, ինչին նպաստել են նարարդ երկու հանգամանքները՝²⁰
Մեր գիտարկման նշարտաչափութիւնն է հաստատում Բարազէտի բարբառի
նաեւ հետեւեալ իրողութիւնը. երբ էտի, էտի, է՛նի գերանուների՝ ը ձայնաւոր

բով սկսուող մեկերում կրտսր, բառ, ընդու, բառուց, բառուց, ընդուց եւն.) առաջին բաղաձայնից շնուց ներմուծում է ջուցակաձայնաթիւնն ընդդիոյ ա բաւերուածը, մէկ բաղաձայնից առաջ դիրքը չի կամար դառնում է անճար, եւ աքի փոխարինում է կով, իսկ նոց նուազած գին փոխարինում է նարմական տն կառուու, հասուու, հասուու, հասուուց, հասուուց, հասուուց եւն.: Ի դեպ, համանման իրողութիւն գրասկզում ենք եւ գրարարում: Այսպէս, երբ դրարարեան ինն թուականի թեք մեկերում ի մայնուորը շիւտից պիտու էր, տեղի էր ունենում ի՞ր փոփոխութիւն կրննի, չրննի, ըննից), բայց երբ ըն պիտի բարձուէր մէկ բաղաձայնից առաջ, նման փոփոխութիւն տեղի չէր ունենում (թեւեք, գինուեւ):

Բայցազհատի բարբառում ջուցականների սեռական հարգամեկերում առարարեւուային պայթականի ներմուծման հանգամանքների վերահասուէր թայլ է տային նոյն կապիտով նոյնի այլ բարբառների իրողութիւններին: Այսպէս, թում է՝ սխալուած շնք լննի, կննի պնդներ, որ կանի բարբառի բարբ, թնոր սեռականներում առաջնայնուային պայթականի ներմուծուէր անճարմեշա չի եղել, քանի որ բառասկզբում անկայ է ոչ թէ ը, այլ ի Միջնուց Դրողիին եւ Արարաւանի բարբառներում այդ ներմուծուէր անկայ է եւ ուղեկցում է թառակցիի ը մայնուորով (բառոր, ընդոր, բառուր, ընդուր): Իսկ Մշոյ բարբառում ինք գերանուան ինքոր սեռականում մէկ բաղաձայնից առաջ ունենք ի, միջնուց ինք գերանուան ընդոր սեռականում ի՞ր փոփոխութիւնն ուղեկցում է պայթականի ներմուծմանը եւ բաղաձայնական խորի մեւարուեւուց: Թաւկանարար, տարրեր բարբառներում աք, աք, աքի տեղի գերանուանների թեք մեկերում ա (պ) Նշիւնի ներմուծուէր կամ որս բաղաձայնութիւնը կարող է պատահաւորանուած լինել տարրեր հանգամանքերով, աւկայի Բայցազհատի եւ այլ բարբառների իրողութիւնները վկայում են, որ երկուսից հիմնականում պէտք է պայմանաւորել աուեայ բարբառի Նշիւնարանկան իւրաքանչիւթիւններով: Նշիւնական փոխազգեցութիւններով:

Աուածից եզրակացնում ենք, որ Հայերէնի բարբառներում ջուցական գերանուանների՝ նարբնթայ որեւէ մայնուորով (կամ երկարաբառով) եւ բով աւարտուող սեռականի մեկերը (Նաեւ Ժուցած բոյոր հարգամեկերը), ընդպէս նաեւ աք ներմուծում ունեցող մեկերը, որպէս կանան, վերաբերում են ջուցականների աք, աք, աքի խորին, իսկ բով եւ նրան շարքոյց մայնուորով աւարտուող սեռականները (Նաեւ միւս հարգամեկերը) վերաբերում են ջուցականների աւ, դա, նա խորին: Այս իմաստով սկնայաք է անշնակցութիւնը գրարարեան համապատասխան մեկերին՝ աք-աք կամ աքորի, աւ-աւորա-Աուանին բարբառներում գրասկզում են միմուտուած, ազգեցութիւնների հետեւանքով առաջնայն մեկեր: Այս, աք, աքի ջուցականների բարբառուցին մեկերում կուցից եւ թեք իրենց արժապանեցնելն ունեն հարգամեկերի նշած Նազգոյն արժատական մեկերի ո Նշիւնը, աք գերանուանների գրարարեան երկար հարգամեկերի որ եւ ին կապիւնները: Ընչ վերաբերում է հիմնականում արեւելեան բարբառներում աք, աքի ջուցականների համապատասխան թեք մեկերում տեղի ներմուծմանը, ապա աքի անկայի հասականութիւնը որդիւց է աք գերանուան համապատասխան մեկեր համարանական ազգեցութեւն, որին թերեւս նպատուած են նաեւ բարբառուցին Նշիւնարանկան որդիւնի իրողութիւններ:

- ¹ Ս. Ղազարեան, *Հայոց Ազգային Համալսարանի Գրադասարան*, Երևան, Երևանի Գեոսովյան Համալսարանի Հրատ., 1981, էջ 260.
- ² Արարատ Ղազարեան, *Հայ Քաղաքացիագիտական Երկամ, Հայկ. ՍՍՀ Գեոսովյան Համալսարանի Մեթոդաբանական Քննարկում*, 1965, էջ 155.
- ³ Այս մեկերն յստակ չենք անդրադարձանք, սրբմեծանի Արարատեան բարբառում դրանք չքանդուրում են սխալիս, ինչպէս դրանք արեւելաւորներնում.
- ⁴ Հետաքրքրական է, որ Քաղաքացիական բարբառում ու յաւելումը շուրջակամութիւնն ընդգծող պիտի ներմուծում է շուրջակամների բարբառակներում եւ մեծաւորում է շուրջակամ մեկը, ինչպէ՛ս շատու. հաստու. շատուց. հաստուց. շատուց. հաստուց. շատուցից. հաստուցից եւն.
- ⁵ Հայոց Անտիկական Հիմնադրութեան Գրադասարանի Հայոց Ազգային Հայր. 2. Երևան, Հայրական ՍՍՀ ԳԱ, 1964, էջ 235.
- ⁶ Երբ, էջ 130-136.
- ⁷ Գեորգ Զարուհեան, *Հայ Քաղաքացիագիտական Երկամ*, Երևան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ, 1972, էջ 87.
- ⁸ Անտիկականը կարծում է, թէ իտար, իյար, շտար, շատար եւ այլ կարգի միւս սեռակները ստացանք են պարսկական աբար, աբար, աբի մեկերից, եւ յարաբարակն մեկերում ու եւ ու մասնակները ներմուծում են ներդարձակութեան համար եւ իտար սեռակայ շուրջակամ Անտիկական էջ 227-2300.
- ⁹ Ղազարեան, *Հայ Քաղաքացիագիտական*, էջ 386.
- ¹⁰ Անտիկական, էջ 227.
- ¹¹ Երբ, էջ 226.
- ¹² Ղազարեան, էջ 347. Ի դէպ, համանուն իրադարձութիւն եւ պիտուական հայրման մէջ պիտուարից է եւ Անտիկականը համար բարբառում.
- ¹³ Անտիկական, էջ 156.
- ¹⁴ Երբ, էջ 233.
- ¹⁵ Երբ, էջ 174.
- ¹⁶ Երբ, էջ 181.
- ¹⁷ Ղազարեան, էջ 107.
- ¹⁸ Զարուհեան, էջ 88-90.
- ¹⁹ Անտիկական, էջ 228.
- ²⁰ Երբ, էջ 226.
- ²¹ Երբ.
- ²² Երբ, էջ 230.
- ²³ Ղազարեան, էջ 107.
- ²⁴ Երբ, էջ 158.
- ²⁵ Երբ.
- ²⁶ Երբ.
- ²⁷ Երբ, էջ 150.
- ²⁸ Երբեմն աբար յն ընկնում է.
- ²⁹ Երբ, էջ 153.
- ³⁰ Ս. 2. Քաղաքացիական-Քաղաքացիական, *Հայ Քաղաքացիական*, Երևան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ, 1968, էջ 96.
- ³¹ Անտիկական, էջ 186.
- ³² Երբ, էջ 228.

⁴¹ Քումս Է, թէ ասորական կարգը եւ նշանակ ըստ (բառ) տեսակերը եւ դրանց կազմուած ձեւերը (բառաց, բառի, բանի եւն), սակայն ետք այս դիպքը միակն է, որ տեղ չի թափուցում է ձեկ բացածուի նուաճ այն շէր կարգը թանկարիկ շնչ-նշանի արեւաշափուքիակեր, եւ բացի այդ՝ այն նշանի անձնաճոյրը երկարածուին թեկ կարգ է շնչաշուիկ իրիւն ըստ-տես արեւաշափ մտեկանայց:

THE CHARACTERISTICS OF DEMONSTRATIVE PRONOUNS IN
ARMENIAN DIALECTS
(Summary)

VICTOR KATVALIAN

The author examines the development of two groups of demonstrative pronouns in Armenian dialects, namely *այս, այլ, այն* and *սա, նա, ու*.

He highlights the fact that unlike the *այս, այլ, այն* demonstrative pronouns that exist in all Armenian dialects in their original or variegated forms, several dialects lack the *սա, նա, ու* demonstrative pronouns.

The author notes that the *այս, այլ, այն* pronouns have more versions, are more numerous in their construction details and possess more grammatical features in the dialects than the *սա, նա, ու* pronouns. After analysing this diversity, the author concludes that the causes of this difference have their roots in classical Armenian, Grabar.

The author examines the absence of the *սա, նա, ու* pronouns in several dialects and notes that in a number of dialects these evolved into new combined or mixed forms.

The author traces back grabar features in the dialect forms of these demonstrative pronouns and examines both phonetic and other influences that have led to such a multiplicity of versions and variables in the evolution of these six demonstrative pronouns.

DID VARDAPET MINAS TOKHATETSI, BISHOP OF THE ARMENIANS IN TRANSYLVANIA, MAKE A CONFESSION OF FAITH IN THE ROMAN CATHOLIC CHURCH IN 1686?

KORNÉL NAGY

According to the accepted scholarly narrative, Minas Vardapet Tokhatetsi (*Zilifdar-Oghlu Aleksanian*), Apostolic Bishop of the Armenians in Transylvania, made a confession of faith (*professio fidei, la professione della Fede Cattolica*) in Rome in the presence of Cardinal Opizio Pallavicini (1635-1700), Apostolic Nuncio in Warsaw (Poland) and Vardan Hunanean (1644-1715), Armenian Uniate Archbishop in Lemberg (*Leopoldis, Leopoli, Lwów, L'vov, now Lviv in the Ukraine*), at the end of 1686.

Oxendio Virzuresco (1654-1715), an Armenian Uniate priest born in Moldavia and educated at the Armenian College in Lemberg and the Urbanian College in Rome, was the missionary delegated from Rome and the main figure in bringing about the church-union of the Armenians in Transylvania with the Roman Catholic Church. On the other hand, very little is known of Bishop Minas, who led the Armenian refugees from Moldavia (*Moldova, Pultan*) and Poland to Transylvania between 1668 and 1672.

This article aims at analysing the circumstances of Bishop Minas's pontificate in Transylvania and re-examining the above-mentioned scholarly view on the basis of newly-found sources in the archives of the Holy See. This study is presented as a mere critical analysis of the manuscript documents kept in the archives of the Holy See in Rome.

Very little is available in the archival documents concerning the person of Bishop Minas. He was born in the province of Tokhat (now in Turkey), ca. 1610, and educated at the Edjmitsin Seminary, Armenia. He was ordained by Catholicos Pilippos Aghbaketsi (1633-1655) as Bishop of the Armenians in Moldavia in 1649. The Armenian Prelacy of Moldavia was under the supremacy of the Armenian Archbishop in Lemberg from a jurisdictional point of view from the time of its foundation in 1509.¹ At a time when the Armenian Apostolic Archbishopry in Lemberg, led by Archbishop Nikol Totusowicz (1604-1681), had undergone a controversial church-union with Rome, the Armenian Prelacy in Moldavia was regarded as one of the last strongholds resisting this church-union trend. The Bishop himself was against any processes aimed at confessionally uniting the Armenian Apostolic Church with Rome.²

Because of his active involvement in revolts against the hard fiscal policies of Gheorghe Duca (1665-1666, 1668-1672, 1678-1683), Prince of Moldavia, Bishop Minas and his Armenians were forced to flee from Moldavia to Transylvania in 1668.³ Initially, their stay in Transylvania was to be temporary, as they planned to return to Moldavia as soon as the political situation returned to normalcy. And indeed, after Prince Duca's final fall in 1683, many Armenians returned to

Moldavia. A fragmentary manuscript written in Armenian narrates that Bishop Minas was burning with desire to be back in Moldavia. In fact, the Prelate was concerned that he would be removed from his diocese on the pretext of his escape from Moldavia.⁴

His fear was thoroughly justified. Catholicos Hakob Djughayetsi (1655-1680), unaware of the real reason for the Armenians' escape from Moldavia, interpreted Bishop Minas's act as if he had left the Prelacy in Moldavia vacant on purpose. Accordingly, the Catholicos appointed and ordained Vardapet Anan'os Ruset as the new Bishop of the Armenians in Moldavia to replace Bishop Minas. But the newly-appointed Bishop was not able to reach his post because of the Polish-Ottoman war of 1672, which resulted in another en masse emigration of Armenians from Poland to Transylvania. During the war, the Saint John Monastery in Suceava, the Armenian Bishops' residence in Moldavia, was occupied by Polish troops and was used as a military stronghold against the Ottoman Turks.⁵ Thus, Bishop Ruset had to wait in Galati, Moldavia. At the same time, despite his removal from his post, Bishop Minas was allowed to retain his episcopal title. Nevertheless, the measure taken by the Armenian Catholicos made it impossible for Bishop Minas to return to Moldavia. He was obliged to stay in Transylvania.⁶

As mentioned above, according to the generally accepted scholarly view, due to Virziresco's missionary persuasion, Bishop Minas made a confession of faith in the Roman Catholic Church in Lemberg in the presence of Cardinal Pallavicini and Hunanean at the end of 1686. After his confession of faith, Bishop Minas prepared to return to his people in Transylvania, but, on his way home, he unexpectedly fell ill and died in late 1686.

Concerning Bishop Minas's confession of faith, one may raise the valid question: how and where did this commonly accepted belief in the scholarly statements originate?

The so-called Hevenesi and Kaprinay Collections (*Collectio Hevenesiana*, *Collectio Kaprinayana*), kept in the Library of the Lóránd Eötvös State University (ELTE) in Budapest, comprise some valuable documents on the church history of the Armenians in Transylvania. Among the manuscript sources in this collection on Bishop Minas's confession of faith in the Roman Catholic Church, the best information comes from Father Rudolf Bzensky (1651-1715), a Czech-Moravian Jesuit historian, who worked as a missionary in Transylvania from 1694. Bzensky compiled some writings in Latin on the peoples and churches of Transylvania at the request of the Jesuit Gábor Hevenesi (1654-1715) at the end of the 17th century. Furthermore, Bzensky was on very good terms with Virziresco. Bzensky devoted a subchapter to the Armenians, describing their history from the time of their settlement in Transylvania to Virziresco's ordination as a Uniate Bishop in 1691. According to his narrative, Bishop Minas, prior to Virziresco's pastoral activity, went to Lemberg, to negotiate with Nuncio Pallavicini and Archbishop Hunanean on the Armenians' church-union in Transylvania. These negotiations were concluded by bishop Minas' confession of faith in the Roman Catholic Church.⁷ Actually, Bzensky confirmed almost word for word this information on Bishop Minas' confession in his other report addressed to his superiors in 1701.⁸

Other documents concerning the Armenians in Transylvania can also be found in the Hevenesi Collection. Among these is the document called "Fidelis Relatio" from 1693, attributed to an unknown Jesuit author, who tells the church-history of the Armenians from their settlement in Transylvania to the scandalous case of faith's perfidiousness between Bishop Virziresco and the Armenians in Beszterce (*Bistritza, Bistritz*) in 1692.⁹ The document is also closely related to Virziresco's pastoral activity. It is likely that Virziresco himself narrated the Armenians' history in Transylvania to the unknown Jesuit author in 1693, as it clearly reflects Virziresco's point of view on the Armenians' church-history in Transylvania. In this document, at any rate, we can read that Bishop Minas renounced his 'heretical' belief and made a confession of faith in Rome in Cardinal Opizio Pallavicini's presence in Lemberg. Thus, Bzensky's information on the Armenians is almost identical to that of the document "Fidelis Relatio".¹⁰

On the other hand, a Jesuit document called the "Annual of the Austrian Province" (*Annalis Provinciae Austriacae*), attributed to an unknown author from the year 1697 and found in the Central Archives of the Jesuit Order in Rome (*Archivum Romanum Societatis Iesu*), summarizes very briefly the Armenians' history in Transylvania. This document maintains that Bishop Minas and Bishop Oxendio together were the creators of the Armenians' church-union with Rome in Transylvania.¹¹

Fourteen years after Bishop Minas's death, an interesting document emerged from the Holy See archive concerning this act. In 1700, Father Sebastiano Maria Accorsi (1691-1704), Theatine prefect of the Armenian College in Lemberg, in his report addressed to the Holy See, spoke about a certain Bishop Minas Tokhatetsi consecrated as an Armenian Bishop of Moldavia by Catholicos Sahak Kilistsi (1674-1686), Catholicos of the Armenians in Cilicia, who made a confession of faith in Rome in preparation for the Armenians' church-union in Transylvania.¹² Father Accorsi explained with many details that his information came directly from the Uniate Bishop Virziresco who, in fact, planned a mission to the Moldavia Armenians of the Apostolic faith in 1700.¹³

Father Accorsi's information on Bishop Minas seems to be very scanty. It is true, however, that there was a certain Minas Tokhatetsi who made a confession of faith in Rome in Constantinople, ca. 1700. Additionally, as we have mentioned above, the Armenian Bishop was ordained by Catholicos Pilippos in Edjmiatzin, and not by Catholicos Sahak. This Minas (Sargis) Tokhatetsi (1677-1700) was initially the Armenian Apostolic Patriarch of Jerusalem. Due to Roman Catholic missionary activities in the Near East, Patriarch Minas made a confession of faith in the Roman Catholic Church in Constantinople in 1699. Most probably, Father Accorsi confused various pieces of information, persons and names in his report addressed to the Holy See in 1700.

Accorsi's information on Bishop Minas's and Patriarch Minas's acts was clarified by an Armenian Uniate document. Uniate Bishop Step'anos Step'anosean Rošk'ay (1670-1739), a contemporary Polish-Armenian historian, in his *Jamanakagrutjun* (chronology) written in Armenian stated firmly that Patriarch Minas Tokhatetsi had made a confession of faith in Rome in Constantinople in 1700. Rošk'ay's *Jamanakagrutjun* furthermore, suggested that this Minas

Zamunakagrut' iwn was not the same Minas Tokhatetsi who was the Armenian Apostolic Bishop in Transylvania.¹⁴ But Father Accorsi's report addressed to the Holy See did not underpin clearly the fact that Bishop Minas of Transylvania made a confession of faith in Lemberg in 1686.

Actually, these documents (namely Father Bzensky's narratives, the document "Fidelis Relatio", the Annual of the Austrian Jesuit Province and Father Accorsi's report) were explicitly well-informed on the confessional circumstances of the Armenians in Transylvania in the 1690s. Obviously, the authors of the documents obtained their information directly from Virziresco.¹⁵ In fact, it was these documents which seemed to confirm Bishop Minas's confession of faith in Rome at first sight.

As a result of these documents, the information about Bishop Minas's confession of faith as a historical fact spread through the Hungarian and international secondary literature with no reservation. In fact, the secondary sources concerning the Armenians' church-union in Transylvania published in Hungarian or any other language are extraordinarily meagre. Research has also been hindered by the fact that the majority of these, with a few exceptions, had already come to light in the late 19th and early 20th centuries. These monographs or articles very often referred to each other, and even borrowed entire chapters - word for word - from each other. They had the same narrative on Bishop Minas' confession of faith and Bishop Virziresco's missionary efforts in Transylvania. Most authors did not go into detail, examining the pastoral activity of the two bishops.¹⁶

Andreas Iliá, an 18th century Jesuit historian, for instance, copied Bzensky's narrative on Bishop Minas' confession into his book published in 1730, which presented the peoples and religions of contemporary Transylvania.¹⁷ Father Iliá's data on Bishop Minas were taken by Father Christopher Lukácsy, a priest of an Armenian Uniate Parish in Armenopolis (*Gherla, Szamosújvár*), Transylvania. In his book *Historia Armenorum Transylvaniae* written in Latin in 1859, Father Lukácsy elaborated the church history of the Armenians in Transylvania from the beginning to his time. Lukácsy's information on Bishop Minas coincided with that of Father Iliá's book.¹⁸ The Polish-Armenian historian and Uniate priest Father Gregorio Petrowicz, in his book *La Chiesa Armena* on the history of the Armenian Uniate Churches in Poland and its neighbouring countries published in 1988 in Rome, dedicated some sketchy chapters to the Armenians' church history in Transylvania. Father Petrowicz, likewise, adopted Lukácsy's narration on Bishop Minas' confession of faith in Rome and accepted it as a historical fact.¹⁹

As a result, historiography regarded Bishop Minas's confession as a *fait accompli*. These documents and monographs unanimously confirmed that Bishop Minas had become faithful to the Roman Catholic Church. Nonetheless, Bishop Minas' confession raises a question to which the said sources have no satisfactory answer. These sources do not state that Bishop Minas made a confession of faith in Rome, preparing the Armenians in Transylvania for the church union. In fact, the circumstances of Bishop Minas' confession of faith in Rome have not been definitively clarified. Thus, we should have doubts about Bishop Minas' confession of faith in Rome.

From the Holy See viewpoint, multi-religious Transylvania was considered a missionary target. In the late 17th century, the process called Counter-Reformation, or in other words Catholic Renewal, led by the Observant Franciscans, Conventual Franciscans (Minorities), Paulines and Jesuits, was gradually getting under way in Transylvania. However, the laws of Transylvania, drawn up by the politically strong Protestant elite as a reaction to the gradual expansion of the Counter-Reformation in other Hungarian provinces in the late 17th century, did not permit the Catholics to have their own Bishop-in-dioecese.²⁰

Therefore, there was no possibility for the Holy See to send Catholic missionaries to the Armenians in Transylvania for nearly twenty years after the Armenians' escape (1668-1685) from Moldavia to Transylvania. However, Bertalan Szebellébi (1631-1707), the Roman Catholic Bishop's vicar in Transylvania, and the Observant Franciscans in Transylvania attempted to convert the Armenians to Catholicism. Their attempts, though, were systematically blocked by harsh resistance led by Bishop Minas and his clergy in the late 1670s.²¹

Consequently, the Armenian Uniate Archbishopric in Lemberg initiated Catholic missions among the Armenians in Transylvania in 1683 creating the church union. The Archbishopric's wish to unite the Transylvania Armenians with the Roman Catholic Church was due to the fact that it had jurisdiction over the Armenians of Moldavia and Poland. It seems that the Armenians in Transylvania avoided the spiritual leadership of Lemberg, because they emigrated from regions - namely Moldavia and Poland - which were under the Uniate Archbishop's ecclesiastical jurisdiction.²² Therefore, the Holy Congregation for the Propagation of Faith (*Sacra Congregatio de Propaganda Fide*), the Holy See's Missionary Institution in Rome, in agreement with the Armenian Uniate Archbishop's intention in Lemberg, delegated Virziresco, to lead a mission among the Armenians in Transylvania in 1685. His mission seemed to be self-evident for the Holy See. Virziresco's ultimate task was to bring about the Armenians' church union and organise the Armenian Uniate Church in Transylvania.²³

Due to initial difficulties, and particularly the Armenian Apostolic priests' resistance, Virziresco's pastoral activity proved to be very hard. The Armenians in Transylvania, exhorted by the Armenian priests, attempted to kill Virziresco twice, because the missionary himself was regarded as a "heretical priest" loyal to "heretical Rome". Besides, the Armenians, primarily the clergy, had a vivid memory of the scandalous church-union process led by Archbishop Torosowicz, which had caused harm to the Armenian colonies and churches in Moldavia and Poland. Nonetheless, Virziresco was certain that the key to uniting the Armenians in Transylvania with the Roman Catholic Church was to convince Bishop Minas to convert to Catholicism.²⁴

Virziresco, in his long report sent to the Holy See in autumn 1686, gave an account of his relations with Bishop Minas. In his report, Virziresco related that he was accused by the Armenians of being a spy. In fact, Bishop Minas and his followers got hold of his letters addressed to Federico Veterani (1650-1695), a military general at the service of the Habsburg Court in Vienna, and Bishop Deodatus Nersesowicz (1647-1709), coadjutor of the Uniate Archbishop's Office in Lemberg.²⁵ Allegedly, Virziresco sent confidential accounts to them of the

political and religious situation in Transylvania. On this pretext, the Armenians wanted Virziresco to be expelled from Transylvania.²⁷ Minas and his clergy laid a charge against him with Michel Apati (1661-1690), Prince of Transylvania. The accusation, however, yielded no result, for reasons unknown to us. In any case, Virziresco continued his missionary work in Transylvania without any further difficulties.²⁸

In his report of 1686, Virziresco referred to Bishop Minas as an old and ill person and said that he had made an effort to persuade Bishop Minas to convert to Catholicism. His effort to persuade Bishop Minas to pursue negotiations with a view to an eventual church union with Rome was, apparently, crowned with success. He succeeded, with the help of his family who had emigrated with Bishop Minas from Moldavia to Transylvania in 1668, in escorting him to Lemberg and inducing him to negotiate on a possible church union with the Uniate Archbishop Hunanean. Virziresco expected a lot from this negotiation because he believed that, owing to their Armenian origins, both Bishop Minas and Archbishop Hunanean would be able to agree upon the confession of faith and the church union. (Both Bishop Minas and Archbishop Vardan were born in the same province of Tokhat.)²⁹ All that can be stated with certainty is that Bishop Minas left for Lemberg with Virziresco at the end of 1686 in order to enter into negotiations with Archbishop Hunanean.

The documents kept at the Historical Archive of the Holy Congregation for the Propagation of Faith in Rome render accounts only of Bishop Minas's negotiations with Archbishop Vardan and his death. These sources, however, do not give any concrete information on the final result of these negotiations.³⁰ In these archives, we have not found any official or semi-official sources, i.e. reports, letters and documents, which would confirm Bishop Minas' confession of faith. Furthermore, there are no such documents emanating from Pallavicini, either. Thus, there is not a single source in the archives of the Holy See which confirms beyond any doubt that Bishop Minas met Nuncio Pallavicini personally in Lemberg in 1686. The documents found in the official portfolios related to the Apostolic Nunciature in Vienna or in Warsaw, preserved in the Vatican Secret Archives (*Archivio Segreto Vaticano*), reveal nothing in this regard. In light of this, the following is a valid question: what explains the silence of these official documents on Bishop Minas's confession of faith?

The answer to this question seems to be very simple. The reason for the silence of the sources is that Bishop Minas did not make any confession of faith with Rome in the presence of Nuncio Pallavicini and Archbishop Hunanean in Lemberg in 1686. There is no trace of any document which confirms the confession of faith of Bishop Minas in Lemberg in the files concerning the years 1686, 1687, 1688, 1689 and 1690 in the archives of the Holy See.

All the same, Archbishop Hunanean, in his two letters sent to the Holy Congregation for the Propagation of Faith on 14th of February 1687, offered a very valuable account of his relations with Bishop Minas. In these letters the Archbishop mentioned Bishop Minas' death and Virziresco's fruitful pastoral activity in very difficult circumstances in the preceding two years.³¹ Furthermore, Hunanean referred to chaos or conflict among the Armenians in Transylvania,

caused by Bishop Minas' sudden death. According to his letters, the Armenians in Transylvania argued over the deceased Bishop's succession. But Archbishop Hunanean does not give any exact information on Bishop Minas's confession of faith. He rather emphasises that due to Bishop Minas's death, a Uniate Bishop or an Apostolic Vicar or an Apostolic Administrator should be appointed, ordained, and delegated by the Holy See to the Armenians in Transylvania, because the Armenian Catholics in Edmiatsin wanted to appoint a new Bishop for them. This newly-appointed Bishop could be Theodoros Vartanowicz (1652-1700), a Polish-Armenian priest, born in Lemberg, who wanted to enter Transylvania.³¹ Therefore, Archbishop Hunanean himself strongly recommended Virziresco to the Holy See to be appointed as an Apostolic Vicar.³² Hunanean's view happened to coincide with Virziresco's proposal to the Holy Congregation for the Propagation of Faith in Rome in 1686, because he reported in his long narrative that the Uniate Bishop's status should be strongly upheld in the near future provided Bishop Minas were reluctant to accept the church-union with Rome.³³ Indeed, Virziresco had real ambitions to be appointed as a Uniate Bishop at the head of the Armenians in Transylvania.

Rosk'ay described the circumstances of Bishop Minas's death and funeral. He revealed that Bishop Minas had been suffering from a disease, namely kidney-stone problems for a long time.³⁴ However, like Archbishop Hunanean, Rosk'ay said nothing about Bishop Minas's confession of faith. Consequently, the accounts of Archbishop Hunanean and Bishop Rosk'ay about Bishop Minas are unanimous in suggesting that the negotiations with Bishop Minas on his confession of faith in Rome bore no results.

Recently, new documents written by Bishop Minas himself have been discovered in the Archives of the Holy See. These are about his negotiation with Archbishop Hunanean in Lemberg. Bishop Minas brought two Armenian illuminated codices known as *Harants Vark* and *Diarentir* to explain the orthodoxy of the Armenian Apostolic Church to Archbishop Hunanean, because the Catholic Church had been against the dogmas of the Armenian Apostolic Church ever since the Fourth Ecumenical Synod in Chalcedon in 451. On the basis of these two codices, Bishop Minas flatly rejected the Armenians' heresy and schismatism.³⁵ So, it can be concluded that, instead of a confession of faith, a religious dispute took place in Lemberg over the dogmas and orthodoxy of the Armenian Apostolic Church during the 'negotiation' between the Uniate Archbishop Hunanean and the Apostolic Bishop Minas. Consequently, Bishop Minas went to Lemberg to dispute with Archbishop Hunanean about the dogmas and not to negotiate about a confession of faith or a church union with Rome.

Generally, the Armenians' tenacious adherence to their religion and language, the carriers of Armenian consciousness, always helped to preserve Armenian culture and national identity in the Middle Ages and Early Modern Period. For that matter, the Church symbolised national unity among the Armenians living in the Motherland or in the Diaspora. To preserve religion, language, identity and culture was, however, even more difficult in the Diaspora. That was the reason why the Armenian Apostolic Church was reluctant to accept church-union and struggled

against all kinds of church union attempts from Constantinople (Byzantium) and Rome alike throughout its history.

The non-existence of Bishop Minas's confession of faith is further confirmed by Virziresco's report sent to the Holy See from Transylvania in spring 1687. In his report, written in Italian, Virziresco stated that Bishop Minas died as a heretic and schismatic and not as a Uniate Bishop. Furthermore, he reported that he saw a great chance of being appointed as a Uniate Bishop among the Armenians in Transylvania because of the vacancy caused by Bishop Minas's death.¹⁶ All in all, Virziresco evidently denied the fact that Bishop Minas had made a confession of faith in Rome.

On 2 May 1688 in Lemberg, Virziresco wrote another report addressed to the Holy See on his relations with Bishop Minas. He narrated again, very succinctly, Bishop Minas's death. Furthermore, he reminisced about the conflicts of Bishop Minas and his clergy in Transylvania in 1686. Virziresco wanted to forbid Bishop Minas and his priests to continue their "heretic" and "schismatic" Armenian liturgy in churches and private houses. Consequently, it does not seem likely that Bishop Minas and his clergy in Transylvania were willing to accept the church union with Rome in 1686.¹⁷ In fact, this report suggests that Virziresco, propagating Catholicism as a Uniate missionary in Transylvania, had a very conflictual relation with Bishop Minas.

At any rate, in these two letters sent to the Holy See in 1687 and 1688 Virziresco undermined Bishop Minas's confession of faith as a historical fact. However, Virziresco expressed a different view about Bishop Minas's confession of faith to Father Bzensky, Father Accorsi and the unknown author of the document called "Fidelis Relatio" between 1693 and 1701. The propagation of Bishop Minas's confession of faith with Rome as a fact was in Virziresco's interest, because he was eager to be appointed as a Uniate Bishop of the Armenians in Transylvania.

To sum up, Oxendio Virziresco's long missionary reports on his pastoral activity in Transylvania in 1686, 1687 and 1688 confirm that he was on no good terms with the late Bishop Minas from both the confessional and dogmatic point of view. This seems to attest that Bishop Minas himself was unwilling to negotiate upon a confession of faith or a possible church union in Rome. Furthermore, this could also suggest that religious disputes were recurrent in Lemberg, but not a confession of faith with Rome.

Nevertheless, there are three documents preserved in the ELTE State University's Library, Budapest (two documents written by the Jesuit missionary Bzensky and one document called "Fidelis Relatio"), and one document at the Holy See and the Jesuits' Central Archives from 1693, 1694, 1697, 1700 and 1701, which describe vividly Bishop Minas's confession of faith in Lemberg. This information has spread through Hungarian and international historiography without any reservations. All five of these documents attributed to the Jesuit and Theatine fathers' activity in Poland and Transylvania, however, were closely linked with Virziresco's missionary activity in Transylvania. He had evidently narrated in them the full history of the Armenians in Transylvania, including Bishop Minas's life and activity.

Bishop Minas's confession of faith in Rome in Lemberg was presumably propagated as a historical fact by Virziresco himself. Consequently, it was in Virziresco's interest to spread this information because he was eager to be nominated and ordained as a Uniate Bishop of the Armenians in Transylvania. Therefore, he stated that the late Bishop Minas died as a Uniate - and not an (Eastern) Apostolic - Bishop after he conducted negotiations in Lemberg in 1686. In fact, Virziresco had created a story to legitimise, or a legend to justify his exclusive right to become Bishop of the Armenians in Transylvania after the death of Bishop Minas. In this manner, he had managed to lead astray his contemporaries as well as posterity with his story.

If Bishop Minas had really made a confession of faith in Rome in Lemberg in 1686, scholars would surely have found several documents regarding this event in the Archives of the Holy See. For, the Roman Catholic Church always followed with great attention cases of Eastern Christian prelates' uniting with Rome from the confessional point of view. In addition, the Holy See usually documented well this kind of event. Thus, Bishop Minas's confession of faith in Rome proves to be a myth, rather than a reality.

Document

Oxendio Virziresco's letter to Archbishop Edoardo Cybo (1619-1705),
Titular Archbishop of Seleucia, Secretary of Holy Congregation for the
Propagation of Faith, Rome.

Date and Place: Spring 1687, Transylvania (now in Romania).

Language: Contemporary Italian with contemporary orthography.

Document: APF CU (=Collegio Urbano). Vol. 3, Fol. 472r-v (Rome, Italy).

Contents (Abstract, Regestum): *Oxendio Virziresco has returned from Poland to Transylvania. He feared that his pastoral activity was in danger at first sight, but, by God's grace, his missionary work remained immune. Thus, he managed to convert another nine Armenians in Transylvania to the Roman Catholic Faith.*

Oxendio Virziresco says in his report that there are still Armenians in Transylvania who are against the Roman Catholic Faith at this moment. On this pretext, Oxendio wants to be in touch with the Roman Catholic Bishopric's Vicar in Transylvania as his prelate because he would like to receive a letter of recommendation from the Vicar in order to handle the problem of the Armenians in Transylvania who are against the Roman Catholic Faith.

In the meantime, Virziresco describes how he met Archbishop Vito Pilutio da Vignatello in Transylvania on his way back to Rome. The latter told Virziresco about innumerable afflictions he faced in Moldavia, Poland and Transylvania. The Archbishop also said that there was an Armenian Bishop in Poland, (namely Johannes Bernatowicz), who had caused very serious problems to the Roman Catholic Church. Furthermore, (referring to Archbishop Vito's account), this Polish Bishop's sins were much more serious than those that heretical Bishops had committed before.

Finally, Virziresco renders account of the death of the heretic Bishop Minas Tokhatetsi. Furthermore, he regards his death as a favorable moment for the Holy See to fill the deceased heretic Bishop's seat with a Catholic (Uniate) Bishop in Transylvania.

Illustrissimo e Reverendissimo Signore Padrone Colendissimol

Ritornato dalla³⁸ Polonia al medesimo luogo degli³⁹ Armeni, trovai tutte⁴⁰ le mie fatiche in grande pericolo, ma con la grazia⁴¹ di⁴² Dio, non⁴³ patirono nessun⁴⁴ detrimento, anzi crebbero con nove conversioni degli altri Armeni, non mancavano⁴⁵ però⁴⁶ quelli⁴⁷ que⁴⁸ resistevano⁴⁹ alla verità catholica, per le sollevationi⁵⁰ dei quali attualmente me ne vado⁵¹ appresso⁵² il Signore Vicario Generale di questo regno di Transilvania,⁵³ al quale, perche⁵⁴ io, sarebbe ottimo inviare⁵⁵ una⁵⁶ lettera⁵⁷ di⁵⁸ raccomandatione, mi incontrai con il Monsignore Vito⁵⁹ che ritornava⁶⁰ a Roma,⁶¹ ma il povero arcivescovo⁶² n'ha patito⁶³ tali e tante cose, che sarebbe molto a riferirle qui, ma quel polacco vescovo,⁶⁴ come testimoniavi⁶⁵, dico che fa tali scandali qui anche nel popolo e nel⁶⁶ clero catholico, che ne ho⁶⁷ anche sentito essersi commessi dai vescovi heretici.

Il vescovo heretico Minas⁶⁸ è morto, perciò prego a mandare qualcuno⁶⁹ al⁷⁰ suo⁷¹ posto, per occupare quel posto poichè adesso è il tempo opportuno inserim come (472/v.) obbedientissimo e devotissimo figlio della Chiesa Romana e della Sacra Congregazione⁷² resto anchè di Vostra Signoria Illustrissima e Reverendissima.

Humilissimo et Ossequiosissimo Servitore.

Oxendius Virzirescus.⁷³

Alumnus Congregationis Sacrae de Propaganda Fide.⁷⁴

ABBREVIATIONS

APF = Archivio storico della Sacra Congregazione per l'Evangelizzazione dei Popoli o de „Propaganda Fide”, Rome, Italy.

APF Acta SC. = Acta Sacrae Congregationis de Propaganda Fide.

APF CU. = Collegio Urbano.

APF PVC. = Fondo Visite e Collegi.

APF Lettere SC. = Lettere e Decreti della Sacra Congregazione.

APF SC FA. = Scritture riferite nei Congressi, Fondo Armeni.

APF SC FM. = Scritture riferite nei Congressi, Fondo Moldavia.

APF SOCG. = Scritture Originali riferite nelle Congregazioni Generali.

ARSI = Archivium Romanum Societatis Iesu, Rome, Italy.

ARSI FA. Hist. = Fondo Austria-Historia.

ASV = Archivio Segreto Vaticano, Città del Vaticano, Vatican City.

ASV ANV. = Archivio della Nunziatura in Vienna.

ELTE EKK = Eötvös Loránd Tudományegyetem, Egyetemi Könyvtár és Kézirattár [Loránd Eötvös State University's Library and Archive], Budapest, Hungary.

ELTE EKK, CH. = Collectio Helyvesiana.

ELTE EKK, CK. = Collectio Kaprinayana.

MA = Matenadaran [National Archives], Yerevan, Republic of Armenia.

MA MS. = Manuscript.

PL = *Primatae Levellár* [The Primata's Archive], Esztergom, Hungary.

PL AEV = Archivum Ecclesiasticum Vetus.

PL AEV SPK. = Sub Primatae Kollonich (1695-1707).

ENDNOTES

- ¹ APF FM, Vol. 2, Fol. 126r-127r; *Lege Urakib Haprah, Gndakby Sapghapay Legey Ullanushk Et Beshghapay* (Fr. Ghevont Alishan, Kaimesa, yearbook of the Armenians of Poland and Romania), Venetia, 1896, pp. 125-126; Igor Nistor, *Hamidul und Wandel in der Moldau. Bis zum Ende des 16. Jahrhunderts*, Czernowitz, 1912, pp. 55-57, 109.
- ² APF SC FA, Vol. 1, Fol. 525r-526v, Fol. 602r-610v; MA MS, No. 3350; *Ullanushk Sapghapay, Beshghapay, Gndakby Et Ullanushk* (Mina Bejodkants, A journey in Poland), Venetia, 1830, pp. 111-115; *Qandakbyk Hapayh Sapghapayh Sapghapay* (History of Arakel Davrijetsi), Vagharnhapet, 1890, pp. 228, 335, 337, 364, 367, 370-373, 375-378, 382, 384-389, 526-531, 640, 645; Gregorio Petrowicz, *L'Unione degli Armeni in Polonia con la Santa Sede (1626-1686), Parte prima*, Roma, 1950 (*Orientalia Christiana Analecta*, 135), pp. 9-12, 14, 16, 22-23, 52, 79-80, 101-102, 104, 115, 124, 195-196, 225-229, 235, 246-251, 266-270, 295, 297, 307; *Lege Lezakanyay Haprah, Gndakbyk Beshghapay, Gndakbyk Sapghapayh Et Beshghapayh* (Fr. Hamazasp Voskian, Stepanos Kothkay, Chronology or about the year- and church-events), Vienna, 1964, pp. 127, 165, 169, 172-175, 175-181, 182-195; Gayane Piegirian, "La Chapitre 28 de Livres Histories du Agak'el Daweribec' et ses Sources Concernant le Mouvement des Colonies Arméniennes d'Ukraine Durant les Années 20-50 du 17. Siècle," *Revue des Études Arméniennes*, 14 (1980), pp. 443-457; Edmond Schitz, "An Armeno-Kapchak Document of 1640 from Lvov and its Background in Armenia and in Diaspora," *Between Danube and the Caucasus. A Collection of Papers Concerning Oriental Sources on the History of the Peoples of Central and South-Eastern Europe*, Gyögey Kari (ed.), Budapest, 1987, pp. 284-316; *Ullanushk Sapghapayh, Hapayh Qandakbyk* (Arakel Davrijetsi, history book), prepared by Edward Khacharyan, Yerevan, 1990, pp. 293-310; Raymond Haroutoun Kévorkian, "Le Patriarcat Arménien de Constantinople et l'Occident Catholique au XVIIIe Siècle," *Revue du Monde Arménien Moderne et Contemporain, Tome I*, (1894), pp. 24-26.
- ³ ELTE EKK, CH, Cod. 21, p. 81; Suren Kolandjian, "Les Arméniens en Transylvanie. X-XVIII siècles," *Revue des Études Arméniennes*, 5 (1967), p. 359.
- ⁴ *Haprah, Gndakbyk*, pp. 127, 197; *Ullanushk Sapghapayh, Gndakbyk Sapghapayh Sapghapayh* (Asbot Abrahamian, A brief history of the Armenian colonies), Vol. 1, Yerevan, 1964, p. 352; Kolandjian, pp. 360-362.
- ⁵ "In Soציאנא parimente sono le chiese tutte abbrugiate dai turchi, questa città è parimente presidata dai polacchi, ma il presidio è nel vaxcovado degli armeni fuori della città" (APF SC FM, Vol. 2, Fol. 345v-346r; ELTE EKK, CH, Cod. 21, p. 81).
- ⁶ MA MS, No. 9800; *Lege Beshghapay Sapghapayh, Beshghapayh Sapghapayh Sapghapayh Sapghapayh* (Fr. Hagopos Dambiz, List of the Armenian Manuscripts in the Library of the Mekhitarists in Vienna), Vienna, 1895, p. 116. "Maximis incommodis patentissimis, hac tamen spe hinc usque vivit, fore ut tandem aliquando, clara pace subsequente iterum ad propria in Moldaviam remigrare valeat" (Ébde Gábor, *A Szamosvárosi Vezsár Család* [History of Family Vezsár in Szamosváros], Budapest, 1915, p. 13).

- ⁷ "Conversio episcopi Minas ad fidem Romano-Catholicam est subsequuta, qui se ideo una cum Oxendio contulit, et coram cardinale Pallavicino in Polonia nuntio apostolico professionem fidei. Absoluto haeresi Minas reversus est cum Oxendio in Transylvania, ubi post breve tempus laethali morbo correptus, animam creatori suo reddidit" (ELTE EKK. CH. Cod. 16, p. 32); "Ut ille ipse missionarius apostolicus Oxendius non solum omnia diligeret adversa, sed etiam episcopus Minas persuaderetur ad faciendum iter Leopolum, ubi professionem fidei emisit coram eminentissimo cardinale Pallavicino, archiepiscopo Vartano, eiusque administratore ac episcopo suffraganeo. Absolutus ab haeresi Minas in Transylvaniam rediit, in morbum incidit Deoque creatori animam reddidit" (ELTE EKK. CH. Cod. 23, Liber V. Cap. 16. (no pagination); Christophorus Lukácsy, *Historia Armenorum Transylvanicae a Primordiis Usque Nostram Memoriam et Fontibus Authenticis et Documentis Antea Ineditis Elaborata*, Vienna, 1859, p. 68.
- ⁸ "Clerum Catholicum quoque adauxit continua ab A. C. 1684 praesentia Oxendii Virziresky Aladionis Armenorum Episcopi, cujus diocesis a Moldavia transierat in Transylvaniam, et cum antecessore Episcopo Minas, jurans haereticis erroribus, in gremium Catholicae Ecclesiae Romanae suscepti stationes in Transylvania stabiles obtinuerunt" (ELTE EKK. CH. Cod. 29, p. 346; ELTE EKK. CK. Cod. 11, p. 112).
- ⁹ ELTE EKK. CH. Cod. 21, pp. 81-84; Komél Nagy, "The Document Fidelis Relatio (1693) and the Armenians in Transylvania. (A Memorial about the Armenians' Church in Transylvania)," *Hungarian Armenological Review*, Vol. 10, 2010, pp. 379-394.
- ¹⁰ "Minas, (qui coram eminentissimo domino Cardinale Pallavicinio haeresim abiurans), mortuus est" (ELTE EKK. CH. Cod. 21, p. 82).
- ¹¹ The Jesuits missions in Hungary and Transylvania always belonged to the supremacy of the Austrian Jesuit Province (*Provincia Austriaca*) in the 16th and 18th centuries. The independent Jesuit Province in Hungary was only established in 1909 (ARST.FA. Hist. Vol. 155, Fol. 81/v).
- ¹² "Morto Isaac, il patriarca consecrò vescovo in suo luogo un tale Minas, che ricoveratosi in Transylvania per quare che quel tempo in Moldavia venne poi a Leopoli in tempo dell' eminentissimo Pallavicini all' hora nuntio, e nelle mani fece la professione della Fede [Cattolica] e ritornando al suo popolo non per strada" (APF SOCG. Vol. 537, Fol. 418r-v).
- ¹³ APF Acta SC. Vol. 70, Fol. 341v-346r; APF SOCG. Vol. 537, Fol. 417r-v, Fol. 419r; APF Lettere SC. Vol. 89, Fol. 116r-117r.
- ¹⁴ APF SOCG. Vol. 534, Fol. 6r-7v, Fol. 29r, Fol. 30r, Fol. 31r, Fol. 32r, Fol. 37v, Fol. 426r-v, Fol. 428r, Fol. 429v; APF SOCG. Vol. 536, Fol. 244r-v, Fol. 245r-246v, Fol. 248r-249r, Fol. 250r-v, Fol. 251r, Fol. 252r, Fol. 254r, Fol. 255r; PL. AEU SPK. No. 361; *Наблюд.*, pp. 190-192; Raymond Haroutioun Kévorkian, "L'ingrimerie Surb Ejmiaen et Surb Sargis Zoréwar et le Conflict entre Arméniens et Catholiques a Constantinople," *Revue des Etudes Arméniennes*, 15 (1981), pp. 401-437; Raymond Haroutioun Kévorkian, "Documents Archives Français sur le Patriarcat Arménien de Constantinople (1701-1714)," *Revue des Etudes Arméniennes*, 19 (1985), pp. 367-370.
- ¹⁵ Antal Molnár, *Lehetetlen Küldetés? Jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16-17 Században* (Mission Impossible? Jesuit Fathers in Transylvania and Upper-Hungary in the 16th and 17th Centuries), Budapest, 2009, pp. 213-215.
- ¹⁶ Lukácsy Béla, "Vertziresky Oxendius J" (Oxendius Virziresco's Biography), *Arménia*, 3 (1888), pp. 67, 71; *Գրքար Լոյ Գրգրիկոս, Աթոռաքիչապետ Երեւոյսպետի Լոյր Յիւրաքայտի*, Vienna, 1894, pp. 10, 14-17, 122-124; Merza Gyula, *Armény Pátrókörig* (The Armenian Episcopacy in Transylvania), Kolozsvár, 1896, pp. 5, 9-10; Kristóf Szongott, *Szamosújvár Szabad Királyi Város Monográfiája* (Monography of the privileged town called Szamosújvár), Vol. 3, Szamosújvár, 1901, p. 256; Antal Hodinka,

- A Munkácsi Görög-Katolikus Püspökség Története* (History of the Greek-Catholic Episcopacy in Munkács), Budapest, 1969, pp. 3-3; Ébde, pp. 10, 15; János Karácsony, *Magyarországi Egyháztörténet* (Church history of Hungary), Budapest, 1929, pp. 219-220; Zsolt Trócsányi, "Székelyföldön az első római-katolikus magyar püspök Urügyeként Székelyvárosban ünnepelt (1690-1848)," *Levegőutakon* 1983, p. 173.
- ¹⁷ Andreas Ili, *Orbis et Progressus Variarum in Dacia Gentium et Religioum*, Claudiopoli, 1730, pp. 64, 72.
- ¹⁸ "Doctor Minas Eudoxensis (sic Tokhatensis) Csillfidar-Oghlu (sic Zihfidarean) cognominatus episcopus moldaviensis, venit mecum Leopoli et coram cardinale [Opitio] Pallavicino Innocentio XI. legato, qui tunc Leopoli erat, professus est fidem catholicam anno Domini 1686. Aerea armenorum 1135" (Lukácsy, p. 68), *Ujgyűjtemény*, p. 127; Gregorio Petrowicz, *La Chiesa Armena in Polonia e Nel Paesi Limitrofi, Parte Terza, 1686-1934*, Roma, 1988 (Studia Ecclesiastica 17, Historica 10), p. 78; Paul Shore, *Jesuits and the Politics of Religious Pluralism in Eighteenth-Century Transylvania: Culture, Politics and Religion, 1693-1773*, Rome, 2007 (Bibliotheca Instituti Historici Societatis Iesu, 61), pp. 75-79.
- ¹⁹ Transylvania bordered upon Poland in this period (Petrowicz, *La Chiesa*, p. 82).
- ²⁰ APF SOCG, Vol. 510, Fol. 94r-101v; Antal Jakab, *Az Erdélyi Római Katolikus Püspöki Szék Beszélésének Problémája a XVII Században* (The problem of Roman Catholic Episcopacy's vacancy in Transylvania in the 17th Century), Kolozsvár, 1944, (Erdélyi Tudományos Füzetek, 172), pp. 13-17; János Temesváry, *Erdélyi Választott Püspökök* (The appointed Roman Catholic bishops in Transylvania), Szamosújvár, 1913-1914, pp. 52-57, 108-109; István György Tóth, "Az Első Székelyföldi Népszámlálás (Szalmai István Bosnyák Ferences Jelentése 1658" (The first Roman Catholic conscription in Szeklerland, Transylvania. The Franciscan István Szalmai, of Bosnia's report from 1658), *Történelmi Szemle*, 40 (1998), pp. 68-69; Ferenc Galla, *Ferences Misionáriusok Magyarországon: A Királysághoz és Erdélyben a 17-18. Században* (Franciscan missionaries in Hungary: In the Hungarian Kingdom and Transylvania in the 17-18th centuries), Szerk. István Fazekas, Budapest-Róma, 2005, pp. 189-256, 264-272.
- ²¹ "Quia in dicto conventu Czikiensi sunt quidam patres ex hac provincia immo natione armeni et wallachi, quia occasione possemus armenos, qui plurimi sunt in provincia, ad unionem atrahere" (APF SC FM, Vol. 1, Fol. 155r-156r; APF FVC, Vol. 21, Fol. 3r-22r; APF SC FM, Vol. 1, Fol. 265r-267r; ELTE EKK, CH, Cod. 16, p. 33; ELTE EKK, CH, Cod. 15, p. 248; ELTE EKK, CH, Cod. 21, pp. 81-82; ELTE EKK, CH, Cod. 23, Liber V, Cap. 16 (no pagination); Tóthmér Aladár Vanyó, *Püspöki Jelentések a Magyar Szemé Koronázásának Egyháztörténetéről, 1600-1830* (Bishopric Reports on the Countries of the Hungarian Holy Crown: 1600-1830), Pannonthalma, 1933 (Glaszvári Magyar Oklevéltár, II), p. 113; Teresa Ferro, *I Missionari Cattolici in Moldavia*, Cluj-Napoca, 2005, pp. 87-88, 97-98.
- ²² APF SC FA, Vol. 3, Fol. 380v-381r; APF SC FM, Vol. 2, Fol. 126r-127r, Fol. 134r-135v.
- ²³ APF Acta SC, Vol. 51, Fol. 154r-v, Fol. 232r, Fol. 255v; APF Acta SC, Vol. 57, Fol. 81r, Fol. 114r; APF SOCG, Vol. 490, Fol. 110r; APF SOCG, Vol. 492, Fol. 313r; APF SOCG, Vol. 493, Fol. 306-311v, Fol. 376r-378v; APF SOCG, Vol. 497, Fol. 335v-v, Fol. 338v; APF Lenere SC, Vol. 70, Fol. 54v; APF SC Fondo Armeni, Vol. 3, Fol. 417r, Fol. 462r-v, Fol. 465r, Fol. 487r, Fol. 488r, Fol. 490r; ELTE EKK, CH, Cod. 15, p. 249; ELTE EKK, CH, Cod. 16, p. 33; ELTE EKK, CH, Cod. 21, p. 83; ELTE EKK, CH, Cod.

23. Liber V. Cap. 16 (no pagination); *Βαφλακ*, pp. 185-186; Kolandjian, pp. 362-363; Ferenc Galla, *Pápai Kinevezések, Megbízások és Felhatalmazások Erdély, a Magyar Királyság és Hódoltság Területein* (Roman Pope's appointments, commissions and authorisations into Transylvania, the Hungarian Kingdom and Ottoman-Hungary), *Colloanea Vaticana Hungariae*, Class. II. T. 3), Szek, Péter-Tusor-Krisztina Toth, Budapest-Roma, 2010, pp. 139, 141, 142.

²⁴ Due to the activity of the Catholic missionaries delegated from Rome, Nikol Torosowicz, Armenian Apostolic Archbishop in Leenberg, converted to Catholicism in 1626. After his conversion to the Roman Catholic Faith, Archbishop Torosowicz initiated a very strict church-union policy against the Armenian Apostolic clergy in Poland and Moldavia. His opposite number in the church was persecuted, imprisoned, tortured, killed with the aid of the secular authorities in Poland. The remnants of his opposition in the church escaped from Poland to Moldavia, Ottoman Empire and Transylvania (APF SC FA, Vol. 3, Fol. 468r); Gregorio Petrowicz, *L'Unione degli Armeni di Polonia con la Santa Sede, Parte Seconda (1626-1681)* (Orientalia Christiana Analecta, 135), Roma, 1950, pp. 14, 22, 56, 61, 79-80, 91-102, 105, 109, 113-115, 123-124, 151, 195-197, 216-217.

²⁵ APF SC FA, Vol. 3, Fol. 468r.

²⁶ APF SC FA, Vol. 3, Fol. 468r.

²⁷ APF SC FA, Vol. 3, Fol. 468v.

²⁸ APF SC FA, Vol. 3, Fol. 469r, Petrowicz, *La Chiesa*, pp. 3, 86.

²⁹ "Essendo pervenuto a notizia che sia morto il vescovo [Minas] degl' Armeni dimorante in Transilvania, e che quella gente si trovi tra se discordi intorno il successore" (APF Lettere SC Vol. 76, Fol. 90v-91r); Further on: APF SC FA, Vol. 4, Fol. 374r-375v.

³⁰ "Opere pretium duxi etiam hoc proponere Illustrissimae Dominationi Vestrae, tanquam spectans ad meum officium, quod episcopus moldaviensis armenorum nunc in Transilvania degentium mortuus sit et populus inter se de successore altercatur" (APF SC FA, Vol. 3, Fol. 434r); "Nunc autem non praetermitto exponere de obitu episcopi armeni moldaviensis nuncupati Minas Vartabeth Thschatiensi, qui cum populo armeno (causa insecutionis turcarum) simul se translulerat in Siciliam provinciam Transilvaniae, ubi nunc commoratur dominus Auxentius [Virzirevici] alumnus Collegii Propaganda Fide etiam moldaviensis, qui anno praeterito pervenerat illic, qui multum ibi laborans et pro ecclesia Dei sufferens egregie et laudabiliter se gerit" (APF SC FA, Vol. 3, Fol. 498r).

³¹ "Unde Illustrissima Dominatio Vestra id quosque proponit, ut quam primum successorem illius episcopati provideant, (quis ut auditur ille Theodorus Vartanowicz episcopus, qui Roma fugerat, venturus est ad illum populum, qui magna turbationis fidei catholici fieret causa) praecoccupando locum opportune" (APF SC FA, Vol. 3, Fol. 434r); "Che questo vescovo Minas, vedendosi così mal trattato da una parte, e dall' altra essendo vecchio, mandò nel mese di giugno, un sacerdote per chiamar da Erznazin un altro vescovo polacco armeno Thoros Vartanowicz. Onde sarebbe meglio, che un vescovo cattolico si preoccupasse [di] quella diocesi che [ha] adesso il tempo, io resistero a quel Vartanowicz hereticissimo, in sino a tanto che haverò la risposta dalla Sacra Congregazione" (APF SC FA, Vol. 3, Fol. 469v).

³² "Quoad meam opinionem aptiorem domino Auxentionon video, qui fuit alumnus Collegii de Propaganda Fide, cuius zelum catholicae fides ipsemet ego sum expertus transire pro illa parte, licet sint et in gremio nostrae ecclesiae alii sacerdotes, et si placebit pro nunc saltem vicarium, aut administratorem illius loci eundem facere dignentur, donec maturo consilio Eminentissimi Domini resolutionem sumpserint" (APF SC FA, Vol. 3, Fol. 434r); "Unde si videbitur Eminentissimis Vestris, (uti video illum officio dignum), ut saltem habeat pro nunc vicarium, aut administrationem illius episcopati, antequam

Eminentissimae Vestrae aliquem idoneam ad hoc inveniant, vel ipsamet dominum Auxentium, vel aliquem e gremio nostrae ecclesiae" (APF SC FA, Vol. 3, Fol. 498r).

³³ APF SC Fondo Armeni, Vol. 3, Fol. 469v.

³⁴ Uniate Bishop Kolk'ay was initially Bishop Misas's student before his conversion to Catholicism in 1690. "Արևուս Գարգարացեան Քաթակիկոս, Արքեպիս արչու Կոլկեայի, Կոլկեայցոս Պարտուկ, (յարձի եւ դարս աստիճանս ասի յամի Տեսուհ 1680), ի գրեական թից յիջիտ Մանարաց, ի միգրացիոնիսի, զոր ի բազում անոց կրկն, ասեմիայ, գաղտնեթ, թաղի ի զերկրաւսասանն Օչարաց, ուր ի վերայ զերկրաւսի կարս բազում անոցմ ի կրթականաց յոր թիւնի, զոր անսահմանք եւ արժանաւանան արք անդուսթի ցամառիցն թից" (Քոլկեան, p. 186).

³⁵ APF SOCG, Vol. 532, Fol. 456r-457r; ASV ANV, Vol. 196, Fol. 219r-220r.

³⁶ APF CU, Vol. 3, Fol. 472r-v.

³⁷ "Sparsi per Transilvania, ho ripigliato da essi tre chiese, scacciando da esse il vescovo loro Misas vartabied (hora morto) con sette sacerdoti schismatici, et in più interdicensigli l'esercizio ecclesiastico, non solo nelle chiese dette, ma nelle case ancora" (APF SC FA, Vol. 4, Fol. 13r-v).

³⁸ Addendum in the text.

³⁹ Correction in the text.

⁴⁰ Correction in the text.

⁴¹ Correction in the text.

⁴² Addendum in the text.

⁴³ Addendum in the text.

⁴⁴ Correction in the text.

⁴⁵ Correction in the text.

⁴⁶ Correction in the text.

⁴⁷ Addendum in the text.

⁴⁸ Addendum in the text.

⁴⁹ Correction in the text.

⁵⁰ Correction in the text.

⁵¹ Correction in the text.

⁵² Correction in the text.

⁵³ Bertalan Szabolczi (1631-1707), alumnus of Seminar called Pázmáneum in Vienna, Roman Catholic Bishoprics's General Vicar in Transylvania between 1678 and 1707.

⁵⁴ Addendum in the text.

⁵⁵ Correction in the text.

⁵⁶ Addendum in the text.

⁵⁷ Correction in the text.

⁵⁸ Addendum in the text.

⁵⁹ Vito Pilutio da Vignatello (+ 1687), Prefect of Minorite (Conventual Franciscan) missions in Transylvania and Moldavia. He fulfilled his mission in Moldavia between 1653 and 1687. Pope Alexander VII (1655-1667) ordained him as a titular archbishop (*in partibus infidelium*) of Marcianopolis in 1665. He was also appointed as an Apostolic Vicar of Moldavia by the Holy See. Presumably, Father Vito converted Oxendio Viziresco to Catholicism in Moldavia.

⁶⁰ Correction in the text.

⁶¹ Rome.

⁶² Correction in the text.

⁶³ Correction in the text.

⁶⁴ Bishop Johannes Bernatowicz (+ ca. 1690). He was, a priest of Armenian descent, educated at Armenian College in Lemberg, Poland. Initially, Bernatowicz was faithful to

the Roman Catholic Church, but he reconverted to Armenian Apostolic Church after Nikol Tomaszewicz's death in 1681. Isaac I, Armenian Catholicos of Cilicia (1674-1686) appointed and ordained him as a Bishop of the Armenians in Poland in 1681.

⁴⁵ Correction in the text.

⁴⁶ Addendum in the text.

⁴⁷ Correction in the text.

⁴⁸ Minas Zilafar-Oghlu Aleksanian Tokhatetsi (ca. 1610-1686), Apostolic Armenian Bishop in Moldavia and Transylvania.

⁴⁹ Correction in the text.

⁵⁰ Addendum in the text.

⁵¹ Addendum in the text.

⁵² Holy Congregation for the Propagation of Faith (*Sacra Congregatio de Propaganda Fide*, *Sacra Congregazione de Propaganda Fede*, *Havastataman Tarvelo Surb Mchakatsman*), the Missionary Institute of the Holy See, founded on 6th of January in 1622, in Rome.

⁵³ Onofrio Viraresco (1654-1715), Armenian Uniate missionary and Bishop of the Armenians in Transylvania, alumnus of Urbanian College.

⁵⁴ Urbanian College. Seminar of Holy Congregation for the Propagation of Faith known as Collegium Urbanum (*Collegio Urbano*, *Dpraton Urbanian*). The Seminary was founded by Pope Urban VIII (1623-1644) in 1627, in Rome.

**ԱՐԴԵՐՔ ՔՐԿԱՍԻԿԱՆՈՅ ՀԱՅՈՑ ԱՌԱՋԵՈՐԴ ՄԻՆԱՍ ԿԱՐԴԱՅՈՑ
ԲՈՅԱԲՈՅՑԻՆ ԸՆԴՈՒՆՈՑ ԳԱՐՈՒՄ ԴԱՌԱՋԱՆԲԸ**
(Ամփոփում)

ՔՐԻՍՏՆԱՍԻ

Նպնակը Լեւոնասեր, Հուկարթոյ, եւ չղթկոյցի զազաբանեկրտնական զայրքերեքու պատմութեան նկատարցին վրայ վերասին կը թնկ Քրտնայրմեթոյ Հարց զուստափոխութեան թեղիցը՝ 1086ին.

Ըստ ընդունուած վարկերին, Քրտնայրմեթոյ Հարց առաջնայր Մինաս Վարդապետ Քոթայքցի, իր ժամն առաջ կը ձկնի Լիւպիկ-Լոյմ եւ թանակցութեան զարկոյմ Կարտանայ Օգիկոյ Փարսիայիցի եւ Լիւպիկին Կաթողիկէ Հարց Առաջնայր Հարցան Արք. Հուսեանեան ըստ կ'ընդունի զուստափոխ ըլլայ: Սակաւն, Քրտնայրմեթոյ իր առեղարքին համբան վրայ, ախկն եւ իրանց այս կրտնուարք կը ժամանայ:

Յայտնմին Նպնակը թնարկիկ կող չղթկն Հարց պատմութեան սկզբնայրքերեքը, կը ժամանել որ թե՛ ժամանք անեղ կրկնութեանն եւ եւ կ'առնցիկ որ անեղմն ոչ ձկնու ձկն թուստարկն կը հաստատի Մինաս Վարդապետ զուստափոխութեան: Ընդունաւարք, նշմիկ իր ժամանակ ժամն զրուստ եւ Հաւմ զրուստ ան զնկարքին ձկն կ'ըսուի թէ ան ներսարկու ժամանայ: Արք եւ Կտն կողմանի այս փաստերն եւ վրայութեանն ձկնեղմ, Նպնակը կը վնարկն Մինաս Վարդապետ զուստափոխութեան եւ կ'նկարչիկ որ Մինաս վարդապետ Լիւպիկն ձկնեղմ կը զուստափոխական վնարկութեան զան թէ զուստափոխութեան Սակաւն, իր ժամն առաջ անեղմ եւ որ չղթկն կրտնուստութեան:

THE GENOCIDE OF THE ARMENIANS – AND OUR SILENCE¹

GEORG MEGGLE

What do we have to do with the Armenians?² More precisely: What do we have to do with the genocide of the Armenians, more than 90 years after the historical fact? Especially – and this is the focus of this article: Why is it important that we call this ‘genocide’, like the Holocaust?

I. CLARIFICATIONS

Let us begin with two clarifications: (i) What does ‘genocide’ mean? and: (ii) Was the killing of 800,000 Armenians, or – depending on the point of view – of more than 1½ million members of this people *really* a genocide?

Acts which are qualified by the UN-definition of 1948 as ‘genocide’ are those ‘acts committed with the intent to destroy, in whole or in part, a national, ethnical, racial or religious group.’³

Do the acts in question against the Armenians really qualify as genocide? Three observations:

- (1) The acts in question destroyed this group more than just *in part*.
- (2) The acts in question were directed against this group as a group. Armenians were killed or driven to their death *because* they were Armenians.
- (3) The acts in question were not committed sporadically; they were systematically planned (with the goal to eliminate the Armenians as Armenians).

Ergo: The acts in question qualify as genocide. *La question arménienne n'existe plus.*⁴

People who want to see this differently are known to deny one of these premises – this would be illegal and punishable in the case of the holocaust in Germany – or they argue as follows: To kill the Armenians as Armenians was not the primary goal of the perpetrators. The killings were, to only cite the version of this argument used most frequently, a necessary part of the preventive strategy of the Turkish people in light of the looming military attack by Russia. This preventive strategy itself aimed to fulfill a defensive goal; this or something similar is the pattern of the argument. The acts in question were not an end in themselves, but they were a means to a higher, if not holy (national) end.

These arguments are completely irrelevant for answering the central question – genocide or not? The definition of genocide does not require that the ‘intent to destroy’ has to be an end in itself, but can also be the consequence resulting from other, farther reaching intentions. The only question is whether or not this intention of genocide is there. The genesis of this intention, or its further justification, or any further reasons do not change whether the acts informed by

this intention are genocide or not. Genocide and (subjective) means-end-rationale are not contradictory terms; even genocide can be rational – from the point of view of those executing the genocide. From the point of view of the Nazis, the elimination of Jews, Gypsies and Roma was 'rational'; nevertheless: the holocaust was genocide, just as the Armenian Apocalypse was genocide.

For a deeper historical understanding of the intent which constituted genocide, the intention behind the acts of the young Turkish regime of the Ottoman Empire in the spring of 1915, one would undoubtedly need more reasons, explications and motives; but all these are simply insignificant for answering the central question – Genocide or not? If you do not doubt premises (1-3), all demands for delegating this question first and foremost to a commission of historians are therefore beside the point. The 'genocide' of the Armenians was genocide. And this historical fact remains for all times.

The usual justification heard from the side of all those committing war crimes and genocide is the appeal to self-defense. Not every killing, not every homicide need be considered a murder; self-defense, for example, constitutes an exception, at least in cases in which the threat posed justifies the act of self-defense, they say.

Can the homicide of a people ever be an act of justified self-defense? From the perspective of the perpetrators: Yes. But that does not matter; the terms are clear: Every act of homicide of a group – even in the perceived instance of self-defense – is, if it is directed against the victims as members of a certain (ethnic, religious etc.) group, already genocide.⁵

Purposeful homicide of a people = Genocide. If you consider this as given, you cannot hide behind the common sense distinction between homicide and murder just to avoid the latter term 'genocide'. Was the Hekatombe-killing of Armenians the purposeful homicide of a people? Certainly. But if the homicide of a people is a given fact, the question: Genocide or not? ceases to be a question regarding facts.

II. THE TRUTH ABOUT CAIN AND ABEL

When is it appropriate to call murder 'murder', and when to call genocide 'genocide'? The answer is more than a battle of wits, more than just talk of terms.

Here, if you want to have clarity, you need distance.⁶ Let us start over. Let us start – not with Adam and Eve, but with their sons – Cain and Abel.

No, not again the question of Pontius Pilatus: What is truth? But more relevant: When can we, should we, do we have to **tell the truth**? Some say: Always. That is wrong. Not everybody has the right to know what I know. I do not have to tell all to everybody; often I ought not to. Can I? Of course – but only if this does not result in harming someone for no reason.

Therefore: Who is harmed by calling a murderer 'murderer'? Maybe the murderer. Would that be a good reason for us to therefore *not* call him a murderer? No. I *can* call the murderer 'murderer' – to his face and in public; and I *should*, I *ought to do so*, for example to prevent another murder. I *have to do so* according to the law, at least in a court of law.

All this is valid for the murder of a people – genocide.

Perpetrators have children; victims, too. Cain was the first human to ever commit a murder. Let us suppose for now that he has a daughter named Carolyn; the daughter of his brother Abel is called Anna. (The third son of Adam and Eve is, as you know, Seth.)

The crime of the criminal not only concerns the victim – it also hurts the victim's children. In general, they suffer, too. The death of Abel by the hand of Cain hurts Anna. She suffers as an (indirect) victim. Cain sins not only against Abel, but also against Anna. He is guilty towards Anna. It seems to be clear to me: The children of victims have rights and can make claims against their perpetrators which result from the harm done to them.

Are the children of perpetrators themselves perpetrators? No – not automatically. Cain's daughter Carolyn is not a murderess just because her father was a murderer. Still...

Still – what? You all know: This is one of the biggest problems of human beings, for the identity of those Germans born after the Nazi regime maybe the biggest problem. This, it seems to me, is a problem still unresolved. And that is dangerous.

So far it has been overlooked that the children of perpetrators can themselves be (indirect) victims of their perpetrator-fathers. Ask yourself: Cain and Abel – if you could choose, whose child would you like to be? Would you like to be from the family of Cain? The family of Abel? Or, differently: Would you rather be Carolyn, or Anna? (All people whom I had the privilege to ask so far said: Anna. And I say the same. And you?)

Can children of victims, who are themselves thereby victims, understand that children of perpetrators are victims, as well? And that their suffering is, at times, greater?

Children of perpetrators – perpetrator-children. Is it appropriate to call them so openly? Even if it hurts? If perpetrator-children suffer from their being perpetrator-children, is this a good reason to *not* call them so? For example to *not* tell them that their fathers were or are perpetrators (murderers, murderers of peoples)?

Yes, that could be. It could sometimes indeed be better for perpetrator-children not to know anything of their fathers, not to know anything of their crimes – or of their mothers' crimes. For example, this could be harmful if these children are still too young and weak, if this knowledge would destroy them; or if they would adopt the belief that their beloved parents were right, that is, if this knowledge would lead them to become perpetrators themselves; and so on.

But: the right to ignorance is perishable. It wanes proportionally to the degree to which the perpetrator-children can stand on their own – and want to be independent, in short, the more they themselves become *actors* of sound mind – and thereby themselves *potential* perpetrators – that is, once they become their own *person*. Persons want to be, and usually they should be taken seriously. Or, to phrase this more technically: The stronger their identity as a person becomes, the

greater becomes our duty to fulfill their expectation of being taken seriously accordingly; in consequence, our duty to *not* hold back the truth from them is stronger.

Carolyn and Anna are grown-ups. Is Anna allowed to call Carolyn's father the murderer of her father Abel in front of Carolyn? In principle, yes; that is, for example, if Carolyn did not know about her father's murder of her uncle but she *ought to know*. This is the case if her relationship with Anna is aimed at being (or becoming) a *true* relationship and a lasting one. If this true relationship is mutually desired, it is even the case that Anna *has* to tell Carolyn the truth; because Carolyn has a right to know – even if the truth will terribly hurt her. Moreover, it becomes Anna's duty to hurt Carolyn in this way and terribly so. What if Carolyn were to discover the truth about Cain and Abel without Anna's help? Would she not rightfully accuse Anna of not having taken her, Carolyn, seriously all this time? Would she not call their friendship into question?

Does anything change in this scenario if Carolyn herself, although grown-up, resists knowing the truth? Is this good for her in the long run? Should Anna perpetuate this self-denial by continuing – maybe forever – the silence?

And what does Carolyn's *not-wanting-to-know* mean for Anna? Would her pain as an orphan diminish or increase due to this repression? And would this pain not increase more the longer her cousin Carolyn kept denying the evil Cain-and-Abel-truth?

It does not follow that Anna has the right to force Carolyn against her will to acknowledge this truth. Acknowledgement counts as recognition only if it is voluntary and serious. To pay lip service to the pain of the victim and the victim's children is certainly not what is needed.

Importantly, one would also have to consider, as you know: that Cain and Able, for example, had other siblings – according to the bible (which lists after five for a long time only men) they have a brother: Seth. This brother was involved in Cain's murder of his brother Abel in a way similar to that in which Germany was involved in the genocide on the Armenians. And you would have to consider that none of us know which tribe we belong to, the tribe of Cain, Abel or Seth. Important, as well, are all those rituals with which we confirm publicly and publicly manifest how we as humans stand or would like to stand towards other humans; one can perform these rituals sincerely or insincerely and use them sincerely or insincerely for different kinds of ends.

All this holds, roughly speaking, not only for individuals and families, but also for collectives – or, as it is put today: for all 'collective identities'. (We can say of these identities that they are 'weak' or 'strong', 'changeable', 'built on sand', 'durable', 'fragile' etc.)

III. DEALING WITH THE TRUTH – AND GENOCIDE

The genocide of the Armenians was genocide. But it is not recognized as such by Turkey. Even to call this genocide by its real name is forbidden by force of law there, and whoever of us would dare to speak of 'genocide' relating to this case

would have to expect threats and danger to life. The resolutions of foreign states today still cause bilateral crises instigated by Turkey.

And what should we think of that? How do we react? What is the best reaction? That depends:

We have known what is at stake since Cain and Abel:

- Can we – Armenians, Germans, Turks, Europeans, etc. – ‘already’ bear the hard truth (of the genocide of the Armenians)? Are we big enough, are we grown-up enough to bear it?
- Specifically: Do the perpetrator-children have a right to ignorance today?
- Do we want to be something like friends?
- Is this friendship worth enough for us to even exercise our duty towards our friends and where necessary hurt them – terribly?

If the answer to all of these questions is YES, then what would follow? Certainly this: That we have to be able to call the genocide of the Armenians fearlessly by its true name, and we are obliged to do so. Not secretly – openly. Not selectively, here and there, but rather in general, be it pleasant or not, no matter whether it hurts or not.

Does the truth of today fit this YES? I doubt it – even for the first two questions. Not all of the groups involved are equally far developed, they haven’t equally grown in respect to these truth-questions (concerning the genocide of the Armenians).

Let us consider the first group of our friends, the **Armenians**. As a group their role in this genocide was the role of Abel. That does not mean that there wasn’t more than one Cain in this group, as well. (The massacres of Armenians on Turks are not to be denied or called into question.¹⁶) Today, more than three generations later, this Abel-group contains mostly grandchildren of the victims. At least, this would be the case if everything that constituted the genocide on this group could be reduced to the homicide of a people in 1915/16. But this is not the case. Homicides committed against this group occurred later, as well. Moreover, the suffering of this Abel-Anna-group is not reduced to that which was *in the past*. The memory of Abel hurts Anna today. Furthermore, the suffering from this memory continues: Old churches, monasteries and cultural centers are falling into ruins. This destruction of culture is a destruction of the group to which this culture belongs, at least of this group as a group. In addition: The group of the victims’ grandchildren knows that all this suffering is ignored by the group of perpetrators’ grandchildren. They are made to feel it every day.

This makes it hard for the Armenians as a group not to regard the group of the grandchildren of their Cain themselves as Cain. Even if there are perpetrator children among the Turks as a group who suffer themselves out of shame for the disgrace of their fathers – there are so far only a few. And how could those who are regarded by their own perpetrator-group as traitors count in favor of this group in the eyes of their victim-group?

Consider the second group of our friends: the **Turks**. In this group there are – as is the case for all bigger groups – big differences depending on which part of the group you are considering. The two extremes are the state-elite on one side and a few intellectuals in opposition on the other; the majority of the remaining group stands in between these two positions.

The national elite are, to use the metaphor of coming-of-age, still very young. They are fixated on an almost total repression of the term 'genocide', internally and externally.

A few great intellectual **individuals** (writers, filmmakers) try more and more to break through this wall of silence. Their courage gives reason for hope that there will be a way out of the denial-ghetto. Yet, only recently the writer **Orhan Pamuk** received threats to his life because he took a critical position against the public stance concerning the genocide of the Armenians.¹¹ His colleagues could not succeed in getting enough people to sign a public ad. to be published in a daily paper, which was supposed to simply state: "We share your pain". The people asked to give their names refused the request out of fear.¹²

In regard to the group of Turkey (itself not an ethnic group of Turks), there are also the **Kurds**. Among them the 'genocide' taboo is not as strong as in the rest of the group, and not surprisingly so. On the one hand, the Kurdish tribes were one of the bloodiest tools for the genocide; on the other hand, Turkish oppression was directed more and more towards this group, the Kurds, following the destruction of the Armenians. Therefore, I suppose that the extent of the Turkish denial of the genocide of the Armenians will decrease to the degree to which the situation of the Turkish Kurds ameliorates. And vice versa: The more the repression-policy of Turkey sees itself threatened by truth-demands from the outside and in need of defense, the more the oppression of the Kurds will again increase. (To remind you: The main argument for the destruction of the Turkish Armenians was allegedly that Turkey believed this was the only way to guard itself from further interference by the West, namely from England and France. Should history repeat itself here again?)

And how about us? How grown-up are we in regard to reminding ourselves and others of the genocide of the Armenians?

Our elder in this question is long dead: **Johannes Lepsius** (1858-1926).¹³ The great novel by **Franz Werfel** *Die vierzig Tage des Musa Dagh* (The forty days of Musa Dagh) – a work that everyone interested in this topic will already have read – was first published in 1933, the same year in which this author's books were burnt in Germany. Both, **Lepsius** and **Werfel** were lights in the seemingly endless night of silence; it darkened after the war crimes trial at the court of justice in Leipzig initiated under pressure from the Allied forces in 1921.

Someone whose name I cannot put next to those first names was so impressed by the German forgetfulness that his infamous phrase is remembered: "*Wer erinnert sich denn heute noch an die Armenier!*" (Who still remembers the Armenians today?) Some see this phrase to be the reason for the expectation of the

GRÖßAS (nazi-time abbreviation for "größter Führer aller Zeiten": the greatest leader of all times) that future genocides would soon be forgotten in the same way. This would have been less likely if the Germans hadn't forgotten the first genocide of the 20th century so quickly. Therefore, if we (like I do) say 'Never again Auschwitz' we should rather not forget other genocides.

In German history books the genocide of the Armenians has the same status as in Turkish history books; it is mentioned under 'tragic events'. The death-marches in the desert of Syria are called in a popular volume simply 'evacuations'.¹⁸ And how about school books? Nothing. In 2005, there was an attempt in Brandenburg to fill in this gap in the school books by adding to the brief section on 'spreading of war over nation-boundaries, destruction and genocide' the following phrase in brackets: '(for example, genocide of the Armenian population of Asia Minor)'. This attempt was stopped because Turkey raised objections.¹⁹

Not only *one* collective perpetrator is guilty of the genocide of the Armenians, but *two*: the young Turkish Ottoman Empire – and the German Empire. Germany, too, stands before the court of history in the case of the genocide of the Armenians. (There is no statute of limitations for genocide, and according to Article 3 of the '48 convention, being an accessory to the murder on peoples is also punishable.²⁰)

What Germany has to say in this matter counts more than the word of others – as always in the case of someone involved in the offense. Therefore, Germany's silence counts more heavily. And Germany's silence was and is perceived loudly.

The destruction of the Armenians as genocide, following the UN convention on genocide from 1948, was recognized by the following European countries: Belgium, France, Greece, Italy, Sweden, Switzerland and the Vatican – and by Poland; it has not been recognized by Germany – not yet.

The declaration unanimously accepted by the German *Bundestag* in July 2005, undoubtedly represents tremendous progress in this matter. But even this declaration is not an *explicit recognition* of the genocide as genocide. The keyword 'genocide' is not in the text. But still, it follows logically that the proposal equals an *implicit* recognition of the genocide. All conditions listed by the UN convention on genocide are mentioned in this case. Why, then, did the proposal not explicitly state what was implicitly meant (namely: the genocide *was* genocide)?

Was the reason the same as for the German Empire – diplomacy?

Certainly: Even the UN does not recognize all genocides 'as genocides'. They call them this only once the UN Security Council has decided to *do something* against these acts. Is this the background for the usage of terms in the German parliament?

Armenians rightly do request from Germany a more decisive position, one that refers to the genocide of the Armenians explicitly as genocide. That's what Abel, Anna and I request, as well. And, once she is mature enough, certainly our friend Carolyn, as well.

- ¹ This is a translation, done by Beatrice Kobow, of a German lecture given – in a variety of versions – several times on the Armenian Genocide Memorial Day, e.g. in the “Paulskirche” in Frankfurt on 22nd of April, 2005, in particular. Note that this contribution sticks to its original lecturing style.
- ² Cf. “What do I have to do with the Armenians?” in Franz Werfel, *Die vierzig Tage des Musa Dagh* (*The Forty Days of Musa Dagh*), Frankfurt/M., (Fischer Taschenbuch Verlag), 2003 (First Edition 1933), p. 150.
- ³ The complete text of Article 2 of the *Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Resolution 260 (III) A of the United Nations General Assembly on December 9th, 1948)*
- “In the present Convention, genocide means any of the following acts committed with the intent to destroy, in whole or in part, a national, ethnical, racial or religious group, as such:*
- (a) Killing members of the group;*
- (b) Causing serious bodily or mental harm to members of the group;*
- (c) Deliberately inflicting on the group conditions of life calculated to bring about its physical destruction in whole or in part;*
- (d) Imposing measures intended to prevent birth within the group;*
- (e) Forcibly transferring children of the group to another group.”*
- ⁴ Cf. one of the best recent publications on this topic, Rolf Hosfeld, *Operation Nemesis*, (Kiepenheuer & Witsch) Köln, 2005, p. 275.
- ⁵ Because religious groups do not have to be ethnic groups, the term ‘murder of a collective’ would be *prima facie* the most accurate term. But in order to use this term, one would already have to know what makes a collective (and a collective deserving of preservation), the already rather vague application of the international law would thus be even more strained. Should it be?
- ⁶ It can be rather difficult, I mean psychologically difficult for people to gain such a critical distance. Since Socrates this thankless job has been reserved mostly for philosophers.
- ⁷ I am referring to the bible, especially to the first book of Moses, albeit not in strict exegesis; I know quite well that the bible does not mention Abel’s children nor a daughter of Cam.
- ⁸ Cf. Dan Bar-On, *The Legacy of Silence. Encounters with Children of the Third Reich*, Cambridge/Mass. (Harvard University Press), 1989.
- ⁹ See: Georg Meiggle (ed.), *Social Facts & Collective Intentionality*, Frankfurt a.M., 2002.
- ¹⁰ Would there be (as far as I know this is a contra factual consideration) an Armenian Cain who would commit a genocide, then everything that I have said about Cain and Abel so far would hold for him, too. Anything else would be anti-Turkish racism and every form of racism has to be condemned.
- ¹¹ *Kölnischer Stadt-Anzeiger*, 21.04.05.
- ¹² *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 20.04.05, p.7.
- ¹³ See also the article on “telepolis” by Hermann Goltz, 24.04.05.
- ¹⁴ “1915, ab Mitte Mai – Evakuierung der Armenier von Ostanatolien”, Josef Matuz, *Das Osmanische Reich. Grundlagen seiner Geschichte*, Darmstadt (Primus Verlag), 1996, p. 308.
- ¹⁵ *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 25.01.05, p.33.
- ¹⁶ “The following acts shall be punishable, (a) Genocide, (b) Conspiracy to commit genocide, (c) Direct and public incitement to commit genocide, (d) Attempt to commit genocide, (e) Complicity in genocide.” (Article 3 of the Convention on the Prevention

ՀԱՅՈՑ ԾՆՆԱՊՈՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՐ ԼՈՍՈՒԹՅՈՒՆԸ
(Ամփոփում)

ԿԵՌԿ ՄԵԿԼԵ

Յոգուածը երկու ժամ էր բազմաժայ Առաջին ժամը մէջ Հնդկաներ Համառասակի կը զննարկէ՝ կը բնութագրէ Հարց Յեղաապանութիւնը՝ մեկնելով ՄԱԿի 1948ի ջեղաապանութեան սահմանումէն, նախնաւորով որ կարեւոր չէ թէ ինչու գործուած է ջեղաապանութիւնը, ինչ գրգռապատճառներով, եւն։ Այնքան առեւ որ ժողովուրդ մը կամ անոր մէկ հատուածը ոչնչացնելու միտում մը ունեցած է այդ արարքը, այս ան կը համարուի Յեղաապանութիւն։

Յոգուածին կրկնորդ ժամով, Մեկէ կը շտմայ արժարենէ, Հայկական Յեղաապանութեան համայնական ինքզինը՝ սերբը գործողներուն անոնց մեղաւկիցներուն եւ գործակիցներուն յանդարչներուն կողմէ։ Այս առումով, կը ելլ որ քիբրաներ հանչած են իրենց մեղաւկիցութիւնը Հայկական Յեղաապանութեան կայ նաեւ Քուրդ ժառանգակներու իրուք մը որ նման բաշխու գիմած է։ Ասոնց սակաշ, կը գիմարան են գտակներ, նախնիկ ժառանգ սպառնալիք, ինչպէս է պարագան Օրւան Փառուքի։

Հուսի, Հնդկաներ կ'առանձնացնէ Գերմանիան, իրբն Յեղաապանութեան ստեղակից։ Ան կը ճամնակէ որ Գերմանիոյ զարդակական դատաւորներուն մէջ Հարց Յեղաապանութիւնը կը ներկայացուի իրբն "աղբիղակական զեպքի" ինչպէս է պարագան Քուրդիոյ կորզ մը դատաւորներու։ Հնդկաներ կը շեղով որ Յեղաապանութեան յանդարչները իրաւունց են ինն գիմարու Յեղաապանութեան մէջ իրենց նախնիներուն զերախատարութեան ժամը եւ այս առումով կը հաստատ որ Գերմանիոյ համարու մարկական Յեղաապանութեան՝ կրնայ նպասակի Քուրդիոյ մէջ կեցուածքի բարելոյման։

PATTERNS OF LANGUAGE USE AMONG ARMENIANS IN BEIRUT IN THE LAST 95 YEARS

ARDA JEBIJIAN

INTRODUCTION

In a discussion I recently had with a religious leader in Beirut he recounted how a young Armenian philanthropist had requested that all communication with him from the Prelacy be in Arabic, as he did not read, write, or speak Armenian. "After all, this is Lebanon not Armenia," the patron had argued. The leader's dilemma was, "How can I write a 'thank you' letter or even speak in Arabic to an Armenian? It just does not feel right."

Such an incident exemplifies negotiation of identities, language choice and attitudes in multilingual contexts, where different ideologies of language and identity come into conflict with each other with regard to what languages should be spoken by particular kinds of people and in what context.¹

Most researchers agree that it is within historical contexts and extralinguistic environments that the linguistic ideologies of a community exist. Hence, this paper first provides a brief history of Armenian settlement in Lebanon and an examination of the socio-economic, educational, religious, multilingual, and political contexts in which Armenians live. It then presents a discussion of terminological conceptual issues in the field of linguistic maintenance and shift, examines extra-linguistic factors such as sociological, ethno-historical, cultural, and economic issues related to language maintenance, and lastly presents the patterns of language use among Armenians since their arrival in Lebanon 95 years ago.

ARMENIANS IN LEBANON

The Armenian presence in Lebanon resulted from a series of immigration waves during the nineteenth century. However, the process of these waves reached its peak with the 1915 genocide, marking the formation of the contemporary Armenian Diaspora. A new wave of Armenian refugees arrived in Lebanon between 1937 and 1940 from Alexandretta, after the annexation of the latter by Turkey and its evacuation by the French forces. Armenian immigration into Lebanon continued in the late 1940s from Palestine as a result of the Arab-Israeli war and the early 1960s from Syria and other Arab countries owing to political instability and Arab nationalist sentiments of its ruling circles which curtailed cultural and educational rights of the Armenians.²

Armenians were granted Lebanese citizenship in 1924 by the French mandate authorities in accordance with the 1923 Laurantine Treaty.³ It boosted Christian numbers in the newly-created state of Lebanon. In 1926 the presence of some 30,000 Armenians in Lebanon, demographically played an important role in the "equitable distribution" of the country's political and administrative positions, as its Constitution specified a balance of political power among the major religious groups.⁴

In the years between the two world wars, many churches, community clubs, athletic, educational, philanthropic, theatrical, and youth organizations were established. Armenian political parties began functioning regularly. Besides the humanitarian efforts of these parties, an important outcome which played a big role in the language maintenance efforts was the formation of the press. The first long-lasting Armenian-language daily, *Aztag*, was established in by Hagop Balian in 1924 as an individual enterprise. In 1927 it was transferred to the Tashnaks. *Zartouk*, another daily, dates from October 1937 as an organ of the Ramgavar Party. *Ararad*, also a daily, was established in November 1937 by the Henchag party. Besides newspapers, there are dozens of monthly and quarterly literary journals, in-house magazines and newsletters of organizations, churches, schools, and centers.

Though supporting or rejecting the Soviet regime in Armenia polarized Armenians all over the world, the importance of the homeland for national survival has rarely been questioned. Hence, when after WWII the highest councils of the Soviet Communist Party and Stalin himself gave permission to diaspora Armenians to return to the homeland, 150,000 Armenians from Syria, Lebanon, Egypt, Greece, France, the United States, and other countries immigrated to the Armenian Soviet Republic.⁵ After the collapse of the USSR a new wave of repatriates from all over the diaspora poured into Armenia, especially young male repatriates during the fierce battles with the Azeris over the disputed region of Nagorno-Karabagh in the early 1990s.

The Armenian community adopted a position of "positive neutrality" during the 16-year-long civil war in Lebanon, 1975-1991. Some militant Lebanese Christians resented the Armenians' reluctance to join the fight in what was in the early days of the conflict seen as a Muslim-Christian battle. The Armenian neutrality paid off; however, thousands along with many Lebanese sought refuge in Canada, the United States, France, Australia and many other European countries.

The Armenians of Lebanon were, for a time, one of the most important Armenian communities outside of the Soviet Union and the United States.⁶ This was expressed in the description of the community as the "most Armenian" of all diaspora communities and as the "second Armenia". The Armenians in Lebanon constituted one of the largest diaspora communities in the world, counting 175,000 in 1983 eight years after the cycle of violence had started.⁷ They had two dozen churches, sixty schools, a college (now a university), more than fifty athletic, patriotic, benevolent organizations, numerous literary, cultural periodicals, and newspapers.⁸

Survivors of the Genocide who reached Lebanon recount how they could not afford the time to study, as they worked to establish themselves in the new land. But they considered education for their children of paramount importance. "*Tebrots kena vor mart ellas*" (go to school to be successful/educated/cultured) was a popular injunction, and older children took jobs to make sure that their younger brothers and sisters would receive the prized high school diploma or college degree. Moreover, phrases like, "The Armenian school is the home of the Armenian" and "Armenians' survival can be ensured only through the Armenian

school", served as the underlying impetus for the proliferation of Armenian schools, as verified by many survivors, first as wooden shacks with tin roofs, then annexed to church compounds, and later as spacious, modern constructions.

In time, the schools Armenian students attended became regular schools that nowadays, in addition to Armenian language, history, literature, religion, and culture, teach a basic curriculum of general studies that prepares students for the Lebanese official baccalaureate exams. They are multilingual institutions because students are taught subjects, such as, mathematics, physics, chemistry, geography, history, civics, science, and literature in Arabic and French and/or English. Lebanon is a multilingual country, where Arabic and French are recognized as official languages, and schools teach these two languages concurrently with English. It is also worth mentioning that schools in Lebanon teach Standard Arabic devised from the old classical language of the Qura'n but use Colloquial Lebanese everywhere else. Hence, a characteristic feature of virtually every conversation that occurs between multilingual Lebanese is code-switching (CS). Therefore, most of the CS that occurs among Armenians in Lebanon is between Armenian, Turkish, French, English, and Arabic; while, other Lebanese CS between Arabic, French, English, and increasingly, with the return of some families that had left Lebanon during the war for Brazil, Argentina, and Venezuela, also Spanish and Portuguese.

There are no official statistics specifying the present number of Armenian or non-Armenian citizens in Lebanon. The popular perception is that the number of Armenians is somewhere around 100,000. They are scattered all over the country, especially in major towns of Mount Lebanon, as well as in Beirut, Tripoli, Anjar, Zahlé, Batroun, and Jbeil. The largest concentration of Armenians is in Beirut.

The two Armenian stations, Radio Van and Radio Sevan, established in 1986 and 2007 respectively, focus on news about the Armenian communities in Lebanon and the diaspora, and political, social, and cultural issues in Lebanon and Armenia. According to their directors, the goals of the stations are to provide cultural nourishment, information, and community services to their listeners and to promote Armenian culture, language, and music. In 1999 Al-Mustakbal (Future) and more recently, in 2009, O (Orange) television stations started broadcasting daily 30-minute Armenian news programs.

LANGUAGE MAINTENANCE AND SHIFT (LM/S)

The phenomenon of language maintenance and shift (LM/S) and how various communities have tackled it is a subject that has developed into an issue of immense interest to linguists. Coined by Joshua Fishman in 1964, language maintenance is defined as the preservation of a language or language variety in a context where there is considerable pressure for speakers to shift towards the more prestigious or politically dominant language.⁷ Language shift is defined as the inability of a speech community to maintain its language in the face of competition from a regionally or socially more powerful or numerically stronger language.¹⁰

The burgeoning of investigations into LM/S, however, especially in the last fifty years, has resulted in a plethora of terms and definitions. The field is overloaded with metaphoric expressions: language atrophy, attrition, contraction,

death, decay, demise, drift, endangerment, erosion, healing, hybrid language, loss, maintenance, obsolescence, preservation, reconstruction, replacement, restricted code, resuscitation, retention, revival, shift, etc. Most researchers use some of these terms interchangeably, but there are also preferences, and sometimes even insistence on differentiating among them. However, it should be added that there is also an emerging "overall term 'language death' which is "closely linked with language viability".¹¹ Simply and briefly put, the latter occurs when a community shifts to a new language totally so that the old language is no longer used.

A SURVEY OF SIGNIFICANT FACTORS IN LMLS

Along with the excess of terminology there have been substantial efforts among researchers to identify and pin down the main variables in LMLS. Such recent scholarship has suggested that there is a significant relationship between ethnic languages and extra-linguistic factors, that is, cultural, psychological, social, and historical processes. For example, family, neighborhood, political affiliation, and education are crucial factors in LMLS.¹² In this context, in 1972 the term *language ecology* was coined which is defined as the study of interactions between a language and its environment, the true environment of a language being the society that uses it as one of its codes. Part of the ecology of a language is psychological, that is its interaction with other languages in the minds of bilingual speakers, and part sociological, that is its interaction with the society in which it functions as a medium of communication. It is argued that the ecology of a language is determined primarily by the people who learn it, use it, and transmit it to others.

In 1953, a comprehensive survey of factors significant in language contact situations underlined geography, indigenoussness, cultural or group membership, religion, sex, age, social status, occupation, and rural versus urban residence as decisive variables in determining LMLS.¹³ In 1962, on the other hand, crucial additional factors were put forward, such as duration of contact, frequency of contact and pressures of contact with an/other language/s derived from economic, administrative, cultural, political, military, historical, religious, or demographic sources as causes deciding the maintenance or shift of a language.¹⁴ In 1966, targeting language maintenance, six important variables were pinpointed: religio-social insulation, time of migration, existence of language islands, parochial schools, and pre-immigration experience.¹⁵ In 1971, in a paper in *Advances in the Sociology of Language*, Joshua Fishman, a leading contributor to the study of LMLS, proposed three essential variables for a systematic exploration of issues in the study of LMLS: psychological, social, and cultural factors and their relationship with stability or change in habitual language use, behavior towards language in the contact setting, and habitual language use at different times and under conditions of intergroup contact.¹⁶

Bilingualism, lexical borrowing, and problems of ethnic and linguistic identity are identified as common preliminary features and conditions for language shift.¹⁷ At the same time though, others argue that even though CS, a phenomenon that is common in bilingual situations, has often been cited as a factor leading to language shift, in some cases CS and diglossia are seen as positive forces in

maintaining bilingualism.¹⁸ For instance, some researchers agree that some minority language speakers will be more motivated to maintain and use their languages if they prove to be useful in increasing their employability, since, in some cases, certain jobs are reserved for bilingual speakers only.¹⁹

CS does not usually indicate lack of competence on the part of the speaker in any of the languages concerned, but that it results from complex bilingual skills that enables speakers to code-switch between turns of different speakers in the conversation, sometimes between utterances within a single turn, and sometimes even within a single utterance.²⁰ The switching of codes enables speakers to change footing within the same conversation, to show solidarity or distance towards the discourse communities whose languages they are using, and to whom they perceive their interlocutor as belonging. By crossing languages speakers perform "cultural acts of identity".²¹ A similar opinion states that "not only are identities reflected in languages but also constructed in, through and within them. Language can be or is a political statement and is or can be a medium of identity performance".²²

Serious attempts have been made to typologize ailing minority languages based on extra-linguistic and speech behavior phenomena. These studies seem to conclude that the fundamental cause for shift is well known: speakers abandon their native tongue in adaptation to an environment where use of that language is no longer advantageous to them. This much might appear simple and uncontroversial. The more complex and obscure issue is *what* brings about the decreased efficacy of a language in a community. Besides access to material prosperity, researchers outline an intricate matrix of variables dealing with the community's self-identity, the relationship with other groups, the prestige of the language, the degree of political autonomy of the group, and linguistic attitudes among the speakers.

Emphasizing the strength of the speech community as a main factor in language maintenance, researchers also underline the idea that language preservation cannot be done by others and that the will and the attempts of the community itself are decisive for language maintenance. Linguists may help inform and advise the language community through research on language maintenance efforts or on the circumstances under which speakers may lose their first language and shift to the dominant language. Nevertheless, it requires enormous social and psychological self-confidence for any small group to insist on the importance of ancestral-language retention. This effort is considered as a struggle for a more humane, better society.²³

THE STUDY

The next section presents an analysis of language use patterns of the Armenians in Lebanon. This process is the starting point for understanding the current everyday places and situations in which the interviewees use Armenian. In turn, the investigation of the frequency, usefulness, and opportunities interviewees have shed light on their use of Armenian in various contexts and situations, the choices they make, and the views they hold on the amount of Armenian they draw on in their everyday life relationships.

Interviewing was deemed crucial for a study that had not been embarked on before because respondents are "not so much repositories of knowledge – treasures of information awaiting excavation, so to speak – as they are constructors of knowledge in collaboration with interviewers".²⁴ The main goal of the interviews was to assess on a large scale the level of language use in Beirut. For these purposes, two sets of questions were prepared. The first set included a short demographic questionnaire that would provide information about age, sex, education and training, occupation, languages spoken, and information on how to contact the participants. The second group contained questions on language use (Appendix A). The interviews were carried out between January and August 2005 and were all conducted by the researcher herself. The interviewees are all Armenians, that is, their fathers are Armenian, and consequently they have the suffix *-ian* in their family name. They come from different neighborhoods and educational and socio-economic backgrounds.²⁵

Some of the old people interviewed resented the study openly because they believed that these were private issues and that they should not be focused on directly and the findings made public. I tried to allay their concerns by explaining to them the importance of studying the present linguistic state of the community, diagnosing the situation, and finding practical solutions that would help the community maintain its ancestral language in the Lebanese diaspora. On the other hand, those between 40 and 55 welcomed the study and congratulated me on embarking on such an important and much needed examination of the community.

The extracts are designated by the age, gender, and number of the interviewee. The contribution, for example, of a 24-year-old male who was interviewee number 35 will be designated as 24M35, and so on.

PATTERNS OF LANGUAGE USE

Academic research is lacking, yet historical facts and the older interviewees' reports suggest that the pattern of language use was very different in the period following the survivors' settlement in Lebanon from what it is today. In the early and well into the mid-20th century, most Armenians used Turkish, Kurdish, village dialects, and Armenian, and the interviewees' anecdotes testify to the fact that Turkish was widely spoken by their grandparents and parents.

In retrospect, 80M75 notes,

The Armenian language was forbidden in some of the Armenian villages of the Ottoman Empire, so our parents were obliged to speak Turkish. Therefore, when the survivors of the 1915 massacres reached Lebanon, for some the main language of communication was Turkish. I learned Turkish as a child because that was how we communicated at home and with most of our relatives.

There is further information, gleaned mostly from interviewees' memories, which allows comparisons between the language of the survivors and their offsprings:

Looking back, I can understand why my father insisted that I go to school. He wanted me to learn Armenian rather than Turkish or Kurdish which were the main languages that we spoke at home. They reminded him of

the old country and the cruelty of the people his ancestors had lived with for very long years. (65M33)

Speaking Turkish was something natural for us. It was the only language we spoke at home. But my mother always made sure I spoke Armenian with my friends. I could feel inside of me that she wished I had never learned Turkish, but there was nothing she could do about it. I learned Armenian when I began going to the school behind our house. (70F63)

In fact, many interviewees report that even though Turkish was spoken with grandparents and parents, children spoke Armenian to each other.

As children, we spoke Armenian with each other at home, at school, and in the neighborhood but Turkish with our older relatives and grandparents. First, our parents encouraged us to use Armenian. Second, our teachers inculcated in us a sense of duty towards our language and ancestors. It is true that we learned Arabic at school, but it was not that important for us. (66M76)

My uncle, a prominent leader back then, used to visit the homes of the refugee Armenians and insist that they send their children to [Armenian] school, as he firmly believed that *hai rebotse hai azkin myag pergouryoum e* (the Armenian school is the only salvation of the Armenian nation - A.J.), Turkish, however, constituted a major part of all our communications at home and in the neighborhood. (78M70)

My father did not speak Armenian. But that did not stop him from volunteering to build a tin-roofed school in the neighborhood for teaching Armenian language and history. He had lost his family and lands and had had enough of Turkish: It was too late for him to learn Armenian, but I could see his determination to make his children learn it. For him, learning Armenian meant defeating the enemy who had killed his father and uncles. (72M49)

These accounts explain the proficiency in Turkish of those interviewees who were over 55 and shed light on the historical impetus for clinging to Armenian and deeming it crucial at a time when the survivors most probably needed to learn Arabic to get along in their new environment. Another factor that might have retarded the acquisition of Arabic by the Armenians was the fact that Syria and Lebanon were under French mandate until 1943. Therefore, the official language was French. The situation changed when Lebanon gained its independence, and Arabic became the official language. However, even though the majority of the older interviewees answered that they are almost fluent in Turkish, they said that they hardly use it any more. Some admitted to still using it for story telling and proverbs.

Several interviewees mentioned that the Armenians lived in ghetto-like milieus complete with exclusive church, school, and market place. They led a life style where sometimes one could spend an entire existence without being exposed to any "outsiders". As in the case of other ethnic groups, Armenian communities tended toward social insularity in diaspora settings. While economic ties were quickly established with the larger society, Armenians tended to view excessive social and cultural relations with non-Armenians as being inimical to their survival as a close-knit community. "Centuries of persecution have deepened the sense of paranoia toward outsiders - *odors* - who, even in democratic settings, are

sometimes regarded with apprehension lest they marry Armenians, thereby hastening the community's assimilation".³⁶ Hence, even though their school curricula included Arabic, Armenians made no effort to learn it as they did not need it. 70F63, who still lives in such an area, indicated that she hardly uses Arabic in her daily interactions. The main language of communication is Armenian. Her words, though, are instructive of the future that awaited Armenians once they left Bourj Hammoud, an area in Beirut known as "Little Armenia".

I live in Bourj Hammoud where my neighbors are Armenian. Actually, once all my neighbors were Armenian, but they left looking for something better. They prefer to mingle with Arabs, and send their children to Lebanese schools. They hardly speak any Armenian. I am happy that I stayed here where my grocer and butcher are Armenian. I work in an Armenian institution, so unlike those who left, I can say that I hardly use Arabic. (70F63)

Similarly, 63M32 explained,

I hardly use any Arabic. But sometimes I have to use it to communicate with the Arabic teacher at our school. You see, I like to mix with my own people with whom I know how to speak. I even buy my things from Armenian stores. I read and write Arabic well, but since I do not practice it a lot, I have come to notice that increasingly it takes me time to remember words. 70M85, who owns a publishing company, said jokingly,

I just moved to a suburb of Beirut, and my neighbors call me *baron* (a term for a gentleman that Arabs use when talking with elderly Armenians - A.J.) because they know I am one of those Armenians who does not speak Arabic very well. The funny thing is that they start to talk to me in broken Arabic.

58M40 disclosed his knowledge of Arabic thus, "I avoid working with Arabs because my Arabic is very weak". 63F52 said, "We underestimated the importance of Arabic in school and concentrated on learning Armenian, English, and French instead. Now I can hardly say a sentence in Arabic". 74M47 said, "I can hardly speak Arabic, and when I need to, which is not that often, I quickly resort either to English or French". 55F26 said, "Luckily, my French is very good. It saves me from many awkward situations where I cannot express myself in Arabic. And I believe it is too late now for me to try and learn a new language".

These and other interviewees' accounts suggest that poor knowledge and restricted use of Arabic further limit their need or use of Arabic. On the other hand, they reported using Armenian almost everywhere and with everybody they meet, very little Arabic, and occasionally English or French, even though some of them had a fair knowledge of both or one of these western languages.

In fact, Armenians who settled in Lebanon after the Genocide opted for western languages, especially French and English, before they spoke Arabic. One reason, other than the one mentioned above, is that the prestige of Arabic and the power of the Lebanese government were disputable, as Lebanon was a French mandate. Moreover, self-imposed residential segregation kept the Armenian community insulated and made the need for Arabic unnecessary or basic in their daily interactions but French and English important for travel and commerce.

Hence, it is safe to say that these interviewees have frequent chances of using a little Turkish and more Armenian in their homes, neighborhoods, for their daily needs, and with the people they come across or interact with.

Akin to these responses, the majority of the interviewees between 40 and 54 reported that increasingly they speak Armenian only at home and with friends. 53F68 stated,

Almost all my friends are Armenian, and I speak Armenian with them. At home my children know that they are not allowed to speak in any of the other three languages they know. They often complain, but I think they are doing fine.
58M40 said,

Actually, your questions made me realize how little Arabic I use in my daily interactions. I have enough self-confidence to engage in a conversation in Arabic, but I have few opportunities to do so. I work in an Armenian school, where even the Arabic language teacher is Armenian. When I go home, the cycle continues. My neighbors are mostly Armenian, so I find it natural and comfortable communicating in my mother tongue.

Similarly, 42M86 summed up his peers' position when he reported,

I have no contact with my college friends anymore, and all my friends are Armenian. Like me, they believe that we have to set good examples to our children by speaking 'clean' Armenian with each other. My children feel very proud of their Armenian heritage.

Exceptions were cases where the wives or mothers were Arabs. For example, 35M69 preferred to have the interview in English because he does not speak Armenian.

Before we got married, we agreed that my wife would learn Armenian. Now my children speak Arabic and English. We mingle with her side of the family more, since my parents live in the mountains. Our neighbors and friends are Arabs, and they all know either French or English. I come home late, so I hardly have time to teach my kids Armenian or speak it with them.

Similarly, 39M28 interviewee speaks no Armenian. At first, though, his Armenian name deceived me, and I started talking in Armenian with him. I remember him explaining to me in Arabic, "Please, do not continue. I do not speak Armenian." During the interview, he explained,

My mother is an Arab, and I grew up with practically no Armenian. My father always hoped that my mom would learn Armenian, but she did not. I married an Arab myself, and the only language we speak at home is Arabic. I wish I knew Armenian or at least my children could learn it, but it is too late now. (39M28)

By contrast to the older interviewees, most of the interviewees between 25 and 39 interviewed for this study reported using Armenian only with their parents and increasingly Arabic, French and/or English with siblings and maids. This age group disclosed that their Arabic was good or very good, and that they used it all the time with their neighbors, friends, while shopping, at the bank, in restaurants, at work, and government offices. While 73M35 sums up the position of his peers when he said, "Let *them* (the Arabs – A.J.) learn Armenian. It is too late for me to

learn Arabic", the accounts of the younger interviewees show that they prefer to use Arabic in order not to offend the Arabs, to show respect, good manners, and good will. As they expressed themselves in Arabic with greater ease, younger speakers answered that they had no problem refraining from using Armenian and communicating in Arabic in the presence of Arab friends.

For instance, 35F64 imparted, "When we get together with my neighbors for morning coffee, I speak only in Arabic because they do not know Armenian, but I know Arabic". 34F51 said, "I have many Armenian patients, but I have made it a rule to speak Arabic with them for the nurse to understand what is going on". 34M73 explained his reasoning, "I always stuck to Arabic otherwise they feel offended and think we are keeping things from them or badmouthing them". 34M68 said, "Armenian is not accepted at all. My colleagues get angry if they hear me speak Armenian with a student or a colleague. So, I have learned to change my ways for their sake". "I automatically use Arabic and then switch to English or French as most of my friends are multilingual, like me," were the words 25F23 used to describe the languages she used when with Arab companions. The older groups had revealed that they were accustomed to communicate in Armenian and had to be reminded to use Arabic when in a group that does not speak Armenian.

Concurrently, we learn from the responses of interviewees between 18 and 24 that Armenian is mostly restricted to their home. The majority of these also reported that they used mainly Arabic, English, and/or French with siblings, maids, friends, teachers, at the university, in cafes, shops, and workplaces. Almost all reported that they knew English and French very well or fairly well. Moreover, the majority of them said that they had practically no Armenian friends. These interviewees also chose to label their proficiency in spoken Arabic as very good, and in fact some of them preferred to have the interview either in Arabic, English, or French rather than in Armenian. The samples below illustrate some of their language choices and patterns of language use, and their interpretation of the motivation guiding their choices.

I use Armenian only with my father. With my mother I speak Arabic because she is an Arab and does not know Armenian. I find it very difficult to communicate with my grandparents on my father's side because I cannot seem to find the words in Armenian. (21M25)

I have no Armenian friends. The school I went to was a local one. Even there, half of the student body was Armenian, but I refused to mingle with them. I was there to learn Arabic and make friends with the Arabs. Now that I am in college, all my friends are Arabs and like me they are multilingual. So we keep on jumping between Arabic, English, and French all day long. That is also what I do at home with my younger sister. (20M22)

You should interview my younger brother. He can hardly make a sentence in Armenian. I at least can manage, but I use it only at home. (23F13)

I use Armenian a little when I am home. Outside, I use only Arabic and English. I sometimes feel guilty though, especially when I go visiting my grandmother, and she recounts how her ancestors often paid with their lives for their choice to remain Christian and Armenian. (21M25)

These extracts from the youngest interviewees in the study highlight their interpretation and perception of their knowledge of Armenian and motivation in their choices. 21M25's words above echo what De Vos (1995) alludes to as feelings of guilt for failure to remain in one's group. Furthermore, her ancestors' act is explained by Fishman as a struggle for a life with dignity for the beloved language which is "often a struggle not merely metaphorically and defensively put but quite literally and physically expressed as well"²⁷.

Here are also some of the young interviewees' words repeated by more than one speaker: "I feel I am weak in Armenian. I cannot find words easily" (23M9), "I am criticized for switching to Arabic or French, but I have to" (22F66), "It takes time to make myself clear in Armenian because I do not know many Armenian words" (21F77), "I do not know if I will ever be able to conduct a conversation in only one language. It is natural. Everybody in Lebanon does it" (21F1).

The latter statement rings true because not only Armenians CS but almost all bilingual Arabs in Lebanon CS between Arabic, English, and French. However, one of the prominent differences between the two groups' linguistic practices is that Arabic, and to a certain extent English and French, dominate the media, politics, economy, school, administration, and other domains, unlike Armenian which is limited to being used exclusively within the speech community. Linguists describe such a situation as a hostile environment for a minority language to exist in. Moreover, the external threat to a minority language derives from these other domains and the weight of pressure falls in line with the importance these domains hold within the community. Researchers agree that the expansion of dominant languages is achieved by the means of spreading ideologies through the mass media, economy, and the education system. "Terms such as westernization, christianization, islamization, modernization, industrialization," Brenzinger remarks, "point towards reduction of diversity," and, consequently, assimilation by choice "will be the main cause of the worldwide decline of minority languages"²⁸.

It may be too ambitious to present a detailed reconstruction of language use patterns in the last 95 years, the time when the survivors arrived in Lebanon; however, these insights and comparisons between speakers of the same age but different generations show that language use in the community has changed. It is interesting to note that the frequency of Arabic, English, and French among Armenian speakers is increasing. It also shows that speakers below 40 are more likely to use more Arabic, English, and French in their daily interactions. They are more likely to use it because they have more opportunities to, as this is also the period when life changes from having a close affinity to the Armenian community to a more open, Arab-oriented life based on demography, communication, education, and employment.

NEW DIRECTIONS FOR FURTHER RESEARCH

What is the future of the Armenian language in Beirut? Apart from the fact that predictions about language shift are hazardous to make, the present study is the first step towards understanding the historical, social, and linguistic circumstances which are giving rise to changes. Even though some conclusions may be reached and educated guesses made, we cannot make generalizations. The

analysis and interpretation of further and larger amounts of empirical data are needed.

Another limitation of this study is that the sample does not include interviewees younger than 18. As the topic had not been researched before, it was necessary to include a representative number of older speakers in order to be able to make comparisons. It would be worthwhile undertaking another study that would target the younger members in the community to have a more complete picture of the present situation in Beirut.

In future research, including data concerning actual level of structural changes in grammar, types of changes, as well as structural motivations of change may enrich the data presented in this study or stand as independent studies, and broaden our knowledge and contribute to the wider field of LMLS.

A closely connected issue would be exploring the phenomenon of CS and its relation to linguistic loss. At present, many Armenian children are not acquiring Armenian as their first language. However, there are no scientific studies to back this up, and observation alone is not enough. Thus, it may be productive to extend the current research and examine a range of constructs, both at the level of language acquisition and at the level of individual speech behavior. Such a study would analyze the chances of the future transmission of the language and broaden and deepen our understanding of LMLS among Armenians.

As a pioneering study, it is beyond the scope of this paper to prescribe a detailed, step-by-step procedure that would make language maintenance likely. Therefore, it is essential that future studies target the development of operational, realistic, and practical steps and programs towards promoting language maintenance. In this sense, the present study might serve as a helpful resource for such future endeavors.

CONCLUSION

As shown above, the Armenian neighborhoods supported a pattern of social networks which were very localized and restricted in spatial scope well into the later years of the last century. The relative stability of these network boundaries was an important factor in sustaining Armenian-speaking communities. However, the 16-year-long civil war in Lebanon caused population density to change drastically. By the mid 1980s, the population had been halved, and major structural changes continued happening within the community in the years following the cessation of the conflict, that is, in the early 1990s. Population levels were no longer able in many areas to support traditional activities like schools, parish, and socio-cultural events. Changes in shopping, life style and recreation patterns, and shifts in migration patterns signified major transformations of social network patterns which occasioned changes in patterns of language use. These developments in the structure of the community and young people's choices of working outside the community served to intensify the frequency of interactions between Armenian-speakers and Arabic-speakers. There was also a growing involvement in social and occupational networks outside of the Armenian-speaking area.

Ongoing social, political, and economic changes affect identity, language maintenance, and language choices offered to individuals at a given moment in history.²⁹ For almost a century now, millions of Armenians have been living in diasporic communities where they have been subjected to shifts and fluctuations of language ideologies, ranges of identities, sociopolitical and socioeconomic trends, geographic adjustments, and more recently to globalization, consumerism, explosion of media technologies, and the post-colonial and post-communist predicament of belongingness.

This and other instances involving other minority or immigrant populations are becoming a major concern for scholars in the field of sociolinguistics. Consequently, while acknowledging that globalization is progressively increasing, (with religious fanaticism and political unrest punctuating recent history, especially in the Middle East), broadening the range of available language and identity options, there is growing concern among scholars about language use and language attitude, and patterns and networks of the use of minority ethnic languages in the world. What makes it difficult for minority languages to defend their position is that globalization as a whole is not rejected, but "an internal re-allocation of languages to functions is pursued that will also be partially acceptable of the culturally stronger Big Brother language".³⁰

Retention of an original language is seen as disadvantageous as it interferes with internal desires of social mobility, power, and material advancement. The majority language is attractive because it facilitates outward movement from the indigenous community, there are new horizons which members of the community wish to reach towards, new standards of living to be achieved, and a new quality of life to be pursued.³¹ The dominant language is necessary because it provides people with a bridge between the two worlds – an intelligibility bridge, without which their progress would be negligible. The minority/subordinate language by contrast has quite another role – to express the identity of the speakers as members of their community, foster family ties, maintain social relationships, and preserve historical links giving people a sense of their pedigree.

Linguistic human rights and minority education are increasingly recognized as burning social issues that must be resolved if multilingual societies are to be culturally and linguistically democratic and avoid fragmentation through internal implosion or revolutionary explosion.³² Before the twentieth century, people speaking majority languages thought that speakers of minority languages were simply unlucky or backward.³³ Such people were encouraged to abandon their language and their old-fashioned ways as soon as possible. In other words, attitudes were unfavorable to minority languages but benign. This view is countered by sharply different perceptions in certain of the diaspora's home country: that language rights are basic to pluralistic democratic societies, indeed that they are part and parcel of human rights.³⁴

Researchers concur that neither institutions nor technology can replace individuals or home-based activities. Thus, optimally, efforts need to be exerted towards creating a linkage system, whereby young parents and adolescents engage in functions organized by cultural, sports, literary, or historical clubs in order to utilize their ethnic language or to relearn it and to socialize children into an

environmentally utilized language. Intergenerational mother-tongue transmission and historical knowledge are crucial, and they should constitute the goal of every activity.

For successful language transmission and maintenance, regular social interaction between community members, use of the community language in the home, positive attitudes to the language, residential contiguity, resistance to inter-ethnic marriage, support for community-language schools, a positive orientation to the homeland, and community-identified religious organizations are of utmost significance.⁵⁵ However, that for these functional objectives to be successful, they should be coupled with "a continuing ethnohumanistic, ethnoreligious and ethnocultural constellation of beliefs, behaviors and attitudes," for only these have the potential to take precedence over the materialistic view of a globalized world.⁵⁶

A language is the emblem of its speakers. That is, the words people utter refer to common experience. They express facts, ideas, or events that are communicable because they refer to a stock of knowledge about the world that other people share. From this membership, they draw personal strength and pride, as well as a sense of social importance and historical continuity. Sociolinguists assert that researchers must create opportunities for the people "to improve morale so that they come to think of their language with feelings of confidence, self-esteem, and pride. Only in this way will the community develop an ability from within to deal with the pressure of ongoing change."⁵⁷

APPENDIX A

Questions on the use of language

1. List the places in which you use the Armenian language.
2. List the places in which you use the Arabic language.
3. List the places in which you use English/French.
4. With whom do you speak mainly Armenian?
5. What language do/did you speak with your grandparents?
6. What language do you speak at home?
7. What language do you speak in the street in Beirut?
8. What language do you speak with friends you meet?
9. What language do you speak in restaurants?
10. What language do you use at the supermarket?
11. What language do you use in a bank?
12. What language do you use in a group of friends where there are both Armenian and Lebanese people?
13. What language do you use to email Armenian friends and relatives?
14. Do you know how to write in Armenian?
15. Do you know how to read Armenian?
16. Can you tell of times when the expression you want to use comes to you only in Armenian, but you can't say it because you're in a group that does not speak Armenian?

17. Have you ever wanted to conduct a discourse in Armenian, but you couldn't think of the words, and so you had to speak Arabic/English/French? Can you mention one or two situations in which this has happened?
18. How is / was the Armenian spoken by your parents?

APPENDIX B
Participants in the interviews

Age	Female	Male	Total
18-24	19	18	37
25-39	13	8	21
40-54	8	16	24
55 and older	4	16	20
Total	44	58	102

Age	Attended Armenian schools
18-24	14 out of 37
25-39	11 out of 21
40-54	23 out of 24
55 and older	19 out of 20

Educational level	Number
Elementary	9
High school	8
University student	42
BA/BS	18
MA/MS	22
PhD	3

Occupation	Number
University student	42
Housewife	6
Administrator	7
Taxi driver	3
Journalist/Editor	6
Writer/Poet	5
Medical doctor	4
Educator	13
Businessperson	9
Unskilled jobs	5
Priest	2

ENDNOTES

- ¹ Adrian Pavlenko and Aneta Blackledge, *Negotiation of Identities in Multilingual Contexts*. Clevedon, Multilingual Matters, 2004.
- ² A. G. Aprahamian, *Hamard Urvaltsi Hay Koghavayeri Badmowysis (Short Review of the History of Armenian Colonies)*, Vol. 2, Yerevan, Hayastan Press, 1967.
- ³ David McDowell, *Lebanon: A Conflict of Minorities*, London, Minority Rights Group, 1986.
- ⁴ Michael C. Hudson, *The Precarious Republic: Political Modernization in Lebanon*, New York, Random House, 1968.
- ⁵ Hrayr Dekmejian, "The Armenian Diaspora" in Richard G. Hovannisian (ed.), *The Armenian People: From Ancient to Modern Times*, 2 vols., Vol. 2, New York, St. Martin's Press, 1997, p. 416.
- ⁶ Bournooutian, p. 345.
- ⁷ *The Europa World Yearbook 2002*, vol. 2, London, Europa Publications.
- ⁸ McDowell, 1986, p. 8.
- ⁹ Joan Swann, Ana Deumert, Theresa Lillis, and Rajend Mesthrie, *A Dictionary of Sociolinguistics*, Tuscaloosa, University of Alabama Press, 2004, pp. 172, 174-5.
- ¹⁰ *Ibid.*
- ¹¹ Peter Sercombe, "Language Maintenance and Shift: a Review of Theoretical and Regional Issues with Special Reference to Borneo" in Maya K. David (ed.), *Methodological and Analytical Issues in Language Maintenance and Language Shift Studies*, Frankfurt am Main, Peter Lang, 2002, pp. 1-19.
- ¹² Einar Haugen, "Problems of Bilingualism", *Lingua*, vol. 2, 1950, pp. 271-290.
- ¹³ Uriel Weinreich, *Languages in Contact: Findings and Problems*, The Hague, Mouton, 1953.
- ¹⁴ William F. Mackey, "The Description of Bilingualism," *Canadian Journal of Linguistics*, 7, 1962, pp. 51-58.
- ¹⁵ Heinz Kloss, "German American Language Maintenance Efforts" in Joshua Fishman (ed.), *Language Loyalty in the United States: the Maintenance and Perpetuation of Non-English Mother Tongues by American Ethnic and Religious Groups*, The Hague, Mouton, 1966.
- ¹⁶ Joshua Fishman (ed.), *Advances in the Sociology of Language*, vol. 1, The Hague, Mouton, 1971.
- ¹⁷ Nancy Dorian, *Investigating Obsolescence: Studies in Language Contraction and Death*, Cambridge, Cambridge University Press, 1989.
- ¹⁸ Suzanne Romaine, *Bilingualism*, 2nd ed., Oxford, Blackwell, 1995.
- ¹⁹ Li Wei (ed.), *The Bilingualism Reader*, London, Routledge, 2000.
- ²⁰ Pieter Muysken, *Bilingual Speech: A Typology of Code-Mixing*, Cambridge, Cambridge University Press, 2000.
- ²¹ Claire Kramsch, *Language and Culture*, Oxford, Oxford UP, 1998.
- ²² Awad Ibrahim, "Hey, Whassup Homeboy? Becoming Black: Race, Language, Culture and the Politics of Identity", unpublished Ph.D. thesis, OISE/UT, Toronto, 1998, p. 13.
- ²³ Joshua Fishman (ed.), *Can Threatened Languages be Saved? Reversing Language Shift: Revisited: a 21st Century Perspective*, Clevedon, Multilingual Matters, 2001.
- ²⁴ James A. Holstein, and Jaber F. Gubrium, "Active Interviewing" in David Silverman (ed.), *Qualitative Research: Theory, Method and Practice*, London, Sage, 1997, pp. 113-29.
- ²⁵ For a detailed profile of the participants in the study, please, refer to Appendix B.
- ²⁶ Dekmejian, p. 439.
- ²⁷ Fishman, 1997, p. 336.

²⁸ Matthias Brenzinger (ed.), *Language Death: Factual and Theoretical Explorations with Special Reference to East Africa*, Berlin, de Gruyter, 1992, p. 282.

²⁹ David Crystal, *Language Death*, Cambridge, Cambridge UP, 2000.

³⁰ Fishman, 2001, p. 7.

³¹ Ibid.

³² Tope Skutnabb-Kangas and Robert Phillipson, *Linguistic Human Rights: Overcoming Linguistic Discrimination*, Berlin, Mouton de Gruyter, 1994.

³³ Andrew Dalby, *Language in Danger: The Loss of Linguistic Diversity and the Threat to Our Future*, New York, Columbia University Press, 2003.

³⁴ Yusef Sakhman (ed.), *Language and Society in the Middle East and North Africa: Studies in Variation and Identity*, Surrey, Curzon, 1999.

³⁵ Janet Holmes, Mary Roberts, Maria Verovaki, Anahita Aipolo, "Language Maintenance and Language Shift in Three New Zealand Speech Communities," *Applied Linguistics*, vol. 14, no. 1, 1993, pp. 1-24.

³⁶ Fishman, 2001.

³⁷ Crystal, p. 111.

ԼՅՉՈՒՒ ԳՈՐԾԱԾՈՒՐԵԱՆ ԶՈՒՆԸՆ ԳԵՏՐՈՒՄԻ ՀԱՅ ՀԱՍՈՍԱՆՔԻՆ ՍԵՐ ԱՆՑՆՈՂ ՈՒ ՏԱՐԻՆԵՐՈՒՆ

(Ամբաստան)

ԱՐՄԱ ՀԻՉԷՃԵԱՆ

Յարուածը նախ է տեղադրուած յայտադրուածումքի եւ յայտախոսութեան առեւտուոց ընկերութեան, սեփական, պատմական, էթնոլոգիական եւ այլ ազդեցիկներու յնգրածնայ նամար որոշ գործածիկնայ ապրիլայութիւնք փոքրամասնութիւննայ զիտարուած մարտահրահիկնայ, եւ ներխուչընելու անոնք յայտախոս անպարտքեր ներխուչի եւ ապրիլայութիւնք ներխուչընելու ներխուչի կարգ:

Յարուածը նախքէն կը ներխուչընել 1919-ին ինք իրական հաստատուած հայերան ընկերութեան, սեփական, յարաբանական եւ կրթական իրաւիկնայնք: Ան կը վերջուի 19-80 տարիական պէրտամարտուկ հայերան նախքէն գործածութեան պարտքանքը տարրքը միտարարչելու մէջ: Մարտարիկնայ յայտ կու տայ ինք նամարչիկնայ յայտնայութիւնք փոքրամասնութեան ներխուչընելու է՝ որոշընելու, տեղընելու, ֆրանսիկնայ գործածութիւնք աւելցուի է, եւ 60 տարիքին կար անոնք աւելի հաստատուածութիւն ունեն զանոնք գործածիկնայ իրենք ապրիլայութեան մէջ, որոշիկնայ անոնք աւելի առիկնայ ունեն ոչ-հայ ընկերութեան նամար զիտարուածը սեփական, ընկերութեան վայրի, հայեր-գործարարութեան, կրթութեան, պարի, եւ այլ գործածուելու յարուածք:

Հետեւորար, յայտ ընկերութեան յարուածնայ, մարտընել յայտընելու եւ յայտընել փոքրամասնութեան նամար անկարուելու է որ փոքրամասնութեան անպարտքը յայտընելու, առեւ մէջ գործածիկնայ իրենք յայտընելու, որոշիկնայ կրթութեան ունենելու իրենք մարտընել յայտընելու, հետեւ միտարար անկարուելութեան, կարգընել յայտընելու իրենք յարաբանական եւ անոնք որոշիկնայ յայտընելու:

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ

ՏԵՐ ՓԻԼԻՊՈՍ (ՓԻԼԻՊՊԷ) ԹԵՔԻՐՏԱՂՅԻ ՈՒ ԻՐ ՏԱՂԵՐԸ

ՄԻՀՐԱՆ ՄՈՆԱՄԵԱՆ

Յեռագոյ էջերով հրատարակութեան կու տանք ժէ. դարավերջին եւ ժԼ. դարակիրքին ապրած ու սանդուղործած անձանոք առաջաւանք մը՝ Տէր Փիլիպոս քահանայ Քիւրբուաղջիի վեց տաղերը, որոնք, ի բացառեալ մէկէն, կ'ենթադրենք որ անորայ են ու կը հրատարակուին առաջին անգամ:

Միջնադարեան Հայ բազմամիտ առաջաւանքներու նման, Տէր Փիլիպոսի մասին եւս կենսագրական ծանօթութիւնները խիստ շքատ են՝ Մակաշն, ինք իր նմաններէն կը տարբերի անով, որ ըլլալով նաեւ յեղուե զրիչ, իր ընդօրինակած ձեռագիրներու փշառակարաններուն մէջ իր մասին յանախ ձգած է կենսագրական որոշ առեւտրներ, որոնց ապաստանով կ'ուրուագծենք իր կեանքի ուղին:

Մեր արժամազրութեան տակ եղած ձեռագրացուցակներուն մէջ Տէր Փիլիպոսի ընդօրինակած ձեռագիրներէն կարելի էլ կարելի էլ կանէկ հետեւեալները՝

Ա. «Վանուեաղիրք», ընդօրինակուած՝ 1703ին, Քիլիս: Չեռագիրք նախ ունեցած է անձանու զրիչ մը, ապա զայն շարունակած է Փիլիպոս Երէջ՝ Չեռագիրքի նակատապիրք անձանոք կը մնայ մեզի:

Բ. «Շաղջամբ», ընդօրինակուած երեք տարբեր զրիչներու կողմէ Քիլիսի մէջ, 1709-1711, 1705-1711 եւ 1712ին: Չեռագիրք այս մասեանը կը գտնուի Մաշադեան Մատենադարան, ձեռագիրք թիւ 1095²:

Տէր Փիլիպոս զրիչն է անոր մէկ մասին միայն, ուր ձգած է հետեւեալ փշառակարանը. [91բ] «Ալլառածով աւարտեցի եւ գառածեալս մեղօք Տ[է]ր Փիլիպպէս ի բժիճ ՌԱԿԱ [1712], մարտի ամսոյն ելնն եւ ի ապարիլ ամսոյ մուսն [92ա] ի Քիլիս գիտարդարի, այսբան բնորիկս որ յաղարս հոգեւորական քանի նարցմունս արարեալ մեծի վլալիոյ[ա]լ[ե]նտալ Արամատի եւ Կիլիզի, եւ սա տեսեալ նոր ընծա քիլիսցի Միսիսար բանաւալս ասաց ինձ գրել եւ ես քստ տկար մարմնովօ ծրեցի ի պիտոյս իր քոս բարով վաչելն եւ երկարեալ ժամանակաւորութիւնով օգտեցի ամէն»:

Գ. «Շաղջամբ», ընդօրինակուած 1718ին կը պատկեր Մշոյ երբեմնի Մասին-Գեղարս Առաքեալի Վանքին մէջ, ձեռագիրք թիւ 131՝ Չեռագիրք ցուցակագրողը՝ բանասէր Նաչարէթ Գ. Մարտիրոսեան, իր օրինակութեանը զրջութեան վայր նշանակած է Դարար Զոր գիւղը, հիմնուելով զրիչի շարժանոյ փշառակարանին մէջ թշուած գառուիրատու: Չեռագիւ Շաղջին մասին եղած հետեւեալ տողերուն վրայ:

«Տեսեալ զսա մին Մասնցի,
Էր գառանն Մանասայի,
Մօտ քաղաքն էր Հրովցի,
Եւ ի գիւղն Դարար-Չորի»³:

Այսպես թուարար հինք չէ տեղույս, որ Դայար Զորք ընդունինք որպէս
ձեռագիրի գրչութեան վաղը: Այն հասանարար ընդգրկմանուս ըլլայ Քիլիս,
Մանասեղ որ Տէր Փրիջպոս եւ յի յիշատակարանին մէջ կը նշէ թէ իր գուսար
ընկերանքն անտեղեկանք է իրեն՝ թուղթ կոչելու ժամանակ: Դեռար թէ Տէր
Փրիջպոս ընտանեք մեկնած ըլլար Դայար-Զոր եւ Հոն որմանկան ըլլար յիշեալ
ձեռագիրը:

Դ ՎՍտացոյց, ընդգրկմանուս 20 Յունիս 1722ին, հասանարար Քիլիս,
Տէր Փրիջպոս ու իր գաւակին Զարարիս Տիրացոյի համար Այն Ձեռագիրը կը
գտնուի Վիեննայի Միջմարտեաններու Մասեմագարան, թիւ 1224¹:

Ձեռագիրը նկարագրողը՝ Հաջր Համադապ Ոսկեան, ձեռագիրի գրչու-
թեան վաղը յիշած է Քեքերտապը, հասանարար հիմնուելով գրիչ Տէր Փրիջպո-
սի ինք իր մասին յարեան այն տեղեկութեան վրայ, որ ինք մտածելով Քեքեր-
տապին է: Մենք ձեռագիրը Քեքերտապի մէջ որմանկանուս ըլլարու ժամին ո՛չ մէկ
տեղեկութեան հանդիպեցանք ձեռագիրի մէկէ աւելի յիշատակարաններուն
մէջ, այնպէս որ սրայ չ'ըլլար նեմագրել, թէ ան որմանկանուս ըլլայ Քիլիս,
Անկոններ Նաեւ, որ գրիչը իր գլխաւոր յիշատակարանին մէջ տեղ մը յնդգրկեք
կրտած է «գնչեմեմագրայ», որ իր՝ Քեքերտապին գուրս գտնուելուն յանկեալ
մէկ ապացոյցն է:

Ե ՎՍտացումներ, ընդգրկմանուս՝ Քիլիս, 1724ին: Գլխաւոր գրիչն է Տէր
Փրիջպոս, իսկ վերինն մտերու գրիչը՝ Սարգիս Երէջ Ատանայի: Ձեռագիր ար
ժամանակ կը գտնուի Երուսաղէմի Արքայ Յակոբեանց Վանքի Մասեմագարա-
նը, ձեռագիր թիւ 1637²:

Վերոյիշեալ ձեռագիրներու յիշատակարաններուն ընտեան ժշտա տեղե-
կութեաններուն վրայ հիմնուելով փորձենք որուայքնի Տէր Փրիջպոս թու-
նայի կեանքին գլխաւոր հանգրտանները:

Տէր Փրիջպոս թուանայ ընկ Քեքերտապի (Ռոտտաթ-Քապուս Տաղ) է:
Եւ յիշեալին մեծ մասը տեղեկանք է Քիլիս, ինչպէս ինք կ'ըսէ իր շարժումս
գրչք յիշատակարաններուն մէջ՝

«Մա սննդեանս Թէրիտապի,

Եղև սննդեանս միլիպի»³,

Կամ՝

«Մա ի Քիլիս բնակի,

Թ՛ւպտ բնական աստի յի,

Սնս զարգացայ սստ սննդի»⁴,

Ան Քեքերտապին Քիլիս գաղթած է շատ կանուխ կը յիշուի որ 1580ին
ստացած է Քիլիսի մէջ Սերաիշ Դայի Զէյնուպիի գրչագրան Երուսաղէմի թիւ
166 «Հին Կապարանը»⁵: Հոն, Տէր Փրիջպոս կը ընտեմագրուի որպէս
«Թէրիտապի սնտանիսի Գիլիպոս յալի», իսկ մեղեկներուն համար կ'ըսուի,
թէ անեք որպէս մտնացած են:

Տէր Փրիջպոս որպէս է Քեքերտապի Կուպլեւերի որպի ընկնչուլը⁶ Յակոբի
ու Գալիանէի Արքայ անունն է Կեկոզարա: Քեկներն են՝ Աշտղի⁷ Մալտաի
Կաշատուր, Մալտաի Կրքոք եւ Իգնատիոս:

Գինք կը կոչուէր Մարգարիտ, գուսար՝ Ազադի, գաւակը՝ Տիրացոս Զա-
րարիս, հարսը՝ Գալիանէ, թուանային՝ չգեւարարս Մարթա, գուսարը՝ Եփրո-
սիմ, փեան՝ խեւա Ազար:

Այս Տէր Փրփրայս 1680ին իր ննդագառ Քեզբրտազն Նաու էր որդնն եւ իր ժուռի որդնն Տաւաւար ու զայի, այս կարեղն է ննկարդն, որ ան ճամն է աւանազն 1680 կամ 1680անկաներուն: Անոր անուան վերին անգամ կը հանդիպինք 1724ին, որդնն զեղարարս թանուկի մը որդնն մեծ լայն:

Տէր Փրփրայսի Նուշուար անքնն է Զարարիս հաստատարանի մեծ վարչարարաւոր, զոր երախտագրութեամբ կը մշն ինք իր ճշտատարաններուն մէջ:

Տէր Փրփրայս իր զուակը կոչած է Զարարիս, հաստատար ի ճշտատե իր աստիցին Զարարիս վարչարարին:

Ճշտարար ճշտատարաններուն մէջ յանի մը անգամ կը հանդիպինք ճշտար Զարարիս Մայրց Վարչարար Քիշուկին, որ յաս կրեւորքին շուտակ վարչարարն մըն էր: Յիշուած է նաեւ անոր զուակը՝ Անքանար, իսկ աշակերտներն, յայն Տէր Փրփրայսն, ճանթ է անուար Իգնատիոս Նազոկայիսի¹⁵: Զարարիսի մասնն կ'ազն մտերամանն, որ ան Քեթիկնէ մը Ս. Մերցանան ազնն մէջ կ'աւարտ ընդարձակութից Երուսաղէմի Մրցոց Յակոբեանց Վանքի թի. 542 «էին կառարարներն եւ 1656ին զայն կը նախն Երուսաղէմի Մրցոց Յակոբեանց Վանքն¹⁶, նախ 1656ին, ան նախ Վանքն կը նախն նաեւ այլ մեռայի մը՝ Երուսաղէմի Մրցոց Յակոբեանց Վանքի թի. 1322 շնորգածուն¹⁷: Միւս կողմն, ան ասացած է Երուսաղէմի Մրցոց Յակոբեանց Վանքի թի. 1963 «Նախարարներ եւ ի ճշտատե իր որդնն՝ Անքանին, զայն նախրած է Մրցոց Յակոբեանց Վանքն¹⁸»:

Զարարիս վարչարարն մեռացած է 14 Հոկտեմբեր 1685ին, Քիշու, յաս իր զուակն ճանն մէջ ճշտատարարութեան¹⁹:

Նկատելի է ալ, որ Տէր Փրփրայսի հաս կրատարակուող վեց ասպիւրն երեքը թուարարած են ու կը կրնն նախ թուարարը՝ 1708, Նախարար պիտի մեթարդն, որ կրնն ան ասարանն մը ընթացքին զրած է երեք ասոց, այս ան կոչած պիտի ըլլայ ընդմաստը ասացանց մը ու հաստատար յազմաթիւ այլ ասպիւր եւ Նախարար, որոնք կամ ընն հասած մեղի եւ կամ զայն կը մեծ անձանթ:

Այսանց կրատարակուած ասպիւրն շորս ասպիւր վերջացած ենք Զմեռարի Վանքի թի. 606 մեռայրն²⁰: Քննելով այս մեռայրը, հաստատ կարեղն է ըսել, որ ան Քէ. գարակոյցի գրչութիւնն է²¹: Անոր պատճենները ասացած ենք Փարսու Աւր. Մրցոցի մեծն եւ Լայր Վարչան Գազանեանի մէջոցով:

Յիշուայ շորս ասպիւրն նա կրատարակութեան կը, որոնց նաեւ Տէր Փրփրայսն վերջարուող երկու շաբաժնի անարդ ճշտատարաններն եւ, զորս վերջացած ենք իր ընդարձակած վերնուայի թի. 1224 մեռայրն: Զայն նկարագրող Լայր Համապապ Ռեկան իր յուշակնն մէջ անկարեւորութիւն ըրած է այս շաբաժնի գոյք ճշտատարաններուն մասնն, յայն ին կրատարակած զանաւոր: Անոնց պատճենները ասացած ենք հարպէս Փիթրը Քաուրն²²:

15 Ապրիլ 1708ին, Քիշու յապարք կը պատուհասու ի մարտի անձարարչու յարմարութեամբ, որուն անից հոգ կը յարեղնն նաեւ ուրիւններ²³: Անկար կը անէ երեք անիւս անիւ ու միւս սփռելով անն կողմ: Ինչպէր անքան ճանր կ'ազն Տէր Փրփրայսի վրայ, որ ան ընդարձակ աստատար մը (նա ասն) կը զրն այս ասպիւր մտերամաններն նկարագրելով յուշակնն սքեանն ու մարտիսն զարմած անիւր:

Մարտի ակերեքուն նախուստ միակ բանաստեղծութիւնը չէ այն միջ-
նադարեան հայ մտանկայութեան մէջ: Կան նախ նրախնի նախուստ մէջէ ա-
ւելի այլ գործեր եւս: Տէր Փիլիպոսինը մեղի ճանաչմանուն մէջ կը մտայ ան-
ելն ընդարձակն ու անաւելի մանրամասնը:

Մարտի գործած ակերք որին այնքան մեծ եղան է, որ միջնադարեան
բազմաթիւ հեղինակներ չեն մտայած այդ մասին գրել նաեւ իրենց եղան մա-
մանկայութիւններուն մէջ:

Տէր Փիլիպոսի Մարտի նախուստ սառչի առաջին երկու տունները գրելի
նշումներու կրկնուած են 1713ին Սրեւանի մէջ գրուած ձեռագիրի մը չափա-
նայ շրջանակարանին մէջ:

«Ի քի հազար հարիւր վարսուն,
Երկու անկ ի հնու ի նոյն»²¹,
Եկեալ մարտիս բազում անհուն,
Ի քաղաքն Սրեւանուն:

Շածկեալ երես երես օղոյն,
Երեւ յերկնք իրբի զծխն,
Յ՞րաւ իցաւ մէջ արարերուն,
Սկսաւ ուսել իրբի զլոյն»²².

Մարտի գործած ակերեքունն մասին հետաքրքրական հաստատութիւն կը
կատարէ բանասէր Աստուար Մնացականեան ժե. գարու երգիչ Քոստ Սրէլի
Մարտի նախուստ մէջ երկն հրատարակութեան առիթով: Մնացականեան
կը ինչէ, թէ «Մարտիսին աղկաներուն» պատճառով, յաւաք անկի ու լեզան են
սով եւ նախիկ գաղթի ժողովուրդը Մարտիսը նմանցուցան է սաւար բունակա-
լներու: Գրել մը, Լենկ Քիւմուրի արշաւանքի սարսափները նկարագրած մամա-
նակ, իչան է նաեւ Մարտի գործած ակերեքը, աւելցնելով որ Լենկ Քիւմուրի
ու Մարտիս միասին մասն Հայաստան ու ակերեքին գալի»²³:

Մարտի պատուահար պատկերը անբողբոջներու համար, մեր կողմէ ա-
ւելցնենք նաեւ այն, որ արար մեծ յուսուորիչ, գրող, ընկե հաշկալի Ազատու
Ռանճան Այ Քասաբազի (1860-1902) առիթով մը գրած է թէ՛ «Երեք են մայր
ամենայն չարեաց ոյլիր, յուրքը եւ... մարտիսը»:

Գտնանական չէ ուրեմն, որ մեր նախնիները սղրեր ու երգեր ձեւած բլլան
Մարտին ու անթնեն պէր ու իր գործած շարիքները:

Հոս հրատարակուող չարբորդ բանաստեղծութիւնը անկ գտած է նաեւ Տէր
Փիլիպոսի ընդգրկմանկան Սրուսաղէմի թիւ 1537 «Ժողովածոյին մէջ եւ
հրատարակուած Կարապ Սպա: Գոչարեանի կողմէ, իր կողմած ձեռագրաց
ցուցակին մէջ «Տաղ սասայ որ ի քնարե գարջին ընարանով»²⁴: Արտեղ հրատա-
րակուող գրեկանը սպաղարէն ունի շնչին սարքերութիւններ, գարս շնեք նշեր:

Ա.

[ԹՅԵՐ Ի ՀԱ] ՌՏԱՆԱՆՈՐ ՎԱՍՄԱՆԱՐԱՆԻ ԱՐԱՐԱՆԱԼ Ի Տ[Ե]Ր
ՓԻԼՒՊՊՈՍԷ ԸՍՏ ԸՆԱՄԿՈՐԸՆ»²⁵

Ի քի հազար հարիւր խում,
Երս անկի ի հնու ի նոյն»²⁶,
Եկեալ մարտիս բազում անհուն,
Ի սասան եւ հինկ ապրիլ անայն:

Շածկեալ եղև երեսս յօղոյն,
Ենեղ երկնից իբրև զճոն,
Քոնառ իցեալ մէջ տարերոյն,
Քաղեաց որդունց ի հոյ գեոնոյն:

Անեաց անդէն օրս քանոյն,
Չք բօն անձրեւ կայր անորս նոյն,
Իսկ մայիսի օր քանոյն,
Քաղեալ որդունքն ճարս ծանոյն:

[13բ] Ելեալ ճագերն շատագոյն,
Իբրև ճամնորս մանորագոյն,
Ուտել սկրտան խոտ կանաչոյն,
Մինչեւ հասան զան արտերուն:

Ձինչ հանդիպեալ ատափ նոցոյն,
Կանաչ այգիք այք խոտարնոյն²⁷,
Լափեցին զեւ ս[ր]իպ[ետ] զլոն,
Որ հանդիպան ոչ եւ քաղոն:

Եղև զտրմանք ամենեցուն,
Մարախք հասին եզեր շենոյն,
Քիչիս կոչեալ քաղաք գիտոյն,
Մտեալ տրնելոն Հոռոճ Քաղոյն:

Փախեան յարտարս տանէ միջոյն,
Ձի ճնաց անդէն զկշիւն ի քուն,
Որժան եղև ստաւօտան,
Նա գրմեցաւ շատ տանէ ի տուն:

Անդէն տիտեալք քաղաք կիտոյն,
Եհաս շուկայն վառելիքնոյն,
Մտեալ մրգկիբան տանկրնոյն,
Ել մրմարայն²⁸ տեղ բալ[խ]ձրայլոյն:

Դեռ քիտ շեկեալ այս մարախնոյն,
Չայս բան գործեաց զեղ յեղալոյն,
Ճոր տունս [14ա] մտեալ ել թափնոյն
Ճօփի կոյլ զմէջ զեր ափերնոյն:

Լգվին ճառայք²⁹ մէջ ջրերոյն,
Եւ ի եփեալ կերակրեմելոյն,
Մեծ գարեորանք ատին մարդուն,
Ձեւ փարստոն եզրպտագոյն:

Միչ քանուարոյ տան մարդերոյն,
Աղաղակեն զլճա Ա[ստու]լոյն,
Ինչ սլատո[ն]ի[յ]աս Է մեր զկտոյն,
Որս եղև անորս սոյն:

Այս քաղաքիս քոնաորնոյն,
Որ եւ սզգաւ էր հազարոյն³⁰.

Հասան աղայ մեծ զօյգատուն¹¹,
Եւս քաղաքէն Էր ձիւնոյն¹²:

Եկան Էրանան տան ամենոյն,
Ամէն դրան մէկ մարդ եկնոյն,
Ձի հետօքնն մարտիսն անհուն,
Բերեալ լնոյն ի մէջ գրոյն:

Ժողովեցին իբրև զծին,
Միքս Ե՛ր և մէկ իսուն¹³,
Լցին մարտիս մէջ հործրուն,
Մայրեր եղին զնրա թիւնոյն:

Եւս ոչ հասաւ անդաստանոյն,
Դեռ կայր [1-Քր] եւս յարզ անհուն,
Ձեռ զհեղեղս անծրեոյն,
Վազին զնան ուր կամենոյն:

Մինչև զքնոս արծակոյն,
Թռեալ կրքան եզեր ծովոյն,
Հրամանաւ ստեղծողոյն,
Թափին ի ծովն յովկասնոյն:

Ձմերքի բանն դեռ հայենոյն,
Քէ զինչ լինի առ աստունոյն,
Միայն ասեն մեր մօլացնոյն,
Դեռ այս քիչ է այլ շանկնոյն:

Իսկ ի Յունիս երից տասոյն,
Եոյն մարտիսն չեռ մոր գալոյն,
Ապրիլ ամսն Յունիս միջոյն,
Ոչ պակասեաց ատրոյն ի բուն:

Կրկին պաշարեաց քաղաք եզրոյն,
Երբևս պատմելոս թշնամոյն,
Մտեալ ի քաղ Դէլփանեցոյն¹⁴,
Եւ այլ յաղեր վար եւ վերոյն:

Ազալ ի մէջ եկեղեցոյն,
Եւսիս ի յունաց յետոյ հայկոյն,
Նկեր զարիւն հետ յործնոյն,
Եւ թգննիրն հետ նրոննոյն:
[15ա] Ոչ թէ միայն մեր ծածկրուն,
Այլ եւ նրկիք տաճկերսրուն,
Եւ ի տներն ամենեցուն,
Ձեռ անասուն ախալես ատնոյն:

Այլ եւ արտաքս անդոյն,
Ամուքննրս եւ թէ աչոյն,
Կերեալ կանաչ բովանդակնոյն,
Դարձոյց անասաւ սյրեցեցոյն:

Մոյն քաղաքի խուռ մարդերոյն,
Յ՛ր մեծամեծ եւ վարքագոյն,
Պատառ²⁷ կանաչ տղչկերներոյն,
Անուշ ի ճեռս հին շորերոյն

Ռմանք առել զաօն փայտեղոյն,
Կազեալ որմի տակ վտղոզնոյն,
Այլ եւ տանիս տանս ամեն իոյն,
Քիչ քիչ առնեն տուն մի ճանոյն:

Կա ոչ անասր նոյն սիրելոյն,
Եւ ոչ վախէր մեռանելոյն,
Յ՛րպէս մտնալ քաղաքն եղնոյն,
Կենդանիքն ալ են շատագոյն:

Այսբան ատոյ յետ ժողովոյն,
Շար ոչ եղել իր հասնելոյն,
Թոյրս ետուն գնալ դիմոյն,
[15բ] Որ կամենալը շքէր հողոյն:

Ճի թէ լինէր այս գործնոյն,
Կամ թէ կերեալ զարքս տնոյն,
Մարդ չէր գտնոյր ի հազերոյն
Մտնել քաղաքս եւ ի նորոյն:

Յորեւանք մնացին ի հետ զարտն,
Մամկաղեցին կայրս կտտուն,
Արագ արագ բերնն ի տուն,
Ջի մի ն[ո]ղ[ա] շար ետ առնոյն:

Ոչ էր եղեալ այսպիսի բան,
Եւ չէր տեսեալ ծեր մարդերոյն,
Սորս էին խոշորագոյն,
Քան զեկեւոյն առաջագոյն:

Տեսող այգեաց եւ ամուրնոյն,
Ափրտսան լան կակրուն,
Անող կարդան իրեանց հողոյն,
Հիանալով կան ավիճնոյն:

Թիւ արձակեաց մարտին ամիտն,
Թո՛ւնս կլաւ կրեւ օրոյն,
Շուգս ինարկ արեգակոյն,
Յունիս քանն հինկ օր ամսոյն:

Սորս ետ շարս գործոյն,
Ճինչ մնացեալ [16ա] կայր կամաչնոյն,
Ռտնն գնայն այս կերկնոյն,
Ոչ ենք գիտակ թէ ուր գնոյն:

Անէր արկին ամդաստանոյն,
Ոչ քողոցին պար ծառեղոյն,

Եւ ոչ յայզիք խաղաղմեայն,
Եւ ոչ խառարտ պարտէ գնորուն:

Տունն անտի այս մարախնոյն,
Այսպիսի գարար¹⁶ արին մարտոյն,
Մտաւ յանին եղբայր սիրոյն,
Այ Ա[ստուծոյ] էր բարկութիւն]:

Մեղաւ գոչեմ եղբայր սիրոյն,
Եւ սէր արէք հետ ընկերոյն,
Դուք վերապէք զատնութիւն,
Եւ ստացէք վնասդաւ բնութիւն]:

Եթէ շատնէք համեստութիւն],
Եւ չի գործէք գարարութիւն],
Օճսս ատաքէ ո[ր]պ[էս] ենոյն,
Եւ այլ ստղունս պէս պէտս գոյն:

Լացէք մեղայի յոյժ գառոյն,
Սի հետեիք շար բշտանոյն,
Չայս որ տեսիք է փոքրագոյն,
Գոյ պատումար այլ մեծագոյն:

[16բ] Տ[խառ]ն մեյր պատումիրանոյն,
Կատարեցէք ըստ հրամանոյն,
Որ ազատիք այս զանկոյն,
Թէ Եւ այժմոյս Եւ թէ գաղոյն:

Ես արարի գայս պատմութիւն],
Որտ եղէ տոյն բան տեսոյն,
Եկ պատուիսս այսոցմ տարոյն,
Բազում երկիր չէ մեր միոյն:

Տէր Փրփրապէ գայս երգելոյն,
Խրատոյ դու չսէ գրոյն,
Մեղաւ գոչէ յարածած դոսն,
Լինա վրկութիւն] ըս հոգոյն:

Երես ատուն գործք մարախնոյն,
Գրեցի յետ մնացողնոյն,
Ձիս յիշեցէք օր կարդալոյն,
Դուք այլ յիշատ յիշիք բարոյն:

Ը.

ՏԱՆՍՈՒՐՈ ՄՏԵՓՈՆՈՍ ՈՒՆԵՑՈՒՆ¹⁷

Սուրբ Մանգիւմնոս պատկ անուն,
Վայելչազեղ Եւ գոյնգգոյն,
Չնտ գծաղիկ զարման ժամուն,
[17ա] Որ ժողկեցաւ Տ[խառ]ն վիրուն:

Վ[ա]յն սիրոյն Ա[ստուա]յծորոյն,
Վ[ա]յն] Յ[իսուս] ի սուրբ հաստոյն,

Ըստէ՛քանէ բարեխօս դո՛ւն,
Որ քրիստոնեայքն են խղճագոյն:

Նա բնական Ռո՛ւնի գիտոյն,
Փախտատ առնէր վ[ա]յն հաւատոյն,
Գայ բնակի ի Կոլիթան,
Քրեկը խրով հեռ ծնողոյն³⁹:

Վ[ա]յն սիրոյն Ա[ստուա]ծորդոյն,
Վ[ա]յն Յ[իսուս]ի ս[ուր]իք հաւատոյն,
Ըստէ՛քանէ բարեխօս դո՛ւն,
Որ Ք[րիստոնեայ]ն են խ[ղ]ճագոյն:

Անշէ՛ն եւս բնող գալոյն,
Յախանոս արքայ սղոծոյն,
Խոյսըս ետան բազիլ լելոյն,
Չի մի անկեալ ձեռս դրսոյն:

Վ[ա]յն սիրոյն Ա[ստուա]ծորդոյն,
Վ[ա]յն Յ[իսուս]ի ս[ուր]իք հաւատոյն,
Ստէ՛քանէ բարեխօս դո՛ւն,
Քրիստոնեայքն մեր խղճագոյն:

Մատնեալ գնտա յար հովիւնոյն,
[17ր] Անն Ա[ստուա]ծաշէ՛ն ասրոյն,
Գալս քրիստոնեայք եւս երեսուն,
Կան բազրսոյ առօրս առնոն:

Վ[ա]յն սիրոյն Ա[ստուա]ծորդոյն,
Վ[ա]յն Յ[իսուս]ի ս[ուր]իք հաւատոյն,
Ստէ՛քանէ բարեխօս դո՛ւն,
Որ քրիստոնեայքն խղճագոյն:

Որո իշխան Կոստ անոն,
Յղեալ զինվորս կաշեալ բոնոյն,
Եւ կազուցեալ մէջ ստեմնոյն,
Հարցարքեալ վ[ա]յն հաւատոյն:

Կորս հաւատող կաշին յոսոյն:

Վ[ա]յն սիրոյն Ա[ստուա]ծորդոյն,
Վ[ա]յն Յ[իսուս]ի ս[ուր]իք հաւատոյն,
Ստէ՛քանէ բարեխօս դո՛ւն,
Որ քր[իստոնեայ]քն խղճագոյն]:

Նախ ատայծեալ Ստէ՛քանոյն,
Եւս սրատախտան ճշմարտագոյն,
Խաչս պաշտեմք մեր Ա[ստուածա]յնոյն,
Եւ բշմաճիք դիք կտրելոյն:

Վ[ա]յն սիրոյն Ա[ստուա]ծորդոյն,
Վ[ա]յն Յ[իսուս]ի ս[ուր]իք հաւատոյն,
Ստէ՛քանէ բարեխօս դո՛ւն,

Վեհնայի Մխիթարեան Մատենադարան, ձևագիր քի 1224

Չինառտ Մատենադարան, ձևագիր քի 609

Որ քրիստոնեայքն խղճագոյն:

[18ա] Եւ դատաւորքն յարագոյն,
Եւսքն կրօնանքն ինաստուն,
Նստաւանկեայք անապագոյն,
Քան Ստէֆանէ փոքր հետագոյն:

Վախն սիրոյն Աստուածորդոյն,
Վախնն Յիսուսի սիրոյք հաւատոյն,
Ստէֆանէ բաւարկեալսոս դուն,
Որ Քրիստոնեայքն խղճագոյն:

Յետ այնորիկ դեռ Կոնյուն³⁶,
Որ դիմակն էր սարքն Օշոյն,
Ի ձորակի քարամիջոյն,
Արկեայ ի մէջ վառեալ երոյն:

Մտեփանոս հետ ընկերմոյն:

Վախն սիրոյն Աստուածորդոյն,
Վախնն Յիսուսի սիրոյք հաւատոյն,
Ստէֆանէ բաւարկեալսոս դուն,
Որ Քրիստոնեայքն խղճագոյն:

Անդէն եւ ոչ մեռանելոյն,
Հանեալ ի նոյն ձորակ բլրոյն,
Վճիռ հատին գլխատելոյն,
Մտեփանոս սիրոյք Ուրնեղոյն:

Վախն սիրոյն Աստուածորդոյն,
Վախնն Յիսուսի սիրոյք հաւատոյն,
Ստէֆանէ բարեխոս դուն,
Որ քրիստոնեայքն խղճագոյն:

Ռոյս օրհնեալ տէրն ստէնայն,
Եջ ի երկ [18բ]նից նոյն հանդիսոյն,
Ի տեսանի ծառայս սիրոյն,
Հորճովի ց[ո]ղ[ա] ի քայ մարտոյն:

Վախն սիրոյն Աստուածորդոյն,
Վախնն Յիսուսի սիրոյք հաւատոյն,
Ստէֆանէ բաւարկեալսոս դուն,
Որ քրիստոնեայքն խղճագոյն:

Շնչ դա իջեալ սլայճառ լուսոյն,
Պսակ վառեալ եւ վարդազոյն,
Երեալ ի գոլի մահատակնոյն,
Պրծնի սովա ցրնճալ վերնոյն:

Վախն սիրոյն Աստուածորդոյն,
Վախնն Յիսուսի սիրոյք հաւատոյն,
Ստէֆանէ բաւարկեալսոս դուն,
Որ քրիստոնեայքն խղճագոյն:

Ստեփաննոս ինս ընկերսոյն,
Հեցին իրեանց բառիք արիւն,
Արժան եղին սրբոց սլաքոյն,
Օրհնել զտէր զիչտ արագոյն:

Վ[ա]յն սիրոյն Ա[ստուա]ծորդոյն,
Վ[ա]յն [Յ]իսուսի ս[ուր]իք հաւատոյն,
Ստէ[ֆանն] ը[ն]կ[ր]իստոս դոմ,
Ըր քրիստոսնայքն խղճագոյն:

Անդ անկողինայ մարմինք սրբոյն,
Եկեղծօքս վերա կատուն⁴⁰,
Արիւք քցիւ գերեզմանոյն,
Բրօշչկ լինի ամէն զառոյն:

Վ[ա]յն սիրոյն Ա[ստուա]ծորդոյն,
Վ[ա]յն [Ի]րա [Յ]իսուսի ս[ուր]իք հաւա[յ]տոյն,
Ստէ[ֆ]ի[ա]ն[է] ը[ն]կ[ր]ի[ս]տ[ո]ս ղ[ո]մ,
Ըր ք[րի]ս[տ]ո[ս]ն[այ]քն խ[ղ]ճ[ագ]ոյն):

Մի դադարէք աղերսելոյն,
Տառապնայ հայոց ազգի ձերոյն,
Մեզ փորձանայ ազատելոյն,
Երեւիլի [] խաներեւոյն:

Վ[ա]յն սիրոյն Ա[ստուա]ծորդոյն,
Վ[ա]յն [Յ]իսուսի ս[ուր]իք հաւա[յ]տոյն,
Ստէ[ֆանն] քարեխոս դոմ,
Ըր քրիստոսնայքն խղճագոյն:

Տէր Փրկիչայլ ճարդ է յեանոյն,
Երգս երգնայ ԿՈՆՃՎԺ⁴¹ քրոյն,
Մարդ աղաչեմ յոյժ անհոմ,
Ինձի օգնել ատր վերջնոյն:

Վ[ա]յն սիրոյն Ա[ստուա]ծորդոյն,
Վ[ա]յն [Յ]իսուսի ս[ուր]իք հաւատոյն,
Ստէ[ֆանն] քարեխոս դոմ,
Մարտելոյս ինձ խղճագոյն:

Գ.

ՏԱՎ ԹԱՐՈՒԹԵԿ(ԱՆ) ԱՍԱԾԵԱԼ Ի Տ[Է]Ր ՓԻԼՈՊՈՍԷ

[19բ] Փողէր երեշտակն վերա վրնի,
Ի գերեզմանն կենսատուփի,
Եկեալ կանայքն ի գիշերի,
Իւրս ընրեալ անուշայի:

Լուծայ կանանց ճայնս եղաշայի,
Աւեր զի յայք զկենդանի,
Որ յայք զի յայք զկենանքն ամենի,
Յարեաւ, չ տաս Ա[ստուա]ծ որդի:

Բսկոյն փողեր զարնուրեցի,
Թե աքորդեր Տիստ յն առաջանի,
Երեւ ետ յոյս պայծառեցի:

Չայնէր հրաշխք զարմանալի:

Լուծալ կանանց ձայնս հրաշալի,
Աւեր զի լայք զկենդանի,
Ձի լայք, զի լայք զկեանքն ամենի,
Յարեաւ չէ աստ Յիսուս յո որդի:

Լայք Մարիամ յոյժ ողբալի,
Լայք որսնէր զխոք քաղցր ուարի,
Ետեւ նման պարտիզզանի,
Հարցեալ տարաւ (20ա) զտէլ յն ամենի:

Լուծալ կանայքն ձայնս հրաշալի,
Աւեր զի լայք զկենդանի,
Ձի լայք, զի լայք զկեանքն ամենի,
Յարեաւ չէ աստ Կուսի որդի:

Ի տեսանի Սազդարեանի,
Լքսեր զձայնս անտալի,
Այլ պարտիզզանի է քոյլ քարունի,
Մի լայք սիրուն կին սքերալի:

Լուծալ կանանց ձայնս հրաշալի
Աւեր զի լայք զկենդանի
Ձի լայք, զի լայք զկեանքն ամենի
Յարեաւ չէ աստ Ախտուա յժ որդի:

Պստազանացն որ անդ լինի,
Պստեղ զվենն անխաղտեցի,
Կային քրմրեալ զեւ նեռեալ լի,
Յորժամ յուան ձայնս սուկալի:

Լուծալ կանանց ձայնս հրաշալի,
Աւեր զի լայք զկենդանի,
Ձի լայք, զի լայք զկեանքն ամենի,
Յարեաւ չէ աստ Յիսուս յո որդի:

Պստրուցեալ եղեալ զնային,
Պստանի հր(20բ)էից մղեալ ազգի,
Չեր բեռեռեալն որ ի լայքի,
Յարեաւ յուայք ձայնս հրեշտակի:
Լուծալ կանանց ձայնս հրաշալի,
Աւեր զի լայք զկենդանի,
Ձի լայք, զի լայք զկեանքն ամենի,
Յարեաւ չէ աստ Կուսի որդի:

Սարսեցաք յոյժ հիամալի,
Ի Կուսիցի՛ գնալ սցալի,

Ըն աշակերտս իր սյրիի,
Նորոյն եւ լինի յառնի:

Լուծալ կանանց ճայնս հրաշալի,
Ատր զի յայք զկենդանի,
Ձի յայք, զի յայք զկեանքն ամենի,
Յարեալ չէ աստ Ախտուալծարդի:

Որով օրհնեալ տլ ին ամենի,
Էջ ի դժոխս ի նոյն վայրի,
Եհան զԱղան կառչեալն յանդի,
Ինք ծննդօվքն ամենայնի:

Լուծալ կանանց ճայնս հրաշալի,
Ատր զի յայք զկենդանի,
Ձի յայք, զի յայք զկեանքն ամենի,
Յարեալ չէ աստ Ախտուալ յոդի:

[21ա] Էնն Ախտուալծրն համայնի,
Ստեալ ծարմնով վերս խաշի,
Եղեալ լինի գերեզմանի,
Ախտուալծազէս ճերզն յարի:

Լուծալ համայն ճՆՈՏԱՐՄՄՄՄ ամի,
Տլ ի յողորմեալ տեր Փրկազալի,
Որ յարտօրեան զերզն երգեցի,
Տեսող արայ զննզ արծանի:

Ղ.

«ԱՌԱՒՈՏՈՒՆ Ի ԴԷՄԼՈՒՄԱՅՆ»

Աստուտուն ի դէմ յասոյն,
Պայաչիւն ճայնէր վերս օդոյն,
Չայնէր զարդիր ասեր ճարդոյն,
Իջեալ երկնից շողն արեւուն:

Դուն ճարդ քանական եւ արդուն,
Ես անքան եմ փորքիկ քոչուն,
Սիշտ կու ճայնեն զարդիր ճարդոյն,
Իջեալ երկնից շողն արեւուն:

Թէպէտ անքան փորք եմ յոչուն,
Չայնիկ ունիմ քաղցրիկ սիրուն,
Ճարդիր զարդիր երգեն ճարդոյն,
Իջեալ երկնից շողն արեւուն:

Ձիս զարդ արեր ի մէջ այգոյն,
Դու վայելող այգոյ պտղոյն,
Չայնեն զարդիր եկ մէջ յայգոյն,
[21բ] Իջեալ երկնից շողն արեւուն:

Ես դերբիմ զարդին սիրուն,
Սիշտ կու ցանկան նորա տեսուն:

Երբ կու գարդի վարդն իր ծառայն,
Իջեալ երկն[ից] շողն արևուն:

Ճորժամ գարդի վարդն իր հայն,
Եւ կու գնժամ մ[ի]ր[ի]ս[ի] զհնոյն,
Ջարդեստ ասեմ վարդն իր քնոյն,
Յերկնից իջեալ շողն արևուն:

Տէր Պրոքիպօղ երգող զայս գոյն,
Էր շու բամի յսեր դու քոյն,
Ջարդիր կացիր գիշերն արդուն,
Անայ իջեալ շողն արևուն:

Ե.

«ՈՒ ԱՄԵՆԱՍՈՒԹԻՐ ԿՈՅՈՒ»⁶⁷

[118ա] Ով ամենաստուր[ի] կոյս,
Դու աստալ[ն] եւ մեզ քոյս,
Արաչեա գարդիլ քո Յիսուս
Որ վրկէ անչէ կրոյս:

Միշտ բարաժամ արաչեմ
Արաստ[ի]ս իքոյ պաշտօտեմ,
Հեծծասնօր կողկոյնեմ
եւ ի քնն եւ ինքնեմ:

Ձիս արժանիս արասցես
Դրախտ նախնոյն նաստացես,
Անդն գնեզ պաշեացես
Փառարանիս արասցես:

Ձի եւ հասի այս տեղի
Անոր փոխանս վեր ելի,
Ան քս որդեղ սիրելի
Նստեալդ յարմն հայրենի:

Զ.

«ԽՈՒՉԻՒԱ ԱՐՄԱՆՆՆ ՏԵՐԸՆ ՎԵՐԸՆ»

[128բ] Խաչեալ արքայն Տ[ի]լքոն վերին
Յ[ի]սուս յւ Ք[րի]ստոս յւ Ա[ստու]ս յո որդին,
Վասն Արամայ նախաստեղծին,
Չարչարեցաւ վերս խաչին:

Ից ի դեմիս ի նոյն վայրին,
Կասկեացն ճիան որք ի բանոյն,
Քոր արսարսեալ էր ասուչին
Տարեալ եւէլ կեմ դրախտին:

Այս զօրոք[եան] էր վերք խաչին,
Արար ամօր զբշնամին,
Մուգեալ զես իտրս անդրդին,
Անչէ կրոյն արար բամին:

Մեր պաշտոննա ենք սխրի խաչին
[129ա] Գեներոյն երկրագին,
Ով որ ի մա հառասացին,
Համայն ազգաց քրիստոնէին:

Ռարձիստ՝ օրն վերջին,
Որ քալ փառք յառաջ ի ին,
Առ ստարածնաց վերայ] նորին
Տարցէ ՚ի տես բուն փայտ ծառին:
Որ խաչին էր մեր նախնին:

ԾԱՆՕԹՈՒԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

¹ Այս ձեռագրին մասին մեր տեղեկությունները կը պարսիներ բանալը Գրիգոր Գուդարեանին, որ տեսած է անոր ծակիցն Սևարագրավանքի Այնթապի «Ճամազաններ» տեղանվանությամբ եղող ձեռագրերնրոյ իր կազմած ցուցակին մէջ, ստանց յայտնելու ակնոյն թէ ով է անոր սեփականատէրը: Գուդարեան տեղեկացած է նաեւ, թէ այդ ձեռագիրը Յուլիոս 1915ին, քաղաքի խաչուրան տեղանուննաւ ատաղին օրերուն, բերուած է տեղւոյն Ս. Առտուածածին եկեղեցին, որ ինք տեսած է զայն ու Սևարագրած (Գրիգոր Գուդարեան, «Այնթապի Հայերն Պաշտօններ», Պատմորին Անթրոպի Հայոց, Բ. Հայոց, Գեղարք Ա. Մարաշեան (խմբ.), Լոս Անճելոս, Central Typesetting Company, 1953, էջ 445-446):

² Յուզայն Ճեռագրաց Մարտոնի Անտան Մարտինարարանի, Հայր Գ., կազմից Ա. Մարտինեան, խմբ. Ա. Տէր-Մարտինեան, Երևան, Երևանի Համալսարանի Հրատ., 2007, էջ 264-265:

³ Մանուկ Ա. Մարտինեան, Լուսարար Գ. Մարտինեան, Յուզայն Ճեռագրաց Մայր Ա. Առաքելոց-Քրիստոսեանայ Վանկի Եւ Հրատմարիչ, խմբ. Ալիս) Ասրիյճեան, Երուսաղէմ, Տպարան Սրբոց Յակոբեանց, 1967, էջ 185-186:

⁴ Եւսմ, էջ 185 եւ վերջի վերջի էջերուն տախտակը:

⁵ Հ. Համազասպ Ոսկեան, Յուզայն Հայերն Ճեռագրաց Մարտինարարանի Մարտինարարանի Բ. Վիննա, Բ. Հայր, Վիննա, Մոլորարեան Տպարան, 1963, էջ 869-870:

⁶ Կորսայն Եւսմ. Գուդարեան, Մայր Յուզայն Ճեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, Ե. Հայր, Երուսաղէմ, Տպարան Սրբոց Յակոբեանց, 1971, էջ 292-296:

⁷ Ոսկեան, էջ 869:

⁸ Գուդարեան, էջ 294:

⁹ Գուդարեան, էջ 504-505:

¹⁰ Ծաղի Հ. Ոսկեանի մօտ սխալ ընթերցմանը դարձած է «Եւ Էպի» (տես էջ 870) եւ «Էվ Էպի» (նոյն, էջ 1057) ու իրեն նամակ սխալմանը տրոսած է 1772 թուականը:

¹¹ Ծաղի Հ. Ոսկեանի մօտ սխալ ընթերցմանը դարձած է «Էպի Էպի» (տես էջ 870) եւ 1031ա):

¹² Կորսայն Եւսմ. Գուդարեան, Մայր Յուզայն Ճեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, Բ. Հայր, Երուսաղէմ, Տպարան Սրբոց Յակոբեանց, 1979, էջ 367:

¹³ Կորսայն Եւսմ. Գուդարեան, Մայր Յուզայն Ճեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, Բ. Հայր, Երուսաղէմ, Տպարան Սրբոց Յակոբեանց, 1967, էջ 564-566:

¹⁴ Կորսայն Եւսմ. Գուդարեան, Մայր Յուզայն Ճեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, Գ. Հայր, Երուսաղէմ, Տպարան Սրբոց Յակոբեանց, 1969, էջ 580:

¹⁵ Կորսայն Եւսմ. Գուդարեան, Մայր Յուզայն Ճեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, Բ. Հայր, Երուսաղէմ, Տպարան Սրբոց Յակոբեանց, 1972, էջ 541:

¹⁶ Կորսայն Եւսմ. Գուդարեան, Մայր Յուզայն Ճեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, Գ. Հայր, Երուսաղէմ, Տպարան Սրբոց Յակոբեանց, 1968, էջ 147:

- ¹⁷ Չնուսգրին նկարագրությունը տես Հ. Ափրուս Ալիմնան եւ Հ. Համազասու Ոսկեան, *Յուրաքէ Հարիւն Չնուսգրոց Չնմանի Կանոնի Մատենադարանին*, Հայր Ք., Անտանիան Հասարակոյ, Չիննու, Միսիսարեան Տպարան, 1971, էջ 214-215:
- ¹⁸ Չնուսգրագրողները որպէս գրչութեան քուսակն տուած են ՄԷ. դարը (էջ 214), նուսգրով սակայն որ ձևագրին մէջ տեղ գտած են ՄԸ. դարու ստաղթն տասնամեակին ներկանակուած Տէր Փիլիպոսի երեք տաղերը, իսկ զերրի ստաղթին, անձնանուններու ցանկին մէջ, Տէր Փիլիպոսի անունան առջեւ ասանց որեւէ հիմքի յիշուած է 1568 թուականը:
- ¹⁹ Երեմը այս աջակցութեան համար շնորհակալութիւն կը յայտնենք բարոյն:
- ²⁰ Կը յիշուի օրինակ, որ Քրիստի հայերը 1859ին *Վեր քակեն* իրենց ին նկերեցին եւ վարժարանը անունը տեղ նորերը կառուցելու համար, *Քրայց զժրտաբարս ար արթին միջեւ ցարար ժարար անին արքի կու ցար անկարի բարձրաթեանը եւ ցանակին կ'ուտ, Հետեւարար սոխու եւ սղոթեան մէջ իրարով վարժարանին եւ եկեղեցինին ժարած եւ կ'եղարար* → (Կատիր Վրոյ Տէր Կարեանց Ոլոնցի, «Մտորագրութիւն Այնրութեան», *Արշալոյս Արարատեան*, Զմիտնիս, 24 Յունիս 1867, 27րդ տարի, թիւ 808, էջ 2):
- ²¹ 1162+551=1713:
- ²² Ալուս Գ. Արքանասնան, *Հայոց Գիր եւ Գրութիւն*, Երևան, Երևանի Դիմակեան Համալսարանի Հնարո., 1973, էջ 320: Որպէս արքիար Արքանասնան ցոյց տուած է Մատենադարանին թիւ 2444 ձևագիրը, որ սակայն, լատ գրուակն ստեղծներուն (*Չնուսգր Չնուսգրոց Մարտոնի Մանուկ Մատենադարանի*, Հայր Ա. կազմեցին Օ. Եղանեան, Ա. Ձևրանեան, Փ. Անրարեան, Երևան, Հայկ. ՍՍԻ Գիտութիւնների Արադնիս, 1965, էջ 802) տարբեր ձևագիր նմ է, քննորինակուած Կախ, 1647թ:
- ²³ Ասատրը Ս. Մնացականեան, «17-րդ Կարի երգիչ ժուսս երկը եւ Կրս երգերը», *Բարձր Մատենադարանի Գ. Գիրք*, Երևան, Հայկ. ՍՍԻ Գիտութիւնների Արադնիս, 1956, էջ 265: Մարտոնի գործած անործներուն մասին եղած ակնարկութիւնները ստորորինակ յեմ հնչեր, քանի որ մարտոնի երանդ կրնայ օրական 192 միլիոն քիլոկրամ ցամբ լաիկն, արթինն միջին հաշուով, օրական 2500 մարդու ճաշի բանակ: Անոնց կրնան ծածկել 1200 քառ. ըր. տարածութիւն, իսկ իրարանիւր քառ. ըր. կրնայ 40-80 միլիոն մարդու քննորին: Ընդհանուր առեւտր մարտոն կրնայ ծածկել կրկնագունի տարածութեան 20 ան արդիւրը Ռորս Բարոնիան, «Ալիքիկեան Մարտոնիւր Կերթումեցին Քիպէլի Քերքը», *Ազրայ*, Պլյուսք, 11 Կոյներեր 2004, էջ 61:
- ²⁴ Պողարեան, *Ե. Հայր*, էջ 295-296:
- ²⁵ Չնման, ձևագիր թիւ 609:
- ²⁶ 1157+551=1708 թ.:
- ²⁷ Արարերուն «խառնար» կանաչելն:
- ²⁸ Միմարժ, նկերներու բարձրագիր այն կատուր, որով իսկան կրօնաւորներ իստատացեցները արօրքի կը հրարին եւ արօրք կը բարձրագնեն ան Աստուած:
- ²⁹ Արարերուն «Կաստու» կուտ:
- ³⁰ Կկատի ունի նագարագինները: արարները:
- ³¹ Արարեան իշխան:
- ³² Կկատի ունի Արարեանի նաճանգի պատմական միլի բարագը, ու միմե Ի. դարակիար ունի իս, բարք եւ յոյն իսան բնակչութիւն եւ նշանաւոր էր իր գրչութիւնը: 550:
- ³³ Արարերուն բառացիօրէն կրկնագրը:
- ³⁴ Բնագրին մէջ պատուով:
- ³⁵ Արարեան ձևագրով բարերուն զնաւ:

³⁷ Մտքը Մաեխանուս Բլճնի 25 տարեկանին Յախանուս Որսացոցի շրջապագրման նախածանցներն խառնափելու համար, ծնողներուն ու նախադասներուն հետ, քննաձևը 35 հոգի, լքում մի քանիսը կ'ապաստանի: Անոնք հովիտ մի ճամբանով կը համոնի Մակառու շարասարին ստեղծելու և իրենց հասարակ շրջանավոր ստեղծանքներն կ'ընթացնեն ու կը ճանաչապարհ: Մաեխանուս կ'ըլլայ վերջին ճանաչապարհը: 18 Օգոստոս 1628, Կանչի մէջ (Յոնուի հիսուսը): Հայ Եկեղեցւոյ Շաղապներն մէջ կայ իրեն նախընտրած շարական մը, իսկ իր վարքը տեղ գտած է հայ «Յայտնատար»-նկարն մէջ:

³⁸ Մաեխանուսի նախըր Կապարո, կը ճանաչայ նախածանցներու սկզբնատարներուն, իսկ մաքրը Մաքրամ և կորը կոչո քոչերը կը գիտատարի:

³⁹ «Անի իշատակեամ Վանի քերին մտին է ակնաբերութիւն, որ ճանաչու կրուած է Կանչու կամ Կանչուկ Օր: Դարս վերջկում Ալուս կելամ տրարամ է ակն: Կանչի տրամ են նախ շերտ Ա.ի կարայր Օշին (որ մահացած է 1265ին) և Օշին Պաղի կարայր Կոմարո:

⁴⁰ Մինչև 1915, քանի մի ճամբու կանգուն էր հոն, նմարամ Ս. Մաեխանուսին, անոր ձոյր, քոչերուն ու ճանաչակ քնկերներուն: Անոնցով մէկ կը կոչուէր Կանչի Մտքը Մաեխանուս, տեղագրներս քաջաբամով «Մտքը Քանիս» և շիտաւանցի էր յրապի նախընտրան համար:

⁴¹ 1157+551=1708:

⁴² 1157+551=1708:

⁴³ Միջնաբերան Մաեխանուսան, Վրինա, ձերայի քն 1224:

FATHER PILIBOS (PILIBBE) TEKIRDAGHTSI AND HIS POEMS

(Summary)

MIHRAN MINASIAN

The first part of the article is a compilation of available data on the life and work of a late 17th and early 18th century scribe and poet, the little known Father Pilibos-Pilibbe Tekirdaghtsi. Born in the 1650s or 1660s in Tekirdagh, at an early age father Pilibos migrated to Kilis, where he settled and lived the rest of his life. Basing his work on information gathered from diverse manuscripts and colophons, as well as lines from Father Pilibos's poems that refer to his biography, the author narrates the life of Father Pilibos and details the five manuscripts he copied. As three of the six poems have the same date, 1708, the author speculates that Father Pilibos could have been a prolific writer and that more of his poems might be found.

In the second part of the article five original and heretofore unpublished poems of Father Pilibos are put into circulation along with a version of a sixth previously published poem.

One of the poems is dedicated to the locusts that struck Kilis on April 15, 1708. The others are dedicated to St. Stepanos Oshnetsi, the resurrection of Christ, the light at dawn, and the Virgin Mary, while the sixth is about the "Crowned King, Lord of Heaven".

ԳԵՈՐԳ ԱՊՏՈՒԼԱՔԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԲՆՆՅ. ՄԿՐԵԱՆԻՆ

ԱՆԻ ԿԻՐԱՎԱՍԵԱՆ

1886ին *Քաղմալկոյր* ծանուցում է առաջին հայ լուսանկարիչների *Տուսարը* ճշակութաբան կեանք: Դա ընդամենը երեք տասնամեակ անց էր այն ժամանակից, երբ Երանտաբայում 1859ին, Լուի Դուգլէի շնորհիւ ծնունդ է լուսանկարիչը: 24:

1886ականներին Օսմանեան Կայսրութեան ժայռաբազար Կ Պոլսում իրենց նորայայտ գործի աշխատանքներն են ծառայում Ապտուլլահ (Ապտուլլահեան) եղբայրները: Չինաստանից եկեալեան ժեմ երկրորդներ՝ Նրանք զարգացնում են լուսանկարչական արուեստը եւ մի քանի տարուայ մէջ գլխավորում պատուաւոր տեղն եւ Հեղինակութիւն հասարակութեան մէջ: Ինչպէս նշում է 1886ին *Քաղմալկոյր* լուսանկարիչը «այսօրուան օրը կրնանք համարձակութեամբ լսել, [...] որ այս վերջին կելու տարիներուս մէջ մեծ կատարելութեամբ հասցուցանւմ են լուսանկարչ, որչափ որ արտեսողն էլիսմարտան հանգամանքները կը մերեն եւ զուցէ Եւրոպայի լուսանկարի ամուսանի արժանատանոցներէ վար չեն ծնար: Ազգերնուս մէջ առաջին անգամ այս արտեսողն զարգացուցիցներն իրենք լլլալով, ազգային յիշատակներու մէջ պէտք է չմտացոյի բնաւ անտունին»²:

Ահլէ տարի անց 1907ին Ապտուլլահեանի Պոլսի տեսարաններով մեծապէր լուսանկարիչները հասարածուն ցուցադրում է Փարիզի Համալսարանին Արուեստանալիսում եւ արժանանում չքանչանի Այն Եղբայրները պատկերում էին Օսմանեան Կայսրութեան ժայռաբազարի պատմական շէնքեր, գիւղական տեսարաններ եւ երեւելի անձանց զէմշեր: Նրանց ժառնի գովեստի տողեր են գրում *Քաղմալկոյր*ւմ. Էնզոնի *Քալմալ* եւ փարիզեան ժամայում *Քալմալ* գրում է. «Չգիտենք որքան այս լուսանկարիչները որ ազգի եւ որ կրօնին են պատկանում, բայց ինչ հասարակ տեք էլ լինեն, իրենց աշխատանքները արանչելի են», իսկ *Քաղմալկոյր* աւերացել է «կրնանք ապահով գրնել զերենք՝ որ իրենց պատկերներուն լուսմն շատ անելի սիտի դիմանայ իրենց անունն ու համբարը»³: Իսկ անգլիացի եստապարտորդ Մըրլէք (Եստանաբար՝ Murray) իր առեւան ուղեցոյցի մէջ (*Outside the Veil*) այսպէս է գրում Ապտուլլահեանի ժառնի. « Ապտուլլահ եղբայր որոնք կայսեր եւ աղբոսնի պալատան լուսանկարիչքն են ասունց մէջ ամենէն անուսնիներն են: Իրենք ազնուական քնտանիքի են, եւ իրենց տարանկալիք եւրոպական հանրաւ տուցան, որու դէմ արտեսուակներն ոչ որ կրցու մրցիլ ինչուսս հիմա: Տանկատանի ժայռաբազարին մէջ գտնուած յարիլ եւ հետաքրքրական բաներն մէկն ալ այս ճարտարներուն ծնակերտներն սեպուելով, ճանապարհորդք բարդէն բաժնեմելու ժամանակին, ասունցմ յիշատակի լուսանկարներ կ'ամուսն, կը տանին: Ասունց զործարանն է՝ ի մեծ փորոյ ի՝ Ռերա՝ իրենց լուսանկարչան հասարածը մէջ կը պարտեսուիցին (Եղտ) քնիտուտը տեսարանը, արիլ կայսերական քնտանեաց պատկերք, եւ նոյն կայսերական քնտանեաց քոյր նախահարք որոնք ինն պալատան մատենադարանին մէջ

զտեցում պատկերներն անտուճ են: Ասեցով զառ նաև տխուրեան բոլոր
երեսի անձանց պատկերներն եր գտնուին այս ճարտարաց քով . . .⁵

Շրջալեռերից ամենաբարձունքը, որ առանձնանում էր իր ազգանունը
գործունեացնում: Գեորգ Ազատույանն էր (1839-1918): Կա մուսուկ է Գ. Գոյի
միջադեպ Օրինակից արտարանում, որ այն տարիներին ճառարանում
իսկան էր: Ընդունելով լուսավորչական գաղափարներ Գեորգն աշակեր-
տում է Արարի Գլխավորչականին (1828-1868) և շարունակում էր ինտելիցենտ
Նեմեկի Մուրաթ-Ռաֆայելյան Կարճարանում: Արանից նրան զտուսանելում է
Հայր Դևոսի Աբխազի (1820-1901)՝ իբրև Հայ ժամանակագրական և պատմու-
թյան ուսուցիչ: 1855ին Կարճարանի ուսումնական տարուայ տեսչակներն մէջ
տեսնում ենք Գեորգ Ազատույանների անունը: Երբև լուսագրի սան նա փաշ-
յան զնախատակներն և մրցանակներ էր ստանում ջրհատեղական փարգա-
պատում, պատմութիւն սուրբ գրոց, ազգային պատմութիւն, Հայերէն,
Քրտներէն և իտալերէն շարագրութիւն ու լեզուներ, աշխարհագրութիւն,
ուրուագրութիւն, պիտագորութիւն ըստ աղագրին և զրուագութիւն
առարկաներից: Բացառիկ էին Գեորգի ընդունելութիւնները իշխանիկ չպա-
կերանուսեցնան ապարկզում: Աւարտելով գաղափարներ նա փրագտանում
է Գոյի, որանց եղբայրների՝ Հրէշի և Յովակիմի Հնա միտարն սկսում են լու-
սակերտութիւն գործը: Այս ժամին նա լինում է Կոստ. իր գրութիւններում
«ներք ներարցս, ոգի ի բոնն աշխատելով, և չի խնայելով ոչ դրամ և ոչ որ և
իցէ գոտուորին, շատ մը փորձեր յետոյ, լսանախորդները գոն ընկելու շատ
սրտանետը յառաջագուցինք, ըսոյց մեր ճաշակը լիովին գոնացնելու շատ լը
եղանք»⁶: Ենացայ տարիներին նրանք կատարելագործում են իրենց արուե-
ր և նաևում բարձուներն: Շրջալեռերից Գեորգը իր ապրան ուղ կեանքի
ընթացում նամակներով է ժամանակակից անձեղագործ աշխատանքը
ազգային-մշակութային, հասարակական ազգանունը գործունեութիւն Հնա:

Հիւսիսայնից Գեորգի կատարած նշանակալից քայլերից: Բերս թագաու-
սում գտնուող նրա լուսանկարչատուը մեծ համբաւ էր փաշայում իր բարձ-
րարտես աշխատանքով և ինչպէս լինում էին նրա ժամանակակիցները
ս. յուր ներպառ ու մինչև Ամերիկա մնար մնար կ'երթան իրենց յոտա-
նկարները: Ու ևս իցէ երևնի անձ որ «Խոյիտն» անցնի, առանց Ապրտուսան-
անց մնարով յուսանկարուելու: Ներքայ հմտաղէն»⁷:

Բայց լուսանկարչական աշխատանքին յարողում էին հիւսիսարևութիւնն
ու զրոցը, մէկ տասնէ անձեր ինչ-որ կերպ կարող էր անձուսել Հայոց լեզու-
ներին ու ջուերին: ԶԷ՝ որ զրաւք 1870ականներն էին, երբ Հայ մտղայրդի գլխին
ճանում էր թուրքի համալսան ու սուրը:

Այնուամենայնիվ իր անանուսել ապրի նկատմամբ իրագործուող ամե-
նորես կեցելուսներին և ոմերներին Գեորգ Ազատույանը փորձում էր մա-
նուկ ու ինչպիսի հարգարգրութիւններով ինչպիսից և երազական և յուսու-
պէս ֆրանսիական աւարտակարգ թերթերին լուրեր ընել ազգակի իրական
աղբիւրներից, լուսաւով արթնացնել յաղաքակիրթ Եւրոպայի իրացած իրերը:
Այս արերի ետանդուն ազգային գործիչ Միքայ Գեորգը (1852-1929) գրում էր
օրանկարագառ հայրենասեր Ծ Էր, ևս կրնա ի ուրիշ բան լիցալ, ըսնի որ անձան
Արշակուն արշակերում էր: Իր սրտնետանուր ժամանկագրայն էր նալ հայ-

րենասերներն և օտար հայասերներն: Բաւական էր որ Կոստանդնուպոլս
էկած նշանացի մը տնասկզորին մ'ունենայ այդ հասակնիցի եայտ լեւո,
իսկայն հայասեր դառնալու համար, ...Ինք քաջաբերեց զերման հնազտ Մոյ-
սանք՝ որ 40 տարի գոհած էր Կանի սեպագիրները կարգալու, և Դանի՝
քրքակեց Տոմատն, որ հայսերգաստ յօղտածնիք էր հրապարակէր այդ կարե-
ւոր բնքին մէջ»¹⁵.

Չեւեմն և անշահարեղիք Լոյսով զինեալ Լաչարցին նարամեմուտ է
Տրատարակից մի յառ կարեւոր տեղեկացիք L. Arminie et les Armeniens խ-
րագրով Ֆրանսերէն գրքոյիք էր բարեկամ և ժակիքի Ֆրանսապէս Եւկար
Իսկենանքի (1871-1949) Նեա՛ սեմական տնուք շխտանցելու համար քոզար-
կուերով Baron d'Este ծածկանուար: Գրքոյիք զլուտ է մեծ պետութիւնների
օրակցիցներուն, որպէս զի, Պերլինի վեհաժողովի մէջ նոր հայկական հարցը
մէջտեղ պայ, խնդրոյն վրայ ստոյգ տեղեկութիւն ունենան»¹⁶.

Գէորց Ապուսլլանք ազգային բարեմեզաստ մեծարկիների մասնակցում էր
Քէ Կրիթական և Քէ բարբախական տեղեկութեանք: Կրիթեան, Դպրոցանք և
Մրացեալ Ընկերութիւններին նա մշտական տեղուց էր և աստարոյ:

Իսկ Չերապի մերք իշխատակաւ Մոզմանի Կանի Լաչ Բեւեմանն Արժ-
եպարտիքիք կամ Բեւեմապիք Յիշատակարան Լաչաստաննայց Եւկար (57 էք)
1872ին Գէորց Ապուսլլանք Քարգմանում է գերմաներէնից ու կրասարա-
կուս՝ և յետոյ իրեն յարգանքի ու նրամասպարտեման ջոյց էր յուս-
նկարչաստանը կազմակերպում է այդ բանաստեղծեան յուսմներն ազգայնք
Տրատարակների համար և իրականացնում գրքոյիք զանաք, որից զարցան
զամարն էլ նուերում է Նոյիթակին Լաչ ազգին մաստուցան ծաւարտեման
համար: Այդ ուսումնական մոդոլներին աշուզն է արժապեղում տկարքի ու
սուցիչ և բարեկամ Լեւոնակ Գապիթեանք, «Այս ամն ազգային քոչաստ-
եման մէջ Իւր Չեր օրինակով զրոյցիք ամնում, որ եղ բարեմք կամ
զարմունեայ զանք ըլլայ, յարողորքին և յաւապիցիմոքին աճոյալս մեր
կը բնութի, և դարձաւ ազգային պատմութեան մէջ յուսուր կտն մը կը գրասք
Քէ Չեր գեղեցիկ արտեմայն մէջ իրան յաւարաշիմոքին, և Քէ Չեր բարի
օրինական և ազգիմոս պատմոյն և փոսապը անկոն Չեր ունեցան մեծ
մեմոտութեանք...»¹⁷.

Այս նամակի և սրան յախորդոյ ընտրեմարտեմների վառ ապացոյցն
էր Գէորց Ապուսլլանք նշանակալից մասնակցութիւնք 1878ին Ռուս-Քուրքա-
կան Գաւերապեմում ուսուների տարան յարմանակից յետոյ Ման Մանքեմարում
կնքում պարմանալիք արարողակարգին: Նա իրեն պաշտական յու-
սանկարիչ տկանաստն էր զիրանպարտական սոյլ գործերեմային Բանակցու-
թիւնները տեղի էին ունենում Աւուքից պէլ Տաւեմանի ապարտեմում, ուր և
էրեւանից էր ուսուական մեծ իշխան, Նեմեղարքի գորափար Կրիթայց Կրիթար-
իքը: Կրիթին արշէլ Պարում մանեմայից էր Ապուսլլանք ներալքների գործին
և յուսանկարուել նրանց մաս Ե նշան գոմունակութեան՝ գորափար Կրիթա-
լիքը իր մաս՝ Տաւեմանի ապարտեք է կանելի Գէորց Ապուսլլանքին իր յուս-
կի ապարտեքում և գրասուք գորափարներիով միասին իմբանկարուելու հա-
մար: Իրականացում իմբանկարում նրից են 197 անմիք, որոնց իւում իշ-
խաններ և պաշտականներ, ծախակարիք ու գեղապետք, պարական բանակի
Լաչ և ուսու պարափարներ:

Ոգևորում ՍանՍանճանի պալատապրի Կարանյան գրքիների յուսուցրոց կանխատեսածներով, Գեորգ Ազատույանը Գոյի գիտադարձին իրենց քննադատարարով հազմակերպում է ճոր և մեծածախ խնդրք՝ ի պատիւ ռուսական բանակում ծառայող Հայ արավարներին Դա իրան դաշտացում է սուլթան Համիդին, և միայն սուս բարեբաստեան ազգերի միջնորդութեամբ արիարհու Կարազին ազատում է պատերց. Գ. Ազատույանին սիրում և զմահատում էր ժամանակի ուղ Հայ Սասարական սերուցքը Կա ժամերով յարարիւնքի միջնորդի և նամակադրական կապերի մէջ էր արդէն ծովանկարի Յովհաննէս Արշակունիւս, գերասան Պետրոս Ազատանի, Հայր Դեանց Այիշանի, ազգային և գրական գործիչներ Չերազի, Խարեն Կարազին, Կերտէս Վարդապետանի, Արքուհի Տրամարի, Ս. ֆիմէ Օսանի, Քէրզիկի, Արշակ Զպանեանի և այլոց հետ:

Քերիւմ կրկու փոքրիկ խառնած Գ. Ազատույանին գրում Հայր Այիշանի և Տրամարի նամակներից՝ կարեւի է Կանկանայ այդ բարեկամութեան խորքն ու կէտը: 1872 Ապրիլի Աի իր նամակում Այիշանը գրում է. «... Ես քեզն և կարայրմեզն ողիչ բան էր ապանն. գործիքնիլ յարակեպ, և թէ ոչ շրջան մ'ընէ՝ քնէ աճկուն ծի Լարստան, և քանի ծի հարկիդ տեսարաններ քերք, նոսի քնեսուզիքներ: Իայց Այիշանիկ աղային ըսէ՝ որ այս բանս նազիկանն բարտարով յ'ըլլար, քիչ մ'ալ ետկայաննն ըլլարս է, լաւ ետ ծարտարի նանն: Իարեւոյտկան ծիւռ Կ. Անունց Մ. Այիշաննանն»¹⁴:

Չի կատարում այդ ցանկութիւնը, թէև Գեորգը առաջարկում է Տրամարի նամակագրի Արքիմիտ Այիշանը պատասխանում է՝ սկզբնա և արդէն գուշակն, որ ես ծանրաբար և անվարձ մէկ մ'ըլլայով՝ չն կարող երանքիդ քնդունող ըլլայ, երբ յուսանալորեան երաշխի պտեւտոնից պէս և անէլ երաշխութեան ծի գիս բողոքանէր Վանայ ծովուն կզիքը՝ գտնուելուս ոչ ասկալ գտն կ'ըլլայի»¹⁵:

Իսկ Տրամարը, որ մշտապէս գտնելում էր Գեորգի ախպրութիւնը, գրում էր. «Երանի քեզ դուք ըլլալայի նամար, և երանի մեզի քեզ նման բարեկամ ունենալուս նամար»¹⁶:

Եստ իտանն է Ազատույանին ուղղուած Գոյի Գաւարիարարանի ժողովի քննարկ Հայ գաւառի գաղտնաբանութեան պատասխաններից մէկի՝ Կարազինի նամակը՝ գրում 1878 Մայիսին. «... Կեդր որ ազգին որսախորտինն էր, պարծուկը և ճրա անտան ու պատուոյն յուսանիլու ապրամուղները: Լուսոյ որդիք, յուսոյ հետ է Չեր գործակցութիւնը, իտաւայ երկեր յոխոն յարողի իր մտայը Չեր վրայ տարածելու... սերտս, գնմութեամբ կը իտաւայ կը կը տեսնն որ Չեր անտեր պայքան տարածուած է, և Չեր տաղանդին արժէրց պարան ճանչուած է հուս (Գեանքուր): Չեր անտանց պատկից շող մը կը տարածէ այն ազգին վրայ որ պատիս ունի գժեզ իր ճեմարիտ որդուր նախակար դատն մէկ տեսնելու: Այն ազգին որսն նուիրած էր Չեր ազնուական սիրտը, բարձր նաննարը և յուսարորքը միտքը»¹⁷:

Ս. Խարս շէր 1900ի Քերտէի նամակար իր հրատարակած Վերածաւալը Ազգայիները շարքում գրում նաեւ Գեորգ Ազատույանի անունը: Երբեք աննամբուրեակցական բնորոշում չիւնը նաեւ Գոյի գաւարիարար Կերտէս Վարդապետանի երկերը Գոյի Կարիի Ազգային ժողովում, կըր քննարկում էին ազգին վրայ ծանրացած կարեւորագոյն ինչիքները, Կա զիւում է ժողովական

ներին հասնելու խոսքերով. «եթէ ունենայի յիստն Ապտուլահներ, կրնայի ազգես գաները մեղմացնել ևս ընտրեալսն ճիտանենքն ազատել»²⁶.

Հրատարակուած ենք Եզիլէ Գարեկցի Անուան Երեսանի Գրականութեան և Արուեստի Քառագործանի (ԳԱՔ) մեապարսիքն պահպուած պահպանուած լուսանկարչի 7 նամակները²⁷ չորսուած Գոյսի Գաւորիարական Փոխանորդի պաշտանակատար Յովհաննէս ԲՆՆՅ Մկրտանին²⁸.

Ներկայացուող նամակները ընտրագրուած են Գէորդ Ապտուլլահի և Մկրտան Գաւանայի միմեա եղած չեղած բարեկամական յարաբերութիւնները, որոնք էլ իրենք են հանդիսացել երանց ազգանուէր գործունէութեան:

Հրատարակուող նամակները ընտրելի նամակաութեամբ ենթարկուել են կէտապարկեան և ուղղապարկեան փոքրամիտ շտկումներին:

1.

1876, Մեզաւ. 13/25 Ռեբրայ

Յարգոյ և սիրելի Տէր,

Վարդ ճիշդ ժամը 8-ին Յայնս²⁹ լրագրին քրտակցող Կույնճկա մեզի պիտի գայ ևս իրեն խօսք տուած ենք զՉեզ իրեն հետ տեսակցել տալու: Այս տեսակցութիւնը ինքն մեծաւ սիրով ընդունուած ըլլալով՝ առ յարզի խօստունն ազ մեզի գտացած է, թէ «ինքը յոյստով ստիտի հայ խնդրոյն»³⁰ հետ պիտի գրաւի: Մեծ շնորհք ճո՛ղ է մեզի որ պիտի ընէ երեսելի քղտակցող՝ առիթն օգուտ քաղենք:

Մնամք սիրով

Գ. Ապտուլլահ

2.

1876, Մեզաւ. 21, հինգշաբթի Ռեբրայ

Յարգոյ և սիրելի Հայր,

Անգատուծաւ ևս անկէտով վարդ ուրբար ժամը ամուտուծաւ 3-ին Պէլչոլլու մեր գործարանը³¹ գտնուիլնի կը խնդրեն, զի Չեզի հետ ի միտուն քանի մը անձինք, որոց մեկը ևս պիտի մասնակցիմք, մեծ անձի մը հետ պիտի խօսակցիմք ազգային գործոյ³² վրայօր: Կ'աղաչեմ շղամար այս կարիւրը ինչոքոք, զի ժամանակը շատ սուղ է: Բանակցելիք անձը վարդ կ'ես օրէն թիւ ետքը պիտի մեկնի կ'սինք Պէլչոլլու...

Մնամ սիրով և յարգանքօր

Գ. Ապտուլլահ

3.

(1878), շաբաթ

Սիրելի Հայր,

Հինա ժամը 10-ին Պրոսպեր³³ եկաւ մեզ մ. Վալապի³⁴ հետ: 1/2 ժամ տեսնուծանք, կարևոր խօսքեր քրինք: Գոյս յ'ուզեք, կ'ուզէ պատրիարքը անանկ «մանաւանդ» ինքը մաթի երբայ տեսնել կ'ուզէ խառնօցայ իրեն ամեն յիշուորին մատուցանել այս տեսակցութեանց մասին, յէզք տեղեր կ'ուզէ ընդունել զպատուամարտիները ինչպէս ի Պատրիարքաշարան քաղ իրեն ամառարկութեան:

Վաղը եթէ կ'ուզես եկաւ զիս:

Վաղը ամուտուծ ժամը 2-ին վարձօր³⁵ լայ կ'ամառքին ի Պոսթօր եպիսկոպոս մը գտիք քան մը ըրէ եկա:

Եւ Էմիլիենի խնդիրն կ'ազատեն զքեզ, երէ մէկն ալ չզտնաս դարձեալ
կեա զե՞ս յունի՞ն Ծովակնեանին՞²⁰ կը զրեմ որ ինքն ալ գայ նոյն շոգենառոյ-
նայց շ'ուզեր ըսի, պարզապէս, զգոչութիւն, ժամատանց այս է որ պատուիրեց
ինձ. Շատ խօսքեր զրկեր ի միասին:

Գ. Ապտուղահ

4.

Միրճեալոյ իմ Տէր Հայր.

Այսօր տէր Թաղտոյր կեա ինձ եւ թառ թէ ինքը մտնայ կարող չէ Գարդուստը
Հայտնեաց ընկերութեանը՝ ի նարստ նուիրատուներ բաժանել: Ինքը միայն
խը ծովախրոմ դիմել կարող է, բայց միս տոմսերուն համար կ'ըսէ, պէտք է որ
տրիչներ եւս մասնակցին եւ իրարանջիրն հաւարող բաժանալից որոշեալ
թուով ամուսնաց ցուցակ մը առնու կամ հետը ունենայ որպէս զի աշխատանքը
այսպէս բաժնուած ըլլալով դիւարբին ըլլայ եւ շիրտորբին չձագի:

Գ'աղաչեմ, Միրճի Հայր, այս մասին Չեր պահպանութիւնը մի զամար. ոչ
թէ Կոչ եւս հաւարելու կըրք, այլ այս տոմսակներուն բաժանուողը թա՛մ կեր-
պովս անօրինելու աշխատանքը յանձն առնուք: Շատ կ'աղաչեմ, դիւրագու-
ցէք ինձ այս մեղմարկի եւ նրախտաբարտ կազուցք:

Չեր անմուտք քարեկամ

Գտրց Ապտուղահ

Թեղա, 17 Մեպտ, 1880

Գ շարքի

5.

(1886-1887)

Հինգշաբթի, 18/30 Մեպտ.

Միրճիկոյ իմ Հայր Սերեան.

Կարդ, ուրբաք մտաւիր եմ Մրճեանս՞²² կրթալ տիկին Տիւսարին՞²³ այ-
ցելութեան: Երէ կ'ուզէք միատնոյ երթանք: Առատուեան յարճար ժամն է թառ
Քրանկոյ 10, 20 (որ է ըսել թառ տանկեաց 2-ի քառորդ անգամ): Միրճեանի կա-
յարանը Չեզ պիտի սպասեն:

Գիտէք որ խօսք տուած ենք եւ ինքն ալ պիտի սպասէ: 4-ին անգատուեալ
կայարան գտնուելու է:

Ի տեսութիւն ատառ

Ռոջ լեռուք

Գ. Ապտուղահ

6.

1887, Յունիս 19 Գ'տիլրէ՞²⁴

Անճնախրեցիկոյ իմ Հայր Սերեան,

Իմ երկար ժամանակեայ յոտբիւնս պատեն ատքիս կ'ընդհատեն:
Մեղախիւեան ազնի գերդաստանէն Համբարձուն էֆեկին իր ընտանեօքն
դեպ ի Դուլիս կը մնկնի եւ իր մնկնման նախորճաց գիշերն, այսինքն այս երե-
կոյ, քարի նստապարտ մաղբելու դիտման իրեն կեամ եմ իմ երթոյս՞²⁵ հետ մի-
ասին: Մերէ կարելի է որ այսպիսի յարճար ատիր մը փախցունեն արտախա-
տելու համար Չեզ իմ քարեկամական անկեղծ զգացումս եւ այն քաղցր
տապաւորութիւնը գոր Չեր անձիս քարեկամութիւնը բողած է արտիս վրայ: Եր-
կար ժամանակ չարեցի Չեզ, կ'զգամ յանգամքս ու մնացս քանկու համար Չեր
անմուտ ներդաստութեանը կը դիմեն: Ահա այժմ ես ալ եզկարուցի եղայ, ես
ալ այս երկրիս կեզի արեւուն ներքեւ հեկար՞²⁶, եղայ, բայց արտու զգացմանը

Ինքնուրույն եմ ինչ որ էի, նույն Գեորգն, նույն Ալախուլյանն: Միայն զգացմունքն, և նորաստատա Գործարանին կարգադրութիւնները և ազատական պատրաստութիւնները զիս կերպով խառնել կ'արգելն որ առելի ստեղծութեան ինչ բարեկամացս հետ, այս ալ ներքին է անշուշտ այնպիսեաց կողմն ուրոյն գլխին ու կը գնահատեն հարկին և սրբութեան զորքը: Գործարանին բացման ատարին ամիօր թաւական յաջող գնաց գործերն, բայց այժմ օղիղուն զբնութեան սրտածնուտ ինչպէս ամն գործ, այսպէս մեր գործերն ալ կերպով մը դադարման մէջ են: Բայց մենք յոյս ունինք, որ յատաշիկայ աշխատանքն կարեւոր գործեր պիտի ունենանք ու մեր յոյսն ու աշխատանքը պիտի սրտալուին յարդարեանք, առ այժմն յուսամք յԱստուած:

Եղիպտոս շատ հնուարքրական երկիր մը երեսաց մեզ և իբրց ալ հետաքրքրական է, պատմական, արտնատական, հնագիտական, մշտնական շատ գեղեցիկ, յոյս կայ և սիրուն բաներ կան զորս ատեննինն յուսագրելով՝ պիտի հրատարակեն յատաշիկայ ճնշում:

Եղիպտոսի բնական և արտնատական գեղեցկութեանց Դուր արդէն ծանօթ էք որով ինձ հարկ չմնար այս բաներով երկարախօսել Չեզ: Միայն որչափ ալ գեղեցիկ և հրատարիչ ըլլայ, երկիր մը, հայրենեաց, սիրելեաց, բարեկամաց յիշատակին բաղդաբերութեամբ բան մը չգործը մանատանդ որ ընկերութեան, հաղորդակցութեան և համապատասխանող զաղափարներ յորում կը կայանայ ճշմարիտ հաճող մտադրական, այս բաները գլխաւորապէս կը պակասն հոս ևս ևս ալ գիտէք ինչ, մեծ սխալք է կ'զգամ այսպիսի ընկերակցութիւններն: Ի՞նչ սխալք մկարագիցս գիտէք արդէն, այն միտքերն որ մեր ազնիւ և սիրելի Կիւմիշկերտանին է եղբարց տանք մէջ ստփրական եղած միտքերն են:] Եւս հոս կը պակասն բնական այն բաղդը խօսակցութիւնները, վասնզի որ ազգութիւն քիչ շատ քաղաքականութիւն, ընկերական խնդիրներ, գոյլ կան փիլիսօփայութիւններ, այսպիսի զաղափարներ խիստ քիչեւոյ յով կը գտնեն կամ չեն գտնիր յանդու կը համարմանքն, որով մեր կեանքը բոլորովին միտքական (աճրճ) կեանք եղաւ, բայց ինչ պէտք է ընել, քանի որ հարկը պարտք դրած է վրաս գոնէ աս վայրկեանիս մտնող այդ վերոյիշեալ բաղդը խօսակցութիւնները: Աս վայրկեանիս, ասիս մերսի սենեակը աշտարակն ուղ կը զարնէ երիտասարդ մը և համոյխատուս բարեկամք ու, բանան, բանան՝ կը կանչին ևս, ևս յատ երտապօտեց, ու կ'ստիպեն զիս որ թողան մանակս ու մերս երթամ: Ուստի կը խնդրեն որ ներտաճիտ ըլլաց, զի աս ալ օրուան աշխատանքներն խօսիչեալ են և կ'ուզեն այդ արարական սրտաւոր, ելունակները յստով մտածեն հայրենեացս և սիրելեացս վրայ որոց շարքին մէջ էք դուք ևս, ով Միլիւլիդ ինչ Հայր ևս ազնիւ բարեկամ:

Ողջոյն մատուցէք այս ժամոյն սիրելիքս մեր և մանատանդ առ Կիւմիշկերտան երբօրս որոյ յատաշիկայ շարքուս անպատճառ պիտի գրեն:

Ընդունեցէք ինչ սրտագին զգացումս և հաստատեցէք ինչ անյողորդ բարեկամութեանս:

Գեորգ Ալախուլյան

Գերագաւոր Տէր Հայր Սկիւսն,
Վատակի բարեկամս,

Դարձնալ ճանաչան զսոսն հարաւան մը՝ կու գայ խորտակել ի վարդ վրաստեալ ու սգակիր վերադ, շատ լացիր այս աշխարհս փոյ, գիտնմ, Տէր Հայր, շատ լացուց վրեզ անուրոն ման եւ յազգեալ կարծու դեռ: Այս սուկալի բշտամտոյն դեմ ինչ ընել պէտք է: Արդունքով չեմ կարող անոր գտնը շարժել, աղաչանքէ, սրտախանդէ բան չիտակեալ մա: Անճանօր աշխարհէ կեան օրէնքի մը անգիտմանի վերջը քեզոյն է մա, որ կ'ըսէ մեզ. «Չմն ես բշտակի, ընդհակառակը մեր ապագայ երջանկութեան պատգամներն են. ես եմ դռնը ընդ որ սկիտի ժամեր յախտնունկան երջանկութեան, մի խաբարիք իմ դաժման դեմակէս, ես չեմ ձեր բշտակի, ծանախանդ աւետարներ պատգամ կու տամ զճեզ բան հաշիւներն տանել որ չիք արդունք, չիք տեսուցանք»:

Արեւմ, սիւնիք եւ վատակիք Տէր Հայր, սքքէ արդունքը եւ հաւատա քոս հոգեխառոր հարագաւորից այս պատգամը խրկողին եւ փառաւորես զայն որ մեր խնջնարեան վրայ գրաւով կ'ըզէ շատով հանել զճեզ այս գազիր ու պլզակի (sic) երկբս՝:

Չիղի անճնուէր

Գ. Ազատլլահ

ՕԱՆՕՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԵՐ

¹ Ազատլլահ կարպրնեզի պալոյն Աստուածատուր Հերճնգեանն էր, որը ստրկան Արճնդի Հանդի Ա. ի օրօք վարել է արքունի պալատական ծառայութեան օգնչո՞նք: Անպակնն երաւորութեան միա բարձր արժանիքներով միշտ ստաւարին էր կրօնագործի լինել: Բայց Աստուածատուր փորձում էր անընդհատ խաւարիկ այլ ստաւարելիք: Ի վերջոյ մա գտնում է կար եւ մեծանուն պալատականների ընթացի փակելու համար սուպի միւս պատասխանում *Էտեմե Աստուածատուր կը էշտեմէ Ապուրջան, կընեք ուրախեան զեւ այլ անուակ կոչել, եւ ուրբեւ թէ զինչ քոլուցուան էր զինն եւ թէ խղեւ Էտեմե Ապուրջան կը լինէր* (Ե. Տալիեյի, «Կեղեց Ազատլլահ, Կեանքն եւ Գործունէութիւնը», *Թազնագլեց*, 1929, էջ 5): Եւ այլ օրտակից Աստուածատուր Հերճնգը կը վերածուի Ազատլլահի, որը եւ շարունակեց օրտուոց որդի Արճի անկազմել, որ Ապուրջանեաններն ու Հերճնգեանները երկու երբօք ծառայողներ են եղել, այլ բուն՝ Հերճնգի արճնախնակցու եղբարը Հերճնգեանը:

² «Ազատլլահեան եղբարք Ի Կ. Պոլիս», *Թազնագլեց*, Փետրուար 1866, էջ 56:

³ «Ազատլլահ եղբարք Պոլոս», *Թազնագլեց*, Հոկտեմբեր 1867, էջ 320:

⁴ Նկատի ունի Քերտի կենտրոնական պարտան:

⁵ Էջ Սքմ Ա. Սքքէի Անգլիալիկն Ազատլլահ Լուսանկարիչ եղբարը Վրայ Գրամ Էնդեր», *Թազնագլեց*, Օգոստոս 1871, էջ 250:

⁶ Տալիեյի, էջ 8:

⁷ «Ազատլլահ եղբարք Պոլոս», էջ 320:

⁸ Նկատի ունի փրճամատի հեղափոխ Անգլեան Կալիք Մեքլոնմաննի (Andrew David Meekhaman, 1811–1879): Կալիք սեպագիր արժանագրութիւնների ճառին միա կիսունական աշխատութիւնն է՝ *Entzifferung und Erklärung der Armenischen Keilschriftchen von Ian und der Umrissend* (Կալիք եւ իջյակագրի արժանագրութիւնների վերծանումն ու թարգմանութիւնը), (Լեյպց, 1872):

⁹ Հրատմանական թեքք *Le Temps*, տարագրուել է 1861–1942:

¹⁰ Տաշեհ, էջ 136:

¹¹ Լոյն, էջ 133:

¹² Այլ գրքերն են՝ Մարթան, *Քրիստոսայնը Հայաստաննայս*, գերմաներէն քրգն Գեորգ Ա Ապտուղյանեան, Կ Պոլիս, Տպ. Պոլոսս Գրքիչէրանի, 1872, նստն Հայ Քրիստոսանի Կրօնագրութիւնք Լուսարարանայ Ի Մոլոսանայ քրգն Ի գերմ. Գեորգ Ա Ապտուղյանեան, Կ Պոլիս, Տպ. Յակոբ Պոլսանեանի, 1872:

¹³ 1872 Մաշեհի 17ր նամակն, Տաշեհ, էջ 162:

¹⁴ Լոյն, էջ 34:

¹⁵ Լոյն, էջ 35:

¹⁶ Լոյն, էջ 109:

¹⁷ Լոյն, էջ 39:

¹⁸ Լոյն, էջ 134:

¹⁹ Տ՛ն՝ ԳԼԼԹ, Թոլոս Ազատեանի Ժամկ. 12րդ բաժին, վաճառակն 22-37:

²⁰ Յովնաննա Քիչ, Մկրտան (1831-1909) ծնունդ Է Պարտիզակ գիւղում, կրթութիւնը ստացել է Եկեղեցեայում եւ ընդունել հոգեւորական կոչում: Ծնագայում վարել է ստորին կրթական եւ հիմնական սրբաւոճներ:

²¹ Փոյսչ օրարկերը Լոնդոնում հրատարակում է 1876ն:

²² Հայ Ինկիլը Հայկական-Հարցն էր, որն օր օրի նոր ընթացք էր առնում:

²³ Կոստը Կ Պոլսի Քնրա (Պէշոյում) թատմատում գործող Ապտուղյանների յուսանալուստան մասին է:

²⁴ Գեորգ Ապտուղյանը աշխարհօրէն մասնակցում էր ազգային գործերի քննարկմանը եւ գործընթացին՝ ներգրաւում օտար նասարակութեան եւ բարարական գործիչների: Այլ քննարկումների վայրը համարեա միշտ նրա յուսանալուստանն էր:

²⁵ Ջէյն Քրայս (1838-1922) յիշբնու, անգլիական պետական գործիչ, կրտարան եւ պատմութեան: 1876ն հիմնել է Անգո-Հայկական Ընկերութիւնը եւ որպէս մասնակցի նայ յուսակարին եղել Հայաստանում ու բարձրացել Արարատ լեռը: 1916ն հրատարակել է *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire (1913-1916)* փաստաթղթերի ժողովածուն՝ իր ստաղարանով եւ խմբագրութեամբ: Հայերի պաշտպանութեամբ հանդէս է եղել նաեւ կրտարակային կայսրերով:

²⁶ Վարդա - անպայտ անձ:

²⁷ Վարթ (խաղերէն՝ vapore) - շոգեմաս:

²⁸ Հասանաբար քրք. զիան՝ վնաս բառի ստատարում մեք:

²⁹ Քրեխա՝ քրք. վնաս լուրի, սպառալուս մեով:

³⁰ Ապտուղյանների Տ. Յ. Յովակիմեանի յուսանկարը պատում է ՊԼԼԹ, Ռազիակ Պատկանեանի Արժիս, թիւ 1505:

³¹ Կարդասեւ Հայրենաց Ընկերութիւնը հիմնուել է 1875ն Կ Պոլսի Հոլմեթիմեան Վարժարանի ասնկիների նախահեռուութեամբ, ժողագայում գերմանաւունել է Կարդասեւ Տրէմանց Ընկերութիւն: Հիմնադրման գործում աջակցներն էին Տրտարը եւ նրա մայրը Կոստը Վահանը: Պատմատոր նախագահն էր Պատրիարք Ներսէս Վարժապետեանը, իսկ պատմատոր անբաններն էին Յովնաննա Ալվազովան, Գրիգոր Չիլիկերեանը, Գ. Ապտուղյան եւ ուրիշներ: 1882ն Ընկերութիւնը Կ Պոլսում կազմակերպել է առաջին հայկական գերադեռետական ցուցահանդէսը Ալվազովան մասնակցութեամբ:

³² Ման Մանէլեան՝ Կ Պոլսին մօտ արտարման:

³³ Մարտի Տրտար (1841-1901)՝ գրող, հեղինակ *Մաշուս, Միլոսան*, եւ *Արարիկա կամ Վարժանք* վեպերի: Գ. Ապտուղյանի բարեկամական եւ մասնակցարման կարգ է ունեւել Տրտարի հետ, որից մեկ են հասել Տրտարի գրան 12 նամակների հրատարակումները (տես՝ Տաշեհ, էջ 105-112, 129-132):

³⁴ Գեորգ Է Յովակի Ապտուղյանները բացում են յուսանալուստան նոր ստաղարար եւ գիւղատի մայրարարարը Կանիքեում: Կա Եղիստոսի խոլի Թոնիք փաշայի եւ իր

սկզբնոց յամուսնակի երեսընկերի և զամերկեան սրբնիցն էր. Սասնաճորդ գործել է 9 տարի, մինչև 1895:

²⁷ Ազատի մին Յոզեփ Ազատյանին:

²⁸ Ազատյանն էր նշանակել մտնել:

²⁹ Ազատյանները դեռ Պոլսում պատրաստում էին տեսարժան և պատմական վայրերի, հնչյունի ևսն ինտիմացիան և արժանատի տարրեր միտքերի լուսանկարների նախապատճեններ: Այդ բազմաթիվներն էր հրատչե արժանատի գլխառոր յայտարարին ու փառքը:

³⁰ Ճաման, բանան – նրբն, նրբն (սրբանքն):

³¹ Խոսքը Յովհաննես Գեորգի: Իրկուսնի ողյու մահումն մտքն է:

³² Խոսքը Յովհաննես Գեորգի:

KEVORK ABDULLAH'S LETTERS TO FATHER HOVHANNES MEGERIAN

(Summary)

ANI KIRAKOSYAN

After its first appearance in the late 1830s in France, photography and the profession of picture taking spread quickly to reach the capital of the Ottoman Empire in the mid-1860s.

The first photography shop was inaugurated in Istanbul by the Armenian Abdullah brothers. Their grandfather, Asdvadzadur Hurmazian, was a provisioner at the imperial court of Sultan Abdul Hamid. Due to pressures from the court staff, Asdvadzadur converted his name to its Turkish equivalent and was renamed Abdullah.

By the late 1860s the Abdullah brothers had become renowned in the Empire due to their extensive investment and the souvenir photos they took of historic sites in the Ottoman capital.

Becoming the imperial photographers of the Sultan brought them further fame at a time when the Armenian Question became a part of the Eastern Question.

Eventually a wide spectrum of European political figures and newspaper correspondents who visited Istanbul had to have their pictures taken by the Abdullahs. The latter grasped this opportunity to raise and echo the concerns and aspirations of their co-nationals, the Western Armenians, who suffered from inequality, persecution, an insecure life and dispossession.

Kirakosyan puts into circulation seven unpublished letters of Kevork Abdullah addressed to Father Hovhannes Megerian, a high functionary of the Armenian Patriarchate of Constantinople. In these letters Kevork asks Father Megerian to join him in various appointments he took to raise Armenian concerns.

ՇՈՎԱՆԿԱՐԻՉ ՎԱՐՊԱՆ ՄԱՌՈՒՅԱՆԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԻՑ

ՄԵԱՆԻԱ ԵՂՈՂԱՐԵԱՆ

Մտփանկարչութիւնը բնականօրէն անկարող, անկարող եւ ինքնաբերականօրէն մէկն է, որին յարող արուեստագէտը պէտք է անպայման արթնացնուի Աստուծոյ շնորհած այն նպաստը սակեմութեանը, աշխարհանկեղծման այն գլխաւոր սպարերի՝ բարի, ողբ, ջրի եւ նոցի արարման թաղաղութեանը, որից մեռած են յաւերժի գանձարանը հարստացնող ծովանկարները: Բնութիւնը անբնեւոր է իր Արարչի պէս: Արեւմտեան համարեակութիւն եւ ունակութիւն պէտք է ունենայ արուեստագէտը, որ փորձի վերածնել յատկապէս եւ առանձնապէս ծովի գաղտնալից անկեղծ՝ համազօրելով իր սրտի, իր նպատ. փոթորիկներին:

Գուցէ դա է պատճառը, որ ծովանկարիչները շատ անկէ սակեմ են, քան այլ սեռի գեղանկարիչները:

Անս ուրջ համարեակներից էր նա ծովանկարիչ Կարգան Մարտիրոսան: Նա մեռած է 1869ին Տրապիզոն ծովափնայ թաղաքում զիտ մահելուց պահելով իր մասագանկերում ծովի նմայքն ու կարարդանքը Մտփանկարչի Կարգանի Սամասթիան հարձարանում, Մարտիրոսան փրփնակեմապէս ընտրում է նկարչի մասնագիտութիւնը՝ հրաշքելով ուսուցիչներին եւ ընկերներին իր գծանկարներով: Միտասարդ նկարիչը արթնացնում էր նաեւ մի ուրիշ մասնագիտութեան՝ նա փայլուն ֆուտակահար էր եւ երաժշտաստեղծ: Յետագայում շարունակելով կրթութիւնը Բնութիւն Գեղարուեստի Անկաղծիայում Մարտիրոսան 1892ին հաստատում է Գերմանիայում եւ արեւելք մասնակցելով տարբեր թաղաքների ջուլգանդիկների՝ արժանանում քաղքի գնահատականների՝ ընդհուպ Վերնիկ Բ. կայսեր կողմից շնորհած ընտրելու Արեւմտեան շքանշանին:

Նկարչի ստեղծագործական առաջին գործերը դառնալին եւ այլ բնանկարներ էին: Բայց 1894ին նրա նաեղիպումը հաննապի ծովանկարիչ Յովհաննէս Աբղաղադեանու նա զտնում է վերորդ Մարտիրոսան ընտրում է ծովանկարչի կաշումը: Սկսում են նամփորդութիւնները, ինչպէս ինքն էր ստում՝ ՇՈՎՈՒՆՆԱՄԱՐ: Նա ինքում է Ուսուսաստանում, Բուսթիայում, Զուրիցիայում, Քիլիկիայում, Հալապիսում, Արմիզիայում, Եուզկում, իսկ 1906ին Եգիպտոսի Կահիրէ եւ Ալեքսանդրիա թաղաքներում ունենում շատ յաջող ջուլգանդիկներ:

1918ին Մեռած Կարգի թաղաքում կաշում է Մարտիրոսան շէրաստանի Հնձնանքը կրտձաակնայ յաշումաւ ստեղծագործութեան կատարումը՝ իրիւն ընդգլում իր ժողովրդին հասցում մեծապէս ուղերգութեան՝ 1916ի Յեղապալումութեան: Այս ստեղծագործութիւնը կատարում է նաեւ Երտում եւ Զրաւնիայի այլ թաղաքներում յուլիկով ունկեղծին: Նկարիչը մեծ վրդով մուկով նաանում է Գերմանիայից, ուր ապրել էր 20ից անկի տարիներ, այլ պնակութեան աշերին համարելով յանցակից իր աղբի ուղերգութեան մէջ՝ Ուրոջ մահանակ ապրելով Լուկանում՝ սքուննաեւ Մարտիրոսան շէրասկան բնակութիւն է հաստատում Նրա ծովափնայ թաղաքում որտեղ ապրում է

մինչև իր կեանքի վերջը Հայագրի նկարիչը ուր էլ որ աղբյուր է, ունեցել է ստեղծագործական հարուստ կեանք։ Նրա գործեր գնահատել են եւրոպայի նահապետ արտեստարանները, որոնք ընդգծել են նկարչի գրեթե կենդանի, հագեցնով հմայող⁹։

1925ին, Զրանտան Մախոբեանին արժանացրել է «Պատուոյ Ազգանոր շքանշանին եւ «Զրանտանեան Քաղաքացի» պատուաւոր կոչման։ Մախոբեանի նկարներն այսօր դարձարժւած են շատ եւրոպական հասարածուներ¹⁰։ Նա իր պատուաւոր ազնւ ունի նաեւ Հայաստանի Ազգային Պատկերասրահում, Նրա ժառնգը գրուել եւ գրոււմ են բազմաթիւ թղթուածներ¹¹, բայց Մախոբեանի կեանքը եւ գործը բացառաբար զեւ շատ շուտամասիրուած էջեր կան։ Անայց բացը յրացնելու մի փորձ է նաեւ նկարչի 24 նամակների հրատարակումը։ Դրանք պահպանուած են Երևանի Գրականութեան Ա. Արտեստի Քանդազարեանի տարածը Ֆոնդերում, Հապէլ, Եսախանին¹², Տիգրան Նազարեանին¹³, Արշակ Քաղանեանին¹⁴ յղուած այս նամակները գրուած են գրապէս, գեղեցիկ արեւմտահայերէնով։

Նամակները, ինչպէս նկարչին ինքն է ընտրուում իր զեղեկան դրոսքեան յուսանկարներն¹⁵ են, որոնք անթարաջ պատմուած են նրա շաճողութիւնների եւ վրդովմունքի, մասնազուրկների եւ ձեռնարկած քայլերի մասին։ Մախոբեանի նամակներում բացակայում է անտարբերութիւնը, անձնապաշտութիւնը։ Նա ուշաբանում է ընկերների շաճողութիւններով, ընդգլուած անարգարութիւնների զէմ, ընձազատուած հայրենակիցների սխալ վարմունքը, եւ հարազատի պէս պաշտպանում իր մոլորչոյ իրաւունքները։ Հայրենակիցները խոշոգն սիրուած եւ գնահատուած էին նկարչին, Յիշարժան է 1937 Ապրիլին Փարիզում կարացած Հայ Ազատ Արտեստագէտների Միութեան կազմակերպած իշխատակի երկնուն, որ նախրուած էր Մախոբեանի եւ նախ տարի մահացած նարտարապետ Լեւոն Նաֆիլեանի (1877-1937) իշխատակին։ Այդ երկնոյցում երբք է ունենում եշանուար փորագրանկարիչ Էդգար Շահինը¹⁶ եւ ասում «... Մեր խումբին կարեւոր երկու անդամները նոյն ամսուն մէջ վախճանեցան, երկունքն ալ անչափ կեանքով լեցուն եւ անողջ տղանք էին, որ շնք կրցած դիւ նաստաւա, թէ այնքա վիրենք յսիտի տեսնանք։ Լեւոն Նաֆիլեանը պոսեցի էր եւ «Վարդան Մոխոբեանն տրտապիտցի։ Ինչպէս մենք թոյր ազգակիցներս, զանազան գատաններէ եկած, ինկած ենք ելրուպս, թեւէտ տարբեր մազունով, տարբեր վարժարաններէ եկած, տարբեր կոլտորայով, բայց օժտուած նայու որոշ, յամաս եւ ուժատու փառասիրութիւնով, աշխատելը ենք մեր շրջանակին մէջ փայլիլ, յամասելը ենք մարդ ըլլալ, բան մը ստեղծել, գործ մը ճգնլ եւ շարապար աշխատելը ենք մեր խեղային ժօտենալու նամար»¹⁷։

Նամակների շարագրանքը հրատարակութեան պատրաստելիս կատարել ենք կէտագրական եւ ուղղագրական բնօրթի անձնաւ շակուտներ։

Ա. ՉԱՊԷԼ ԵՍԱՅԵԱՆԸ,¹⁸

1922, 24 Յունիս, Nice

Ճարգելի Տիկին,

Մտազայ մեր նամակը, շնորհակալ ենք։ Երբ մեր վերջին հրատարակութիւնը «Հոգեւ Աքտրնակ»¹⁹ ինձ նաստս, ասաչին ձեռագրքրութիւնը երաւ տեսնել թէ նայ տիկին մը ո՞ր աստիճանի վիտակ է իւր մայրենի լեզուին եւ ինչ

են այն եռզեկան տրամադրութիւնը որք վերջը մղած են գրել: Ինչպէ՛ս քո-
րնամ է ճիշդ եւ անոր պատասխանան միջոցներու գործածութիւնը, զի ամէն
ինչ որ վսեմ գագաթնէ մը կը բխի՝ գեղարուեստ է ինն համար եւ պտտայայ-
տութեան միջոցը երկողորակաւ է քստ իս:

Գեղարուեստականի մը (*արուեստագէտի - Մ.Ե.*) գործը դասել կրնայու
համար քստ է տեսնել մկարչին մէկ գործը միայն, կարողալ գրքի մը մէկ էր,
յակ երաժշտութեան մը քանի մը երգ-յանկը՝ գագաթն համար թէ ոչ է գեղար-
ուեստարանը, եւ ես ձեր գրքոյնի առաջին տողերը միայն կարդալուս դիւած էի
զձեզ ազդէն գրողներու այն շարքին, որոց վրէիք տե՛ւտուօ՞ւր՝ բոլոր գրութեանց
գիտակ, քարծր գգացումներէ ձնած վսեմ գաղափարներու հետքոյն կը հալ-
տակի: Չեմ գարնանար երբ կ'ըսէք թէ «գեղարուեստի աշխարհին մէջ մկար-
չութիւնը ձեզ ամենն մերժատուր եւ քննանին կը բռնի»: Կոչուած գեղարուես-
տական մը պարտ է ունենալ գեղարուեստի բոլոր ճիւղերու նախազգացումը,
ճաշակ (յնչ, տգեղ քստ է): Ես տեսած չեմ մկարչի մը որ երաժշտութեան եւ
բանաստեղծութեան¹⁷ անդեղումակ զլլայ, գործը թիթի է: Այս ճշմարտութեան
ազագոյց մ'է, ձեր «Հոգիս Արարեալ»-ը, որ որք մկարչի մը իմ ասպարէզին
մէջ ունեզած յուսափարտութիւնը այնչափ կենդանի կերպով կըցած էր երեւ-
կայել եւ պատկերացնել: Հոն ոչ թէ «յանեզումքին» ինչպէս որք կ'ըսէք, այլ
գեղարուեստական ասողչ՝ հոգեբանութիւն եւ քննատր միջք գտայ:

Խնդրեմ քննումի, յարգելի տիկին, շնորհակալութեանցս եւ խղիին յար-
գանացս հոռաստիմ:

Վարդան Մախոփեան

Ք. ՏԻԳՐԱՆ ԿԱԶԱՐԵԱՆԻՆ՝¹⁷

1.

1924, 11 mai, Nice

68bd-Carton

Միքելի բարեկամ,

Կը ներքէ եթէ անելի կամոյս չեմ կըցած ձեզ վրէ, վերին աստիճան գրադ-
կալ ինկելով, զի ի մօտոց մտաղիւր եմ Իտալիա մեկնել յատաջիկայ գոցանան-
դէս¹⁸ ի Բարիզ պատրաստելու համար:

Եթէ ձեր ժամանակը կը նեղէ եկէ խնդրեմ Երեքշաբթի [ժամը] 4-5[ին]
բաժակ մը թչ միասին ամնելու եւ այլ առիթս պետի ցանամ ձեր հարցերին
պատասխանելու...

Յստատքին ուրեմն եւ մինչ այն քննունէք չելո՞ յարգանացս հոռաստիմ

Վարդան Մախոփեան

2.

1924, 26 mai, Nice

68bd-Carton

Յարգելի բարեկամ,

Չեր ուզածները¹⁹ պատրաստ եմ, երկու օրէն կը մեկնիմ, ռուսի տարեան-
դակով կ'ուղարկեմ ձեզ մերկայս՝ խնդրելով որ վարդ անպատճառ աստու ինն
մօտ գալ բարեհաճէք: Ինն անկարելի է ձեր մօտ գալ, յատ գրադեալ եմ
միւսեւ ճաշը, որք միասին իմ տանը քննումի կը բարեհաճէք: Կրնամք ամէն
քան միասին վերջացնել եւ ձեզ յանձնել:

Յարգանքով մեր Վարդան Մախոփեան

Վարդան Մախոբեանի ևս իր նկատառըը

3.

1924, 31/10, Nice

Յարգելի բարեկամ,

Մտադայ ձեր բարեբեր: Կոչմանի 13 N-ը²³, որը ձեր գրութիւնը իմ մասին ևս իմ մի բանը գործող տակազրութիւնը կը պարտմանէ, ես չեմ ստացած: Այս գիտ յի գարնազներ, հայկական սովորութիւն է, ինձ աչքես պէտք չունին: Մական ձի բան չեմ ներք, այլ է նոր քերթի Գր. տնօրէնը ինձ գրատը խոստացած է յոսանկարները անբողբոքեամբ ինձ վերադարձնել: Ռուսի խնդրան ստաթին աղտի գրէք այլ պարտացրին, որ իրենց խոստումը անմիջապէս կատարեն: Ձի էր ես գրել ստիպելիմ, ո՞նց անարժեքի չափով գտնեմ... այս ատային անգամ չէ: Յետան անողորպրենն գտի էք: ես բաւական կը ճեղքիմ հարցմալով:

Ձերն բարեմերով ձեր Վարդան Մախոբեան

4.

1924, 21/12, Nice

68bd-Cartoon

Յարգելի բարեկամ,

Ձեր բարթի իր ժամանակին ստացած եմ ևս գրադմանց պատճառաւ շրջայ անէի կանոնի պատասխանել: Կը հարցնէք թէ «Կոչման» յոսանկարները վերադարձուց, ոչ, կ'երեւի թէ մասնաւոր կոչմանց մը հարկ է հնչեցնել որպէսզի Գր. տնօրէնը իր խոստումը կատարէ: ես դեռ չափով գրեմ ներարցելով, թէ դուք ինքնեզով կը գրէք շիշեցնելով իրենց խոստումն և փութացնել անարարել, զի անոնց պէտքը ունին: Երկու օր առաջ Գր. Նահապետը տեսայ ես ինձ հարցուց, թէ կրնայի՞նք իրեն հաւար հետևեալ գրքերը ճարել րատարան գաղղիերմեն հայերէն (գրարան), ինչ ևս նոր կատակարան նույնպէս գրարան: Ինչորեմ էր դուք կրնար անոնց քերթէ տար անյայտաղ ևս յայտնէք անոնց արժէքները: Յետան անող էք եւ կ'ուղարկեն ձեզ քերն շարքներ:

Վարդան Մախոբեան

իշխանակոյ կ'ապրիմ, հայ ամենի հայրենան, ազատ Հայաստանի գաղափարը կը մոլ գնա դեպ յայտայ եւ ամեն ձեռնարկ այդ *conclure*ւն՝ մղուա է: Միջադարձինն ձեզ նման հայրենակիցներս են: Մենք պետք է ցոյց տանք թէ հնոքեան գրասկ ենք, կը պարտնակենք մեր մէջ այն բոլոր ձեռքերը, որք բարարակիրք եւ բարձր գարգազման հասած ուրիշ ազգի մերկայացուցած են: Քամենք ինտի միջեւ վերջին կարիքը, միջեւ իրարանկարք իր տեսակին շատին՝ վրայ մնայ օրի մէջ փազում արեգակի տակ, յայտորինն ամենք *protection*ին՝, «զորքք քո օրէնքն քի» ., թեւ քրիստոնայ չեն . Աստուած մեզ քոտա, մենք ալ զինքք բարունք. մեզ մատնեց զ'հեռանս բարքին եւ զերմանի՝ սքին: Ես դիկ այդ սուրբ երկապը ստեղծողին պարանոցին . . . չեն տգնի որ կտրվ բաման, ոչ, քոզ սղոզլ յարիտնանս, զի այդ ժամատան կրկարին վրայ կտրնզնելովս փորագրած են հետեւեալը. «Կրժմանորսինն է այս Հայաստանին», անոր ետնցնելուն եւ կոյսելուն, ստաքին քրիստոնեաներուն . . . Մտկալի է փայրկեանը՝, որ կ'անցունենք, երբեք բարդի ճատագարք մի չի ցուրաց մեր խեղն, արայակի Հայաստանի վրայ. միշտ մքին անգամած, փորքիկ եւ հեղեղ . . . ես յոտանաւտած են իրք հայ . . . եթէ կայ մի աւառուած, նա քոզ հասնի օգնութեան . . . բայց վայ մեզ, եթէ մեր փրկութիւնը միայն բարձրեալին յանձնուած է . . . երկու օր է *Monaco*ի *Prince*»՝ որ ինձ սուած էր *patronage*՝ ցուգահանդէօս, պիտի այլելէ ցուգահանդէօս, ուստի շատ գրադեալ են եւ կ'որարկնմ ձեզ այս քանի մը ստեղծով հոգեկան դրօքեանս պետք լուսանկարք: Շարտորսինն մեծ է, սակայն երանի թէ Հայաստանը եւ մեր խեղն հայրենակիցները փրկուին, հոն միայն կ'ունենան բարոյական եւ հոգեկան զննացուն:

Շնր Վարդան Մամաօսեան

Որպէս են լսելով Ալիսագեանի՝ ցուգահանդէսի յայտորսինն, ին կտրման ինքնակոտորսինն յայտնեցէք խնդրեն այդ տազանդատոր համակրելի հայրենակցին:

Mon compliments a la gentille mechedatale. 25

«ՅՐԷ ին ալտոր հնքք սեմային» ահա ամնօրնայ փափարք . . . ինչպէս երբանք, ինչ ճամբով եւ ինչ լնելս հասար. քայտորսինը, հայրենասիրտորսինը պանքնոր քրսած են վարդոց, անգամ եւ քնքանօր . . . ահա Աստուծոյ կամքը:

3.

1918, 14 nov

32bd de la Republique

Սիրելի բարձկամ,

«Վերածնունդ»՝ կ'ստանամ եւ քո հիւքայից նպատակաչարձար աշխատորսինը անհամբերութեամբ կը կարդամ:

«Ճնտայան ժամը»՝ հեջած է արդէն, «ըլլալ կամ չ'ըլլալու» հարցը երկ կըր անդատնակի զննական ձեռին տակ ներկայացած է հարցուն: պիտի սաղքինք կամ մեռնինք!!!

Երբանկատորսինը (*Politique*), համեստութեան զգացմունք չեն այլեւս, որ պիտի փրկեն մեր սիրելի Հայաստանը. մեծ ազգկրտ գործելակերպը ամենք մեզի օրինակ: Անոնցմ տեղի բարոյակամորսինն չի դնենք մեզ զգացմանց եւ գործունէութեան մէջ . . . կը արահանքենք այն, ինչ որ մեզ կը պատկանի՝՝ եթէ համաշխարհային արդարութեան բնմին վրայ ալ այս մեր հիմատորք ստոր

իրաւունքը չպիտի ճանչցուի՝ դատաւանութիւն է ճշտեցինական մեր ճակատագիրը, անարգի, անբողջ մարդկութեան դիմաց...

Աստուած իրաւունք պիտի տայ հայուն, եւ մենք պատրաստ ենք երթալ ամբ ամբ փնտռելու ճշմարտութիւն պատտայ եւ իրաւանց բարձր գգացումները...

Քեյլ Վարդան Մախոֆեան (Նիցցայի սկստուական)

Յ 4.

Այսօր փոստը ձգած են Eclairer de Nice լրագիրը ուր կը տեսնախ խոր L'Arménie յօդուած մը՝⁴⁹ կամ նամակ մը իմ կողմանէ։ Տպարարութիւնը մեծ է անբողջ Cote d'Azur⁵⁰ վրայ, ամէն կողմէ բաբալեիքի նամակներ կուզան։ Աճճն ալ գգացած են դէպի մեր խորք⁵¹ եղած ասարքուած անադարարութիւնը եւ այլն։

Կ'ուզեալ զայն «Վերածնունդ»ի մէջ գաղղիներն երէ կարելի է, երէ ոչ բաղղմանարար իրաւարակել տայ։

Ձերն բարեկեցիւթ՝ Վարդան Մախոֆեան

Կը յուսամ գարնան սեղմել ձեռքերդ ի Բարիզ։

4.

1925, 5/1, Nice

68bd Carton

Միքելի բարեկամ,

Էստուով ճանապարհորդութեան մէջ, որս աստ վերապարձիս միայն ձեռքս հաստալ մեր 35ամեայ մեծ բանաստեղծի եւ հայրենասէրի գործունէութեան առջի տեղի ունեցած խնկեր⁵² յայտարարելը։

Երէ նոյնը իր ժամանակին ձեռքս հասնէր, անշուշտ նամակիս փոխարէն ինձուզիր մը պիտի փոքար յայտնել ձեզ իմ ամկեղծ խնդակցութիւնը։

Առիթ պիտի ունենամ ի մօտայ ձեր ձեռքը սեղմելու ի Բարիզ, ցուցանանդէսս ասքիւ եւ մինչ այն, ընդունեցէր, սիրելի բարեկամ, զերն համակրանաց եւ յարգանացս հաստալին։

Ձեր Վարդան Մախոֆեան

5.

Անծարդայ Տիար Արչակ Զօզանեան, Բարիզ

1925, 2 mars, Nice

68 bd Carton

Միքելի բարեկամ,

Ձեր նամակը իյր ժամանակին ստացած եմ եւ ուրախ եմ, որ ձեր բարձր միքրերն եւ անխոնջ պիտատութիւնը սկսած են մեր ազգի կողմէ գնահատուիլ, il était temps⁵³։

Ինձ կը հարցնէր, թէ ի՞նչ Բարիզ պիտի գամ։ Որոշուած է, որ յատպիկայ Մայիս ամսայ ինձ ցուցանանդէսս բանամ տեղի Galerie Allard 20, rue des Capucines։

Որովհետեւ մասնատր իրաւիբակներ որկել մտաւոր չեմ, կ'ուզէր այժմն տեղույի հայ թերթերուն մէջ յայտարարութիւն մը դնել այլ ասքիւ։

Կ'անձեալ շնորհակալիքս եւ յուսակով ի մօտայ սեղմել ձեր ձեռքը, կ'ուզարկեմ ձեզ զերմագին բարեկեցիւթ։

Վարդան Մախոֆեան

Միրելի բարեկամ,

Յոգատանդէսին նախնական քաղերով պատրաստութիւններով գրաւաւ չկրցայ անի կամուխ յայտնել ձեզ, թէ մի քանի օր է Բարիզ կը գտնուիմ եւ որտե՛ս պիտի ըլլամ սեղմել ձեր ձեռքը: Որովհետեւ ճաշի ժամերը ինքնին կորստած կարելի է համարել, գործածենք զանոնք պիտրոնի կերպով: Իստի կը խնդրեմ փառք Չորեքշաբթի ժամը 12ին Galerie Allard 20 Rue des Capucines ինձ համոզելու բարեկամօք: Երբ ներկայա ձեզ ոչ իստի եւ ժամադրութեան չի կրնար հասնիլ, յայտնեցէք այս հասցէիս, թէ ոչ օր կ'ունենամ այդ հաճոյքը:

Ձեր բարեմտրով՝ Վարդան Մախոթեան

Միրելի բարեկամ,

Չիք ստղերը իմ մասին Ալպագայի⁴⁴ մէջ շնորհակալութեամբ կարդացի:

Բարիզ հաստատուելու նպատակ ունիմ եւ առայժմ չափազանց գրաւաւ այս տար օրերուն, յոգնած ատն կը վերադառնամ ամէն օր: Գծրախառքար հայկական ճաշարանի քիչ մը հետո կը գտնուի ընտելութեամբ:

Բարիզէն մեկնելէ առաջ ձեզ խոստացած փոքրիկ նկարը ձեր ձեռքը պիտի հասնի անուշտ եւ ես ալ մա(անքնքեռն)ի: Չիք ձեռքը սեղմելու հաճոյքը պիտի ունենամ:

Ձեր բարեմտրով՝ ձերդ Վարդան Մախոթեան

Միրելի բարեկամ,

Ընդհանալ եմ քո բարեմտրութեանց⁴⁵ համար գորս ստացելու կ'ողդ իր ստացու բարեկամին: Թէն մի քիչ ոչ ուրախութեամբ տեղեկացայ, թէ քո բաժնատեղիդ մեծ ստաղանոք փարձատրուած է միևնոյն շքանշանով⁴⁶:

Ձերմ եւ մշտադարար բարեմտրութիւններով քոյդ
Վարդան Մախոթեան

Միրելի բարեկամ,

Կը գտիմ որ մեկնելէ առաջ չկրցայ ձեր ձեռքը տեղմել եւ խոստացեալ նկարը ձեզ յանձնել: Ինչպէս գիտէք, սիրտն գործիքս դարձեալ ձեռքէ ելան եւ ես փափարելով ոչ առաջ գործելի գործ մը ձեր մօտ ունենայ, յարմար դատեցի այդ ընտրութիւնը ընել յաջող ցուցածանդէս: Ծուտան դուք ալ համաձայն կ'ըլլաք: Ընդգանայ բարեմտր մշտադարարիկ եւ զերմ զգացմունքներով Վարդան Մախոթեան:

Մերեկի բարեկամ,

«Անի» հայ գեղարտեստական խմբակցությունը⁶⁷ ստաստիս իր հիմնադիր անդամներու շարքին դրած է ևս կը կրամիրը մասնակցել իր ատաղին գեղարտեստական ցույցին, որ տեղի պիտի ունենայ 25 Հոկտիս ին Georges Petit⁶⁸ մաս: Չմտարկը հայկական տեսակետով մեծ նշանակություն ունի, ինչ որսուրը շատ ոչ հաստ... և ևս տեղադրեցայ մեր բարեկամ Պր. Ներսես Չամբերբերին⁶⁹ դիմել, որ կարևոր գործերս 4 հատ դրկէ այդ ցուցահանդեսին: Եւս դնումեց, զի այդ ատրիս հայ հանրագեղարտական ներկայացուցիչը նկարներ պիտի գծէ Հայաստանի բանգարամին⁷⁰ համար: Չամբերբերն արդէն մտաւրի թրջով անոնցով ոճանք Հայաստանին նտրիկ, այս ատրիս պիտի կրնայ յարմարիլ հանրագեղարտական ներկայացուցիչն ինս:

Իմ մասնակցութեանս ատրիս դրած միակ պարծանն կը տեսնար ներգուկնայի մամակն⁷¹, խնդրեմ Յոյնը իսկոյն հասցէին որկիլ հաճիր, արդէն շատ ոչ է ևս դնումը բերմ շնորհակալութիան: Ինչպէ՞ս էր, հապա մշտապարա՞ր:

Մարտիկի մասին բրբռուն արձագանգները միծելս Դիս հասան (Չերտոզի յորկնանի ատրիս)⁷², կնոցես:

Ողջագոյրանք Վարդան Մարտիկեան

Յ.Գ. Օդափոխութեան համար այստեղ կը գտնուին, սակայն մի բանի օրն Nice կը վերադառնամ: Հետամարտը ի մտոյ շուքի համար Իտալիա նեկնելու նպատակաւ:

Հարցէ՛ 10 Rue Michel, Nice:

Պր. Ֆիշմանին⁷³ հասցէն անշուշտ գիտէր, նոյնը պահարամին վրայ գրկով իսկոյն փոսար ձգէր խնդեմ, շնորհակալութիւն: Ատտահ էմ, թէ ինձ համամիր էր:

11.

1926, 29 sept., Nice
16 Rue Michelet Villa Vera

Մերեկի բարեկամ,

Կամակը իր ժամանակին ստացայ, որով կը յայտնես, թէ «Անի» խմբակցութեան իր կազմելիք ցուցահանդեսին ինձ վերջին պահուն յայտնուիր ճիշտ չէ ևս կը յարկուս, թէ կան ինձ սակայն ինքնուրոյն արքիսօմեր... ևս այ այս անկամ մեզ թեմ թէ երկ այդ ինքնուրոյն կոչումները ճափուն կամ Չիմաստան թրջային տեղուոյն ևս մտապին համեմատ ինքնուրոյն պիտի թրջային: Իսկ ներկայիս ինքնուրոյնութեան բուն արժանիքը ամեն յուրը գեղարտեստական բնուայտ գիտէ ևս այդ մտաւները չեն անցնիր ինձ, որ traite⁷⁴ եղած ներքը միմիայն ևս միմիայն sincere⁷⁵ և emotion⁷⁶ կը պահանջէ իտրիկ գիտակցութեամբ արտայայտուամ: Մոգանկարութիւնը մտա չի ճանմար այդ պատճառաւ ամեն soit disent artistic⁷⁷ փորձած ևս ինքնուրոյն է: Բանի՞ հատ կայ ծովանկարիչ, որ միայն ծովով ցուցահանդես կազմել կը յարկի: Փարիզ շատ կայ, ևս չի տեսայ... Շատապիկայ ցուցադրութիւնն ի Փարիզ ցույց պիտի տայ, թէ յուրը գործիչը նկարչութեան որ ողջութեամբ մշտնող կուզան: Prétendant⁷⁸ ճի չեմ, այդ ամենուն յայտնի է, սակայն սնուցնելու

րանս մողղութիւնը սկսած է վարակել զիս անդադար: Այսօր կը դրկեմ քեզ Մաուռի Ժուժե[ր]՝, որ ամէն բան վերստնամ է...

Ներկայս քեզ գրելու րան շարժափոք հետեւեալն է: Արդ 12 օրի չափ անայ Մարտտեան⁶⁰ անուամբ նկարիչ մը եկաւ ճառ խոր գործերը ցոյց տալու, որոց մէջ սիրան գործեր տեսնողով՝ խորհուրդ տուի, որ անմնջել կրնայ հաստ դրկել Բարիք «Անի» ընկերութեան հայկական ասօցիան ցուցահանդէսին մէջ ներկայացնելու համար, զի գործերը կրնային միայն նպատաստար տարաբարոյն գործել: Ե՛րեւ ինք իմանալէր նկարչաց դասին չի պատկանիր*, ապացոյց որ շարժերնու սեծասանութիւնը բարեգոյններ են, սակայն գործերը շատ փոքրիկ չլսողով կարելի էր անկէն մը տեսնուրի ի սէր հայրենասիրութեան: Օրս վերադարձաւ շատ տխար, բռնով թէ «քանի որ հայաստութեանը»⁶¹ այդ ընկերութեան քարտուղարն է, եւ վառահ էի, թէ այսպէս պիտի վարուիս հետս: ոչ մի պատասխան չէ տասցամ: Իծիջիաբոց յայտնեց, թէ դու ալ իրեն գրած ես, թէ շատով դրկել խոր գործերը զի Պր. Փիշվանին հետ պիտի մեկնիր Անկերկա եւ յետոյ Պր. Կապտանյանը գէշ կրնայ վարուիլ իր հետ: Այս ասորի սկսաւ պատմել ինձ իր ողբին⁶² ի Գանձիլի եւ այլուր ի շնորհս իշխող նշանաւոր նկարչին... ինձ սանրածասն ճանակ մը դրկած է եւ լրագրի կտորներ իբր document⁶³ իր դասները սպազուցանող Կարդացողին մագլերը կը ցցուի եւ աղետ յնձ գարնանար, որ ինձ երանիքակը այնչափ ուշ հասած է եւ... առիթ ուզածներս անողտակի կերպով մերժած են, որդ դրած էի ճասնակցութեանս սրայնան՝ բացատրելով ծովանկարների առեփ տեղի պէտքը եւ իրենց յանցանքով սեծազիր նկարներ վերնալ պատրաստելու հայկական ցուցահանդէսին համար: Այս բոլորին տեղեկանալէ յետոյ երբ կը իջեմ, թէ անգամ մը երբ զինքը հայոց նկարիչը քշել կ'ուզէր հայ լրագրի մէջ եւ դու ինքը զինքը խոր տեղը կրիր՝ բռնով, թէ առեփ ծանօթ նկարիչներ այդ բեւեռնուր⁶⁴ աննկած յնձ յիշելով Եանիմը կարծեմ, զիս եւ մի բառի որիչինը:

Աղետ գրեմ, թէ որո՞ւ ձեռքն է հայկական ցուցահանդէսին ճակատագիրը եւ դրկած եմ հրաժարականս, մինչեւ որ այդ աննաւայ իր տեղը դրուի յայս աննան: Արդէն յաջողութեան համար ընկերութեան պէտք յունի՝ Commande⁶⁵ներով բեմադրուած են եւ հազի մարմանակ ո՛նիմ շրջելու, իսկ այս տեսակ ստորութիւններ կուան միայն վրայով հանգիստս եւ ստիպուիլ զրաշիկ մարդկային ամենատարի հոգեբանութեամբ...

Բայց, բարեկամ, այս ամենը րան ալ անպատճառ գիտեւ, ինչու կը լոնս եւ կը բարս, որ այս տեսակ անարդարութիւններ տեղի ունենան եւ թէ ինչպէս Պր. Փիշվան, լորք եւ պարզելու անձ մը կրնայ այդ տեսակ քարտուղարի մը [խա] գործաւորի... ասոնք հասնելուներ են, որոնց, սակայն, բառական տեղեկակ ենք: Կտր կուտեղութիւնը կը գործածուի յազակակտութիւնս նոյնիսկ գեղարտեսական մրմնոյրով, որ մարտը եւ Էլզար պէտք էր մնալ...

Ինչպէս քի, հրաժարած եմ, պէտք յունիմ ոչ ընկերութեան, ոչ գիտակի: Մտաւոր սպազան պիտի սպազուցանէ այդ: Բարի ճանապարհ դէպի նոր երկիրը եւ յաջողութիւն յատակալիմներու, միշտ բարեկամ

Վարդան Մախոյեան

* Մեծ[այսրդ] Պրն. Արչակ Ծպանեան, Բարիք վերջին եւ այս գրածներս քեզ համար, զի ուրիշի մը գրել ինձ նուատարութիւն մը պիտի համարէի, պէտք չիկալ:

Մշտապարտիկ յարգանքներս եւ մխիթարանք բացակայութեանդ պատճառ:

1926, 29 sept., Nice
16 Rue Michelet Villa Vera

Միքելի բարեկամ,

Օրս Պր. Խաչատուրեանէ մամալ ստացայ, որմէ կը տեսնամ, թէ ճանցած են իրենց գործած սխալը եւ թէ արդէն բերնիբալան պատճառներով գուգահանդէլը⁶⁶ յետաձգուած է եւ նոր թատկանք ինձ... սխալ յայտնութիւններն Պր. Մուրատեանի պատճառս գրածներս ընդ պիտի մնայն:

Յուսանք թէ բնած ընթացքս եւ անկեղծ ոճս յատաջիկային համար օգտակար սխալի ըլլայ ոճանց:

Ձերն բարեկենդով ըսյ Վարդան Մախօխեան
ձանի մը օրէ ի վեր Officier d'academie⁶⁷ եմ, որքեմ ընդի ընչ մը անցայ...

13.

1927, 2 [Մեկտ.], Nice
16 Rue Michelet Villa Vera

Միքելի բարեկամ,

Հայ գեղարուեստական առաջին գուգաշրտքեան արքի բարբ գաղղիական ընթերցու մէջ կընցած բննադատութիւնը վարդալով կը գաղղ տեսնալ անոնց մէջ (ճանցալով համղեղմ հայուն գեղարուեստական բնատուր միքքեր) ուղղատուրեան պակասար... շն գոնանար իրարսոմչիտ ցուգաղղոի գործելու բննադատութեամբ, ինչ որ միշտ կ'ըլլայ, ալ գուգաղղութեան ազգաղղն բնատուրիւն սալ կ'ուղղն եւ ին հայկաղղան ոչինչ կը գոնին: Միքղղիւտ ցուգահանղղար Գաղղղիտ սաղղղո հայ գեղարուեստականներու հաղղարական ներդաղղագում մը եղած է, որիչ ոչինչ:

Հայ ըլլալով՝ ստիղղուած շն մնալ ճաղղաղի եւ գարգաղղեան արտաղղայտութեանց ճախնաղղան ուղղն մէջ: Եթէ անկեղծ ըլլալին, սխաղղ տեսնալին ին որիչ ըան, ճշնարտութեանց թէ այն ինչ որ իրենք տարիներու ընթացքին մշակած են, հայը շտեսնելով զինք վարղղեան մը իրենց նման ազատ մքնղղորտի տակ իրենց պէս զգաղղու եւ արտաղղայտելու ընղղոնակ է... այս էր միայն անննաղղաղղի աղղի գարնղղ պարղղագան:

Հայու յատկութիւնները կը ճանցան, սակայն կըր կրեան զայն շտեսգործել սաղղացոյց ներղղաղղեսաղղ եւ այն միակ օրղղեսաղղ չէ... յետաղղտ, սակայն, փաղղեան է... զի մենք սղ, ըստ միքաղղաղղին օրղղեսաց, կըր honnetes citoyens⁶⁸ անն տեղ ազատ շնչելու իրատուր ունինք եւ մեր ազգաղղին բնատուր միքղղերը կը ներեն մեզ աղղ:

Թող անն հայ ունենայ այս գիտակցութիւնը եւ մեր բարեղղական ըղղորը շտտով կը բարղղրանայ:

Կըր յուսան ի ճոտղղ Բարղղի ընդ ուղղունելու հանղղք ունենալ եւ մի՛նչ այն կ'աղղարղեն զերն բարեկենդար՝ Վարդան Մախօխեան:

Եթէ «մա» մնացած է միւնեղղն (մշտաղղաղղար) vealles sui preu ... tee (սղղերն):

Միքելի բարիկամ,

Կամակն առաջայ: Գոհ եմ «Անի» Գեղ. Հնկերութեան առաջին ցուցադրութեան ունեցած յաջողութիւնը շնորհ եւ արագային տեղի մեծ յաջողութենէն կը ծարթն ի բոլոր որով: Մակայն այժմէն յայտնմք քեզ, թէ ես երբեքս եմ աչիւս ոչ մի հայկական ժողովարկի մասնակցի եւ իրր անկեղծ բարիկամս, կը փակասիմ, որ պատճառներս տեղեակ ըլլայ:

Այդ ցուցահանդէսին բացումն երկու օր յետոյ մասնակ առաջայ G. Petit ծնունեալ իմաստով: "Veuillez par retour du courrier nous envoyer les prix de vos tableaux exposés chez nous à l'exposition des artistes arméniens"⁷⁶

Պատասխանեցի իրեն, թէ՛ անոնց գներն մի՛ թէ՛ ընկերութեան *secrétaires*⁷⁷ իրենց տուած չէր, որ մինչեւ Nice ինձ դիմել կ'առիարտի եւ մինչեւ իմ պատասխանը բացման առաջին 4-5 օրը անոնց գներուն անտեղեակ կը մնայ, մինչ *secrétaires* տեղադրյալ միայն կը գտնուի եւ անոնց գներուն վարդա տեղեակ է: Ըստիմէն ալ, իրր ընկերութեան նախագահը, բացառութիւն ուզելի, ինչ որ ամէն ցուցադրողի իրաւունքն է եւ ինքն ալ իմ տեղս նոյնպէս պիտի վարուէր: Ապագայը, որ G. Petit⁷⁸ անմիջապէս բարոյբարեացի նստակաւ մը իր սխալը ուղղեց, որով խնդիրը փակեալս կարելի էր համարել, սակայն ոչ: Ըստիմէն ստորագրութեամբ, հապատարեանին գրով նստակ մը առաջայ ինտելեալ ոճով «Էմմ նստակեղ բոնը պէտք է փոխես, շարաւար աշխատեցանք նկարը երկարը օրը 7000 խի ծախեցինք, ծառայ չենք եւ քեզմէ զիայն շնորհակալութիւն կը սպասուինք»: Եւ այս վերաբոնաստականք մը ոճն է ի պատասխան իմ արդար բացատրական դիմումին, որը ուղիղն էր թողն փոխել կը յանձնարարէ: Եւ իմ մասնակցութեանս պարտականութիւնը կատարած եմ եւ այդ առիւն եղած յոգնութեանց համար քանիցս շնորհակալիցս յայտնած: Ռուտի աշխատեցայ պատասխանել Ըստիմէն, թէ զիմըդն *grave*⁷⁹ քննադրութիւն մը տալ ուզելով իր ստորագրութեամբ եւ երանախալական բովով յնձ տուած դատարը իր քեղադրութեանը չեմ կրնար ենթադրել եւ ամբողջութեամբ կը վերադարձնեմ իրեն որ ծնողներուն յանձնել, կրնայ իրեն աւելի օգտակար ըլլալ»:

Թուն պատճառը, սակայն, հարկ է ճշտաւոր անցեալի մէջ փնտռել, որով որ ալ մասամբ տեղեակ ես: Պատճառը ինչո՞ք Մերատեանց պարտաբեկն է, որով ամէն դիմումները չգործեցին զոնէ 1-2 գործով մասնակցի ցուցահանդէսին, ինչ որ չէր կրնար վստասեար ըլլալ: Երբ օր մը գներն անձամբ տեսնաս եւ իր եզրապատ ցուցադրութեան առիւն անցուցած *odyssee*⁸⁰ տեղեկանաս, այս անցողաբովին իսկական հոգեկան քննադրութիւնը կուտաս: Միշտ միեւնոյն անհասան է, որ զիմէ հարկ եղած կարմէ յոյժ, հասակաւորը յանկով իր գործը քայցնել: Հաջորդ Մերատեանին եւ նա այդ քեզ կ'աջադատուան *document*⁸¹երով:

Ես առաջին կողմերէ տեղի, թէ իմ երկու վաճառուած նկարները բացման սկիզբը իսկ իրենց տեղեկէն համուած էին, մինչդեռ օրէնք է որ վաճառուած նկարները մինչեւ ցուցահանդէսի մը փակուող իրենց տեղը մնան, իսկ այս հայկական ցուցադրութեան առաջի հարկ էր յարգել այդ օրէնքը: Ինչո՞ք համար երբաւ այս եւ որի՞ ծնողով: Պիտի բառի թերեւս, թէ գնողը արմատեցեց անմիջական յանձնում, սակայն անուցմէ մին Նիսէն գնուած էր, սրայմասաւ, որ

ցուցանանքի փակման ճնաշեղանկում հետ այն կրոն դրվուք: Այս ալ միտմեբում այն անձնից երկարակի օր արարք պիտի նկատուի, անկայն իրականութիւնը չեն փոխեր իրենց խնայական նշանակութիւնը . . .

Մարտտեան քառ ինձ, «նի օր ճանաչիցի եւ սխալ զգաս ըսածնեքս քո անձին վրայ եւ անա յաշտմաննեքս կը նստատաս: Բանի հռչայատուրեանը հո՛ւ է եւ դոք ի՞նչ շանք ստոյգութեանը ուզած էք . . .»

«Կաճոռ»⁵ իբր վարձուանք որս դրամանք է արդեօք, անշուշտ տեսար կամ յսցիր, թէ գլատատար քերք caricature⁶ ըս հրատարակած է «նձ նկարի: Մաճաթեան» տխուրում, որով կամ իշուած անցուղարծին եւ կամ Maclair⁷ ին յօղումին հետ կասայ ոճի, որը երեսոց Ալոնի "Le Progres"⁸ քերքին մէջ «նայ նկարիչներ» վերնագրին տակ, որ Եսեիկը եւ զիս ճանանալու եւ թեզ ալ արժանապէս կը իշէ: Թերեւս այս ինձով դոյնայ կ'ենթարին: Թեզ իրեն բարեկամն կը փառանին, թէ իմ կողմանէ որմն դարսն կ'ամ չէ, զի նա միշտ եւ ոտիչ critique d'art⁹ մեր անձն անգամ ցուցանանքի օր ճանաչիցիքս նոյն եւ անի վրայուն ղնով գրած են: Այդ իր սեօջակամ կարծիքն է, թէ ծովը յատուկ կամ moderne¹⁰ կ'ըլտած սողողութենեկ յի վերցնել, կատարեալ Pierre de Touche¹¹ մէ, մէկը կրնայ այն ընթեցնել եւ արտայայտել կամ ոչ, այդ պատճառաւ ալ կատար ծովակարիներ մասի վրայ կը հարկին: Ինչ ըսնք Temps, Daily Mail¹² ի եւ երկու տարի արագ Vauxcelles¹³, Saisot¹⁴ եւ այլոց արտայայտութեանց, որոնցմ եւ դժգոհ ըլլալու սկտար յոսն: Անի միշտ կ'ըլլար, եթէ Maclairին caricatureք հրատարակին . . . եւ այս ամէնը ինձ յայտնել դեռ պիտի հասնին, քան այս ինքզոյն անտեսիքս քնատուրեան, որը ինտ այտո անի գոյն պիտի ըլլայ ղնուի հարկ¹⁵. Եթէ Maclairի յօղումն հրատարակուէր այտուղ, Նիս, որ նա տեղուայ ստարակարգ քերքին մէջ անձն շարքս փոքր գեղարուեստական յօղում մը կ'ուտայ եւ որ եւ ի մօտայ պիտի ցուցադրուի cercle artistique¹⁶ տրանին մէջ, կրնար ինձ նպատարը ըլլար (թեւ Նիս նոր ներդրանքս սկտար յոսն) զիս ճանաչալու հասնար) եւ կը զարժանամ ինքս, թէ ինչո՞ւ յօղումը Ալոնի քերքին մէջ հրատարակել:

Իրագ այս վիճակին մէջ, երբ նայ կաճոռներ¹⁷ անմախքեայ լրցութամբ (եւ ինչ հրատար կը յայտնեն թեզ ալ) գեղարուեստականի մը անի քան երեւանմայ հասնար, որը երտարայի քննադատմեբում միայն կը սրտանի, հայերու հետ թիւ անկոտին տնննալով, անարտել կ'ուզեն, ազգայնութիւնը ազգատեւեցութեան տնի կուտայ: Այդ անիպի՞ն եւ իր գտողուն դանակակալ aventurier¹⁸ մը դարսն է, իսկ կաճոռի արտարուեստականութիւն այդ տեսակ արտերութեանց տնի տալ իր գոյութեան կերպը «նպատակ արտարացնել զմիջոց»: Թեւ եւ հայերն երբք քան մը ստացած չեն, նկարներս ամէն օր տեղացի եւ տեղէն անցնող կրտացաղներն կը գնեն, այս ոչտտող ամէն հայ եւ օտար գիտել եւ collectionsներով¹⁹ հայալատ coloniesներ²⁰ նքարով զննքս "հայոց նկարիչ" անցունել փաճարած չեն (տեղէ դաս օր ստած են իր ծանանակն) սակայն կողում են որ այս սրկայութեանը անպատիժ չննայ, եթէ պարագայիս քիմամբ ինի այդ քիւ մ'ալ վնասակար քննադատը հայութեան վարկին: Այդ պիտի լինի գաղղիներն լեզուս եւ գաղղիական ծանօթ օչչաթի²¹ միջոցաւ, զի այս ամէնը անի գաղղիացի բարեկամնեքս կը գաղթացնէ, տեղեակ ըլլալով թէ արի՞ ճանրով որպիսի բանագած են մեր քչուտ ազգն վարկը բարձրագնեկս, ցուցանանքաննեքս եւ բարեկարծա-

կան նպատակով ինքնուսած մկառններ նախկինով: Աստիք ընդ հայ ազգի արդար դասը պոչոտարանի ուղղմամբն վաղակեց ախոյեանին, պատմել ակտորը է, ակտորն է, որ կը ստիպէ ընել այդ յիշէ ընդ եղամ վարձանորդներն յընկանայ տարի մեծահարուստներս կողմանէ:

Հայտ տառադար շատ բան կը վերցնէ, ասկայն զարդիւցիներ ու: Չեմ գիտեր ո՞ր յնորդիս համար, զիս իրենց կը մկառնն աչիս եւ ամէն դուր ըսց է ստաբ, եւ հայ չեմ աչիս... և Լեւոնի Կոտե, ⁹⁹ որոյ ընկերական զիտակցութիւնը ունի, յի ներք դեպի զիս կազմոյ տարաբնի: Դու ալ միեւնոյն ընկերական դիպքը ունիս. ինչպէ՞ս կը վարուիք ճանտորինակ պարագայի մը: Որպէս ինչ միշտ վերջը բայի, երբ նայնակ հայոց Գիւնիս տրատորը (?) ամուսնին: Գիւնիս (?) դիւն ալ կատարած կ'ըլլամ միտմամբով:

Եւ մի բանի մէջ քո կարծիքն չեմ, թէ հայը միացեալ ուժով շատ բան կրնայ ընել, ընկերակցական, հայը կարող է անհաստատել, եւ կըր միանան ամէն բան կրօնաման ճանտում է... միացեալ ուժը տարեկին ստում է:

Շարք դեպի հայը ունեցած բոլոր բարոյական եւ նիքական ճանտութեանց մէջ յուսահարութիւն եւ ապեղանաւորիս միայն տեսած եմ: Այս աչոտեղի հայերը զիսին եւ անիի practice ¹⁰⁰ յիշատէ բան եւ, զիս զգոյշացուցած եմ յամախ: Վարքին ճանտութիւնն ինչ խոշոր գտածք մը արժեք եւ վերջական (անըրեւելի) այս տղոտրեանք ալ ստացայ:

Քաղցկանութիւնը սզգորեան հետ կապ չունի: Ուտի կեղան ընել ընդ խոտուկանսք մը, որ կըրք մը ընել չեմ զիսանի, դատէ յայտնի լոտութեանդ եւ համարէ զիս միշտ քո անճնտէր բարեկանը: Վարքան Մախոխեան:

Յ. Գ. Բանի որ հայկական ցոցոտորեան մասին զարդիական ընթերցում մէջ երեւցած ընկաւորութիւնը հնազանդ բարձրանարսը «Արագայ»-ին ¹⁰¹ մէջ ծխատարանի խոտուցած եւ զարք ըրած եւ, նայի խոտուցեղ միայն յարգումս կ'ըրայ, երբ Մառեւեր ընկաւորութիւնն ալ նայի ընթերցում մէջ երեւայ, մանաւանդ այս պարագայում եւ համաւանդ որ այդ յորումսք զուտ գեղարուեստական ընկաւորութիւն մը ըրալէ զատ դեպի հայուն դատք համակրական զգացմանց արտայայտութիւն մ'ալ է: Վստան եմ, թէ սկոտի վարուիս այնպէս ինչպէս անկրօնակալ ամն մը (երբ չիմիչ նայնակ բարեկան մը) միայն կրնայ վարուիլ, որով կախօշին անտղայի դատ մը ըրալով ինչ եղամ անարքար վրատորանքը կրնայ մտասք մնդնանալ:

15.

1927, 22 nov., Nice

Միքիլի բարեկան,

«Արագայի 19 Սոյն, 1927 թիւը կարքացի, որ «Անի» ընկերութեան ցոցածածոցեղ մասին խոտուցեղ եւ օտմանկոտմերս անունները յիշելով Մառեւեր ընկաւորանկ եւ նոյակալ յայտումն ալ յիշած եւ, շնորհակալ եմ:

Վարքան Մախոխեան

16.

1929, 29/3, Nice

Միքիլի բարեկան,

Վերին աստիճանի գրադեալ չկրցայ ընդ անիի կանոնի զրեկ յայտնեալ համար թէ Ըստեւսի ¹⁰² հասցէն անգրամանի է... իր նախորդ ընկաւորայք, որ յայտնած եմ ընդ, ճգում է ստանց մըր հասցէն ստալ:

Այս տարի ուղի Քարեզի Տառք⁹⁷ միայն շրջապատում, կայանող գործերս
աստ եւ այդքան փառաստում ընկալով: Առտամ աղել եւ, քերս բարեմեքով
բայ Մախոխեան

17.

1929, 21/5, Nice

Միջին բարեկամ.

Այժմ ժողովրդի մասնավորապես ճի վերադարձում «աղազայ»-ի մէջ ցուօր
կը կարգում չափախառ որբերս. . .⁹⁸ ղեւի ձեր անձը ունեցում կուրիս փարձան
մառին. . . նմանօրինակ ասոր պարտքներ պէտք է որ անպատիժ մնան: Այս
զգուշի պարտքը զիս խորապէս կը տխրեցնէ: Առտամ, թէ քիզիկապէս դիմէ
անախտից հետեւանք յունեցաւ ձեր անձին վրայ:

Միշտ սիրով ձերս Վ. Մախոխեան

18.

1929, 29/5, Nice

Միջին բարեկամ.

Մտադայ նամակդ, զոն եմ յոյնով, որ աստղը ես: Այժմ F. Jean Destieux
այլիւրեքեան եկաւ: Հօի իրեն, թէ «Roseane»⁹⁹ վերջին հաստորը նամակաւ ճի
զրկած ես իրեն եւ թէ նամակդ քեզ վերադարձում է, ցակայն զիցքը ոչ: Արդ-
եօք ստացաւ ծ է. ոչ պատահաբանեց: Երկու օրէն կը մեկնիք Grasse: Միս նոր
խաղէն.

Grasse St. Anne Alpes

Միշտ Վ. Մախոխեան

ՃԱՆՈՅՒԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

⁹⁷ Եղիշ Մարտիկեան, *Հաջման Մերապարտեալի Պատմութիւն*, 9/րդ Դ., Երևան, Մովսիսեան Գրք., 1987, էջ 8:

⁹⁸ Կաննի Կզմոնի, *Հայ Մերապարտեալները. Համառոտ Քատարան*, Երևան, Լէր, 1977, էջ 103:

⁹⁹ Եղիշեմը անկ:

⁹⁸ Մրս Մարտիկեան, *Օնիանմաղի «Կարդան Մախոխեան»*, Երևան, «Նամակ-97», 2004, էջ 56:

⁹⁷ Մարտիկեան, էջ 7, 37:

⁹⁸ *Վարդիկեան*, էջ 10:

⁹⁷ Յանկապէտ վարձան եւ արտեստարան Մրս Մարտիկեանի ուսանողներու-
նիցը (Վարդապետ Մարտիկի Արժապանկանցը «Կարդան Մախոխեանի Ստեղծա-
գործութիւններուն», *Հայագիտական Հարսցեալական Հանդէս, Հայ. ԲԱ.*, Պէրոպ, 2001,
էջ 219-236, նաեւ *Մախոխեանցի «Կարդան Մախոխեան»*, Երևան, Մանակ-97, 2004
մեկագրութիւնը, նաեւ «Կարդան Մախոխեան» արժի անապարտներ Յուլիքն,
անգլերէն, որտեղէն), Երևան, «Նամակ-97», 2006):

⁹⁸ Մազէ Մալխեան (1878-1943) գրող, հասարակական գործիչ:

⁹⁹ Տրքան Կարդեան (1858-1926) հրատարակար, բարձմանի, խմբագիր-հրա-
տարակի: *Միջին եւ Տարապետներ* անկի:

⁹⁸ Մրս Չօլանեան (1872-1954) գրող, բանաստեղծ, բարձմանի, արտեստարան,
խմբագիր, հասարակական եւ վարկարանի գործի շարժարար:

⁹⁷ Էլզար Հանին (1874-1947) շրտեստարակալ փարագրամիստի, գիտնիստի, Չօլան-
եանի եւ Մախոխեանի ընկերն ու բարեկամ:

⁹⁷ Էլզար Հանին, *Լամարիքի Քանտեմարիկեանցի Էլզար Հանինի Մասին*, Երևան, «Մարգիտ Կուլին», էջ 330:

- ⁷⁷ ՂԱԹՔ, Թեմակի Փաշանի-Յունդ, թիւ 55:
- ⁷⁸ Չառնդէ Երասխանի Հռոյն Արարեայ վիսպար նրասարակուկ է 1923ին, Արիննա-յում, այն թի ճնարակտն կեանքի եւ խորհրդածուրքեցնցի մասին է:
- ⁷⁹ Տիւրքիսա (Քրանս.):
- ⁸⁰ Ինքը Մախախեանց եւ բանաստեղծութիւններ էր գրում եւ կրածուրքին (Ճակար-կան, Թեմակարի, էր 54-57):
- ⁸¹ ՂԱԹՔ, Տիւրքան Կարախանի Յունդ, թիւ 362 (5 նաճակ եւ 4 բազմիկ):
- ⁸² Մախախեանի յիշույ անխտական ստղանանդէր կրտազն է 1925ին, Փարիզի Ազար Պատկերասրահում, 9) աշխատանքով:
- ⁸³ Կարախեանց գրասրահանուկ է գրել Մախախեանին նուիրում յայտում:
- ⁸⁴ Ինքը Մախախեանի մասին կրած ճիւղերին եւ տեղանքին է վերաբարտում:
- ⁸⁵ Ինքը Կարախեանի «Տեղագրական Թագանարիկ Վարդան Մարտիան» յայտա-ծի նախն է, որը յոյս է տեսել Լիւի Խորի Հայաստանի Աշխատ շարքարքերի 11.10.1924, թիւ 41, էջ 1287-1289ում:
- ⁸⁶ ՂԱԹՔ Արշակ Չաղանեանի Յունդ, թիւ 4149-4170:
- ⁸⁷ Մետրո (Քրանս.):
- ⁸⁸ Կրտունք վերականգնող գրասարքուրներ (Քրանս.):
- ⁸⁹ Ինքը Չաղանեանի մտնածուրք մասին է:
- ⁹⁰ Մախախեանը 1918ին Մոնակոյում Մարտիանի Արարի սրահում բացում է աննա-տական ստղանանդէս, որի ստիւղ է Չաղանեանը շնորհատուր:
- ⁹¹ Կարծիք, գաղափար (Քրանս.):
- ⁹² Դաս, կարգ, (Քրանս.):
- ⁹³ Դաշտագրութիւն (Քրանս.):
- ⁹⁴ Կանակում խտում է Բրնտում 1918ի վարնանը Խորհրդային Ռուսաստանի եւ Ճանաչ Արարեան կրտունքի (Գերմանիայի, Իտալո-Հանգարիայի, Քուրդիստանի եւ Թուրքիսայի) ճիւղէ կրտում պայմանագրի մասին, որը վաճարակն են Խոր-հորդների Համաստաստանեան Քրտ Արարեայ Հանագումարը Մարտի 15ին եւ Ապրիլի 10 կարգը Մարտի 26ին:
- ⁹⁵ Ինքը Հայաստանի Կարտ եւ Արարեան նախանքների մասին է: Թեղես այն կար-քի է վերագրել նախ ազգի վիճակին, հայրենիքի նախտագրին:
- ⁹⁶ Մեմուարի սրահազն (Քրանս.):
- ⁹⁷ Հաճանարութիւն (Քրանս.):
- ⁹⁸ Ինքը Քրանտեայ վերանկարի նախանքն Արարեանի մասին է (1881-1958):
- ⁹⁹ Ին ըստնանդանքները սրիւնի գրասարքարին (Քրանս.):
- ¹⁰⁰ «Արարեանց վարիկարտայ կրանտեայ» ստղանկարագրը հանդէս, 1917-1921ին յոճարիւր է Հանգարանեան, Չաղանեան:
- ¹⁰¹ Տես Ճանար 30:
- ¹⁰² Տես Ճանար 31:
- ¹⁰³ «Հայաստանի Օր» յայտանք, նեղնակն էր Մախախեանը:
- ¹⁰⁴ Երանտար Ճանար՝ Քրանտիայի նարտում:
- ¹⁰⁵ Ինքը հայկական հայրի մասին է:
- ¹⁰⁶ Թեղեան (Քրանս.):
- ¹⁰⁷ Ժամանակն էր (Քրանս.):
- ¹⁰⁸ «Հայտայ, բողոքական-հասարակական կորիսայ, որը յոյս է տեսել 1921-1934՝ Փարիզում: Կանակում յիշում է Չաղանեանի «Մարդան Մախախեան» յայտանք, որը յոյս է տեսել Արարեայի Մարտ-Մարտի, 1925ում:
- ¹⁰⁹ Թարեանդարեան ստիւր Քրանտիան կառագարտեան կրտնի Մախախեանին սրանանքում բողոքագրայ պարկն էր Պատույ Լեզունը շնորհանք: Այլ մա-սին 1925 Մախի յիւ ժամանակ սրարքերը գրել է Եղեղարեանի միւրարք միւր նախարարայնի պարան Հարչան Մախախեանին սրանանքում, է՝ Croix de Chevalier

de la Legion d'Honneur' Հրահանգը կրելու պատիվն... կարծիք ժողովուրդը որ կարգիցն կրու կրահանգը, ընդամ է կրու կրահանգի փառք (Յանդեան, Շն-վանդարի, էջ 63):

⁴⁶ Կոյն շրանյանով պարգևատրուել է նաև Չոբանյանի 1925 Յանդեան Հրահանգի մասին գրքին մատուցած մատուցողների համար:

⁴⁷ «ԱՆՈՒ» Հայ Արևմտահայերենի Միությունը հիմնուել էր 1926թ. Կոյն հիմնադրել ու մեծագույն էր Եղգար Հանդիս (1926-1930):

⁴⁸ Օկիանյան ցուցանակներ կարգուել է 1927 Հոկտ. Յիջ Կոյնդերի Տե Գարիցի Georges Peru պատկերադրանում՝ 20 հայ նկարիչների մասնակցությամբ:

⁴⁹ Կերպու Չոբանյանի, պրոֆեսոր փարիզյանի մեծագույն:

⁵⁰ Խոսքը Հայաստանի Ազգային Դատկերադրանի մասին է, որ այսօր պահպանում են Մախոբանյանի բազմաթիւ աշխատանքներ:

⁵¹ Կոյն Յանդեանի Գրանցման երկրամ մամուլն է, որը մեզ չի հասել:

⁵² 1926ին Փարիզում եւ այդուց նույն է Չոբանյանի մամուլը շրջանը:

⁵³ Յանդեանի Գրանցման (1877-1966) գերանկարի, ապրել եւ ստեղծագործել է ԱՄՆում եւ մեծագույն պարսկերէլ «ԱՆՈՒ» Արևմտահայերենի Միությունում աշխատանքներին:

⁵⁴ Արևմտահայերեն (Հրանս):

⁵⁵ Անկերտագրի (Հրանս):

⁵⁶ Յուլ (Հրանս):

⁵⁷ Արևմտահայերեն կրու (Հրանս):

⁵⁸ Յանդեանի (Հրանս):

⁵⁹ Միկելի ուսումնասիրողները (Հրանս), Կամիլ Միկել (1872-1945) Հրանսիայի գրող, արվեստագետ, 1922ին Տոբո Մեթո հանդեսում հրատարակել է "Walter Malakian" յոդուածը (28 Փետրուար, էջ 11): 1924ին Մախոբանյանի Կատարացի հանդեսում (էջ 205-206) յույ տեսած «Օտար Կարծիքներ Հայ Արևմտահայ Մախոբանյանի կայ նաև Մախոբանյանի մասին իր կարծիքը: Միկելը Մախոբանյանի Մախոբանյանի Փարիզում բազմամյա անհատական ցուցանակները կազմակերպելու միջոց էր եւ կատարելու անուշաբանի եղիմանը:

⁶⁰ Անտոն Մարտիան (1895-7)՝ գերանկարիչ:

⁶¹ Մարգիս Խոյանյան (1886-1947)՝ գերանկարիչ:

⁶² Ռեդիանյան (Հրանս):

⁶³ Փաստաբույր (Հրանս):

⁶⁴ Մուսակոյուն (Հրանս):

⁶⁵ Պատուել (Հրանս):

⁶⁶ Մախոբանյանի մասնակցում է 1927ին Փարիզում «ԱՆՈՒ» Միությունում ցուցադրանքն ու աշխատանքները, որոնք բառ էր նրա յույնով «ԱՆՈՒ» մեծագույնը:

⁶⁷ Բուրժուական յուսատրույնում ստեղծագրում շրանյանյանի (Հրանս):

⁶⁸ Ազգի բարձրագույններ (Հրանս):

⁶⁹ «Մեկուսում մեր ժողովուրդը փոստով ու գարիցի մեզ մաս Հայ նկարիչների ցուցանակ-դրամ մեր նկարների գինը» (Հրանս):

⁷⁰ Մարտուգար (Հրանս):

⁷¹ Փարսի Պրոնի (Հրանս) պատկերադրանք, որ կարգուել է «ԱՆՈՒ» Միությունում ցուցա-հանդեսը:

⁷² Կոյն (Հրանս):

⁷³ Ռեդիանյան (Հրանս):

⁷⁴ Փաստաբույր (Հրանս):

⁷⁵ Հրանսիայում երգիծագրեր, 1927-1936, խմբ.՝ Երուսանի Յրջանյան, Գ. Յրջանյան, երգիծանկարիչ՝ Մ. Յրջանյան:

⁷⁶ Երգիծանկար (Հրանս):

⁷⁷ Ազատի ունի արտեսարան Մոկելիմ:

⁷⁸ *Le Progrès* բերր զն 1912ին նույնի է Մախոկիանին զմահատոյ յօրտաւ, որք քարզմանարք Կապարաւոյնի է Հայք հանդէս 1912ի քի 22ու:

⁷⁹ Արտեսի քննարար, արտեսարան (Կրանս.):

⁸⁰ Ժամանակակից (Կրանս.):

⁸¹ Փորձարար (Կրանս.):

⁸² Երանիտական եւ անգլիական կենդանական օրաթերթեր:

⁸³ *Le Progrès* (L. Vanxelles) 1925ին զքի է 2 յօրտաւ նուիրտաւ Մախոկիանին, *L'Est-Nouvellet* Մախոի 10ին եւ Մախոի 8ի համարներուն (Փարիզ) (Մակերկան, *Շրժանագրիչ*, էջ 130):

⁸⁴ Քիճուց Սիսոն (Sisson), Քիճուց քսարի քննարար, նոյնպէս նուիրի է Մախոկիանի արտեսարին քարք զմահատականներ (Հայք հանդէսում 1912ին Ա. Պատանայի յօրտաւից, էջ 345-350):

⁸⁵ Կամիլ Մոկելից ունի յօրտաւներ նուիրտաւ հայ արտեսաագրտաներ Զօրանանան, Շահիմի եւ որիչներն:

⁸⁶ Պերսոնալտական խմբակ (Կրանս.):

⁸⁷ Արտեղ ակնարկում է Կարկուշի խմբակից Երտանի Քրուշեանին:

⁸⁸ Արկաթախմբակ (Կրանս.):

⁸⁹ Հաւարածու (Կրանս.):

⁹⁰ Պարտ (Կրանս.):

⁹¹ Արանտ (Կրանս.):

⁹² Օրպան (Կրանս.):

⁹³ Տիտղոս (Կրանս.):

⁹⁴ Պերմանական (Կրանս.):

⁹⁵ *Արտեսի* 1927 Նոյեմբերի 19ի համայում Կրանարակուլի է Զօրանանի յօրտաւից:

⁹⁶ Կ'օսքի Կրանիցից արտեսարան Յ. Քիճուց Մախոկիանի մասին է, որն ունի Մախոկիանին նուիրտաւ զնոյնի յօրտաւ (Մարտիկեան, էջ 36, 210):

⁹⁷ Ազատի ունի Փարիզում ամէն տարի կազմակերպտոյ ցուցադրութիաների, որոնք յարտի էր տարներ նմանով:

⁹⁸ Կրանայի կարի է կերտից, որ փորձում Զօրանանի կրտակզական հարտանուիրիցից Կիլիկիական հարտարարք եւ անտի նրա նիւս:

⁹⁹ Զօրանանի *Le Roussier d'Arménie* (Վարիմից Հայաստանի) փորձածուն (Հար. 1՝ 1918, Հար. 2՝ 1923, Հար. 3՝ 1929): Կրք հաստից յոյ է տեսի "Pages Choisies des Mémoires Pictes" կրքակերտաւով:

LETTERS FROM VARTAN MAKHOKHIAN, THE SEASCAPE PAINTER

(Summary)

Melanya Yeghiazarian

The Armenian seascape painter Vartan Makhokhian (1869-1937) lived almost all his life in France.

In her article the author puts into circulation 24 unpublished letters of Makhokhian which shed light on certain aspects of his life, biography and painting exhibitions. The letters reveal certain aspects of Makhokhian's world view and his thoughts and feelings regarding the fate of the Armenians and the injustices inflicted on them.

The letters, written between 1917 and 1929, are addressed to the writer Zabel Yesayan, the newspaper editor Dikran Nazarian, and the cultural figure Arshag Tchobanian.

ՏՐԱՊԻԶՈՆԻ ԳԱՂԹԱԿԱՆ ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ
ՓՐԿՈՒԹԵԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒՄԸ
Ա. ՀԱՍԱԵԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ
(1916-1917թթ.)

ԲՈՒՐՆԸ ՄԱՀԱԿԵԱՆ

Առաջին Համաշխարհային Գրադպրոցների տարիներին Հայոց Յեզուականության գահերից էր Տրապիզոն գիյուրիքի (Սահանգի) եւ համանուն քաղաքի հայ ընտելութիւնը: Երանց որոշ ժամին յախուճում է խառնակի խորհրդից եւ յանապատից ու աղաքատեանի ընտանին անմասնակի մտքերում:

1916 Փետրուարի 25ին Քաթուհի Ա. Փրկիչ կնիկներու առաջ շահանայ Սեբուրայ Մեղանք Ա. կնիկաներ գիւրտնայտա Տրապիզոն քաղաքայեան ուղղուած համակում յայտնում է, որ Փետրուարի 25 թ. 25 գրութեանը գիւրի է կնիկաներ Յարաբակահ Օգլահանեան Յանեմանուգլին, վերջինս ուղղութիւնները հրահրելով, որ պրկի խոցիչ է Տրապիզոնի գրութեան եւ անհրատելի է որ առաջ անցնի Տրապիզոն եւ գրագուի ուղի Մազան հայրի փրկութեանը: Միտրայ շահանայ գիւրտնայտա գիւրտնում է, որ Փետրուարի 25ին եւ 25ին իր հախազանքեանը անցի անեցան յատուկ խորհրդակցութիւններում ընտելուիչ է Տրապիզոնի եւ Հիլիքիքի հայութեանն ուղեւորին կազմակերպելու հարցը: Խորհրդակցութիւններին մասնակցի են ետեւ նախկին տրապիզոնական հայր. Ռոզալն գրում է շահանայ. «Այս խորհրդակցութիւնը գտաւ անհրատելի մարտադատարարութեամբ այլ լիակալի որի (Տրապիզոնի գրութեանը - Բ.Մ.) եւ զայն ընդ վերջ» որչաւում է կազմակերպի զից հայոց քաղաքան յանեմանուգլով, որը Տրապիզոնի գրութեանը յոսոյ պիտի է առաջին իսկ տարիքով մեկեր քաղաք» Աստուծոյ ասանմին յրաշքով այդ մնացած կազմութեանը հայերին օգնելու, պիտից վիճակագրութիւնը կազմելու եւ կազմութեան մասին մեզ տողագատարած եւ յուսալից տնդիտարիներն ինչպիսիքս: Եւ միտնանանակ գիւրում է Տրապիզոն քաղաքայեան, որպէսզի Աննանի Հայոց կաթողիկոս Գեորգ Ե ը գրութեան տրտնադրի որ յայտառակի համար:

Միտրայ շահանայ գիւրտնայտա ուղղութիւններ Տրապիզոն է մէկ այլ կարեւոր հարցի տրապիզոնի հայրի եւ Հայ Առաքելական Սնիկներու լիկուց գրքի անարիման անհրատելիութեանը: Եւ առաջարկում է այդ նպատակի համար լիակարի կազմութեան, որ պիտի է հետեւի գրքի անարիման անհրատելի հարցերին, միջին արիմանակ անրկի վերադարձը: Բացի այդ, անհրատելի է նաեւ լիակարութեանը անհրատելի համար առանայ գիւրտնական եւ քաղաքայեանի իշխանութիւնների ինչպիսիքս, որպէսզի եւ իրաւունք աննմայ այլ հարցերով գրագուի:

Ըստ առաջ շահանայի անհրատելիութեանը անհրատելիներին «Վերջինս ետիի, Արիստիի, Արիմի ու Ռիզի կազմելու մեծ թող թողալս (Բարում] բնութամ գերիներից-թողրերից աստուած անհրատելիներից [արարում է որ] կան կենդանի մնացած հայրի ու թողրն էլ վերին աստիճանի կարից ունեն հազարանի՝ զերմակերտի, աստուածանի ու թաւերից: Քահանայ ինչպիսի է

Տրամաբանական, որպեսզի վերջինս նորոգ շարժի Ամենայն Հայոց համայնքի անվան գումար արտադրելու գործը նշանակալից համար՝

Իր համայնքի միջոցով ՏԷՐ Հայոց ներկայացնում է Տրամաբանական մեթոդի գաղափարը՝ Հայաստանի մեթոդի համար՝ Հայաստանի մեթոդի համար, որպեսզի ՏԷՐ-ի համար, Վարդիկի Հայաստան, Վարդիկի Հայաստան, Վարդիկի Հայաստան և Միջոցառումները՝

Փորձում է ապահովել անվանականները ստացում են Միջոցառում մեթոդի թափանցիկ մի խումբ հայերից, որոնց մեծամասնությունը Աշոտ Ամենայն Հայոցի Հայաստանը և շատ այլ անձինք, որոնք նույնիսկ կենտրոնացված են գրեթե ամբողջությամբ համար։ Միջոցով նրանք անդրադարձվում են, որ «Տրամաբանական հայերին կոտորելուց խոսք, որոնց կրթականին նախորդ ընթացիկ են (միջոցառումները) միջոցառումները համար»՝

Փորձում է ՏԷՐ Քաղաքի վերադարձում Ամենայն Հայոցի Հայաստանը թափանցիկ են, որ Միջոցով և շրջակայ մասնակցական գործընթացում կան 2000-ից անցիկ նախ կրթական՝ Չոյ միջոց և աստիճան։ Միջոցառում մասնակցականների անձնակազմը թափանցիկ են 60 մուտքագրվել նախ կրթական։ Կան նաև որպես նախ և կենտրոնական կառույց ու աշխատակից։ Այլ կանաչից ու աշխատակից կրթական շրջանում է ընթացիկ Քաղաքում՝

1000 Փորձում է ՏԷՐ կառույցում է համարի Հայոց Քաղաքականական Ընդհանուր (ԱՀԸԸ) Քաղաքի մասնակցի մուտք, որն ընդունում է այլ նպատակառարկա մեթոդ կրթականից - թափանցիկ թափանցիկ։ Վերջինս պետք է մեթոդի միջոցով, նախ որպես թափանցիկ և խումբ առ խումբ Քաղաքում ուղարկելու համար։ Թափանցիկից արտադրանքի համար է դրանում 600 անձինք։ Այլ գումարը անձինք էլ թափանցիկ չէր նշանակալիցները կառույցի համար, զանի որ անձնակազմը էր Քաղաքում գործի առում այն կառույցից ու պատասխանի միջոցով 60 մուտքագրվել կրթականը թափանցիկ և պատասխանի համար՝ կառույցից նշանակալից թափանցիկ և 6000 անձինք՝ Իսկ Փորձում է ՏԷՐ թափանցիկ թափանցիկ է կրթականը, որ մուտքագրվել կրթականից համար Քաղաքի «շրջանային կոմիտեի» թափանցիկ թափանցիկ... անպայման 60 մուտք մեթոդից էլ ու ունենում»¹⁵։

Քաղաքական անվանական է, որ Միջոցով թափանցիկ են Հայ Առաքելական Եկեղեցու գաղափարից իրեն՝ խոսքի, կրթականական նպատակներ են։ Իսկ թափանցիկ է, որ Միջոցով թափանցիկ գործունեության է մուտքից Քաղաքի մասնակցական Քաղաքականական Ընդհանուր (ՔԱԸԸ) թափանցիկ Մուտքային գաղափարից¹⁶։ Ենթադրյալ աշխատանքներ է իրականացնում Հայաստանի Քաղաքականական Ընդհանուր (ՔԱԸԸ) միջոցառումները շրջանում, որոնց թափանցիկից ոչ միայն կառույց, այլև իրարարականական պետության։ Միջոցով նախ թափանցիկ թափանցիկ և ապահովելուց նշանակալից է, որ անձինք շատ նախապայմանում, անձինք թափանցիկ և կոտորելուց հայտնի խոսք մի խոսքի շրջիկ ինչպիսի, ուսումնասիրող, թափանցիկ, խոսքից առում»¹⁷։

Քաղաքականական է թափանցիկ մասնակցիցներ արտադրանքից համարի շառափառի և որպեսզի պետության թափանցիկ և մուտքագրվել կրթականին, մասնակցականների շատ թափանցիկ նախ կանաչից ու կրթականին թափանցիկից և փոխելու համար։ Մեթոդից, կենտրոնացված Տրամաբանականից և նախ փոխելուց մասնակցականից, նախ պետությանը էր նախորդ շատ ա-

րաց և ժամանակին Մակաբի գլուխքին պատիճան մէջ էր գտնուած ողջ Արեւմտեան Հայաստանը: Հայ Առաքելական Եկեղեցւոյ, Հայ Հասարակական-քաղաքական և ռուսական կառավարական և ոչ-կառավարական, ինչպէս նաեւ անկրկնեան և ժամանք յրթաւանական կազմակերպութիւններէ որչափ յաւանքներ գիտարարուելու կենտրոնացուած էր Արաշիրքաթ, Վանք, Մուշք, Սասնի և Կրպոտնի շուրջմեան փրկութեան և վերադարձի գործը կազմակերպելու գրուք: Բայց ոչք, Հայ Առաքելական Եկեղեցին ու Հայ Հասարակական-քաղաքական կազմակերպութիւնները զգալի գրամական միջոցներ էին յանկարծեալ Հայ կառավարական խմբիցին, որոնք իրաւով ուրիշ էին, ուր ընդ-զրկուած էին եղբ հայաբոյց տակէ ժառանգներ:

Մանկեական և վրաց բարեգործական կազմակերպութիւններէ կազմից Տրապիզոնի նահանգում, ժամանարարուելու Բիզէ քաղաքում ծաւալած գործունէութիւնը նահանգային և քաղաքային է: Վրաց բնակչութիւնը, բացառութեամբ Բախուսի որոշ շրջաններէր, առանկի իւր ռուսական մանկեականները չէին առնուել ժառանգական գործադրութիւններ ընթացքում տեղի ունեցած ժայռակցի, աւերածութիւններէր: Վրաց և ժամանակեան բնակչութիւնը չունէին հարկի նման հարկեր հազարաւոր փախուսականներ, ծնողաւոր իրականներ, որոնք գրականեան և վերաբնակեցման նամար անկարելիա էին մեծ նիւթական միջոցներ: Ի տարբերութեան հարկի, ԲԱԲԸ նման զգալի նիւթական միջոցներ և նարարարութիւններ, յանր որ կազմար մանկեական բնակչութիւնը նմանակալ չէր գրանկայի: Իսկ նշանակում է, որ այդմարդիկ շարունակում էին վարել իրենց անտեսութիւնը և նրանց ընտանիքները չէին գտնուում Հայ բնակչութեան նման ընկերային-անտեսական նման վիճակում: Այնուամենայնիւ, Հայ Առաքելական Եկեղեցին և ԿԼԲԸ, այսու նաեւ Համառուսաստանեան Քաղաքների Միութեան Կազմական Բաժանմունքը (ՀԳՄԲ) միջոցներ չէին տրամադրում Տրապիզոնի և նահանգի փրկուած բնակչութեան պահպանման նամար: Այսպէս, 1916 Մարտի մին Գեղարք Ա. կաթողիկոսը երաշխագում է Կրասնային Հայոց Թիւթի Առաջնորդ Մարտի կաթողիկոս Մադիրեանին 5000 ուսուցիչ ուխտագրելու Բարսում Տ(Կ) Մարտի ստացած քառասունը Միլիանին, որպէսզի Տրապիզոնի գրանկեայ ինչպէս գործադրուի այնուան ու ծովաներ շրջանների ազատուած իսկ յնասանի կարիքների վրայ¹⁴:

Բախումից Մարտի ստացած շահեան տեղեկացումում է, որ Բիզէի շրջակայքում տեղի զօրքի անտեսարարման ժամանակ մկառնուել են նրք ազանուած հայերի դիակնիքս¹⁵:

ԿԼԲԸ Բախումի մանկերիցը կարգաւանում է առանկայ Գրիգորեանի Զոհար (Կազմական Առաջին Բաժանակի Կարգու) կրամանար, գործարք Ա. Գ. Կրպոտնի Քոչարարութիւնը՝ Բիզէ մուար գործելու, Հայ որրեր յարմարութիւն և Բախում տեղափոխելու նամար: ԿԼԲԸ տրամադրում է 30000 ուսուցիչ Բախումում և Կրպոտնիում տրամադրուածակ հարկի նամար ոչպատարաններ կրկնելու նամար¹⁶:

1916 Ապրիլի մին Գրիգորեանի Զոհար և Սե. Ծովեան Մազմական Հասարակարքը պրաւում են Տրապիզոն քաղաք-նահանգայնարք: Ըն Ետպը ինքնիկ հարգարման նամանակ, քաղաքում գտնուելի են 450 իսկ ողք, 15 կնի և նուստարարակս 1000 սղանարդ, որոնք յարմունկ էրն հարմեան գրեղերում¹⁷: Իսկ առաջին զէպքը չէր, կրք ուսու ծովայնները փրկում էին հարկին: Գնեւա 1915

Միջանկյալները Նինի Գեորգ Ե. կախարհելուց պիտու է Սևի Մարտիկ Բաղվաճիան Նալաճարովի կրթականաբար, Յուսուպ Ա. Ա. Էրեբուրգյանի, ինչպիսիք պիտու լինի Տրապիզոնի կրթական Եսեմ յնակաբանայի հայերին, որոնք գտնուում են նաևր պիտու լինի: Մոսկուայի կրթական ուսուցիչական ազգայնականները յայտնուում են Վերսալիսի նշան գաղթում, սակայն ապարդիվ: Նրանց չի յոխուցուում տեղում յայտնուող յնակաբանայից որևէ մէկին²¹:

Կայնուում է կազմակերպական Բաղվաճիան Երջանի Տրապիզոնի Ամբուցուում Գառնի (Траpezундский Оокрепийенный Район Кавкaзского Озроока): Նրա պիտ է կազմակերպում գրաբար Ա. Ա. Եուսուպը: Սիւսուում է պաշտպանական անբու-թիւնների կառուցումը: Տրապիզոնում ուսուցիչական վարչակարգի անբուցու-դիսու նպաստելով նշանակուում է ուսուցիչական, իրեն ներկայաց զից պիտու կաններ՝ պրոբուսուներ²²: 12 Բաղվաճիան հայերին եւ 120 ուսուցիչներին²³:

Ջիւնուսուական իշխանութիւնների Բաջրուումիւմար Թիգուում գտնուող յանձնարարները տեղակերպուում է Տրապիզոն: 1916 Ապրիլի 25ին գրաբար Լիւ-թուրք պաշտպանակա սրտնուում է Լաշիկական Կոմիտէին գործելու Տրապիզո-նում: Ապրիլի 25ին Տրապիզոնում զինուում է Լաշիկական Կոմիտէ, որը պիտու-ւորում է Մարտիկ մասը յանուան²⁴: Լաշիկական Կոմիտէն պիտու է գաղտուկ ոչ միայն ոչ միայն Լաշիկի փրկութիւմար, այլևս պիտուում կամ սրտու-ում Լաշիկի եւ Լաշ Առաքելական Թիգուայու յրաւ գրչի Կաշուուման ու անբուցուում ինչպիսիքից²⁵:

Ապրիլի 25ին Կոմիտէի տեղակները սիւսուում են Լաշիկին պատկանող շիւն-թիւնների եւ գրչի Կաշուումար: Ունի Լաշիկից: Բանձնարարում յնչպիսի-ւում են տեղայնի յնակաբանայի Ասասուս Լեւոնայիցին (ապարութիւմար յի) եւ Ալա Իսուպիլը (մանուկական): Նրանց պարզուում են, որ թուրքական իշխա-նութիւնները Լաշիկին պատկանող շիւների մի մասը, ինչպիսի սիւսուում Ապրիլի Տոբրուումանի իտուութի, փակուան եւ սրտպիտուական մի թուրքի²⁶:

ՀՔԻՔԻ Տրապիզոն է գործուցուում յիցի Ե. Սիւսուաններ՝ յնակաբան յանձնարարութիւնը կազմակերպելու նպաստելով²⁷:

Տրապիզոնի Լաշիկական Կոմիտէի սրտնուցական աշխատանքների սրչիւն-քում յայտնարարում են մանուկականների տներում գտնուող 200 մուղա-գուրի երեխաներ²⁸: Նրանց մեծ մասը տեղակերպուում է Բաթում, մի մասն էլ ուսուցանուում է տեղակերպների մաս Փոքրաթիւ որրի տեղակերպում են Տրապիզոնում ՀՔԻՔԻ կոմիտէ սրտնուցում²⁹:

Լաշիկական Կոմիտէն Կաշուումում է Տրապիզոն յարգարում Լաշիկի տնե-ցում տեղակը գրչի: Նախնական ուսուումարութիւնները յոչ են մայիս, որ Լաշիկին պատկանող 620 տնեից 1335 անբուցութիւմար յանուցում են, իսկ 101ը կրթարանը: Լաշիկի տնեից են 145 յանութ³⁰: Տնեի ու յանութների մի մասն անբուցութիւմար թիւրքուում կամ անբուցում էր կիլիսիոքական իշ-խանութիւնների եւ տեղական մանուկական յնակաբանութիւն կազմից:

Լաշիկական Կոմիտէի ուսուումարութիւնները յոչ են մայիս, որ յարգարի Լաշիկին պատկանող եւ յարուող պիտակուում գտնուող 200-250 տնեի կարիք է փոքրակարգութիւմար մայ տնեիկան 15-20 ուսուրի պիտուող: Նմանակա Կոմի-տէն սրտուում է փոքրակարգութիւն յաննեի 150-200 յանութները՝ իւրաքան-չիւրը տնական 25-30 ուսուրի: Նախատեսուում էր փոքրակարգում տնեից եւ յանութներից զից անուայ Կոմիտէ սրտնուող Կամպուսուումարար 23000 եւ

20000 արքայ²⁶ Այսպէս, Կովտախի կազմից փարսակարգութեան է տրուած բոլորական համարներն սպասկանոց տակը, որք գտնուած էր Կահան Բամիլիանի փարսակարգոցը²⁶։ Այսուան գումարներն սպասկարգուելու էին այլ Քաջած հայ բնակչութեանն ուղեկու համար։

Քաջածական գործի տուժապայցանքը հարաւորութիւն է տալիս Կահանիցի կուտարածանքի փաշերում սպասուանած հայ բնակչութեան բնիկներին գալ Տրապիզոն։ Քաջած էին գալիս որակն 200-200 հաշի։ Քանի որ Տրապիզոնում պարէնի եւ տալլին անհրատելչութեան պարտաւեցիք իրան կարից կար²⁶, ուստի արապիկոցիներին անպարտաւ էին Քաջածական Սուրբուհի Տրապիզոնիցիներին կենսականն Եւսեմուտուզովի կատարած պիտակարգութեան համարնէ կովկասում եւ Դրբուստ սպասուանել էին Տրապիզոն քաջածի եւ պիշախի 20000 հաշի²⁶։

Մարտի 25ին Տրապիզոնի Հաշկական Կովտախի նախագահ Մարտոյ աւալ քահանան մամուլի միջոցով պիտելով հայ բնակիցիներին, կոչ է անում կատարել պատանկան փարսակարգուելու եւ հազարաւ տարակի Տրապիզոնի փրկուան արապիկոցիցի հաշիքի համար²⁷։

1915 Մարտին Տրապիզոնի Հաշկական Կովտախի հարաւորութիւն է ունենում կատարել նոր պիտակարգութիւն եւ հաշիքի ունեցուանքը հաշուաւում²⁸։

Գնալիքի անունները	Հաշիքի թիւը սպասկարգով ստալ		Քոչ Քաջած հաշիքի թիւը				
	Տակ	Հայ	Տղամարդ	Կին	Տղ	Աղջ	Գումար
1. Տրապիզոն քաջած	1200	8000	15	25	30	10	90
2. Սրբոննէ	80	630	17	10	6	6	39
3. Սիֆիթը	93	205	2	-	1	-	3
4. Աղխի	40	300	18	6	2	2	27
5. Սամերա	24	100	2	-	-	-	2
6. Ֆրիքիզուտ	25	200	1	-	-	-	1
7. Կոյաֆիս	50	300	20	8	-	4	32
8. Քիան	30	178	1	-	-	-	1
9. Տրուա	9	60	2	-	-	-	2
10. Շահա	38	280	20	9	1	1	41
11. Կիլիսիան	43	300	2	-	-	-	2
12. Աֆրանիզ	18	110	-	-	-	2	2
13. Սամարսուտ	21	150	10	6	2	2	20

14. Տուրքոս	35	285	2	2	-	-	4
15. Սկաֆիտ	28	200	5	6	2	1	14
16. Գրամեդա	40	235	4	2	2	2	10
17. Չիֆուսու	55	365	2	2	-	-	4
18. Անիֆա	23	210	1	1	6	-	8
19. Տեղացալիս	10	60	1	-	-	-	1
20. Թափուլի	7	70	8	1	2	1	12
21. Վերանա	23	180	8	-	3	1	12
22. Կրուդի	30	210	6	1	4	4	17
23. Մուսկա	3	10	1	1	4	-	6
24. Թոց	25	200	7	3	5	5	20
25. Մինուլի	7	55	1	-	1	-	2
26. Մուսկուլի	9	50	1	-	2	-	3
27. Միտիլա	20	100	3	-	-	1	3
28. Կոստանուս	13	120	6	1	2	-	9
29. Գարիսի	22	180	7	2	2	3	14
30. Տիուրուսու	5	35	1	-	-	-	1
31. Տիլուսու	33	125	2	-	-	-	2
32. Լուսանա	25	270	1	-	-	-	1
33. Ալուսու	40	370	3	-	-	-	3
34. Օլուսու	8	50	5	-	1	-	6
35. Մուսուսու	8	55	-	6	-	1	7
36. Իլի	20	190	-	1	-	-	1
37. Միտիլա	2	35	3	-	-	-	3
38. Ալլիս	15	150	13	2	-	-	15
39. Արգուսի	7	55	-	-	-	3	3
40. Կիլիս	7	50	1	-	-	-	1
41. Մուսու	50	300	2	-	-	-	2

42. Կապարեն	25	250	-	-	-	-	-
43. Զազարյախ	30	250	-	-	-	-	-
44. Կապան	20	200	-	-	-	-	-
45. Սիֆլիխ	18	150	-	-	-	-	-
46. Մամուրի	10	130	-	-	-	-	-
47. Աջիառ տեղակներ	-	-	14	9	14	9	46
Ընդամենը	2205	16543	238	104	90	65	500

Ներկայացրած աղյուսակից երևում է որ Տրապիզոն շաղաքում հայ բնակչությանն ունեցել է 1200 տուն, ուղ են մտնել 92 հայր։ Նահանգի 40 հայկական գիւղերի բնակչությանը ուղ են մտնել 268 հայր։ Նրանց են մտնել այլ վայրերից փրկուած 46 հայր²⁵։ Հասկանալի է, որ այս վիճակագրությունը անբացահայտ չէ եւ չի ներկայացնում շաղաքի եւ նահանգի բնակչության եւ տնայնագործի ստաց թուարձակը, որը եղել է մինչեւ պատերազմը եւ տեղահանությունը Աջուածենային։ Հայկական Կովքին որոշակի աշխատանքներ է կատարել հայ բնակչության թիւը, գոյքը - թէկուզ եւ մասուր - հշտնյա համար Կովքին շարունակում է հաշուանել եւ գոյքագրել հայազատական շինությունները՝ տներն ու խանութները իր շտապաց գործունէութեան ընթացքում։ Այսպէս, 1916 Ապրիլի 21 գրությունը հաշուառու է 142 շէնք²⁶։

Յուճիսի 15ին Միւրազ աւազ թահանան Տրապիզոնի Ս. Աստուածածին եկեղեցում պատարայ է մասուցում, որի ընթացքում «մտնից ազատուած Տրապիզոնցիները, մասնատել կանայք ու աղիցիները, շարունակ արտաստընքն էին գլորում, հողմհանգտին կանանց հետեմբիլան (Էղաքիցում - Ռ.Ս.) բոնեց քանիսին եկեղեցուց դուր տարան»²⁷։ Թահանան շարունակ է ետեւ ուրախալի ետրութիւն՝ շարս անուանութիւնների մասին, որոնց արտարութիւններն ինքն է կատարել։ Նա գրում է, որ տեսարանը «սաստիկ սրտաշար էր ու յուզումնալից, հարսներից մէկը սեւ էր հագած ... հարսուզանները կորցրած լինելու պատճառով»²⁸։

Հայկական Կովքին կողմից նպատակներ են արուել տեսպահով բնաները ներքեւ կամ անհատ անունը²⁹։

Տրապիզոնի առողջապահական պայմանները իրտա անբարար էին։ Բարձրի ազգի բներն այն տարիներն էին ազատուած, որ Վարաւուր շէր ոգտուել այս Տրեկից։ Զուրք բերում էր այլ վայրերից եւ կուժն արժէր 20 կողակ։ Ինչպէս հայտնում է Միւրազ աւազ թահանան. «մտք, չարտը, սիկ զնկը ազատուած են հարմարում, կանաչելէն անգամ շի ճարտմ, զատուել անայի տնի - որքան կանիք»³⁰։ Չմայծ առկայ ժամը ընկերային-անտեսական պայմաններին, Ռուսաստանում ազատուած արտաբնակներու հայերը ձգտում էին վերադառնալ եւ վերաշինել թանգուած վերաները, սակայն Կովկասի փոխարքայ, մեծ իշխան Ն. Ն. Ծովանովն որդեկել էր հայերի մտաւրք Տրապիզոն³¹։ Եւ զա այն զեղգում, երբ Տրապիզոնում եւ շէրկույզ վայրերում

կառուցում էին պաշտպանական անդամներ, իսկ հայերի վերադարձը էր նպաստել, որ ուսաները սովորեցին աշխատանքային ուժ, իսկ հայ գրագրին նրանց ապահովելը անհրաժեշտ սննդամթերքով:

Հայկական Կամրաձե քաղաքի և ձեռնարկում ստանալու մեծին Լճկերու-
թեան պահեստներում պահուստը ևս բաժանազանության հայ զանազանականներին պատկանող ծրարությամբ: Կամրաձե ցանկանում էր ծրարությամբ զանազան և գա-
լացած գուժարե ոգևորությունը ուղի մեացած հայերին ոգևորել, որքերին ապաս-
տան առյու և այլ կենսական խնդիրներին համար: մեծին Լճկերութիւնը ան-
ցնկացնում է, որ իր միջանդամում 151 հազ 10021 կգ. ծրարությամբ, որոնց
պատկանում են հայերին: Լճկերութիւնը, սակայն, չի կարող ելուստ ծրարա-
տը շատեցնել, քանի որ սմիայը կառավարությունը մնկնող հայերն առաջ-
նամբին և անոնց թույլ տրերնուն վերադարձին վերադրեալ ծրարական-
ուման օրենքին համաձայն, հայ մշակույթներն և վաճառականներն վերադ-
րեալ ապրանքներն թրաք կառավարությունն տէր դարձում ու մեզ յանձնում է
ի պատճառ⁶⁵. Ելուստ պատասխանելու հետևում է, որ մեծին Լճկերութիւնը լա-
մենայն արտաբերածը կատարում է Տրապիզոնը լրամանակ իրաւուն-
թիւններին հրամանը, երկնայն սեփական շահերից:

Կամրաձե աշխատանքներն օրէցար անկանում էին: Բանն այն է, որ քաղա-
քում թողնում հայ բնակչութեան զոյքը պահանջում էր անկարծայն հեղ-
զութիւն և հաշտաւում: Այդ իսկ պատճառով Կամրաձեում աշխատողների
թիւն անկարծում է: 1916 Յուլիսի էր գրութեանը, քաղաքի մշտական հիւնը ան-
գամներից, կային ևս 17 հազի, որոնց թիւում հայուսպա՛հ, երկուս գրագիր,
պահեստների երկու կառավարիչներ, տասներկու պահակներ և առանձին
բանակապետութիւններ կատարող: Կամրաձե վից ամսուայ գործաւնկութեան
համար անհրաժեշտ էր 17070 սուրբ⁶⁶.

1916 Օգոստոսին Տրապիզոնի Հայկական Կամրաձե Կարգաւարի պաշա-
նում, հրահանգած Մեարայ աւազ ցանական փոխարկում է մասնագիտու-
թեանը իրաւարան Արշակ Առաջիններ⁶⁷. Վերջինն եղանակույն պայմա-
նաւորում էր երանով, որ անհրաժեշտ էր կարգաւարի զոյքը և կարուստ-
ների նեւ կապում խնդիրները, ինչպէս նաեւ պէտք էր ոգևել վերադարձող-
ների իրաւարանական խորհրդատուութեանը, որը է՛ ոգևելը նրանց յանձն ի-
րենց զոյքը նեւ առաջացած խնդիրները:

Տրապիզոնի ամրացումը շրջանագրաւոր հրամանով բանակի կարիքների
համար բաժանազանում են քաղաքի հայերին պատկանող իրեր: Հայկական Կո-
մրաձե, երկնայն ուղղմական անհրաժեշտութիւնից, արժանացրում է պահան-
ջում իրերը, սակայն կազմելով դրանց ցուցակը և արժէքը⁶⁸.

Տրապիզոնի և հանանդի ուղի մեացած բնակչութիւնը, զանազանով բար-
բաղեցնեալական մանր սիմակում, աշխուսեմենային, իր մէջ ուր էր գտնում
գլխավորելու վնկի շարքարարներից և փրկելի թուրքերի անկում յանր պահ-
ուսու հայ կանանց, աղբիկներին և երեխաներին: Կազմում է 80 հազուց քաղ-
կացած իւսեր, որը քարձակումներ էր գործում հակառակորդի վրայ: 12ից 15
աւարական ուժ պատանիներ ևս կազմել էին իրենց մարտախումբը, որը ևս
չարտաւարար արձանակում էր թշուաւս վրայ⁶⁹.

Հայերը երկնայն կարողանում են աճուկելու աւուսական հրամանատարու-
թեանը թուրքական զորքերի դէմ մղուող մարտական գործողութիւններում:

Նրանք, քիմիզով անդադրեցին, չափ ցիտին նահանգը եւ շատեր կատարում էին լեռնախուզական բնօրինակ առարկայուններ: Սահմանի կատարումներից ցերեպան վախճանը հաջորդ էր Քարին շատանքի եւ Արարում Քաղաքանի գլխաւորութեանը ազատանելով լեռներում մարտը էին մարտ թուրքական կանտոնար ստորաբաժնումների գլխ: Տեղեկանայով Տրապիզոնի պրովանսալն, նրանք կարողանում են կապ հաստատել առաւելական կրօնականութեան հետ: Թուրքները նրանց ստիչն են 120 մարտը գլխը եւ 92 կանակ: Թուրքական կրօնականութեանը անդեկանայով հաջորդ ստացած գլխումներից մարտը, նրանց գլխը է ուղարկում 700 գլխաւորից կազմուած շուխա: Հակառակորդը հաջորդն առաջարկում է շահեկան, խոստանալով խնայել նրանց, սակայն մեղմում ստանալուց շուխ, անցնում է շարժական: Հաջորդ իրենց ուժերը բաժանում են երեք մարտ եւ կազմակերպում են պաշտպանութեան: Այլ պաշտպանական անդամների կրօնականութեան էր Ջիլ Եւֆրատները, կենտրոնականներ՝ Միջագետքի Ջիլմուսները, իսկ մարտերը՝ Քարին Կարակէղաները: Հաջորդ կազմակերպումն գլխաւորութեանը հաջորդում է թուրքերին նահանգի⁶⁷:

Պրիմարական Քեղանի կրօնականութեանը նախաձեռնում է Հակառակորդի կուսակազմ պարզին պաշտպանների ուղեւորութեանը: Տեղեկանայով, որ թուրքները գլխից պրօվանսալներում եւ համարումն գլխի գլխաւորութեանը գլխաւոր առաջատանաւորում կապ պաշտպանութեանը ցրեմով, ուսանելը որոշում են գլխից ուղեւորել: Մի խումբ արաբալեռնական հայ լեռնաբնակներն ափ են նստում թուրքներ գլխաւորութեանը: Նրանք պարզում են, որ գլխում կան 500-ից անկի առաջատանաւոր թեմուած ցրեմով: Բացի այդ, թուրքները գլխից ցրեմով ցրեմով խոչընդոտում պաշտպանները, նշում ցրեմներ նախապատրաստում էր ուղարկել պրօվանսալն թուրքական թանակ: 1816 Հոկտեմբերի 20-ին առաւելական երեք անվանակիր եւ մէկ թեմուածու ժողովուրդով թուրքներ գլխաւորութեանը ափ են իջնում 40 արաբալեռնականների եւ անդադր 150 հայ կրօնաւորների: Նրանք են միանում նաեւ հայ լեռնաբնակները թուրքներ գլխից գրում են նաեւ հայկական ուժերը: Նրանք առաւելական լեռները կարում են լեռնաբնակները եւ լեռնաբնակները: Փրօնի սպանաւորները լեռում է նրանց կազմից պարզումն գրողանները: Դիւերներն՝ լեռնախուզական ստորաբաժնումն կարողանում է կտրել հակառակորդի պաշտպանութեանը եւ ուղեւորել գլխից հայկականին պրօվանսալն երբ եւ նախնակ ցրեմով թեմուած 20 առաջատանաւոր, յերեք Տրապիզոն⁶⁸:

Տրապիզոնի կամքն են նաեւ զանազան անհրաժեշտ իրեր էր արձանագրում Տրապիզոնի անբացուած շրջանի գրումաներին: Արաբիս, 1816 Յուլիի 1-1817 Յուլիուսի 1 մահանակահաւատանում թանակի կարիքների համար արձանագրում են 60000 ուսուցիչ զանազան առարկաներ եւ կենցաղային իրեր⁶⁹:

Համ-Տուրքը յաջանում է, որ Մարտից սուղ թանակն «Գլխաւորութեանը է նախը նոգուող ընդամենութեան ճերմակացուցի: Տրապիզոնում եւ սուր օրերս կը մննին իր սրբաշունտանակին...»⁷⁰: Նման նշանակութեանը պարտականութեան էր Տրապիզոնում անգլիական յարուած գլխից, որը 1816 Հոկտեմբերին խոստանում է հայկական կամքի նպաստ պրօվանսալն: Տրապիզոնի ստիգանական բաժանումներն է գլխում ուժը Անթրակոսը կարակէղաները (Անթրակոսան), եւ յաջանում հայկական կամքի անդամների կազմից կատարումն շարժականների մարտը: Հոկտեմբերի 16-ին առաւելական թանակները

պէս, զեղապելս Դիկան պահանջուս է Տրապիզոնի ոստիկանապետից հետաքննել եւ զկուցիչ⁵¹ :

Կալամկարոցն իր յաշտարարութիւնսմ ելում է, որ Լաչիկան Կոմիտէի սեղաններն սպասելով դարձար Լիւթիոյի կողմից որում յախ փառարութիւններց, չին դիմանում գաթակզութեանը եւ ծայ որքի որոնելու վախարն, որը գլխաւոր պատճառն էր Կոմիտէի կիսման ծածար, իրնց ոչ ոչաղբուքիսնը կենտրոնացրելին ... ոմնեղուածի իրազման վխա⁵² :

Հին բնդունելով Կալամկարոցի յաշտարարութիւնը, Տրապիզոնի ոստիկանապետ առաջին սեղանաւի վերակացուն հրամայում է կրել Լաչիկան Կոմիտէի գրառեցում չէնք եւ պահետք, Կոնզուլութիւն սահմանելով վերջինիս վրայ⁵³ : Ելում կարգադրութեան հետեւնով զաղարկում է Կոմիտէի գործունէութիւնը, որ յաշտարար է սեղադաւանում որքի որոնման եւ նրանց Ռուսաստան սեղադաւանում գործին Փաստարէն, ուսուկան իշխանութիւնները հասար ընծայելով Կալամկարոցի սեղանն եւ սեղադաւանի սմբասանութիւններին, հրամայում են զաղարկելն Կոմիտէի աշխատանքները :

Տրապիզոնի ոստիկանութեան կողմից կատարուած հետաքննութիւնը որին սորչելը չի առնա Կոմիտէի գործունէութիւնը վերակերու նպատակով, ԿՀԲԸի կողմից Տրապիզոն է գործուցում, մասնագրութեանը իրաւարան Արշակ Առաքելեանը 1916 Լոկտեմբեր 16ին նա պաշտանապէս դիմում է Տրապիզոնի սմբասան չրջանի պետին, խնդրելով թոյլատրել վերադառնալու նոր «Տրապիզոնի Լաչիկան Կոմիտէ» Առաքելեանն ուղղուած ինզրագրում ներկայացնում է Կալամկարոցի սմբասանութիւնների սեղանն լինելը եւ ինզրում հաստատել նոր Կոմիտէի կողմը եւ միտմանակ թոյլատրել գրառելն Կոմիտէի չէնք, սեղանին իրնց պատկանող գրամակնս միջոցները, պահետք եւ վերադարձնել թուղարուուած ըմբակնից գրառութիւնը ինչպէս ելում է Առաքելեանը, Կոմիտէն թողկացած է լինելու ինչ սեղաններից եւ չորս մեղմաններից, ախ գրաւորելու է ինքը Առաքելեանը⁵⁴ :

Լոկտեմբեր 16ին Առաքելեանը եւ Ա. սեղանաւի վերակացուն կատարում են Ս. Առաստանին ներկայացու գրչի յուշակոչարում, Գոյադարում են 42 ստորկայ, որոնց ընդհանուր արժէքը կազմում է 300 ուսուրի 60 կոպէկ⁵⁵ :

1917 Յունուարի 20ին Լաչիկան Կոմիտէն դիմում է Կոմիտէի փոխարքայ, Ռոմանովին, յայտնելով, որ Տրապիզոնի ստորուած կամ սպանման հայ գնահատակներից պահանջներում կայ մեծ քանակութեանը միջերում միտարուս Կոմիտէն ինզրում է փոխարքային հրամայել չեմիք Լոկտեմբերեանը, որպէսզի վերջինս հայերին պատկանող միտարար չաւմնի Կոմիտէին⁵⁶ :

Հայրենի գրեզեր վերադարձում հայերին սպասում էր սո՛քի փոտեցը Առաւելապէս ծանր միմակում են գտնուում Տրապիզոնի միմակայ գրեզերը Ռուս գործին իրնց պարէնի պաշարները սմբասանելու նպատակով, առաջին ներքին հասարչ էին միմակայ գրեզերի ցարներ Արշակ, Գարիան գրեզի երկու հազար փութ ցարներից ոչինչ չէր մնացել, ինչպէս ելում է Լաչիկան Կոմիտէին ներկայացուած գրութիւնում «Այսօր նրկադարձական աշխատուցի ժամանակն է. [վիտալիսները] ոչինչ չունին, որ նոյնիպ իրնց աշխարհը ճշակելով վրադին նո յատաքնիկային հացի կարութեմին չքայնն»⁵⁷ :

1917ի Փետրուարեան Սեղադաւանութիւնը որոչ գրակն սեղադարձեր է աւարկելում Տրապիզոնի հայութեան ծանրը Վերացում են փոխարքայու-

Քան իրավիճակը զարգար ևս ազատագրության նախնայ հայերի վերագրված ինչ կարգում արդիվները: Հայ բնակչությանը Շարաւորութիւն է տնկնում աւարեաներու վերականգնել թանգրան սփռները և մեծամասին ինչի գրգռականական աշխատանքները: Փոքր վերագրված ինչ աւարեան էն մի շարք ինչիները: Ինչպէս հայտնում էն 1917 Մարտի 15-ի Վերջ Ե- կրկնակրտին ուղղուան նամակում Մարտումն ազատական և հայրենակրտներ կրտից վարչարան Վրդար Յովակրտներ և Արամ Յակրտներ՝ կրտնութրական իշխանութիւնները հայերի գոչքին տրտան մահնակակներին թանկն էն գոչքի տնտրեման իրտուներ, որը վարչարան էր համարտուտան փտտութիւններով: Յովակրտներ և Յակրտներ աւարեան էն կրտնակրտին Շարաւորութիւն տնտրել, որպէս իշխանութիւնները թոյլարեն որ իրտանակրտ թտտակրտի մեկուան հայ վերագրանայ Տրտարան և տնտրելի գոչքը՝ նման տնտրտութիւնը թտտարում էր նրանով, որ Տրտարանի ուտտական իշխանութիւնները տնտրել էին կրտնութրական իշխանութիւնները նման կրտնութրութիւնը և գոչքի նմ կարտան վեր կարտը էն թանկ թտտու մահնակակները: Մրտանման, Տրտարանում կարտանվարում էին ուտտական ինչիակրտութիւնը համարտրթ աւարեանտրտներ, որտը շարտնակում էին կարտնական թտտարականութիւնը և կանտան թտտրտաններ էին թտտուան հայրենիք վերագրանայ հայերի նկտաներ: Բայրայ, վարտում էին արեանտրտրտն տուտրեցնել հայերի թտտարական նահանգում և թտտարում Աղտն: Արտտակի Վտտնի (Հայրական թտտու) թիշակիցը թտտում է, որ Տրտարանում կրտտարտանայ Էրտրտնակի Վոյտնի Լտտո (Տրտարանի գրտնտրական թիշակի) թիշակը, կրտնութրանայ համարեմանում ազատում է պտտմական թտտրի թտտաններ՝ «Մի թանի թտտր Փոքր Աղտնի թիշտուննական իտտրի ուտտին», «Տրտարանի տնտրանք» և ն-Արտտակի Վտտնի թիշակիցը նշում է, որ թտտ է տնտրել նշում թիշակի թտտութ համար, տնտրել տնտրել ոչ մի թտտր չի տտում Հարտտանի և հայերի մտրն: Մրտի Էրտրտնակի Վոյտնի Լտտո N Շտում արտում է գրտնակրտական փոքրիկ տնտրութիւն, համտանայ որի Տրտարանի շրտնում թտտում էն թտտակներ 185 հայ: Ըստ Արտտակի Վտտնի թիշակիցի՝ «Մերթր (Էրտրտնակի Վոյտնի Լտտո - Ռ-Մ) այնպիսի տպտտրտրտին է թտտնոմ, կարտն թի Փոքր Աղտնում Հայտտան թիշտուննայ գտտրտն տնտր»⁶⁴.

Անտտանտներ, իշխանութիւնների վերտրեմակցը սկտում է աւարեաներու փոքրիկ: 1917-ի գրտնութիւնը Տրտարանում թտտում էր 1000 հայ՝ Շարտնակում է նահանգի հայ բնակչութիւնը հայտտաներ:

Կնտրի միտրների համեմտական թտտրտաներ Շարաւորութիւն է տնտրում վերտտրտից Տրտարանի Ս. Ատտանտին հայրական կնտրեցնել և կնտր տտեր, որի համար պահանջում է 4200 ուտրի: Նտտի հարց է թտտրտանում նոր շրտնութիւն վարտակրտելու, որը Շարաւորութիւն էր տայ տնտր տնտրտրտել ՀԲՄԿԻ արտտուցում կանտուղ արտրեցնել⁶⁵:

Հայ արտրեցնել ինչից տնտրակութիւն էն շտտարեանում ոչ մրտի Տրտարանի Հայրական կնտրան, այնու տնտր տնտրել և ուտտական թտտակի Տրտարանում իտտարայ հայ գրտնտրտներ: Կրտնութիւնը արտրեցնել համար հանգտանակ էն 88 ուտրի⁶⁶: ՀԲՄԿԻ Տրտարանի մահնակակից տնտրական աւարում էր 2800 ուտրի գտտնակակներին նպտտա տայու համար՝ թիշակ Տրտարանը

որքերի նստաբարձարական է 20 ուսուցիչ⁶⁶։ Գաղթականները կարիքներից թուլանալուց, նպաստակոմ գանձուսույն է նախարարելու 50 հաս ոսկեզրամ, որոնց ընդհանուր արժեքը կազմել է 1300 ուսուցիչ⁶⁷։

1817 Մարտի 10ին ԿԶԲ Ընկերության ուղարկված գանձագան ապրանքների գանձագին ստացուել է 1784 ուսուցիչ 42 կոպեկ գումար⁶⁸։ որը եւս տրամադրուել է Հայ գաղթականների եւ որքերի կարիքների։

Տրապիզոնի Լաշիկյան Կոմիտեի իր գործունեութիւնն ապուստիկու նպաստակոմ գործակալութեան է սալխա հաշիքին պատկանող անկեր։ Այդ նպաստակոմ կնքուել են նստապատասխան պայմանագրեր, որոնք նշուել է անկերոմ անուստագանուներ, անկերան գումար⁶⁹։ Միջպատ Մրապիտեանի սուկեր 1917 Անգլիաներին գործակալութեան սալխո ստացուել է 20 ուսուցիչ⁷⁰։ Կանուսիների գործակալութիւնը անկի Թանկ արժէք՝ անխար 200 ուսուցիչ⁷¹։ Հասարակ գումարների մի ժամը փորձուցուել էր գրամատուն եւ կոմիտեի պատու էր նշուել գումարի սակտաներից⁷²։

Միտամանակ ժառանգորդներին են յանձնուել անկերու եղան ապրանքները Արաբե, 1918 Յուլիսի 20ին կազմուել արձանագրութիւնից պարզուել է, որ Հայ թաղաքի ընտելի Եակոբ Յէր Եակոբեանին են տրուել նրա զանաք Եուլանի Քրիշեանին պատկանող իրեր, ընդամուսի՝ 171 ուսուցիչ արժէքով⁷³։

Լաշիկյան Կոմիտեի 1917 Յունուարի 7ից մինչեւ Փետրուարի 3ը որսական գրամատուն իր հաշուեմամբին է անկախութիւն 52000 ուսուցիչ, որոնք հասարակ են անկեր գործակալական, գոչքը գարեմով սալխո կամ գանձուելու միջոցով⁷⁴։ Անուստակուսի է թէ ինչու գրամտան գոչքը պահանջներ ունեցող կոմիտեի եղան զայն շանկուութեանը գումար է փորձուելը։

1917 Մարտի 15ին Վանի Մաշգեաներ Կոմիտեից ուղարկուել ամանակոմ Տրապիզոնի հայ եկեղեցու Թաղական խորհրդին յարձուել է, որ իր կողմից գիտուելներ են արուել Գէորգ Ս կամիտիներին, Միտրոպ սալխո շանձուելներ, Մաշ Թիքիներ, ինչորնով անկերութիւն յարձուել իր ջրով Մարի Արապեանի մասին։ 1918 անկերու նա եւ իր անուստեր Կոմիտեի սպան տարազրուել են Տրապիզոնից Միքիտա Մեծ գիտարութիւններով յանդուել է Մ Արապեանին անկախութիւն Իզմիր՝ ազգականներին մաս։ Բանագալթի ընթացքում մանուցել է ծծկեր երկեան։ Երեւ ազգիները՝ Երեան, Միքեանը եւ Լիբանուչը գանձուել են Չարամագում⁷⁵։

Տրապիզոնի եւ նախկին թաղայան անանուութեան Ընտանեակով զգարուել էր սալխին անհրաժեշտութեան պարագաների սուր կարիք։ 1917 Ապրիլի 10ից Լաշիկյան Կոմիտեի անկաններին նստաբար սանձուելու է անկերան Ընտանեակ աշխատատարքը՝ նախագահ Արշակ Արապեանին 300 ուսուցիչ, անկաներ Ենթակ Դուրեանին 150 ուսուցիչ, Կաշիկ Արապեանին 120, իսկ Մարտի Արապեանին 80 ուսուցիչ։ Փաստորէն Կոմիտեի անկաններին մեկ անտուայ նստաբար արուել է 615 ուսուցիչ գումար⁷⁶։ Լաշիկի անկերով նստը միեանգը, նշուել գումար իրեան անկարարքը էր նրանց ընտանեակ գործունեութեան նստաբար, շանի որ գներն արժեք անուել էին եւ ուսուցիչ իրեան արժէքուել էր։

1917 Օգոստոսին կաշայան Տրապիզոնի թաղաքային մարմին ընտարութեաներում ընտարուել են երեք հայեր⁷⁷։

Լաշիկյան Կենտրոնական Կոմիտեի ընտար եւ Տրապիզոնի Լաշիկյան Կոմիտեի նախագահ Արշակ Արապեանը յարձուել է, որ Լաշիկներին Դին

Կարենից թաղար են փոխադրուել ըստադալից փերուան 56 հայ կին եւ երեխայ, «սորնք Տրապիզոնի շրջակայքի գեղերի բնակիչներց են, այդ գաղթականներն Կարենից փոխադրել է [Տրապիզոնի Հայկական] Կոմիտէի մարտիս ամսուան 7՝ Օտտապուստնը»⁷⁹։

Միամտմանակ լաշուարսւմ է Տրապիզոնի առասական իշխանութիւններց ստանալ հայերի լքեայ ցոյքը՝ աչքիները, հոգը, դրամը եւն՝ աւարիներս իրաւունքը։

Սեպտեմբերի 25ին, 18 հայեր, երկարատեւ գեղերումներց շտայ կարգանում են մասնակ առասական ստախալակ գերքերին։ Ռուսները սխալմամբ երանց համարում են լրտեսներ։ Տրապիզոնի անբարոյան լքեայի պես, գեղապես Սեփանովը երանց հարցարեննուայ շտայ պարզում է իրականութիւնը եւ ուղարկում Քիֆլիս։ Բանի որ հայերը վերաբնակարանակ կին, երանց համարում են սազմապերի։ Իսկ զա նշանակում է, որ երանց ուղարկելու են Սքիր-Հայերն այդ գտանելց պատանելու շտայի պիւտում է արոււմ Անգլոֆոնական Ծառուկ Կոմիտէի անպալ Միտիջի Գաղափարովին (Գաղափարեան)։

1917 Հոկտեմբերի 15ին Միտրոպ սաւայ զանման յարմում է Հայկական Կոմիտէին, որ Անգլոֆոնական Ծառուկ Կոմիտէն Հոկտեմբերի 10ին հրամայել է ձեռներ Ընկերութեանը հայերն պատկանող իրախոսք յաննել իրեն, որպէս Անկեանի Հաշոց Կաթաղիկոսի ներկայացուցիչը⁸⁰։

1917 Հոկտեմբերին Կովկասեան Ռազմականատի Ռազմամուպին Ռուսեր Կոմիտէի Օգնակի Սեպակում (անպակում) Գարոջը Լեւոնեանը (աւայը Ջիւսեան որպին) գիտում է Ան Մովի առասական նաւանդակներն պես Սեպարովիչին, պահանջելով շտայ նստեր սրամուպրից վերաբնակում ստախինայ լքեաններում վարձուող հայ փարատականներին։ Լեւոնեանը յարմում է, որ նշում ինպիսի յանման համար է անպալից Կովկասեան Ռազմականատի Սքիրտակեան Երջանի նախարարութեան պիւտը։

1917 Հոկտեմբերի 25ին Միտրոպ սաւայ զանման գիտում է Գաղափարովին, ինչպիսիք ձեռնակի, որպէսզի պիւտարականները վերադարձնեն իրենց կողմից պատապարծուող Տրապիզոնի հայկական ցարոյքի շէնքը⁸¹։

Սակախի Ռուս-Ֆուրքական (Հայկական) Ռազմականատի զաշտայումով առասական գործակախերը սխալում են նեւանայ Ռազմականատից։ Տրապիզոնում անպակարան գտնուան նաւաստութիւններ, որոնք իրենց գործունէութեան համար զոյք կին վերջուի Տրապիզոնի Հայկական Կոմիտէից, սխալում են վերադարձնել ստախուտը⁸²։

1918 Յունուարի 19ին Միտրոպ սաւայ զանման պահանջում է Հայկական Կոմիտէից ներկայացնել հաշուաւարութիւն փակաւում իրախոսպի ստախում գրամարներն մարնը⁸³։ Իսկ Յունուարի 13ին համակում զանման յանգիմանում է Կոմիտէին, որ այի իողացել փոկելու ազգային մաստը հարստութիւն-գիտարանը ու այս պատճախով գրախոսանի գրքերը գոն են պնայցել քաւական իրով իցլուգական շէնքում բնական գիտարանի կողմից⁸⁴։

Տրապիզոնը նեւաշրջրում է նաեւ աներկեպներին։ Երանք նախապատրաստում են աշտակց ցարոյքի գրամարներ ներքնել, ինչպէս սքինակ նաւանդակի ինչպիսիման համար։ Միամտմանակ անխումանում է յախ բնակելութիւնը, որը փորձում է անպում ինքնապարտութեան ձեռք բերել⁸⁵։

Յուլի 1918 Փետրուարին սկսուած թուրքական յարձակումը հարաւրաժիտ շատեց իրականացնել համառոտուած ծրագրերը: Անճանդատացած թուրքերի յայտնուայ յարձակումից, Փետրուարի 13ին, N 8 դրութիւնու Միտոպ զանաւան ապստամբ յարեաւ է կոմիտէի անդամներին «Տրասպիզոնը կազմում է մեծ գտանօցի առաջ»: Էս ինչպիսի է շտապ Բաթում ուղարկել արժեքաւոր իրերը: Փրկուած եւ հարապատ սխախները վերադարձած արաբիզոնցի հաշեր ստեղծուած էին կրկին ապստամբելու մտաւաստան⁹⁹:

Հակառակ է, որ ներկայ հրապարակեալք չեն կարող անբողբուքեալք յասարակել Տրասպիզոն յազարի եւ Կարանցի հարսեան քրկուքեան հետ կապուած յորք հարցերը: Մեր իտաղայ տատմասերութիւններու էր քորմնեք յրացնել այլ յայտը ետրայտը վաւերացրեալք, փաստերով եւ անկեղութիւններով:

Յարուած ներկայացուող փաստաթղթերը, յազատութեալք N 1ից (որք թուրքմատութիւն է Տրասպիզոնու հրատարակուող թուրքական պաշտօնաթերթից) որոնք պահպանուած են Հարստանի Ազգայնի Արխիւու, ազարուած են տակնի անցած, ուղղագրական եւ կէտագրական որոշ շեղումներով ու սնի պահպանեալք: Փաստաթղթերի վերնագրուելը կատարուել է մեր կողմից:

Ա.

Թուրքական Կառավարութեան Պաշտօնական Յայտարարութիւնը Տրասպիզոնի Հայերի Բռնագաղթի Մասին, եւ «Միտրին եւ Առաջադիմութիւն» Երկտրութրական Կուսակցութեան Տրասպիզոնի *Մեշեկները* Պաշտօնաթերթի Զօդուածը «Գնասական Կայրագործիւններ»ի Ամստրեալք N 13 Յունիսի 1915 թ., Տրասպիզոն 1.

Թուրք Կառավարութեան

Պաշտօնական Յայտարարութիւնը Տրասպիզոնի Հայերին

«Գնասական ասքիներ ի վեր, Օսմանեան ընտկտրեան մասը կազմող ճար հայ հայրենակիցները, արտարին թեղաղործիւններու հետեւելով, վնասակար եւ խաղաղութիւնը վրոպող զարափարներ կը սնուանան եւ այս կերպով թէ իրենց հանգստութիւնը եւ թէ օսմանեան հայրենիքին իրենց միտ հայրենակիցներուն գոյրքիւն ու հանգստութիւնը կը խանգարին եւ արհեստեղութեանց պատճառ լլլալ կը համարձակին: Նոյնիսկ հայ ժողովորդին գոյրեանը եւ այժմ մեր կառավարութեանը հետ պատեղապօղ ղշնամուն աչակեղու կը յանգնին: Իստի թէ երկրին պաշտպանութիւն եւ խաղաղութիւնը պահպանելու համար մեր կառավարութիւնն արտակարգ միջոցներ եւ զոտորքիւններ ստանձնելով, մինչեւ պատեղապօղն վախճանը ընակելու համար մերքին զատներու մէջ կառավարութեան նշանակած վայրերը փոխաղրել որչաւ է եւ բոլոր օսմանօրիւնուն վնասկանապէս թաղապայ յայտարարութիւնը կ'ընէ, որուն պարտաւոր են կէտապէտ ենօզանցի բոլոր օսմանցիները:

1. Ներկայ յայտարարութեանա ըտականն հինգ օր վերջը ստեաաարակ բոլոր հայերը, ի բացանեալ իրանցները, բարերու եւ գիտիկոտ յաժմամուննլով պարտաւոր են մեկնիլ ժամդարմներու ազատապանութեան տակ:

2. Մեկնելու ժամանակ իրենց շարժում գոյքերէն միասին առնել թղթաւորում են, թայց ստելոյ գոյքեր, անչարժ կապումներ ծախել կամ ուրիշներ յանձնելն արգելուած է: Որովհետեւ տեղափոխութիւնը ժամանակաւոր ըլլալուն պատճառաւ, այն բոլոր գոյքերը, որ սխտի բողոքին պիտի կապուին եւ հազիր ինձումս հաստատուող շէնքոս մէջ պիտի ամփոփուին եւ անչարժ կապումներով միասին պիտի պահպանուին ու երբ վերադառնան դարձեալ, նշուրեաւոր իրենց սխտի վերադարձոյն: Ամէն անոնք, որ հալածակ այս հրամանին, գնին, ծախին եւ պահին զհնուորական առեւտրի առաջ պիտի դրկուին: Միայն այն ամէն իրեղենները, որ բանակին պիտոյր զոսացնելու բնոյր ունին կարելի է յոճար կամբով ծախել կատակարարեալ:

3. Ծանրութեան միջոցին հանգստութեան համար պահողներ եւ մեծ շէնքեր պարտաւորում են եւ ոնել յարձակումի ենթակալ շխարս եւ ուղջ-տուղջ իրենց առժամանակեայ բնակավայրը հասնելու համար ամէն կերպ կարգադրութիւններ կատարում են:

4. Հայ ժողովուրդէն մէկն կամ մէկ բանիներուն վրայ յարձակում ընդունելուն դէմ պահակներուն կողմ զէնք պիտի գործածուի եւ ուղջ ճեղքակալելով զհնուորական առեւտրին առջեւ պիտի դատուի եւ գլխատուի: Հայիւրսն երեսակայական գաղափարներով ասպնդողներն հետեւանքն կողդ այս կարգադրութիւնը ուրիշ ոնել ժողովուրդի նեւ կապ կան անուրիշն շունճալով բնակութեան միտ ասարերը ոնել կերպով յախտի միջամտեն այս գործին:

5. Հայերը պարտ են հնազանդիկ կատակարարեան այս հրամանին եւ երբ ոնել հայ ոստիկան զհնուորներուն վրայ զէնք գործածել անմիջապէս ժամդարձները զէնքի պիտի դնեն եւ զէնք գործածողները միտայն մտեալ ծնոր պիտի ճգնեն: Կարձեալ, կատակարարեան հրամանին չհնազանդող, տեղափոխութենէ խուսափող եւ այս ու այն կողմն պահուրտողները, պատողները, կերակրողները եւ ամոնց պահուիչն ազատուողները հախարան բարձրացնելու համար զհնուորական առեւտրին առջեւ պիտի դրկուին:

6. Հայերը զէնք կամ ուճար կրկու արտօնում լղղալով իրենց բնակարաններու մէջ կամ դուրսը պահում ամէն տեսակ զէնք, արքանակ, ուճար եւ երկառոյթի սորեր պէտք է կատակարարեան յանձնեն: Այս տեսակ զէնքերու մէկ ծափն վրայ կատակարարեան տեղեկութիւն ստրում ըլլալով ամէն անոնք որ նախապէս ծածկելու զաղափարով, չեն յանձնելու եւ յետոյ կատակարարեան միջոցաւ ներուսն կը համուին խիստ պատասխանատուութեան տակ պիտի մնան եւ պատմուին:

7. Ծանազարինն հայերը կարգաւորելու, սպաննելու եւ սալ եւ սալ նարտակնելու համար ամոնց վրայ յարձակողներուն դէմ ժամդարձաները ու զհնուորները արարտուր են եւ արտօնում զէնք գործածելու արգելտի ամենաուրախները սպաննել:

8. Օսմանեան պակտային պարտք ունեցողները իրենց պարտուց վոխարէն կրկուսն ապրանքները յանձնել սրանքային պատետուսնոյն, միայն կատակարարութիւնն իրաւունք ունի գնել զհնուորական պիտոյի գործածութեան համար այդ բոլոր արքանքները, պակտային զճարկով պարտուց զուճարը, որուն վոխարէն ապրանքները յանձնում են: Ուրիշ ամոնց եղամ արքանքին վոխարէն նա կարելի է ապրանքներ յանձնել, միայն թէ պարտուց իսկութիւնն պէտք է կատակարարեան միջոցով հաստատուի, այս նպատակին հա-

մար վաճառականին փակեացուած տնօրակները առայնակարգ փաստեր կը կազմեն:

9. Մեծ եւ փոքր կենդանիները, զորս փոխադրել կարելի չէ, կատարարութիւնը պիտի գնէ:

10. Տանապարհին վրայ զանազոյ գիշերոտ, քաղաքներու կատարարութիւններու եւ նախանգնելու սլոշուածներու կարելի եղած զգնութիւնը պիտի մատուցանեն նայ ժողովուրդին:

2³⁷

Ռուսական Վարչագործիւններ. Ճառայի Էջեր

Յոյններու եւ հայերու առայադկութեանը Էջրեն գիղգիտութիւն վրայ յարձակող ռուսները, իոյն գիւղի բնակիչներէն Իճանօղլուներու զանակներէն Օսման աղան կը ձերբակալեն եւ իրենց կերակուր պատրաստելու համար կ'առաջարկեն իր կիներ թելել եւ մերժելու պարտագալիւն կը ստիպեն: Ի/եղնը ծաղրայիղ բռնութեան եւ տառաջանքի ստակ կիներ պահած տեղէն ակամայ կը հասն: Պատուի բշմամի այս վայրի զազանները կ'աղեն Օսմանը ճանրել հրամանատարէն կանչուած եւ բռնելով: Էջրուտ Օսմանը պատահելիցը գուշակած ըլլալով չի հնազանդիր, որուն վրայ կը յարձակին եւ թեւոր կապել յետոյ իր աչիւն առայ կնոջ պատիւը կը բռնարարեն եւ ի վերջոյ ամենազարհուրելի կերպով, այսինքն մարմինը կտոր-կտոր բաժնելով կ'ազանեն:

Վարմիր Դրօշակի ընկերներէն»

Խորագրութիւնս այս զտերակիրը շնորհակալութեանը առաջաւ Արժանապատիւ Տէր-Մեղրու պահ(ախայ) Մելիսանի²⁶, որ Բարբոսից Տրուպիզոն էր մեկնել փախտակակաների զգնութեան գործով: Վաւերագիրս քարգնանութիւն է քուրքերէն ընազրի, որ Տէր-Մեղրուայ ձնոր թելելով՝ քուրքերէնի տեղեակ մի տաճկանայի քարգնանի է տուել, որ եւ անվախօջս հրատարակութեան ենք տալիս: Առային վաւերագրի արտօնվացումները կեղծիցք ոչ միայն տերակաւութեան անտույլ անկուր ցարդերն ազապուգանած, այլև Տրուպիզոնի քուրք պաշտօնական թելքուն հրատարակուած, երկրորդ վաւերագիրը, որ քուրքը իստան է հայ եւ ռուսի վարչագործանց մասին, շատ հասկանալի է քուրք ու քուրք անրոխի խմբութիւնները եւ կտորածները քարգուրելու:

Բ²⁷

Ս. Էջմիածնի Գիւճանատան Գրութիւնը Եղբայրական Օգնութեան
Յանձնաժողովի Կախազան Գարեգին Վարչագետին Տրուպիզոնի
Վկայերից Բարբոս Ուղարկուած Որբերի Խճանքի Համար Միջոցներ
Չեմնարկելու Մասին

N498

3 Մարտի 1916թ. [Ս. Էջմիածին]

Նորին Ս[ուրբ] Օժութեան²⁸ հրամանով Գիւճան ուղարկելով տրոս ինտ Բարբոսի Մեղրուայ առագ քանիտայ Մելիսանի ինտարքի պատճեն, յանձնարարում է քարծրապատուութեանը Տիֆլիսում իրագաղտութիւն ունենալ այդ որբերի պանդանութեան համար Պետական նարատ առանալով:

Մակարրու Քիւնկեր՝ «4 Մարտի 1916», «թ. 546», «Գրութիւն գրել Մեղրուայ եպիսկոպոսին»²⁹ ի շտատախոյր տնօրնութիւն լք», «75/914»:

Գ²⁰.

Ս. Էջմիածնի Կիսամասան Գրութիւնները Կրաստանի եւ Իմերեթի Հայոց Քննի Առաջնորդ Մեսրոպ Ինժնեօրդու Տէր-Մովսէսեանին, Մեսրոպ Ա. Կննի. Մեղանին 5000 Ռուբլի Ուղարկելու եւ Վերջինիս Այդ Մասին Տեղեկացնելու Վերաբերեալ

1.

N 504

3 Մարտի 1916 [Ս. Էջմիածնի]

Նորին Ս[ուրբ] Օծուրեան հրամանով Կիսանա յանձնադարձում է Գերասարտուրեանը կառուարդի Չեր ձևերի տակ եղած միջոցներեց առ այժմ 5000 ռուբլիի փոխադրել Քարում Տ[էր] Մեսրոպ տապ բաժանայ Մեղանին, որպէս զի Տրապիզոնի գրաւելոց յետոյ, գործադրուի այնտեղի եւ ծովաներձ շրջանների ազատուած հայ բշտանների կարիքների վրայ:

Անկախ դրանց, Կիսան խնդրում է Գերասարտուրեանը յայտնել, աղիւժը՞ պետք եղած ժամանակ Քարումի Տ[էր] Մեսրոպ տապ բաժանան այժմէն իսկ կարող կը լինի՞՞ գնալ անձամբ նոր գրաստան վաչտերք՝ հասելիմ օյնուրիսն հասցնելու գործով:

(տարադրութիւն ըմբռնելի չէ - Թ-Մ.)

2.

N 505

3 Մարտի 1916 [Ս. Էջմիածնի]

Հայրապետական Դիսան, ի հետեւումն Չեր Փնդրուարի 26ի N 86 գրութեան, յայտնում է, որ Նորին Մարտիան հրամանով Արդա հետ փաժամանակ, յանձնադարձուեց Կրաստանի Հայոց Թննակով Առաջնորդի առ այժմ փոխադրել Չեզ 5000 ռուբլի գործածելու Տրապիզոնի եւ ծովաներձ շրջանների հայ գաղթականների կարիքների վրայ:

(տարադրութիւն ըմբռնելի չէ - Թ-Մ.)

Գ²⁰.

Քարումի Տրապիզոնի Հայրենակցական Միութեան Նամակը Որբերի Համար Գնում Գաւրնի եւ Լրանց Քարում Ուղարկելու Մասին

22 Ապրիլի 1916 թ. Քարում

Սիրելի ընկերներ

Իր ժամանակին ստացայ N:7 Չեր նամակը եւ 106 որբերու ցուցակը. Չեր նամակով պահանջած մրերքները նոյն օրը գնուած եւ պատրաստուած է, սկսեալ այնքից, շաբաթի եւ այն, բայց ինչպէս Չեզ այ յայտնի պետի լինի, վերջիս քարտը մեծ կարիք ունը մրերքելու, մասնաւոր այնքի, այս պատճառաւ հարկ եղայ ճաշ Օռօդօվիսի Քոմիսիայի²⁰ խնդրել իրաւունք, որպէս զի կարենամք այդ սպասմքները դուրս հանել, իսկ վերջը խնդրել, որպէս զի կարենամք մաւ բաժնայ, կը յուսանք, որ այսօր ամէն բան պատրաստ դրաւով պետի կարողանանք բաժնայ: Չեզ լաւ յայտնի է, թէ այդ տեսակ գործերը ինչպէս կրիսայի բարեբոլով ստալ կ'երթան: Հայր Մեղանի մի բանի անգամնի Ուրբանամ²⁰ գնալ, որպէս զի գործը արագացնելու՝ արդիւնքը գրեթէ ոչինչ եղաւ:

Չեր մեկնելէն վերջ մենք Քարումի մէջ դրած չենք հասարած, բայց դրածներ ստացած ենք նոր Մոլիից Հայկական Կոմիտէից երկու անգամով 975 ռուբլի, իսկ Նովոյուսիյակից Միտրան *(այգաձուռն ըմբռնելի չէ - Թ-Մ.)* 700 ռուբլի, որով եթէ դրամի պետք ունէք, կրկին գրեցէք եւ առայնմ ասորի Չեզ կ'ուղարկենք:

Մենք հոս աշխատած ենք, որպէս զի մի քանի անիւներ մնացող մի քանի-
քէ կազմել ու արտադրել հաս, որպէս զի երբ որք գարտ լինէր, նորա շարունա-
կեն Չեզ գործը, յայտնի է շատ փառիակնի էր, որ այդ Ժողովուն ըզար տրա-
պիզոնգնիւնէն եւ քառական ալ ասուկէն գիտնային, իսկ երբ թիչ ըլլան տրա-
պիզոնգնիւնը, ստիպուալ պիտի ըլլաւք խնդրելու Տիգրանից, որպէս զի օգնի
մեզ, արդէն կը խնդրէինք Չեզ, որպէս զի մինչև Ժողովուն Տրապիզոն գալան
զոք Չեք ազգօգուտ գրադոմները շարունակէր ու Բարոն գալերնիդ ա-
տայծն յետսօզէր:

Պարոն Ֆարոսիանի քերած ցօցակը նոյնպէս ստացանք, երբ այդ ցօ-
ցակը կազմել զերջը նոր [որեր] գտնուած են, խնդրէինք, որ փօրով մեզի
յայտնէր, զի ժողովուրդը անհասեր կը տրատ նոք ցօցակներ կարդալու եւ
նոք անուննը կարդալու:

Մենք կը խնդրէինք, որպէս զի աստի անիւով մեզ տեղեկացնէր, թէ
մարդիկներու պէտք տե՛ն[ի]ք, որովհետեւ փառիակները քառական շատ կան,
մեկը այնպէս կը կարծենք, որ կարծի [է] խնդրել անոնց համար երաման, որ-
պէս զի Տրապիզոն մեկնին:

Բարեկեղով Չեզ եւ մարտիով յարադրին:

Մեամք յարքանօք ի դիմաց Տրապիզոնցիներու | Հայրենակ[ցական]
Սլոթիան (ազգանունն թիթեանի չէ - Բ-Մ)

Ե⁹⁰

Տրապիզոնի Հայրենական Կոմիտէի Նախագահ Մ. Էմերեանի մեկոյց Մեսրոպ
Ա. Ճնջ, Մեղեանին Կոմիտէի Աշխատակիցների Կեդրոնեան Համար
Շախատած Գումարը Աճարիցու Մասին
Armenakuy Komitet V Trapezunde

N 41

3 Յունիսի 1916 թ. [Տրապիզոն]

Արժանաւարտի Տեղ Մեսրոպ Ա[րագ] ք[ա]հ[ա]ն[ա]ն[ա]ն Սեփեան
Հայոց Հոգեւոր Իշխանութեան եւ Կ[ոմիտէ] Հ[այոց] Ք[առն]արկութեան
Ընկ[երութեան] եւ Հայկ[ական] Կենտ[րոնական] Կոմիտէի⁹⁰ Լիազօր
Առջ:

Մեր պաշտօնանկեղան որչառ ոռնիկներ նշանակուած լըլլալուն, ներկա-
յիս կը դիմենք Չեզ ի հաստատութիւն անունին ներկայապարտած հետեւեալ
կերք ծաշեցուցակները վճարելու համար:

N 1 ⁹¹, Տիգրան Երայեան, անդամ որդաստայի⁹⁰ կից կազմուած յանձնա-
ժողովի: 1916 Ապրիլ 25ին Յունիս 2 պաշտօնավարութեան ժամանակի անձ-
նական ծախքեր ցրական 3 ըրտրի 120 ըրտրի¹⁰⁰:

N 2 ⁹², Մանար Արմատեան, Կախի քանտրոններու եւ գանձական յանձնա-
բարոքիաններ կատարող Մայիս 116 Յունիս 2 պաշտօնավարութեան ժամա-
նակի անձնական ծախքեր ցրական 1 ըրտրի 60 եւ 52 ըրտրի 80 կրտրից:

N 3 ⁹³, Պետրոս Օտապաշեան, վերանակի քանտրոններու եւ գանձական
յանձնարարութիւններ կատարող Մայիս 116 Յունիս 2 պաշտօնավարութե-
ան ժամանակի անձնական ծախքեր 39 ըրտրի:

Մատուցանելով յարգանքներու նախագահ Հայկ[ական] Կոմիտէի Մ.
Էմերեան (ստորագրու թիւն)

Մակագրու թիւներ՝ «Մտաւայ 3 Յունիսի»: «N 18: Ալինք յանձնաւորը ընդդէմ,
յանձնարարութեան եւ Հայրենական Կոմիտէի պ. Նախագահին յարադրել ըստ ի-

րենց յայտնած պատճառով: Միարույն աշխատակիցներու (տարրապարտութիւն):
3 Յուլիսի 1916 թ., Տրապիզոն:

Չ¹⁰¹

Ս. Գափամանեանի Դիմումը Հայկական Կոմիտէի Կառնակցի Մարտի Ա.
Քննչ. Մեղսանին «Գափամանեան Ընկերութեան» Ապրանքների
Տճօրինութեան Հետ Կապուած Վիճակի Խնդրանքը Լուծելու Մասին
10 Յունիսի 1916 թ. Տրապիզոն

Արժամատուր Հայր Մելեան
Կառնակցի Հայկական Քննչիին

Ըստ Ձեր Մարտիան տուած որոշման, առանձնաձև եմ պրղեն մեր գործակատար Միքայէլ Կորկուտեանի գրասենեակի եւ Անրաթի ճեջ գտնուած հակերը, որոնք ինչ ինչ պարագաներ մկատի ունենալով, կը խնդրէի, որ առտօնէից անմիջապէս դրամի վերածել:

Այժմ տեղս եկած է Արմենակ Հիւսեան եւ կը մերկայանայ իրքեր ընկեր մախկին Գափամանեան Ընկերութեան եւ կ'ընէ կարգ մը պատանջներ, որոնք ըստ իս իրատարի չեն:

Կախկին Գափամանեան Ընկերութիւնը կազմուած էր որս անդամներ, որոնք էին

1. Պետրոս պէլ Գափամանեան

2. Մարտիրոս Կիլիմեան

3. Մկրտիչ Հիւսեան

4. Իգնատիոս Հիւսեան (որն ունէր երկու եղբայր, մին Արմենակ եւ միւրը Հմայեակ, որոնք բոշակատար գաշտօնեայ էին):

Հայրս սարմուռել վերջ, Ընկերութիւնը շարունակութեամբ առանց մեր պայմանագրութեան եւ Գափամանեան անուն Քիլիմային Մանչեստրն եւ Պոլիսն մեր ապրանք եկած կամ դրկուած է իմ անմիջա հանդեպ ունեցած վտանակութեան եւ միտայն ինձ կը նամակն իր պատասխանատու, ինչպէս կը տեսնար մերմակ մամակն (Նամակը տարակարգ է - Թ.Մ.) եւ ընդիւանոր հաշուեկշտն: Ես կը գանկանամ, որ տիար Մարտեանի անբող հաշիւն մախ ինձ յանձնուի իրեն մեզ զրկած եւ տեղս գտնուած իր ապրանքներն եւ ապա մնացեալ ապրանագ համար կարգադրութիւն լինի՝ զիս կամ շատ պարտեր, որոնք անմըն սլ ինձմէ պիտի պահանջուի:

Սպասելով Ձեր Մարտիան կողուկ որոշման, մնամ ողջիւական խորին յարգանք:

Մէջ Գափամանեան (տարրագրութիւն)

Մակարգութիւններ՝ «Որոշումը ես չեմ տուած, այլ ուստիկանապետի նախագահութեամբ կազմուած խառն խորհրդակցութիւնը, որին մասնակցուած էին հայ կոմիտէի քաղաքային վարչութեան եւ 8 անմնայ կոմիտիայի¹⁰² անդամները:

Յանձնուձ եմ Տրապիզոնի հայ կոմիտէտին:

Միարույն աշխատակիցներու (տարրապարտութիւն):

Ա. Տէր Առաքելեանի Կամակը Տրասպարտի Հայկական Կոմիտէին Գ. Կարդեանձեան-Մարտրեանի Մահուան Վերաբերեալ Պաշտօնական Գրութիւն Ուղարկելու Մասին

16 Յունիսի 1916 թ. Առլի

Տրասպարտի Հայկական Կոմիտէին

Երբք մի ամիս է, որ Չեզ ուղարկել էի մի նամակ եւ խնդրել էի, որ պատասխանէք ըստ կարելոյն շուտ, որովհետեւ գործը առիւթադաւան է երբ նամակը չէր ստացել, կրկնում եմ բովանդակութիւնը, իսկ երբ ստացել էք, խնդրում եմ փութացէք ուղարկել պահանջուած գրութիւնը:

Գործը ինտելեալն է՝ Տեղիս Գաղտառ Կարդեանձեան Արքունաբեանը պատերազմից ատապ իր ներքո ինտ եկել էր Տրասպարտի իր հասրենի Ալաշխա գիւղը: Հայկական տարազինների ժամանակ, ինչպէս ըստ է, նա էլ սպանուեց: Տեղում յիշուց Գաղտառը ունի կին եւ երեխաներ, որոնք մնացել են անմխիկար դատեան ճշ: Բանբայում ասի մի բանի հարկը բարի, սակայն նրա ընտանիքին չեն տալիս այդ փողը մինչև որ Գաղտառի սպանուած կամ ծնում լինելը յատուտառոյի քանակայից եւ տեղական կոմիտէից փախուցուած փաստաթղթով, ուստի խնդրում եմ Չեզ ձասնատրտապէս, որ տեղեկանալով նրա մահուան մասին ուղարկէք պահանջուած փաստաթուղթը:

Մահուան փախուցուած քուղը կ' ուղարկէք Առլիի տեղական կոմիտէին կամ ինձ:

Վերջացնելով գրութիւնս, մնամ յարգանքօք՝ Անդրեաս Ա. Առաքելեան

(ստորագրութիւն)

Մակագրութիւն՝ «Պատասխանում է՝ N 232 և 4 Յունիս 1916 նամակով»:

Ը¹⁰⁴

Հ. Ղ. Փալանձեանի Խնդրանքը Հայկական Կոմիտէին՝ Երբոր Հաստատութեան Մէջ Եղած Ապրանքը Պատկանելու Մասին
19 Դեկտեմբերի 1916 թ. Երզնկա

Յարգելի Տեսչք

Տեղ(ական) Հայկական Թովիթ

Տրասպարտ

Տեղիս ինտրում էր ողջ մնալս, շատոնց կը փափագէի հոս գալ մեր գոյծերս համար, սակայն այ ամի կարեւոր գործերու պատճառաւ սպասեցի:

Ատասցաւս տեղեկութեամբ, երբայրս Պրն. Ասկերի գացան օսմ(անեան) կատաւարութեան կնիքովն կը մնա) կարգ մը ուրիշ բաներով կարդիկներու առաջնորդարանին մէջ, մտա առնել եւ ինքս հոս գալու մտաղիլ լինելուս, կը խնդրեմ Չեզձէ, որ նոյն հսկողութիւնը ընէք ապահով մնալու եւ յրացուելու համար մինչ ինձ գալս:

Յարգանքներ՝ Յովի. Ղ. Փալանձեան (ստորագրութիւն)

Յ. Գ. Արքիակ նամակն իր հասցէին հասնիք հասցնել:

Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի Տրատիզոնի Ներկայացուցիչ Մեսրոպ Ա Քննչ-Մեղանի Գրությունը Հայկական Կոմիտեի Նախագահ Ա. Առաքելյանին Ներկայացուցիչ Ուզարիկի Փոխստակամներին Օգնող Ցանձնաժողովում Մասնակցելու Մասին

[ըրդյւ]

ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉ ՀՈԳԵՒՈՐ

ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅՈՑ

ՏՐԱՊԻԶՈՆԻ

N 39

12 Յունուարի 1917 թ. Տրատիզոն

Տրատիզոնի Հայկական Կոմիտեի Նախագահ

Մեծ[արգոյ] Նախագահ Պ. Արշակ Առաքելյանին

Տեղադրյա Ցանձնայ Միտրոպոլիտի Յախագահութեամբ, ինչպէս հարցոյցից ինքը կազմուած է յատուկ խորհրդակցութիւն փախստականների ու պատե- յազմից փախստածների վիճակը բարոյօրէն մարտահրէժ: Այդ խորհրդակ- ցութեանց մեր կողմից մասնակցելու ու մեր փախստականների մասին պարտ ու պատշաճը հոգալու համար առաջարկուած են ճիշդ լինել այնտեղ ներկայա- ցուցիչ, իսկ եթէ սեռ պատահաւոր չէր կարող, հասնելք յանձնել այդ պաշտո- նը Կոմիտեից փոխ-նախագահ պ. Միտրոպոլ Էմբրեսանին:

Ներկայացուցիչ: Մ[եսրոպ] ա[ւսոյ] ը[ստանալ] Մեղան

(տարապրոսթիս)

Տրատիզոնում Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի Ներկայացուցիչ Մեսրոպ Ա Քննչի Գրությունը Տրատիզոնի Հայկական Կոմիտեին Փոխանցուած Գտնարը Մտանալու Մասին

N 53

17 Փետրուարի 1917 թ. Տրատիզոն

ՏՐԱՊԻԶՈՆԻ ՀԱՅՈՑ ՀՈԳԵՒՈՐ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ

Մտանալ Տրատիզոնի Հայկական Կոմիտեից ի հաշիւ ազգային կեցեկ- ցապատեան կալուածների ստացած 295 յոբրու եւ սրանից կեկողեցու բարկի օգտոյ վրայ ծախսուած 140 յոբրու հաշուեխարտարից ճնաչուած գումարը մի հարիւր յիսուն եւ հինգ յոբրի:

Ներկայացուցիչ: [Կաթողիկոսի] Մ[եսրոպ] ա[ւսոյ] ը[ստանալ] Մեղան

(տարապրոսթիս)

Պ. Գարսեղնեայանի Դիմումը Տրատիզոնի Հայկական Կոմիտեին Քոյլաարիլու Որբանոցում Գտնուող Դասերը Իրեն Ցանձնելու Մասին

12 Յունուարի 1917 թ. Տրատիզոն

Հայկական Կոմիտեի Ծարգելի Լիազօրին

Թաղարների Պիտրիան Տրատիզոնի որբանոցում գտնուած է ինչ աղջիկը Մարտիի Պիտրոսեան Գարսեղնեայանից (5) հինգ տարեկան: Բայց որբա- նոցում կուլած են Գեհարիկ, յիսունաղով իսկական անունը:

Այժմ տեսնելով նրան ճանաչելի, որով խնդրուած են հարկ եղածը տնօրէ- նել ստանալու համար ինչ երկխան:

Պիտրոս Գարսեղնեայանի (տարապրոսթիս)

Մեղապրոսթիս Վեր հաստատանք, որ յիշեալ Մարտիի Գարսեղնեայանը Պիտրոս Գարսեղնեայանի աղջիկն է:

Անիկա գիտի մոխրաթ Ծակեր Գաղաթեմայեան (ստորագրութիւն)
 Պ. Շտապաշեան (ստորագրութիւն):

ԺԹ¹⁰⁸

Ստացազից Ստացում Ըարտի Մատին

28 Մարտի 1917 թ. Տրապիզոն

Գաղթականների և սրբերի նամար Տիրուի (Մելեան) ստացում ևմ 15 (սալազա)¹⁰⁹ ձական խոնտանոց շարտ:

Համարմում Հեթիմեան (ստորագրութիւն)

ԺԳ¹¹⁰

**ՀԾԿ Տրապիզոնի Կոմիտէի Խնդրանքը Հայկական կոմիտէին
 Փոխարինարար 150 Ռուբլի Տարու Մատին**

N 3 13 Ապրիլի 1917 թ. Տրապիզոն

Տրապիզոնի Հայկական Կոմիտէին
 Արամով խնդրում ենք Տրապիզոնի ՀԾԿ Կոտակցութեան փոխարինարար առ (150) Ռի հարիւր խոնտ րուբլի:

Նախագահ՝ Մ. Վարդանեան (ստորագրութիւն)

Զարտուղար՝ Թ. Ե. Կազարեան (ստորագրութիւն)

ԺԿ¹¹¹

Օրտունք ենդղ Գաղթականներու Անունները

25 Յունիսի 1917 թ. [Տրապիզոն]

1. Հրանդ Յարութեան Կիւրիանեան	25	տ[ա]ր[ի]կ[ան]՝Օրտունք քաղաք
2. Նուպար Կերոզ Չիրնեան	16	„ „ „ „
3. Պարոյր Սիրաք Եղբեան	16	„ „ „ „
4. Սիրանոյշ Գրիգոր Եղևաւորեան	25	„ „ „ „
5. Տիգրանտոնի Խոյնիկ Մազմանեան	25	„ „ „ „
6. Գեղուի Խոյնիկ Կերնեան	15	„ „ „ „
7. Պերնտի	17	„ „ „ „
8. Արփինէ	17	„ „ „ „
9. Կարբոնի Համարմում Հեթիմեան	14	„ „ „ „
10. Միմրան Սեպրոն Եղևաւորեան	7	„ „ „ „
11. Արամ	6	„ „ „ „
12. Սիրանոյշ Մարգար Սերնճեան	18	„ „ „ „
13. Զարտի Յովակիմ Յովակիմիան	18	Տրապիզոն „ „
14. Հրանդ Արսէն Հապետի	6	Օրտունք „ „

ԺԵ¹¹²

Երզնկայեան ենդղ Գաղթականներ

16 Յունիս 1917 թ. [Տրապիզոն]

1. Միրուի Խոյնտուր Թոփաչեան	27	տ[ա]ր[ի]կ[ան] Թոփաչի գիտ
2. Կարապետ Սեդրակ	6	„ „ „ „
3. Իսաբեր Յարութեան	27	„ „ „ „
4. Անդրանիկ Միսակ	4	„ „ „ „
5. Մարիամ Առաքելեան	21	„ (ծոր անուն Կարապետ), Միրնեմէ
6. Էլմաս Յարութեան Տիգրանեան	26	„ Կրոնիկ Արտասայի գեղեմ ազատուող
7. Խորեն Մարտիրոս Պիոյեան	14	տ[ա]ր[ի]կ[ան] Շէրանցի

Մովսեսի Տրապիզոնցիների Լիազոր Կախազանի Գործիցը Տրապիզոնի
Հայկական Կոմիտեն Գաղտնիկացնելու Իրենց Բնակավայրերը
Վերադարձնելու Մասին

5 Մարտի 1917 թ. Մովսես

Հայկական Կոմիտեն և Բարեգործական Ընկերության

Ճաշտնի է, որ Տրապիզոնում և մասնաձեռն գիտերում բնաջնջուած հայ
ընտանիքների անկումներին կէս մասը (որից, երբայր, հայր և ան) գտնուած է
առասական Միաժողովնայ կրիծի և Կուրսանան շրջաններում, որոնք
ակզցին ի վեր շատ սկստ կազմ դասնաբնում են ձննդակալուած մնացածների
հետ, միտապէս աջակցել են տնրի շինութեան, դպրոցների բազման, տուր-
քերի վճարման և երբ հնարատը եղել է փոխադարձաբար եկել գնացել էին:

Այժմ շատ կենտական հարց է ծագել գալ տիրանալ իրենց սեփական
տուրքին, վար ու զանք անել, իրանց կառնի աշխոնիքը կարգի բերել, բնքը
հասարել և փազուտուց ու գրատուցից ազատել միլիոններ արժեքող այդ ան-
շարժ կարքերը: Գծրախոտարար մինչև այժմ պշտուծնապէս յարտուծուց բուն
արաքիզանցի հայերի երկեր ազատ մտարք, իսկ Տրապիզոնում գործող
ազգ[ային] մարմինները ոչ մի յուրջ ձեռնարկ չարին սկստ կազմ ստեղծելու
դուրսը գտնուող սասանեակ հազարուտը տրապիզոնցիների հետ և ոչ մի տե-
ղեկութիւն չստին որեցիցիներին շահազգաող խնդիրների մասին, որոնք կար-
ծուած են տեղի յարող լուծում կը ստանայ կամ դեռ կը ստանան, երբ գանկալի
կարքը պահպանուի նրանց մէջ:

Այդ նպատակով Մովսեսի, Մուշի և Աղէրի շրջանի տրապիզոնցիներ
ընտուով կը միաձան միտ շրջաններն էլ խտրութեակցութիւններ ունեցան և
արդէն ընտցեցին լիազոր յանձնաժողով մը Մովսեսում, որ կազմ պետց է
պահպանի դրսի տրապիզոնցիների և Տրապիզոնում գործող մարմինների
հետ, ի հարկին պահպելուով բարոյապէս և միտապէս այդ մասին հարտրդելով
ձեզ, խնդրում ենք ձեզ տեղեկացնել:

1. Մինչև որս ի՞նչ գործողութիւններ կատարուել են թէ բաղարի և թէ գի-
ղերի կախաձանների սեփականութիւնը հաստատուելու համար հայերի վրայ:

2. Այդ գործողութիւնները ի՞նչ կատարել է, կատարութիւնը, թէ՛ ազգ[ա-
յին] մարմինները:

3. Երբ Կոմիտեն կատարել է կատարութիւնը սանկցիա¹⁸ տուն՝ է և
գողգանները յանձնուել՝ են կատարութիւն:

5. Կոմիտեն և Ա.Է.Բ. Ընկերութեան միտը ի՞նչ է մտածուած կատարու-
կան այն կարգադրութեան մասին, որ որոշ ժամանակահիշոցը դրում խղա-
մաղի] անայի հողերի մշտկման համար, հակառակ պարտազայում, սպաս-
նալով իր կարելի անկ տալ վարտուցանքը և արդեօք դրանով չի՞ խոխառում
սեփանրութեան իրատանքը և սպազայ բերինալութիւնների պատմաւ
դրոնայ:

6. Գրաւած վայրերում սեփականութեան իրատուք հաստատուելը (բուն
որ կատարածարդրելը փյազել են) ձեռ մասանք կախում ունենալով հողատի-
րոյ մերկայութիւնից, ազգ[ային] մարմինները ի՞նչ էր ծրարում գեր մասնա-
կի կերպով բոլորուտիւն ձեռք բերելու այնպեղի գիտապիներին համար, որոնք
գիտելը հայի նշոյ շկայ և ուրեմն անմուշաւտ ենթակայ են կորստի:

7. Ազգային) մարմինները չեն մատուցում կազմակերպել արդեն աշխատողական խմբեր արտադրի անգործ մնացած կերպագործներից, որոնք կը կարողանային հոկայ արդեն քերել և իրանց ապրուստը հոգալուց յետոյ խոչըր բաժին մը ճշել ազգային) հաստատություններին:

Այս հարցերի մասին կրկին խնդրում ենք չլսանալ որդակի տեղիկացնել մեզ, զատակ լինելով, որ վախճալարը արագութեամբ կարելի է շատ դժուարութիւններ հարկել և ամեն շրջանից շատ և արագ վերաշինել Տրապիզոնը, որովհետև դրսիները մեծ մասամբ հնարաւորութիւն ունեն ամեն միջակայս գոնորթեան ընդունայ գնալու:

Չմտանա՞նք անկազմել, որ յանձնաժողովի անդամները Տրապիզոնի զերհների մասին դեռ Չեր կոչը չստացուած արդէն ճանարկել էին զարծի և այժմ տեղական կոմիտէի հետ միասին շատով կը ճեռնարկէ հանգամանկութեան և յոյս տնի, որ զգալի արդիւնք ձեռք սիւտի ընդ:

Յարգանքներով՝ Տրապիզոնցիների Մոխրածի լիսգոյր մայրազանհ

Գ. Յովսէփեան (աւտոգրաֆիկ)

Քարտուղար՝ Արմեն (ազգանուն չի թիւնելի շէ - Բ-Ս)

Հասցէ՝ Sukhumi, Podgor'naya, Dacha Lamakina, Artjanskij priyut,

K. Ovsepian¹⁷

ԺԷ¹⁶

Տրապիզոնի Հայկական Կոմիտէի Կերպարնիչ Մարմնի Անդամ Ա. Կորիկեանի Կիւմուր Կոմիտէին Իր Տրապիզոն Թաշտոնից Հրածարուկու Մասին

28 Մարտի 1917 թ. Տրապիզոն

Հրածարագիր Սողոմոն Տրապիզոնի-Հայկական) Կոմիտէին

Քարտիս մէջ այստեղեւեռ նշուական չի մնալուս արտեւստու, յսկտի կրնամ ծառայել «կոմիտէի վերաբննիչ մարմնի» մէջ, հետեւաբար ներկայիս կը տամ հրածարակցան:

Յարգանքներովս՝ Ա. Կորիկեան¹⁷ (աւտոգրաֆիկ)

ԺԸ¹⁸

Հաշտեալութիւն Արուած Շախսիի Մասին

Armenianky Komitet V Trapezonde

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿՐՄԻՏԷ

ՏԻՒԳԻՉՈՒՆԻ

23 Ապրիլի 1917 թ. Տրապիզոն

Հնարուած է Արշալուի Էլեանի Էրզնկալըն 16 իսայ-գարալուաններ Տրապիզոն վոխտարկելու երկու ֆորկոմի¹⁸ և ուտեստի համար հարկեր բառատուն մէկ ըլի ըլի ըլի (141, 70 կիլոգր) եօրանասուն կոսլէկ:

Ստասյայ Ա. Էլեան (աւտոգրաֆիկ)

Ա. Առաքելեան (աւտոգրաֆիկ)

ԺԹ²⁰

Մնացող Ա. Քնի, Միկեանի Գրութիւնը Հայկական Կոմիտէին Անդրկովկասեան Յատուկ Կոմիտէի Կողմից «Ինձի» Ընկերութեան Պահեստուն Գ-տնտղ և Հայերին Պարտկանող Ծրագրատուց Իրան Յանձնելու Մասին

ԵՆԻՊԱՅԱՆՈՒԹԻՑ ՎԵ՛ՀԱՓՈՒ ԿԱՅՈ՞ՒՆԿՐՄԻ

ԱՍԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Տրասպիզոնի Հայկական Կոմիտեին

Կովկասի Ցարուկ Կոմիտեն իր գրութեամբ յանուն տեղուտղ «Ինձօրի Ընկերութեան, ի 10 Հոկտեմբեր ամսոյս N 10319, հաստատում է իր արած որոշումը հարստալատեան ծխախոտի ազգի «Անապատ Կարողիկոսի մերկայացուցչին յանձնելու վերաբերման մասին: Ըստի մերձակ զմեզ սոյն բողբոյ անագարկում են յոկ այն «Ինձօրի Ընկերութեան ու ի լրանն իմ գրութեան առ նոյն ցնկերութեան յ 86 Օգոստ[ոսի] տարուոյն N 216 եւ խնդրել նրա պարտ ու պատշաճ կարգադրութիւնը:

Ներկայացուցիչ [Կարողիկոսի] Մ[խարոյ] ա[ւագ] ք[ահանա] Մելեան
(ստորագրութիւն)

Ի²²

Կարինի Հայ Գաղթականների Կոմիտեի Գրութիւնը Մխարոյ Ա. Բենյ. Մելեանին Քոնստանդնուպոլիս 60 Տրասպիզոնի Հայերին Պ. Օստապաշեանի Ուղիղցութեամբ Տրասպիզոն Տեղափոխելու եւ Օտարուած Գտնարը Փոխանցելու Մասին

[ղրոշմ]

Erzerumskiy Komitet Po Prejreniye Arman Boyentsev

Կարնոյ Հայ Փախստականների Կոմիտե

17 Հոկտեմբերի 1916 թ. Էրզրում

Գերասայատիա Տէր Մխարոյ Աւագ ք[ահանա] Մելեան

Տերս գտնուած 60 տրասպիզոնցիներոյ, որոնք եկել են Էրզրուայից, այս անգամ Տրասպիզոնի հայրենակիցներու խնդրանքին վրայ, բոլորն էլ յանձնեցինք Պրն. Պելոյոս Օստապաշեանին:

Գաղթականներու փոխադրութեան հ[ա]մ[ա]ր անհաշի յիշեալ Օստապաշեանին վճարելիքը (300) կերպ հարկեր բարի, որ պիտի գանձի այդպէս գտնուած իրենց հայրենակիցներէջ:

Մասի պիտի խնդրէինք Ձեզանէ, որ հետամտու լինէիք ու վերալիշեալ գտնարը գանձելով, յարմար արքի մեզ փոխադրէիք:

Կց յայտներ մեր շնորհակալութիւնները:

Մեամբ յարգանք ի դիմեց Կարնոյ Հայկական Կոմիտեին
Գ. Թէրզեան (ստորագրութիւն)

Վե՛րք «Կարնոյ Հայ Փախստականների Կոմիտե - Erzerumskiy Komitet Po Prejreniye Arman Boyentsev

ԻԱ²³

Տրասպիզոնում Ամենայն Հայոց Կարողիկոսի Ներկայացուցիչ Մխարոյ Ա. Բենյ.ի Գրութիւնը Տրասպիզոնի Հայկական Կոմիտեին Լեւոյ Գոյքի «Վերաբերեալ Կովկասեան Ցարուկ Կոմիտեի²² Կողմից Արտած Պարզաբանման

N 438

20 Հոկտեմբերի 1917 թ. Տրասպիզոն

Տրասպիզոնի Հայկական Կոմիտեին

Կովկասեան Ցարուկ Կոմիտեն, Հոկտեմբերի 2ի N 427 իմ հարցումին, գրութեամբ 12 Հոկտեմբերի N 10492, տալիս է ինձ յետագայ պատասխանը. «Այսու հաստատում են, որ բոլոր գնկուորական, քէ բազարապիական անձներն ու հաստատութիւնները պարտաւոր են ըստ պատշաճաւոր զննատու-

քան վճարելու պակասած կամ անյայտ կորած հայերին պատկանող շարժական ու անշարժ գրասւած ստացուածքների համար եւ վճարք պետք է հաստատուի Չեզ իբրեւ ամենայն հայոց կարողիկոսի ներկայացուցչի կամ Տրապիզոնի Հայկական Կոմիտեին:

Չեզով ընդ այսմ յիշեալ գրութեան պատճենը, ամօրարկում եմ միջոցներ ձեռնարկել դիմելու ուր որ անկ է ու ձեռք բերելու մեզ հասանելիք գտնարճերը: Ի տեղեկութիւն հաղորդում եմ, որ նոյն իմաստով եւ դիմած եմ՝ ա. Աեմիի Ընկերութեան տնային՝ տարրույս Օգոստոսի] N 216 գրութեամբ, ք. քաղաքային ինքնաշարքեան՝ Օգոստոսի] 8ի N 218, ց. Տրապիզոնի բնկոնզիզի] կոմիտեային՝ 9 Օգոստոսի] N 927 եւ դ. Տրապիզոնի] անդուգային շրջանապետին՝ 9 Օգոստոսի] N 224 գրութեամբ: Ողորդեալ եմ նրանց Կոմիտեանսմ] Կոմիտեի] N 5567 վկայականի վաւերացում պատճենները, որից մի օրինակ դնում եմ սրտ հետ (Նշուած օրինակը թացակայում է - Թ.Ս.):

Ներկայացուցիչ: Կարողիկոսի՝ Մխարթալ] ա[ւազ] ք[ախանա] Սեղեան
(ստորագրութիւն)

ԻԲ¹²⁵

Մխարթալ Ա. Քեմի ի Կարթիսեղ Տրապիզոնի Հայկական Կոմիտեի
Անդրկովկասեան Յարտկ Կոմիտեի Հրամանը Տրապիզոնում Ամենայն
Հայոց Կարողիկոսի Ներկայացուցչի Կողմից Տրուած Վկայականները
Տրապիզոնի եւ Թարսուծ Խորհուրդների Կողմից Դամայելու Մասին

ՆԵՐՎԱՆԱՅՆՈՒՄԻՆԻՆՉ ՎԵՀԱՓԱՆ
ԳԱՆՈՒՎՄԱՆՍԻ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՒՆ

N 439

20 Հոկտեմբերի 1917 թ. Տիֆլիս

Տրապիզոնի Հայկական Կոմիտեին
Հաղորդում եմ ի գիտութիւն Կոմիտեի, որ Կովկասեան Յարտկ Կոմիտեւն, յարկելով ամսույ շի N 426, իմ միջնորդութիւնը, հրամանագրով յանուն Տրապիզոնի եւ Թարսուծի գիմուրդուկան, բանտորական ու շինա[տարա]կան ներկայացուցիչների խորհրդի գործադիր Կոմիտեների - ի 11 Հոկտեմբերի NN 10447 ու 10448, կարգադրում է ճանաչել իմ կողմից տրուած վկայականները հաստատագոր զեմտուտօների¹²⁶, Թաղաքների Միութեան, Ղեկգորի¹²⁷ եւն հաստատութիւնների կողմից տրուած վկայականներին, ուստի եւ անարգել թոյլ տալ Տրապիզոն մտնելու եւ ելնելու այն պաշտօնական անձանց, որոնք ծառայելու կը լինեն Հայկական Կոմիտեի, Թարսուծգործական Ընկերութեան, Երուսրական Օգնութեան, Եկեղեցական Հիմութեան Կարչութիւնների մէջ:

Ներկայացուցիչ: Կարողիկոսի՝ Մխարթալ] ա[ւազ] ք[ախանա] Սեղեան
(ստորագրութիւն)

ԻԳ¹²⁸

Տրապիզոնի Հայկական Կոմիտեի Կազմած Աշխատակարծի Ռուցակը

Armeniansky Komitet Ve Trapezunde

Հայկական Կոմիտեի

Տրապիզոնի

N 626

31 Հոկտեմբերի 1917 թ. Տրապիզոն

Կոմիտեի արշտօնեանսմիւր տոնիկի պահանջքին կը գրուի հետեւեալ կերպով

Պրն. Ա. Առաքելյան 1917 Հոկտեմբերի 25-31 ուժեղ 7 օրուան 140 [տարի]	
Վ. Տառնտրեան Մեղս. և Հոկտ. երկու ամսական 600	
Նկարչու Կարսեան Հոկտեմբեր ամսույ ուժեղ 200	
Խաչիկ Արտիմեան	175
Խոսրով Առաքելյան	125

Ամենայն Հայոց Կարգիկոտի և Կովկասի Հայոց Քարեգործական
 Ընկերութեան Տրասպիզոնի Ներկայացուցիչ Մարտոյ Ա. Վեհայի Գրութիւնը
 Տրասպիզոնի Հայկական Կոմիտէին Կանաւորող Հագուստի Վերաբերեալ
 [ըրոյշ]

ՆԵՐԿԱՅԱՅՈՒՄՆԻՑԻՉ ՀՈԳԵՒՈՐ՝

ԻՇԽՈՒՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅՈՒՑ

ՏՐԱՊԵՉՈՒՅԻ

N 77

20 Դեկտեմբերի 1917 թ. Տրասպիզոն

Տրասպիզոնի Հայկական Կոմիտէին

Բաճառարագետ բանկըս [ստեղծուց շտապ], այսու գամ կարգաւանադէս
 խնդրեալ ընտ ամուրի յամեն Կոմիտէի Իրատարեան տակ գտնուած
 մամուլակտորային այն գործուածքները, որոնք կարող են ներմուտքէն ու
 եւազուտմուտէն համար պէտք գալ մեր որբերին Կոմիտէի այլոցիսի սպա-
 րանքները կարող է փաճաստի միմիայն քարեգործական ու այլ այլոցիսի ետ-
 ստատոսիսներն փրայ, որոնք պարտք ու պաշտօն ունեն որբերին խնամելու
 ու այն ոչ տակի բան ընկրտեցիցիսի ճշմանամ գին կրկնակի արժէքը:
 Նեղկայացուցիչ նաև Կովկասի Հայոց Քարեգործական Ընկերութեան
 Միարտոյ ա[ւագ] ք[աշահանայ] Միկեան [ստորագործին]

ԵՐԱՆՈՅԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ՝

¹ Պատմորագրի մակտորեակին Վերաբերում բնութեան էին մտա մէկ միջոն մանկերա-
 կան թորքեր, քրքր, լագեր ևւ այք, մտա 250,000 յոմեր ևւ 60,000 հաչեր (V. Dadrian,
Genocid Armeni. Naderjaneye Prezangereye (Հայերի Մեղադատմանը
 Կանգազործութեան Կովկասեցիները), Երեւան, Կամակոն, 2005, էջ 19) Իսկ քոտ
 Կովկասեան Քանակի Հակամեռախտագական Ծածկանունքի (ԿԵԿԾ) աշխա-
 տաննն, նմաւարոյ Տ. Վեպեանի՝ 120,000 հաչեր (*Armenianki Vezmek* No 43-44, 5
 Նոյեմբեր 1917, էջ 9): Տրասպիզոն քաղաքի հայ բնակչութեան թիւը հոկ 3, 16000 (Հա-
 յապտտման Ազգայնի Արքիտ շՀԱՅ), խոնկ 57, ցուցակ 5, գործ 155, քերք 4):

² ՀԱՄ, ք. 57, ց. 2, գ. 1293, ք. 101.

³ Նոյն.

⁴ Նոյն.

⁵ Նոյն, ք. 101 ևւ յքք.

⁶ ՀԱՄ, ք. 57, ց. 2, գ. 1293, ք. 101.

⁷ Նոյն, ք. 112.

⁸ Հայկեան, Թիֆլիս, N 51, 5 Մարտի 1916.

⁹ ՀԱՄ, ք. 57, ց. 2, գ. 1293, ք. 112.

¹⁰ Նոյն, ք. 101-102.

¹¹ Նոյն, ք. 112.

¹² Խոսրով ընկ Առցանուրի մանկեկական քաղաքական գործիչ էր, մասնագիտո-
 րեանք թերիչ. Նա ևւ իր երկու եղբայրները՝ Առցանի ևւ Իսգանդարը, յայտնի էին
 հայրենայի հայրապրքներով: 1917 Նոյեմբերի 27ի ԿԵԿԾի կողմից կազմեամ զեկու-

զագում հույսով ընդ իշխանական է սրբաբանական հետախուզության յր-
մեւ: Նրա գլխավորած խորհուրդական կազմակերպությունը լոկ ճանկոյ էր ասու-
կան զինուորի մասին հետախուզական տեղեկություններ հաւաքելու համար (ՀԱՄ, ք.
1267, գ. 2, գ. 70, ք. 7): 1919 Յունաստանի 16ին ազդեցականական կառավարութիւնը
հույսով ընդին նշանակում է 'Լարսարաղի եւ Տանգելուրի ժամանակադր գործադ-
րահանգարգելու: Նա այդ պայտուծը վարել է մինչև 1920 Մայիս: 1920 Մարտի 22ի
ըստ 23ի գիշերը նա կազմակերպել է Շուշիի հայկական քաղաքումսի քնակարգեան
զանգուածային ջարդը, որը ինչո՞ւ ակելի քան 30000 հայի կեանքը: Բարբոտն
խորհրդային իշխանութիւն հաստատուելուց յետոյ, հույսով ընդ իրեն յայտարարել
է «Նազարաղի Ենդեղնի Նախագահ», սակայն խորհրդային իշխանութիւնների
կողմէն ձերբակալուել, ապա Ազդեցանի Թեղումի Նախագահ Լարիման Նարի-
մանուի միջնորդութեամբ ազատուել եւ հնուցել է 'Պարսկաստան:

¹⁷ ՀԱՄ, ք. 57, գ. 2, գ. 1293, ք. 112 շք:

¹⁸ Նոյն, ք. 102:

¹⁹ Հարթասարէն, Թիֆլիս, N 11, 6 Մարտի 1916, էջ 333-334:

²⁰ Նոյն, N 12, 6 Մարտի 1916, էջ 369:

²¹ Հայերի Յնդասարմութիւնը Օսմանեան Կայսրութիւնում: Փաստաթղթերի եւ Կե-
րեցի ժողովածու, կազմ. Մ. Գ. Կերիսեան, Բ. Գ. Մանանթան, խմբ. Գ. Կերիսե-
ան, երեսան, Հարատուն, 1991, էջ 505:

²² ՀԱՄ, ք. 57, գ. 5, գ. 30, ք. 54, 59:

²³ Ուտեղեանական պայտուծ՝ Ուտուտանուն՝ 'Պրիստաղ քաղի կարգուկանունի, ու-
տեղեանական պահակախումբի ծակունից, հետախուզում էր յանցագործներին եւ:

²⁴ Աշու, Թիֆլիս, N 91, 8 Ապրիլի 1916:

²⁵ ՀԱՄ, ք. 57, գ. 5, գ. 155, ք. 3:

²⁶ Նոյն, ք. 968, գ. 1, գ. 7, ք. 80:

²⁷ ՀԱՄ, ք. 968, գ. 1, գ. 16, ք. 12:

²⁸ Աշու, Թաղու, N 83, 20 Ապրիլի 1916:

²⁹ 1915 Յուլիսի 7ին Օսմանեան Կայսրութիւնում ԱՄՆ-ի դեսպան Հենրի Մորգենթա-
ուին ուղղուած հարցաթուած, Տրասպիզոնի ամերիկեան հիւարատու Օսկար Հալզը-
լը յայտնում է, որ հայերին աքսուարելուց յետոյ, 5000 հայ կեղիսանի' աղջիկները
մինչև 15, իսկ տղաները մինչև 10 տարեկան, իշխանութիւննրը պահել են Տրա-
սպիզումն կազմակերպուած որսանողներուն: Նրանք հաստատութիւննր տնօ-
րեան Սի յարքերը, իսկ ծակուն ժամրարները (*Genocid Armeni Osvetovannost
Turtii I Osvetovannost Mirovogo Soobshchestva*, Dokumenti I Kommentariy, Rod. I Sost.
Professor Yuri Barshegov, Gardanki, W 21, Vol. 1, Հայերի Յնդասարմութիւնը
Թրքիայի պատմագիտականութիւնի եւ համաշխարհային հասարակագիտութեան
պատմաաւորութիւննր, խմբ. եւ կազմ. սղոթ. Նորի Ուրսուղով, 2 հատորով, Հոր-
լ), Մեմլուտ, Գարդաղիկի, 2002, էջ 252:

³⁰ ՀԱՄ, ք. 57, գ. 5, գ. 155, ք. 4 շք:

³¹ Նոյն, ք. 4:

³² ՀԱՄ, ք. 968, գ. 1, գ. 7, ք. 5 շք:

³³ Նոյն, ք. 1, գ. 16, ք. 5 շք:

³⁴ Հորհում, N 84, 19 Ապրիլի 1916:

³⁵ ՀԱՄ, ք. 654, գ. 4, գ. 12, ք. 56:

³⁶ Հարթասարէն, N 15, 29 Մարտի 1916, էջ 634:

³⁷ Հարթասարէն, N 21, 22 Մայիսի 1916, էջ 657:

³⁸ Նոյն:

³⁹ ՀԱՄ, ք. 968, գ. 1, գ. 16, ք. 1 շք-21:

⁴⁰ Հարթասարէն, N 29, 17 Յուլիսի 1916, էջ 917:

⁴¹ Նոյն:

- ⁶⁰ ՀԱՄ, ֆ. 968, ց. 1, գ. 22, ք. 32, 77.
- ⁶¹ Հանրապետք, N 29, 17 Յուլիոյ 1916, էջ 917.
- ⁶² ՀԱՄ, ֆ. 654, ց. 4, գ. 12, ք. 56.
- ⁶³ ՀԱՄ, ֆ. 968, ց. 1, գ. 7, ք. 42.
- ⁶⁴ ՀԱՄ, ֆ. 968, ց. 1, գ. 7, ք. 5 շքք. 6.
- ⁶⁵ Հանրապետք, N 41, 9 Հոկտեմբերի 1916, էջ 1291.
- ⁶⁶ ՀԱՄ, ֆ. 968, ց. 1, գ. 17, ք. 1-28.
- ⁶⁷ ՀՀ ԳԱՄ Գիտությունների Գիտահետազոտողական Արխիվ, Առյուծ Փռուչ, Խոնդ 1, ց. 1, գ. 225, ք. 8.
- ⁶⁸ Առյուծ, ք. 12-13.
- ⁶⁹ Լուսիններն՝ *diversio*, որը կառավարում է շնորհ: Այն նպաստակ ունի նախապատերազմի քիմիայի շարքին համեմատական, արդիվաբերական ևս այլ կարևորագույն նպատակներին ուղիղորդ կետերը հարաբերականորեն ուղիղորդ, կուսի միջոցները, գիտի, գիտությունները և արտերի արտեսները ևս:
- ⁷⁰ *Военная Летопись Российского Флота*, (Ռուսական նավատորմի ճարտարական տարեգրություն), Մոսկուա, 1948, էջ 418; *Флот Времени Мировой Войны, Том 1*, (Ռուսական Առաջին Համաշխարհային Գիտահետազոտողական, Հար. 1), Մոսկուա, Առյուծագետք, 1964, էջ 483; *История Первой Мировой Войны, 1914-1918, Во Движ. Точках, Том 2* (Առաջին Համաշխարհային Գիտահետազոտողական Գիտություններ, 1914-1918 երկու հատորով, Հար. 2), Մոսկուա, Առյուծագետք, 1975, էջ 278:
- ⁷¹ ՀԱՄ, ֆ. 968, ց. 1, գ. 7, ք. 5.
- ⁷² *Ճան-Տոպ*, N50, 6 Առյուծների 1916, էջ 15:
- ⁷³ ՀԱՄ, ֆ. 968, ց. 1, գ. 29, ք. 4.
- ⁷⁴ Առյուծ, ք. 13 և շքք.:
- ⁷⁵ Առյուծ, ք. 7.
- ⁷⁶ ՀԱՄ, ֆ. 968, ց. 1, գ. 21, ք. 2-3.
- ⁷⁷ Առյուծ, ց. 1, գ. 26, ք. 16-17.
- ⁷⁸ Առյուծ, ց. 1, գ. 7, ք. 80 և շքք.:
- ⁷⁹ Առյուծ, ց. 1, գ. 26, ք. 61.
- ⁸⁰ Առյուծ, ֆ. 654, ց. 4, գ. 12, ք. 57.
- ⁸¹ *Трагедиямиры Военной Летописи*, No 2, 8 Յունիս 1917, էջ 15:
- ⁸² *Աշխատանք*, Երևան, N 47, 28 Հոկտեմբերի 1917:
- ⁸³ Առյուծ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1328, ք. 3:
- ⁸⁴ Առյուծ, ֆ. 968, ց. 1, գ. 10, ք. 26:
- ⁸⁵ Առյուծ, ց. 1, գ. 10, ք. 32.
- ⁸⁶ Առյուծ, ց. 1, գ. 10, ք. 81.
- ⁸⁷ Առյուծ, ց. 1, գ. 10, ք. 16.
- ⁸⁸ Առյուծ, ց. 1, գ. 10, ք. 51.
- ⁸⁹ Առյուծ, ց. 1, գ. 25, 1-, 8, գ. 19, ք. 9.
- ⁹⁰ Առյուծ, ց. 1, գ. 14, ք. 10.
- ⁹¹ Առյուծ, ց. 1, գ. 14, ք. 18.
- ⁹² Առյուծ, ց. 1, գ. 10, ք. 11.
- ⁹³ Առյուծ, ց. 1, գ. 22, ք. 4.
- ⁹⁴ Առյուծ, ց. 1, գ. 28, ք. 205.
- ⁹⁵ Առյուծ, ց. 1, գ. 27, ք. 44.
- ⁹⁶ Առյուծ, ց. 1, գ. 10, ք. 52.
- ⁹⁷ Առյուծ, ֆ. 654, ց. 4, գ. 4, ք. 82.
- ⁹⁸ Հանրապետք, N 47, 20 Առյուծների 1916, էջ 1502: նաև՝ ՀԱՄ, ֆ. 968, ց. 1, գ. 11, ք. 11 և շքք.:
- ⁹⁹ ՀԱՄ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 195, ք. 2:
- ¹⁰⁰ Առյուծ, ֆ. 968, ց. 1, գ. 30, ք. 119:

⁷⁹ Նոյն, ֆ. 1457, ց. 2, գ. 5, ք. 64:

⁸⁰ Նոյն, ֆ. 968, ց. 1, գ. 30, ք. 2:

⁸¹ Նոյն, ց. 1, գ. 11, ք. 42:

⁸² Նոյն, ք. 55:

⁸³ Նոյն, ք. 57:

⁸⁴ Նոյն, ֆ. 1168, ց. 1, գ. 320, ք. 81:

⁸⁵ Նոյն, ֆ. 968, ց. 1, գ. 11, ք. 58:

⁸⁶ Օսմանյան հայալուծման պարտությունից յետո, կրկին ենթարկության տակ մեկն փախչելու հաշտման փորձերն աշխատանքները: 1922 Մարտի սկզբի տեղեկությունների համաձայն, Տրապիզոնում կային 130 ցեղանոց, 80 որբեր և 70 որբուհիներ: Կրտսե կենտրոնի հարցերը հրատարակ է Ամերիկյան Կոլոնիալառնայի: Վերջինս արդեն խնայող խնամում է հարեզանի վարդապետ Կապուրեանին, սակայն արտահանվող մասնավարակ պարեն և հացառու: Օսմանյան ամերիկացիները խնամում էին 400 որբեր: Տրապիզոնի մահաճգնում իրապուրիներ շատնակում էր մնալ սպասողից: 1921ից մինչև 1922ի մինչև արևմուտք են 17 հալ: Մի-ամամամակ իշխանությունները բռնություններ են գործարկել յուրերի նկատմամբ: Քանանյայի շրջանի 6000 յուրեր արտադրել և ազանուղ են (Համալուծմանը, Կ. Փայլա, քիս 2823, 2 Մարտի 1922):

⁸⁷ Հասարակելը, 8 Մարտի 1916, N 19, էջ 600-601:

⁸⁸ Մեղույի առաջ քանակայի կենտրոնության մասին ունեցած տեղեկությունները յոթսու ազգայնի են: ՀԱԱ-ում մեր պատմությունների ընթացքում խառնուղ է յարտադրել, որ նա 1913-1914ին եղել է Տրապիզոնի երկուս վարժարանների տեսուղ (ՀԱԱ, ֆ. 968, ց. 1, գ. 14, ք. 14):

⁸⁹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1293, ք. 112 և շրջ. Բնագիրը մեղույից:

⁹⁰ Խոսքը Գևորգ Ե. Սուրենյանց (Տիրոջույի) կարողիլուտի մասին է: Կա 1911-1930 էղել է Ամերիկյան Հայոց Կարգիլուտը:

⁹¹ Մարտի Մասնառու Կարգիլուտ (արքեպիսկոպոս) Տեր Մովսիսյան (1865-1939): 1913 Օսմանյան Ինքն մինչև 1916ի կեսերը Կաստանի և Իմերեթի, ապա Մարտի-Կասանի Հայոց թմնակալ առաջնորդի էր: 1917 Գեղարձակի 19ին հրամարտել է Մարտի-Կասանի թմնակալ պաշտոնից և հյանակուտի Էջմիածնի մասնակարգարարի: 1919-1920 էղել է Հայաստանի Պետական Հանրապետանի ղեկավար պրո-ֆեսոր: 1922 Հոկտեմբերի 28-1926 Ապրիլի 25 զարկ է Գարսիա-Հոկտեմբերի Հայոց թմնի Առաջնորդի պաշտոնը: Իր պարտականությունների կատարման կարողացել է մեղամուկու լինել միայն 1926 Ապրիլի 25ին: 1924-1926 և 1931-1932ին եղել է Գեղարձակի Հայոց Խորհրդի գործուն անդամներից մեկը: 1932 Նոյեմբերին առաջարկու է կարողիլուտիան ինկուսուն, սակայն ընտրուում է Խորեն Ա Մարտի-Կասանը: Վերջինիս մահից (6 Ապրիլի 1938) ինճ ամիս սեղ՝ 1938 Օգոստոսի 17ին մերկայացրել է ղիմուն հոգիուտ կարգից հրամարտու մասին (Մուսանիս Լուսինյանու, «Մարտի Մագիստրոս Արքեպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյան Եղեղեղակալ Գործունուտիան Մի Զանի Փասուտը», *Թարգի Հայաստանի Էջեղեղակի*, N 1, 2009, էջ 27-38):

⁹² ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1293, ք. 101-102: Առաջինը պատմուն, երկուորը մեղույից:

⁹³ ՀԱԱ, ֆ. 968, ց. 1, գ. 7, ք. 30-31: Բնագիրը մեղույից:

⁹⁴ Պարտի մահմանուտայից:

⁹⁵ Զարգարացուտուտան:

⁹⁶ ՀԱԱ, ֆ. 968, ց. 1, գ. 7, ք. 27: Բնագիրը մեղույից:

⁹⁷ Տրապիզոնի Հայկալուտ Կոմիտե:

⁹⁸ Կովկասի Հայոց Թարգիլուտական Ընկերուտիներ (ԿԸԸԸ) ինկունել է 1881 Նոյեմբերի 15ին Բյուզնդում, բոլիկ Մազասու Կասարգանի մայրամեղուտիանը: 1877-1878ի Ռուս-Թուրքական Պատերազանի ժամանակուղ Կովկաս գաղթած հայերին

օգնելու համար: Հնկերաբանը պետք է լուսաբերվում ուսուցիչը և միջառնակ օգնել Կոմկոմի և Արհմտնակի Հոշարտանի հաշտությանը: ԿՀԿՆը մերական օգնություն է ցույց տալիս հայ գյուղերին, երազարականացումներին, միջաբններին, կրթիչականներին և այլու: Քրիստի է սրբանախը Արտաստանի և Արտաստի տարբեր բաներում, Կերպական Կարգում և Գերգական Կենտրոնում սովորող հայ ուսանողներին: Հնկերաբանը պահում էր 140 բարեք, կրաստանում հայերին գրքեր, քանի թան՝ անգնող դասագրքեր: Առաջին Համաշխարհային Գործընթացի տարիներին և քրանքը յետո՞ օգնել է հայ փախստականներին և գաղթականներին, բռնել է դպրոցներ, կրթականներ, որսանողներ և ապաստարաններ: Միջոցներ է հայտարարել հայ ուսանողներին օգնելու համար: 1916ին կրաստանակ է Համաշխարհային շարքագրերը: Կրաստանում խորհրդային կարգեր հաստատանկոց յետո՞: 1921 Մարտի 2ին այն դպրոցները է ից դադարակործանը:

Կարգականներին և կամուրաներին օգնություն կարգակերպելու նպատակով, ԿՀԿՆը 1914 Մեյակներին 14ին Թիֆլիսում կարգավառ համագործակցում բնորոտ է Հայկական Կենտրոնական Կոմիտեի շարկուցում 24 անդամից: Կոմիտեի անդամներն էին՝ Կրաստանի և Կենկերի Թեմի Առաջնորդ Մարտիկ Կարգակոյա Տեր-Մովսիսյանը (պատան) Մոխրակոյան, Մանուկ Մարտիրոսյանը (Մոխրակոյան), Անդրանիկ Կարգակոյանը, Յեզիդի Կոմանյանը, Ա. Մեղի-Ազարանի և արիչից: Կրաստանի իշխանությունները կարծեք պաշտօնապես մասնակցել է 1915 Օգոստոսի 30ին և ներկայացուցել ուներ Կերգին Կոմիտեի Կոմիտարարքիմում՝ յանձնի պետական գրասենյակ անդամ Մ. Անկմանը:

- ⁹⁰ Տեղական ինքնակարգության մարմին:
- ⁹¹ Ընդգրկումները՝ բնագրային:
- ⁹² ՀԱԱ, ֆ. 968, ց. 1, գ. 11, ք. 21: Բնագիրը մեռագիր:
- ⁹³ Բանձնագրերով:
- ⁹⁴ ՀԱԱ, ֆ. 968, ց. 1, գ. 7, ք. 33 և չք: Բնագիրը մեռագիր:
- ⁹⁵ ՀԱԱ, ֆ. 968, ց. 1, գ. 11, ք. 15: Բնագիրը մեռագիր:
- ⁹⁶ ՀԱԱ, ֆ. 968, ց. 1, գ. 30, ք. 74: Բնագիրը մեռագիր:
- ⁹⁷ ՀԱԱ, ֆ. 968, ց. 1, գ. 7, ք. 75: Բնագիրը մեռագիր:
- ⁹⁸ ՀԱԱ, ֆ. 968, ց. 1, գ. 30, ք. 78: Բնագիրը մեռագիր:
- ⁹⁹ ՀԱԱ, ֆ. 968, ց. 1, գ. 37, ք. 2: Բնագիրը մեռագիր:
- ¹⁰⁰ Տոմ:
- ¹⁰¹ ՀԱԱ, ֆ. 968, ց. 1, գ. 30, ք. 30: Բնագիրը մեռագիր:
- ¹⁰² ՀԱԱ, ֆ. 968, ց. 1, գ. 26, ք. 34: Բնագիրը մեռագիր:
- ¹⁰³ ՀԱԱ, ֆ. 968, ց. 1, գ. 26, ք. 15: Բնագիրը մեռագիր:
- ¹⁰⁴ ՀԱԱ, ֆ. 968, ց. 1, գ. 11, ք. 49-51: Բնագիրը մեռագիր:
- ¹⁰⁵ Կարգակրություն, բոլյուտություն:
- ¹⁰⁶ Քարգվ՝ Մեխակի, Գուրգուրյան պարտիկ, Լաճակնի անասանոց, Հայկական արտաստան, և Մոխրակոյանի:
- ¹⁰⁷ ՀԱԱ, ֆ. 968, ց. 1, գ. 12, ք. 41: Բնագիրը մեռագիր:
- ¹⁰⁸ Արման Կարգիկան (1896-1968)՝ հայ դերասան, բանաստեղծ և արգզանի: ՀՆԱՀ ժողովրդական (1967): Օնուկ է Տրտակոյան: 1919ին մասնակցել է Օդի Մեռուկանի բաներակուն ներկայացումներին: 1925ին տարանել է Ադրբեյջանի Համալսարանը: 1932ին Փարիզում կինոարտի է «Հայ ժողովրդական թատրոն»-ը: 1936ին ալիսանել է Երևանի Կարգիկ Մուկուկյանի Անուան թատրոնում: Կարգիկանուկ է մի շարք կինոֆիլմերում՝ «Նովորոկ», «Կարիկ» եւն. Հեղինակ է յափածոյ գրքերի՝ «Ջուրեղի Ուզնակ», «Ալիսաներան» և «Ինչպե՞ս ևն Կրտս Հսոնակն»՝ ուսումնասիրություն: Թարգմանել է Էրվեն Անտանի *Օրհանո Պո Ռիդիչյանը*, Էժի Չոլայի *Քննել Դարկեր*՝ Բնականանցրել է Իսկոթ Գարունեանի

Առաջին Տնտեսական, կրթական Ծախսերի Թաղամասին Կոմիտե, Տրգական Կոնսուլարական Կայսրապետին Ընդդեմ:

¹¹⁹ ՀԱՄ, ք. 968, ց. 1, գ. 28, ք. 269: Թնագիրը ձեռագիր-
կտայ:

¹²⁰ ՀԱՄ, ք. 968, ց. 1, գ. 30, ք. 119: Թնագիրը ձեռագիր:

¹²¹ ՀԱՄ, ք. 968, ց. 1, գ. 11, ք. 11 և 779: Թնագիրը ձեռագիր:

¹²² ՀԱՄ, ք. 968, ց. 1, գ. 30, ք. 57: Թնագիրը ձեռագիր:

¹²³ Անդրկովկասյան Զատուկ Կոմիտեի կիսմուկ է 1917 Մարտի 9ին միջկիսում, ուս-
ական 4րդ պետական դպրոցի (խորհրդարանի) պատգամատրնի կողմից: Այս
կիսմուկ էր լուծարում Կովկասի Փոխարքայության փոխարեն: Կոմիտեի նախա-
գահն էր Վ. Կապանցը, իսկ անդամները՝ Մ. Գյալարյաննայը, Մամիկ Եսաուխ
Չախարովը, Ա. Օրսնիկյան և Գ. Արաչխան: Կոմիտե լուծարուել է 1917 Կոչմեր-
քին: Երև փոխարեն կիսմուկ է Անդրկովկասյան Կոմիտարիատը:

¹²⁴ Թնագրատը ձանձնածոթով:

¹²⁵ ՀԱՄ, ք. 968, ց. 1, գ. 30, ք. 58: Թնագիրը ձեռագիր:

¹²⁶ Ձեռնոցու (տակերն՝ Zemstva-Zemskiyе Oobshchestvenya)-տեղական ինքնակառա-
վարման քնարոյի մարմնի Ռուսաստանում: Հիմնուել է 1864ին: Տնօրինու է կրթու-
թան, առողջապահութան, ճանապարհների շինարարութան և այլ հարցերը:
Լուծարուել է 1918ին խորհրդային կառավարութան կառուանով:

¹²⁷ Եզգիտ անուանումն է Vserossiyskiy Soyuz Gorodov և Zemskiy Soyuz
խամատուստանյան քաղաքների միութին, իսկ Zemskiy Soyuz ինքնավարութիւն-
ների միութին: Եզգիտ անուանումն է ռուսոտ-ուստանյան զեմստուանի
միութին: 1915 Յուլիսի 10ին միանց միաարուել են և կոչուել Obyedinyomiy Koenitel
Zemskogo և Soyuzа Gorodov՝ զեմստուային և քաղա-քային միարիւնների միացուել
կոմիտե՝ զեմգոր: Միացուել կազմակերպութան նպատակն էր ոգնել լատակին
մատակարարելով գարն: Ռուսական բանակի գրառում յրգաննկրում
իսականացուել է գեղաստնտուկան աշխատանքներ: Լուծարուել է 1918
Յունուարին Խորհրդային Ռուսաստանի Ժողովուրդի կրամա-նագրով:

¹²⁸ ՀԱՄ, ք. 968, ց. 1, գ. 7, ք. 77: Թնագիրը ձեռագիր:

¹²⁹ ՀԱՄ, ք. 968, ց. 1, գ. 11, ք. 17: Թնագիրը ձեռագիր:

¹³⁰ Թնագրաման:

THE ORGANIZATION OF RESCUE OPERATIONS FOR THE
TRABIZON ARMENIANS DURING WWI (1916-1917)
(Summary)

RUBEN SAHAKIAN

During WWI the Armenian population of the Ottoman Empire faced massive deportation and genocide. By the orders of the Young Turk government during Autumn 1914 and 1915, the majority of Armenians living in Western Armenia and other residential areas in Asia Minor was annihilated. The 60,000 Armenian population of the Trabzon Vilayet and city had a similar fate.

The belongings of the deported Armenians were confiscated by the local authorities or looted by the local population. Some native Armenians took refuge in remote mountainous areas and forests and organized self-defense troops.

On April 5, 1916 the Russian army occupied Trabzon. Of the 16,000 city Armenians only 15 women and 50 orphans survived. Of the 46 Armenian villages of the Vilayet, a total of 368 Armenians survived. Some 20,000 took refuge in Russia while all the others were deported or massacred.

To rescue the surviving Armenians the Caucasus Armenian Benevolent Union (*Kokhni Hayotsi Baryegortogean Misyatsun*) sent a mission composed of members of its Batumi Chapter, headed by Father Mesrob Melian. The latter became the representative of Catholicos Gevork V of Echmiadzin and established the Trabzon Armenian Committee with the permission of the Russian army command. The Committee rescued some 200 Armenian children who were being forcibly kept in Turkish homes. Most of these children were transported to Batumi, while the remaining ones were settled in Trabzon.

The Committee reclaimed the forfeited possessions of the Armenians including vineyards, lands and buildings, some 1200 houses, numerous shops, workplaces, warehouses, and guesthouses. Keeping a record of the belongings was important to safeguard them from foreign trespassing as the Turkish authorities had entitled the Turkish population of the city to take ownership of Armenian belongings after the population's deportation.

The presence of the Russian army enabled those who had taken refuge in remote mountainous areas to return to Trabzon at a daily rate of some 200-300. However, due to food shortages these people were transported to Russia.

After the 1917 February Revolution the attitude of the Russian authorities gradually improved. They allowed the Armenians to manage their houses and belongings. The schools in the city started functioning, and life started to pick up. But the Bolshevik revolution changed the whole situation. In February 1918, after the Russian army quit the Russian-Turkish front, the Turkish forces advanced forcing the Trabzon Armenians to leave.

The documents published in this article shed light on the rescue operation of the 1916-17 genocide survivors in Trabzon.

ՀԱՅ ԳԱՂԹԱՎԱՅՐԵՐԻ ԵՒ ԱՐԵՒԵԼԻ
ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՀԱՆԴԵՊ ԽՈՐՀՐԳԱՅԻՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐԸ
1920Ի ՎԵՐՉ-1921Ի ՍԿՁԲԻՆ

ՀԱՏՈ ՍՈՒՔՈՒԱՆԵԱՆ

Դեռևս միջապարսւ Աւրազայի եւ Արեւի տարրեր պետութիւններում ստեղծուել էին հայկական գաղթագայքեր: 1890ականներին Համբլեան Գարգիւրի, 1906ի Կիլիկիայի հայկական բնակչութեան կատարածի եւ աւանմնայեւ Ա Համալիարեւելի Գառնազգի տարիներին երիտթուրքերի կողմից իրագործուած Տեղատարաութեան նեւեւերով արքայ-Կայսրուար Կարի բուսգաղթուելին իրենց բնարանից եւ Համայնեցին տարրեր գաղթագայքերում բնակուող հայութեան շարքերը, կամ ստեղծեցին նոր գաղթագայքեր: Հայաստանի Ա Հանրապետութեան որոշ պետութիւնը կարեւոր ուշադրութեան էր զարմնում երկրում կուտակուած գաղթականութեան հիմնարկները, ինչպէս նաեւ մասին եւ հետագայ պետութիւնների նայ գաղթագայքերի հետ սննդաւնչու կապերի հաստատուումը: Այս ցուցադրականութեան որդիներում արդէն 1920 Օգոստոսի 27ին ՀՀ կառավարութիւնը որոշում է կայացնում Արասցին Գործերի Կարգաբարութեան կազմում Գազուժային Բաժինը հիմնելու մասին: Որոշման մէջ շեշտում է, որ Բաժինը ստեղծուած էր հայկական գաղթականների վիճակն ուսումնասիրելու, նրանց Սալը Հայրենիքին կապելու եւ գաղթաբաւհայերի նիւթական ու յարուշական ուժերն էլ շահ Հայաստանի օգտագործելու նպատակով: Այս կարեւոր տարարարութեան զինագարը (կամին վարելը) Երեսէս Բարաբանն էր, որի իր պաշտօնը աւանմնել էր Սեպտեմբերի 19ին:

1920 Դեկտեմբերի 27ին Հայաստանում հաստատուելի խորհրդային վարչակարգ: Հայաստանի խորհրդայնացումը շարժող ուժերին Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետութեան (ՀՍՍՀ) գերագոյն իշխանութիւնը կրող մարմինը: Հայաստանի Տեղափոխական կամիտէն (Տեղկոմ), նեւեւերու ինչու նախկին պետական կառավարման մարմինների փրակուողք ման: 1920 Դեկտեմբերի 19ին ՀՀ Արտարմարարութեան կառուցի հիման վրայ կազմուարուած ՀՍՍՀ Արտարին Գործերի Ժողովրդական Կոմիտարիտան ստրուցութեամբ շարժել գոյութեան ունեցող կառուցք եւ սննդակարգը: Լուծարման նիւթարուելի Գազուժային Բաժինը, իսկ Բաժնիտան ալ աշխատանքն ու զարկուելը:

Կեղեկացուող Կրտսերակու մը Խորհրդային Հայաստանի զինագարութեան Համար Մոսկուէս Գեորգուանի հեղինակած Ց բնագրանու վաւերագրերն են, որոնք կրտսերակու են աւանմն անգամ:

Չույտ ՀՀ Արտարմարարութեան Գազուժային Բաժնի լուծարմանը Խորհրդային Հայաստանի իշխանութիւնները կարեւորում էին հայկական գաղթագայքերը Արալէս, խորհրդայնացումից որքան աճը՝ 1920 Դեկտեմբերի 19ին, Արտատոււմանան Գազուժները խորագրով զինուցագիր է պատրասուելը: Գեորգուանի հեղինակած նշուող զինուցացրում մանրամասն անցար-

գարն էր կատարում Հայկական գաղթափառների գրուքները, Հայկական Հարցի անկախության գաղթափառներում արքայ ժառանգությանը և գաղութական կազմակերպությանը: Հեղինակը կարևոր խնդիր էր համարում արտասահմանի հայրենիքները ներկայացնել խորհրդայնացման պատկարասիքները: Հայաստանի շտապ գաղթացման անակնկալը: Ըստ ՀՍԽՀ զինվարությանն առաջարկում էր գաղթափառներն պատասխանել ժողովրդական և նրա հասարակական առումներով պատկերներ ստանալու համար:

1922-ին Մոսկուայում շեմարական Քուրբանի ևս կայանալիք խորհրդայնացման մեկնող Հայկական պատուիրակությանը (Արտագրքագրական Անկախացման Բնկազմի գլխավորը) իր ևս վերջին անգամ այս զինվարացիները Փաստաթղթի արժեքները սրբանկերից մեկի վրայ ՀՍԽՀ պատուիրակության շարունակար Վահագն Մուրադյանը 1922 Յունուարի 27-ին (Քիմիայի Բազմահասարակական) առևտրական մեկնողից է. օրագրականը ուսուցիչն՝:

Արդեն մեկ ամսուսից անց՝ 1920 Դեկտեմբերի 25-ին, Պետրոսյանի պատրաստում Վերջին Հայաստանի Արևելյից Բազմահասարակական Մասին վերադառնալու զինվարացում առաջարկներ են ներկայացնում խորհրդային հանրային պատկերները արևելյան ժողովրդականության մեջ Վերջին Հայաստանի ուսուցիչը զերակատարության վերաբերյալ և Վերադառնալու ՀՍԽՀ Արտագրքագրական կազմում Արևելյից Բազմահասարակական անկախությանը: Չեղանցիկ վերջին ժամում անցյալում է կատարում հայկական գաղթափառներին և նրանց ևս կապ պահելու խնդիրը:

Բնկազմի պատուիրակությանն իր ևս Մոսկուայ արքայ անկախացիները Փաստաթղթի 1922 Փետրուարի 28-ից Մուսաբաբայի ուսուցիչը Վերջին Հայաստանի վերադառնալու զինվարացում է պատուիրակության շարունակար Վ. Մուրադյանի կողմից: Չեղանցիկ Մոսկուայ ամսուսից ՀՍԽՀ պատուիրակությանը հասարակար յոյսեր էր փոխադրում Քուրբանի ևս խորհրդային կազմի յարարները: Բնկազմում Հայաստանի զերի յարարացման վերաբերյալ: Մոսկուայ Մոսկուայ ժամանելու յոյսերը արևելյան հայ պատուիրակներին անկախ գաղթափառները յոյսերի անկախությանը: Այս զինվարացիները շատ շանցած՝ արդեն 1922 Յունուարի 27-ին, նրա Հեղինակի Պետրոսյանին անկախ մեջ ՀՍԽՀ Արտագրքագրական յարարանքը Արևելյան Բազմահասարակական գաղթափառները: Մոսկուայ շատ շատ այն վերադառնալու է «Տեղեկատու և Արևելյան Բազմահասարակական» «Տեղեկատու Բազմահասարակական»:

Հայկական գաղթափառների անկախ Վերջին Հայաստանի իշխանությանը կողմից գործնական ժողովրդականության վերադառնալու էր ուղղված Պետրոսյանի Հեղինակի յոյսերը վերադառնալու: Այն ՀՍԽՀ Արտագրքագրական «Տեղեկատու Բազմահասարակական» կանոնադրության նախագիծ էր, որի համաձայն նախատեսված յարարանքներն ուսուցիչը էր ի ներքինում անկախությանը, արևելյան երկրներին, արտասահմանում հայ գաղթափառներին:

Արտասահմանում հայ գաղթափառների ներքինում պահպանել է յարարանքները հասարակար Հայկական գաղթափառների ևս, նրանց անկախությանը վերադառնալու: Վերջին Հայաստանի վերադառնալու, վերջին Հայաստանի պատրաստելու գաղթափառների ժաման, պատկերները ներկայացնելու իշխանությանը և այլ հարցերով: Մոսկուայ ներկայացման նախագիծն անկախությանը կանոնի չկառուցել: Պետրոսյանի զինվարական գաղթափառները:

զեկատու Քաճիք 1921 Յանուար-Փետրուարին հիմնականում գրառւում էր իշխանութիւնների հարձակ տեղեկատուութիւններ, մասնաւոր տնտեսութիւնների պատրաստելով Փետրուարեան Ազատամարտիան նախընթաց 1921 Փետրուարի 15ի գիշերը, ՀԱԽՀ Արտակարգ Եւանջաւագովի (չեկո) կողմից ձերբակալւում է Պետրոսեանը եւ բանախց ազատւում Փետրուարի 15ին տեղի ունեցած իշխանութիւնների հեռուանքով: Եւ պաշտամատարիչ է Հայքներից Փրկութեան Կոմիտէի Արտադրմանարարութիւնում որպէս Տեղեկատու Քաճիք վարիչ, իսկ Ապրիլին մեկնել Պարսկաստան: ՀԵԻԻ վարած քաղաքական գծին համահարմար շրջանի պատահաւորանութեամբ 1921ի առաջին կեսացի է կուսակցութիւնից:

Փետրուարեան Ազատամարտիան հեռուանքով թողւել ՀԱԽՀ իշխանութիւնների շատ նրազուր, որպէս էլ գաղթականների հանդէպ որդեգրուելիք քաղաքականութեան հարցը մնաց զուտ թղթի վրայ: Կեանքի լիարժեքին այս առաջարկ-նախագիծերը մտկայի թառչ էլ մտաւայութեան շտամուտեցին: 1921ին Փետրուարեան Ազատամարտիան աւարտից թառչ կրկին մէկնելը եկու Պետրոսեանի կողմից պատրաստուած Տեղեկատու Քաճիք նախագիծը: Այն որպէսէլ ցուցումներէից ու խորագրումից թառչ 1922 Օգոստոսի 2ին ՀԱԽՀ ժողովրդական Կոմիտէների Խորհրդի նախագահ Մարգրե Լուկաշինի կողմից հաստատուել իբրև ժողովմարտի Տեղեկատու Քաճիք կանոնադրութիւն: Իսկ գաղթականների հանդէպ բոլշեւիկեան քաղաքականութեան վերջնական մեղաւորութիւն տեղի ունեցու Լուկաշի Խորհրդատարովին (1922-1923) յաջորդող շրջանում:

Հրատարակուող 3 փաստաթղթերը պահւում են Հայաստանի Ազգային Արխիւի (ՀԱԱ) թիւ 116 ֆոնդում (ՀԱԽՀ Արտաքին Գործերի Կոմիտէի արխիւում): Հրատարակման ընթացքում փաստաթղթերի խմատային եւ թղթատեղական աւանմնարտակութիւնները պահպանուել են շնորհաբան տեսքով, կատարուել են միայն կէտադրական եւ ուղղադրական մտմանի շահումներ եւ որպէ մտնաթարութիւններ:

1. «ԱՐՏԱՍԱՀԱՄԱՆԱՆ ԳԱՐՈՒԹՆԵՐ»

13 Դեկտեմբերի 1920թ.
Երևան

Արտասահմանման Գաղտրմներ, Գաղտրմներու Բաղաբական Մտայնութիւնը Հայկական Հարցի Անրախերմամբ

Համահարաբական պատերազմի զինադադարից անմիջապէս վերջ արտասահմանի բազմամարդ հայ գաղտրմներու մէջ տարեկայծորէն յատաչ եկաւ ստուգմն ոգնորութիւն: Բեզնորուց քու հայ պորթուոգիան, հայ զանապախան, հայ աղյխմութեադ, ոգնորուցին նաև քոլոր անուց, որոնք իրնից կեանքի ընթացքին ոչ հայկական հարցով կին հեռաբարբուամ, ոչ այդ հարցին ռուէ կեղտով նայաստամ: Կրանց տաչին բազմութեան ընդարմակ հեռանկարներ ոգնազորմելու Հայաստանի, մեծ Հայաստանի հանքերը եւ քոլոր հարաուրիւնները, մանատել կիլիկիայի: Ոչ մէկ ժամանակ արտասահմանի հայ քաղաքական բոլոր կուսակրներ, առանց բազաուրեան, այծբան տմանքից շին ելամ, որքան զինադադարից թառչ: Առանց ճկատի տանելու,

որ պետություն մը կազմելու երևանական տարրերն մէկն է ազգաբնակչութիւնը, որ դժբաղդատաբար բարդուած էր, բոլորը կը պահանջէին Հայաստան ծով ծով մըն էր Միջերկրական ծովերով, անպատաս Կիլիկիայով: Այդ ծրագիրը գաղտնի կերպով բառազոգողներն էին Անգլիան եւ Ամերիկան՝ յանձնի տնայնակ Ռիչարդսը¹⁰: Փրօքելու համար Կիլիկիան Խրանսոյի ճիւղաններն, Անգլիան գաղտնի կերպով Փարիզի ազգային կոչուած համագումարի ընթացքին քննարկուած է պիտի կայնէ Կիլիկիային: Անգլիայէն սիրտ ստան, այնտեղ հասարկուած հայ «դիտնագետները» համարձակուած էին նոյն իսկ Փարիզի մէջ կազմակերպել մեծ միախնկ եւ ցոյցի ձևով պահանջել Կիլիկիան: Մեծ Հայաստանի գաղտնիարկիւն ամենամեծ եւ եռանկան պաշտպանն էր Պօղոս փայլան¹¹՝ հայ պարծուագիտային կտորք, որուն միացած էր Անարոննանը¹², հակառակ անոր, որ ունեցած էր Հայաստանի Խորհուրդէն մանուար¹³ պահանջելու անելի համեստ սահմաններով Հայաստան:

Անգաւ մեղքամբի շքուանը եւ, շնորհիւ երոստական քափիքալիքարկան պետութիւններու քաղաքական եւ տնտեսական շահերու դաստարման, որ հաշտի պիտի առնէր անխտապիւնիւրէն ռեալ ուժերու փոխադարձութիւնը, Մեծ Հայաստանէն մնաց Մեծի Հայաստանը՝ իր անորոշ սահմաններով, սակայն հակառակ այդ բոլորին դեռ եւս պրոտաստանտանական քաղաքական կրտսեկցութիւնները չի դադրեցան մրցել իրարու հետ: Ինչո՞ք Կիլիկիայի հարցը դարձաւ ծիծաղելի: Սիւնուս եւ Գիւրուս գետերուն մէջ, երկը տեղ տարբեր կուսակցութիւններու միջոցով յայտադարձելով անկոյտութիւն¹⁴: Հակառակ անոր, որ Մեծի դաշնագրով հալկական երկու հաստատմանը իրականացորն միացած պէտք էին համարուել, սակայն հայ պարծուագիտ յանձնի Պօղոս Լուսարի երկու անիս ասոց կը պահանջէր մանուար գաղտնիներն՝ գրառուելու համար դազաւտագրուած Հայաստանի եւ Կիլիկիայի հարցով, ժառանգելու համար իրեն գործիք երոստական քափիքալիզմի խոնկ նպատակներուն, յանձնելով մերկայանալ միակ մերկայարցուցիչը բազմաշարքար քրքրահայ դասին, ատանց ունենալու իր ետեղ քրքրահայ մասան, որ փաստորէն ցան ու ցրի է նկատ Հայաստանի, Կրտստանի, Հիւսիսային Կովկասի, Ատրաքչանի եւ Ռուսաստանի մէջ եւ որ տեղեկութիւն յունի իր անտուով կարծ քաղաքական քննախնայարմաներն¹⁵, ատանց նոյն իսկ ունենալու գաղտնիներու հայկական մասանները, որոնք բողոքովին երես էին դարձուցած վերջերս պարծուագիտայի այդ կուտքն, այոքորի ենթարկելով անոր հրահրած էրկրորդ Փարիզի Ազգային Համագումարը¹⁶, որուն մասնակցած էին Հայկական Գաւտին հետ ոչ մէկ անկոյտիւն յունեցող մէկ քանի ազնուական յաններ, պէկեր եւ էքնուտիներ, սակեկ անկեց նշանակովի ողորկուած եւ մէկ քանի անհատ դաշնակցական ժառանգակներն:

Գաղտնիներու ողորմարու հայոց համար գաղտնիք չէ, որ Հայաստանի Հանրապետութեան, Ատրաքչանի եւ Կրտստանի շարքին de facto ճանաչուածը կըլա ճիշտ այն ժամանակ, երբ պոլշեիկեան Ռուսաստանը կը ստաննար Հիւսիսային Կովկասին եւ Եզան միայն այն նպատակով, որ այդ պետութիւնները ժառանգել իրեն պատուէչ Ռուսաստանի դէմ¹⁷, եւ այն ժամանակ, երբ Հայաստան կնքել զինադադար Էրզրումային Ռուսաստանը հետ¹⁸ զիջելով անոր դէպի Պարսկաստան տանող ճանապարհները, Հայաստանը դադրեցաւ համարուել իրեն պոստակ Անգլիայի եւ յաւաջ նկար քելու անոր քաղաքականութեան մէջ ի վնաս Հայաստանի: Իրականութիւնը այսպէս ըն-

րոնող, այս ուղղութեամբ խօսող և գտող մտաբանութեանը չիմ սուղեմը արտասահմանի մէջ: Մայիսեան դէպքերն²⁹ յետոյ, երբ շատ էր տարածուած արտասահման, որ Հայաստան դարձած է սովորական, ամենէն պահպանողական ուղղութեան ճանձնող «Ժամանակ» թերթը (Պոլիս) գրած էր խմբագրական մը, ուր դատարաններ խօսելով Անքանդապի քաղաքակազմութեան դէմ, կը պաշտպանէր այն սեռակէտը, որ ուրիշ երբ չունէր Հայաստան, քայի սովորական դատնալուց: Այդ թիւը քունձարայիայի³⁰ ենթարկուեցաւ, և թերթը փակուեցաւ³¹:

Եւս կը յիշեմ այն մեծ խանդավառութիւնը, որ շատայ ընթաց էր Լեւոնի ատարցին դիկրետը Հայաստանի անկախութեան ճանաչման մասին³² հոյ մաստաների մէջ արտասահմանում:

Հնորիկ Անգլիայի քաղաքայտ քաղաքակազմութեան, Հայաստանի այս մեծ դժբաղատութիւնէ վերջ, երբ Էռզնդուրային Հայաստանը յաջողի յարմալու դատող, որ խղճի ծարց մըն է, գէր մատամբ լուծել, միացնելով Տաճկահայաստանի մէկ մասը և տեղադրելով Ռուսաստանի, Հիւս. Կովկասի, Արաստանի և Ատրպէյճանի մէջ դան ու գրիւ եկած քաղաքայի անտուն անտէր բոլուալ տաճկահայերը, ոչ միայն կը շահի նաեւ համակրութիւնը ամբողջ արտասահմանի հոյ ժողովրդին, խանդավառութիւն յատայ ընելով անոր մէջ, ստելի լայնօրէն կը շահի նաեւ Եւրասիայի և Ամերիկայի քովանդակ աշխատատը մաստաների համակրութիւնը:

Մտտեկանչական է այն ընթանացի յայտարարութիւնը, որ Հայաստանի անգլիական ներկայացուցիչը լլուա մախկին կատակարութեան՝ Կարսի անկումն յետոյ, թէ ինչ իրր թէ խօսած է տաճկահայերու հետ ևս լուած է, թէ անոր կը ճանչնան միայն Պօլլուա Կուսարը իրրն իրենց ներկայացուցիչ ու այդ իմաստով ալ հետագայած է: Այս ողորհգութեան վերջ օլ կրեի զիտ անգլիական կատակարարութիւնը նպատակ ունի իրրն ինգելով³³, տաճկահայ դատող դիմանազիտական խաղերու ատարկայ դարձնելու:

Գաղութային Կազմակերպութիւններ և Անոնց Գործունէութիւնը

Հայաստանի Հանրապետութեան կազմակերպումն ատար Հայաստանի տաճաններն դուրս քաղաքական նպատակով գործող յեղափոխական-դատարական կազմակերպութիւններու գոյութիւնը հասկանալի էր, քայի վերջերս Հայաստանի համար քաղաքական իմաստով խղճող և գործող արտասահմանման կուսակցութիւնները կարծէր թէ դարձած են անախրոնիզմ³⁴. Ղասական գաղութը՝ անիմաստ քաղաքական վէճեր Հայաստանի շուրջ, սմերիկահայ գաղութն է, ուր ընալ այս երկրին հետ կալ յունեցող կուսակցութիւններ ևս, ինչպէս Ֆանկազար, Արաբկազմալ, Ս. Դ. Հն. ակեան, Կալունգլակազմներու կարգին կը մին իրարու դէմ յարատն էրսերկրորիւլ³⁵ պայքար, ատանց կազմելու այդ պայքարը իրենց հետեւողներու դատակարգային շահելուն հետ նոյն երկրին մէջ: Կարուած իրենց հայրենիքն, աշխատատեղներ միլտ կ'երազն լալ օրեր իրենց հայրենիքի համար ևս, քալծալով վերադառնալ իրենց տները, միլտ կու տան ատտաստաններն իրենց աշխատակարձն անցած գործարները հոյ տարազիրներու, որրերու քանակին համար ևս այդ գործարները կը հասնին միլտներու. Եոյն նաւնրով այս վերջին երկու տարին գոնարկութիւններ կ'ընեն Էռզնդուրայի, պովարմալուալ, ատմանալուալ հոմ գաղութները օրինակելի մըցակցութեամբ: Օրինակելի գա-

դուր այդ տնտեսական պայմաններում գաղութն է, որ ունի Ազգային] Խորհուրդը ղեկավարած քննիչներ, հաստատ, գաղութն է համեմատական սխալմով կազմում համագումարը մը: Այդ համագումարը դրամ է առձև մեկ հայր վրայ առաջատարական ազգային տարր, որ կը բաշխուի հետեւեալ ձևով.

- 50% հայկական բանակին
- 20% որբերուն և տարագիրներուն
- 15% ինքնապաշտպանութեան
- 10% ներգաղթի
- 5% կարմիր խաչի

Այս կազմակերպութիւնը 1918թ. Մեկտեմբերէն մինչև 1920թ. Փետրուար ունեցած է 1 1/2 միլիոն լուս (պոլիտարան ֆրանք) ել և սուտը:

Նոյնօրին կազմակերպութիւն ունի նաև ուսումնական գաղութը: Պոլսոյ մէջ նոյնպէս բանակի մասնախումբ մը կազմուած է և զնն քանակութեամբ նուրբեր տարանքով ուղարկուած է այստեղ: Պոլիս, Ամերիկա, Պուրկարիս, Ռուսաստան, Եգիպտոս այս յուզիս կամ արտասահմանեան գաղութայով՝ մեծ գումարներ գանազան գաղութային խորհուրդներու և այլ մարմիններու մօտ, գլխաւորաբար հասացուած ի նպատակ բանակին, որբերու, ներգաղթի և այլն: Անոնց մանրամասն հաշիւները դժբաղդարար շունենք ձեռքի տակ, որովհետև դեռ նոր ձեռնարկուած էր գաղութային այդ գործունէութիւնը սխալմով վերածել, մշակելով միտքինակ նախագիծ-կանոնագիր Հ. Հ. օժանդակող միտքիններու, որոնք պիտի գործէին Հ. Հ. դիւանագիտական ներկայացուցիչներու և երկրպագուներու հակողութեան տակ: Այս նախագիծերը և երկհանգանքը, որոնց օրինակները ներփակուած են այստեղ, արդէն ուղարկուած են:

Այժմ, երբ Հայաստանը կոչուկուած է խորհրդային, կարող է պատահել, որ գանազան delegationsներ այդ գումարները ապօրինի կերպով գործածեն այլ նպատակներու համար:

Այդ գումարները հարաբար են զկատարարար արտասահմանի հայ աշխատատեղերուն նուրբերով, որ արդիւնք է անոնց արին քրտինքին, Հայաստանի մէջ ապրող հայ աշխատատեղեան, հայ բանակին համար, որ այժմ իրեն կարմիր Բանակ սիտի ծառայէ նոյն ժողովրդի ինքնապաշտպանութեան:

Հայաստանը այժմ կտրուած է արտարին աշխարհէն, քայք պէտք է գտնել ճանապարհներ և միջոցներ պարզարանելու համար արտասահմանի հայ աշխատատեղեան այն յեղաշրջումը, որ կատարուեցաւ այստեղ, այդ յեղաշրջման օգտակարութիւնը և ընել կարելին թոյլ չի տալու համար, որ մեր գաղութները մոլորուին գանազան "դիւանագիտներու", հայ փաշաներու և պէկերու կողմ և դառնան օպիէկտը՝ Անքանրայի դիւանագիտական նոր խաղկու: Միւս կողմ պէտք է միջոցներ ձեռք առնել փրկելու և օգտագործելու արտասահմանեան գումարները՝ կրկին Հայաստանի համար գտնելով նոր ձևեր, որպէսզի արդեք չի յարուցուի Անքանրայի պատկանող պետութիւններու կողմ:

Ա. Գ. Նախարարութեան նախկին ժամանակաւոր վարիչ Մ. Պետրոսեան

ՁԵՆՈՒԹՈՒՄ

ԿՈՆՀՐԳԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՐԽԻԵՎԻ ԹՄԴԱՐԱՆԿԱՆՈՒԹԵԱՆ
ՄԱՍԻՆ

Հայաստանի Հանրապետությունը Խորհրդային հոյակապեցոյ յնոյց նա, իբրև դաշնակից Ռուսաստանի ընկերային յնդախոխական մեծ շարժման, պիտի կատարէ իր կողմից առանկարտի²⁹ դիքը յետամնաց Արեւելքի մէջ, տարածելու համար յնդախոխական սերմերը Արեւելքի տառապող աշխատատեղ ժողովուրդներու մէջ եւ առեւծելու Արեւելեան ազգերու մի նոր շնչեղացիս, որ Անդրկովկասեան Ֆեդերացիայի հետ միասին պիտի կազմուի յնդախոխական Խորհրդային Ռուսաստանին, Հայաստանը պիտի դառնայ միջնորդը Ռուսաստանի Արեւելեան քաղաքականութեան, որ հետզհետէ զուտ քաղաքական նպատակներէ զատ, պիտի հետազննէ եւ ընկերային նպատակներ Արեւելքում: Այժմ այս քաղաքականութիւնը ձեռնուտ է անճից անկի հայ աշխատաւորութեան, որոշմեռու անոր խաղաղ զարգացման նախապայմանն է վերջակէտ դնել այն ազգամիջեան կռիւներուն, որոնք սպառած են անոր կենսունակ ուժերը, իսկ այդ կռիւներուն վերջ կը տրուի ոչ միայն Անդրկովկասեան Ֆեդերացիայի ստեղծումով, այլ նաեւ Արեւելեան Ֆեդերացիայի կազմակերպումով: Այդ գործը յա պայմաններու մէջ դնելու եւ ղեկավարելու համար բնական է, որ Խորհրդային Հայաստանի Արտաքին Գործերի Կոմիտարիատը կ'ունենայ իր անամին քաժիքի՝ Орденъ Союзна (order vostoka՝ արեւելքի քաժիքն - Հ.Մ.), ոչ կը տամի իր աշխատանքները համախաբրուող Խորհրդային Ռուսաստանի եւ Ազրբեյջանի Արտաքին Գործերի Կոմիտարիատների համապատասխան քաժիքների հետ:

Յայց տալէ անաց այն միջոցները, որոնց պիտի դիմէ Խորհրդային Հայաստանի Արտաքին Գործերի Կոմիտարիատը, եւ պիտի փորձու մի քուրցիկ ակնարկով վերլուծել այդ քաղաքականութեան անմիջական օպիկկոր կողմ Տանկաստանի քաղաքական, անսնտակամ դառլիւնը եւ դասակարգերի փոխարարներութիւնները Հարիտի տասարւումից վերջ մինչեւ վերջին շրջանը:

Մուլքան Հարիտի ընակագրութեան շրջանին Տանկաստանի մէջ տիրացիտող դիմ էր Հարիտի քաժառիքան³⁰, որ կը մասնակիտիմ Ֆեռտագական եւ կզերական դասակարգերի տրտայայտիւններ: Հարիտի որով քալքայաւում էր պետական օրգանիզմը, իսկ այդ քալքայաւումից վնտաւորներն էին, ի շարս ուրիշ ճնշուող ժողովուրդների, նաեւ քալքը աշխատաւորարիւնը, որ բնգանօթի միս էր անկերց պատերազմների եւ բռնկումների դէմ, քայց որ շնորիս իր յետամնացութեան եւ դասակարգային անկխտակցութեան յամբօրիւն տաճում էր իր տատալանքը եւ բնդումակ չէր ընրտաւտակալու: Անի շնշտաւմ կերպով այդ տիւրթօնի հնտեանքները զգացողները զնտարական եւ բնրակրտական տարրերն էին, որոնք էին ատաւում կանտուարը տնճիկ, ունէին անկայուն դիրք եւ մի գերեցիկ օր իբրեւ անակալք փայտս որոս շարստանելու եւ սովամ ճնայու հնտակալք: Այդ դասերի վրայ էր յննում Խրիմաւի³¹ շարժումը: Բեւալի³² տեսակցութիւնից յետոյ, կըր Թուրքիան նոր անդաւտոտաւորեան վտանգի էր ճնրալքս, քալքը զնտորական դասը դուրս նկատ յանճիմ[ս]

էնկերի եւ Կիւսակի եւ կատարուեց յեղաշրջում, որ յեղափոխական շարժում չէր, այլ պարզ Pronunciamento¹։

Եթէ միշտ է բնութեմով որեւէ երկրի սահմանադրութիւն իրքեւ արքեւնք այդ երկրի մէջ տիրող հասարակական ուժերու վոյնյարարեթութեան, ապա ուրեմն Քուրքիայի 1908ի սահմանադրութիւնը իր ետքեանք չէր եւ չէր կարող լինել դեմոկրատիկական յարժուական ինաստով, որովհետեւ Քուրքիայի յարժուագիւնը կը պատկանէր ոչ-բուրք ազգութիւնների, որոնք երկրորդական դեր լին կատարում թաղարական ասպարէզում, իսկ բուրքերի մէջ այդ դասակարգը չափազանց յոյլ էր եւ չէր ներկայացնում իրանկից հասարակական կէտն մնեցող ոյծ։

Սահմանադրութեան առաջին տարին Իրքիաստը երտուական սահմանադրութիւններկից ազգութեան դեմոկրատիզմի հովեր էր արձում, սակայն չէր կարող հաշուի յատնել այն հասարակական ուժերը, որոնց վրայ կը կրթնէր, նա առաւ իր հետ եւ կղերական դասակարգը եւ դարձաւ տիտիկ, աւելի մտտերն ներկայացուցիչը համեմատեմիկի եւ պամբուրանեմիկի։ Քուրքեանկան վաղափարը ներ թափ ստուպաւ, հիմնուեցան պայտերարքերը՝ «Քիւրք ետքու» (Քուրքական աշխարհ - Հ.Մ.), «Քիւրք Օճաղը» եւ այլն, ուր բուրք յովն² մատարականութիւնը կը թարծրացնէր օսմանկից դրոշակին տեղ թարանական դրոշակը՝ քրքական ազ պաղլիմիլ³։ Այնու չէր խօսուեր օսմանեան գնդերու մատին, որոնց մէջ կը մտնէր նաեւ բուրք գեղը, այլ կը խօսուեր թագնէ, թէ Քուրքիան բուրքին է պատկանում։

Պամբուրանեմիկի պողապկանող աւելի եւս ումուղազաւ համաշխարհային պատեերագնի ընթացքին, կըք Վերմանեիան յարթական էր, կըք Ռուսաստանը թաղարացեանկան կոիւնների մէջ էր եւ կը համարուէր հասամ մոմենող իրականացնելու համար այս իդուրը։

Քուրք իրականութեան մէջ կար նաեւ մի ուրիշ կուսակցութիւն - Իրքիալի⁴, որ արտասայտիկն էր երն բուրքերի, այտիկն⁵ բուրք կղերի, ձեւայաների եւ Իրքիասեան դժգոհ մնացամ մատարականների։ Հիմնուելով գրեթէ նոյն դասերի վրայ՝ այս ուժը պէտք էր տեսիլ տար Իրքիասին, որ աւելի կենսամակ էր եւ տիրապետող։

Սահմանադրութեան առաջին տարիներն վերջ Իրքիալի գրեթէ թաշուգաւ երասարակէն եւ կազմուեցաւ վաղրամեան գրեթէ գուն իրքիաստական։

Կարտակա լինելով այտեղ միայն բուրք ազգին մէջ գոտրիւն ունեցող թաղարական հասանքների վերլուծել, եւ գանց եւ արձում վերլուծել Իրքիասի եւ վոյրը ազգութիւնների վոյնյարարեթութիւնները։

Կերպարտարուր բուրք ազգին մէջ սահմանադրութիւնից յետոյ ոչ միայն երասարակ չեկաւ բուրք սեղիալիստ կուսակցութիւն, հակառակ անող որ կար ուժեղ, տարեւաչին թամուորական յայտնում, այլ նոյնիսկ երասարակ չեկաւ մի յարժուական դեմոկրատիկ կուսակցութիւն։ Քուրք վիտղացեալիւնը, ինչպէս առաջ, տատապում էր բուրք ինդուպիտոնների, պէկերի եւ աղաների մեղքում, որոնք այս անգամ ամենատեանդում անդաններն լին Իրքիասի։

Տանկատանի Տնտեսական Պատկերը եւ Թանուրական Հարժումը Սահմանադրական Շրջանին

Քուրքիան հողային սեփականութեան տեսակէտից կիտալեղապական կղեր է։ Հողերը մեծ մասամբ պէկերու, աղաներու սեփականութիւն են։ Քուրք

գիտաօլիոքինը ամենից զրկուած, տառապած դասակարգն է մեծ մասամբ ճարտարած կամ սակաւահոգ: Քուրք գիտաօլին տանձանաղտութիւնն ոչ մի օգուտ չը տեսել, որովհետեւ չէ ունեցել իր շտեմբին պատշապստ ոչ մէկ կուսակցութիւն: Մեծ քաղաքներուն մէջ է կենտրոնացած բարձրագիւցան, որ այժմ զատ քրքրական քաղաքներու մէջ քրքրական է, որովհետեւ պատերազմի բնագրքին քրիստոնեայ բարձրագիւցան շատ տեղիքէ վտայուած կան ոչնչացուած է: Արդեւնաբարութիւնը թուրքիայի մէջ քիչ է զարգացած:

Մանամաղտութեան շրջանին տարեբայնուրէն յարայ եկաւ ուժեղ բանուղարկան շարժում Պոչիս, Սալոնիկ, Եզմիր, Պրուսա եւ Արանս քաղաքներուն մէջ:

Յուրք բանուղտութիւնը, որ սենտիքաներո՞ւ մէջ կազմակերպուած էր իսլամ, սարքեր գնդի պատկանող բանուղտներու ինք, յունէր իր պատայայտիչը քաղաքական հողի վրայ «Էշիրբակ» (Իսլամաբարձակութիւն), «Մաշիա-ճաք» անունով բերքեր կը հրատարակուէին սոցիալիզմին բողոքովն անձաւոր, բանուղտութեան ինք ոչ մի կապ չունեցող մարտիք՝ որոնք աւելի շատ քաղաքական շարժումի դեր կը խաղային մեղք բերելու իսլամը էրքիստէն լաւ սրաշտովներ:

Մտտութեան Քեմալի Եարժումը

Այս շարժումը ունի միայն քաղաքական բնոյթ, երբեք՝ սոցիալական: Այն չափով, ինչ չափով նա կը սրայարքի համամայնական ինքզնդիւսկարնի դէմ թող չտուտ իսլամը, որ զուտ քրքրական իողանաւեր սոցիալիզմ Տանկաուսնէն, այդ շարժումը ազգային ազատագրական է, իսկ այն չափով, ինչ չափով որ նա կ'ուզէ վերականգնել ճակնկին թուրքիան, իրեն կ'ընկու իսլամը ոչ-բողք իողանաւեր, նա կը մերկայանայ մրգակից համամայնական ինքզնդիւսկարնի: Եթէ ազգային տեսակէտով այդ շարժումը ազատագրական է, սոցիալական տեսակէտով նա յետադիմական է, որովհետեւ անոր վրայս անցած զկարձարները կը սրասկանին գիտաօլիոքիոյ ճնշող պէկիւտ եւ աղանկուտ, կիսաձեռնադնելու դասակարգին: Արուարքին կոտմիտտական մեկերը ոչնչով չեն կարող փոխել դասակարգային լուրքիսը զկեպարտուներու, որոնք մարդիկ կերպով Պոչուս կատակաղտութեան ինք համախաղտուրդ իրենց մղած կրուին ինք գուղցնուրց կը բանակցին նաեւ համամայնական բաժնիքայիտ պետութիւններու ինք սարքիլու իսլամը քրքրիքնագիւցաներ՝ աւելի մեմտու պայմաններով վերականգնելու նարստակով պատերազմէն սարտուած թուրքիան:

Անցկիան, որոնք շտեմբը ամենէն աւելի վտանգուած են կրեկելում, մասնաւոր կ'ընկուին՝ չափաշարտմէն վերջ, պիտի աշխատի ամեն կերպ թող չտուտ, որ Մովհամադան ինտաուստանը սարտագրուէ այդ շարժումը այժմ աւելի ուժեղն կերպով իր դէմ:

Մտտութեան Քեմալը իր սոցիալական զիմազմով լինելով կասկածելի ոյժ, որ կարող է անցնել ինքնքրիպիւցի կողմը, ինքն որ անկարկարքինք աւելի յարող դուրս զայ եւ կարծուր քոնցեարաներ՝ մեղք բերէ՞, միակ ապահով միջոցը թուրքիայ տառասարղ աշխատարք վերաօլիոքիոյ իրանկա սոցիալական՝ ինքզնդիւսկարնի կողմը գրասկիտ իսլամը թուրքիայի սովետիզացիան է՝ բողոքովն անգրաս եւ անկարկա Քեմալէն:

Քննական է, թէ որքան երկար առնն որ հնարարը է, ձեռնում է ջեմազական շարժումը ձեռքից բայց չի բռննել ժամանակ չափելու եւ պրոպագանդայի համար առեղի ձեռնում միջոցներ ձեռք բերելու համար:

Ունչդե հնարակից Քուրքիան Սոզնաիզացիայի

Քուրքիայի մէջ բանաւորազարգացիական ինքնաիշխանային յատկութիւնը անհնարաւորին զօրոն է: Քուրք աշխատատեղերինը չէ ունեզած, ինչպէս վերեւ յիշելի իր հարազատ կրտսեղութիւնը, եւս սոցիալիստական պրոպագանդա չէ սխեմ: Քուրք մատարակամութեան մէջ հազի գտնուին մասնի վրայ համառու իրիսխառնեղ, որոնք երբեք անցնալու կեանքի մէջ չեն աւտայայտուած: Իրեւ պրոպագանդիստ գուղ շատ առեղի վտանակի են աղքէշխանի եւ ոտաստանի քուրք մատարականներ, որոնք երկար տարիներ ապրած կը լինեն ոտակական ինքնաիշխանական մթնոլորտում եւ հնարային ու փորձատիրան ձեռք բերած կը լինեն: Սիս այդ ուժերն է, որ մտքի ինքնազգիայի պիտի ենթարկել եւ անննց միջոցաւ յատկութիւնը զազոնի կազմակերպութիւններ Քուրքիայի նահանգային կենտրոններում, որտեղից եւ նիւրք տարակալ առեղի ենթեղ: Եւրոմուտ պէտք է ունենայ երեք զիստաղ կենտրոն - Կ. Պոլիսը, Անգորան եւ Էրզրումը: Պոլսը ճանաչարարով կարելի է կապ պահել Անգորայի հետ, իսկ Կարսի ճանաչարարով Էրզրումի հետ: Քուրքիայի արայնաններում, գիւղազիլին եւ բանտրին զաւերում լաւ ծանօթ մարդիկ պէտք է խմբազերն շատ հասկանալի պարզ քուրքական ինքնու պրոչիստներ, պարբերական մասնու եւ զազոնի ճանաչարարով տարածեն քուրք աշխատատեղութեան մէջ: Այլ հրատարակութիւնների եւ Քուրքիայի մէջ յատկութիւնը գաղտնի կազմակերպութիւնների ընդհանուր ղեկավարութիւնը պէտք է լինի Հայաստանի մէջ եւ պէտք է որոի Արտաքին Գործերի Կոմիսարիատի Արեւիկան Քարտարակամութեան Բաժնի վրայ, որ սցիտի գործէ Մոսկուայի եւ Բազուի հետ համայնութիւնը: Արեւելի Բաժնից պահելով կենդանի կապ այդ շարժումն հետ, կը արատրատի պարբերական քուրքարարան զեկուպտաներ գործելու ընկազրի մասին Արտաքին Գործերի Կոմիսարիտ:

Արեւելի Բաժնից կապ կը պահէ նոյնպէս ի հարկին Պարսկաստանի եւ անտատրակարդ արեւելեան ազգերի շարժումն հետ ունենալով իր գործունէութեան իրեւ ծանօթութեան կենտրոն Քուրքիան:

Գործունէութեան մանրամասն ծրագիր կազմելու, աշխատանքի բաժանման եւ իրատարութեան ճշտման համար գուղ կարելուր համարտի Մոսկուայի, Բազուի եւ Երեւանի համապատասխան ձեռնահաս ենթկայաւարույնների մի կոմիտեանս գտմարել:

Կործիրդային Հայաստանի Արտաքին Գործերի Կոմիսարիատի Արեւելի Բաժնի ներքին կազմակերպութիւնը, տեխնիկական ձեռն ու ծառայը կախումն է այն իրատարութիւններից, որ սցիտի մա ունենայ եւ այն աշխատանքներից, որոնց սցիտի դրանն նրա վրայ:

Արտատանձանեան Գաղութներ եւ Նրանց Հետ Կապ Պահելու Մասին

Առանձին զեկուպտով¹ եւ պարզած եւ արտատանձանեան հայ գաղութների բաղաջական ծառայութիւնը եւ գոյց են տուած, թէ ինչ միջոցներ ձեռք պէտք է առնել հարթաղիտ համար այն քուրք բաղաջական եւ զիստազիստական իստերին, որոնց գոի կայսղ են դառնալ այդ գաղութները:

ուրին՝ գաղտընոր պէտք է օգտագործել երկու կերպ.

ա) Քաղաքական տեսակետից

բ) Աշխատանքի օժանդակութիւններ ձեռք բերելու տեսակետից:

Այս երկու ճառագիծերին հասնելու համար պէտք է աշխատել ունենալ գաղտնի կերպով գործող եւ հորիզոնային Հայաստանի հետ կապ արտող ներկայացուցիչներ գտնազան գաղտընեղում, որոնց պարտականութիւնը պիտի լինի. ա) Հնարաւորութեան սահմաններում զննարկումներ ուղարկել Հայաստան. բ) Այստեղից Հայաստանի մասին պարբերաբար ուղարկուած տեղեկութիւնները ժողովրդական լայն մասսաների մէջ տարածել աշխատել, գ) Այլում տալ արտասահմանում գործող գտնազան նպատակի մարմիններին, որ շարունակեն իրենց առաքումները Հայաստանի որդիին, գաղտակաճնելին:

Ասելի լայն չափով գաղտընային գործունէութիւնը բնական է, թէ առայժմ հնարաւոր չէ, որովհետեւ հորիզոնային Հայաստանի ճանաչուած չէ եւ չի կարող տեսնալ իր արշտոտնական ներկայացուցիչները:

Ածելն քրտած գաղտնի կերպով գործող ներկայացուցիչները նշանակելու եւ գործը կազմակերպելու համար շատ օգտակար կը լինի խիտա վառտանի մէկը ուղարկել զոնէ միշտ: Պոլիս:

Յանկեղած - Հայաստանի ստմունքների մէջ ապրող տանկանայ աշխատաւորութեանը հորիզոնային Հայաստանին կապելու համար անկրտածելու է ստեղծել յատակ մարմին, որ պիտք է գործէ Արտ[արին] Գ[ործերի] Կոմիտարիատի նկարագրեան տակ այն չափով, ինչ չափով որ այդ մարմինը պիտի օգտագործուի քաղաքական նպատակով:

3.⁴⁴

[1921թ. Յունուարի]⁴⁴

ՆԱԽԱԳԻՆ

Ի. ՀԱՆԱՅՏԱՆԻ ԱՐՏԱՆԻՆ, ԳՐԴՅԵՐԻ ԿՈՄԻՏԱՐԻԱՏԻ ԻՆՖՈՐՄԱՏԻՐՆ, ԸՆԺՆԻ ՆԵՐՔԻՆ, ԳԱՅՄԱՆԵՐՊՈՒԹԵՆԱՆ

Ինֆորմատիան բաժին

ա) ենթարածին բնիտանոր ինֆորմացիայի

բ) " Արեւելեան երկրների

գ) " արտասահմանեան հայ գաղտընների

ա) Հնիտանոր ինֆորմացիայի ենթարածին պարտականութիւնները:

Պատրաստել տասիւներ⁴⁵ տեղական եւ արտասահմանեան ճամոյի կործաններ (virezki⁴⁵) ներքին, արտաքին եւ միջազգային քաղաքականութեան հարցերու շուրջ: Այս նիւթեղան էիծան վրայ ընել վերլուծումներ եւ օգտորատուի բեգիւմներ վտարացում) ու բարգճամբութիւններ:

Պատրաստել բեգիւմներ եւ վերլուծումներ հ[որիզոնային] Հայաստանի արտասահմանեան ներկայացուցիչների եւ արտասահմանեան քաղաքական քրտակիցների կողմից ստացուած զննարկներ:

Քաշխան վերլուծումներ եւ բեգիւմներ Արտ[արին] Գ[ործերի] Կոմիտարիատի ներքին բաժիններին եւ արտասահմանեան ներկայացուցիչներին:

Պատշաճակ եւ օգտակի ինձորնացիս Խորհրդային Հայաստանի ընթացիկ քաղաքականութեան շուրջ Հայաստանի արտասահմանեան ներկայացուցիչներն:

բ) Արեւելեան երկրների նմարածնի պարտականութիւնները:

Յնդակցութիւն Խորհրդային Ռուսաստանի եւ Խորհրդային Աւստրալիայի համանման բաժինների հետ, ինձորնացիայի փոխանակում, բրտակցութիւն Արեւելեան երկրների հետ, մասնատորարար թուրքիայի, Պարսկաստանի եւ Վրաստանի սեփական բրտակցիցների կամ ներկայացուցիչների հետ, բանտարական եւ ազգային շարժումների եւ այդ երկրներում կատարուող քաղաքական փոփոխութիւնների մասին:

Հետեւի Արեւելեան քաղաքականութեան շուրջ լոյս տեսած գրականութեան եւ մատուցին, կազմել տեսութիւններ Ասիական երկրների, մասնատորարար թուրքիայի, Պարսկաստանի եւ Վրաստանի շարժումների մասին:

Համանմայն խորհրդային երկրների Արեւելեան քաղաքականութեան համար գնումս ուրյութեան պարբերաբար հրատակներ տալ եւ սնդո կապ պահել այդ քաղաքականութիւնը կազմակերպչական տեսակետով իրականացնող համապատասխան օրկաններէի հետ:

գ) Արտասահմանեան հայ գաղութների նմարածնի պարտականութիւնները:

Կեդրանի կապ հաստատել արտասահմանեան հայ գաղութների հետ տակով գաղութի հայ մամուլին պարբերաբար ինձորնացիս Խորհրդային Հայաստանի ներքին եւ արտաքին քաղաքականութեան մասին:

Վերլուծումներ եւ թեզիւներ պատրաստել գաղութների քաղաքական բրտակցիցներից ստեղծուած տեղեկութիւններից հայ գաղութների ծոցում ստեղծուած շարժումների ու քաղաքական հոսանքների մասին:

Մկում տալ արտասահմանի մէջ գործող զանազան նպատակի մարմիններին, որ շարունակեն իրենց աւարտումները Հայաստանի գաղութականներին եւ որբերին:

Ռուսումնասիրել Խորհրդային Ռուսաստանի եւ Աւստրալիայի զանազան շրջաններում գրումս հայ գաղութների դոլորիւնը, կազմել վիճակագրութիւններ, գրել տակ տեղեկութիւն համապատասխան մարմիններ, նրանց օգնութեան հասնելու եւ նրանց ի հարկին դէպի Խորհրդային Հայաստան ներգաղթը ղեկավարելու համար Խորհրդային Հայաստանի հիւստատանների ծակութեան տակ:

Կապ պահել արտասահմանի եւ Խորհրդային Հայաստանի ներգաղթի համապատասխան օրկանների հետ եւ այս վերջինին հետ համախորհուրդ տակ հրատակներ հիւստատանների միջոցաւ ներգաղթի ձեռի եւ ներումների մասին:

Այս նախապիծել իրականացնել կարեւարու համար անհրաժեշտ է.

ա) Կանոնադր կերպով մեղք թերել արտասահմանեան թեղքեր եւ սրբերականներ, ինչպէս նաեւ արեւելեան երկրների շարժումների արտայայտել կողմ մամուլ:

բ) Չեղք թերել արեւելեան երկրների շուրջ մեկնու այսօր լոյս տեսած գրականութիւնը:

դ) Խորհրդային Ռուսաստանի և Արցախյանի զանազան հայալատ վայրերում, ինչպես նաև Պարսկաստանի զանազան կենտրոններում էր ենթարկող է նշանակել հրապատմանը, որոնց վրայ հրապատմական բաժնի կողմը դրամ վարսակամություններ զուտ հնի հան բարդարական թրակ-գտքիան⁴⁴ և գաղտրային գործերի պարսակամություններ:

դ) Խորհրդային Ռուսաստանի համաձայնությանը և հրահանգներով կազմել Տանկատանի և Պաշակատանի մյ բանուրա-գիտայիական կազմակերպություններ ստեղծող պիտո, որոնք հետ կենդանի կապ պահել:

ե) Ելանակել բարդարական թրակիցներ Պոլիս, Անգրա, Ատանա, Էր-գրու, Տրապիզոն, Արենք, Իզմիր, Քինիրան, Քարիզ, արտասահմանում գաղտրային:

Ճամբարագործին] - Պոլիս գլխավոր կենտրոն է այն Արևելքի բարդարկա-նության, այնուհի են համաձայնական պետությունների Haut-Commissaires⁴⁵ ներք, ուստի հետախույս, համաձայնակների անդրների, Haut-Commissariat⁴⁶ ներք, համաձայնական գաղտնի ուղիկամության մյ կան հայ բարդաններ, ծառայողներ, որոնք կարելի է օգտագործել թե ուղ-ձանքան եւ թե բարդարական ճշգրիտ և լայն ինֆորմացիայի համար: Պոլիս բարդարական թրակիցը պետք է զննի լայն պատրաստություն ունեցող ան-ձանություններ, որովհետև նրա վրայ պետի դրամ շատ պատասխանատու պարսակամություններ, նա պետի նշանակել Ատանայի, Իզմիրի, Արենքի և արտասահմանում հայ գաղտրային թրակիցները, կապ պետի հաստատել Անկարայի, Էրզրումի և Տրապիզոնի թրակիցները հետ (այս վերջինների առիկ յարմար է շատ վստահելի բարդար բունդարներից նշանակել): Նա պետի ճեղք թեղի է ուղարկել արտասահմանում ծածուց, պետի պատրաստել զննարկություններ ընդհանրապես բարդարական, մասնատրայար Տանկատանի ներքին յարմունքների և արտաքին բարդարկամության մասին, հայ գաղտր-ների ծույցում ստեղծում և ուսանքների և յարմունքների մասին, նա պետի վե-բարդարող և յալիտ արտասահմանում հայ մասնային Հայաստանից ու-ղարկում ինֆորմացիաները: Նա Խորհրդային Հայաստանի համազուր թերթերում իր կողմ ստորագրությանը զրամ յոյրաններով պետի հակազդ ընկապատությունների, նա պետի կապ պահել Տանկատանի բանուրական յարմունքի ղեկավարող մարմինների հետ և Խորհրդային Հայաստանից ստացած հրահանգները նրանց հաղորդել: Անգրայի, Ատանայի, Արենքի, Իզմիրի, Էրզրումի, Տրապիզոնի և արտասահմանի թրակիցները պետի լի-նն նրան ենթարկում, նա պետի օրենսալ իր օգնակամները:

Քինիրան և Քարիզ նման պարսակամություններ կարող են պետի ըն-տրանքի⁴⁷ վրայ, հակասակ դեպքում բարդարական թրակիցների վրայ: Պո-լիս յարդարություններ կարելի է պահել լայնի դեմ Վրաստանը սովորիկացիայի ենթարկում է: Պարտմի ճամբարներով, իսկ Վրաստանը սովորիկացիայի ենթարկելուց յետոյ Քարիզի ճամբարներով:

Չկնտրոնները Հայաստանից Պոլիս և Պոլիսից Հայաստան կ'ուղար-կուն ժամկետով նախակներու և զրկերու մյ: Հոտալ կարգով հայտնու-նի տնկնայինները⁴⁸ ենտագրով Պոլիսից Քարիզ մասնատր կեղարով կազ-մումս ըստերով:

Պրակկություններ յանձնարարում և ժամով կարող են ստացուել Պո-լիսից Քարիզ և Քարիզից Պոլիս 15 օրան մյ:

Ամփոփվածորեն ամփրօծելու է առաջին հերթին ստեղծված օրվաններ Պոլյու և Ֆարիկ:

Արտ. Գործ. Կոմիտարիայի Ինֆորմալիոն Ու Արեւելան
Քաճմի Վարկի Մ. Պետրոսյան

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ՝

¹ Տես՝ Հայաստանի Ազգային Արխիվ (ՀԱԱ), ֆ. 199, ց. 1, գ. 118, մաս 2, ք. 196, ֆ. 114, ց. 1, գ. 30, ք. 2:

² Տես՝ Հ. Մարխանյան, «ՀՀ Արագածոտնախարայության և ՀԱԽՀ Արագածոտնային մարտի Փաստաթղթերն Արաբի Շուքրյա, Երևանի Պետական Համալսարանի Պատմության Ֆակուլտետ, Տարեգիրք Բ (Պատմագիտական Հանգիս), Երևան, ԵԽՀ Հրատ., 2010, էջ 223:

³ Մոխեշ Պետրոսյանը մասնագիտությունը իրաւարտ էր, անցած՝ Հայ Յեղափոխական Կայանակցության (մերկայացնում էր ՀԵՄ Թաղկոսների Կենտրոնական Կոմիտե) 1919ին նա ժամանել էր Հայաստան՝ մասնակցելու ՀԵՄ Թ Համագործակցության, իսկ 1920 Մեղակոտների Լիմ աշխատանքի անցել ՀՀ Արագածոտնախարայությունում որպես Արագած Գործերի Կարգադրար Համագալազ Օժանդանանի օգնական (տեղակալ): Հայաստանի խորհրդայնացմանը յաջողոր օրերին՝ 1920 Վեդկոտների 3-10ին, նա կատարում էր ՀԱԽՀ Արագած Գործերի Կարգադրարության ժամանակադր վարկի զարտակալությունները: ՀԱԽՀ Արագած Գործերի ժողովրդային կազմակերպության և Արեւստեղ ՔԻզազեանի ժողովն նշանակելուց շուտը՝ Պետրոսյանն առժամանակ փաստացի ժողովով օգնականի գործառնություն էր իրականացնում (Հ. Մարխանյան, «ՀԱԽՀ Արագած Գործերի ժողովրդային կոմիտարիայի Կազմակերպման Պատմություն», Քաճմի Երևանի Համալսարանի, Հասարակական Գիտություններ, Միջազգային Տարաբնույթիներ, Հնարակազմություն, 2010, քի 130.6, էջ 54-66):

⁴ Տես ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 1, գ. 16, ք. 34 եւ շք., 1 շք., 1, 2 եւ շք.:

⁵ Տես ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 1, գ. 11, ք. 59-61 շք.:

⁶ Տես ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 1, գ. 40, ք. 5:

⁷ Տես Հ. Մարխանյան, «ՀԱԽՀ Արագածոտնային մարտի Տեղեկատու Քաճմի Գործունեությունը (1921-1922 թթ.)», Հայոց Պատմության Հարցեր, Գիտական Տարածմանի ժողովածու, քի 11, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ Պատմության Ինստիտուտի Հրատ., 2010, էջ 295-298:

⁸ Տես ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 91, ք. 3-6 շք.:

⁹ ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 1, գ. 14, ք. 1-3 շք.։ Ոնուցիր Ինքնագիր: Փաստաթղթի հայերեն մեքենագիր քննվող տես ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 1, գ. 16, ք. 34 եւ շք., 1 շք., 1, 2 եւ շք.:

¹⁰ Կոլոջո Վլադիմ (1856-1924) ԱՄՆ 38րդ նախագահը (1913-1921)՝ Պեննսիլվանիական Կոնսերվատիվները: Ուներ հայաստի հարձուրդ:

¹¹ Պոլոս Կարաբ փայա (1851-1910) Եգիպտոսայ կառավարական-քաղաքական գործի: 1906ին իր գլխավորությանը նիստեղ է Հայկական Բարեկարգական Ընդհանուր Միությունը: 1912ին Գեորգ Ե. Կարաղիչոսի կողմից նշանակուել է Հայ Ազգային Պատերազմության նախագահ:

¹² Անտոն Մալախովան (1866-1948) գրող, կառավարական-քաղաքական գործի, ՀԵՄ՝ անդամ: 1919-1920 Լեռի և Փարիզի Հայաստան Խորհրդայնացման ՀՀ պատերազմության նախագահը:

¹³ Հովհաննիսյան իրատներ:

¹⁴ Կերտի ունի 1920 Օգոստոսի 2ին, 3ին և 4ին համալսարանախանարար դպրանակագրություններ, ուսմանըներ և ԵՄ ակադեմիայի նախաձեռնություններ կղկղիան անկախ Խղանկալ մեթոդներով կատարված յաշտարարությունները (Ու Հ. Գալա-

արքայան, *Հայկական Կոմունիստները Կեդրեկայում (XIX դարի 90-ական թթ.-1921թ.)*, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ Կենտրոնական Հրատ., 2005, էջ 160-161):

¹⁷ Հնարքներն:

¹⁸ Այն տեղի է ունեցել 1920 Մայիսի 5-ից մինչև 13-ը: ԱՄՆ-ից քննարկում պատգամա-
տերմի և Բուդապեշտայից Ազգային Խորհուրդը կրթամարտչային մասնակցի հա-
մազուցմանը՝ համարելով, որ արևմտասահայրեան հարցով պետք է գրասրտի ՀՀ
կառավարությունը: Հենց այս համազուտմանը նկատի ունի Մ. Պետրոսյանը:

¹⁹ Անտանոյի յարթական տեղադրումների (ԱՄՆ, Մեծ Բրիտանիա, Իրանից, Ի-
տալիա և Գաղտնի) կողմից Հայաստանի Հանրապետության փաստացի ճանա-
չանք տեղի է ունեցել 1920 մամուտայի 19-ին: մամուտայի 23-ին Մեծ Բրիտանիայի
Արտաքին Գործերի Կաշտարար ձեռք ձեռքցնել այս մասին հետազոտվող տեղեկագրի
է ՀՀ կառավարությանը: Փետրուարի 6-ին ՀՀ վարչապետ Ա. Խատիսյանը Փարիզ
ՀՀ պատրիարխությունն նախագահ Ա. Միսաքոնյանին հասցեատարած նամակում այս
տանչությունը կարծիք էր յայտնում. *թ. Հայերի մեր անկախության համար մեր
Փարիզի Գերագույն Խորհրդի կողմից մեզ թույլ է հրատել կողմից իրեն մի միայն
բողիկային դիմ կատարել համար* (Ա. Խատիսյան, *Հայաստանի Հանրապե-
տության Մատենի Դ. ձեռագրություն*, ՊԼՄԿԿ, Տպ. Համազգային, 1968, էջ 199):

²⁰ Խօսքը 1920 Օգոստոսի 10-ին Թիֆլիսում ստորագրումը (սա)՝ուսական հանձնաչ-
նայիցի մասին է, որի նամանակն ուսական գործերը ժամանակագրությունը ուղղուն-
կարում էին Հայաստանի և Ադրբեյջանի միջև փոխել համապատասխան Կառավար-
չանքներն ու Կաշտիչեումը:

²¹ Արտաքին ունի 1920 Մայիսին նախ բողիկայինների քարոզարարած սուպատմությունը, որը
ՀՀ Թիֆո-կառավարության կողմից ճնշուցի:

²² Ծանոցարումն:

²³ Թիֆլիսի կառավարությունը միայն ժամանակագրություն է դադարեցումը:

²⁴ Արտաքին ունի 1917 Նոյեմբերի 31-ին Վլադիմիր Լենինի ղեկավարած Խորհրդային
Ռուսաստանի Ժողովուրդական Կոմիտեիների Խորհրդի կողմից ընդունում «Թուր-
քանույաստանի մասին» որոշումը, որով յարի վրայ ճանաչում էր արևմտասահայ-
երի ազատ ինքնուրույնան իրատունը՝ *զրկելուց մինչև լիակատար անկախության*:

²⁵ Կանխատյայն որ:

²⁶ Ժամանակակրկալ:

²⁷ Արտատարածքային:

²⁸ Կրանանիչով:

²⁹ Առարկան:

³⁰ ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 1, գ. 16, ք. 3-6: Բնագիր: Մեքենագիր (յուրկումը ճնայարով է):
Փաստարթի տեսերն վաղերայումս պատմներ տն՝ ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 1, գ. 11, ք.
59-61 շք:

³¹ Առարկային:

³² Մեքենագրիցի շրջապատը:

³³ Երկրաստարի յարգելի *Կործանալ ԱԷ Թիֆլիսի կառավարությունը*:

³⁴ Ձեռագրի Գեղամակայան:

³⁵ Առաջատան յեղաշրջում: Խօսքը 1908 շուրիին Օսմանեան Կայսրությունում կա-
տարեում յեղաշրջման մասին է, որի նամանակը իշխանության գլուխ անցան Ե-
րվանասարի Թուրքները:

³⁶ Ազգայնամուլ:

³⁷ Կարմիր դրոշմ:

³⁸ Երկրաստարի Թուրքներին լիկոնիակիր *Հեղինք ԱԷ Կործանալ կառավարությունը*:

³⁹ Արևեստակցական միություններ:

⁴⁰ Հնարքներ:

³⁹ Պիոտր Ալանզել (1878-1928) ցարական բանակի զորավար: 1917 Հոկտեմբերին տեղի տեղեւած ըրկեղիկեան շերտաբխութիւնից յետոյ Դոմաստանի հարաւում ծաւարած հակաբոլշեկեան շարժման ղեկավարներէց:

⁴⁰ Հասկացործման խրատներ:

⁴¹ Այս տեսակետը յայն տարածում էր գտնել ՀԱԽՀ ղեկավարութեան շրջանում, ինչ պատճառով նրանք այս գեկուցազկերը Մոսկուա ուղարկեցին:

⁴² Թմացում ստիպել է, սկտսը է լքնի «սագխաստական»:

⁴³ Տե՛ս: Եմբարդ փաստաթուղթը:

⁴⁴ ՀԱԱ, ֆ. 114, գ. 2, գ. 40, ք. 51-52 շքք., 55: Թմագիր: Ինքնագիր: Փաստաթղթի կայելին մերժնագիր պատճենը տե՛ս՝ ՀԱԱ, ֆ. 1022, գ. 3, գ. 317, ք. 1-2 շքք.:

⁴⁵ Թմագում է հաճածայն յովանդակութեան:

⁴⁶ Թղթածրագրեր:

⁴⁷ Այս բանը գրուած է սուտերէն:

⁴⁸ 1922 Յուլիտի Կիւմ ՀԱԽՀ Արագածոտնկեանսի յովարտնից յետոյ Թման յոբակեցմնի ինտրիտան տեղեղիտ փորձ կատարեց:

⁴⁹ Արագածին կոմիտայ:

⁵⁰ Արագածին կոմիտայիստ:

⁵¹ Հրատարտներ:

SOVIET ARMENIAN POLICY ISSUES CONCERNING THE ARMENIAN COMMUNITIES OF THE MIDDLE EAST (1920-1921)

(Summary)

HAMO K. SUKIASYAN

In 1918-1920 refugees in Armenia and relations with Armenian communities of the Middle East and distant states were put on the agendas of both the Republic of Armenia and Soviet Armenia.

The author discloses three hitherto unpublished documents written by ex-deputy Minister of Foreign Affairs Movses Petrosyan between December 1920 and January 1921. The documents were prepared for the Soviet Armenian government. In these documents Petrosyan briefs the government on the Armenian communities, their organizations and their stance vis-a-vis the Armenian cause. Petrosyan suggests areas in which Soviet Armenia may play a key role within the Soviet republic. In the third document Petrosyan drafts a Charter for a forthcoming Information Department of the People's Commissariat of Foreign Affairs. It has three sections: General Information, Oriental Countries, Armenian Diaspora Communities.

Petrosyan hints that the communities could be beneficial for Soviet Armenia on both political and economic grounds.

ՎԱՀԱՆ ԹԷՔԵՆՆԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ ԹՈՐԳՈՄ ՊԱՏՐԻԱՐԸ ԳՈՒՇԱԿԵԱՆԻՆ

ՎԱՅԷ ՊԱՁԱՐԵԱՆ

Հետազոյ էջերով շնթերցողին կը բացուի նամակախումբ մը, որուն հեղինակն է իր բանաստեղծի, խմբագրի, կրթական ու հասարակական գործիչի եւ մասնագ մարդու ինքնուրոյն մտքի առաջնայն Վահան Քէլքեանը (1878-1948), իսկ հասցեատէրն է Արուստղէ մի Հայոց Գաղտնաբար Քորգով Աբր. Պուշակեան (1874-1959) բանասէր հոգեւորականը, որուն հետ Քէլքեանի մտնախոյնքներ սկսած է Պոլսոյ եւ շարունակուած ու լուրջացուած է Գահիրէ-օսթ մին զնկարար գիտիչ արտնման է Քեմական կառուցքին մէջ իրբն Քաղաքական ժողովի անունապետ կամ աջակէս, իսկ միւսը վարած է Քեմական առաջնորդի պաշտօնը:

Քարեկամի մը անմեական արթնէն մեզի արամազրուած այն նամակներէն որչառպէս կարելի է հետեւցնել թէ անոնք չեն ներկայացներ ամբողջութիւն Քէլքեանէն Պուշակեանին ուղղուած նամակներուն, բայց թերեւս կը կազմեն մեծամասնութիւնը այն նամակներուն, զորս Պուշակեան ստացած է Քէլքեանէն՝ Արուստղէ մի Հայոց Գաղտնաբար Քեման ձեռք պատասխանաւորութիւնը ստանձնելէ ետք:

Պուշակեան Քէլքեանէն նամակներ ստացած էր Արուստղէ մի Հայոց Գաղտնաբար դասնախ առաջ ոչ:

Աստիճակով Քարեկան անունը Գրականութեան եւ Արուստղէ Քեման Քեման Քէլքեանի ձեռքին մէջ հանդիպած էր ինքնուրոյն Քէլքեանէն Պուշակեանին հասցեագրուած 7 Մայիսի 1926 թուակի նամակ մը, որ չարին ընթացած է Մամուլի մէջ Տպուած եւ Անտիպ Երկեր եւ նամակներ Վահան Քէլքեանէն հասարկին մէջ, թէ նամակը գրուած է՛ր, թէ՛ ոչ՛ այլ ուրիշ կարգ:

Հիմեր ունինք նմանաբար թէ Քորգով Գաղտնաբար Աղբարտախ առաջնորդութիւնը վարած արեւուն Քէլքեանէն ստացած նամակները եղած է ետին, Գահիրէի առաջնորդարարի գրամատու մէջ, ինչպէս որ ետին թուած էր, որինով, Միջան Տանտեանի կենսագրականը, որուն շնորհակալութիւնը կը կատարուի հետ հրատարակուող նամակներէն վերջինին մէջ:

Նամակներուն մէջ Քէլքեանը կը ներկայանայ իրբն անձ մը, որ անը է իրբուն առաջնութեան, Անոր անտիպութիւնը խոցարուած կը թուի լայն իր շարեւեակին կազմակերպութեամբ, որ, հակառակ գոյացած նկատկան միջոցներուն - կամի մը՝ ծով սէլարբուն մէջ - զերթուր չէր ձեռքապատուած մտնուն Սեմուէլէն ապրուստի ապահովման եւ առաջանքէն անորոյութեան՝ նոր աշխատանքին պատենութիւններ կը ներկայացուէին իրեն:

Շղջարարակէս զերթուական արուստղի եւ մամուլարար Քէլքեանի զերթուական հաստատման աննութեանը խոսուն է նամակներէն այն, որուն մէջ զերթուր նամակներէն կը զնկնել թէ առաջադիմայ գործի մը համար անէն բանէ առաջ կրամշակութեան թիւն է պէտք, ինչպէս կը գրուանէր Քրան-

ուցի բաժանակից Հերկեր, և կը բարդը խառափի երկար բուռերու օգտագործումն:

Արիւնքացած հայր, մեան հասարական կեանքն անհարցակոչ նահանջը կը ստուերը կը պարզէ հին, ուր Քէջեան կ'ուսող ընկերային կեանքի բացարձակ երեքու չհանելը, հասանելիուն փառքը, կամ զինք վերադին ուսուցչական ու անհարկան պաշտակի կոչոյ հրաւիրմանը կը նկատ արտաշայտութիւնը կն և արքի կրթական մշակներու հետեւնակ անհետանարուն և երբեր չհանելուն:

Քէջեան նկատուած է զժուարածին բաժանակից: Անկէ աւելի նամակներու մէջն զուր սողակոչ սողեր սողացոյցը կը բերին այդ զժուարածնութեան, միանգամայն չբնականելով իրենց անուրանալի ազդեցութիւնն ունեցած արտաքին ազգակները (գաղափարաբան, միջավայր, արիւնքանքի բնական պայմաններու թաղանթաթիւն և թաղանկայութիւնը մինչև իսկ գրքացար պատեղանի մը, որ անքան անբանող բայց և հրաճրով ընդուն սողելով կը ներկայանայ Չն Դեկտեմբեր 1883 թուակեր նամակով: Երգեմանով թեթեւցած, ասանի զարմուտ ուրերգութիւն մը, որ աչերս մը կը լուչ Արեւի և Ապրիլ 1882թ թիւով հրատարակուած «Անուանիք ընթացականին հետ»:

Աստուած, սոյնի շատերու անուն մը, եղ չէ թէ վարձու...

Ըսիք երգեմանը Հագարաղէզ չէ ան հոս ներկայացուող նամակներուն մէջ, ուր մեքն անկայտ է զինք ժառն շնանցողներու համար, որինակ կըր զրոյր կը գրադի բառարանագրով (սաքին salpicet կը կրիմ S. Salpicet հագարինն սակ)։ մերթ ոչ թափանցիկ է միայն զինք նանչողներուն համար և կը թաղաշայտի անոնց արմատակին ընդմէջն, ինչպէս է պարագան Չն Մարտ 1886 թուակերին: Ընկերացոյ լուրջ սողերու պիտի նանգիտի կարգաբով թէ Քէջեան կը ճարտի Անթիլիաս աշխրջ Հասակն -- մինչև որ այդ լրջութիւնը թաղանկայ հանգիտելով շարժու 26 Ապրիլ 1885 թուակերին սա սողերուն «Անթիլիասի պատմութիւնը հնարուած էր, ինչպէս ճիշդ գոչակած էր, նոց նախանձարնիկ պիտմտութեանը սողորելու համար միայն...»:

Այս նամակներուն սողերը նաև կը ժառնեն արդարանելութիւնը Քէջեանին և ընդգրկումն անոց հանրագիտա արարքներու զէմ, անկատարար անոնց արարողութիւնն ու միքն, անհատկ մինչև թաղանթիւն: Ապարեղիտ ժառնուածի հնանանքով անուսուող մնացած պաշտածաթիւ և հաստատութեան հետանու պատմութիւն, Գայրեմանով սակեմուած գաղթակցութեան կամ Անուոյ կար: Դուրեանի սպանութեան անգրադարձող սողերը, սրբիներու կարգին, խառուն ևն այս ուղղութեամբ:

Գարեի է նամակներն իրարարմելիքին ուսում մը կատարել՝ զայն անշակելիա: Համար Քէջեանին կենսագրութիւնն զրուագի մը կամ սակեմագրութեաններն նմալի մը կամ նմալներու, բայց հոս սեղը չէ նման արարման մը մը:

Թուակեանանքը նշելով թէ նամակները, ծայրէ ի ծայր, կ'ուրուագեն նաև արիւնքան զիններն մի քանին Քէջեանին, նանքարանութիւնն ու լուրջուց պարտադրող արժանապատուութեան զպաշտութիւնը ներառանալ:

Հնապայ սողաղիւր էլնով լուրին ընդուող նամակներուն ընդուական հարգանքութիւնը խախտած ենք ոչ իսկ կէտաղական զուրջն փոփոխութեամբ:

Փարիզ, 11 Կեկտ- 931

Մյուսագին Արքայան,

Մյուսագին շնորհատարութիւնս եւ խնդակցութիւնս Չեր որդանք Երուսաղէմ ծաւանելուն եւ պատրիարքական դահր բարձրանալուն արքիս. *Tout est bien qui finit bien*: առիկա նոյնքան նոր պաշտօնին ճակակցութիւններուն, որքան էին պաշտօնին վերջադարձութեան համար. Եզիպտոսի Հայերը իրենց դրամ կրօնատանն զխտակելու եւ ըստ այնմ նոյնբազորներ են Չեր եօթննուսունհասնայ գործունէութիւնը իրենց մէջ.- կը յատմ որ նորին համար ալ կրնար ըսել ... *qui commence bien*, կը մարտն:

Գալով ինձի, հասար արդէն աստեղ որ տեցեալ տարտան չափ եւ անկի՝ աշխարհը ծանր է վրաս: Երեք ամիս ապստել վերջ, Չեր բարեկամին (Նիս) գրեցի անցեալ շաբթու. երկ ատագայ նամակ մը, բառական չոր եւ ազգո, որ անյարտութեան մը կ'տեկնարկէ՝ հասանօրէն քան մը ըսած իլլայտ համար միայն, եւ կը ներկայագէմ գրողին յարգանքներ: Եակատապար. թոյ որքենն Տիրոջ կամքը ըրայ, ինչպէս որ պէտք է.

Ընդունելք, սիրելի Արքայան, յարգանքի եւ սիրոյ զգացումներս
Համան թէքեան

22, rue St Sulpice

Paris (6^e)

Փարիզ, 3 Յունիսը 1933

Մյուսին Արքայան,

Տիկին Իսկրիկեան*, ճերմակեալ նամակը ինձի որկերով կը գրէ որ երբ իր ոճը գլատրիայրի մը համար արատշաւ չգտնեմ՝ չորկեմ զայն, հախտակ որ շատ կը փափաքի իր միշտ երախտագէտ ըլլալը յարգանքոյ յայտնել Չեզ:

Քիչ կը մնայ որ ես ալ նոյն եղիւղն ու վարանունն ունենամ: Ի՞նչպէս պէտք է գրել Չեզ: *Պէտք է գրել թէ ոչ: Կ'ուզէ՞ք որ գրեմ թէ չէր ուզեր:* Այս հարցումները զոյրքեան իրատեք պիտի չունենային՝ երբ անցեալ տարտան նամակն երկրող արատափեան մը գտնէ ատագած իլլայտ, այն նամակին՝ որուն մէջ յարի մը հետեւանօք մարտն անգամը Չեզի հաղորդիլու, անոր մասին Չեր կարծիքն ուզիլու յանդկնութիւնն ունեցել էի, բառական տեխնիկայը կերպով եւ ատագը որ այլ գրածս իրական մտածումն մը, փափաքի մը համապատասխանը գէր: Անկէ ի վեր ասդի մը, երբ ոչ անկի, անցաւ ես միշտ ետս կայ, նախ անդրակամին պէս, յետոյ սովորակամէն տարբեր, մաշիսն եւ յոմիսին իկանդանցները եւ յոյնուն ասդին միջնի այսօր դեռ սեւ կապով մը այլս կատարած, բայց, փառք Աստուծոյ, հեռոկեան անկի արդէ եւ գոն մանատանը այն արտոնատով որ կեանքէն հեռւ մայս նոր փորձանքը փոխանակ միս դատնագներու կամ ճորտագներու կեանքին դէմ, ընդհակառակն կակղեալուց սիլոսս եւ անկի մեծ համակերպութեանօք մը զայն խոնարհեցուց կեանքին, անշաշտ մատն մարդոյ ասդին. Այսպէս է որ կը պատրաստմին իմա, անմիջապէս որ կարելի ըլլայ, եւ կը յուսամ կարելի պիտի ըլլայ այլեւ շատով, աշխատութեան սկսիլ՝ որ անտեսան ակամայ ծուլութիւն մը հար:

Պոպայ Ազգ. Հիանդանցին նոր տարեգոյրը՝ դար տասցած էք թերեւ, ես դեռ ոչ, ու տեսած էք այն ռուսաւորը զոր այստեղի իկանդանցներն կըլիկս ետքը, տարեկան սովորական հրատեքին ի պատասխան, որկեցի Տեր Մարտոյ

«Պատգիարցին»⁹, զայն ձօնելով Չեզի: Այդ ձօնը՝ ոչ միայն անոր նախնայ, որ միտք Չեզվե ստան եմ, «Խուլարի»¹⁰ սրահին մեջ երկար աստուծայան սեղանին մէկ կողմէն միտք դէմ իւր դէմ խօսակցութեան մը պատմում պատմիչականեան աստուծայութեան մը Չեզի մէկ անցողակի յիշատակութեանն՝ որ հնազանդ եւ տաքտարած էր վնա, այլ եւ, որովհետեւ աստուծայութեան մեջ յաճախ խորեան էր չուրի պէս անցած եղիպատարանակ կեանքիս տարիներս, լեզուն տնկերով, կոխով, գոտր յոյսերով եւ գոտր աշխատանքով, տարիներ յոյսնց յուրանցին մեջ յաճախ ներկայ էիք նախ գոտր: Այս կրկնակ պատմաւածով էր, որ աստուծոյ նախապէս Չեզեմ արտօնութիւն խնդրելու, ինչպէս կ'ընդունին թէ պարտաւոր էր ընել, համարձակեցայ հրատարակելու Չեզի անունը գրել «Անտառին Աստուծամայրը» վերնագրեալ ռուսալեզու հիշատակար հիշատակի մակար, գիտնալով հանդերձ որ ան շատ քիչ արժանի է Չեզի բարեկամ մայրամայրին: Աստր համար կ'ապահանքն հիմա Չեզի ներդաստնութեանը:

Ուրախութեամբ իմացայ Հայկ Յորգումեանն¹¹, երբ երկու ամիս աստայ վերադարձաւ այստեղ, որ Չեզի ամուսնացողներ անկի յաւ է Նյուտասէլէի մեջ բան էր գտնելով: Ճաշուելայ իւրաքանչեւ, եւ ան յիստ ինքնին, թէ Չեզեմ տղայն մը ինձի կը թիւր յ' միտքին, թայց միտք բարի լարը կը լեզուն յուստարարութեանս փորձով փոքր: Ասկէ զատ, «Արեւ'ն»¹² է նորէն - չնորակալութիւն իրեն - որ ինձի կրթնական տեղեկութիւն կուտայ Չեզի մասին:

Եղիպատս դասնայտ հարց մը ունիմ, ճեւով մը որ հետս է զիս խանդակաւածել, այս օրերս պարտաւոր եմ զայն վճել սակայն:

Շնորհակցել, վերին Սրբազան, ինչպէս միշտ նույնպէս այժմ, որովհետեւ խնայող յարգանքս եւ սրտակին զգայունցս հաւատալիքը՝ Ա. Յնկեան եւ Նոր Տարայ չնորակալութիւններս հետ:

Վսեման Յիշքեան

3.

Փարիզ, 21 Ապրիլ 1933

22, rue S' Sulpice, Paris (6^e)

Միւրիկի Սրբազան,

Շնորհակցել եմ Չեզի երկու նամակներուն համար. կրկնապէս յանցաւոր եմ աստուծային պատառախանը ուղարկելու եւ Չեզվե աստայ Ա. Յարութեան անունը Չեզի չնորակալութեամբ յղարարու համար. բարեկամաւոր երկրորդ պարտքս ըստաստն օրտան պայմանաւածան մը ունի եւ անս կը հաւատարմեմ զայն մաղթելով Չեզի ամուսնութիւն, մնացածը մեծ յազով ասկէ կախում ունի կ'ըստի:

Չեզվե զատ ուրիշ բարի հոգիներ յ' ալ կան այդտեղ որ ինձնով կը հետաքրքրուին, անէն պարտաւոր լանձունս ալ չնորակալել եմ եւ կը յայտնեմ որ աստուծային ըստական յաւ է (այլքս եւ ճարտարս դեմ մնացող մը կը պատն գտնաւն¹³) ու կրնամ հիմա աշխատել այնքան՝ որ ընթրումներս պարփակ հաւարածոյ մը (100 էջի յափ, անոխայ եւ հանդիւններ տոնուած) կարգնայտ վրայ եմ. տալագրութիւնը սկսած է, երէ ուրիշ պէտքի մըն ալ յառաջը՝ զիս քիչ մը պեղտելու մասալութիւնը ան մատուց ինձի:

Եղիպատս պիտի երթայի եւ հաւանօրէն երթամ նորէն. հրաւիրը այսպէս էր. բնակել եւ ճաշել Պէրալեան վարժարանի՝ մեջ շարքաւական 4-5 ժամ դասի վերջաւորէն: Արեւ ին անտական 4-5 յօդուած տայ՝ 5 ունի անտականի փոխարէն, գոր բարեկամներ, Արեւ յ' սովորական պիտուէնս դուրս, ստանձնած եմ

եղեր խայրայքն: Չեմ կրնար թելի թէ խանդավառութեամբ բայց վերջապէս ընդունեցին այս պայմաններով ուղղուած հրատեղը՝ յոտանով որ տեղոյն վրայ կարելի պիտի ըլլայ նաեւ կարգադրել: Լուսարեւմանի՝ տնայտօրինոց որուն նախնի անգնեալ տարի խոստում էր: Ճամապարհամարման ալ զրկեցին բայց չկրցայ մեկնել որովհետեւ աչքս աղէկ էր այն միջոցին, անխտ մը, կը յոտան, թէ տաղտորութեամբ գործը կ'աւարտի եւ թէ աչքս թոյլ կուտայ որ ճամբորդելով եղբան վայելել եզրագոտական անասոց իբր օրտախոխութիւն:

Մարագայի՝ մէջ տեսած էի Պէյրութի դասախօսութիւնը՝: Ըստէ Մորազա-
նը՝ շատ ու շատ ազնիւ եղած է անոր նախագաւեելով ու խօսելով ինչ որ խո-
սում է: Ինչպէս իրեն գրել բայց յետոյ խորհեցայ, որ գուցէ իրատուք չունէի: Քնքնես զար բառեր ասիրով մը իրեն յայտնել թէ զգամուած ու կասխտա-
պարտ եմ յարիսզանց: Կարով Պ. Ապտալեանի՝ դասախօսութեան որտե՞ս
պիտի ըլլայի Չեզով վերջ եւ ալ զայն տեսնելով եւ իրեն ալ սրտովն չնորհա-
կալ ըլլալով:

Տարով լսեցի թէ Չառէն Մորազանի՝ տառաստղոյնց ինքանցութիւնը եւ թէ Թի-
բիսեանեանի՝ մանր Աստուած կեանք եւ բարութիւն տայ մնացողաց:

Չերդ շատ սիրով եւ յարգանքով

Վահան Թըրքեան

4.

5 Յուլիս 1933

22, rue S' Solpice, Paris (6^e)

Միլոնի Մորազան,

Մտազամ եմ Չեր եղևո նամակները, 30 մայիս եւ 27 յունիս քօսակամով:

Եզրագոտս չգացի, չկրցայ ու չէի ուզեր արդէն երբայ որովհետեւ այն միջոցին յանկարծ քանի մը բարեկամներ մտնելու հաճեցին այն ձեռնարկը (Յօրե-
կան)՝ գոր նախ մերժելի, յետոյ ընդունելի ճնշում է գորդ դնելով
մասնաւոր ճաշակի եւ խղճամարտութեան բողոքներս զրայ, որոնք երկուքն
ալ վիրատորտում կ'զգային ու պիտի վիրատորտին ղեկ շառ մը: Տիկնի ու ամեն
քան վերջանայ, վեց կամ եօթը ամիսն: Կրած էի թէ Պէրպոլեան վե՛ր է գոր-
ծը ու բքան քիչ կը ժայտը ինձի. յոյսս մեծ էր նաեւ Նուսրահանի համար, որ
միշտ այս օրերս վճռոնցու փոխակամով: Իսկ ամառը Եզրագոտս անցընելու
հետապահները ուրբակի ստակոս կը պատճառէր ինձի, սակեւ մը որ մեկ-
մանկաւ Չեր երտաւորելի շատ ազնիւ, շատ հաճելի ու սիրելի հրատեղով, որուն
համար խոջուպէս չնորհակար եմ: Բայց առ այժմ հոս եմ, ինչպէս կը տեսնը,
թե՛ւ հոս ալ, այս երկուքը անասոց գոր կ'անցընեմ քաղաքին կեղտոնը՝ մեկ
Քաղցրի մը մէջ, աչք աչքիս ու ճակատամասիս վրայէն ղեկ չկրցած ու միշտ
ըլտուող ճամբորտեանք մը, ինչու է ամողջարար ըլլալ: Այստե՛սանքն ուրիշ
կերպ չեմ կրնար թելի եւ նորէն գոն պիտի ըլլամ եթէ նոր հրատարակութեանս
վաճառումը ինձի թոյլ տայ այս քանի մը ամիսը քաղքէն ու այնտե՛ստն միջոց
ունենալ ինչիքս որոշելու:

Մտազայ նաեւ եւ կարդացի, սղոմամպիտ ոգեւորութեանք մը, Ապտալեանի
դասախօսութիւնը գոր հաճելի էիք զրկել: Յուզի էին որքան իր
համակցութիւնը նշանալի բարիանցելու համար իր կաստարած մեթոտիք
չանըր, մեծ մասամբ արդիւնատր: Գրեցի իրեն եւ զրկեցի զիրքէս օրինակ
մը՝ Այլ ձեռագիրը իրմ ուզեր է կոչը նաեւ Ժողովանեմ, որ ուզեց ինձմ ալ
եւ որուն պիտի յանձնեմ զայն, թե՛ւ կ'ըսէ թէ նոյն իսկ այն պարագային որ

հաճո՞ւ պիտի չլինայ 'Անտիոն' ի՞նչ այս բխին մէջ երաստարակեղ, ու յայտը-
ղով հասնե՞օրէն մաս մը միայն պիտի կրնայ տայ:

Ըստ շնորհակալութիւն, դարձեալ, 'Ար' ի՞նչ գնահատող, բացառող Չեր առ-
դէրուն համար: 'Նայնպէս' անկէ 10 օր(ինակ) զրկելու Չեր յանձնարարութեան
համար: Այս 10 օր(ինակ) երկէ զրկուեցաւ: 'Կը խնդրեմ որ չնեղուիք անմի-
ջական տեղատրման մասին:

'Արև' ի վերաբերմամբ Չեր դիտողութիւնը արդար է բայց ինձի չիմար զայն
կրկնէ մերոնք գտն են եղեր 'Պողոսեանի' աշխատանքէն, որ միտաբան ար-
դիւնատը եղեր է բառական, ինչ որ կարեւոր է անշուշտ, բայց ամէն բան չէ
դժբախտարար, մաքրինք որ ան կարծեայ գոտացնել միեւնոյն առեմ ան-
կախ եւ անելի լայնատես ընթերցողները:

Հու համարայն կեանքը Չեր գիտածին պէս եւ անկի գէշ է, մաքրիկ հեռուի-
տէ անելի կը խրի անարարեղութեան արագին մէջ ամենն զատային 'Քարե-
զօրմակամի' մէջ տիրող մտաւորական եւ հոգեկան վիճակն է, ոչ որ կ'ըզէ
գիտնալ եւ զգալ թէ այդ մարմինը կրնայ փրկալար դեր մը կատարել արտա-
սահմանի մէջ, եւ միայն ի նրջ կրնայ կատարել այդ դերը ու եթէ չի կատարեր
պատճառը այն է որ բուժուող, կարծամտութիւնն ու հոգիի յղարարն մտած
են իր վրայ ծածրօրէն, անյուսօրն:

Ինք օրով եւ յարգանքով

Չեղ Կանան ԹԵՐԵԱՆ

Յ.Գ. Յուսած թէ անտղութիւննիդ լաւ է որբայն պիտի լլլան գիտնացով թէ չէր
նեղուի յորպազտ կամ ստանձրով: Ի՛նչպէս են մերոնք, երբեմն կուզան Չեղ
սխալեցու եւ շնորհակալ, պէտք ունենալու էք ստոր:

Նոյն

5.

Փարիզ, 9 Օգո. 1933

Սիրելի Արթուր,

Ռեքալիտեմանք եւ շնորհակալութեամբ ստացայ Չեր 21 յուլիս քուակիրը՝
ներկայեամ 139.80 ֆր.ն յէրով, որ «իրատնք»-ու անելի է, նոյն լալ ժողովի
ծախքն ալ հաշուել վերջ... 'Դժբախտարար, քոյր անոնք որ ուզեցին կամ ո-
րոնք զրկեցին 'Ար' ի վիճաւ, պատրիարք չեն ու այս պատճառաւ դեռ չու-
տեղին պատասխան մը անգամ ստած չեն... Այստեղանցիք, արուստ լլլալով
մը պայմանները, դժգոյ չեմ գրքիս սպասումն, նոյնպէս՝ անոր գտած բարո-
յական ընդունեցութենն, որ անելի բան բարեացակամ ու վեհամենն է, երկէ
կարողացի դաշնակցական 'Նոր Օր' ի (Արեւ) եւ 'Արագ' ի (Պարբէշ) գրա-
խօսակցանները, միայն այստեղի 'Յաւաք' ի թիմախօսիչ լալիկն մը պահեց
եւ 'Յուսարք' ի... խաչքեղ երկիցս իր «Մանուկի բանինն մէջ: Իսկ մեր 'Ա-
րև' ի ծանուցումը միայն երաստարակեղ մինչեւ հիմա...»

'Կ'ըրոնեմ Չեր գոտնակութիւնը այս տարուստ հաստարակչիս պիտունին
դեմ, եւ յոգնութեան զգացումը մէկ կողմ պարտք չանկայնելու ու եթէ կարելի
լլայ՝ պակտեցնելու, միս կողմ հաստատարութիւնը օրհնատը եւ արդիւնատը
միտակի մէջ պահելու ճիշդն ստիպ: 'Կը մաքրեմ ստուանց՝ որ գոտնակութիւն-
նիդ անի մէջու եւ յոգնութիւննիդ նուազի՝ երկար, շա՛ տ երկար գոտնակալու-
թեան շրջանի մը ընթացիկն:

Երուսաղէմի մէջ Չեղի հետ լլլալը չէր կրնար չժպտի ինձի, դժբախտարար,
սակայն, չկրցայ ամառը հուկէ մեկնել եւ հիմա, իրօք, տարին սարբեզ' կը

կրն՝ Տ՝ Տսլբսեի հովանիին տակ, պահպոյնս ճղ եւ զամուկ փողոցին մէջ:
Յառաջիկայ Դեկտեմբերին, քերես, մեկնին ու եղբայրսս, քերես Ատրիսա ու
Պարիստին ալ զան. Ասիկա փափաքս է, գտն:

Կրկին շնորհակալութեամբ եւ շատ սիրով ու յարգանքով Չեղոյ
Վահան թէքեան

6.

Փարիզ, 15 Սեպտ. 1933

Սիրելի Արթուր,

Դիպին չէր անմիջապէս պատասխանել Չեղ Օգո. 24ի նամակին. հոն պար-
տականութիւն մը դրած էր զիսս՝ զոր պէտք էր նախ կատարել եւ ապա
Չեղի հարցոյթի պոյնները:

Այդ պոյնները եղան դժբախտաբար ... սպարոյին: Արդէն, չն՝ զիտեր որ երէ
Չեղ դրած պարճանները անբողոյսին ու խղճի մտօք յարգելի՝ պիտի կրնայի՝
կայն իսկ ընեարկել Չեղի պէտք նկատ, Չեղ ուզած ուսուցիչը գտնելու համար
փորձ մը ընելու... Այդ «հազարապիտ բոլորներ» նա չէի ճանչնար այստեղ, ան
կրնար պատուած ըլլալ օտակայն, որով փնտռեցի: Փնտռեցի զիստական դու-
քեամբ՝ ծանօթէն անծանօթին ներքով: Առաջարկեցի երկու երիտասարդ, որոնք
անմտով գտնէ ծանօթ են Չեղի, որոնք Չեղ պայմաններն ճշկ-երկարք
կը լրացնէին եւ որոնց բա՛՛ որ մերժման պարտազային ուրիշ մը նեղկայացնեն
իմի: Այստեղ ալ եղան, այսօրեք մերժեցին ... բայց զիցան մէկը մերկայաց-
ցել, որ ճոխ ընդունելի յետոյ ալ ընդունող ըլլար: Ծարձարագայնք, բան նի-
մա, Գեղամ Ֆելտրեանն⁶⁷ էր, որ առայ մերժեց, յետոյ վարձանեցու եւ վերջ-
նականապէս մերժեց՝ հակառակ այն խաչմին զոր երկարեցի իրեն ըսելով չէ
ճանապարհածախար կարծեալի մը քերես յանդիմանաբար ստանալ: Թէեւ
հոս շատ պզտիկ գործ մը միայն ունի որ զմնք ՝ սարեցնել, բայց հասկցուց որ
այդքան քիչով չի կրնար ... վաճակեան զտնձալ...

Անա, ուրեմն, անբողոյ պոյնները ձեռնարկիս. կը մնայ միայն, Չեղ բոլոր
պայմաններն դուրս, Պ. Եր. Տ. Անդրեանեան⁶⁸, որոն ի հարկէ ոչինչ չն՝
բաւ: Մտքով եւ մարմնով ստոյգ է զեւ (տղան է միայն նիստը ու ստոյգ
համար ինք մտաւեղ է յարկսզանց), աշխատելի կ'ուզէ ու նուաճօրէն յնքօր
ընտանիքէն բաճմուխ՝ երէ ուզէր զմնք: Բայց կրնա՞ք ուզել:

Երկու որ առայ Չաւեն Ս.ին մօտ էին Անտոնեան⁶⁹, Ծարբեան⁷⁰ եւ եւ: Առ-
տոն⁶⁹ կը ընակի՝ օդատուն եւ զնդեցիկ տեսարանով բանօթո՞մ մը Անիս մը
առայ կորայնք մտել է ի Պարտատ ու այս պատճառաւ իր եղբօրորդին որ
նետն էր՝ մեկնել է: Պ. Արուսեան⁷¹ հետո չի ընակիլ իրմ: Առողջօրինք շատ
բարտարած է վերջին ընտրեմնէ մը ետք կը խորի մօտեալ մեկնիլ նախ
Պարտատ եւ ապա Պէլլոս-հաստատուելու համար:

Չեղ տպարանագետը՝ Գարեգին վրո. 2 օրինակ 'Արո' ուզած էր. որկեցի. կը
հաճի՞ք ըսել տալ որ փոխառիչքը, իր առայարկածին հաճածայն, կրնամ
ստանալ զարկածաւ Պ. Հրատն Մաճուէն⁷²՝ երէ յանձնարարէ այս վերջինին
որ տայ ինձի: Այդ յանձնարարութիւնը ՝ ոչանայ հարկաւ:

Յորձեանի գործը դանդաղ կը ըսէ. իսկ ես կ'ուզի ժամ առայ վերջացած
տեսնել ընելիքս զիտնալու համար:

Էոր սիրով եւ յարգանքով Չեղոյ

Վահան թէքեան

Փետրի 27 Լոյ. 1933

Միջին Մրրագան,

Գիշերը ժամը շին պատկած էի եւ մինչեւ անտու ստացուած զէշ կրագներն եւ անցնութեան մէջ կըր 8ին գրեցիք անձնակնս դուր ծածկ այնպէս ինչպէս գրեցիկերը միայն հոս գրածն ծածկ, եւ բանձնիկ Տաճարին⁴⁴ մէկ ապահովագրիս նամակը որուն մէջ 120 Յովան յնոց շէք մը կար՝ 10 օրինակ՝ Մէր ՚ի վոխարէն: Ժամակէտ կտրը - բայց վերապատկած չէի, նաեւս կը կարթաշի - նորն նոյն ճնով դուս զարնուցաւ եւ ոտիչ գրեցի մը 288 Յր. 46 Մանթիմի տաճար⁴⁵ մը դրաւ առջիս, ուղղուած Վահո Եկրաշին եւ դրան տալու հասար պահանջել որ տարապետն Եկրա: Այդպէս ալ դի: տաճարն Անճիկայէն էր, որ անձանօք մը⁴⁶ - նախկին որք մը կ'ըտր: Իր թէ զուարթ եւ թէ յառի նամակն մէջ, շատ ալ աղէկ նայերնով մը գրուած, որով 25 օրինակ զերթ ուզեր էր ծախելու համար աւելցնելով «թէ կը գտանկիք» - դրեցի էի նոյնպէս Մէր՝, մինչեւ նոյն օրկունս ծա անկէ առին մըրճիցի անճիկանայ երկու գրավաճառի ապամիկ յանձնարարութիւնը՝ թեյանս աշխած ըլլալով անոնց մէկէն եւ ընդհանրապէս թոքը զրազանտանթէն, նախկին կրատարակութիւննայ առիթով...

Այս պատմութիւնը - բայճ կրկու ժամ անաջուան - Չեղի ըրի, հարատարիւնս յարունկուս եւ որախտութեանս Չեղ հարորդակից ցնկուս համար: Եթէ Loterie Nationale⁴⁷ բան մը յաւանցայ - արդէն միայն անաջիկ tranchet⁴⁸ տաճակ մը ունի - կը միջխարտին տեսնելով որ բանի մը պիտի է վիչ 50ով, 100ով եւ 200ով ստացած զուարթնոր գրեթէ թոքին ալ սկըտլ յաւանտած են՝ սէք՝ Մէր ՚ի գլատախանս: Մի որ որ ին կրճար զանոնք սլաւել եւ «տարնայ» անոնցմով, բանի որ ինչանոնս պէս կ'ըրան:

Ընդունելք այս յատախտարիւնը իբրեւ շնորհակալարիւն նոյնքան Չեղ տպարանագետ Հ. Սարգիս Հրանտ-Սամուէլի միջոցաւ ըսած 2 օրինակի վճարման որբան Չեղ նոր ըսած 26 օրինակի յանձնարարութեան համար: Այս վերջինները թէ մը ոչ մեկնեցան հոսկէ, որովհետեւ նախ ես վարանկայ ալ ընդ կրկին Չեղ յագուկներուն վրայ դնելու, հոգ չէ թէ սպառողաբարաբար զայն կոն յոճարէիք ինքնական, յետոյ որովհետեւ Մարազայ ՚ի մըր ընկերը որ ալ ստացածը պիտի ընէր՝ անորոյ յարար մը ծուպակը էր ծարրները կապելու:

Գլաով ներկեանին, որուն վրայ խօսիլը անար մէկ (անճխամութիւն) եւ կիճա երկու (երկարորն է ձգձգունը) պատճառաւ անճախօք է. յոգնօտը եւ երախտապիտտութեան տեսայ Յանձնաժողովին Չեղ դիզած նամակը⁴⁹: Ան տալուած է արդէն անաջին սրակին մէջ գրեցիկն որ տնո տեսած սկիտի ըլլար մինչեւ կիճա՝ եթէ տպագրիչի կը խոստանու յարգած ըլլար կամ՝ անճարակն մէջ շարա: Երբ վերջանայ (4 սրակ է ընդ ամէնը) խոլոյն նաւ մը կը դրկն Չեղ. մէջը կա) նաեւ հատուած մը Օշակոնի⁵⁰ ընդլայնուած դասն⁵¹, որուն համար երկէ նոր նամակով մը կ'իմացնէ ինձի թէ անկի ես սկիտի ընդլայնէ ու ներկայացնէ Դարճան մրցամակնից⁵² եւ այս նպատակով ալ ինձմէ կը խնդրէ տեղեկութիւններ ու documentներ⁵³՝ որոնց հայրաքրօնց մեծ աշխատանք ու ժածանակ կը պահանջէ:

Լօնը էր արդէն, անշուշտ զատով, Պրակլեաններու տաճարնայ տաճարակին վերջին ու կ'երկի վճարակն փոքր: Վարճարանը Մարազայ վոխարքիւն դի-

տառադարձիկը իրաւ գնդապ գնդըն է, որ ետէ հրաշքով իրագործուի ալ՝ առջի մէկ ժամէն դառաւգարաբառած կ'ըլլայ տխուր եւ անգլառոյն մահուան մը: Հոն «Առաջնորդը»՝ «Կապրեան»⁵⁴ կը կոչուի եւ ոչ «Գուշակեան» որ ընդդէմ իր մականունին իրեն տուած մախառնաբանքով, ամէն ճիգ պիտի քնէր *զիտնը իրենցմէ փրկելու համար*:

Յանցեայ Չեր նոր մտահոգութեան եւ անոր պատճառովն հարձար: Կտրելի չ'արդեօք, սրտած ըլլալով երկու տաճարներուն (Մ. Յարութիւն եւ Բերդնիւն) ժիջազգային հանգամանքն ու լատին եւ յոյն ազդեցութիւններ սերիւնով հախակշռելու նշանակութիւնը, անգլիխակուն) իշխանութեանց վրայ բեռնել նորոգութեանց ծախքին մեր քաժիւնը՝ զոնէ անտոկոս պարտքի մեւով: Գաղափար մըն է որ կրնայ բերելս քննուիլ, գործադրութիւնը փորձելէ առաջ:

Չիցի շատ սիրով եւ յալգամքով
Վահան Թեքեան

8.

Փարիզ, 24 Գեկտ. 1933

Միքելի Սքրազան,

Հնարմանը Կոր Տարի, Ս. Ճոննի եւ Աստուածայայտութիւն... Կարծեն լինւծ է. Բարզէն Ս ին⁵⁵ քառով, մարտանքիօ մնը, ամէն պարագայի լծան է ոգին, կը մտքեմ որ *գալտը տարին* (այս ալ միտք պահուած Աղեքսանդրէն) հաս-բաւաւոր անօրէն Մ. Ժամկեղծեանն⁵⁶) եւ ուրիշ շատ տարիներ առողջ եւ զոն ըլլար, զոն աշխատանքով եւ զոն շրջապատով՝ զոնէ անցրան որքան հասուն տարիքի փորձաւորութիւնը կը մեր կամ կ'տարիք ըլլայ ըլլով:

Ստացայ Չեր 332 իրմարի յէրը եւ շնորհակալ եմ թէ որդեղին եւ թէ գոյապ-նորմիւրուն, իրատներս անշին տայով զայն գոյապնորմիւրուն՝ Պ. Կտրեանին մասնատրապէս, որուն մէջ խօսած ըլլալ կը բոյն այս առթիւ՝ «Կազէզ Արքիմի»⁵⁷ արքիմը: Կորէն 20 'Մեր' - բայց Ս. Տերեւոզը մէջ պէտք կա'ր աղքատին - պի-տի որդին այս օրերս՝ քանի սպասած չին Չեր քարեացակամութիւնն ու անոնց պաշարը:

Չեր յանձնարարած արդարեւ շատ պզտիկ ծառայութիւնը իսկայն տէք, նա-մանկ տասջած օրս իսկ կատարեցի ... հետեանյնով, ինչպէս թելադրած էիք: Բարտնակեան պատասխանեց թէ արդէն գրած է Չեզի, թէ 50 օրինակին 30ը ծախսած՝ մնացեալ 20ն ալ տեմակեան օրերու առթիւ կը յոտայ որ ծախսին: Անկէ զատ՝ հարցոցի Երուսան յոյսի⁵⁸ (զոր եւ շեքցայ տեսնել) աստքելու-թեան մասին եւ լսեցի որ կէօ-օրչառտեակարն եղած է ան, թէ Էջմիածնէն իր ո-նեցած յանձնարարագիրը Փարիզի եկեղեցականի վարչութեան վրայ եղած է միայն ծախսելուն օգնելու մասին, թէ կը կարծէ որ ինք՝ Երուսան յոյս., ուրքը է անձնապէս այս ճամբորդութիւնը կատարել եւ Գեղ[ազոյն] Խորհուրդ այդ վաճաքին մասնակցելը է Լիոն-Մարտիլի խնդիրներու ուսումնասի-րելու *միտք*⁵⁹ մը կցելով անոյ: Այս առթիւ, լսեցիք բերեօ որ ծանրակշիռ գաղթակցութիւն մը (յուստիկարտած մասնակով քուզեցիկ մը՝ «Պատուաստեան անուն մէկէ մը մէջտեղ հանուած») կ'աղաատէ «Կապրեանց այս պահուս»՝ ան-կարելի ընելով ոչ միայն իր աստքնորդի այլ եւ եկեղեցականի պաշտօնավար-րութիւնը այտոնեալս:

Հասկ'ը⁶⁰ չի տեսած (յեմ ստանալ) բայց փնտոնեցի եւ զտայ) եւ երկու գրու-թիւններուն համար ալ ... մաս խածի: Միոն ին մէջ դնո քիչ մը կը քուշուր կարծեք: Հասկ'ին մէջ իր քուր կոչու հատիկները թափելու վրայ է մարցս

իբրև սնունդ հոգեւոր վասն սովահար հօտին իւրոյ: Ի՞նչ ըսիք նաև Աստուկ
 Կարողելոս⁵⁵ կոնդակին մէջ «սալտու Ռէլիոսոյ ճննք մարբեօնք, գեղեցիկացողինք»-ի խնամող անձիչոյ եւ անյարք տողին՝ որ երբ բարգնանուի եւ
 տեղացոց աչքին տակ դրուի, սրանչիկ վրայութիւն մը կ'ըլլայ մեր պզտիկ-
 սերէն խոք ձեռնորուն ալ խելքին եւ գգացողին մասին: Աստուկ դէն միջոխ-
 ամբ - էրս ծ արտի... - Տասնտին նամակը, սարսաթ, գոր նոյնաչա Ծոր
 ցոյցտեղին վրայ փնտտեցի եւ կարդացի «Արե ին մէջ»⁵⁶: Տասնուոր իր ծնուն-
 քեան մէջ երխտասարդի ստուգութեամբ եւ կատարեալ կրթութեան մը խելք-
 վը (գոր մէջ ինչ մէջ կ'ունենայ) գրեր է գայն. երբ չէք ուզեր որ ես հաղորդեմ
 իրեն Ծոր սրանչազանք խննիս հետ՝ դոք հաղորդեցէք գայն, արծանի է:

Ծոր նամակին վրայ վերէն-վար աչք մը նետելով նորէն՝ գէշ գգացումով մը,
 նախանձով գայարտեցայ, զոր իբրև խոստովանահայր Չեզի յայտնելով
 խաղաղի ու մեղսի կ'ուզեմ. - չորս սեղա՞ն երկու սեննակի մէջ եւ անյուշտ
 դարակներ, գորոցներ, սրածարաններ՝ բարբերով, տնտրազննելով եւ գիբք-
 բով, ժամատանով գրքերով լիցան, զորս ուզած ատեննիկ կրնայ քաշել համել
 ու կարդալ: Ինչոքեմ, այսպիսի խոտիչ ու վտրծիչ խօսքեր մի գրէք ինձի,
 պատմատ կ'ըլլար որ «նոզիս կրթանցեմ» իմ անդարակ սեղանիկիս վրայ
 նայի լով...

Միտն իմ գտիքին մէջ կրնին յատպանալու պարտքս զգացել էի արդէն, ի՞նչ
 մատուցումով սակայն. երբ միմայ մեղրամով մը գտնի կարեմայի՝ ճարել, պի-
 տի փորձեմ, սրայուսակո տակնուցայ ընելով (զգոց յունիս ու ասիկա քիչ
 ճեղդութիւն ու պզտիկ գտն չէ, հաստատեցէք) քան մի գտնել եւ որկել Չեզի
 քերևս այս իսկ նամակիս հետ⁵⁷: «Լսեմ-Վանեսար, նրանի իրեն, կրտա-
 սարդ է: Արք ը իրեն պէս ու իրեն արդէն բարեկամ, որչի խամրալատ: Խոզ-
 շատ եւ տախանդարտ որբի (Ա. Անդրևասնա՞ն⁵⁸, Անթիկայէն) մը սէրը բնրաւ
 ինձի ճիչոյ այս օրերս ու տարցոց եւ ուրախացոց վրա:

Մտիկեամբ քիչ մը քաշել սկսաւ. սղոյշունեցաւ օրը 11 Փետր: Մեր Հայկը
 («Ռբալքեան»)՝ ձեռք ստած է քարտուղարութիւնը: Կերփակ ցոյցակով՝ ամ 5
 գիրք կ'ուզէ Չեզմ, որոնց փոխարժէքը, ըստ հաշուեցոյցի, պատրաստ է հոս
 ինձի մօտեղս, երբ կը հասանիք, առ հաշիս նոր դրոսեկը 20՝ Արք նրան:

«Մոդիկատո ը»⁵⁹ պէ՛ տք էր որ աշխարհարար բարգնանուէք, քանի որ դոք կը
 հարմիր կ'որ՝ ես ալ պիտի համին հարկաւ. միայն, ի սէր Աստուծոյ, խոստ-
 արածանք նոյք Ծոր վասնիկ սղոսմնորուն, յետոյ նրժար քանկրուն համայ. յիշե-
 ճէք «De la musique avant toutes choses»⁶⁰ Վանդին⁶¹ պատուէրը:

Հոտ պիտի եւ յարանցով Չոր
 Աստան Յլքեան

Փարիզ, 2 Փետր. 934

Միքիկ Մրրազան,

Ստացայ Ծոր 13 Յունվ. թուակիր օրենագիրք. շնորհակալութիւն. միայն կա-
 դանդին չէ որ պէտք ունիմ օրինութեան թողուք «անձնացո», քայք «գորանա-
 րո» հոսար, երբ սկարտանալու պատմանները կը վրասան: Երախտագիտու-
 քեամբ ստացած էի նաև Ծոր օրացոյցի նուէրը, կարգացած անօր մէջ Ծոր
 «մոզին տնտրակէն» արտագրուած «Կարոն-Տէրի»⁶² յոտարմատ քանատուղ-
 ժութիւնը՝ Վանքի եւ միարամութեան մասին նոյնկրան յոտատու տնդեկութիւն-
 ներուն հետ: Ծեմ նախամիկ չորս գրասեղաններուն (քայք զգոց մը՝ ինքնիս

անդե՛ն՝ պետք ուզել միշտ ունենալ...) խոցեցե՛ղք թէ ինչքան օգտակար գործ կը կատարուի անոնց վրայ:

Վերջին նամակն գրեք ու գոցեք էլ թայտ դեռ գրարանն էր երբ Ամբրեկայէն չարազոյն հեռագիրը՝ կարգաւոր Զրահներէն քերթին մէջ: Ստորագրած ու ընկնումը՝ սիրտ չունեայ քանակու ու գուն բառով մը գրացունս հոն յարածնու թայտ ամենն անելի Չեփ խոցեցայ այդ պահուն թէ անցեալին մէջ եւ թէ մերկային: Կը հասցնար ինչո՛ւ: Անցեալը բարեբախտարար անցած է, իսկ ներկան՝ գիտի թէ որքան պետք յուզէր եւ զեղէր Չեփ՝ նկեղծեցին ու ազգին զարնուած այս թայտոյնի հարուածով... ու մարտիկը՝՝ ամէն ինչ կ'ընեն անկէ ի վեր, վերքը բաց պահելու, նոր հարուածներու սպառնալիքը զգացնելու համար: Զարնա՞նք ասոր: Երբ կարողեցաներն ու պատրիարքները համախոսուք բան մը չեն կրնար ընել ժողովուրդը ծառայանելու համար՝ յուսով չէ որ կրնայ ուրիշ միջոց մը գտնելի ունիլ եւ թայտայտով շարունակութիւնը արգելալ:

Իսկ Պարսկաստանը՝ Ռ՝, չեն ուզեր զիտնալ թէ մեր համրային կարծիքը կը մարտն այս գաղթականութիւնն ալ՝: Ի՞նչ նկեղծել, ի՞նչ նուիրասպետութիւն է այս որ համրային կարծիքին պէտք տնի ասանկ պարագայի մը անգամ: Հատկային կարծի՛քն է որ վարչապետ ու նախնապետ կը ծնունայր: Չեռնադուրդ պէտք չէ՝ որ ինքնարեւարար շարժի՛ իր սխալը դարձանելու, շարժքը բանաւոր համար: Իսկ երբ պետի սպանտ որ Մուշկին՝՝ պէս այս ալ ինքնիկները բարեխառնի հեռանալ որպէսզի վերտէն այլի կերպ ու կերպիւմ ընլ հեռը, յուզէր որ բանն թէ այդ նուիրասպետութիւնը ունեցող նկեղծեցին ոչինչ կ'արժէ եւ ի զո՛ւր յայտ կը դնեն անոնք վրայ, ի զո՛ւր վայն կը սպաշտանեն:

Պերսիական (Հայկ) ստացած է որպէս անգիրը: Հայտնե՛ղք յորարանչային զանա՛ նշանակուած զինք՝ ան ինծի վճարեց ընդ ամենը 50 Զր., յայտնելով որ երբ անելի պարտական է՝ մնացողն ալ կը գծարէ: Հանձնէք, որքան, 20՝ Մեր՝ երու փոխարժէքն գեղել այս 50 Զր.ը: Պերսիական ինքն ալ պետի գը ուղղակի, թայտ յորեկանով (որ 8 օրէն կը կատարուի) իրապէս շատ քրտած է այս օրերս:

Վեռ ոչինչ, զիտն ընկեցին մտին: Հատանական չէ որ կարեւոր այս տեղն շարժիլ այստեղի միջոցներով: Յետո՛ւ, ինծի քնտ հաւնել չէ (հասկցէք անին) անդաստան ընելու պէս թողարէ թողար եւ երկրէ երկիր փոխարդու յորեկանի հարձար: Թերեւս, սակայն, գարնան Մուրիս գաւ՝ միմիայն կազարտուելու համար անան պահան իրով՝ երբ ատոր ալ կարելիութիւնն ունենալ: Վերջէն քերեւ Հայաստան երբան երբ անգն:

Թորգոման Հայկին նամակը որդեցի իրեն՝ քիչ մը ոչ, հասցէն յունի վարդայ տեսած չեն գիրք: Չեղ խոր սիրով եւ յարգանքով

Վահան Թերեւան

10.

Փարիզ 12 Մարտ 1934

Միքիլ Սրբազան,

Չեռ շնորհաւորական հեռագրէն ետք ստացայ նաեւ 28 Փետր ի նամակը: Ետը ու մեծ շնորհակալութիւն, արիչ ի՞նչ բառով կրնամ զգացնու յայտնել:

Այդ նաեւ 182.40 Զր.նոց յէրք, որ անկնապով նախարարն Պ. Հ. Պերսիականի վճարած 50 Զր.ին վրայ կը փակէ 20 օր[ինակ]՝ Մեր՝ ի վերջին հաշիւը: Հնորակալ եմ ասոր համար ալ:

Գաղով յորկեսանին, րոհ'ն թէ զրին ինչ որ կրնային: Քերեսս ոչ: Բայց զան-
գառիցը վայելու: չէ: Անեի գէշ Սարսէլի մէջ: Տեղի՞ն՝ աւելին չէր տրաստեր
արդէն իբրեւ կազմակերպութեան շնորհ, եւ ամենն անկեղծ, քոյրասուրբ Գրգը
հոն եղած էր: Տխոր է զհետեւի՝ ամէն օր քիչ մը աւելի որոշ ու հաստատ կեր-
պով, թէ մայր յունիք, չի հասնիր, հասաւոր կը վառի Զրամեայի մէջ: Ընկե-
րային կեանքի քայքայումը կատարեալ է: Կը խօսին ամէն շրջանակի, ամէն
կարգի մարդոց համար: Բան մը չեն ստած նոր միջավայրէն իբրեւ խեղ,
իբրեւ տակուտութիւն: Վրայ տուած են ինչ որ տնիին եւ կը յարմարէր խնեց հին
միջավայրին: Եւ րոհ'ն թէ կը պարծենայինք մեր անթատիօսի՝ կարողու-
րեամբ:...

Նուցը մէջերմիս, միջրական արդիւնքը 16,000 է, որուն 4000ը ծախք եւ 5000ը
նախնայեալ այս ուր ամսուան մէջ կտրուած կը մնայ 7,000, որով կարելի է ա-
զազայի շատ մը ծրագիրներ շինել:...

Անցեալ շաբթու եզիպոտոս նրբալու հրատէր ստացաւ ու պատասխանեցի մեր-
ծումով:

Մարտէլի մէջ հիանդուցայ: Այսօր 15 օրէ ի վեր վերադարձած եմ ու արդե-
նայտ տեղ գէշած: Պրոնշիք, Ընդորիտ, անթէրիք՝ միասին: Անրիկներ ամ-
նէն մեղացուցիւն է: Ոչ հազ, ոչ միս, ոչ քանցարեղէն, միայն մարտարոնի եւ
բրինձ կ'ուտեն: Աստիք այլ ոչ պէտք եղածին պէս պատրաստուած, քանի որ
զատորատող չունին: Բօլօրեանը՝ կը դարձանէ, քայց դեղը օգուտ չըստ
բնդիաստակը:

'Միտն' ին այ շատ շնորհակալութիւն կը հաճիր ուսումն[ական] խորհուրդին եւ
'Գ. Մխալեանին՝ տալ ներգիակ քարտերս:

Տեղն սկըով եւ յարգանքով Չերդ ամենուր:

Վահան ԶՂՂԵԱՆ

11.

Փարիզ 9 յուլիս 934

Միքիկ Սրբազան,

Հաստոնց է չենք գրած իրարու, ո՛վ է պարտատէրը, ե՛ս թէ չորք, չեմ գիտեր,
բէն՝ լայն ատումով եւ «նիշոյր նայած», եւ պէտք է ըլլած միշտ, եւ եմ
անչուշտ:

Այս տողերս (ներքեզ քուդիս անշնորհութեան) կ'ընկերացնեն Տիրան վար-
դ[ապետի]՝ հօր եղբրական մահուան արքի իրեն ուղղած զարակցական զի-
րիս: Հաճեցէք, խնդրեմ, զայն իրեն յանձնել: Միջանկեալ՝ գոն եղայ այդ վար-
դապետը հոս ճանճալով խնդրի, ողջամիտ, հաստատուր եւ նստեղուն երե-
ցաւ ինձի, կը յոսած թէ չեմ սխալած:

Օշականց engage⁶⁰ ըլլեր էք հոգ եւ լաւ էք լլիեր: Երբ մօտ երկու շաբաթ անոց
Մալեկեան⁶¹ ինձի անուցարկեց անոր պաշտօնը՝ Վիսցասի մէջ (չտոտ) աւել-
ցնելով կրթական տեսուչի, վերջն այլ վարժապետականի տեսուչի պաշտօնը)՝
անաթիկ խօսքս եղաւ սա.- պայմանաւ որ Օշականը նախ որիչ տեղ
պաշտօնի մը կրչուի: Եւ միտքս երեսուսդէն էր՝ կը խոստովանեմ: Ատոր
վրայ՝ ըստ թէ ինքն այլ Չեզի գրած է եւ հիմա այլ չեզի թէ ընդունած էք: Գաղով
ինձի, կ'երեւակայէք բերես ող այդ պայմանով այլ շատ տար չի անուցարկին
համոզել, մամուտանդ որ այնքան չիտք էր ան: Այդ միջոցին յանկարծ
Պարբէրէն անուցարկուեցաւ տեղույն ասզգ վարժարանին տեսուչինը՝ երբ
տաղտան համար եւ զոհացուցիլ (ըստ հաւատման) քոյակով մը:

Ըստաստից պատասխան պահանջած էին (օրհանարով նոյն իսկ), գրեցի քայքայ տալը որ անգոր ու զետ պատասխան չառի⁶²։ Կր տեսնէք որ մէկն ի մէկ բառացի ու տեսալ դարձայ նորէն⁶³։ նոյն իսկ Չարէ Չար խառած բառացի մը պատճառը, զիտննեալ զիտք, հիմնարմ հեղձեալեւ անհետանալն ու նորից յիսանիլն է միայն։

Կը յուսած թէ առդարձութենի տեղն է եւ գործերուն ինտ աշխատ թէ աշխատ «Եօզա կ'եղբայր»։ Հոս հաս-նտ զիայ ոչ մէկ բանի մէջ։ Քիչ ճրն ալ ստոր հասար ուզեցի ինտանալ աշխ տեղէն։

Չար խոր սիրով եւ յարգանքով
Վստան Թէրեան

12.

Փարիզ, 11 Հոկտ, 934

Միջեկ Մրբազան,

Երկ ստացայ չղձեանն Չեր գրած նաճալը, գոր գրել տառը զպարտմն հաճար չնործակալեալ եմ։

Ատիկ 12 ժամ վերջն ալ առի Կիսարտն դիպած *visa*⁶⁴ արտօնագիրը։ Հակասակ որ բանի մը որ անալ Մարտեանին բաժն էր թէ շատ ուշ է սպելն եւ կը երաժարի «Կիսարտի «ժառնգքնդն» երէ պարտագիրը զայ իսկ, Չեր «արդարակամ»ին ազդեցութեան տակ զազի եզիպարական հիւպատոսարանը, որ հազի հաճեցան երբ անտան հաճար վերանորոգի ժառանգակազանց *laissez-passer*⁶⁵ քայքայ քրասնիքի⁶⁶ *visa* յոտնն, *réponse payée*⁶⁷ հետագիր որ միայն տառն Գաճիթ ին ծախարձ (118 Ժբ.)։ Պիտի սարսանք 3-4 օր, մեր-ժուռն պարագային՝ անտի բանանք որիչ միջոց մը գտնել։ Լատագոյն ճնարդ-բարեանք՝ Նոյնեթի սկզբը միայն կընամ Կիսարտ ըլլալ, ինչ որ կը վնաս թէ գործին եւ թէ իննի։ Երեք անտ է վեր որչառած էր մեկնմոճ։ Ասիկա երէ չկամութիւն չէ, անտի գէշ բան ճրն է, *incurie*⁶⁸ է։

Հետեւեալին վրայ Չեր հոգաճու ոչազդարձից կը խնդրեմ։

Երկ, Մարտեանի բանի գրասենեակը, հաճոյաճոյա Կիսարտն ելած նախկին աննի մը։ Անտնը Հարկազ Միտանան, ճնարդ պարտիզակցի, ինչ տա-բազարեան մէջ լիկնն ծնած, աննն մը Գաճիթ Չեր բոլի մնացած եւ Գա-լուստեանի՝ աշակերտած, ունի Չեմ տողագրած վկայական մը։ Անգոն-եանն մեկնել վերջ աննն մը Լարտարայի մէջ եւ վերջն Մոնթ-Քարթ յու-սանկարի բով աշխատեր է եւ ունի յու վկայականներ իր գործատերերն՝ Տարիթ մը ի վեր հոս Փարիզի մէջ գործ վնտեր է ու չէ գտեր։ Լու տպա-րարիւն բողայ թէ ինն թէ «Մարտեանի»⁶⁹ ու Խոսնճանի վրայ։ Հատասեց որ հաճատակ ճանակցած չըլլալուն (անտիկ ստաց վարձարանը բողած է երեք սպելն) երկու տարի առաջուան ընդտատական դէպքերուն մասանակն մերկայագտեր է անտնց, դաշնակցական ուսուցիչ։ Արտն Անճեանի կողմ։ Չեզի գրն է, քայքայ պատասխան է եւ ունի յու վկայականներ իր գործատերեր ղեմալ, կարծելով որ զինք յաճատը կը նկատէր։ Չերեանն, գրատը եւ քիչ մըն ալ գրող, անկատակական, բարեկիրք եւ համակրելի տղայ մը գոր-անգործութիւնը հասցուցած է յատուառութեան կողմ եւ որուն կընար ապաստարարը ըլլալ կամ հող կանչելով կամ հոս մէկու մը յանճարարելով որ *անպատճառ* եւ *չուսով* գործ մը հայրայրեն իրեն։ Չեր տուած վկայականին համանայն թեւ տարիքը 18 սկոյ է ըլլայ՝ քայքայ 20 կ'երեկ, իր հասցէն է։

Haigaz-Simonian, 29, rue des Abbesses, Paris (18°):

Ի՞նչ կողմն է՝ երկկ իրիկուն խօսակցայ բարեկամ յուսանկարչի մը, որ մինչեւ եկ-
նա շրջուն՝ խամբօր մը գոննեուն պէս պիտի հաստատուոյի ու խտտուցան այն
տանն միայն (1-2 ամիսն) կանչել զայն. մինչ առջ՝ սղօան, որ դէտ ճարտր
հազուամ է եւ ճարտր դէմք մը ունի. կրնայ ընկրմնէ Չեր միմիայն բարոյակում
հոգածութիւնն իսկ՝ պիտի սզօղէր, եւ յաւ սզօղէր, իր վրայ, պիտի վերանորոգէր
իր սպասելու մօտ բազմութիւնը: Եւնդրնմ երկուող մը գրեցէր իրն:

Կը յուսամ որ օգտուեցաք Չեր ճամբորդութիւնն՝ անողջական տեսակետով,
աշխատէ՛ք՝ վաճօրն օգտուն ալ անշուշտ պիտի յառի մօտեցըս...

Շարեւեր Հ. Մեղչի՞ն՞ եւ Պ. Լուրիանին.

Չերդ յարգանքով եւ սիրով

Վահան Թէրեան

13.

Եփեսոսիս, 4 Դեկտ. 934

Սիրելի Սրբազան,

Եկայ վերջապէս: Առողջ եմ: Ար այժմ դժգոտ ալ չեմ: Եղյն իսկ, եթէ զօտ ըննմ,
զիսի բանն թէ գնն եմ:

Եթէ կը ենտարցրօրիք, ըսեմ որ Պ. Կերակոսեան²² զրաւ յաւազն
ընդունելութիւնը, Խամբօրայնն սկսեալ ուր եկամ իր ընդ անայ եւ
չարտմանկելով մինչեւ այսօր, կամիստ հոգացամ եւ հօգալով
հանգատանտութեան բոլոր կարելի միջոցները եւ աշխատելով մտեւ գործիս
սկզբնատարութիւնը դիւրացնելու: Չեր շէշտօրը եւ Չեր տուամ օծուիւամք
բառի՞ն շնորհակալ եմ:

Ի հարկէ, մինչեւ յարձարիս քիչ մը պիտի ննդոյնմ կեանքի եմնուական
շրջունը: Փարիզէն Կիպոսս եւ պանդղիէն վարժարան փոխադրութեանը՝
պիտի զնգէր ներսական՝ որ լաւ ներսակալ մըն ալ չէ միշտ բայց պիտի ցամայ
ըլլալ:

Գահիրէի մէջ մէկի տեղ երկու շաբաթ անցուցի անպաեայ. Առաջնորդարանն
ուր գացի երկու անգամ՝ Չեր բազակալութիւնը տարօրինակ թուեցաւ ինձի.
զիտմալով համոզիմ որ հոս չէք սրամեն նիստ ընտրաբար Չեզ կը փնտտին
աչցերս, հանդիպելով Սաւորթ եպս. ին²³՝ reaction²⁴ մը կ'ունենային ինչպէս
ժամօր ընթարձակ գրքի մը հասմտութեւ եւ ժողովրդական տարագրութեան
զիմայ:

Այսօր ապրան. օրենցէր ու զօրօցուցէր զիս.

Չեզ սիրով եւ յարգանքներով

Վահան Թէրեան

14.

27 Կնկտ. 934

Եփեսոսիս

Սիրելի Սրբազան,

Հանձնցէր ընդունիլ Լոր Տարիի եւ Ս. Եննդեան ստրիտ շնորհատարութիւններս եւ
մաղթանքներս: Ինչպէս պիտէք, միշտ աշխատէմ ճարտարի եղամ չեմ: Տեղայն
շնորհն է, կ'ըրեալ:

Ուր օրէ ի վեր քառասուն տկար եմ. աս ալ տեղին անարջնօղիութիւնը՝ աստա-
նօրէն. քիչ մըն ալ արդիւնք կեանքի եւ սնունդի փոփոխութեան: Քաղցրախ-

տարար երկու օյնն արձակուրդը կ'սկսի եւ կրճած թիւ մը կարգ-կանոն դնել
թէ աշխատանքի ու կեանքի մեծիս եւ թէ մտածումներու մէջ:

Երբին յարգանքով եւ սիրով

Չեղ

Վանան Թէքեան

15.

Մեզունեան Կրթական Հաստատութիւն

Եփեսոս (Վիւննա)

18 Ռունկ 935

Աննապատիկ Տ. Յրզոն Արքայա. Գոչակեան

Պատրիարք Ս. Նրսիսազելի

յերուսաղէմ

Սիբեից Սրբազան,

Յուզումով կարօտացի միաբանութեանդ ետց անգամներէն Տ. Աննա երգի⁹⁵
վախճանման գոյծը: Բառական հիմնէ կը ճանչնամ զինք: Փիթ եւ գործունեայ
եկեղեղական մըն էր. կարծես թէ իր գոյց պատր(խարքական) փոխանորդու-
թիւնները վաղած է խղճնաւորեանք: Հաճեցէր ընդունիլ գաւակցութիւնս հաս-
տատութեանդ կրճած այս դասնալէտ կողմատին համար:

Հնարեակալութիւն Չեր 2 Յնվ քուակիր նամակին համար:

Տկարտիւնս համար արքայեւ օգտուեցայ ծնունդի արձակուրդէն: Բարե-
բախտաբար այդ արձակուրդները կան. հիմա կը հասկնամ թէ աշակերտնե-
րէն աւելի ուսուցիչներուն համար պէտք եւ նոյն իսկ անկրամիչս են անոնք.
յն կարծել որ ռե՛՛՛՛ վարչական պարտոսն այնքան սպառելի ըլլայ որքան ու-
սուցչականը. մտքի *courbature*⁹⁶ մը որ կ'տեսնուի կըր ուղեղի միջոս դեպի
վար՝ մեկ միջոցի մը մէջ ծնելու ճիգէն: Ուրիշ հիմն եւ վարձ ուսուցիչներու հա-
մար թերեւս միշտ յուլայ աւիկալ ինծի՝ միշտ է. դարձեալս այս կրթող կրճած
յորդող անգամն է որ փորձը կ'սկսիս: 22 տարեան մէջ եւ հասնուրէն ոչ է
այ եւս սպասել որ կարտած ճշունութիւնս վերագտնեն:

Օչականէն նստակ մը առի եւ պատասխանեցի իսկոյն: Ուրեմն Լաբլուրեիին⁹⁷

Հայ-Ռոչի⁹⁸, յոյս յետում արդէն. բան մը բաժնը է եւ միայն ստոր համար

իլեն կրախտազարտ են. կէս-թիշկ մը ոչ-թիշկի մը ճանրան զոցան, աղպար

է: Չգոյշ սակայն, երբ գրագետները, քարոզչութեան մեր մէջ ամէն բան ընկու

համար իրենց գոսած բոլորութիւնէն, թշկութիւն ալ պիտի ընեն, վաղը կրճած

նան կ'ունեն, պատարագ եւ պատրիարքութիւն ալ ընել, ու այն ասեմն...
անշուշտ Հայ-Ռոչի ծանուցումէն անտաջ տարեանոցան էր մեր բարեկամը⁹⁹

եւ յորդորած որ գնահանայ իր *tension*ով¹⁰⁰ միայն գրադիւղով *tension arterielle*,

tension d'esprit եւ *tension de style*¹⁰¹... ասանք ասանց դուզն յարութեան.

ընդհակառակն զորովով, բայց նոյնէն յիմանայ: Իս կը տախակցնել իր

գահգուսածին տակ, ինչպէս պիտի բաշր Մալեզեան... ասպիսի բառը միայն

Հանանին¹⁰² 'Կառիք Անյարք թ'¹⁰³ հիմն ծրարվիլ մըն է կարծես, երբ այդ 'Կառի-

քը իրօք «խելօք» միտք մըն է եւ ոչ թէ խելօք 'Կառիք մը միայն, կ'արժէ որ

Հանանը բազէ զայն պատող յեզոյի գանգը եւ մեզի ճանչցնել հմտեան մեր

մեծագոյն իմաստասէրը, միանոյն ասան ինքն ալ արժանաւարով պատիի եւ

միջանակի ('Կարեան):

Իսկ չքծոյ ընթրումներու զէր երկուսուսնակով մը Աստուածաշունչի բարգ-

անութեան յորեխանին մասնակցելու¹⁰⁴ Չեր կրատեր Սիոնի բարձունքէն եւ

ձեռն չափազանց լուրջ է որպեսզի թեթևորեն վերաբերուիմ անոր հանդեպ: Լամանք ստացած օրես իսկ լծուած եմ գործի, երկուտասնեակին անաթիին անաթին շրջս տողը գրածցաւ իսկոյն թայց զարար Լևոնուածայունի մը պակասը Չեղիս տակ թափս կտորեց: Եթէ կարենամ այդ կամ ուրիշ մը հասցնել ոչ թէ Փետրվարի այլ Մարտի քիսին համար՝ բարձրադաս պիտի ըլլամ, իսկ որպէսզի այդ մէկը յայտարարեմ ալ ունենայ՝ հրաշքի պէս թան մը պէտք է պատահի, ինչ որ յուսարի չէ պատեց:

Պ. Կիրակոսեան ծրագիր մը ունի Չասկուման արձակուրդին Չեղի այցելելու՝ զիս ալ միասին թաչելով, եթէ հրատրմիդ տար ըլլայ չէ լրանն թեղու: Ամբան «արձակուրդը» հասանօրէն անցընմ ... Հայաստան՝ ուրիշ ունիմ այդպիսի տար հրատր մը, մոյն իսկ երկու հրատր⁹⁹ տեսնեմ ինչ կ'ըլլայ:

Շնորհակալ, Սրբազան, խորին եւ սիրազիր յարգանքներու:

Վահան ԹԵՐԵԿԻԱՆ

Յ.Գ. (27 Յուլ.)

Այսօր վարժարանին մէջ ընդունեցիմք Ելլուսայիտնի անկկիբան երկիսկիսկիս

16.

Կիրակոս, 22 Մարտ 935

Միքէլի Սրբազան,

Չեղ 11 Փետր, թուակնդ շնորհակալութեամբ ստացած եմ աստեղին: Երուսաղէմն մարժուած՝ պահ մը խորհեցայ ինձ մասին Անթիքիսս սարատու-նիկ յատաջիկայ Չասկին, քանի որ անպատճառ կրօնարարի մթնոլորտի մը պէտք ունենալ կը թուէր ցերեմոնանոցիսինս այդ սուրբ օրերը անցընելու հա-ճար: Ըստե՛ Ա., որուն զամ էի այդ փազաբս կը աջարթիմը շնորհաւորող նամակիս ծայրը, ողջ ըլլայ, այսօր կը գրէ թէ խո՛տու դէմքերու պիտի չհանդիպիմ հոն: Այստեղանկեր ճիշդ հիմա, Պ. Կիրակոսեանի հետ տեսակցել եւ լսել ետք թէ մեր զատկական արձակուրդը ուր օր է ընդ ստեղն, հրածարեցայ այդ երթանիկ հեռապատկերէն՝ անոր վայելչի յետածգելով ամբան, եթէ չեղրած Հայաստան, ուրիշ նոր լուր մը չունիմ զեռ:

Ուրիշ աղօտ ծրագիր մը՝ հետեւեալն է՝ իբրեւ ռիստաւոր, Արագայոյցի երկե-լին մերկայ ըլլալ Ա. Յարութեան տաճարը, հետեւն տեսնել Չեղ, յայտը օղջ այցելել Օշականին եւ Ըստեղին եւ երկուոյին վերադարձնալ Կիպրոս՝ ինձ քաղցրիկ թոյն: Այս պարագային Վանքը զրկուած պիտի ըլլայ, սակայն, այն ընարտուն դարբանէն զոր պատրաստուած էի իրեն ընծայելու...

Միտն՝ մեր այժմ սկսալ փնտռել եւ կարդալ: Խորագրականներուն կը նա-խասնիմ կոր, «Պողիկոսոս ին՝ պիտի նախասնիմ, երբ սուրտի: Օշականը զիբած ըլլալ կ'երեւիր՝ աշդան շատ եւ մինչեւ իսկ ընթրուած զրկ տալու հա-ճար, ինչ որ դարձեալ նախանձ գրգռեց, թայց ի գոր, որովհետեւ հոս օրը թո-րոքովն հակաբանաստեղծական ըլլալ կը թուի՝ գտն ինձի համար: Ոչ իսկ ընթրուածիկ մը՝ գալու ի վեր: Լեւելի չեմ արժեք արձակի համար: Չորոքիմ քաղարձակ:

«Տրուծելուտրեանս կծիկը» չեմ թակել, ինձի կը պահեմ եւ «տեղս ալ ծանց կը նստիմ» մինչեւ տարեշրջանին վերջը: Անկէ անդին չեմ խոտուանար: Ճնշուող արդէն կտալարի չափ ծանց է վրաս: Պետք է թեթևամ եւ ոչ թէ անկի ծանրամամ: Երանի՛ ծանխաղոցայ...

Մեծ սիրով, խոր յարգանքով եւ Ա. Արոյի համարչոյով

Չերդ

Վահան Թեքեան

17.

Միլզոնեան Արքայական Հաստատություն

Նիկոսիա (Կիպրոս)

26 Մայիս 1935

Ամենապատիվ

Տ. Թորգոս Արքեպ. Գուշակեան

Պատրիարք Ա. երուսաղէմ

Երուսաղէմ

Միլզեի Արքայան.

Թոյլ տուէր շնորհատեղ Քրիստոսի Ա. Յարութեան սօնը եւ մայրել որ շատ տարիներ մարմնի եւ սրտի համգատութեամբ վարել Չճր բարձր պաշտօնը:

Հաճեալէ ընգտնել նաեւ գտակցութիւնս միտարանութեանդ երեզ անդամներն Մատթէոս եպօս.ի⁷⁶ ի Տէր համգատեան արքի:

Ինչպէս գրած էի կամիստ, վաղը՝ հրազարդոյցի երկնոյն, Ա. Յարութեան Տաճարին մէջ ներկայ պիտի դնան... Խոզով եւ պիտի տեսնեն Չեզ Չեր պատուականութեան տեղոյն վրայ: Անթիլիասի պատմութիւնը հնարուած էր, ինչպէս միշտ գուշակած էր, Չեզ նախանձարեկ սրտմտութեամբ տուչորելու իսմար միայն:—

Մեր Չառեկը անգամ տխուր եւ խռով: Նախորդ օրը, նահատակաց օրուան հանդէտով, այսինքն նորէն սուգով վերջացաւ արձակուոյցը: Ելելէ վերակաւած էր դասերս, այսօր, ամենակատ, սննտակս մնացի:

Ետը յարգանքօք եւ սիրով մեծաւ ինչպէս միշտ

Չերդ

Վահան Թեքեան

18.

Ամիսնոք (Կիպրոս) 2 Օգոստ. 935

Ամենապատիվ

Տ. Թորգոս Ա. Պատրիարք Գուշակեան

Երուսաղէմ

Միլզեի Արքայան.

Նազարեի մէջ եւ շրջակայքի զեղեցիկ գիշեր օր եւ գերեկ մը անցուցինք: Չորիցարքի երկնոյ ժամը 7ին հաւ մտանք, գիշերեցինք արտաքոյ անկողնոյ եւ առաւօտուն երբ կը մտնենային Կիպրոսի, զարմացմամբ տեսայ մեր կարգին ճամբորդներուն մէջ Հաճի եպօս.ի⁷⁷: Ամիս մը Գերմանիա պիտի անցնէ Ամերիկա մեկնել ասաց: Խոտակցեցանք երկու ժամի լափ. Պ. Կիլոսկոտեանի հետ նոր կը ծանօթանար: Ատուցութիւնը լաւ կը բուէր, բայց կը ծխէր բոխներկի օք պէս:

Կրկին եւ ցեմ շնորհակալութիւններս Չճր պատրիարքական եւ բարեկամական հիշատակութեան իսմար: Եարգանքնէր սրբաշնորհ եւ իողելչնորհ հայրերուն, բարեներ Օշակեան եւ Համան բարեկամաց[:]

Չերդ խորին մեծարանքօք եւ սիրով

Վահան Թեքեան

Յ.Գ. Այսօր անհանգիստ եմ, ստանդրսի եւ սոնետի գառ ու արհմեքորտիւն, անկողնիս վրայ շոկուեցայ այս երկառոյր ընկերաբնէս համար Պ. Կիրակոսեանի նամակին:

19.

Մըն՝ Օրսարք

Քաղաքական եւ Գրական

Կահիրէ, 23 Դեկտ. 1935

Միջեկ Սրբազան Պատրիարք Հայր,

Ներկայիս կը խնդրեմ որ հանրէք Մըն՝ Օ՝ գոր այնքան ուրիշ ասիրենքով պատուած էք, պատուել անգամ մը եւս Նոր Տարիի թիւին համար գրութեանք մը, ստորագրուած՝ եթէ կարելի է Չոր քուն անունով, եթէ ոչ՝ Նոստր ծածկանունով: Պիտի երաստարակենք բացառիկ թիւ մը, 6 կամ 8 էջ, ու *անհրաժեշտ է* որ ան Չեղում բացուի:

Ելելուդայ խնդրանք մը, բարտրիւնը ունեցէք - ներառածիս զլացով եւ *ընկզմ* ձեզն համար - յանձնարարելու Օշակահին եւ Ըստահին որ մէկ-մէկ կարն կամ միջին երկարութեանք գրութիւն դրին փասն նոյն նպատակին: Վստահ եմ որ Չոր քարն ու հայրական միջամտութիւնը պիտի յաղթ իրենց չկատրեան՝ եթէ ունին:

Եւ կը խնդրեմ, այս ամենն համար, որ ինձի հասնին ամենազարք ուշացումով, *ամենամեծ արագութեամբ* - Կանխապառ խորին շնորհակալութիւն:

Մեծարանքով եւ սիրով

Չեղ

Վահան Թլքեան

Յ.Գ. Զանի որ «գրական» է նամակս, արդեօք Պ. Նորեան Չեղի գուց՝ ոչ ուսանաւոր մը, դրկուած Կիպրոսէն, «Մտեայ ծով»-ուն վրայ, թէ ոչ՝ իրեն ձօնած զլալուս համար, համաստրիւնի շնորեց գոյց սալու, թէ ոչ՝ այնքան գէշ գուար որ ինձի խնայելու համար չկարդացուցէք ուրիւնքուն: Թայց արդեօք Պ. Նորեան շատազա՛ն զայն պարտեակու շնորհակալութեան նամակս, քան մը՝ որուն համար պիտի գառի իրօք:

20.

Մըն՝ Օրսարք

Քաղաքական եւ Գրական

Կահիրէ, 7 Յունվար 1936

Միջեկ Սրբազան,

Նախ շնորհակալութիւն Չոր Օրսարքի թերթուածը արտասուելու պատուութեան եւ նոյն Օրսարքի նուրիւն համար ինձի անձնագառ:

Յնայ շնորհատրութիւններ եւ բարեմարտութիւններ Նոր Տարիի եւ Ա. Մեհնեան առթիւ թէ Չեղի եւ թէ Չոր մեծ հաստատութեան, ստորգրութիւն Չեղի Ինքիբական եւ Վանքին ներբական ու բարտրական:

Կալով թերթուածիկն որ Պ. Նորեանի քով կը գտնուի՝ եթէ կը կարծէք որ կրնայ Միանի մէջ երաստարակով հանեցէք այդ պատիւը ընել անոր, ձօնագրութիւնը ինչպէս որ կ'ուզէք:

Չրոք որ փոսթամբութիւն^{ըն} ընել կուտամ, պարզապէս խնայողութիւն է որ կ'ընեմ խնդրելով որ ներքիակ երկու քաղղորք Օշակահին ու Ըստահին հասցնէք շնորհակալութիւն նախորդ յանձնարարութեանց եւ այս յանձնումներ:

բան համար: 'Արև'ի բազանից մեծ բան մը չկար բայց այդքանն ալ ցան-
րով ծնաւ...¹⁰⁶

Չնայ յայդ շարժանք եւ սիրով

Վահան Թէրեհան

Յ.Գ. Երևանյանին Չնայ տրուած նամակագրութեան մը (168 ստորագրու-
թեամբ) պատճենը ստացայ այսօր՝ հրատարակութեան համար: Ա. Յակոբի
մէջ անգիացող իրասուները կուտար կոչեր... Արդեօք անպատեհ կը գտնէ՞ր
հրատարակութիւնը... Իսկ լատինագրան հա՛րցր. շարձա՛ր է հետապնդել մեր
ըսած Չնայ, կամ տարրեր կերպով, կամ բնաւ:

Նոյն

21.

Գահիրէ, 28 Դեկտ. 936

Սիրելի Սրբազան,

Կ'անձազարեմ Նոր Տարին եւ Ա. Ծնունդը Չնայ շնորհատրեւա եւ այդ առիթ-
առիցուած պատշաճ մաղթանքներ օրուանց տղղելու Չնայ: Կ'անձազարեմ
որպէսզի ոչ չճանա՞, մտածելով՝ գէր մէկ անգամի համար՝ թէ ոչլանալէն
լուսազոյն է կանխելը:

Ի՛նչ լաթը 'Արև'ի մէջ 'Միտ'ի վրայ¹⁰⁸ եւ անկէ ստաջ Օջակահի վրայ¹¹¹
երեզա՞ծ յօդուածներուն: Այդ ի՛նչ՝ վարդի ցաւ կամ սոյնի ցաւ է որ պատճառեր
էր այդտեղ մէկուն՝ որպէսզի իր մէկ կամ միտ կողմը այդպէս գետիմ քարտ եւ
այդքան ծիծաղելի ու արգշտատեղի դառնայ: Չանագեր 'Կոչնակ'ի¹¹²
«Բարձրաբեան» նապանել 'Միտ'ը՝ հեռակեղով անոր օրինակին եւ տալով
անոր կրօնաբարոյական յօդուածներուն նման «Ժնիչ» յօդուածներ, որոնցով
'Արև' ու ալ կուտայ յաճախ «Պատխելի» Գոնարեանի ստորագրութեամբ...
Չճոննար նաեւ 'Մազմազէլ'ը¹¹³, իբրև հաւարաբայր «պատրաստուած»,
«մասնագէտ» վարդապետներու մտքի արտայայտութիւններուն...

Գահիրէ իր ընտրութիւնները կատարեօ՞¹¹⁴: Ինչպէս նշմարեցիք՝ ես մէկ բառ
անգամ չստուգայ: Արդէն ընտրող ալ չի որոշմեստե ոչ որ դիմում դրաս ինձի
ազգ. տարր գանձելու համար եւ Քաղ. Ժողովի մարէն չանցող վճարեալ կամ
անվճար carte d'electeur¹¹⁵ մը որկել անո ր որ Նպիպտոսի ազգ. կրեակոխանը,
կարող ինուսական ընտրութեան եւ ազգ[ային] Համագումարի անոր
պատուիրակը, Քաղ[ազական] Ժողովի ատենագիտոյ եւ երգիծակի,
խմբագրասպետի ու դպրոցի տնօրէնի: Այն կարգ մը ուրիշ անձնայան բաներ
եղան է... Չէ՛ր բան կեցող հայտրեմը: Մեր մէջ թիւ մը յարգանքի
հանդիպելու համար այ՛տը է անպատճառ թիչիկ կամ փաստարան ըլլալ:

Խորին շարժանքով եւ սիրով

Չնայ Վահան Թէրեհան

Յ.Գ. Ինձի Տանտոյ թե՛ս թի: մը անելի լաւ է Իբրեքասպետ բայց կը տատաղի
բանալով ծածկել բովիններէն իր կրած տատաղանքը: Եթէ կազդուրիչ եւ
գուադրացուցիչ: Բանի մը տող գրելք՝ բարիք մը դրած կ'ըլլայ ինձ:

Նոյն

22.

'Արև' Օրագիրք

Քաղաքական եւ Գրական

Գահիրէ, 3 Մարտ 1937

Սիրելի Սրբազան,

Ըստ մեծ ցարդ լեզուի Չեր երկու նամակներն Օչակաանի կիսանդրոսինը: Առաջինին վերջին տողերուն բոլորած յառաջիկայ տարադրոսինը դժբախտաբար կծագույց եղևորոց: Արթը անցու de poitrine¹¹⁸ է իբրց եւ ոչ fausse angine¹¹⁹, չի նկերը, քիչ առնենն մէկ կամ անից անգամ կը կրկնուի եւ կը տասնի: Ատոր նախազգացումը ոտն ինք հիւսուտն էր ինծի կը գրէ Բարիկ իր տեսածն ինկոր ու կը խնդրէ յաւ բժիշկներու կարծիքը: Հակառակ ատոր՝ արաբալը աշխատեցան անկէ ի վեր, «տալու» մարմնացով մը, որուն դեմ բանիցս զգուշացուցած եմ զինքը: Երանի՛ թէ fausse angine ըլլար ունկնածը, ինչպէս Տիգրան Պէլերեանինը¹²⁰, որ 5-6 տարիէ ի վեր ստոյի գանի ոտն եւ երբեմն տագնապներ կ'ունենայ, բայց բժիշկները ի վերջոյ ապահովագոյնն զինք fausse angineի diagnosticով¹²¹: Երեկ պիտի գրի Օչակաանին՝ բայց այսօր Չեր նոր նամակը կարդալէ ետք չեմ զգեր՝ խորնեղով թէ կրնայ ընթերցուոր եւ յազուար զնասել իրեն, երբ այլպէս չէ հաճեցէր ինձայնն:

Անցած ըլլայ Չեզի: Ես ալ այս ձմեռ բաւական նեղուեցայ եւ դեռ կը նեղուիմ տասնութեանց հազդն (նարքոսիսի հետեւանը): Եւ երեսի քերտցատքով՝ որ անցնելու միայր յունի անցեալ ամառն է ի վեր:

Հակառակ Չեր «արզնքի» կը ներկայանեմ ռուսացուոր մը¹²², երբ յարմար է կուտար՝ Սիոն ին, երբ ոչ՝ պատտեցէք, ասով ուրիշ բան մը յունին Չեզի յարմարոյ:

Ընդրնակալութիւն եւ խորին յարգանք ու սէր «նթերանուէն»¹²³:

«Կանան ԲՅէջնան»

Այս ռուսացուորը 1925ն ի վեր շատ անգամներ ձեռք առած ու միշտ մէկից որած եմ՝ իրրու շատ «ընտանեկան» էինա ալ խիղճս համարաւ չէ բայց ստիպելիք, մեղքը Չեր միայր...

23.

Գանկիւր, 21 Յուլիս 937

Սիբերի Սրբազան,

Ատաղայ Չեր 10 Յուլիս բուակիրը, կ'երեւայ քիչ մը ուշ, որովհետեւ յոքս օր ամառ միայն մեղքս հասաւ:

Մահարձանի խնդրոյն համար յայտնեցի Չեր գրածը ժողովին՝ որ երեկ իրիկուն կը գումարուէր: Տեսան որ մեծարկը՝ Արեւ ի կողմէ կատարուած է (այն ամեն ես ես չէի) որով յանձնարարեցին ինծի խնդրել Չեր Սրբազանինն, որպէսզի հաճիք Չեզի եղած դիմումը պաշտօնաւորէս հայտորդել՝ Արեւ ի վարչութեան, ըստ այնմ այս վերջնոյն դրական պատասխանին համաձայն Չեր կրթիմ տալու համար պէտք եղած արտօնութիւնը ստեղծույ նախկին լեզունականներու միութեան: Այս պաշտօնակաւորութիւնը անհրաժեշտ էր յատկեղանային ռեալ անախորժ ու սրբապիտ լիճերու տնայ յառաջի համար:

Երդուպէս շնորհակալ եմ այս ամառ Չեզի հիւր ըլլալու Չեր ուղղած հրատրեի համար: Ի՞նչպիստարար արարչն պիտի չըրնան ընդունիլ արդէն պատրաստուած ըլլալով բանի մը օրէն Լիբանան մեկնել՝ որ պիտի աշխատիմ նոյնքան ժամանակ (2 ամիս) նոր հրատարակուելիք օրաթերքը՝ «Մարքոսը» ին¹²⁴, վախճանով հանդերձ որ կրնան յանգալ, «Պէլցոսի տակազի տարին մէջ, նոր գործի մը պահանջած ծանր յոգնութեան: Ըսին թէ պարտաւարութիւնս է աւելիս ընել, ընդունելի՛ մասնատարաւ տգնկու համար անցեալ ամառ Լիբանանի մէջ ճանկցած ու խրախուսած երիտասարդներու:

Օչականին նախն Չեր տուած յորք որսխօացուց զիս: Կը հաճի՞ր ներխալ երկառոյ իրն յանձնել եթ մեկնամ չէ զիս եւ եթ աքոյն մեկնամ է՝ յառաջիկայն Չեր նամակին մէջ դնելով իրն որին:

Երեք թէ յորս աճիս ստօջ, Չեր նամակին պատասխանամ էի՝ Միոն՝ի հաճար ստանաւորով ճը միասին²⁵: Հոգ չէ որ ստանաւորը յարմար մկատամ յըզար երաւարակել, կը յոսամ միայն որ ստացար նամակս, աչաւզնս ետ պիտի գար ան եւ չէ եկած:

Ըստանին բարեհմեր, Չերդ սիրով եւ յարգանքով

Վահան Թէրեան

24.

Մերս Գրարկըր

Քաղաքական եւ Գրական

Գահիրէ, 8 Մայ, 1937

Սիրելի Սրբական,

Պէյրոսի մէջ ստացամ էի Չեր նամակը: Վերջին շարքեր անորը ծիտանց պատկեղ վերջ՝ ասիւցեցայ նոյն վիճակին մէջ մեկնի որոգիտունս յոսիս եւ ստանալիս պայմանաւանդ կը լրանար հոս ալ շարքեր ճը ի վեր տկար էի. աչար անի լաւ եմ. կը գաիմ որ չըրցայ երուաւղէն հանդիպել:

Մեր ընկերն ու բարեկամը Ամերիկայէն եկած Պ. Գասարտ Մոխտեսան²⁶, քանի մը օրէն Մաքիս պիտի այցիլ, անգնելով Պաղեստինն եւ երուաւղէն 2-3 օր ճնալով: Ինք անելիկանագատակ է. երբ աչար անգլիական) հիպատոսարանը յաւ ստամ է Պաղեստինի համար, Պ. Մոխտեսան, ի պատասխան այն հարցին թէ ինչ պիտի ըլլայ իր հասցէն երուաւղէի մէջ, տուած է վաճարի անունը: Ինձմէ խնդրեց որ այս պարագան Չեզ հաղորդեմ՝ խնդրելով նաեւ որ հաճիք, ինչ հարցման արթիս, պէտք եղածը պատասխանեմ: Ես զիմք կը ճանչնամ Պոլզէն, եւ նուազատար կըրտով, ինչպէս յոսին, հող պիտի մնայ միայն 2-3 օր եւ որիչ քան պիտի լինէ քայք երէ Ս. Տեղերը այցելել:

Պէյրոսի մէջ ալ ինձմէ խնդրուած էր Չեզի յանձնարարել Պ. Յ. Ալաամուտը (անունը այս է կարծում), շրջանաւարտ Անեղիկեան Հաճարարանէն եւ այժմ երուաւղէի մէջ անգլ վարժարանի ճը ուսուցիչ: Այս յանձնարարութիւնը ներկայացում ճըն է միայն, կ'ուզէ որ երբ Չեզի այցելէ՝ զիմք օտար լուսնալըք յորդովին:

Մտղանքներ Չեր կացութեան բարեկամութիւն համար: Խոր յարգանքօք եւ սիրով

Վահան Թէրեան

25.

Մերս Գրարկըր

Քաղաքական եւ Գրական

Գահիրէ, 24.12. 1937

Սիրելի Սրբական,

Խոր քաղով կայացալի, Յուսարքի՞ մէջ եւ ոչ՝ Մերս ի, Չեր անցուցած արկաւոր: Անցուցած կ'ըսեմ, իստատօլով որ վոսին ու գար անցած են եւ հետեւանքն ու պատճառած անհանգստութիւնն ալ պիտի անցնին շուտով, այսինքն իրնց ատենին: Ի՞նչ գործ անելիք երիբով, սարքիսպնէրը գաղտնայ ինչպիսի չէ՞ն արդէն: Տապանակը ին՞ն է միլտ՝ որ այս վտանգալից օրերուն գացեր էք

այնտեղ եւ փորձուցք դնուեր... Եղածը եղած է սակայն, կը մնայ համբերութիւն, հասօրբութիւն եւ նորէն ն համբերութիւն ունենայ, որպէս հակա-Տասնթում²⁷, որպէս նայ եւ որպէս եկեղեցական... Եթէ դուք չք կրնաք՝ պիտի խնդրէի որ հրահանգ տայիք մէկուն ինձի յայտնել թէ ինչպէս էք հիմա եւ ինչ է իրական վիճակը ուրիշ... կը հարցնեն մամուլատուղ մտածելով Չեր շարքաթ-ին, որուն վրայ կը յուսան որ ձեռն ազդեցութիւն չ'ընէր այս արկածը: Բարեկարգ Օչակաւանի եւ Հահանի. Օչակաւան համակնք մը ասեղնիցք ունի. ի՞նչպէս վերադարձան Բարիզէն, շիրքա ծ²⁸, փոխուած արդեօք... Ընդունելը մըր ամառով Կոր Տարիի մաղթանքներս Չերը պիտի եւ յարգանքով Վահան Թէքէեան

26.

Մերձ Օրաբերք
Բարձրագական եւ Գրական
Գահիրէ, 4 Փետրուար 1938
Սիրելի Սրբազան,

Թէեւ մըր յար մը յունիքը բայց կը յուսան որ Չեր ազդեցութեամբ անխափան կը շարունակէ: Հիանալանքն էք միշտ թէ զանք վերադարձած էք, այլ այ չեն գիտեր: Հարկաւ սա յունիք ասկայն եւ կրնաք կարգաւ կամ գրել նոյն իսկ, արձակ կամ ուսումնադ, յօդուած կամ գիրք: Եթէ այլ՝ ստունը պիտի ըլլան Չեր ուրիշն ձեռագիրները...

Այստեղ Պատ[ուելի] Գօսնիզեան մը կայ, գոր կը ճանչնաք Խաւանթըն իր Մերձ ի գրութիւններէն: 8-10 ամիսէ ի վեր, արդէն, երաժարած է եղեր իր պաշտօնէն իր կէս-համայնիքն անկարտիսան պատճառաւ եւ դիմել է Առաջնորդարան՝ փափաք յայտնելով բանանայ ձեռնադրուելու: Իրիկ սը, դուրսէն սը յունիք որ Բաղ[արական] ժողովը, մամուլատարար Պ. Սէֆրեան, համակիր գտնուեր են զաջակարիւն եւ ինք յուսադուեր է: Բայց հակառակեր են, ու միշտն հիմա կը հակադասակն եղեր Մամրթ Եզու եւ բանասանքը, որիչ խօսքով կրօն[ական] ժողովը: Պ. Գօսնիզեան (որ այլ նա պատ[ուելի] չի տարագրել) ասկէ առաջ անգամ մը խնդրել ինձմէ, յետոյ նա առտ խնդրանքը, հիմա նորէն կը խնդրէ՝ որ գործը Չեւի յայտնեն, որպէսզի, եթէ կը հաճիք, միջամտութիւն մը ընէք Մամրթ Եզու ինձ առ ու ընտրուողի դիմումը: Կայ նաեւ սա պարագան, որ Պ. Գօսնիզեան, ամեն անձա օգտակարով պատասխանի եւ բարոյական պաշտօնի համար որիչ տեղեր զննում չընելով մնացած է միտակամ շատ մեղ վիճակի մէջ, իր կնոջ եւ երկու զաւակներուն հետ որոնք ամառադարձեան մասնուած են՝ կ'ըսէ եւ կ'ըսէ թէ յուսարած է ընելիցին մասին:

Այլ, եւ ընի ընելիցա, ուրախ պիտի ըլլայի լսելով Չեր դատաստանն ու իրեն տայիք պատասխանա:

Չերը պիտի եւ մեծարանքով
Վահան Թէքէեան

27.

Մերձ Օրաբերք
Բարձրագական եւ Գրական
Գահիրէ, 9 Փետրուար 1938
Սիրելի Սրբազան,

Ամփոփապէս կը պատասխանեն ինձն ստացուած Չեր նամակին, նախ վեցօրեայ – նամակիս ստացումէն վերջ այլաբար միայն կը մնայ – զան(ւն) համբերութիւն որ ես ծարրելու եւ շնորհ Գօնախելեանին ժամին Չեր գրածին կատարելապէս հաճողուած ըլլալս յայտնելու համար:

Հինա սցիտի բարձր թէ ինչ վարդաբանութիւն է սա թէքէնասինը, հապի բարձր որ պտուռ ընթացիւն... Բայց Չեր յղանգուոցի (Չեզի համար) բացատրութիւններն ասոց արդէն, ես ինքս տար չի կրօնական պաշտօնեանի որ շահի փոխելու օգն եկեղեցի փոխելու այդ ասոցարկիւն նկատելով մանաւանդ անոր սննդական պատճառը: Միտ կողմ, բնկմանունն «զարգացած» ըլլալը ընաւ *imposer* չէր ընել ինձի¹²⁷, դատելով իր 'Արե'ի յօդուածներէն եւ հրապարակապէս խօսքերէն: Իսկ իր կողմ այդ «զարգացուած» մէջբերելով՝ «Մամբրէ Եղս Ե եւ քահանաները չեն ուզեր կըր որովհետեւ կը վախճան թէ շուք կը ձգեն իրենց վրայ» խօսքը զոր բանիցս կրկնեց, ամենապէ տարադրութիւն ըսաւ վրաս ու կարծեմ իշխած էի զայն Չեզի, դիտմանը, որպէսզի մտնեաց անը:

Եօյնքան զէ տպաւորեցայ ինձի գրած վերջին նամակին այն բաներէն թէ յոյս ամեր են իրեն եւ ինձն *անօրի մնացած է որովհետեւ այդ յոյսից վրայ հիմնուելով որիչ բարոյական պաշտօն չէ գնառած, որով ... պէտք է *codice que codice*¹²⁸ հայ եկեղեցիէն ներս մտնէ իրքե քահանայ: Ծոնադրութեան մասին է խօսուած կրօն գրած ինձի, իրատանք անձեանեսս նկատելով զիս այն մասին, երբ կ'երեւայ թէ ինքն ալ ինձմէ անելի *verse*¹²⁹ չէ եղեր հարցին մէջ-տայ միայն կէտ մը սա թէ Չեզի գրելէս վերջ ճիշդ հասաստեց ինձի, որ Մամբրէ եղսւ հարձակում է եղեր զինք ընդունելու, այլապէս թեր է, եւ քահանաներն են եղեր միայն հակառակողները: Ասիկա աճուրչտ սխալ է, բայց պէտք էր սեղիզէն կողմով ըլլայ, յոյս չներշնչել իրեն: Չեզի գրել անելի կամոյի եւ հարցոյնի իրեն Չեր պատասխանը - կըր թո՛ւ թէ մարդը աստեղծապէս զոնն է անտունելի Գարեանին, որ մէկ կողմէ իրեն հասխտաբար լուծուած է թէ հայ եկեղեցին պէտք ունի իրեն եւ զկարագը պիտի ընդունի զինք, ու միտ կողմէ սա ու ան տեսնելով անոնց բարոյաբար խօսքերի իրքե ինչուն դրամ ասած ու անգուցած է պատմեցիին - Այստեաներէն, իրատանք ունի այս վերջինը երբ իր եւ իրայնոց «անտարադրեան» պատասխանատու կըր թո՛ւ մերկանելի, բա՛ն մը որուն ան-ջի չեմք կրնար մարդկօրէն անտարբեր մնալ:*

Երկար գրեցի Չեզի ընթերցման միտ կարթայրելով աստուակներ վարստելու համար աստեղծապէս, դրքուած Չեր նամակին: *A propos*¹³⁰, Էօնի Թարգազանի¹³¹ գրքան-ճայրը՝ Տիւ Կոնիան, անցեալ շարքով ինչպէս է Չեզի պէս եւ արմարք վերէն, կոտրած: Բժիշկը թեր է որ տեղին եւ յաստացած տարիքին պատճառաւ կարելի չէ բուն մը ընել անընդեսս կըր պտայ եղեր գաւէն կը տեսնէր որ միտբարութեան մեծ գրաստան ունի յար-Չեզի մեծաւ սիրով եւ յարգանքով

Վարձան թէքէնաս

Բ.Գ. Այս նամակը գրելէս վերջ տեսայ որ 'Արե'ի այսօրուան խորագրականց Գօնախելեանի պաշտօնականութիւնը կ'ընէ հապի բարոյաբար մտնով եւ մեզի համար շատ անախորժ եղանակաւ մը¹³²: Գօրախօսարար եղածը եղած է մեզ որ նամակներ որ մը ասոց չհասաւ:

‘Արեւ’ Օրաթերթ

Ընդարձակում եւ Գրական

Գանձիւր, 13 Ապրիլ 1938

Միջին Սրբազան,

Երկու պատրաստութիւն, իրարու ներքակ, միասին կը կատարեն:

Եւսի կը խնդակցին Չեզի՝ Չիք բուժման եւ կիսանդամոցէն ելլին առիթով: Կը յուսան որ մնացեալ անուժութիւնն ալ շուտով կ’անցնի եւ կրնար ըստ ստացման զբաղի Չիք ամեն կարգի աշխատութիւններով, որոնց մէջ նստիկ-կլեկը, կըրօւ-գալը իրենց անհրաժեշտ տեղը ունին եւ պիտանի են առողջութեան հաճար:

Յետոյ կը գտակցին Վեհ Տ. Խորեն Կարողեւոսի¹³³ համագտանան առիթ: Եւ եւս մեծ ցաւ զգացի թէ անձնապէս ծանօթ ըլլալուս պատճառաւ եւ թէ մտածելով ազգազային: Կը մտրին որ յաջորդութիւնը անձնօրիչ զնատով ազգ-հովոյ Արածին եւ ազգին հաճար:

Ներխօսող կը խնդրեն որ համիք Եւսեանին յանձնել, շատ-շատոնց է որ ըստ շտմին ոչ իրեն եւ ոչ Օշականէն միմեակ են, քանք մըն է առիկս խօսելու, ուրիշ ոչինչ:

Գրական հանդէսին զործք նոց դժուարութեան մը հանդիպեցաւ, մազ կը մնայ որ վերջնականապէս ետ քաշուի¹³⁴:

Չեզի սիրով եւ յարգանքով

Վասն Քէրէնան

Յ.Գ. Հաճնեանը¹³⁵ որ եսս էր քիչ ատաք եւ ուղեց պիտանայ թէ ո՞րի կը գրեն, խնդրեն որ իր որդիական խորին յարգանքները յիշեն Չեզի:

29.

‘Արեւ’ Օրաթերթ

Ընդարձակում եւ Գրական

Գանձիւր, 2 Յունիս¹³⁶ 1938

Միջին Սրբազան,

Այսօր առի Չեզ 30 Յունիս թուակիրը եւ կը փութան պատասխանել:

Ամերիկայի Մամուլ Յ. Յումայեանը¹³⁷ տեղայն (Նիւ Եորք) Յումայեան յաւ բախանային որդին է, ‘Գալցար ի աշխատակից եւ ‘Արեւ ի քրջակից, կարծեն դեռ բառական կիսուսարդ՝ որ տակայն արագօրէն հասունմալու վրայ է: Ես ալ ստացայ իր հրատարակելիք ‘Ամերիկա(իս) Տարեգոյց ին’¹³⁸ համայն աշխատակցութեան կիսուր մը քանի մը օր ատաք:

Գալու՞ Չեզ ‘Չարիկողարագօրէն’ գրածին կ’երեւայ պէտք զգացած էր այդ խորհուրդը սալ ‘Յոսուպեր ի վերջին խնդրակազմները կարդալով: Եթէ պատասխանեն իսկ անոնց՝ պէտք չունին հարկատ մարդը փաստարանելու ու պիտի չլինի առիկս: Ի՞նչ տեսակ են, սակայն, իր մեղքերը քաղաքական թէ ... քերական, անս թէ ինչ գիտ կը հետազոտըրը ու պիտի խնդրի որ առ մասին գիտ քիչ մը յուսարանը:

Ատող ... չեն դժբախտարար, հազիս վրայ անցնաւ նաեւ այս տարի էրզնա¹³⁹ մը ակամայիս (հիմաւ միտին ալ) ետին, որ նաեւ մէջը անգնելու վրայ է, ոտնի սրդէն կրեխա եւ պիտա քերտարողը: Թարթի զօնալէն մնացած, որուն

կարծես ինտենսիվն է էրզվեան. շատ կը մեղէ՝ մանատանդ այս տարին եւ աշխատանքին մէջ:

Նոյր լաւ էր յուսան. հրկուսանի՞ մտրէն՝ թէ նոտուսանի տակաւին. խոտայրիմ-ննոր մտաւեղէ են՝¹ թերթիկ կարդալով կը մտածեն միշտ մերտնց ու մերոց որ քաղաքէն կ'անցնին կը դառնան. Հահունն ու Օշականը ո՞րն կը բնակին արդեօք. ո՞րն է Հահունին ընտանիքը. Օշականին ատոյթոտիկնը իրա՞յ սպասուելից է ինչպէս ինք կը գէշ.՝ թէ իր ծանօթ վախկնուտորինն է միայն: Միտով եւ յարգանքով
Վահան Թէրեւան

30.

Գահիկը 6 Օգոստոս 938:

Միջեկ Մորազան.

Կը յուսան որ ատոյցորիւննիս լաւ է միշտ եւ շատ յէք ազգոյիս ստոտիկնի դէպքերէն: Առջի օր Տամասին առջեւ լսի եւ զգրագի՝ որ մեր անբող յեղափոխական գործի շքանք որով կը պարծնեանք, Պարտատիկի մէկ շարքաբ շարժիչ: Ոչնչ է տակալն:

Այս երկբողը կը գրեն՝ Չեզի յայտնելու համար որ յատարիկայ մենտ որոշած ենք Տամասին յորեկանց տօնել. ատար համար զգրոյկ մը պիտի հրատարակենք նախապէս, իսկ զգրոյկին համար խորհեցանք որ դուք իր կենսագրութիւնը ստած էք ժամանակին, որ կրնայ շատ օգտակար ըլլալ գրածելիքին՝²: Ինչո՞ք Տամասը շատ պիտի յօգնէր եւ պիտի շլորմար, այդէն, մոյնը եթէ ուզէինք նորէն պատմել տալ աչսօք: Խնդրին, կը հասի՞ ք ըսել թէ ո՞րն է այդ կենսագրութիւնը, ես՞ թէ հոյ. եթէ հոս է՝ թերեւս կրնանք առնել ատարցնորդարանէն, ասանց Չեզի յօգնութիւն տալու. եթէ հող է՝ կրնա՞ք բնորոշեցնել տալ եւ որկէլ ինձի: Վանխաւ մեծ շնորհակալութիւն:

Միշտ սիրաւի բարեկեցի բարեկամ եարց եւ տխարց

Չեզի խորին յարգանքով եւ սիրով

Վահան Թէրեւան

Յ.Գ. Անտասիկ, Միտն ին համար, Պտուղեւո՞ն³ բարզմանութիւն մը⁴, իրեն թերսն-վոյթ ժամ էրաշի՞⁵...

ՕՆՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ *Մամուլի Մէջ Տարած եւ Ամերայ Երկնի եւ Նամակներ Վահան Թէրեւանէն*, Պէշքուք, 1987, էջ 246-247:

² Վահան Թէրեւան, *Ամերայական Երկնի*, Հայր. 3, Գահիկը, 1949, էջ 41:

³ Եղիսիաթի Հայոց Առաջնորդ Պապոս Արք. Գուրգիսեան Երասուղեմի Հայոց Պատրիարքական Աթոսը ստանձնելու համար Երասուղեմ կը ժամանէ 26 Նոյեմբեր 1931ին: Իր պաշտօնը կը հաստատուի Պարտատիկի մէջ անցելուցի Քարնը Բոնիսըր Մըր Արքեպ. Կրիսթիան Ուստրիքի սպաշտօնատան մէջ ընթերցումնը Ետն Ե. քաղաքորին հաստատուողին, 1 Դեկտեմբեր 1931ին:

⁴ Անն բան լաւ է, երբ լաւ կ'ատարի (Ֆրանս):

⁵ Երբ լաւ կը սկսի (Ֆրանս):

⁶ Հուրաբար իսկ մը կա՞ իշխատակալ տիկնոջ եւ Տիրան Իսկիկեանի միջեւ: Տիրան Իսկիկեան՝ բանաստեղծ եւ սարմախազը Լեւոն Տաւոն Միքայելեանի դասցնկերը, մեկտմիտ պարագային ինտենսիվով տպարան էր Գոբլիոյ որբանոցը եւ եղիսիաթեան էր Թէրեւանի: Թէրեւան անոր հետ ունեցած է նամակագրական

կամ և օրսն նկատած է *Կարճիկի շատ լավ խոնք ձեռ* (Մարտիարոս Հաջինը, *Լինով Չուսն Արարչեանին և Կահան Թէրեանին Փոխանանք*՝ Լամանկոյր, խմբագրել և ծանոթացրել «Նոյս Կու՛ր Կարգրեան, Կրատարակութիւն Կարսիս Լ. Լուսարեան Հիմնադրանք», Ստրքիճ, 1998, էջ 33):

⁵ Փոքր. Սահմանի կրատարակած նամակներն կը պարզուի թէ Կահան Թէրեան սկսած է թղթական խնամքի ենթարկուել զԻ 1932թ Յունիսն՝ աչքի սխալակորեան և ստոպական աղ ինքնզնկար թելանով: Հանուարս սկնարկութիւնը սցարակոցն:

⁶ *Հնարանի Տարեգրդ Ազգային Հիմնադրանքի* «Անուանի Աարտամասցոյր րահանակոցութիւնը կրատարակուած է Տարեգրդի 1933 սարտան 15-16րդ էջերով:

⁷ Մնարոյ Արք. Կարոյեան (1875-1944) որ եղած է Արմաշի Կաթնգանքին զերթի տնտ. ղ. Թորքիդ Կայոյ Գառքիարք րնարուած էր 1927ին:

⁸ Կանիւր, այն զարք, որ կը գտնուի Ազգային Խուանդարանը:

⁹ Կանիւրի Կարտանան Ազգային Կարծարանի 1925թ շրջանաարածներն, որ յետագային նախատեսուած է Փարիզ:

¹⁰ Քանիւրիար Ազատական Կուսակցութեան (ՈԱԿ) եղնարտի պաշտօնարքը, որ կրատարակուել սկսած էր 1915ին, Թէրեանն աննարով իրելս կիմանք-խմրագր.

¹¹ Տեղ և զխազար պատմանող շրջիկարք գտնով ծաղիկարք: Թէրեանի խտ մտն կրատարակուած չախոսով գրծներն մէ կայ «Ճծան խրագրով երկ զի-կանիւր ստրանը ստնիւր բաղիկարք փորձ սը, որ կը պատկիւր կիմանքորեան կիմանքները - շա՛ր սատիկ յոյսն, ստմեկ զխան մէ, հանուակ անիլ զրար սարտմտող յարեան, զիմային տնայ սը որ սարտաի կը պատման զիմը այլ զիմանի մէ սեծող մանուկներ:

¹² Օտնիլ և Կահան Թրդիկեան կրատանքը 1924ին Կանիւրի մէ կիմանք կը կուլն իրննց իոր Ուրեւս Թրդիկեանի՝ 1876ին Գոյրս կիման Թրդիկեան Կարծարանն հանունն ինք զարծարան սը, որ 1932ին կ'անցի Թորքով Արք. Գուչակեանի պատմանով նախագիտութեան կազմուած նոր խնամակարանն մարտի սը հի-փանիի միքնը՝ ազանովելս համար վարծարանի զպատմանը, Թրդիկեան կրատանքը պանկով տնորնի իրննց պաշտօնի զիս:

¹³ Գոյրս Կարար Կիմանքը Հայկական Քարեգրծական Անիանք Միարեան (ՀԱԿՄ), ընդարտելով եղնարտի Կայոյ Ատարցնդ Թորքով Արք. Գուչակեանի կոչն, Հելեոպիս սրտարմանի մէ 1924ին հոգարած էր կատարով Կարարեան Ազգային Կարծարանին՝ 1932-33 տնայակն մարտի սը զարած է զարքիս զարակն գրծերը, իսկ 1933-34ին տնայարին զտնտնուած է Յունիս Գուչակեանի, որ նախապէս, 1911ին տնորնն էր ՀՔՄ Կանի Կարծարանանի, կըր զիս կը հասնիլ Կանի կրատական ինքնապաշտարանինը:

¹⁴ Կուլս Հայ Քանիւրիար Կուսակցութեան և սարս ՈԱԿի Փարիզ կրատարակող պաշտօնարքը (1920-1950, ընդիպտանով):

¹⁵ 19 Աարս 1933ին Արիկիարն ընծարարանի մէ Կանի եղակ, Կուսարեանի նախագիտութեանը տնի ունուած է Թէրեանին կարտուած զրտակտ եղակոյ սը, որուն ընծարքին Աարգն Արտուական ճերկայանցեցած է զանտնուծ Թէրեանը: Կանի եղակ կը զանկան իտարքն մէ պատպարտուած է Թէրեանի շարքեան և հանուարեան մաճի:

¹⁶ Կանի եղակ, Գատարեան (1882-1935)՝ սարքնուով Գոյրսի մէ, Մ. Կահանգնը, հոխարչին կատարիլէ նար, Սառակ Ա. Կարոնկնո Կարարեանի կարծ 1930ին կրատարած էր պաշտօնակարքն Արիկիարի նրտանտեսա ոյրիմանքն մէ: Մին այլ տանկան ծարարկն զարքակն, եղնարարս ճեկարուած էր 1931 Մարտ 24ին: Այլ աչքով Գուչակեան Գատարք յարկապէս կրատարակն Արիկիարս զարած էր որակն տնայից Կանի զարքակն և ճեկարքեան

ընթացին կատարած խաղաղության պայուսովը: Մահակ Ա Կարսիկը հասարական կարճ պահ մը ետք իրեն շնորհած էր սարքարան տնտեսու:

¹⁸ Մարգին Աղաթախան, իր բանաստեղծի և գրադարանի անունով ծանոթ որոշել է Կանե-
Կանեան (1908-1998):

¹⁹ Մահեն Ազգ. Տեր Եղիաթան (1868-1947) արտերկրացի էր Թիբրիսի: Խայոց էր Թիբրիսի օրոտան (ապրիլից իր գործարարին Հայոց Ճեղատարանությունը և քան
կ'արտերկին Երաս: 1923ին եղանարիկ էր պատրիարքարանին, ան գործու դրաս-
կատարարին մը պիտի ունենար Միգրանեան Կրթական Հաստատությունը Իրանա-
յարեան գնով Սիպրոսի մեջ, իսկ 1932ին կոկորդի վիստատություն մը
հետևանքով խոսելու կատարարները կրտսնցնելով պիտի բաշտուր ազգային-
նկերակալական բնույթ, իր յուրեղան Գանդրի մեջ հրատարակությունը օրկրան այլերը
փակելու համար Պատրաստ:

²⁰ Երասարան Տեղեանց այլ Թիբրիսեանեան եղան է անդամ Հայ Ճեղատարանական Կաշ-
կակցության գինյն իր եղանարանը անվճ 1927ին, ընթացատարվել կուսակցական
գաղիկներ սրբիկանու ուղղության դեմ: Կարան է Գանդրի մեջ պարտական
իկադարանի պայուսովը և տարիներով անդամակցած Թեմական ու Բարձրական
ժողովներուն:

²¹ Կանան Թիբրեանի բառասանակալ գրական գործունեությունը էշելու նպատակով
Նորեջեանական Սարգիսը կազմուած է 1933 Յունիսին ՀՊԸՄ Փարիզի ճանհնորդ-
րանի պահին մեջ, պատուով նախապետությունը Անտոն Միսարանեանի, Տեղան
Կանաթարանեանի, Արակ Ծոզանեանի և յորս ուրիշներու:

²² Այլ ընթացակարգը Կանե-Կանեան Մեծի 1933ին Զույ բնով հաստիքն անսին
պահի ստորագրելու գրաստական մը, որմը հաստատանու պիտի արտատարանին
Թիբրեանի գրական գործունեության բառասանակալն նախորդած գրքիկին մեջ
ունի՝ Նորեջեան Կանան Թիբրեանի Ժամանակակալ Գրական Գործունեության,
Երասարանեան մեջ, Յանհնարանին կազմ, Փարիզ, 1933, էջ 67:

²³ Արակ Ծոզանեան (1872-1954) գրագետ, գրաստան, «Իսկ» նշակչության ղեկավարն և
նախորդ ճեղքի Տեղան է նշել թէ ՌԱԿի անդամագրուած եղևու գաղափարակիցին-
րան Ծոզանեանի և Թիբրեանի, յարակցությունները ճանաչելու փնտիակ մը ստացած
իկն Ծոզանեանի յորեանի նշան շրջանին, բանի որ Թիբրեան կը գտնու թէ
ճանհնորդ աղևան ու իր հետևանքները ղարմանելու հարկին սակ դրամած պիտու-
րանու) հատարականություններու համար անտեղի ճեղք ճանհնում մը պիտի ըլլար
զարգուր գաղափար կատարելի յորեանի մը կազմակերպումը:

²⁴ Փարիզի մեջ Ծոզանեանի հրատարակած ազգային, գրական, գեղարվեստական
անտաղիկը, որ եղևու ընդհանրանկարով յուս տեսած է 1911-1949ին:

²⁵ Կանան Թիբրեան, Այլ ընթացածներ 1919-1933, Փարիզ, 1933, 132 էջ: Հանդի,
Հայաստան Ժողովրդին և Կես Գեղարվեստիկին Արևադարձ հաստիքներն մայր Թիբրեանի
յորդուր ժողովանու:

²⁶ Յուրիանու Պողոսեան (1889-1977): Ուսումով իրատարան, ՌԱԿ գործիչ Պողոսեանի
անունը կատարած կը մնայ գրաստական օրակարգիկու և պարբերակարգերու՝ իրին
իկարագի և երբեմն ալ նիհնակը: Պողոսեան Արևի խորագրությունը վարան է
1932-1938ին որդի ընդհանրանկարով:

²⁷ ՀՊԸՄը Թիբրեան ճանհի եղան է Միտրեան և անոր իրանակարգերու, և անոր
զանազան ճարտիներուում աշխատակցելով համայնքը, անհրաժեշտ պարտագանին
կրտարարակու ընդհանրանում է անոր վաղիկներն ու ստացարկներ ներկայացուցած
անսին, որովտո Միտրեանը յարանուրեն իր ուղարկությունը գտնուած պահմ
սփիտրի հայոց ազգային ղեմակցի գտնուանում: 18 Հոկտեմբեր 1936ին,
Պեղարի մեջ Թիբրեանի ի պատիվ տարրուած գրական երկերույի ընթացքին,
բանաստեղծուր խոսք ասուելով ի միջի աչիոց բան է, «ՀՊԸՄի հրատարակած իրանակարգի
փարգուներն և Կարգուներն մէկն են, որու գործունեության ճանին գրան են

արքան գեղատեսիլի երկրան ույ շենուպատական թուրաններ: Մանգոլ Միութեան բարեկամներուն եւ Հակոբակաղաներուն ասպրեքսիֆանք ու ի թէ մնայ է ուղեք որ Միութեանը ոչ թէ բնույթ, ույ ինչ գիտանալու իր սխալները արագով աւելի ակնորի կերպով կարենալ ծառայելու համար մեր թագաւարարը ուղեքն (Արմ. Պատկեր, 26 Հոկտեմբեր 1936):

²⁰ Լազուրիան զարման սովորութիւն (Գրնս.):

²¹ 1923ին Գարրիէ Լազուանի արտոնարարութեանը կիսնուած եւ անոր համախմբարարութեանը հրատարակուած օրակէք:

²² 1932ին (հունանի) ժողովարարարին մէջ յոյս տեսած Լուրիայ Թանք Գ. Արքանի (1890-1973) խմբագրութեանը:

²³ Հասարչ Միութեանի կողմէ 1925ին կիսնուայրուած եւ խմբագրուած օրակէք: Գիտանալիոր յոսիքնք իր թագաւարին ՀՅԴ-ԽԼԿ պատկանութեաններով, Թագարը յրազով ՀՅԴի ուղեկցմին հետեւող թէքը, մինչ Թէքեանը թղայով ԽԼԿ կերպովան ղեկընէն մին:

²⁴ Պատկեր 1930 տեսող *Թագարը* օրակէքը պաշտօնական խօսուածքն էր ՀՅԴի եւ Թէքեան յոսնքն իտարարներն է կերպովուն անոր խմբագրութեան ու աշխատակիցներն իր ազգային-քաղաքական ներքակ կերպարներն խաւար — յոսնայ փոխարարներով այդ իտարարները: Թէքը Լուր փորանուած իր խմբագրական օրնակով Թէքեանի խառնագոն անտոնարկներն կերպովն էր, երբ ան 1921ին Արքան մէջ առաջագրուած էր իր նշանաւոր յորտածարարը հայեարար յարարարութեանը մասով, եւ այնտեղեւտե ույ շարունակուած էր իր թագարարները, մինչև իսկ յանդիմնով Թէքեանի արիւնակից ներկարարնէ Թագարը: «Իտար Է Գեղ թէ Թէքեանի պատանցներն անոր ստով, *Թագարը* իտարարարուած էր յոսարարութեան մը, իտար կողմով անարգական վերայտերը (*Մանգոլ Միութեան*ի «Լուսնակունի» եւ «Տանկուան» թանկներն մը):

²⁵ Ստատակի ակնարկնայ ժամանակին թագաւարարարինը: *Այլու տեսու Հակու Թէքեանի ԱԿՐ թերթուաններ* (1919-1933): *Թէքեանի այլ խոր Կատարը ունի 130 տեսուգիր Արք եւ կը թագաւարարն Թէք շաք թագաւարներն մը կենք:* Գրն 12 Գրանք (*Գեղարուէր կարկերկ*), Գրովնուաններն 25 աւ 100 գրն: Գրնէն Հոկտեմբեր 22, Rue Saint-Sulpice, Paris (6): *Ստատարու համար այլ գրքը գրնէ Արքան Կատարն, 20 Իր Թանկար, Գեղար:*

²⁶ Չարարարնք (Գրնս.):

²⁷ Գրովնու-իտարարարարարական հանրամներն տէր Կերան Ինկերան (1903-1986), որ կը վայելէր սրտակցութիւնը Հոսան Հանձարի, թագարային արած մը պիտի փարը Գարիգի Ապարայ թէքին խմբագրութիւնը: Իրած է անկան Թէքեանի յոկերանին կերան Կերանուական Մանգոլուտովին:

²⁸ Երուանը Տէր Անդրեանան (1865-1945) յատար, իտարարարարար եւ յարարաննէ: Կարած է խմբագրարինը զանազան թէքերն: Ինք է ստարին հայազնողը Թրանց Կերիգի *Մուս Լուսն Ժամանակ Գիտար* հանրամարտը գրովին:

²⁹ Արան Անտոնեան (1885-1952) կրած է մեղտուած աշխատող մը եւ իր յոսնան թրան հայ արմակին, կրիճարարութեան, դատակցութեան պատարարութեան, իտարարարարութեան, յատարարութեան եւ պատմագրութեան, վերին արարակային յատկազգե հակելով Հայրական Սերասարարութեան վերարարող ներկերն վրայ: Կարած է Գարիգի Կոտարարան Մանգոլուտարանի տնօրնարարինը:

³⁰ Գիտարան եւ գիտարար Ասարե Գարրեան (1885-1954): Ի գրն, տնին է Գեղ թէ 1924ի Գեղարար 11ին Գարիգի մէջ տնին տնկած Թէքեանի յոկերանի հանդարարան թրարարին Գարրեան ինք ղեկընուած է այդ տնինով ստարուած տնինն մին ու շեղարարական իտարարարինը, Գերիգիական Կերանուական Մանգոլուտարանի անտարարարին հանգամանքով:

- ⁶⁰ Փարիզի հարապոստիմունան պրոպարանդանդներն մին՝
- ⁶¹ Վարդու յարկաբարձին (Ֆրնս.)
- ⁶² Գեորգ Արուշան (1856-1933) պատմաբանաօրիական յօդուածներու հեղինակ եւ կրթական գլուխ, հիմնական դերակատարութիւն ունեցած է Կարոյն Մանասարեան Վարձարանի հիմնադրութեան մէջ, ուր եւ պաշտօնավարած է մինչեւ 1912:
- ⁶³ Հրանտ Մամոնէ (1891-1977) գրագետ եւ հրատարակագիր, տեղի Փարիզի Արեւիկեան Գրաստան:
- ⁶⁴ Միհրան Տաճատեան (1863-1945) յնդադիւրական եւ կուսակցական գործիչ, տատիչ, հեղինակ յեղակոխաշունչ երգերու: Կիլիկիոյ ակնարարք մը տեսած անկախութեան նշանակաւ դաշտիներն եւ ատաշին ու վերջին վարչապետն անոր: Քրքեանի մահուան առիթով ձեռնարկած է յօդուածաշարքի մը *Հնձոր* մէջ, թայց վերահաս մահը ընդհատած է զայն:
- ⁶⁵ Վնարագիր (Ֆրնս.):
- ⁶⁶ Ալմարտրոսիոն քանաստեղծ Ալեք Գլքեանի (տե՛ս *Վանան Ք՛ղքեան Նամակաճի*, կազմեց, խմբագրեց եւ ծանօթագրեց Անտիո Գ. Մանանեան, Հրատ. Ք՛ղքեան Մշակութային Միութեան, Լու Անճար, 1983, էջ 353-354):
- ⁶⁷ Ազգային վիճակահանութենէն (Ֆրնս.):
- ⁶⁸ Երեւանապոլոյ թուշարք (Ֆրնս.):
- ⁶⁹ 16 Հոկտեմբեր 1933 թուակիր նամակը, որ յոյս տեսած է Ք՛ղքեանի քատասնածեայ գրական գործունէութեան յորեկնական գրքոյկին Տեւ Լոյզ Էշելով, ուղղուած է Լ.Է. տն Գիմիչիկիտանի՝ աստեմապետ Յօրեկեանի Կեդրոնական Մասնճամտողին, յատկապէս շեշտելով Ք՛ղքեանի *պարտիէտ եւ ազգին ժարցու Եկարագիրք*, որպէս տեղական գեծ, որ իր որակերովը գտած է գրագետին, հրատարակագրին, տնուցին, գործիչին եւ ազգային դէմքին գործունէութեան մէջ:
- ⁷⁰ Յակոբ Օջակեան կամ Քիւ՛ճեան (1883-1948) արեւմտահայ գրաբնագրատուրեան տղական դէմքը:
- ⁷¹ Օջակեան Յօրեկեանեայն Մասնճամտործին ողկած է Ալգոնեան կերական Հատաստութեան մէջ Ք՛ղքեանի մասին իր հերկաշարեղած դասը, որով նստուած մը յոյս տեսած է վերոյիշեայ գրքոյկին 11-15 էջերով:
- ⁷² Օջակեան, տե՛ր իր խոստումին, ընդգայնած է զայն եւ ընդգայնուած աշխատութիւնը հերկաշարեղած Դորեկեան Միջամակին. Գրագետ Միքայէլ Ս. Կերեմեան, ընճելով ձեռագիրը, զայն տղճամի նկատած է մրցանակին եւ թարգմանչայ Տօնին առիթով թարգմտ պատրիարք Գօշակեանի կողմէ իրապէս աշխատութիւն յայտարարուած է երկարեայ մրցանակին 1936 տարուան 4 մրցանակաւիշտներն մէկը: Ռտտակալութիւնը զարդ կը մնայ անգտանելի: Յօրեկեանեան գրքոյկին մէջ օգտակարեղածու ողակ - իր անթուշարեանը - մեր կողմէ հրատարակուած է 1985ին (Յակոբ Օջակեան, *Վանան Ք՛ղքեան*, Պէլքոթք, 1985, Հրատ. ՀԲՀՄութեան Վանքան Ազգաշեան Հիմնադրամի): Կորուսեայ ուստնագրութեան մասին մանրամասնործիննրու հաճար տեսնել յիշեայ գործին 15-22 եւ 121-129 էջերը:
- ⁷³ Վաերարգիր (Ֆրնս.):
- ⁷⁴ Գրիգորիա Տրայ. Գաղաքեան կամ Պալազեան (1879-1934) հանրածանօթ իր Հոյ Գաղաքեան գործով, 1925ին Գեորգ Ս. կարողիկոսին կողմէ նշանակուած էր հայ-քաղաքանական պատուիրակ Նշտալայի հայոց *Վերկու տարի ետք Գաղաքեան մեանքան* ըլլալով գործէ յայտարար էր եւ ինքնակալութի կերպով, ասուց Մարչ Աճառի Կուսակեան, Մարտիոյ տաւալոր կարգիւ էր ինքզինք, թայց դաշտանի մրայ Քալոյ միջեւ 1934, երբ գաղաքեանեան կուսակցութեան Կամակիքի տարիքը լին կրտարեղեկն զինք իր դաշտանէն (Ջաւէն Ա. Գոն). Արարտանեան, *Ազգայնատուն*, Գ. հասար. Բ. վերք (1930-1955), Նիւ Երքք, Մ. Վարդան Մարտնճար, 1997, էջ 75): Ք՛ղքեան յոտակորն վերագրածութիւն մը ունի Պալաքեանի անճին ու նկարագրին

նկատմամբ: Կը թոյի թէ Յէլքեան ի մտի տնի «արդաս» արարներն բաց, որ արդև կամ փորձանք կը մշտնակ:

⁵⁵ Բարզնէ Արտակէց Կարողեղոս Կիլիկեցի (1868-1936):

⁵⁶ Անտոն Ժամկոնեան (1881-1935) որպէս հոգեբան վկայուած է Աստրի Բլայք Համալսարանէն, Միացեալ Նահանգներ, 1914ին պահ մը վարած է խնամքը տրոսը Հայ Մանկամանկապատան (Մանկապարտ) Կոտակեցոցեան Ազգ ընթրին, 1914-1917 եղած է տնօրէնը Ալեքսանդրիոյ Դպրոցեան Ազգային Կարծարանին, ապա արդային եւ կրթական պաշտօնակցով զբօղեալ է Ատանայեւ մինչ-եւ Կիպրոս, Երասաղէն, Կամակոս եւ Պէլլոս, ուր եւ մահացած է:

⁵⁷ Զարեհեան կամ Արքիմ Ամիրա Պեգեմեան (1771-1834) վարած է Օսմանեան Կայսրութեան Դաշտակեան Գանձի վերահսկողութիւնը եւ նկատուած իր ժամանակի կարեւորագոյն ազգային բարեփոխներէն մին: Եր նախապատրաստը է որ 1834ին կեանքի կոչուած է Դոկտը Ս. Փրկիչ Ազգային Հրատարակող, որ կը գործէ մինչ-եւ այսօր: Հոմանից դարձած է բարեփոխութեան:

⁵⁸ Անտոյն Կարողեղոսեան մը կը յայտնէ թէ Երուսաղ եղբակցօրս Փերասեմեան իբրև «Կարողեղոսեան Գանձի» մեկնած է Լիոն թոյին կազմակերպութեամբ զտարկելու համար: Ճիշդ այս շրջանին Նուակո եղբ. ընտրուած էր Դուրբիոյ Հայոց Առաջնորդական Տեղապահ:

⁵⁹ Առաջնորդին (արեւելահայոց կողմէ վարձածուող օտարաբանութիւն):

⁶⁰ 1952ին Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կարողեղոսեան որպէս պաշտօնական երասարակութիւն Բարզնէ Արտակէց Կարողեղոսի խնամքը տրոսը երասարակով մկտած պարբերակները: Չեօրի տակ յունիստով հասցեան, շրջանք տտեղէ թէ անխնամակցինն ինչի եւ որո՞ կը վերաբերի տտեղի:

⁶¹ Մանուկ Ա. Կասաբեան կարողեղոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ (1849-1939): Ինք էր որ տնայնասնակ կիլիկեանութեան հետ տնայնասնակ կիլիկեան Աստր վերահսկող տնայնասնակն աշխատանքին լծուելու մասի Հայել եւ ազգ Անրիիոս, Լիբանան:

⁶² Կայսրակցութեան կողմէ նկատեան Ամիրա Արազարեանի ազանութեան վարդապետը, Պէլլոսի Դրաստաստան Լ Օրտո զարեհրը իր 20 Հոկտեմբեր 1953ին թիով հայ ընթերցողները երասիրը էր պատասխանելու հարցարանի մը ի միջի այլոց շոշարկելով այնպիսի հարցեր, ինչպիսիք էին միջուկական կոտակեցական յարաբերութիւնները եւ հայոց ընթացքը զիրենք իրողնկալած երկրներու ի մասնատրի Մալիոյ եւ Լիբանանի հանդէպ: Տնտեսական պատասխանները Լ Օրտո երասարակելու է իր 4 եւ 8 Կայսրերի թիւերով: Այլ պատասխանները Ամր բարգձմարտը տտեղ է 4 Կեկեմեմբերի եւ յարողող երեք թիւերով «Հարգարան Մի Մուրիոյ» Հայութեան Մասին եւ Պ. Ա. Տնտեսական Դատասխանը խորագրով: Հոն Տնտեսական կ'ընդգծէ թէ ընթաց պիտի մը թոյ տտած է հայիկական պարտական նոյնացնելով երկակեցին, եւ յոտակացնելու ետք թէ հայիկը ունեցած են եւ ունին հայրենիք մը, կ'տնեցնէ. «Հայրիկը ազգային ոչ մէկ պահանջ ունի ախ երկիրներու մէջ, որոնք իրենց Կայսրերիքի գորտ կը մեան եւ ուր Կարեմեցուած են»:

⁶³ Կը թոյի թէ «Միսնեան» խորագրից կողմ բանաստեղծութիւնը, որ լոյս տեսած է Լիոնը 1934ին Փետրուարի թիւով (Կ 44), Յէլքեանը յարողած է զրկել այս նամակին հետ:

⁶⁴ Արմակազիլը, երասարակազիլը, խնամքը եւ կոտակեցական գործի Անդրանիկ Անդրեանեան (1909-1996) զանազան առիթներով երասարակելու անդատարանն է գաղտփարակից Յէլքեանի գրականութեան, զգացնելով իր սերը հանդէպ ընթրոցին ու անոր գործին:

⁶⁵ Հայկ Պէլլոսեան (1887-1978) բանասէր, երասարակից խնամքը *Revue des Etudes Arméniennes* հանդէպին: Կարած է Հայ Ազգային Դատարանութեան բարոտարակի պաշտօնին ու մտնէ գործակցած Դոկտը Կոտարի եւ ՀՐԸՄի զեկազար մարտիներու հետ:

- ⁹⁸ Մուր Գողկոստ Մելիքյանի (ծն. 2596), ըստ ջրիտառական տեսնողման, եղած է Վարդգեսյան կալերի օրով հողմնական բանակի ազայ և հաստատված Պատմական Հայաստանի Մելիքիտ բաղաբն մե: Փեխ Բորնէ, մեքչկասո հաստակն կանքի պատմութեն, 1642-ին գրած է իր *Պաշկիասո սրերբարիքն*, գր. 1872-ին Հայր Կոնո վերածած է օվերայի: Օրական թորպոմ Արք. Գուշակյանի բարգմանութիւնը կը նկատէ *Հռոյկ խրատքն ու ժ* և կը գտնէ թէ այն չափրած է մուլ բանակական երկ ըն, Օրական, *Համապատկեր Արեւմտեանայ Գրականութեան Երբնորայ Հատոր Արեւմտեանայ Արեւմտ. Հրատ. Կարգորդութեան Հայոց Մեծ Եան Վրիկիչ, Ամբիբաս, Լիբանան, 1979, էջ 51-52*:
- ⁹⁷ Փոլ Վերլենի «Արեւմտ թերթական» բանաստեղծութեան ասպին ստոր, որ կը նշանակէ հրամայութիւն ամեն բանէ ասոց: Թերեան կը բուծնէ Վերլենի հուտամարը:
- ⁹⁶ Փոլ Վերլեն (1844-1896) եմնացիքներն էրանական բանաստեղծութեան խորհրդապաշտ հասանքիւ: Թերեան հարագրուած է անոր քերթամաններն մի բանին (Վանան Թերեան, *Ամբարշտական Երբն, Հատոր 5, Ուսանալու Թորգմանութիւնը, Գանիրէ, անթուակիր, էջ 105-112*):
- ⁹⁵ Կրիտր Գարոն-Տէր, մազաճով գանձակնիչ, փայած է երեսուղէմ Հայոց Պատմագրութիւնը 1613-1645-ի: Ընդդիմ անոր հակամտնութիւններուն և ծնուական դրաններուն, պատրիարքութիւնը ոչ միայն կրթած է մեքրագրութի իր պարտքերն, այլև՝ ընթարձակութի նոր կարգածնկեր մեքր բերածով:
- ⁹⁴ Անգղիտերիան հետագրութիւն, որ կը տեղեկացնէ անկրկնուայոց ասպնորդ Վանոյ Արք. Գարոնի դաշմնակարութեանը սարգմութիւնը Նյա Երբնի Ս Կոյ եկեղեցու մե, պատարագի ընթացքին, 24 Պետմներ 1933-ին: Արեւմտագրութիւնը ծնեւած էր ՀՅԴ մամուլին մե ետագրյն դրոյշին հանդէպ Գարեան Արք.ի բնած կեցումորը դատապարտող կրթու ստղեղու և հետագրմութիւնները թմփայրած էին այն եզրակացութեան, թէ Գաշակցութիւնն էր կարգակիրացիչ Ամբիբարի մե Հայաստանեայ Առաքելական եկեղեցին պատակտած ընդդիմ:
- ⁹³ Այսինքն դաշմակցականները:
- ⁹² Կարեղի խլաւ ստղեղե Թերեանը նման պարտկոմի ծղած զայրակութեան խփութիւնը:
- ⁹¹ Մուշեղ Սերոբեան (1869-1951) եղած է բնական իրփայն և սակայն խնկաչարքեյ եկեղեցական և կուսակցական գրծի: Որ եկեղեցական ժամագրութիւնը ստարտած է կարգադրութեանը, զբարած է երեսուգրակագրութեանը և հեղինակած՝ հասարակական-գրամական քախմուակութեանը գիրքը:
- ⁹⁰ Յարմարիւն (Ջրն.):
- ⁸⁹ Հետագրբնական է փնտնող թէ *Եղ Եղի Գարեղի* աշխատանկար բերի ընդերտնկերան տեղեկացուած է թէ յորեկանն գրչագած է 25,000 Ջրմար (Արմ, Գանիրէ, 24 Փետրուար 1934, ա. էջ):
- ⁸⁸ Յնդդատու, բարք, սղեղուակ (Ջրն.):
- ⁸⁷ Կարո Տեղոյեան (1870-1949) քնկերային և աստրպակահական հարցեր սրծարծող յոջուածնիւ ստորագրած է հայ թէ Ջրմանական մամուլի մե: Եղած է անկած ՀԲԸՄ կեղեցական Վարչական Ժողովին և կարճատե րջբան մը գործած է որպէս Միտրեան մախագահի պաշտօնակատար:
- ⁸⁶ Գրիգոր Միտրեան (1867-1937) երբմեր անտայ Գանիրէի Գարտատեան Ազգային Վարժարանի և սարս տեղայ երեսուղէմի Ժամանկադրոյց Վարժարանին:
- ⁸⁵ Տրոյան Արք. Ներսիսեան (1904-1989) տեղա, 6 էր ժամանկատարոյ Վարժարանին: Անի ոչ, այն վարած է աստրմութիւնը Ամբիբարի Հայոց Արեւելեան Թիմին, իսկ 1957-ին ընտրուած է երեսուղէմի Հայոց Պատմագրարք, բայց ընտրութիւնը փոխարտուած չիբարով պատկան իրիտանութիւններ կողմ, վերադարձած է Մ. Նո-հանգներ և լծուած հովեղեցականներու պատրաստութեան աշխատանքին:

⁵⁰ Գրքի թիվ (Հրճ.) :

⁵¹ Վահան Մալեգյան (1871-1966)՝ ժամանակակից հայասրան, գրական հանրամարտական, բայց ամեն բանի վեր ծանոթ իրեն երկարամեյակ սերունդ ՀԲԸՄ և պետության ստատուսընթերս մին անոր տարածման ու հարգանքով :

⁵² Տեղից պետի թյուր նշի թ. Օճիկ Պերպերեան հրատարակում է աստիճանական տեսչականը Պերպերեի Ազգային Վարժարանին, երբ Գահիթի մեջ արդեն կը փակուրտ Պերպերեան Վարժարանն ու Շահան Պերպերեանն ալ կը մնայնոր հրատարակն ժամանակական պաշտօնով :

⁵³ Թրքեան 1913ին ռուսացական պայտուս աստիճանով էր Պետր Պերպերեան Վարժարանին մեջ, բայց հազիս երկու դաս աստան, արդեւորում էր Վասարթա՝ իրեն տեսուչ Ս Կարապետ Վանքի վարժարանին, իսկ 1922ին կոչում էր Պետր Ազգային Կեդրոնական Վարժարանի տնօրէնութեան պաշտօնին : Պաշտօն, զոր պետի վարելու շատ կարճ պատ մը մնաւ, Զմիտմից արեւելի շրջանին հարկադրութեամբ հեռանալ Պարսիկ Վերջնականապէս հեռանալու հարց Պարսիկ, Թրքեան ինքնակամ պետի թուրի հայ արքայու, նկատեալ Կեդրոնականի էր պաշտօնակարան, հայաստանութեան աշխատանքին :

⁵⁴ Շահարդական պատճառներ (Հրճ.) :

⁵⁵ Այնպատեղի մը ասեալ երկրէ մը արդի կրկին Շահարդակեր բացատրող փաստաբար (Հրճ.) :

⁵⁶ Տարանգիկ (Հրճ.) :

⁵⁷ Վարժարդի պատճառն (Հրճ.) :

⁵⁸ Անհագորին (Հրճ.) :

⁵⁹ Գահիթի Գարտախան Ազգային Վարժարանը հիմնում է Կարապետ աստ Գարտախանի նախապատրաստութեամբ 1854ին, գործելով Կարսին անտան ժամանակ մինչև 1897 և ինչպիսիքով 1822ին հիմնում երկարարեան Կարապետ արտիկաները : 1907ին վարժարանը անփոփում է Պետր Կարապետ փառայի ծախքով շինում անոր փառապաշտանի մը մեջ, միշտ Գահիթի նախնին տարերի բարեմաս մը :

⁶⁰ Հայ Պերպերեան, ժամանակակից անփոփում :

⁶¹ Յետագային եղիչ Պատրիարք Տրպերեան (1910-1990) : Իր բանաստեղծական շնորհներուն համար գրեթէ անհնար զննատեսութեամբ, ան պատասխանատու կը նկատուի Թրքեանի վեանքին և գործին նախքան Օշականի նախապէս անկողինակ տնտեսակցութեան կրտսեան համար :

⁶² Գրիգոր Կիրակոսեան (1888-1974)՝ կրտսեան Գրիգոր, բարեգնակի և միտքեանական գործի, որ Մալեգյանի մասին հարց վարում է ՀԲԸՄ Ոնցեաներ Տնօրէնի պաշտօնով :

⁶³ Մամբրէ երա, Սիլվանուս, ինտուգային աստիճան, Զեյթուն Արք. Գառապետի պատրիարքացունէս հարց կը վարել եղիցարտի Հայոց Աստիճանական Փոխանորդի պաշտօնով :

⁶⁴ Հակոբեցիութիւն (Հրճ.) :

⁶⁵ Անբառ երա, Գառապետ (1875-1935)՝ վարում է Պետր Պատրիարքութեան վերաբերութեամբ պատճառ Տրք եղիցայեան և Սիւրբակ Կարապետ աստիճանական օրով Եկատում է արարածանալ ու արտիկան հոգեւորական :

⁶⁶ Թեքուրին (Հրճ.) :

⁶⁷ Շարքը Կարապետի (Արձագեան) (1898-1968)՝ թիկ և արձագեակեր Կարապետի Թրքեան արարեցութեան չէ կրամ սիրակի և իր ցոստորունց վառում է աստիճանական մեջ (Մամբրէ Արք. էջ 311-322) :

⁶⁸ Կարապետ Հայ-Պարսիկ թիկական-ծորմեղական անասակից հիմնում է 1934ին և կրտսեանական մինչև 1967 :

⁶⁹ Մակեր Օշական :

⁷⁰ Նշում (Հրճ.) :

¹⁰⁰ Երակալին 66րոճ, Խոզկան 66րոճ և Գնական 66րոճ (Երև.) :

¹⁰¹ Հատան Պրպրեան (1891-1956) թագակողմանի շնորհներով էր օժտուած իրեն մանկավարժ, երաժշտուղու, Խոզկան և ինստիտուտը: Երանակարգում է ՁԵԳ-Խանն քանաստեղծութիւններ, որոնք 1981ին հրատարակուած են Կոն Երրդի մէջ «Տորք Երգեր ՁԵԳԽանն» խորագրով: Իր մտքի հարստա ժառանգին մեծ մասը հասարակ շարին քերտած է շահահա:

¹⁰² Կալեր-Անյուր Կերքեմազի (Կ.-Տ. դարեր) եղած է նոր սղաստմեան ստեղծանդրեան յարցով արդարեան անմեծապարս Ենեերդներն մին և «Անյուր» պատուանունը արժանացած է հրատարակային վճենրու մէջ իր ստեղծութիւններուն համար: Իր երկերուն մէջ մտար գրած է յոճարկնով և երմնակն ժրպատարարին մը անկած է նոր ինստիտուտական-արանարանական ժողով մեատարման ո գործարման մէջ:

¹⁰³ Թրպուն Պարթիարքի ստարերը անի գիւնի դասար որ ՁԵԳԽան թուրին յանձնելը Անաստանուտի թարգմանութեան 1500անեակն ստի գրուած երկը քերտած «Անյուարուր», «Անյուր» և «Ս. Սահակ» (Հատան ՁԵԳԽան, Հալեր-գարքիւ Նու Այ Զնչրտածներ (Տպարեայ Նու Անյուր), Գանձիլ, Տպար. «ԱԵԴ» Դ, 1943, էջ 118-120:

¹⁰⁴ ՁԵԳԽան Հայտնուան հաստատուելու հրակրներ ստարած էր գրագիտեան մասը: Ետանման «պարտանականի մաս մեով մը» (Հոճիտուայ Գործերի Կանակաճը, Գիր VI, Գրան I, կազմել և ծանօտարըն Գոհար Անյուարեան, Երեւան, Երեւանի Համալարարանի Հրատ., 1972, էջ 343) և քերտ սղ Հայտնուան աշղիււոճ ո վերարարման սանկաճար տգաւտակն ղեկարար դժու Հրայ Երանակն (Հատան ՁԵԳԽան Կանարարք, էջ 390):

¹⁰⁵ Մարտու Նար. Կարթան (1861-1935) որ մածնուան արտուն վանրին անմեատարեր վիարումն էր, ստեղծարար գրարած է տեղական, երեւանական և կողտանային հարցերով: Եղած է սղական միարանուցման Տորքի ժողովն ո ստեղծելով վարած անմեծապարտիւր Միարանակն Ընդհանուր ժողովին:

¹⁰⁶ Հանձ Գուարարան, արդն արժանագորար, Լրարանակն Երրուր կը մեկնել, երկնձ անցնելու Միարեայ Կանակաճի և ստանձնելու քմակայ ստարերով պարտուր: Միարանակն, ան կ'արդէ հանդիպել Ս. Կրքեմազին, որ և կը կարտար իր հաստարմանան արկով պատարարը: Ժանի մը որ նոր, սակայն, իր վախճանի երեւանի Ինքարիար պանդիին մէջ:

¹⁰⁷ Կանակարտիտարին (Եր.) :

¹⁰⁸ 1935 Դեկտեմբեր 31ին յային եղած որ Կանի թագարինին երկերով Լոյով յայ 1 տեւած Թրպուն Արքի մերթաճ Տար Միանուց. « ստարայակնայ կարտ, ենեերուն ծանօտարեանը, Պարթիարք ԱՆՆ Տ Թրպուն Ս. Կրքեայ Գուարարան թը ինչրտեղին Կանակար պատարարակն, Արքի Կարթեայի թիւին Համար գրկելով որ գրկելին քերտուածը, որ յայ կը տեւել Արարուղկն 1936 պարտարքին սկիզբը: Հատան Պրպրեանի «Կոճիտուա Կարթայակն» գրարքիւր յայ 1 տեւած երկերով Լոյով, Թարտուր Արքի թարտիկայ թիւին վախճանային ծանօտարեանը: Օրականն ոչինչ յայ տեւած է:

¹⁰⁹ Արքի 22 Դեկտեմբեր 1936թ թիւով և Թ. ստարագրութեանը իրեն անկանի կարծիք հրատարակուած է «Ժանի Մի Կարք Միան» Անասարի Համար» գրարքիւր, որ երկնակն կը յայտնէ իմ անասարի ստեղծարար կը ինդի Թրպուն Պարթիարք Գուարարանի կողմ, Հարթայակններն ո: որ գրկել արք կը շարժե անոր մէջ, և Խոզկանակ անոր որ Պարթիարքին ժրպարարակներն ո: միւր պատարարները Կարթայակն կարթերն են, անոնը մաւնի ին ժողովարական զանգարաններն: Ետուածագը կը խնդը որ ժողովարարիւր կրարաճեճ հանրամասնային թարտարերի իմ անասարի մը հրատարակութիւնը:

- ¹¹¹ Կարնիի իդիս գտնել խնդրոյ անարկայ նիցը :
- ¹¹² Հարատաննի Կարնիի յոյս տեսած է ճախ Գարնն եւ սոսա Նժո եոցք, 1900-1908ՏՏ, անտեղարար իրեն յարարարիք, յարարարեան, պոսկան-գերարտեստան-կան եւ կրօնարարիական բարձրանելով :
- ¹¹³ Վեհաօրինի Միջարեան Միարանքեան խաչակարան, բանախելեան, պոսկան հանդիւր, որ կրօնարարիակի սկսած էր 1843Ին :
- ¹¹⁴ Միարեկոսիան ազգային կրօնախոսական ընդունեան, որ սեղի տնկած է 20 Գեղեկներին եւ անարտած ուսմանական երկ կրօնակարաններու միացեալ գանձով ներկայացուած անհատներու սղեթ միասնայն յարարանելով :
- ¹¹⁵ Զատարոսի տուն (Քրնն) :
- ¹¹⁶ Կրօնակարան (Քրնն) :
- ¹¹⁷ Կեղծ փոստայտ (Քրնն) :
- ¹¹⁸ Տրան Գեղեկեան շրջան մը կըսած է իզարարած Գանդիի Գարտանեան Ազգային Հարձարանին :
- ¹¹⁹ Միարանախոսով (Քրնն) :
- ¹²⁰ Նամակն յուզարեանն դատելով կարնի է որչափս ոսկ թէ սկսարեանը 1925Ին, իր մօր ճանտան ամբողջ գրած Թղթեանի «Գեղեկանք» ընդունած է, որ իրարարակուած է *Մանի* 1927Ի 10րդ թիւով, էջ 316: Հասկանարար գրոյ յատ «Գեղեկանք» նկատելան պատճառով է որ Թղթեան այս բանառեկոսիակի չէ ընդգրկած իր Հայկերոսիան հաստեան մը :
- ¹²¹ Կը յոյի թէ Թղթեան կրնի կ'ակնարկել Ազգային կրօնախոսական Ժողովի սղեթներին եւ իր աննիկ հանդիւր գործարարած անտեսոին հակառակ իր կեղար արարիակոս փորձարարեան եւ ծառարարեան :
- ¹²² ՈԱԿ Լեզուանի շրջանակի պաշտօնակիրք մարտոցը սկսած է յոյս տեսնել Թղթեանի խորագրոսեանը 26 Մարտիներ 1937Ին, Պէլլոսը Գրարեկիրք կրօնարարով է Կրօնակարանն Կրօնական Հարչոսեան պաշտօնական խոստովողի ընդ Կարարեան Պէլլոսը գտնուած արարիակոս :
- ¹²³ «Գեղեկանք»-ը ծառարարուած անտեսու :
- ¹²⁴ Անիկարեան ՈԱԿ գործի Կարարար Մոխրեանն Գանդիի կը գտնուի մասնակցեան համար ՈԱԿ Ընդունար Գաղղանապարական Ժողովին իրեն Անիկարեանի շրջանակի պատճառաւոր : Մոխրեաննն այլ ամբողջ կը խնդրուի արտակ անարարեանը մննել Սուրիա-Լիբանան : Պէլլոսը մը ան պետի յարողի Խրանական իրարարիակները հանդիւր որ Պրոպանն Գարար օրարարին Սուրիա-Լիբանան ծառարին նկատանար հաստատուած սղեթիր (Յագմաննա Գողղանն, *Կրօնակարան Կրօնակար Թղթեան*, Պէլլոսը, 1987, էջ 54-55) :
- ¹²⁵ Ժողով Ժար Նախոր (1759-1794) կըսած է Խրանական իրարարեան ընկարար դերերին մին, ներկարանակով իրեն պաշտօնական վաստարան մարարիկ գործողի իրարարեան : Այսանաւոր է արարարին վրանակերտ զինսց իր արարանեան մարար «Յանդակարին, Կրնիկ Յանդակարին եւ Մի յո Յանդակարին» :
- ¹²⁶ Կրօնականի վրանակերտ իրարար (Քրնն) :
- ¹²⁷ Հարնի տակ չէր զին գրա (Խրանարարանարին) :
- ¹²⁸ Անն գտնով (Քրնն) :
- ¹²⁹ Հնուր (Քրնն) :
- ¹³⁰ Ի ինչ (Քրնն) :
- ¹³¹ Եոթն Թարարեան (1887-1963) ՈԱԿ ընկարար դերերին մին եւ ինճանդներն մնը Գանդիի Հայ Ազգային Հիմնարարին, ինքնական ստանճած էր ինչիկն ինչան օտարարանարիակներ մարարակերտ եւ անարարարեան սղեթակերտ ընկարարարարին մը :
- ¹³² Կրնի 9 Թարարար 1933Ի թիւով յոյս տեսած խորագրականը կը կըս «Յարարեան երկերակարանարին» խորագիրը : Գանդիեանի մասին ողղակի իրարարարեան

յնպէս եւս, բայց խորագիրը, սակայն հարէն Կարսէյի եւ Օրմուճանի օրբնակները, կը նախատուէր *Երեսնամեակն էր արեւած բազմակի կը մեր ձկն գարգառն զայն* եկեղեցականները *Թարգոյն ըն Կովկասն ձկն*, ուրիշ եկեղեցականներ *ձկն երեսնամեակն էր արեւածները ձկն երեսնամեակն*, ու կ'աւելցնէր թէ խնդրոյ ամառկայ շրջանին ակոթ է զիրազանի գազազած ասորից ասորից նայ եկեղեցիէն ներս:

¹⁰¹ Կոստէն Ա. Կարսիցիոյ Մարտարեկան (1873-1938) Մայր Աթոռի գահակալութեան ժամը պատասխանատուութիւնը ստանձնած էր նաև հուկեղեցականութեան մկատմանը հորինողային Բյուսանութիւնները կեցրածօրին աստակ կարծրագրան ասորիներուն Հարամարմենտ խորհրդանշական զագարմակերը դարձած էր կազմակերպութեան կարողութեան ինդուստրիան:

¹⁰² Թէրլեան 1936 Հոկտեմբերին Լիբանանէն Գահիրէ վերադարձին, կը մտածէր գրական իմաստը որ հրատարակելու մասին, սակայն ծրագիրը սակաւին իրագործուած կցին կը մնայ Լիբանան, նորմատատու *Հայրենիք* օրաթերքին խորագրերը կարելու նարմակով Ալլախն սը ծրագիրը բնա իրականութեան զգրածուեցաւ:

¹⁰³ Տիգրան Համբեկան (1877-1943): Եր կեանքի վերջապահին արցաստութեան դատաւարութեան այս հայրորդն, որ մտերիմն էր Թէրլեանի, վարած է Գահիրէի մէջ Լիբանան Գործառնան անօրէնի պարտութե, եղած է արտօնաւորը *Լիբն* օրաթերքին եւ իր բնակը լայն բազած զանազան ազգային կարիքներու սոսկ:

¹⁰⁴ Կարսիցի Թաթի:

¹⁰⁵ Սամուէլ Բ. Յոսեփեան (1912-1968) տարարմաներ, հրատարակչակիր եւ բարգաւաճիչ, որ կարն պահ մը վարած է խմբագրութիւնը ՌԱԿ Ա. Կովկասեանի արեւելեան ազնի պարտութեքը *Պաշտպան* օրաթերքին:

¹⁰⁶ Ար քոսի թէ Յոսեփեան չէ կրցած յայտնելու տարեկանի հրատարակութեան ծրագիրը:

¹⁰⁷ Որքին, նա զարթոյցի տեսակ:

¹⁰⁸ Պարտաւոր 1936 Ապրիլին մինչեւ 1939 Մարտը ասորեան խոտեղից շրջան մը: Կեզնի հրեաներու Պարտաւորի գտրին մկատմանը Բրիտանական Բյուսանութեան թղթատու կեցրածօրէն, եւ նախատեսակով որ ծրագիրը կը մտնէր երեսու մեծամասնութիւն մը տեղեկութե ի վերայ հրեական պետութեան մը տեղեկութե ազանակում, պարտութեանց արարներ 1936 Ապրիլին Համ Սինի Հիւսիսի զգալուցութեանը մեծարկեցին ընդամար գործարարի մը, որ նախ-տեսկաւ իրեն Արարական Սեմ Ալլախարթերքինը: Մեծագոյց զարգացումները կարգադրուող ընկելու համար քրիստոնեական յատուկ լաւանակութեանց կարգադրուող, գործարարի ժամանակաւոր զարգացում, երկրատեք զինեալ բախումներ, Կարսիցի մէջ յիշատակային թոճակ Էնօրիփի ազանութեան, մեքսիկացիութեանը, կրակմարմնը, շրջապարտութեան արգելքներ, եւս, պիտի տեղեկին մտանոցի վիճակ մը նախ պարտաւորութեան կողմը համար: Ար քոսիին, մտաւոր հայրենիքով, սակայն ըսն 5000 արարներ, 400 երեսներ եւ 200 քրիստոնեայիններ զոն զագրած էին զինեալ բախումներու եւ անօրէն-ական գործարարութեան:

¹⁰⁹ Կեանակարգային ըսն պիտի տեղեկը *Լիբն* 18 Օգոստոս 1945: քիւով, գոյց մտաւորագրութեանը, թէ ընտանքը կը վարուի Արարութեանը դիմաւորութեան մէջ եւ թէ կեանակարգային կանգ կ'առնէ 1922 բառակարգի վրայ, որ ներքին գտանած տարին է Մեծագոյցին, Պարտու Բ. Տեփոյեան օգտագործած է արդ տեղը արհար իր *Միտրան Տանտուան (1865-1945)* ինքարմակ աշխատութեան համար, որ իրեն թերթով ըսն պիտի տեղեկը նախ *Լիբն* մէջ 1956ին եւ արար *Հայրենիք* օրաթերքին մէջ իրեն թերթով ըսն 52, 1985ին ասանկին վերջով մը հրատարակուեալ տար:

¹¹⁰ Հարը Պողոսէ (1821-1867) ֆրանսական բանաստեղծութեան տիտաններն մըն, որն Թէրլեան խմբար կարտաղած է բարգաւաճութեանը մտերմութիւն մը զանկով ամբ եւ իր հուկեղեցականութեան մըն:

¹⁴³ Թեքեանի յարգանքները Դուռերի «Մարտի եւ Օրմը» բանաստեղծութիւնը յայտնուած է *Սփոք* 1918ի 10րդ թիւով, էջ 302:

¹⁴⁴ Ժան Էջար (1848-1921)՝ իրանապի բանաստեղծ, արձակագիր ու յատկերագիր, որ ծանօթ է գաղափարական կեանքն ու մտայնութիւնը մկրտագրող քերթածններով:

VAHAN TEKEYAN'S LETTERS TO TORKOM KOUSHAGIAN,
ARMENIAN PATRIARCH OF JERUSALEM

(Summary)

VATCHE GHAZARIAN

Vahan Tekeyan (1878-1945) was one of the most gifted Armenian poets to survive the Genocide. He played a key role in shaping the Armenian Diaspora by actively participating in its formation as an intellectual, editor, teacher, protector of the Armenian orphans, and political leader. During those dark days, well-known clergyman, scholar, and poet, Patriarch Torkom Koushagian (1874-1939), inspired hope among the surviving faithful and passionately defended Holy Echniadzin as the supreme spiritual center of the Armenian faith.

The relationship between Tekeyan and Koushagian began with their meeting in Constantinople. Their bond strengthened when both found themselves in Cairo, Egypt, and later, once Koushagian was elected the Armenian Patriarch of Jerusalem in 1931, through correspondence and meetings in Jerusalem.

The thirty letters, dated between 1931 and 1938 and reproduced in this paper, are representative of numerous letters written by Tekeyan to Koushagian, many of which have not yet come to light.

The correspondence sheds light on Tekeyan's personal life and career, touches upon lay and religious matters of interest, and provides insight into the poet's character, literary concepts, poetry, and journalism. The writer is revealed as a humble, shy person of frail health, who is challenged with both reconciling and responding to the injustices and actions that threaten Armenian communities and Armenian interests. The letters also reveal the writer's humor, which he often called upon when dealing with the tragic circumstances he and the early Diasporan community faced.

In essence, in Tekeyan's letters we find a man whose words and deeds are in harmony. They substantiate Patriarch Koushagian's opinion of the renowned poet as the honest, kind person of integrity that he was.

ԿԱՐՕ ՍԱՍՈՒՆԻԻ ԵՒ ԿՈՍՏԱՆ ԶԱՐԵԱՆԻ ՆԱՍԱԿՆԵՐԸ

ՎԱՐՊԱՆ ՍԱՏԹՆՈՍԻԱՆ

Կարօ Սասունիի (Անարածը գիւղ՝ Սասուն, 1889-Պէլլուսթ, 1977) անունը իր առանձին անկը ունի Ի. Կարօ հայ թաղաքական-կուսակցական կեանքի պատմութեան մէջ: 1910ականներուն սկիզբը, երբ իրաւարանութիւն կուսակէնք Պոլսոյ մէջ, ան ընդգրկուած է Հայ Եկեղեցական Իրաւաւեցութեան (ՀԻԻ) շարքերը, այնուհետեւ իր ժամանակցութիւնը ընթած է անբոյժ առանձնակեր յուզող թաղաքական ու բարձրակարգ գիւղերուն: Հարաստանի Ա. Հանրապետութեան շրջանին, եղած է Խորհրդարանի անդամ ու Երևանի Կուսակցական, Փնարաւորեան Ազատամարտութեան (1921) արեւուն՝ Փրկութեան կոմիտէի Ներքին Գործոց նախարար: Այնուհետեւ, ան արաբալարութեան նախադարձը բռնած է իր շատ մը զաղափարակցներուն նման՝ Յաջորդ կէս դարուն կուսակցական, հրապարակապարական, ինչպէս նաեւ ուսուցչական ու գրական աշխատք կործանելութեան ծառայած է Փարիզի ու Պէլլուսթի մէջ: Հրատարակած է պատմական, թաղաքական, գրական եւ յուշագրական ծառ երկու տասնեակ հատորներ:

1907-1915ին գրական նախադարձներ ընկէ ինք, 1920ականներուն, թաղաքական գործունէութեան զուգընթաց, Սասունի գերազանցած էր գրականութեան ու գործած ժամանակցութիւն ընթած փարիզահայ զաղափարական-Ճակոյեթներին կեանքին: Այդ ժամանակաշրջանին Խոստիտա փոխադրուած Կոստան Զարեանի հետ հաստատած է կապեր, որոնք արդիւնքը եղած է կանոնաւոր նամակագրութիւն մը (1930-1953): Այնուհետեւ ինքնակցութիւնը ընդհատուած է անբոյժ պատմաւեցողի Սասունի ու Զարեան կրկին հանդիպում են 1950ականներուն՝ Պէլլուսթի մէջ:

Սասունի-Զարեան նամակագրական կապին առաջին հրապարակուածը կատարուած է Սասունի մահէն շիջ ինք, երբ 1977ին Զարեանէն երեք նամակներ (յախրագրարը՝ 4 Յունիս 1930, 12 Մարտ եւ 14 Մարտ 1931) յիշ տեսան Քաղցինի մէջ խմբագրական Հեռուհայ թաղաքարութեամբ: «1930-1931 թուականներուն, Կ. Սասունիի եւ Կ. Զարեանի միջեւ կատարուած է յորակցութիւն մը, երբ ասուցինք Փարիզ կը գտնուէր, իսկ երկուստեց մասն Ասրոն, ու ապա՝ «Լեմնտիկ Կ. Զարեանի նամակները թիւով 15 հատու են, որոնց մերժմանագրուած պատճեններ կը գտնուէին «Քաղցինի» խմբագրութեան տրամադրութեան տակ:

Գաղղափար մը տալու համար այդ մասին, ստորին կը մերկայացնենք յստի մը նմայ՞»:

Ենթակցիցի է, որ ինքնինքն Սասունին կատարած ըլլալ Զարեանի նամակներուն գերմանուած ու մերժմանագրութիւնը՝ մահէն շիջ առաջի Սակախ, Շարաւոր չէ բռնէ, ինչ անոնց ասուցինք շարագրութեան մէջ մեր նկատած վերջները (Քրեւեա ուրիշներ եւս, որոնք առանց ընտրքի աւելարարութեան կապիցի չէ կուսակց) մէջնեացիք արեանէ՞ն բխած են, ինչ՞ գրաչարական սխալներ եղան:

Վեց անիս ետք, երեք համակներ են յոյս տեսան (չափազանցար՝ 15 Մայիս, 25 Մայիսները եւ 14 Փետրուար 1930), որոնց կցուած էր Համահայ Ծանօթութիւնը՝ «Է Մասունիին գրուած Կ. Չարեանի 15 սամակներն Երեքը ընթերցողին յամենամ էինք մեր անցեալ տալուան Կոյծորդի համարով, Ստորեւ Լու տանք Երեք ծառ են, իսկ միսմնոր պիտի մերկայացնենք տարրէն անթրն-րով»⁴։

Դժբարտարար, այդ համակներուն հրատարակումը Քաղկեդ մէջ ընդ-հատուած է միջի անբայտ պատճառներով (վերեւ՝ վրանահասն պատերազմին վերջնալքումներուն հետ կապուած), եւ մտաշուայ անտիպ մտաշու է ցոյ-սար Անճանօթ է մեքենադրեալ համակներուն, ինչպէս եւ անոնց հիմք հանդի-սացող մեռագրերուն նակառայգրը, անոնք չկան Մասունիի արխիւին մէջ, որ ներկայիս կը գտնուի իր հարակառներուն մաս Լու Անճեկըս։

Այս համակները Հնարաբարական են, քանի որ վկայութիւն են շքանի գրական խնդրումներուն (տրինակ՝ Մեկի շարժումը) եւ քաղաքական որոշ հարցներուն (տրինակ՝ 1925-1930ի քրտական ըմբոստութիւնը Քուրքիայ մէջ, եւ.՝)⁵։

Ներկայ հրատարակումին մաս կը կազմեն կարս Մասունիի տասը անտիպ համակներ, որոնց մեռագրերը կը գտնուին Երեսմեի Ազգիէ Չարեանի Գրակա-նութեան եւ Արուեստի Քանգարանին մէջ (Կ. Չարեանի Ծան, թիւ 90), եւ Քաղկեդ մէջ յոյս տեսան կրտսան Չարեանի վեց համակները։ Վերջիններուն պարագային, ընտրներուն բացակայութեան պատճառով, գտնացած ենք որոշակիով կարգ մը կուտակի թիւրքմեքերումնոր, Ալլապէս համակները յոյս կ'ընծայենք նորութեամբ, յարկելով ընդունական եւ ուղղադրական բոլոր իրաչառակութիւնները Մասունի, համարար կրդկաս անցուցած տարին-րուն ուղղեցութեամբ, արեւեակայինն որոշ մեկեր գործածած է)։ Բոլոր հա-մակները Ներահայ Քաղկեդ մէջ յոյս տեսանները) ստան ենք ծանօթագրու-թիւններով, որքան որ մեր միջոցները ներան են։ Երս ունինք, որ այս հրատար-ակումը իման կը հանդիսանայ, որ ընտազային յարմարեցումն ու յրթի բերուին այս համակագրութեան պակասող միասորները։

1.

Տ Փետր[ուար] 1930

Չարեկ

Միքելի Չարեան՝

Մտաւայ բացիկը, որտա են որ արեւ եւ խաղաղութիւն կը վայելեա, ու մի-եւնայ ժամանակ աչքեղ կը հանգչին ծինն անբուրիւնննրու վրայ։

Հոս քան մը չկա) տաւիակութիւնը՝ յայնատարած։

Հարցումն պատասխանեց այդ «կովի աչքեղով»՝ ես ալ անի շեշ-տակի նարտածեցի՝ Անի խխտ գրած էի եւ վերջարանին մէջ կ'ըսէի որ այդ *մէքիք* «անճեղ» է որտիւտեւ զանազանեղ կարողութիւնը յունի։ Օրինակ տուած էի Անգլիացի հեղինակ Գ. Մորի՝ «Հաջի Բարան»՝ որ երբ երտուա ու Լուստն կուգա) բոլոր երտուացիները իրարու ճման կը գտնէ, ու կ'անիծէ այդ անհատաները, որոնք ճանչնալ եւ զանազանի յի կրնար։ Լ[իւտն] Նալիլի-ր-ցու տեսնելու եւ ընթանելու կարողութիւնը նմանցուցած էի պարսիկ Հաջի Բա-րային։ Սակայն Շ.Ե.¹⁰ շատ խնդրեց այդ մասը համեն, որտիւտեւ տղան

ցոյաինն հիւանդ է... Ինչ որ է, «Յառաջ»ի մէջ կը կարգաւ այդ կրկն գրութիւնները:

Համաստեղէն¹¹ նամակ ունիւ Հռոմն. 15 օրէն Փարիզ սլոտի նամի¹²:

Ախարոնեանի¹³ մասին երկու յօդուած գրեցի¹⁴ եւ որկեցի «Հայրենիք»ի¹⁵ «Յառաջ»ի¹⁶ մէջ ալ սլոտի տարւի, կը որկնն քեզ: Կ'ենթադրեմ որ Ախարոնեան շատ գոհ սլոտի մնայ, բնի կ'ըտով գրած են եւ փաստաբանների չեն գացած: Իմ համոզումով, միևնու հիմա իր մասին յոյս տեսած յօդուածները պարզ ծափահարութիւններ են, աննշան մարդոց կողմ գրուած, ու չեն կարծեր որ այդ սլոտեանակ փաստաբաններնրը շատ յոյսն անոր սլոտեանազէտի են:

Յոյս ունիմ որ սլոտի աշխատիս, բայց երբևէն երբևէն փորձկարտը նամակներ գրէ մեզ, որոնք մասամբ միայն սլոտի փոփոարիւնն քա ներկայութիւնը:

Եղիան¹⁷ կը բարբէ:

Ռարոնտի¹⁸ արտոններն անշարժ, մեզի կը սպասեն շատ յաճախ:

Շատ բարեմեղով եւ սիրով

Կ. ԱՍՍՈՒՆԿ

2.¹⁹

14-2-30

Արեւիկ Մասունի,

Նամակդ եւ թերթերդ առի, շատ լաւ շնորհակալութիւններս: «Հայրենիք» օրաթերթին Ախարոնի²⁰ մասին մի փորձիկ յօդուած որկեցի²¹ եւ առիքէն օգտուելով մի քիչ ման նկայ այդ սլոտեանների²² ակազախարարեանակ փորձեցիւնս²³: Եթէ սլոտը տեսնուի կը վերադառնամ, առեկի առօրին կոնկոտելով, մեր գրական պատմութեան մէջ չտեսնուած այդ անուորթիւնը:

Անքոր վերջոյ, ի'նչ տեսար ինքնապատմութիւն է այդ, այդպէս տասած, նրբաատարդների ընթացքը: Եւ ինչ խեղճ ազգ ենք մենք:

Բայց լաւ է այդ մասին յիտեալ: Գրողը տամի այդ ամէնը - կարկատը է աշխատել:

Կարծում են, որ այնչա մեծ յարգարների, մասնաւոր Փարիզի կեանքը ի վիճակի չեն տեսնելու: Եկայ այստեղ²⁴ թէ չ' համագտարայ, ջղերս գտան իրենց տեղը եւ կանոնատը աշխատանքներս վերսկսեցի:

Էս է արեւ անոռոյ օրը, ծաղիկներ եւ գեղեցիկ յիճը: Աւելցուր, որ չտեսնուած բան - ո՛չ մի հայ չկայ: Թէպէտ անհասարակ շատ մարդ կ'այգիս տեղ է, թիչ քնակութիւն եւ անաս... օյ:

Յոյս ունիմ միևնու գարուն շատ բան արտարել: Եթէ այս բաժնով կարողանամ շարունակել:

Այստեղ վերջ, ցրած կատարին, գերմանացի արտաւտագէտներ փորձիկ գաղտը են հիմնել, կտաւ են գործում, ազակի են մարտնչում եւ այլն: Կարողանում են իրենց ազգուստող զաստակել: Ո՛ր էր մենք էլ կարողանայինք մի առջակիս զաղտը կազմել ու ազատ ժամերին արտարել: Եւնիմ Միսանթրոփի²⁵ երազն էր, մենք էլ սլոտի երազներ ու մտնենք ու մեզամիջ իտայ ներդենք էլ սլոտի երազն ու մտնենք:

"Rotonde" ից²⁶ ազատագրուել անո մեծ յարմար:

Ի'նչ նորութիւններ կան գրիր: Երբևէն էլ թերթ տղարկիք, եթէ ներդրին

Ջ:

եղիային շատ բարեմներ: Փարիզից նորից մեկնելույ առանց իր նկարմուրջ տեսնելու: Բայց ոչինչ, լուրջ տղայ է եւ վատահ եմ որ լա բաներ է նկարում: Բարեմներ եղյալունքիդ՝, եղիային:

Մնամ սիրով
Կ. ՏԱՄԵՆԸ

Հա, մտազայ առի, որ «Հարզէլյա», «Հայաս»²⁸, roman epique եռայն - դե սրատերազից ստաց գործ են ածել գերմանացիները եւ մասնատրազն Հ[այնրիխ] Մաննը²⁹: Այդ տխմարը³⁰ կարծում է, որ ամէն բան ռիւսներինքն է սկսած, մինչդեռ ՑՕական բուսկանից³¹ ի վեր նրանք կապկորէն ընդօրհնակամ են երուզացիներին:

Երգու երգի մասին գրել³² եմ «Մեհեան»-ի³³ մէջ, բաւորոնի մասին] խօսելիս³⁴:

3.

26 [Փ]ետր[ուար] 1930

Փարիզ

Սիրելի Չարեան!

Մտազայ նամակդ, որմէ արեւու հոտ կուզար, որքան կարօտ եմ ատանմունքեան եւ արեւու դրացնութեան... Բայց երեւի մենք պիտի շարունակենք Կոտոճի մեր կեանքը:

Շատ ուշացուցի այս քերթերը: Երեւակայի որ 2 շաբաթ է գրպանս կը պատգնեմ, ու որ արտք քիւրը կ'ստելեան: Վերջապէս, այս օր, այս հաստ ծրարը քեզի կը գրկեմ:

Ինչպէս պիտի տեսնեա, այդ քշատական Լալլիքցին նորէն գրած է, որքս մազով, թե՛ շատ ընկրկած է եւ ձ իս-նկը մէկ կողմ նետած է³⁵: Այդպիսի ողբախմբերն արժեք գործ են, ու ամենցնով գրաչիլին ալ կը դատեալ անարժէք: Ե.ի հեռ կտակցայ, ցոյց տալով իրեն որ իր դրածը անպարկեշտութիւն է, երբ նման գրաւորներէն տեղ կուտայ: Չգիտեմ, ասկէ յետոյ պիտի աշխատակցի՞մ «Յատագրին», թէ ոչ: Մեզի կը մնայ մեր քիւրք համեկ, այսպէս այս օրերու «գրական» պետոններուն մէջ կրնանք խեղդուիլ:

Վերէն վար, Ամերիկայէն մինչեւ Եգիպտոս, քերթերն ու անասգրերը պզտիկ մարտից խաւնորը դարձած են:

- Համաստեղը շեկս տակալին:

- Մխարոնեան պատմ պատ կը խօսի անասագրին գրայ³⁶, բայց իրականութիւնն իմ աչքս հեռու կ'երեւի:

Իս եւ Եղիան քեզ կարօտած ենք: այդքան հեռադուրսեան վրայ, քեզ միշտ մեզ մօտ կը նկատենք: Վերջապէս, օր մը, խնրովին ծիչ օր պէտք է արձակենք այս համատարած օտնոցի մէջէն, որ հաշիական ճակիճէն կը բարձրանայ, եւ երեւակայի որ այդ գորտային պատարագին մէջ, դպիրները կրն տ նոր «գրագէտներ»-ն են:

Շատ սիրաւոր բարեմներ Եղիայէն, եղծօրմտ եւ ինձմէ:

Սիրով քո
Կ. ՏԱՄԵՆԸ

Կը ներեա որ այսպէս կը ծրարեմ երկառոյս, երբ շատ շիջման վտառիմ, բանի մ'օր ալ կրնամ ձոռնալ քերթերը գրպանիս մէջ:

Միքիլի Ձարեան!

Ժամանակին ստացած եմ քու երկրորդ նամակը: Ըարսար մը թուոյ միայն կրցայ ստուգել որ Սիարոնեան մեկնած է այս տեղէն. եւ տեղեկութիւն տուցայ որ պօտճը կը տարի Ապրիլի թիւին մէջ⁷⁷: Յայտ ունիմ որ մինչեւ հիմա 'Կարբինեան'⁷⁸ քեզ գրած է իրայ⁷⁹:

'Կարբինեանի նամակներն այն տաղաբարբիներ կը ստանան որ լա տրուածադրութեան մէջ չէ: Եւ այ սկսած եմ ընդհարումներ ունենայ «Հայրենիք»-ի վայրչութեան հետ⁸⁰: Մարտի վրայ սիրտ չի մնար, իբր, տեսական աշխատանքի լծուելու:

Եօթեր սկսած եմ ամենի ընձադատական յօդուած մը պատրաստուելու «Հայրենիք» ամսագրին համար «Օրերի պատեղի աղբի»⁸¹: Բայց 'Կարբինեանի' գրածներն կը հասկնամ որ մինչեւ քրտական ամսանկատարութիւն⁸² չկիրքստայ, որիչ յօդուած, միևնույն ժամանակ, չի կարող գետեղի թորիմ մէջ: Այդ ալ ստաց կոս իր շքտակաւուն:

Ինչ որ [.] եւ իմ յօդուածս կը պատրաստեմ⁸³:

- Ատարբայի Միարդայի մասին գրածս լաւ է եւ տեղին:

- Մարտի Արլունի⁸⁴ պատմութեանց կարդացի թէ անգլիերէնը եւ թէ բարձր մաստրիները⁸⁵: Պիւտը է ըսն որ 'Չօթանեան'⁸⁶ միայլ ընթրնած է եւ յարձակումը գտնելի գտայ⁸⁷: Այդ պատճառով յօդուածով մը հրատարակել կ'այ Մարտի Արլունին պաշտարանելու⁸⁸: Մարտի 12ի թիւին մէջն է⁸⁹: Թէեւ եւ շարքս ց'ստաց տուի. սակայն Շ.Ն ազից խմբագրական մը գրել⁹⁰, ու թուոյ իմ յօդուածս տակ: Խմբագրականը շատ խելոճ բան է, սխալի տեսնես: Իմ յօդուածս ատեցին երկու տողը ինչը ակնկոյտած է. յիշատակելով իր խմբագրականը: 'Եձգեմ մնացի, շատ ներողութիւն խնդրեց, ու եւ տեղի: Անկ իստքով, անն կոյն տափաւորեան մը կը տիրէ: 'Չօթանեան' անուշտ կրօնմակի խնդիրն ըսն սխալի մտնեայ եւ յամտի, այլ պարտապիմ անելի խօստ եւ անելի կարուկ սխալի հարուածն: Այս տափակ ոչնչութիւնները բաւական է, որ 40 տարիներ ի վեր հայ գրականութեան ընդին վրայ քահանայապետութիւն ընն:

- Տրամադրութիւնս վատ է. որովհետեւ կեանքս անուշտ է. թէեւ այս պայմաններսն մէջ անելի բան կը տեղեկագործեմ, բաներ մը որ իմ սրտին ու մտքին մօտիկ են, որ իմ անտուով հրատարակ ճետուած չեմ, եւ ինչպէս դոմ կ'ըսելիք, ընթերցողի կարծիքն չեմ ազդուիր: Իմ անհատական անխախտութեան հետ, եւ հոգեկրան երբանկութիւն ունիմ. եւ էսպանք մարտն հոգեկրան անխախտութիւնն է:

- 'Գարսան' կը մտնեայ, ու եւ միայն ունիմ քաշուի Ըամիլի անտապը, իմ տան մօտիկ⁹¹, ու բանի մ'ամիս, արջերսն սղո, իմ սեփական ոտքերս տակը [ի]զի, ինձմով սնանկիւն հասար:

- Հանատեղէն 40 օր է լալ մը յոնինը: Անուշտն զքեզ մեկներ, ու ո'ր մնաց, չգիտեմ: Մ. Բերբերեանի⁹² Եփի հասցէն երբ գետեւ, գրիք ինձի:

- Եղիան ընկ կը քարխալ: Հաւատացիր որ քեզ շատ կարօտցած եմ:

Ձեզն սիրով

Կ. ՍԱՄՈՒԿԵ

Միջոցի Ձարեան!

Մտազույ ելևառույք, քնքեր որկելտ ասաց քեզի կը որկն՝ այս ցարանկը, որպէս զի մերմալեմ Մարտչլէն հասած մանակ մը քեզի՝ Հոն հասարեամ-ննդը կ'ուզն գիցը մը երաստարակելի Անարոնեանի յօրեխանի ստրի: Կախա-ճնոտողները յառ աճնալակ մարտիկ են եւ չեն կարծեր շնորհով բան յոյս գալ: Ես գտաիւն յղկեցի, երբ կրկին դնեցի: Խննց գրեցի որ «Յառայ»-ի մէջ գրածս (Անարոնեանի մասին) կարող են արտասայել, երբ ուզեն, ու օճիքս սզատեցի: Դոն երբ ժամանակ տնիս, բան մը գրէ, թեւ այս բոլոր հասարե-նանքն եւ տարեգրեքն գրած են՝:

«Մտածումներ»-ու յարց մը սկսայ «Յառայ»-ին մէջ, քանի մը կ'իբրեզի պիտի տնէ: Առաջինը տրլէն յոյս տնտու, հարցաւոյ կ'երթայ «ճիշար եզան» Զօզանեանին:

«Տարբազոնի հարցը» արժողոյթեանը տարած է՝: Որպէս են ցույտ որ բանիներ արլէն կարագած էին եւ ինձի յայտնեցին իրենց հրագնանքը:

Այս լաւ ելոյք էր, յատկեց շնորհերնս պիտի հային, կարծեմ քիչ մը ան-հանգտագած:

Անարոնեանը կը տեսնեմ, ասայճն տար կը ժտածէ հանդէպ մաշին, տեսննք թէ նոյնը պիտի մնա՝ յօրեխանէն յետոյ:

Այս օր Ձարիկ է... *Ձարիկին*...

Մարտ Աստուծոյ, միջ յարտիւնը ե՛րբ պիտի գայ, ե՛րբ բանի մը եղզ ճեար ճեար տտած ճննք ալ ճեր կ'ուշէն ետ պիտի իրենք սա ժամբացող յա-բարը:

Այս օր ինձ երբայրներուն, Համաստեղին եւ եղիային հետ մեզ ժու պի-տի *Ձարիկներ*, ու քու կենացն ալ պիտի խննք, յոյսալից որ մենք յարտիւն պիտի ամենք, օր մը:

Ձեզն բարեկներով ու սիրով
Կ. ՍԱՍՈՒՆԻ

6.²⁶

15-5-30, Ասիկոնա

Միջոցի Մտառնի,

Ի՞նձ ժողագար: Հաստ հետարքերի եմ իճանալ Անարոնեանի յօրեխանը ինչպէ՛ս անկաւ: Հայերէն քերթի երես չեմ տեսնում եւ դու էլ մի՛նչեւ որ տնայնող յարմուխ անխ կ'անցնի: Բարի եղիյ որկեր:

Յոյս ունի 20ին մեկն[ե]լ Կենտրիկ, բայց ինչպէս երեսուն է դեռ այս ա-միս էլ արտող պիտի մնամ: Էլ յոզնեցի: Երեսուկայի բանի անխ է հայերէն խօսեղու իսկ ամիք յունն:

Մի քիչ էլ ինձանգագայ: Հինաւ արտող եմ եւ աշխատում եմ:

Ի՞նչ նորարիւն: Ի՞նչ էր անուն Պաննասա լեռան «այրով» եւ «զմեր» սրճարաններում՝

Գրիք, ափր, պատմիր:

Սիրով քե
Կ. ՁԱՐԵԱՆ

Բարեկներ բարեկամներին

Մերեկի Աստուծո՛ր

Վարդոզ է քնգտնից ոչ մի լուր չտանձ, նորն ևս Միացունեանց, այդքան շատ մտապահ ք ինձ: Ես, ինչպէս տեղեկացար որքան բացիկից, այստեղ Վեճառիկ և՛, միացած քնտանիքիս: Մի ստո՛ր քնակարան էլ գտայ, օգտես տեղ մը ևս ինձու նորից սկստի կարողանած աշխատանքներս շարունակիչ էրէ կրնոք զանկարթին ունենաւ Վեճառիկ զալ որսխն կը լինն քնակարանիս մէջ քնկ քնգտնել, կը յուսանք, որ մի քիչ ատեց զքեզ: Վեճառիկը ինձ համար այժես ոչ մի նորոգիմ ևս ոչ մի զարտոնիչ յունի, առկայն նրանց համար, դարձր տունիքի՞ քաղաքը շնն տնամա՛ լեզուն է տարօրինակ կրատարքով ևս անակնկալ գեղեցկութիւններով:

Վերջ մանկամասն ինձ նորոգիմներ կայ, մտնաւանդ այդպէս ատուած գրական աշխարհում: «Հարկնից»ները ինձ զախն էին անկանոն, իսկ էինա, որ սեղանիդետեղի այստեղ քնտ տեղեկութիւն չունն ինչոց աշխարհից: «Կանք»՝ հետո է ևս գրեթէ մի օր սկտը է կորցնել: այնտեղ գնար համար իսկ վարդապետները «տես, տես», էրէ ինձ մասին մի որևէ բան լինի շնն առի ևս նայնիակ քերթը կը բարցննն: Միացունեանց գրած էր, ինձ համար, որ ինձ մասին յարեան գրած է: լոյս տնամա՛ւ, ո՛ր ևս է՛ր»:

Ապա «Տարագրումի հարցը» ատանմին գրելով լոյս սկստի տեսնել, տեսա՛ւ: Չարմանալի չէ՛, որ այդ մասին բարեկամներից այնտի տեղեկութիւն ատանն: Ի՞նչ էդու հատիկի հարցը: Միացունեանի վերջին նամակը յուսալից էր, առկայն դատակալ ոչ մի բան չեմայայ:

Այստեղ ինձ ստացին, որ «Տնարարները»՝ այլես յոյս սկստի տեսնի, որ «Անահիտ»-ը՝ նոյնպէս դժուարին օրեր է անցնում ևս սցոտի դարդի: Ե՛ր չը է՛:

Դէ՛, ծուրորին մի անիք, նստիք ևս մանկամասն մի նամակ գրիչ: Երէ կայոյ ևս դրնիք ման: «Տնարար»ները:

Համատնող գնա՛ր:

Թարե՛ներ արձեւոն:

Մնան քո
Կ. ԱՄՆԵԱՆ

8

6 Յունիս 1930

Փարիզ

Մերեկի Չարման՛

Այս օր ատեցայ մամուկը, ատեցած էի բարտը: Կը ճնայնքես որ մամուկս ոչ չարտիք լսնն անմիջապէս, որպէս պատմաբան անդրատմանութեան, քէ ատար մամուկէ անիկ խօսակցութիւն ունեցած եմ քո մասին: Կարելի է լսել, որ դուն միշտ մէջ մէջ ևս: Ես ինգերամանկան է երբ մարդ այդքան մտով կը գգայ իր ընկերաց ևս այսքան խօսակցութեան նիք կը դարձնէ, ինչպէս կը գտնանայ, ու կը կարծէ թէ մամուկի այնու սկտը չկայ: Ի՛ հարկն այս բացատրութիւններս վեր շնն կտասցնեք, մամուկի ազատուի՛ մը համար:

Երէկ Միացունեանի մօտ քէյի լիմք: Երկար խօսեցիմք «Տարագրումի» մասին, շարք մը մատեր կարդացիմք: Հինա Միացունեան շատ անիկ տեղորոշում է այդ գրովով, բան ատայ էր: Ոչգրան ոչ չարտեանի կը կարդայ, այնքան խորունկները կ'իջնէ. իսկ ինձ կարծիքով «Տարագրումի» յատուկը շատ

խորանկ է ու ծաղիկը անհաշիւ, ճիշդ հայոց աշխարհի եւ հայ ազգի հնա-
բան լավ:

«Տատրագոն»ի մասին գրեցին Խոնդկարեան⁶⁶ «Հայրենիք»ի մէջ, Ա.
ճոնի⁶⁷ յօդուածաշարք մը «Յետաքննի»⁶⁸ մէջ (ի շատ լաւ էր գրած էր (ս.ս.)),
Գրական Ակումբը⁶⁹ երկույ մը յատկացաց քու գրուածքին ուր խօսեցի եւ
խօսեցին շատեր, շատ դրական արտասայտոտրիքներով, անշուշտ չհաս-
նելով այն արեւածի եւ խորհուրդի բարձունքին, որոնցմով օժտուած է երկը:

Էանի մը քի «Յետաքննի»ն եւ «Հայրենիք»ը դրկեցի Զոհեկեղա քու
հասցին, շինեմ ստացա յ:

Ընդհանրապէս գրական շրջանակներու մէջ «Տատրագոնի հարցը» իօ-
տակցութեան ճիւղ է եւ ընդհանուր կեանքանք ստացացուցած է: Անի որա-
խակին այն է, որ արդէն հասողի վերածուած է, եւ հասած է այս տեղ: Ան-
բանանի ու քանի մը ընկերներու քով տեսայ հասողը, խիստ գեղեցիկ բարդի
վրայ, լաւ շրջանակներով, ու լատանքներով քի մը լայնութիւնը շատ է, քայց
ընդհանրապէս գեղեցիկ հասող է: Եւ տակաւին չեմ ստացած:

Չեւ կարող երեսակայել թէ ո՞րքան ուրախ եմ այս գրական ազխան-
քին համար, արշաւանք մը քրացած ուղեղներու վրայ... Ու յարմանակը շատ
աւելի մեծ պիտի լըլայ մօտաւոր ապագային: Յոյս ունիմ որ հայ գրականու-
թիւնը իր խրատ ճակիճէն դուրս պիտի գայ: այն պիտի գայ հարուածներուն
տակ, ու մանաւանդ օտեղծագործութիւններու շնորհիւ:

Անարմնեան ինծի գոյց տուաւ յօդուածաշարք մը որ նուիրած է քու
գրականութեան, արդէն երկու խոյր յօդուած դրկած է «Հայրենիք»ին: Ըստ
գոն եղայ որ ան սկսաւ հրատարակ գալ: Ան այժմ եւ (ե՛նց Անարմնեանի
պատմատու) հրատարկեց) յօդուածներ դրկել «Հայրենիք»ին: Արովեանն նա
պիտի արտասայտոտր քու անորոշ գրականութեան մասին:

Եւ, մօտեղս «Յետաքննի» մէջ յօդուած մը պիտի նուիրեմ «Տատրագոնի
հարցին»⁷⁰: «Արեւմտեան» շարունակած եմ, արդէն չդրա յօդուած յոյս տե-
սած է, դեմ կը շարունակեմ: Տեսնեմ, երբ ճարեմ, քեզի կը դրկեմ:

Եղիան անուագին մէջ տպեց իր «Տարաւոր»⁷¹, անշուշտ տեսած կը լըլայ:

Համաստեղը եկաւ, շատ գոյցներ յրինք, ծրագիրներ մշակեցինք, վաղ-
ուսան յոյսով մեկնեց Ամերիկա: Տեսնեմք, երբ չկարտի Ամերիկայի կրանդ
կեանքին մէջ, մեզի պիտի դառնայ⁷², ովտաւորի տարագով:

Եւ կը շարունակեմ սպելի կազմ ի կադ, ճիշդ իմ ուղքս պէս, նոյնիսկ
երբնն արտանց գտնագանի կը քալեմ...

Նորութիւն

Անկ շարաքէն պիտի ստանձնեմ «Յետաքննի» խմբագրութիւնը, երեք ան-
տայ համար: Ե.Տ կը մեկնի Յոմարտուան, ու հազի երեք ամիսէն վերադա-
նայ⁷³: Եւ ստիպուեցայ այն արժեամանակեայ պատասխանատուութիւնը
ստանձնել (քի մը կուտակական պարտատուութիւն), որով 90 հաւտ խմբագ-
րական պիտի գրեմ եւ ուղղութեան նկեմ: Անշուշտ «Մտածման»-ս ալ պի-
տի շարունակեմ: Նիրական վարձատրութիւնը կ'ըստայ աշխատավարձ
մըն է, շատ չնչին:

Անցած կիրակի անորոշ հաստուած մը [] «Յետաքննի»ն, «Տատրագո-
ն»էն արտատպել տուի «Յետաքննի» մէջ⁷⁴:

Միս աշխատանքներս կը շարունակեմ, բայց ներքակամ դրօշինս
ծնչի է. եւ ոսկորս կը կրնցնէ. ինքնավարութեան բնազդով միշտ կանթս
կը պողպատեմ. տեսնենք վեցչոյ ո՛ր կը հասնի:

Անարտնանի յօրեղանքս պէտք եղած գտնաքը շերտա՞: Այո վերջերս
Հանրակի մասին չի խօսիր.
Հես վերջացնեմ թեզ օրենքով:

Միքով բայց
Կ. ԱՄՍԻՆՆԵՆ

Եղեան շատ քայրեանք ունի թեզ. սովորականին պէս միմակ են:
«Անտակտ» եւ «Էնտարբնոց»-ը կը բաշին, բայց մնաւ ճեռով Անտիք Սա-
խակեանը՝ եկաւ. շտ բաներ ալ կ'ըտ, տխուր բաներ ալ կը պատմէ:
Վանտիկ շախտի կրնամ գալ, շատ շնորհակալ եմ հրատեղիք համար:

9.7

25-9-30, Վենետիկ՝

Միքելի Ասատի,

Չքաղած ես եւ ինձ մտացար՝ բայց այդ մասին որիչ անկամ եւ ինչպէս
որ պէտք է... Ան այժմ տես ինչ:

Երկու ճարտարագետներ, երկու քիմիկոսներ եւ մէկ քիչիկ երեսուսարդ,
առայգ, եւ յիշեալքս եւ հայ դիմում են ինձ խնդրելով որ նրանց ձեռնառ դրնել
տամ: «Գետաբառ» են անմիջապէս միկնել ո՛ր որ պէտք է, օգնելու համար Ա-
շխատի կտուղներին՝ Հասկանո՞ւ չմ ես: Լուրջ տղաներ են եւ շատ օգտա-
կար կարող են լինել. Ռուսի թաքի եղիք երկատրով իսկ թաշտնել երբ կարելի-
տիքներն կան. ո՛ր պիտի գիտնեմ, ի՞նչ պիտի անեն, եւս չեմ...

Յօրութեանք շատ լաւ են. այդ երեսուն է երեսուսարդութեան մէջ տակ-
ծառած օգնողութիւնից:

Մնամ միքով
Կ. ԱՄՍԻՆՆԵՆ

Փարիզում գրական կեանքը բոլորովին մեռա՞ծ է. ի՞նչ նորութիւններ:

Լուսավէր փակած էի երբ վերջին «Յառաջ»-ը եկաւ, որ Միստրալի՞ մա-
սին այսպիսի տողեր են գտնում. «որչոյ յափով կը յիշեցնէ մեր թշուառի-
ցին»⁶², այն դիրքով, որ ան ունի մեր գրականութեան մէջ»⁶³. Միտրալը, որ
Վերգիլիսին՝ հարստար բանաստեղծ է համեմատել թշուառիցիին՝ 6... Ինչ-
պէ՛ս կարող ես թոյլ տալ, որ տարի այսպիսի մի տխմարութիւն: Եւ անհաս-
թակ կարելի՞ է բառակամանալ այս խելոք տողերով Միտրալը ծանօթացնելու
համար նայ շնորհրդոյին: Մի թի: հապ տոր!

10.

29 Միստիներ 1930
Փարիզ

Միքելի Տադեան՝

Շարքս մը առայ տաղանդ են նամակը՞, ու այսքան ոչ կը պատասխա-
նեն: Անհասարակ այս վերքերս այսպէս եղաւ, որով շատ զոգոն եմ: Կարող ես
հարստար, որ այս 2 1/2 անտայ յնթացքին, ամուսնով 60 անգամ մտածած
եմ թեզ գրել, եւ միշտ յետաձգած եմ անի լաւ վայրկեանի մը, ու երբ բան մը
կ'ուշանայ, մարդ ինքնին կ'ընտելանայ:

Այնպէս որ խառնուրդ ունիս, երբ կծղոնործան շեշտ մը կը դնես տողերուդ վրայ, չտոբեանս մտայն: Փոխանակ լո՛ւնու, երբ գրէի, վատնի եմ որ այնքան չզգտի ճառածի քո մասին, քան այս լուռ կարծումս չբռնանի:

Վերջապէս դուն միշտ մեկ հետ էիր: Մենք այդպէս կը գզայինք եւ շատ յաճախ քո մասին կը խօսէինք: Երբեք գնայ Ամերիկա: Մի՞նակ եմ եւ ողիչ-մերթ հետ առհասարակ գրէիս յո՛ւնիս: Եւ ի՞նձ կը բաժնի:

Կէտ օրէ յետոյ ամբողջ ժամանակս խմբագրատուն կ'անցնեմ: Առժամ-եայ հանգաւանքը չի բոյլ տալ որ սրտանց կապուիմ եւ ի՞նձ յաւազոյնը դնեմ: Ահիշք երբ կ'ուզես, երբանոք, որ շատերէն գնահատուած է, գոնէ բազմաթիւ բարեկամներ նամակով այդ բանը ինձի յայտնեցին, ինձ նուազագոյնն է որ կրե-լան կուզայ: Բազի այդ, եւ զուտ զրականութիւնը եւ քննադատութիւնը անցի կը սիրեմ, քան ամենօրեայ ժողովարարը: Ինչ որ է 10-15 օրէն Շ. կը վերադառնայ եւ ես կը բայշուիմ ինձ մտքիս մէջ⁶⁶:

Առաջին օրերուն կը մտածի անմիջապէս քան մը գրել «Տասրդագոնի Հարստի մասին»: Բայց ուզեցի սպասել որ Անաբոնեանք վերջացնէ: Բացի այդ ամառուան շրջանը մնամ եղանակ է: Ուղեղի յետաձգել որ այս տարի Հոկտեմբերին, երբ գլուխս զտոյցներ պիտի սկսեմ, գլխակն մտածումներս սկսիմ «Տասրդագոնի Հարստի»-ով: Այս շրջանին անցի հեռագրադրութիւն կ'առայանայ եւ անի հանգանակօրէն կը սկսին կարդալ գիրքը: Պէտք է թանձ որ զգուցի եւ փոքր մտխամն մը կայ քո շորթը մէկ քսովներու կողմէ, քայք դռն-երան կ'ուտն: Էն վերերը, կամ այսպէս ցոննք, հասկցուիլդ գրական կարևոր շրջանակներու կողմէ, կարգ մը մարտոց վարին ցաւ տուած է:

Այս վերջին նամակիդ ոչ կը պատասխանեմ, որովհետեւ ընկերներու հետ խորհրդակցելու պէտք ունեցայ:

Ի՞նչու շատ որբայտի է որ այդպիսի լուռ եւ տրամադրելի հայեր կան, ու պէտք է լսել, որ մենք ալ այդ ուժերուն պէտք ունինք: Մակայն մեր բոլոր ջանքերը կարենոր գումար մը գտնելու եւ սկստած մեծ գործը յայնպէսնելու, անկան անխաղ: Մենք այդպիսի մարտոց պէտք ունինք [] որիչ արձանագրութեանը ալ կան, բայց միջոցներ չունինք որ տեղ հասցնենք եւ պահենք: Ի՞նչու, քեփտորեանք կարելի է վերցնել եւ փոքր մասերս մը ժախտը տալ եւ ճամբայ հանել, բայց մարդիկ տեղ պիտի հասնին, շատ անգամ պիտի սպասեն, եւ այլ չն. եւ այլ չն., որոնք շատ անցի ժախտի կը կարօտին:

Քրտական շարժումը շատ լոյք ձեռնարկ է եւ յի անանկկայաներով: Երեւի խոչոր հարուած մը յուրերը տուած են Արարատին, բայց ինձ քրքալան բանակը ճիշդ 15.000 մարդ կորսնցուց: Տակաթն Արարատի ուժերը ջրատու չեն: Օտրովորդը ինչու է թուրքերուն կրօնակն սակ, բայց կտուղ ուժերու մեծ մասը, մօտ 2000 եռզի անկամ են [] քառ անքեր [] եւ Օտրովորդի խմբերը, որ ինձ քրտուրիւն կայ եւ կը զիմարդին: Երեւի այս ճանա գնահարարար կ'ըլլայ եւ զարման անցի լոյք կրօնները կը վերակցիմ⁶⁷:

Այդ մարտոց պիտի յայտնես որ երբա իրենց ուժերէն չեն կարող օգտուիլ, բայց ապագայի միշտ նկատի կ'ունենանք եւ քո միջոցաւ կը յայտնենք:

Ըստ ցերձ բարեւ սիրով եւ կարօտով

Կ. ԱՍՏՈՒՆԻ

Սրբիկ Թարեան[,]

Քառական ստոնն է ինչ ատաղամ եմ վերջին նամակդ: Կ'ուզի շատ սքառակամանք, բայց սիրտս վրաս չէր, ուշացուցի որպէս զի քեզ ալ շտիքեցնեն ինձ հետ:

Ինչ որ է, ստեն ինչ անցուցական է...

Ուրախ եմ որ «Խորհուրդներ»-ի գրքով (Ճայկուն) հրատարակ կուզայ⁸⁸ «Կտակ եմ որ գրական շրջանակներու մէջ սցիտի գնահատով, բայց պէտք է գիտնայ որ այդ շրջանակը նեղ սցիտի ըլլայ: Այս տեսակետն դասեցով, բառ ըսած ես որ միայն 300 օրինակ հրատարակ կը համեն, բայց զինք 3 տօլար շատ բաճկ է, եւ ես կը վախճամ, որ չալատի: Լատ յէ՛ր ըլլար երբ 500 օրինակ հասնիր, Չական սօլարի: Դարակաստանն մէջ ծանօթներ ունիմ, սիրով կրնայի ստանն հասցեն տալ, բայց առտնք 3 տօլարով զիք չ'են կարող սպասել, ծանուանի որ էինս 2 բովանդէ 1 տօլար կ'ընէ, կոր տարի մի ատաղ 1 բովանդէ 1 տօլար էր: Այժմ դիտում 3 տօլարեց զիքը հոս սցիտի արժէ 6 բովանդէ: Չիմ կարող երեսակայի, որ պարտեւսայի, բացի մէկ քանի հարուստներն, 6 բովանդէ տայ եւ զիքը առնէ: Միակ յանձնարարութիւնը որ կարող եմ ընել, այդ այն է, որ 15-20 օրինակ դիկես Քարիկ Առաքնորդ Սեպտեմբրեան եպիսկոպոսի հասցէին⁸⁹: Ազգեցիկ ճարդ է, գրականութիւնը կը սիրէ եւ կրնայ յանձնարարել մէկին, որ այդ ընկերը սպասէ: Ասկէ վաստ, Դարակաստանի վերաբերմամբ, սցիտի սպասես զոն կ'ես տարի, մինչեւ այն տեղի դրամական խնայիր կարգաւորուի, յետոյ նորէն կարող ես ուղարկել:

Հաս «Տարակազմի» հարսիլի մասին գրական դատ տեղի սցիտի ունենայ իմ մտանայցութեամբ, բայց ժամանակը դեռ պարտած չէ երբ տեղի ունենայ եւ այդ ստիկ լուսն մի գրով, կը դրկեմ քեզ:

Վիտես արդէն որ Լոյններէն սկսած հետագայ «Ճառագայթ»: Երեւի իմ հետանալէն յետոյ, ամսկապէտ քու ընթերցող ղաղբեցուցին: Ի՛նչ ընծոյ, մարդիկ այդպէս մնած են, ու այդպէս սցիտի մեծին: Փոքրագոյթիւնը մեծամտութեան փոխելու մեր ցանքերը աւելորդ են: Վիտես անուշառ որ Խոնդկարեանն վարկարեցնելու համար Հոլլանտանը⁹⁰ բաներ մի գրած էր եւ տպած ընկրին մէջ ստանց իմ գիտութեամբ⁹¹: Այդ պատճառով հետագայ: Ես զոն նման փողոցային հայտարարները չեմ կրնար տամբ: Մարդիկ կային որ քու դէժ ալ աստանները կը չհօտարցնէին, բայց իմ ներկայութեան շին կարող բան մը ընել: Իմ հետանալէն 20 օր յետոյ, զայնանցով տեսայ որ Գուրգէն Մառաշտ⁹² մէկ ոտանաւորդ քեզ դէժ գրած արտատպած էին «Ճառագայթի» մէջ եւ կարգ մը անուայի ու տղայական շարժուցաններ ըսած էին քեզ դէժ, ստանց ստորագրութեան⁹³: Այդ արտայայտութիւնները Հ. [ասարշ] Կարդումի⁹⁴ խնդրատուարկն դուրս եկած էին, առիք բոնելով «Հայրենիք» ամսագրի քու այն ակնարկութիւնը, որ ուղղուած էր Սէն Միչէլի⁹⁵ քանաստեղծութեան «Վիտանիկ» անունը⁹⁶: Այս բոլորը քեզ չախտ է վտանցեն: Մարդիկ չեն կարող իրենց տանդ՝ ծագութեամբ փայլի, որիչնելու արժէքը կ'ուզեն փոքրացնել իրենց ծաւալարեցնելու համար: Բայց մենք գիտենք, որ գրականութիւնը միայն կարող է ապրիլ իրական արժէքներով: Ես այդ ընթերցող չեմ սպանած, ու իրենցմէ ալ չեմ ուզել, արհամարհանքով պէտք է անցնիս այդ բոլորի փայլին:

Մերեխա, բան որ վերջին գրածներուդ մէջ շատ բնակի գրուինք կան, որոնք մեզոյն արժէք են եւ յետագային աւելի սցառի ապրին: Կոն մտածիր քո տեղծագործութիւններս մասին, առանց չարքի մայրու, որ շատ փոքր է:

Միացունանք յամախ կը խօսի ամուսնի մասին. եւ շատ յայտն չունին: Ինչ ալ իրա 2 ամիսն ունէն ինչ յայտնի պիտի ըլլայ: Բայց բան քեզ որ մեծ կան փոքր ամուսնի օր գոյտրինը մեզի համար անհրաժեշտ է. այդ ուղղութեամբ կը մտածեն: Երբ հերն ու ունեւորները չընեն, *մենք պիտի բնենք:*

Ինչ մասին շատ բան չունին գրելիք, մտածագործիւններ, մտածագործիւններ, բայց պէտք է յայտնել, ու ճամբան շարունակել:

Ձեր բարեկեցութիւնով

Կ. ԱՍԱՌԻՆԻ

Երբ տարտայ պատգան շնորհաւորութիւններ:

12

20 Փետր[ուար] 1931

Փայտիկ

Մերեխա Զարեան՝

Մտազայ մտածելու, ու զարմացայ որ տակաւին զիրք յոյս տեսած լէ: Ի մեր Աստուծոյ բար յնկնայ [sic] գլխին:

«Հայրենիք»-ի յայտարարութիւններն ինձոցայ որ հիմա վէպի մը վրայ կ'աշխատէի»՝ Անհամբերութեամբ պիտի սպասեմ այդ երկրի:

Վերջապէս, Ծօղանեանը գրեց «Տասրորդոմի Հարուցիչի մասին»²⁶: Ըստ երեւոյթին այդ մարդուկը կը կարծէր թէ զիրք պէտք եղած ընդունելութիւնը պիտի գտնէ: Բայց երբ տեսաւ թէ Միացունանք լաւ արտաստարտեցան, մեր բոլոր թերթերը ընդարձակ գրականակամներ նուիրեցին անոր, գրական ժողովներու մէջ բնութեան եւ գնահատմանի արժանացան, ըստ իր բարի սովորութեան հոս լուզեց մեզ: Ինչ համազումով քո երկը, հակասակ շատ գովեստներու, դեռ աւելի բարձր գնահատմանի արժանի է: Այդ երկը այն մնայուն գիրքն է, որ երկար ժամեր պիտի քաշէ հայ գրականութեան բոլոր թոյլքներուն նկատ: Ինչ որպէստէրեւս միայն այն է, որ հայ գրականութեան արտատեսչանին վրայ, այդ երկուրք յարցումով մըն է նախ գրականութեան եւ արտաձայնութեան: Անհրաժեշտ էր այդ անոր արտատեսչանը, որպէս զի տխրամիտները աւելի ուշադրութեամբ հետեւին քո գրականութեան եւ գովէ նուազագոյն շահով ընդունեն այն բարդ աշխրանքը, որ ունի քո գրականութիւնը: Փարթիկ ունեցներ միշտ կարող են գոյտրին ունենալ, եւ իրա, քո ակնարկով Արեւի Միջին գրականութեան փոքրիկ իշխանիկներու կրեան վայրախալութիւններ ունենալ, բայց այդ մայրը երկնակամարին չի հասնիր:

Ծօղանեանի գրածը ոչի ուշով կարդայի: Բացի այն բանի մը անհամարտարարարութիւններն, որ իր սերունդի եւ մեր տակաւնայ ճոտարարութեան հիմնադրութիւնն է. մնացածը լաւ է, եւ նոյնիսկ Միացունանքի գրածն աւելի լաւ: Անոր գրական նշանները, արժէքատրոնք աւելի տեղին էին Միացունանքի արեւի շատ քո գրածը իր ունով վերադառնալով կը Ծօղանեանի քանի մը ընդարձակութիւնները ինչա կապ չունին քո գրականութեան հետ եւ չին վնասեր անոր: Իսկ գնահատականները ուղղակի կ'երթան քո արտատեսչին: Այդ ուղղութեամբ գտն եմ:

Ինչպէս գրած եմ քեզ, գրեթէ քաշուած կ'ապրեմ, եւ կը սնանիմ ինչ մտածումներով: Կը շարունակեմ աշխատանքներս. հասցնել «Հայրենիք»

անուագրին եւ «Իրօջակերն»¹⁰⁹ բարագրական գրականութիւնն որ, որ կիսովին խզկան արժանոց է, կիսովին պարտականութիւն¹¹⁰: Միեւնոյն ժամանակ ճիշդ կը բազմեմ իմ գրած *արձան* ալ գրելու, բանն որ որ տրամադրութեան եւ պայմաններու նկատ կատարում է: Այս ճանք կարելի կարելի կը բարձր, բայց կ'աշխատեմ որ բոլորս ջոպի՛ն զէս գոյալ դուրս գայ: Մարտի «Հայրենիք» անուագրին մէջ ունիմ պատմութեամբ մը:] «*Մարտոյն*, «Կախ Գալ» ասորագրութեամբ»¹¹¹: Այդ պատմութեամբ ասորի եւ կէս ասոր գրած էի, միայն այս վերջերս դիմեցի: Ենամ գործերը ոչ կը բաժնուիմ իմմով: Կը կարծեմ թէ ամենք իմ հոգիի մէկ ժառանգին են ու այդպէս ալ պիտի մնան:

Այս տեղ կարգ մը տպանք, «բանաստեղծութեան» սրբոյն իշխանիկներ» միտքին մը կարգում են «*Մեզք*» անունով, ու այդ «Մեզք»-ն են¹¹² Կարդուի, Հուշանուն, Ոստանիկ¹¹³, Բագրեան¹¹⁴, Մարտինեան¹¹⁵, Մեծոյն Մեղեան¹¹⁶ (մի գարնանսար), Հրայր Մարգրիսեան¹¹⁷ (ժամագործ), Զրանգեան¹¹⁸, եւ այս խնդրերը ժառարում են ուրիշները *արարածն* եւ թերթիկ մը հասնել¹¹⁹, ըստ կրեւոյթին «Ճառարձնոյցի փոխադրեմ»¹²⁰, ու իրարու մէջ պայծած կնքած են, որ իրարու զէմ չզրեն¹²¹: Կարո՞ղ եւ ճիշտակապէս հայ ժառարողականի ինկամութիւնը, որ գորտեղուս պէս իրարու կը միանայ, պարզօրէն ճանիճի կրկնոց հանելու եւ գովելու ճանիճը եւ քրնիւտ այն ամէն բանի, որ ճանիճն վեր է...

Ու այս պայմանադրութիւնը թերթելու մէջ իսկ նրատարակելու յանդգնութիւնն ունեցան, ճիշդ գործի ինքնաբարակաւորութեամբ, ասանց անդադարանալու, որ հայ գրականութեան պատմութեան յոնանում արտասուտ էջը մնալու կոչուած է: Այդ տղար, ամէն օր, մէկ միտքն էլ կ'անուամք եւ տուկախն կ'անուամք: Բայց իմաս բարձունքներ տեսած են հայ գրական երթիզակն վրայ: հայ ժառարողականի կարո՞ղ է բարձրութեան շիւտիոյն, կարո՞ղ է շնամաննով այդ կ'ըլլար ասարիութիւնն որ, որ նոր դարագրելի կը բանար մեր մշակոյթի պատմութեան մէջ, բայց ասով ըստ նկատ եմ:

Ինչ որ է, մնաւ խաղաղութեամբ, ցերճ բարեկեցում

Կ. ՍԱՍՆԿԻ

13¹¹³

[Փարիզ, Մարտ 1931]

Սիրելի Ջարեան,

Կրթիկ մասին խոսեցայ քնն. Հրամար Մանուէլին, որ այդին նմ գրատունսն: Եթէ որդա 10-20 օրինակ կը դրկեմ. միակ մարդն է որ կարող է Փարիզի մէջ աշուղիսի գիրք մը տեղադրել: Ուրիշ մարդ չեմ կրնար յանձնարարել¹¹⁴:

Ձեր բարեկեցում

Կ. ՍԱՍՆԿԻ

14.

14-3-31, Վենետիկ

Սիրելի Սասունք

Կամակից անմիջապէս շխարհագրայ պատասխանել, այո, ճանարդոյթիւններ պատճառով: Այսուց կոյտիսն ընդ "International Centre for Scientific Research", անգլալ տարտանից խնդրեցին ինձ մը բանի դասախոսարիւններ կարդալ, կարողոյն եւ իմնա օգտուելով նրանց բարեկեցանքի ինքնափորթիւնից: Իմանգիստ են ամնում մի բանի օր, որպէսիք ժամանակին հասնեմ Միլան, ուր Հայ Մասնադպեան Միութիւնը համոյն է կազմակերպում եւ կիսարիւմ է ինձ օտարներին ժամագրագնելու հայ մշակոյթի նկատ¹¹⁵: Այդ

անորոյ տակնուկայտրեան մէջ միակ դրական բանն այն է, որ մինչև Ապրիլ Իր պիտի կարողանան հանգիստ առնել այս զեղեցիկ վայրում:

Պայտեանն¹⁷ եղևոր մահակ Իր գրել, խնդրելով մի բան դրելի «Ճուարք-նոց»ին: անցեալ օր «Կատարան»ից մի շարք դրեցի մտածուններ զտոյի եւ արտեսոյի մասին¹⁸ պարզ նպատակով մի քիչ բարձրացնել մեր գրական շրջանակներս տիրոջ խնդր մտայնութիւնը: Կանակիտ նայած, մարդիկ իսկապէս շատ են մտնորացել: Արի բանի ակնարկութիւններ արի մահե Զուգան-կանի իմ մասին գրած յօդուածի մասին, մտացածը «գրականութիւն» Իր երկի արդի: Ռեակցիանարա, Իր ասածների մէջ շատ վիճելի կէտեր կան եւ, օրինակի համար, «Անցորդ»ից¹⁷ պինչ չի հասկացել, կամ անկի շատ աշխատում է այնպէս ձեւանալ: Անոնս խառնում է տասննաթիւ տրիչ անունների հետ, որոնց կարող են շատ տաղանդաւոր մարդիկ լինել, բայց որոնց հետ իմ գրականութիւնս ոչ մի անչափան չունի: Կծրախառնութիւն է, որ մեր մէջ չկան խնայալէս պատրաստուած մարդիկ, որոնք կարողանան միտի տիրել ամեն մի «քննադատ» աշխատում է տրիչների թօշչր վար քաշել, վարքագնել ըստ Իր մտայնութեան եւ Իր աննիւ ուղիներ: Երբ նրանց ասելս լին իսկ զմեա նրանք կ'աշխատին հարկել: հարցնի ասլա զամերս համար: Այդ զգուցի անհասկացողութեան եւ կոպիտ simplification¹⁸ պատճառով է, որ վերջ դի «Արեւ-մուտց»ի հրատարակութեան¹⁹ Չնայած, որ զրեթէ բոլոր մասերը պատրաստ են: Կրան բաներ, որոնց մասին մարդ անօր է համարում պիղել, մահրամասնել ենթադրելով, որ զոնկ գրական պատասխանատուութիւն տուած մարդիկ զիտեն, իսկ զորս է զալիս որ չգիտեն տգետ են: Այդ մասին ուզում են մի շարք գրատարներով, նայն «Ճուարքնոց»ի մէջ, դիպս պարզել: Ո՛ր Իր որ բոլոր «մներ»ըր մէտնով ելիէին եւ այդ մասին տար եւ գիտակից վիճարանութիւն տեղի ունենար:

Վերջերս, Հրատարակութեան, ինչպէս գրած կըր, մի բանի օրինակ «Երեք եղբեր» դրեցի, բայց պատասխան չստացալ: արդեօր ընդունի՞ց²⁰ Այդ մասին բանի նշիր տեղեկութիւն տալ: Տե օրինակը կը դրեմ: Հարցը նրանումն է, որ գրեցիք տագարութիւնը, զեւ մինչև հիմա, չգիտեն ինչ պատճառով չէ վճարուած²¹ եւ իմ ստացած օրինակներն էլ սակաւ են: Երբ վճարուի այն ժամանակ ամենքն էլ կը դրեմ, թոյլտ քիչ օրինակներ են եւ սաստիկ արդ:

Շատ զգամուած են քո բարեկամական ընթացքիդ համար: Ամեն կողմից տեսածնի եւ անտեսածնի պշտակներ են բռնում եւ միտակեան վերին սուտիւնն տաժամակի կեանքս դժուարացնում են մահե եղպալէս: Երբեք չեմ հասկացած ինչո՞ւ հայկական ներաւազի՞րն է:

Երբ Անարունամին տեսնել չիլեգոր նրան տղոս²² պարագան: Երս քույակի հարցը անհնարաւոր հարցն է այն ինձ համար եւ երբ լուծուի մեծ շունչ կը քաշեմ²³:

Որքախ են, որ աշխատում եւ հետաքրքրութեամբ սպասում են պատմութիւլ: Ես ես «բաներ ճո» գրելու վայն են, սակայն «միտակեան»ի պայքարը հանգիստ չի տալիս: Տեղը:

«Հայրենից» օրաթերթից եւ քո մամուլներից դուրս հայ կեանքի մասին ոչ մի տեղեկութիւն չունեն: Քերք:

Մեծ քո
Կ. ՅԱՐՍԵԱՆ

Միքիլի Սասանի

Այսօր վերջապէս ստացայ «Երեք երգեր»¹²⁵ մի քանի օրինակներ, որից մէկը դրկում եմ քեզ: Հիշամալ Սամուէլը¹²⁶ ինձ գրած էր, որ հարկերին 25ր իրքն գրախմբումսի մաս քի: Է այստեղ Բուստիարում այդ է գրախմբումների մասը եւ եթէ տաքի տուայ ունենաւ տարագրութեան եւ փոստի մեծ ծախսը, սրբին քի: Բայն կը մնայ: Այստեանմեայնի խօսիր հետք եւ եթէ որիչ կերպ չի կարելի անկ տեղեցոր հարկերին 5 եւ:

Նորավայր¹²⁷ կարգացի մեծ հանդըով ապրումը դեպք է եւ շատ լազատումս: ամէն ինչ կենդանի է եւ լա: Գ՛, շարունակիր տեսներ:

Եւ վերադարձայ Վենետիկի խաղաղութեան, գարունը այստեղ շատ գեղեցիկ է եւ եթէ մաքը որիչ մտամտութիւններ յունենայ սխտի կարողանալ մեծ վայելքների հանդիպել: Ի՞նչ կայ, ինչ [շկայ Սիւն] Միշչեան¹²⁸ նմիսս աշխատում: Այստեղի գեղեցկութիւններից մէկն էլ այն է որ ապրում եւ հայ իտալականութիւնից դուր ոչ հայ կեանքից, այլ իտալականութիւնից եւ կարող եւ հանգիստ աշխատել:

Սիարունակը գրում է ինձ, որ հիշանդ է եղել շատ զատում եմ եւ յոսան վտանգատը ոչ մի բան չի սխատեամ:

Ի՛նձ, ողջ եւ առողջ եղիր:

Կ. ՏԱՐԵԱԼ:

Միքիլի Տարեան,

Ինձ հանդըով եւ շնորհակալութեամբ ստացայ *Երեք երգեր*, փաստաւոր գիրք, փաստաւոր տարագրութեամբ: Աղոյն Հիշամալ Սամուէլի մաս տեսած էի¹²⁹: Բայց յուզեցի կարասուել եւ կարգայ տարատեղի որիչեղ օրինակել:

Ստացած եմ նաեւ երկու մամուլներդ: Կը մերսա ածուշտ, որ հիմա կը սրտատարտանեմ: Միշտ կը սպասեի գրքին, որպէս զի կարողանամ այնպէս *ժամերայ* կարգայ եւ բան մը գրել եւս «Շատար»ին մէջ¹³⁰, որ քո մասին մնչի հիմա լազ գրախմբումսան մը չէ կրեցամ:

Ստացին արարը կարգացի, հագինս ներքին բարոսպանները (դոնը օրնիքի տակ չեմ իյնայ եւ չեմ բազատորոտիր) այլը այլը շարժուեցան այնպէս, ինչպէս հնդիմակը սացած է: Աչքը շատ քի բան է քո ներաշխարհը հասկնալու համար, հագին բազմախազար աչքերով (ոմրոնկը եւ գալալ կարողութեամբ) սկտը է քաջի քո ամէն մէկ տողին հետ:

Յոյս ունիմ որ մէկ շաբաթն կը վերջացնեն եւ քան մը կը գրեն «Շատար»ի մէջ: Երբ յոյս տեսնէ, քեզ կը դրկեն, գիտեմ, յես ստանալ:

15 օր կայ որ քեզ որիսած եմ ինձ մէկ նոր գրքէ, «*Անցիկեան տղանը ընծակեան ակնորդ*»¹³¹: Նկող անգամ երբ գրես ինձի, յայտնիր քէ ստացա՞մ եւ: Եթէ կարտամ է, որիչ մը կը դրկեն:

Ընդհակալ եմ այն գնահատութեանց համար, որ դրած եւ «Մարտըր»ի մտքին: Թարական լա ընդունելութիւն գրած է: Իհոս 20 մամուլ ստացած եմ գրագիտ ու գրաստի բարեկամներ, որոնք գիտեն քէ «Կիզն Գլակը եւ եմ «Շատար»ը ընդարձակ քերթն նախքան այլ գրամտքին («Կիտնի»)¹³², անշուշտ ստանց գիտնալու որ եւ եմ հնդիմակը: Ի հարկէ այս բարոնն մէջ քո եւ

Համաստեի կարծիքին կարեւորութիւն կուտան, ամենէն առաջ այն պատճառով, որ *ամբաստանները* ընկերներ ենք, առանց որիւմ ակնկալութեան միայն այրեալսի վերով իրաջուր կարգուած: Միս գովեալսմները կ'անցնին աննշանոր, մքնուորսի եւ վայրկեանի խնդիր է: Ու ես որիւմ քաջ գրական առգարեզն մէջ չեմ տաներ, մերօրեայ խեղճակ մարդոց գովեալսմները վայելչեյս համար:

Կ'ըսես. «դէն, շարունակիլու. միշտը ասած, արդոց վագրի մը տրամադիր չեմ: Տարին մէկ երկու կտոր հազիտ յոյս աշխատի համեմ: Գրականութեան միս միտը. բազարականը, ինձնէ շատ ժամանակ կը խել եւ անհրաժեշտութեան հարեւարութիւն տակ են: Իսկ գեղարտեստական գրականութիւնը ինձի համար մոջ է, աղօթք է (քա խօսքով): Ու երբ, միմակութեամբ մէջ եղեզ կամ աղօթել կ'ուզեմ, կ'ընեմ տարի մայրը կեզած հողիտ մը պէս, որ ինձն իր ճայնէն կը յուզուի, եւ իր աղօթքին կը հաստատայ: Ուրիշի համար չէ: Երբ ուրիշն ալ յուգտեզատ այլ հողիտի ճայնէմ[,] յաւ. երբ ոչ, հողիտը բան մը չի կորսնցնիր:

Սէն Միշելը գրեթէ չեմ համոզեալդ, խեղճութիւնը] եւ տգիտութիւնը էշքէն անելի բարձր են: Այդ տղաներով չեմ գրադիր: Երբ բան մը ունեան, ի կնքայ պատուը պիտի տեսնենք, իսկ երբ պտուղը լուին իրենց համեմ աղմուկը բոշածնար կազ ու կոխը մնալու ստեմանուած են¹»:

Անարունեանը յա[տ]եւած է, վտանգ չունի եւ յաւ կը գրայ իրեն:

«Հ[այրենիք]» անուագին ի միտ բաներ մը չեա որիկեր յոյս» մեծ գրեալսմը մը պատրաստելու հետեւ ես:

Ձերմօրէն եւ սիրով
ձեռն Կ. ՍԱՍՈՒՆԻ

ՕՍՆՈՅՈՒԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ 1925-ին ետք, Չարեան իր ընտանիքով Եւսալիս փոխարդուած էր եւ մինչեւ 1930 քանի մը անընթացով Փարիզ աղբեւան:

² Ա. Սառունեանի հեղինակած շեշտով ակնարկութիւն մը տե՛ր հարեալսմի. «Պէշտը ժամանեմին. «Ներկայ է Մուշեղ Իշխանը, Սպարաք Գարեկեանը, բացակայ Կարա Սառունեան, որ Սպարաքու կը գտնուի եւ կրկին ու կրկին պատասխարեմ է մեզի որ յարեանց իր հրահանար բացակայի գարտազան, որպէսզի յարեանցի պակաս մը շեշտակ իրեն Լոնդոնը եւ որին մէջը. « Գրեմ, լիցի անակնկալ հարուած մը սույ յարատեւ պտուս մը, կիտ յարով մը կամ սույ բառով մը (Անարունիկ Սառունեան. Սեւծոր Եւ. Միտանը. Պէշտը. Տոյ «Արտարիւտ», 1992, էջ 263):

³ Կ. Չարեանի Կամակները Կ. Սառունիին», *Քաղցն, Կոտիկեր* 1977, էջ 38:

⁴ Կ. Չարեանի Կամակները Կ. Սառունիին», *Քաղցն, Մայիս* 1978, էջ 33:

⁵ Այս ամանկներէն որոյ բարդամբմեր մէջերեւած ենք մեր հետաւում *Չարեանի Շարք (Պատմանագրութիւն)* հատորին մէջ (ԱՅրիշխաւ, Տպարան Կարողիկոտութեան Հայր Մեծի Տօնին Գրքիկոյ, 1998):

⁶ Կ'ակնարկէ բանտանեմը Լեւոն Կալիբրիին (Լեւոն Մալիք, Կարալիան, ծննդեան ու մահեան բնակեանը անըտր): Մեզի ժամայ միակ աղբիտը որ գաշն կը իլըլ Քալիտար Սեպեհիմեանը բարտարուն է, բայց հոմ բնակեանիկը չլան):

⁷ Կ'ակնարկէ Լեւոն Կալիբրիի բոյրամբին «Մի-Անի Մարի», *Ճառայ.* 18 եւ 19 Յունուար 1930: Բողոտածին պտուսախտեմը է՝ Գրաւոր մը, «Հարցում Մի», *Ճառայ.* 23 Յունուար 1930: Կամակներն յարունակութիւնը տես Լեւոն Կալիբրի, «Հարցումի Մի» Գրաւորախտեմը, *Ճառայ.* 1 Փետրուար 1930, եւ Գրաւոր մը, «Գրական Անեղորսիւն», *Ճառայ.* 6 Փետրուար 1930:

- ⁵ Մորե Մար գլխամտնն էր անգլիացի վարպետ ու դիտարկող Ջեյմս Մոյլերի (James Moier, 1780-1849): Պարսկական ու արևելյան քննարկով տարբեր վայրեր շարքին, 1812թ՝ ան կոստանդուպոլիս է *A Journey Through Iran, Armenia and Asia Minor Through Constantinople in the Years 1806 and 1809* ուղեգրքի մասին:
- ⁶ Հայն Պապուս Մարիթի կերտ հատորներու երկուսը կրթած է. *The Adventures of Hajji Baba of Ispahan* (1824) և *The Adventures of Hajji Baba of Ispahan in England* (1828):
- ⁷ Գալմարիկ Պարոյի ինժեներն է 1925-1957 խմբագիր Համարչ Միսաքիանին (1884-1957), որ «Ը» կը ստեղծարար իր խմբագրականները:
- ⁸ Համաստեղ (Համբարձում Մեղեմեան, 1895-1966) ամերիկեացի օրագրող: 1928-1930ին ձեռնարկած էր արտասահմանյան իր միակ համարորդութեան:
- ⁹ Համաստեղ Փարթի խումած է Ազրիկ 1930ի վերջերսն և մէկ ամսուան ինքնաբնէ կտր. Մաշիտ վերջերսն վերադարձած է Ամերիկա:
- ¹⁰ Անտոն Սիսուանեան (1866-1948) արևելահայ արձակագիր, քաղաքական գործիչ:
- ¹¹ Կարո Սասունի. «Ա. Սիսուանեան (Յարկիստանիցիները Ամեր Գրականութեան Մասին)», *Հայրենիք Օրաթերը*, Փետրուար 28 և 4 Մարտ 1930:
- ¹² Հայրենիք (1899) ամերիկեացի օրաթերը (այժմ շարադարձեր):
- ¹³ Զանգը (1925-2009) Խրանաստեղ օրաթերը:
- ¹⁴ Կոնյա Գառապարեան (1895-1948) ամերիկեացի գրագիր ու բանաստեղծ:
- ¹⁵ Café de la Rotonde Մոսկուայի մասին արձագրած, ինժեներած 1911ին, ան նշանակող գրողներէն էր և արժանատիակներու արձանագրական խմբագրակցութեն մէկը կրած է:
- ¹⁶ «Կ. Զարեանի Կանոնները և Սասունիներ», *Չափն Մայիս* 1978, էջ 34:
- ¹⁷ Ջրուսիքի Միստրուլ (1830-1914) Խրանաստեղ քանաստեղծ, գրականութեան Կոստանտնուպոլիսի 1904ին Հարկիստանեղ մեծ շարքով նշան է 1930ին:
- ¹⁸ Կոստան Ջարեան, «Միստրուլը», *Հայրենիք Օրաթերը*, 4 Մարտ 1930, ինժե. Կոյն, Լատաստեղ, երեսն, Սարգիս Կուչեան, 1998, էջ 317-319:
- ¹⁹ Գալմարիկ Փարթիանայ երեսուսուսուրդ գրողներուն:
- ²⁰ «Մէկը ունեկը ամբողջ մի երեսուսուսուրդներն, որը Կարուստեան Կայ անկեղծագործիցիներ իստի վրայ կատարած սիրտ է ձեռնարկ և յաւաքոյն պարագային անկեղծիցը գրչին գնակ կարչի. Ընկի յաւ չէր լինի - կեղ նրակը գրականութիցի իր կարգի սիրտ էն - Կարուստեան մեծ գրչի զրեղեցիներ լեռ, անկեղծանկ պարչի իստիկան քանաստեղծութիցի և Կանկարքն, սիրտ և աշխատակի իրեկը որը կուրք Լատաստեղ Կայ ընկերացի Կատարակութեան (Ջարեան «Միստրուլը» Լատաստեղի մէջ այս պարբերութեն (էջ 319) վերջուած են ըստ իր տարչ քաղ):
- ²¹ Միստրուլը (Անտ Ջարեանեան, 1878-1915) արժանատեաց քանաստեղծ, Մեծ Կոնյանի անկեղծ:
- ²² Տգրուած է «Կոստանիցի»: Ջարեան արչակող փոխարկեցական ինաստեղ կ'անկարկը արձագրածներու անկործանելու կեանքն արչակող անկործանելու արչակող:
- ²³ Արմեն (1892-1960ականներ) և Անդրաս Սասունի (1895-1936) քաղաքական գրչիցիներ:
- ²⁴ Տգրուած է «Կարուստեան», «Կարո»:
- ²⁵ Հայրենիքի Մասն (1871-1950) կերտանացի վիպասան:
- ²⁶ Կ'անկարկը է Կարիգիցի:
- ²⁷ Տգրուած է «Կոստանեան»:
- ²⁸ Տգրուած է «Կրչի»:
- ²⁹ Մեղեմեան (1914) արչակող անկարկերը, որն իրա տեսած է Երջի յի Ջարեանի խմբագրութեանը:
- ³⁰ Տգրուած է Կոստան Ջարեան, «Միստրուլը (Համարակցիցի)», *Մեղեմեան*, Ազրիկ 1914, էջ 49-53, ինժե. Կոյն, Լատաստեղ, էջ 93-101:

- ⁷⁷ Էտեմ Լալիբեկ, «Գրական «Ամբարձր»», *Ճառագ*, 18 Փետրուար 1930:
- ⁷⁸ Սեպուհեան, Սալուտի, Պարսկան և Համասուկ ծրագրած էին գրական ամսագրի մի հրատարակությունը, որ չէր կրկնանցում:
- ⁷⁹ Կակուսիկի Պարթևան «Տարագանի Հարություն, որ անբողբոսեանք յոյս տեսած է Հայրենիք ամսագրի Ազգի 1930ի թիվին մէջ և գրգռմանարար առանձին հատարով:
- ⁸⁰ Առդէն Կարթիմեան (Արասպէ Չիլիկցարեան, 1883-1968) Հայրենիք օրաթերթի և ամսագրի կրկնարմանս խմբագիր:
- ⁸¹ Տե՛ս Ա. Կարթիմեանի Մարտ 1, 1930ի նամակը Պարթևանին (Վարդան Մարտիչեան, «Վարձակամի Կոտայի Պարթևանի և Առդէն Կարթիմեանի», *Քաղաքակց*, 1-4, 2003, էջ 239):
- ⁸² 1929ին ծայր տեսած անբրիկեան (այսպէս կամայայտարարին) տնտեսական տագնապը իր ազդեցութիւնը ունեցած է Հայրենիքը միտակցան վիճակին վրայ և բաւական ճիւղարթիւններս պատճառ դարձած, ներառեալ աշխատակիցներս ինտրիկարումներս:
- ⁸³ Կոտայի Պարթևան, *Օրինք Պատկ և Պէշի, Տպ «ՏԵՂ-Մանակեան», 1922:*
- ⁸⁴ Կ. Սալուսիի «Պարթևերս և Հայրեն Ազատագրական Հարձման Փայլերը և Անկէ Փոյն Պարարկութիւններ» յօդուածայալը հրատարակուած է Հայրենիք ամսագրի Հոկտեմբեր և Դեկտեմբեր 1929, Յունուար, Փետրուար, Մարտ, Օգոստոս, Հոկտեմբեր և Նոյեմբեր 1930ի թիվերուն մէջ: Կնք յարդարած է «Քիչսո Ազգային Կոտակցութիւն» յօդուածը ամսագրի Մարտ-Մայիս 1931 թիվերուն մէջ: Տե՛ս նաև՝ Կարո Սալուտի, *Քիչսո Ազգային Հայրենիքը և Հայ-Երասկան Ուրարկութիւնները (Ե՛ն Վազն Մինչև Մեր Օրինք)*, Պէշոպ, Տպ «Համագրչիւն», 1969:
- ⁸⁵ Այլ յօդուածը յոյս չէ տեսած:
- ⁸⁶ Մարտի Արէն (Տիգրան Կոտայեան, 1895-1956) հայազգի անգլիագիր վիպագիր:
- ⁸⁷ Michael Arlen, "Confessions of a Naturalized Englishman," *Babes in the Wood*, Garden City, N.Y.: Doubleday, Doran and Company, 1929, էջ 3-75. Հայկին բարգմանութիւնը Մարտի Արէն, «Են Ռուս Տարիկան էի», *Ճառագ*, 25-28 Փետրուար 1930:
- ⁸⁸ Արէն Ծօղաքեան (1872-1954) քրմաստեղ բանաստեղծ և բնագրար:
- ⁸⁹ Ծօղաքեանի յօդուածին տնտեսական շնոր կրթած մեք թիվը (Ոստանարար յոյս տեսած զոյս Անգլագրի մէջ): Արէնի նամուան ամբողջ պրտած յօդուածը մէջ մէջ Քաղաքապետ Ենեան պրտած է թէ *Արչակ Ծօղաքեան և իւրեքը մը ուրիշ գրողներ, ուր ամեն շարակեցին իրենց բարբոր, մեռեց տալով թիւր (ու) զիմ արտարարութիւններս»* («Ման Մարտի Արէնի», *Նորանիկ Տարեկնորը*, 1957, էջ 147):
- ⁹⁰ Կարթիմեանի յարդ կրթած է պատմութեան հերթին մեծամիտակարան արտարար, անթիւնը որուն ամենն զարտուն հաստատումները բարգմանարար կը մերթերենք *Ամբարձր շնոր արդի, փարթևակի ծայգութեան մը բարբարան վիպարարին մեան, աւելին նախատարիքներս և անորք փարթևակներս ծանակարար, թ'իշ գրած եւ արձանակարար, յոյս անգլիկայի նաւաթ անկարգի ու յուսանա մեռութեան, թ'իշ արտարար կրտու, թիւր հարձ մը, թ'իշ մեռութեան, թ'իշ արտարար յուն, թ'իշ Հարասան, թ'իշ անթիւնի պրտակի, զոյս շնոր այս ու այն նախանգի ամեն սարթանարար, թիւր՝ չէր կրտար մեռեց արձանակարար, թիւր՝ չէրտար կրտու, Կարթիմեանի Քարթիմեան Արչակ Ծօղաքեանի ծանակարար անթիւնի շնոր, թիւր անթիւն արձանակարարներս, Հարասանի ծայգութեան, զոյս կրտար Արէնի կը կրտու, պրտար յոյս արձանակարար, ծանակարար անթիւններս շնոր մը էին Հարչի թէ անթիւնիս է անթիւնի, անթիւն, որ իրենց ծանակարար ու արտարար յուսարարները իրենց շնոր կրտուր մեռութեան մէջ մէկ կրտու կը յարարարեն՝ Այս, զոյս նախարարարարար զոյս*

ժբ պիտի շարժիր: Բայց, ոչ ոքուց, սպասուկ եւ բարբիւն եւ յետ՝ գրասենեկուց: Լրիւները, որոնք նաեւաբար կը հասնային Արեւմուտացի մտազարթեցներուն, եւ պիտի չարտօնեցին, որքանազանը ծանուցանուին: Իսկ, ոչինչ նշանակելու, ստակ, ոչ իսկ ներշնչանքով: Իրականութեամբ, պատահով ներանման կամ ծանայով, սպասուկ եւ յարասուկ նաեւանակութեան պիտոյնքով մէջ, ուրիշ գտնելով գրասենեկան ներքաններուն յաճել, քանկերուց դարձուն: (...) Իրականացնելուն է նպատակ կը կարելի թուայրան զժ. Զուսանկերը կը մեծնեն, որոնք կը նայն պատմութեան նաեւարարովն: Լուսնայնքով: Այ մէկուն նայն է, թէ որոնք նաեւարար կը կարելի, իսկ յետ շարժելով միակ պատմութեանը՝ սակ մը սեղան մէջ ուրիշ կը կարելի, պատմութեան պիտի, բայց, կը կարելի ոչ կը կրնան մարտն յետ ստանդարտներուց վրայ: (...) Արեւմուտացի մտազարթեցները ուրիշ սեղանուց են նաեւ յարկ ինչ ինչովն: Անոնք նաեւարարան են զբնասելութեանց, խորհրդից, գտնարարութեանց, զարթեցնելով: Իսկ գրասենեկը միայն այն են որոնք կրնան (Acton, "Confessions" 19 56-59):

⁶⁰ Կ. Ս. [Մարտ Մարտի], «Մայրը Արեւի Գարուն», *Ճառագիւղ*, 12 Մարտ 1930: Անգլոսոցի գրողուց Դիքսոն M. Arlen ստեղծագործութեան ճանաչելով օր նաեւարարան է տեսն. «Մայրը Արեւի կը կրնան», *Ճառագիւղ*, 30 Մարտ 1930: Ան յատմ է սեպ Քիւրիս կրնան Լայու կամ Լայուստանի զժ նախաստական յետ պիտի չէ՝ որ ստակ ինչովն նախաստակ վրայով: Ամէն տեղ եւ միայն յատմ եւ թէ Լայ կը նախաստակ ուրիշաստակ եւ Լայ ներշնչանքով իրեն: Արեւմուտացի մտազարթուց ժ. Լայ Նայնկաների ուրիշ, սակն տեղ կրնան կու, զայն պատմութեանու մէջ: Կը յատմ որ պատմութեան ուրիշ են նաեւարարան:

⁶¹ «Անգլոսոց Անգլոս» (Գործարարան), *Ճառագիւղ*, 9 Մարտ 1930:

⁶² 1929ին Նարոն եւ Լայու Մարտիները ուրիշն կ'ստակնին Եսայի արտարարանը իրեն գրասենեկուն են: Եղևն Ռիզանի, «Միջ Աստղ Ընկերները Փարիզում», *Հայրենիք Անապիլի*, Գեղարարներ 1963, էջ 9):

⁶³ Մանուկ Արարեան (1885-1960) Իրանաստանու ստեղծարարանուց գրողարարան, Ռեքոն Արարեանի գրողարար:

⁶⁴ Այն նաեւարար մեծ յատմ չէ:

⁶⁵ Պարսկան Անարարանի ժամին որտեղ գրողին կրտարարան չէ, իսկ Մարտիի մը որտեղ յոնկենական զից իր չէ տեսում:

⁶⁶ Նախաստակ Պարսկան, «Նախարարան Հայրեն», *Հայրենիք Անապիլի*, Մայիս 1930, էջ 1-44:

⁶⁷ «Կ. Պարսկանի Նամակները Կ. Մարտիին», *Մայիս*, Մայիս 1978, էջ 11:

⁶⁸ Կ'ստակնիկ փարսկան յարարաններն Մոնթրալուսի (Montreal) Գրողարարան (Montreal) Գրողարարան, նախարարան գրողան-գրողարարանուց շարունակելու մէջ, եւ տեսնելու Բոստոն (Պորտլ) եւ La Coupole (Գորթ) արարարաններուն: Անոնք են իրանուս 1927ին:

⁶⁹ «Կ. Պարսկանի Նամակները Կ. Մարտիին», *Մայիս*, Մայիս 1977, էջ 38:

⁷⁰ «Անարարիկ եւ կարգ մը յատարան սեղ նախարարաններուն ստակնիկ (Փարսկան յարարան):

⁷¹ Տարուն է «Վեճեր»:

⁷² Անարար (Պարսկան), «Նախաստակ Պարսկան», *Հայրենիք Անապիլի*, Մայիս, Օգոստոս եւ Սեպտեմբեր 1930:

⁷³ Նախաստակ Պարսկան, *Նախարարան Հայրեն*, Մարտի, Մայիս, «Հայրենիք», 1930:

⁷⁴ Մայրը (1929-1931, 1937-1939, 1947-1948, 1955-1966) Իրանաստանու գրողան պարարարները (Գործարար Հայրեն Պարսկան): Այն տեսում է նաեւ իրեն ստակնիկ (1937 եւ 1944):

- ⁶⁴ Անահիտ (1898-1911, 1929-1940, 1946-1949) Հրամանայ գրական հանդես (խմբագիր Ա. Ծուպանյան)։
- ⁶⁵ Արշակ Կոնյալյան (1881-1965) Հրամանայ բառարանյան գործիչ, գրականագետ։
- ⁶⁶ Գրքամուն է Օմիրյանի թուշյանի (1898-1971) եզրագրության գրաբան, ճանկարձարձ ու խմբագիր։
- ⁶⁷ Ծուպանյ (1914) եզրագրության օրագրեր։
- ⁶⁸ Ամենք. «Գրականությանը և Արտեսան», *Ծուպանյ*, 17 Մայիս 1930, էջ 2։
- ⁶⁹ Փարիզի Հայ Գրական Ակումբը ծխմուսով է Լոթինքը 1928ին։ Կազմակերպել ենք կազմակերպիչ գրական ժողովներ, դասախոսություններ և երաստարանություններ։ Գրական երեկոսերը տեղի կ'ունենային Լոթինքիցին մինչև Յունիս։ Հրատարակված է յոթամսեկուս ժողովածու մը (Հայ Աշակոթի Օր. Փարիզ, Imp. de Navarre, 1932, տես էջ 153-155 տեղեկություններ և գեղարվեստ մասնակի ցանկին համար)։
- ⁷⁰ Այդ յոթուածը այս չէ տեսած։
- ⁷¹ Երես Կապարեան, «Տրբատ», *Լոթինքիցի* Մարտ 1930, էջ 14-42, նման Լոթինքիցի *և Որիչ Տարբ Թատրոնիցիցիցին*, Գանձիլ, Տպ. «Ծուպանյ», 1959, էջ 7-63)։
- ⁷² Հանտանդի կրկին արտատպանան ճանրորդավ Ա։
- ⁷³ Հատուր Արարեան Արեց ծնկում էր Մայիս 28ի առիթով բանասիրտն (Եանասգար Բեօբանեան, *Մայիս Ի Լոթինք, Ամենք Ի Անցրը Կախանեանուն Միկն Լոթինքյա*, Լուս Աճուրց, Տպ. «Արց», 1990, էջ 228)։
- ⁷⁴ Կոտան Ճարեան, «Ճեռույցներ», *Ծուպանյ*, 1 Յունիս 1930, էջ 2։
- ⁷⁵ Անտին Արարեանից բառասանայ յորկանը ոչուսով է անցրը Սփիոթի տառքին 1930ին։ Փարիզյան տանկատարութիւնը տեղի ունկում է 10 Մայիս 1930ին, Արարեանի մեծ անփիքատրոնին մէջ («Ա. Արարեանի Գրական Երեկոսայ Արարեանի Այգ. 3500 Հանդիսականներ Խոնարակատրեանը Կ'ողորմեն Երեկոսայ», *Ծուպանյ*, 13 Մայիս 1930, էջ 1, Գրագրկին ճարք այս տեսով է ստանձնել Ա. Արարեանից ճարք (Արատանում էր Գրական Ճանասանայ) Երեկոսային Արարեանի Արարեանից 1930 Մայիս 10-ին) Գանձիլ, Տպ. *Ծուպանյ*, 1930)։
- ⁷⁶ Ընդրում է Հայաստանի Հանրապետութեան Խորհրդարանի ստաշին ետիսակն Անտին Արարեանի մեծ, որ «Արարեան կ'աւցրէր Արեկական բանասիրտն Անտին Արարեանից (1875-1957) 1926-1930ին Հայաստան կը գտնուէր, որկը վերադարձուս Փարիզ 1930ին ընտանկին մաս և վերջնականացուս Հայաստան ներգաղթի 1930ին)։
- ⁷⁷ «Կ. Երեկոսային Կանակները Կ. Ծուպանյին», *Մայիս*, Մարտ 1978, էջ 33-34։
- ⁷⁸ Թուականը կրկնայ սխալ տարած ըլլայ տես Մարտինքի 29, 1930ին գրած Ժնանկին ստաշին տեղերը («Եարար մը ստաշ տարած են ճանակը»)։
- ⁷⁹ Տպում է «մոտրար»։
- ⁸⁰ Կանձարիլ 1930ի սփորնկուն Արարեան լեան չորս տեղի ունկում թիւրքական բառանկերուն, որտը ուղղում էին ըրտական ընտանութիւնը 60-էլուս։ ՀՅԴ՝ որտակն օճարակարին զոյց տեսով է ընտանկերուն, ներտանայ զնտարական ընտարներէն միկան ուկի (Արարեան Արարեան) ճանակնկարին։ Հայ-թիւրական զնտարութեան ճանկն տես «Վա՛ն Կախյան, *La France en Cilicie et en Haute-Mésopotamie. Aux Confins de la Turquie, de la Syrie et de l'Irak (1919-1933)*, Paris, Editions Karthala, 2004, էջ 350-376)։
- ⁸¹ Աճուրցեր տարած է «Արարեան»։
- ⁸² Թիլանկիցի (Յովնանիս Եարեքանյան, 1860-1915) արեւմտայն արձակագիր, Մեծ երեսնի գանձիլ։
- ⁸³ Տես «Արարեանի Տանկը», *Ծուպանյ*, 14 Մարտինքի 1930, էջ 3։

- ⁶⁴ «Արագիւն» (ձ.ա. 70-19) եռամսյակի ցեղազնեղական ամսագրերը:
- ⁶⁵ Փամբակույանցին շփոթ մը կայ, յոսնի որ մարտանի մասնակց գրաստ էր չորս օր առաջ 25 Մայիսներին:
- ⁶⁶ 22 Նոյեմբեր 1930ի իր նամակին մէջ, Փամբակըն նոր ժամանած Անն գրած է Հայրենակնի խմբակըր «Կարբիմանին, «Քե՛ս ձե՛ն պատիւ զրած էին՝ որչա՛նքով Փարսի ու Կարբի: Այլ որչա՛նքով կարցոյն էին Տաւարըն մէկ յայտարարութեան վրայ, որ ինչ թէ Յարա՛վի մէջ պիտի աշխատե՛մ վարկով Հարստան եւ Թաւատան բարենկե՛րը, որքո՛ւն ո՛րքոսն ազատս է այլ թիւնը: Եւ եկա՛ր, բայց Տաւարըն արդէն մեկնած էր Յաւատան: Բիւրե՛ն զրոյն կրած պարսա՛ն մասին, իսկ ես պատասխանեցի, թէ մինչեւ Փարսի չմտնե՛ր, չի կարոյ՛ այլ մասին կարգապահութիւն տնկ: Դե՛ս մինչեւ կրտս գալիս է՝» («ԱՆՈՒ Նամակներ», Հայրենակն, Օգոստոս 1963, էջ 24):
- ⁶⁷ Գրաստակն քննադատութեան ճնշումն յար, յոս տրեան, ճիշդ չէր Տես Տարս Սաւաննի «միջական Հարստուր (Ընթիլայ) Ապրիլինը»: Դրոյան մտնուար-Փետրուար 1930 էջ 12: Ընդառնութիւնը ճնշուած է Մարտեմբեր 1930ին (Tachjian, էջ 376):
- ⁶⁸ Կ'ակնարկէ մարտանի Երոյն Երոյնը հաստորին:
- ⁶⁹ Նարսե Արք Միջիւր-Փամբակում (1864-1948) նկերչական եւ քանաւար, Անդրպատականի Հայոց Գեղնի աստղանոր՝ 1909Քն սկսեալ:
- ⁷⁰ «Արզգէն Շուրանեան (1903-1941) Խոսնամտայ գրատու եւ շաղարկական գործի:
- ⁷¹ «Արզգէն Շուրանեան, «Նամակ Խորագրութեան», Յատոյ, 25 Հոկտեմբեր 1930, էջ 3: 22 Նոյեմբերը 1930ի նամակին մէջ, Անն գրած է «Կարբիմանին, «Կարզգէն Շուրանեանի կողմը զբոյժել էր, որչա՛նքովայնեւ, Կոնկրետաներ միայն որչա՛նք է՝ Հասարակական կարգը ճշտեցին: Խոսնակայիցը մի խմբակի պարզ արտաբայութիւն է՝ Թշուղէն աշտակ, ծոխլու եւ յոս տեղեր պանդուակներ տնու, եւ ետեւ մտայնութիւնը, որ կարուած է է, միջ պատիւն է, միջ կուտակութեան: Եթէ Կարզգէնի համակը զրուած կընէր կարեկեւ տե՛ս, տեկնեցութեանը եւ արտաբայութեանը, այլ արտաբայն կարելի էր թիւնու խոսնակայից կրտ համակն միայն մէկ կէտի մասին, այն է, որ՝ «Կարզգէնը՝ անտարբի տնուութիւնը պէտք է յանկնկ զարշաղական մասարակակն է: Եթէ կուտակական տեկուը մէկ կողմ գննել եւ միջեկնկը զուս մարդկայնութիւնը, աշտակ եւս արտաբայութեանը յան յանկնկը» («ԱՆՈՒ Նամակներ», էջ 25):
- ⁷² Կարզգէն Մամուրի (1903-1969) նայրենի քանաւարեմ եւ արձակագիր:
- ⁷³ «Մամուրիի Պոպայանկով», Յատոյ, 23 Նոյեմբեր 1930, նաեւ «Փամբակույանցիան Երեւանի Ա՛ր», Յատոյ, անոյ:
- ⁷⁴ Շուարը Նայրտնի (1898-1968) Խոսնամտայ գրատու:
- ⁷⁵ «Խոյվար Ան-Միշի Գարիգի Լատիմուկան Քաղաքուր կարկար պարտանկերն մէկ, հարտան գրական արտաբայանկով:
- ⁷⁶ «Եւ յարզոյն զրտնան արտաբայանկը տեկն տեկ էլ կընէ եւ: (...) Փարզնի զրտնան իջրանե՛ր եւ աստեանարոյ ճնշուակներ: Թշուղէն զարշաղակութեան ԱՆ Միշիկում, Ինքն եւ անդարտանեւ երեկներ, մարդով եւ կարանեմով ճնշուած արտաբայութեանը, Երզնկան ինքնութիւններ եւ մարջ կարե՛ր: Թիջ եւ Կրտուութեանը, կուտակութիւն եւ աստեանի կարտակը: Զրտնի կողմնարտաբայութիւն եւ Մամուրի, կրտ միջուարի արտաբայանկները կեան, պատուած եւ զինկերի մէջ աստղապոյ զնդարի աստեան (Գտուան մարտան), «Մամուր Եւ Մի մասնակ Գրին», Հայրենակն, Նոյեմբեր 1930, էջ 24, նման նոյն՝ Երոյնը Ամբիլիան, Տոյ Միտի Տամն Սիլիկույ Կարդիկուտութեան, 1975, էջ 629):
- ⁷⁷ Կ'ակնարկէ «Փամբակույն Եւ Մամուրի Ուրբերները» զեղն, որ սկսած է յոյս տեսնել Նոյեմբեր 1931ին:
- ⁷⁸ Արշակ Շուրանեան, «Զրոյնը», Ամանկեւ, Յոնուար-Փետրուար 1931, էջ 105-122:
- ⁷⁹ Դրոյանը (1891) ՀԳԴ արշալուծարարը: Մասունի աշխատանկում է 1925-1931ին:

¹⁰⁰ 1931-ին Սասնի Գրչափի մեջ կրասարակամ է ներկանդ յայտնվելը, «միջուկան Եսթրոնի Ընկերակ Կարգադրման Ծանուց.-Փոփոխութ 1931, էջ 11-14, «Մեյնիանի Անտառադրման Նշանակություն», Յունիս 1931, էջ 131-134, «Թղթիկանի Անկի Մեջ», Ծղթի-Օգոստոս 1931, էջ 186-189, «Մայնակցութեան Բարդալարան», Երկնիք 1931, էջ 259-261: Ծագի վերջ իրանում նախ-քրտական խորագրերին ներքև ներկայում յայտնադարձրին զերիսն մասն, Սասնի Հարձակին մեջ այլ թուղթեան գործեր կրասարակամ չ' այլ թուղթեան:

¹⁰¹ «Պզնն Կարև» «Մարտի», Հարձակ, Մարտ 1931, էջ 1-20:

¹⁰² Ըստ կրտորին, այս թուղթեան մեջտի ոմնում է խուրին սղարական կրտոր-Այս անուննում սղար է ստեղծել Ելան Պեղիկալեանը, Ռաֆայել Ջարդարան-ն, Գևորգ Գեղարզանին, Թղթանի ԲՅժշականը, Փաղակ Միքայելանը, Աղլան Տարախանը, Չարիկ Սրբունին և Ըստան Ըստնորը: Հրանդ Սարգսյան «Մեծերի մաս կազման չ'.

¹⁰³ Սասնի (Յովհաննիսյան, 1896-1954) կրանուխ թանառնոր: Մինչև 1934 աղթան է Փարիզ:

¹⁰⁴ Հրանդ Բարդանի (1904-1968) կրանուխ խմբագիր:

¹⁰⁵ Կրտորա Սարգսյանի (1902-1972) կրանուխ թանառնոր ու սղարակագիր:

¹⁰⁶ «Մեծիկ Միքայել» (1877-1967) կրանուխ թանառագիր:

¹⁰⁷ Հրանդ Սարգսյանի (1892-1954) կրանուխ թանառագիր:

¹⁰⁸ Ջարդարան Երկնիկան (1900-?) կրանուխ գրտոր:

¹⁰⁹ Կ' սղարակի Լճոր գարծրարկերին, դրան առաջին թեր լոյս տեսան է Լույսի 1931-ին:

¹¹⁰ Ջարդարանը չարտնական է լոյս տեսնել մինչև 1931-ի վերջերս:

¹¹¹ «Փայլով Մեծիկ, սղար կեղծեր անկի կարն եղան: Առանց ընտրութեան ներս առ-նուկան կրտորաք զրոյններ, և սղարի այլ զրոյններս մեկն այլ ժամանական, գաղտնաբարձան ու թուղթեան կար զարմիր լուսել: Քերթուակելք գարծրա-կանին Հնկի Քերտը, Կարտորես Ըստը, որ անկն մեկ Քերտ մեկ աղարկարան գրտնիկներն շատեր գրտը կը անկանն Մեկը մեայ կը ժողեր, և կերտու-կան գաղտնոր մը չ' կար թուղթ կրտոր, շարկալոր: Քերտը մեկ թուղթեան մեջք գործի մը գործու աղարակ յարմարմի, յոնորով տեսանարկն Քերտներս, կուտըր աղարկես և գղտնիկան ինչանուր անք մը թուղթեան: Ան այլ պարտնիկան անքան, սղարք թղտուկ մը եղիով ժողիս (սկանարակ), անանք ևս լուսուս, Փարտար 1937, էջ 43): Գրտորինը կրտորաք անտարերի խմբա-գրտներն Մեծիկ, Կարտանանի գրիչն կը պատկանի:

¹¹² ԳԼԼԹ, Կրտան Սարգսյանի Երես, թիւ 57:

¹¹³ Սասնիի կրտորն իսակ, նախ թուղթիկն մեջ, Հրանդ Սարգսյան գրան է:

*Փարիզի պ. Զարեան,
Կրտանի եւ պ. Կարո Սասնիկի Կարոյ [էջ] Երայիկ գրիչի Զիւ յարմար նկատան
թանառնիկանը, որպիսով թուղթեանը Կրտանուսներս փոխարկելը կը Կու-
տարկիկի կրտ անիս անքան մը, ինչպես կ'ընեն Կրտանիկան Կրտարակիկան
առնկան ևն:*
Փարիզիկանի

ՀԻՈՒՆ ՍԱՍՆԻԿԻ

¹¹⁴ Նախ ձիք, «Ե. Սարգսյան Միքայի Թանառնորեան Մեջ», Հարձակ, 24 Մարտ 1931, էջ 2:

¹¹⁵ Միքայիկն Հրանդ Բարդանի:

¹¹⁶ Կրտան Ջարդարան, «Նուստանոր, Թանառնորեանի ևս Անխուրի Մասին», Փայլովոր Ծղիս 15, 1931, էջ 42-45: Կրտանից 1, 1930, էջ 84-88, նման նոյն, Կրտանոր, էջ 320-335:

¹¹⁷ Կոստան Չարեան, «Մնացորդ եւ Իր Գանձան», Հաղթանք, Հոկտեմբեր 1926-Փետրուար 1928, հիմն. նոյն, էջերը էջ 9-360:

¹¹⁸ Տարածւած է «simplification»:

¹¹⁹ Կոստան Չարեան, «Արժանացք», Հաղթանք, Օգոստոս 1928-Յունուար 1929, հիմն. նոյն, էջերը, էջ 365-473:

¹²⁰ Տե՛ս՝ Հրախոս Սամուէլի քաջկող, զոր կը մէջբերենք ստորեւ:

«Փարթի, 10 Մարտ 1931

Յարգելի պ. Չարեան,

Ստացայ Ձեր գրկած գրքերը:

Քարեանի առարկաներն ինչպէ՞ս էի:

Վ՝Նայեալուսնեմ»:

Ձեր առարկանք 20^{րդ} րաւարտը չէ ինձի համար, որովհետեւ առհասարակ հայ յանաբարը զնոյ կը պահանջէր զիստ գրքին վրայ յետոյ բացակայութիւն է գրաստեան: Աւելայն երբ չէք կարող հասնելի աւելին, կ'ընդունէիք Յայտը publiciste չէ երբ Ձեր գրքի մասին: Ի՞նչ կարգադրութիւն չքան էք առ այդ: Աստուց publiciste զիստը է կ'ընդ ապառնի: Քերթնուս գրկած էք Մատանցիքի եւ գրաբնասկանի համար:

Եւ պիտի աշխատել կորիցին ընչ շուտով ստորեւս համար ինձի գրկուած գրկաները: Քէն, պէտք է յանչ, թէ պիտի սուչ է ընկերայն միակը Հայրեն համար յետոյ կայ տեսանական ապահովութիւն, որ ետեւ կը կըրն յարկին վրայ:

Յարգանքներով

ՀՐԱՆՏ ՍԱՄՈՒԷԼՆ

Ընդմիջ Չարեանի կնոյ Թագուհի Եսեհնազարեանի կողմ վերադարձում է Աստուս, 29 Մարտի 1931 դրականիբով: Ատք պիտի է վերադառնալ ոչնչացածը (ԳԱՍ, Կոստան Չարեանի Ժողով, ք. 57):

¹²¹ «Երբեք երգիչ»-ն հրատարակութիւնը երկամասորած է ամբողջական) նկարի: Յովսէփ Պալանուս:

¹²² Վ՝Մանուկի իր ասոյ որդին՝ Վառն Չարեանին (1913-1985):

¹²³ Չարեան հնարագործ է իր գաւառին կրթաբարձր ետզարտ խարը: Ի՞ վերջոյ, Վ. Չարեան յանձնարած է Միլիանի Համալսարանը, որ Չարեան ընտանիքը աւարտած էր փոխադրուել 1932ին:

¹²⁴ Լուսնակին ամուսնիք տարած է իրեն 12-3-31, ամուսն կը թոյն թէ քիւրմեթեպում իր կամ տարագրական սրտը նը կըրն է, որտեղով նամակին քոլմանակութիւնն:

¹²⁵ Կոստան Չարեան, *Երբ երգիչ Աստուս համար Վիլյամ երգիչի եւ Վիլյամ երգիչի*, Վրնան, Սփորթսմոն Տարածում, 1931:

¹²⁶ Հրախոս Սամուէլ(ան) (1891-1977) հրատարակ խմբագիր եւ քաղաքական գործի: Հիմնած է Արեւելեան Գրաստան Փարթի մէջ, որ մեծ, եւ այսօր կը գործի:

¹²⁷ Արեւելուքիւնը, հրատարակ, «Մարտը-ի մասին է»:

¹²⁸ Տարածւած է «Վ. Սիլիկան»:

¹²⁹ Տե՛ս՝ Հ. Սամուէլի Արեւելեան Գրաստանի ծանուցումը: Գիտքին գինը նշում էր 60 եւ 75 ֆրանք (Ճառար, 24 Մարտի 1931):

¹³⁰ Տե՛ս՝ Կարօ Սասունի, «Երբ երգիչ» (Աստուս համար Վիլյամ երգիչի եւ Վիլյամ երգիչի) Կոստան Չարեանին», Ճառար, 24 եւ 27 Մայիս 1931:

¹³¹ Կարօ Սասունի, *Արեւելեան Երգիչի Ժողովածու Արեւելուք, Փարթի, Imp. de Navarre, 1931:*

¹³² Վրնան, «Գրախոսութիւն եւ Արեւելուք», Ճառար, 28 Մարտ 1931, էջ 2:

¹³³ Ըստ երկուքին, Սասունի ամուսնին իր տեսած Արեւել ամուսնին թիւ, որ հրատարակուած է Մարտի 1931ին (կամ քիւրմա հրատարակ իրած էր նամակին գերբերն):

կոթ) և ուր մտազն Հայաստան խիտ յարմարեղևակն գտախոսական մը ունի
«Տարազանի Հարսոյ ստիճ, զոր կոչան էր «մտքի բնարարակ գիտաբան»:

THE LETTERS OF GARO SASUNI AND KOSTAN ZARIAN
(Summary)

VARTAN MATIOSSIAN

Garo Sasuni (1889-1977) was a well-known figure in Armenian politics during the twentieth century as a member of the Armenian Revolutionary Federation. During 1914-1921, he fought on the Caucasian battlefields, was an MP of the Republic of Armenia and was governor of the province of Shirak. During the anti-Soviet uprising of February 1921, he was appointed the Minister of Interior Affairs of the Committee for the Salvation of the Fatherland. After the end of the uprising, he became an exile, and during the next five decades he was actively engaged in political and journalistic life. Besides, he taught and wrote, both in Paris and in Beirut, where he died. Sasuni published around twenty books on history, politics, and literature as well as his memoirs.

During his Paris years, in the 1920s and early 1930s, Sasuni was also active in the literary and cultural life of the community. He became acquainted with the writer Kostan Zarian (1885-1969). The two regularly wrote to each other 1930-1931. Six letters from Zarian to Sasuni were first published in the *Platoz* monthly during 1977-1978. Notwithstanding an editorial note stating that 15 letters would be published, no other letters were published. The whereabouts of the originals of these letters is unknown to us. Here we publish the six letters with certain corrections, alongside the full set of letters addressed from Sasuni to Zarian, with annotations. The originals of this set are kept in the Yerevan Museum of Literature and Art.

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ

ՀԱԼԷՊԻ ԳԱՆՁԱՏԱՆ ՍՐԲԱՋԱՆ ՄԱՍՈՒՆՔՆԵՐՆ ՈՒ ՄԱՄՆԱՏՈՒՓԵՐԸ (Բ)¹

ՀԱՐԿԻ ՔԷՇԵՆՅԱՆ

Հալէպի Զարեհեան Գանձատան մէջ ծխական առարկաներու շարքին լայն տեղ կը գրառեցեն իւր կեղեցական ճաշկոյճի նիւթական մշակոյթի աքի իրերը, որոնք ծխական առարկութիւններու ընթացքին մասնաւոր եւ աննշան գիր լուսին եւ գուռ յարգարանքսին նշանակութեան առարկաներ են: Այս խումբին կը պատկանին մասնաւոր պահարանները, որոնք առաւելորար Ս. Սեպանի համար պատրաստուած յարգարանքի գարգիւր են, որոնք մասունքի լրացումներով ստացած են պայտասուկըսին նշանակութիւն:

Այս մասնաւոր պահարանները ընդհանրապէս արծաթեայ եւ ոսկեզօծ, ասորիք շափի եւ մեծի տեղերէական արտեսար գանձագանութիւն մը ներկայացնող սեղանի գարգախաչի, հանաններ են: Հայկական արծաթադարձութեան արքա զահարները կ'առանձնանան մեծի եւ բովանդակութեան ուրիշ յատկանիչերով եւ գեղարուեստական ինքնատիպ լուծումներով:

Քանկանարար, գործնականորէն անհար է պարզել թէ հանանշակերդ գարգիւրն ու խաչանկէ մասնատուփերը իրեն զբառանձնական առարկաներ են ըր մուտք գործած են իւր կեղեցական մշակոյթի գանձարան, սակայն շատակ է որ հանանշակերդ գարգիւրը պէտք է գրեական ընդհանրապէս կեղեցական մշակոյթի եւ մասնատուարար մասունքարաններու պատրաստումն ու մեւաւորան ընթացքին մէջ, ուստի անոնց արժանանքը պէտք է որոնել նախ եւ առաջ համազբառանձնական փոխազդեցութիւններու, սկիւնքներուն մէջ:

Կրճաւծխական առարկաներու պատրաստումը հրաշալիքին իրացումն եւ ընդհանրացումն է իւր աւանդական արծաթադարձութեան մէջ: Ստեղծագործ իւր փայտաները կերտած են նիւթական մշակոյթի անզուգական արժէքներ, որակական նոր աստիճանի նացնելով կեղեցական յարգարանար: Մասնախաչերու եւ խորանի գարգիւրու այս խումբը ինչպէս մասնատուփերու միւս որմնակները, անմիջականորէն կ'աւելնուն ասորիքու մասունքներուն եւ սրբազան առարկաներուն, եւ որպէս սրբախիթ մշտապէս զօրեւան են հաստատեցնութիւնը թրմուտեց սկիւնանքը: Եթէ ասորի եւ արեգիկներու ճարտարագիւրը կը համարուին մասունքարաններու նագրին որմնակները եւ կ'աւելնուն զբառանձնական արժանան էին գարգիւրուն, ապա հանանշակերդ կամ խաչանկէ մասնատուփերու աստեղծութիւնը աւելի ուշ մասնանկներու նիւթով է կեղեցական նուիրարար անմիջներուն հանանշակար խաչերը, խորանագարգիւրը Ս. Սեպանի կարեւորագոյն գարգիւրը կը կազմեն:

14. Հանանշակարար՝ մասունքով

Հալէպի արծաթադարձութեան խորանատուկ նմուշներէն է 1792ին Հալէպ պատրաստուած (թիւ 448) մասնաւոր պարունակող արծաթեայ, ոսկեզօծ հա-

հանչագործը (կրկնվոյ՝ 43, շաբթո՛ւ 20 սև.) Կոմիտէ կեդեղեցական աւանդա-
կան մեկերուն հարազատութեան նկատ, կը գրեւորէ յանկ զայն ստեղծող վար-
դարէն զեղազխական հաշակին եւ հարկեղութեան գրոյմը, որ ի յայտ կը
մտնէ հանձնազարգերու աւանդական մեկերու եւ սեղանական արհեստագոր-
ծութեան ընտրոյ տարրերու զուգորդում մը Գաղափարաւորութեան է մուշման,
գրուագիտան ու գրուածմամբ արտեստով, փորագրական յանկերութեանով եւ սեղ
Հաշակի զարդոյն ընտրոյ յարգարանը:

Սկզբանէ առ զարդարանքը յարկեցում է երկու մաս՝ կեդրոնի մասանկ
բոլորակէն տարածուող հանձնաբերմաններով կազմուած ըսել հանձնազ-
արդարանքին եւ մանրագրականներու համադրութեամբ աշխատուած կոթա-
դատուածական: Կեդրոնացուող սրբանկը կը թուի պատկանել հանձնազար-
գերու առ զաւանդարդին, որ կը պահէ իր մէջ կանոնական ընկալեալ մեկերն ու
սեղանական համաձայնութեաննցը վարդապետ սակերոյն ծանօթ ըլլալով ա-
ւանդական մեկերուն, փորձած է ընթացորդել յունում մը առ զհանձնազարդի
յարգարանքին: Եղանք ուրիշ ըսել չէ զան աւանդական մեկերն ու անհատական
պատկերամասնագործութեանը միանշարժութեան փորձ մը, իսկական զուգորդում մը,
որ է ընդգծել անոր ընթացորդութիւնը:

Անկէն ուշացուած հատուածը ըսել հանձնազարդութեան է, որ կազմուած է
մասանկ բոլորակէն ստեղծուող կրթութեան մէջընդմէջ յատուկ սր-
ձայն եւ սկիզբանկ կարուածքով արժանի հանձնազարդի: Կեդրոնի բոլորակ մի-
ջը երկու կողմերէն ծածկուած է ներմակ թափանցիկ ապակեով, սեւանիչ պա-
րակութեան մը ստեղծելով, որու ներքո կարծէք սոյն մէջ պատկերուած է շափա-
զանց նուրբ սակի խաշակին մը Առաջին կողմացուցարաններով, գրուագիտան
կեդանկով աշխատուած խաշակ առ ընթացումը յատուկ գրուագիտան ու
խորհրդագրութեան հարգարան է: Քաշին կեդրոնի փոքր բարձրութեան վրայ
սրանկերն փոքր պատկերանկի վրայ ապուցուած ապակեին սակ անփոփոխուած է
մասանկը՝ սակերի ընկոյ: Քաշին երեք թեկերուն վրայ նուրբ զուգորդելով
հիսուսան պատկերանկի մէջ ապուցուած են փոքր կանաչ զարդ, իսկ խա-
շակի կազմող շարք անկերաններու միջին՝ փոքրիկ մարմաններ: Քաշի ստորին
թեկին կը հաստի արժանի մուշմանոյ հրեշտակի մանրագրական մը, զարդանայ
ապակեին սակ: Կեդրոնի ապակեինները երկու կողմէ անուսուած են ստանձաւոր
չըջանակի մէջ: ուշացուածին կը պրակ չըջանակը երկողոյ նուրբ յարգարան-
քով ծաղկաթե շեղ երկողոյստին: Տպուարիչ է արժանագոյնի, սակերոյն եւ
զարդանոր զարդերու նուրբ համադրութեանը, խաշակ ընդգծել յարգարանի
զարդանային զեղազխական հաշակը:

Երկրորդ երկանկողմի յարգարանքը անբաղկովին կը համապատասխանէ
արտաքին կողմի յարգարանքին: Կարծես թէ յայտ հասանք մը կը հաստատուի
անկէ:

Հանձնազարդութեան եւ կոթանային միացման տեղը տեղադրուած է հրեշտակի
այս զանգակի մը, որուն մարմինն ու թեկերը սակի թուարարան թուարան կը ը-
շխեցնեն: Անոր ստորին սակ զանգակուած գունդը կը միանայ վերին վար խա-
շակ կողմ եւ սեւանիչ կոթանային, որ պատուանդանի զեղ կը կատարէ, եւ որուն
վրայ տեղադրուած է հետեւեալ արժանագրութեանը՝ «ՅՄԿԱՍՏԱՆ Է
ՔԻՆԱՅԻՆ ԱՅՏԵՍ ԿԱՍՊԱՐ ԳԵՈՐԳԻ ՈՐԿԻ ԶԱՊԹԵՃԱՆԻՆ ԵՒ

Յուր տրամադրութեան մէջ իշխանական անձնակազմները գրեթէ ոչինչ էր յաշին Կրեմլը կառնել, ինչ Լուիզ Նապոլեոնի քիչից քիչ շարժումը Նապոլեոնի նախ յարեցնելի ընտանիքի մը իշխանակն է որ զայդ էր պահուի եւ իրարեւոյժի նոյն կամարներուն առջև Յիշատակութիւն չգոյ նախ մասնատուի պարտականութեան մասին:

Շին գործի մը ապագայութիւնը էր թողու նախնայի այն որքանից որ իրական մէջ աչ ըստական մտած է: Նախնայի կրթիկները սեղ-սեղ ծածուած եւ քիչից քիչ են եւ նարոյցութեան Նախքը էր նշմարուի: Այնպէս էր թուի որ ան երկար ասան մաս կազմած է եկեղեցի խորանները զարդարող հիմնական յարդարանքներուն:

15. Մեղանի գարգախաջ՝ մասունքով

Պեղարուտանական ուրոյն յարդարանք ունեցող Ս. Մեղանի գարգախաջի ընտիր որքանի մըն է թիւ 166 թուականարի առաջ պահուող գարգախաջը: Պատրաստուած է զուգամիկի, պնդիկազարգման արուտառով, ցորենածեւ, նարեկներու յանելու մեղով (կրկնայեջը՝ 16, յայնջը՝ 22 սմ): Անկա տրամախաջ է, սակեղած կազմուած երկու մասերէ՝ ըստ գարգախաջէն եւ կրկնուէն:

Հարգախաջը կազմուած է շաշի անրեկները ինչպէսզ զուգամիկի նարը բաժանածով արածուք խաշաթիկերէ: Արտուն կարգակերտով ու իրարմէ ընող գարգախաջիկեղով պնդեցորդն մշակուած ընէր նարտառած է անկանն, կարծէք պիտուցան եղան երկարուկ նարեկներու արանչելի յանելու մայ: Հարգիտ սակերից սակախէ չէ ըստկանուցան յարմուածքի սկզբնական նարը շարժուածով, այլ փորձած է պոխղոյն զարեւու յանելու մեղով պնդակարգուական աշխուտութիւն նարըրդէ խաշի յարդարանքին: Իրարանչելի թիւին վրայ պնդուած կեղծուական կարմիր ուռուցիկ անկանն յարտառը կանայ սկիւրով գարգախաջով, ան յաճուած է նուրբին ընծայի ազնուական շք-զուքիւն:

Պաշտմեւը երկարացնող շքեղ գտտին էր վրայ զայն պատրաստող սակերից գարգախաջն նմանութեան ու պնդակարգուական ըստը նարանին մասին: Արթին շափի կանայ, կարմիր, գարգախաջի փաշգրտուն զարեւը պնդուած են իրարանչելիին նարտառ սակեղուած յարեւոյցի զարը առեկերու մէջ, որոնք իրարմէ բաժնուած են ուրուած զուգամիկի մասանկներով, կազմելով շքեղ շքուցու-տի մը: Պաշտմեւի կեղծուող զուգամիկիով հրատուած թիւին յարժերութեամբ ոգանանակին մէջ պնդուած է մասունք պարտականող ապակեղանա առեկի-կը, որը նախկն է ընդշմարուին գնուող անոյքերը:

Սրկերող երեսակազար ամրազուքութեամբ նախն է, նախ պղծանակի մէջ առանած խաշաթիկը, սակերու երանցաթին փառը տարրերութեամբ: Կեղծուի նմանածը՝ մասունքի նակուան կողմը, կ'ամրազուցել զուգամիկի ընտիր ընէր, որուն վրայ ապուցուած են նախ կարմիր-կանայ սակերը:

Խաշաթիկի ստորին մասը ամրազուցուած է նարթի եւ ուրոյ կրկնուող:

Դմբախախարը նախ աւանդական արծաթազարծութեան ընտրող տարրերով յանկանչուող այն գարգախաջն խաշը գուրկ է արձանազարմեկէ: Կրեմլը ան-վարան ընել, որ ան անկան ընդանուր գիծերով սակի կը մասնայ նարեկան

քննախորհի արժանազանության կեցրածներուն, համապատասխանութիւն
ժր պարզելով Վասպուրականի սակերական արուեստի նմաշնորհուն հետ:

16. Մասնախոյզ:

Փոքր չափի արժանիաց աշխատանքայն ուշադրութիւն կը դրակ իր գե-
ղեցիկ եւ կատարեալ ուրուագիծերովք (Միւ 256): Իսպն անբողբոթեանք զու-
գամեկի եւ հատկապարզման բաւական բարդ եղանակով իրականացուած ըն-
տիր բանուածք է: Արուեստի հասունութիւն ժր կայ ոչստեղ: Հմտութեանք
անած, քնացած, գարգիւտ սակերոյն ժր զորքը ըլլայ կը թուի թրակն ու պատ-
րաստութիւնք Իսպն հայկական քննախորհի սակերական արուեստին հարա-
գատութիւնք է ընդզմէն:

Իտալեանի յորինուածքը, որմնայք սրանքնք շիշեցող՝ խոր կտրուածքնե-
րով հրակենեաներա թառակն, մքն է ներկայցը՝ 13-5, շախքը՝ 13-5 սմ.): Անքրո-
նէն սխուռղ խաշին շարս հասար ծայրերք կը մասնեան, թայք շին հանգի-
սքր ու հայր իրարու: Անեկ խորունկ ու բարդ հանդուցաւորում ժր կայ խա-
շափեանքն խորքերուն միջեւ: Հակառակ անոր, որ խաշափեանք կազմող մք-
նայք պարտող է, սակայն աշխատանքներք անեկ հարուստ կը գարմնն ա-
նոր ուրուագիծը: Ինչպի ներս հակուած ծայրափեանքն կտրուածքներք իրա-
րու միացած են պատս արժանութեան մէջ՝ մզուած քարերով: Քարերու Իսպն
շքով գեղեցուք ունի նաև: Ժառանգք կըրպանող սղակը:

Իտալեաներուն վրայ համայնով գուղակեանքով սեղադրուած տարրեր
չափի ու մեկի՝ կըր, սրքունքանե, եւ տարրեր գոյնի քարերք զուարթ արա-
մադրութիւն ժր ընծայած են խաշի պարզեան վնդարտապարութեան: Քարերու
գրանակն պատուարումը իմամքով կատարուած է՝ կարմիր, վարդագոյնի,
կապտաւուն կանաչի յարաբաժանք համադրութիւն ժր կազմելով: Անքրոնք
խոշորեկ շրջանակը պարագայող սղակինն տակ ամբախուած է ժառանգքը:
Քարերն գաւ, մակերեսք շեցուած է արժանի գուղակն գեղամաղիկեք շիշե-
նող յակերմներով:

Երկրորդ կրեակողմը կը ներկայցնէ հարթ եւ պարկ մակերես ժր, եղի-
քը շեղակն սեղմ գիկներով վարպարութեան յակերմով: Անքրոնք թառակու-
ոյ շրջագոյնն մէջ համայնով տաւերով վարպարուած է հետեւեալ արժա-
նադրութիւնը՝ «ՅԵՇԱՏԱԿ Է ՍՐ. ՄԱՍԱՐ ԹՈՐՕՆԻՏ ՀԱՐՍ ԷԹԵՐՆՍ
ԵՒ ՈՐԳԱՏՍ ԹՈՐՐԱՆՆ. ԵՒ ԱՆԿԱՆ Ի ԳՈՐՈՆ ՍՐ. ՎԱՊԱՊԱՌՍ
ՎՈՆՈՐՆ՝ 1287»:

Մասնախոյզն Ա. եւ Բ. կողմերք իրարու միացած են գուղակնքն ընտիր
ժրակուած, անբողբոթեան ժր կազմելով խաշափեան հետ: Իտալեանի գլխա-
ծայր արժարուած շղթայնն կցուած է պարկ աննան խաշ ժր: Յիտուոյ ման-
րաքանդակով: Եղիքայն անկայութիւնք կը յուշէ որ ան կարծոյն մասնախոյ
ժրն է:

17. Պարտի մեծ խաշ՝ ժառանգքով

Հայկայի Գանձատան հարուստ հասարածոյնն մաս կը կազմէ նաև Այն-
թաղ պատարասուած, նախապէս սեղուոյնն եկեղեցիներուն պատկանած մք-
տակն տարրականքն եւ գլխաներու նոյն հասարածոյ ժր: Միք թայքն թա-
նաւոր սեղեկութիւններուն համեմաշի աշխատանքներք Հայկայ փոխադ-

րուան են 1920-1921ին աշխատացի հայրենակիցներու կողմէ, և շարքադոյ տարիներուն նոյն աշխատացի ազգայիներու կողմէ ի պահպանութիւն գրուած են Հայոցի Գանձաւան մէջ Բաւական հարուստ այս հաւաքածոյն մէջ մեր աշագործիներ կը գրուեն խորանի երեք մեծագոյր մասնախոյնք (Քիւ. 202, 203, 204), (կրկին այ Աշխատացի հայրենեան կողմէ հարիւրուան ի յիշատակ Ս. Աւետուածին եկեղեցիին), յար և նման իրարու՝ շեյն տարբերութիւններով, որոնք ակնյայտօրէն եկն ոչ նոյն վարպետն, ապա նոյն արհեստանոցին գործերը ըլլայ կը թուին: Մասնախոյնքու այս արձանիները իրենց վրայ կը կրնն հայրենեան արձանագործութեան ընտրոյ տարբեր, մասնաւորաբար՝ ստանկաներ իտայի համամասնութիւնները, պատրաստման եղանակն ու զարդաւարչերու հմուտ պատգործուէր, զուգամբից, հատիկագարգման արուեստի համապատմաները, որոնք յառաջիկա կը գրեւորուին Աշխատացի հայ վարպետներու գործերուն մէջ: Քնարոյ է, որ Աշխատացի վարպետ ակերիչները ոչ միայն շարքաբար իրենց սերունդներուն փորձանշան են արձանի գաղտնիքները, այլն սերունդէ սերունդ պահպանած են ընտանեկան արուեստի ասանդակները:

Այս նմանքներէն է ընտրենք 204 թուահամարը կրող մասնախոյնք, որ աչքի կը զարնէ յարգաբարձրայն իմաստուան և հմուտ մշակումներով, մասնաւորաբար պատուանդանի պատկերապարտին փորագրութեամբ և իւրաչափակ յիշատակարանով:

Մասնախոյնք եւսմաս է, կազմուած՝ հաւասարութիւ իտայ, քուակն եւորք աշխատչուան կրթման և յայտներստ պատուանդանի (կրկնանցք՝ 50, լայնք՝ 20 սմ.): Արձանի, սակեզան այս զարդախոյնք պատրաստուան է զուգամբից, հատիկագարգման և գրուագման արուեստով: Բաւն իտայը կազմուած է կեղծանէն ծաւալոյ արձան ետայից կորութիւններով, շորս արձանայ իտայութեան: Այն ամբողջութեամբ հրակէն եւորք բաժնուածք մըն է, իրականացուած զուգամբից, հատիկագարգման և գրուագման իտայ արուեստով: Ենտրապէս իտայ յարիւանածքով ցանցիկեանիս իտայը մեւաւորուած է իտական զարդանախոյնքով՝ իտարմէ ընտր, իտարու իտայուայ շարժման հանգոյցներով, ընդհուպուած գեղեցկային յայտնութեանով:

Զարդանոց եւորք աշխատչուան է ամբողջ իտայը երիզագծոյ հրակէն մաշակելու հարպետ ակերիչը հրանայի յաճում տուան է իտայութեանքու միացման շորս ակերիչներուն: Քնարն արձանիէն կոյոյ երբապէս բաժնուածքով, փրկուչային, գեղեցկագարգ, կարուտան կերպիներով կշտան երուաները արձանիչ ներդաշխակութիւն մը կը կազմեն իտայն անեղանագործ ակերիչներն հետ, միամասնական պատշաճ շարժում մը կը հազարդեն միջոցին: Քնարի կեղծուէր թիկն արձանութեան վրայ ազուցուած շքեմանեւ ապակիին տակ պարփակուած է մասուները (փայլախոյնքի մէջ փակթիւտան): Քնարը երիզոց նոյն հրակէն մաշակելու կը կրկնուի մասուները պարունակող կեղծոնի հասուանին վրայ, շուրջընտրը՝ մանր կանաչ կարմիր փայլիչուն ակեր: Քնարութեանը ընտրեղն յարգաբարձրուան են միջին շափի իտայմագոյն յարկով (Նունաբար, փրկուց, մարնան): Քնարիստ պատարուէր կատարուած է շատուկ մշակմամբ, զուտայն ներդաշխակութիւն մը կազմելով ամբողջին մէջ:

Մըկրորդ կրկնայ աշխատուան է նոյն հրակէն կաճակով, կը կրկնուի նախապարզ յնարը: Ա և Բ կրկնները իտարու միացած են լայն զուգամբից

հիսուսածքով երկդպարեով, աշխէս որ խաչը անբաղնութիւն մը դարձան է, Բ կողմին մտն կը պակսին զանազան ակերն ու շարքեր, կարեն խորհրդաւոր գծերն մը ստեղծելով կերպեր անդադրուած իտալուան Բիսուսի փայտ ճանաչանազակին համար, Բիսուսի գլխակերներ 4 կերպն ժաղատէնանն, շէջմանէ մէջ փորագրուած՝ Յ[humto] և[ուզմ]րնցի]-ԱՅ[ուզաւր]-Հ[րնց], սկզբնաստներ:

Սակերիչ փայտեայ Նետարցըտական լուծում առան է խաչաթիւեր շարից ժողի յարգարանքին: Անկեա կազմուած է իրարու կցուած կար, գծագծեա, կրկարուի գլաններով:

Փնդարուհատական հմուտ մշակումով, իրաչափուի մեծի եւ յարգարանքի առումով տարբեր մակարդակ մը ի յայտ կը բերէ պատուանդանը: Առանցն հարկացող Եւ պատրաստման եղանակի եւ իրարմէ թոյլտրովին տարբեր սեռին ուղղութիւններու զուգորդում մըն է կատարուածը: շնորհալի փայտեայ շարիչան է ոչ միայն երկու տարբեր մակարդակներ իրարու միացնել, այլև հանդիսուսը կերպարանք մը առջ խաչի կերտուածքին: Իսկապէս ոչ փութուսը, յախանիստ պատուանդանը առանձնաշափուի շքեղութեամբ ստան է խաչը: Բրգանն՝ փայտ շարի փութուածքով գէղի փեր առանձնադարս անցող պատուանդանը միտմանակ իրեն մակերես ծառայած է ընդարձակ սրճանայրութեան համար: Այսուպէս ակնշարս է փայտեա սակերիչին ստեղծագործական թափը: զախ յարգարող փայտեայ շէ թուականացած ծրարուած մասնախաչի փերարեանց արճանագրութեան ստեղծը փորագրելով, այլ կերտած է պատկերագրական շքեղաշաղկներու: Երակապ մշակում մը: Պատուանդանը փերն փայտ սկսող ետք շարք թոյլտրանն ստեղծութեան ինչեղնոց զարդագոտիներով լցուած է միջոց, անոնց միջին հիմնալի փորագրուածով մը սրտուած է արճանագրութիւնը: Ետքիբէն ոչ մէկը կը կրկնուի՝ անոնցմէ իրարանչարսը սրտաքին գծային փորագրութեամբ կը ներկայացնէ թուական (զանազան ակերն ենք, ծաղիկներ), կենդանական (տարիւ, արմի), ինչպէս նաեւ քրիստոնէական խորհրդանշիչը (յուսին, արեւ) պատկերող զարդագոտիներ: 4 ընդէլ-մարտին նաեւ կրկնուող, իրար ընդէլուգուած «ԱՄՏ» ինչեղնոց սկզբնաստներ, համարաբար՝ փայտեայ անուան սկզբնաստներ:

Արճանագրութեան կը պարզուի որ մասուներարանը կը պարունակէ միտմանակ շարի մը սարքերու եւ սրբութիւններու, փերարեայ մասուներ, ինչպէ՛ս՝ «Կենաց Փայտ»՝ Սր. Կարապետի՛, Սրճուղիմէ վկայի՛, Պանթալիան վկայի՛, Ս. Դերոց Զորագործի՛, Ետիան Տապանի՛ եւն: Երկատակարանին մէջ մասնաւորապէս նշուած է որ Կենաց Փայտի մասուներ կենեղեղիմն նախարարած է Անթրաքոն առաքիչը Յակոբ Մարտոսին Լարդապետը: Արճանագրութեան համարան, սրտան ուղ մասուներն եւս անթիփուած են այսուպէս, որոնց մարտեր ակնշարս մտնած է, շուրջի մինչ մասնախաչը կը պատրասուէր զանեղ ընծայող հոգեւոր հաջող փորճանած է:

Ք ՀԱՅԳԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՏԵՄԱՆ ԿԻՐԱՎՈՍ ԱՆՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ՝ ՍՐԲՈՅ ԱԹՈՌՈՅՆ ԿԵՒԿԵՆՑ Ի ՅԱՌԱՏՆՈՐԳՈՒԹԵԱՆ ՅԱՅՍՄ ՔՐԻՍՏՈՍՈՒ ՈՐ Է ԱՄՔԱՓՈՒ ԿՈՒՏՈՆԱՅԻ՝ ՏԵՄԱՆ ՅԱՌՈՒՅ ՀԱՆՏԱՐԵՂ ՏԱՅՐԱԳՈՅՆ ՎԱՐԴԱՍԵՏԻ ԵՒ Ի ՆՈՐԻՆ ՏԵՌՐԻՆՈՒԹԵԱՐ ԵՒ ՉԱՆՅՅՈՒԹԵԱՐ ԵՒ ԱՐԿԵԱՐ ՀԱՄԱՅՆ ՈՐՀՆԵԱՒ ԺՊՈՒԿՐՈՅՑ ՅԵՒԵՆ ՅՈՒՏԱՆԿ ԱՅՍ ՍՐ. ԿՈՒՉՍ Ի

ԳՐՈՒՆԱ ՍՐՈՒՅ ԵՆԵՆԵՑՈՅՈՅ ՈՐ Է ՍՐ ԱՍՏՈՒԹՅԱՆԱՅ ԵՑԻՑՏԱԿ
ԵՆ ՊԱՆՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՍՐ ՍԵՂԱՆԻ ՍՐ ԱՄԱՆԵՑ ԱՄԱՆԵՑ ՈՐԵ ԵՆ
ԱՍՈՒԹՆ ՆԱՅ ԿԵՆԱՅ ՓԱՅՏԻ ԱՍԱՆ ՊԱՐԳԵԻՑԵՑ ԵՑ ԱՍ ՍՐ
ԵՆԵՆԵՑՈՅ Ի ԳԵՐՈՅ ԹԻՇԱՆԴԵՏԵՆ Բ ԿԱՆ ՍՐՅ ԿԱՐՊԵՏՈՒ ՍՐ
ԵՐԵՄԻԱԳՐԱՆ ԱՄՈՅ ԱՍՆ ՊԱՆՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԲԹԻՇԱՆ ԱՍՑ
ԳԵՐՊԱՅ ԶՈՐՈՒԹՅԱՆ ԵՒ ՆՈՅՆԱՆ ՏԱՊԱՆԻ ՓԱՅՑ ՓՐԿՈՒԹԵԱՆ
ԱՇԽԱՐԻՆ ԵՄ ԿԱՆ ԱՅՈՒ ՍՐՈՒՅ ԱՄԱՆՈՒՆ ԱՅՑԱՅՑ ԱՆՈՒՄ ՉԻ
ՈՉ ԳԻՏՈՒ ՈՒՍԻ Է ԱՆԵՆ ՉԵՈՒ ՎԱՐՈՒՅՑ ԶԱՆՊԱՆՈՒՄ Է՛՛:

18. Եւանջիոյ իտշ

Գեղարցեաւսական ուրոյն յարգարանք ունեցոյ ժամաբայի սրինակ մըն է
1780ին Հաշէի պատրաստած (թիւ 3) հանձնոց իտշը, որ գեղարգրական
համակարգի եւ պարագրքունիան կրթիքու, համալրութեամբ բարձրակի նոր
ուզութիւն մը ի յայտ կը բերէ Արմատիայ, քաղաքի եւ կաշակ բազմամեծերոց
ձայնն եւ գրուածն արուեստոց շինուած հանձնքի այս սրինակը կը
կերկայացնէ Հաշէի արմատագործութեան ընտրոյ գիւ մը: Գոմեաւսան մէջ կը
ցուցադրուին բարձր մը նման յարմուածքներ, որոնք պատրաստուած են
Հաշէի մէջ յատկապէս տեղուայն կենդեցիներուն ընծարարներու նպատա-
կոց Առեւք տարրեր շարքի եւ մեծ հանձնարարչեր, Կրիշտակներ են, սակայն
ուճին միանման յարմուածք պատրաստուած են գրուածն եւ քաղաքի ու
կաշակի վրայ երեսպագաման կանակոց: Կերկայացուող հանձնարարչը ընդ-
հանուրին մէջ կ'առանձնանայ ոչ միայն իր ծաւալոց, այլեւ իտրերգուար
գերարտադրութեամբ:

Ընդհանուր յարգարանքին մաս կը կազմեն կեցրոնական սրինին վրայ
բարձրացած արմաթ բարձրածն հանձնարարչը, իսկ վարչ' սրինին աջ եւ ձախ
կողմեր, Կ'երկին Կրիշտակներ, այս հանգրուար ուրուանկարը կ'ամբողջա-
նայ գիւք պարագրքոց կամարածն իտշոր շրջանակոց, որ խորունկ ու յարց
ծուայ տուած է յարմուածքին: Փարսէ պատուանկար ամբողջն երեսպագա-
ուած է սեւ կաշի մակերեսոց, որուն վրայ գուգանն մակերայակներու վրայ
կատուցուած է յարմուածքը: Բարակ շատ նուրբ արմաթն թիւթի վրայ
գրուողուած պատկերները կարուած ներագիծերոց փակցուած են պզտիկ,
գրիթէ անտեսանելի զանոցոց: Առանձնաշատուկ գրուածքին կը կերկայաց-
նեն զի մը յուշարձանայն կրկու կողմերէն զիւր սրճու հանակ եւ մէկ մե-
քոց սրինին ձախարածք բնած գոյք Կրիշտակները: Վարպետը կրցած է իտր-
հրգուար պատկեր մը ստեղծել, կարծէք գրուածքին մէջ խոտուցած ըլլայ իտ-
շի իտրհուարը: Կրիշտակները կրկուքն ալ ունին շատ նուրբ շարմուած, նոյն կը-
րուութիւնը ունենն անոն փետրուար թիւթուն, շեղակի կեք զարուղոց
զփոխիկերու վրայ իտշոյն յուսողականներուն, հարուանկերու ձախարած:

Սրկու կերպարներուն միջեւ հանդամ է սրտոգիւն շեղի իտշոր մը, որմէ
կը տարածուի եւ Վարզհատ ծաւայ կը ստանայ ձախարածն շեղի արտադրը
ձախիկներ, տերեւներ, բազմեք սրտուն, զիւրի վեր հակոց կրկուք, այս ամէնը
ներքին կարուածքներոց արուստուած: Վարչ' ձախարածներն տակ, պատ-
ուանկարի հարթ եւ սպորի մակերեսը կը պարփակեն կրկնակ արմուտագրու-
թիւնները:

Անք' հեղափոխներու ձեռքերուն վրայ բարձրացած բարձրակու սիւնը, կը ստեղծէ յայն միակ մը վարդապետն ձգտումն է արեւոյ՝ մեկուսի առանձին գիրքով ընդգծել սիւնին վրայ բարձրացումն հանձնելին սրանցիկ վեճու թիւեր:

Արդո՞ք կը կարն սիւնին վերի մասին հանդէպ բարձրակն գումը մը պատասանդանը, որուն վրայն ձուլածոյ միաստարած միջնակերպ հեղափոխի քանդակը, որ կը փորձէ երկու կէտի բացուող պարագը կարնել: Բարձրախոյոց սիւնին վրայ կը հանդէպ կըր շրջապիւծով սրածառք արեւուն ձուրք թեքիկներով վայցած հանձնաշարակը որ կարծես կը գրանէ ընդարձակ դասարկութիւնը՝ հանդիսար հասարակ մը սիւնակով իր շուրջ:

Եստ սիրուն մշակում ունի հանձնաշարակի կեդրոնի սպակակն յարեւումը: Ծաղկաբն յայն շրջանակը արեւածաղիկի պատրանք կը ստեղծէ միջոց դասարկ է բարձրակն խորութեան մէջ գնտնդումն է սակոյ գրեթեով հասարակութեւ, սիւնակն խորհրդաւոր, հին սեպած խոյ մը, որ սղին մէջ ըլլալ կը թուի Թաշտիսեանն անկիւններուն վրայ մանր փրփուղէ ակեր կան: Թաշիս խուսըք ձեռքնած ընտելութիւ մը ծածկումն է, անցնալի խու մը ծաղիկ է, հասարակար պատասանելով մասունքի հետքեր: Այս խորութեան վրայ խուկայ Քրիստոսոսի ձուլածոյ մանրաքանդակը գնտնդումն է, անշարդ, անգէմ, Հեռաքրքրական շեղում մը ի յայտ կը ընկն առաջին հետաքրքրով անշան մուտոյց այս դրուակը՝ կանոնիկ պատկերապատմեան մէջ ընդհանրապէս Յրուսի տարեքն տակ է ըլլալ կմտալի խորհրդանիշը, այստեղ՝ գլխուն գնտնէլ այլ:

Անկէն իրաւասակ, արտաստփոր հասունած՝ պատասանդանին երկու կողմէն դէպի վեր բարձրացող զոգաւոր յայն շրջանակն է, Ծանձնաշարակը շրջապատոյ կորակիմ այս կամարը յարգարումն է արմարի բարակ շերտով գրուակում՝ զարեկայ հանձնելիք քիչեցող զարգանալիքով: Արտաստփոր՝ անոր առանձին, կարծես զի մը անկառ գրքն է՝ հակառակ ստոր, գրուակը ստորութեան մէջ կը սպասուրէ մեւերու եւ գրեկու անբողիթեանը ընդհանուր յարեւումը յայն համարում մըն է, ուր ի յայտ կու գան զայն ստեղծող վարդապետն ստեղծագործական միտքն ու վառ երեւակարութիւնը: Կամարի զոգաթին կա՛մ: Հոպին խորհրդանշոյց գլուխը գէպի վար իրան՝ միաստարած ազանիկ գեղեցիկ մանրաքանդակը, որ յայտնայ խորհրդաւորութիւն առումն է յարեւումն ին:

Հեռաքրքրական իրողութիւնն է, որ միջեւ որս, սակն տարի Թաշի ստեղծ յայտնալէ՛ս այս հանձնաշարակը գուրս հանուկով խոյը կը փառաւորուր: Հին ուսանողութեան համարայ խոյը կը զարգարուրէ միջեկի ռաւերով եւ ծաղիկներով եւ ծաղիկուրդը թափար կը գտանայ, արեւութեան եւ ազնիք կը կատարուի: Ծանձնաշարակը ունի զոգ պարմանազուրկութեանը:

«ՅՈՒՍՏԱԿ Է ԽԱՉՈՅ ԱՐԵՒԵԼԵՑ ԽՐԱՄԵՆ ԵՐԿՐՈՒՆ ԸՆԳՈՒՅՑԱԼ ՄԻՆԱՄԵՆ ԵՒ ՇՆՕՒՄՆ ԵՂՐԱՐԵԹՈՒՆ Ի ԳՈՒՈՆ ՍՐ. ԶԱՌԱՄՆՈՅ ՄԱՆԱՄՆՏ ԵԿԵՂԵՑՈՒՆ /1789»:

բ. «ՅԻՇԵԱՅ ՀԱՅՐ ԵՐԿՐԱՒՈՐ ՎԱՄՆ ՈՐԿՈՅ ԶՈ ՍՐ ՉԱՐՉԱՐԱՄԱՅՆ ԸՆԸՈՂԻ ԸՈՒՄԵՐ ԾԻՇԱՍԱԿ ՏԱՌՎԱ ԶՈՒՎԱՅԵՑԻ ԽՊ, ԵՒ ԻՐԻՄԱՆԵԱՅՆ ԿԵՆՏՐՈՆԱՅՆ ԵՒ ՆԱԾԵՑԵԼՈՅՆ Ի ԳՈՒՈՆ ՍՐ ԽՐԱՄԱՐԻՆՆԻՆՆԻՆ /1789»:

⁵ Իրեն շարունակաբար նախորդ թղթուածի վարդի Քէչեան, և Հաջորդ Վաճառաւ Արարչաւ Մասնակներն Ս. Մանուսէլիքը, Հաջորդաւ Հարպարտիւն Հալիւ, Հոբ. 1. 2010. 19 567-568, որոնց կը ներկայացնենք Հաջորդ Վաճառաւ ժառանգ պահպաններն իսկը, որոնք իրենց պետականաբար ստանկներով կը շնորհաւ իւր ներկայութեան ժողովի նորոնաւ ժառանգութեան:

⁶ Հասկում կոչը Գաղղաղներն Նիկոպոլի թաղանքի շրջանակներն Հասարակ Համար պատասխարուած կը պիտաւաւի Բրիտանիաներն Հարաններն պարարտն յետը, Հասկում կոչը Կասակներն կոչով որով մի ժողովրդակաւաւ կը կը ստանայ Արեւելի և Արեւմուտի մէջ հասարակաւ և իր ժառանգները կը ստանաւաւ ավանդը:

Միջոց մանկ արարներն մէջ ինք հալիւի կը Հասկում կոչի ժառանգ շրջանութեան Արարչներն ժառանգ ներկայի պահուած և Կարիքի ժառանգ, կը թարաներ ինք իրան և շարունակ ժողովրդակաւ կոչով կոչուած և Արարչի Հասկումի գերեզման:

Կարիքի և նիկոպոլի, որ այր ժառանգաւ այ Հալիւ թերանք շարը Կարիքին կամ աւար ժառ գոյով էր, ինք այր հասարակ որով փաստ յարեմը Արարչներն երբեք ինքն ու սեփական ստանկներն իրենները, ինչպիս նաեւ յիշենք յետը ստանկներ իսկը կը աւել ինքն ան ներկայութեան և իւր ներկայութեան վարդապետ ներկայի էր մէջ, հասարակաւ Կարիքի, Արեւելու և:

⁷ Վերնայ Փայտի Բրիտանի իսկը ինքն ժառանգ իսկը փարակ ներ կոչը կամ փարակ նաեւ Արարչներն Մասնակ, մէջ ժառ, միջոց ներկայ կամ մէջ կը ներկայ Վերնայութեան գերեզման և շարը յետը պարարտուած ու ներկայութեան ստանկ էր մէջ, գրեթե յարեմը կը իրան պատասխանուած տեղ, որ ստանկներն իսկը կը յարով որով հասարակներն թարանքի նաեւ և որովայ որեւոր կամ թարանքներն յարեմ ինքն իսկը իսկը իսկը կամ իսկը իսկը կը կասարակ, որեւոր ժառ կը պատասխանի փարակներն թիկութեան, ստանկներն ինքն, կամ մեծարաններն յարեմ ինքն Համար, Հալիւի պատասխաններն գրեթե յարը պիտաւաւ ներկայներն ու գերեզման ան ներկայ և իսկը իսկը:

⁸ Ս. Կարպետի ժառանգները պահուած են Մոյր հալիւի որ Ս. Կարպետի կամ Վարդի կամ Նմաններն գերեզման մէջ, Արեւելութեան Համար Ս. Վարդի Հասարակ ներկայութեան ներկայները կը ինքն իսկը և ներկայ և գերեզման և Ս. Կարպետի նիկոպոլի, այր պատասխան ժողովրդակաւ կոչի կոչուած և Ս. Կարպետաւ գերեզման Կարիք շարանակ Ս. Կարպետի գերեզման և իւր ժողովրդակաւ ավանդի սրբանախներն միջ Ս. Կարպետի ժառանգներն պահուած են նաեւ Արարչի Ս. Կարպետի գերեզման, Մանուսէլիքը, Վաճառաւի գերեզման, Հարարիքի, Հարայ Քառի, Ս. Կիմարիքի և շար այր գերեզման և ներկայներն մէջ:

⁹ Օրմուզնի գոյր Օլաւ և գրեթե և կարասան ժառանգով ստանկ Ման Միտանի ստանկներն ինքն, որ ինքն ներկայութեան կոչով կոչով պահուած կը Արարչներն ստանկներն իսկը ինքն, իսկը էր Օլաւայ ժառանգ կոչ, Միտան կոչարար կը յարարարի իր շրջանակներն և իր ինքն ներկայութեան ու թարանքներն ինքն կը հալիւի կոչով որ Օլաւայ կոչարար էր պահուած կոչարար այր յարով Արարչներն, իսկը յարանակով ստանկներն կոչով կը այր ստանկ յարան և փարի, որովայ Մանի, որ կը ստանկ ստանկ թիկութեան կոչարար ինք ու կը ինքն ներկայութեան և Արարչներն պատասխանի ներկայութեան ժառանգներով կը ստանկ Արարչներն յարարարի Այն ստանկ կոչարար ստանկ Օլաւայ կը յարով ներկայութեան շարանքներն և ներկայ Միտան և Օրմուզնի, որով պարանկ

կայսրով էր թշխում։ Եսրուսակիցով էր տնայնաբնակները, կայսրը ի վերջոյ պիտանայ կու տայ Միտան ու Երմուզիները։
Լայ ինչպէսն աք վրայնց իշխանակն որը կը յէլ Սր. Եսրուսայ պակոյ Երեզրայքին։
Աջիտներու Կանտարն Սր. Երմուզիներ ժառանգին էր պարտի ինքնակներն գտնին ձէ։

⁹ Գանձակն վրայ կտնին։ Գանձակն կերպարացն ժառանգ Կանտարն Սեբեան էր թշխան տանան։ Եսրուսայ տաղարարները գրուած է Երմուզայան շտանակն, որ Երմու Բիւրջին տաղարարաններն էր եւ կը Սուր Քարապետն ձէ։ Անոր տաղարար-
մանը Գրեզրակն թշխանակն արեւուսը թայրով Կանտար թշխանակն կայսրն էր
զգայ էր ձէ։ Լիւսակներ թշխան է արաթքով ու Սրուսայ տանակ։ Աւանդակն
Կանտարն, որը Մարտիական կայսրը կը հրամայէ պիտանայ Գանձակները, քարան
արեւել կտն էր յարի տնոր պարտակն։ Լրանակ կը տարու էր ուղին Եսրուսակն
ժառանգ, յայց շտանակներն ապէն քաղաքի էր վերջինն եւ պակն տնոր
ժառանգը։ Եր կտարան թշխանակներու Կանտար կայսրան է Սր. Գանձակն
թիւն։ Եր ժառանգները գտնուած են Ս. Ինքնակներն գտնին, Եսրուսայ գտնին եւ Սր.
Կանտար գտնին (Սիրուստիւ) ձէ։

¹⁰ Ս. Գեորգ Զորավար, 9-7 դարերու վրայ, Լայ Աւանդակն Սեպեզնի տանին տար-
թիւն։ Լուսակն տանն է շտանակն թիւններն ձէ։ Քիմուսրայքակով, էր տնայն-
ակն արեւմտակն եւ իտալական լիւրին։ Կանտարն Գրեզրակն կայսրն որը
(264-300) Կանտարն է արաթքով տանակները։ Երը տնուած են շտանակներու զն
Կարտակները, Գեորգ պատան է շաղաքն կրպակներն ձէ կտնուած թիւնով
շտանակներն արեւմտակն կրպակները։ Այլ արաթքն Կանտար, Ինքնակներն է
արաթքակներու, տնայն ոչ ժառանգն ոչ արաթքն Կանտար, ուղին Տէրուսակն
կայսրով թաղակն Կարտակները կտնով շտանակն տնայն, ուղին ի պարտ
նայններն ժառանգ, յայց ոչ կտն։

Թարմակն ու տնայնակներն կտնուած են Ս. Գեորգ Զորին, որտնով Տէրուս Կ-
մանակն ու վրայն պարտակով, տաղարան է կայսր Սր. Կարտարայն թիւնուած է
թիւն վրայնպայան տար։

Ս. Գեորգ տնակով ինչպէսներն ունեն եւ Կանտարն եւ Կարտարայն։ Լայ ինչպէսն
տնոր իշխանակն էր տան Կարտարայն կերպար Կարտարայն յարապակ Եսրուսայ որը։

Ս. Գեորգ Զորավար ժառանգներ պարտակն են Լայտարան յարմարին ինչպէ-
սներու եւ գտններու ձէ, տնուած զգայով, որ Ս. Գեորգ տնակն ժառանգակն
արաթքն ձէն է։ Անոր ժառանգները գտնուած են իր իշխանակն կտնուած
գտններու եւ ինչպէսներու, ինչպէս Կանտար գտնակն արաթքն տնայն կայսր
արաթքներն ձէ։ Կայսրն են Մուսիկ Ս. Գեորգ, Կանտար Կարտարայն Ս.
Անուտաններ (Կանտարայն), Լիւ Անուտան Ս. Գեորգ, Ս. Ինքնակներ, Լուսակ
Ս. Գեորգ (Արաթքն), Կարտար Ս. Գեորգ Կանտար (Կանտարայն) եւ ուլ
գտններն ձէ պարտակն Ս. Գեորգ ժառանգները։ Աւանդակն է, որ մէկ գտնակն
Կարտար ձէ ինչպէս, Լայ Կարտար պարտակով Կարտար կերպն կայսրար տան
արաթքները, քարան է Կարտարայն ձէ տնայն Կանտարն եւ պարտակն ձէ
արեւմտակն Կարտար, որ տնայն զգայ իր Կանտարն արաթքն։ Անոր գտն ար-
տակներն ձէն էր կը Կարտարայն Ս. Գեորգ ժառանգը պարտակն Կանտարայն։

¹¹ Կանտար Կանտար։ Կանտար Կանտարն քարան թիւն եւ կանտարանն արաթք արաթքն
Կարտար Կարտարայն։ Այլ ժառանգն էր պարտակն Կարտարայն կանտարայն գտնը.
Սր. Կանտար գտն (Սիրուստիւ), Կարտարայն Ս. Կարտար գտն (Կարտարայն) ձէ։

¹² Կարտար Ս. Անուտան Կարտարայն Կարտարայն, 1797-1822։

THE SACRED RELICS AND SACRED BOXES OF
THE ZAREHIAN TREASURE HOUSE OF ALEPPO (II)

(Summary)

VARTY KESHISHIAN

This is part two of an article the author published in the previous volume of the *Haigazian Armenological Review*. It sheds light on five cross relics preserved in the Zarehian Treasure House (Zarehian Kantsadoun) of Aleppo.

Keshishian assesses the historical, ecclesiastical and cultural value of these items in the context of the history of the Armenians of Aleppo, the Christian conceptualisation of saints and sanctity, and the reverence and worshipping of these sacred relics that exists among Christians.

The items described are crosses of different shapes which decorate the altar. Keshishian details their inscriptions and motifs and traces their origins.

These items present different schools and styles of Armenian silversmithing and include remarkable samples that extend from the 18th to 20th century. Some of the items were produced in Aleppo; others were salvaged by the Armenian deportees of Aintab and constitute a precious part of the Zarehian Treasure House collection.

ՅԱՒԵԼԵԱԼ
ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ ՆՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏԻՒԹՆԵՐՈՒ ՄԱՍԻՆ¹

ԱՆԳՐԱԵՒԳ ՏԱԳՆՍԵԱՆ

ՄՈՒՏԻ

1892ին Պրն Կարապետեանի ընդգրկուած յոգուածը յայտեսաւ Հայկազ-
ձան Հայապետեանի Հանգչեթի ԺՊ. հասարկն մէջ² նուիրուած հայկական տի-
պիքներուն³։ Այդ յոգուածով գիտական շրջանառութեան ժամաւ հայ պղծա-
գործութեան կարուածներէն մին հանգչապոյց տիպիքներու արուեստը։

Տիպիքներ աշխատուած են Արթիւնացի, Պոչոյի եւ Ուրֆաի մէջ⁴։ Եթէ Պոչ-
ոյ տիպիքի արհեստագործներէն ոչ-բարձրը կրնան անպայման հայ եղան ըլլալ,
այսա Արթիւնացի մէջ աշխատուած բոլոր գործերը, Ուրֆան Գարսուսեանի
պնդմամբ, հայ արհեստագործներու ձեռագործն են, մանաւանդ որ առկայ տի-
պիքը այդ կը հաստատեն ամբողջն։ Կան նաեւ պարսկական եւ հնչկական տի-
պիքներ, որոնց սեր առկայն, սաղրեր է հայկականն։

Կարապետեանի յոգուածը կը թուի ըլլալ առաջին համապարփակ, անբոյ-
ջական ուսումնասիրութիւնը տիպիքներու մասին առհասարակ⁵։ Կարապետ-
եան կը նկարագրէ տիպիքը, անոր ձեւը պարզ, կը հաստատէ ճապոնցի արհեստնե-
րուն ԺԸ գարագիւրիին պատկանելը, կը նկարագրէ տիպիքի պատրաստման
գործընթացը, կու ապա անոր գործածութեան վերաբերեալ անձնական յայտեր,
կը մէջերէն անոր նուիրուած երկու թերթուած ու հանդիսի մը։ Յոգուածը
կ'ընդգրկէ նաեւ 41 տիպիքի նկարագրութիւն եւ 30 տիպիք հայտնող 11 նկար։
Յոգուածին աջ իրագործում մըն է արձանի մէկականում կերպներու առտա-
կէ⁶։ Արզարեւ, թնկնով իր ներսնեանկ մըն⁷ հաշուող հասարակութիւն
ներու, եւ այլն անցնենով շարժ «հարիւրեանկ մըն գրչումաննն»⁸, Կարապետ-
եան խմբուստում է տիպիքներու կերպները, գծանկարով ներկայացուցած 19
կերպ եւ գանձեր փորձած է նաեւ մանանկագրական կարգով դասուորի։

Այս յոգուածով ձեւը որոշ յանդիսներ եւ անբոյջացումներ պիտի կա-
տարենք տիպիքներու նրաքին։ Նաեւ պիտի նկարագրենք եւ շարժարձեք լիտ-
անասանց հասարոյց Կասուն Միտնեանի երեսուններեք⁹ տիպիքներու, Կրիկիոյ
Հարց Կաթողիկոսութեան Անթիքիտի Քանգարանի¹⁰ եւ գեղանկարիչ Կա-
րապետեան Քորսեանի երեքական¹¹, Սարգիս Կրտսեանեանի երկու¹², մըն
Քապեան¹³ եւ մըն¹⁴ մէկական տիպիքներ¹⁵։

Մըն արձանագրութեան տակ գանձուող նրաքը կարեւորութիւն առաւ նման
քան մըն առնելու եւ անոր հիմը կը հանգրտանայ Կարապետեանի վերոյիշեալ
յոգուածին վրայ կատարելու երկու տեսակի յանդիսներ։

Ա Նոր, ցարզ անձնանկ կերպներու յանդիս, եւ Կարապետեանի կերպնե-
րու առտաակնին մի բանի կերպներու վերամշակում¹⁶։ Հուսկ Կարապետեանի
հրատարակած կերպներու վերամշակուած աղբյուակի ներկայացում։

Բ Նկարագրութիւն 43 նոր¹⁷ տիպիքներու, նկարագրութեան կցած ննջ
շարժապատկան երկու աղբյուակներ, որոնք անհասարար կը վերաբերին գրչու-
կային եւ թանաքակային։

Այս յոգուածը էլք միտի նաեւ Հետազոտողներու ուշադրութիւնը թերեւ նախկին կենցաղային իրերու եւ կիրառական արուեստի պղծնագործութեան կառուածին եւ միջն սննան հասարակներ որ իրենց նիւթերը զենն շքեմանութեան Մենք էլք յուանք որ այսու նայ ճշակողքի ընդարձակ պարտեղցին մաս կազմող մասեր արուեստներու քաջք ստու պղծնագործութիւնը որ արժանի է գրոց միտասցի կ'արժանանայ համապատասխան ուշադրութեան եւ անոր հանդէպ անհրաժեշտ գիտակցութիւնը էլք ծաւալի։ Լուսկ մեր քաջիքայ իրազն է որ այս արուեստին նախնական հաջողունայ հասարակ Գարսուժեաներ անուարտ, մշակման եւ խմբազրման կարտու համապարփակ, արհեստագիտական մանրամասնութիւններով հարուստ ուսումնասիրութիւնը ի վերջոյ շարին կու գայ իր հարուստիտ ու մեծարժէք ցուցանուչներով։ Թերեւ միայն այդ պարագային գրուտը յուշարժանով մը, մշակմանպէս, զիմ գործին ինչ լաճով էլք փրկուի Յնչապատմութեան նեւեակերով ընդհատան։ Հախկի մէջ - եւ թերեւ այլուր - մասանը շարունակուան եւ արժէ գրեթէ զարքան ու յուրանեական կարուտի գնատապարտուան նայ պղծնագործութեան կարուածը։

ՆԵՐՄԱՍՈՒԹԻՒՆ ՏԻՒԹԻՒ

Տիւթիք ունի եղևու մաս՝ գրչական եւ թանարական։ Անոնք իրարու զոչուան են քան թէ գտնուան։

Կարտակեանան տիւթիք էլքը էլք գործանէ՝ ներկայացնելու անբողջութիւնը թանարական եւ գրչականին։ Նոյն խմատով ան էլք գործանէ նաեւ գրչական թուր։ Մենք էլք կաշինք տիւթիք թուր կիրառութեան, նշելու համար անբողջութիւնը երկու մասերու՝ գրչականին, ուր եղէզը էլք պահպանուի, եւ թանարականին ուր թանարը էլք պահպանուի։

Կարտակեան էլք հաստան որ տիւթիքի նապոյն արմակներ եղան են մուտքով եւ ոչ-մուտքով։ Ներկայ հասարակութիւնը թուր տիւթիքները մուտքայ են։ Տիւթիքն մտապը գրեթէ միշտ եղան է զնոյնպէս պղծին, երբեմն կաշիկուան։ Կան նաեւ ունեկուան¹⁷ եւ արմարկայ արմակներ¹⁸։ Յանտի զնոյնուան պղծներ մանցուտեղով միացուան է։ Բացառութեանը միւթիքն արմակներ¹⁹ ու գրչականը թաղին կտապը կտարին գամերու²⁰, այլ մտապատեանակի լինք հանդիպի տիւթիքն մրայ։ Դերարակ թանկեաներ խաշն է, նրմին, թաղն ու թուրք եւ թանարակտը իր մասերով՝ ասոնք ասուելի ենմիակայ են գնատուելու, փրկելու։ Կան տիւթիքն որոնք խաշը, կամ թանարականին յատակը, կամ ասուելի, եւ ասուելին պատուանդար կարտուան՝ փոխուան են, կամ կարտուան։

Մշակուող տիւթը՝ ընդհանրապէս 18-24 սմ., ունեակին խաղչական մըն է, որ ունի երեք ասարքն յախերով մակերեսներ՝ 2 նոյն նիւտեր (1.2-1.5 սմ.) - 2 լայն նիւտեր (2.5-3 սմ.) - 4 թիք նիւտեր (հաշիւ 0.5 սմ.)²¹։ Չենք հանդիպուող ոչ-աներկուտը, այլ խաղչով կտր-որոնք գրչականներու։ Գրչակտը հաշիւ նոյնակն արտաքին կտուութեան մը ունի խաղչին թաղին ուղղութեանը։ Գարսուժեան էլք հաստան որ գրչականին ներքին կտուանութիւնը անկի շնչուուան է քան արտաքինը։ Ըստ իրեն, թերութեան պատեանը ասի է որ մէկը գրուան եղէզը կարեկի ըլլայ՝ նշուութեանը գարտ թաղի։

Գրչակտը ունի երկու կտուութի։ Մին անչարտ է զոր կոչան ենք խաղ, մրայ՝ շարման, զոր կոչան ենք թաղ, մերկեան միւթիք մը միջոցու մրայուան է գրչականին։ Ընդհանրապէս թաղն ու խաղիք նարուուան են²²։ Յանտի թաղին

զայտվեն անբացում և փոքր խաշման, ստիպել կտար ժը, շուրջ 2 ու.
բարձրությունը ու լայնքով եւ 0.3 ու. հաստությունը: Հարցապահարեն, խո-
սքին զայտվեն անբացում և գնդիկ ժը: Ընդհանրապես կիկ խոսքին անբաց-
ում և գնդիկ, ապա թույլին անբացում խոցը ունի 1-3 նակեր²⁶: Քերեւս
գնդիկը շահելուց դարձ ժը և, որով եւ համապատասխան ընդհանրապես
գնդիկին խոցին ծակուակէնութիւնը:

Կեքքը թուականի է, 0.5 ու. ծաւալով²⁷: Ան կը գրոշմուէր թույլին եւ թանար-
կային միկն եղած նոց նրանքին ժրա: Կան պարապանք երբ տրեքին կնքում և
երկու անգամ նոյն կերթով, միշտ նոց նրանքում ժրա²⁸: Կերթերը գրեթէ
միշտ 4 ըլլան գրչակային ուղղութեամբ եւ հարապակցաբն կը խաշման
գոյն²⁹: Երբեմն կերթերը կը գրոշմուին իրարու նակապի ուղղութեամբ:

Կը հանդիպինք թէ՛ հայերէն եւ թէ՛ արարատառ ստաներէն կերթերու³⁰:
Կը հանդիպինք մանուանց հարս անուանով եւ հերթիկի թուականով արարա-
տառ թուանշաններով կերթերու: Երբեմն կեքք 4 ունենայ 2 թուական՝ հեր-
թիկի արարատառ թուականի միւսըն ու անանուորը եւ հարապատ գրիտա-
նական թուականի միւսըն ու անանուորը: Բարբ արարատառ թուանշան-
ները հերթիկի տարեկանը կը ընտրուին, իսկ հայերէն թուանշանները՝ զգր-
տանկական: Կայ տեսակէտ, թէ հայերէն կերթերը սկիսը անած են Պերթիկի
Վեհաճարդէն 1878ին ետք, հասանարար ազգային շահեղի վերջիկին ընթմամբ:
Այս տեսակէտը չի հիմնադրուի, քանի որ Կարապետեանի կերթերու տար-
տակի թիւ 9 հայերէն կերթը կը կրէ հերթիկի 1267 թուականը որ կը համապա-
տասխանէ զգրտանկական 1845ին:

Յուսկանշանի և այս հասարածոյին թիւ 63 տրեքին, որ ունի երկու տար-
քի կերթ՝ իրեն ստորագրութեան երկու տարքի՝ արձեւատանցներու: Սա
հարապատ պարապանք ժը և, եւ թերեւ կը համապատասխանէ արձեւատան-
ցի անցումային շրջանի այն հանգրտանին երբ արձեւատանցին անարեւմտը կը
փոխանցուի մէկէն միւսին եւ կը հանդիսանայ իւրաքրիակ շահմանմամ ժը: Այդ
կերթերը կը համապատասխանեն մեր աշխատիկի թիւ 10ը եւ 12ը կերթերուն:
Այս իրողութիւնը անտրեքայի ապացոյց է ստեղծ արձեւատանցի
անընդափոխութեան: Այս տարքի կերթերու գոյակցութիւնը երաշխիք է նա-
եւ արձեւատանցի շարունակականութեան:

Հաս Գարսուժեանի, Կարապետեանի աշխատիկի թիւ 11 կերթը (մեր
աշխատիկի 11ա եւ 9ա թիւերը) (Յակեր 1283) եւ նոյն աշխատիկի թիւ 9 կերթը
(Յակեր 1267)³¹ եւնի արձեւատանցին կը պատկանին: Կարապետեան նոյնը կը
հաստատ³²: Ինչու ունին, Գարսուժեան կը հաստատ որ վերջիկին Յակերը եւ
իւր արձեւատանցը ունեցած են երեք տարքի կերթեր: Ասոր պատճառ, շատ
Գարսուժեանի, այդ արձեւատանցին շատ արտաքրիկ է. մանուանց որ զա-
տակներն ալ շարունակած են նոյն գործը, պատկանելով արձեւատանցին եւ ի-
րենց հար անունը, թոյց փոխան են կերթին թուականը:

Այդ անորոշ կը մնան կերթերուն պետական կամ համարական նախա-
ման եւ արձեւականացման ընթացակարգն ու ալլ անընկալի ստեղծներ:

Քանդակագիտութեամբ³³ միշտ կը գտուէր գրչակային կոչին, եւ ընդհան-
րապէս՝ թույլին թոյլուող կոչմին: Կան տրեքիկեր որոնց թանարակայնը գրում
է նակապակ եւ գրիտայն ուղղութեամբ: Երբեմն նորոգման հետեւեանքով
թանարակային տարին գրում և հակառակ ուղղութեամբ: Հաս Գարսուժեան

նք. Քանաքակալը կրնար հակառակ կողմ դրուիլ՝ եթէ պատուիրատուն ճարտիկ է: Քանաքակալը ըստակուսի տեսիլն մըն է, որուն գրչակալին լաշն նիստին զգուսած ճարտիներ հարթ է անդողութեամբ՝ ի տարբերութիւն միւս կրնք ուսուցիկ ճարտիներուն: Բոլոր Քանաքակալները ունին ուսուցչութիւն, լաշն համարաւոր այս ուսուցչութիւնները մտորեալ չէ՝ կան Քանաքակալներ որոնք աւելի ուսուցիկ են լաշն ուրիշներ: Կից աղիւսակը կը յէշ նաեւ տարբերութիւններ՝ Քանաքակալներու լաշններէն եւ լաշնքի տառով:

Քանաքակալին ստորէններուն ուղղութիւնը նաեւ կը նշուէր լաւ սեփականատիրոջ ճար՝ կամ սելիկութեամբ:

Անուշա որ գործածութեան պատճառով Քանաքակալը աւելի ենթակայ էր զնառուելու՝ ճանաչանց որ անոր պատերուէ հաստութիւնը նուազ է լաշն գրչակալինը: Երբեքնի պիտուր ճարտիկն ուղղուած լաշնի մը ըլլալով, Քանաքակալը ենթակայ է անխառն: Հետեւաբար նորոգման պարագաներ կրնային յառաջանայ, որոնց պատճառով ալ մեզի հասած տիւրիքներուն Քանաքակալն ու գրչակալը կրնան անդալման լաշն արտադրութիւնը լքուիլ: Կան տիւրիքներ, որոնց ստորէն ու համապատասխան պատուանդանը չկան կամ ալ նորոգուած են ոչ-հարապատարէն, ընտրեալին համապատասխան:

Նախնիք

Տիւրիքն արտադրութիւնը պէտք է անխառն զգին նախնիքու գործողութիւն: Երբեք կրնու տարբեր պրննաններ են: Նախնիքները կը կոչուէին զալմիշեաններ, որոնք հասնաբար ոչ միայն տիւրիքներ, այլեւ ուրիշ կիցառական իրեր կը նախնէին, ինչպէս թմբաստի, ծխախոտի տուփ, հարկի եւն: Այս հասարակութիւն մէջ կը հանգիւղներ մէկ արեւանդութեամբ ուր նշուած է ծագիկող զալմիշեանին անունը՝: Աչբար նախնիքը հարազատ եւ սկզբնական գործեր են: Տեսակէտ կայ թէ պատաշարիներու աւելի գրաւիչ գործնելու համար տիւրիքներու նախնիքն շատեր կրնան յոտազույն կատարուած ըլլայ: Սակայն, հասնական է որ անոնցմէ անոնք կիւրքին հետ նախնուած ու կիցուած ըլլան:

Գրչակալ՝ Գրիթի միշտ գրչակալին թեք նիստերը նախնուած են՝ աղիւսակն, հաշիւն պարտիկ-հարման նշանի նմանոց գարայի կիկնուոց, մտորեալ շարքով մը, որ լաշնի կը բարձրանայ միջին թաղն ու խուփը՝ համապատասխան ուղիով: Ընդհանրապէս թեք նիստերու նախնիքը բարձր տիւրիքներուն պարտազույն կիկնուած են: Երկուս հասարակութիւն միայն թիւ 5, 20, 20 եւ 35 տիւրիքներու թեք նիստերը նախնուած են:

Թաղի խուփը ընդհանրապէս նախնուած են: Անոնց լաշն հարթակներուն վրայ ընդհանրապէս նախնուած է եւստերնու նախն մը, որուն կիկնուի տեղանքը կրնան կ' կրնար գրչակալին համապատասխան կողմը: Այս նախնի ընդհանրապէս կը կիկնուի գրիթի բարձր տիւրիքներուն պարտազույն: Գարուսմեան ալն շուշանի, կամ տերեւի կը նմանցնէ: Երկուս հասարակութիւն մէջ կայ միակ տիւրիք մը՝ թիւ 65 որուն թաղին ու խուփին նախնը կիկնուայն կը տարբերի միւսներէն: Կրնու ասուումով անկեղս արածալից գրիթիցով լաշն նկարագրուած նախն մը չէ, այլ սխառտութիւն է, իսկ գարուստեանը տարբեր է միւսներէն:

Քանաքակալ՝ Վերին եւ ստորին վիճի բամբիկները նախնուած են թեք գիծերով, միջո միւսներուց ուսուցչի անկեղսակն կրնանար տեղանքի կամ ցորենի հասնի նմանութեամբ նախնը ունին: Թուփը ստորէնակն է՝ որուն համար ալ մեծը զգին կ'անուանենք ստորէն - եւ իր պատուանդանին անբացուած է գիցին:

կամ կարծիք պահանջելով: Բնարեն մէջի կողմէն սակ կար չըթուար մը՝ սար-
բէի պատուանդանին կար բացառւածքն չափով, որպէս ամառացուն միջոց
Բնարեն եւս մտարման չէ թէ՛ իր մեկն եւ թէ՛ իր գրան կզան գիծերուն առու-
մով, կան 8 եւ 10 գծանք սարբներ:

Արձանագրութիւններ

Տրիթիներու վրայ յանախակարէն կը հանդիպինք թուականներու, որոնք
պէտք չէ ընկաշել իջրիւս տրիթի արտապրման թուական: Տրիթի գումարէն մը
ամառանակ ետք կըմայն անոր վրայ փորագրուի թուական ու անուն: Եր-
բեմն այդ արձանագրութիւններուն մէջ կը հանդիպինք նախաւոր ընկաշան
թուականին որ կընայ նախորդել կնիքի թուականը: Ինչ առիթն, եթէ նկատ
առնենք որ ամենամեայ կնիքներ չեն կզան, հետեւաբար նոյն կնիքով արտապ-
րուած են ոչ միայն սուսայ տարուան ընթացքին այլ անուստեան եւս: Հետա-
ւոր պէտք է նկատել նաեւ որ տրիթի կընայ սակ փոխել եւ նոր սկզբ կընայ
ժամանակակից թուականը գնել-սկսելով: Հետեւաբար՝ որեւէ տրիթի իր վրայ
կըստ կնիքի թուականին կամ անկէ ետքի արտապրութիւն է անգաւման:

ՆԱՐԱԿՐՈՒԹՅՈՒՆ ՏՐԻԹՆԵՐՈՒ

Այս հասարակոյնն մաս կը կազմեն միայն սակ տրիթները, որոնք հաշի-
կան կնիք կամ հաշիքն արձանագրութիւն ունին¹: Հաւանք խորաւորած ենք
յառ փորպետի անունը եւ սեփականութիւնն, եւ ոչ յառ ժամանակագրու-
թիւնն: Նկատագրութեան մէջ մասամբ զանց կ'ընենք քննարկումը սուսայ տր-
իթի բարդ մասերու, իսկութեան կամ յետագայ յաշիւմի մը արդիւնք ըլլա-
լան: Եզրուամին վերջաւորութեան սուսան ենք երկու ապխակներ, որ ամ-
փոքած ենք այս հասարակոյնն տրիթներուն կէտքը, չափերը, կնիքներուն
համապատասխանումը կարագետեանի կնիքներու աշխատակին եւ այլ մանրա-
մանութիւններ: Եզրուամին վերջաւորութեան սուսան ենք նաեւ կնիքներու
վերամշակուած ապխակը²:

1. Անի մէկ կնիք, նման մասն կնիքը փակուցի USM¹, արար. 97 եւ հայ. 80
թուականներն ունի մայ ունի թեք նիւտերը նախշուած են թանագակայնի վրայ
ուղղաւորեաց է, նախը կոչ միայն վրայ վրայ: Բնարեն գնդի վր կը բացուի:
2. Անի մէկ կնիք, նման մասն կնիքը փակուցի USM², արար. 97 եւ հայ. 80
թուականներն ունի Եռանակ իսկ ունի եւ որպիսի թեք եւ յայն նիւտերը
նախշուած են կարագետեանի յաշուամի էլ թիք վրայ նկարին նմանութեամբ:
Թանագակայնի վրայ ուղղաւորեաց չէ: Նախշուած են փորքին ու անկնիւսայն
երեսները: Բնարեն գնդի վր կը բացուի:
3. Անի մէկ կնիք, նման մասն կնիքը փակուցի USM³, արար. 97 եւ հայ. 80
թուականներն ունի մայ ունի միայն թեք նիւտերը նախշուած են
Թանագակայնի վրայ ուղղաւորեաց չէ: Նախշուած են անկնիւսայն երեսները:
Բնարեն գնդի վր կը բացուի:
4. Անի երկու նախանուն կնիք: Կնիքը փակուցի USM⁴ է եւ մաս՝ մասն, սակայն ի
տարբերութիւն սնոր «Տոյ միս ստաներուն հասակին է եւ նոյն յարմարութեան
վրայ: միջ մասն կնիքին մէջ «Տոյ սակի բացը է «ՍՄ»-ն: Այս կնիքին այլ
տարբերութիւն մըն է սակ որ «ՍՄ»ն պոխիքը գրուած է սակի վրայ: Այս «սիքի»
կնիքը ունի նաեւ այլ շեղում մը: Թուական է երկու կամ ընդամենապէս չկոչ է
տարբերութիւն մասն կնիքին, որ կոչ արարքին 97 եւ հայերէն 80 թուականը:
Կընայ հետեւեակն, որ գործ ունինք այլ կնիքի մը նման, զոր կըսան ենք 10Ա: Մայ
ունի միայն թեք նիւտերը նախշուած են թանագակայնի վրայ՝ ուղղաւորեաց է:

- Վերջին ու անկիւնային երեսները, առանց փորձիչ նախնի ունին: Բարձրն զկոյ՛ քար էր բացուի:
5. Բնի երկու երեսներուն կնիք, նման այս հասարակուցի թիւ 4 տարիքի կնիքին և Վանաքարոյ՝ 1801ին: Եղա ունի Այս տարիքի նախնի նոյն կրօնին վրան կոյ՛ արարիքին «1776» տարիքից, որ կը համապատասխանի 1809ի: Թանաքակոյնին վրայ ուղղակւոյնաց չէ: Բարձրն զկոյ՛ քար էր բացուի:
6. Բնի երկու երեսներուն կնիք, նման այս հասարակուցի թիւ 4 և 5 տարիքներու կնիքին, Վանաքարոյ՝ 1801ին, առկայ է արարիքաթիւն անոնց «1776» և՛ երեսի և անոր նման Թանաքակոյ՛ 2 երեսից կամ չկոյ՛: «Տոյ ԱՄՆ»-ի բարձրութեան վրայ է՛ բարձրաւորուց կնիքին նման: Եղա ունի Քիչ կրօնները նախնուան ևն: Թանաքակոյնին վրայ ուղղակւոյնաց է, վերջին ու թերութիւնները նախնուան ևն: փորձիչները նախնու: Բարձրն զկոյ՛:
7. Բնի ձկն կնիք, նման այս հասարակուցի թիւ 4, 5 և 6 տարիքներու կնիքին: Եղա չկոյ՛ նախնուան ևն միայն թիչ կրօնները: Թանաքակոյնին վրայ ուղղակւոյնաց է: Վերջիքը նախնուան ևն, անկիւնային երեսները՝ նախնու: Բարձրն ևն պատասխանից չկան:
8. Բնի երկու երեսներուն կնիք, նման՝ այս հասարակուցի թիւ 4, 5, 6 և 7 տարիքներու կնիքին և Վանաքարոյ՝ արարիքաթիւ 1801ին, «1776» և՛ երեսի: Եղա ունի Կրօնիցիքներն նախնուան է, հասարակոյ՛ պարտական նախնուոյ՛: Լաթ կրօններուն վրայ երկու քարուն ժողովուրդները կան: Թանաքակոյնին վրայ ուղղակւոյնաց է, բարձր կոյնիքին նախնուան է՛ կոյնի Թանաքակոյնի շատակնն: Բարձրն զկոյ՛ քար էր բացուի: Այս հասարակուցի թիւ 4, 5, 6, 7 և 8 տարիքներու կնիքներու նմանութեան մեկնելով կրօնից կարգակոյնից որ պարտ ունիք Կարօնիքներն արարիքաթիւն մէկ շարունակ, նոր կամ ուրիշ կնիքի մը նման: Այս կնիքին առան ևնք յարուանի վերաբարձրութեան զանաւոր արարիքաթիւ 1801 թիւը:
9. Բնի ձկն կնիք, նման Ծառն: Կնիքը փակուցիցը ԱՄՆԻ՞ ևն արար: 1786 թուանչանն ունի: Եղա ունի Բարձր Թանաքակոյնի շատակնն՝ բարձր կոյնիքը նախնուան ևն: Թուանչանի նարիքներուցաները շատակնն չէ, բայց է ևն՝ Բարձրից որ 2 բարձր: Ինչնոյն այս տարիքի կնիքին անկուանչու է կատարի ուղղուան մը նման կնիքին վերաբարձու: Կարօնիքներն համապատասխան կնիքը կը կնի կնիքիքի 1805 թուանչանը որ շարունակական ասուանք չկան թուանքան մըն է: Ան պէտք է բարձր 1280, որ կը համապատասխանի 1809ին: Այս վերաբարձուան տարիքին առան ևնք Նոր թիւը: Քիչ կրօններն բայց միայն կոյնիքը նախնուան կոյն ևն ևն շատ հասարակոյ՛ շատուանք շարունակները, իսկ կրօնակոյնաց նոյն կրօնին գրութիւնը՝ «անթիւն»՝ ՕՂԼԻՆ՝ 1804ն կնիք կը չէ, արարիքաթիւ կնիքին Թուանչանը կը հասարակի 1809ին, և չի համապատասխանի իր վրան փորձարարուան 1804 տարիքին: Թանաքակոյնը նմանակ փակուան է՛: Բարձրն զկոյ՛ քար էր բացուի:
10. Բնի երկու երեսներուն կնիք, նման՝ Ծառն: Կնիքը փակուցիցը արարաւորուան ան: ԱՄՆԻ՞ ՌԻՍՄԻ՞ ևն արար: 68 թուանչանն ունի: Բարձր իր ընդհանրու չէ: Եղա կնիք թիւ ունի մեկուան նախնու: Թանաքակոյնին վրայ ուղղակւոյնաց է, նախնուան ևն փորձիչ ու վրայ: Բարձրն զկոյ՛ քար էր բացուի:
11. Բնի ձկն կնիք, նման՝ Ծառն: Կնիքը փակուցիցը արարաւորուան ան: ԱՄՆԻ՞ ՌԻՍՄԻ՞ ևն արար: 68 թուանչանն ունի: Եղա ունի կնիք նախնու ևն՝ պարձր: Կնիքիքներն նախնուան ևն թիչ կրօնները ևն կրօնը յոյն կրօնները: Այս կնիքի արար 1802 ևն 1806ն գրիքը շատ անկն մեկ ևն մայրուց ասուանք, իսկ թուանչանը շատ անկն վրայ է: Այս վերաբարձուան կնիքին առան ևնք Նոր թիւը: Թանաքակոյնին վրայ ուղղակւոյնաց չէ: նախնուան է՛: Բարձրն զկոյ՛ քար էր բացուի:

- 12 Աւեր կրօնաւորական կնիք: Կնիքները շատ շատով են եւ կրօնայն զանազ կնիք պարտէկ: Անոնց կը նմանին Անթի, սակայն ի տարբերութիւն անոնց, շուրհ արտաքինն ՅԱՍՏ գիրը շուրհ նաեւ Քաւարականն, իսկ ըն գիրին կնիքը ուղղահարկայն շարք կը կազմեն սէն գիրի կնիքն ինչ, մինչ քնարականի կնիք կնիքը քաղցրին նմանին մը կը գաղաղմն: Կրօնայն փաստարկն շուր հը գարտ ունինք ուրիշ կնիքն մը ինչ, մասնաւոր որ այս կնիքը շուր արտաքինն ՅԱՍՏ գիրը, շուր նաեւ Քաւարականն, որոնք յայտարարութիւնը մարտի նարեանի արդիւնքն չէ: Այս կնիքին առում ենք 1002 թիւը: Կայ շուրի Միայն Քիչ նիւտարը նարեանն եւ Քաւարականին վրայ ուղղահարկայն է, միայն վրայ նարեանն է եւ՝ անկրկնական կրօնայն:
- 13 Աւեր կրօնաւորական կնիք: Կնիքն Անթի, յայն տարբեր են անկէ, որովհետեւ կը տարբերին անոր գիրի անասակն կարծէք ուղղահարկայն գիր շարք: Կարեւոր ուն տարբերութիւն մըն է ուրի, որ թիւը անկէ արտաքինն 789 կը նմանի զան ՕՏԻ Այս կնիքը կը տարբերի նաեւ այս նաւարականն թիւ 129 կնիքին, անոմ որ ՅԱՍՏ անի, յայն փոխանակ կնիք կնիքու ուղղահարկայն գիրքին, որոնք այն կնիքը շարքահարկան են: Կրօնայն փաստարկն շուր հը գարտ ունինք ուրիշ կնիքն մը ինչ: Այս կնիքին առում ենք 1002 թիւը: Կայ շուրի Քիչ նիւտարն ու Քաւարականին վրայն կը կազմակնի անկրկնական նարեանն են, Քաւարականին վրայ ուղղահարկայն է: Ետեւ, որ իր քնարականն չէ, գնդի գար կը շարքի:
- 14 Աւեր մէկ կնիք՝ տարբեր ուղղահարկայն: Կնիքը նման է Անթի կնիքը փակայնք ՅԱՍՏԻՔ եւ որոնք 1281 թուականն անի: Քաղցին յայն կնիքականն մակ մը անի: Քիչ նիւտարը նարեանն են, նաեւ՝ միայն կրօնայն յայն նիւտար, որ զարգանայն մը կայ: Քաւարականին վրայ ուղղահարկայն չէ: Կարիքը կան վրայն եւ անկրկնական կրօնայնուն վրան: Ետեւ, որ իր քնարականն չէ, գնդի գար կը շարքի:
- 15 Աւեր մէկ կնիք, նման՝ Անթի: Կնիքը փակայնք ՅԱՍՏԻՔ եւ որոնք 1281 թուականն անի: Կայ շուրի: Կնիքահարկայն է եւ յայն կազմէր նարեանն են, յայն Քաւարականին յայնակն: Կարիքը յայնակն են: Կրօնականայն կնիք նիւտարն գնդայնք փակայնք փակայն է ՄԱՍԻՏԻՔ ՄԱՍՏԻՔՈՒՆ, ՕՏԻՔՈՒՆ: Կայ այս փակայնքն ինչ կնիքին, յայնակն փակայնքն է արտաքինն, կնիքին 1285 տարեթիւը, որ կը նաւարականանան 1885ին: Կայ նիւտարուն վրայ շատ նաւարական յայնակն, ան յարտարարար նարեւ, յայնակն նարեանարար կատարան է: Քաւարականին վրայ ուղղահարկայն չէ: Ետեւ, որ իր քնարականն չէ, գնդի գար կը շարքի:
- 16 Աւեր մէկ կնիք, նման՝ Անթի: Կնիքը փակայնք ՅԱՍՏԻՔ եւ որոնք 1281 թուականն անի: Այս անթիին շարհարան շատ ոչնոր չէ փաստէն, որովհետեւ շատ փաստուն է: Ետեւ, որ կնիքը շատով է եւ գնդիքինն պարականուն: Կայ անի: Միայն Քիչ նիւտարը նարեանն են: Քաւարականը նարեւն փաստուն է եւ պարականուն: Այս եւ նարեւք՝ թիւ 14, 15 եւ յայնք՝ 18 անթիինն: Կրօնականն կնիքինն են ինկնորմ ոչնոր է Կարտանականի արդիւնակն Այն կնիքին Քաւարականին վրայ փակէ: Այս անթի ան, իսկ Քիչ՝ մաք անթին: Այս վերանշարուն կնիքին առում ենք Այս թիւը:
- 17 Աւեր մէկ կնիք, որոնք Քաւարական է կրօնայն, յայն նման է Անթի: Կնիքը փակայնք ՅԱՍՏԻՔ եւ որոնք 1281 թուականն անի: Կայ անի, կնիքականն մեծ մակոմ եւ կրօն կազմակնի կարիքոմ: Կայ կրօնականայն նիւտարն փակայնքն է: ՄԱՍԻՔՈՒՆ 1860մ: Կայ Քաւարականին յայնակն յայն կազմէր անի: Քաւարական նարեւ: Քաւարականին վրայ ուղղահարկայն է: Ետեւ, որ իր քնարականն չէ, գնդի գար կը շարքի:
- 18 Աւեր մէկ կնիք, նման՝ Անթի: Կնիքը փակայնք ՅԱՍՏԻՔ եւ որոնք 1281 թուականն անի: Կայ փակայնքն անի: Մէկ մակոմ գնդին մը՝ Քիչն յայնակն

26. Աւեր ձկն կնիք, սառքեր ուղղութեամբ պարզուած: Կնիքը նման է Նախն Կնիքը կրկնապայքը ՍՍԳՊ(ԳԵՍ) և սարքը 1220 թուականին ունի: Կայ ունի Տիպիք ոչ ձկն նախք ունի: Թանաքակապիցի վրայ ուղղաւարտ չէ: Բարձրն և պատուանկանք չկան:
27. Աւեր կրկն նշանակուած կնիք, կրկնքն ոչ մտայն, թայք միմ ժամ է Նախն Կնիքը քակուցայքը ՆՈՒՊՍՈՒ կը թուի շարք: Ի սառքերուց Նախն, որ դարձուած է Թանաքակապիցի յատակը, սարակը կրկն կնիքները գարձուած են իրենց ստորակուած ստալը: Կայ ունի: Միայն թից նրանքը նախուած են: Թանաքակապիցի վրայ ուղղաւարտ չէ, և միակ նախուածք: Բարձրն և պատուանկանք չկան:
28. Աւեր կրկն նշանակուած կնիք, նման Նախն Կնիքը կրկնապայքը ՍՄԳՊ(ԳԵ) [ն ունի: Կայ ունի: Միայն թից նրանքը նախուած են: Թանաքակապիցի վրայ ուղղաւարտ չէ: Բարձրն զկայի վրայ կը թայք: Ի Մեկնելով այս կնիքին կ'ստորագրենք Ե՛ և Լ գրկերուն մէջն զկնի կրկնակուած նշան նախապայքը նախուածքան զմիկը: Վերաւարտուած այս կնիքին ստան նից կը թայք:
29. Աւեր ձկն կնիք, նման՝ Նախն Կնիքը քակուցայքը ՍՄԳՊ(ԳԵ) ունի: Մեկնելով այս և Նախն կնիքներու սառքերու մեծն կ'ստորագրենք թարեմիտիկ Գարապետեանի թից: Ինչ կնիքը քակուցայքը և ՍՄԳՊ(ԳԵ) թից ստալին ստալ ինչ և կրկնայք ստալ ՎՄԻ վրայ մէկնայ: Վերաւարտուած այս կնիքին ստան նից կը թայք: Կայ ունի: Տիպիք ոչ ձկն նախք ունի: Երկնաւարտ չէ նախն քակուցայքուած է: «ԼՍԳՊ» 1905: Թանաքակապիցի վրայ ուղղաւարտ չէ: Բարձրն զկայի վրայ կը թայք:
30. Աւեր կրկն ՏՄՊՊՐՔՔՔ կնիք, Առաջին կնիքով, կրկնաւարտ չէ նախն, սարքաւոր սարուած է ստանք: Աստղ Պաշտէլն կրկնայք կնիքով վարք գարձուած սարքաւոր Այնթապ Աստղ ՆՈՒՊՍՈՒՍՏ ԿՐԻՔՆԻՔ և Առաջին կնիքը չէր Գարապետեանի ստանքին ձկն, և ընդունուածն Գարապետեան չէ յայտնուի Աստղ Պաշտէլն մը, թից ան կը յայտնուի Այնթապ Պաշտէլնեան մը՝ Երանաւարտ է նախն որ ստալին ստանքին է ու որ կը յայտնուի ստանաւորակի վարքը: Այս տիպիքը թայքով ստանք կը նախապայքը, ստանքուած ստալին է որ կը նախապայքը ՆՈՒՊՐՔՔՔ կնիքներու, նախուածք՝ ստալին ստանք է որ կը նախապայքը ստանաւորակի վարքը ստանաւորակ կնիքը: Արկնիքներուն ստան նից Աստղ Պաշտէլն 2001, Պաշտէլն 2002, և Այնթապ 2003 թիցերը: Գարապետեան յատակներու որ թից և ու ունի նման կնիքայքովով տիպիք մը: Կայ ունի: Միայն թից նրանքը նախուած են: Թանաքակապիցի վրայ ուղղաւարտ չէ և նախուած: Բարձրն զկայի վրայ կը թայք:
31. Կնիք յունի: Կայ կրկնքն է: Տիպիքն վրայ ոչ ձկն նախք կայ: Թայք նախնն ստանաւորակի նման ունի: Ինչ կրկնաւարտ նախն քակուցայքուած է «ՊՍԳՊՎԳՄՍ»:
32. Կնիք յունի: Միայն թիցն ու թայքը նախուած են: Ինչ կրկնաւարտ նախնն նախնն քակուցայքուած է «ՏՄՈՒՍՄԵՆԻՊՄՍ» [Տիպիքն ուստայ Մանուսի Նորմա] վախայքին ու սարքաւոր ստանքին «ՄՊՊՊ» Նորմա 1265, որ կը նախապատուանքին 1848ին: Արկն Կարապետեանի միակ ստանաւորակ տիպիք է և իր ստան յայտնուի կը սառքերի նախնն ստանքին տիպիքին շահուածքը: Թանաքակապիցի կարակապիցին ու ստանքին կրկնակուած սառքերուց թիցերը կը թիցայքին որ ունի շատ Կարապետեան ու նախնն ստանաւորակի կամ զարքի ստանաւորակին նման է:
33. Աւեր ձկն կնիք՝ սառքեր ուղղութեամբ: Կնիքը կը նման Նախն Կնիքը կրկնապայքը ԻՇԿՊ(ՍԵ) ունի: Արկն քակուցայքուած և չէ նախուած է, նախնն Թանաքակապիցի յատակը: Կայ ունի: Լայն նախնն քակուցայքուած են կրկն թայքայքը, կրկն կնիքանախնն, կրկնայք՝ ստանք, քայք, վրայ: Թանաքակապիցի վրայ ուղղաւարտ չէ, ստանքն զկայի վրայ կը թայք:

որ շատ շուրջ պարզաբանումովնք ձեռք էր ձգէ վերապալ գործուելու և արարչականի կերպերու ազնուակի ժամանակացործուելու անշուք: Ազգայնե, նորաշրջանի թիւսն ձեռնկող ի ձեռք առնելու ՌՇՈՒԱԿ կերպին ճարտարաբանէն, զորն նկատու է 1704ի արտադրութիւն, առանց շահեալ թաղարարութեան: Աստուի, այս նաւաբանդին ձէջ կարմ այս տարիքին կերպին մտցրութեան, եւ ընդհանրապէս տարիքին շատ շուրջ պարզաբանումովնք ձեռք ձեռն էր ձգել զորն 1700ականներու արտադրութիւն նկատուի: Հաւանաբար սեւ կերպ առի՞նչ չլինելի գործ ըլլալ:

24. Եւթ կրկու կերպ, մաս՝ Մաթի, եւ նման՝ այս նաւաբանդին թիւ 13 կերպին, նմանաբար սեւ 10015 է. Եւթ կարգ. Մաթի նկար եւ թիւք նկատուի նախաբան եւ Քաւուղակաղնի վրայ ուղղաւորեաց չէ. Վրայ եւ նման ու անկերպունի կրկնները նախաբան եւ Քաւուղակաղնի շառուկը չէր: Բարբն զեղպի վրայ էր թաղար:
26. Եւթ ձկն կերպ. Այս կերպին չէր անշուքայի կարապետներ ազնուակին ձէջ. Այս կերպը նախաբան ՆՄԱՆԱԿՅԵՆ է. Ան նման է ներկայ շառուկի թիւ 57 կերպին. Անոր առանձն էր 1211 թիւը: Եւթ առի՞նք Մաթի նկար եւ թիւք նկատուի նախաբան եւ նկար կրկնուրեաց նմանի գրաւորք գրուած է ՎՄԻՆ. ԱԼՇԱԿԱՆ. ԱՄՍԱՄԱՆ եւ արարաւորաւ 1291 թուակերպ, որ էր նաւաբանաբանի՞ն 1874ին. Քաւուղակաղնի վրայ ուղղաւորեաց է. մաթի գործն եւ անկերպունի կրկնները նախաբան եւ Բարբն զեղպի վրայ էր թաղար:
26. Եւթ կրկու կրկնական կերպ, մաս՝ Մաթի, կերպը փակուցիք ՍԱՄԱԿԱՆ եւ նայ. 81 թուակերպն առի՞նք Քաւուղակաղնի ճարտն է. Նկար եւ թիւք նկատուի նախաբան եւ նայ, մեղք նախք նմանի գրուած է ՎՄԻՆԱԿԱՆ ՄԻ՞ ՄԻ՞ՄԵԼԻՆ ՎԱՄՍԱԿԱՆ ՎԱԿԱՆ, է՞ Ե. ՏԻ՞ՄԱԿԱՆԱՆԱՆ, ԱՆԱԿԱՆ՝ 1886, որ առաջին էր կարծուի թաղարայի փոխարարութիւն ըլլալ, զորն որ այս նաւաբանդին թիւ 36, 37 եւ 38 տարիքները առին արժանաբարութեան խնդ մտաւորքը՝: Քաւուղակաղնի վրայ ուղղաւորեաց չէ. Վրայ եւ նման ու անկերպունի կրկնները նախաբան եւ Բարբն զեղպի վրայ էր թաղար:
27. Եւթ ձկն կերպ, նման՝ Մաթի, կերպը փակուցիք ՍԱՄԱԿԱՆ եւ նայ. 81 թուակերպն առի՞նք կերպն թուակերպը ճարտն է կրկնի. նման է այս շառուկի թիւ 38 տարիքին. Եւթ թաղարայն կարգ էր. Մաթի թիւք նկատուի նախաբան եւ Քաւուղակաղնի կարգի շառն նմանի, տեղեկաբար. Անոր նախաբանով զանկարապետուած ուղղանկին առաջին էր ձէջ. որ է կրկնայի խառնի՞ն մինչեւ Քաւուղակաղն, փոխարարուած է. որ ինչպէսն էր Վարդան Վարդանի՞ն Մարտիկին 1906-ին. Անուկու. Հաւանալ կարգին, խառնի՞ն մինչեւ Քաղը կրկնարդ թիւք խառնակին նախաբանով զանկարապետուած ուղղանկին առաջին էր ձէջ էր կարգուած. -ՄՊՈՒ ԿՍՏԱՆ ԻՅՆ՝ յոս ԵՍՆ Վ. ՍԻՔԵ ԲԱՆ ԽԱՆ ԽՍՐՈՒ ՍՈՒՄԱՐԱԿԱՅՍՅՈՒՅՍ որ էր թուիք. Դ. Ե. Ն՝: Քաւուղակաղն զեղպի վրայ թաղարուած է. որ մեղք նմանայի կու առայ որ մաթի գրութիւնք գործին ժամանակակերպին. Քաւուղակաղնի վրայ ուղղաւորեաց է. նախաբան եւ վրայն ու անկերպունի կրկնները. Բարբն զեղպի վրայ էր թաղար:
28. Եւթ կրկու կրկնական կերպ ի տարրերարութիւն խնդ արժանաբանուցին արտադրուած այլ տարիքի մը որ առի՞նք ձկն կերպ. Մաթի թիւսն կարգի է. նմանային որ նաւաբանութիւններին զէ՞թ տեսնը ձկն կամ կրկու տեսնը կը կերպին իրենք արտադրուած գրաւորակին վրայ. կերպը նման է Մաթի, կերպը փակուցիք ՍԱՄԱԿԱՆ եւ նայ. 81 թուակերպն առի՞նք նման է այս շառուկի թիւ 37 տարիքին, որով կրկնայ առի՞նք փոխարարութեանը պնդի թէ կարապետներ կերպին Քաւուղակաղն՝ 85, որտայ տեղ գրուած է էր պնդը է ըլլալ կերպին վարդ խնդ անկերպն, իսկ էր՝ ալ անկերպն. վերաբանուած այս կերպին առանձն էր 137 թիւը: Եւթ թաղարայն կարգ. նախաբան եւ մաթի նկար եւ թիւք նկատուի. Արժանաբանուց խնդ նմանի փոխարարուած է արարաւորաւ 1920. Քաւուղակաղնի կարգի շառն նմանի, ուղղանկին առաջին էր ձէջ. որ է կրկնայի խառնի՞ն մինչեւ Քաւուղակաղն, փոխարարուած է. ՎՄՈՒ ՍԻՔԻ՞

տառով: րանտոսեղծ՝ անմիջ ևարեմանն/Ա՛ն է և 3.16 Աքառտիս 1910-
 Լսեալով կոչին յոյն երեսն անոց՝ հիմարցին, ուղղակիսն սուփն ժը ժժ կը
 կարգանք ՝ Երկուցնս գրով երկուցի փառքն ձեռն քննա շ, ին Հայկունից՝ Կ. Ս. Ս.
 Ար գրովեան սկիզբը փարսցրուած է Աքառտ յոյն, իսկ վերջնապարհան
 ձայնի ժը Թանարակոյց զէպի վիւր փակցուած է Թանարակոյցն վիւր
 ուղղակիսոց է Կարգու ստիճի Թանարակոյցն ոչն:

30 Կեք շունի Տիփթը կը կտ Անթիպոսի Թանարակոյցն քն 578 ցուցանուչի
 Լամարը՝ իսկ իր կոչին, անմաս յարարարային վրայ կը կարգանք
 «Պրնտոսի, 1892»: Թային սեւի ոչ-ձայնակէն յարանն կար ժը, իսկ յուսին
 զկոչին Լուի երեսնուս յարանն կար յիւր կտ. Թիք երեսնուր կարուած են
 Երկնակոյցոց ենք երեսն գլխոցի կը կարգանք «Վ. Մ. Վ. և արարատս
 «1277» ստիճի, որ կը Լամարարուսն 1881-82ին, Հեռուարս ոչնեպ
 դրուած ձեռագիր յարարարութիւնը վրայանք ժըն է Թանարակոյցն վիւր
 ուղղակիսոց է Կարգու և Թիք սեւիսկեկը կարուած են Լու գրուակուած է
 Թարն զէպի վար կը բարսի:

40 Կեք շունի Տիփթը կը կտ Անթիպոսի Թանարակոյցն քն 584 ցուցանուչի
 Լամարը, իսկ իր կոչին կը կարգանք «Պրնտոսի, 1911 օտը Ապրիլսն
 Արարակոյցան, «Վրտը, 1997»՝: Միսի Թիք երեսնուր կարուած են Ենք
 երկնակոյցոց երեսն գլխոցի փարսցրուած է «1908 ԱՆՏԻՍ
 ԱՐԱՊԱՆԱԿԵԱՆ» Թարն յիւր:

43 Կեք շունի Տիփթը կը կտ Անթիպոսի Թանարակոյցն քն 593 ցուցանուչի
 Լամարը՝ Ար սեւիթը կարուակն սեւի ժայտ է Միսի Թիք երեսնուր կարուած
 են Թային վրայ յարանն կարին փարսն իսկ զէպի ժը գրուակուած է
 Երկնակոյցոց ենք երեսն կը կարգանք գլխոցի «ԱՆՏ ԸՍԻՒՄ ԱՍՏԵՆՏԻՍ
 ԵՐԵՒԱՆ ԿՊՊՆ ԿԱՆԱԿԵՅԻՆՆ ԿՈՒՆԻՍՏԱՆՔ» ՁԹԻՒ ԱՄԱՐԱՍ
 1805»: Հեռարարակու է ենք երեսն յարանն գլխոցի փարսարութիւնը
 «ԱՄԱՐԱՍԻԱ, ԱՄԱՐԱՍԻԱ ԱՐԱՐԱՆՔ ՈՐ՝ ԿԵՆՑ ԴՊՂԱՍԻ ՈՐ Ի ԿԱՐՆ
 ՕՐԱՏՈՎ ... շուր 9 անըն. տուտ և քուակն 1875»: Անարակոյց է Թային
 գլխոցիսն սեւակ կար ժը
 Թանարակոյցն կոչին յոյն երեսն վրայ, 0 ուղղակիսն սուփնս ժժ կտ
 գրովսկեկը:

Ա. Տուփ	ՅԻԻԳ ԿԵՂԱԼԸ ՅԻԳԱԿԵՊԵՆ	
	ՅԻԻԳ	909
	ՅԻԻԳ	909
		1818
Բ. Տուփ	ՅԱԿԻՍԵ ԱՅԳ ԱՅԿԻՍԵ ԿԵՂԱԼԸ ԻՐՆԱԿ	9099 1818 8181
Գ. Տուփ	ԷԳԱՅԻՆԸ ԷԳԱՅԻՆԸ ԷԳԱՅԻՆԸ ԱՄԱՐԱՍԻԱ	411 411 411 1233
Դ. Տուփ	ԷԳԱՅ ԷԳԱՅ ԷԳԱՅ	223 305 705
		1233

Ե Տուփ	3 9447	223
	2 466	407
	1 9130	603

1233

Քանաքավանի համառանկ կողմի լույսի նկատման վրայ, և ապրանքների առաքելու մէջ
կան գրութիւններ եւ թիւեր-

Ե Տուփ	Խ	40	13	4
	Ա	1	1	1
	Չ	700	25	7
	Ի	20	11	2
	Ն	400	22	4
		1161	72	18
		72		
		1233		

Բ Տուփ	ՄԻՆՉԼՈՒՄԱՆ	167
	ԹԻՒՆ ԽԱՆՔԻ	148
	ՄԱՍՆԱՆԻ	192
	ԿՈՒՐՆԱՆ	159
	ՅԱՍՏ 17-9	666

Գ Տուփ	ՄԵՐՈՒՄ	74
	ԹԱԳԱՆ (ԿՈՒՄ)ՅՐ 9	
	ՄՈՏ Ի ՅԱՍՏ	666
	ՅԱՍՏ 13-18	
	ԿԱՆ 9:2-ԵՒ ԱՅԼՆ	

Դ Տուփ	ԿՈՒՄ	74
	ԹԱԳԱՆ (ԿՈՒՄ) 68 ք	9
	ՄԱՍՏ 11:21-8,8	666
	ՅԱՍՏ 21:16-22:22	
	ՅԱՍՏ 3:7-ԵՐԵՒ 25:11-29:10	

Մեր փոքր վերնանկար Քանաքավանի ու զանազ համայնականութեան նախ
առջին վրայ գրուած հայերէն տասներանկ, բաժանաբար թուիցուաւ Արշակունիքի,
արժանապատիւ ապերը կը գրուածին անոնք մշակներու ապրանքներու
զգացումներն ու բարերը շքանակուեցան յայնմանկն, որ անապատներէ
կ'արտադրուեցին ասոր լուսի առաջապայ հարաւ ապատները եւ անկերը-

42 Անի մէջ կնիք, նման Մաթնի կնիքը փակուցիք ՅԱՄՈՒ եւ արար 57 Քանաքավան
ուրի Քանաքավան պէտք է յայտ գրուեցան վարի ոչ թէ կնիքուց, այլ ճախ եւ ուր
կողմերը վերանայուած կնիքին առած ենք Մեր Քնար կնիքին վարի ուր անկերը
ուրի ճախ մը ինչ ուրի Մաթնի թիւ նկատուց, թուցն ու խուփը նախառած են
ենց կնիքահայտը նկատման փոքրագրուած է «ԹԻՒՄՈՒՄ ԵՒ ՅԱՄՈՒՄ
ՎԵՐՈՒՄ» 1876 Քանաքավանի վրայ ապրանքայն է, նախկին կան վարին եւ
անկերուին նրաներու, Եսորին զեպի վար կը բացուի-

43 Անի կնիքը կրարէ ՏԱՐՈՒՄ կնիք Միւ հայերէն, իսկ միայն արարատու
ասանկերն ինչ միայն արիւնքն է որ ուրի կնիք ՏԱՐՈՒՄ ԱՆՈՒՄ ԱՆՈՒՄ կնիք՝
Արարիւն կնիքը 1881ին պէս է, իսկ հայերէնը որոշ նմանութեան ուրի Մաթնի Ուրի
խաշ, որ փոքրուած է արարի մը Քնար նկատուց եւ Քնարը նախառած են
նրանապայն ան նկատման փոքրագրուած է «ԹԻՒՄՈՒՄ ԵՒ ՅԱՄՈՒՄ ՎԵՐՈՒՄ

ԿԱՐԱՊԵՏ՝ 1865: Յանուարիան է որ թող ու խափի նախնիք էտպն էր սարքերն թող խափերս ընդաներցած նախնիքն թէ իբրև ախտաւանքն ո՛ր եւ թէ իբրև գծանկար: Անոնք աւելի փորագրութիւն են զան թէ արտաք զանակի գծայն ախտաւանք, ինչպէս նաեւ նախնիքն են անբարգիւթաւ: Թանաքակայն վեր ուղղուածայ է մէջք նախնիքն է վերի եւ վարչ պատուանդանները եւս: Թարզն եւ պատուանդանը չկան:

ԵԶՐԱԿԱՆՈՒԹՒՆ, ԱՄՓՈՓՈՒՄ

- 1 Վերապահ ենք Կարապետեանի աշխատակի թիւ 3 կնիքի ժամանակագրութեան Կարապետեան թիւերս մեկնելով ի մեռի ունեցած ԻՇԽԱՆԻ կնիքին մաշակածութենէն, զայն նկատած է "Մատարապէս" 1704ի արտագրութիւն, առանց չափեալ քայտարութեան": Սակայն, այս հասարածոյն թիւ 35 տրիթին կնիքին մարքութիւնը, եւ ընդաներապէս տրիթին շատ լաւ պահպանուածութիւնը մեզի չեն մղեր զայն 1700ականներու արտագրութիւն նկատել: Հասանարար ան աւելի ուշ չլինանի, յամենայնզեղաւ ոչ 1704ի դարձ կը թուի, սակայն:
- 2 Վերապահ ենք Կարապետեանի թիւ 5 կնիքի փակագիրի ԿԱՐԱՊԵՏ ընթերցումին, նկատի առնելով կնիքին առաջին խն դիրք" և: Մենք աւելի հակամէտ ենք զայն ևՈՒՊԱՄ՝ կարգարու, քայքայ մեզ կը չփոխնել երկու Ար գրութիւնը:
- 3 Այս հասարածոյի թիւ 9 տրիթի կնիքն մեկնելով, կ'առաջարկենք ուղղիչ Կարապետեանի համապատասխան թիւ 15 կնիքին թուականը: Կարապետեանի այդ կնիքը կը կրէ չմերթնի 1486 թուականը որ զբխտանդական տակաւին լիզած թուական մըն է: Ան պէտք է ըլլայ 1286, որ կը համապատասխանէ 1860ին:
- 4 Այս հասարածոյի թիւ 14, 15, 16, 17 եւ 18 տրիթիներու կնիքն մեկնելով կ'առաջարկենք Կարապետեանի համապատասխան թիւ 12 կնիքին 1281 թուականին դիրքը փոխել: 12ը ասանի աջ, խն 81ը՝ ձախ անկիւն:
- 5 Այս հասարածոյի թիւ 20 տրիթի կնիքն մեկնելով կ'առաջարկենք Կարապետեանի համապատասխան թիւ 11 կնիքի 1281 թուականին դիրքը փոխել: 12ը ասանի ձախ ծայր, խն 82ը՝ աջ ծայր: Կ'առաջարկենք նաեւ Կարապետեանի գծագրութեան կնիքին կ'ը բարձրացնել:
- 6 Այս հասարածոյի թիւ 21, 22, 23, 36, 37 եւ 38 տրիթիներու կնիքներն մեկնելով, կ'առաջարկենք Կարապետեանի համապատասխան թիւ 15 կնիքին 81 թուականին դիրքը փոխել: 8ը ասանի ձախ, խն 1ը՝ աջ անկիւն, մինչ Կարապետեանի գանձերը դրած է վարչ կեդրոնը:
- 7 Այս հասարածոյի թիւ 24 տրիթի կնիքն մեկնելով կ'առաջարկենք բարձրփոխել/ուղղիչ Կարապետեանի համապատասխան թիւ 17 կնիքը: Շն շատ աւելի շատակայնից եւ թուականը փոխել արարատառ 90էն 87ը:
- 8 Այս հասարածոյի թիւ 20ի կնիքն մեկնելով կ'առաջարկենք բարձրփոխել Կարապետեանի թիւ 18 կնիքը եւ ԽԱՎԱԹԻ ՈՆ գնել առաջին առջի ԽԱ եւ երկրորդ առջի ԿՈԹ մէջտեղ:
- 9 Այս հասարածոյի թիւ 19 եւ 62 տրիթի կնիքն մեկնելով, կ'առաջարկենք Կարապետեանի համապատասխան թիւ 19 կնիքին արար- 87 թուականին

զիցը փոխել՝ Տը տանել մտի, իսկ 7Ը՝ աջ սեկնան, մինչ կարապետեան գանեց զքան է վաքը, կեզրանը:

- 10 Այս հասարածոյի թիւ 12 եւ 13 տարիներու կերթները ետին են, թայց կը տարբերին Կարապետեանի աշխատակի թիւ 10 կերթն առ երկու կերթներուն մէջ կան զանազան յատկանշական տարբերութիւններ, որոնց հիմամբ կրնանք փաստօրէն ըսել որ զարմ ուները ՆՈՐ ԿԵՒԹԻ մը են՝ 10(2):
- 11 Այս հասարածոյի թիւ 5, 6, 7, եւ 8 տարիներու կերթները ետին են, թայց կը տարբերին Կարապետեանի աշխատակի թիւ 10 կերթն առ շտապ կերթներուն մէջ կան զանազան յատկանշական տարբերութիւններ, որոնց հիմամբ կրնանք յատկօրէն ըսել թէ զարմ ուները ուրիշ՝ ՆՈՐ ԿԵՒԹԻ մը են՝ 10(1):
- 12 Այս հասարածոյի թիւ 28 կերթն, մեկնելով 50 եւ 5 տասերուն միջև է՝ առկայենք կրնաման եղանը:
- 13 Այս հասարածոյի թիւ 30 տարիներ կերթը ետրութիւն է: Այս տարիներ ունի երեք ՏԱՐԲՈՐ կերթներ: Առաջին կերթով, երկնաւայեաց ենք նրախն, արարատաւ արուած է առուեր՝ Առուեր՝ 20(1), երկրորդ կերթով ազգանունը՝ Պաշկէզն՝ 20(2), իսկ երրորդ կերթով վաքը զարմնայ արարատաւ Արթնայ 20(3): Առանց ՆՈՐԱՅԱՅՏ ԿԵՒԹԵՆԵՐ են՝ առաջին երկուքը վարպետին կամ արհեստանոցին կերթը՝ արար. ում Առուեր Պաշկէզն, իսկ երրորդը՝ իր հովանաբ անմարմնաց՝ արհեստանոցին վաքը արմաւազրոյ կերթ:
- 14 Այս հասարածոյի թիւ 35 տարիներ կերթն մեկնելով կրնանք ըսել թէ զարմ ուները ետր կերթի մը են՝ 12(1):

- Կերթներու մասին եղած այս եզրակացումներուն կողքին, այս հասարածոյի առևաններն կրնանք նշանակել, թէ՛
- Ա. Տարիները ժամանակի ըմբացքին իրենց կիրառական զերին կողքին, գտնուած են աշխարհի եւս, ինչպէս՝ Նուէրի, երախտապատասխան գրանորոշմի, ընտանեկան յատկանշական իրողութեանց շխտատկումի, եւս:
 - Բ. Տարիներու վրայ եղած գրութիւնները եղած են կարճատև:
 - Գ. Ունանք առկուած են հաստատելներու, ինչպէս է պարզապէս այս հասարածոյի թիւ 41 տարիներ:
 - Դ. Արարատաւ տարիները գրանորոշում են հիմերթի թուականը, իսկ՝ հայատաւ՝ տարիները՝ քրիստոնէական:

ՍԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Այս թուանի յատկացման աշխատանքներուն համան նպաստ ունեցաւ Սասունի Սիմեոնեան իր իտրուարդներով, թիւադրանքներով եւ նիւթի մեծ մասի հաշիւաթիւմով:
² Պեքն Կարապետեան, «Տիպիկ Վոչուան Թափնու Պրապալայ Կապուարները Հաշիւն Արժանապարտութիւններով», Հաշիւաբան Հայախոսական Հանդէս, Հար. ԹԲ, Պէրոս 1902, էջ 85-100:
³ Մեքն պետի նախնորենք տիպիկ գրելուով տարիներ:
⁴ Կարապետեան, էջ 90, 102:

¹⁵ Մեր հաստատ համայնքն է ստեղծել, որ նշումներն բացի կան սահմանն արվի՞ն են, գտնադան սահմաններս թէ հասարակական ժամ, որոնք եւ թողն է՛րպէ՛ն մէկ-տեղի յայտնածի կամ յայտնածներս մէկ՝ եւ յիշենք Պարսումեան հաստատն որ ինք ունի ժամ 20 արվի՞ն:

¹⁶ Կարողանանք իր ներկայացուցած աղբյուրակն կարգ մը կնիքներուն գծանկարներուն մէջ թուշ առան է գրելուսմենք Մեր կարծիքով, կնիքներուն վերջուսն/սխալանքներն կրնան նեղեւանք ըլլալ կամ թիւր գիշտանում, գծապատկեր եւ կամ ուր այլուսնէս նոր կնիքներ նկատուի: Կայ ուշ պարտաւոր մը եւս ընտանաւոր կնիքները պիտի մաշկեն, նախանայ՝ կնիքն յարակէ լատերը աւելի ներկայաց են մաշումի կամ վնասուելու: զեւ աւելին՝ կնիքն արուած որեւէ հարուած կրնայ խեղաթիւրից զրոյսմը: Առտի, կտակի է ներկայից որ կնիքներս թուականներ կրնան ախտան ու նոր շինմանցով, նախանայ որ փոքր ըլլալով սնանք աւելի ներկայաց են մաշելու վնասուելու: Արեւի կրնայ յաւախոյցնէ թիւրքերկնացումներ եւ սխալանքներ:

¹⁷ Կարողանանք, էջ 96:

¹⁸ Այս հասարակութիւն մէջ կայ արեւմտեայ միակ սրբանակ մը՝ թիւ 32: Ըստ Պարսումեանի Պայտի է որ արտաւորած է արեւմտեայ արվի՞նը:

¹⁹ Արեւի արվի՞ն է:

²⁰ Առտի կարծիք պղծել են:

²¹ Տիպիկներուն նկայ ու լախ նկատելու շարժիչ առան ենք յայտնակն գիշտաւոր-թեան գրուած աղբյուրակով՝ յայնք՝ ու՝ յարմարութիւն՝ սխալանքներուն առէ:

²² Կարողանանք, էջ 96:

²³ Այս հասարակութիւն մէջ կայ միակ իտայ մէկ որ ուշ թէ ծակեր ունի, ուշ սրտ փարուած է ստոր կնիքակնէն (թիւ 40):

²⁴ Կարողանանք կու տայ 1 X 1 սմ. հաստից որ կնիք չէ:

²⁵ Կարողանանք իր ներկայից թուականային առէ խտուած կնիքի միակ պարտաւոր մը, իր յուշակնէն թիւ 6 արվի՞նը, էջ 96: Ենկայ հասարակութիւն կնիքներն թիւ 6, 5, 8, 9, 10, 12, 13, 20, 21, 24, 26, 27, 28, 30 եւ 36 արվի՞նները ունեն կրկու նշանանան կնիքներ, իսկ թիւ 30 եւ 36 ունեն կրկու տարբեր կնիքներ:

²⁶ Այս հասարակութիւն թիւ 14, 20 եւ 33 արվի՞նները կնիքուած են տարբեր ուղղութեամբ:

²⁷ Այս հասարակութեան յայտնած յարմարութեան յարմարութեան կամ հարմարութեան կնիքներն պիտի լինեն ուղիւ չէ յարմարութեան միակ յարմար գրուածութեան կամ հարմարութեան կնիքներն, ուշ թիւրեւ նաեւ շուկայական համարակնէն նկատուածներով եւս:

²⁸ Կարողանանք աղբյուրակ չ ընդգրկել նման թուականով կնիք մը, հակառակ տեսք որ առ կը ներկայացրէ զայն (էջ 96):

²⁹ Կարողանանք, էջ 96:

³⁰ Մենք կը ներկայացրէք գործանայ միակ թուականայն եղչել:

³¹ Տե՛ս՝ թիւ 41 արվի՞նը:

³² Եւ յիշենք Ստանալ Սթոնեանի հասարակութեան կը հարակէ յարմ 70 ուշ արվի՞ններ, որոնք կրնան չեն եւ արեւմտեայութեան շարժիչ յայտնած է արեւոյ հարմարութեան արտաւորութեան ըլլալը: Սթոնեանի հասարակութիւն մէջ կը հարակայնէք նաեւ արվի՞ններու ու՝ հակառակ կնիքներով:

³³ Ըստ ուշ արեւմտեանի, թիւրեւ կողմնէ գրուած՝ «՝ երբ կը ներկայացնեն կարողանանք աղբյուրակն ընդգրկանները, ՚՝ երբ կը ներկայացնեն ընդգրկաններու յարմարութեան ուղղութեան տարբերակները: Իսկ փակագրութեան մէջ գրուած թուականները կը լատանային ընդգրկանայ զրոյսմը նկայն մէջ՝ նոր՝ կնիք մը:

³⁴ Արեւի կրնայ ստիմուս ըստ մը ըլլալ զանի գրուածութեան կնիք է եւ հասարակար փոքրագրից փոքրած է կնիք նմանցնէ, առանց իմաստակար ըստ մը գրողներու կնիքն:

³⁵ Տե՛ս՝ ուր յայտնակն մէջ այլուր:

- ⁶² Հասցեագրվել են անախարակչա պատվանահ & Գարուն Ժանին.
 Գարապետան, էջ 97.
- ⁶³ Գարապետան էջ 94: Գարապետանի «Հարկանահ Գրքերը. 1000-1915թթ», թղթումին
 ձևը, Հարկանահ Հարաբարմահ Հակոբ, 2 Հար, 1977-78, էջ 2250, կը թղթին ե-
 յից Անուշեան Վերվիթի 1200, 1202 եւ 1207 թուականներով: Գարապետանի «Տիպիթ
 Նպաստ Թանգի» թղթումին ձևը եւս կը նույնպիսից երկը Անուշեանու եւ անոնց
 ներքեան:
- ⁶⁴ Նույնանակը Նուսուրիանը, անպահ կը խոսի միջ ուր կարելիքն ողմ:
- ⁶⁵ Տեսուցուրիան Գարունիան Թարուանի Նու, Մարտ 2010.
- ⁶⁶ Նույնանի ծանոթ ուր բանաստեղծուրիանը ոչ նշարանիմանք փարաբարան է հու-
 դիստանահ Նարայիթիթիթին վրայ նշուան է: Մարտան թուական 2/2005 Եւրոպ
 պարապանն թուականին, ձեւանք ՆՊՏՏ Գրքիցին Ռ. Կախուշիանին:
- ⁶⁷ Դրանանահ Նարայիթիթիթին վրայ նշուան է անպահ 1908 տարիթիւր: Նախ Նարայ-
 թիթիթին կը պարզուի ուր Նուխրատուրիանը կատարուան է 2/9/1908թին:
- ⁶⁸ Դրանանահ Նարայիթիթիթին վրայ նշուան է Նուխրատուրին անուանը Տիկ Մաթիթիկ
 Արքեան:
- ⁶⁹ Գուրուր Գրքեանուր Գրքեանուր Գրքեանուր կը գտանէր Անուանին կամ Միթին Ար-
 ցուրի պատուանիան ընթացիկը Զուարթուր Զուանիցը/Թուրք Գրքեանուր/Մեծ Կու-
 ժանք/Մեծիանուց անուաններով Հակոբանու գուտանին ձևը, ներկայիս՝ Անուանին Նա-
 յարայի Կարասիկուրի լրջուրի Կանք գրուին Գրքուր արեւելիցը Գրքը կուան է Ճու-
 Մեթը Ալլահիթիցիկը Նուսուրուրը Գրքին ձեւին ճիշտանուրիանին կամ անուանը
 1700ականներին Մակուր Սուր Բարբաղարեանը, Արցախ, Սուրու, Կու Արար, 1888, էջ
 24, 24: Նուսուր Թ. Եւրպեան, Եւրպեան Մեթը/Բարբաղար, Եւրպեաննուր Բարբաղարեան,
 Հարասուրի Ս. Եւրպեից Երբանիկի Տիգանուրիանի Բարբաղար, Հար. 1, Ա.Պ.
 Երեւան, Երեւանի Համալսարանի Հրատ., 1986, էջ 902-903):
- ⁷⁰ Ի տարբերուրիան ուր գտանի թիւ 30 տիպիթին, ուր անի տարբեր ընտրի երկու կնից՝
 անուան եւ անոն:
- ⁷¹ Ոչ Գարապետանի թղթումին ձևը ոչ ուր կատարուիթին ձևը մեթը կը նույնպիսից
 նման պարապուրի մը, ուր նախ տիպիթին վրայ կարեւան ըլլան երկու տարբեր ան-
 ուսանահան կերպարուրիանը:
- ⁷² Գարապետան, էջ 98:

THE ARMENIAN DIVIDS: FURTHER INFORMATION AND NOVELTIES
 (Summary)

ANTRANIG-DAKESSIAN

The study continues the survey described in an article by the late Boris Garabedian and published in the 12th volume of the *Harvard Armenianistological Review* (1992).

The current article describes 43 new divids, their decorative engravings, their Armenian inscriptions, the different seats of the master moulders and workers in bronze, copper and silver, and the question of dates and names in monogramic forms.

The study adds six new stamps to the already circulated 19 stamps of various dival workshops, and a single stamp of the location of the workshop, suggests corrections to the designs of ten stamps published in Garabedian's article, and expresses reservation regarding the date of Garabedian's 3rd stamp and the deciphering of Garabedian's 5th stamp.

The article offers two tables that reveal the height, length, weight, and other details of the 43 divids described here. Furthermore, it offers the pictorial and updated version of all the stamps.

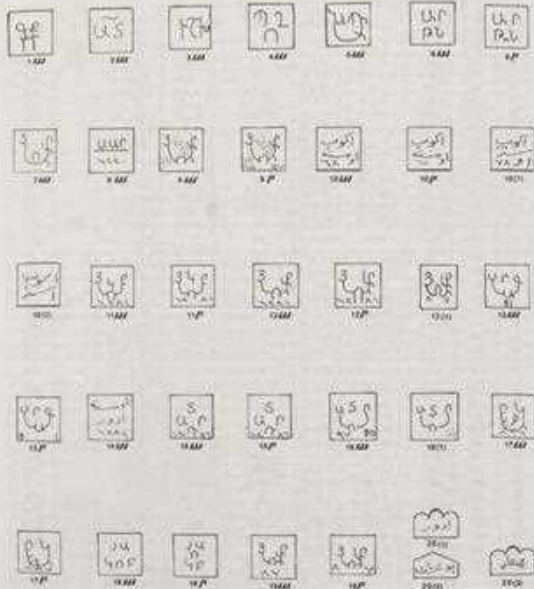
№№	Հոգի լուծը	Փայծիկ լուծը	Բարձրագույնի
1	3.04	4.14	4.07
2	3.53	3.93	3.93
3	2.86	3.68	3.81
4	3.19	4.13	4.3
5	3.04	3.57	3.5
6	3.17	4.1	4.22
7	2.9	4.09	3.98
8	3.05	4.36	4.34
9	2.94	3.93	4.04
10	3.57	4.02	3.87
11	3.68	4.01	3.86
12	3.38	4.42	4.25
13	3.09	4.1	3.9
14	3.16	3.78	3.71
15	3.57	3.68	3.97
16	3.1	4.2	3.89
17	3.11	4.16	3.96
18	3.45	3.91	3.78
19	3.11	4.28	4.31
20	3.21	4.22	4.16
21	3.18	4.22	4.21
22	3.19	3.61	3.62
23	3.08	4.09	4
24	2.76	3.33	3.38
25	2.83	3.48	3.39
26	2.95	3.98	3.85
27	2.96	3.44	3.57
28	3	3.99	3.91
29	2.93	3.75	3.94
30	2.79	3.37	3.54
31	3.93	5.23	4.94
32	3.03	3.92	3.61
33	3.09	4.05	3.94
34	3.54	3.14	3.75
35	4.12	3.92	3.63
36	3.98	2.9	3.98
37	3.31	3.76	3.76
38	2.97	3.85	3.77
39	3.04	3.69	3.41
40	3.2	4.15	4.1
41	3.2	4.2	4.1
42	3.2	4.1	4.2
43	3.3	3.8	3.6

№№	Высота сплод	Роста	Сух.	Ростов.	Возр.	Масса	Видов древ.	Видов в сплод	Сред.
1	348	24	1.34	3	10	2,000	Ш. б.	2000	0.0
2	377	24.2	1.40-1.32	3.00	10	2,000	Ш. б.	2000	0.0
3	393	26.7	1.31-1.41	2.80-2.40	10	2,000	Ш. б.		0.0
4	347	20	1.48	3.00-2.5	100 др. др.	2,000	Ш. б.		0.0
5	275	18.8	1.17-1.21	2.77-2.01	100 др. др.	2,000	Ш. б.		0.0
6	323	22.3	1.22-1.27	2.97-2.17	100 др. др.	2,000	Ш. б.		0.0
7	334	21.2	1.47-1.52	2.69-2.20	100 др. др.	2,000	Ш. б.		0.0
8	405	24.8	1.25-1.41	2.94-2.33	100 др. др.	2,000	Ш. б.		0.0
9	302	18.4	1.28-1.22	2.20-2.73	10	2,000	Ш. б.		0.0
10	300	18	1.45-1.47	2.0-2.43	10	2,000			0.0
11	424	25.8	1.42-1.47	2.92-2.47	10	2,000	Ш. б.		0.0
12	400	28	1.50-1.71	2.13-2.43	100 др. др.	2,000	Ш. б.		0.0
13	320	20	1.34-1.38	2.61-2.27	100 др. др.	2,000	Ш. б.		0.0
14	394	21.0	1.21-1.23	2.88-2.67	11	2,000	Ш. б.	2000	0.0
15	378	20.2	1.39-2.5	2.92-2.12	11	2,000	Ш. б.		0.0
16	394	22	1.54-1.38	2.47-2.65	12	2,000	Ш. б.		0.0
17	308	21.2	1.27-1.31	2.40-2.84	13	2,000	Ш. б.		0.0
18	307	18.4	1.2	2.7	12	2,000			0.0
19	340	20	1.27-1.36	2.78-2.00	100 др. др.	2,000	Ш. б.	2000	0.0
20	434	25.1	1.30-1.54	2.34-2.00	11	2,000	Ш. б.		0.0
21	448	23.8	1.49-1.57	2.12-2.47	12	2,000	Ш. б.		0.0
22	380	20.8	1.28-1.48	2.19-2.40	12	2,000	Ш. б.		0.0
23	370	18.8	1.32-1.34	2.7-2.24	12	2,000	Ш. б.		0.0
24	420	25.7	1.32-1.43	2.42-2.42	17	2,000	Ш. б.		0.0
25	320	19.2	1.29-1.25	2.72-2.14	8	2,000	Ш. б.		0.0
26	344	18.1	1.28-1.31	2.87-2.23	8	2,000	Ш. б.		0.0
27	346	20	1.37-1.20	2.01-2.2	5	2,000	Ш. б.		0.0
28	286	18.9	1.24-1.30	2.80-2.44	100 др. др.	2,000	Ш. б.		0.0
29	300	18.3	1.29-1.21	2.85-2.32	10	2,000	Ш. б.		0.0
30	295	17.2	1.4-1.44	2.00-2.4	100 др. др.	2,000	Ш. б.		0.0
31	350	18.2	1.12-1.14	2.75-2.66	100 др. др.	2,000	Ш. б.		0.0
32	400	20.1	1.2-1.17	2.26-2.27	100 др. др.	2,000	Ш. б.		0.0
33	441	24.7	1.4	2.40	2	2,000			0.0
34	290	16.9	1.32-1.22	2.72-2.2	100 др. др.	2,000	Ш. б.	2000	0.0
35	373	24.2	1.51-1.53	2.81-2.60	100 др. др.	2,000	Ш. б.		0.0
36	320	18.2	1.38-1.2	2.71-2.43	100 др. др.	2,000	Ш. б.		0.0
37	296	20	1.30-1.40	2.90-2.15	10	2,000			0.0
38	300	22.8	1.44-1.40	2.2-2.14	100 др. др.	2,000			0.0
39	22.5	1.17-1.24	2.37-2.2	100 др. др.	2,000				0.0
40	20.8	1.41-1.30	2.6-2.27	100 др. др.	2,000				0.0
41	20	1.32-1.48	2.36-2.43	100 др. др.	2,000				0.0
42	400	24.2	1.4-1.7	2.60-2.1	100 др. др.	2,000	Ш. б.	Ш. б.	0.0
43	351	24	1.4-1.5	2.90-2.1		2,000	Ш. б.	Ш. б.	0.0

¹ Усредненные значения диаметра ствола в зависимости от диаметра кроны, 22.07.

² Диаметр кроны.

³ №№ 7, 10, 12, 21, 22, 31 и 32 др. др. др.

ՎԱՐՊԵՏԱՅ ՎԱՐՊԵՏ ՏԱՐԱԳՐՈՒՄԸ¹

Յամի՛ ճեղքից եմ զստեղի,
Կստեղի ու հոր եմ դասնի,
Հոր եմ դասնի յոյս սքեղի,
Լոյս տալով եմ յսպասեղի:
Յովիամնա Յումամնան

ՎԱՐԸ ՏՈՎՀԱՆՆԻՄԵԱՆ

Ի. դարի հայ մեծագույն արուեստագետների ու գիտնականների կողքին իր արքայի տեղն ունի Բարսեղյանիան Վարպետ Տարագրութ:

Տարագրութ Մեծիկանի Տէր-Վարդանեանը Կոստան է 1878 Փետրուարի 28ին, Երևանում: Եթ թարեկանում կողքից է հորը, եւ նրան մեծացրել է թեմին: Մոզրից է Երևանի Քեմական Դպրոցում: 1900ին մեկնել է Ռուսաստան, ուր աշակեր է Մանգր-Պետերբուրգի եւ Մոսկուայի համալսարաններում, ստանալով հարստարագրութ, նկարչի կրթութիւն: Պետերբուրգում ծանոթացել եւ մտերմացել է Վարդգէս Մուրճեանցի հետ: Մոսկուայում, գիտես ուսանողական տարիներին, Պրոֆեսոր Ե. Կարգիելովի եւ Լազարեի Անուան Արեւիցեան Լեզուների Ինստիտուտի պրոֆեսոր Խ. Գրչուկ-Օդանտովի նրաշուշարութեամբ Տարագրութն հրատարակում են Կարեւրական Մոսկովեան Հրատարական Ընկերութիւն, ուր կանուսէր Գ. Ուզարովայի ղեկավարութեամբ նա աշխատում է որպէս հարստարագրութ: 1903-1907՝ Կոսկուայում նախադրութանեղական եւ քրիստոնէական շքանի յուշարձանների անդրիների, կամուրջների, պալատների, վանքերի ու եկեղեցիների, մուսուլմանի, որմնակերպների, գուրգանկարների, ներկերի եւ այլ ուսումնասիրութիւններ է կատարել: 1907ին Հրատարակում եւ Հարստարագրութն ուսումնասիրութիւններ ու շաբապրութներ կատարելու արշաւի ժամանակ նրա հետ է եղել Երևանի Արաբկան Գիտնադրութի տեսուչ Մ. Ի. Մրտեար, որը բնիկացում էր յուշարձանների գիտնադրութիւնները: 1907-1908ին նրա կատարած հարստարագրութն-Շապրութանեղական աշխատանքները հրատարակել է Օդանտովը², 1910-1916՝ Քիթիայի Հուշական Ազգադրութան Ընկերութեան կողմից գործուղութեամբ Տարագրութի աշխատանքները: 1916ին Ընկերութեան Ազգադրութեան Հանգիւտի Յնոյ գրութում հրատարակել է Արաբկան Լազարեանը: Մեծիկ Թոսարի անուագրի հրատարակելութիւնը հրատարակել է գիտնադրութ Կոսկուայի աշխուժ, որանց ղեկավարում են եղել Տարագրութի ղեկավարութեանեղական աշխատանքները³:

1914-1916՝ Գիտութիւնների Ազգայեղիտան նրան հրատարակում է մասնակցել Անիի պեղումների՝ ակադեմիկոս Երկրոյայ Մարի եւ Քարոս Քարանմանների հետ, կատարել Անիի հարստարագրութանեղական շաբապրութներ, նկարել Անիի քարանկարչական աշխատանքային պլանը, որը գիտես նրա մանկի տակ գտնում էր Երևանի Պետական Պատմութեան Քանգարանում (ԵՊՊՔ): Բուշուդուր գիտնադրութ նա գծուցրել է Հնիկնապան գամբարանեղադրութի պլանը, իսկ Երևանում եւս կատարել է Ք. դարի տանարի շաբապրութները: Անիի յատակագրից Մարտի հրատարակել է Անի գրութում՝ Այլ յատակագրից, Տարագրութի մի քանի այլ շաբապրութան եւ յուսանկարչական աշխատանքների հետ

հրատարակել է պրոֆեսոր Եղվաթ Գարեթիակեղեկի⁵ 1917ին Երկրորդ Բ. Բ. հրատարակած երան շնորհակալ է պրոֆեսորի կողմից: Երբ տարին նա Մուսրէհեանցի հետ մեկնել է Եւրոպա, ուր մեկնել 1921 միտան կատարել են հայկական երկրացու ներքին յարգարաններ:

1926ին Քիթիցուում կայացած ցուցահանուէրին նա մի քանի աշխատանքներ է ուղարկում, նաեւ՝ մանրանկարներ եւ մանրաքանդակներ: Այդ ցուցահանուէրին ներկայ են շնուած Մուսրէհեանցը եւ Քուստանեանը: Արջիկն հիանում է Տարազրոսի աշխատանքներով, Մուսրէհեանցի միջոցով բարեկներ է ուղարկում Տարազրոսին ու հրաւիրում է՛ն էլ գալ Քիթիցո, գնալ իրեն աչքի 1926ին Տարազրոսն անձամբ մասնակցում է այդ մասնակի Քիթիցուում գործող «Հայասրան Մուսրէհեան կազմակերպած ցուցահանուէրին»: Քուստանեանը, հայցած Տարազրոսի գործերով, ցանկութիւն է արտնում անձնէ երան: Եւ արտակ հանգիստում են ու բնկերանում Տարազրոսն ու Քուստանեանը: Տարազրոսը շնորհում է՝ «... այս մարդն հնա չգրած ինչո՞ւ շատ Բանօրագուանք՞»: Այդ օրից սկսած, երանք շատ մասնակի են անցկացնում իրար հետ, գլուցում տարրեր իմաններով: Քուստանեանը, կարծես, կրկար էր սպասել Տարազրոսի պէս մէկին: Մի անգամ, երբ երանք բաժանուում էին յարից օրը հանգիստիցս պահանջով, նա ասում է Տարազրոսին: «Ես քո զանկն կը տաննն, համա դո ինք յնա տանն: Ես քեզ հետ դեռ շատ հայկունք ունեն՞»: Երանք երբէք էլ մէկը միտի կզանկին շարունակ: Երբ Տարազրոսը վերադառնում է Հայաստան, երանք այցելու իրար շնն անանում, անկաշն Բանօրագուանց կապ են պահպանում: Քուստանեանը իր կնակնի վերջին Բանօրագուանց է հնկնք Տարազրոսին: Եւ Տարազրոսի նա Բանօրագուանց յետոյ մի երազանք էր փարփուում՝ որ Տարազրոսը վերադարձի իր բանակներին գիրքը: Տարազրոսը նկարագորդում է ուղարկել էլ յոյս շանած այդ գրքի կազմը, պատկերացնելով, որ այն պէտք է փնի յուցնու աստիի շաք, ժ.Բ. գրքի հայ մանրանկարչական սնով, անկաշն Քուստանեանը ասարկում է թէ՛ «այ սոքայ, քո որ էլ գիրք մի պատանի ճնար ընկնի, մա ո՞նց ա դա կարգալու»: Տարազրոսը գրում է, որ Հայաստան գալու՛ն պէս սկսում է նկարել իր «անմոսանայի Օնաճն Թունանեանին խոստացած մինիստիքները» եւ շատ կարն մասնակից յետոյ ուղարկում երան: Երանքից պարզ է դառնում, որ Քուստանեանը ընարել, եւ իր գրանքը Եւրոպայի միջոցով Տարազրոսին ուղարկել է մա քան քանակ՞:

Բանօրագուանց տարրերնակ նեղանքով այն մասնակի Տարազրոսի հայրական աստիք, որն իրատար պէտք է դառնար նա աստիքանկարանը, դարձաւ ... Բովաննէն Քուստանեանի անուան կապ արկներկաշն իտարան: Տարազրոսի յուշերի մէջ արտնում է կնկանի, փարին Օնանէր՝ իրքին արամք, մասնակցակցներին դիպուկ ինտիկացուանի ասուող, արքայուով հանձնուած խոսքով կնկանի ու ինքն անձնաարտութիւն: Քուստանեանի համար Տարազրոսը «անստանգամայի ջրնայ տըր աս», քանի որ անբոյս Բագուանց անան ասել՞, եւ թէն յաւ է երգում, բայց արուց չէ, արովնեան ասուող պտի բառ ընկն՞: Զկան նկարագործութիւնի, «իվիլլոմիլայանգամ» գեղաներ, միայն՝ Քուստանեանի կնկանի խոսքը, հարգողած բարեխիղճ նշգրտութեանը եւ անանման սերով: Տարազրոսն այս յուշերը գրել է Քուստանեանի մահուանից 12 տարի ետը: Մականի նա հնազանք րքն էր, երանք անկնկնք բարեկամութիւնն էր պատանար, որ թուն է, թէ Տարազրոսը անգամ ոչպարում է Քուստանեանի խոսքը:

1921-ից Տարազուր գտնուում է 2002 Նկարչիների Միութեան «Պարբեր»¹⁷ ու ԽՍՀՄ Գեղեցիների տեղում Այդ տարի նա փրկագանում է Հայաստան եւ Նշանակում է Էջմիածնի Քանդակարների տնօրենի տեղակալ։ Միասնական աշխատում է որպէս գիտաշխատող Գումանովեան Եւ Գրականութեան Թատրոնում (ՊԵԳԹ), որի տնօրենն էր Կարապետ Մեղրի-Օւռնիկեանը։ Էջմիածնում ուսումնասիրում եւ յաջողութեամբ է Մայր Տանարը կրթութեան համար կարգադրեան որոշումները¹⁸։ ՊԵԳԹի կազմում նախանձնում է Արազյան յոսան ու շրջապատի ուսումնասիրման գիտաշխատող Էջմիածնում, Բաղուարեան Քառարների համար Նկարում է գիտաշխատի ու յաջողութեանը։ 1921-1925 գումանակցում է Հայաստանի տարրիչ ուսումնական հաստատութիւններում, ինչպէս եւ գրադեցում է Գիտահետազոտական Թատրոնում գիտաշխատող, նկարիչ-նարտարագետի, Շնաչէի, ազգաբարձարի, նկարչի եւ այլ պաշտակներ։ 1935-ի փրջին, Նամանայ ուսուցչական եւ շարժ Նամանայ գիտական աշխատանքից յետոյ տեղադր գումանակեանց Տարազուր Թեղում է իր բոլոր պաշտակները եւ աշխես պաշտակական աշխատանքի չի տեղում։

Որպէս արուեստագէտ նա հարց փրջին ժամանակարին է, որպէս գիտական միակը, որ հանրագիտակի նմանութեամբ տեղադրարմաւ հայ արուեստի բոլոր նրջներն, Տարագրական արուեստներն, ուսումնասիրից, քննից ու գրից աշի տեղնի ժամին, ինչը իր կարեւորութիւնը չի կորցրից առ այսօր նրա ժամից 90 տարի տնայ։ Տեսանորդներ եւ գիտեցիչների ընդգրկեամբ նա նման է փրածնից եւ բուսաբուրութեան աշխատի գեղեցիկ, ինչպէսից են Էջմիածնից Դոս Կիւնչին կամ Գեղեցին։

Որքան էլ պարմանայի թուայ, հայագիտութեան մէջ Տարազուրի տնօրեն շատ քիչ է յաջանի։ Ը՛ն ԳԽՄ ԸՄԻ արիւնում նրա նրբիկը յաջողութեան է արիւնի գումաստանում, Կրթիք Միւսնակը։ Նրան արեանց պաշտակ են աւելի քան 90 տարի։ Միւսնակը Ակադեմիայի եւ Մշակուցի նախարարութեան ու յաջողութիւնը կրտիկից է Տարազուրի գործի կարեւորութեան վրայ։ Այդ ժամանակութիւնը ոչ միայն չի կորցրից իր արժեւականութիւնը, այլն աւելի է կարեւորում այսօր՝ ազգային տնօրենները փրկագանելու փրկիցի նոր գորաշխատում։

Ստանալով իր ժամանակի համար կատարեայ կրթութիւն, Տարազուրը հաստատելով մայր ժողովրդական ու նին, գիտագումարայն ազգային արուեստին։ «Որ մնատաղանդակութիւնը տնայ է Հայաստանում՝ աննկրքիցի փաստ է։ Տնօրենն այն ժամանակ տնայ է իստանային մնատայի կազմութեան տնօրենութիւն, փտնայց պատկեր երանակը, յարով պատկեր մնայ, ծուլիտ երանակը, յարն ու կիւրը, դրանն ու բունակը եւ այլն։ Որ Հայաստանում տնայ է քիճու փաստ է։ Մնայ շփունց կրտնց փրկագան քիճուան։ Նկարտի ունն, որ մնայ այսօրումս քիճիկութեանց դնա շատ քան չն ամեի, եւ շատ քան էլ գրտի ստորան մնատան գիտութեանցից։ Օրոտագործութիւն-կատագործութիւնը, ազգայնագործութիւնը, գորագործութիւնը եւ այլն նինչ են գալիս, եւ մնայ կրտնց շարունակութիւնն ենք։ Մնատագործութիւնը, ինչպէս մնայ բոլորիս յալանն է, նոյնիսկ այժմ էլ շարունակում է նին պէս։ Քիճուան ու աղիմանն, թնչարիւնը, նարտարագետութիւնը ննում շատ աննի քարով է տնայ, շատ մնայ այժմեան յաստարտում ոսկի դարում»¹⁹։ Համարում է, որ Ե. գրտան գիտութիւնը հեղաշխական առաջնութեանց է արիւնց, տնայի այլ մարին չէ Տարազուրը, որը

ամեն հրեաներն ու քրիստոնէի ունեցի տախու, թէ՛ «Այն քիճիստոսնայր, մերկատոսնայրն ու մեռտալատոսնայր, որոնց մնոց հանդիպոսն ենք հայկական ինն ձեռագրեալսն՝ այժմեան նոր գրականութեան մէջ նորացում բառով հանդիպում ենք քիճիստայն՝ որ հնուսն ցնորգիկն են ամեն բանն մէջ, նոյնիսկ ոսկի եւ արծաթ բանսնք տեսնալու փորձն ու եղանակը, որ այժմեան քիճիստանայր զիս այդ բոլին անգամ չեն տրիք»¹։

Տարագրութի գրեալսնը շատ ժողովրդական է, շատ են բարբառային բաները՝ համեմատ ժողովրդական, առասպելա-հեքիաթային գործումներով։ «Հինն տեսնէք, թէ...», «հինն սա բոլմանը, գնանք տեսնուք...» եւ... «Ես գրում է՝ «Ինչպէս վերջ տառայի...», ու երբեմն կրկնում իր տասնք անբազմաթիւսը, ինչպէս զս արում է զբացազմամիտերում եւ հեքիաթներում։

Տարագրութի մեծ նպատակն էին հայկական ներկատոսների պահպանութեան գործում։ Ես գրանք գրածից է ուսումնասիրութեան առարկայ։ Հայկական ներկատոսների կրթութեան ուսումնասիրութեանը մի կողմից հիմնական է իրենից առաջ Մանուկէ Քաճարուն² կատարած աշխատանքի եւ, միւս կողմից հայկական մեռագրերում պահպանութեան եւ մինչ այդ շրջանաբանութեան նիւթերի վրայ։ Տեղեկեալ Մատանկերն անագրում՝ այդ ժամանակ Կարաբաղի Գաւառնական Թատրոսարի Տեղեկագրայի Լարրաբարայի գարիչ Տարագրութի եւ Առանձնորոշական Թատրոսարի թիւթայի գոցեմ Ալիան Եսրաթիւնեանը ապագրի են մի փոքրիկ թղթում «Թատական ներկերի վերականգնման Եւ Թատագրման Հարաբարութիւնները» գերագրով Թատրոսարի կողմից գրում ներածութիւնից պարզ է գտնուում, որ համագրատարեան ժարմները շեղատառային Թատրոսարի նարանեանութեանը եւ շարապուկին բոլորի հասարակութեան ուսումնասիրութեանը։ Դա արեցին Տարագրում ու Եսրաթիւնեանը, որոնք փորձերի հիման վրայ ապացուցեցին ներկատոսների նշանները, թէ՛ն Թատրոսար թղթ է բաշտում, որ զս միայն տրիցին է, իտազարում եւս այդ ուղղութեան աշխատանքներ չեն տարուի մինչեւ այսօր։ Եսրաթիւնեանը կարեւոր նշանակութիւն ունի հայկական ներկատոսները գերականացնելու հարցում։ Այդ փոքրիկ թղթում ունեցեալները ջոջ են առեւջ Հարասանի կողմը Հեղկասանի, Ափրիկէի, Բազմեալի նա, որտեղից ներմուծում էին ներկերի որոշ թաղաղրիչներ, ինչպէս եւ Հարասանից արտանմուծում էին որոշան կարմիր, սորեն եւ այլ նիւթեր, մեռտականն եւ կննդանական ներկեցով թիչ չեն գրազուել... այդիմիցսնայր, որոնց ծառայութիւնն, իրեն Եսրաթիւնեանի շատ մեծ է քիճիստի բոլոր բնագրատանմանում»³, գրում է Տարագրութի Մա Հարասանում այլիմայի գոյութեան մասին պատական առաջին վկայութիւնն է։ Դեռեւս այն ժամանակ Տարագրութի, Եսրաթիւնեանը եւ մի շարք գրականներ հասկանում էին բուսական, կենդանական եւ հանգային ներկերի կարեւորութիւնը տեսնութեան համար։ Երանք մեռագրի թաղաղրատոսներով գտնազան բոլորից առաջին են սարքերի կրակներին ներկեր, բայց այդ, կրակի փորձերը ջոջ են առեւջ, որ սարքեր բոլորից սարքեր բանակի ներկեր են ստացուում։ «Մտացում ներկեցով յազով ներկում են՝ յարող, մեռագրի եւ բանական, որոնք ստացել են կաշուն եւ պոյման գոյն»։ «Ներքում գրելով, որ «Թատական եւ կննդանական ներկերի տեսակարարայ կէտը միջնորդական տեսնութեան մէջ խոշոր էր։ Կրակով էր սպայնանաորում տեքստիկ այդիմագրութեան, գորգագրութեան եւ

նկարչութիան զարգօցումը¹⁹։ Հեղինակները առաջադրում են այն պատկանները, որոնց կիրառումով Հնարարը կը քննի Հայաստանում զարգաց-
նել արգելադրելու վեճը մի կողմից, Մանգոյն այդ նրազրկելիքն զնկարչուան չէր
կենսագրութեան, թանկ որ ՀՅԱՀ պաշտանեաններն ու պատասխանատուները
միջոցներ չարժանազաններն այդ գործի համար։

Տարագրողը ներկերի համալիք գրասկ էր, մանրանկարչութեան, սրբա-
նկարչութեան, թեղերի ու կտարների համար կիրառուող ներկերի միջև տար-
բերութիւնն ու գրանց ստացման եղանակները նա ստորել էր հայ մազազրկու-
կան վարպետներից, ինչի առաջադրն են նրա արժեքում պահպանուած մազ-
զրկուկան վարպետներից ստացուած տեղեկութիւնները։ «Մանրանկարչու-
թեան ճառի առկորդ է առև, թէ որքան թարմ են ճնանդ նուա գոյները-
Պատմաբար այն է, որ ինչ վարպետները իրենք էին պատրաստում գոյները ու
ծիլու կաշուի տաղանակներում պատում, նախագգոյնմաղով, որ խոնամորթի-
նից, շատ տարբերինից, արծից սկսում են գոնարագիտել ու անթագոյնի։ ու-
ժը կորցնել։ Նոքա ունին երկու տեսակ գոյնի՝ մագաղաթի ու բոքի համար
ու որմանակարչութեան համար։ Այդ երկուսի մէջ էլ խառնում էին ձուի սպի-
տակուց ու նկարում։ Երբ լուծում էին սպիտակուցի ձու, վերջ նշուած վայրի
չառկորթիաները կորցնում էին ու զնայով առիկ անթայում ու պայմանում
էին։ Ինչպէս միք այժմեան լաւ գործերի ու կարպետների գոյնները, որքան որ
ճաշում կամ հնանում են, այնքան գոյները քարծանում են։ Գուցէ գոննի մե-
կը, որ առի, որեւն այժմեան գորգագործութեան ու ներկուան ներկերի մէջ էլ
են խառնում ձուի սպիտակուց, որ թանի գնում, գոյները պարզում են։ Ես կը
գրաստասխանեմ այսպէս՝ ոչ։ Գորգի բնիքը ներկելուց յետոյ, չրի (պաղտել)
կամ թունը քաղախի չրի մէջ մի երեք անգամ եփում են։ ԱճՆ անգամ ներ-
կելուց ու չորացնելուց յետոյ կրկին եփ են տալի ինչեւս ինդուկներին մէջ ու յո-
րացնում ոչ թէ արեւի, այլ խոյի տակ»²⁰։

Տարագրողի գրչին է պատկանում նաեւ Հայաստանում մանրանկարչու-
թեան տեխնիկայի վերաբերեալ առաջին գրասկան Տրապարակուէր Ալիբա-
գարեան Հայ Մանրանկարիչների Աշխատանքի Գործնականը²¹ թղթածուած նա
կարագրում է վրձինները, գրչիները, մազազրկները, ներկերը, գրանց
բազազրատուները, պատրաստման ու կիրառման եղանակները։ Եսա Հնար-
արիքի է աչաբ չրաւարմուած ախ փառք, որ Հայաստանում ներկերը բա-
ժանում էին սուրբ ու տեսուր տեսակների։ «Պատմել են, որ մանրանկա-
րչիներ մի խումբ զգտնել է միա խորից, որ նա սուրբ գրչիք գարգանկարիկի
անտար ներկիք է գործածում։ Անտարք էին կոչում այն ներկերը, որոնք
պատրաստում էին թունաւոր ինդուկներին կամ միւրմիւրից, օրինակ մկնիկ,
կուսօրոս, գառիկ ու այլն»²²։ Զարգաւանց կարեւոր է նաեւ Տարագրողի այն
գրասկութիւնը, որ հայ մանրանկարիչները ներկերը իրար չէին խառնում, այլ,
որինակ կարմրագոյնի սառնալու համար, «ծրանք նախ քան էին արքայական
ղեղինը, ապա, չորանալուց յետոյ կրայից եղբայր չարտով քան էին կարծիք
գոյնը, քոնցելով, որ դեղին գոյնի եզրները չիլ երևան»²³։ Դա սրբում էր, թանկ
որ որչէ ներկեր սքի սպիտակութիւնը շատ շատ են գրանախաւում, ու որս
են խառնած ներկը ստանում էր սեւաւոր ու սեւալի տեսք։ «Կրայիք
դարաշրջանի մեծ նկարի-ների պատկերները դրոնդիս մեք երբեմն պատու-
տում ենք մօրթագոյն, հազիս նկատելի կարծիք տեղիք, այլ նշանակում է

կարծիքը ժամանակի ընթացքում անգործացել է, խառնարել նւ մնացել է նրա
նկախանումս ճիւղերը²⁴ :

Եր անարել ինքնիւրով Տարազըսը ժանրամասն անբազանում է
ժանրանկարչական գործիքներին, ներկաներթիքին, խեղիքի եւ ձկնիքի, կտա-
փի, մաշկազմի, նկարչական տարիաների ժաշկմանն ու պատարարմանը, նկար-
չարարում ինքնիւր իւրով-մաշկազմի տարածարու եղանակը, ստուկարացիներ, ի-
գաններին ու Երաններին տեղիներինները : Կա նկարչարարում է նաեւ Հին Հարա-
սանում պատարարմանուց նաեւ փայտից անխամանիսի պատարարմանն ու պ-
տարարման եղանակը : Եստ նկարչարար է ախ, որ «Տախտակի վրայ շատ
խաղտագիտ դիպիւրում էին նկարում, աւելի շատ նկարում էին կտաւի վրայ,
չնմուկով այն ստաւակի վրայ, թէ Բրիտտոյի դաստաւակը²⁵ նկարում էր
կտաւի վրայ, եւ դրա համար եղեղեղում օրերի նկարները թղթի վրայ նկարու-
նը էր ընդունում»²⁶ : Փաստարէն, Տարազըսն ընդգնում է մեծ տարբերու-
թիւնը հախտան եւ թիգանեղանակ (տարիանակի վրայ) սրբապատկերներին կա-
տարման տեղիներին միեւ : Դրաարելում սրբապատկերներին զեղազար-
թիւնն ու ինքնիւր, տաւանեղանում ինք տեսակի պրածնեւ, ուսումնադիրում
խեղանկարչ, սրմանկարչութիւնը, պրածնի ինքնիւր, տեղիներն, թաղապար-
տաները, նաեւ թիգան տեղի, որպէսզի սրմանկարները պրածնան իգա-
նկար՝ փայլին իգանեղարի պէս : Կա տաւան Հերթին գործանակն գրանակն է,
ոչ տեսարան : Կա տեղանք փորձարելում էր ախ, ինչի մասին պրում էր : «Մեծ
անտաւակն փորձնքս շատ էին մտազորնի, ... ինն տարին այդ արդիւնքները,
էրք եւ, Վ. Ստրոնեանցի ինտ ֆրանսի մկարչում էինք Երաքայի հայոց
նկեղեղում Դրաքոնեղը, որ դեռ կրանգում է միեւն օրս [Իմ փորձերը]
տաղապարում են այն փաստը, որ էին մտազորնի մեջ գրանում թղթը
նկարանումնեղը նշարտարինն են եւ ոչ թէ շատանումնեղին»²⁷ :

Ընդհանրապէս Տարազըսը շատ ուշադիր նկարապատ է, ոչ մի թուացնայ
ժանրուք չի գրելում Երա աշխոյ : Երա աշխատութիւններում թաղանիւն եւ
թաղանեղան եւս քր զտաղութիւններն ու շարժանքութիւնները Երա մէկ արիւնակ,
ախ տեղան տեղու կրտաւութեան վերաբերեալ : «Կնմ տեսննք թէ ինչպէս էին
նկարում ուղիղ : Հայկական մանրանկարներին մեջ գրքն է ածուել ուղիւն, այդ
ուղիւն պատրաստուել է թղթերից եւ ուղիւ մտաղից : Ուղիւնքս թանարք
գործանեղանք տաղը մախ նկարում էին տրոսնից պատրաստում կարմիր
թանարքն ու վրայից ... Ծածկում ուղիւնքս թանարքն : Երբ լաւ դիւնելու լիննք
կը տեսննք թնարում ուղիւ տակ կարմիր ների : Հին շրջանակներին վրայ այդ
թաղանքն կեղեղով նկարում է էրք ուղիւն թանարքն է լինում : Ինչու՞ էին մախ
կարմիր գոյն թանք կրան դեղին ու աղաք ուղիւն Ծածկում : Ուղիւն աւելի վատ
փայլուն տեղք ու գոք տաւանալու համար տակը թանք էին կարմիր, իսկ
թաղանեղան գոյն տաղու համար դեղին էին թանք ուղիւն տակ»²⁸ : Տարազըսը ա-
ռաքին է, ով նշում է հախտան եւ թիգանեղանակ ժանրանկարչական տեղի-
նեղանեղի կրտապարզութիւն տարբերութիւններին մէկը : «Կնք հայկական մա-
կարարնայ մտազորնի մեջ մանրանկարչութեան նեւ միտախն տեսնում ենք
ուղիւ ստաւ գործանութիւնը : Ուղիւ շատ գործանութիւնք թանակն պրածնե-
տի աղիցեղութեան օրանն է, իսկ թիւ գործանութիւնք, աշխիւնք միայն տաւ-
րազնեղը եւ շատ թիւ Դոնք թաղուել է հայկական արտուտի մանրանկար-

յարժանել: Ոսկո գործածութիւնը ընդհանուր առնելով ճշման է: Արծաթի գործածութիւնը շատ քիչ է պատահում հայկական մանրամասնէրչութեան մէջ²⁶:

Աղջեւհատեղի եւ Տարազքոսի հարտարազեանական ուսումնասիրութիւններն ու գիտադասիաները: Հիմնականով իր նկարագրական փորձի վրայ, Հայաստանի եւ Արաստանի տարածքում բազմամիկ պատմական յաշարմանների շարքաբանները կատարելով, նա բարձրացնում է էական հարցեր: Մանրամասն նկարագրում է շինաների կերտումն ու տեսակները, դրանց որակները: Գետի ուսաց, քար, կրկաթ, կու: Օրինակ, կաթի կերտումիան վերաբերեալ գրում է. «Հայկական ճարտարապետութեան մէջ յսուծի պատահում են կաւէ անասններ, սծծ կարասներ, մանր պատուկներ ու բոբերը: Ամաններն աշխարհի գործարարներն մաշի ուժեղացնում էր նկնդակական երգճողութեան արձագանքը, ապա թերեւայնում պիղծների²⁷ ու պատերի վրայ տարածումում տանիքը եւ կրտոյ՝ շինաների գգայի յոնայտորթիւն էր քննում²⁸: Մոջեւհատեղի Արաստանում շար տեսած նրա «Հայկական ճարտարապետութեան Տիեզերական Հին Հայաստանում» փոքր շարուածը տեսլիկի խոսացումն նրա է նկարագրացնում, որ կարող էր բաւականացնել մի անբող սակախատութիւն: Նա մի ընդհանուր մտում է տեսնում՝ հայկական ճարտարապետութեան, թեղականործութեան եւ հարտարազեանութեան մէջ ներդաշնակութեան գիտաւարժի խախտում: Սակայն եթէ առաջին երկուսում գաղղղազեանական նկատումում է, ապա հարտարազեանութեան զննքում թւում է տեսարանարանական: Ա. Տարազքոսը բացատրում է դա:

Նախ նա առանձնացնում է հայկական ճարտարապետութեան որմնաշարութեան վրայ տեսակ. ա՝ Եկնքի պատերի նրախ ու սղորկ բարձրանալը՝ ներսից եւ դրսից, բ՝ Եկնքի պատերի ներսի եւ դրսի բարձրի առանձնաւոր շարուածը՝ սղորդանի, գ՝ Եկնքի ներսի պատը սղորկ բարձրացում, իսկ դրսից՝ Ծծ մմ. նկարացում կամ նա թաշուած շարուածը, դ՝ Գրոյի հարկանական շարուածը, քարերի միացման տեղը՝ Ծծ մմ. թաշուածքով, ե՝ Եկնքի պատերը գեւեախարտից պիտան Ծծ մմ. վեր եւ բարձրանում նորիցնական դծով, իսկ պատը ներսից եւ դրսից բարձրում է: Վերին տեսակը Տարազքոսը կանարում է հայկական դասական ճարտարապետութեան վերին խոսքը կարգելն էր շարուած Երեւանի Սախարիկ Տաւուարը: Ա՝ եւ գ. տեսակի շարուածքների ստորական են, իսկ բ՝ եւ գ՝-ն տեսաբար են ու հայտաւայրու հայկական ճարտարապետութեանում: Հայկական որմնաշարութեան մէջ շատ են կանգնալում սեւեռատար շուան-քարանների²⁹ շարքեր՝ Ե՝ ներսից, եւ դրսից: Փաստում են նաեւ ուղղահայեաց դիրքով քարերի փոխարէն շեղակի դրուած քարեր: Ըստ Տարազքոսի դա եւսելով պէրաշտ է դարձել: Ենդակի դրուած սրբատար քարեր յեւտի պատահում են վերքերի տնկիւններում եւ խորքերի մէջ՝ որակից երկու կտոր դրուած շեղակի քարերի նակապի ուժը հաստատարագը է կանարների մէջակի փակմանքարի ուժին: Այս ամենը արում էր վերին ամրութիւն տալու համար: Փառի շարքաքարերը, իրտանելով իրար՝ հարկանականն ուղղահայեացին, շեղակին՝ ուղղակիին կապուելով, շեղք դարձնում էին միտանայ զանգուած: Երկրաշարի ժամանակ աշղղիկ կապում քարերը ստուր էին գաւում կտուտցը, եւ միայն հայտաւայրուին պատերը ամենւն նկջ շուանքներ էին առանում: Երկրաշարիցից պարկանելու եւ մի տարբերակ է տեղանները ներսից կտուր, իսկ դրսից՝ թաւակուած շինելը, որովհետք դրսի պա-

անոր գիտնական լինելու նշանակումը յուշարձանների մէջ միշտ պատկեր մը չէ։ Հիմքը քանդուած են, իսկ սեղանի պատը ամբողջովին կանգուն է։ Սրբէն ցայտուն սրբանակ Տարապրտը ընթում է Գառնի գրգռի ՎՏրցառ Ար Բարտոս կոչումով շէնքը, որը նրա կարծիքով ազնվասեպի կամ Առանխա սասունածուհու ամենար սէնք է լինելը։ Շէնքն ունէր 24 սրճի, շինուած էր յունահունդական սեղով, հարկական սէր մեծաւարձուով, ներդաշնակութեան իրաւա պահպանումով, այն երկրորդարժից յուշարձանն աւերուել է, իսկ ընկեր մնացել է անասան։ Միջոցնս գրա կոչքի է. ՔՔ., ՔԳ. դարերի հայկական նկարչակները, մասնաւոր սեղանի մասերը, միջոցի նրմա կանգուն են։ Յայտնումով ընդգծուած է նաեւ ներքից կամարակապ, այլ ոչ թէ աստիարակ ասեղիների առաւելութիւնը, որոնցով ներք պարտապանուած էր անճիւրից։ Այստեղ է նաեւ Նրեւանի այլով միայն մէկ մասունով անկալ երբեմնի շքեղ կամարիկէ նկարչու մարմանակ թնամիներ, որի գանձակըն է եղել Տարապրտի հայրը։ Այս հասունակ աւարտում է ցանկութեամբ, որ՝ «... մեր երկրաստոր ճարտարագետներն ու ճարտարագետները այս մերտղով առաստիւղորինն ու ամբողջ Հայաստանում այսպեան յատ սփռուած յուշարձաններից ուսումնասիրեն նրա կուլտուրայի պատմութիւնը ու շինարարութիւնը»²⁴։

Տարապրտը սասունածուից է նաեւ հայ կարճիկների քանդակագործութիւնը, գորգարուհուր, մեծագործութիւնն ու ուկերութիւնը, փորագրութիւնը, ինքնպարծութիւնը, ինչպէս նաեւ մանուածաշին արուեստները։ Յատկաւ նշում է, թէ ինչ զարգացած է եղել կաւագործութիւնը Հին Հայաստանում, իսկ իր սրբութւն գրեթէ գերացել է. «Մնայ է ասել, որ Հայաստանում կան ամանների շիր (զլագոր, ջնարակ) է ասում եղել, եւ հասցունել բարձր որակի, որովհետեւ իմանալ թէ ինչ է ասակին, յետ կարող կան կամ սպիտակ կան ամաններից շիր տալ։ Երբ Հայաստանում միջին մեր էրան»²⁵ գիտէին այդ քանակներն բարձր գիտութիւնը, այսպէս եւ գիտէին թէ ինչպէս շինել զանազան կոնսերւում ապակիներ, կան ամաններ, շիր տար եւ զանազան ու բազմազան մերկեր պատրաստել կան ամանների համար։ Հենց մեր անկական պնդումների ժամանակ գտնուած իրերն էլ են այդ ասում, եւ ենցն Անիում է եղել, եւ երբ ոչ մտարարացում, զոնէ շրջակայում։ Եւ ենցն այդ ապացոյցի գաղտն է ասելու, որ Հայաստանի զանազան կաւերը օգտագործուել են զանազան տեսակի թէ շուկայական, թէ գերարտեստաւորչինարերական իրեր օգտարաստելու համար։ Այժմ, մեզ մօտ Հայաստանում, նոյնիսկ մայրաքաղաք Երևանում, զարգացած վիճակում է գտնում այդ դարասր հեղակ ունեցող կաւագործութեան արտեսար. . . Չնայած, որ Հայաստանը, ինչպէս անցեալում, նոյնպէս եւ այժմ, ունեցել է եւ ունի զանազան բազմազան ու որակի կաւեր՝ այժում սպիտակ ու երակայուն կաւից մինչեւ ամենարարձր որակի գերարտեստական հայ ամայնագործութեան համար իրեր։ Հայաստանն ունի անննպա որակի ֆալճորի կաւ՝ Լոռու շրջանի Դանդ գետի մօտ։ Միջինի շրջանում, երակայուն կաւ՝ Արանի շրջանում, երակայուն՝ եւ Հայաստանի մի շարք մայրուածութեան։ Այս կաւերը ուսումնասիրելու եւ օգտագործելու համար յանկեր որակիսկ մասնագետներ։ Փորձակալն յարաբարտիականք կան, քայքայ միջին հիմնա յն օտեղ վերջնական օգտաստան մի որեւէ կանի [վերաբերելով], թէ ինչի համար կարելի է [օգտագործել] այս կամ այն կաւը»²⁶։ Եւ շէնք, որ առ ոչոք ոչ միայն ուսումնասիրում չեն կաւի

տեսակներն ու գրանց որակը, այն պայման չունի հայ ժողովրդական կա-
ւարժութեան մասնագրասական Հետազոտութեան Իսկ Տարագրութ Ինսթի-
տում ներկայացում են բրուտական դազգանի, յարձակակի և կաւ անան-
կեր քրճերի, Տոչեղերի պատրաստման տեխնոլոգիան, տարրեր որակի ինչի,
յարձակակի, շիւ տուած անանկեր պատրաստելու, գրանց ներկերու և նկա-
րագործելու եղանակներն ու քաղաքատուները:

Տարագրած ուսումնասիրել է Հայաստանում Հանգիպող իր իսկ գաս-
կարգումով եսթ տեսակի կաւերը՝ կարմիր, սեւ, սպիտակ, հրակայուն, կապ-
տամերթազոյն, դեղնականաչ-կապտասև և գիշ, մանրամասն նկարագրել է
գրանց յատկութիւնները, տարրերութիւններն ու կիրառումը: Օրինակ, սպի-
տակ կաւը գործածուել է քարերակ ինչեղէն պատրաստելու համար: Անը
գիտահետազոտական աշխատանքներն ու հնագիտական պեղումները, որ-
տեղից որքա են գաղիս սպիտակ կաւից շինած սպիտակ շիւ տուած անան-
կերը, ապացուցում են, որ Հայաստանում այդ կաւը եղել է ու հինա էլ կայ, Լո-
ռու շրջանում, Գոնդ գիւղի մօտ, և յեաների կտրման անազին բանակերտեանը
կայ այդ կաւից: Սպիտակ կաւի գործածութիւնը Հայաստանում շատ հին է:
Մրանից թէ հնում ևս թէ հինա պատրաստում են արքայազայեջ ու տնայնա-
գործութեան համար ճաշանամներ ու թէլի գաւարներ... շիւք բնում է թէ
նկտից ևս թէ ղրից: Չինի (ճննապակուց - Կ Ց) ամանից ոչնչով յի ցոյրում:
Տարագրութը Հայաստանում տակալ ինչեղէնը բաժնուած է չորս տեսակի՝ ըստ
գրանց ծագման. «Նայիական (Էտրուսկեան), յունական, հռոմեական, եգիպ-
տական: Էտրուսկները, հայերի մասն, խեցի անանկերը ծխով էին շինում (օճ-
ազմում էին), հռոմեացիները մրնազոյն կարմրով, եգիպտացիները սպիտա-
կով, որի պատճառով իրերի երեսների սպակու պէս փայլում էին: Ներկում
էին կապոյտ ու կանաչ ներկերով, որ ստացում էր պղնձաքթի օգնութեամբ:
Ինչպէս երեւում է, այդ ժողովուրդները ծանօր են եղել անազաքթի ևս կա-
պարի ծծմբառի գործածութեանը, որի գործածութեան մասին խօսում են
հայկական այրմիայի օճ, բայց քիմիական տերմինների անունները փա-
կազերով ու փակաստեաներով են գրել կամ բարս տառերով փաշկազի գրել:
Ինն դժուարութեամբ յաջողուելց հին տերմինները միջազգայինի վերածելը»:
Տարագրութը մանրամասնորէն նկարագրում է շիւի (Քարակի տեղի էին, Ժո-
ղովրդական տնտեսումը) պատրաստման ու գրանցով անանկերի պատման
եղանակները: Հրակայուն ևս կարմիր կաւը յատուկ մեծով իրար իտաներով
հելաքթաքթ էին ստանում, որով քաղերներէր, կամարներէր համար իտոյ-
գաններ էին շինում: Ի ղէզ, իտոյգաններ իրար միացնելու համար օգտա-
գործում էին նկտիկէ կոշուղ յերկը (Տարագրութ Ինսթիտում կայ այդ յերկի
քաղաքատուները), որը եւ իտե՛ս կիրառում էր կաւ անանկերի հարձակ տեղե-
րը, եւ իտե՛ս շէնքերի կտրուած քարերը կաշնելու համար: Ո՛լլը կոծիկը այն-
պէս էր անցանում ու կարծրանում, որ մեյն սնգում էր մտնում մէջը, կամ,
օրինակ, գիշ կաւի նկարագրութիւնը, որից ևս, ինչպէ՛ս միւս Տարագրութ
գէղարւմ, ունենց գործածակի տուեալներ. «Ո՛լլ կտր, պիտի տակ, բնութեան
տապանն է: Մա գրմ է ամում իրքե սապն յոյարաններում: Մարմից
փափկացնում է, մաչկը դարձնում է քաշեայ: Երկրորդ այն գործ է ամում
գեղեզնի գաւարներ, սրտակներ, անանկեր, մեծ օշտիկներ յարտրաստելու»,
նոյնիակ քանդակագործութեան համար: Այդ կայց գտնում է Փայտաքթի

ձուռ՝ սնծարանակ բարձրիկ հն կազմում: Եստ ումիկ քրճկուց սկսում է հնոցի մեջ ծածուկ: Կարիկի է ժամնիկ շիրտի թէ ներսից, թէ դուրսի»:

Այն, որ Տարագրութի նկարագրած ժողովրդական կերպարանքիցը համար էլ Եստ Արեւմտեան Հարասանում, գծուար չէ սպարուցիկ Զեչկանայի ժողովրդական կրգով:

Մաղնկաց, բառնիցը ցույտ է, կը մտն,

Եստ շրխայ, կտ յըկայ, գլուխս քրճ»:

Տարագրութը ցույց է տալիս Եստ Հայկական ու արարա-պարսկական բարձրարանակների տարբերութիւնը՝ «Այժմ տեսնենք թէ ինչ գանազանութեան կէտ նախկինն եւ արարական գարարանդակների մէջ: Հայկական գարարանդակների մէջ մնաց տեսնում ենք պարզ ու որոշակի գարարանդակներ, յիմնուած իրար հետ իի տարբերութիւն արարականի»⁶⁰ որ ոչ սկիզբն է կրծում, ոչ էլ վերջը, եւ միշտ որդուան ու գալալուան է: Հայկական [գարարանդակը] որդուանից որդւ յախով ազատ է եւ չի կրկնում, իսկ արարա-պարսկականը միշտ որդուան է ու կրկնում է թէ գոյնիւով, թէ գարարանդակներով»⁶¹, Երա Տարբ գրարարանների, նկարչի աշխով միշտ կարեւորագոյն ժամբանակների ընկարովը տնկերականցիկ են: «Հայկական բանդակագործութեան մէջ գործ են անուել նաեւ ներկեր ու գունատը բարձր: Մասանիկի վանկից քիչ նեռու, մասուտի մէջ դրուած են խաչարարի, որոնց բանդակների վտտիկները կրուած են գանազան գոյնների ներկերով: Կարարանդակի Տարագրութի գիւրի ձուռ մի մայրի վրայ դրուած է մի խաչարար, որի բանդակների վտտիկների մէջ դրուած են գանազանագոյն ուրոնքներ ու բարձր: Եստ ընդունում է կել սրանիկ խոչակնուն ու խաչարարը ներկել որդան-կարմիր գոյնով, (Երբ մննք լաւ նայենք, կը տեսնենք, որ նախկական վորագրական գարարանդակների շատ տեղերում մէկից մինչեւ չորս ֆունտնի եւ այլ չորս ֆունտնի էլ գարարանդակում են»⁶²:

Ժողովրդական, չի արեւուտով Տարագրութի կրպուովը ստեւան շարի՝ «Հայկական վորագրական բանդակագործութեանց չիս սրտակնում, ինչպէս տեսնում ենք սղոյուններից որդա նկար, մասուտների ակնը, մասուտի շիւան կերտնը, մասուտների ակնի վրայ վորագրած կնդանիների, մարդկանց ֆիգուրների եւ այլն տեսարանների նմուշներ»⁶³: Այս բոլորը գալիս են անկու, որ Հայաստանում կել է մանրագործական բանդակագործութիւնը, որով պարտել են մի շարք հնուան մասուտներ: Այդ մասուտների ակնի բարձրի ձուռ 4-5 մմից], անէ շիւ: Իսկ թէ ինչպէս է վորագրում այդ կարծի մասուտների ու բարձրի վրայ, ու արդան մանր՝ աշրիկ չիս հաստան, որ աշրան մանր աշխատանքը կրտտուել է հասագուակ աշրով: Իմ են-բարտրիւնս այն է, որ հնումից կել է մանրագործակ: Մասուտների ակնի նկարները իրենցից ներկայացնում են ոչ բարձրի նկարները, այլ նրանց կարարանները»⁶⁴:

Տարագրութի գրուար Ժամանակութեան կարեւորագոյն ձուռ է կազմում «Հայկական Արեւուտի Տեխնոլոգիան Հնագոյն Ժամանակներից Մինչեւ Մեր Օրերը աշխատութիւնը, որը ես գրել է ՀՄԱՀ ԳՈԳԻԻ Կտ գալանտարանութեամբ, 1935-1938թթ, եւ բանկնի Գիտութեան Ազգեկեղացի Հարասանի բանկնի Կրտտարակելու Կտմար»⁶⁵: Այն պարունակում է Հին Հարասանի նարարանդակութեան, բանդակագործութեան տարբեր նկարչի, գունա՝ եւ

գծանկարի, կրտսուկան արուեստների ասքրեր երգերի, այլբիլիթի, բուսական կենդանական և հանրային ներկերի պատրաստման մասին հետազոտութիւններ, 1943ին ՀՍՍՀ Արտաստի Գործերով Կոմիտէի պատուէրով Տարագրութեւ պիտի է «Հայկական կրտսուկան Արուեստը Հնագոյն Քառանկարները Մինչև Մեր Օրերը» գիրքը, որը այդպէս էլ չի յանձնել Այդ յիշատի հանրագիտարանային աշխատութիւնը պարունակում էր բացի արուեստի 9 բնագաւառների անկողնից նախև առաջ յազնցած վերլուծութիւնից նաև շուրջ 900 բաղադրատեսի և 435 նկար⁶⁵։ Նոյն թուականին Հայաստանի Կոմկոմիտէի Միութեան պատուէրով նա գրում է «Հնագոյն Հայաստանի Փորագրութիւնը Մեր Թուականութիւնից Առաջ Եւ Ետոյ, Մինչև XVII Գար» ծաւարուն յոդուանք, որը պարունակում էր բաղադրատեսիք, նկարներ և գործնական խորհուրդներ⁶⁶։ Տարագրութեւ ուսումնասիրել է էջիմանի Մասնեղադարանի հայկական բոլոր ձեւագիրքը՝ շուրջ 10000, որոնց հիման վրայ կազմած գիրքը մինչև նրա մահը եղել է Կոմկոմիտէի Միութիւնում։

Տարագրութի հետազոտութիւնների շքանակը պատկերացնելու համար կարելի է փոխել նաև, որ 1927-1930ին Անաստասուկան Ռուսիայում ըստ մանրագրական ոգնութեանը նկարել է մանրէներ ու բաղադրանքներ⁶⁷։ Ըստ ճանաչի լինելով Հայկական հետազոտութեանը, գրագրել է նաև հայկական ազգային երաժշտական գործիքներով, ուսումնասիրել առաջնադարերի վրայ բանդակած երաժշտական գործիքները, նկարել ու գծագրել է դրանք, ախուհուսի գրանցել պատրաստան նմաշէներ, Տարագրութի վերականգնած նուագարանները գտնուում էին Խոնամու Մեծիքանի Անուան Կարինէում և արժ ԳԱ Արուեստի Ռուսիայում ժողովածագործութեան Բաժնի, որի հիմնադրել է Ա. Քոչարեանը։ Նա նրանի Գեղարուեստական Ռուսիայումի արժ Փ. Թերլանդեանի Անուան, Նրուան Բազուգի Թանգարանի հիմնադրիներից է։

Տարագրութի արուեստի գործերը բազմազան են։ Նա պատրաստել է էջիմանի Մայր Տանարի և Գառնիի Տրդատ Ա-ի պարտի փայտեայ մանրակերտերը։ Նա ձեւագրել է բազմաթիւ գրքեր, որոնց շարքում Մասունցի Գառնիի շքա ստրքեր հրատարակութիւնների ձեւագրումները, 1927ին հրատարակում, 1944ին վերահրատարակում «Սարնայ Սուր» զինգագնայից Բ. Հատարի իմրագրել էր Մանուկ Արեղեանը, աշխատակցութեւ Մեյք-Օւանդանանը, կազմել և արտադրանքիները կատարել էր Յակոբ Կոնոյանը, իսկ գլխագրագրել և զարդարագրատեսիքը՝ Տարագրութեւ 1929ին Մակուայում կառուցած Հայկական Տանտրանիկին նրա կրքից հիման վրայ պատրաստել է Մակուայի Մեծ Թատրոնի վարագույրը՝ ՔԳ. դարի ընդ, նոյն տանտրանիկիան ժամանակ Ստալինին նուիրուել է Տարագրութի կրքով, 1926 ժնար ծաւարով և 67 գոյնով կատարում ժնարտի գրքը։ Մակուայում նա զարդարել է սոցիաների պարտար։ Մակուայում կարգարել է «Հայկական Փոչգրագրական Արուեստը, Փոչգրագրական Արձեւանները Եւ Կրտսուկան Գառնիարուեստը Հնագոյն Օրերից Մինչև Մեր Օրերը» գիկուցումը, 1949ին արտադրական արքի փորագրութիւններով, Հայկական ռեալտութիւններով, 1900Հ գիկուցումով, Լենինի ու Ստալինի ուկնջում արձանիայ արձարանակներով գումար է պատրաստել, որը նոյնպէս նուիրուել է Ստալինին, 1950ին Մակուայի Մեծ Թատրոնի յորելանին Թատրոնին նուիրուել է գումար, որը գրուել է վարագույրի առաջ, յիտայ տեղափոխուել է Մակուայի Գեանական Թանգարանի

Տարազըրսը Հասրիչ է իր Հնայր Քաղնչ Կարիկ կնարարուաում, զաւարթ Արնչ Քաղնչնչ բնայրթմ Մնարարում կնարնչար նկարիչը:

1880ին եւ չափացիչ է Փասեր գրացի Տրչաւ Ա.ի պայաւը, որն էլ վերականգնչ են 1883ին: Որչն նկարիչ-Տարարարւաւն, 1932-35 չափացիչ է Հարկակն 002 տարանքում շարչ 200 յաչարման: 1887ին վերանորոչչ է Ք.Ա. գնարիչնչ կնարնչաւ Մասուար Երեւանում: Տարազըրսը ուսումնասիրչ եւ Հնայրն Պարնարումնան կամակն է գնարիչ Պաղս-Պնարս սանարի Մարն, աչ բանչնչաչ աւար: Անս թչ ինչ է եւ գրում: «Հին Յանանակ Հայաստանում որմանկարչորնան հասար (Յնարիչը) իրնը՝ պրտնարուաւննչն էն պարաստում կանազան տեղաչան հանքերիչ, քոյերիչ ու ննարաստ միչաւննչիչ: Այլ ննրկատմննչով պարաստում ու նկարում կալ մալ մաւ Արուխան գտողի վրայ՝ կնն Մուպուալի տնը շնում էր աչ կնարնչի: Այլ կնարնչն սկամ Տրչ դարիչ մնչնն մնր օրնը շնրս աւ շնրս նկարազարդում էր: Այն շնրննը բում է հաս էն: Այլ ննարիչը բոլր Յնարիչով մնչն 12րդ դարը ննրանուլ ննրարում էն հանրայն, կնարանակն ու բուակն ննրնրով էր զանազան յարնով ծածկում, դրս հասար բոլրն էլ կարմում էն՝ թչ իրաննրիւով է ննրկում: Այլ կնարնչն որմանկարննր նկարում էն 2 միլննար հաստնրանը զաչ շնրի վրայ: Այլ կնարնչն նկարննր պնարմննր Հնարնան Պանարանրնան կամակն պարաստողնով կատարի են եւ: Ին հաստնար հաստննրն է ալ, որ ալ կնարնչն որմանկարննրի ննրնր Տրչ դարի մնչն 12րդ դարը ննրանուլ պարաստում էր ննրկատմ քոյերիչ, միչաւննչիչ եւ հանքերիչ: Նկարիչս շնրս զաննրը բում է բուակն յար: Այդպն որմանկարննր ննրսնչն Անի մայր կնարնչում, Նաչչոն կնարնչում, Քիրականի աւարում կնարնչիւննրի պատրի վրայ: Պաղս-Պնարս կնարնչն պատրի վրայ (ննրնչ) որմանկարննր, ինչպն աւարի, որ շնր են: Լուսնուկում կարգաչորնում եւ 24 օր աչխաննի այլ կնարնչում, բաչ աչի հօր շնր՝ որմանկարննրի մի պատկանի բանակ: Լուսնուկն իր ննրիս կարիչն հնարնչն-մկարի Չիքնկովն, որ աւար յաւ տաղնրիւն տար: Այլ իրնարննր, թաւ Չիքնկովն, նկարում էն իրաննրիւով, բաչի աւարիս շնրիչ, որի նաւ եւ հասնայն շն: Ին կարնիւով, սկամ աւարի շնրիչ այլ որմանկարննր նկարում են ոչ թչ իրաննրիւով, այլ բուակն ննրնրով, բաչ XVII դարի նկարննրիչ: Այլ նկարննր, իրաննրիւով անարիւն ու դնարկանորնն տալս հասար, զան բում էն զանազան յոնրիչ, կարնատմ քոյերիչ պարաստում յարն: XVIIրդ դարի մնչնն մնր օրնը, օրնան Քիսաստի յարտիւնն ու իրաննրիւն, նկարննր Նաղայ Յովնարանի պաղնարննրի աչխատանքննր պնար է հասնայն, եւ ոչ թչ իրաննրն Նաղայանննրի գրմը: Այլ նկարննրիս շնրս զալս են 1892 թու նկարննր կտաի վրայ, երնանի յալտի հարտան մոլանննն Յուպնաննի իշասաննն, դրս պատակով: Այլ նկարննր կարում էն զաւի վրայ, նկարում XVII դարի նկարննրի վրայ»⁶⁶

Տարազըրսը աչխատնչ է Անարաննր Քամակնարն Հնայրս բարնրարանչանննր են զարգարում կաւարարննան, կնարանակն Փասեր, Անարարուաւննր եւ այլ շնրնրի նարաննր: Եւ կրնարննրննչ ու նկարչ է աւարն բն 1880 տարանկարննր, բալմաննր գնարնկարչական կաւաննր, շնանկանննր ու տնարարարով նկարննր իրնն իրնի վրայ, արնարաննր զարնն

ներից պատրաստած զանգուանի վրայ, զանազան թանգաններ, մուսաղազոր-
ձակուն աշխատանքներ, արագի նմուշներ, բնագավառներն ապակու վրայ,
մատակցել թաղամասի ցուցահանգչաների ԽՂՄ.ում և արտասահմանում:

Տարագրող մատակցել է 1955ին, անտասուց: Հիմնադրվում ապագրուել է
նրա մահախառականը²⁰, իսկ գերեզմանի վրայ անկապրուել էր իսկ մեզքով
թանգակուան աղբյուր-խառանը, որը Տիկարի տանարի խառանի պատկան է:

Տարագրող աշխատել, զերմակցել ու չիտել է Լեա Տարատի և նկարել
նրա կրճանկարը կանտուելու մաշն անյառն է), Քուսանանի, Մանի, Քորա-
ձանանի, Քանանանի, Արեղանի, Մեյր-Օւանթանանի, Մուրեշանանի, Կո-
նյանի, Աշխարհարեկ Քաշանեարի և ուրիշ հայ և ալլազգի երախտուար-
ների հետ, թաղ մատակցել է մուսաղազինան:

Հարմանայի ու անհատկանայի է մուսմ արե, որ Տարագրողի կատարած
գործերից մի շնչին մասն է մրախ յոյս անուել, արե էլ՝ մրախ իր կենդանութեան
որը: Հայրենական Մարտանան Հանրապետական նրա մասին գրուան է
ընդամենը 20-25 սույ: Մարտանան Արտան անազգի 1920ին թիս Դեան
ապագրուան է Գ. Մանուի փոքր յոյուանը Տարագրողի մասին: Էլիս Ալիքի
ուսուերն պարբերականում 2004 թիս Դեան յոյս է անուել ևս մի փոքրիկ յոյ-
ուան, նուիրուան Տարագրողին: Ամենահատազրքի նրաթր նրա մասին կարիքի
է գանել Էլիսի 2001 թիս Ե-Դեան ևերանանան կարգները թանում նրան ան-
ձանը: Հանաչան երամիչա Մոզակ Հանրապետականի Արեարան «Տարտան-
Արեարանի Մշակուան Աշխուանները կարգում: Հաս աչք նրաթր Տարագրող
սկզբունքային էր, անհայտ թնաչոյութեանը, որի պատկանող նրան մերսել
էին սոյալիստային Տարագրողս: Քաղց նա անչափ հոգատար էր, յուսկուաչև
կարիքատար գործընկերների նկատմամբ: Նրա տան թուրում զանում էր կա-
տուների եզակի գերեզմանոց: Իւրաքանչիւր կատարի գերեզմանաթմբի վրայ
անրաչուան էր փայտեայ ցուցանակ, որի վրայ գրուան էր կատարի անունը,
ծննդեան և մահուան թուակներ: Աչք գերեզմանոցը նրա հարեանանների
հարեկին Եմիլյոսի Քոպրուան, ապրոց թնակիչների հարաբուութեան աւարեկան էր:
«Եննր սալոնոն ենք են... կատուների գերեզմանոցի կողքի աներում...»

Հարեկը Արտանանի Արտանան Քոպրուան գրուանումընում ևնրեաներ
ներագրուան է նուեա Տարագրողին: «Չքուանդունի սոյ կարիքի էր տեսնել
փոքր հասակով, մարոց սալիչան գլխով, թեով կապած թուգով թիմար մար-
դոս, որի սի մնորը միչա ւոսուս հեռուն էր իջկում: Նա թայլոն էր միայնակ,
արագ թայլիլով, ոչ որի հետ յեր խոսում: Նա Տարագրուան էր: Տանը մա թա-
ուանում կարտու էր պատում, ու թուրոն էլ ունիին իրենց անուններն ու իրենց
անանները: Տարագրողը յայլոնի էր ռուպեա մանրանկարիչ ու թանգակագրո-
ւոր: Կա համար կրովնան փողոցը արագուաե սի զայր էր, որը ստոյ էր յաղ-
թանարեկ ճանապարհին՝ մա ելերը ենց այնպեա յեր գրուանում: Աչք հանա-
րեկ, եզակի գրեկիչների և թնայունակութեանների անը մարդու մասին՝ սոյ-
քան փոքր ու կցկատար անգեկութեաններ, որոնք հիմնականում պատկանում են
նրան յիչոյ ճին երեսակցիներին: Եւ դրա կողքին – ոչ մի գրուական յոյուան,
նրա արուեստի հնաազատութեան ոչ մի փայն, ոչ մի անկապազարմ նրա
գրուական մատակցութեանը...»

Տարագրողի եզրորոգոյս կիճը, թուր, և ծոցը արեմ ապրում են Արեա-
րուան: Հենց նրանք են Տարագրողի մատակցողները: Նրանց տանն է պա-

պահուում Տարազրառի աշխատանքների մի մասը, կան մի շարք գործեր նրա միև հարապատեղի մաս եւս: Երևանի տարրերը Քանդաքարաններում պահուում են նրա մի քանի գրքերը, հիմնականում արժիւններում: Կան աշխատանքներ նաև Էջմիածնի Քանդաքարում: Տարազրառի աշխատանքների սուսանին չուցանակչւ մինչ որս չի եղել: Նրա արժիւնի մեծ մասը պահուում է ՀՀ ԳԱ ՀԱԿՏՈՒ, սակայն կան նրա մեր նաև Փետակաւն Գաւաղի քաղաքում: Երևանի Քաղաքի Քանդաքարների արժիւններում, որտեղ ի մի բերելը, դրանցում պարունակուող աւարտուն աշխատանքները նրա տարակնիցը թեև քաղաքին ու շաքան, քաղց կարեւորապէս ինկղիւ է:

Նրա մահից անցել է շուրջ 60 տարի եւ արդէն գաղաղ ժամանակն է, որ Տարազրառը, իր հանձնարից քարկնում Քուստանեանի նման, դրաւ իր ուրախ անցը հարց կրահատուորների շարքում: Աւարտում ենք Տարազրառի մասին յարաւանք աչի խոսքերով, որով աւարտուում են նրա՝ Քուստանեանի մասին յուշերը: Այլ խոսքերին միանում ենք եւ մենք: Այլ խոսքերը նաև իրեն են գերարերում: «Համազում ոչեւրաց մրս, որ իր գերարտեսանուկան ստեղծագործուածքով կառուցեց մեզ համար արձան անմուտաց»⁹⁷:

ՄԱՆՈՒԹԱՅԻՆ ԹԻՒԹԻՆՆԵՐ

¹ Արս յարանի կուտը որդիւ նրա՞ են մասնաչի Տարազրառի ինքնակննապարանքը, ինչպէս նաև նրա ձեռագրի գրեւոր գտնուող աշխատանքների մի մասը, որտեղ պահուում են ՀՀ ԳԱ Հնագիտութեան Եւ Ազգայնութեան Քուստանեանում (ՀԱԿՏՈՒ Արխիւ, Տարազրառի Ծնոց):

² "Mamontni Po Arkheologii Kavkaza" (Կովկասի Տնագիտութեան նրա մեր), Հար. XIII, Մոսկուա, 1936: Ն արժիւնի միջոց Տարազրառի մահը գտնուել է 1942-ում:

³ Կուտն (Կովկաս), թիֆլիս, Մոսկով Ծուրի Հրատ, 1937:

⁴ N. Mar, Ant. Knjiznaya Istoria Goroda I Raskopki Na Meste Goroditva (Անտ. յարանք գրքային պահուութեան ու պեղումների ընկալաւորում), Փետակաւն Մոսկու-Տնագիտական Հրատ - Լեհիցրաց Մոսկուա, 1958, էջ 66:

⁵ Die Baukunst der Armenier und Europa. Ergebnisse Einer vom Kunsthistorischen Institute der Universität Wien 1913 Durchgeführten Forschungsreise, Planmassig Bearbeitet von Josef Strzykowski (Կովկասի պեղարարական արածար եւ Եւրոպան, 1915/6): Հիմնաւոր Համարարանի Արտեսանապատմական Քուստանեանի կառուարան Տնագիտական Կուտնութեան արդիւնները՝ ըստ Եղևիք Եսթրիկովսկիի ձեռնակ նրա գրքին):

⁶ ՀԱԿՏՈՒ Արխիւ, Տարազրառի Ծնոց, թղթը 1, էջ 2:

⁷ Նրա, էջ 4:

⁸ Քուստանեանի Տնագիտարանում է գտնում նուազը Քուստանեանի գտնուող շէշակունք արժիւնը: Հարաւոր է, որ արժիւնը գտնուեն ինչպէս Տարազրառի համայնեանք Քուստանեանին, ախարս էլ յարանեանքի նկարագորարարները:

⁹ Տարազրառի անուրը կապուում է Ս. Պարսի Առաջինի Տարազրառ արժիւնքի նու, որին նու յարում է Տեղադրչի Նոնիների մի որս, իսկ Տարազրառի անուրան գրայնութեան կաշ նաև Ս. Տարազրառին նու իրան շարակունք:

¹⁰ ՀԱԿՏՈՒ Արխիւ, Տարազրառի Ծնոց, թղթը 1, էջ 5:

¹¹ Ծուրի յարում է ՆԵՐՍԵՍԻ ԱՅՏՆԵՆՆԻ՝ արտեսանք աշխատանքներ:

¹² Գտնուում ենք Տարազրառի մաս: Նրա մահից յետոյ դրանց գտնուելու գաղաղ առարժի յարանք լի:

- ¹² ՀԱՅ Արխիվ, Տարազրտի Գնաց, Բնթիւ 1, էջ 338:
- ¹³ Անց, Բնթիւ 2, էջ 338:
- ¹⁴ Կանուկ Բախչի (1825-1865) Հննախիկի Միջնաբերան Մարտնոթիան տնայն յնայնու, Գննարար, յնայնու պատճառներով գաղափարներով, Կանոնադրութեան յարաբերութիւններով:
- ¹⁵ Կանուկ Հարազատի Բախչի, Արտասարանութիւն Պատ Երկրորդի Գրական, Հննախիկ, Տպ. Կ. Կոստ, 1860:
- ¹⁶ Տարազրտ եւ Այլիկ Գարսիսիան, Վրաստանի Կնիկի Կերպարանի Կ. Գաղափարի Կարգադրութեան Կարգադրութեան, Տպ. Կ. Կոստ, 1864:
- ¹⁷ Կոթ, էջ 3:
- ¹⁸ Կոթ, էջ 4:
- ¹⁹ ՀԱՅ Արխիվ, Տարազրտի Գնաց, Բնթիւ 1, էջ 70:
- ²⁰ Տարազրտ, Միջնաբերանի Կարգադրութեան Այլիկի Կերպարանի Կ. Գաղափարի Կարգադրութեան, Տպ. Կ. Կոստ, 1867, էջ 84-85:
- ²¹ Կոթ, էջ 80:
- ²² Կոթ, էջ 80:
- ²³ Կոթ, էջ 86:
- ²⁴ Կոթ, էջ 86:
- ²⁵ Կոթ, էջ 86:
- ²⁶ Կոթ, էջ 86:
- ²⁷ Կոթ, էջ 86:
- ²⁸ Կոթ, էջ 86:
- ²⁹ Կոթ, էջ 86:
- ³⁰ Կոթ, էջ 86:
- ³¹ Կոթ, էջ 86:
- ³² Կոթ, էջ 86:
- ³³ Կոթ, էջ 86:
- ³⁴ Կոթ, էջ 86:
- ³⁵ Կոթ, էջ 86:
- ³⁶ Կոթ, էջ 86:
- ³⁷ Կոթ, էջ 86:
- ³⁸ Կոթ, էջ 86:
- ³⁹ Կոթ, էջ 86:
- ⁴⁰ Կոթ, էջ 86:
- ⁴¹ Կոթ, էջ 86:
- ⁴² Կոթ, էջ 86:
- ⁴³ Կոթ, էջ 86:
- ⁴⁴ Կոթ, էջ 86:
- ⁴⁵ Կոթ, էջ 86:
- ⁴⁶ Կոթ, էջ 86:
- ⁴⁷ Կոթ, էջ 86:
- ⁴⁸ Կոթ, էջ 86:
- ⁴⁹ Կոթ, էջ 86:
- ⁵⁰ Կոթ, էջ 86:
- ⁵¹ Կոթ, էջ 86:
- ⁵² Կոթ, էջ 86:
- ⁵³ Կոթ, էջ 86:
- ⁵⁴ Կոթ, էջ 86:
- ⁵⁵ Կոթ, էջ 86:
- ⁵⁶ Կոթ, էջ 86:
- ⁵⁷ Կոթ, էջ 86:
- ⁵⁸ Կոթ, էջ 86:
- ⁵⁹ Կոթ, էջ 86:
- ⁶⁰ Կոթ, էջ 86:
- ⁶¹ Կոթ, էջ 86:
- ⁶² Կոթ, էջ 86:
- ⁶³ Կոթ, էջ 86:
- ⁶⁴ Կոթ, էջ 86:
- ⁶⁵ Կոթ, էջ 86:
- ⁶⁶ Կոթ, էջ 86:
- ⁶⁷ Կոթ, էջ 86:
- ⁶⁸ Կոթ, էջ 86:
- ⁶⁹ Կոթ, էջ 86:
- ⁷⁰ Կոթ, էջ 86:
- ⁷¹ Կոթ, էջ 86:
- ⁷² Կոթ, էջ 86:
- ⁷³ Կոթ, էջ 86:
- ⁷⁴ Կոթ, էջ 86:
- ⁷⁵ Կոթ, էջ 86:
- ⁷⁶ Կոթ, էջ 86:
- ⁷⁷ Կոթ, էջ 86:
- ⁷⁸ Կոթ, էջ 86:
- ⁷⁹ Կոթ, էջ 86:
- ⁸⁰ Կոթ, էջ 86:
- ⁸¹ Կոթ, էջ 86:
- ⁸² Կոթ, էջ 86:
- ⁸³ Կոթ, էջ 86:
- ⁸⁴ Կոթ, էջ 86:
- ⁸⁵ Կոթ, էջ 86:
- ⁸⁶ Կոթ, էջ 86:
- ⁸⁷ Կոթ, էջ 86:
- ⁸⁸ Կոթ, էջ 86:
- ⁸⁹ Կոթ, էջ 86:
- ⁹⁰ Կոթ, էջ 86:
- ⁹¹ Կոթ, էջ 86:
- ⁹² Կոթ, էջ 86:
- ⁹³ Կոթ, էջ 86:
- ⁹⁴ Կոթ, էջ 86:
- ⁹⁵ Կոթ, էջ 86:
- ⁹⁶ Կոթ, էջ 86:
- ⁹⁷ Կոթ, էջ 86:
- ⁹⁸ Կոթ, էջ 86:
- ⁹⁹ Կոթ, էջ 86:
- ¹⁰⁰ Կոթ, էջ 86:

⁶⁶ Պատկերա գրքը եղելու աստիճանը և:

⁶⁷ Արամ է. E. Davitjan, "Askaridi Krupnogo Roznogo Skota V Armenii" (Գույքը եղի-
րարը սեփական ստեղծագործությունները Հայաստանում), Պարտիսկի Անտիկարտաբանական
Հոդ. 1, Երևան, թիվ 7, 1950:

⁶⁸ Արամ, կրք եղիքի և անասին բազմաթիվ առիթներով իրատեսակում է բաղադրանքներ
կազմել ուղեցույցում Պարս-Պարսիան եկեղեցի և բարձրացում է Մանուսյան կր-
կարագրեր մեծանուն կրպակներում մեկուկուկ անկողին և անկողին Պարս-Պարսիան
մեծանունները հարցը, ստեղծարար իրենք ևն հայ մշակույթի այդ կարգի վրա
այնպես թույլ մանուկները, թույլ ոչ հարցարար, որն էր ինքնով ստեղծարար
ընկ թույլ ստեղծարարները, չէր աս չէր:

⁶⁹ Հարսյան Անիտանի ՏՀԸ Հարսյաններ, Հիմնական, Ժ. Տարի, Ապրիլ 1953, էջ 61-2:

⁷⁰ ՀԱԽ Արթուր, Հարսյանի Անիտ, Քաղաք 1, էջ 20:

THE MASTER OF MASTERS – TARAGROS

(Summary)

KAREN HOVHANNISYAN

The name of Taragros (Taragros Yer-Vardanyan, 1878-1953) is little known beyond professional scientific circles. His rich heritage includes his own paintings, miniatures, wood, clay and metal works, and paintings on glass and Chinese rice paper. He made models of khachikars and churches, copied medieval murals, and scientifically described old monuments, and buildings. He uncovered Armenian construction techniques, recipes of Armenian paints and ink, and defined kinds of local clay and their usage.

His scientific heritage, however, remains unpublished and scattered in different archives, including that of the Institute of Archaeology and Ethnography, National Academy of Sciences, Armenia.

Despite his vast knowledge and research, Taragros published very little. The few articles he published, like "Armenian Art Techniques from the Oldest Times to the Present" and "Armenian Applied Arts from the Oldest Times to the Present" have an utterly laconic style. These and his conference papers provide diverse information and deep analysis of the ethnic and national style in Armenian arts. Nonetheless he put some of his knowledge into practice while doing the murals of the Yalta Armenian church with painter Vartkes Surenants, producing the ornaments of the Opera walls in Yerevan and designing several books.

Taragros paid proper attention to both the technical and the religious aspects of various arts. In describing Armenian rug-weaving he detailed, for instance, the timing and condition of picking up the raw material, prescribed the strictly national way of preparing paints for wool threads, and specified the designs.

Taragros participated in several archeological excavations. Of special value are sketches he made of some 150 churches and pagan temples scattered all over historical Armenia. Some of these sketches are the only eyewitness descriptions of monuments which do not exist any more.

ԻՐԱՆԱՀԱՅ ԲԵՄԱՐՈՒԵՍԸ
Ի ԴԱՐԻ 50-70ԱԿԱՆՆԵՐԻՆ՝
ՀԱՅ ԹԱՏՐՈՆԻ ՉԱՐԳԱՅՄԱՆ ԵՆԹԱԽՈՐՔՈՒՄ

ԱՆԱՀԻՏ ՉՔՆԱՆ

Ի դարի 50-50ականներին, երբ բննարանաբան կատարուող հիմնարար փոփոխությունները որոշում էին նաև համայնքային թատերական շարժման ընթացքը, ակնյայտ դարձավ, որ սփյուռքային թատրոնը նայելու, հարուստ եզնաժամից խուսափելու համար, պէտք է սկզբունքորեն վերանայել իր գարգացման շնազանց ուղիները:

Իրանահայ թատրոնն իր սկզբնաւորման իսկ շրջանից ընթանալով արևելահայ իրապաշտական թատրոնի համապարփով, արդէն իսկ ուներ բաւարար հիմքեր՝ բննարանաբան ընդհանուր շարժմանը հետևելու համար:

Ի դարի 50-60ականներին, երբ թեւեւ բոլոր թատերական կիսանքի «մտալի» եղբիզանի վրայ¹ հիմնականում երևում էին հայ իրականությունից հեռու ստալինի քայրերը, օտարի գաղափարներն ու ձգտումները, օտարի քայրչական ընթրումները² արտաբայացի գործեր, թատրոնի վերափոխումն առանկ էւս դարձաւ անհրաժեշտություն:

1949ին, մի խումբ արևմտապաշտներ, թատերգրային անուանի թատերական գործիչ Մուշեղ Յովհաննիսյանի (1902-1957) գլխավորությամբ, ստեղծեցին ԲՍԱԹ՝ ՀԹԵՂանահայ Երիտասարդ Արևմտաարար թատերախումբը, որը առաջադրած ինդիվիդներ իր տեսլիով, դարձաւ թատրոնի նորագույն պահանջների իրականացմանը իրանահայ համայնքում: Կար ընկալալիքի եւ նրա կարեւորութեան շատևս պատկերում, որն անցնուլ, դարասկզբին որոշակիորեն իր արտացոլումը գտաւ ինչպէս Թատերգրում, այնպէս էլ Թեւեւում Մկրտիչ Թաշեանի, Եփրատ Բարսեղյանի (1902-1975), Մանուէլ Մարտիկանի, Մ. Յովհաննիսյանի եւ այլ ընկալալիքների ընկալալիքներում: Դերասանն ալս պարագայում ընկալալիքին հակադրուելու փոխարէն, պէտք է գտնել նրա հետ համագործակցելու ուղիներ, իր կերպարն ստեղծելով միաներին համահունչ կիսեր ընկալալիքում ընկալալիքական ընկալալիքը: Այստեղից ստեղծագործական շարժարներում կիսաների նոր որակ թատերաբանում էր, պոլսահայ ընկից եկող միայնակ սորերգակների եւ գերաստանական անհասանելութիւնների թատրոնը փոխարինում էր խմբայինով:

Այլա Ամբասանը, Էմիլյա Շուլցը, Արամալսա Յովհաննիսյանը (Արամ), Մուրէն Բաղդասարեանը (Մ. Արմեն), ԹԱՍԹում ձեւաւորուելին իրեն նոր ժամանակների գերասաններ Գրիգոր Նարարէկեանի, Մուրէն Խաչիկեանի, Հանուհի Անախանի, Արամարդ Ասոփեանի, Բուրիմա Ամբասանի եւ ուրիշների կողմէն:

Թատերախումբն ուներ իր ծրագիր-կանոնագրութիւնը՝ նախատեսելով «նկերախումբնի հայկական եւ օտար պիեսնից, օրնայ ընթրումում չափանիշով»³, Երեւիով ալս հիմնագրութից, խմբի ղեկավար Մուշեղ Յովհաննիսյանը, գործնականից բացի, կազմակերպել նաև տեսական պարագումները:

Հըրացիներ Քասերական Արուեստի Կարմը Քեմուրձ, որոնք երկուսն էլ ունեւնէին հիմնադրութիւն ընտանոցի մեծ զինք ժամանակակից Քասերական՝:

Քասերական չէ, որ նման ծրարքը ունեցող եւ գործնականում աչք իրազին իրականացնող խմբի վարչութիւնն շուրջը (պատուոյ նախապա՝ Կարապետ Մամեան), զերտասններէջ քաջի, համարմարտեցին նաեւ համարքի ոչ միայն երեսասուրջ, այլն աւագ սերունդներ ընտանոցիական ուսնոր:

Կրտսնոցն էր Քարախանը ուսն ընտանոցի վարչոցն անցած, Մակուայի Էշանուար Քասերական գործիչներ Թուրն Միմեմովի եւ Մուրն Կարաաբեանի նաւ անեղծագործական շխտմանը ունեցած մի անն, որի շուրջն, Քաշեանի յետոյ, արտագնաուցին իրապաշտ Քասերանի հիմքերը Քասերական՝:

Երեսասուրջ ընտանոցիներն, իրենց հերթին, համարքում արդէն նմանում գտած արուեստագէտներն էին:

Մամուէլ Կարախանը (1924-2003) Այլը որսմանը մի աշխատակիցը, իրաւունցից հեղինակի յայտ ներկայացնելուց քաջի (հեղինակն է Վասուս եւ Վարդ Կարապետներն Քասերականները), Փաստայիւնի աներթիւ-խաւարական Քասերան-Եւրոմեմուարին Ռաստմուարի ընտանոցական գաւառի մայրիկներն հետեւից ուսանող էր՝ զրեմէ միամեմուարի գտնուող նաեւ Քեհրանի Վերանու Տիւնի ստուգիւթի մուշուն ընտանոցից՝:

Արամուայ Արամուայանը (1910-1985) եւ Վահան Արամուայանը (1889-1976), Քասերական աշխատակից քաջի, նաեւ փաշուն կրթութիւն ստացած արուեստագէտ նկարիչներն էին:

Ա. Արամուայանը, 1924-1927ին ստուգից է Երեւանի Գեղարուեստ-Տիկերական Գաղտնու իջին արուեստագէտ մեմուարուկոյ Մարտիրոս Մարմանի, Գարրիկ Չիւրիանի, Վահրամ Փաշինեանի, Սեդրակ Առաքելեանի, Վրթման Արմեհեանի հոգնուս ներքոյ Երեւանի, Լեւոնականի (աշխ Գիւմրի) եւ Քիլիկիայի Քասերաններում աշխատակից յետոյ, 1930ից ուսումը շարունակեց է Գեղմեմուարում, աւարտեց Ռուսիան Արուեստի Քասերայիական Գաղտնու:

Վ. Արամուայանն իր շարժարագի կրթութիւնն ստացեց է Մակուայում եւ Քասերականում: Նա յայտն էր իրեն յիմանուցի գնանկար դիմանկարներին՝ վարպետ 1922ին գաղտն Քասերայի նա աշխատեց է անուանի ընտանոցի եւ զերտասն Քաշեանի նաւ, ժամանակեց Վահրամ Փաշինեանի իրանուս հիւրախաղերին (1934), եղեց Մարտիրոսի, Միքայէլ եւ Մարգո Կասանեանների, Բրիտանոցի եւ Ֆինիս Մանարների խաղերները՝:

Թուրն Ամարանը, իրեն զերտասն եւ ընտանոցի, իր անեղծագործական ուղին սկսեց է նոր Հուլիսում 1931-1933ին: ՔՅԱՓում ստանձնելուց մամուկարասնեկան) խմբի պատասխանատու վարիչի պարտականութիւնները՝ նա իրականում սկիզբ զրեց պատանի հանդիսատեսի Քասերանի գործունեութեանը Քասերանի իսկ ներսում, երկուսիս արդիւնաւէտութեամբ մամուկարանից նաեւ խմբի միայն նախաձեռնութիւններին՝:

Արայեմով, անցնուց զարի կէսերին, Քեհրանում ուրուսագնուց նոր, մամուկարանից Քասերանի նկարագիրը, որտեղ հիմնական զէմքը, ընտանոցից քաջի, գտնուում էր նաեւ ընտանոցից:

Ա. եւ Վ. Արամուայանները, զինելուց նկարիչներ, ընտանոցականից քաջի, մի անձնուց էին յաճում նաեւ ներկայացուցիչներ արտաքին կազմին անձնուց:

բարձր խնդիրները՝ չհանդերձ, այսպիսով, ընտանիքի ընտանեկանը համասեռ աշխատանքի բարձր ու ցուցանախառնուս փուլը:

Մասնակց գեղեցիկում, երկու տարրեր արտահասոցները համասեռ աշխատանքը ՔՈԱՔ-ում գերակից ստեղծագործական ժամկէջ համայնքանկարներում, երբ, ընտանեկանը, Մասնակցի Գեղարտահասոցի Թատրոնը (ՄԹԹ) նման, ընտանիքի կոչումը գտնուում էր ներկայացման համասեռանկար:

Եւրոպականից համեմատութիւնը, ՄԹԹ-ն ընդունելով իրեն մեարմնակ (նազէ), կարելի է ասել, որ ի զինս սեփական հայրանքի հայրենակար, խաղաչունքի հարցը Մասնակցում նախէս յանուկ Մասնակցի Թատրոնի սկզբունքով: Թատրոնակար երկու՝ Մասնակցի և ՄԹԹ-ի հարցը հարցադրանքի գրանցանքը, չնմանական «Զարթի և Տրու գործերի պէս, ՔՈԱՔ-ի ստեղծագործական նկարագիրը որոշելուց բացի, Վեյք հանդիսացան նաև գտնական երկերը նորից մեկնարկանկար համար:

Եւրոպականից միջնակարգ համայնքում գտնւմ, ընտանիքի Այլմեջ Լիցքը համարում Մասնակցի, իր գործունէութիւն, այսպիսով, սկսելով ՔՈԱՔ-ում, նախկին կարեւորութիւն համարութիւն ժամանակի և նախ Մասնակցի: Արտահասոցի գրական հանրամարտը գրանարտակցին կրնայ ստացւել զում նախէս՝ նրա Ֆիլիպին աշխ ընկան գրական երկարութիւններով և սահման պարսկերէնով, այն զեղարում, երբ Մասնակցի մարտնին հայրենին է՝:

Թատրոնակար Մասնակցի է, 1950-ի Մասնակցի Եւրոպայի Թատրոնում, կարգու ՔՈԱՔ-ի արցունքը՝: Երկու տարի առջ՝ 1952 Մարտի 1-ին, ընտանիքի միան երկարուց տարրերով՝ Ա. Արտահասոցի ընտանիքում, ներկայացուցի արցունք սեփական յարկի ասել՝ ՔՈԱՔ-ում Մասնակցի Արտահասոցի, Մասնակցի Վեյքար գրանարտակցի և արցունքանկարով յատչ արտանկարներով նաև իսկը՝ «պատի ստացաւ իմարտին»¹² այն ընթացքում:

Եւ Մասնակցում, և ՄԹԹ-ի հարցադրանքի Մասնակցիցում, հայրենակար խաղաչունքի միան իսկը տարրեր գրանարտակարն են: Ժամանակակից համարակարգը և գրա արտասար կոչմերը, որոնք կարող են ձեռն կեցն պատկերացումներ յարու և շարք, յարոյակակեր և ոչ յարոյակակեր մարք, հայրենական գրանարտներ, որոնցում պաշտարն ընթանում է ոչ այնքան հակադր ուժերի միջին, որքան Մարզու իսկ ներաշխարհում: Լիցքանքը՝ գրական ՔՈԱՔ-ը ցուցանան, խաղաչունք էլ իրական կեանքի են թրամուց հարց ՄԹԹ-ի հարցադրանքում, որը զանք յաղաչ ստանաւ Միանք, ձգտում է համայն յարակիցից կեանքի, անարտոյ զարքի ակը Միանք, որը, Մարտնակցի հարանայի գորչ զարագորքներին հանուում, ընդունակ է արտասարից զարանակար Այլմեջին և վերջնակց, ժամանակի հերար՝ ժամանակակար Միանք, մի մարզ, որը կարողանում է միանք իրան պարտապարտան յարոյակակ ընթանակարը՝

Դասական Մասնակցութիւնից ձանթ մի իրարման, որը էլ Մասնակցի մէկ ուղ ընտանիքի՝ Ա. Արտահասոցի գրակց ընտանիքու Եւրոպայից էլի Դասարի Համարը (1952): Հարցադրանքը նախ են, նոր և զանք հակասութիւնները, հայրենար արկըներ և նմանական շարի յարանակարը՝ իրենց արտասարմը գտնելով մի կոչմից Մարզարտի և Արտահասոցի միանք, մի ո կոչմից՝ Եւրոպայիցաների ընտանիքի սեպաների զարագում: Եւրոպի են միանք ներկայացուցչու միջնակարգ ու ժամանակը Այլ տարրերութիւն էլ կրակչու զարնու, ընտանիքական ընտանիքի համար: Ընտանիքից, գրարտակար

ընչով ժԹ՝ գարավերէն հայ յարժուական միջնադարի հասարակ և հզոր
պատկերը, ընդզմեց, որ հասարակութեան զարու և խոցելի կողմերը հիմնա-
կանում ծաղկե և ևս չը, ստանալով, թերեւս, անկի սուր գրտեւորումը:

Իրեն Մարգարեի գերակատար հրահրելով խելի երեսասարց գերա-
տանուի Շուշի, որն ընդամենը մէկ տար անով փոխել էր Մասալի գերում,
բնակարարը, Շիրակեի արտաքին նմանութեամբ նոյնպէս ընդզմեց սարեր
ժամանակներ ներկայացնող, անկախ հասարակական նոյն գրտեւորումն ու-
նեցող երանց ընդհանրութեւ: Հզարան խառնուածքի սէր, «տոյի քաղցրի
անմեղ գոն»՝ Մասալ նոյնքան սպասարիչ էր, որքան ժամանակ խոյն ու ազ-
նութիւն, երկրասկստից Մարգարիցը՝: Շուշի հասարակութեան համար
և ազգեցիկ լինելով երկու ներկայացումներում՝ դասուց խելի խոստանալից
գերասանների շարքին՝ Սո մի շախտութիւն էր, որը սկիզբ դրեց ԹԵԱԹԻ և
իրական թատրոնի ընդհանրապէս բնութագրող օրինակութեան: անկ մի
բնակարարական երանում, իր նոյն ընդամենը էր նաեւ գերասանական
շախտութիւն՝ նկատելի նոյն թոյնելով համայնքի թատերական կեանքում:

Ստասի Համարից շնորհ, Շիրվանզաղէի թատերադրութեամբ գրտեւոր
նոյն գրտեւորումներն ունէր նաեւ Բարսեւանը, որն ընդամենը նամուար
ներկայացուց 1968 հոկտեմբեր 20ին: Շիրվանզաղէի այս գրամայի թատերական
ընդամենութեան մէկ ինքը՝ ընդամենը, 1990ին խաղալով Ալքանի գերը, սկիզբ
էր դրել իր թատերական գործունէութեամբ համայնքում՝:

Ալքանի գերն այս անգամ ստանձնեց Սուրէն Բաղդասարեանը (ծն. 1927),
որն իր կերպարը ստեղծելով հասարակ և գունեղ արտայայտամիջոցներով
աչոյզու և է գնահատուելով ժամուարում. «Նա լաւագոյնս ընթանի էր իր կեր-
պարում տիպը - զրեց Ալքի թղթակիցը, - որն զգացումները մարտնչաբոր
օրնոյ, խորունկ վշտի, աղոյսի գայրտի ու բողբոջան վրտմանդուրեան, աչ-
տայնայնեց անձեայն իտրակատրեանը: Ներագար Ալքանի իր բնական
խաղը քիչ է յայտարում ոչ միայն ինն պրոպաներին, այլ ընդհանրապէս
խաղը իր յայտարումն ու միայն ինն պրոպաներին»՝:

Նոյն կարելի է ստել նաեւ Բարսեւանի մասին Վ Ալքանիանի կա-
տարումը: Մի կերպար, որը ժամանակին թաւեանի կողմից ստանալով
բոլորովին նոր՝ ազանական խոսք լիցեցնող մեկնարում, հրացել է
Գուրգէն Զանթիկեանին՝:

Նշեց, որ 1950ականներին Շիրվանզաղէի գործերը Հայաստանում նոյն-
պէս հասարակութեան նմանը ընդունել և կրնայի, և թատրոնի գործիչներին Ար-
տաշէն Հայ-Արտանը 1968ին Հալիբում ընդամենը Գաստի Համարը (ն.ա.)
դասական խաղադրանքի ստիպա-նոգնարանական անձնավառ գրամաներից
մէկը Ալ. Շիրվանզաղէի պիէտը, Ալքանին նաեւ նոր ուժով, գրտեց շարժա-
պատկերի մասին. «Ներթրեանի, Ա Անտիպանի և միայն յարակառնների
ստեղծած կերպարները, զարգարելով միայն թատրոնին պատկանելուց, դար-
ձան նաեւ կրճենատուգութիւն սովորականութիւն»՝: Միջոցն թատրոնը նոյն-
պէս, շարժանկերով ընդամենը Շիրվանզաղէի գործերը, գտնում էր դրանք
մեկնարաններու նոր ուժներ՝ այս նպատակով հրահրելով գերասանական
խոստանալից ուժեղ, 1995ին Հարզան Անէմեանը երեսասարց ստեղծագործու-
ղի ստուգանախի ստանձնելու Մուկուկեանի Անուան թատրոնում ըն-
ժամարից նամուար ընդամենը նոյն ներկայացրեց նոյն գրամական գործը
ժամանակակից սեանակրամով մասուցելու սկզբունքով, որը գործու, երեսա-

սուրջ արուեստագիտների (Ալյոշինի Արաբյան, Մուսաբախ Միսենյան, Կո-
րնե Աբրահամյան, Արվին Խոսրովյան, Յուլյա Գալստյան, Գեորգ Չեֆչյան)
ստեղծագործական նուստնում, «քառերանգամ նքատառադրության յուշ-
դարձիմ»²³ Սա թերեւս առաջին ներկայացումներից էր, որն ակնարարէն
հաստատեց, որ իրանահայ թատրոնը, ընթացելով խորհրդահայ թատրոնին
համարող ուղիով, ունէր նաեւ զարգացման համահունք արժանաբաւութիւններ,
իր զարգացման շրջանորմային փուլերում չբնակեց եզրեր գտնելով յատկապէս
Վ. Անիսիմովի գեղացադասական լսարանումների նկատմամբ:

Ալյոշինով, ԲՆԱԹ-ում բնագրութան ինչպէս արգելական, ախպէս էլ դա-
տական երկերը, հետապնդում էին միեւնոյն նպատակը՝ ներկայացնել հասա-
րակարգի ճշգրիտ պատկերը:

Կեով կերպարը, իրեն անհատը հասարակութեան շարկապայ մը սպան, այս
պարագայում ստացաւ անախպան նշանակութիւն՝ դատաւայով կրճական
գաղափարակերն ու կենտրոնական դէմքերից մէկը՝ եւ գառական, եւ ժա-
մանակակից դրամաներում: ԲՆԱԹ-ում բնագրութան միւս եւս Առնոլդի
Փոփորիկ, Ժենիա Աբրահամյան-Գոյնակեանցի Կարայի Մարջ եւ Մարջ-Մար-
ջն, Իլիա Մուրզուչեւի Աշտաճային Զուլթակներ եւ այլ գործերում, կիճը գառ-
կան է հասարակաց գործադարձութիւնների առանցքային դէմք Մի գէպրում, նա,
ինչպէս Փոփորիկում, չենկով մարդկային ամենաբարձր յանդերձներ
մարմնացում, շտուճել իր գառակի պատրաստ է ստատակէ, ընդունակ ամէն մի
գոնգութեան: Մէկ այլ գէպրում, ինչպէս Աշտաճային Զուլթակներում, ընդ-
հանակապէ՛ հերտուճին, կենտրոն շտուճութիւնում կանգնած մի կին, շտուճ
սեփական եղանակութեան, ընդունակ է գոնարեղի դասեր սալացան: Բազակ-
եան գործեր քիչեղնոց իրաջինակներ, որոնք, բնագրականից բացի, ստաւադ-
րում են նաեւ գերաստանական բացի հաստատ եւ նուրբ գրտնորմաներ:

Համայնքի անուանի արուեստագիտութիւնից Լ. Անիսիմովը, երկու սառ-
կանակ շարքանակ իսպառով ամենաբարձրագան գերեր, ԲՆԱԹ-ի բնագրու-
թիւններում կայացաւ իրեն ժամանակակից, իր ուրախ գրտակին ունեցող
արուեստագէտ՝ նրա լսողութիւնը կապում է 1990 Յունուարի 22ին բնագ-
րութան Անիսիմովը Իրանի Բոզ-Մարջ պիէսի նա, որն առանձնացաւ միւսնե-
րից՝ դատաւայով նշանակակից իրաչարմութիւն համայնքի թատերական կեան-
քում: Առնոլդյան այս գրտան յարտի գրտանկարից Ջերայիցի եւ նոյնքան
յարտի արուեստագէտ Ջէյնի՝ զգայում եւ ապին ամենաարութիւնների սիրոյ
պատմութիւնն է: Գործադարձութիւններից գրտին զուրկ եւ գերաստաններից մեծ
նշտութեան գառակից մի թատերգութիւն, որը ներկայացնում է գառ-
կանակական անցումներից, հերտաներ յարց փորձարարութիւնները ներ-
կայանոց իրաջինակներից կապում մի շնորհ Անիսիմովը, գրտելով նուա-
գագոյն արտադարձութիւնների, այս բնագրութեան մէջ հասաւ սրբիբա-
կանին յարց ներգործութեան: Օճարքնան մէջ իսկ զիտարմաստանկան մեծ
քիչքնեղով նա կարողագար ներկայացնել²⁴ իր կերպարը:

Իր սիրոյ մէջ մերտում եւ շարպիւս մի գրտուանից կարողան ներքի
կերպարը հարկնում եւ հասկանալի էր մէկ այլ կերպի՝ Ջերայի գերակատար
Թարութիւն Միսենյանին (եւ 1924): Անին, սեփական սարմաները, նոյնակ
երտնշտութիւնից ստացան սպաւորութիւնը կատար գրտի գերարտադրելու
իմպրիւս նա արչէն իսկ յուճել էր իրեն կերպի՝ հասնելով այս ուղղութեանը

ապագայի արդիւններն: Դոկտոր Առաքաճարի ընտնադրմամբ՝ «Երազն-
քն ճնարկիլ», որ ցեղանկարչութեան ստեղծարար Բարսեղ էր փորձարար-
քն շարքու ներաշխարհը՝ «Իօզնկան արտանի մի քրքիտ»²⁴, ետխափար շախ-
րհութեամբ կարողացաւ ներկայացնել նաեւ բարդ ու հարուստ ներաշխարհ ու-
նեցող իր հերոսին:

Արդիւնքում ստացուեց մի ներկայացում, որը որպէս բեմադրելի Ռ. Ամբար-
ձանի, նկարիչ եւ գլխավոր դերակատար Յ. Մինասեանի եւ գլխավոր դերակա-
տարուհի Լ. Ամբաստանի միասնական ստեղծարարական ձեռքբերում, գա-
սուեց ՔՆԱԹԻ կարիւր ետանուածներ շարքը՝ «Անտիգոն անգամն է», գրեց Ա.
Ճաշք՝ որ Յնդաստան խաղացում է մի պիէսա, ըրր հասնիսականները լուս,
ստանալ որմէ շարժուի ինտիմոս էին խաղին շարուած ուղարկութեամբ, ինչ-
դի ամբոսց քնարգրին: [...] Մրեմաստէտս պրմ. Մինասեանը, կտրի իր դերում
գերազանցեց ինքն իրեն, նա ամբողջապէս ստացում էր այդ միտակը: [...] Ե-
ղաւ մի լուսէ, ըրր սրանի հասարակութիւնը դադարէ էր շնչելուց: Եթէ այդ քո-
սքին մէկը սպասարան մտնէր դուրսից, չպիտի կտանէր, թէ հասարակութիւն
կայ սրանում, նա պիտի տեսնէր միայն բծեր եւ այնտեղ երկու դերակատար-
ներ ամբողջապէս ձուլուած իրենց դերերին»²⁵.

Էրեւանի նաեւ ներկայացման բեմանկարչը՝ Մինասեանը, խորապէս ու-
սուածաբերելով արուած ժամանակաշրջանը, հերոսների բարքերն ու կենցաղը,
բեմադրութեան արտաքին նկարաչիրը կազմակերպեց իրականին համեմոյ
նշմարտութեամբ՝ ստեղծելով մի միտայրտ, որը ետխափ էր արտաձայնելը
անգլխական ազնուականութեան շրջանում բեմացող իրաճիւնակի բնկարմանը:

Արտախոյ, Քասեարայի ծրարի հիմնադրուցը կարելի էր համարել
իրականացած, երբ արդիականը հաստատուում էր որուայ շափանչներով, ինչ-
պէս հայ, արեղէս էլ ստարազգի շեղիմակների ժամանակակից եւ գասական
գործերի բեմադրութիւններով: Այսուհանդերձ, առաւելութիւնը տարով ազ-
գային թատերադրութեանը՝ «Օտարի բարքերը» ներկայացնող Դոկ Ժուան,
Արիսիկ Մարզ, Սեւանի Ս. Դաւիթ, Շիրակ Լայն եւ այլ թատերախաղերի
փոխադէմ, ի պատարան 30-ձեականների ժամուրի հարցադրումների²⁶, հիմ-
նականում բեմադրուեցին հայ գասականների գործեր:

Հայ թատերադրութեան հաստատումով, ազգային հաստատուեց նաեւ
նաեւի եւ ընդունուած բեմադրութիւնների փրականդման ուղիով: Այս ու-
սումով, եթէ Ստան անուապար՝ հարթից հոգիական եւ իրապաշտական
դրամաների բեմադրութիւնների համար, ապա Յովհաննէս Քասեանեանի
«Փիլոսոֆի բեմականացումը սկիզբ դրեց աստեղական բեմադրութիւնների փ-
րականդմանն ու ետրոյի մեկնարանմանը՝ ստեղծարարական շարունակու-
մանի տեսակէտից կազմելով ոչ պակաս կարիւր եւ հետաքրքիր մի բեմադրուած
թատերային ընդհանուր ուղիւսանքի մէջ:

«Փիլոսոֆի առաջին ներկայացումը տեղի է ունեցել 1936 Մարտի 2ին, Քու-
րդում ՔՆԱԹԻ հիմնադրութեանը Մ. Յովհաննիսեանի, իսկ երկրորդը՝
1936 Մայիսի 2ին, Քնդրում Ա. Ալամայանի բեմադրութեամբ, երկուսն էլ
համալսի տնուանի քանակը Հայկ Անկեմանի²⁷ բեմականացմամբ: Անկեմանի
շուրջի բեմադրութիւնները հարստացան տեղին յանրուածներով գեղեցիկ
սեռարաններով Քրիճիար կենտրոնական կեանքից, պարսպին հասուածներով ու

երգերով, ինչպէս նաեւ շարքայից կերպարներով: Երկու ներկայացուածներ էլ յաջմամարց կին՝ 30-40 նոյս, ժամանակաբանք: Եւրոպականական թմազ-
րութիւնն իրականացրեց յաջորձակապէս Քարթիչի «Լաֆլայան-Քամար-
ան» զարդայի աշակերտներն ուժերով, միակ մեծահասակ զերասան ունենա-
լով Լամբրից զերով Ալանան Աւարտաններ: Թմազըութիւնները յաճու-
ցին նաեւանն կերպով իրեն իմը ընդունելով յապիկ եւ զիսի նախա-
յարձան սկզբունքը, աջ տարբերութիւնը, որ է Ալանայանները, արեւ-
տափայտ տեսակէտից, ունեցաւ աւելի կատարեալ թմանկարչական յաճու-
մեր ներգրաւելով նաեւ նամարից յապիկ զերասանական ուժերին: Ընդ-
թմազըիցը, ապաւորիչ էր Տանուակը Ուկանի եւ Քամազայի զոյգ զերերում,
Բաղդասարեանը՝ զիզական ուսուցիչ Քամուլի եւ կիսա Եւրոպայի, Ար-
զումանեանը՝ կիսա Գնոյի, Ստեփանեանը՝ Եւրոպի, է. Արարեանը՝ Բնիկի,
Գ. Սիմոնեանը՝ Նաուայի եւ Գ. Լարսերկեանը՝ Բազայի կրտսեր զերերում:

Երկու թմազըութիւններն էլ յապիկ կին, սեպակ զիսուց: Եւրոպականական
«Ֆիրբորթի»-գարիքանայ յատերական կիսմբում նմանը յոնեղոյ²⁰ թմազ-
ըութեան մասին վրում կին առանձնակներ սեպ՝ զնաւանելով աջ իրեն
նշանակալից իրազարձութիւն թմազըութեան ընդանուր նամակարչում:

Ս. ինչպէս աճէն մի թմազըական նաւանում, այս ներկայացուածները
նախկին ունեցան իրենց զերասանական յարձանքիւնները:

«Ֆիրբորթի» Քարթիչեան թմազըութեան յաջորդում է, որ առաջին սե-
պակ նոյսը Լարի Տեր-Կարապետեանի (1921-1986) ստուեր: Ընդմասից եւ ս-
տուած մի արտեստապէս, որը, նախնակարձակից յուսի, երկար տարիներ
աշխատելով Երևանի Գրասանի Լուսնայանեանի Քարտուում կրթից եւ զա-
տարակից մանուկներն մի քանի սերունդ: Մեծահասակ նախնայանեանը երան
վրում է նաեւ նուստապետակից, Բաւերապէս Լարսի Գրիգորեանի թմ-
ազըութեան՝ «Նաւանի» երկու յարիմներն՝ մանուակներից, երբ Տեր-Կարապետ-
եանը զիսուցին զերում էր յառկապէս նայ զառակներն զարձիկի թմազը-
ութիւններում կերտում իր զերերով:

«Ֆիրբորթի» միս յարձանքիւնը եղաւ է Ալանը՝ Արամայի Եւրոպական
(1921-1980), յապիկ Արանի զերակատարն առաջին եւ Լամբրիցի՝ երկրորդ
թմազըութիւնում: Եւրոպական արտեստի զարգացումն յարցին այս ար-
տեստի երեսում է առաջինմայր նաեւ զերասանական արտեստում: Առաջին
ներկայացումն սկսեանէ յապիկ նուանկարչակն արտեստապէսը երկրորդում
նախկին կիսա իրեն կապմարտում եւ փորձում արտեստապէս: «Նաւա-
նան» Գիրքի մնալի ճօն մնոր տեսանք ոչ թէ երկուսուսուր սիրող է Արամ-
անին, գրում է Ալէքս.՝ այլ զիսուսաւ եւ որդեկորոյս իօր տիպը յապիկ թմազըական
կերպով եւ յուզակասօրն կերպարող թմազըական մի ուժի²¹:

Մի քանի տարի սեպ Արամը զարձաւ ոչ միայն նայ նամարից, այլեւ
Երանի փնտաւում զերասանները ձէկն ինչպէս փնտարումում, սեպիկ էլ
յարձանկարում: Նկարահանուելով Ս. Ռաշիկեանի, Ա. Ալանայանի, Արթի
Եւրոպականական եւ իրանից թմազըութիւնի ֆիրմում, կերտելով սաննարաչ-
մազան՝ յապիկար աշխարհից սկսում մինչեւ իրանայր՝ զուսի մարդկանց զերեր,
նա զարձաւ երկրի առաջին մեծութեան կիսաապազիցից ձէկը, Սպանանի եւ
Քեկեանի փառասաններն ճշտական մանակիցն ու զարիմեկիցը, որը յանունը
միայն, կշիռ ու արժէք²² էր առաջի յուզարչարաչ մապաւէններին:

«Փրկչոյի սրբնակոյ հասնելոյ շահոյութեան, վերականգնուած եւ բնադրուած էին նաեւ պատմական ոգրերգութիւններ՝ կերտելոյ սկզբունքորէն նոր մտայութիւնը: Հայքնասիրական սպոյ սուգորուած, սակաւ բնադրական առումոյ խոստ խոցելի ներկայացումների փոխարէն ասպարէզ եկան ժամանակակից կրտսրմտային բնադրութիւններ՝ կոթողային բնադրարգարաններնոյ, շեղ գգնատարմամբ եւ զանգուածային տեսարաններոյ:

1904 Ապրիլի 28ին կայացած Ա. Ազատական ժողովոյ Մարդպետներ ներկայացումը (բնակավանացում՝ Աշոտ Քաջուորեանի), իր տեսակի մէջ լինելոյ շարժութիւն, հիմնովին փոխել նաեւ հանդիսատեսի վերաբերմունքն այս կարգի գործերի նկատմամբ: Ա. Ազատականը, Ներկայային իր բնադրութեան մէջ, ժամանակաշրջանը վերականգնելուց բացի, ստեղծել նաեւ Մարդաներ վկայում նկարագրուած պատմական իրադարձութիւններին համապատասխան միջոցառումներ: Իսկին ընդդէմ Քաջուայ անոցը, Տրգատայ հովանոցը եւ Սեւանայ կղզին, որոնք Աշոտ Նրկայի՝ Քաջաատանաց արքայական տան թագաւորներէջ մէկին ժամանակները վերականգնելուց բացի, կոչուած էին նաեւ ընդգծելու կատարուող իրադարձութիւնների կարեւորութիւնը: Հանդուածային տեսարաններ չուրջ 70 ժամանակներն ունէին նոյն առարկութիւնը: Հերոսների գգնատարումը, ստանալով աստիճանի նշանակութիւն, կատարուելի յատուկ ուշադրութեամբ՝ Անուշաւան Քրիզոստեան մեւաւորմամբ: «Թեւորանանայ բնակական կեանքում ոչ մէկ ներկայացման ծանօտը այդքան միայն եւ զանք չի բախումը բնադարձարման եւ գգնատարման ուղղութեամբ: - գոյն Ազգայ՝ ստեղծելուց, որ պատմական ոգրերգութիւններից երես թեքան հանդիսատեսը: - ծարաւի է նման ճեղկայացումները»²¹:

Այսպիսով, ստեղծել զարի 60-65ականներին, ԹԵԱԹը, հիմնականում, կարողացաւ շահոյութեամբ չունել համայնքի թատրոնում կուսակցուած խնդիրները: Բնակական կեանքը վերականգնելուց բացի, հաստատուելի ստեղծարարական մի նոր համակարգ՝ Նոյն եւ աւանդականից պահպանելուց եւ վերանայելուց արժէքաւորն ու պատկարը: Ստեղծուելի շարժնայաւ մի կացութիւն, յատուկ՝ աներկեան արգիական թատրոնից կոչ նորանմուծութիւնների համար, որոնք, խնդրելով թատերախմբի ներուած, իրենց արտադրութիւնը զուտն Արիւնէն թատերախմբի ստեղծումոյ Ետէն Մարդաներ, Արիւն Սոյ հանրութեան, յատուկում նաեւ՝ Ա. Ազատականի բնադրութիւններում:

Թեւորումն են գործել նաեւ այլ գաղթանակների մի շարք որոշ զերտաններ եւ բնադրիչներ: Այդ թուում նաեւ իրանահանայ Օմերի Քանթարեանը, որը համարուհարուստագէտների անակցութեամբ, 1976ին, Հայ Մշակութային Անարատայ Կարգակերպութեան համադարձակցութեամբ, տեղի բնակական ունիելի կուզելի ՊԱԹ՝ «Գործնան Ազգային Ֆոդոյրգական Թատերախմբը»: Խմբի առաջին իսկ՝ «Հայկական Հարստիք» (1977) ներկայացումը՝ Արամաշոտ Քաջաւանի Անշխարհ, Այն, Ետն է Ներկայ կատակերգութեան անէմանական բնադրութեան վերափոխուած տարրերակը, մեծ արժեքանց զուտ, համայնքի մշակութային կեանքում: Սա, բնադրական առումոյ, բարձրովին նոր խոսք էր տեղի թատերական կեանքում, Քանթարեանի արուստակերպների շրջանում առիթ աւելով սպելի մրցակցութեան, իսկ մամուլում՝ բանավէրի եւ տարակարծիք հրատարակումների: «Հայկական Հարստիքի» ներկայացումից թուայ կատարուելի նոյնը, ինչը եղաւ 60ական-

ներին՝ Երևանում, երբ, մէկը միտին հետեւող անհետանական փայտե թե-
մազաութիւնների համար ստեմ հարկը դրոշին խնդր շէր²⁵։ Քեհրանում, նրա
անի թեմազրած ներկայացումը նոյնպէս դարձաւ հետեւի ուղադրութեան
ստարկին։ ամենը սպասուեցին անհիշատակ։ Հարկուկան Հարանների մա-
սին թուում էին ամենուրեք ամեր, թէ դրում, հրատում էին կատարներ,
ուղադրում համարակներ, ժողովրդի խնդրանքով, ներկայացումը կրկնուեց
մի քանի անգամ։ Նկատելի իրադարձութիւն լինելուց ըստ, Հարկուկան Հար-
անների ուղիներ հարկեց նաեւ հայ թեմաքուկանի ստարկը հաստատների թե-
մազայ միջնեցման համար՝ մէկ անգամ եւս հաստատելով, որ Անհիմանը, նա-
եւ միջնորդում կերպով, մասնակց էր համայնքի թատերական կեանքին։

Սփրւած սպրում է իր օրինադարձութիւններով, որոնց հիմքում ընկած են
Հայ Դատի եւ Ապրիլեան Եղեանի գրասենցութիւնն ու իշխուութիւնը։ Հա-
մապատասխանաբար 1965ին եւ 1975ին նշուեցին Մեծ Եղեանի լրամասնին ու
Յորդ տարիքը։ Չկար մի հարցազույթ, որտեղ ապրիլեան գտնելի պեղելուց
չհրանուէր թաղմամբը զոյցի։ Հայ ժողովրդի ուղիքութիւնը, որը նրա
թեմաքուկանը զրեց աշխարհով մէկ, տանամանկներ անց, հասարական ոյթ ստա-
ցաւ։ Հասարակական կեանքում տիրող վերադրումի ուղին էր, որն իր արտա-
դարութիւնը գտաւ նաեւ արուեստի դարձումում։ Սա արդէն ոչ թէ պար-
տում, այլ պատշաճի պատասխան տեղովի կամքի արտադարութիւնն էր։
Բարձրագին նոր արամադրութիւններ էին համակել հարսնեանը։ Վերջուցը
այդ տարիներում, - մի առթիւով գրեց Վահէ-Վահանը, - զտնուում վերը էր տա-
կանին, զաղաւած գայտոյր, շարձում ոյթ²⁶։ Այս արամադրութիւններն էլ,
նրաւ շատեման, գրականութեան եւ արուեստի միտ ստարկչեանից ըստի,
արտադարութեան կեանքում։

Յայտնեանը, նարեմարիւղով Ֆիլմ-արտադրի ժանրը, իր զգաւորումը
թաղաքում էր ոչ իրեն ստեղծագործական նախադրութիւն, այլ աշխար-
հեղեղման դրաներում, ի վերջոյ, սեփական ժողովրդի նահատարիքը ներկա-
յացնելու մի հանադար։ Հարցադրուեցին մէկում Յայտնեանն ստում է, մեծ
հայտն Առասինն աշխարհամարտի հայկական ցարտիքի վերադարձնելից էր,
որից եւ մասնկուց լսել եւ կատարածներին վերադարձը թաղաքի դրուածներ,
արհեստաղախ մարտկանց շատ պատմութիւնները եւ ին մեջ զանկարիւն է
ստարապել, ընդհանրապէս, զոյց ստալ մարդ արաքումի զազանութիւնները
մարդու հանկուց...²⁷

Նոյն արամադրութիւններն ունէր մէկ այլ թեմաքուկան՝ Ա. Ազամաքուկանը,
որը 1967ից թեմաքուկանով թատերայ, աշխատում էր կերպում զանազայով Երանի
շարձանակի նշանաւոր զմեքերի մէկը։ Այդտեղով ստար ներքում, Ազամաք-
ուկանը, ինչպէս եւ Սփրւածի արամադրութիւնը այլ արուեստադարներ, մաս իրարանէս
ստարին նորապեմանով մէկ այլ ժողովրդի արուեստի միջնորդ էր արտադար-
ան սեփականին յուրեղ շատ հարցեր։

Նկարահանելով շարժ ստար թաղաքեանին՝ Վեր թաղի Եղեանները, Վար-
դիկը, Վարձապատշտիկ Ազիլիկը, Վեհայ Երանուները եւ այլ շարձապա-
կները, Ա. Ազամաքուկանն ստեղծեց նաեւ Երանի մարտ նահանգի գրեզայնների
թեմաքուկան կեանքը եւ նրանց թաղարի պատշաճը ներկայացնող Վոյ Ազա-
մաքուկանը, որը պատասխան թաղաքացու, 1968 Յունուարի 23ին, Երանեան պատ-

մութեան առ դրուակն, իրականում, իր իսկ ժողովրդի անցեալը վերաբաղ-
բերու մի փորձ էր։ Աշգրտու է, որ մէկ այլ հայ արտահասակ՝ Արքի Յով-
հաննիսեանը, հասկանալով բնազդի իրեն նպաստակը, գրում է. «Ենթոյն ի-
րածնան է, այն։ Մակայն ամբողջ աշխարհամասը, ամբողջ ճաշակն ու շնչ-
տառորունը հայկական է։ Անարկալորէն դիտուած ու նկարուած ամեն մի տե-
սարանսն, կարող եւ կարգաւ դիտուելով նպաստակները։

Վերջուրներն, հայկածանցի ու տեղահամարեան հաստուածները, սրտ-
բարեներն եւ այն՝ իրենց շնչով ու գոյութեանը, քառական յե՛ն յիշեցնելու, որ
«հայկականութեան» փորձը է կատարուել։

Անտրալակի մտով յե՛ն պատկերուծ որոշ ազգային իրողութիւններ...»²⁰,

Ազգաբաղաւորով Ֆրիթի գուճալին լուծումներին՝ Ա. Յովհաննիսեանը
գրում է. «Վերջեկի ու հեռաբարբիք է գոյներն դասաւորումները, որ չափա-
զանց արեւելեան է։ Ընդհանուր առմամբ՝ գոյների հասնադրանքը, «Անարեանա-
լին» է։ Համադրուած են այնպիսի գոյներ, որոնք պիտի մտածես, երբք միա-
սին գեղեցիկ չեն լինի։ Մտազուածք, սակայն, միշտ հակասական է արդիւնքը
ճաշակաւոր է»²¹,

Արտահասակն, ի վերջոյ, լուծուած է բազմանշանակ մի հարցի, որին հե-
տեւում է նշեալեան բազմանշանակ մի պատասխան. «Երբ ֆիլմն ստարտուած է,
ակամայից մտածում ես...

«Այս ֆիլմը իրանուսն է»

Պատասխանը հակասական է»²²,

Արքի Յովհաննիսեանը, կասեցով «հայկականութեան» փորձը կրնուում,
իրականում կասեց նաեւ Ա. Ազատեանի վերադարձը դէպի թատրոն։ Մի
քանչ, որն Ազատեանին համար պայմանաւորուեց ոչ միայն իրեն յուզող հար-
ցերն ազգային արտահայտի լեզուով արտայայտելու ժառանգութեանը, այլեւ
հարցերն թատերական կեանքում կատարուող իրադարձութիւններով։

1960ականներէ Հարստանի բնաբուռնութեամբ, երբ ազգային արեւելքները
յանաքի փոխարինուած էին ազգազգային գաղափարներով, նշեալէս գաեւեկցին
ուշիները ժողովրդի ընդերքում հասունացող արամազրութիւններն արտա-
յայտելու համար։ Դրա վտտ ազգայնաց է Մարտեանի առաջարկով, Վ. Անէմեան
ի «Իմ Մերսը Ընտերում է» ցնարական դրամայի բնազգրութիւնը 1963ին²³,

Պիւր ներկայացուած է Քայիֆորնիայում ապաստան գտած հայ ընտանի-
քի պատմութիւնը։ Թերեւս Բրիտնի յարկեր բանաստեղծութեան առաջին տողն
ընդունելով որպէս վերնագիր՝ Մարտեանը գտած հայ ժողովրդի ուղեկիցը
գարձած ժողի մի նոր արտայայտութիւն. «Այսպէս որ էլ գտնուելիս լինի՝ նրա
օհրոցը մշտապէս մնում է հայրենիքում»²⁴։ Միայն, որք Վ. Անէմեանի բն-
նազգրութեան մէջ հաստատուեց իրեն լէյտուալու հնչած երգի իտաքերով
«Կտունկ ցան, կտունկ ցան, գալտուն է...»։ Ներկայացուած էլ, իրեն «սխալոր
ու մեկամարդմուն» մի երգ, իտաքացուեց մէկ արարով առանց ընդմիջման՝ պատ-
մեալով «վառ ու բարի մարդկանց մասին, որոնք չեն կարողանում գտնել իրենց
կոչուծն աշխարհում»²⁵,

Գտտահական լէ, որ հարցիկանը համակած առ միայն, իր առաջին նշա-
նակալից բնական արտայայտութիւնն ստացաւ Մարտեանի եւ Վ. Անէմեանի
շնորհիւ։

Գարրիէ Սուղակեանի Առան Քաարանի կեանքում, «Ճժ Սրբաջ Լեռներում է՝ ներկայացումը դեանաւորեց իրեն «խոշոր նուաճում»⁶² ազգարարելով նաեւ «գարազգանն նոր փուլ»⁶³ խորհրդանշան ընտրուեալում:

Հարմանայի որինաշարքեանք, Սարսիանի Քաաներախոյի ներկայացումն իրանում Ա. Ազամարեանի ընտաղութեանք, նոխայի յաղագրութիւն արեանազրկելուց յայնի, ազգակ հանդիսացու նաեւ իրանաւայ ընտարուանի վերինՅոյց գաղաղանան համար:

1970ականներին Ա. Ազամարեանը վերադարձու Քաարան Քեղազրում նաեւ արտադ կուտակուան շուրջ ինչկիրներ յուժան անհրաժեշտութեանք ՔՃԱՔԻ հանդէպ յաւաճանան ոչկուտութիւնն աստիւանարար ժարելով, յապարար անդրադարձու նաեւ իւրի աշխատանքին, որն ազգէ կանգնան էր յուժարան գամելի առաջ: Համարելի Քաաներական կեանքում հաստանում էր մի նոր նշանում:

Հայ Աշակութային Ակարանու Կազմակերպութեան կենտրոնական Հարչութեան հրահրելով, Ա. Ազամարեանը, Ա. Յովհաննիսեանին նման, համարելով անդի յաւաչելի՝ «հին ու նոր» աները, կազմեց մի նոր Քաաներախոյ: Առաջին ներկայացման համար էլ ընտրուեց Սարսիանի «Ճժ Սրբաջ Լեռներում է՝ Քաաներախոյը»⁶⁴:

Անկեանական ընտաղութիւնեց շուրջ մեկուկէս ասանանակ անց, 1974 Ապրիլի կին, ՀՄԱ Կազմակերպութեան Քաաներախոյի ներկայացումով էլ «պրիւթ անկութեան մասնում» համարելի ընտանի կեանքը վերադարձու իր նախկին հուրին «Միտալան գարմոն Քեղախում», «զոյց Քաաներական գարմոն Անչրանիկ Սարեանը»՝ ընթեց իր հետ նաեւ քաաներական գարմոնը և վերանձմարեան քարի ու դրական յոյսերը⁶⁵: Քաաներական գարմոնը անմեկականընէ պաշտանաւորելով հաշմոնիցի՝ արեւելից եկող նոր գաղափարներով, Սարեանն անեղանում է. «Մարեանախարար հաստու ժամանակը, երբ նկանը համազօրեցու, որ իրօք կարող է յոյսը ծագել արեւելից»⁶⁶:

Նման ազգիւնելի Ա. Ազամարեանը հաստու՝ ընտելով ոչ միայն տեղական գոյրի, գերասանական հարուստ ներուժի, այլեւ Ակարանի Քաաներախոյի անմեկական շարի հարուստութիւններին կոյր:

Քաաներախոյի վերջում ՔԸՆ Անչրանիցի ընտանիքն արեւուան է ընտան նորից ընկել Քաաանուժի համապարտը: «Քննից պատումս է, և մանց տեսնում եմ, թէ ինչպէս մոնիւ, նրա հայրը և տատը լքում են աղիւն ընտելացան վայրերը: Անր բարձրուցումս տախտականանով, որը մերկայացնում է կրասպարակ, նրանք յայտում են դանդաղ, կարծես թէ սարն են ընտելանում»⁶⁷:

Երեսնանան ընտաղութեան այս նկարագրութեանը չի՞ք է տալիս նմանաչելու, որ Ակարանի շարտական ընտ Ա. Ազամարեանին նոխայն Քաարանութիւն կ'ընտելի ընտաղական նման յուժաններ համար: Քեի շարին կուտաչուելին նաեւ յաջը կողմերից պատուող, միանայ ընտաղադարանը ներ՝ ներկայացման պաւն համապատասխան՝ պարզ ու ապուստի: ՔԸՆ Անչրանիցի «հոգանը» աներկեան գոյրի մի շինութիւն, անկնում էր նաեւ ժամանակուար և ոչ յուստի կազարանի ապուստութիւն:

«Ճժ Սրբաջ Լեռներում է՝ Քաաներախոյի ընտաղութեանք իրանաւայ Քաարանում ոչ միայն յաղախարակեց ևս մի նշանում, այլեւ, կորչանը վերականգնելով, ՀՄԱ Կազմակերպութեան Քաաներախոյը կանգնեց Սփիւռքի

յաւագոյն խմբեր կոչեն: Լեռնայացւոյն տարիքով Սարեանն իր նոյն բոլորու-
մով գրեց. «Հարգութեամբ կարող ենք ստիչ որ շնորհի վաստակաւոր
արտեստագէտ Արամայիս Ազատեանի մտնծրցոյթեան եւ «Անարատ»
կազմակերպութեան Թատերախումբի, մննք նա կանգնած եղանք ստաջին
գծի վրայ: Որ շնորհի այս գերազանցաւոր յայտը ներկայացնում, մննք շարք
մտանք տիրացանայ անաջմակարայ խմբերի շարքում»⁵⁷.

Քննադատեալ տնտեսով լինելով եւս մի նուստեմ, աւելին խրատեալ
հանրագումար, սրին իրանաւոյ թասարտը յանգեց շարք վեց տասնամեակ տե-
ւոյ իր պատմութեան ընթացքում. «Մտ Սրբար Լեւոնեանն էր ներկայացումն իր
նա յերկեց նաեւ գերաստեական կարեւոր յարմարութիւն: Դա Սարգիս
Գրիգորեանն էր (1856-1880)՝ պատանի Զուրի գերակատարը: Կերպար, որը
զգեստը ներսի՝ Զաւարը Մըք Գրիգորի նա կազմելով մի անբաղձութիւն,
գտնում է կեանքի անբնօշտատութեան եւ ներգաշտակութեան խորհրդակերպ:
Մի կողմից՝ իր հանապարհն անցան եւ շնորհիւրեան գրեթով խնամանցան
Մըք Գրիգորը, իսկ միւս կողմից՝ այդ նոյն հանապարհի շէմն կանգնած Զու-
րի, Երկուսն էլ հասարակագիտական ու անօգնական չեն հասկանում եւ չեն
կարողանում համակերպուել աշխարհի անարգարութիւններին ու անկա-
տարութեանը:

Հայաստանցի հանդիսատեսը սխում է Զուրի-Վարդուհի Վարդերեանի
«Յզակախակի», կըրտու ու դաստիարակութիւն խոստերը. «Լո՛ւս գիտես, պապա, նո
ոչ մննքն չեն մնալորում, բայց ինչ-ոյս տեղ մի բան սխալ է»⁵⁸.

Ս. Գրիգորեանի Զուրի, թերեւս, աւելի խաւուն է ու մտածկուտ, այն մե-
զագրումն, աւելին նրա խելացի եւ խիստ հաշտացք լի է մեղադրանքով՝ շեշ-
տելով, որ աշխարհի գտնութիւններն արդէն նուշակով պատանին, փորձում է
նաեւ գտնել գրեւոր յարմարութիւնը: Աւելին, Համէտ Բարամեանի Մըք
Գրիգորի նկատմամբ ունենալով արդարեւ սուստարութիւն, Ս. Գրիգորեանը
Զուրի գարեւա ներկայացւոյն տարակալ դէմքը, բաւ Սարեանի մեծագոյն,
տալիս շնորհաշատ դերակատարը այն տիրագործեան»⁵⁹.

Անուանի գեղանկարիչ Սարկա Գրիգորեանի Համում մնում իրը
շնորհաշատ գուտարը կարող էր շարունակել փայլուն ակնքը ունեցող եւ նախ-
քան փայլուն տպագրայ խոստացող գերաստեական իր ուղին: Ասկայն, որ
ուստապրատուուն արուած կեանքի ժամանակը շափազուց կարն էր՝ Ձմ տար-
ի: Եւ այդ ընդհատուած կեանքի ընթացքում անցում Ս. Գրիգորեանը հասցրեց
անբնիկի Տաք թողնել իրանաւոյ թատերական կեանքում: «Մննքի վրայ մա
բայարմակ մագնիսական ոյժ»⁶⁰ ունէր եւ գործածեմ էր իր ուսակա-
րութիւններ յազմագումութեամբ: Աւարտելով Եւրոպայի յաւագոյն թատերա-
կան հաստատութիւնները մէկը՝ Լեւոնեանի Գրիգորեանը նրա շտական Ս. Դրամ-
տիկական Դպրոցը, Ս. Գրիգորեանը հիմնականում թաղացել է աներթկեան
գրամատուրդների գործերի ընծայութիւններում, իսկ Եւրոպայից էր Մեղե-
տայում, ի յայտ յերկեց «տիրերգակ դերաստանուտ անմիճնի տաղանդ»⁶¹.

ՍԻ՛ն Սարգիսնն մտ Սրբար Լեւոնեանն էր թատերախոյով ներկայա-
նում է մոզուրիսի վրեակը քանազայից անմիճալն թառայ, այսպէս մէկ այլ նե-
զիմակ՝ Մուշեղ Ելիանը, իր երկերում արտաբայում է այն մտացը, որ եղանք
գերադրեալուց թառայ անգամ, հայ մոզուրիսը զիսեւս կանգնած է բարդ ու
կարեւոր ինչպիսիք յանկու անհրամեշտութեան առջեւ:

Տրուուած հարկերէք չյուծուած ինքիքները, ունիւորածայորեան գրչա-
տեման տապանապը՝ աճած արհաւիրքոց սխաբակեաց շնոյ, գարեան
1970ականներէ թաւրոնէ կենտրոնական թեմաներոց մէկը Ազամայեանը, որ-
պէս արդէն արժարեւուած երկի շարունակութեան, իմ Միտը Առններու է
գրամայոց շնոյ, թեմայոց Մ. Երեւանի Առնները Արքա՛ն Դեուար է թաւե-
րախալը: Այս գրամայի կիցում գարեան, հայի եակաւապրեմ է, նրա տակը եւ
տակարարի եակապրեմ, որը, ուրիշ երկրում հաստատուեաց շնոյ, աճ-
ած, պէտք է թաւեմ ինք գործարարի, իր գիմակի մասին»²⁸.

Երկիայցուէր տեղի ունեցան 1975 Մայիս 27ին Մեծ Աղետի Արդ տարե-
կոցին, նշանաւորելով նաեւ Ազամայեանի նմանաչ անկեղծարժեանք ուղին:

Յաճախակեղ անց Առնները Արքա՛ն Դեուար է երկիայցուէր Հա-
յաստանում մազան արցարեան պահանջարկեան շարժման նա միտին,
տարածուեց նաեւ հարկերէքում 1980 Մայիս 27ին, Առններ նորաստեղծ՝
Վարդ Միտաւարդեան թաւրոն-Մասիցեան, երկիայցուէր գրոյի կիցի-
կոյ Արքան պատեմեան գրաման Արապէս Մովսէսեաններէ թեմայոց-
ութեան: Երկիայցուէր, որը այլ տեղի հասարակեան արամայորութեան
արտայայտելուց բացի, Վարդը թեմայոցի երբեւ ապագին նկարագիր ու-
նեցուց եւ հեռանկարային մշակութային սխաբ:

Միտա արցարեան հեղեղութեան ստացած այս գրաման թեմայոցիք թեմայ-
ոցի ժամանակեղի, արցարեան տեմ: Երկիայցուէր անրոյնութեանը հա-
զարեղով գրուայ եւ հակիրճ նկարագիր, Ազամայեանը, իրբե թեմաների, ոչ
միտի նաւապ, այլ նոյնիսկ հակարակեղ հեղեղութեան նշաններին: Արկեա-
յին թազարութեան զեղանակի զեղանի, սազարութեան մաստատունի,
գրամայի երկիայցուէր գարեպար, կազատում եւ կրպակին յայտ՝ փոխարէն՝
դէպի սպարակեան զուար տանոց սպարակ մի արանեմ՝ մուչ, սեղին տունց
խորքին: Հերաների զեղանաւորումը նոյնպէս պարզ է ու ժամանակեղից, եւ,
հակարակեղով թեմի սեւ խորքին կիմակեանում սպարակ: Հակարակութեան
հասցուած գրեթե թախում, որը շեւուում է յուսային մարքներով: Այ մի
տեղորդ կամ կրպակեանի ստարկայ, որը կարող էր շեղել հակարակեանի ու-
լապրութեանը:

Հեղեղանի պատկերացումներոց այդքան հեռացած թեմայորդարում,
իրակեանում, աւելի քան համարեւել էր թաւորութեանի կիմակեան զազա-
փարին: Հայի համար դէպի գրամայ տանոց հակապարզ, անհարկին ստար-
եան դեուար է երկեքում, նրա սխաբիս, ինչպէս տակարարները՝ երկիք գրոյի
Սւ., ինչպէս վերապարդ երկեքից, սխաբիս էլ նախեղք տակարարի հակապար-
հից, հաստատուեց անհար է:

Այս միտարեանում է, որ, ինչպէս գառապերս, յաւում է Գեորգա տապակի
խորք՝ ուղղուած Այլին Արամեանին. «Միտի թափափա երկիք եւ երկեքի
միջեւ, անկրպակի մասքամերուն վրայ, միջեւ այ ողջ մնացած կուտորակ
աշխարհին վայ, քեզի միտան»: «Մտք է անբողբանա, հաւակոյ՛ն՝ ի. հիմա թեմի
ես եւ անքնդունիլ»²⁹.

Մեծախորքը նոյնն է. հայը երկիք գրոյի կը մուչ թափափակեան, իսկ նրա
հայրե երկեքում էլ տեղ չի գտնի, քանի զեւ չի անրոյնացել նրա հայրեները՝
կարուած կուտորակը չի միտեղ մնացած հաստատին: Աջեւորումը չկուչ Աւ,
իրբեւ այս մտքի մէկ այլ հաստատում, հայ անտեսապէտ ուղեղով մտանոց

աներկացի Հոն Լնցքի ստամ է՝ «այխարհիս տազմապնեց չեն լուծուիր, երբ փորք ազգեցու դառնն լուծուս չգտնուի: եւ ամենն ասաց հայ ժողովորդի աշխար դառնն»⁵⁰: Եստեք, որ պէտք է գրոշմուէին հանգրսանեալ գրասեղանքն մէջ, ընդգծուելիք փաստադրական շարժանկարացն անարաններէ ցուցադրուով եւ կրօնաւթեան ուղեկցութեամբ կուցադրուով՝ Հանրէ Եզանեանք, մեռանքուք կուց Բէրքի բանքի):

Համայնքի թատերական կեանքում եւս մէկ նշանակալից իրադարձութիւն փնտռոյ ըտցի. Մեծերջ Արքան Դուսար է՝ ներկայացուել զարժու նաեւ գերասանական երեք սերունդներէ Համադարձակցութեան փայլուն սքինակ. Պատրոս առաքեալի զերակատար Մարտիթեանք՝ իրանուայ թատրոնի սկուսք ներում կանգնած թատերական գործչի կոչքին, կանգնած է Բազդասարեանք, Էջիբ Արամեանի զերակատար, ՔԱՄՔում սկսած սքինն սքինքի աչքի անկն զերակատաններէջ մէկը՝ Սրբաուարչներէջ Ասիոս Արեւանդեանն իր ստալին թիկ նշանակալից. Արմատի զերում, ցուցադրելից «խտանմանից իր խաղարկութիւն», որը օսի նոր զիտ համոզուագուս»⁵¹ իրանուայ թմական կեանքում: Տպարտել է եղի նաեւ Հոն Լնցքի զերակատար Աչոս Մանկանեանք, որն օտանքի էր, քնական, հստոյոյ ու մանամանկ ասցանով յորդ խաղարկութիւն ունեցաւ»⁵². Գլխաւոր զերակատարներէ կոչքին Միմանեանք (Բժիշկ Հարիան), Փէրոյ Հարարեանք (Բժիշկ Ենփրքի), Բարսեանք (Բժիշկ Դէյ գիս), Արչա Փրկադեանք (Օր-Մերի), Մամիկեո Շաֆրադեանք (Գարբիէ հեշտակոտեան), Արէն Միքաւմեանք (Մաշկ Արամ), Կատարիէ Առաքեանք (Տէր Լնցք), Պատնիկ Պաղտեանք (Մամ), Մարէն Մաշակեանեանք (Մառաշի), կոչմով թի անրոշուիլիւն, հաստատելին, որ նորն իրանուայ թատրոնում իր համադարձը հարթում է եղածը պարզանելու, աւագ եւ երիտասարդ սերունդներէ համադարձակցութեան սկզբունքով:

Մի քանի տարի անց, իրանուայ թմադրել եւ զերասան Տրքրան Փրկարեանք»⁵³ Արամեանք ուսանայ, հաստատելով Հարաստանում, Սրեանքի Պատան Հանգրսանեալ թատրոնում թմադրելի Մ. Իշխանի Մեծերջ Արքան Դուսար է՝ թատերախաղը (1892): Սա նուաւոր Դուկաններէ իրանուայ թատրոնի արժագանկն էր հաշմանքում: Արեան, ժողովրդի երկու հաստատանքը միմեանում կին նաեւ թատրոնի միջոցով, որը զարժու Դուկաններին՝ Սփիւրում, իսկ Դուկաններին՝ Հարաստանում հարսութեանը համակած միմանին հոգեւոր գերելիք եւ հաշմանախրական գաղափարներէ արտաշարելի: Այսպիսով, ինչպէս Հարզան Անէմեանք ան Պանթարեանք, այնպէս էլ Արամեանք ան Տ. Փրկարեանք, կարողացան նշու ժամանակին եւ արժանիքն ներկայացնել իրենց ռուտիզմներէջ ստացած զանեղ արտաշարում եւ հաշմանքում: Սա մի մեռչեանքն էր, որն անրապիտուից մէկ տարի անց՝ 1893 Հոկտեմբերի մին, երբ Մուշիկ Իշխանի Մեծերջ Արքան Դուսար է՝ թատերախաղը ներկայացուել Սրեանքի Պատանի կեանքի Անուան թատրոնում՝ Պարէն Արրանեանքի թմադրութեամբ՝ ստանալով համահարաստանեան նշեցուիլիւն:

Այս ընթացքի հաստատուելներէջ մէկը եղաւ նաեւ պատանական նախ իրադարձութիւններէ զերարտադրոյց եւ թմական նախ հակասադրան ունեցոյ մէկ աչք գործի՝ Գրեմ Զէմուկեանքի Մուշի, Կատարանն է Պայիս թատերախաղի թմադրութիւնը, որը Սփիւրում՝ ԱՄԵՐ, Կանադայի եւ Միլիթի հայ

գաղթի մեղքներում ներկայացուցուց բացի, 1983ին ներկայացուց նաև Իրանում:

Պիկար, անգրադատույով Արցախն Քննչականի զատարանի վանքը՝ Հայ Գաղթի արդարացի լուծման մի թյու կամ խորհրդանիշ, համայնից Արցախյանին հասարակաց թիվան գերազանց ներկայացումների շարքը: Մի քանի տարի անց, 1988 Փետրուարի 10ին, Չէջմուշեղյանի գրաման ներկայացուց նաև Երևանում Գարբիջ Մուկուչյանի Անուան Քաարանում Տիգրան Գաղթարանի բնագրությունը: Դուրս գալով մշակութային իրադարձության սահմաններից եւ միամտանկով ժողովրդական թաղերին, ներկայացումը զարմու ազգային ինքնագրապատկան էր գրանցում:

Այս մի քանի, որը ՔՊՀ-ի տալիս բնութագրերն 1940ականներից Արխիվի Քաարանական կետերում սկսած գործընթացի պատկերը:

Մի զարի 40-50ականներին, ՔՊՀ-ի բնութագրանում կատարուող նորարարական բարեփոխումներն ինչպես լուծվում էրին, նիշ, իրանական Մաարանն առաջնորդից համայնարանին բնութագրանում համարուց ուղիով: 1970ականներին, համայնի Քաարանական գրմուցինը կարուկ կերպով փոխուց, որը նիշակամում պատմաաարանուցից գրուցի կուց ինչպես միջազգային, այնպես էլ համայնի հասարակական կետերում կատարուող իրադարձություններից: Մաղիսարանից համայնի բնութագրանում կատարուած յուղ ինչպիսինը՝ Իրանի հայ Քաարանն այց տարիներին զարմու ազգային գաղթարանների արտադարձը:

Իրանական Մաարանը, իրին արեւելյանից իրադարձական սեր հանուորը եւ կրուց, Ի. զարի Բ. կհարի հասու գաղթարանում մի մակարդակի, հաստատելով իր արմանի անցն ու գերը Արխիվում:

ՍԱԼՈՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

¹ Ա. Մուկուչյան, «Հայ Քննչ», ԱԿԲ, 15-02-1992:

² Հրաչյուց, «Մասուցութուններ», ԱԿԲ, 20-05-1994 (կեղծուածըը հայկականին ան-Ա.Գ.):

³ Ժ. Ղ., «Տեսուցութիւն Արարանի Քաարանների Երադարձութիւնը եւ Գաղթարանականները Հեռ», ԱԿԲ, 2-06-1974:

⁴ Մուկուչյան, «Հրաչյուցներ Քաարանական Արարանի Մասին Երկու Մայց Երբեք Երադարձ», ԱԿԲ, 24-09-1973:

⁵ Արախն Մաման, «Հրաչյուցներ Քաարանի, Քննչանի եւ Հայ Հուցուցի Քաարանական Կետից Մասին», ԱԿԲ, 18-11-1978:

⁶ Ն. Մ., «Գարի Արարուցներ», ԱԿԲ, 15-02-1993: նաև՝ Քաղիսար, «Մ. Մաղիսյանի «Երադարձ Արխիվի» Բացարձակը», ԱԿԲ, 1-08-1994:

⁷ Հ. Միսուսան, «Արարանի Արարանական Արարուցը, Երադարձութիւնը, Մամանի Մարիանի Արխիվ», ԱԿԲ, 15-05-1975:

⁸ Իրանական Հային 50-ամանց Քաարանի Հաստատութիւնը, կազմից եւ խմբուցից Ա. Մաման, Հայ Մշակութային Արարան Կազմակերպութիւն, Քննչան, 1980, էջ 97:

⁹ Նախ, էջ 96-97: նաև՝ «Հիւան Արարան», ԱԿԲ, 4-11-1976:

¹⁰ Գրանուց, էջ 140-142:

¹¹ Հարան, «Հարի Հարարուցը Մամանի Մաղիսյանի (Մի Մայց Հայկու Արխիվի Բացարձակը) Արխիվի», ԱԿԲ, 15-01-1994: Մաղիսյանի մասին մանրամասն անձ Արարանի

⁶⁰ *Երբ*

⁶¹ Տիգրան Գրիգորյանը (Տիգրան), *Սփյուռքահայաստանի Հին Մշակութային Կյանքի Կռժիակի Կրակելով 2000-ին Երես Կարգերը աշխատանքի առնելով Հայաստանի Հանրային Թանգարաններում որպես պարզական բաժնի հասցեագրույն և Թանգարանի Երես աստիճանին նա ժամանակից Հասարակ Ֆիլիթ Կերպարաններ, որը նաև նախ ևր քանից կրկնաուսուցանիչները առաջին համարից աշխատանքի և կերպարանների և Հայաստանում, նախ ևր քանից գերատանների ժամանակագրից, թվագրի ևնիկանին ու թվագրի և Մեկի Ծախվելուցին, սպիտակորը Այլերա Երեսարանի կրկնիցորը ներկայացուցել և Իրանի 1966-ի Հայերը Գրատանին քաղաքականից Հասարակության առաջնիցիով երկրի շարժանիցիի թնայանույն Կարգի ԱՖրիկան, Հայ Իրանական Մշակութային Կյանքի (Միկու Հարցազրույցի), Հայաստանի Հանրայնության, 20-12-1992 նաև, *Այլեր*, 18-04-1994:*

THE DEVELOPMENT OF IRANIAN-ARMENIAN THEATER DURING 1950-70, IN
THE BROADER CONTEXT OF ARMENIAN THEATER

(Summary)

ANAHIT CHYAN

By the mid-20th century immense changes in world theater forced a difficult choice on Iranian-Armenian theater. It had to either update and upgrade itself in order to survive or to disappear.

Fortunately the 1950s witnessed the growth of a number of theater devotees who brought the so-much-needed change to Iranian-Armenian theater.

Contem-porary old Armenian plays were staged with new interpretations in tune with contemporary issues. Besides this, new playwrights authored plays which both touched on the social lifestyle of the community and highlighted its national aspirations. In a sense theater aimed at reflecting the real picture of the community, with an important role reserved for women characters. Moreover, the fact that the 60th anniversary of the Armenian Genocide was at the doorstep generated a strong feeling and a sense of national awareness which gave a further national twist to Iranian-Armenian theater.

A basic change took place in the profession as well. It is true that the plays were still directed by professional directors, yet professional stage decorators and designers were involved too.

These developments helped the growth of a number of new actors and subsequently served to revitalise the theater.

The author notes that these changes and developments were a reflection of the significant changes that the Diaspora and Armenia had undergone during this same period.

Varoujean Poghosyan, *Les Massacres des Arméniens de Marache en 1920 (Recueil de Documents)*, Documents réunis et présentés par Varoujean Poghosyan, Erevan, 2010, 163 p.

Հրատարակի վրայ է երևանի Պետական Համալսարանի Հայագիտական Հետազոտությունների Ինստիտուտի առաջ գիտաշխատող, պատմական գիտությունների դոկտոր Կարոյան Պողոսյանի ներքևյալ աշխատությունը, որը իրանկարգն է անգլերեն (եզրերում) փաստաթղթերի արժեքավոր ժողովածու է 1920ին Կրիկնայի Մարաշ քաղաքում ընձարականների կողմից իրականացրած հայերի զանազակտորածները մասին: Հայալուստ այս քաղաքի ընտանեկայ ընտանիքները 1920ի նախնարի վերջին և Փետրուարի սկզբին ընձարական թուրքիայի կողմից ենթարկուեց անաստի դաժան կտորածի: Մարաշի աղետը ոչ այլ ինչ էր, քան քաղաքի վերջին ողորդական իտաղարձարները (կտորածները եղել են նաև նախող ժամանակաշրջաններում, որոնց յաջորդել է հայերի սպառազուրկում):

Պողոսյանի իրատարակած փաստաթղթերի վերջ մասն անցնալում օգտալործել են նալ է ալազգի ակալարի ընտազօտողներ: Այս առումով յաղապալ մեծ է ժողալի ինիցիալ, զալերի ակամասնա Գրիգոր Գալալանանի վաստակը: Մակալն առ ալազը յնար փաստաթղթերի որեւէ ժողվածու, որն անմոխեր այս տալառուսակ վախրազրերը գիտական էիննառնումներով: Հալոց Տեղաալանութեան պատմագրութեան մէլ ալոլ քաջը լրագրել է Պողոսյանը, որի համար մներ մեծապալ շնորհակալ ենք մրան:

Գրքում գեղերում փաստաթղթերը նա քաժանի էլ երբ առանձին խմբեր: ա) նորագուկան ստարատար մամուլի ճարերը («ժարեր», «Մանեաբըր Գալալըն», «Տան»), որոնք յրգանատրեան մէլ է որել առալին անգալմ, բ) ալազգի և հալ ժամանակալիցների վկալորիները, որոնց մի մարը քաղել է հալկական ալիլիներից: գ) Մարաշի կտորածների մասին հաալալական կալծիցն արտազողղ տարալնոլք վախրազրեր:

Պողոսյանի իրատարակած հարուստ վախրազրերը ներքևյալն անգալմ աներկալալըն վկալում են, որ ընձարականները գաալուգէն յարունակել են իրենց նախողղների ստրան Ալրոլ Հակիմ Ք ի և իրիմատականների հալալիցը քաղաքահանութեանը, որն այս ժամանակալրջանում կրաստուել է նաև ալրեկալալերի մկալումանը: Ալլ վախրազրերը եղգնասնց են և նորարուլ չէլ դրանը լընրերել առանց յաղմուցի: Օղիմալ, ընտրում վախրազրից մկալմ նկում է, թէ իրանիալիցների նո քալալուց յաալ, ընչպա է քալը խոմանը սարանում հալազգի երեկելներից Յակըր աղա Քրզալեանի կալրում գալից ալիին ժալրին անրազլամ փալրի արտալկանիալ գուգալղը անրոլից:

Այս փաստաթղթերը վկալում են նաև, որ 1920ի Մարաշի կտորածը, նալո և առալ էրենանը էր քաղաքում տեղակալում իրանիական գոլամուսների կրանաաաաղարթեան դաաանալութեան: Նախող կտորածներից հրալրով վրկում հալերը իրանիալիցների կիլիկիա ժուրը գալծուց յետոլ մեծ յոլեր վալիկալելով վերազարնել էին իրենց հալրենի օրալը ալալալի-

նեով քրիստոնեայ, բաղարակիր Գրանսիայի աշակերտներ: Մակայն, Գրանսիական Գ. Հանրապետության կառավարությունը զարուհի բանակցութենեք վարելով քննարկանքների հետ և հաւատարմաւորով, որ վերջիններս պատրաստ են վճարելու ստանձնան պարտքը՝ նախընտրել է Կիլիկիայում զինել նահանգի: Միջիայում Գրանսիական բանակի զորավարների միտքով կարգաւորելով քե Մարաշը եւ տեղի հայութեանը բողնել քուրքերի ուղղաւորութեանը, որի հետեւանքով զոհուել են շուրջ 16000 մարաշցի հայեր:

Գրանսիական կառավարութեան դաւանանական այդ քայլը յետագայում խուսափանել են Գրանսիացի տարբեր գործիչներ, այդ թուով անձանք Մարաշում Գրանսիական զօրքերի նրանճանաւար՝ գնդապետ, յետագայում զննելու է: Բրննոնը, որից երեք մեքիպօցիցի վկայութիւններ զննելուամ են ժողովածուի վերջին բաժնում: Երանց, ինչպէս եւ այլազի անպատակամատակների վկայութիւնները, որոնք բազայայտու են պաշտօնական Գրանսիայի դաւանանական բաղարակարմութեան հաւատի զինազիծը, Պօղոսեանց բարձրագօրէն ժողովել է սոյն բաժնում: Միաժամանակ նա այստեղ ընդգրկել է կարգական տարբեր քաղքերի՝ հակառնեայ զնանատականներ պարունակող որոշ հարդրագորութիւններ: Կը ջանկանայի իսպար կենտրոնագնի, ճատնադրասէօ Գրանսիական կառավարամետ *Եօքթի* եւ Գրանսիական Սօցիալիստական Կուսակցութեան օրգան *Humaniter* անյարիդ զիլքորչումներն ներկայացման վրայ: Երէ *Եօքթի* հարդրագորութիւնները ծիւռում լինելով Գրանսիական կառավարութեան բաղարակարմութեան արդարացմանը, ճնկմարմուն էին Գրանսիական զօրքերի նահանգը երկրորդական պատճառներով, սպա փոխարեցը, սոցիալիստաներն անողք քննադատում էին իրենց կառավարութեանը: Իրադարձութեանը ստամ տարբեր ճնկմարմութիւնների բաղդատումը եւ համարում են Պօղոսեանի արժանիքները:

Պարտք եւ համարում երկու իսպար անել ժողովածուն կազմողի մասին: Կարուժան Պօղոսեանը վաղուց ապացուցել է, որ բազանիկ պատմարան է եւ այդ բազանիկութիւնը ոչ միայն տարբեր լեզուների հիւանայի ինպարութեան մէջ է, այլեւ նրա պատմագիտական փայլուն պատրաստուածութեան: Այդ մասին են վկայում ժողովածուում զննելուամ նրա առաջարանը (Գրանսիէն եւ հայերէն լեզուներով) եւ ճատնադրութիւնները (Գրանսեղին լեզուով), որտեք ընթերցողի համար խիստ շահեկան են:

Արջին տարիներին Պօղոսեանի կատարած՝ երեսպայի պատմարանների ուսումնասիրութիւննակի բազմօրի բարզմանութիւնները, շատ կողմնորով տուանելի են: Այսպէս, որս ապագոյցն են Արջիդ Պլչիբրեանի աշխատարկութեանը յոյս ընձայտամ՝ Հակական Հարցի պատմութեան ճատին փաստարկերի կորոշակին, ստուարսմաւայ ժողովածուի եւ ալոց հայ ժողովողի պատմութեան տարբեր հիմնահարցերի վերաբերեալ աշխատարկաների բարզմանութիւնները՝ ճանկայի է, որ այս անգամ եւս Պօղոսեանի իր իսկ երատարակած՝ 1926ի Մարաշի աղէտին վերաբերող փատարքերի ժողովածուն բարզմանի հայերէն:

ՄԱՆՈՒԼ ԶՈՒԱՆԵԱՆ

- ¹ Գ. Վալուստան, *Սարգսյեան Գեորգիանի Եւ Հրոյ Տէրուն, Թաստն, 1934*: Արդ լրացուններով վերահրատարակուն 1 Նոյ Տրդարուն 1948ին:
- ² Արթուր Պէլքերտան, *Մեծ Տէրութիւննոց, Օտտոման Կայսրութիւնը Եւ Հարկըր Ժրանտիական Արիւմաններուն (1914-1918), Հար. 1-2*, Երևան: 2005 նուն՝ Մ.Ա. Ընտալի, *Կրիկեան Հարատարի Եւ Հարկըր Ապիտանական Միջանկարկներէր Քաղաքապետութիւններ Գաստարտիւնի, Երևան, 2007*, նուն:

Հայկ Դազարեան, Մասկուսի և Կարսի 1921 թրուականի Պայճանագրերն Ու Կրանց Ողբերգական Դերը Հայ Ժողովրդի Ճակատագրում, Երևան, Էդիթ Պրինտ, 2010, 985 էջ:

Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Հայկ Դազարեանն առկա քան յստմ տարի ուսումնասիրում է հայ ժողովրդի, մասնատրասպե առնմանատրեանն եւ Հայոց Յեղատագրութեան պատմութեանն հիմնախնդիրները՝ Թ՛ քննատիկ եւ ք՛ ժամանակագրական առումով գրատիտտող պիտատրիմը հեղինակի՝ Հայոց Յեղատագրութեան պատմութեանը նուիրտած նրկիտատր մեմագրութեան շարունակութիմնն է եւ անրողպացնում է նրատ հեատագրատրիմները հայ ժողովրդի մնմ ողբերգութեանն ուսումնատրեանն առայրգում:

Ի տարբերութիմն Հայոց Յեղատագրութեան՝ վարոց ի վեր ինքնուրոյն գիտական մատմանրի վերատմում քննալի, 1921ի Կարսի Պայճանագրի ճախատարմութեան եւ պատմութեանն ուսումնատրեանն քնագատում Հայի Դազարեանն ունի հարինական եւ արուտատմանեան ասկատարի ճախտղներ: Ըստ Լուքեան, նա ունիերգտի դատին է յանմնել հարցի պատմութեանն առային մամրակրկիտ գիտական հմտագրատրիմը: Այս առումով, յատկանշական է աշխատութեան գիտական կարեւորութիմնը, առումել նա, որ հեղինակը ցուցարբում է համակողմանի մատեղում ուսումնատրեանն նիւր դարմներով Կարսի պատմական ճակատագրիմն անմիջատրմորեմ կամ անողղակիորեմ անհոող քագմագան խնդիրներ: Եա դրատք քննարկում է մի կողմից, 1921ի Պայճանագրիմն ճախտղյամ պատմական իրադարմորիմների յայն յեանախտրքի վրայ սկւամ հին եւ վաղ միջնատղարից, իսկ միտ կողմից, Պայճանագրի կերմանր յայրոյամ տարբեր ժամանակաշրջաններմ մատպում միջագային քաղ յարաբերութիմներում Կարսի տարածրի խնդրիմ անհոող իրադարմորիմներով:

Մեմագրութիմն յարախտամ է անրիւրագիտական հարուտ յեմքի վրայ Դազարեանն օգտտելով ներկայ քարեմզատ պայճաններից, շրջատատութեանն մէջ է ողել արիտիտալիմ նորայայտ փատտարորբը՝ քաղում ուտակեան կեմորմեմական եւ հայիական տարբեր արիտիմերից, ինչպէս նաեւ տպագիր մեմարմեակ վատիւրագներ, որոնց անապատ գիտական վերլուծութիմնը նրատ հմարատրութիմն է քնմնել պատմական քննարթակ յեմանկարի վրայ քագայայտել խիտ կարեւոր իրադարմորիմների քարգարմանն հայ ժողովրդի համար ոչ-այերման քարեմզատ քննարգի արմեմախտտրութիմները: Ի շարս նրատ քննարկամ քագմարի հիմնախարցերի, սոյն գրատիտտութեանն մէջ խօսոր կը կեմորմագները, մեր կարմիրով, դրանցից առումել կարեւորների վրայ:

Հնդիմանի հիմնական մպատակներից է անմերքելի փատտելի հիման վրայ ապացուցել, որ Կարսի տարածրն ի սկզբանմ եղել է Պատմական Հայատտանի անցակտելի մատը, իսկ դրատ նկատմամբ Հայատտանի Հանրատկտտութեանն տարբեր հարեանների յատկանրիմները կատարելատպե հիմնագուրկ են: Եա հատտօտակի ուրտագմում է Կարսի տարածրի պատմական անցեալը փաղ միքնատղարից մինչեւ 1878ի Քալիմի Վեմատղալը, փատտում, որ *պատմական, հայկական, հայրենական Հահանց գատարի կեմորմեմ*

կհան եղիչ է Կարս շտաբայրը (ԼԳ 68)՝ Կարսի հայկական, բուրջական եւ կամ նոյննակ վառագական լինելու հարցի վիճարկումը, իսկ առեղի ստոյգ շահարկածը տարբեր ժամանակաշրջաններում, նա իրանամբ համարում է Ի. դարի մեծ տէրութիւնների միջև ծայր ասած *Հրապարակե-ցապատարական* նրբապայքարի արդիւնք, սկզբունքորէն բազանելով այդ զառայի իրողութեան ակունքներուն խարսխումած պատմական փոքր-իսկ հիմնադրում: Ուստի օրհնայալ է, որ Կարսը ինքնազայ շարադրանքում եզօր հակահարցում է տալին 1940ականներին Իտալի Ստալինի ցուցումով վրաց պատմագրաներ Ս. Չամաչխոյի եւ Ն. Բերձնեղի վրա կտմից շրջանառութեան դրսում հակապատմական այն վարկածին, թէ Կարսի տարածքում ընդգրկուած Աղդահանը, Արզանը, Օրթին, Յորթումը, Իզմիրը, Բայրաղը 1921ին Յուրքիային հարկադրաբար զիջուած վրացական եւրըր են, որոնք ինչպատերազմեան ժամանակաշրջանում եւրիչ Էր յանձնել ԽՍՀՄին, դրանք «օրինական» տիրոյց վրացական ԽՍՀին վերադարձնելու նպատակով 1945ի Գեղեմեքիին իտերիդային կենտրոնական մասնուում նրանց տալազարած «Յուրքիայից Ունեցած Մեր Օրինական Կանանքները» յօդուածի առնչութեամբ, հեղինակը կատարում է մի խիստ կարևոր նշանում՝ պարզարևում, որ այդտեղ արտազուրում փաստները *եղծարար էին, սակայն գրանք վերաբերում էին ոչ թէ Հրապարակե, այլ Հայաստանին* (ԼԳ 439):

Պրոֆ. Կարգրեանի գրքի ատանցումն հայ ժողովրդին պատկանող Կարսի տարածքի պատմական ճակատագրի խնդիրն է դարձելից ի վեր մինչև մեր օրերը: Նախ նա անկողմնակալօրէն բազայայտում է Կարս բազարի եւ Կարսի տարածքի նստած պատմական ուղին, ոչաշարտիկնը կենտրոնացնելով, ճանաւարագլեւ, ՉԾԹ. դարում տեղի ունեցած անցքերի վրայ, գաւով նշում, որ ուսական զօրքեղին երկար ժամանակ չէր բաշտոււմ Կարսի տարածքը վերամիտարել Արեւելեան Հայաստանին: Ի դէպ, այս առիթով նկատենք, որ հեղինակը արտերարար մասնագոյց է անում Կարսի տարածքի իրօրինակ դժն ճակատագրի, որը ուս եւ խորհրդային տարբեր պետական գործիչներ Յուրքիայի հետ բանակցութիւնների ընթացում դարձնել էին ատուճախ աւարկայ: Նա շեշտում է, որ եթէ Կրիմի պատերազմից շետոյ Եփեսոյ Ա. կոստը Կարս իր գաւառով վերադարձնել է բուրքերին Միաստաղի զիջումն դիմաց (ԼԳ 129), ապա ազգութեան վրայի իտերիդային գործիչները (Մուսալին, Ռ. Միլիանի, Սերգօ Օրթունիկով) ինտազարում այն յանձնել են Յուրքիային՝ ի փոխնատուցում Կրաստանի կազմում ընդգրկուած Բարսուսի տարածքի (ԼԳ 288, 438):

Հարկ Կարգրեանը նշանակալից տեղ է յատկացնում Արեւելեան Հայաստանին Կարսի վերամիտարուլու սկզբնաւորած Քեղիմի Կինստողովի ընդունած պայմանագրին, ըստ որի՝ 1639ի Կարս-Շրիմի պայմանագրով Յուրքիային զիջուած Կարսն ընդգրկուելոց Առաստաանի կազմում, որին յաջօրեց Կարսի Մարզի մեւտարումը, եւ մնկնարանում է վարչական այս նոր միտարի աշխարհագրական առանձնայատկութիւններին, ազգաբնակչութեան կազմն եւ յայակից հարցերին առնչուող զանազան մակրամասնք:

Հեղինակն յատուկ ուշադրութիւն է դարձնում Մուսալին Աշխարհամարանի յայտարարած ժամանակահատուում՝ 1918-1923ին, Կարսի շուրջ ծագած խրթին, հայ ժողովրդի համար ողբերգական հետեւանքների յանգեցուած տարբեր բանակցութիւնների ընթացքի յատակեզմանն ու անայատ վերլուծու-

քանը: Նա հիմնադրապես բազայադրու է Հայաստանի Հանրապետության մկտանայք Թորքիայում դիրքերն ավրապրկյաք քննարկականների վարած գարտրական քաղաքականությանն դիմազիծը 1918ից ի վեր: Նրանք խախտելով Բրեւտում եւ Երզնկայում ձեռք բերուած պայմանադրուածքի սննները, հեռադղակաթորն հեռաանու էին անքողը Անդրկովկասի նուանմանը (էջ 137, 141, 179-181): Վերջիններիս լայնածաւղ քաղաքական գործողութիւնների շրջանակում Հայկ Կազարեանը մանրաժամաթորն ներկայադան է 1918ի Ապրիլին առաջն դիմադրութեան Կարսի քերդի լայնմանն հանգամանքները: Արշակունի, *Վարսի Մարզի, լայնազն անրակուս քաղաքի գաւառական լայնմանք* (էջ 152), 1918ի Յունիսի 4ի Բարսոթի պարտուրական պայմանագիրը, ըստ որի՝ Կարսի անքողը մարզը տրուած էր քորքերին, նա մեկնարանում է Անդրկովկասման կառավարութեան՝ պատերազմական գործողութիւնների վարելու անկարողութեանը (էջ 151):

1920ի, անկախադ, առաւել ճակատագրական է եղել ոչ միայն Կարսի Մարզի, աղելւ անքողը հայ ժողովրդի համար: Վերլուծելով 1920ի քորք-հայկական պատերազմի տանձագրծման ու ընթացի հանգամանքները թէ՛ դիւանագիտական եւ թէ՛ քաղաքական տեւանկիւններից, Կազարեանը եւս մէկ անգամ շեշտում է, աղ քում ըստ քաղաքական սկզբնադրիւնների, քննարկանների վճաղականութիւնն ի յի դարձնելու միջազային պայմանագրելում (նասնադրուաղե Մարզի) անքազրուած հայաանպատա որդուանները, եւ հայկական պետութիւնը ոչնչագնելու նրանց անգիտում գանկութիւնը (էջ 184-185, 237-238):

Այտուղ, սակայն, հարկ է մանրամասնել, որ խորհրդային իշխանութեան տարիներին այս հարցի շտք ուտանաադրութիւնների իրականացումն անկողնակաղ դիրքերից բազայուած էր խորհրդային գրաքննական կառայանքների պատճառով, քանզի նման գրաքազայում, պատմադրամները հարկադրուած էր լինէին հասել տիրապետող գաղտիարախօսութեան սանձանեզքերը, ինչը բազայուած էր: Նախկին գաղտիարական խորհրդաններից գնրծ հեղինակն անկողնակաղորն մեկնարանում է 1920ի պատերազմում քննարկանների նրանական լայնարքերից մէկը՝ քուչնիկեան Ռուսաստանի քաղաքական, միքական եւ քաղաքական ոգնութիւնը: Թէպէտ նա յի քարցնում, որ առճակատող կողմերի քաղաքական հնարադրութիւններն անհասաար էին, աղքտեանդերն, միակզանայն իրաւազիորն իքրեւ Հայաստանի Հանրապետության *առնիքառուական պարտութեան գլխաւոր պատճառ*՝ առանձնադանում է *Աղասկարգային Հայկանարաւութիւնները, քուչնիկեանքից խարսեղը, հանաչխարհային ինգադրութեան սին պատրուքներից արուելը* (էջ 188): Խօսքը վերաբերում է, մասնադրուաղե, հայ քուչնիկեանի վարչագծին, որոնք խարսելով *Աղգարսիականե*՝ քննարկանների դատարկ լայնարարութիւնները, զանում էին, փաստորն, նախատեղ նրանց լայնարանակին՝ հեռապնդելով Անդրկովկասի արուղ խորհրդայնացման նախատաղ (էջ 188-189): Միաժամանակ, Հայկ Կազարեանը զօգարերելով անաղար վերաբերումը խարսզանում է նաեւ դաշնակցական կառախարութեան պատտիրակներին, որոնք Աղքասնդը հուտիսեանի գլխադրութեանը 1920ի Կեղտներիի Դին Աղքանդրաւարում *աղգարիի կերպով Հայաստանը տրեղացնաղ*՝ հաշտութիւն կերծելն քորքերի հեւ (էջ 203), լայննակով դրա համար նուազազայն իսկ

կրտսերանական հիմք, բանի որ նրանց կրտսերաբարձրին աղջկն սուսարտած էր: *Շրթեով իսկ* - եզրակացվում է նա: *Հաջիկահե պատահակները մի նոր շանչալուր քայլ են կատարում հայ ժողովրդի հանդեպ* (Եջ 203):

Այս երկու կրտսերածրյով է հայկ Կազարեանը ընկարծում 1920ի սուսարտական եւ սուս-հայկական յարաբերութիւնների պարզացման ընթացքը, որը եւ կանխարդէլ է 1921ի Մարտի 16ի Մոսկուայի շարադաստիկ Պայմանագրի կնքումը: Արդիագիտական յայն յնքի, այդ բանը արիւնքային նորայայտ կատարողների ուսումնասիրութեան հիման վրայ, նա բարեկեցութիւն վերցնում է ընկալականների եւ սուս բոլշեիկների միջեւ դիտանագիտական յարաբերութիւնների հաստատումն ու նշում, որ Խորհրդային Ռուսաստանն անտարին է 1920ին ճանաչել Անկրայի կատարութիւնը: Հեղինակը մեկնարկում է Լեւինի կողմից ընկալականների իսկալ դրամական եւ սոսգական օգնութիւն զտարելուտ հիմնական պատճառը՝ համաշխարհային ծառայի սոցիալատական յեղափոխութեան յարաբանի ցնոխական զարգախալը, յարանելով մասնանշել, որ դա *էկատարուէ է Հայաստանի ու հայ ժողովրդի հայտին* (Եջ 249): Միաժամանակ, ընդգծելով Լեւինի նկտ բանակցող Մուստաֆա Քեմալի պատուիրակների վերտութիւնը, նա փաստում է 1920ի Օգոստոսին բոլշեիկների սուսջնորդի դրական դիրքադոլուր՝ Հայաստանի Հանրապետութեան վրայ ընկալականների կողմից նախատարադատող յարմակման իրականացման անկութեանը (Եջ 254): Համանայն ենք, սրոն՝ Կազարեանի նկտնութեանը, թէ՛ սուսյան բանակցութիւնների անյալող սուսարդին, բանակցող կողմների միջեւ աղկալ հակադարձութիւնները նուսալ Կին նրանց միատրող գործոններից: Այս անհաստատարակտութիւնից հնտորն օգտում էր ընկալականների պարագլուտը:

Միեւնոյն ժամանակակիցոլուրն ընթացող հայ-ուսական բանակցութիւնների կազակցութեանը հայկ Կազարեանն ի դերն է հանում ոչ միայն բոլշեիկահն Ռուսաստանի Հայաստանի անկախութեանը պատճառալու ճանաչելու յրանութիւնը, այլեւ 1920ի Հոկտեմբերի 28ին ստորագրտած հայախանկը սրոլուան անարդիանակտութիւնը, ինչը մեկնարկում է բուրջ-հայկական պատերազմում Հայաստանի պաշտութեանը, ինչպեւ նաեւ Մոսկուայում Լեւոն Հոսնի գլխատրութեանը գործող հայկական պատերազմութեան դիտանագիտական ցանք ոնակութիւններով: Այս ստտումով, հեղինակը միանգալայն տեղին յանդիմանական խօսքեր է տալուտ հայկական պատերազմութեան անկանների հասգչին, որոնց անհնտանակտութիւնը բալայայտում է դեմեւ 1920ի Մայիս-Յունիս անկաններն Մոսկուայում ընթացող բանակցութիւնների յեմնարտողի վրայ, երբ վերջիններս մերծել են Խորհրդային Ռուսաստանի Արտարին Շոլովոնի անկախակ Լեոն Հարախանի՝ Վանի, Մուշի եւ Քիցքոյի վլուտքները Հայաստանի Հանրապետութեանը միադնելու պատրաստակալուդիւնը (Եջ 241):

Պրոֆ. Կազարեանն ստտեց ստորը ստոր անհարի յոլքերի՝ գլխտրան վերտնութեան է հնթարկում ե՛լ 1921ի Մարտի 16ի Մոսկուայի, ե՛լ 1921ի Հոկտեմբերի 13ի Կարսի Պայմանագրերի կնքումը պատմանտրող նախապայմաններն ու հայ ժողովրդին պատիկանող պատմական ստարանքի օգտի մալի ճակատագլուն սպորինարար տնօրինում դրանց ընկալները: Հայաստի փաստերի հիման վրայ նա բալայայտում է Լեւինի եւ ճրա գիմակիցների (ճանախորալուտ Մտալինի) ղեկալար դիտակատարութիւնը Կարսի ստարած-

քը բննալականներին յանձնելու հարցում, մասնաճշտմ, որ բուչելիկան պետքեան ղեկավարը Կարսը համարելով բարքական քաղաք, այն բննալականներին զիջելու զօրոք կայսրել էր դեռևս 1920ի Դեկտեմբերին (էջ 272-273): Այսպիսով հիմնական հետևութեանն այս առնչութեամբ հաստ է *Հայաստանը համաշխարհային շեղախառնիկի գոհանգիտելն ուղեկերպու բարդալականիկերն սկզբնապէս էր Լենինը* (էջ 271):

Ինչ վերաբերում է Մոսկուայի Պայմանագրին, որով Խորհրդային Ռուսաստանին կատարելութիւնն առանց Հայաստանի ներկայացուցիչներին համաձայնութեան, նոյնիսկ մասնակցութեան, ոչ միայն թուրքիային էր զիջում Կարսի, Արշահատի եւ Արտիկի տարածքները, իսկ Լոյսիշեռանի Մարզը նախկարելում Խորհրդային Արցիքանին, այլև *ապարիտարը շեղու էր յարարարում համահարակետն, երկրակ համաշխարհային պայտի որդուներ, որոնք մասնակցին ստորագրել էր Կահե թուրքիայի որմուար կատարութիկերն*, ապա Հայկ Կազարեանն այն բնորոշում է իբրև *ազգեա Հայաստանի համար* (էջ 286, 290): Եւ իր համոզմունքն է յայտնում, որ այս պայմանագրերը իարծել է Կարսի Պայմանագիր յնդուումում որդուանելի առաջըր:

Յիշուի, անըրդովկանեան երեք հանրապետութիւններին ներկայացուցիչներին եւ բննալականներին միջեւ Խորհրդային Ռուսաստանի միջնորդութեամբ կայացած Կարսի Խորհրդածողոյք, փաստօրէն, ընդամենը փասեղացել է Մոսկուայի Պայմանագրի հիմնական դրոյքները: Հեղինակը փաստում է, որ այս պայմանագրով շեղու էր յարարարում Մերի Կայնագիրը, Կարսի Մարզը յանձնում էր բննալականներին, իսկ Լոյսիշեռանի Արցիքանին: Մենք տակայն, իարկ ենք համարում արժեորդ Հայկ Կազարեանի խիստ արժնական մեկնարանութիւններէջ մկը, որով նա անհերքելիօրն քաղալարում է Մոսկուայի եւ Կարսի պայմանագրերի անօրինական ընդդք իրարարանական տեսակետից: Հնուարքիի է նրա մեկնարանութիւնն այս այն, որ 1921ին գոյրիկը դեռևս յարատեաղ Օսմանեան Կայարութեան օրինական կատարելութիւնը չէր մասնակցում Մոսկուայի Պայմանագրի ստորագրմանը, իսկ բուչելիկներն առանց նրա արարածական համալայնիկեան ու ստորագրութիկեան նրան էին զիբում Հայաստանին արանկանող տարածքները (էջ 325), ինչը վերջնականապէս անրագրումը Կարսի Պայմանագրում: *«Յիշուի հանգամանքներն ուսուք - նրան է նա - Մոսկուայի Պայմանագրին անօրինական էր եւ չէր կարող զանուղ 1921ի Հոկտեմբերի 13ին Կարսում կերակելը պայմանագրի կնքը: Մրան պէար է անկացնել Կահե այն, որ Օսմանեան Կարսութիկեր ներկարացնող կատարութիկեր 1920ի Օգոստոսի 13ին կնքել էր Մերի Պայմանագրերը եւ այն Մոսկուայի Պայմանագրի կնքման պահին ոչ վերացրել էր, ոչ էլ զրանից հրամարակելը* (էջ 325): Ըստ Կազարեանի իրատեսակն հետետարիկներին անմայա է դստնում, որ Կարսի Մարզը բննալականներին նախկարելող պայմանագրերը միանգամայն անօրինական էին:

Հայկ Կազարեանի մեմուագրութեան անճանախարքրարական կողմերի է Երկարը Ալիարեանարից յետո) Մուալիմի մախամեմութեամբ Կարսի տարածքի առնչութեամբ ԽՍՀՄ պահանջատիլութեան հարցի մտնրագրին վնդուումիւնը (այս խնդրին նախրում են մեմուագրութեան երկու մուալտն գրուաներ): Խիստ դժգոհ թուրքիայի երկրին քաղաքականութիկեից պատե-

բազմի տարիներին խորհրդային ղեկավարը հազց է բարձրացրել 1925ի Դեկտեմբերի 17ի խորհրդա-բարձրական բարեկամության և չեզոքական մասին պայմանագրի վերանայման և երկու պետությունների միջև 1914ի ստեղծմանը վերականգնման անհրաժեշտություն։ Ատանկ ողբումն է հեղինակի իրականացրած աշխատանքն այս հազցի լուսարանման կազմակերպանք, բանի որ այն նա խորհրդային պատմագրության կրթից խնամքով շրջանցուն է լուրեւածը, իսկ նրա ամսագրի մայրաղմնը (Ի՝ Տեղուն, Լուրի Բարբելով և այլք) ստեղծանակալուն է նմ, լուս Լուրեւան, համատուտ դիտարկումներով։ Փոխալներ, պրոք. Կազարեանը տարբեր կրողածրներով հիմնադրապես բննարկում է Յուրբիայի, լուս Լուրեւան, հակախորհրդային քաղաքականությունը պատերազմի տարիներին, ք՝ ԽՍՀՄում և ք՝ Արիւրում բնակուող հայ ժողովրդի լայն զանգուածների, խորհրդային պետական քաղաքականության դերերի (մասնատրուպես ՀԿԻ) ԿԵ ատուցի բարատուար Պ. Յարուբիոնեանի), Լայոց Եղեղեզու ղեկավար գործիչների գործադրած գանքերը Կարսը ՀԽՍՀին վերախառնելու համար։ Այս ատնությանը, մանրամասններ Հայկ Կազարեանի, մեր կարծիքով, ատանկ նակամ երկու դիտարկում։

1. Ըստ նրա տուեալ հազցի սրծարծուն միջազգային սուգարեզում ամնմեքն պայմանադրուան յ՛ր Սուալիքի կարծեցեալ հայախորհրեաւք, հակառակ դեպում, ինչպես սակացուցում է հեղինակը, նա ցանք ու Ետանկ յ՛ր գործարդի Կարսի տարածչի մեծ մասի միատրուպե Կրագական ԽՍՀին հիմնադրելու համար։

2. Խորհրդային Արուրեան պահանջը, որն օրակարգից պայտուծուպես հանունց միայն 1953ին Սուալիքի մասից յետոյ, մնաց անիրականացի մեծ տրտրիներին, մասնատրուպես 1945ի Օգոստոսին միջուկային զմնի փորձարկման արդիւրում միջազգային սուգարեզում դիզերը յ՛նշտակիօրն անդուպղման ԱՄՆի հակադիզուրեան հեծունակը։

Համատուտակի նշնք ման, որ գրուխուտող աշխատության մէջ պրոք. Կազարեանը բազմիցս անդրազատում է Լայոց Յեղաուսարմութեան պատմութեան ուսումնասիլութեան համար մեծ կարելուրիւն ունեւող վիճալուրոյ խնդիրներից մէկին, Յեղաուպետութեան ժամանակագրական պարսոյժելին։ Ինչպես Լայոց Տեղաուպետութեան պատմութեան և ճեղատպանութեան իրրե երուրդի մի շարք նշանաոր մասնագետներ (Սուալ Պրեմս, Երուին Լ. Հարովից, Միլասի Ենրիսեան, Լուրի Բարբելով և այլք), նա նա Լայոց Տեղաուպետութեանը գերաշարտում է դիտել իրրե փուլային զարգացում ունեւած իրադարձութիւն, ատանմնացնելով դրա իրականացման երեք հիմնական շրջափուլեր համոլեւան, երիտրուրպական և բնմալական։ Անհերքելի բազմապիսի փաստերի վկայակշմանը հեղեմակը գորբերուրոյսի հիմնադրում է 1918-1920ի բուրբական տարբեր արշաւանքների բնուպղում։ Պատմական Հայաստանի, ալի բուն Արեւելեան Հայաստանի տարածքում բնմալականների իրականացում նա) ժողովրդի զանգուածային բնացնչումները կանխամուածուածութեան հիման վրայ, որը ճեղատպանութեան իլլրի երուրդի հիմնական քաղաքիչներից է։ Օրմնայալի նք համարում նրա հիմնական նզարակարտրիներերից մէկը, լուս որի՝ 1920ին ազգայնամող բնուպղաննի ժրագրում արշաւանքն արգանական շարուակութիւնէ կը երիտարարը իուրբերի վարած ճեղատպանութեան քաղաքականութեան (Եջ 185)։ ճնմու

տականների կողմից հայ ժողովրդի ոչնչացումը նա քննադատում է իբրև Հայոց Ճեղատաքանություն երրորդ շրջանի (Էջ 251): Հիմնադրողի մասն ճեղատաքանությունը մենք հսկում ենք դասելու հեղինակի արժանիքների շարքը:

Ուրախ է առանձնացնել պոետի Կազարեանի մտեցման նա միկ առաջադրվել, նա պարբերաբար ընդգծում է ոչ միայն հայերի, այլև Օսմանեան Կայսրության տարածքում բնակչության ազգային այլ փոքրամասնությունների քրոջերի, եզրիների, մասնատրասելա յոյների հանդեպ բնապականների վարած քաղաքականության գերասպան քննադատ (Էջ 133-134, 227): Արդևնցում, ընթերցողի առջև յարմուր է Օսմանեան, իրապի, գերասպան Պետրոսեան յանցագործ դիմագիծը, որի դիմագար գործիչները, անկախ քաղաքական պատկանելությունից, 1910-1920ի սահմանագծին այլազգի նպատակների նկատմամբ ի յայտ բերած աշտանագրեանք ոչնչով չլին գիտում իրենց նախորդներին:

Կրքի ընդարձակ երկնադր քաճմում (Էջ 499-976) ընթերցողը կարող է ծանոթանալ Կարսի տարածքի համար բախտաբաշ Երանակոթին ունեցած բոլոր պայճանագրերի բնագրերին ապրիբ լիզանելով՝ սկսած Բաղինի Անիստրոլի ընդունած պայճանագրից մինչև Կարսի Պայճանագրից: Բացի դրանից, քանի որ մենագրեանն մեջ Հայի Կազարեանը ոչ միայն մեկնարանի է Կարսին առնչող քանակային գործընթացները յնտրատերագրական ժամանակաշրջանում, այլև իր քաղաքագիտական պարտքն է համարել հայեաք մեծել մեանապես արդի վուլյուն ընթացող քաղաքական գործընթացների, հայ-քաղաքական վերջերս կայացած քանակագրիչներին վրայ եւ յայտնել է, ի դեպ, իր ժխտական դիքրորոյունը նման պայճանադրումութեան կայացման յուրջ (Էջ 496), գրքի երկրորդ մասում հրատարակել է Հայաստանի Հանրապետութեան եւ Թուրքիայի միջև 2009-2010ին դիմանագրողական քանակագրիչների ընթացքը յուտարանող մեծարի նետարքիքի վաճառագրեր (Էջ 805-976): Կրանց բուն նպատակախարձար ենք գտնում առանձնացնել 2009ի Ապրիլի 22ին Եռէլյարիայում ստորագրուած «Մանապարիային Բարտեզ-ը, 2009ի Օգոստոսի 31ին Եռէլյարիայում ընդունուած «Հայ-Թուրքական Արճանագրութիւնները», «Հայաստանի Հանրապետութեան եւ Թուրքիայի Միջև 2009ի Հոկտեմբերի 10ին Յերիխում Ստորագրուած Արճանագրութիւնները»:

Կազարեանից վեր է պոետիտար Հայի Կազարեանի գրքի քաղաքական նշանակութիւնը, որը Հայաստանի պետական եւ քաղաքական գործիչներին կարող է օճանդակել ճիշտ կողմնորոյունելու Հայաստանի Հանրապետութեան պոտաքին քաղաքականութեան կերտման քառողիներում: Միաժամանակ խիտ աշխճական հնչելոյթին ունեցող նրա մենագրութիւնն, անկասկած, իր ուլյուն եւ մնայուն օտոց կը գրառի Հայկական Հայոցի եւ Հայոց Ճեղատաքանութեան պատմագրութեան մեջ: Անտարակոյս, այն յսնկկան է նաեւ ընթերցող յայն հասարակութեան համար, քանզի ընդլայնում է մեր գիտելիքները հայ ժողովրդի պատմութեան խիտ կարևոր, սարայն, ըստ էութեան, յստոր պատշաճի յուտմնասփրում այս բնայի առաքարգում:

ՎԱՐՈՒԺԼՆ ՊՕՂՈՍՅԱՆ

¹ Տե՛ս օրինակ Հայկ Դադարյան, *Արևմտահայերի Մոզիպ-Տնտեսական և Ժողովրդական Կույրերից 1800-1870 թթ.*, Երևան, ՀԱՍԿ Գիտությունների Արևմտահայկ Հրատ., 1967 ևսև *Արևմտահայերից Տնտեսականության Կարգրեպից*, Երևան, Տիգրան Մեծ, 2001 ևսև *Հայ Միտրիցի Տնտեսականության Օսմանյան Կարգրեպից 1890-1922 թթ.*, Հայ Լ. և Բ., Երևան, Տիգրան Մեծ, 2004 (Իրիցրեպ, Վրեպ, անթապ Իրապարկարից Երևան, Տիգրան Մեծ, 2007):

² Այստեղ և սլառնեա՝ ընթղթունից ևեղիունից և:

³ Հայրապետի Հանրապետրից ևրիւ պետրիւ վրաթնկա ընթղթունից անաղթարից՝ ըստ թղթունի սղթունից ևրիւ վրաթնկա հառապեղ և ևսև Ուրիւ Մաթրապետից (Ուրիւ Մաթրապետի, Օսմանյան Կարգրեպից Տնտեսականության Միտրի Ընթղթունից 1876-1920 թթ.), Երևան, Լաւակի Հրատ., 2009, էլ 191-194):

ريمون كيفوركيان، ليفون نورديكيان، فاهي ناشجيان، الأرمن، البحث عن
ملجا ١٩٣٩-١٩١٧، بيروت، منشورات جامعة القديس يوسف، ٢٠١٠،
ص. ٣٢٠

بداية أود أن أشكر القائمين على مشروع الكتاب الذي هو بمثابة أهديا
وخاصة الهيئة الوطنية الأرمنية في الشرق الأوسط.

إن هذا الكتاب، بنسخته الفرنسية الصادرة في العام ٢٠٠٦، وبنسخته العربية التي تقدم
اليوم، يسد فراغا مؤكدا في مكتبتنا.

يعرف العديد منكم شي موزحة متخصصة بالتاريخ اللبناني المعاصر، لكني كنت
غالبا، ومن خلال أبحاثي الخاصة، ومن خلال المحاضرات التي ألقيتها في جامعة القديس
يوسف، أواجه صعوبة الفهم والشرح، من الداخل، لعملية احتلال الأرمن في لبنان
وسوريا. وحيث أنني لا أجيد اللغة الأرمنية، شأني شأن معظم اللبنانيين، فإنه يصعب علي
الوصول إلى ما كتب باللغة الأرمنية عن هذه المسألة، في حين تبقى المعلومات المتناحرة
بالتلغات العربية والفرنسية والإنكليزية نادرة.

بأنني هذا الكتاب ليسد فراغا واضحا بشكل مناسب وموفق، أولا نظرا للجدية العلمية
التي تتلخص بها المساهمات الموجودة فيه، والمركزة أصلا على الاستثمار الأمثل للمصادر
الرئيسية المتناحرة، مثل أرشيف السلطات العثمانية والفرنسية وأرشيف المؤسسات
الأرمنية، وسير الحياة والسير الذاتية للناجين من المذابح الجماعية والمسؤولين العثمانيين،
وأرشيف اليسوعيين والصحافة الأرمنية والعربية دون أن ننسى المقابلات الشفهية
والأبحاث الميدانية.

وكونها تتناول مواضيع مختلفة، فإن المقالات الخمس عشرة تقريبا التي يتألف منها
الكتاب، تتكامل بشكل يتيح للقاري، تتبع المراحل الكبرى التي مر بها الأرمن منذ الإبادات
الجماعية أي منذ التهجير القسري الذي أقرته مصلحة إدارة أسكان العشائر والمهاجرين
التابعة لوزارة الداخلية العثمانية سنة ١٩١٥، والذي رافقه وتلته مجازر الغرزة لاجئين
ناجين من المذبحة. وكان من أمر هؤلاء أن تفرقوا في المقاطعات العربية للسلطنة
العثمانية بشكل أساسي. وبعد انتهاء الحرب العالمية الأولى، نزحوا إلى كبرليكا التي كانت
وضعت تحت الإدارة الفرنسية ثم ما لبثوا، بعد أقل من سنتين، أن عرفوا تهجيرا جديدا
كانت آخر فصوله نزوحهم عن سنجق الإسكندرون في سنة ١٩٣٩.

وهكذا يتيح لنا الكتاب متابعة مسيرة اللاجئين بشكل علم وسيرة بعض المجموعات
والأفراد بشكل خاص. كما يتطرق إلى مسألة لطالما بقيت من المحظورات ألا وهي مسألة
النسوة والفتيات التوتلي زوجين طوعا وقسرا إلى تركيا، أو التوتلي اغتصبن ثم تحولن إلى
الدعارة، بحيث يعنى الجدل قائما حول إمكانية إعادة قبولهن في الوجدان الأرمني.

ونكتشف في الكتاب أيضا وصفا للحياة بعد الحياة، أو بالأحرى للحياة بعد الموت،
لهؤلاء اللاجئين الذين كنسوا في مخيمات بنيت كيفما اتفق في بيروت وحلب ونعشق.

بينما توزع الطيف على الميثاق في لبنان وسوريا وفلسطين. كما يبين الكتاب كيف عانت الحياة التي هذه المجموعات النازحة بمساعدة جمعيات الإغاثة والأمانة الأرمنية بشكل خاص، وكيف أُعيد بناء المؤسسات الأرمنية - الكنيسة والأحزاب والجمعيات -، وكيف استعادت التقاليد المدرسية، كل ذلك بهدف إعادة إحياء الهوية الأرمنية بأقصى سرعة ممكنة. كما يبين لنا الكتاب كيف تمت عملية الانخراط الأرمنية على الصعيد الاسكوتية والاقتصادية والسياسية، منذ أواخر العشرينات من القرن العشرين، في الأحياء الجديدة في المدن وفي بعض الأرياف ومجتمعاتها برغم المعرضات والمصاعب الجمة وعلى أكثر من صعيد.

ويطرق الكتاب إلى هذه المسائل الجلية بأسلوب بسيط وواضح مرتكزا على وثائق دامغة وبمقاربة علمية جادة ورصينة بعيدا عن الأهواء والتعلق.
ولم يهمل الكتاب المساحات الانسانية فأفرد للصور الفوتوغرافية حيزا كبيرا، مما أضيف على العرض العلمي الجفاف مسحة طراوة وبعثا بشريا. لأن تاريخ اللاجئين ان هو الا تاريخ مشحون وظلم وتعذيب. وهذا ما نستشقه في نظرات الأطفال والنساء والرجال المتصاعدة من صفحات الكتاب والتي هي ربما ابلغ من الكلام واحدى.

ككل هذه الأسباب، ولأسباب أخرى سنتطرق معكم كلما تعمقتم في القراءة، يطرح الكتاب نفسه كمرجع لنا لأن أمام كتاب تاريخ، كتاب تاريخ رافع. لكنه أيضا كتاب عن الذاكرة، أو بالأحرى وبشكل أدق، كتاب للذاكرة. إذ أنه، ومن خلال سرد الأحداث، يتيح للقارئ أن يفهم الذاكرة الأرمنية، ذاكرة الأمل واليوم، بشكل أفضل. وبالنظر إلى اليمين: تاريخ للشهادة وذاكرة للقيم، فإنه، بنظري، على كل لبناني أن يقرأه خاصة إذا لم يكن من أصل أرمني.

ولحسن الحظ أضحت اليوم زمن العظيمة والميثاق بالنسبة للأرمن اللبنانيين من الماضي. لكن هل ولي معه فعلا سوء التفاهم؟ هذا تعري ليس بالكيف. لقد سمعت لبنانيين من سياسيين معروفين ومواطنين عاديين، يسألون الأرمن عن أولوية انتمائهم وما إذا كانوا لبنانيين أولا أم أرمنيا أو إذا كانوا لبنانيين أكثر منه أرمنيا وبالعكس. ولا يقتصر ذلك على الأرمن فقط إذ غالبا ما تولى اللبنانيين يسألون بعضهم البعض عن درجة لبنانيتهم. إن الماضي موجود في الحاضر ومعرفة كيفية مواجهة الماضي سؤال يطرح نفسه بقوة وخاصة في لبنان. وهذا الكتاب يحمل أكثر من جواب على ذلك لكن على طريقتة الخاصة.

فانه يبين لناكم الأرمن هم أرمن. أو معياره أخرى يساعدنا على فهم كيفية وسببية وجود وتكوين وبقاء الثقافة الأرمنية في لبنان والمرتكزة أصلا إلى ما نحن خاص بالمقارنة مع باقي مكونات المجتمع. ما نحن مصنوع من الآلام وعليه يشكل العاصود الفكري للهوية الأرمنية. لكنه يبين أيضا كيف يتلين الأرمن بسرعة ملحوظة ويتأقلمون مع السياق العام للمجتمع الكلي والثقافة الطاغية فيه. وما يبينه الكتاب أيضا كيف أن الولابيين، أرمني-لبناني، لا يستطيعان الانفصال الواحد عن الآخر، حيث ان الواحد منهما ينبع من الآخر، وكلاهما يحملان تحفيقة كلها والتاريخ بشموليته: ففلاجيون الأرمن، ومنذ وصولهم إلى

لبنان، لا يعيشون في الماضي، وحيث أنهم مجبرين على التكيف من أجل البقاء، فإنهم يعيشون الحاضر. وفي هذا الحاضر اللبناني يحرصون أفراداً وجماعات على الحفاظ على هويتهم الأرمنية. ومن دون أن ينسوا ما حل بهم من الظلم والعنف، فإنهم يوسعون أفق تفكيرهم بغية الانخراط في حقائق العالم الذي يعيشون فيه بحيث لا يفقوا أسرى الماضي وسجاءة الحقد. وهذا ما يسمح لهم ركوب ثقافة السلام العينية أصلاً على الماضي لكنها موجهة نحو المستقبل. ويسهل لنا الكتاب فرصة اكتشاف وفهم هذا الأمر والوقوف على خصوصيات اللبنانيين الأرمن بناء عليه. كما أنه يسمح أن نتحقق، وبإبرهان القاطع، أنه من الممكن الخروج من ثقافة العنف والأحقاد دون فقدان الهوية، وأنه بالتالي يمكن مواجهة الماضي من أجل تطهيره وتحمل تبعاته دون التعقيم عليه.

ومن حيث الشكل والمضمون، فإن هذا الكتاب عن الأرمن، وباللغة العربية، هو أثر قيم. وهو يدل على عدم صوابية فرضية التبديل اللبناني أو أرمني. ويشهد على ذلك هذا المشروع الجماعي مع الأهداف التي رسمها والتعاون الوثيق الذي كان في أساس تحقيقه. منذ الفكرة الأولى إلى مرحلة الترجمة، إنها النظرية المتناسقة التي لم تأت على حساب أي من الهويتين بل كانت نتيجة تفاعل حقيقي بينهما بحيث أتت جودة الترجمة لتحرزها وتلتقي على الفردية. إنها نتاج شخص لبناني-أرمني، أو قل أرمني-لبناني، يتقن اللغة العربية بكل تشعباتها الثقافية وينفس السهولة التي يتقن فيها اللغة الأرمنية بكل ما تحمله من تشعبات وتفاصيل.

هذه بالإختصار بعض الملاحظات والأسئلة التي قادتني إليها هذه الترجمة. ولم يبق لي سوى أن أهنيء مرة أخرى القائمين على هذا المشروع وأن أشكرهم على عملية إشرافي به مع تمنياتي لكم جميعاً بقراءة موفقة.

CARLA EDDE

ՄԱՐՈՒՄ ԿԱՏՎԱԼԵՆԸ
(1936-2007)

զնն ստանի դարձում:

1967ին Կատվազեանն աշխատանքի է քննվում Հայկական Մովետական Հանրագիտարանում: Նա հետագույն զբիծմունքիմ ծուսազն աշնուել եւ իր կեանքի վերջին 20 տարիները՝ որպէս հայ ժողովրդի պատմութեան քաննի գիտական խմբագիր, այնուհետեւ ստազ գիտական խմբագիր, անննազորդ նուիրեց հանրագիտարանային յօդուածների ծրախմանն ու խմբուկմանը: 1981ից նա զննախարել է Հանրագիտարանի Հայ ժողովրդի Պատմութեան խմբագրութիւնը: 1974-1986ին յոյս տեսած Հանրագիտարանի 12 հատորներու հրատարակել է հարիտուոր քառ-յօդուածներ: Ելանակաւից նն յատկապէս «Արարտաի երկիր», «Կիլիկեան Հայաստան», «Աւարտանազ Պատմութեազ», «Արարտու», «Հայաստան (Պատմական Ակնարկ)» քառ-յօդուածները:

Երա գրիծուն մասնակցութեանը նն յոյս տեսել նան Հայկական Հանրապետա Հանրագիտարանի քառտեսութեակը եւ հանրագիտարանային աղ հրատարակութիւններ: 1980ին «Հայկական Լեռնայիարի Հնօգոյն Պետական Կագմատորաններ եւ Հայկական Յեյախմբի Հոմախմբման Ննթագրքը Ք.ա. IX-VI դդ.» քննալով պաշտպանել է քննածուական ու ստազել պատմական գիտութիւնների քննածուի գիտական ստիծան: 1985ին հանատեղութեան կարգով հրախրուել է ԵՊՀ Հայոց Պատմութեան Անրիմ, որտեղ դաստատեղել է մի շարք ստարկաներ: 1995ին նրան շնորիուել է որդեանի ստարիման: 1987ից մինչեւ մաիք աշխատել է ԵՊՀ Հայոց Պատմութեան Անրիմում:

Կատվազեանը գրիծուն մասնակցութիւն է ուննել հայոց պատմութեան քննական ուսումնական ծրագրերի, ճեանարկների եւ դասագրքերի ստիծման աշխատանքներն: Նա հնղիմակալից է Հայոց Պատմութիւն Հիմնախորցրքն ուսումնական ճեանարկի (2000): Կատվազեանի գիտական աշխատարիւնները վերարերան նն հայ ժողովրդի կրագմարիման, հայոց պիտակալութեան, հին եւ միջնադարեան Հայաստանի պատմութեան քագմարի հիմնաարկներ: Նա ստանննակի ներարուն է ուննել ինչպէս սերարտագիտութեան գարգացման, այնպէս էլ երտազորնի, Արտաշեսան, Արշակունտազ Հարստութիւնների եւ Կիլիկեան Հայաստանի պատմութեան ուսումնաւիրման գրիծում: Առանննակի արժք ունն նրա «Արեծննեան Աշխարհակարեան 13րդ եւ 18րդ Աստրաւարիւնները» (1976), «Հին Հայաստանի «Ար-

(1961-62), ՀԸԸՄ երեսակ Տնփրճան Կանխակրթարան և Ծովակինճան-Մանուկնան Մանկերու Երկրորդական Կարծարաններուն (1969Ըն փարսը է փարծարանին կրգչախորն ու նուագախորսը), Մարտատններու և Հարկի դպրոցական զանկերուն մէջ

Երածչտանխորսուն և բննախտանկան յօրտածներով աշխտանկցած է *Երկրաս, Սիրիոյ, Երկրաստորջ Հարկի, Արարատ, Արարատ Գրական, Զարթօնք, Շիրակ* քիքերուն: Հեղինակած է խմբերգային յօրինածներ, երաժշտական տեղծագործութիւններ: Ընթի յօրտածներ, ուսումնասիրութիւններ և երազարտելային դասախօսարկնունքը Բռնանու Մեղիքեանի, Երեսակ Մանտանիի, Կովնասի, իւր երածչտանկան բարտրի մտայն: Կարգած և յարգագած է *Գոսան Երգարանի* (Ա տպ. Պէլքոյ, 1969, Կ. Տօնիկնան և Երկիք Հրո.): Հրատարակած է *Երածչտանկան Բարտարտական Բարտարանի* (Տպ. Զարթօնք, 1987), որ նմանատիպ իւր բարտարաններն կ'առանձնանայ իր յայնածիր թփանչակարծեանը և իրարանչիւր եզրի բարտարտեան խորանկ և գրիթ սարդոջական ու բարգմանչեան բարտարտեանը: Հարց մը կարերու բարտարտեանները, ի տարբերութիւն այլ բարտարաններու յանկանկան ու տանձանկանկան տարտարտեան իտարտած են կրկարտանկ յօրտածի տանձանկներուն: Կնան յօրտածները կը միտին գրտանխտանչտանկան մուսժորտեան ժամանակակից մակարտայնին դնէ *Բարտարանի*, որ օգտագործած են բարգմանկար երածչտանկան իտարտծի ու յօրտածներ: Ընթի անտարտ անտիպ գործ մը՝ «Կտագարտաններու Բարտարանը»:

Գանկորտի փերտան (1968) և անագ փերտան (1997) անկան էր ՀԸԸՄ:

Միմտա Գանկորտի մանտարտ է Հեղեաները 2009ին, Պէլքոյ, և իր մարծից սովտիտեղա: Պորն Հանտարի Ազգայն Գեղեղմանոց:

ՉԱՂԱՐ ԲԷՇԷՇԵՆԸ և ԱՆՎԻՄԸԻԿ ՏԱԳԷՍԵԱՆ

ԳԵՂԱՄ ԿՐԻԱԿԱՍԵԱՆ
(1931-2010)

Հայտատանի ճանաչտած գիտնական, անտանի մանկագործ և պտտժարան Գեղան Եղիչի Կիրակոսեանց ծնուկ է 1931ին, Թուրքի Անանկ գիտն: Ստտան աշխտարից դարտած բնտանկցած:

1950ին անտարտեղով տեղի միջնակարգ դպրոցը, զօրակրոնք ու ծտտայն է Խորեղրային բանական: 1954ին ընդունուկ և 1959ին անտարտ է Խուչտար Արտանի Անտան Հայկերան Պետանկան Մանկագործական Ընտարտարտի Պատմորտեան Զանկարտար և աշխտատանի անուկ ԳԱՄ Մարտակ Արծեղեանի անտան Լեղայն Ընտարտատտ:

1971ին սրայտագանչ է բնկնտտանկան, իսկ 1997ին դրկտարտեան և նոյն բուտականին ստտցեկ է գարնտարտեան կրոն:

1971ից միջնա իր մանի Կիրակոսեանը աշխտատտ էր Մանկագործական Հանտարտարտան, սկարտ սրակն բնկնտարտ պտտարտեան դտտարտա, դտտանանկիով միջին դարեր, նոր և նորագոյն պտտարտեան դտտանիքերը, տտա նախ սրակն Թամնի փարի, այնտեղան: Արիտնի սրտնտար:

Կա եղիկնակ է մնայտն ևս արծրարտը երկր մնտագորտրունիքի, 60ից անի գիտական յօրտածների: Արծրարտը է մանտանկ կրա *Հայտատանկ Լանկ-Քանորի և Քորքանն Ենիքի Աշխտանկներ Երտանտ (1886-*

1980թ. 1 (1997) հասցող: Նա կարևոր է համարել ինքնուրույն անողջազնակ միջնադարում իրենց գոյությունը պահպանած իշխանական տների՝ Կոփանցների, Հասան-Ֆարաբանցների, Օրբելյանցների, Պոռչյանցների, Ազիզբեկանցների և Կալուտեանցների պատմությունը:

Կիրառական կենցաղում ունի մեկ երթուղանք՝ տեսնել Անին: Ին մա տեսա Անին, եւ իր քնննատար ու գործը գրչի ուժով վերաինաստատողնեց Անին եւ որպէս նրա վերածննդի պատգամ, իր անապարկությունները թողել յայտող սիրուններին: Նա ներկայ եւ գալիք սերունդներին, պատմարան-ուսումնասիրողներին ծանանգել նաեւ *Հոգի Եւ Արեան Գանդոլ Եւ Էրցին Է Կանյում* աշխատությունները, որոնք արդենք են նրկու անգամ որպէս ռիտատող Արեանեան Հայաստանում կատարած չրպագայութեան:

Նա իր ավանդութեան, սկզբունքայնութեան, մարդկային վիճ յատկանիշների չնորիս վայելում էր Մանկավարժական Համալսարանի ողջ անձնակազմի, քննիչների եւ ուսանողների սէրն ու յարգակրք: Նրան ճանաչում եւ ընդունում էին Հայաստանում եւ նրա անձնանցներից դուրս:

Գնդան Կրթականությանը մահտար: 9 Յունուար 2010ին:

ԱՌՏՏԱ ՅԱՐՈՒԹԻ ԻՆՆԱՆ

ԳԵՐԳ ԽՐԼՈՐԻՆ

(1927-2010)

Քաղաքացիական նախարական, փոքնուր Պերդ Տիգրանի Կրթական ծնած է Հովնգ, 19 Օգոստոս 1927ին: Նախակրթությունը ստուչած է տղի Հայ Անտարական Ենմանուկ Կարծարանը, իսկ 1946ին անողջապալում է երկրորդական ուսումը Ալեխիզ Փոլէճին մէջ:

1946ին ճիգաղթած է Հայաստան: 1951ին ստարած է երեւանի Պետական Համալսարանի (ԵՊՀ) Հայոց Լեզուի, Հոգեբանութեան եւ Տրածարանութեան Ֆաճինը: 1960ին պալտարանում է քնննամուական «Անանիա Շիրակացու Աշխարհայեացքը» նիթով: 1976ին պալտարանում է դիկտորական «Հայ Սոցիալական Իմաստասիրութեան Պատմություն» նիթով: 1998ին պալտարանում է դիկտորական երկրորդ տարտանձամ «Աղ Քրիտուններինը Հայաստանի մէջ» նիթով:

1958-62՝ աշխատած է Հայաստանի Գիտությունները Ալեալեմիային մէջ: 1962-1979՝ եղած է ԵՊՀ դասախոս: 1968-69՝ վարած է Հայկական Գոլէճի Հայագիտական Անջինիը, որ կազմակերպած է Սփիտքանայ Գրականութեան Շարսարը: 1974ին կիմնած է Պաննու Արեւի Էլ-Մալխատը Համալսարանի Հայագիտական Դասընթացները, 1975ին ղեկավարած է Տրքրոյթի Ուէն Համալսարանի Միտնուգիտական Անջինի Հայագիտական Մարց: 1977-79՝ եղած է ԵՊՀ Փիլիսոփայութեան Պատմութեան Անջինի վարչը, 1979-1982՝ Կիրառական Կամսածրի Մանկավարժական Ինստիտուտի ղեկատը, իսկ 1982-88՝ Հայաստանի Պետական Չայնասիիտի եւ Հնոտատանտութեան Կոմիտի մաթագաւի տնկակալ: 1985-86՝ վարած է Հայ Մշակոյթի Պատմութեան դասընթացը Լա Կրքի Անեթիկանայ Միթագային Գոլէճին մէջ: Երեւանի մէջ կիմնած է կիրառական քննճարանութեան դարղանը: Գտտանկած է ճառ Երքրիճի Համալսարանի եւ Մալտոց Գոլէճի մէջ:

«Արքիմ սասանականին ան ծառարած է նաև անտեսարանյալան գործունե-
րին Մ. Նահանգներու, Քանադայի, Հայաստանի ու Կարաբաղի մէջ»։

Անոր ուսումնասիրութիւնները կ'ընդգրկեն հայագիտութեան զանազան
քննադատողները պատմութիւն, ազատագրական պայքար, Յեթասալանութիւն,
ճշակոյթի պատմութիւն, սաստաւածարանութիւն, ինտատսիրութիւն, քննիչա-
րանութիւն, տիրապագիտութիւն, եւն. Ըստ այդմ, դաստանգրած է եւ դասա-
խօսած ընդհանուր պատմութիւն, հայ ճշակոյթ, քննիչարանութիւն, հայ ճարտ
փիլիսոփայութիւն, փիլիսոփայութիւն, հայ եկեղեցւոյ պատմութիւն։

Ան իր ետին կը բացու 10 ամեայ ուսումնասիրութիւններ, որոնք շարքին
«Կաղ Քրիստոնէութիւնը Հայաստանում», «Ճարտգնքի ժողովածու», ինչ-
պէս նաեւ ժամանակակից Սփիւռքի եւ աշխի հայ յարսիփալական շարժում-
ներուն նուիրում ուսումնասիրութիւններ։

1989ին հաստատուած է Առա Անճեցու, որիկ շարունակած է աշխատակ-
ցի հայ ճամուչին *Ազգային, Մարտաշին, Ճարտգնքի, Շրջակին, Կոր Օրին*
հայ երիտասարդութեան, քաղաքակրթութեան եղբայրին, խաղաղութեան,
նորանկախ Հայաստանի Հանրապետութեան, Սփիւռքահայ իրավիճակին,
Հայաստանի մէջ քրիստոնէութեան պետական կրօնք նշակեան 1700ամեա-
կին ճամուչն նուիր ու խորհրդածութիւնները հրատարակելով։ Տեսած է նոյն
բնոյթի բազում դասախօսութիւններ, որոնք կը յատկանշուին ստակ գիտա-
կանութեամբ։

Իր իննամեայ գիտականկարծակեան եւ հարտակական գործունե-
րեան առթիւ արժանացած է Ս. Էջմիածնի Ս. Ստեփան-Ս. Մարտի քրանշա-
նին Գարեգին Ա. Կարողեղոսի ճեմար, Մաչիս 1999ին Կոյն առթիւ, Էմիլի-
քլմ Ետնիկըրքիի «Վ Հատալը իրեն շնորհած է Աստուածարանութեան
Պատուոյ Դոկտորայի կոչում։ Իրեն շնորհուած է նաեւ Լու Վերն Հանգլտա-
րանի Պատուաւոր Դոկտորի կոչում։ Գնահատագրեր ու քրանշաններ ստա-
ցած է նաեւ Մ. Նահանգներու նախագահ Պիլ Քլինթոնէն, ԵՊՀԸՆ, Անեհտիկի
Միջիարեան Միարանութիւնէն, Անեքիկայի Հայ Անտարանկարան Ընկե-
րակցոյնէն։

Հետինակ է շարք մի գիտական հատորներ, ինչպէս *Անանիա Շրա-
կացու Աշխարհայեալը* (1964), *Ժամանակակից կրօնմեղք* (1965), *Հայ
Սոցիալական Ինտատսիրութեան Պատմութիւն - Հեղինկատական եւ Կաղ
Յետպայական Երջան* (1978), *Քուեական Կատարակալութեան Սոցիոլոգիայի
Հարցեր* (1980), *Յեթասալանագիտութիւն* (2006), եւն.

Պրոֆեսոր Գեորգ Կոլոքեան իր ճանկանացում կնքից 31 Յունուար
2010ին, Կեմնտլիի մէջ։

<<<

ԵԱՐՈՍԼԱՎ ԳԱՎԵՆԻԻՉ
(1926-2010)

Պատմարան, հայագետ, աշխրագետ, Ռե-
քոսիմայի ԳԱ Մ. Ս. Գրուշնեկոս անուան Ռեքու-
սիմական Հնագրագիտութեան եւ Արջխազգիտու-
թեան Ինտսիտուտի Լեզուի Բաճաննունքի դեկա-

վոր, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Նարեկյան Բաժանյանի, 'Կաշիեիցի Ճմուռ' է Լճովում 1926 'Վեկտորների 13րդ իրն ուղրախնական ազնական ընտանիքում:

'Կաշիեիցի 1944ին ապրտել է Լճովի Արտիսիական Գիմնազիան, մկ ապրի ուսանկ Բժշկական Ինստիտուտում: 1949ին գերազանցությամբ ա-աբտել է Լճովի Կոան Ծրանկոյի անուան Պետական Հանալալարանի Թանա-վերական Բաժանմունքի Ռեկտիանական Լեզուի եւ Գրականութեան Բաժնից եւ աշխատանքի անկել Ռեկտիանայի ԳԱ Գրադարանի Պետազքնի Բաժնում, ըսոյ շատ շանցած մոր նման, նրան նոյնպէս ճնրապազել եմ որպէս բա-դարակախազէ անվտանկի եւ ԽՄԿՄ Պետական Անվտանգութեան Կոմի-տի ինտելալ որոշմանը դատապարտել 10 տարտալ ազատազքնման: Կա կտանքի մկ է եղել շորո 6 տարի: Ազատեկուց յետոյ տարադրալտը, տեղ-ժազքրմական ումքով եւ մեծ հնադարադրտիաննիքով ընտն Մարտալա 'Կաշ-կեիցից երկար տարիներ գործազուրկ է եղել եւ գտնուել գետական անվտան-գութեան գործակալների ստաական ինկուդութեան տակ: Եղել է Ռեկտիանայի ԳԱ Բզգազգորթեան եւ Կերպարտեսական Արեւտանների գետաշխատող, աշ-նտեանե Թամից վարիչ, 1974-1978 Ռեկտիանայի Կենկորմական Պետական Պատմական Արեւիի տազ գետաշխատող: Կա կտանքի այդ ժանը ժանա-նականաշորտանո Հայաստանի ԳԱ Պատմութեան Ինստիտուտը եւ Մաշտոցի Անուան Մատենադարանը շատուկ ուշադրութեան եմ արժանազքել նրան: Պատմութեան Ինստիտուտը, ակադեմիկոս Աշտո Ծոգիաննիքեանի յոնրա-գալտանք, 1962ին երեւանում յոյ է ընժայել նրա *Ռեկտիանայի Հարկական Գազդարանը XV-XIX Կարնի Սկզքնադրտիքների եւ Գրականութեան Սկզ-նժարքից մեմազքրտիքը* (տարեդէն): Այդ ընժայով նրա ընկժածուական ըն-գոլ պաշապանութեան է դրուել Պատմութեան Ինստիտուտի գետական խոր-կործ: 'Կաշիեիցի մետանամը բազալիկ վերաքրմունք ունէր Սառնեանդա-րանի տնօրէն ակադեմիկոս Լեւոն Նոյնիկեանը: *Թամից Մատենադարանի* էլքրտո նա մէր միայի կտեկց նրատարակել է 'Կաշիեիցի արժեքադր աշ-խատութեաննիքը նա: եւ ուղրախնական դարադր կաղերի մարիմ: 'Կրանց ըտով էր նաեւ նրա ընրարժակ յորտածը նաշաուան դէպաղիքն գրտած մե-ժարանակ նիքների ինկնականների ազգային պատկանեկութեան ժաղիմ: Այդ օրնրին վորքեր արտեկին դէպադալաո դարժած ընժանայերին զոյոյ տալ որ-պէս կաղերի կողմից քրիստոնեան դարժումաժ դէպաղեր (պրոլոգիներ) եւ դո-րերի ընրազքում նրանց անդժած գրական ու գետական ժաուտակց վերադ-րել դազալաների նաշանրնից կոչակումաժ այդ դէպաղներին: 'Կաշիեիցի գի-տութեան ինա տնկարիմա յունեղոլ այդ 'տնտարիմ' դժ հանրեւ եկա մի աշխատութեանը, որով ինժնադրապէս ներքեց պատմական իրոդրտիմը ինկադրտալ այդ մոքի վարժանքնիցը:

'Կրնում ԳԱին կցը Հնազգագիտութեան Ծանժնախմքի գործունէութեան վերականգնումից յետոյ 'Կաշիեիցի դեկալարել է նրա Լճովի ժաուանդրոլ, ինկ ուղրախնայի ԳԱ Գրոչեակոս անուան Հնազգագիտութեան եւ Արիերա-գետութեան Ռեկտիանական Ինստիտուտի տնկըունից յետոյ Լճովի Ինստի-տուտի ժաուանդրոլ: 1994ին արժանազել է պատմական գետութիանների դոկ-տորի ստաիժանից, 1996ին Լճովի Պետական Համալոլարանի ուսուցալետի ստաիժանի, 1998ից դեկալարել է նոյն Ինստիտուտի Արեւելազգիտութեան Բաժնից:

Գաղչեիցը հեղինակել է առի ըստ 900 գիտական աշխատություն ուղղահանական պատմագրության, արհեստագիտության ու պատմության, արևոեղագիտության, ուղղահան-հայկական, ուղղահան-թուրքական բարբերությունների մասին: 1969ին կրեում յոյս է ածեել նրա կազմում *Ուղղահան-Հարկական Կապերը ՄԷ. Դարում* վաստարդների ժողովածուն (տուներն): Եղել է «Ուղղահանական հնագիտական Տարեգիրք»-ի եւ «Գիտական Աշխատություններ - Երկրասարդ Գիտնականների եւ Ասպրամաների Աշխատությունների Ժողովածու»-ի փոխնախագիր, մի ըստի գիտական ստեղծագրերի խմբագրական խորհրդի անդամ:

1995ին Գաղչեիցը պաշտօնապես արդարացուն է 199ին ընդունում «Ուղղահանայում Քաղաքական Հարամաների մոեների Արդարացման Ինստիտուտ» օրենքի հիման վրայ: Եր աշխատություննրդ հրատարակելու համար գիտնականը հարկադրում է եղել օգտագործել առի ըստ 20 ժամկանուններ:

Գաղչեիցին ի թիս այլ արժեքաոր հայագիտական աշխատությունների Կի եղբուն եւ Լ.Վոլոմ յոյս է ընծայել *Հաստատել եւ Ուղղահան* երկհատար գիրքը անգլերեն լեզուն: Երս վաստակը մեծ է հայ-ուկրաինական գիտական համագործակցության ասարտկում: Ես վայելում էր հայ գիտական հասարակայնության ըստարիկ յարգանքը: 2001ին նրան ընդունել Ուկրաինայի Գիտության Կաստակաոր Գործիչ կոչում: Ես Լ.Վոլի Գաստաար Քաղաքացի էր: Մինչ այլ նա պարզեատորակ էր Ս. Մանակ եւ Ս. Մաչոց չքանչանով, ընտրուել Հայաստանի ԳԱԱ Գաստաար Կոկոր: Երան ընդհուել էր նաեւ Երեւանի Գիտական Համարարանի Գաստաար Կոկորի աստիճան: Ընտրուել էր Ուկրաինական Եզան Ալադեինայի (ԱԱԿ) Գաստար Կոկոր:

Նարտյա. Գաղչեիցի ժամացել է 25 Փետրարի 2010ին, Լ.Վոլոմ:

ՎԱՐՅԱՆ ԳԻԿՈՐԵԱՆ

ԱՐԱՄ ԶԱՆԹԱՐԵԱՆ
(1937-2010)

ՀՀ ԳԱԱ թրակից-անդամ, պատմական գիտությունների բոլար, Հայաստանի հնագիտական ժառանգործան ուսումնասիրության նուիրեալ Արամ Քաղանթարեանի ծնուն է 1937ին:

Երեւանի Գիտական Համարարանի Գաստության Ֆակուլտետում ուսումնասիրությունից անմիջապես յետոյ (1959) նա գիտությունը է Հայաստանի հնագիտական ժառանգության գիտական ուսումնասիրման ու պատեղանությունից ինդիքներին դառնալով այլ ընագատի անթոջ մշակներից ու ճանաչում գիտակներից մեկը: Միաժամանակ, նա գիտնականների այն սերունդի ներկայացուցիչն էր, որին գիտելում էր մշակել պատմության ու մշակության յուշարձանների ուսումնասիրման, պահպանության, վերականգնման եւ օգտագործման ժամանակակից գործնական գաեղաններն ու օրենարական շրջանակը՝ 1980ականներից մինչեւ մեր օրերը:

Երկարամեայ գիտական գործունեւորման եւ անընդմեջ ու հետադարձական աշխատանքի արգասից են Քաղանթարեանի ասեղում շորջ 15 մնագրություններն ու 150ից ասից գիտական հրատարակումնրդ: Առանձին գրեղով

ոյն տեսած աշխատություններից են *Վարկի Նխրակյան Աշակողոր IV-XIII դդ.* (1979), *Կենդանական Քաղաքաձայր Պեղումները 1964-1970 թթ.* (1976), *Վոլին* (1988), *Միջնադարյան Հայաստանի Առևտրական Կապերը 6-7-րդ դդ.* (Հոտ Ազգանկարծության Տեսակների) (1988, համահեղինակ Հոխիսիմ Տանիզադևան), *Վոլին Բազարը եւ Նրա Պեղումները (1973-1980 թթ)* (2002, համահեղինակ Կարո Նախչադարեան), *Հնագիտական Աշխատանքները Հայաստանում 1990-2003 թթ.* (2005, համահեղինակ Հ. Մելքոնյան) եւ : Եղել է բազմաթի լանմանաժողովներում և զետակյան խորհուրդներում իրականացրել է մասնագիտական խորհրդատուություններ:

2002թց, ստեղծման առաջին իսկ օրումսից, Թաղամարտերնր անդամակցել ԵԿԵՕՄՍՍ/Հայաստան-ին (որի փադրութեան անդամ էր 2002-2008) կազմակերպութեան սանգժումը կարևորելով յուարժանների սցահալանութեան լժում արհեստագործների ու փորձագետների միջև եղիստութիմ մեկտորելու, ինչպէս նաև միջազգային փորձին հարորակցուելու տեսակելմից:

Արան Թաղամարտերնը մահացել է 27 Մարտ 2010ին:

ԱՍՏՂԻԳ ԳԷՈՐԳԵԱՆ (1919-2010)

Արուստապիտուրեան րեկնածու Աստղիկ Թաղաւտի Գերգեանը ծնուել է Լեհիստակնում (այժմ Գրմրի), 1919ին, ուսուցի րեսամիբում: Միջնակարգ կրթութիմն ստացել է Գրմրիում: 1941ին րնդուումել երեւանի Մանկավարժական Ինստիտուտի Լեզուաբական Ֆակուլտետը և աւարտել 1945ին: Այդ յուսերանին նա րեղումուել է Մաշտոցեան Մատենադարան և այժմուել աշխատել մինչև իր կնանքի մայրամուտը:

Նրա րեկնածուականը «ԲԷ. Վարկ Հայ Մանրականկարչութեան Պատժութիմն» միբրով, նուիլուում էր միջնադարեան հայ մանրակարչական արուստի դպրոցները և զեղարտեստակյան աւանջայրնելի ուսումնասիլուման:

Մեծ է Գերգեանի մերրումը Մատենադարանի մանրակարներ ունցող մատենաների ուսումնասիլուման րեագուստում: Աշխատանքային գորժումութեան րնրացրում նրա ջանքերով հասարուել են արժեարտը մերեր հայ մանրակարիչների գորժումութեան և մկարագարղած մեկագրերի մասին: Երկար տարիների րնրացրում նրա կազմած և յոյս րժմայած միջնադարեան հայ մանրակարիչների մատենագիտական ցանկերը, նրանց կնասագրանքան հարուստ տեղեկութիմները մեծուպէս ւիբրացրել են հայ մանրակարչութեան ուսումնասիլուման գորժը:

Նա բազմաթի աշխատութիմներ է նուիլել մանրակարչութեան գորժի հայ կրախատութիմներին, բազայայուել նրանց ստեղծագորժութիմների տեղն ու արժէրը հայ մանրակարչութեան մէջ: Չիտագրական հարուստ միբրերի իլուման վրայ նա կեսագուուել է միջնադարեան հայ արուստույ գրերէ յուսումնասիլուման մի րեագուստ՝ յուսուցիլն մանրակարչական յուարժանների յեուագայ դարերում կուսարուում րնդօրքիմակութիմների խնդիլը:

Աստղիկ Գերգեանի գրչին են գատկանում *Արհեստներ Ու Կենցարը Հայկական Մանրակարչութեան* (1978), *Հայկական Չարչարուստեր* (1991), *Կենդանագարդեր* (1996), *Հայ Մանրակարիչներ. Մատենագիտութիմ IX*

XVII *Նարինոս* (1998), *Ճարտարադ Անտարան* (2001), *Ճարտարադ Սադաններ* (2001), *Վայոց ձորի եւ Արտասանի Մանրանկարչությունը*, 13-17 դդ. (2003), *Գրիգոր Նարեկացին Մանրանկարներում եւ Մեծ Գործերի Տաղերը* (2005), *Անանուն Հայ Մանրանկարիչներ*, *Մատենադպրատիրն IX-XVII դդ.* (2005), *Անանուն Հայ Մանրանկարիչներ*, *Մատենադպրատիրն XVIII-XIX դդ.* (2007) արժեքատեր աշխատությունները:

Աստղիկ Գևորգյանը իր գործին անբաղձին նուիրում, ծայրաստիճան հասնում եւ համակրելի անձնատիրոջին էր: Երես ամենը յաբեր գրանցուել է Մատենադարանի փաստապաշտ անձնակազմը երախտատուների ցուցակում:

Աստղիկ Գևորգյանը մահացել է Մեղրեմբեր 2010ին, Էջմիածնում:

Մաշտոցի Անուան Մատենադարանի Տնօրէնութիւն

ԿԵՐԵՆԻԿ ԿՄԻՐԱՅԵԱՆ

(1925-2010)

Կեանքի 85դ տարում թանկանցում կնքեց հայ ժողովրդի պատմութեան հմտո գիտակներին եւ հետազոտողներին մէկը, ՀՀ ԳԱԱ Պատմութեան Ինստիտուտի աստջատար գիտաշխատող, պատմական գիտութիւնների թեկնածու Կերենիկ Կրքննակի Մուրադեանը: Մուտպակների քննադիրում ծնուած երիտասայցը երեանի Պետական Համալսարանի Պատմութեան Խաղաղութան ու թեկնածուական առննակաստիւնը գրաչալակնելուց խաղ կեանքը կապեց ՀՀ ԳԱԱ Պատմութեան Ինստիտուտի հետ, որի Նոր Պատմութեան Բաժնում անդնդմեջ աշխատեց 60 տարի:

Մուրադեանն իր հարուստ գիտելիքներով օգնում էր բոլորին, գիտութեան շէկն հոր ուր դնող բազմաթիւ երիտասայց գիտաշխատողներ նրա օգնութեանը օգաշարանում էին թեկնածուական, յաճախ նաեւ դոկտորական, իսկ ինքը յնաստուգելով գիտական աագարելով, իր հարուստ փորձով եւ աւելի բան հարուստ գիտելիքներով անդնդմեջ աւասար էր փնտն գործընկերներին: Դրա վառ վկայութիւնն է 1966ին ակադեմիկոս Մկրտիկ Ներսիսեանի աշխատախորութեանը ռուսերէն հրատարակութեան *Հայոց Ենդասպանութիւնը Օւմանեան Կարգադրիւնում* արիւթաշին փաստադրերի եւ միւրերի արժեքատու ժողովածուի առագարանում վերջինիս յայտնած շնորհակագորքի Մուրադեանին՝ ժողովածուի կազմման եւ հրատարակութեան աշխատանքներին գուցարեալ օժեւ օգնութեան» համար:

Աւելի շատ գիտելիքներ ձեռք բերելու անյազորող ձգտումով, Մուրադեանը հետազոտում եւ ռուսնաստիւնում էր արիւթաշին նրանոր փաստադրերը, պնդում առննաստուցութեան յօլուածներն ու աշխատութիւնները եւ հոր միայն գրիւ վերցնում: Այդ իսկ պատճառով նրա գրած նայնիսկ իրարանշիր վերբաժուալ յօլուած դառնում էր ոչ միայն հետաքքքիր քննարկումների առարկայ, աշին ինագութեան արիւթ:

Երա ննագութիւններն ու գիտական յօլուածները վերարերում հն Ի դարասկարի հայ իրակամութեան աարարմոյք հարգելին: Առաննագաննը դնուա 1964ին հրատարակութեան *Հայաստանը Ռուսական Առարիկ Ինդուց*

խախ Տարիներին (1905-1907 թթ.) մենագրությունը, ինչպես նաև ակադեմիկոս Ալեգանդր Բարխուդարյանի ենթանակակցությանը գրած եւ 1988ին յոյս քննադատ Հայաստանի Աշխատանքների Ժարդգի Ան Միամ Համաժողովի ղեկավար Պաշարում (1925-1907 թթ.) ուսումնասիրությունը՝ Կրանցում ոչառարարին է գրառում զարդգի գաղութային բաղաբաղակառուցիան, փոքր ազգերի մոլորան, ազգամիջնում ընդհարումների հրահրման նրա մեծագլխակառուցան բաղաբաղակառուցիան անապատ վերածությունը:

Մեծ է Մարտիանի ներդրումը նաև 1981ին յոյս տեսած *Հայ Ժողովրդի Պատմություն* ակադեմիկոս բազմախառնակի ճյուղ հաստի պատրաստման աշխատանքներում, նրա գրած բաժիններն աչքի են ընկնում քննարկում հարցերի բազմազանությանը, պատմական դեպքերին եւ իրատարածություններին տրուած սեղմ եւ հստակ գնահատականներով: Դճալած իր տարիքին եւ առողջական վիճակի վատթարացմանը, նա բարեխղճորեն կատարեց նաև իր ապին դրուած խնդիրները ժամայնակաշրջանում՝ կատարած ՀՀ ԳԱԱ Պատմության Ինստիտուտի կողմից հրատարակության պատրաստուող *Հայ Ժողովրդի Պատմություն* նոր բազմախառնակի 3րդ հատորի աշխատանքների իրականացման հետ: Մարտիանը թէ իրեն յանձնարարուած բաժինների գրեց պատշաճ մակարդակով եւ թէ բժախնդրուն ընթերցեց անբողջ հատորի միտերը եւ իր նպատակը բերեց դրա խճրագրման խրքին գործին: Մոյն հատորի հրատարակությունը դեռևս ընթացքի մեջ է:

Կերենիկ Մարտիանը ցանապա երեւանում 31 Հոկտեմբեր 2010ին:

ԷՄՄԱ ԿՈՍՏԱՆԴԻՆԱ

ՀԵՐՄԱՆ ԳՈՒՆ

(1946-2010)

Գերմանայի աստուածաբան, ուղղափառ եկեղեցիների մասնագետ, խոյագետ, Հայլի Վրենբերգի Մարտին Լիթեր Համալսարանի Աստուածաբանական Ֆակուլտետի Ուղղափառ եկեղեցիների Կուսակառուցիան Աճրիտի ուղկտը պրոֆեսոր Հերման Գույը ծնուել է 1946ի Ապրիլի 1ին, Գերբայում (Գերմանիա):

1964-69՝ աստուածաբանություն է ուսանել Հայլի Վրենբերգի Մարտին Լիթեր Համալսարանում: 1975ին քննությունները յանձնեւեց յետոյ նա անտարանակաւ բանասոյի պարտակառուցիաներ է կատարել: 1979ին Մոսկուայում, Մամկա Պետերբուրգում, Կիււում եւ Օքսնալում գիտականագտակաւ աշխատանք է կատարել, որից յետոյ պաշտուղանել է գիտական ընդ պատմական եկեղեցական բաղաբանակաւ գրախոսության վերաբերեալ: 1982ին էլմանել եւ ղեկավարել է Խոնաննա Լեփսիտի սրբխիը, 1987ին նշանակուել Հարցերիզի Համալսարանի աստուածաբանութեան պրոֆեսոր: 1988-1993 ժրնուում ղեկավարել է Երոսպակաւ եկեղեցիների Ուսումնասիրությունների Բաժինը: Ի՛ թիս գերմանայի եւ հայ գիտնականների 1998ին Վրենբերգում «Այլըրես» Հիմնադրամին կից էլմանել ու ղեկավարել է Հայկական Ուսումնասիրությունների «Մարտոյ» Կենտրոնը: 2000ին նրա նախանձնութեամբ Հայլում բացուել է «Կիլիկիայի Փրկուած

Գանձերը՝ ցուցահանդես, իր հնդիմակոթարձըր հրատարակելի է ճան պատկերագիրը (*Der Gerettete Schatz der Armenier aus Kilikien*, Վիլնյու, 2000):

Գուցը ուսումնասիրելու հրատարակութեան է պատրաստել բազմաթիւ աշխատութիւններ՝ ուղեագիտ, յատկապէս այն, պատելու եւ հայ եկեղեցիների մասին, աստուածաբանութեան, արուեստի ու մշակոյթի վերաբերեալ խորագրի, բարգձանել, ծանօթագրել եւ հրատարակել է *Akathistos Hymnen der Ostkirche* (Ալատիստոս, Արեւելեան եկեղեցու օրհներգիրը), Լալայից, 1988, *Tausend Jahre Tiedle Russlands. Russland in Europa* (Ռուսաստանի դարձի հարարածեալը. Ռուսաստանը եւրոպայում, Լալայից, 1993), խորագրել եւ համահեղինակել է *Deutschland, Armenien und die Türkei 1895-1925. Dokumente und Zeitschriften aus dem Dr. Johannes-Lepina-Archiv an der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg* (Գերմանիան, Հայաստանը եւ Թուրքիան 1895-1925 թթ. Փաստաթղթեր եւ օրագրութիւններ Հալլէ-Վիլնիւքի Մարտին Լիւթեր Համալսարանից զվարտ Եռանդնէ Լեիսիուսի արխիւին, Սիւնխէն, 1998-2004), *Eastern Christians in Anthropological Perspective* (2010) հատրքները: Գերմանիայն է բարգձանել եւ հրատարակել ժամ Միշէլ Յիւլիի *Armenien im Mittelalte* (Հայաստանը միջին դարերում) աշխատութիւնը, Ռեզնարտը, 2002: Հայագետ Արմէնոյի 'Կոթար-Արգարեանի հետ բարգձանել ու հրատարակել է *Die Armenischen Kanones von Astowacayotmow'ern (Theophanie): Philologische-Literaturwissenschaftliche Untersuchung zum Sarabos'* (Աստուածայայտութեան հայկական կանոնները. Հարակնցի բանակարական եւ գրականագիտական ուսումնասիրութիւն) աշխատութիւնը, Հալլէ, 2003: 'Կոթար-Արգարեանի հետ միասին խորագրել է *Armenologie in Deutschland. Beiträge zum Ersten Deutschen Armenologien-Tag* (Հայագիտութիւնը Գերմանիայում արծազանգներ գերմանացի տարբի հայագետների ժամանակներից) աշխատութիւնը, Սիւնխէն, 2005:

Տանձանակները շարունակ Գուցն իր նպատակն ու սքակցութիւնն է բերել Հայ Դատի, Գերմանիայում Հայոց Յեղատարածութեան ճանաչման ու դատարարանման ուղղութեամբ: 'Կոթար-Արգարեանն են ոչ միայն սարագիր աշխատութիւնները, այլեւ նրա խորհրդատուութեամբ ստեղծուած Էրիկ Ֆրիլիլիի *Արեւ. Ար Յեղատարածութիւն* վնաստագրական շարժանկարը, որը 2010ի Հոկտեմբերին տեսցել է գերմանական հեռուստատեսութեան 2010ի մրցանակը պատագոյն վնաստագրութիւն՝ անուանակարգում Գուցի ջանքերի շնորհիւ Պոլդարուն վնաստագրութեւ եւ որպէս հեռուստատեսական կնկարուն վնաստագրութեւ Լեիսիուսի տունը:

Հայագիտութեանը եւ հայ մշակոյթի իր նուիրումութեան համար Գուցն արծանագել է ՀՀ գնահատանքին: Հայոց Յեղատարածութեան 90ամեակի սոթին ՀՀ վարչապետը նրան պատուել է շքանշանով: Կիլիկիոյ կարողեկոթար Սուրբ Մարտակ, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոթար՝ Սուրբ Մանակ եւ Սուրբ Մեթոդայ շքանշանի են արծանագրել Հերման Գուցին: Նա Հայաստանի Ազգային Գրադարանի Յակոբ Միգադարոս շքանշանակցի է, երեսնի Պատական Համալսարանի Պատուատուր Դոկտոր: Ստագել է ճանա ուս ուղղակիա եկեղեցու Իշխան Գանիլէ շքանշան:

Հերման Գուցը մահացաւ 9 Նոյեմբերի 2010ին Հալլէում (Գերմանիա), երկարատեւ ժամը իխանութիւնից յետոյ: <<<

ԱՐՇՈՒԻ ՏՈՒՆԱՆԵՆ
(1926-2010)

Գրականագետ, բառերագետ, քանոսիքական գիտությունների դոկտոր, հայ բառերագրության ամիսնոց հետազոտող Արժուի Մտեհանի Յուսանյանի ծնունդ է 1926 Ապրիլի 5ին, Կուխանի շրջանի Կուխանյան գիղում (այժմ Ալոզք)։ 1933ին ընտանիքը փոխադրվել է Լեհիստան (այժմ Գերմի), որտեղ ստացել է միջնակարգ կրթություն։ Սովորել է Լեհիստանի Մանկավարժական

ժախան Ինստիտուտի Լեզուագրական Թամնում։ 1949ին ստացվել է Երեւանի Թատերական Ինստիտուտի նորաստեղծ Թատերագիտական Ֆակուլտետը։ Այնուհետև ուսանել է ԳԱ Մամուկ Արեղանի անունի Գրականության Ինստիտուտի ասպիրանտուրայում, միամասնակ աշխատել Թատերական Ինստիտուտում որպէս ընթերցիչայ և *Սովետական Գրականություն և Արտեստ* ամսագրում որպէս արտեստի բաժնի վարիչ։ 1953-1962 եղել է խմբագիր Հայգեանիստում, 1962-1967 ԳԱ Արտեստի Ինստիտուտի ասոց գիտաշխատող, 1968ին *Գրական Քննքում* բաժնի վարիչ։ 1964ին «Արդի Հայ Դրաման» թեմայով առեմախոսություն է պաշտպանել և ստացել քանոսիքական գիտությունների թեկնածուի աստիճան։ 1969-1980՝ աշխատել է «Հայֆիլմ» Կինոատուլյայի Թեմագրական Թամնում, 1980-1986՝ *Էկրան* համդեթ խմբագրությունում։

1964ին հրատարակեց Յուսանյանի *Արդի Հայ Դրաման* ծեմագրությունը, որտեղ հեղինակը դիտակել տակ է առել 1956-1964ի հայ բառերագրական ետեմդք մանրագիւն վերլուծման ենթարկելով այդ շրջանի թէ ժամանակակեց, թէ անցեալին վերաբերող բառերագրությունները։ Կախ Յուսանյանը յատակեղել է դրամայի սեռի առեմանները, բանգի դրանք տարբարություն էին «պիես» աներոյ առեմանման մէջ, այնուհետեւ անդրադարձել տալիմնան անմատի պաշտամունքի շրջանում ժամանակի կեանքն ու իրականությունը արտացոլող կրկերին, ընդդեմ առեղծագրիմական որոյ ձեռքբերումներ և վիպումները։ Թեմանյանը գայտան օրինակներով բացարայտել է հայ բառերագրիմների կրկերում առեղայ սխալների գիխարը պատճառը որն էր սեռի ստանմնայտակութիմների անգիտությունը։ Ի դեպ, այդ ժամանակաշրջանում զեմար էր բառերագրիմների ժողովածու տարագրելը, և հեղինակները, իրենց քննադատից գտամ նրան էին տալիս իրենց առեղծագործութիմները խորեղի եւ կարծիքի։ Այնքան ձեմ էր Յուսանյանի հեղինակութիմը, որ նոյնիմակ Կեղբան Փախազեանն իր պալի գրծիւղ (յուշագրութիմներն ու լատագրյն անեղատրութիմների մասին գրքերը) հրատարակութեան բանմնկիս յատակ խնդրում էր Յուսանյանին տալ կարծիքի։

Յուսանյանի երկրորդ գիրքը *Դրամատուրգները և Արդիականությունը* (1978), քննում էր ժամանակին բարտեմնիւրում թեմաղրտամ բառեղախալիլը։ Ատաթին անգամ այս ծեմագրութեան էջերում ընդմանրացեղող, անբոզական վերլուծական մասնագիտական խոսք հնչեց Զարեանի, Քորեանի, Արաքսանյանի, Ատաղայր Կաղարչեանի, Տէր-Գրիգորեանի, Ատաղալէ Յարութիմեանի, Արտաշէն Բարսեյանի դրամատիկ առեղծագրութեան մա-

սին: Այս գրքում Յունանեանը գեոեղեկ էր նաև հայ խորհրդային քառերազ-
րորեան սկզբնաղղումանը նուիրում մի ուշագրաւ ուսումնասիրութիւն: Այս
աշխատութեան մէջ է սկսել Յունանեանը վերլուծել 'Կերնիկ' Կեմերեանի
բառերիգործիւնը, որը յետոյ պիտի ստատել խորագընը գրողին նուիրում
ժառաղուն ուսումնասիրութեան մէջ:

Ինչ-որ յարուլ արտեստակիցների տրտամըն ու նաև բառերնի կարօնը
Յունանեանին առիպել դառնալ դեպի բննարտեսաղ: *Դրանաստորգիւս ևս
Քիաղրան* (1980) գրքուն քննաղղաղը վերլուծել է Սունդուկեանի բառերնի մի
քանի բննաղղութիւններ և առաննին դերաստաննելի յատաղղոյն դերակատա-
րումննելը: Մրան յայտրդել է *Սովետական Հայ Դրանաստորգիւսան* (1986) խո-
րագընով ուսումնասիրութիւնը, որտեղ ալղ սեռի ու մի ինդիւսաղի յի մտաղղել:
Կախատիւում լրջութեանը և մանրակընխա վերլուծութեանը ինդիւսաղի կը: է
արնը դառնալ սեռի օրնըներնի և իրականութեան գեղարտեստական ար-
տաղղումանը սեռի արաննելով գործողութեան, բախումի, նկարագըրնելի դի-
տանելիւնից:

Կեմերեանին նուիրում Յունանեանի ստատագրամտաղ ուսումնասիրու-
րիւնը (*Դ. Կեմերեանի Դրանաստորգիւսան*, 1988), որի պաշտպանութեանը
նա արծանաղղաւ բանաղղական գիտութիւնների դոկտորի կըսնան, ի մի է քն-
րում հայ աղղի բառերիգըրեան յատաղղոյն մտըրերումննելը: Այնուհետև Յու-
նանեանի ուսումնասիրութեան առարկայ դարնըրել հայ քառերաղղութեան
միս կարեաղղ դնըրնի Յակոբ Պարունեանի և Լեւոն Եանի տեղծագործու-
րիւնը: Առայրնը *Յակոբ Պարունեանի Դրանաստորգ* գըրքի յոյս տեսաւ
2003ին: Մրանից քաղի Յունանեանը առտըրնից քարգնտնել է իննաղի գըրղ
Գօ Սօ-Ճոյի *Սրկտորեաննի* քառերաղղաղը (յոյս է տեսել ինդեանի *Ընաղի
Երնըրի* հայերնև երատարակութեան մէջ, Երևան, 1954):

Արմուի Յունանեանը մանաղղաւ 24 Կեմերեանի 2010ին, Երևանում Հո-
գեաննգատին կեղամներ յոյս սնարի մօտ տեսան նոյ ստաղղում նրա վեր-
րին *Ընրաղղիւրեան Հրակատարիւննի Հայ Քիաղրանում* աշխատութեան ա-
ռաղղն օրննակը և... Լեւոն Եանին նուիրում վիթխարի աշխատութեան
(900 էջ) մնըննակըղ:

ՎԱՐՄԻԿ ԳՐԻԳՈՐԻԱՆ

ՀԱՅԿԱԶՆԵԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

Հայկազեան Հայագիտական Հանդէպ Լ. Հատորի Ենթահատկէք Պէյքորի ...

Հայկազեան Հայագիտական Հանդէպ քառասնամեակը եւ Լ. հատորի հրատարակումը ճշմեցան Ուրբաթ, 19 Յունիս 2010ի կրեկոյեան ժամը 7ին, Հայկազեան Համալսարանի հասեղիտարակին մէջ, շրմանմանայ հոգեւորականներու, մտաւորականներու, ուսուցիչներու, խմբագիրներու, ու սգգային կառոյցներու ներկայացուցիչներու ներկայութեամբ:

Հանդիտութեան քաջունը կատարեց *Հանդէպ* Պատասխանատու Տարտողար Անդրանիկ Տազևեան: Ան սնդրալարեան հատորին անմախաղայ ճառարին, ու նշեց որ հատորը անմախաղարաց է եւսն նշարերու տեսակաճիով եւ ստորագրութիւններու աշխարհագրական տարածութեամբ:

Այս խմբագրութեան կազմի անդան Դոկտ. Արշալոյս Յոգաւեան ընթերցեց Հայաստանի Գիտութիւններու Ազգային Ակադեմիայի մախագիտութեան տղոյնի գիրք, որ ակադեմիկոսներ Ռաշիկ Մարտիրոսեան (Ճախագան) եւ Ալտղիմի Բարիտղարեան (Հայագիտութեան եւ Հասարակական Գիտութիւններու Բաճանմանի քարտողար) յանուն Արաղեմիային կ'տղոնեն *Հանդէպ* քառասնամակ կրք, կը գնահատեն անոր յարտածումը, յան ընդգնդան ու արղիակաճութիւնը եւ անոր լոյս ընճայումը կը նկատեն "Հայագիտութեան զարգացման զբառականներից մէկը":

Յացողը քանճով խմբագրական կազմի անդան Արմեն Իրնէլյեան սահիկներով ու միկնարանութիւններով ներկայացուց *Հանդէպ* քառասնամակ կրքը, ընթերով ու անխասկներով զոյց տուտ անոր զարգացումը, նկարներով ներկայացուց անոր շնորճանքները՝ Պէյքոր, Երեւան, Ստեփանակերտ եւ Հակոյ:

Հանդէպ քառասնամակին արթի Պէյքոր երահրում եւ *Հանդէպ* Հայաստանի ներկայացուցիչ, քանակը, յարգմանիչ ու կիճողեա, քանաճիրական գիտութիւններու ընկաճում, տասնեակ մը հատորներու ենդիմակ, կրիտասարղ մտաւորական Արմուի Բախլինեանց, որ ներկայացուց Արտաստեմանի Հայագիտարթիւնը եւ *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէպ* Հայաստանում՝ ճիւրը: Բախլինեան ճախ անղարարճան արթի աշխարթին մէջ հայագիտութեան տերթի ու ղերթի գիտակցութեան արթի, ճատմանչեց արղրական ընթերք միջոցներն ոգտուելու կարճեարթընը եւ յատկապէս ղնչանց ոչ-հայ մասնագետներու արճարթիւնը հայագիտութեան, եւ անոնց յարգարնոյք կազը Հայաստանի հեռ: Բախլինեան յարտեց ճախ թէ կան երթուտարղ ներուպայի գիտմակամնել, որոնք միջոցտական հասնաճայնութիւններու շնորթի կ'ուտանին կան կը վերագտարտաստիւն Հայաստանի մէջ, ճանթարանով հայրենական հայագիտութեան մտաճումներուն:

Բախլինեան հայագիտութեան հոճար գնատակար համարեց յատկապէս անթրիկեան ու հայաստանեան հայագիտական կարգ մը շրջանակներու մի-

քի տեղի ունեցող անպատկ զինաթևաներն ու փոխադարձ շարժւումները։ Այս սնկնակներով ան բարձր գնահատել *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի* կեցումը, որով ան կը ցույց տրէր անարկայական դիրքորոշում, վեր կը մնայ վեճերն, և յի զեջիբ զիտակածութեան իր էինական սկզբունքներն։

Կոստախօսութեան եղանակը մասը նուիրում էր *Հանդէսի* հայաստանեան գործունէութեան։ Բախչինեան նշեց, թէ էինապայտեան օրէն իջիբ *Հանդէսը* մեծ ընդունակութիւն գտաւ Հայաստանի հայագիտական կեցումներուն մէջ, և համընդանուր հայ գիտական մամուլի այն միակ պարզաբանակը, որ "ստանց ժամանակային և անարդէզային ստիճանափոխման, երազարակեց նորամուր ցիփեր հայագիտութեան ծովածառայ բնագաւառից" յորս տարբեր իջունքով"։ Այդ ան օրինակներով անընդարձակ *Հանդէսի* Ամիսը-Հայրենիք հայագիտական մտքի կամըրումի անարեւոյթեան, և թէ ինչպէս յատկապէս Գեղամանքերն սկսեալ, *Հանդէսի* հայրենի աշխատակիցներուն քից անցած է ոչ միայն վաստակաւոր հայագետներով, այլև եկեղեցաւոր խոտովնայից ուներով։

Բախչինեան նշեց, թէ աղբն հայրենի հայագետներ, ինքն կը դիմն *Հանդէսին* մէջ երատարակութեալ փութարով։ Անոր պատճառներն ան նշեց ստանդական դարձած հայրենի յնգմանդեաներու հետեւանցով *Հանդէսի* յանկաւ ճանաչումը, գիտական յորս երատարակութիւններու պակասը, աշխատակիցներուն արտող բարեպետական պատուազօրն և մանաւանդ Հայաստանի Բարձրագոյն Արականորման Ծանծմախումքի պահանջը, թէ՛ գիտական կայուններու հայտնողներ պարտին արտաստիճանեան արակատր զիտակեան երատարակութիւններու մէջ երատարակել յօշուածներ։ Իսկ *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսը* տասնամակներ իջիբ ՀԳՈ Ծանծմախումքի ցուցակին ընդգրկում է իրրի գիտական արժանատր երատարակութիւն։ Ի տես դժուածներու անատրթեան, *Հանդէսը* չէ գիշար իր մակարդակէն, ընդհակառակը՝ "յատուկ թժախտութեանը... պարզուն է մերկայացումս միտքերի հարատրութիւնը, գիտակամութիւնը և երբմն իրատակիօրէն մերձուն է պակաս արժէքաւոր և կամ գիտակամիօրէն վիճելի աշխատանքներ"։ Բախչինեան նշեց *Հանդէսի* հայաստանեան աշխատակիցներու ընդանուր ծիրը, և թէ ինչպէս *Հանդէսը* արդէն յանդակիօրէն կը նշուի տարբեր գիտական հանդէսներու մէջ իրրի սկզբնաղբիք և յլում։ Կը նշանակէ թէ *Հանդէսը* Հայաստանի հայագիտական շրջանակներուն մէջ ունի իր ուրոյն տեղը։

Բախչինեանի եղբրէն ծոց ուսանողի՞նքը Գարսն Գարտարձեան (սրբն) և Մարին Գրամեան (դպրամար) նուագեցին Միայն Մուրազեանի ստեղծագործութիւններէն յորինում մը։

Հանդէսի Պատասխանատու Խմբակիր Է. Անդրանիկ Յ. Արք. Կոստանան անընդարձակ *Հանդէսի* բառասանեանայ երբին։ Ան կարեւորեց հայագիտութիւնը յատկապէս սփիւռքահայուն հանար իրրի արժանուիրուն խարթօմնիլ պահանջերն ծնած գիտութիւն, մտգործնակութիւնն ու գրայապարս։ Ըստ վարդապետի, *Հանդէսի* պատասխանատուիւնուն համար, հայագիտութիւնը հայրենան ինքնութեան եղգնատար արժէքներուն գիտակցութեան մղող գիտութիւնն է, "հայը նախ իր արժանուիրունն ու ինքնութեան կայացող գիտութիւնն է։ Հայագիտութիւնը հայը դիմել է ստանց կիցքի ու կոյնակցութեան"։ Կարդալուոր ընդգծեց, որ *Հանդէսը* երբիք յատանանց իր

սկզբունքներում եւ իր քառասունհայ երթով դարձաւ հայագիտութեան ընդարձակ մարզին՝ Կիւրք Կոմոն... ուր սակայն գործուեցան իշխանութեան արձանի կաշկ մը նուաճումներ, Աստուծոյ բարեհաճութեամբ՝

Հայկազեան Համալսարանի նախագահ Վեյ. Կոկոս. Քոյ Հայաստանէն ելլելու ունեցաւ գնահատանքի եզրափակելի խօսքերով Ան իր շնորհակալութիւնն ու գնահատանքը յարձնել Հանգիւղի նախկին ու ներկայ խնրագիրներուն, նկնք թէ Հանգիւղի քառասունհայեր Համալսարանի իտալեան գնահատանքին ու Եղեռնի ինքնակրեւորմանը հասցնելու հասցնելու հասցնելու մէջ կարեւոր ստիք մը կը հասնիլուանայ, եւ ինչպէս աճել ոգեկոչուած՝ «Մեզ միշտ կը ներշնչէ, տաղով վարագործելի, յատուկելով փառքի եւ ծրարանք ստիքներու խոստումը»՝ Վեյրագատուեցին ստեղծագործուած ազգային կեանքի մէջ գոյութիւն ունեցող խոստումները եւ յատուկելի երեսները եւ այլ բոլորին յոյսին տակ ստանաճելը՝ Հայկազեան Հայագիտական Հանգիւղին ընդ փորձաճանաչման կազմով հայագետներու միջոցով նոր մասնագործի հարցելի, ինչ ցանկագործելու ծրարակ է եւ հայ մտաւորական աշխարհը հարցաւորելու: Եւ միշտ այդ է որ արդէն կը կատարէ: Ապա ան գնահատանքի գիտով պատուեց խնրագործական կազմի անդամները՝ Հայր Անդրանիկ Կոստանան, Կոկոս. Արտաւ Էրմիքեան, Կոկոս. Արշալոյս Քոզմաեանը, Անդրանիկ Տազեանան եւ Արմն Իրմէշեանը:

Մտեցնանական կարկանդակի հաստումով, իրապիտութեամբ ու ներկայանելու շնորհաւորանքի խօսքերով ու մարտնչներով անդրուեցաւ այս տոնական հանդիսութիւնը:

...Եւ Երեւանի Մէջ

Հայկազեան Հայագիտական Հանգիւղի Լ. հասոցի շնորհանդէպ տեղի օժնեցաւ 1 Օգոստոսին 2010թ. ՀՀ Գիտութիւններու Ազգային Ակադեմիայի Կրթ. Կառնիքին մէջ, ներկայութեամբ շուրջ վեց տասնհազ. մտաւորականներու, Ակադեմիայի Հայագիտական մարզի հաստատութիւններու անդամներու, հայագետ գործիչներու, Հանգիւղի աշխատակիցներու եւ մասնով ներկայացուցիչներու:

Շնորհանդէպի քաղցուի կատարելի Հանգիւղի Հայաստանի ներկայացուցիչ Արմոն Քալիսիանան, բարի գաղտնաւ մտաւորելով ներկայներուն, սարս խօսքը տուաւ Հանգիւղի Պատասխանատու Քոլլեկտիւր Անդրանիկ Տազեանին:

Իր խօսքին մէջ, Տազեան անփոփ պատմականը իրա իրանանայ գործիին, նկնք ներկայ հանգիտանքին անոր զինուորամաճ զիտաւորութիւններ, անհրաւրդուած 1990ականներուն քաղի առամ իրանանայ զըրականգնուծի ճրգըրու: Ան ընդհանրացնելով իր խօսքը ճանաչուելու եւ զիտաւորութիւնները անկուրքի են եւ «ընդուն ալ այնպէս եղած է մը պատմութեան ինքնակրեւորման հետ, միշտ ալ զիտաւոր մասնակցներու եւ պայմաններու մէջ եղած է մը մշակութային ընդդէմ... ան միշտ ստեղծուած է եղանակով»՝ Ան իր երկրի առարկայեղ ընդդէմ որ «եթէ անկեղն անմեղական ճրգըրով կարելի էր ծնունդ տալ մշակութային գոծարմներու, այսօր զրեթ անկարելիութիւն է այլ: Աստի անիրաւարդու օգտը է իրալ կարծեմով որ կրնայ առանձին իրաւործել, եւ եղանակեղով հաստուեց, զիրմիներ, բոլորս ալ կը ճգուիմք հայութեան, հայ ազ-

զի ու պետականության սպառնալից խտրականության դժբախտության մեր անձնական միջոցները ապահովախել են: Հասեալար որ միայն պիտի գործակցենք, ապա խնայողան պիտի ըլլայ մեր գործակցութիւնը, բազմամարտակ է ճնայուն արդիւնաւորութեամբ:

Իր կողմին մէջ, Հանգլէի վերեւան բարեկամ, պատմարան Պետրոս Թովհաննիստան կընչ որ Հանգլէի սկիզբէն ներ դարձան հարձակախական. Թովհաննիստան շնորհանդէտը եւ Հանգլէի բառասանանակը պատ նոյն օրերուն երեւանի մէջ կարագոյ Լէոյի 150 անակի, Ալտո Թովհաննիստանի ծննդեան 100ամակի, Տիգրան Մեծի ցարգահանդէտի նման միջոցառումներու շարքին: Ան խորին յնկմակարարին յարաննչ ու յարգանք եւ պատիւ պատ Հանգլէի իրականացնողներուն ու մարտիչ որ ծրամանի գոյնեղան բազմազանութեամբ Հանգլէի անն տարի ննկեպանայ նոր ու շքեղ եւ գրակի գոյնով օր:

Աղբրնի իտաց յատ նան *Բաճիկը երեւանի Համալսարանի* պարբերականի գլխաւոր խմբագիր Հրաչնայ Միղզոյեան: Ան մատենաչնչ որ ինք յա կը գիտակցը թէ որքան դժուար գործ է հանդէս տակը, ան հաւաստեց որ հարցին պատը կ'օգնէ, բայց հարցը լուծող նման աշխատանքի հանդէպ սերն է: Ան յարկեց որ կտակը իրան Հանգլէին հետ, բայց թոյ կն եւ պէտք է ուժեղանան եւ աւելցուց որ գոյլ պարբերականներու փոխանակտոնց յարցուպե կ'ընթանայ:

Իտաց ստաո նան *Հանգլէի* խորհրդատուներու Մարտին անպան Դոկտ. Մարտա Հասարակեան: Ան յարուննչ որ Հանգլէի հարակատ է իրնն դեռ առաջին իսկ տարիներէն, ընդունչ Հանգլէի գիտական բարձր մակարդակը եւ մարտիչ որ տոյ մակարդակը պահպանուի, փազարկալ որ նրոյ նան Հանգլէի յնանանակը:

Խօսք առաւ նաեւ Հանդէսի Խորհրդատուներու Մարմնի անդամ Գոլտաւրուանը Երկանեան: Ան շնորհատրեց Հանդէսի խմբագրութիւնը, ծանրացաւ Լիբանանի պատերազմի թէ յետպատերազմեան տարիներու լիբանանայ զննարկանկմանի ճիշդն եւ ճատնանչելով ծնծ դժուարութիւններ ու ճարտարութի պակաս՝ «փրանք» համարեց Հանդէսը: Ան նչեց որ կային Հանդէսի հիմքին դրամած նախարեալաները որով յետպատերազմեան տարիներուն Հանդէսը կրցաւ վերդնճիւղի: Հուկ տն ջերմագին բարեմներ յեց Հայկազեան Համալսարանի դեկազարութեան:

Խօսք առաւ նաեւ ազգագրագէտ, Հրամոչ Խառատեան: Ան ըրաւ պատմականը Սփիոք-Հայաստան յարարերութեանը եւ ճատնանչեց 1960-70ականներու խորհրդային փոփոխութիւններն եւ յատարացած ջերմութիւնը: Ան նչեց որ Հանդէսը բառական հանդերձող է՝ նկատի առնելով աշակերտութեան ճանդելը Հանդէսի տնեցած կերտածը եւ աւելցոց որ Հանդէսը ունի յայն ուղեմիր: Խառատեան յտեղեց որ Հայաստանի եւ Սփիոքի մկտեղութը Հանդէսին մեջ փոխըրացոմի բան թէ փոխկաշկանդոմի դեր կը խաղայ, ու ճատնանչեց Հանդէսին մեջ յատարացող հայագիտական կուտակումը եւ զարգացոմը եւ թէ ինչպէս առիթ յատարացած է փոխնախորդակցութեան: Ան ընդգծեց Հանդէսի մարդկային բան թէ իմացական նեխցումը եւ եզրափակեց մարքելով՝ «չատ յա կը լիմի որ ընդհատած չունենայ»:

Հուակ, շնորհանդէսը փակեց Փրոֆ. Ալադնմիր Բարխուդարեան, որ ողջունելի զտաւ Երեւանի ու Ալադնմիայի Կրթ Դահլիճին մեջ յիշատակումը Հանդէսին եւ մարքեց որ յաճախակիօրէն կատարուի անիկա Ալադնմիային մեջ: Ան շնչունեց որ Հայկազեան Հարագիտական Հանդէսը եւ Դատնայանմարտական Հանդէսը հայաստաո հայագիտական յառազոյն պարքերականներ են: Ան ճատնանչեց Հանդէսի համագործակցութեան բանածնումը, թէ մեկ ժողովուրդ ենք, ու աւելցոց թէ յաճախ լիմք ընթոննի Սփիոքի դժուարութիւնները ու «խիզախտրիւն եւ քաջտրիւն» որակեց Հանդէսի ծնունդն ու յարատեւումը: Ան իր խօսքը ուղղելով Հանդէսի խմբագրութեան, շնորհակալութիւն յայտնեց որ նման աշխատանք կը տարուի:

Շնորհանդէսին բաժնուծեան Հանդէսի Լ. Խատորի առանձնատիպերը, իսկ Ալադնմիայի հայագիտական հաստատութիւններուն տրտեցաւ Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի երեսուն հատորներու նորատիպ Մատնակաղտութիւնը:

ՀԱՅԿԸՁԵԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ
ՏԵՐԵԱՆ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆԻՆ ԿՈՂՄԷ
ՉԵՌՔ ԹԵՐՈՒՄԸ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՄԱՍԻՆԻ ԶԱՆԿ
2010

Ա. Հայերեն Գիրքեր

- Գևորգ Ե Աբելյան, *Աղբարիկ, Ազնիկ Մի Ձոր*, Այնճար (ՊԼՂՄՐ), Համազգային Վախ՝ Արթուրյան Տպարան, 2010, 459 էջ:
- Քնարիկ Արթուրյան, *Առաքիլայանի Խորհրդանշանաբանությունը Զարեհ Կրպակունի: Հարեման Ակունքներում (Խորհրդանշանների Կարգային Համակարգի Անալիզի Հանգրուաններ)*, (Առանձնատիպ ՀՀՀ Հար. Լ.), ՊԼՂՄՐ, 2010:
- Անդրանիկ Վրդ. Արամյան, *Մտածողը Քնարիկ Արթուրյանի Կայ*, Անրիկիաս, Տպարան Կարողիկությունից Հայոց Մեծի Տանն Գիլիկյոյ, 1997, 166 էջ:
- Ժիրաթ Արթուրյան, *Վերջը... Ճաշարարով*, Նիս Երբբ, 1991, 256 էջ:
- Վահրամ Ալազան, *Յուրի*, Երևան, Հայաբնուրատ, 1960, 269 էջ:
- Հայկոս Ավիլյան (Խոթ), *Հայոց Հնարամանի Կարգանքները, Փաստիկ Լորի - Խոթամանի Բողոքածու 2*, Երևան, "Միտք" Անթրոպոլոգիա Կենտրոն, 2009, 243 էջ:
- Աղբարիկյան Արթուր Տերտերի Թանգանթանի Տարազի Աշխատությունների Մասնագիտություն, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ Պատմության Ինստ., 2008, 35 էջ:
- Պարոյր Աղաջան, *Ազգուած Հրատարակությունից Ֆաստագրած Հայնագրով Մեկնարանություններ, Անթրոպոլոգներ, Քննարկումներ, Խորհրդանշանություններ*, Գ. Հատուր, ՊԼՂՄՐ, Տիգրայն Քնտնենան, 2010, 446 էջ:
- Աննայն Հայոց Կարողիկությունը Հանրագիտության, Երևան, Մայր Արտ Ս. Երթածին, 2008, 252 էջ:
- Արիան Անրիկյան, *Ինքնությունը Քանաստիկություններ, Արծակ Պատմություն*, Երևան, Վախ՝ Արտ-Հարտ., 2009, 526 էջ:
- Արզան Այվազյան, *Նախնիների Արձագրական Փաստագրությունը, Հար. Բ., Աղաջան, Անրիկիաս, Տպարան Կարողիկությունից Հայոց Մեծի Տանն Գիլիկյոյ*, 2005, 316 էջ:
- Արմեն Այվազյան (Խոթ), *Հայաստանի Ազատագրումը Տարածքը Եւ Աղբարիկ Արձագրությունները Անթրոպոլոգիա Եւ Փաստագրական Արթիկիկ Ընդարանի*, Երևան, Լուսակն, 2006, 369 էջ:
- Վեր. Տիգրայն Անթրոպոլոգիան, *Ձերանի Տարագրությունը Եւ Մտածողի Ազատագրությունը*, Գ. տպ., Նիս Կրքի, Անրիկիկայն Անասարան-ոլոգիան Ընկերակցություն, 2000, 108 էջ:
- Մարեն Անրիկյան, *Ինքնակերտությունի Փանրով*, ՊԼՂՄՐ, Համազգային Վախ՝ Արթուրյան Տպարան, 2006, 175 էջ:
- Յարտերն Աննահունի, *Անցնալս Ինձի Հեռ*, Անրիկիաս, Տպարան Կարողիկությունից Հայոց Մեծի Տանն Գիլիկյոյ, 2009, 161 էջ:
- Յուրիկ Վրդ. Արթուրյան, *Հայ Արթուրյանի Քննարկները*, Անրիկիաս, Տպարան Կարողիկությունից Հայոց Մեծի Տանն Գիլիկյոյ, 2010, 78 էջ:

- Կարո Առաքելյան, *Պերին Հայերն 3*, Փ., սուլ., Photogravure Zaven, 2010, 388 էջ:
- Անահիտ Աստուխյան, *Հայերն Օսմանեան Թանգարան*, Երևան, Կոսյիթի, 2010, 101 էջ:
- Աստուածաշունչ եւ Հարազատություն*, Գրքերի, "Կպիր", 2010, 75 էջ:
- Արմեն Ասրեան, *Արամ Մանուկեան, Անանք եւ Գործունեություն*, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ Պատմության Ինստ., 2009, 114 էջ:
- Արամ Ա. Կարողյան, *Անանք Արժեքներով Ինստատուրեյ*, Աճրիցիաս, Տպագրան Կարողյանութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիա), 2009, 491 էջ:
- Յակոբ Արամեան, *Ննդոսի Հոյտուն*, Երևան, Հայսիստիստ, 1958, 484 էջ:
- Արա Արծրաճի, *Քառերկրորդական 2 Հասարակ Հոր. 1*, Երևան, ԿԱՄ Գրքնո, 2010, 275 էջ:
- Գրիգոր Արծրաճի, *Հրազդարանագիտական Հատորագիր*, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ, 2010, 336 էջ:
- Գր. Ասազ Առաքելյան, *Արարատներն. Հասարակ Ծառայական Ծանաչարկություններն Ար Հասանակչիկն (Կիլիկիա) Մանգիա (Գանատուն)*, խմբ. Երասանի Փաստնի, Պէլլոս, ԱՄՀԱԿԱ, 2010, 406 էջ:
- Արսեն Առաքելյան եւ Խոսրոս Մարտնեան, *Մասարակ Հայ Հանայնի Արդ Իրադրաներ*, Երևան, Լուսակն Հրատ., 2009, 152 էջ:
- Անտ Անտիոսեան, *Փրճագրութեան Իրանեան Ծարագիս Անանք Մանգանկարներն*, (Առանձնատիպ ՀՀՀ Հոր. 1), Պէլլոս, 2010:
- Արծրի Բախչինեան, *Արամիայի Հայերն եւ Հայ-Արամական Անտորիներն*, (Առանձնատիպ ՀՀՀ Հոր. 1), Պէլլոս, 2010:
- Արծրի Բախչինեան, *Հարություն Արամիկեանեան Երկրներն. Հայ-Արամիկեանեան Գաղտնագրութեան Անտորիներն (Արարց Արնիս Մեր Օրերն)*, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ Պատմության Ինստ., 2010, 280 էջ:
- Հնրիկ Բախչինեան, *Հայ Առային Օրնրդուներ*, (Առանձնատիպ ՀՀՀ Հոր. 1), Պէլլոս, 2010:
- Տիգրան Բարդուխեան, *Արարատի Հայոց Երկրներն եւ Երանատր Մի Ժանի Գերեզմաններն*, (Առանձնատիպ ՀՀՀ Հոր. 1), Պէլլոս, 2010:
- Վրդինի Բարխուդարեան, *Մանգալի եւ Գանայութեան Հայական Գաղտնագրութեան Գաղտնութեան (XVIII Դարի Կես-XX Դարի Ակեր)*, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ "Կրտսերն", 2010, 453 էջ:
- Վրդինի Բարխուդարեան, *Գաղտնագրութեան Հարցեր*, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ "Գիտութիւն", 2008, 440 էջ:
- Բայ Երանայութեան Փաստագր*, Երևան, Տիգրան Մեծ, 2009, 51 էջ:
- Արշակ Գազանեան, *Մերն Անրիկան*, Պէլլոս, Տոբիկեան, 1984, 306 էջ:
- Աս Գարբեան, *Հայոց Թղտարանութեան Արարությունն Երանայութեան Արար*, Հայկ. 2010, 619 էջ:
- Շնրիկ Ար Գաղտնեան, *Տարատր Տոբի. Թնիսան, Թնիսանի Հայոց Թնի Թրիտունիկան Գաղտնագրութեան Թուճանունն*, 2009, 430 էջ:
- Միլանոյ Գաղտնեան, *Արարանութեան Անանք Մերն Հայական Կարարութեան Կրնիս*, (Առանձնատիպ ՀՀՀ Հոր. 1), Պէլլոս, 2010:
- Երիս Գաղտնեան (Խմբ.), *Արարանագրութեան Արարանագրութեան Թուճանունն*, Պէլլոս, 2010, 498 էջ:

- Գաբրէլ Գառարեան (խմբ.), *Կոմիտաս Վարդապետ (1869-1915)*, Երևան, Մարգար Իրաւենց, 2009, 246 էջ:
- Գառարեալ, *Քննարկական Գործերը Լուսանկարչական Մուսանձակէն Կիտառ*, Հտր. 2. Պէյքոբ, Թակուչեան, 2007, 127 էջ:
- Խրեղէն Գլոմեան, *Աղան-Յոջամատեան Էջերկ-Չննետէր*, Պէյքոբ, Արարիք, 1984, 366 էջ:
- Արա Գոյունեան, *Ողորմ Ըննարկն Դեմերը Եւ Կայծեր*, Ստամբուլ, Արաս, 2008, 271 էջ:
- Յասմիկ Գոյալեան, *Հայագիտութեան Եւ Հայագիտականութեան Հարցեր Հայագիտութեան Հարկանքը*, Հտր. Ա., Երևան, Էդիթ Պրինտ, 2010, 478 էջ:
- Յասմիկ Գոյալեան, *Հայագիտութեան Եւ Հայագիտականութեան Հարցեր Հայ Դասու Հին Եւ Նոր Էջեր*, Հտր. Բ., Երևան, Էդիթ Պրինտ, 2010, 527 էջ:
- Գործնական Աջոջը, անգլ. թրգմ. Սահակ Արզ. Երկչեան, Անթիլիաս, Տարաբան Կարողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 2010, 46 էջ:
- Գրականականներ (Առանձնատիպ) ՀՀ Հտր. Լ.), Պէյքոբ, 2010:
- Յակոբ Գրիգոր, *Երկերու Հասարակոյ*, Պէյքոբ, Տօնիկեան, 1981, 333 էջ:
- Հայական Գրիգորեան, *Լեզուանգների Նրբը Հայերէն*, (Առանձնատիպ ՀՀ Հտր. Լ.), Պէյքոբ, 2010:
- Գրիգոր Մարգարազազներն Եւ Եղնաւորին Խօսքը Ս. Գրիգոր Լուսաւորի Անտիկ, աշխ. թրգմ. Կարսեղ Արզ. Քորթոմեան, Անթիլիաս, Տարաբան Կարողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 2010, 59 էջ:
- Գրիգոր Տաքեազի, *“Անտան” Եւ “Չննետ” Հատրաներն Հարառ Անտանաւոր Զարդները*, խմբ. Թամար Տասնապետեան, Անթիլիաս, Տարաբան Կարողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 2010, 255 էջ:
- Ս.Վ. Կարայեան (խմբ.), *Անկախութեան Եւրիթեալները*, Ստեփանակերտ, Երևան, “Զանգակ-97”, 2009, 92 էջ:
- Ս.Վ. Կարայեան (խմբ.), *Արցախի Պետական Հանգարարանի Հանասոտ Պատմութիւնը (1969-2009)*, Ստեփանակերտ, Կիզակ Պրես, 2009, 135 էջ:
- Ս.Վ. Կարայեան (խմբ.), *Արցախի Պետական Հանգարարանի Դաստիարակները*, Ստեփանակերտ, Կիզակ Պրես, 2009, 167 էջ:
- Արժէն Կարեան, *Եւրոպական (Գրած Եւ Ստացած)*, Երևան, Գրականութեան Եւ Արժեանքի Թանգարան, 2010, 299 էջ:
- Հայկ Կենդեան, *Հայիական Լեռնաշխարհի Բրոնզէրեան Մարտաշինութիւնն Եւ Իսթորիան*, Երևան, Փրինսիփօ, 2009, 63 էջ:
- Հայկ Կենդեան, *Հայիական Սպորտը Եւ Մարմնակրթութիւնը Օտանեան Կարգադրութեան*, Երևան, Հայոց Ենդասարանութեան Թանգարան Ինտելիտտ, 2009, 219 էջ:
- Հայկ Կենդեան, *Լանի Թագաւորութեան Պատերազմներն Եւ Իսթորիան*, Երևան, Փրինսիփօ, 2009, 63 էջ:
- Կարսեան Կարիկեան, *Պաշտաստեղծութիւնը Եւ Կարգադրանի Տօնը*, Երևան, Մազարթ, 2006, 87 էջ:
- Կեօր Յազընեան, *Կարսի 1920թ. Անկեան Կարգադրի Պատմութիւնը*, Երևան, Հնդիակոյնի Հրատ., 2009, 115 էջ:
- Հայր Տանտ Բ. Արզ. Նարդեան, *Հարդարութիւն*, Լուս Աննկեր, Անթիլիայի Արժեանքան Թանի Հրատ., 2008, 149 էջ:

- Արսենիա Եղիազարեան, *Ջաջել Թոյածեան Կաճակներ*, (Առանձնատիպ ՀՀՀ Հայր L.), Պէյքոք, 2010:
- Արիսա Մուզարչեան (Դանք), *Ոսկի Նրակ Անթրուսոմներ Լաւրենդոյ, Հալէպ, Կիլիկիա*, 2002, 318 էջ:
- Ա.Ա. Մառնեան եւ ուրիշներ, *Հարստեանի Հնագիտական Զեւարճաններ, 15 պրակ 2 Մարտիրոսեան Զեւարճաններ*, Երևան, 941, 1991, 47 էջ:
- Արսոնի Երիզանց, *Նոր Արևոյ Չի Թագեմար... (Դրոսպ 1915-18ի Կեանքեր)*, Փարիզ, Լ.Պ.Սոլէյ, 1953, 353 էջ:
- Զոհեղատ, *Դրոսն Հաւ, Ստանկոյ, Արսա*, 2009, 159 էջ:
- Վահան Չամոյեան, *Վերադարձ*, Երևան, Էդիթ Փրինթ, 2010, 92 էջ:
- Մանվան Չոլեան, *Ստանկոյ Դրոյ*, Երևան, Հայփոխոսք, 1960, 285 էջ:
- Վեդիկ Ընի, *Նոր Երկ Հարստեանի Մասին Գիցք Հարձակումն*, Երևան, Մովսիսեան Գրու, 1981, 459 էջ:
- Վարդան Թաչեան, *Հոսկ Թանք*, 2002, 159 էջ:
- Հայր Ծովհաննէս Թէլլոսեան, *Թոսու Արարչութեան Բազմոյք Կը Կատարէ (Երկ Դասարան)*, Պէյքոք, Pomigravure Printing House, 2010, 138 էջ:
- Հայր Ծովհաննէս Թէլլոսեան, *Կեանքս Կրթատան Է (Երկ Դասարան)*, Պէյքոք, Pomigravure Printing House, 2010, 144 էջ:
- Հայր Ծովհաննէս Թէլլոսեան, *Թոսու Մեր Կեանքը Կ'ստարի (Երկ Դասարան)*, Պէյքոք, Pomigravure Printing House, 2010, 110 էջ:
- Հայր Ծովհաննէս Թէլլոսեան, *Կըր Կեանք Կրթատան Մէջ "Կրթնաբոլոններ" (Երկ Դասարան)*, Պէյքոք, Pomigravure Printing House, 2010, 171 էջ:
- Թեոֆիլ, *Անճնոն Տարեցոյցը. 1909, ԺԳ Հատոր, Թ. սուլ.*, Հալէպ, Կիլիկիա, 2007, 405 էջ:
- Թեոֆիլ, *Անճնոն Տարեցոյցը. 1921, ԺԵ Հատոր, Թ. սուլ.*, Հալէպ, Կիլիկիա, 2010, 463 էջ:
- Թեոֆիլ, *Անճնոն Տարեցոյցը. 1922, ԺԶ Հատոր, Թ. սուլ.*, Հալէպ, Կիլիկիա, 2010, 534 էջ:
- Թեոֆիլ, *Տիպ Ար Տոս*, Հալէպ, Կիլիկիա, 2006, 200 էջ:
- Թորոս Թորանեան եւ Արմէն Կարեան, *Կաճակներ Ռուսներու Տակ Կարն Հայ Գիրքն*, Հալէպ, Տպարան Ոսկեխոսք, 2010, 146 էջ:
- Թորոս Թորանեան, *Դաստիարակութեանը Անարարչոյ Մէջ 2004-2005*, Հալէպ, Տպարան Ոսկեխոսք, 2010, 228 էջ:
- Թորոս Թորանեան, *Թրքիանոյ, Ստանկոյ, Արսա*, 2009, 215 էջ:
- Թորոս Թորանեան, *Հարստեանեացատուն (Որոստարի Տպարարութեանը)*, Պէյքոք, 1970, 154 էջ:
- Թորոս Թորանեան (Դանք), *Հարստեանեցի 8 Երթուստարի Արձակագիրներ*, Պէյքոք, Սևան, 1969, 309 էջ:
- Թորոս Թորանեան, *Հարստեանի Կանոնքը*, Հալէպ, Տպարան Ոսկեխոսք, 2010, 135 էջ:
- Հրազդան Թորանեան, *Մարաշի Անկրկաբարձութիւն*, Հալէպ, Pawel Press, 2010, 403 էջ:
- Թանահոկակնի Հայ Կեանքներունի Դաշնամարաշի Անկրկաբարձութիւններ*, Երևան, Կրկագրիկ, 2010, 101 էջ:
- Յարութիւն Իսկանտեան, *Վերադարձ Հայկական Ծերանագրութեան, Գիցք Ա.*, Պէյքոք, 2010, 367 էջ:

- Լեւ Կանաւար, *Գրաչար Մագրիկ*, Երեւան, Հայօլիստիւտ, 1959, 318 էջ:
- Խոպչեան Զօրաբանք* (Յօդուածներ ժողովածու Նորոտած *Պարիս Գիտութիւն 100-ամակին*), Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ "Գիտութիւն", 2010, 224 էջ:
- Աստուածաստոր Խոպչարեան, *Արեւելահայ եւ ճորտը Իրանագիտական Զարթոնքներին*, Երեւան, Հայաստանի Ազգային Արխիւ, 2010, 286 էջ:
- Ռաֆիսա Խոպչարեան, *Հայ Ժողովրդական Երգերի Պատմական*, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ "Գիտութիւն", 2010, 208 էջ:
- Խոբարտական, Հայկազեան Համալսարանի Տէրեան Հայագիտական Գրադարանին Կողմ Ձեռք Քերտած Գրականութեան եւ մամուլի Ժանկ 2009* (Առանձնատիպ ՀՀՀ-Հոր, Լ.), Պէյրութ, 2010:
- Վերոյ Կակոսեան*, Պէյրութ, Սեան, 1974, 166 էջ:
- Վեանը եւ Արեւստ Տարեգիրք, Ե. Տարի*, 1935, Փարիզ, Նստար, 1935, 135 էջ:
- Ստեփան Կերտող, *Գիրք Տառապնոց*, Երեւան, Մուղնի, 2002, 397 էջ:
- Յարութ Կոստանեան, *Քանաւանդութեանը*, Պէյրութ, Համազգայինի Վախճ Երեւան Տարարան, 1974, 79 էջ:
- Անդրանիկ Վոյ Կոսեման, *Խոզան*, Պէյրութ, Pomigravure, 2010, 108 էջ:
- "1946-1948 թթ. Հայրենասիրութիւնը եւ Դրա Դասերը. Հայրենասիրութեան Հիմնախնդիրն Արտը", *Համահայկական Գիտամտայ, Հեղափոխութեան Ժողովածու*, Երեւան, Լիճնչ, 2008, 405 էջ:
- Վարդէն Համազասպեան, *Անք Մամուլեան*, Երեւան, 2010, 48 էջ:
- Համայնագիտակեր Արեւմտեան Միջրարեան Հայրերս Կրթական Գործունէութեան*, 3 Հատրք, Եւրասիայոյ, 2008:
- Հայ Ազգայնութեան եւ Հնագիտութեան Խոջիւնը - 3*, Երեւան, ՀՀ "Գիտութիւն" Հրատ., 2007, 333 էջ:
- Տիգրան Հայրան եւ Գարեգին Կազարեան, *1000 Հայագրի Գեներալներ, Ուժակալներ*, Երեւան, Հեղինակային Հրատ., 2009, 575 էջ:
- Հայ Ժողովրդական Մշակոյթ - 14*, Երեւան, ՀՀ "Գիտութիւն" Հրատ., 2007, 279 էջ:
- Հայաստան 2009. Խոտան եւ Իրականութիւն*, Երեւան, Միլիլիթաս Հիմնադրան, 2009, 68 էջ:
- Հայաստանի Ազգային Արխիւ, *Համահայկական Խոջիւնացիութեանը (1919-1920թթ.) Փաստաթղթերի եւ Կրթերի Ժողովածու*, Երեւան, Հայաստանի Ազգային Արխիւ, 2004, 787 էջ:
- Հայաստանի Ազգային Գրադարան, *Ստանայ Օրեր Հայ Ժողովրդական Երգս. Մատենագիտութիւն*, Երեւան, Անարտս, 2009, 235 էջ:
- Հարատեանի Անկախութեան Հռչակածը եւ Իշխանութեան Կենտրոնական Մարմինների Ձեռարտար (1918թ.Մայիս-Յուլիս)*, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ Հայաստանի Ազգային Արխիւ, 2009, 252 էջ:
- Հայաստանի Արտս, Հոր 2*, Երեւան, Տիգրան Մեծ, 2008, 263 էջ:
- ՀՀ Միջուցի Նախարարութիւն, *Հրամոյչ Յանդրեան (ԽճԲ.)*, *Հայաստան-Միջուց Գործակալութեան Պաշտօնական Կրթերի Ընտրանի. 2008 Յուլիս-2009 Հոկտեմբեր*, Երեւան, Մուղնի, 2009, 371 էջ:
- Հայրերն Թարգասագիտական Արտս. Ռատմնագիտութիւններ եւ Կրթեր, Գրակ 3*, Երեւան, Նալիքի, 2010, 295 էջ:
- Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Հոր Լ.*, Պէյրութ, 2010, 696 էջ:

- Հայկական Հարցի Միջազգայնացման 130ամեակը եւ Պատմության Դասըրդ. Գիտաժողովի Լիբրեր*, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ Պատմության Ինստ., 2009, 132 էջ:
- Հայկական Էնցիկլոպեդիի Աշխարհը*, կազմ.՝ Սուրեն Մարտունեան, Երևան, Էդիս Պրինտ, 2009, 83 էջ:
- Հայկական Ռազմարարչությունիւ Յուշարձանները*, Պէլյուր, Համազգայինի Վաճկապետ Կառն Սեփեան Տպարան, 1972, xiv, 92, xv:
- Հայկական Տեղեկատվական Համայնքային Ռեսուրսները Մեթաֆորիկային Երկրներում*, Երևան, "Նորավանք" ԳԿՀ, 2009, 145 էջ:
- ՀՅԴ ԱԼՄ 1973-2010*, Պէլյուր, Համազգայինի Վաճկապետ Կառն Սեփեան Տպարան, 2010, 174 էջ:
- Հայոց Պատմության Հարցեր. Գլխական Յոշարձանների Ժողովածու 10*, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ Պատմության Ինստ., 2009, 310 էջ:
- Հայտարանն Իզրայելում Օրոշ Խնդիրներ*, Երևան, "Նորավանք" ԳԿՀ, 2009, 130 էջ:
- Մելույի Հայունի, *Գանձապահ Խաչի. Նոր Աշոքներ եւ Նարսիսն; Երգեր*, Այնճար, 2010, 144 էջ:
- Մելույի Հայունի, *Արանձրագործ Սրբուհի Ռիրա Քաչիացի (1380/81-1457)*, 2010, 111 էջ:
- Հանի Հայագիտական Տարեգիրք. Նոր Երբան, ԺԻ Տարի, 2009-2010*, Անրիշխան, Տպարան Կարողիկությունիւ Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկոյ, 2010, 256 էջ:
- Մորուս Հարարեան, *Հայկական Վաղ Բնութանձեան Ենթադրուողությունը*, Մոսկուա, Ինկոնոմոկ, 2010, 400 էջ:
- Մեկուր Հարարեան, *Գաղափարի Ջինուղը*, Երևան, Անարատ, 2006, 154 էջ:
- Ռուզր Հատունեան, *Յուշարձան-21. Անկարնի Կառնակ Մեր Սրբններուն*, Իսրանույ, Մուրատ Օթսէր, 2009, 295 էջ:
- Ռուզր Հատունեան, *Յուշարձան-22. Մեր Հայրերուն Ժամանուղը*, Իսրանույ, Մուրատ Օթսէր, 2010, 276 էջ:
- Ռուզր Հատունեան, *Յուշարձան-65. Գաղղը Հայ Գրականության Բնութանձան Մէջ*, Իսրանույ, Մուրատ Օթսէր, 2010, 276 էջ:
- Հատուղ Խատուղանիմ*, Անրիշխան, Տպարան Կարողիկությունիւ Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկոյ, 2009, 550 էջ:
- Հին Հարատունի Մակուղը. XIV. Նիսերն Հանրայնեանիւն Գրուական Կառնուղանիմ*, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ "Գիտություն", 2010, 349 էջ:
- Գ. Հրանտ, *Օրմանեան Պատրիարք Եւ Կարմիր Մուրանը*, Պէլյուր, Տանիկեան, 1981, 343 էջ:
- Հայկազն Գ. Ազարեան, *Ճեղատարն Թուղը*, խմբ. երեսանը Փանդուրեան, Անրիշխան, Տպարան Կարողիկությունիւ Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկոյ, 2010, 580 էջ:
- Մովն Կարիկ, *Յուշարձան Բազին*, Պէլյուր, Արագ, 2009, 335 էջ:
- Կարո Կախարեան, *Էջեր Հայոց Միջնադարեան Մակուղի եւ Պատմության*, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ "Գիտություն" 2, 2007, 332 էջ:
- Միլճա Ենրճակեան, *Արցի Խոնանուղ - Անուշտունի*, Պէլյուր, Ռուկուար, 2006, 160 էջ:

- Միլլա Ներսիսյան, *Արցի հոծանոց - Գարգ եւ Ընտիր Ճաշեր Առաջիկ
Հայր*, Պէյքոք, Ոսկեդար, 2005, 160 էջ:
- Միլլա Ներսիսյան, *Արցի հոծանոց - Գարգ եւ Ընտիր Ճաշեր. Երկրորդ
Հայր*, Պէյքոք, Ոսկեդար, 160 էջ:
- Եղիկ Արթուրյան, *Երիտարդը-Հայ Ճարարչությունները եւ Օսմանյան
Ընդդիմացի Ռաճառ Առաջին Խորհրդածողները* (Առանձնատիպ չէ՛ չէ Հայր.
Լ.), Պէյքոք, 2010:
- Կարեն Մարտիրոսյան, *Ան-Շիրակի Գրաստրիան Էլեղ (Ընդդիմացի
ժողովածու)*, Երևան, Հեղինակային Հրատ., 2010, 294 էջ:
- Մանուկություն* (Առանձնատիպ չէ՛ չէ Հայր. Լ.), Պէյքոք, 2010:
- Գուրգեն Մամարի, *Հծաններ*, Երևան, Հայպետհրատ, 1959, 635 էջ:
- Գուրգեն Մամարի, *Լուսինան Չայն*, Երևան, Հայպետհրատ, 1962, 574 էջ:
- Մաքրեց Չոն Հայ Մայրերին Հայ Կնոջ Տարուայ Ահրապ*, Թեհրան,
Թեհրանի Հայոց Թեմի Գրքատնակարան Կուստիաբակերան
Քաճառումը, 2010, 58 էջ:
- Սանդիանոս Ա Քնյ, Մանդինեանց, *Առտաճառաշարություն
Հայաստանեայց Ուրդափառ Եկեղեցույ*, աշխ. քրգճ. Կարանդ Արդ,
Խորթանսեան, Անթիլիաս, Տպարան Կարողեկաութեան Հայոց Մեծի Տանն
Կիլիկույ, 2010, 294 էջ:
- Հ.Գ. Մանուկյան, *Գողտ Տարածացի*, Երևան, Երեւանի Համալսարանի
Հրատ., 1982, 115 էջ:
- Կարդան Մարտիրոսյան, *Կոստան Չարեանի Կամակները Արշակ
Չոգանյանին (1922-1931)*, (Առանձնատիպ չէ՛ չէ Հայր. Լ.), Պէյքոք, 2010:
- Մաքրու Իրատուները ՄԱԿի Մաքրու Իրատուները Միջազգային
Փաստադրոյքներ Ընտրանի*, Երևան, Միադրեւած Ազգերի
Կազմակերպութեան Հայաստանեան Գրասենեակ, 2009, 487 էջ:
- Համիկ Մարտիրոսյան, *Կարօտ Ու Միտնք*, Պէյքոք, 2010, 176 էջ:
- Կարինայ Կրդ Միտյան, *ՃՀ Հարցումներ եւ Անոնց Գաստախանները*,
Պէյքոք, 2009, 191 էջ:
- Ճարեհ Մեղունեան, *Ժողովն ՍԵ Առանձնութեան*, Թեհրան, Երևան
Փրինթինկ, 2009, 191 էջ:
- Մոնթ Միլլանեան եւ ուրիշներ, *Հայաստանի Հնագիտական Յուշարձաններ
- 16. Գրակ 3 Ուրդատեղան Յուշարձաններ*, Երևան, "Հայկական
Քաճակ", 1995, 106 էջ:
- Ուրեհ Մեղունեան, *Քաճակագրած Հայերի Խնդիրների Հայր*, Երևան,
"Նորակար" ԳԿԸ, 2009, 110 էջ:
- Միսոք Մեմարեանց, *Եղիկների Ժողովածու*, Երևան, Հայպետհրատ, 1956, 386
էջ:
- Մեծերն Արցիկը Առակներ, Ասուրներ, Առաններ, Թեւոստր Խոսքեր*,
Երևան, Մուղնի, 2009, 159 էջ:
- Եղիկ Միսոսեան եւ Արարատ Կարդանեան, *Հայրենիք-Ահրոյ
Անկարիտները չէ՛ Անկարիտեան Տարիներին, 1991-2009. Ժողովածուների
Ժողովածու*, Սանդիանակերտ, "Փոլիկուա՛" ՓԲԸ, 2010, 199 էջ:
- Միսոսեան Միսոսեան, *Արրանեան Արր. Քրիստիան-Եկեղեցանի Չոյց
Քանատեղութիւնները Կարիտած Հայերի 1813ի Ժողովրդական
Արրանարդութեան*, (Առանձնատիպ չէ՛ չէ Հայր. Լ.), Պէյքոք, 2010:

- Հ.Ղ. Միրզոյան, *Կարենյացիների և Վանաձորի մասին*, Երևան, ԵՊՀ Հրատ., 2010, 395 էջ:
- Յովհաննիս Գրիգորյան, *Ստեփանավանքի Հաստատությունը Տրգան Մանուկյանի*, (Առանձնատիպ ՀՀՀ Հայր. Լ.), Պէլյուր, 2010:
- Յովհիկ Մուսաբեկյան, *Քեղծարարի Եկեղեցի Տարածությունը*, Մտերեանակերտ, Գիթակ Պրես, 2010, 255 էջ:
- Ժյուլի Մուրատ, *Արար Գառարեանի Գաղտնի Մտքերը* Հայր, Պէլյուր, Էմիսատ, 2010, 107 էջ:
- Կարգին Ե. Մուրատյան, *Անտարկտիկա Ուրբանայ Գրական*, Իսթանբուլ, Մարմարա Մուրատ Օֆսեր, 2010, 328 էջ:
- Ջանն Մարտիան, *Անկերպի Միացնող Կանաչները Արարիկ Քարտարապետների և Հայկական Հայր (1909-2009) Անտարկ. Պէլյուր, Միկան, 2010, 159 էջ:*
- Ժագ Ս. Յակոբյան, *Քրեական Կանաչ Առարեանի Կերպերը*, Արմ Փրինտ, 2009, 359 էջ:
- Ժագ Ս. Յակոբյան, *Լիցի և Տար. ...* Պէլյուր, Արմիս, 2010, 144 էջ:
- Հրանտյա Յակոբյան, *XXI Կարի Մարտարապետները Արարեանայ Արարեան*, Հայ Երեսաստորությունը և Կար Հայրականի Մարտարապետները, Երևան, Կոչյան Տպագր., 2007, 102 էջ:
- Մարտիկ Յակոբյան, *Մանկարանի Փայտեղանի ՄԵ*, Իսթանբուլ, Մուրատ Օֆսեր, 2010, 334 էջ:
- Արմն Յարտիանյան, *Կանաչներ Պէլյուրեն*, Հայր 2, Պէլյուր, Pawa Photogravure, 2010, 376 էջ:
- Անտիա Յարտիանյան, *Արարեանի, Մանուկյանի և Պատմա-Հնագիտական Հնարարությունների Կան-Կարտարական Տարածքում 1910-1917թ.*, (Առանձնատիպ ՀՀՀ Հայր. Լ.), Պէլյուր, 2010:
- Լիլիթ Յարտիանյան, *Լիլիաներ 1958-1980 Թուրքիաներ*, Երևան, Լուսակ, 2007, 196 էջ:
- Կարտիկ Յարտիանյան, *Անտարկ Երեսաստոր-Մանկարտ Հեղին Քարտարական Կաների և Գարտարան*, (Առանձնատիպ ՀՀՀ Հայր. Լ.), Պէլյուր, 2010:
- Սարգին Յարտիանյան, *Քանաչական Անտարկներ*, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ "Գիտություն", 2010, 262 էջ:
- Յարտար, ԼՂ Արիկյան, *Տարտար Կարտիկարան Հայր Մեծի Տանն Կիլիկյա*, 2010, 170 էջ:
- Ֆրանսիական Առարայի Արար. Բ. Հայր. Արիկյան, Տարտար Կարտիկարան Հայր Մեծի Տանն Կիլիկյա*, 2010, 626 էջ:
- Պատմ. Քրտարայի Փայտարանները. Կարտարան, Արարեանի և Տարտարի Մասին* Հարանդ Հայր. Քարտարան (քրտ.), Արիկյան, Տարտար Կարտիկարան Հայր Մեծի Տանն Կիլիկյա, 2010, 119 էջ:
- Մարտիկ Յովհիկյան, *ՀՀ Գ. Պայի Փայտարական Մանուր (1909-1924թթ.)*, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ Պատմության Ինստ., 2009, 194 էջ:
- Քարտարան Արարեանի Բանարանի Քանաչական*, Պէլյուր, Հրատ. Մանուկյան Կարտարանի Կանաչն տաներ, 2010, 581 էջ:
- Սարգին Կանարյան, *Քե Առ Դե*, Պէլյուր, Pomigravure, 2010, 375 էջ:

- Երես Երեսուսան, *Լեւոն Ա Քաղաքացիին Ճառագող Երկրորդականներն Ու Բիցաները*, (Առանձնատպակ չ՛՛՛ Հայր. Լ.), Պէյրոս, 2010:
- Նշանաւոր Ճանարանականներ Պրակ 1*, Երեսան, Մայր Արտ Ս. Էջմիածին, 2005, 467 էջ:
- Նշանաւոր Ճանարանականներ Պրակ 2*, Երեսան, Մայր Արտ Ս. Էջմիածին, 2009, 503 էջ:
- Շահանդոխտ, *Լամ Լեզուն Խօսեցաւ*, Պէյրոս, Համազգայինի Վաճի Սերեան Տպարան, 2010, 80 էջ:
- Շահանդոխտ, *Հանդիպումներ Հայտնիներու Հետ. Հայր. 1*, Պէյրոս, Համազգայինի Վաճի Սերեան Տպարան, 2010, 128 էջ:
- Շահանդոխտ, *Հանդիպումներ Հայտնիներու Հետ. Հայր. 2*, Պէյրոս, Համազգայինի Վաճի Սերեան Տպարան, 2010, 112 էջ:
- Շահանդոխտ, *Ճարտագո՛ւ Լեզունը*, Պէյրոս, Տպարան Կարողելութեան Հայոց Սեփի Տանն Կիլիկիոյ, 1975, 78 էջ:
- Արտն Շահինեան, *Արմենիոյ Արարական Կանանցի Մանաններն Ու Հարցատարածքային Բաժանանոյ Ըտ Արարակցի Արգրնարիւրները*, (Առանձնատպակ չ՛՛՛ Հայր. Լ.), Պէյրոս, 2010:
- Սերոյ Շեղարեան, *Պատմորիս Մետանայիլոս*, խմբ. ետայի Հտարեան, Պէյրոս, Համազգայինի Վաճի Սերեան Տպարան, 2010, 270 էջ:
- Սիլեան Երրակ, *Հայրիկ. Տիրոյ, Տիրոյ Աճանորի*, Երեսան, Առօզտտ, 1993, 103 էջ:
- Երրակ Երգարան Տնանայ*, Պէյրոս, Երրակ, 2010, 870 էջ:
- Երրակի Հարագիտական Հետազոտորիաների Կնճորոն, Գրական Աշխատորիաներ 10*, Գիւմրի, չ՛՛ ԳԱԱ "Գիտորիան", 2007, 196 էջ:
- Երրակի Հարագիտական Հետազոտորիաների Կնճորոն, Գրական Աշխատորիաներ 11*, Գիւմրի, չ՛՛ ԳԱԱ "Գիտորիան", 2008, 190 էջ:
- Երրակի Հարագիտական Հետազոտորիաների Կնճորոն, Գրական Աշխատորիաներ 12*, Գիւմրի, չ՛՛ ԳԱԱ "Գիտորիան", 2009, 192 էջ:
- Երրակի Արագգային Արեւորոյ Գրական Կտտարցրանի Կնճորը, Գրակի 22-24 Հոկտեմբեր 2010*, Երեսան, չ՛՛ ԳԱԱ Ե՛՛՛ Կնճորոն, 2010, 311 էջ:
- Ընթիւ եւ Արտտ Ատտայի, Ան եւ Պատմորիս (Յօղումներ Քոլոսիտո Կոլիտոն Մարցիս Զարորիանանի ՏՈՒՄեանի)*, Երեսան, չ՛՛ ԳԱԱ "Գիտորիան", 2008, 309 էջ:
- Էդիլ Չարեան, *Գրակնարեան Մտերն*, Երեսան, ՀԱՍԻ ԳԱ Հրատ., 1957, 217 էջ:
- Անդրանիկ Չիլեգեան, *Դրո (Դրատտանտ Կանայեան)*, Միշիլլոն, ԱՄՆ, 2003, 422 էջ:
- Վեր Տիւրեկո Չարագեան, *Դրոխտ եւ Գեղից*, Պէյրոս, Երրակ, 2010, 104 էջ:
- Գեղոյ Պարոխեան. Կոլիտոն Կեանք Սի Իր Հրագարակագրական Էջերոյ*, Պէյրոս, 2010, 400 էջ:
- Ուլիլոն Պարլիլ, *Տաննորոյր. Տիրոյ Մարցիկը*, Անրիլտտ, Տպարան Կարողելութեան Հայոց Սեփի Տանն Կիլիկիոյ, 1981, 160 էջ:
- Արտիլիլ Պարտեան, *Ընթիւր Անորը*, խմբ. Քիլոսը Կոլիլի, Պէյրոս: Համրիկ Պիլոլեան (խմբ.), *Մարատագրական Հանդիպումներ*, Պէյրոս, Համազգայինի Վաճի Սերեան Տպարան, 2010, 85 էջ:

- Յովակիմ Պոլյանեան, *Պօղոս Նուպար Փայան եւ Բարեկարգումների հոնդոն Արեւմտեան Հայաստանում 1912-1914թթ.*, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ Պատմութեան Ինստ., 2010, 208 էջ:
- Սամել Պօղոսեան, *Հայկական Բարեկարգման Ընդհանուր Միութեան Հիմնադրման Հանգամանքները*, (Առանձնատիպ ՀՀՀ Հայր. Լ.), Պէքոս, 2010:
- Վարդան Պօղոսեան, *Համիդեան Կոտորածները Ի Դարի Սկզբի Իրանահայկան Պատմագրութեան Ընկալաբանական Լայն Ներքոյ*, (Առանձնատիպ ՀՀՀ Հայր. Լ.), Պէքոս, 2010:
- Վարդան Պօղոսեան, *Հայոց Յեղափոխութեան Առաջին Փուլը Իրանահայկան Պատմագրութեան եւ Հայրակական Սուրբ Գեորգիանում (XIX դ. Արդ-XX դ. Սկզբ)*, Երեւան ՀՀ ԳԱԱ "Գիտութիւն", 2005, 271 էջ:
- Պատմականական Ընթացումներ*, Երեւան, Էդիտ Պրինտ, 2010, 282 էջ:
- Քառասունամյութեան Որոշ Հիմնախնդիրներ*, Երեւան, "Նորաձայն" ԳԿԷ, 2009, 94 էջ:
- Քառասուն Յոփանմէս Մերդեանի Զեպերում*, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ Պատմութեան Ինստ., 2010, 157 էջ:
- Ալիպա Տիւանեան, *"Երկնից Ընկալ Երեք Խումր"*, *Հայկական Հեքիաթի Առաջին Բանաձեւերը*, (Առանձնատիպ ՀՀՀ Հայր. Լ.), Պէքոս, 2010:
- Սահակ Գ. Զորախորեցի Կարողիկոսի Ծաղկազարդ Քաղաղը*, աշխ. քրթմ. Վարանդ Վրդ Բարսեղեան, Անիլիսա, Տպարան Կարողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 2010, 78 էջ:
- Հարժ Սահեան, *Տառի Կանչը*, Երեւան, Սովետական Գրող, 1981, 381 էջ:
- Նազենիկ Սարգսեան, *Արտ Սաստորեան (1937-1999)*, *Ստեղծագործական Իրանները*, (Առանձնատիպ ՀՀՀ Հայր. Լ.), Պէքոս, 2010:
- Սուրեն Սարգսեան, *1885-1908թթ. Հայ Ժողովրդի Ազգային-Ազատագրական Պայքարը Արեւմտեան Գործիչների Գեանաւումը*, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ Պատմութեան Ինստ., 2010, 119 էջ:
- Հրայեայ Սարիբէկեան եւ Արեանիկ Նիկողոսեան, *Հայաստանի Իրեն Հայկական Ինքնութեան Առանցի Ընկալումը Սիխրաբախյ Արդի Գրականութեան Հետազոտողներում*, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ Մ. Արեանի Անուան Գրականութեան Ինստ., 2010, 108 էջ:
- Ռուրէն Սաֆրաստեան (Ժամբ.), *Քորթրագիտական եւ Օսմանագիտական Հետազոտութիւններ*, Հայր. 4, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ, 2009, 378 էջ:
- Ռուրէն Սաֆրաստեան (Ժամբ.), *Քորթրագիտական եւ Օսմանագիտական Հետազոտութիւններ*, Հայր. 5, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ Արեւելագիտութեան Ինստ., 2008, 261 էջ:
- Ռուրէն Սաֆրաստեան, *Օսմանեան Կայսրութեան Յեղափոխութեան Օրագրի Ծագումնաբանութիւնը (1876-1920թթ.)*, Երեւան, Լուսակն, 2009, 247 էջ:
- Գեղամ Սեւան, *Ծիծեռնակները Զամէն Անցան*, Պէքոս, Սեւան, 1961, 112 էջ:
- Յ. Մ. Սիլոսնի, *Պայքար եւ Իր Դեպք*, Հայր. 11 (1453-1800), Անիլիսա, Տպարան Կարողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 2010, 756 էջ:
- Յ. Մ. Սիլոսնի, *Պայքար եւ Իր Դեպք*, Հայր. 12 (1800-1900), Անիլիսա, Տպարան Կարողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 2010, 689 էջ:

- Պօղոս Մնացեան, *Երախտագիտութեան Թանգարդը*, Պէյքոյք, Համազգայինի Վախճանի Մեքենան Տպարան, 2009, 127 էջ:
- Պօղոս Մնացեան, *Ճարտարապետական Գրականութեան*, Պէյքոյք, Համազգայինի Վախճանի Մեքենան Տպարան, 2009, 393 էջ:
- Պօղոս Մնացեան, *Չորսական...*, Պէյքոյք, Համազգայինի Վախճանի Մեքենան Տպարան, 2010, 151 էջ:
- Ս. Էջմիածինը եւ Հայոց Եղբայրացիները, Ս. Էջմիածին, 2010, 735 էջ:
- Ս. Տակոյր Սարգսյանի Խոսքերու Գրքը Մնաց Երբոր Օրումն Համար, աշխ. քրգն՝ Կարնիկ Երցա Ալեկանցեան, Անթիլիաս, Տպարան Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 2010, 34 էջ:
- Սուրբնոս Կեանքը. *Աշխարհագրորդի Արածումը*՝ Կարոյ Մրցոց Հն, Պէյքոյք, Սիփոս, 2008, 623 էջ:
- Հ.Ս. Սվազեան, *Աղանձը Աշխարհի Պատմութիւն (Հնագոյն Երջանից VIII Դարը Կրկանայ)*, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ Գիտութիւն, 294:
- Վերջ Ստեփանեան, *Համառօտ Անարկ Եւրոպայի Բարձր Հայտնութեան Պատմութեան եւ Կրթականների Կրթ (ԺԹ Դար)*, (Առանձնատիպ ՀՀ Հայ. Լ.), Պէյքոյք, 2010:
- Վերջ Ստեփանեան, *Պարտի Կանանցի Հայտնութիւն XIX Դարի երկրորդ Աւան*, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ Պատմութեան Ինստ., 2010, 246 էջ:
- Յասնիկ Ստեփանեան, *Յուրաքանչեւ Հայերն Ժողովրդի Հայաստան Թուրքերն Կրթութիւն եւ Հայաստան Թուրքերն Ժողովրդի*, Երևան, Հեղինակային Հրատ., 2008, 297 էջ:
- Արման Վարդանեան, *Եւրոպ. Մի. Իսրայելը, Արաբները-Մուսուլման Օգնք*, 2010, 258 էջ:
- Ֆրանց Վերձէ, *Մտաւ Լեւոն Բաբաստան Օրք*, իսր. Պօղոս Մնացեան, Պէյքոյք, Համազգայինի Վախճանի Մեքենան Տպարան, 2010, 892 + 10 էջ:
- Անտոնի Կիրակոս (Իսր.), *Արմ. Մանուկեան Փառաստանի եւ Կրթութիւն Ժողովրդի*, Երևան, Հայաստանի Ազգային Արխիւ, 2009, 575 էջ:
- Անտոնի Կիրակոս (Իսր.), *Հայաստանի Հանրապետութեան Պատմութեան Կրթութիւնի Արմանագրութիւններ 1918-1920 թթ.*, Երևան, Հայաստանի Ազգային Արխիւ, 2010, 616 էջ:
- Հրայր Տասնապետեան, *ՀԳՄ Կազմակերպութեան Կազմակերպական Կառուցի Կարգադրք եւ Այ Ուսումնասիրութիւններ*, իսր. Երեւանի Փակարքեան, Պէյքոյք, Համազգայինի Վախճանի Մեքենան Տպարան, 2001, 491 էջ:
- Աղոսնոն Տարսնցի, *Կապոյտ Հնամներ*, Երևան, Հայպետհրատ, 1956, 293 էջ:
- Որն Վանդալ, Ալալը Միւրժ, Մատնըն Պիլո, *Հայերը եւ Բարեկրթութեան Թուրքիայում Սարաշի Կառուցումը (1920 Փետրուար) Զմեռնիայի Կաթնանք*, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ Հայոց Եղբայրացիութեան Թանգարան-Ինստիտուտ, 2001, 44-30-29 էջ:
- Ս.Վ. ՏէրԱնտիպեան, *Հայպետական Հնամագրութիւններ*, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ "Գիտութիւն", 2010, 495 էջ:
- Վանան Տէրեան, *Երկրի Ժողովրդի 3 Հատորով, Հոր. 1*, Երևան, Հայպետհրատ, 1960, 382 էջ:
- Արշակ ՏէրԱրքեան, *Հայաստանայց Սուրբ Եկեղեցու Կիրառմանական Թիւրք*, 2003, 581 էջ:

- Յոզեֆ Տէր-Լաքսանեան (խմբ.), *Մարտի Ճարդը 1920ին*, Հալեպ, Տարսան Արեւեք, 2010, 100 էջ:
- Կիրակոս Տօնիզեան, *Գեանքն Փրկուած Պատկերներ*, Պէյրոս, Տօնիզեան, 1995, 230 էջ:
- Երուանդ Փանսուրցեան (խմբ.), *Երբեր ՀՅԴաշխալցութեան Պատմութեան Համար*, Հտր. ճ. Պէյրոս, Համազգայինի Կառն. Սերբեան Տարսան, 2010, 560 էջ:
- Ա. Թալանբարեան եւ Հ. Սարգսեան (խմբ.), *Տառչ, Երբական եւ Հոգևոր Ժամանակորին. Հանրագնացական Գրական Կառուչրանի Կրթութիւնը*, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտութեան եւ Ազգագրութեան Ինստ. Տառչի Մարզգիտարան, 2009, 287 էջ:
- Երուանդ Հ. Թաստնի, *Կիրակնօրեայ Ստորմանք. Պատմութեան Անիի Թատարքն Հետ*, Պէյրոս, Design Kestemian, 2010, 288 էջ:
- Մանուէլ Ս. Թաստնի, *Պատմագիտական Ուսումնասիրութիւններ, Անկարգներ, Ճայքը եւ Այլ Երկր.* խմբ. Երուանդ Հ. Թաստնի, Պէյրոս, Design Kestemian, 2010, 288 էջ:
- Ջէյմս Քեննեդի, *Ի՞նչ է Իմ Հասարակ Աստուծոյ Թեմքան, Թեմքանի Հայոց Թեմի Զրիստոնէական Կառուչարակութեան Բաժանմունք*, 2009, 184 էջ:
- Զուարթ Քէչիկեան, *Քննարկ, Կոնագրքներ Իմ Մանկութենս*, Հալեպ, Կիլիկիա, 2009, 191 էջ:
- Վարդի Քէչիկեան, *Հալեպի Գանձառան Արքայական Մատնքներն Ու Մասնատարները*, (Առանձնատիպ ՀՀՀ Հտր. Լ.), Պէյրոս, 2010:
- Գրիգոր Քեօւեան, *Պրիմաւիկն Գոյնը*, Աստանն, Mayren Publishing, 2009, 319 էջ:
- Յարութի Քիրքեան, *Ճարկացալ Արիւրքանայ Գրականութեան*, Պէյրոս, Համազգայինի Կառն. Սերբեան Տարսան, 2009, 359 էջ:
- Հրայեայ Քոչար, *Սեմ Տան Զատիկները (Գիրք Առաջին)*, Երեւան, Հայպետհրատ, 1959, 668 էջ:
- Վարդան Օսկանեան, *Անապրտ Տաւնամեակ. Եղբրների Ընտրանի*, Երեւան, Սիլիկրատ, 2009, 517 էջ:
- Գրիգոր Օրոյնեան, *Սրտատնի Կարգաւարութեան Հիմունքների Առաջին Հայերն Առանձնական Քննարկը*, (Առանձնատիպ ՀՀՀ Հտր. Լ.), Պէյրոս, 2010:
- Պերճ Թազեան, *Մտորումներ Թատրոսի Մասին*, Պէյրոս, Տպգր. Գրիգոր Անտոնեան, 2010, 147 էջ:
- Ալիանի Թատրգեան, *Չորս եղանակ*, Բ. Տառչ, Պէյրոս, 2009, 88 էջ:

Բ. Օտարալեզու Գիրքեր

- Margaret Ajemian-Ahnert, *The Knock at the Door: A Journey Through the Darkness of the Armenian Genocide*, New York, Beaufort Books, 2007, 209 p.
- A Journey of Faith, Hope and Vision: The Ecumenical Journey of His Holiness Aram I*, Antelias, Printing House of the Armenian Catholicosate of Cilicia, 2010, 199 p.
- Aram I, *St. Nerses the Gracious and Church Unity*, Antelias, Printing House of the Armenian Catholicosate of Cilicia, 2010, 251p.

- Fr. Zaven Arzoumanian (ed.), *History of Ghévard: The Eminent Vardapet of the Armenians (VIII. Century)*, 2nd edition, Burbank, CA, Western Diocese of the Armenian Church of North America, 2007, 219 p.
- Fr. Zaven Arzoumanian (ed.), *Ukhtanes of Sebastia, History of Armenia Part II: History of the Severance of the Georgians from the Armenians*, 2nd edition, Burbank, CA, Western Diocese of the Armenian Church of North America, 2008, 166 p.
- Kevoork Baghdjian, *The Confiscation of Armenian Properties by the Turkish Government Said to be Abandoned*, Antelias, Printing House of the Armenian Catholicosate of Cilicia, 2010, 547 p.
- Archb. Arsen Berberian, *A History of Armenian-Anglican United Church in 1841-1905*, Yerevan, Zankag-97, 2006, 414 p.
- Mathias Björnlund, *Akna and Bryand: Revolution and Massacre in the Ottoman Empire Seen Through Danish Eyes, 1908/9*, Offprint HAR Vol. 30, Beirut, 2010.
- Aida Boudjikianian, (ed.), *Armenians of Lebanon: From Past Princess and Refugees to Present-Day Community (HAR V. 75)*, Beirut, 2010, 506 p.
- Dickran H. Boyajian, *Armenia: The Case for a Forgotten Genocide*, Westwood, N. J., Educational Book Crafters, 1972, 498 p.
- Hagop A. Chakmakjian, *In Quest of Justice and Peace in the Middle East: The Palestinian Conflict in Biblical Perspective*, New York, Vantage Press, 1980, 157 p.
- Antranig Chalabian, *Dro (Drastamut Kanayan) Armenia's First Defense Minister of the Modern Era*, transl. by Jack Chelebian, Los Angeles, Indo-European Publishing, 2009, 311 p.
- Gérard Chaliand, *Hatramin Hatirasi: 1915 in Izidumleri*, Istanbul, Avesta, 2006, 82 p.
- Gérard Chaliand, *Mémoire de Ma Mémoire*, Paris, Julliard, 2003, 101 p.
- Gérard Chaliand, *Memory of My Memory*, London, Gomidas Institute, 2007, 68 p.
- Sushil Chaudry & Kéran Kévonian, *Les Arméniens dans le Commerce Asiatique au Début de l'Ère Moderne*, Paris, Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme, 2007, 418 p.
- Corporate Responsibility VivaCell-MTS to Armenia 2009* + CD, Yerevan, Gharnabagh Telecom, 2009, 71 p.
- Roderic H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*, New York, Gordian Press, 1973, 483 p.
- Vardan Devrekian, *The Last Supper: from Armenian Tradition to Leonardo*, Yerevan, Tigran Mets, 2008, 111 p.
- Vardan Devrikian, *Transfiguration and the Feast of Vardavar*, Yerevan, Magalat, 2006, 57 p.
- Vartan Dérounian, *Mémoire Arménienne*, Beirut, Presse de l'Université Saint-Joseph, 2010, 127 p.
- Alfred De Zayas, *The Genocide Against the Armenians 1915-1923 and the Relevance of the 1948 Genocide Convention*, Beirut, Charak, Haigazian University Publication, 2010, 105 p.

- Ferriman Duckett, *Turkish Atrocities: The Young Turks and the Truth About the Holocaust at Adana in Asia Minor, During April 1909*, Yerevan, Armenian Genocide Museum Institute, 2009, 147 p.
- Mirvat El-Sibai, *The Geneographic Project Visits Haigazian University*, Offprint *JAR* Vol. 30.
- Frederick D. Greene, *The Armenian Crisis and the Rule of the Turk*, London, Hodder and Shoughon, 1895, 180 p.
- Bedros Hadjan, *100 Years, 100 Stories*, Aleppo, Cilicia, 2009, 342 p.
- Tatul Hakobyan, *Karabakh Diary: Green and Black Neither War Nor Peace*, Antelias, Printing House of the Armenian Catholicosate of Cilicia, 2010, 416 p.
- Thea Halo, *Not Even My Name*, New York, Picador, 2000, 321 p.
- Handbook for Armenians Abroad*, Armenia, Yerevan, 2010, 81 p.
- Senor Hasratian, *The Fighter for the Ideas*, Stepanakert, "SONA", 2007, 157 p.
- Movses Herkelian, *Suren*, Beirut, Chirak, 2010, 40 p.
- Jochen Hippler, *War, Repression, Terrorism*, Stuttgart, Institut für Auslandsbeziehungen, 2006, 366, 143 p.
- David Hothman, *Turkey: The Land and Its People*, London, Macdonald Education, 1982, 61 p.
- Nina Jidejian, *Beirut Through the Ages*, Beirut, Dar El Machreq, 1973, 263 p.
- Nina Jidejian, *Sidon Through the Ages*, Beirut, Dar El Machreq, 1971, 287 p.
- Nina Jidejian, *Tyre Through the Ages*, Beirut, Dar El Machreq, 1969, 263 p.
- Ali Kazancigie & Ergun Ozbudan (eds.), *Ataturk: Founder of a Modern State*, London, M. Joseph, 1981, 304 p.
- Arménoubie Kévonian, *Les Noces Noires de Gulizar*, Paris, Parentheses, 2005, 182 p.
- Raymond Kévorkian, *Le Génocide des Arméniens*, Paris, Odile Jacob, 2006, 1007 p.
- Karen Hrants Khanlari, *Ethno-Religious Transformations of Armenian Inhabitants in the Republic of Turkey (1923-2005)*, Antelias, Printing House of the Armenian Catholicosate of Cilicia, 2010, 260 p.
- Haig Khatchadourian, *Music, Film and Art*, New York, Gordon and Breach, 1985, 222 p.
- Haig Khatchadourian, *The Concept of Art*, New York, New York University Press, 1971, 289 p.
- Haig Khatchadourian, *The Raven and the Cardinal*, New Orleans, University Press of the South, 2010, 87 p.
- Arman J. Kirakossian, *Armenia-USA Current Realities and Vision for Future*, Yerevan, Yerevan State University Press, 2007, 290 p.
- Carla L. Klausner, *The Seljuk Vizirate*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1973, 143 p.
- Osman Koker, *Armenians in Turkey 100 Years Ago*, Istanbul, Birzamanlar Yayincilik, 2005, 399 p.
- M. Koussakjian, *English-Armenian Student Dictionary*, Aleppo, Cilicia, 2007, 604 p.
- David Marshall Lang, *The Armenians: A People in Exile*, London, George Allen & Unwin, 1981, 203 p.

- Henry Layard, *Nineveh and Babylon*, London, John Murray, 1882, 413 p.
- Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford, Oxford University Press, 1968, 524 p.
- G. L. Lewis, *Turkey*, New York, Frederick A. Praeger, 1955, 222 p.
- G. L. Lewis, *Turkish Grammar*, Oxford, Clarendon Press, 1975, 303 p.
- Laurence Lockhart, *The Fall of the Safavi Dynasty and the Afghan Occupation of Persia*, Cambridge, Cambridge University Press, 1958, 583 p.
- Philip Mansel, *Constantinople City of the World's Desire 1453-1924*, London, John Murray, 1995, 528 p.
- J. Marriot, *The Eastern Question*, Oxford, The Clarendon, 1963, 602 p.
- Philip Marsden, *The Crossing Place*, London, Harper Collins, 1993, 248 p.
- Harutyun Marutyan, *Iconography of Armenian Identity. Vol.1. The Memory of Genocide and the Karabakh Movement*, Yerevan, NAS "Gitutyun", 2009, 415 p.
- Joseph R. Maull, *Armenia at the Crossroads*, Amsterdam, Harwood Academic Publishers, 1999, 142 p.
- Zaven Messerlian, *Armenian Participation in the Lebanese Legislative Elections During the Presidency of Emile Lahoud (1998-2007) Part II*, Offprint HAR Vol. 30, 2010.
- Claire Judith Mitchell, *The Last Day of the War: A Novel*, New York, Anchor Books, 2004, 366 p.
- Mohammad Malek Mohammadi and Mehdi Jafarzade, *A Contrastive Study of the Noun Declension in Avestan and Ancient Armenian Languages*, Offprint HAR Vol. 30, 2010.
- Serge Moinjian, *Memories of the Past*, Great Britain, Austin & Macauley, 2010, 190 p.
- William Muir, *The Mameluke or Slave Dynasty of Egypt, 1260-1517 A.D.*, London, Smith Elder, 1896, 245 p.
- Kornel Nagy, *The Document Fidelis Relatio (1693) and the Armenians in Transylvania (a Memoire About the Armenian Church in Transylvania)*, Offprint HAR Vol. 30, 2010.
- Y. T. Nercessian, *Silver Coinage of the Artaxiad Dynasty of Armenia*, Los Angeles, Arm. Numismatic Society, 2006, 212 + 96p. of plates.
- Yervant Odian, *Accursed Years: My Exile and Return from Der Zor, 1914-1919*, London, Gomidas, 2009, 322 p.
- Yervant Odian, *Journal de Deportation*, Paris, Editions Parentheses, 2010, 439 p.
- Tashin Oz, *Turkish Ceramics*, Ankara, Turkish Press, Broadcasting and Tourist Dept., 1954, xii+49 p.
- Orhan Pamuk, *My Name is Red*, New York, Vintage Books, 2002, 417 p.
- Orhan Pamuk, *Other Colors*, New York, Vintage Int., 2008, 439 p.
- Orhan Pamuk, *Snow*, London, Faber & Faber, 2004, 436 p.
- Orhan Pamuk, *The Black Book*, London, Faber and Faber, 1996, 400 p.
- Orhan Pamuk, *The New Life*, New York, Vintage Books, 1998, 296 p.
- Hran Orga, *Portrait of a Turkish Family*, London, Eland, 1988, 316 p.
- Iris Papazian, *Karekin I: the Gift of Faith*, London: New York, Karekin I Theological and Armenological Series, 2009, 317 p.

- V.A. Poghosyan, *Les Arméniens, Compagnons d'Armes de Napoléon. Histoire et Mythes* (in Russian), Yerevan, Edit Print, 2009, 140 p.
- Varoujean Poghosyan, *Les Massacres des Arméniens de Maroche en 1920*, Yerevan RA, NA History Institute, 2010, 163 p.
- Steven Runciman, *The Emperor Romanus Lecapenus and His Reign*, Cambridge, Cambridge University Press, 1990, 275 p.
- Steven Runciman, *The Fall of Constantinople 1453*, Cambridge, Cambridge University Press, 1991, 256 p.
- Dora Sakayan, *Modern Western Armenian*, Montreal, Arod Books, 2000, 365 p.
- Elif Shafak, *The Bastard of Istanbul*, New York, Penguin Books, 2007, 360 p.
- Vahram Shermassian, *The Socioeconomic Life of Musa Dagh Armenian Migrants in the Middle East During 1920s-1930s*, Offprint HAR Vol. 30, 2010.
- Speaking to One Another: Personal Memories of the Past in Armenia and Turkey*, Istanbul, MAS Matbaacilik A.S., 2010, 176 p.
- Studies in Armenian History V-XIII Century*, Burbank, CA, Western diocese of the Armenian Church of North America, 2008, 107 p.
- Anahide Ter Minassian, *1918-1920 la République d'Arménie*, Paris, Editions Complexe, 2006, 323 p.
- Anahide Ter Minassian & Hourii Varjabedian (eds.), *Nos Terres d'Enfance: L'Arménie des Souvenirs*, Paris, Editions Parentheses, 2010, 346 p.
- Taline Ter Minassian, *Erevan, la Construction d'une Capitale à l'Époque Soviétique*, Paris, Presses Universitaires de Rennes, 2008, 269 p.
- Yves Ternon & Jean-Claude Kebabdjian, *L'Arménie d'Antan: l'Arménie à Travers la Carte Postale Ancienne*, Paris, Editions HC, 2009, 123 p.
- Armen Topjian, *Caricatures*, Beirut, Chirak, 2010, 187 p.
- Vahan Tootikian, *Challenges and Responses*, Michigan, Armenian Heritage Committee, 2010, 158 p.
- Vahan Totovents, *Tell Me, Bella*, transl. by Mischa Kudian, London, Mashdotts Press, 1972, 127 p.
- Lucy Tutunjian, *Lucy's Favorites*, Beirut, Roof 11, 2010, 388 p.
- Christopher J. Walker, *Armenia: The Survival of a Nation*, London, Routledge, 1990, 476 p.
- Robin E. Waterfield, *Christians in Persia*, London, George Allen & Unwin, 1973, 192 p.
- Franz Wertel, *The Forty Days of Musa Dagh*, New York, Carroll and Graf Pub., 1997, 824 p.
- Francis Yeats-Brown, *Golden Horn*, London, Victor Gollanz, 1932, 287 p.
- Maxime Yevadian, *Christianisation de l'Arménie. Retour aux Sources: la Genèse de l'Église d'Arménie. Vol. 1*, Paris, Dumas-Titoulet imp., 2007, 287 p.
- Maxime Yevadian, *Christianisation de l'Arménie. Retour aux Sources: l'Œuvre de Saint Grégoire l'Illuminateur. Vol. 2*, Paris, Vasti-Dumas - ZA Malacussy imp., 2008, 540 p.

Թանրեր Հայաստանի Արխիմերի.
 Թանրեր, Պաշտօնարկեր Իրանստանյ Անտարանական Եկեղեցիներու
 Միութեան, Մարտի.
 Թարն, Պարբերակներ Երնիշեան Յիշատակի Չեռնարկի, Պէյրուք-
 Գանձաստ, Քերիտ Ազգային Առօջնորդարանի Պաշտօնարկեր, Հալէպ.
 Գաննի, Պարբերակներ Հայ Անտ. Գոյէճի.
 Դրօշակ, Հ.Յ.Դ. Պաշտօնարկեր, Նրեան.
 Զարբօճ Ծրարներ, Պէյրուք.
 Զուարթնոց Հոգևոր Եւ Հոգեական Հանդես Զմմատու Արծիւեան
 Միաբանութեան, Զմմատ.
 Էրերիկ, Հայ Անտարանական Մշակութային Միութիւն, Պէյրուք.
 Ժամանակ Ծրարներ, Պոլիս.
 Լայ, Ատօրեայ Ընթերցումներ Եւ Խոյրերգամութիւններ, Պէյրուք.
 Լրատու Հայ Անտ. Գոյէճի, Պէյրուք.
 Լրատու Նոր Մարտ, Պէյրուք.
 Խօսնակ, Պաշտօնարկեր Հ.Յ.Ը.Մ.-Հ.Ն.Ը.Ի Լիբանանի Երջանակի, Պէյրուք.
 Ծաղիկ, Գրական, Ազգային Ըարարարներ, Պէյրուք.
 Կանյ Հրեշտակապետին Պաշտօնարկեր Զմմատու Տիգրանոս Վանքի Սուրբ
 Միգայէ Նորընծայարանի, Զմմատ.
 Կանար, Գրականութեան Եւ Գեղարտեանի Անկախ Պարբերակներ,
 Պէյրուք.
 Կարծիքեանց Այսօր, Պէյրուք.
 Հայաստանեայց Անտարանական Եկեղեցի, Նրեան.
 Հայկապեան Հայագիտական Հանդէս, Պէյրուք.
 Հանդէս Ամսօրեայ, Հայագիտական Ռեսումարներ, Վիեննա.
 Հանրապետական, Հայաստանի Հանրապետական Կրօնակցութեան
 Հրատարակութիւն, Նրեան.
 Հասկ, Պաշտօնական Ամսագիր Կարողիկոսութեան Հայոց Սնծի Տանն
 Կիլիկիոյ, Պէյրուք.
 Զայն Համբանական Հանդէս Հայրենակցական-Թարեգործական
 Հաստակական Կազմակերպութեան Ամսարներ, Նրեան.
 Ծառագայր, Պարբերակներ Ազգ. Լ. Եւ Ս. Զակարեան Կեդէճի, Պէյրուք.
 Մաօն Ըարարարներ, Պէյրուք.
 Մարզիկ Ամսարներ, Պէյրուք.
 Մարձարա, Ծրարներ, Պոլիս.
 Մարտպեան Լրարներ, Պէյրուք.
 Միութիւն. Ազգային-Քաղաքական-Մշակութային Ամսարներ, Սիւնի.
 Մոս Լեւ Զարեգիչը, Անճար.
 Զատայ Ծրարներ, Փարիզ.
 Նայիրի Ըարարարներ, Պէյրուք.
 Նոր Աշխարհ, Ազգային, Մշակութային, Հաստակական Ըարարարներ,
 Արճը.
 Նոր Կեանք Ամսարներ, Ռումանիա.
 Նոր Հանրն, Պաշտօնարկեր Հանճոյ Հայրենակցական Միութեան Կեդ.
 Կարպիտեան, Պ. Այլես.
 Նոր Զատայ, Փարիզ.

- Նոր Մեքսիկոյ, Ամստրէրք, Քալիֆորնիա*
Նոր Մեքսիկոյ Զայն, Ազգային, Հասարակական Հանդէս, Լոստոն.
Նոր Օր, Շարսարտերք, Քալիֆորնիա
Պատանեկան Արձագանց, Ամստրէրք, Պէյրոս.
Պատմարանատիտղոսական Հանդէս, Երեւան.
Քահ, Հայ Աւետ. Կերթննեան Կարծարանի Պարբերակերք, Պէյրոս.
Քանակիր, Ազգային, Գրական, Ընկերային Շարսարտերք, Կահիրէ.
Քամատը, Կրօնական, Գրական, Հասարակական Երկրարարերք, Պէյրոս.
Եազմիկ, Պաշտօնակերք Հ.Յ.Դ. Լիբանանի Երիտ. Միութեան, Պէյրոս.
Միտան, Տարեկիր Հայ Աւետարանական Գոյժնի, Պէյրոս.
Միկոս, Հրատարակութիւն Հայկական Ժողովրդային Շարժումի, Պէյրոս.
ՍԵ. Համահայկական Հանդէս, Երեւան.
Տեղեկատու ԼՕԻժ.
Տեղեկատու, Հրատարակութիւն Գահիրէի ՀԲԸՄի.
Տեղեկատու Քննիչ, Պէյրոս.
AGBU News, published by the Central Board of the Armenian General Benevolent Union, New York.
A.M.A. News, Publication of the Armenian Missionary Association of America, New Jersey.
Hye Sharzhoun – Հայ Շարժում, Supplement of the Collegian & the CSUF (California State University, Fresno) Armenian Students & the Armenian Studies Program
Journal of the Society for Armenian Studies.
Le Muséon, Revue d'Etudes Orientales, Belgique.
Nouvelle D'Armenie, Paris.
St. Nerses Theological Review.

ՀԱՅԿԱԳԵԱՆ ՀԱՅԱԳԻՏԱԳԱՆ ՀԱՆՂԵՄ
ԼՒ ՀԱՏՈՒ ԱՇԽԱՏԱԿԵՆՆԵՐՈՒ ՀԱՍՏԵԱՐԱՆ

Արծրան Ասազեան mnaira@ysu.am
Էմիլի Ախախեան spyrak2009@yahoo.com
Շնորհիկ Բալայիճեան litart.yerevan@gmail.com
Վարդիմիր Բարխուդարեան hamdep@sci.am
Վաչագան Գրիգորեան vachak_grigorian@mail.ru
Վարդան Գրիգորեան *(ղիճկի խմբագրություն)*
Վարսիկ Գրիգորեան hterkarapetyan@yahoo.com
Մելամիլոս Եղիազարեան *(ղիճկի խմբագրություն)*
Յովհաննես Եղոյեան h.yeghoyan@spyrak-center.am
Մարթեմ Եւանեան maxime.yevadian@bbco.fr
Մանուկ Ջուլդաեան *(ղիճկի խմբագրություն)*
Ջարգոս Էսախ *(ղիճկի խմբագրություն)*
Արմեն Իսրայելեան arneshlian@yahoo.com
Վիկտոր Կատվաչեան Viktor-katvachyan@mail.ru
ԱՅԻ Կիրակոսեան amikirakosyan@yandex.ru
Էմմա Կոստանդեան history@sci.am
Վաչէ Կազարեան mayrenipublishing@comcast.net
Արսաւ Ճալալեան ardaj@cyberia.net.lb
Կարէն Մարտիրոսեան armmcomk@hotmail.com
Վարդան Մարտիրոսեան varny1@yahoo.com
Միլիան Մինասեան mihran.min@gmail.com
Զատեն Մարտիրոսեան *(ղիճկի խմբագրություն)*
Անտիյա Յարութեանեան avharutunyan@mail.ru
Յակոբ Յարութեանեան hakobimov@rambler.ru
Կարէն Թովհաննիսեան karenkovbov@mail.ru
Պետրոս Թովհաննիսեան forpetros@gmail.com
Ջորճի Կարսի kornel73@yahoo.com
Վահրամ Շնորհաբան Vahram.Shermassian@econ.edu
Տիգրայ Ռոմիս Ռոմիկո u.ungor@su.nl
Անտիլոն Չոբեան *(ղիճկի խմբագրություն)*
Արմեն Պետրոսեան alpehist@gmail.com
Վարուժան Պողոսեան varuzhan_poghosyan@yahoo.com
Ռուբեն Սախաչեան rubensahakyan58@gmail.com
Համօ Սոթքոսեան hamosukiasyan@mail.ru
Սիբո Սրբազնիճեան armphilology@ysu.am
Անդրանիկ Տաղտոբեան adakeshian@hagazian.edu.lb
Խաչիկ Տէր Կախուրեան khatchikd@hotmail.com
Լուսինէ Տոնոյեան lusint_1982@yahoo.com
Փնփնա Տադևոսեան nalbandik@yahoo.com
Վարդի Քէլիեան keshishian.varty@gmail.com

ԱՇԽԱՏԱԿԻՑՆԵՐՈՒ ՈՒՇԱԴՐՈՒԹԵԱՆ

Հայկազեան Հայագիտական Հանդես տարեգիրքը յոչ կ'ընծայուի 1970-ն ի վեր, Հայկազեան Համալսարանի Հայագիտական Ամբիոնին կողմ:

Ան կ'ընդգրկէ Հայաստանի եւ հայութեան պատմական, հնագիտական, աշխարհագրական, քաճասիրական, կրօնական, լեզուագիտական, գրական, ազգագրական, մշակոյթի (կրթութեան, քառութեան, սինեմարեւանի, էրաճշտութեան, պարարտեւանի, ճարտարապետութեան, կերպարտեւանի, մանուկի, եւն.), տնտեսագիտական, ինտաուսիքական, իրաւագիտական, բնական, քաղաքական եւ ընկերային գիտութիւններու բնօրին միւթեր:

Հայկազեան Հայագիտական Հանդեսին մէջ կը կրատարակուին հայերէն, անգլերէն, արաբերէն, ֆրանսերէն գիտական յօդուածներ, ուսումնասիրութիւններ, հետազօտութիւններ, վերլուծումներ, երաւարակումներ, քննարկումներ, յաշագրութիւններ, գրախօսականներ, հաղորդումներ, վիճակագրական եւ մատենագիտական ցանկեր եւ մանագրականներ:

Ներկայացուած աշխատակցութիւնները պարտին ըլլալ անուիպ եւ երատարակումի համար աչուր յղում չըլլան: Անոնք նախընտրաբար ըլլալու են մինչեւ շուրջ 20-25 մըքննագիր էջ: Փախարքի է աշխատակցութիւնները զտանալ համակարգիչի թուայնագած տարբերակով (soft copy), նախընտրաբար KIDWIN ծրագրի հայերէն phonetic շարուածքով:

Իրարանչիւր աշխատակցութեան ծանօթագրութիւններու քաճին մէջ պետք է նշուին հեղինակին եւ օգտագործուած գիրքին անունը, երատարակութեան տարեթիւը, երատարակիչը կամ տպարանը եւ էջը, յօդուածներու պարագային յօդուածագիրին անունն ու յօդուածին անդողական խորագիրը, թերթին անունը, երատարակութեան տարեթիւը եւ էջաթիւը, իսկ արխիւային փաստաթուղթերու պարագային նշուին փաստաթուղթի հեղինակը եւ խորագիրը, գտնուած վայրը, համարակալութիւնը: Աշխատակցութիւնը պարտի ունենալ համառօտ ներածական մը ուր ներկայացուի միւթը, անոր կարեւորութիւնը, մօտեցման եղանակը եւ թերած նորութիւնը: Աշխատակցութիւնը պարտի ունենալ նաեւ անգլերէն կամ հայերէն հակիրճ անկումում մը, շուրջ 150 քառ: Յօդուածին պետք է կցուած ըլլալ նաեւ հեղինակային համառօտ ինքնակենսագրականը եւ կեկտրոնային հասցէն՝ առ ի կրատարակութիւն: Հեղինակը նաեւ պարտի գրատեր հաստատել իր միւթին անուիպ

կամ մասնակի հրատարակուած ըլլալը եւ այլուր հրատարակութեան համար դրկուած չըլլալը:

Հրատարակելի բոլոր աշխատակցութիւնները, ըստ կարիքի, կ'ենթարկուին քերականական եւ ուղղագրական խնդրագրումի: Այլ գովախոսքիւններու պարագային տեղեակ կը պահուի նոյնինքն հեղինակը: Հայագիր յօդուածները կը հրատարակուին հայերէնի դասական ուղղագրութեան սկզբունքներով: Աշխատակցութիւններու կրնան կցուիլ նաեւ կտրելի լաւագոյնս պատճենուած կամ լուսանկարուած պատկերներ, գծանկարներ, փաստաթուղթեր եւ քարտէսներ: Հեղինակը պարտի նշել ամենց աղբիւրը եւ ապահովել հրատարակման արտօնութիւնը:

Հրատարակուած նիւթերը կ'արտացոլացնեն հեղինակին տեսակետը:

Ճննարկումներ քաժինով խնդրագրութեան կը հրախրել ստեղծ նիւթին շուրջ հիմնաւոր այլ կտրծիք ունեցող մասնագէտներ՝ անարկայականօրէն քննարկելու ստեղծ նիւթը եւ արտայայտելու իրենց տեսակետը:

Յօդուածներու, քրտակցութիւններու, քաժանորդագրութեան, նախորդ թիւերու ստացումի եւ այլ հարցերով պէտք է գրել հեռեւեակ հաղելիմ .

Haigazian Armenological Review
P.O.Box 11-1748 Beirut-Lebanon
Fax: 01-349230/1, 01-353010/1/2
Email: review@Haigazian.edu.lb

Ինքսքանչիւր աշխատակցութեան ստացունը անմիջապէս կ'իմացուի հեղինակին, իսկ հրատարակման որոշումը աշխատակցութեան ստացումէն անտեղազոյնը երկու ամիս ետք:

Հեղինակներ կամ հրատարակիչներ, որոնք կը վաւիարքին իրենց գիրքին գրախօսուիլը ՀՀՖ մէջ, խնդրագրութեան սկզբունքային համաձայնութենէն ետք, պարտին յիշել այդ գիրքէն երկու օրինակ, որոնցմէ մին կը յանձնուի գրախօսողին, իսկ երկրորդը Հայկազեան Համալսարանի Հայագիտական Տէրեան Գրադարանին:

Հայկազեան Հարագիտական Հանդէպ մէջ հրատարակուած որեւէ նիւթ կարելի է մջբերուծ, յոժմ կատարել:

Հրատարակուած աշխատանքութեան հեղինակը անվճար կը ստանայ *Հանդէպ* ստեղծ հատորէն երկու օրինակ եւ իր յօդուածէն 20 օրինակ անանձնատիպ:

NOTES TO CONTRIBUTORS

Haigazian Armenological Review is published annually from 1970 by the Department of Armenian Studies at Haigazian University.

The review is devoted to studies concerning Armenia and the Armenians. These may include works dealing with history, archaeology, geography, philology, religion, linguistics, literature, ethnography, culture (education, theatre, cinema, music, dance, architecture, plastic arts, mass media, etc.), economics, philosophy, politics, legal, natural, and social sciences, previously unpublished documents, memoirs, scrutiny, reviews, briefings, bibliographical lists and necrologies in Armenian, Arabic, English and French.

Manuscripts submitted to *Haigazian Armenological Review* should preferably be 20-25 typewritten pages in length. They will be considered on the understanding that they are not being offered for publication elsewhere, and have not been published, in any language. Presentation of manuscripts submitted for consideration on disc with hard copy is preferred. All discs are acceptable.

Authors should provide in the endnotes the name of the author, title, the year of publication and relevant page numbers of all the books they have cited. In the case of cited articles, they should mention the title of the book or journal in which the articles appear, the numbers of volume and part, the year of publication, and relevant page numbers. Submitted manuscripts must include a 150-word summary in Armenian or English.

The editors reserve the right to copyedit manuscripts to conform to the review's style. Authors will be informed before publication in case of more substantial editing. Spelling in articles published in Armenian will be edited to conform to the rules of classical Armenian orthography.

Authors may submit with their contributions printable photographs, tables, figures, and maps on condition that they mention their sources and take responsibility for obtaining permission to publish any such material under copyright.

All opinions expressed (except those in the Editorial) are those of the individual authors and not necessarily of *Haigazian Armenological Review* or Haigazian University.

Manuscripts, correspondence, subscription queries, and inquiries regarding back issues should be addressed to:

Haigazian Armenological Review
P. O. Box 11-1748, Beirut Lebanon.
Fax: (01) 341230/31 or (01) 352010/11/12
Email: review@haigazian.edu.lb

All submissions received will be acknowledged immediately. Decisions concerning publication will be conveyed to the authors within three months of the date of receipt of the submitted contributions. Manuscripts not accepted for publication will be returned to their authors.

Authors or publishers who wish to have their titles considered for review should send two copies of the said publication to the Editor. One copy will be passed on to the reviewer, while the second will be deposited in the Derian Armenological Library of Haigazian University and become available to the general public.

Quotations can be made from contributions published in *Haigazian Armenological Review*. The Editorial Board likes to be kept informed in this regard.

Authors are entitled to 20 offprint and two copies of the volume in which their contribution is published.

Յովիաննես Եղոյեան	257
<i>Հայ Գրականութեան Որոշ Հարցերի Քննութիւնը</i>	
<i>Յոպէր ՀասակՆեանի Յուշատետքում</i>	
Վաչագան Գրիգորեան	273
<i>Հրանտ Մամիկանեանի Գրական Նախափորձերի</i>	
<i>Վերլուծման Փորձ</i>	
Ժննիա Բալանթարեան	289
<i>Քոմսա Վուլֆ Եւ Հրանտ Մամիկանեան Հուզահետներ</i>	
Խաչիկ Տէր Կուկասեան	311
<i>Շուկայական Արձագանքանութիւն, Տեսական Դժուարութիւն Եւ</i>	
<i>Ընկերային Բողոք Հայաստանի Մէջ (Փնտադասական Հայեցակէտ</i>	
<i>Մը Հայաստանի Քաղաքական Բեկեալացման)</i>	
Չարն Մարրիան	333
<i>Հայոց Մանակցութիւնը Միջէջ Սիւլմանի (2008-)</i>	
<i>Նախադասութեան Ժամանակաշրջանի Լրբանանի</i>	
<i>Խորհրդարանական Ընտրութիւններուն</i>	

ԸՆՆԱՐԿՈՒՄՆԵՐ

Արմէն Պետրոսեան	393
<i>Հայերէնի Եւ Փոքր Ասիայի</i>	
<i>Հնագոյն Լեզուների Առնչութիւններ</i>	
Մարտին Եւանեան	405
<i>Մանին Եւ Հայաստանը</i>	
Վլիստոր Կատուլայեան	413
<i>Յուցական Դերանունների Դրսևորման</i>	
<i>Առանձնաշաղկուպիւններ Հայերէնի Քարրաւներում</i>	
Քորնէլ Նատի	427
<i>Արդեօ՞ք Քրանարիզանիոյ Հայոց Առաջորդ Միմաս</i>	
<i>Վարդապետ Քախաբեցին Ընդունեց Կաթոլիկ Դասանանքը</i>	
Կտրիկ Մեկլի	443
<i>Հայոց Տեղապատմութիւնը Եւ Մեր Լուսթիւնը</i>	
Արտա Եւպիմեան	453
<i>Լեզուի Գործածութեան Չեւերը Պէջրութի</i>	
<i>Հայ Համայնքին մէջ Անցեալ 96 Տարիներուն</i>	

ՀՐԱՊԱՐԿՈՒՄՆԵՐ

Միերան Միմասեան	471
<i>Տէր Փիլիպոս (Փիլիպոսէ) Քեքիբասաղջի Ու Իր Տաղերը</i>	
Անի Կիրակոսեան	489
<i>Գէորգ Ապտուլլահի Նամակները Սովհաննէս ՔՆՅ Մկրեանին</i>	

Մեղանիա Եղիազարեան	501
<i>Մովսէսկարին Վարդան Մախոխեանի Նամակները</i>	
Ուրբն Սահակեան	519
<i>Տրապիզոնի Գաղթական Հայութեան</i>	
<i>Փրկութեան Կազմակերպումը</i>	
<i>Ա Համայնաբարձին Պատերազմին (1916-1917թթ.)</i>	
Հանօ Սուքիասեան	553
<i>Հայ Գաղթավայրերի Եւ Արեւելքի Երկրների Հանդէպ</i>	
<i>Ժողովրդային Հայաստանի</i>	
<i>Քաղաքականութեան Ենթկող 1920ի Վերջ-1921ի Ակտին</i>	
Վալէ Դազարեան	569
<i>Վահան Թէքեանի Նամակները</i>	
<i>Թորոսի Պատրիարք Գաւշակեանին</i>	
Վարդան Մատրէոսեան	607
<i>Կարօ Մատուտի Եւ Կոստան Զարեանի Նամակները</i>	

ՀԱՂՈՐԳՈՒՄՆԵՐ

Վարդի Բէշիշեան	631
<i>Հալէպի Գանձառան Սրբազան</i>	
<i>Մատուտներն Ու Մանասուտները (Բ)</i>	
Անդրանիկ Տազևեան	643
<i>Յաւելիայ Տեղեկութիւններ Եւ Կորուսիւններ</i>	
<i>Հակական Տրիֆիներու Մասին</i>	
Կարն Զովհաննէսեան	663
<i>Վարդեսայ Վարդես Տարաղբուր</i>	
Անանիա Օրեան	679
<i>Իրանահայ Քեմարուհաւը Ի Դարի 50-70ականներին՝ Հայ</i>	
<i>Թատրոնի Զարգացման Ենթախորան</i>	

ԳՐԱՆՕՍԱԿԱՆՆԵՐ

Մանուկ Չոլպեան	697
<i>Վարուժան Գոգոսեան, Մարաշի Հայոց Զարգիլը 1920ին</i>	
<i>(Փաստաթուղթներու ժողովածու)</i>	
Վարուժան Գոգոսեան	700
<i>Հայի Նազարեան, Մակհուսի Եւ Կարսի 1921 Քուականի</i>	
<i>Գալթանացիներն Ու Նրանց Ողբերգական Դէպը</i>	
<i>Հայ ժողովրդի Բախառագրում</i>	
Քարլա Էստե	708
<i>Քեմոն Գէորգեան, Վահէ Քաշեան, Լեւոն Կորուսիկեան (յաւր.),</i>	
<i>Հալիբը 1917-1939ին. Ազատամարտի Մը Որոշումը</i>	

ՄԱՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

711

Մարտին Կառվալեան (1936-2007), Մինաս Գանգրունի (1929-2009),
Գեորգ Խլղորեան (1927-2010), Գեղամ Կիրակոսեան (1931-2010),
Եսայաս Կաշկեիշ (1926-2010), Արամ Զալամբարեան (1937-2010),
Աստղիկ Գեորգեան (1919-2010), Գերեմիկ Մուրադեան (1925-2010),
Հերման Գուց (1946-2010), Արմոյի Յոնասեան (1926-2010)

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՄԱԵՍՐԱՆ

725

*Հալիպեղեան Հալապեղեան Հանգէտի Լ. Հատորի
Շնորհանդէսը Գէորգի Ս. Արեւանի Մէջ*

730

*Հալիպեղեան Համալսարանի Հալապեղեան Գրադարանին Կողմէ Ձեռք
Բերուած Գրականութեան և Մամուլի Ցանկ (1 Յնդ-31 Դեկտ. 2010)*

Հատորի Աշխատակիցներու Հասցեարան

749

Աշխատակիցներու Ուշադրութեան

750

Բովանդակութիւն

754

TABLE OF CONTENTS

Editorial

WWW.HAYAKIDUTYUN.ORG

When?

ARTICLES AND STUDIES

- Ugur Ümit Üngör** 9
The Armenian Genocide:
New Sources and Research Directions
- A.J. Harutyunyan** 33
The Northern Borders of the Kingdom of Greater Armenia According
to Armenian, Georgian, Greek and Roman Historians (190BC-428AD)
(Historical-Geographical Study)
- Henrik Bakhchinian** 49
The Hymnology of Movses Khorenatsi
- Karen Matevosian** 73
Compilation of Historiographers' Books:
The *Chronology* of Samuel Anetsi
- Vladimir Barkhudarian** 91
A Brief Overview of the Moscow and St. Petersburg Armenian
Community Church Council Activities
- Yuri Avetisian** 109
A Linguistic and Stylistic Analysis of the Poetry of
Misak Medzarents
- Serj Srabonian** 131
Raffi in Avedis Aharonian's Assessment
- Artsrun Avagian** 147
Gosdan Zarian: The World and an Individual
- Artsvi Bakhchinian** 163
The Armenians in China in 1900-1950s
- Vahram L. Shemmassian** 195
The Experience of Musa Dagh Armenian Immigrants in the
United States During the 1910s-1940s
- Armen Urneshian** 227
The Ideological Discord in the Diaspora Plays
(During the Sovietization of Armenia)
- Lusine Tonoyan** 245
The Author and the Perception of Beauty in
Vazken Shushanian's Book,
Panacdeghdzn Oo Gine (The Poet and the Woman)

Hovhannes Yeghoyan	257
The Examination of Certain Issues of the Armenian Literature in Robert Haddad's <i>Hushadadr</i> Series	
Vachagan Grigorian	273
A Short Analysis of Hrant Matevosian's Early Literary Writings	
Jenya Kalantaryan	289
Parallels Between Thomas Woolf and Hrant Matevosian	
Khatchik DerGhougassian	311
Market Fundamentalism, Economic Hardship and Social Protest in Armenia (A Critical Perspective of the Polarization of Armenian Politics)	
Zaven Messerlian	333
Armenian Participation in the Lebanese Legislative Elections During the Presidency of Michel Suleiman (2008-)	

SCRUTINY

Armen Petrosyan	393
The Connections Between Armenian and Ancient Languages of Asia Minor	
Maxime Yevadian	405
Mani et L'Arménie	
Victor Katvalian	413
The Characteristics of Demonstrative Pronouns in Armenian Dialects	
Kornél Nagy	427
Did Vardapet Minas Tokhatetsi, Bishop of the Armenians in Transylvania, Make a Confession of Faith in the Roman Catholic Church in 1686?	
Georg Meggle	443
The Genocide of the Armenians - and Our Silence	
Arda Jեբեյան	453
Patterns of Language Use Among Armenians in Beirut in the Last 95 Years	

UNPUBLISHED DOCUMENTS

Mihran Minasian	471
Father Pilibos (Pilibbe) Tekirdaghtsi and his Poems	
Ani Kirakosyan	489
Kevorg Abdullah's Letters to Father Hovhannes Megerian	
Melanya Yeghiazarian	501
Letters from Vartan Makhokhian, the Seascape Painter	

Ruben Sahakian	519
The Organization of Rescue Operations for the Trabizon Armenians During WWI (1916-1917)	
Hamo Sukiasyan	553
Soviet Armenian Policy Issues Concerning the Armenian Communities of the Middle East (1920-1921)	
Vatche Ghazarian	569
Vahan Tekeyan's Letters to Torkom Koushagian, Armenian Patriarch of Jerusalem	
Vartan Matiossian	607
The Letters of Garo Sasuni and Kostan Zarian	

BRIEFINGS

Varty Keshishian	631
The Sacred Relics and Sacred Boxes of the Zarehian Treasure House of Aleppo (B)	
Antranig Dakessian	643
The Armenian <i>Divids</i> : Further Information and Novelties	
Karen Hovhannisyan	663
The Master of Masters - Taragros	
Anahit Chtyan	679
The Development of Iranian-Armenian Theater During 1950-70, in the Broader Context of Armenian Theater	

BOOK REVIEWS

Manuel Zoulalian	697
Varoujean Poghosyan, <i>Les Massacres des Arméniens de Marache en 1920 (Recueil de Documents)</i>	
Varujan Poghosyan	700
Hayk Ghazarian, <i>The Moscow and Kars Agreements of 1921 and their Tragic Role in the Destiny of the Armenian Nation</i>	
Carla Edde	708
Raymond Kevorkian, Vahe Tachjian, Levon Nordikian, <i>The Armenians, in 1917-1939. The Search for a Refuge</i>	

NECROLOGY

Maxime Katvalian (1936-2007), Minas Kankrouni (1929-2009), Kevork Kberlopian (1927-2010), Kegham Giragosian (1931-2010), Yaroslav Dashkevich (1926-2010), Aram Kalantarian (1937-2010), Asdghig Kevorkian (1919-2010), Terenig Muradian (1925-2010), Herman Goltz (1946-2010), Artsvi Hunanian (1926-2010)	711
--	-----

HAIGAZIAN UNIVERSITY

The Launching of the 30 th Volume of the <i>Haigazian Armenological Review</i> in Beirut and Yerevan	725
A List of Book and Periodical Acquisitions of the Haigazian University Derian Armenological Library – 2010	730
Email Addresses of the Contributors to <i>HAR Volume 31</i>	749
Note to Contributors	750
Table of Contents	754

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ
ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՀԱՆՐԱՅ

ՏՊԱՔԱՆԱԿ՝ 300

Գին՝ Լիբանան 30.000 Լ.Ոսկի
Արտասահման 20 Տոլար

HAIGAZIAN ARMENOLOGICAL REVIEW
HAIGAZIAN UNIVERSITY
P.O.BOX 11-1748
BEIRUT-LEBANON
Email: review@haigazian.edu.lb

